ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ

ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

କେନ୍ଦ୍ର-ସାହିତ୍ୟ-ଆକାଡେମିଦ୍ୱାରା ପୁରସ୍କୃତ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

[ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତିଠାରୁ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ ଶେଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।]

★

ଲେଖକ :
ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ, ଏମ୍. ଏ.

★

ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର
କଟକ, ବ୍ରହ୍ମପୁର

History of Oriya Literature

Part I

Pandit S. N. Das, M. A.

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀ ଅଭିରାମ ମହାପାତ୍ର
ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର
କଟକ, ବ୍ରହ୍ମପୁର

ଦଶହରା, ୧୯୬୩—ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ
ଏପ୍ରିଲ୍, ୧୯୬୮—ଦ୍ୱିତୀୟ ମୁଦ୍ରଣ

ମୁଦ୍ରାକର :

ଶ୍ରୀ ହାଡ଼ୁ ସପୁରୁ
ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଓ୍ୱାର୍କସ୍
ବ୍ରହ୍ମପୁର

ମୂଲ୍ୟ — ସାଦା ବନ୍ଧେଇ—ଟ ୧୪.୦୦
ବୋର୍ଡ଼ ବନ୍ଧେଇ—ଟ ୧୬.୦୦

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣର ମୁଖବନ୍ଧ

ମତ୍ପ୍ରଣୀତ 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ' ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତଭାବେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଦେଶର ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସମାଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ଉତ୍ସାହରେ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ସମ୍ବଳିତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହେଲି । ଏହା ଏହିଭଳି ଦୁଇ ବା ତିନି ଖଣ୍ଡରେ ସମାପ୍ତ ହେବ ବୋଲି ଆଶା କରୁଛି । ବିଷୟବସ୍ତୁ ସଂଗ୍ରହକରି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂକଳନ କରିବାକୁ ମୁଁ ବହୁ ସମୟ ଓ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ତଥାପି ଗ୍ରନ୍ଥ ମୁଦ୍ରଣ ସମୟ ଭିତରେ ମୁଁ ବହୁଦିନ ପୀଡ଼ିତ ରହିବାରୁ ସବୁ ଦିଗକୁ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ପାରିଲି ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ଭ୍ରମପ୍ରମାଦ ରହିଯାଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସୁଧୀବର୍ଗ ଲେଖକର ଶ୍ରମ ଜାଣି 'ଶୁଦ୍ଧ ଅଶୁଦ୍ଧ ପୂରାଇ ଗାଇବେ', ଏହାହିଁ ପ୍ରାର୍ଥନା ।

'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ' ମୁଦ୍ରଣ ଓ ପ୍ରକାଶନରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିନୀ ପ୍ରେସର ମାଲିକ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀଧର ମହାପାତ୍ର ବହୁ ଶ୍ରମସ୍ୱୀକାର କରିଥିବାରୁ ହାର୍ଦ୍ଦିକ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଅଛି ।

ମୋର କନିଷ୍ଠଭ୍ରାତା ଶ୍ରୀ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ବି.ଏ. ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ବହୁବର୍ଷ ହେଲା ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ମୋର କୃତଜ୍ଞତା ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଜଣାଉଅଛି ।

ଜୁନ୍ ୨୩, ୧୯୬୩ — ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ
ଶ୍ରୀ ଗୁଣ୍ଡିଚା, କଟକ

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣର ମୁଖବନ୍ଧ

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣଟି ୧୯୬୩ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ପ୍ରାୟ ତିନିବର୍ଷ ଭିତରେ ସବୁ ବହି ବିକ୍ରୀ ହୋଇଯାଇଥିବା ସୌଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣର ମୁଦ୍ରଣ ସମୟରେ ମୁଁ ବିଶେଷଭାବରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିବାରୁ ସଂଶୋଧନାଦିରେ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ପାରିନାହିଁ । ଏଥିନିମନ୍ତେ ମୁଁ ନିତାନ୍ତ ଦୁଃଖିତ । କେନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମିର ସଭ୍ୟବୃନ୍ଦ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପାଦେୟତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ଚଳିତ ବର୍ଷ ମୋତେ ପୁରସ୍କୃତ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ଉକ୍ତ ସଂସ୍ଥା ପ୍ରତି ତଥା ଉକ୍ତ ସଂସ୍ଥାର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରତିନିଧିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ।

ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ

ଲଣ୍ଡାଦେଉଳ,
ପୁରୁଣାକଲେଜ୍ ଗଳି,
କଟକ-୨

ସୂଚୀ

ବିଷୟ ପୃଷ୍ଠା

୧ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ୧-୩୬

(୧) ଭାରତୀୟ ଭାଷା ବିଭାଗ ୧, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ୨, ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି କାଳ ୩, (୨) ଆଦିଭାଷା ଓ ଆଦିମାନବର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ୪, (୩) ଭାରତ-ଇରାନ୍-ଇଉରୋପୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳଭାଷା ୬, ବୈଦିକ ଭାଷା ୬, ଭାରତ-ଇରାନୀ ଭାଷା ୭, (୪) ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ୮, (୫) ବୈଦିକ ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ ୯, (୬) ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ବିଭାଗ ୧୨, (୭) ଉତ୍କଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟବସତି ୧୪, (୮) ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳ ଲିପିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସତ୍ତା ୧୯, ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନ—କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନା ୨୦, କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ ୨୩, ଅଶୋକଙ୍କ କାଳିଙ୍ଗୀ ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ୨୪, କାଳିଙ୍ଗୀ ପ୍ରାକୃତ ୨୯, ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭାବ ୩୨, ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପି ୩୩ ।

୨ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କାଳବିଭାଗ ... ୩୬-୩୯

୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗ ପୂର୍ବର ରଚନା ... ୪୦-୭୮

(କ) ଲୋକଗୀତିକା, ଢଗ, ଡାକବଚନ, ମନ୍ତ୍ରାଦି ୪୦, (୧) ଗୀତିକା ୪୪, ଯୋଗିଗୀତ ୪୬, ପାଟୁଆଯାତ୍ରା ଗୀତ ୪୬, ଚୈତପର୍ବ ଗୀତ ୪୭, ଚୈତିଘୋଡ଼ା ନାଟ ଗୀତ ୪୭, ଚକୁଳିଆ ପଣ୍ଡା ଗୀତ ୪୭, ଶିଶୁ ଗୀତିକା ୫୦, (୨) ଗଦ୍ୟ, ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନା ୫୨, ଗୋବିନ୍ଦମୂଷା ୫୨, (୩) କାନ୍ଦଣା ୫୪, ନବବଧୂର କାନ୍ଦଣା ୫୭, (୪) ଚଷାଗୀତ ୬୬, (୫) ପଲ୍ଲୀଗଳ୍ପ ୬୬, (୬) ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନ-ଢଗଢମାଳି, ମନ୍ତ୍ରାଦି ୭୭, ଗଳ୍ପସୂଚନାତ୍ମକ ଢଗଢମାଳି ୭୮, ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନର କେତେକ ଖୁଣ୍ଟ ୮୯, ଢଗଢମାଳିର ଛନ୍ଦ ୯୬, ଡାକବଚନ (ପ୍ରବାଦ) ୧୦୦, ମନ୍ତ୍ର ୧୦୧,

(ଖ) ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ୧୦୩, (୧) ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ପରିଚୟ, ବୌଦ୍ଧମତର କେତୋଟି ତତ୍ତ୍ୱ ୧୦୭, ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କରେ ଦର୍ଶନବାଦ ବସ୍ତୁର ୧୦୯, ମହାସୁଖ ୧୧୧, କରୁଣା ୧୧୨, କାୟାତରୁବର ୧୧୨, ଭବନଦୀ ୧୧୩, ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ଯୋଗ ୧୧୪, ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ତନ୍ତ୍ର ମତବାଦ ୧୧୫, ସହଜମତ ୧୧୬, ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଆଲୋଚନା ୧୧୭, ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚୟ, ସରହପାଦ ୧୧୯, ସରହପାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ୧୨୬, ସରହପାଙ୍କ କେତେକ ଅଭିମତ ୧୨୮, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୨୯, ପାଶୁପତମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୨୯, ଜୈନମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୩୦, ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୩୧, ସହଜଜୀବନ ଭୋଗ, ବିଷୟାସକ୍ତ ୧୩୨, ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୩୩, ଜଗତ ଶୁଦ୍ଧ ୧୩୪, ଜଗତ ସହଜାନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ୧୩୫, ଭବ (ଜଗତ) ଆଳସ୍ୟ ୧୩୫, ପରମପଦ ମହାସୁଖ ୧୩୬, ପରମପଦ ଶୂନ୍ୟ ନିରଞ୍ଜନ ୧୩୬, ପରୋପକାର ୧୩୭, ଆତ୍ମପରଭେଦର ତ୍ୟାଗ ୧୩୮, ଭୁସୁକୁପାଦ (ଶାନ୍ତିଦେବ, ରାଉତ) ୧୪୨, ଲୁଇପା ୧୪୬, କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ୧୪୯, ସିଦ୍ଧ ଗୁଣ୍ଡୁରୀପାଦ ୧୫୫, ସିଦ୍ଧ ବିରୁବା (ବିରୁଆ) ପାଦ ୧୫୫, ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ର ବା ମୈତ୍ରୀଗୁପ୍ତ ୧୫୬, ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷା ୧୫୮, ଦୋହା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ୧୬୦, ଦୋହାକୋଷ ବ୍ୟାକରଣ ୧୬୬, ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ଛନ୍ଦର ରାଗ ୧୭୩, ସରହପାଙ୍କ ଗୀତମାନଙ୍କର ରାଗ ୧୭୬ ।

୪ର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଗଙ୍ଗବଂଶଯୁଗ ପୂର୍ବର ରଚନା…୧୭୯-୧୮୭

(୧) ଦେବଲ ଦେବଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ ୧୭୯, (୨) ମାଧବ ବର୍ମାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନ ୧୮୧, (୩) ରଣ୍ଡିବେଡ଼ା ଶିଳାଲିପି ୧୮୩, (୪) ମଧୁକାମାର୍ଣ୍ଣବ ଦେବଙ୍କ ଲେଖ ୧୮୩, (୫) ଅନନ୍ତବର୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ୧୮୫, (୬) ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି ୧୮୬ ।

୫ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗ ବା ଆଦିଯୁଗ … … ୧୮୮-୨୩୫

ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗର ପରିଚୟ ୧୮୮, ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ୧୯୨, ପାଞ୍ଜି କିପରି ଲେଖା ହେଉଥିଲା ୧୯୩, ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ଲେଖା ୧୯୬, ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗର କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ୨୦୬ (୧) ଦ୍ୱିତୀୟ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ୨୦୬, (୨) କୁପ୍‌ପି ସାହସମଲ୍ଲଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖ ୨୦୮, (୩) ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଶିଳାଲିପି ୨୧୦, (୪) ଭୂପାଳ ପଣ୍ଡରାୟଙ୍କ ଲେଖ ୨୧୧, (୫) କେନ୍ଦୁଲି ତାମ୍ରଶାସନ ଲିପି ୨୧୨, (୬) ଋଷି ଦାସଙ୍କ ଲିପି ୨୧୩, (୭) ଗଣ୍ଡ ସାହସମଲ୍ଲ ଅଭିଲେଖ ୨୧୪, (୮) ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି ୨୧୫, (୯) କଣଙ୍କ ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି ୨୧୭, (୧୦) ନାରାୟଣ ଜେନାଙ୍କ ଦାନପତ୍ର ୨୧୮, ବଚ୍ଛା ଦାସ ୨୨୦, ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ୨୨୫, ବ୍ରତକଥା ୨୩୦ ।

ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ ... ୨୩୬-୪୬୦

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗର ସାମାନ୍ୟ ପରିଚୟ ୨୩୬, (କ) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ, (୧) ଉତ୍କଳବ୍ୟାସ ଶାରଳା ଦାସ ୨୪୨, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବର ଓଡ଼ିଶା ୨୪୨, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟର ରାଜନୈତିକ ଓଡ଼ିଶା ୨୪୫, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ୨୪୬, କବିଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ୨୪୯, ଝିତୋଲ ହିଁ ପ୍ରାଚୀନ ଚେଲତାଳୋ ୨୫୧, କବିଙ୍କ ନାମ ୨୫୩, ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା ଓ କବିତ୍ୱ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ୨୫୩, ଜାତିସ୍ମରତ୍ୱ ୨୬୨, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ୨୬୫, ଗ୍ରନ୍ଥର ଆକାର ୨୬୫, ରଚନାରେ ମୌଳିକତା ୨୬୫, ପର୍ବ-ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନା ୨୬୮, ବିଷୟବସ୍ତୁର ମୂଳସହିତ ତୁଳନା ୨୭୮, ମୂଳଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଯୋଗ ୨୮୩, କପୋଳକଳ୍ପିତ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଯୋଗ ବିଶେଷତ୍ୱ ୨୮୪, ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସଂକ୍ଷେପକରଣ ୨୮୫, ଅସଗତ ଚରଣ ୨୮୫, ତରଳ ଚରଣ ୨୮୬, ଭାଷା ୨୯୬, ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ଅନୁସାରେ ଗଠିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ୨୯୭, ତଦ୍ଭବ ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ୨୯୯, ମାର୍ଜିତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ୩୦୦, ଭୟାନକ-ରସବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ୩୦୧, ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର ୩୦୨,

ନାମ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ୩୦୩, କବିଙ୍କ ବିବିଧ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରବେଶ—ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ ୩୦୫, ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ପ୍ରବେଶ ୩୦୬, ଭୂତବିଦ୍ୟା ୩୦୬, ଗାରୁଡ଼ ବିଦ୍ୟା ୩୦୭, ଉତ୍କଳ ଦେଶର ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ୩୦୭, ନୀତିବାକ୍ୟ ୩୦୭, ନୀତିବାକ୍ୟ ୩୧୬, ପ୍ରବଚନ ୩୧୬, ସାମାଜିକ ବିଧି ୩୧୮, ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ୩୨୪, ଦେଶର ନାମ ୩୨୬, ବର୍ଣ୍ଣନା ଚାତୁରୀ ୩୩୧, ରୂପ-ବର୍ଣ୍ଣନା ୩୩୨, ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଚାର ୩୩୬, ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଧର୍ମ ୩୩୬, ପାଠଭେଦ ୩୪୦, କବିଙ୍କ ଭାଷାର କ୍ରମବିକାଶ ୩୪୫, ଉପସଂହାର ୩୪୫, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ୩୪୭, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ୩୪୭, (୨) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗର କେତୋଟି ଗଦ୍ୟଲେଖ ୩୪୯, କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ୩୫୦, (୧) ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୧ର ଶିଳାଲିପି ୩୫୧, (୨) ଅନ୍ୟ ଏକ ଲିପି ୩୫୧, (୩) ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଲିପି ୩୫୨, (୪) ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ଲିପି ୩୫୩, (ଖ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯୁଗ (୧) କେତୋଟି ଗଦ୍ୟ ଅଭିଲେଖ ୩୫୩, (୧) ୨ୟ ଲିପି ୩୫୪, (୨) ୩ୟ ଲିପି ୩୫୪, (୩) ୪ର୍ଥ ଅଙ୍କ ଲିପି ୩୫୫, (୪) ପୋତେଶ୍ୱର ଭଟ୍ଟ ଲିପି ୩୫୫, (୫) ୩୪ ଅଙ୍କର ଲିପି ୩୫୭, ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କର କେତେକ ବିଶେଷତ୍ୱ ୩୫୭, ଚଇତନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୁସ୍ତକ ୩୫୮, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ୩୬୫, ଲେଖାର ସମୟ ୩୬୬, ବିଷୟବସ୍ତୁ ୩୬୮, ରସିକସୋଦର ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ୩୮୨, କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସୁନ୍ଦର ଛନ୍ଦ ୩୮୨, ନୃତ୍ୟଗୀତ ୩୮୬, ଋତୁବର୍ଣ୍ଣନା ୩୮୬, ଗୀତନୀତ ୩୮୭, ରାଜନବର ଚାଲିଚଳଣି ୩୮୭, ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାରରେ ବିଶେଷତ୍ୱ ୩୮୮, କାବ୍ୟବିଚାର ୩୮୯, ରାମବିଭା ୩୯୦, ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ ୩୯୦, କେତେକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପ ୩୯୨, ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବୃତ୍ତାନ୍ତସହିତ ମେଳ ୩୯୩, ରାମବିଭାର ବାଣୀ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ୩୯୫, ଶିଶୁ ଶଙ୍କର ଦାସ ୩୯୬, ଉଷାଭିଳାଷ ଲେଖାର ସମୟ ୩୯୬, ଉଷା ପରିଣୟର ଆଖ୍ୟାନ, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଉଷାହରଣ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ମୂଳ କରି ଲିଖିତ ୩୯୭, ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ମୂଳଠାରୁ ପ୍ରଭେଦ ୩୯୭, କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାରରସ ପ୍ରଧାନ ୩୯୯, ନାୟିକାର ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ୩୯୯, ସାମାଜିକ ଗୀତନୀତ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଓ ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ର

ପ୍ରଭୃତି କବିମାନଙ୍କ ଉପରେ 'ଉଷା'ର ପ୍ରଭାବ ୪୦୧, **ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ ୪୦୨,** କେଶବ କୋଇଲିର ବିଷୟବସ୍ତୁ ୪୦୨, ସ୍ଥାନ, ବାତ୍ସଲ୍ୟରସ ୪୦୪, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଟୀକା ୪୦୪, ଛନ୍ଦ ଓ ଯତିପାତ ୪୦୫, ବିଷୟବସ୍ତୁ ବିସ୍ତୃତି ୪୦୭, ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ବିସ୍ତୃତି ୪୧୦, ଅନୁପ୍ରାସ ୪୧୧, କବି ମାର୍କଣ୍ଡ ଓ କେଶବ କୋଇଲିର ସମୟ ୪୧୨, କୋଇଲି କବିତା ଓ କେଶବ କୋଇଲିର ନାମକରଣ ୪୧୩, **କବି ଦାମୋଦର ୪୧୪,** ରସକୋଇଲି ଚଉତିଶା ୪୧୪, **ଧରଣୀଧର ମିଶ୍ର ୪୧୭,** ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପଦ୍ୟାନୁବାଦ ୪୧୭ ।

୭ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ ... ୪୨୧-୪୭୮

(ଖ) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ, ଯୁଗପରିଚୟ ୪୨୧, ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ପରଂପରା ୪୨୨, ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରବାହ ୪୨୪, ଜଗନ୍ନାଥ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ୪୩୦, କେତେକ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ୪୪୪, (୧) ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ, ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନା, ସବିଶେଷ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ୪୪୫, (୨) ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ୪୪୭, ନିର୍ଗୁଣ ଉପାସନା ଓ ସଗୁଣ ଉପାସନା ୪୪୭, ଭକ୍ତି-ପରାଭକ୍ତି ୪୫୦, (୩) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତି ୪୫୧, (୪) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭଗବତ୍ତା ୪୫୨, (୫) ବାସୁଦେବହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ୪୫୩, (୬) ଗୀତାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ୪୫୫, (୭) ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ତିରୋଭାବ ୪୫୭, ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆତ୍ମ-ପ୍ରକାଶରେ ବିଭିନ୍ନତା ୪୫୮, **(୮) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ୪୫୯, (୯) ଭଗବାନଙ୍କ ଧାମ ବା ପରମ ଧାମ ୪୬୬,** (୧୦) ଭଗବତ୍ ଧାମ, ବୃନ୍ଦାବନର ରାସଲୀଳା ୪୬୯, ଗୋପୀପ୍ରେମ ୪୭୦, (୧୧) ଜଗନ୍ନାଥ ଆରାଧନା, ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟ ତତ୍ତ୍ୱ ୪୭୩ ।

୮ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ ... ୪୭୯-୭୧୮

(ଖ) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ—**(୧) ବଳରାମ ଦାସ ୪୭୯,** ଜୀବନୀ ୪୭୯, ସମୟ ୪୮୧, ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ପରୀକ୍ଷା ୪୮୧, ବଳରାମଙ୍କ

ଲଂକା ଦର୍ଶନ ୪୮୪, ବାଲିରଥ ୪୮୫, ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପରୀକ୍ଷା ୪୮୫, ଶିକ୍ଷା ୪୮୯, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ, ବାସସ୍ଥାନ ୪୯୦, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ୪୯୧, ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ୪୯୨, ଜାତିସ୍ମର ୪୯୫, ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ ୪୯୬, ଗୁପ୍ତଗୀତା ୪୯୭, ଅମରକୋଷ ଗୀତା ୪୯୭, ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା ୪୯୮, ବଟ ଅବକାଶ ୪୯୯, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଭୂଗୋଳ ୪୯୯, ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା ୫୦୫, ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗସାର ଟୀକା ୫୦୫, ଭାବସମୁଦ୍ର ୫୦୬, ଶ୍ରୀ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଅର୍ଥ ୫୦୭, ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ ୫୦୯, ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ସହିତ ତୁଳନା ୫୧୦, ତ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ୫୧୩, ନୂତନ ବିଷୟ ସଂଯୋଜନା ୫୧୩, ବିଷୟବସ୍ତୁ ସଂସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ୫୧୪, ରାମାୟଣର ନାମକରଣ ୫୧୫, ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ଓ ସମସାମୟିକ ସମାଜର ପ୍ରଭାବ ୫୧୭, ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର ୫୧୮, ରାଜନୀତି ୫୪୧, ରାମ ରାଜ୍ୟ ୫୪୪, ଆଡ଼ମ୍ବରଶୀଳତା ୫୪୫, କବିଙ୍କ ସମାଜ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ୫୪୭, ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ ୫୪୮, ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ନାମ ୫୫୯, ଗୁହକଙ୍କ ଅନୁଚର ସହାୟତା ୫୫୯, ନୀତିବାକ୍ୟ ୫୬୧, ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ୫୬୨, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ୫୬୩, ଦେଶ-ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ୫୭୩, ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନା ୫୭୩, କେତେକ ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗ ୫୭୫, କେତେକ ଭାଷାଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ୫୭୫, ଵୃତ୍ତ ୫୭୭, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ୫୭୯, ଉପସଂହାର ୫୮୩,
(୨) ଭକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ ୫୮୪, ଜନ୍ମ ୫୮୪, ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ ୫୮୭, ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଓ ଭାଗବତ ରଚନା ୫୮୮, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ-ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ୫୮୯, ଚୈତନ୍ୟ-ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ୫୯୦, ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ୫୯୧, ଚୈତନ୍ୟ 'ପରିବ୍ରାଜକ' 'ଅତିବଡ଼' ଜଗନ୍ନାଥ ୫୯୩, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ୫୯୯, ଦାସଙ୍କର ଅଲୌକିକତା ୬୦୩, ଭାଗବତ ରଚନା ୬୦୭, ଭାଗବତ ପାଠର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଯୋଗୁଁ ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ବିପତ୍ତି ୬୦୮, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ୬୧୦, ସ୍ୱାମୀଙ୍କଠାରୁ ରାଜାଙ୍କର ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଶ୍ରବଣ ୬୧୧, ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଭେଟ ୬୧୨, ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ତିରୋଧାନ ୬୧୩, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ ୬୧୬, ରଚନାବଳୀ ୬୧୭, ଭାଗବତ

୬୧୭, ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ ୬୨୧, ସରଳ ମନୋହର ଅନୁବାଦ ୬୨୨, ଭାଗବତର ଲୋକପ୍ରିୟତାର କାରଣ ୬୨୩, ଅମୃତ ପଦାବଳୀ ୬୨୪, ଅର୍ଥ କୋଇଲି ୬୨୫, ତୁଳାଭିଣା ୬୨୬, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଗଦ୍ୟ ୬୩୦, ମହାଭାରତ ୬୩୧, ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା ୬୩୧, ଲେଖାର ବିଶେଷତ୍ୱ ୬୩୧, (୩) **ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ** ୬୩୩, ବଂଶ ଓ ଜନ୍ମ ସମୟ ୬୩୩, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ୬୩୬, ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ ୬୩୭, ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା ୬୩୭, (୪) **ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ** ୬୩୭, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ୬୩୮, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳ ୬୩୯, ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଙ୍କ ଗଣନା ନିୟମ ୬୪୦, ଜନ୍ମ ୬୪୧, ବାଲ୍ୟଜୀବନ ୬୪୨, ମନ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ ୬୪୨, ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ୬୪୪, ଡୋର ଓ କୌପୀନ ଗ୍ରହଣ ୬୪୪, ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ ୬୪୫, ଗୁରୁ ୬୪୫, ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ୬୪୬, ମନ୍ତ୍ର ୬୪୭, ସମାଧି ୬୪୭, ଭଜନ ୬୪୭, ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସଖା ୬୪୮, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବୀରସିଂହାଦି ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ନିରାକାରପନ୍ଥୀ ହେଲେ ୬୫୧, ପୁରୀରେ ପରୀକ୍ଷା ୬୫୨, ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦାନ ୬୫୩, ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କ ସହ ବିବାହ ୬୫୪, ରଣପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ : ହରିବଂଶ ରଚନା ୬୫୫, ଶେଷଜୀବନ ୬୫୭, ଜାତିସ୍ମର ୬୫୭, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କୃପାରୁ କବିତାଶକ୍ତିର ଉଦୟ ୬୫୭, କବିଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ୬୫୮, ଶୂନ୍ୟ ଭଜନରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ୬୫୯, ଭକ୍ତିହୀନ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ବିରୋଧ ୬୫୯, କବି ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତର ବିରୋଧୀ ୬୬୦, ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ ୬୬୧, ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରୀତି ୬୬୨, ଓଡ଼ିଶାରେ ସିଦ୍ଧ ସାଧକମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ୬୬୩, ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବ ୬୬୪, ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ ୬୬୬, ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା ବା ଗୁରୁଗୀତା ୬୬୬, ଦଶପଟଳ ମାଳିକା ୬୬୭, ଗରୁଡ଼ ଗୀତା ୬୭୧, ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ୬୭୨, ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ୬୭୪, ଗୁରୁ ୬୭୪, ମହାମନ୍ତ୍ର ଭଜନ ୬୭୪, ମହାମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ୬୭୬, ଆତ୍ମ ପରିଚୟ ୬୭୭, ମହାମନ୍ତ୍ରରେ ସୃଷ୍ଟି-ଉତ୍ପତ୍ତି ଭେଦାଣ ୬୭୭, ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ୬୭୮, ମହାମନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ୬୭୯, ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ : ପିଣ୍ଡରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିତ୍ୟଲୀଳା ୬୮୧, ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି : ଘଟରେ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ୬୮୪, ଗୋପଲୀଳା ଦ୍ୱାରକାଲୀଳା ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ : ନିତ୍ୟରାସ ପ୍ରସଙ୍ଗ ୬୮୬, ଦ୍ୱାରକାରେ ଯଦୁବଂଶ ଧ୍ୱଂସ ପରେ ନୀଳାଚଳରେ

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା ସହ ଆବିର୍ଭାବ ୬୯୦, ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ୬୯୨, ସସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ସମନ୍ୱୟ ୬୯୨, ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ୬୯୩, ପଦାରନ୍ତୁ ୬୯୬, ଶୂନ୍ୟ-ସଂହିତା ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ : ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାସ୍ତିକ ନୁହନ୍ତି ୬୯୮, ସାଧନ ପନ୍ଥାରେ ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ୬୯୯, ଭାଷା ୬୯୯, କବିଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥ ୬୯୯, ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ କବିଙ୍କ ସ୍ୱସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନ ୭୦୦, ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା ୭୦୧, ହରିବଂଶ ୭୦୩, ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ ଲଉଡ଼ି ଖେଳ ୭୦୪, ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା ପୁରାଣ ୭୦୬, ଅନନ୍ତ ଗୋଇ ୭୦୬, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭଣିତା ୭୦୬, (୫) ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ଦାସ ୭୦୯, ପଞ୍ଚସଖା ୭୧୦, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସ୍ଥାନ ୭୧୪ ।

ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ସଂକେତ

ଅ. = ଅଧ୍ୟାୟ	ପ. ଗୀ. ସଂ. = ପଲ୍ଲୀଗୀତ ସଂଚୟନ
ଉଦା. = ଉଦାହରଣ	ଶ୍ୟା. ରା. = ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ
ପ୍ରା. ଉ. = ପ୍ରାକୃତ ଉଦାହରଣ	ଚ. ଗୀ. = ଚର୍ଯ୍ୟା ଗୀତ
ଚ. ପ. = ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ	ଦୋ. କୋ. = ଦୋହା କୋଷ
ବ. ପ. = ବନ ପର୍ବ	ଆ. ପ. = ଆଦ୍ୟ ପର୍ବ
ମ. ପ. = ମଧ୍ୟ ପର୍ବ	ଭୀ. ପ. = ଭୀଷ୍ମ ପର୍ବ
ଚ. ପୁ. = ଚଣ୍ଡୀ ପୁରାଣ	ବ. ରା. = ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ
ଅ. ପ୍ରେ. = ଅରୁଣୋଦୟ ପ୍ରେସ	ସ. ପ. = ସଭା ପର୍ବ
ଉ. ପ. = ଉଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବ	ଅ. ପ. = ଅଶ୍ୱମେଧ ପର୍ବ
ଶା. ପ. = ଶାନ୍ତି ପର୍ବ	ସ୍ୱ. ପ. = ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ
ବି. ପ. = ବିରାଟ ପର୍ବ	ଦ୍ରୋ. ପ. = ଦ୍ରୋଣ ପର୍ବ
ରା. ବି. = ରାମବିଭା	ଦା. ଭ. ର. = ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତି ରସାମୃତ
ଉପ. = ଉପନିଷଦ୍	ହ. ବଂ. = ହରିବଂଶ
ଗୁ. ଭ. = ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା	ଶୂ. ସଂ. = ଶୂନ୍ୟସଂହିତା
ଭ. ଗୀ. = ଭଗବଦ୍ ଗୀତା	ଶା. ସୂ. = ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ଭକ୍ତିସୂତ୍ର
ବି. ପୁ. = ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ	ଚୈ. ଚ. = ଚୈତନ୍ୟ ଚରଣାମୃତ
ଭା. = ଭାଗବତ	ସ୍କ. = ସ୍କନ୍ଧ
ଲ. ଭା. = ଲଘୁ ଭାଗବତାମୃତ	ଋ. ବେ. = ଋକ୍ ବେଦ
ସ୍କ. ପୁ. = ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ	ଉ. ଖ. = ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡ
ବ୍ର. ପୁ. = ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ	ବେ. ସା. ଗୁ. ଗୀ. = ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା
ଜ. ଚ. = ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ	

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି

(୧) ଭାରତୀୟ ଭାଷା ବିଭାଗ—ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତରେ ସରକାରୀ ଭାବରେ ୧୪ (ଚଉଦ)ଟି ଭାଷାକୁ ପ୍ରଧାନ ଭାଷା ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

(୧) ଆସାମୀ (ଅସମୀୟ), (୨) ବଙ୍ଗଲା (ବାଙ୍ଗଲା, ବଙ୍ଗ), (୩) ଗୁଜରାଟୀ, (୪) ହିନ୍ଦୀ, (୫) କନାଡ଼ା, (୬) କାଶ୍ମୀରୀ, (୭) ମାଲୟାଲମ, (୮) ମରାଠୀ (ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ), (୯) ଓଡ଼ିଆ, (୧୦) ପଞ୍ଜାବୀ, (୧୧) ସଂସ୍କୃତ, (୧୨) ତାମିଲ୍, (୧୩) ତେଲୁଗୁ (ଆନ୍ଧ୍ର), (୧୪) ଉର୍ଦ୍ଦୁ ।

ଏ ଭିତରୁ ସଂସ୍କୃତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାତି ବା ପ୍ରଦେଶର ମାତୃଭାଷା ନୁହେଁ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେତେକଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଉର୍ଦ୍ଦୁ । (ବଙ୍ଗ ଦେଶର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ବହୁ ଲୋକଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ବଙ୍ଗଭାଷା) ।

ଏହି ୧୪ଟି ପ୍ରଧାନ ଭାଷା ଛଡ଼ା ଭାରତରେ ଆହୁରି ପ୍ରାୟ ୨୧୦ (ଦୁଇ ଶହ ଦଶ)ଟି ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ବହୁ ଭାଷାର ଲିପି ନାହିଁ ।

ଭାରତର ଭାଷାମାନଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ଆଦିବାସୀ ଭାଷା, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା (ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଭାଷା), ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା (ଉତ୍ତର-ଭାରତୀୟ ଭାଷା)—ଏପରି ତିନି ଶ୍ରେଣୀରେ ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ଆଦିବାସୀ ଭାଷାକୁ କେହି କେହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଗଣନ୍ତି ।

ଆଦିବାସୀ ଭାଷାମାନଙ୍କ ଭିତରେ—ମୁଣ୍ଡା, ହୋ, କୁଇ, ଗାଦବା, ସାନ୍ତାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାମାନଙ୍କ ଭିତରେ—ତେଲୁଗୁ (ଆନ୍ଧ୍ର), ତାମିଲ୍, କନାଡ଼ (କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ), ତୁଳୁ, ମାଲୟାଲମ୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାମାନଙ୍କ ଭିତରେ—ହିନ୍ଦୀ, ମରାଠୀ, ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ପଞ୍ଜାବୀ, ଗୁଜରାଟୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା—ଭାରତର ପ୍ରାୟ ଚାଳିଶି କୋଟି ଲୋକଙ୍କ ଭିତରୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ କୋଟି ଲୋକଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ । ଏହି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ମୁଖ୍ୟତଃ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଛି । ବଙ୍ଗ, ବିହାର, ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ଓ ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶ ସହିତ ଲାଗିରହିଥିବା ଅଞ୍ଚଳର କେତେକ ଲୋକଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଉତ୍କଳ ଭାଷା, ଓଡ୍ର (ଉଡ୍ର) ଭାଷା ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

ପ୍ରଦେଶର ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ନାମ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଉତ୍କଳ । ଉତ୍କଳ ନାମଟି ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ଉତ୍କଳ ଦେଶର ନାମରୁ ଭାଷାର ନାମ ଉତ୍କଳ ଭାଷା ହୋଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଦେଶର ନାମ ନୁହେଁ; ପ୍ରଦେଶର ନାମ ଓଡ଼ିଶା । ଏହି ନାମରୁ (ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଦେଶର ନାମରୁ) ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ନାମ ହୋଇନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶା ବା ଓଡ୍ର (ବା ଓଡ୍) ଦେଶରେ ବାସ କରୁଥିବା ଲୋକେ ଓଡ଼ିଆ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ନାମରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ନାମକରଣ ହୋଇଛି । ଓଡ୍ର ଭାଷା ଦେଶ ଓ ଜାତିର ନାମରୁ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦେଶର ଭାଷା 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଦ୍ୱାରା ପରିଚିତ ହେଉନାହିଁ ।

ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତିକାଳ—ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି କେବେ ହେଲା ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିବା ପାଇଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଯଥେଷ୍ଟ ଉପାଦାନ ମିଳିନାହିଁ । ଭାରତର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମୟରେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଆଧାର ଓ ସମୟ ନିରୂପଣ ବିଷୟରେ ବହୁ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟିକାଳ ଓ ସ୍ରଷ୍ଟା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ମତର ଆଲୋଚନାରୁ ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ କିଛି ଜାଣି ହେବ ।

(୧) କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଭାଷା ମନୁଷ୍ୟକୃତ । ମାନବଜାତିର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଷାର ବିକାଶ ହେଉଛି । ଦେଶ, କାଳ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ଓ ବିକାଶ ହୋଇଛି । ଜନସମାଜର ସହଯୋଗରେ ଭାଷାର ବିକାଶ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଆଦିମ ଅବସ୍ଥାରେ ମନୁଷ୍ୟମାନେ ନିଜ ନିଜର ମନୋଭାବକୁ ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଭଙ୍ଗୀଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ପରେ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ଓ ବିକାଶ ଘଟିଅଛି ।

(୨) ଅନ୍ୟ ମତରେ ଭାଷା ସହଜାତ । ହର୍ଷ, ବିଷାଦ, ବିସ୍ମୟ ପ୍ରଭୃତି ଭାବର ଆବେଗରେ ମନୁଷ୍ୟର ମୁଖରୁ କେତେକ ସ୍ୱାଭାବିକ ଧ୍ୱନି ନିର୍ଗତ ହୁଏ । ଏହି ଧ୍ୱନି ଆଦିମାନବର ମନର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସେଙ୍ଗ ବସ୍ତୁର ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ବସ୍ତୁର ପ୍ରକାଶରେ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଧ୍ୱନି ବ୍ୟବହୃତ ହେବାରୁ ଏହା କାଳକ୍ରମେ ବିକାଶ ଲାଭ କରି ଭାଷା ରୂପ ଧାରଣ କଲା ।

(୩) ଆଉ ଏକ ମତରେ, ଭାଷା ଈଶ୍ୱରଦତ୍ତ । ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନା କରିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରି ତପ, ରତି, କାମ, କ୍ରୋଧ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ବାଣୀକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ସଂହିତାକାର ମନୁ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ସର୍ବେଷାଂ ତୁ ସ ନାମାନି କର୍ମାଣି ଚ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ।
ବେଦ ଶବ୍ଦେଭ୍ୟ ଏବାଦୌ ପୃଥକ୍ ସଂସ୍ଥାଶ୍ଚ ନିର୍ମମେ । ୧।୨୧

ତପୋ ବାଚଂ ରତିଂ ଚୈବ କାମଂ ଚ କ୍ରୋଧମେବ ଚ ।
ସୃଷ୍ଟିଂ ସସର୍ଜ ଚୈବେମାଂ ସ୍ରଷ୍ଟୁମିଚ୍ଛାନ୍ନିମାଃ ପ୍ରଜାଃ । ୧।୨୫

"ପରମାତ୍ମା ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମ ଓ କର୍ମ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରି ବେଦର ଶବ୍ଦରେ ରଖିଲେ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଇଚ୍ଛାରେ ତପ, ବାଣୀ, ରତି (ମନର ସନ୍ତୋଷ), କାମ (ଇଚ୍ଛା), କ୍ରୋଧ (ଚିତ୍ତ ବିକାର) ସର୍ଜନା କଲେ ।"

ପରମବ୍ରହ୍ମ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—

"ଯଥେମାଂ ବାଚଂ କଲ୍ୟାଣୀ ମାବଦାନି ଜନେଭ୍ୟଃ ।"
ମୁଁ କଲ୍ୟାଣମୟୀ ବାଣୀ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ଦେଇଛି ।

ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏହି ଜଗତର ସ୍ରଷ୍ଟା ବୋଲି ମାନିଲେ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରାହିଁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ମାନବସମାଜର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଷାର ମଧ୍ୟ ବିକାଶ ହୋଇଛି ।

(୨) ଆଦିଭାଷା ଓ ଆଦିମାନବର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ—

ପୃଥିବୀର ଆରମ୍ଭ କାଳରେ ଏକ ଭାଷା ଥିଲା । ମାନବ ଜାତି ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିଲା । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ଏକ ପୁରୁଷ ଓ ଏକ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଏହି ଆଦିମ ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷଙ୍କଠାରୁ ମାନବ ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା । ଆଦିମ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷ, ଏ ଦୁହେଁ ଯେଉଁ ଭାଷା କହୁଥିଲେ, ତାହାହିଁ ଆଦିମାନବ ଭାଷା । ଭାଷାକୁ ମନୁଷ୍ୟକୃତ, ସହଜାତ, ଈଶ୍ୱରଦତ୍ତ ଯାହା ମାନିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଆଦିମମାନବଙ୍କର ଭାଷା ହିଁ ଆଦିଭାଷା । ଏହି ଆଦିମ ଭାଷାରୁ ଦେଶ, କାଳ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ।

ଏହି ଆଦିଭାଷାଟି କେଉଁ ଭାଷା ? ଆଦିମ ମାନବସମାଜର ଜନ୍ମଭୂମିର ଭାଷା ହିଁ ଆଦିଭାଷା । ଆଦିମମାନବର ଜନ୍ମଭୂମି ବିଷୟରେ ବହୁ ମତ ଦେଖାଯାଏ ।

(୧) ମଧ୍ୟ-ଏସିଆକୁ କେହି କେହି ମାନବସମାଜର ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇ

ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଦଳେ ଇଉରୋପକୁ ଗଲେ ଏବଂ ଆଉ ଦଳେ ଇରାନ ଓ ଭାରତକୁ ଗଲେ ।

(୨) ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ—ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷ ବାହାରରୁ ଆସିଥିବାର ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଭାରତବର୍ଷ ହିଁ ଏମାନଙ୍କର ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ । ଆଦିମକାଳରେ ଭାରତବର୍ଷର ସୀମା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆର ଦକ୍ଷିଣାଂଶର କେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ର ମତରେ ଭଗବାନ ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନା କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନାଭିରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି କଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମା ସୃଷ୍ଟି ରଚନା କଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ନିବାସ ସ୍ଥାନ ସ୍ୱର୍ଗ । ଏଥିରୁ କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ଆଦିମ ମାନବର ଜନ୍ମଭୂମି ସ୍ୱର୍ଗ । ଏହି ସ୍ୱର୍ଗ କେଉଁଠାରେ ? ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ କିନ୍ନରମାନେ ବାସ କରନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ତ୍ରିପିଷ୍ଟପ । ଏହି ତ୍ରିପିଷ୍ଟପ ତିବ୍ବଷ୍ଟପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ତ୍ରିପିଷ୍ଟପ କହିଲେ ତିବ୍ବତକୁ ବୁଝାଏ । "ଅମରକୋଷ"ରେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ତ୍ରିପିଷ୍ଟପ କୁହାଯାଇଛି ।

ସ୍ୱରବ୍ୟୟଂ ସ୍ୱର୍ଗ ନାକ ତ୍ରିଦିବ ତ୍ରିଦଶାଳୟାଃ
ସୁରଲୋକୋ ଦ୍ୟୌ ଦିବୌ ଦ୍ୱେ ସ୍ତ୍ରିୟୌ କ୍ଲୀବେ ତ୍ରିପିଷ୍ଟପମ୍ ॥
(ଅମରକୋଷ, ସ୍ୱର୍ଗବର୍ଗ ।୧।)

"ସ୍ୱର (ଅବ୍ୟୟ), ସ୍ୱର୍ଗ, ନାକ, ତ୍ରିଦିବ, ତ୍ରିଦଶାଳୟ, ସୁରଲୋକ (ପୁଂ), ଦ୍ୟୌ, ଦିବ୍ (ସ୍ତ୍ରୀ), ତ୍ରିପିଷ୍ଟପ (କ୍ଲୀ) ଏହି ନବ ନାମ ସ୍ୱର୍ଗର ।"

ଏହି ତିବ୍ବତ ହିମାଳୟର ଏକ ଅଂଶ । ଏହି ହେତୁ ହିମାଳୟକୁ ଆଦିମ ମାନବ ସମାଜର ଓ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତିର ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବୋଲି କେହି କେହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଏକ ଦଳ ଇଉରୋପ ଆଡ଼କୁ ଯାଇ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

(୩) ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ, ପୃଥିବୀରେ ଆଦିମ କାଳରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଭାଷା ନ ଥିଲା । ଏକ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଆଦିମ ସମୟରେ ଭାଷାର ସଂଖ୍ୟା ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଥିଲା । ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶତ ଶତ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି

ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ମୌଳିକ ପ୍ରଭେଦ ଏତେ ବେଶୀ ଯେ, ଏହି ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଏକ ଭାଷାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଏହା କହି ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ମାନବସମାଜର ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଏକ ଥିଲା, ଏହାଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ କରି ହେବ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ମାନବ ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏକ ସମୟରେ କିମ୍ବା ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ହୋଇଛି, ଏହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଭାରତ-ଇରାନ-ଇଉରୋପୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳ ଭାଷା—ମାନବସମାଜର ଆଦି ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆ ହେଉ, କି ହିମାଳୟ ହେଉ, ତିବ୍ବତ ହେଉ, କି ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ହେଉ, ଇରାନୀ ଓ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏକ ସ୍ଥାନର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ ବୋଲି ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛନ୍ତି । ଭାରତ-ଇରାନ-ଇଉରୋପୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳ ଭାଷା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ବିବାଦରେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।

ବୈଦିକ ଭାଷା—କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବୈଦିକ ଭାଷା ବା ବେଦର ଭାଷା ହିଁ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳ ଭାଷା । ଏହା ହେବା ସମ୍ଭବପର । କାରଣ, ବେଦର ଭାଷା କଥିତ ଭାଷା । ବେଦର ଭାଷାକୁ କେବଳ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା ଏବଂ ଏହା ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ କଥିତ ଭାଷା ନୁହେଁ ବୋଲି କହିବା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଦେଖାଯାଉଛି, ବେଦରେ କଥିତ ଭାଷାର କେତେକ ଶବ୍ଦ ରହିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୃଥିବୀରେ ଯେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ମିଳୁଛି, ସେ ଭିତରେ ବେଦ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇଥିବା ତଥ୍ୟରୁ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ବେଦର ଭାଷା ହିଁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଭାଷା । ଆଦିମ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏହି ବେଦ-ଭାଷାରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଏହି ବେଦ-ଭାଷା ଦେଶ, କାଳ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । କଥିତ ଭାଷା ଲୋକମୁଖରେ ବିଭିନ୍ନ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ । କଥିତ ବେଦ ଭାଷାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ କଥିତ ଭାଷା ହିଁ ପ୍ରାକୃତ । ବେଦଭାଷାକୁ ମାର୍ଜିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପରେ ସଂସ୍କାର କରାଗଲା । ସଂସ୍କାର-ପର ଅବସ୍ଥାର ବେଦଭାଷାକୁ ସଂସ୍କୃତ କୁହାଗଲା । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଜନସାଧାରଣଙ୍କର କଥିତ ଭାଷାରୂପେ ରହିଲା

ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟିକ ବା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଭାଷା ହେଲା । ଶିଷ୍ଟ ଜନମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଲା ।

ଏହି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରୁ କ୍ରମଶଃ ବିଭିନ୍ନ ଶାଖାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

କିନ୍ତୁ, କେହି କେହି ସଂସ୍କୃତରୁ ପ୍ରାକୃତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ବେଦର ଭାଷାକୁ ସଂସ୍କୃତ ବୋଲି କହନ୍ତି । ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମତରେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରକୃତିରୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି ।

"ପ୍ରକୃତିଃ ସଂସ୍କୃତମ୍ ତତ୍ର ଭବଂ ତଦାଗତଂ ବା ପ୍ରାକୃତମ୍"—ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତି 'ପ୍ରାକୃତ ସଂଜୀବନୀ' ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥିତ ହୋଇଛି ।

"ପ୍ରାକୃତସ୍ୟ ତୁ ସର୍ବମେବ ସଂସ୍କୃତମ୍ ଯୋନିଃ ।"

ଯଦି ବେଦଭାଷା ସଂସ୍କୃତ ହେଲା, ତାହା ହେଲେ ସଂସ୍କୃତ ବା ବେଦ ଭାଷା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଜନନୀ ବୋଲି ଏହି ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ କୁହାଯାଉଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଯେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇଟି ଭାଷା ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କଥାବାର୍ତ୍ତାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସେହିହେତୁ ଜଣେ ଦାର୍ଶନିକ କହିଛନ୍ତି, "ପ୍ରାକୃତେ ସଂସ୍କୃତେ ବାପି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରୋକ୍ତା ସ୍ୱୟଂଭୁବଃ ।" ଆଦିପୁରୁଷ ସ୍ୱୟଂଭୁ ଭଗବାନ ଉଭୟ ଭାଷା—ପ୍ରାକୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତ କହୁଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

(୨) ଭାରତ-ଇରାନୀ ଭାଷା—ଇଣ୍ଡୋ-ଇରେନିୟାନ୍ ବା ଭାରତ-ଇରାନୀ ଭାଷାରୁ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି ବୋଲି କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ ।

ଭାରତ-ଇଉରୋପୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ଆଠ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ । ଯଥା—(୧) ଇଣ୍ଡୋ-ଇରେନିୟାନ୍, (୨) ଆରମେନିକ୍, (୩) ବାଲଟିକ୍ (ସ୍ଲେଭିକ୍), (୪) ଆଲବେନିୟାନ୍, (୫) ହେଲେନିକ୍, (୬) ଇଟାଲିକ୍, (୭) କେଲ୍‌ଟିକ୍, (୮) ଜର୍ମାନିକ୍ ।

ଇଣ୍ଡୋ-ଇରେନିୟାନ୍ ଭାଷା ଭିତରେ ଇରାନୀ ଭାଷା ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ପ୍ରାଚୀନ ଇରାନୀ ଓ ଆଧୁନିକ ଇରାନୀ । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ

ଡେରାୟୁସ୍ କେତେକ ଲିପି ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ଲିପିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ଇରାନୀ ଭାଷାରେ ଲେଖା । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଥିବା ଉପାଦାନରୁ ଜଣାଯାଇଛି ଯେ, ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଇରାନୀ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଲିପି । ଏହାକୁ ଭାରତ-ଇରାନୀ ଦଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ଲିପି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ । କାରଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏତେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲେଖ ଭାରତ କି ଇରାନରେ ମିଳିନାହିଁ ।

ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଇରାନୀ ଭାଷା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସି ଆସି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପହ୍ଲବୀଭାଷା ରୂପେ ଦେଖାଗଲା । ଆଧୁନିକ ଇରାନୀ ଭାଷା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗଠିତ ହୋଇଛି ବୋଲି କେତେକଙ୍କର ମତ । ମାଜ୍‌ଡ଼ିଆସ୍‌ମାନଙ୍କର ଆଭେସ୍ତା ଏହି ଆଧୁନିକ ଇରାନୀ ବା ପାରସ୍ୟ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ମତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, ଇରାନୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଭାରତକୁ ଆସିଲେ, ସେମାନେ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବହୁତ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଭାରତକୁ ଆସିବା ପରେ ସମଗ୍ର ଦେଶଟିରେ ବ୍ୟାପିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷା ଗଠନ କଲେ । ବୈଦିକ ଭାଷା ହିଁ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷା । ବେଦ ହେଉଛି ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ।

ବେଦ କେବେ ଲିଖିତ ହେଲା, ତାହା ଠିକ୍‌ରୂପେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ବେଦର ଭାଷା ଖୁବ୍ ଉନ୍ନତ ଓ ମାର୍ଜିତ । ବେଦ ଭାଷାକୁ ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ନିଶ୍ଚୟ ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷ ଲାଗିଥିବ । ଯେଉଁ ମୂଳ ଭାଷାରୁ ବେଦ-ଭାଷା ପରିମାର୍ଜିତ ହୋଇ ଆସିଲା, ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ବେଦ-ଭାଷାର ଜନନୀ ସେହି 'ଅ-ସଂସ୍କୃତ' ଭାଷା ହିଁ ଭାରତର ଆଦିଭାଷା । କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂସ୍କୃତ-ପୂର୍ବ ବା ବେଦ-ପୂର୍ବ ଭାଷାର ସନ୍ଧାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ମିଳି ନ ଥିବାରୁ ବେଦ-ଭାଷାକୁ ହିଁ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଦିଭାଷା ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଛି ।

(୪) ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି—ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିବା ପରେ ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଳାମିଶା

କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ଏହା ଫଳରେ କାଳକ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସଂସ୍କୃତିର ସମିଶ୍ରଣରେ ନୂତନ ସଂସ୍କୃତିର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନର ବିଭିନ୍ନ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ମିଶିଯିବାରୁ ସ୍ଥାନଭେଦରେ ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତି ଦେଖାଦେଲା । ଆଦିମ ଆର୍ଯ୍ୟସଭ୍ୟତା କାଳକ୍ରମେ ସମଗ୍ର ଭାରତ-ବର୍ଷକୁ ବ୍ୟାପିଯାଇ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ 'ଉପସଭ୍ୟତା' ଗଠନ କଲା । ଏହି ଉପସଭ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ କ୍ରମବିକାଶ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଜଣାଯାଏ ।

(୪) ବୈଦିକ ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ—ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି-ଯାଇପାରେ—କଥିତ ଓ ଲିଖିତ । କଥିତ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତିକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବେଦ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ତାକୁ ମୁଖସ୍ଥ କରି ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମରେ ଶିକ୍ଷା କରି ଆସୁଥିଲେ । ବେଦ ରଚନାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ବେଦଭାଷାର ଅ-ସଂସ୍କୃତ ରୂପର ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବେଦ ରଚନାର କାଳ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତରେ ପାଞ୍ଚ ହଜାର ବର୍ଷରୁ କମ୍ ନୁହେ । ବୈଦିକ ଭାଷାର ପୂର୍ବ ଅମାର୍ଜିତ ଭାଷା ଅବଶ୍ୟ ଆହୁ ଏକ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଥିବ । କାରଣ, ଗୋଟିଏ ଅମାର୍ଜିତ ଭାଷାକୁ ମାର୍ଜିତ ହେବା ପାଇଁ ପ୍ରାୟ ଏକ ହଜାର ବର୍ଷ ଲାଗେ ବୋଲି ସାଧାରଣତଃ ଧରାଯାଏ । ତାହାହେଲେ, କଥିତ ଭାଷା ପ୍ରାୟ ଛଅ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ ସମୟକୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ଶହ କି ଛଅ ଶହ ବର୍ଷବେଳକୁ, ଭାରତରେ ଅଧିକାଂଶ କଥିତ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହି କଥିତ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅଭିଲେଖ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି, ସେ ଭିତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଲେଖ ହେଉଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଅଶୋକଙ୍କର ଶିଳାଲିପି । ଓଡ଼ିଶାର ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ଠାରେ ଅଶୋକଙ୍କର କେତୋଟି ଶିଳାଲିପି ଅଛି ।

ବୈଦିକ କାଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବୈଦିକ ଭାଷାକୁ ଲିଖିତ ଭାଷା ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ପରେ ଏହି ବୈଦିକ ଭାଷା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ କି ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଖ୍ୟାତ ବ୍ୟାକରଣ-ପ୍ରଣେତା ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ

ହେଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣ ଏହି ବୈଦିକ ଭାଷାକୁ ସଂସ୍କାର କରିଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା 'ସଂସ୍କୃତ' ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂସ୍କୃତର ଯେଉଁ ରୂପ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ପାଣିନିପ୍ରଦତ୍ତ ରୂପ ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଜନସାଧାରଣଙ୍କର କଥିତ ଭାଷା ବା ମାତୃଭାଷା ଥିଲା କି ନାହିଁ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବର ବୈୟାକରଣମାନେ ବୈଦିକ ଭାଷା ବା ବୈଦିକ-ସଂସ୍କୃତ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସବୁ ଭାଷାକୁ 'ଭାଷା' ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଏହି ନାମ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଖ୍ୟାତନାମା କବି 'ଭାଷା ପ୍ରବନ୍ଧ'ରେ ଗୀତ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଲେଖାରୁ ସଂସ୍କୃତ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାକୃତର ଅବସ୍ଥିତି ଜଣାଯାଉଛି । ଜନସାଧାରଣ ପ୍ରାକୃତରେ ଓ ଶିଷ୍ଟମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଗୃହରେ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଓ ଶିଷ୍ଟ ସମାଜରେ ସଂସ୍କୃତରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଉଥିଲା । ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ରଚନାଦି ସଂସ୍କୃତରେ କରାଯାଉଥିଲା । ରାଜ୍ୟ ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ଆନ୍ତର୍ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ବ୍ୟାପାରରେ ସଂସ୍କୃତର ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ରାଜଭାଷା ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣର ଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଚଳିତ ବା କଥିତ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ତେବେ ଏହା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଲୋକଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଥିଲାପରି ଜଣାପଡ଼ୁନାହିଁ । ପତଞ୍ଜଳି "ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତ"ର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନାମକରଣରୁ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷାକୁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଅସାହିତ୍ୟିକ ବା କଥିତ ସଂସ୍କୃତକୁ ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତ ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏହି ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତ ମଧ୍ୟ ମାତୃଭାଷା ହୋଇଥିବା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ମୋଟ ଉପରେ ଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜା, ରାଜପୁରୁଷ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା, ପତ୍ର ବିନିମୟ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ସାଧାରଣ ଜନସମାଜ ପ୍ରାକୃତର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଉଭୟ ସମାଜ ଭିତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ନାଟକରେ ଶିଷ୍ଟ ପାତ୍ରମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ ଓ ଅନ୍ୟମାନେ ପ୍ରାକୃତରେ କହୁଥିଲେ । ଶ୍ଳେଷାଦି ବିଷୟରେ ପ୍ରାକୃତର ବ୍ୟବହାର ବେଶି ହେଉଥିଲା ।

କ୍ରମେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ସଂସ୍କୃତର ମିଶ୍ରଣ ହୋଇ ପ୍ରାକୃତ ସଂସ୍କୃତାଭିମୁଖୀ ହୋଇଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ-ପ୍ରଭାବ-ବହୁଳ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାମାନ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହାଲ ଏହି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ 'ଗାଥା ସପ୍ତଶତୀ' ରଚନା କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ଭାଷାକୁ 'ଗାଥା' ଭାଷା ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

କ୍ରମେ ସଂସ୍କୃତ କେବଳ ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଲା । ସମାଜର ଶିକ୍ଷିତ ଶ୍ରେଣୀ ସଂସ୍କୃତକୁ ଆଦର କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରୁ ବହୁ ଲୋକ ସଂସ୍କୃତ ରଚନାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରି ପାରୁ ନଥିଲେ । ଲୋକଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାକୃତ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ମାଧ୍ୟମର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା, ପତ୍ର ବିନିମୟ ଓ ରଚନା କରିବା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ସୂଚକ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଧାରଣା କରୁଥିବାରୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ବେଶି ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିପାରୁ ନ ଥିଲା । ଆଜକୁ ତିନି ଚାରି ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧାରଣା ଦେଶରେ ବଦ୍ଧମୂଳ ଥିଲା ଏବଂ 'ଭାଷା ପ୍ରବନ୍ଧ'କୁ ଶିଷ୍ଟ ସମାଜ ବିଶେଷ ଆଦର ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ବକ୍ତା, ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତା ଓ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ସର୍ବାଧିକ ଆଦର ଥିଲା । ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ବେଶି ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିପତ୍ତି କ୍ରମେ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ଜନସମାଜରେ ସହଜ ଓ ବୋଧଗମ୍ୟ ଭାଷାରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ମତ ପ୍ରଚାର କରିବା ମାନସରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାକୁ ସାଧନ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ । ରକ୍ଷଣଶୀଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର କଠୋର ନିବନ୍ଧନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମହାତ୍ମା ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେଉଁ ସାମାଜିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ବିପ୍ଳବ କରିଥିଲେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାକୁ ଉଚ୍ଚ ଆସନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇବାରେ ସେହି ବିପ୍ଳବ-ମନୋଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରଶିଷ୍ୟମାନେ ଏହି ପ୍ରାକୃତରେ ବହୁ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ବିଶିଷ୍ଟ ରୂପ ଦାନ କରିପାରିଥିଲେ । ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତମାନେ

ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପାଳି ବା ପାଳି-ପ୍ରାକୃତ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ—ଏହି ପାଞ୍ଚ ଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ପାଳି ଭାଷା ଗ୍ରନ୍ଥ-ଭାଷା ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ଅହିଂସାବ୍ରତ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ ନିଜ ହୃଦୟର ମନୋଭାବକୁ ପ୍ରଜାବୃନ୍ଦଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶ କରି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାକୃତ ମାଧ୍ୟମରେ ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଲେଖିଥିଲେ । ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ପ୍ରକୃତି (ପ୍ରଜା) ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶେଷଭାବରେ ଆକର୍ଷଣ କରିବା ପାଇଁ 'ପ୍ରାକୃତ'ର ସ୍ୱାଭାବିକ ଆବଶ୍ୟକତା ବେଶି ଥିବାରୁ ସେ ଏହାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । 'ପ୍ରକୃତି'ଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରାକୃତର ଆଦର ଓ ଏହାର ଭବିଷ୍ୟତ ଉନ୍ନତିର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହିଁ ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଭାଷା ପାଳି । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ପ୍ରାଚୀନତମ । ଜୈନମାନେ ଏହି ଭାଷାରେ ବହୁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଏହି ପାଳି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳଙ୍କ ଖଣ୍ଡଗିରି-ଉଦୟଗିରି ଲିପି ମଧ୍ୟ ପାଳି-ପ୍ରାକୃତରେ ଲିଖିତ ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ସହିତ ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପିର ଭାଷାରେ କେତେକ ସାମ୍ୟ ରହିଛି । ଖାରବେଳ-ଲିପିର ଭାଷା କେତେକ ପରିମାଣରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା କହିଲେ ଚଳେ ।

(୭) ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ବିଭାଗ—କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଭାରତୀୟ-ଇରାନୀ ଭାଷା ସାଧାରଣତଃ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା—ଇରାନୀ, ପୈଶାଚୀ ଓ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ । ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ବୈଦିକ ଭାଷା (ବା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା) ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭେଦରେ ଦୁଇ ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଉଦୀଚ୍ୟ, ପ୍ରତୀଚ୍ୟ, ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ, କୋଶଳୀୟ (କାଶୀ) ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ—ଏହିପରି ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା । କୋଶଳୀୟ-ପ୍ରାକୃତ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ଓ ମାଗଧୀ ରୂପରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ମାଗଧୀ-ପ୍ରାକୃତରୁ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏହି ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ତିନୋଟି ଶାଖା—ପଶ୍ଚିମ-ମାଗଧୀ, ମଧ୍ୟ-ମାଗଧୀ ଓ ପୂର୍ବ-ମାଗଧୀ । ପୂର୍ବ-ମାଗଧୀ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଅସମୀୟ ଭାଷା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ସିନ୍ଧୁ ନଦୀର ପଶ୍ଚିମ ପଟେ ଉଦୀଚ୍ୟ-ଶାଖା ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଗଙ୍ଗା ଓ ଯମୁନା ନଦୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ସୌରସେନୀ-ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଗୁଜରାଟୀ, ଅବନ୍ତୀ (ପଶ୍ଚିମୀ ରାଜପୁତାନା) ଓ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ (ପୂର୍ବୀ ରାଜପୁତାନା) ଭାଷା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ହନ୍ଦୀ ଓ ପୂର୍ବ-ପଞ୍ଜାବୀ ଭାଷା ସୌର-ସେନୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ସୌରସେନୀ ଭାଷାର କେନ୍ଦ୍ର ହେଲା ମଥୁରା । କୋଶଳୀୟ ପ୍ରାକୃତର କେନ୍ଦ୍ର କାଶୀ । ମାଗଧୀ ଭାଷା ବହାର ଓ ତତ୍ ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ପାଟଳିପୁତ୍ର ଏହାର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀରୁ ଛତିଶଗଡ଼ୀ, ମରାଠୀ, ବାଘେଲୀ ପ୍ରଭୃତିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପଶ୍ଚିମ-ମାଗଧୀରେ ଭୋଜପୁରୀ, ମଧ୍ୟ-ମାଗଧୀରେ ମାଗଧୀ, ମୈଥିଳୀ, ବହାରୀ ଓ ପୂର୍ବ-ମାଗଧୀରେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଅସମୀୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବଂଶବୃକ୍ଷ ନମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ଲେଖାଯାଇପାରେ—

- ଭାରତ-ଇରାନୀ
  - ଇରାନୀ
  - ପିଶାଚୀ
  - ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ
    - ପ୍ରାକୃତ
      - ଉଦୀଚ୍ୟ
      - ପ୍ରତୀଚ୍ୟ
      - ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ
      - କୋଶଳୀୟ
        - ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ
        - ମାଗଧୀ
          - ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶ
            - ବର୍ତ୍ତମାନର ପଶ୍ଚିମ-ମାଗଧୀ (ଭୋଜପୁରୀ ଗୋଷ୍ଠୀ)
            - ମଧ୍ୟ-ମାଗଧୀ (ବହାରୀ ଗୋଷ୍ଠୀ)
            - ପୂର୍ବ-ମାଗଧୀ (ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ଅସମୀୟ)
      - ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ
    - ସଂସ୍କୃତ

ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ବୈଦିକ ଭାଷା ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭେଦରେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା । ପ୍ରାକୃତରୁ ଅପଭ୍ରଂଶ ଜାତ ହେଲା । ଏହି ଅପଭ୍ରଂଶରୁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ, ଭୋଜପୁରୀ, ମୈଥିଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

(୬) ଉତ୍କଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ବସତି—ପୁରାଣ ଓ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନଙ୍କ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରଥମେ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆରୁ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗର ସୀମାନ୍ତ ପଥରେ ଭାରତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସିନ୍ଧୁନଦୀ କୂଳେ କୂଳେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । କ୍ରମେ ଏମାନେ ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଗତି କଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ପୂର୍ବକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଦଳଟି ଗଙ୍ଗା ଓ ଯମୁନା ନଦୀର ମଧ୍ୟସ୍ଥାନରେ ଓ ଏହି ନଦୀମାନଙ୍କର କୂଳେ କୂଳେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ମଧ୍ୟଦେଶ ବା କାଶୀ-କୋଶଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ଗତି କରି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ରହିଲେ । କୋଶଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅଂଶରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଉତ୍କଳକୁ ଆସିଥିଲେ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କୋଶଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଉତ୍କଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏହି ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣାଂଶ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମାଂଶ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ହରିବଂଶର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରଥମ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ବୈବସ୍ୱତ ମନୁ ତାଙ୍କର ଦଶ ପୁତ୍ର ଓ ଏକମାତ୍ର କନ୍ୟା ଇଳାଙ୍କ ଭିତରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଭାଗ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଇଳାଙ୍କ ଭାଗରେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ଓ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦକ୍ଷିଣ ରାଜ୍ୟ ପଡ଼ିଲା । ଇଳାଙ୍କର ଚାରି ପୁତ୍ର ହେଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଇଳାଙ୍କ ରାଜ୍ୟକୁ ଚାରିଭାଗ କରି ନିଜ ଭିତରେ ବାଣ୍ଟି ନେଇ ରାଜତ୍ୱ କଲେ । ପୁରୁରବା ପାଇଲେ କାଶୀ-କୋଶଳ, ଗୟା ପାଇଲେ ଗୟା ପ୍ରଦେଶ (ବିହାର), ଉତ୍କଳ ପାଇଲେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଦେଶ, ବିନତାଶ୍ୱ ପାଇଲେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ, କୋଶଳ ବାଟେ ହିଁ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ ଲାଭକଲା । ପ୍ରଥମେ ବୌଦ୍ଧ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ବାଟେ ଉତ୍କଳରେ ପଶିଛି । ସମ୍ବଲପୁର, ବଲାଙ୍ଗିର, ସୋନପୁର, ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ଗଡ଼ଜାତ ବାଟେ ମହାନଦୀ କୂଳେ କୂଳେ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ

ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ମହାନଦୀ କୂଳରେ ବହୁ ବିହାର ନିର୍ମାଣ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ମହାନଦୀ କୂଳେ କୂଳେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ଅବସ୍ଥିତି ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ବୈତରଣୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ଋଷିକୁଲ୍ୟା, ମହେନ୍ଦ୍ରତନୟା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀକୂଳମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ଦାରୁରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଜନନ୍ଦେବତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ, ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମଧ୍ୟ-ଭାରତରୁ ବାହାରି ମହାନଦୀ କୂଳେ କୂଳେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ ଯାଜପୁର ନାଭିଗୟା ରୂପେ ଓ ଏକାମ୍ର ବା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦକ୍ଷିଣ କାଶୀ ରୂପେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟରୁ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆର୍ଯ୍ୟସଭ୍ୟତା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କରିଥିବା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଅଛି । କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜରୁ ଦଶ ହଜାର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ରାଜା ଯଯାତି ଆଣି ଉତ୍କଳରେ ବାସ କରାଇଥିବା ଜନଶ୍ରୁତି ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରମାଣ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରୂପଧାରଣ କଲା, ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଇଁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଉପାଦାନ ମିଳିନାହିଁ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶରେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କର ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ଭାଷା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା କେବେ ପ୍ରବେଶ କଲା, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କୁହାଯାଇ ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ରଚନା ବେଳକୁ ଯେ ଏ ଦେଶର ଅଧିବାସୀମାନେ ସଭ୍ୟ ଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ଆର୍ଯ୍ୟବସତି ହୋଇ ସାରିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି ଯେ, ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଜଣେ ପରମ ଧାର୍ମିକ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜା ଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଏକ ସହସ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ପୁରୀର ବିଖ୍ୟାତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ ତାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ଏବଂ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ପରମ ପବିତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ବା ପୁରୀ ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ମହାବେଦୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲା । ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରେ ବହୁ ତୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ବିରଜା, ବୈତରଣୀ, ଏକାମ୍ର,

ମହାବେଦୀ ଓ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଧାନ । କଳିଙ୍ଗରେ ବହୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଥିବାରୁ ଏଠାର ରାଜା ଚିତାଙ୍ଗଦଙ୍କ କନ୍ୟାକୁ କଳିଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ ରାଜପୁର-ଠାରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ବିବାହ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାର ନାଗବଂଶୀ ରାଜକୁମାରୀଙ୍କୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗରାଜ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ଦେଶର ଲୋକେ ସୁସଭ୍ୟ ଥିବାର ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନାରଦୀୟ ପୁରାଣ, ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣରେ ଉତ୍କଳର ଉଚ୍ଚକୋଟିର ସଭ୍ୟତାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ଭିତରେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ । ଏଥିରୁ ଉତ୍କଳରେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ସଭ୍ୟତା ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ କଳିଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ ସିଂହପୁରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ସିଂହବାହୁଙ୍କ ପୁତ୍ର ବିଜୟ ସିଂହଳକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫୪୩ ଠାରୁ ୫୦୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ବିଜୟଙ୍କଠାରୁ ସିଂହଳରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ବିସ୍ତାର ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ସିଂହଳର ରାଜା ସାହସମଲ୍ଲଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ । ବିଜୟଙ୍କ ପୁତୁରା ସୁମିତ୍ର କଳିଙ୍ଗରୁ ଯାଇ ବିଜୟଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ ।

ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ସାଧାରଣ ଅବସ୍ଥା ଉନ୍ନତ ନ ଥିଲେ ସେମାନେ ବିରାଟ ସୈନସଜ୍ଜା କରିପାରି ନ ଥାନ୍ତେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଖାରବେଳଙ୍କ ଖଣ୍ଡଗିରି-ଉଦୟଗିରି ଶିଳାଲେଖରୁ କଳିଙ୍ଗ ସୁସଭ୍ୟ ଥିବାର ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଷଷ୍ଠ-ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ପଣ୍ଡିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରୁ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଚାରକ ତିବ୍ବତ, ଚୀନ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସୁଦୂର ଜାଭା, ସୁମାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ବଂଶ ସେଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ପେଗୁରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନେ ମଧ୍ୟ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପେଗୁ ଓ ଜାଭାରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ନାମ ଅନୁକରଣରେ ସେ ଦେଶମାନଙ୍କର କେତେକ ଅଞ୍ଚଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ନାମକରଣ କରାଯାଇଛି । ମାଲୟ ଦେଶର

ରାଜଧାନୀ ସିଂହପୁର ନାମ କଳିଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ ସିଂହପୁର ନାମର ଅନୁକରଣରେ ହୋଇଛି ବୋଲି ସେ ଦେଶର ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଓ କନ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଜ୍ରଯାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନେ ତିବ୍ବତକୁ ଯାଇ ସେହି ଶାଖା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ତିବ୍ବତ, ସିକିମ୍ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ଅଞ୍ଚଳରେ ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କୁ ରମ୍ପୋଚି ବୋଲି କହନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଦେବତା ବୋଲି ପୂଜା କରନ୍ତି । କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜା ଶୁଭକର (ବା ଶୁଭାକରକେଶରୀ) ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ 'ବୁଦ୍ଧାବତଂସକ'ସୂତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ ।

ଏହା ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନପୀଠ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଏହା ସହିତ ଉତ୍କଳରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ତୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ରର ଅବସ୍ଥିତି ଯୋଗ କରି ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ଉତ୍କଳ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏକ ସଭ୍ୟ ଦେଶ ଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସଭ୍ୟତାର ଧାରା ଅଖଣ୍ଡଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଉତ୍କଳରେ ଆଦିମବାସୀ ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜାତୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଧାରାକୁ ପ୍ରତିହତ କରିପାରିନାହିଁ । ଆଦିବାସୀମାନେ ଏହି ସଭ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଆଦିବାସୀ ଶବରପୂଜିତ ନୀଳମାଧବ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ବହୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି । ଆଦିବାସୀମାନେ ମଧ୍ୟ ରୀତିନୀତି, ଧର୍ମ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାର ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥା ଯୋଗୁଁ କଳିଙ୍ଗର ବସ୍ତ୍ରଶିଳ୍ପ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଆଦର ଲାଭ କରୁଥିଲା । ତଥାପି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହି ସୁସଭ୍ୟ ଦେଶରେ କି ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହାର ସନ୍ଧାନ ମିଳିନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଶୋକ ଗଞ୍ଜାମର ଜଉଗଡ଼ଠାରେ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଧଉଳୀ ପାହାଡ଼ରେ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଶିଳାଲିପି ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ସଂସ୍କୃତରେ ନୁହେଁ । ପାଲି ଭାଷାରେ ଏହି ଅଭିଲେଖ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ମହାରାଜ ଖାରବେଳଙ୍କ ଉଦୟଗିରି ଶିଳାଲିପି ମଧ୍ୟ ପାଲି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଏହି ଲିପିଗୁଡ଼ିକର ଅକ୍ଷର ବ୍ରାହ୍ମୀ । ଏହାକୁ କେହି କେହି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ବୋଲି କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହା ପାଲି ବା ମାଗଧୀ-ପ୍ରାକୃତ ହେବା ହିଁ ବେଶୀ ସମ୍ଭବ । ଏହି ପାଲି ମାଗଧୀ-ପ୍ରାକୃତରୁ ଓଡ୍ର ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲି । ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଓଡ୍ର ବିଭାଷାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ଭରତ ମୁନି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖିଥିଲେ ।

ଶବରାଭୀର ଚଣ୍ଡାଲ ସଚରଦ୍ରାବିଡୌଡ୍ରଜାଃ
ହୀନା ବନେଚରାଣାଂ ବିଭାଷାନାଟକେ ସ୍ମୃତା । (ଅ. ୧୭)

ଶବର, ଆଭୀର, ଚଣ୍ଡାଲ, ଦ୍ରାବିଡ଼, ଓଡ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ନାଟକରେ ସେହି ସେହି ଜାତିର ବିଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆଦିମବାସୀଙ୍କ ଭାଷାର ପରସ୍ପର ମିଳନରେ ଆଦିମ ଭାଷାର ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଧାନ ଥାଇ ସୃଷ୍ଟ ଭାଷାକୁ ବିଭାଷା କୁହାଯାଏ ।

ଓଡ୍ର ବା ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଓଡ୍ର ବିଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ, ଓଡ୍ର ବିଭାଷା ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ, ଆର୍ଥିକ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ଏହି ଓଡ୍ର ବିଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ ୬୪ (ଚଉଷଠୀ) ପ୍ରକାର ଭାଷାର ଲିପି ଜାଣିଥିଲେ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ 'ଲଳିତବିସ୍ତର'ରେ ଲେଖାଅଛି । ଏହି ୬୪ ଲିପି ଭିତରେ ଉଗ୍ରି ଲିପିର ନାମ ଅଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଶଭେଦ ଅନୁସାରେ ଭାଷାମାନଙ୍କର ତାଲିକା ଯେପରି ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରୁ ବିଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଗତ ଡାକ୍ତର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲାଲ ମିତ୍ର ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଉଗ୍ରି 'ଉଡ୍ର' ଲିପି ହେବା ହିଁ ସମ୍ଭବ । ଡାକ୍ତର ମିତ୍ରଙ୍କ ଅନୁସାରେ

('ଉଡ୍ରି' 'ଉଡ୍ର' ବୋଲି ପାଠ ହେଲେ) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମସ୍ତଙ୍କୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଛଅ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଥିଲା । ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ନନ୍ଦୀସୂତ୍ର'ରେ ଉଡ୍ର ଲିପିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ନନ୍ଦୀସୂତ୍ର ପ୍ରାୟ ପନ୍ଦର ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଲେଖା ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ, ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ୍ର ଭାଷା ଓ ଓଡ୍ର ଲିପି ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳର ଭାଷା ଓ ଲିପିର ନମୁନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ ।

ଅଶୋକଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଶିଳାଲିପି ଓ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲିପିର ଭାଷା ଓଡ୍ର ବିଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପ କି ନୁହେଁ, ତାହାର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ସେହିହେତୁ ଏହି ଲେଖମାନଙ୍କୁ, ବିଶେଷତଃ ଖାରବେଳଙ୍କ ଲେଖକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଲେଖ ଭିତରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରୁନାହିଁ ।

(୮) ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳ ଲିପିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସତ୍ତା—ଅଶୋକଙ୍କ ଲିପି ଓ ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ରଚନା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସତ୍ତ୍ୱର ଆଭାସ ମିଳୁଛି ।

(କ) ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ—

ଅଶୋକଙ୍କର ତେରଟି ଅନୁଶାସନ ଓଡ଼ିଶାର ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ଠାରେ ମିଳୁଛି । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ—(୧) ସାହାବାଜଗିରି (ଭୂତପୂର୍ବ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରଦେଶ, ବର୍ତ୍ତମାନର ପଶ୍ଚିମ ପାକିସ୍ଥାନରେ), (୨) ମାନସହରା, (୩) କଲସୀ (ଯୁକ୍ତପ୍ରଦେଶ), (୪) ଗିରନାର (ଗୁଜରାଟ), (୫) ଧଉଳି (ଓଡ଼ିଶା), (୬) ଜଉଗଡ଼ (ଓଡ଼ିଶା)ରେ ମିଳୁଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୋପରା (ମହାରାଷ୍ଟ୍ର)ରେ ଷଷ୍ଠ ଅନୁଶାସନର କେତେକ ଅଂଶ ମିଳୁଛି । ମୋଟ ଉପରେ ୧୪ (ଚୌଦ)ଟି ଅନୁଶାସନ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୧ଶ, ୧୨ଶ ଓ ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନ ନାହିଁ । ଏହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦୁଇଟି-ନୂତନ ଅନୁଶାସନ ଅଛି ।

ତ୍ରୟୋଦଶ ଅନୁଶାସନରେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଅଶୋକଙ୍କର ମନସ୍ତାପ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସେ ସମୟରେ ରାଜଭାଷା ପାଳି-ପ୍ରାକୃତର ରୂପ ଏହି "କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ" (୧୩ଶ ଅନୁଶାସନ) ଓ କଳିଙ୍ଗର ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରୁ ମିଳେ ।

୧୩ଶ ଅନୁଶାସନ—କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନା

ଅଠବଷାଭିସିତସା ଦେବାନଂ ପିୟସ ପିୟଦସିନେ ଲାଜନେ କଲିଗ୍ୟେ ଵିଜିତ ।

ଦିୟଢମାତେ ପାନ ଶତ ସହସେ ଯେ ତଫା ଅପଵୁଢେ ଶାତ ସହସ ମାତେ ତତ ହତେ ବହୁତା ବଂତକେ ବା ମଟେ ।

ତତୋ ପଛା ଅଧୁନା ଲଧେସୁ କଲିଗ୍ୟେସୁ ତିଵେ ଧଂମବାୟେ ଧଂମକାମତା ଧଂମାନୁସଥି ଚ ଦେବାନାଂ ପିୟସା ।

ସେ ଅଥି ଅନୁସୟେ ଦେବାନଂ ପିୟସା ଵିଜିନିତୁ କଲିଗ୍ୟାନି । ଅବିଜିତଂହି ବିଜିତ ମନୋ ଏତତା ବଧଂ ବା ମଲେନ ବା ଅପଵହେ ବା ଜନସା ।

ଷେବାତ ବେଦ ଵୟୁ ମୁଁତେ ଗୁରୁମୁତେ ଚ ଦେବାନାଂ ପିୟସା ସବତ ବସତି ବଂଭନାସଭ ବା ଅନେ ବା ପାଶଂଡ଼ା ଗିହିଥା ବା ଯେସୁ ବିହିତା ଏସ ଅଗଭୁତ ସୁସୁସା ମତାପିତି ସୁସୁସା ଗୁରୁସୁସା । ମିତସଂଥୁ ତସହାୟୁନାତିକେସୁ ଦାଶଭତକସିସମ୍ୟା ପଟିପତି ଦିଢ଼ଭତିତା ।

ତେସଂ ତତା ହୋତି ଉପଘାତେ ବା ବଧେ ଅଭିଲସନଂ ବା ବିନଖମନେ ଯେସଂ ବାପିସଂ ଵିହିତାନଂ ସିନେହେ ଅବିପହିନେ ଏତାନଂ ମିତ ଷଂଥୁତସ ହାୟୁନାତି ମଧା ବ୍ୟସନେ ପାପୁନାତି । ତତଷେପି ତାନମେଇ ଉପଧାତେ ହୋତି । ପଟିଭାଗେ ଚ ଏସ ଷବ ମନୁ (ଷା) ନଂ ଗୁରୁମତେ ବା ଦେବାନାଂ ପିୟସା ନଥିଚ ଷେ ଜନପଦେ ଯତାନଥି ଇମେ ନିକାୟା ଆନଂତା ଯେନେସ ବଂଭାନେ ଚ ଷମନେ ଚ ନଥିଚ କୁବାପି ଜନପଦସି ଯତାନଥି ମନୁସାନଂ ଏକ ତଲସିପି ପାଷଣ୍ଡସି ନୋ ନାମ ପାଷାଦେ ।

ଯେ ଆବତକେ ଜନେ ତଦା କଲିଙ୍ଗେଷୁ ଲଧେଷୁ ହତେ ଚ ମଟେ ଚ ଅପବୁଢ଼େ ଚ ତତାପଚେ ଭାଗେ ବା ସହସ ଭାଗେ ବା ଅଜ ଗୁରୁମତେ ଦେବାନାଂ ପିୟସା XXX (ଇତ୍ୟାଦି)

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ—ଦେବପ୍ରିୟ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ ରାଜା ରାଜ୍ୟାଭିଷେକର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ କଳିଙ୍ଗକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଦେଢ଼ ଲକ୍ଷ ଲୋକ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ, ଏକ ଲକ୍ଷ ଆହତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାର ବହୁଗୁଣ ମରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଜିତ କଳିଙ୍ଗରେ ତୀବ୍ର ଧର୍ମ୍ମ ପାଳନ, ଧର୍ମକର୍ମ, ଧର୍ମାନୁଶିଷ୍ଟି (ଧର୍ମ ଉପଦେଶ) ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି । ତାହାର (ଯୁଦ୍ଧର) ଅନୁଶୋଚନାରେ ଦେବପ୍ରିୟ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ କଳିଙ୍ଗମାନଙ୍କୁ ଜୟ କରି ମଧ୍ୟ ବିଜିତକୁ ଅବିଜିତ ମନେ କରୁଛନ୍ତି । କାରଣ ଏଥିରେ ଜନମାନଙ୍କର ବଧ, ମରଣ, ଅପବାହ (ଦେଶାନ୍ତର) ଘଟିଅଛି । ଏହି ନରହତ୍ୟା ଯୋଗୁଁ ରାଜା ଘୋର ମନସ୍ତାପ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଶ୍ରମଣ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଏବଂ ଗୃହସ୍ଥମାନେ ଯେଉଁମାନେ କି ମୁଖ୍ୟ, ବୃଦ୍ଧଶୁଶ୍ରୂଷା, ମାତାପିତୃଶୁଶ୍ରୂଷା, ଗୁରୁଜନମାନଙ୍କର ଶୁଶ୍ରୂଷା, ମିତ୍ରବନ୍ଧୁ ସହାୟ, ଜ୍ଞାତି ଦାସ ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସ୍ନେହ ସମାଦର ଦୃଢ଼ଭକ୍ତି ଆଚରଣ କରୁଥିବେ । ଏମାନଙ୍କର ବେଦନା (ଆହତ) ବା ମୃତ୍ୟୁରେ ମିତ୍ର ସହାୟ ଜ୍ଞାତିମାନେ (ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି) ପ୍ରଗାଢ଼ ସ୍ନେହ ବଶରୁ ମର୍ମାନ୍ତକ ବେଦନା ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ । ଏପରି ସବୁ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କର ହୋଇଥାଏ । ଦେବପ୍ରିୟ ଏହାକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉଛନ୍ତି । ସ୍ୱ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଯେଉଁଠାରେ ନିକାୟ (କର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ କି ପ୍ରତିନିଧି ସଭା) ଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଉଛନ୍ତି, ମୋର ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଉ ବା ଶ୍ରମଣ ହେଉ, ସମସ୍ତ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଏକ ଭାବ (ସମଭାବ) ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବେ । ବିଜିତ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେତେ ଲୋକ ହତ, ମୃତ, ଅପବାହ (ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ) ହେଲେ, ତାହାର ଶତାଂଶ ବା ସହସ୍ରାଂଶ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଘଟିଲେ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ ଦାରୁଣ ବେଦନା ଅନୁଭବ କରିବେ । XXX

ଏହି ଅନୁଶାସନରେ ଥିବା କେତୋଟି ଶବ୍ଦର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

ପାଲୀ	ସଂସ୍କୃତ	ଓଡ଼ିଆ
ଅଠ	ଅଷ୍ଟ	ଆଠ
ବଷା	ବର୍ଷାଃ	ବର୍ଷ
ଅଭିସିତ	ଅଭିଷିକ୍ତ	ଅଭିଷିକ୍ତ
ଦେବାନଂ	ଦେବାନାଂ	ଦେବମାନଙ୍କର
ପିୟସ	ପ୍ରିୟସ୍ୟ	ପ୍ରିୟଙ୍କ
ପିୟଦଶିନେ	ପ୍ରିୟଦର୍ଶିନଃ	ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ
ଲାଜିନେ	ରାଜ୍ଞୋ	ରାଜା
କଲିଂଗେ୍ୟ	କଲିଙ୍ଗାଃ	କଲିଙ୍ଗକୁ
ବିଜିତ	ବିଜିତଃ	ବିଜିତ
ମାତାପିତି	ମାତାପିତୃ	ମାତାପିତା
ସୁସୁସା	ଶୁଶ୍ରୂଷା	ଶୁଶ୍ରୂଷା
ମଲନେ	ମରଣେ	ମରଣେ
ବଂଭନା	ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ	ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ
ଅନେ	ଅନ୍ୟେ	ଅନ୍ୟ
ପାଶଂଡ଼	ପାଷାଣ୍ଡାଃ	ପାଷଣ୍ଡମାନେ
ଗୁଲୁ	ଗୁରୁ	ଗୁରୁ
ସତେ	ଶତ	ଶତ
ସହସ	ସହସ୍ର	ସହସ୍ର
ମଟ	ମୃତ	ମୃତ
ଭାଗେ	ଭାଗୋ	ଭାଗେ
ସିନେହେ	ସ୍ନେହଃ	ସ୍ନେହ, ସିନେହ
ମିତ	ମିତ୍ର	ମିତ
ହୋତି	ଭବତି	ହେଉଛି
ଅଜ	ଅଦ୍ୟ	ଆଜ

କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ

(୧) ଦେବାନଂ ପିୟସ ବଚନେନ ତୋସଲୟଂ ମହାମାତା ନଗଲ ବିୟୋହାଲକ

(୨) ବତବିୟ ଅକଂଛ ଦଖାମି ହକଂ ତଂ ଇଚ୍ଛାମି କଂତି କଂମନ ପଟି ବେଦୟେ ହଂ

(୩) ଦୁବାଲତେ ଚ ଆଲଭେ ହଂ ଏସଚ ମେ ମୋଖ୍ୟମତ ଦୁବାଲେ ଏତସି ଅଥସି ଅତୁଂ ପେଂସୁ

(୪) ଅନୁସଥି ତୁପେଂହି ବହୁସୁ ପାନସହସେସୁ ଆୟତା ପନ(ୟଂ) ଗଚ୍ଛେମ ସୁମୁନିସାନଂ ସବେ

(୫) ମୁନିସେ ପଜାମମା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନୁବାଦ

(୧) ଦେବପ୍ରିୟ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀଙ୍କର ବଚନରେ ତୋଷଲର ମହାମାତ୍ୟ ନଗର ବ୍ୟବହାରକମାନଙ୍କୁ (୨) ବକ୍ତବ୍ୟ । ମୁଁ ଯାହା ଉତ୍ତମ ଦେଖେ ତାହା କପରି ଉତ୍ତମ ପନ୍ଥାରେ କର୍ମରେ ପରିଣତ ହେବ (୩) ତାହା ଇଚ୍ଛା କରେ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉପାୟ ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବା । (୪) କାରଣ ତୁମମାନଙ୍କ ହାତରେ ବହୁ ସହସ୍ର ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ଭାର ଅର୍ପଣ କରିଛୁ । ସୁଜନମାନଙ୍କର-ପ୍ରଣୟ ଇଚ୍ଛା କରେ । ସମସ୍ତ (୫) ମନୁଷ୍ୟ ମୋର ସନ୍ତାନ···ଇତ୍ୟାଦି ।

ପ୍ରାକୃତ	ସଂସ୍କୃତ	ଓଡ଼ିଆ
ନଗଲ	ନଗର	ନଗର
ବତବିୟ	ବକ୍ତବ୍ୟ	ବକ୍ତବ୍ୟ (ବକତବ୍ୟସ୍ତ)
ଦଖାମି	ପଶ୍ୟାମି	ଦେଖୁଛି
କିଛି	କଶ୍ଚିତ୍	କିଛି
ଇଚ୍ଛା	ଇଚ୍ଛା	ଇଚ୍ଛା
ମୁନିସ	ମନୁଷ୍ୟ	ମନୁଷ୍ୟ
ମୋଖ	ମୁଖ୍ୟ	ମୁଖ୍ୟ

ପାଲି-ପ୍ରାକୃତ ବା ମାଗଧୀ-ପ୍ରାକୃତର ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପାଲି-ପ୍ରାକୃତର ଏହି ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ଭିତରୁ କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ମାଗଧୀ-ପ୍ରାକୃତରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି ।

ଏହି ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଗଦ୍ୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଛୋଟ ଛୋଟ ବାକ୍ୟରେ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଭାଷା ସଂସ୍କୃତ-ବହୁଳ ନୁହେଁ । ଲେଖା ଅଲଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଅନାବଶ୍ୟକ ଭାବରେ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ ।

ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ଅପେକ୍ଷା ଖାରବେଳଙ୍କ ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ବେଶି ସଂସ୍କୃତମୂଳକ ଓ ଅଲଙ୍କାରବହୁଳ ।

ଅଶୋକଙ୍କ କାଳିଙ୍ଗୀ ଅନୁଶାସନର ଭାଷା—ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ପାଲି । ଏହି ପାଲି ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଅନୁରୂପ ।

ଧଉଳିର ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ ଈକାର, ଊକାର, ଔକାର ଏବଂ ବିସର୍ଗ ନାହିଁ । ଈକାର ସ୍ଥାନରେ ଇକାର, ଊକାର ସ୍ଥାନରେ ଉକାର, ଔକାର ସ୍ଥାନରେ ଓକାର ହୋଇଛି ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ଭିତରେ ର, ଣ ନାହିଁ ଏବଂ ଶ, ଷ, ସ ସ୍ଥାନରେ ସାଧାରଣ ଭାବରେ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । କେବଳ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ "ତୋଷଲୟଂ"ରେ 'ଷ'ର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । 'ଳ', 'ଲ', 'ଯ', 'ୟ'ର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । ଣ, ଙ, ଞର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ ।

ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଭିତରେ କ୍ଷ, ଚ୍ଛ, ସ୍କ, ଜ୍ଞ, ସ୍ବ, ଖ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା—ସ୍ୱର୍ଗ, ସମ୍ବତଂ, ଅସ୍ୱ, ମୋଖ୍ୟମତ, ଇଚ୍ଛା, ଅକସ୍ମାତେନ, ପଟିଜ୍ଞା ଇତ୍ୟାଦି । ଅନୁସ୍ୱାରର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । ବିସର୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର ପ୍ରୟୋଗ କରି ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଲୋପ ହୋଇଛି ।

ପଂଚ (ପଞ୍ଚ), ଅନାଲ୍ଂଭେ (ଅନାଲମ୍ଭଃ), କଂଧା (ସ୍କନ୍ଧ), ସଂଧ (ସନ୍ଧ) ।

. ଏହି ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏହି କେତୋଟି ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ।—

(୧) 'ୟ'ର ଲୋପ:—ସଚ—ସତ୍ୟ, ଅନେ—ଅନ୍ୟ, ହିଲନ—ହିରଣ୍ୟ, ପୁନା—ପୁଣ୍ୟ ।

(୨) '୍ର'ର ଲୋପ:—ପଜା—ପ୍ରଜା, ମିଗେ—ମୃଗ, ପାନ—ପ୍ରାଣ, ଧ୍ରୁବେ—ଧ୍ରୁବ୍, ସି—ଶ୍ରୀ, ସହସାନ—ସହସ୍ରାଣି, ଢନ—ଢିଶି, ପିୟ—ପ୍ରିୟ ।

(୩) ବକାର ଲୋପ:—ସର୍ଗ—ସ୍ୱର୍ଗ, ସୁବାମୀ—ସ୍ୱାମୀ ।

(୪) ର ସ୍ଥାନରେ ଲ:—ଲଜା—ରାଜା, ଲୁଖା—ବୃକ୍ଷାଃ ରକ୍ଷା, ପୁଲେ—ପୁରା, ଲୋପାପିତା—ରୋପିତାନି, କେଲଲ—କେରଳ, ହାଲାପିତା—ହାରିତାନି, ଲୁପାନି—ରୂପାନ ।

(୫) ଦ ସ୍ଥାନରେ ଡ଼:—ଉଡ଼ପାନଗ୍ରୁ—ଉଦପାନଗ୍ରୁ ।

(୬) ' (ରେଫ୍)ର ଲୋପ:—ବସ—ବର୍ଷ, ସୁପଥାଏ—ସୁପାର୍ଥାୟ, ପବତ—ପର୍ବତ, ପନ—ପର୍ଣ୍ଣୀ, ସବତ—ସର୍ବତ, ଦସିନେ—ଦର୍ଶିନୋ, ଅଥା—ଅର୍ଥାୟ, ଧଂମ—ଧର୍ମ, ସବ—ସର୍ବ ।

(୭) ଔ ସ୍ଥାନରେ ଓ:—ଓସଧାନି—ଔଷଧାନି ।

(୮) କ୍ଷ ସ୍ଥାନରେ ଖ:—ଲୁଖା—ବୃକ୍ଷ, ଖୁଦକଂ—କ୍ଷୁଦ୍ରକଂ, ମୋଖାସ୍ୟେଚ—ମୋକ୍ଷାୟଚ ।

(୯) ଥ ସ୍ଥାନରେ ଠ:—ଅଠଂ—ଅର୍ଥଂ, ନିଲଠିୟଂ—ନିରର୍ଥକଂ, ଉଠାନସ—ଉତ୍ଥାନାୟ ।

(୧୦) ତ ସ୍ଥାନରେ ଟ:—ପିଟି—ପ୍ରତି, କଟେତଂ—କୃତଂ, ବିୟାପଟା—ବ୍ୟାପୃତା, ସୁକୁଟଂ—ସୁକୃତଂ, କଟଂ—କୃତ୍ୟଂ, କଟା—କୃତା ।

(୧୧) ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ସମୀକରଣ:—ଅପ—ଅଳ୍ପ, ସୁଧି—ଶୁଦ୍ଧି, ସେଥେ—ଶ୍ରେଷ୍ଠେ, ଖୁଦକ—କ୍ଷୁଦ୍ରକ, ନଥି—ନାସ୍ତି, ଚକସା—ଚକ୍ଷୁଷା, ଥିଢକା—ସ୍ଥିତକା, ତସି—ତସ୍ମୈ, ଅତିକଂତଂ—ଅତିକ୍ରାନ୍ତଂ, କପଂ—କଳ୍ପଂ, ଯୁତାନି—ଯୁକ୍ତାନି, ପଟିପତି—ପ୍ରତିପତ୍ତି ।

(୧୨) 'ଶ, ଷ, ସ' ସ୍ଥାନରେ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର:—ସି—ଶ୍ରୀ, ଦୋସା—ଦୋଷାନ୍, ବସ—ବର୍ଷ, ଦସିନେ—ଦର୍ଶିନୋ, ଓସଧାନି—ଔଷଧାନି, ସମନେହି—ଶ୍ରମଣାଂଚ, ମୁନିସ—ମନୁଷ୍ୟ, ସଡାନି—ଶତାନି, ମଗେସୁ—ମଗେଷୁ (ମାଗେଷୁ), ସେଥେ—ଶ୍ରେଷ୍ଠେ, ଅଭିସିତ—ଅଭିଷିକ୍ତ, ଅସିଲସ—ଅଶୀଲସ୍ୟ ।

(୧୩) କାରକ:—ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର କର୍ତ୍ତୃକାରକରେ ଏକବଚନର 'ଅ' ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ—ପାନ—ପ୍ରାଣ ।

(୧୪) ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନରେ 'ଅସା' ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ—ଅସା—ସମାଜସା—ସମାଜସ୍ୟ, ପ୍ରିୟ—ପ୍ରିୟସ୍ୟ ।

ଅସ—ଅସିଲସ—ଅଶୀଲସ୍ୟ, ଇମସ୍—ଅସ୍ୟ, ଅଥସ—ଅର୍ଥସ୍ୟ, ଅସ—ଅସ୍ୟ ।

(୧୫) ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଅଧିକରଣ କାରକ ଏକବଚନରେ 'ଅସି' 'ଏ' ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ—ଅସି—ବିଜିତସି—ବିଜିତେ, ସିଲସି—ଶୀଲେ । ଏ—କମେ—କର୍ମେ, ସେଥେ—ଶ୍ରେଷ୍ଠେ ।

ଏହି ସବୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି 'ବ୍ୟତିକ୍ରମ' ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଗିରନାର ଅନୁଶାସନରେ ହସ୍ତ, ଅସ୍ତି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଧଉଲୀ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଅନୁଶାସନରେ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ନାହିଁ ।

ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ:—ପସୁ—ପଶୁ, ଅଗି—ଅଗ୍ନି, ସ୍ୱଗ—ସ୍ୱର୍ଗ, ଏ ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । 'ପଚ୍ଛା' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ° (ଅନୁସ୍ୱାର)ର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । ʼ (ରେଫ୍), ୍ର (ରକାର), ୃ (ଋକାର), ୍ୟ (ଯକାର), ଃ (ବିସର୍ଗ) ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ ।

(୧୬) 'ହ'ର ଲୋପ:—ଅବ୍ୟୟ ପଦର ଆରମ୍ଭରେ ହ ଥିଲେ ଏହା ବେଳେ ବେଳେ ଲୋପ ହୁଏ ।—ହେବଂ—ଏବଂ, ଏ; ହିଦ—ଇହ, ଏହି ।

ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନର କେତେକ ଶବ୍ଦ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କେତେକ ଶବ୍ଦର ସାମ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ପାଲୀ	ସଂସ୍କୃତ	ଓଡ଼ିଆ
ଅଜ	ବର୍ତ୍ତମାନ	ଆଜ
ଉଠାନସ	ଉତ୍ଥାନାସ୍ତୁ	ଉଠ଼ାଇବା
ଏଇ, ଇୟୁଂ	ଇଦଂ	ଏଇ, ଏହ୍ନ
ଏକେ	ଏକଂ, ଏକେ	ଏକ, ଏକୁଟିଆ
ଓସଧାନି	ଔଷଧାନି	ଔଷଧ, ଓଷଧ
କିଚ୍ଛ	କିଞ୍ଚିତ୍	କିଚ୍ଛ
କିଥ	କମିଥ	କମିଥ
କଲେ	କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍	କଲେ
ଚଲ	ଚର	ଚର
ଧଂମ-ଚଲନ	(ଧର୍ମ) ଆଚରଣ	ଧର୍ମଚଲନ
ଥନି	ସ୍ତୁ, ସ୍ତିଣି	ଥନି
ତଂବ	ତାମ୍ର	ତଂବା
ଥିତକା	ସ୍ଥିତକା	ଥିତ
ଦଖତି (ଦଖ)	ପଶ୍ୟତି (ପଶ୍ୟ)	ଦେଖୁଛି (ଦେଖ୍)
ଦୁବେ	ଦ୍ୱୌ	ଦୁବେ, ଦୁଇ
ନତି	ନପ୍ତାର	ନାତି
ନା	ନଃ	ନା, ନାହିଁ
ନିଲଠିୟଂ	ନିରର୍ଥକଂ	ନିଲଠା
ପଚ୍ଛ	ପଶ୍ଚାତ୍	ପଛ, ପଛେ
ପନି	ପର୍ଣ୍ଣୀ	ପନି (ପରିବା)
ବଢ଼ି	ବର୍ଦ୍ଧିତ	ବଢ଼ି
ବୁଢ଼	ବୃଦ୍ଧ	ବୁଢ଼ା
ବଢ଼ିସ୍ୟେ	ବୃଦ୍ଧାଃ	(ବଢ଼) ; ବଢ଼ିଏ

ବୁଢ଼ାନାଂ	ବୃଦ୍ଧାନାଂ	ବୁଢ଼ାମାନଙ୍କୁ
ମିତ	ମିତ୍ର	ମିତ
ମୁନିସ	ମନୁଷ୍ୟ	ମଣିଷ
ଯେ ସବ	ଯେ ସର୍ବ	ଯେ ସବା, ସବୁ
ସତଂ	ସତ୍ୟଂ	ସତ
ସେ	ସଃ	ସେ, (ତାହା)
ହଥୀ	ହସ୍ତୀ	ହାତୀ
ହିଦ୍	ଇହ	ଇହା, ଏହା
ହାନି	ହାନି	ହାନି
ହେବଂ	ଏବଂ	ଏବଂ
ହୋତି	ଭବତି	ହୋଉଛି
ହୋତୁ	ଭବନ୍ତୁ	ହୋଉ
ଲଜା	ରାଜା	ରାଜା
ସୁଧି	ଶୁଦ୍ଧି	ସୁଧି

ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

ଅ. ଅନୁ.	ସଂସ୍କୃତ	ଓଡ଼ିଆ
ସିରି	ଶ୍ରୀ	ଶ୍ରୀ, ସିରି
ଦଖତି	ପଶ୍ୟତି	ଦେଖୁଛି
ଏକେ	ଏକ	ଏକେ, ଏକ
ତିନି	ତ୍ରିଣି	ତିନି
ଦୁବେ	ଦ୍ୱୌ	ଦୁଇ (ଦୁବକ)
ପଛା	ପଶ୍ଚାତ୍	ପଛେ
ଓସଧ	ଔଷଧ	ଓଷଧ
ପୁତ	ପୁତ୍ର	ପୁତ
ଅଜ	ଅଦ୍ୟ	ଆଜ

ସେ	ସୋ	ସେ, ତାହା
ହେବଂ	ଏବଂ	ଏବଂ
ବଂଭନ	ବ୍ରାହ୍ମଣ	ବ୍ରାହ୍ମଣ
ବଢ଼ି	ବୃଦ୍ଧି	ବଢ଼ି
ନାତି	ପୌତ୍ର	ନାତି
ପଣତି	ପ୍ରନପ୍ତାର	ପଣନାତି
ବଢ଼ିସ୍ୟୁ	ବୃଦ୍ଧାଃ	ବଢ଼ିଏ (ବଢ଼ିଆମାନେ)
ବୁଢ଼ା	ବୃଦ୍ଧାଃ	ବୁଢ଼ା
ହୋତୁ	ଭବନ୍ତୁ	ହୋନ୍ତୁ
କଲେ	କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍	କଲେ
ହଥୀ	ହସ୍ତୀ	ହାତୀ, ହାଥୀ
ସତଂ	ସତ୍ୟ	ସତ
ଉଠାନସ	ଉତ୍ଥାନାସ୍ୟ	ଉଠାଇବା
ସବ	ସର୍ବ	ସବା, ସବୁ
କଥ	କମିତ	କଂଥ, କମିତ
ନଲଠିୟଂ	ନରର୍ଥକଂ	ନଲଠା
ମିତ	ମିତ୍ର	ମିତ
ପୁନ	ପୁଣ୍ୟ	ପୁନଅ
ଏଇ	ଇୟଂ	ଏଇ, ଏହି
ଧମଚଲନ	ଧର୍ମାଚରଣ	ଧର୍ମଚଲନ, ଧର୍ମ ଆଚରଣ

(ଖ) ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପି : କାଲଙ୍ଗୀ ପ୍ରାକୃତ

ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଳୁଥିବା ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କର ଭାଷାଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳଙ୍କର ଖଣ୍ଡଗିରି ଶିଳା ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ସାମାନ୍ୟ ପୃଥକ୍ । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ସ୍ତର ଖାରବେଳ-ଲିପିରେ ଦେଖା-ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅଶୋକ-ଲିପିର ଭାଷାର ପରିଣତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ

ପାରିବ ନାହିଁ । ସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ରୂପ ଏହିପରି ଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ଯ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହାକୁ କାଳିଙ୍ଗୀ-ପ୍ରାକୃତ କହିବା ଠିକ୍ ହେବ । ଏଥିରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ସାଧାରଣତଃ ଅଶୋକ ଲିପିର ଭାଷାର ରୂପ ସହିତ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟରେ କାଳିଙ୍ଗୀ-ପ୍ରାକୃତର ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ:—

(୧) ତାଳବ୍ୟ 'ଶ' ଓ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଷ' ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦନ୍ତ୍ୟ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର:—ଶ—ବସତି (ବଂଶତି), ସିରି (ଶ୍ରୀ), ସାତକଣିଂ (ଶାତକର୍ଣ୍ଣିଂ), ଦସଂ (ଦଶଂ) । ଷ—ବସାନି (ବର୍ଷାଣି), ଅଭିସିତୋ (ଅଭିଷିକ୍ତ), ରାଜସି (ରାଜର୍ଷି), ପୁରିସ (ପୁରୁଷ) ।

(୨) ଈକାର, ଊକାର, ଐକାର, ଔକାରର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଦୀର୍ଘ ସ୍ୱରର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ଦୀର୍ଘ ସ୍ୱର ପରିବର୍ତ୍ତେ ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ୱର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

(୩) ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଭିତରେ ଈ, ଊ, ଐ, ଔ, ଃ, ँ ଏଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ଈ, ଊ, ଐ, ଔ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯଥାକ୍ରମେ ଇ, ଉ, ଏ, ଓ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଯଥା—ସିରି (ଶ୍ରୀ), ପୁବ (ପୂର୍ବ), ଏରେଣ (ଐରେଣ), ଯୋବରଜଂ (ଯୌବରାଜ୍ୟଂ) ।

ଏହି ଲିପିରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ଯ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥିର ସଂଖ୍ୟା ଅଳ୍ପ । ଯଥା—ହଥୀ, ଖିତ, ଦାନି, ପପୀଡ଼ାପୟତି, ଦୁତୀୟେ, ଧମକୂଟେନ ।

(୪) ଫଳାର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ସବ (ସର୍ବ), ବିଜା (ବିଦ୍ୟା), ତତିୟେ (ତୃତୀୟେ), ପଧମେ (ପ୍ରଥମେ), ସିରି (ଶ୍ରୀ), ପାପୁନାତି (ପ୍ରାପ୍ନୋତି), ନତ (ନୃତ୍ୟ) ।

(୫) ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ମିଶ୍ରଣରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣଠାରେ ଅନୁସ୍ୱାର ବ୍ୟବହାର କରି ଯୁକ୍ତାକ୍ଷରକୁ ଲୋପ କରାଯାଇଛି । ପଂଦରସ (ପନ୍ଦର), ସପୁଣ (ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ), ବଧମାନ (ବର୍ଦ୍ଧମାନ), ପ୍ରସଥ (ପ୍ରଶସ୍ତ), ଅଭିସିତୋ (ଅଭିଷିକ୍ତ), ସଖାରୟତି (ସଂସ୍କାରୟତି), କଲିଂଗ

(କଲିଙ୍ଗ), ସଠାପନଂ (ସଂସ୍ଥାପନଂ), ରଂଜସୁଢ, (ରକ୍ତାସୃତ), ଅସକ (ଅଶ୍ମକ), ତସିତେ (ତ୍ରସ୍ତାନ), ନଖିତ (ନିକ୍ଷିପ୍ତ), ରଠକ (ରାଷ୍ଟ୍ରିକ) ।

(୬) କେତେକ ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣର ଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ରହି ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋପ ହୋଇଛି । କପ (କଳ୍ପ), ଅଠ (ଅଷ୍ଟ), ଅନୁପଟୋ (ଅନୁପ୍ରାପ୍ତ), ସକାର (ସଂସ୍କାର), ହଥୀ (ହସ୍ତୀ) ।

(୭) କେତେକ ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣର ଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ଲୋପ ହୋଇଛି । ଅସକ (ଅଶ୍ମକ), ବଂହଣାନଂ (ବ୍ରାହ୍ମଣେଭ୍ୟ), ପବତ (ପ୍ରବର୍ତ୍ତି) ।

(୮) ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଭିତରେ ଛ୍ଛ (ପଛ୍ଛିମ), ସ୍ର (ଉସ୍ରବ) ପ୍ରଭୃତି ଅଳ୍ପ କେତେକ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଦେଖାଯାଏ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପିର କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଓ କେତେକ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

କାଳିଙ୍ଗୀ ପ୍ରାକୃତ	ସଂସ୍କୃତ	ଓଡ଼ିଆ
ସବ	ସର୍ବ	ସବା, ସବୁ
ସିର	ଶ୍ରୀ	ଶିରୀ, ଶ୍ରୀ
ପଂଦରସ	ପଞ୍ଚଦଶ	ପନ୍ଦର
ଠାପନ	ସ୍ଥାପନ	ଥାପନା, ସ୍ଥାପନ
ପଠା (ପସୃତ)	ପ୍ରସ୍ଥାପସୃତ	ପଠା(ଉଚ୍ଛନ୍ନ)
ପଛ୍ଛିମ	ପଶ୍ଚିମ	ପଛ୍ଛିମ, ପଶ୍ଚିମ
ରତନ	ରତ୍ନ	ରତନ
ବାଠା	ବର୍ତ୍ମନଃ	ବାଟିଆ
ଅଠ	ଅଷ୍ଟ	ଆଠ
ଘର	ଗୃହ	ଘର
ବଂହଣ	ବ୍ରାହ୍ମଣ	ବାହ୍ମଣ
ପୁବ	ପୂର୍ବ	ପୁବ, ପୂର୍ବ
ତେରସ	ତ୍ରୟୋଦଶ	ତେର
ବାରସ	ଦ୍ୱାଦଶ	ବାର

ଦହ	ହ୍ରଦ	ଦହ, ହ୍ରଦ
ହଥୀ	ହସ୍ତୀ	ହାତୀ
ଚକ	ଚକ୍ର	ଚକ
ପୁତ	ପୁତ୍ର	ପୁତ
ଥମ୍ଭ	ସ୍ତମ୍ଭ	ଖମ୍ଭ
ଉସ୍ତବସମାଜ	ଉତ୍ସବସମାଜ	ଉତ୍ସବସମାଜ
ଅଧ (ସତକଂ)	ଅର୍ଦ୍ଧ (ଶତକଂ)	ଅଧ, ଅଧା (ଶହ)

ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭାବ—ଏହି ଲିପିରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଉଚ୍ଚାରଣସୁଲଭ କେତୋଟି ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା:—ପଧମ (ପ୍ରଥମ), ପଧ (ପଥ), ରଧ (ରଥ), ଗୋରଧଗିରି (ଗୋରଥଗିରି) । ଏଠାରେ 'ଥ' ସ୍ଥାନରେ 'ଧ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ଏହା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଉଚ୍ଚାରଣ ।

କଳିଙ୍ଗ ସହିତ ମଗଧର ବହୁକାଳରୁ ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ସମ୍ପର୍କ ଥିବାରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ପାଲି-ପ୍ରାକୃତର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ସିଂହଳ ସହିତ ଏହିଭଳି ସମ୍ପର୍କ ଥିବାରୁ ସିଂହଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ପାଲି ଭାଷା ସହିତ କଳିଙ୍ଗ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ପାଲି ଭାଷାରେ ଲେଖା ହେବାରୁ ପାଲି ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ପର୍କ ଘନିଷ୍ଠ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ରାଜଭାଷା ପାଲି-ପ୍ରାକୃତର ପ୍ରଭାବରେ ଆସିଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ସହିତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ତୁଳନା କଲେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣର କେତେକାଂଶରେ ପ୍ରାକୃତାନୁସାରଣୀ ଥିବା ହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନେ ମଧ୍ୟ ପାଲି ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଲିର ପ୍ରସାର ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ଲିପିର ଭାଷାକୁ ପାଲି ଭାଷା ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ କାଳିଙ୍ଗ-ପ୍ରାକୃତ କହିବା ହିଁ ଠିକ୍ ହେବ । ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ମଥୁରା ସହିତ କଳିଙ୍ଗର ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା । ସେ ମଥୁରାକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ମଥୁରା ସୌରସେନୀ-ପ୍ରାକୃତର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ-ପ୍ରାକୃତ ରାଜଭାଷା ରୂପେ ମଥୁରାରେ ଖାରବେଳ ଚଳାଇଥିଲେ କି ନାହିଁ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ

କହିବା ପାଇଁ କିଛି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁନାହିଁ । ତେବେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଶାସନ ପରିଚାଳନାର ସୌକର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ କାଳିଙ୍ଗ-ପ୍ରାକୃତକୁ ବିଜିତ ଦେଶରେ ଖାରବେଲ ଚଳାଇଥିବା କିଛି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସୌରସେନୀ-ପ୍ରାକୃତ ସହିତ କାଳିଙ୍ଗ-ପ୍ରାକୃତର ସମ୍ପର୍କ ଘନିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ରାଜ୍ୟ ସୀମାନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଥିବାରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଏହା ଉପରେ ପଡ଼ିଛି ।

କାଳିଙ୍ଗ-ପ୍ରାକୃତ ପାଲି-ପ୍ରାକୃତ ଓ ସୌରସେନୀ-ପ୍ରାକୃତ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ନିଜ କଳେବରକୁ ବୃଦ୍ଧି କରିଛି । ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରଭାବକୁ ମଧ୍ୟ ଏଡ଼ାଇ ପାରିନାହିଁ । ପାଲି, ସୌରସେନୀ, ସଂସ୍କୃତ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାର ବିଭବରୁ କିଛି କିଛି ଆତ୍ମସାତ୍ କରି କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପାରିଛି । ଖାରବେଲଙ୍କ ଲିପିର ଭାଷା ହିଁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ଖାରବେଲଙ୍କ ଲିପିର ପାଠ (ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ବଡ଼ୁଆଙ୍କ ପାଠରୁ)—୧ମ ଧାଡ଼ି—ନମୋ ଅରହଂତାନଂ ନମୋ ସବସିଧାନଂ ଏରେନ ମହାରାଜେନ ମହାମେଘବାହନେନ ଚେତବଂଶ ବଧନେନ ପସଥଶୁଭ ଲଖନେନ ଚତୁରଂତ ଗୁଣ ଉପତେନ କଲିଙ୍ଗାଧିପତିନା ସିରି ଖାରବେଲେନ [।]

୨ୟ—ପଂଦରସ ବସାନି ସିରି କଡ଼ାର ସରୀରବତା କୀଡ଼ିତାକୁମାର କୀଡ଼ିକା [।] ତତୋ ଲେଖରୂପଗଣନା ବବହାର ବଧି ବିସାରଦେନ ସବ ବିଜାବଦାତେନ ନବବସାନି ଯୋବରଜଂ ପସାସିତଂ [।] ସଂପୁଣ ଚତୁବିସତି ବସୋ ସୋଦାନି ବଧମାନସେସ ଯୋବନାଭିଜୟୋ ତତିୟେ

୩ୟ—କଲିଙ୍ଗ ରାଜବଂସେ ପୁରିସ ଯୁଗେ ମହାରାଜ ଭିସେଚନଂ ପାପୁନାତି [।] ଅଭିସିତୋ ମତୋ ଚ ପଧମେ ବସେ ବାତବିହତ ଗୋପୁର ପାକାର ନିବେସନଂ ପଟିସଂଖାରୟତି କଲିଂଗ ନଗରି [।] ଗଭୀର ସୀତଲତଡ଼ାଗପାଡ଼ିୟୋ ଚ ବଂଧାପୟତି [।] ସବୁୟ୍ୟାନ ପଟି ସଠାପନଂ

୪ର୍ଥ—ଚ କାରୟତି ପନତିସାହି ସତ ସହସେହି [।] ପକତିୟୋ ଚ ରଂଜୟତି [।] ଦୁତିୟେ ଚ ବସେ ଅଚିତୟିତା ସାତକଣିଂ ପଛିମ ଦିସଂ ହୟଗଜନରରଧ ବହୁଲଂ ଦଂଡ଼ଂ ପଠାପୟତି [।] କଲିଂଗାଗତୟା ଚ ସେନାୟ ବିତାସେତି ଅସକ ନଗରଂ [।] ତତିୟେ ପୁନ ବସେ

୫ମ—ଗଂଧବ ବେଦବୁଧୋଦଂପ ନତଗୀତବାଦିତ ସଂଦସନାହି ଉସବ ସମାଜ ଚ କାରାପନାହି ଚ କ୍ରୀଡ଼ାପୟତି ନଗରୀଂ [।] ତଥା ଚବୁଥେ ବସେ ବିଜାଧରାଧିବାସଂ ଅରହିତ ପୁରଂ କଲଂଗ ପୁବରାଜାନଂ ଧମେନ ବା ନିଘନା ବା ପସାସୟତି ସଦାତ ଧୂମକୂଟେନ [।] ଖ୍ରିତସିତେ ଚ ନଖିତ ଛତଭିଂଗାରେ

୬ଷ୍ଠ—ହିତରତନ ସାପତେୟେ ସବରଠିକ ଭୋଜକେ ପାଦେ ବଂଦାପୟତି [।] × × (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୬ଶ—× × ଖେମରାଜସ ବଧରାଜସ ଇଂଦରାଜସ ଧର୍ମରାଜସ ପସଂତୋ ସୁନଂତୋ ଅନୁଭବଂତୋ କଲାଣାନି [।]

୧୭ଶ—ଗୁଣବିସେସକୁଶଲ ସବପାସଂଡ଼ପୂଜକୋ ସବଦେବାୟତନ ସଂକାରକାରକୋ ଅପତିହତଚକବାହନ ବଲୋ ଚକଧରୋ ଗୁତଚକୋ ପବତଚକୋ ରାଜସିବସକୁଲବିନିସିତୋ ମହାବିଜୟୋରାଜା ଖାରବେଲ ସିରି [।]

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ

୧ମ ଧାଡ଼ି—ଅର୍ହିତମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ସର୍ବ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ଆର୍ଯ୍ୟ (ଐର) ମହାରାଜ ମହା ମେଘବାହନ ଚେତରାଜବଂଶ ବର୍ଦ୍ଧନ ପ୍ରଶସ୍ତ ଶୁଭ ଲକ୍ଷଣ ଚତୁରନ୍ତ (ରକ୍ଷଣ) ଗୁଣୋପେତ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ଖାରବେଳ ।

୨ୟ ଧାଡ଼ି—ପନ୍ଦର ବର୍ଷ ଶ୍ରୀ କଡ଼ାରଶରୀରବନ୍ତ କୁମାର ରୂପେ କ୍ରୀଡ଼ା କଲେ । ତାହାପରେ ଲେଖରୂପ ଗଣନା ବ୍ୟବହାର ବିଧି ବିଶାରଦ ସର୍ବବିଦ୍ୟାବଦାତ ଯୌବରାଜ ରୂପେ ନବବର୍ଷ ଶାସନ କଲେ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚତୁର୍ବିଂଶତି ବର୍ଷ ଉପଗତ ହେବା ପରେ ସେ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଯୌବନାଭିଜୟ ।

୩ୟ—ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶ ପୁରୁଷ ଯୁଗରେ ମହାରାଜାଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ । ଅଭିଷିକ୍ତ ହେବା ମାତ୍ର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ କଳିଙ୍ଗ ନଗରରେ ବାତବିହତ ଗୋପୁର ନିବେଶନର ପ୍ରତିସଂସ୍କାର କରିଥିଲେ । ଗମ୍ଭୀର

୪ର୍ଥ—ଶୀତଳ ତଡ଼ାଗ ପ୍ରଣାଳୀ ବନ୍ଧାଇଲେ (ନିର୍ମାଣ କଲେ) ସର୍ବ ଉଦ୍ୟାନର ପ୍ରତି ସଂସ୍ଥାପନ ପଞ୍ଚତିରିଶି ଶତ ସହସ୍ର ମୁଦ୍ରାରେ (ବ୍ୟୟରେ)

କଲେ । ସେ ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷରେ ଅଚିନ୍ତିତରେ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ହସ୍ତ-ଗଜ-ନର-ରଥ ବହୁଳ ଦଣ୍ଡ ପଠାଇଲେ । ଅସ୍ମକ ନଗରକୁ କଳିଙ୍ଗାଗତ ସେନାଦ୍ୱାରା ତ୍ରାସ ଦେଲେ (ଆକ୍ରମଣ କଲେ)

୫ମ—ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ପୁଣି ଗନ୍ଧର୍ବ ବେଦ ବୁଧଃ ଦର୍ପ ଗୀତବାଦ୍ୟ ବାଦିତ୍ର ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି (ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇ) ଉତ୍ସବ ସମାଜ ମଧ୍ୟ କରାଇ ନଗରରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରିଥିଲେ । ସେହିପରି ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ବିଦ୍ୟାଧରାଧିବାସ ଅର୍ହତପୁରରେ କଳିଙ୍ଗ ପୂର୍ବରାଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଓ ନୀତିରେ ସର୍ବତ୍ର ଧର୍ମ କୂଟରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଭୀତତ୍ରସିତ ନିକ୍ଷିପ୍ତ-ଛତ୍ର-ଭୃଙ୍ଗାର-ହୃତରତ୍ନ-ସ୍ଥାପିତ ସର୍ବ-ରାଷ୍ଟ୍ରିକ ଓ ଭୋଜକମାନେ ପାଦ ବନ୍ଦନା କରିଥିଲେ । × ×

୧୬ଶ ଧାଡ଼ି—× × ସେ ଖେମରାଜ ବର୍ଦ୍ଧରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରରାଜ ଧର୍ମରାଜ ଦେଖି ଶୁଣି ଅନୁଭବ କରି କଲ୍ୟାଣ ସମୂହ (କରୁଛନ୍ତି) ।

୧୭ଶ ଧାଡ଼ି—ଗୁଣବିଶେଷକୁଶଳ ସର୍ବପାଷଣ୍ଡପୂଜକ ସର୍ବଦେବାୟତନ ସଂସ୍କାରକାରକ ଅପ୍ରତିହତ ଚକ୍ରବାହିନବଳ ଚକ୍ରଧର ଗୁପ୍ତଚକ୍ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିଚକ୍ର ରାଜର୍ଷିବଂଶକୁଳ ବିନିସୃତ ମହାବିଜୟୀ ରାଜା ଖାରବେଳ ଶ୍ରୀ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ଏହି ଶିଳା ଅନୁଶାସନରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ଧନ, ବଳ, ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ଅତି ଉନ୍ନତ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଲିଖନ, ଗଣନା, ବ୍ୟବହାର, ବିଧି ପ୍ରଭୃତିର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଉଚିତ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ କଠିନ ଶୃଙ୍ଖଳା ସହିତ ଦୟାର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଶ୍ରମଣ, ବିଜ୍ଞ ଲୋକ, ବିଦେଶାଗତ ଅତିଥି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ କରାଯାଉଥିଲା । ରାଜକୋଷ ଧନଧାନ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଧନର ବିତରଣ ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରଜାଙ୍କ କରଭାର ଲାଘବ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜା ସାମୟିକ ଭାବରେ କରଛାଡ଼ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ମଣିମୁକ୍ତା-ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟଖଚିତ ସ୍ତମ୍ଭବିଶିଷ୍ଟ ବିଶାଳ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ନିମନ୍ତେ ସବୁବେଳେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହୁଥିଲେ । ଲୋକମାନଙ୍କର ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ ପାଇଁ ବିବିଧ ନାଟ୍ୟଗୀତ ଯାତ୍ରାଦି ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ୱଦେଶରେ ଓ ବିଜିତ ଦେଶରେ ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାନ, ଭୋଜନ, ଦାନ ପ୍ରଭୃତି କରାଯାଉଥିଲା । ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର

ସାଧୁସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ସମଭାବରେ ସମ୍ମାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତିର ଧାରା ଖାରବେଲଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଖାରବେଲଙ୍କ ପରେ ସାମୟିକ ଭାବରେ ଏହି ସ୍ରୋତର ବିରାମ ଦେଖାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି । ଖାରବେଲଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶା ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇଛି । ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ୱରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯାଗ, ଯଜ୍ଞ, ଦାନର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇଛି । ହର୍ଷଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟ-ଭାବଧାରା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହୀନଯାନ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଆଦୃତ ହେଉଥିଲା । ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସାଧୁସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏଠାରେ ଗିରିଗୁହାମାନଙ୍କରେ ବାସକରି ଧାର୍ମିକ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସପ୍ତମ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନ ଏହି ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି ଦେଶ ବିଦେଶରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟ ଓ ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବଜ୍ରଯାନୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ରଚିତ ଦୋହା, ଗାନ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପର ଆକର ହୋଇ ରହିଛି । ବଜ୍ରଯାନୀ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଛି । ଶୂନ୍ୟ ଭଜନ, ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଚିତ୍ତସ୍ଥିରତାର ମାନଦଣ୍ଡ ଅଶ୍ଳୀଳ ଚିତ୍ର, ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତ ପ୍ରଭୃତିର ଅବସ୍ଥିତି ଏହାର ନିଦର୍ଶନ । ଓଡ଼ିଶାର ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭା ଓ ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତି ଗୁପ୍ତଯୁଗର ଓ ପର ସମୟର ତାମ୍ରଲିପି, ଏ ଦେଶର ଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତରେ ଦର୍ଶନ, ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ରଚନା, ବିରାଟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଶୈଳୀ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତିଖୋଦନ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରମାଣ କରୁଛି । ଏହି ବିଶାଳ, ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତିର ଅଧିକାରୀ ରୂପେ ଓଡ଼ିଶା ସହସ୍ରାଧିକ ବର୍ଷ ତିଷ୍ଠିରହିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଗାନ ଓ ଦୋହା, ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଚଗଡମାଳି, ପ୍ରବଚନ, ପଲ୍ଲୀଗୀତିକା ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ସାମାନ୍ୟ ସ୍ଫୁରଣ ମାତ୍ର ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କାଳ ବିଭାଗ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁପୂର୍ବରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମ ବଳିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ-ରଚନା ରୂପେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ପ୍ରାଥମିକ ଅଂଶକୁ ହିଁ ନିଆଯାଇପାରେ । ସୁତରାଂ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଚର୍ଚ୍ଚା ସକାଶେ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଧାରାବାହିକ ଆଲୋଚନା ହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଆରମ୍ଭ ପରେ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ରଚନାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ତାଙ୍କ ପରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାହିତ୍ୟ-ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ । ତତ୍ପରେ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା ।

ସୁତରାଂ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ପ୍ରତିଭାବାନ୍, ପ୍ରଭାବଶାଳୀ, ପ୍ରତିନିଧିସ୍ଥାନୀୟ ଲେଖକମାନଙ୍କ କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ସମୟକୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

୧ । ସାରଳା ଦାସ ଯୁଗ—(ସାରଳା-ପୂର୍ବ ଯୁଗ ସହିତ)—ଖ୍ରୀ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୨ । ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ—୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୩ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ—୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆରମ୍ଭଠାରୁ ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୪ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗ—୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ।

ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରାଧାନାଥ ରାୟ ଓ ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି ଅତି ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି । ଯୁଗର

ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ମୁଖ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ଫକୀରମୋହନଙ୍କୁ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ ଲେଖକ ସ୍ୱରୂପ ଧରିବା ଠିକ୍ ହେବ । ତେଣୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗକୁ ଫକୀରମୋହନ ଯୁଗ କୁହାଯାଇପାରେ । କେହି କେହି ଏ ଯୁଗକୁ ରାଧାନାଥ ଯୁଗ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

କାଳ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନୁସାରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ ।

୧ । ଆଦିଯୁଗ—ଇତିବୃତ୍ତ ଯୁଗ ବା ସାରଳା ଦାସ ଯୁଗ—୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୨ । ମଧ୍ୟଯୁଗ—୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

(କ) ମଧ୍ୟଯୁଗ—ଭକ୍ତଯୁଗ ବା ଧାର୍ମିକ ଯୁଗ ବା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ—ପୂର୍ବ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

(ଖ) ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟକାଳ—ରୀତିକାଳ ବା ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯୁଗ—୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୩ । ଆଧୁନିକ କାଳ ବା ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ କାଳ—୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ଯୁଗବିଭାଗ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସର ଯୁଗବିଭାଗ ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ଏବଂ ଏହି ଯୁଗ ବିଭାଗକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖିବା ସହଜ ଓ ନିରାପଦ ।

(୧) ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୦୪୨ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫ । ଏ ଯୁଗରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, କେତେକ ଚଉତିଶାମାଳ, କେତେକ ବ୍ରତକଥା, କଳସା ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସର ଆଦିଯୁଗ ।

(୨) ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୮ । ଏହା ସାରଳା ଦାସ, ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରଭୃତି କବିମାନଙ୍କର ଯୁଗ ।

(୩) ମୋଗଲ ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୮ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୭୫୧ । ଏ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୋଇ ବଂଶ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦିଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଅଧୀନତାକୁ ନାମମାତ୍ର ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରଭୃତି ଏ ଯୁଗର କବି ।

(୪) ମରହଟ୍ଟା ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୭୫୧ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ । ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତ ସିଂହାର, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ, ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ପ୍ରଭୃତି ଏ ଯୁଗର କବି ।

(୫) ବ୍ରିଟିଶ୍ ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏହାକୁ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଯୁଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଗଙ୍ଗବଂଶ-ଯୁଗ-ପୂର୍ବର ରଚନା

(କ) ଲୋକଗୀତିକା, ଢଗ, ଡାକବଚନ, ମନ୍ତ୍ରାଦି—

ଓଡ଼ିଆରେ ବହୁତ ଲୋକଗୀତିକା, ପ୍ରବଚନ, ଢଗଢମାଳି, ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବିକାଶର ପ୍ରାଥମିକ ଯୁଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ବେଳକୁ ଯେ ଏଥିରୁ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

'ଢଗ', 'ଡାକବଚନ' ପ୍ରଭୃତିର ଭାଷାର ଆଦିମ ସ୍ୱରୂପ କଣ ଥିଲା, ତାହା କହିହେବ ନାହିଁ । କାଳକ୍ରମେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଏହି ଭାଷା ମାର୍ଜିତ ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି । ଅନୁଭୂତିଲବ୍ଧ କେତେକ ନିଗୂଢ ସତ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ସମଷ୍ଟିଗତ ଜୀବନରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପାରିବାରିକ, ସାମାଜିକ, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଢଗଢମାଳିରେ ବହୁତ ବିଷୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏଭଳି ଗୀତିକା, ପ୍ରବଚନ, ଡାକବଚନ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । 'ଡାକ' କିଏ, କେଉଁଠାର ଲୋକ ବା କେଉଁ ସମୟର ଲୋକ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଜ୍ୟୋତିଷ, ବାଣିଜ୍ୟ, କୃଷି ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ଡାକବଚନ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏସବୁକୁ ଡାକରିଷି ବଚନ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ପଲ୍ଲୀଗୀତ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଅଜ୍ଞାତ କବି ଓ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ । ଏସବୁ ମୁଖରୁ ମୁଖ ହୋଇ ସମାଜରେ ଜୀବିତ ରହିଛି । ପୂର୍ବେ ନଗର ଅପେକ୍ଷା ପଲ୍ଲୀର ବା ଗ୍ରାମର ସଂଖ୍ୟା ବେଶୀ ଥିଲା । ଗ୍ରାମର ଜନସାଧାରଣ ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷ, ବାଳକବାଳିକା, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଏହା ବୋଲୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଏ ସବୁ ସେତେ ଆଦରର ସାମଗ୍ରୀ

ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା । ସାହିତ୍ୟିକ ଅଲଙ୍କାର ଓ ଭାବଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭୂଷିତ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସାହିତ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରୁ ନ ଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ଶୂଦ୍ରାଦି ଜାତିର ଅଳ୍ପଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କ ମୁଖରୁ ଏହା ନିର୍ଗତ ହେଉଥିବାରୁ ତଥାକଥିତ ପଣ୍ଡିତସମାଜ ଏହାକୁ ବେଶୀ ଆଦର କରୁନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାଂସାରିକ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ ପକ୍ଷରେ ଏହାର ବିଶେଷତ୍ୱ ଥିବା ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । 'ମାଇକିନିଆ ପାଠ' ବୋଲି କହି ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରଭାବକୁ ଏଡ଼ି ପାରୁନଥିଲେ, କି ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରୁ ନଥିଲେ । 'କାନ୍ଦଣା'ରେ ଶିକ୍ଷିତର ଚକ୍ଷୁରୁ ମଧ୍ୟ ଲୋତକ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ହୃଦୟକୁ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରିଦେଉଥିଲା । ଉପଦେଶ ଛଳରେ ସମୟୋଚିତ ଗୀତ, ପ୍ରବଚନ, ଢଗଢମାଳିର ପ୍ରୟୋଗ ଯେ ଜୀବନ ଉପରେ ଅଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ଉପଯୁକ୍ତ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲା ଏବଂ ଶାନ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲା ଏହା ସର୍ବସାଧାରଣ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ।

ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ଏହି ପଲ୍ଲୀଗୀତ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତିକୁ ସାହିତ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରୁ ନଥିଲେ ହେଁ ଏବଂ ଘୃଣା କରୁଥିଲେ ହେଁ ଏହା ଗ୍ରାମ୍ୟ ବା 'ଭଣ୍ଡ' ନୁହେଁ । ଗ୍ରାମରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଆବଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଗ୍ରାମ୍ୟ, ଗ୍ରାମୀଣ, ଗାଉଁଲି ବା ପଲ୍ଲୀଗୀତାଦି ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ 'ଲୋକ' ଶବ୍ଦଟି ସମୂହଭାବରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ବୁଝାଏ; ଗ୍ରାମୀୟ ଲୋକଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାକୁ ଲୋକଗୀତ ନାମରେ ପରିଚିତ କରାଯାଇପାରେ ।

ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସବୁ ଭାଷାରେ ଅଳ୍ପାଧିକ: ପରିମାଣରେ ଲୋକଗୀତ, ଲୋକଗଳ୍ପ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଯାଏ । କାଳକ୍ରମେ ସେଗୁଡ଼ିକ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି ଏବଂ ଏହାର ସଂଖ୍ୟା, କଲେବର, ଭାବଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ବିଭିନ୍ନତା, ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶକାରିତା ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଅନୁପାତ ଅନୁସାରେ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତିର, ବିଶେଷତଃ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ପରିମାଣ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହେଉଛି ।

ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ପଲ୍ଲୀଗୀତାଦି ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ଅଧିକ । ଏହି ସବୁ ଗୀତ ଭିତରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଚିର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅଥଚ ବଳିଷ୍ଠ କଳେବର ଧାରଣ କରି ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । କେତେକ ସାମାନ୍ୟ ସାମାଜିକ ବିଶେଷତ୍ୱ ବା ପ୍ରଭେଦର ବିଦ୍ୟମାନତା ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୂଳତଃ ସବୁ ପ୍ରଦେଶର ପଲ୍ଲୀଗୀତାଦିର ମର୍ମ ପ୍ରାୟ ଏକ ପ୍ରକାରର ଥିବା ହିଁ ଦେଖାଯାଏ ।

ଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ (ବା ଗ୍ରାମ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ) ଭିତରୁ ଲୋକ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରସାର ହିଁ ବେଶି । କି ଶିଷ୍ଟ କି ଅଶିଷ୍ଟ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ, ସବୁ ଶ୍ରେଣୀ ଭିତରେ ଏହାର ପ୍ରସାର ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ୱ-ବେଷ୍ଟନୀ ମଧ୍ୟରେ, ସ୍ୱ-ଭାବ-ରାଜିର ଅକଳଙ୍କ ପ୍ରତିଛବି ଏହି କୃତିଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ରସାସ୍ୱାଦନରେ ତନ୍ମୟତା ଓ ସହୋଦରତା ସ୍ୱାଭାବିକ । 'ଲୋକ' ସ୍ୱଭାବସୁଲଭ ସରଳତା ଭାବରେ, ଭାଷାରେ ଓ ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ଏହାର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଓ ଆଦର ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ।

ଏହି ଲୋକଗୀତାଦି କିଏ କେବେ ରଚନା କରିଛି ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ପଲ୍ଲୀକବିତା ଓ ଗଳ୍ପ-ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନାଦି ସ୍ୱତଃସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ହିଁ ଏହାର ସରଳତା, ଭାବସଂକ୍ଷିପ୍ତତା, ରସପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରୁଛି । ଅଜ୍ଞାତନାମା କବି ଘଟଣା ବା ମୁହୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ ଭାବାବେଗକୁ କବିତା ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ । କାନ୍ଦଣା, ହଳିଆଗୀତ, ଯାନିଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ପ୍ରକାର ଗୀତ ଏହିପରି ଭାବରେ ହିଁ ରଚିତ ହୋଇଥାଏ । ତେବେ କେତେକ କବିତା ସମୟାନୁସାରେ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ବର୍ଷ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗାୟକର ସ୍ୱତଃସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି କୃତି ନୁହେଁ । କେତେକ ପଦର ରଚୟିତାଙ୍କ ନାମ ଭଣିତାରୁ ମିଳେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ 'ଦନାଇ' ଅଧିକ ଲୋକପ୍ରିୟ । 'ଡାକ' ଋଷିଙ୍କ ପ୍ରବଚନ ବହୁତ ସଂଖ୍ୟାରେ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । କବି ବଳରାମ ଦାସ, ହରି ଦାସ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର, ବ୍ରଜନାଥ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ କବିତାମାନଙ୍କରୁ କିଛି କିଛି ସମୟାନୁସାରେ ମନେ ରଖି ଲୋକେ ବୋଲୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତରେ 'ପଲ୍ଲୀଗୀତ'ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ବହୁଳ

ପ୍ରସାର ଦେଖି ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କେହି କେହି ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । 'ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଞ୍ଚୟନ', 'ଉତ୍କଳ ଗାଉଁଲି ଗୀତ'—ଏ ଦୁଇଟି ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏ ପ୍ରକାର ବହୁ ଗୀତ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ପ୍ରକୃତରେ ଅଜ୍ଞାତନାମା କବିମାନଙ୍କର କୃତି ହିଁ 'ପଲ୍ଲୀଗୀତ' ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଅଂଶ । ଉତ୍ତର ଓ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ 'ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋ' ଓ ଉତ୍କଳରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର 'ହରଣ' ଗୀତାଂଶଗୁଡ଼ିକ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ଅନେକ ଅଂଶ, ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ 'ଫୁଲ ବଉଳବେଣୀ' ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ କବିତା ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ବହୁ ଲୋକଙ୍କ ମୁଖରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପଲ୍ଲୀଗୀତ ଭିତରେ ନେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଖ୍ୟାତନାମା କବିଙ୍କ କୃତିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ 'ପଲ୍ଲୀଗୀତ' କହିବାକୁ ହେବ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ବଳରାମ ଦାସ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବହୁ କାବ୍ୟର ଅଂଶ ଓ କବିତା ମଧ୍ୟ ଏଥିଭିତରେ ଯିବ । ତେଣୁ ଏପରି ବ୍ୟାପକ ଓ ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ସଂଜ୍ଞା ଅନାବଶ୍ୟକ ଓ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଯେଉଁ ସବୁ ଚଉତିମାଳ, ଗୀତିକା, ପ୍ରବଚନ ପ୍ରଭୃତି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ସେଥିରୁ କେତୋଟି ଖ୍ୟାତ ଓ ଅଖ୍ୟାତନାମା କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୀର୍ଘ କବିତାଗୁଡ଼ିକରେ ଆଧୁନିକ ଆଶୁକବିଙ୍କର କାରିଗରି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ରଚନାର ଶୈଳୀ, ଭାଷା ଅତି ଆଧୁନିକ । ଅତଏବ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଗୀତିକାର ଉଦାହରଣ ପାଇଁ ସେ ସବୁ ଲେଖା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବା ଉଚିତ ମନେ ହେଉନାହିଁ । ଏ ସବୁ ସଞ୍ଚୟନରୁ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେବା ହିଁ ଉଚିତ ଥିଲା । ତେବେ, ସଞ୍ଚୟନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ପଲ୍ଲୀ-ଗୀତିକା ବା ଲୋକଗୀତର ସଂଜ୍ଞା ଅତି ବ୍ୟାପକ ଥିବାରୁ ଏହି ତ୍ରୁଟି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସନ୍ଦେହର ତାଡ଼ନାରେ ପଲ୍ଲୀଗୀତିକାର ଆଉ କେତେକ ବିଭାଗର ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଦନେଇ ଦାସଙ୍କ ପହିଲି, ଡାକବଚନ ଓ ଏହିଭଳି କେତେକ ଚଉତିମାଳ, ପ୍ରବଚନ ପ୍ରଭୃତି ଅତି ଉପାଦେୟ ପଦ ପ୍ରତି ଯୁଗରେ ନବ ନବ କର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇ ଦନାଇ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବାଛି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିଶେଷତଃ ପ୍ରାଚୀନ ରଚନା ଆଲୋଚନାରେ ଏ ସବୁର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ ।

(୯) ଗୀତିକା

କାନ୍ଦଣା, ଦୋଳଗୀତ, ଯାନାଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୀର୍ଘ ଗୀତିକାମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତୋଟିରେ ଉପମାର ସୁନ୍ଦର ସମାବେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନିରାଡ଼ମ୍ବର, ଅଲଙ୍କାରଶୂନ୍ୟ, ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର ପଦାବଳୀର ସଂଖ୍ୟା ହିଁ ବେଶି ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟର ନିଗଡ଼ ବନ୍ଧନ, ଆଲଙ୍କାରିକ ପରିପାଟି, ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବର ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ବିଧିବିଧାନ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇନଥାଏ । ଭାବର କ୍ରମବିକାଶ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ମଧ୍ୟ ବିଶେଷଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଲୋକଗୀତରେ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀ ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କୀୟ କବିତା ଅଛି । ନାଟ-ଗୀତ, ଯୁଦ୍ଧଗୀତ, ପର୍ବଗୀତ ପ୍ରଭୃତିରେ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଯୁଗ୍ମଗୀତ ଥାଏ । ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଗୀତ ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁରୂପ—ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୀର୍ଘ, କଠୋର, ଓଜଃପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଗୀତ ଅଭିମାନପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଧୈର୍ଯ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ ଓ ନିତାନ୍ତ କରୁଣ । ମନଫୁଲିଗିଆ ଗୀତ ଗାଏ—ଏହା କେବଳ ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ବିଶେଷଭାବରେ ସମ୍ଭବ । ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ 'କାନ୍ଦଣା' ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଗୀତ । ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଗୀତରେ ଅବସରବିନୋଦନ ଓ ଶ୍ରମଲାଘବ ହୋଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆବଶ୍ୟକାନୁଯାୟୀ ଗୀତର ଅବତାରଣା ହୁଏ । ଉନ୍ମାଦନା, ସାହସିକତା, କର୍ମତନ୍ମୟତା ପ୍ରଭୃତି ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଗୀତ ବୋଲାଯାଇ ଥାଏ । ଏହି ସବୁ ଗୀତ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ । କେତେକ ଗୀତ କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି କ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚି ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ରୂପର ବିଭିନ୍ନତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଭାବର ରୂପ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଥାଏ । ସ୍ଥାନ, ପାତ୍ର ଓ କାଳ ଅନୁସାରେ ଏହି ଗୀତମାନଙ୍କର ନାନା ରୂପ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଲୋକମୁଖଦ୍ୱାରା ହିଁ ଏହାର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହେଉଛି । ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଗୀତ ମୁଖସ୍ଥ ଗୀତ ।

କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଗୀତ ବୋଲାଯାଏ ସେଥିରୁ କେତେକ ନିରର୍ଥକ ମଧ୍ୟ । କେବଳ ଶ୍ରମକଷ୍ଟ ଲାଘବ, କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ପାଇଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଉପଦେଶ ଓ ସମାଲୋଚନାର ଇଙ୍ଗିତ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଧାନକଟା, ଗାଡ଼ିଚଲା, ଛାତପିଟା,

ସବାଗିବୁହା, ନାଆଚଲା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ଗୀତ ମଧ୍ୟ ବୋଲାହୁଏ । ଏସବୁ ଗୀତ ଭିତରୁ କେତେକ ସରସ ଓ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିରର୍ଥକ ପଦଯୋଜନା ସମ୍ବଳିତ ଗୀତର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ ନୁହେଁ । ଶେଷୋକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର କବିତାରେ ଭାବ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ୱରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହିଁ ବେଶି । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ଓ କାଳର ଅବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ ବେଳେ ବେଳେ ସ୍ୱରରେ ସମତା ରହେ ନାହିଁ ।

ସବାଗିଗୀତରେ ସ୍ୱରଲୟକୁ ଭାବର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଅତଏବ କେତେକ ନିରର୍ଥକ ପଦଯୋଜନା ହିଁ ଦେଖାଯାଏ ।

ହୁମରି ଭାଇରେ ହୁଁ, ଖବଡ଼ ଖାଡ଼ିରେ ହୁଁ
ଧବଡ଼ ଧାଡ଼ିରେ ହୁଁ, ପାଣି କାଦୁଅରେ ହୁଁ ।

ଏଥିରେ ସାଥୀ ବେହେରାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଉଛି । ବାଟରେ ପାଣିକାଦୁଅ ଥିବାରୁ ହୁସିଆରରେ ଧାଡ଼ିରେ 'ଧାଉଡ଼ିବାକୁ' ବା ଧାବୁଡ଼ିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଉଛି । 'ହୁଁ', 'ହାମରି' ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପଦ କେବଳ ପଦଯୋଜନା ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ଅର୍ଥ ନାହିଁ ।

କେତେକ ନୃତ୍ୟ ସମୟର ଗୀତ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ନୃତ୍ୟ ସହିତ ସମତା ରଖି ନୃତ୍ୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୃଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ନୃତ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥାଏ । ପାଇକ ଗୀତ ଉତ୍ତେଜନାବ୍ୟଞ୍ଜକ; ଏଥିରେ ନୃତ୍ୟର ବିଶେଷ ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ଦାସକାଠିଆ ଗୀତରେ ନୃତ୍ୟର ମଧ୍ୟ କିଛି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ମନୋରଞ୍ଜନର ଏକ ଉପାୟ ମାତ୍ର । ଘୋଡ଼ାନାଚ, ନାଗାନୃତ୍ୟରେ ଗୀତର ଆବଶ୍ୟକତା ନଥାଏ ।

କେତେକ ଗୀତ ଗୋଷ୍ଠୀଦ୍ୱାରା ଓ କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ବୋଲାଯାଏ । କେତେକ ଗୀତ ଯୁଗ୍ମ ଗାୟକଙ୍କଦ୍ୱାରା ବୋଲାଯାଏ । କାନ୍ଦଣା, ଦୋଳଗୀତ, ଶଗଡ଼ିଆ ଗୀତ, ନାଉର ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବୋଲାଯାଏ । କେତେକ ଗୋଷ୍ଠୀ-ଖେଳ, ଓଷା, ନାଚ ପ୍ରଭୃତିରେ ଗୋଷ୍ଠୀଗୀତ ବୋଲାଯାଏ ।

ସାମାଜିକ, ଶିକ୍ଷାତ୍ମକ, ଧାର୍ମିକ ଏହି ଭାବ ଅନୁସାରେ ଲୋକଗୀତର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ କରାଯାଇପାରେ ।

କାନ୍ଦଣା, ଦୋଳଗୀତ, ଖେଳଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ସାମାଜିକ ଗୀତ । ଢଗ-ଢମାଳି, ଡାକବଚନ ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷାତ୍ମକ ବା ଉପଦେଶାତ୍ମକ । ପାଲା, ଘୋଡ଼ା-

ନାଚ ଗୀତ, ଚଇତ ପର୍ବ ଗୀତ, ଓଷା ପର୍ବପର୍ବାଣି ଗୀତ ଏ ସବୁ ଧାର୍ମିକ ବା ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗୀତ ।

ଯୋଗୀଗୀତ—ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୋଗୀ ଜାତିର ଲୋକେ ଭିକ୍ଷା ଝୁଲି ଧରି, କେନ୍ଦେରା ବଜାଇ ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି । ଏହା 'ଯୋଗୀଗୀତ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ଜଣେ କିମ୍ବା ଦୁଇ ଜଣ ଏହି ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି । ଦୁଇ ଜଣ ଥିଲେ ଜଣେ ଗାଏ, ଆଉ ଜଣକ ପାଲି ଧରେ । ହିମାଳୟ ପାଦଦେଶର ଘଡ଼ୱାଲ ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୀବିତ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ । ତାଙ୍କର ଚରିତ ଭାରତର ବହୁ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ଆକାରରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ସହଜସାଧକମାନେ ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଜଣେ ସିଦ୍ଧଯୋଗୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଯୋଗୀମାନେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ହିସାବରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତକୁ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯୋଗୀମାନେ ବୌଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି; ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଥିବା ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ତେବେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସାଧକ ରୂପେ ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜେ ହିନ୍ଦୁ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଚରିତ ପ୍ରଚାର କରିବାରେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଓ ସାଧାରଣ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ପୂଜ୍ୟ ସିଦ୍ଧସାଧକ; ଜାଣିତରେ ହେଉ ବା ଅଜାଣିତରେ ହେଉ ହିନ୍ଦୁ ରୂପରେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ କରିବାକୁ ସେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁନାହିଁ । ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ଗୀତରେ କରୁଣ ରସର ଅବତାରଣା ଥିବାରୁ ମନକୁ ଶୋକାଭିଭୂତ ଓ କରୁଣାସିକ୍ତ କରି ପକାଏ ।

ପାଟୁଆ ଯାତ୍ରାଗୀତ—ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ପାଟୁଆ ଯାତ୍ରା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ନିଆଁ ଉପରେ ଚାଲିବା, ଖଣ୍ଡା ଉପରେ ଚାଲିବା, ଗଛ ଡାଳରେ ପାଦକୁ ବାନ୍ଧି, ମୁଣ୍ଡ ତଳକୁ ନିଆଁ କରି ତା ଉପରକୁ ଝୁଲିବା ପ୍ରଭୃତି ଅତି କଠୋର ସାଧନା ପାଟୁଆ ସାଧକମାନେ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଏ ସାଧନା ଦେଖି ଲୋକେ ପ୍ରଶଂସା ଓ ଭକ୍ତି କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦୃଶ୍ୟଟି ଭୟାନକ ରସ ସୃଷ୍ଟି କରେ; ପ୍ରାଣକୁ ଆତଙ୍କରେ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରି ପକାଏ । ପାଟୁଆ

ଯାତ୍ରୀମାନେ ଗୀତ ଗାଆନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପାଟୁଆ ଯାତ୍ରା ପରି ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଯାତ୍ରା ଅଛି । ହରପାର୍ବତୀ ଏହି ଉତ୍ସବର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା । ପ୍ରଧାନ ଠାକୁରାଣୀ ପୀଠମାନଙ୍କରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ ।

ଚୈତିପର୍ବ ଗୀତ—ଓଡ଼ିଶାରେ କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲାରେ ଚୈତିପର୍ବ ଚୈତ୍ରମାସରେ ହୁଏ । ଆଦିବାସୀ ଅବିବାହିତ ଯୁବକ ଓ ଅବିବାହିତା ଯୁବତୀ-ମାନେ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବରେ ସମଗ୍ର ମାସଟି ନୃତ୍ୟ ଗୀତରେ କଟାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଦଳେ ଯୁବକ ଓ ଦଳେ ଯୁବତୀଙ୍କ ଭିତରେ ଗୀତରେ ବଚସା ହୁଏ । ଯୁବକମାନେ ଗୀତ ଗାଇ ଯେଉଁ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ତାକୁ ଯୁବତୀମାନେ ଗୀତରେ ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି । ଯୁବତୀମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଯୁବକମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି । ଏପରି ସମଗ୍ର ଦିନ ଗୀତର ସ୍ରୋତ ଚାଲିଥାଏ । ଶେଷରେ ଏହି ପ୍ରତିଯୋଗିତା ବା 'ବଚସା'ରେ ଯେ ପରାସ୍ତ ହୁଏ ସେ ହାରମାନେ । ଯୁବତୀ ପରାସ୍ତ ହେଲେ ବିଜେତା ଯୁବକ ତାକୁ ବିବାହ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦଳ ଭିତରୁ ଟାଣି ନେଇ ପଳାଇଯାଏ । ଅବିବାହିତ ଯୁବକମାନଙ୍କୁ ଧେଙ୍ଗଡ଼ା ଓ ଅବିବାହିତା ଯୁବତୀମାନଙ୍କୁ ଧେଙ୍ଗେଡ଼ି କୁହାଯାଏ । ଏ ଧେଙ୍ଗଡ଼ା-ଧେଙ୍ଗେଡ଼ି ଦଳଙ୍କ ବଚସା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ହୁଏ । ଲୋକେ ଏଥିରେ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି ଏବଂ କବିତାର ପଦଯୋଜନା, ଛଟା ଓ ଭାବ ଅନୁସାରେ ପ୍ରଶଂସା ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ଆଦିବାସୀଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି ରୀତିର ଗୀତ ବୋଲାଯାଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଚଇତି ଘୋଡ଼ାନାଟ ଗୀତ—ଚୈତ୍ରମାସରେ ବାସୁଲୀ (ବାସେଲୀ) ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ପୂଜା ହୁଏ । ଅଶ୍ୱମୁଖୀ ବାସୁଲୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଅଶ୍ୱନୃତ୍ୟ ବା ଘୋଡ଼ାନାଟ ହୁଏ । ନାଟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୀତ ମଧ୍ୟ ବୋଲାହୁଏ । ଏହି ଗୀତ ଚଇତି ଘୋଡ଼ାନାଟ ଗୀତ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଧୀବର, ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଜାତିର ଲୋକେ ଏହି ନାଟ କରନ୍ତି । ଧୀବର ଶ୍ରେଣୀରେ ବାସୁଲୀ ପର୍ବର ଆଦର ବେଶି । ଅନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ରୋଗ ଓ ଉତ୍ପାତ ଶାନ୍ତି ପାଇଁ ବାସୁଲୀ ପୂଜା କରିଥାଆନ୍ତି ।

ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡା ଗୀତ—ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ଗୀତ ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶୁଣାଯାଏ । ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ, ଅମାବାସ୍ୟା, ଏକାଦଶୀ,

ଗ୍ରହଣ, ସଂକ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦିନମାନଙ୍କରେ ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାମାନେ ଦାଣ୍ଡରେ ଭିକ୍ଷା କରି ବୁଲନ୍ତି । ସେମାନେ ତାଳପତ୍ର ଛତା ଧରିଥାଆନ୍ତି । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ପନ୍ଥାର ସ୍ମାରକ ଚିହ୍ନ । ଦାନର ମହିମା, ସତ୍ ମାର୍ଗର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୁଝାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନେ ବଡ଼ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି । ଏ ଗୀତକୁ ଗଦ୍ୟ ଭଳି ସେମାନେ ବୋଲିଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପଦ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ପରଂପରାକ୍ରମେ ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାମାନେ ଗୀତ ମୁଖସ୍ଥ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଏସବୁ ଗୀତ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ । କାରଣ, ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡା ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାର ଭିକ୍ଷା ସହିତ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଘନିଷ୍ଠଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ।

ସ୍ୱ ଅଭୀଷ୍ଟସିଦ୍ଧି ଅର୍ଥାତ୍ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିମାଣରେ ଭିକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାମାନେ ବୋଲନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ବିହିତ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ପୌରାଣିକ ଘଟଣାର ସୂଚନା ଏହି ଗୀତମାନଙ୍କରେ ଥିବାରୁ ଶ୍ରୋତାର ଜ୍ଞାନର ବିକାଶ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ହୋଇଥାଏ ।

ଦେଲେ ନେବେ, ଡାକଲେ ଶୁଣିବେ,
ନୋହିଲେ କାହାକୁ କିଛି ନ କହି ଫେରିଯିବେ ।
ଆହେ ଆପଣେ ! ଆହେ ଆପଣେ !
ଧର୍ମରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲଙ୍କା କଲେ ଜୟେ,
ଅଧର୍ମରୁ ରାବଣର ବଂଶ ଗଲା କ୍ଷୟେ । ଆହେ ଆପଣେ !
ଦେଇଥିଲେ ପାଇ, ବୁଣିଥିଲେ ଦାଇ,
ଯଡ଼ିଆ ଭୂମିରେ ଗୋଧନ ଚରାଇ ହେ ।
ଦାତା ଧନ, ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣ,
ଅଦାତା ଧନ, ଅଗ୍ନିରେ ଦହନ ।
ବଳି ଦାତା, କର୍ଣ୍ଣ ଦାତା, ଦାତା ଜୀମୂତବାହନ
ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର, ଶିବି ଦାତା ମୋକ୍ଷଦାତା ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ।
ଆହେ ଆପଣେ, କାହାର ଭାଗ୍ୟରେ ଥିବ,
ଆଜ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଦାନ ଦେବ ହେ ।
ଦାତାଘର ଝିଅ ପୁଅ ଦାଣ୍ଡେ ଯାଚି ଦେବ, ହେଳା ନକରିବ ।

ଗଙ୍ଗାରେ ସ୍ନାହାନ, ଗୟାରେ ପିଣ୍ଡ ଦାନ,
ନୀଳାଞ୍ଚଳରେ ନୀଳାଦ୍ରି ଦରଶନ,
ଭାଗ୍ୟ ଥିଲେ ପ୍ରାଣୀମାନେ କରନ୍ତି ଏମାନ ।

ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡା ଗୀତ ପରଂପରା ଭାବରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନୂତନ କବିଙ୍କର ଉପଦେଶାତ୍ମକ ପଦ ସେମାନେ ଉଦ୍ଧାର କରି ଥାଆନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରୁ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପଦ ବୋଲି ଥାଆନ୍ତି । ଯଥା:— ଧର୍ମ ଧାରଣା ଏ ଜଗତ, ଧର୍ମରେ ସୃଷ୍ଟି ଆତଯାତ ।
ପ୍ରାଣୀର ଭଲ ମନ୍ଦ ବାଣୀ, ମରଣ କାଳେ ତାହା ଜାଣି ।

ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ଗୀତରେ ବା ମାଗୁଣିରେ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଶକ୍ତି ଥିବାର ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ସେମାନେ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ନିଜର ଦୁଃଖ ଜଣାଇବା ନିମନ୍ତେ କୌଶଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଉକ୍ତିର ଅବତାରଣା କରିଥାଆନ୍ତି । ହାସ୍ୟରସପୂର୍ଣ୍ଣ କୌତୁକ ପଦରେ ସେମାନେ ଗାଇ ଥାଆନ୍ତି:—

ଅଭାଗ୍ୟ ବେଳକୁ ବିପରୀତ ବାଣୀ,
ଗୋଟିଏ ଗୃଉଳକୁ ମାଠିଆଏ ପାଣି ।
ଶାଶୁ ବୋହୂ ଦୁଇ ଜଣ ପକାଇଲେ ଗୁଣି,
ଗୃଲୁ ମୂଷା ଗଡ଼ି ମାଇଲା କହୁଣି ।
ଶାଶୁ ଧଇଲା ଚୁଟି, ବୋହୂ ପକାଇଲା କୁଟି,
ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ନ ମିଳିଲା ଗୃଉଳ ଦିମୁଠି ।
ଗୃଉଳରୁ ଦିମୁଠି ନ ମିଳିଲା, ଡାକି ଡାକି ନନା ନେଉଛି ଗଲା ।
ଏଇ ଘର ବୁଢ଼ୀ ଅଛଇ କୃପଣ, ଖାଉଥା ଖଡ଼ାରେ ନ ଖୋଜେ ଲୁଣ ।
ଶାଶୁ କାଣୀକି ବୋହୂ ଟେଶ୍ରା, ନଣନ୍ଦ ଆଖିରେ ଫୁଲ,
ଡିନିଜଣଯାକ ଦଉଣ୍ଡି ଦଉଣ୍ଡି ନ ପାଇଲେ ଚୂନା କୁଲା ।
ଶାଶୁକୁ ମାଇଲେ, ଅଣକେ ଡୋହଲେ,
ଠିଙ୍କିଶାଳୁ ଖୁଦ ମଲୁଖ ଖାଇଲେ ।
ଶିକାରେ ଥୋ ବୋଇଲେ ପାଟିରେ ଥୋଇଲେ,
ଗୃଉଳ ଧୋଇ ପାଣି ଚକୁଳି କଲେ ।
ଶାଶୁ ମାଗିଲାଉଁ ମୁହଁ ମୋଡ଼ିଲେ ।

ଶିଶୁଗୀତିକା—ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ବହୁ ଶିଶୁଗୀତ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରେ ଶିଶୁବୟସୋଚିତ ଭାବ, ଭାଷା ଓ ଚମତ୍କାରିତା ଦେଖାଯାଏ । ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟବିହୀନ ଭାବକୁ ବୁଝାଇବାପାଇଁ ଅତି ସରଳ ଭାଷାରେ, ସରଳ ଛନ୍ଦରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ । ପିଲାମାନଙ୍କର କୌତୂହଳ ଉଦ୍ଦୀପନା ପାଇଁ କେତେକ ନିରର୍ଥକ ପଦ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମରେ ଓ ଶେଷରେ ଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ । ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଇ ଖେଳାଇବାର ଗୀତ ଅତି ଜନପ୍ରିୟ । ଜହ୍ନ ତ ସମସ୍ତଙ୍କର ମାମୁଁ । ଶିଶୁଙ୍କର ମଧ୍ୟ ମାମୁଁ । ନିର୍ମଳ ଶରଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବା ଗୋରା ଜହ୍ନମାମୁଙ୍କୁ ଦେଖି କହ୍ନେଇର ମନ ଖୁସି । ମା ଯଶୋଦା ଜହ୍ନକୁ କହୁଛନ୍ତି, "କାହ୍ନୁ ଭଣଜାକୁ ପାଟକାଛୁ ଦେଇଯାଆ । ଗୋଟିଏ ଦେଲେ କାହ୍ନୁ ହସିବ, ଦୁଇଟି ଦେଲେ ଆନନ୍ଦରେ ପିଢ଼ା ମାଡ଼ି ବସିବ ।" କାହ୍ନୁକୁ ପାଟକାଛୁ ଖୁବ୍ ମାନୁଥିବ । ଶିଶୁମାନଙ୍କୁ କାଛୁ ପିନ୍ଧେଇବା ରୀତି ସବୁ ଦିନେ ଚଳୁଛି ।

ଆ ଆ ଜହ୍ନମାମୁଁ ଶରଦ ଶଶୀ, କାହ୍ନୁ ହାତରେ ମୋ ପଡ଼ରେ ଖସି ।
ଆ ଆ ଜହ୍ନମାମୁଁ ଆ ଆ ଆ, ପାଟକାଛୁଟିଏ ଦେଇ ଯାଆ ।
ଗୋଟିଏ ଦେଲେ କାହ୍ନୁ ମୋର ହସିବ, ଯୋଡ଼ିଏ ଦେଲେ ପିଢ଼ା ମାଡ଼ି ବସିବ ।

ଏହିପରି ବହୁ ଶିଶୁଗୀତ ଅଛି । ପିଲାଙ୍କ ଖେଳଗୀତ, ଶୁଆ ବା ଶୋଇବା ଗୀତ, ପଢ଼ାଗୀତ ପ୍ରଭୃତିରେ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱର ବିଶ୍ଳେଷଣର ଆଭାସ ମିଳେ । ଏଥିରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସ ଅଳ୍ପମାତ୍ରାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରଚନାଭଙ୍ଗୀର ମନୋହରତ୍ୱ କବିତାକୁ ସରସ କରିଛି । ସରଳ ଭାବ, ସରଳ ଭାଷା ଓ ଛନ୍ଦର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହିଁ ଏହାର ବିଶେଷତ୍ୱ । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ଖେଳ ଗୀତ—

ଟୁକୁ ମୁଷି ଟୁକାଇ ମୁଷି, ଧାନ ଭରଣ ଖାଉଥା ବସି,
ତୁ ଥା ମୁଁ ଯାଉଛି ରୁସି ।
ଆକଲ୍ ମାକଲ୍ ଟାକଲ୍ ଠାଇ, ଗଣେଶ ମାଦଳ ବଜାଏ ତହିଁ,
ରାଇରଙ୍ଗ ଫିରକ ଫୁଲ୍, ରଜା ବୋଇଲେ ଏଇଟି ତୋଳ ।
ଇଚିଡ଼ିମିଚିଡ଼ି, ଜାମୁଚିଡ଼ିଚିଡ଼ି, ପିଲେ ମାଇଲେ ଢୋଲ୍,
ଆଳୁ ଖଣ୍ଡି ଖଣ୍ଡି ପିଚକା ପାଣି, ବୋଉଲେ, ଏ ଗୋଡ଼ ଖଣ୍ଡି ମୋର ।

୨ । ଘୃହା ଧରବା ଗୀତ—
କୂଳ ମୂଳ ଦଉଡ଼, ବାଘ ନେଲା ଘଉଡ଼ ।
ତାଳ ଗଛରେ ଭଅଁର ପୋକ, ମୁଁ କ ଜାଣେ ପିଲା ଲୋକ ।
ହୁଁ କର୍ବ୍ବ, ପିଠଉ ବାଟ, ରଙ୍ଗ ଦଉଡ଼ିଆ ଗୁଟ,
ଭରତ ମାଇଲେ ଯୋଡ଼ା ବାଟୁଲି, ପଡ଼ିଗଲା ହନୁମନ୍ତ ।
(ପଲ୍ଲୀଗୀତ ସଞ୍ଚୟନ, ୨ୟ)

୩ । ଫର ଖେଳ ଗୀତ—
କଦଳୀ ଗଛର ତନ ବାହାଙ୍ଗା, ବଣି କଲା ବସା,
ଆଣ ମାମୁ କାଣ୍ଡ ବାଉଁଶ ମାଇଁକ ନେଲା ମୂଷା;
ଭେଲେ ରେ, ଭେଲେ ରେ, ଭେଲେ ରେ ।

୪ । ଶୁଆଇବା ଗୀତ—
ଶୋଇ ପଡ଼ରେ ବାଇଆ ମୋର ପଡ଼ ଟିକଏ ଶୋ-ଇ,
ଆସିବ ପର୍ କୋକ ମିନାରେ, କୁନକ ଯିବ ନେ-ଇ ।
କୋକ ମିନାରେ ତୁ ବାଡ଼ ଦୁଆରେ ଥା-ଆ,
ଯା-ଘରେ କାନ୍ଦବ ପିଲା ତା କାନ ରଗଡ଼ ଖା-ଆ ।
କୋକ ମିନାରେ ବାଡ଼ ଦୁଆରୁ ଯାଆ ପଳା-ଇ,
ବାଇଆ ମୋର ଶୋଇ ପଡ଼ଲା ଆଉ କାନ୍ଦବ ନା-ହିଁ ।

ଏହି ଗୀତରେ ଉପଧା ସ୍ୱରର ଉଚ୍ଚାରଣ ଟିକଏ ଦୀର୍ଘ ହୁଏ । ପିଲର ମନରେ କୋକ (କକ) ମିନାର ଭୟ ସଞ୍ଚାର କରାଇ ତାକୁ ଚୁପ କରେଇବା ଓ ଭୟରେ ଶୋଇ ପଡ଼ିବା ପାଇଁ ତାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବା ଏହି ରଚନାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଗୀତର ସ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଶିଶୁ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଏ ଏବଂ ଫଳରେ ପିଲା ଶୋଇ ପଡ଼େ । ପିଲଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ଗୀତକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନିମ୍ନ କେତୋଟି ଗୀତ ଦିଆଗଲା—

୧ । ଡାମର୍କାଉ ରେ ଡାମର୍କାଉ, ଉଞ୍ଚ ପରବତେ ବୋବାଉଥାଉ ।
ଉଞ୍ଚ ପରବତ କୁଞ୍ଚକୁଞ୍ଚିଆ, ତହିଁ ବସିଛନ୍ତି ତନ ଭେଣ୍ଡିଆ ।
ତନ ତନ ପଣ ଚଉଦ ପଣ, ଭାଉଜଙ୍କୁ ବୋଲ କଉଡ଼ି ଗଣ ।
କଉଡ଼ି ଗଣୁ ଗଣୁ ପାଇଲା ରାତି, ଗୋରୁ ନେଇଗଲା କଜଳ-ପାତି ।

ଆସ ଗୋ ସଙ୍ଗାତ ଗାଧୋଇ ଯିବା, କଇଁଚ କାକୁଡ଼ି ତୋଳି ଆଣିବା ।
କଇଁଚ କାକୁଡ଼ି ମୁଣ୍ଡିଟି ପିତା, ଛଅ ଭାଇଙ୍କର ଛଅ ମୁକୁତା ।

୨ । ମେଘ ବରଷିଲା ଝପର ଝପର ମାଣ୍ଡିଆ ଧଇଲା ଗଜା,
କେଉଁ ରାଇଜରେ ରହିଲେ ରାଜା, ତେଲଙ୍ଗୀ ବାଇଦ ବଜା ।

୩ । ଘୁମୁ ଘୁମୁ ଘୁମୁ ଘୁମୁରେ ପାରା, ଘୁମି ଗଲେ ଆଉ ନହିଏ ଧରା ।
ପାରା ଘୁମୁରଇ ଫୁଲଇ ବେକ, ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଆଗେ ଦେଖାଇ ଟେକ ।

(୨) ଗଦ୍ୟ, ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନା

କେତୋଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଥିବା ପଦମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାଚୀନ-ତାର ରୂପ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆକାରରେ ଦେଖାଯାଉ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏହିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ଭାଷା ଆଧୁନିକ ଭାଷାଠାରୁ ବେଶୀ ପୃଥକ୍ ନୁହେ । ପ୍ରାଚୀନତାର ରୂପ ରଚନାର କଳେବର ତୁଳନାରେ ଅଳ୍ପ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ସାରଳାପୂର୍ବ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଭାଷାର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଏପରି କେତେକ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନା ଓ ଗଦ୍ୟରଚନା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଗୋବନ୍ଦି ମୂଷା—ପୋଷା ମୂଷାକୁ ଧରି କେଳାମାନେ ଦାଣ୍ଡରେ ଖେଳାଇ ପଇସା ମାଗନ୍ତି । କେଳାମାନଙ୍କର ମୂଷା ଖେଳ, ସାପ ଖେଳ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର କେଳାମାନେ ମୂଷା ଖେଳରେ "ଗୋବନ୍ଦି ମୂଷା" ଗୀତ ଓ ସାପ ଖେଳରେ "ପଦ୍ମତୋଳା" ପ୍ରଭୃତି ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି । "ଗୋବନ୍ଦି ମୂଷା" ରଚନାଟି ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ମିଶ୍ରିତ । ଏ ଗୀତ ବୋଲିରେ ମାଦକତା ଅଛି, ଲୟତୁଙ୍ଗ ଅଛି । ସ୍ୱରକୁ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଉଚ୍ଚ ଓ ନୀଚ କରି କେଳାମାନେ ମୂଷାକୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ପଦ ବୋଲନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଝିଅ, ବୋହୂ ପ୍ରତିଦିନ ଯେପରି ଘରେ ଚଳନ୍ତି ସେପରି ବିଷୟହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥାଏ । କେଳା ମୂଷାର ଅଭିନୟକୁ ଖାପ ଖାଇଲା ଭଳି ଉପଯୁକ୍ତ ସାର୍ଥକ ପଦରେ ଗୀତ ବୋଲେ—

"ଗୋବନ୍ଧ ମୂଷା, ଗୋବନ୍ଧ ମୂଷା, ଧାନ ଚାଉଳ ଖାଉ, ଓଳିଆ ସନ୍ଧିରେ ରହୁ । ଖଟ ପଲଙ୍କ ଓଳିଆ କାଟି ବସା କରୁ । ମୂଷା, ଶଶା, କାହାର ନୋହୁ ତୁ ପୋଷା । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବାହନ, ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଦୂତ । ଏକା ଘରେ ଚାରି ପାଞ୍ଚ ଭାଇ ଥାଆନ୍ତି । ସାନ ଭାଇ ଭାରିଯା, ବଡ଼ଭାଇ ଦେଢ଼ଶୁର । ଦାଣ୍ଡ ମଝିରେ ହୋଇଛି କୂଅ । ତୁ ହେବୁ ଭୂଆସୁଣୀ ଝିଅ । ହରିଆ, ପଞ୍ଚୁଆ, ଧୀନା, ଫକୀର—ଏମାନେ ନାହାନ୍ତି ଘରେ । ନିଜ ନିଜ ଧନ୍ଦା ବେଉସାରେ ଯାଇଛନ୍ତି । ଶାଶୁ କହିଲା, ଆଲୋ ବୋହୂ, ମାଠିଆରେ ନାହିଁ ପାଣି । ଦେଢ଼ଶୁରମାନେ ନାହାନ୍ତି ଘରେ । ଦାଣ୍ଡ ମଝିରେ କୂଅ । ଦଗୃର ମାଠିଆ ପାଣି ଘେନଆ । ଦଗୃର ମାଠିଆ ପାଣି ଘେନଆ । ଶାଶୁ କହିଲା, ଆଲୋ ବୋହୂ, ଦେଢ଼ଶୁରମାନେ ଆସିଲେଣି । ଧୀନା, ଫକୀର, ପଞ୍ଚୁଆ, ହରିଆ । ବେଗ ବେଗ କର, ଅହୁର ମାଠିଏ, ଫେରେ ମାଠିଏ । ଗୋରୁ ଗାଈ ଘର । ମୁଣ୍ଡରେ ଲୁଗା ନାହିଁ, ଚରି ଲୁଗାଣ୍ଠା ।"

ମୂଷାର ଅଭିନୟ ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ରୀଡ଼ାବୃତ୍ତି କେଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହେ । ଏ ଗଦ୍ୟ ରଚନାଟି ପରମ୍ପରା ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସରଣୀରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ବୋଲିବା ଢଙ୍ଗରୁ ଏହା ପଦ୍ୟ ରୂପେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ମୂଷା ସାନ ଭାଇବୋହୂର ଅଭିନୟ କରେ । ଦେଢ଼ଶୁରମାନେ ଘରେ ଥିଲେ ଭାଇବୋହୂ ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ କିପରି ଠିଆ ହେବ ? ସେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରରେ ଘରୁ ବାହାରି ଯିବାରୁ ଶାଶୁ ପାଣି ପାଇଁ ତାକୁ ପଠାଇଛି । କୂଅଟି ପୁଣି ଦାଣ୍ଡ ମଝିରେ । ଖାଲି ମାଠିଆ ଧରି ସାନବୋହୂ ପାଣି ଆଣିବାକୁ ଦାଣ୍ଡ କୂଅକୁ ଗଲା । ମାଠିଆ ମାଠିଆ କେତେ ମାଠିଆ ଆଣିଲା—ଆଉ ମାଠିଏ, ଫେରେ ମାଠିଏ, ନେଉଚ ମାଠିଏ । ଏତିକି ବେଳେ ଦେଢ଼ଶୁରମାନେ ଆସି ଯିବାରୁ ଶାଶୁ ସାନବୋହୂକୁ ତାଗିଦ କରିଦେଲା । ସେ ଚାଲି ଆସିଲା ସିନା ମୁଣ୍ଡରେ ଲୁଗା ନାହିଁ । ଶାଶୁ ବାଆରେଇ କହିଲା, "ଗୋରୁ ଗାଈ ଘର, ମୁଣ୍ଡରେ ଲୁଗା ନାହିଁ, ଚରି ଲୁଗାଣ୍ଠା ।" ଏହି ଉପସଂହାର ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଓ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଅତି ସରଳ ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିଆ ଘରର ସାନବୋହୂ-ଦେଢ଼ଶୁରଙ୍କ ଚଳଣି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

କେଲାର ବାକ୍‌ପଟୁତା ଥାଏ । ଅତି ସରଳ ମାର୍ଜିତ ଭାଷାରେ ମନୋରମ ଶୈଳୀ ପ୍ରୟୋଗ କରି ବିଷୟଟି ଉପସ୍ଥାପିତ କରେ । କଥାରେ ଯେଉଁସବୁ ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ତାହା ବିରକ୍ତିକର ନୁହେଁ । କଥନଭଙ୍ଗୀର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଏଥିରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି ।

(ଗ) କାନ୍ଦଣା

କାନ୍ଦଣାଗୀତ, ଦୋଳିଗୀତ, ବାରମାସୀଗୀତ, ପୁଚିଖେଳଗୀତ, ଓଷାଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଗୀତ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଓ ବାଳିକାମାନେ ବୋଲନ୍ତି ।

"କାନ୍ଦଣା" ସାଧାରଣରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିତା; ଅଧିକାଂଶ କରୁଣ-ରସାଶ୍ରିତ । ଏଥିର ଭାଷା ଓ ଭାବ ମଧ୍ୟ ସରଳ । "ଦୋଳିଗୀତ" ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିତା । "ବାରମାସୀଗୀତ"ରେ ବର୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାସର ଅନୁଭୂତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ରଚିତ ହୋଇଥାଏ । "ପୁଚିଖେଳଗୀତ" କେବଳ ଖେଳ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିବାରୁ କବିତାର ରସ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନଥାଏ । ଅଧିକାଂଶ କବିତା ଗଗଣମାଳା ପରି ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏଥିରେ ଅନେକ ନିରର୍ଥକ ପଦଯୋଜନା ଦେଖାଯାଏ ।

କବିତାର ଅବତାରଣା ପାଇଁ ବହୁ କବିତାରେ ପ୍ରଥମ ପଦରେ କେତେକ ସାର୍ଥକ ଓ ନିରର୍ଥକ ବାକ୍ୟର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ରଚନା କରିବାରେ ବିଳମ୍ବକୁ ହଟେଇ ଦେବା ପାଇଁ ଏହି ନିରର୍ଥକ ପଦଯୋଜନା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ନିରର୍ଥକ ପଦ ଓ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ରସାସ୍ୱାଦନରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି ନକରି କବିତାର ସ୍ୱାଭାବିକ ସରଳ ଗତିକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ନିରର୍ଥକ ପଦଯୋଜନା ରସାସ୍ୱାଦନ ପାଇଁ ମନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ରଖେ ।

ଉଡ଼ି ବସେ କୁଆ ଗୃଳେ, ପାଣି ଖେଦାଉଛି ଡାଳେକୁ ଡାଳେ ଲୋ,
ଖରା ଦି ପହରିଆ ବେଳେ, ମୋ ବୋଉ ଲୋ ।

ଏଠାରେ "ଉଡ଼ିବସେ କୁଆ ଗୃଳେ" ବାକ୍ୟଟି ସହିତ କବିତାଟିର ଭାବର ସମ୍ପର୍କ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କବିତାର ରଚନା ଏହାଦ୍ୱାରା ସହଜ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଏହି "କାନ୍ଦଣା"ର ରଚନାରେ ଉଚ୍ଚ କୋଟୀର ସାହିତ୍ୟ ଛଟା ଥିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଣର ନିବିଡ଼ ଭାବର ଆବେଗ ସହିତ ତାଳ ରକ୍ଷା କରି

ଉପମାର ସମାବେଶ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । କି ଭାବ, କି ଭାଷା, କି ଅଳଙ୍କାର ସମ୍ଭାର, କି ଜ୍ଞାନର ବ୍ୟାପକତା ସବୁ ଦିଗରୁ କବିତା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଭଣ୍ଡାର ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ମୀନ ଖେଳୁଥାଏ ଜଳ ଭିତରେ, ଲୋ ବୋଉ ।
ମୁହିଁ ଖେଳୁଥାଇ ତୋର କୋଳରେ, ,,
ଧୀବର ଜାଲରେ ମୀନ ପଡ଼ିଲା, ,,
ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା ତାର ସରିଣ ଗଲା, ,,

ଜଳ ଭିତରେ ଅବାଧରେ ମୀନ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିଲା । ଏବେ ଧୀବରର ଜାଲ ଭିତରେ ପଡ଼ି ସ୍ୱାଧୀନତା ହରେଇଛି । ଏଥକାରେ ତାର ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା, ସ୍ୱାଧୀନ ଚଳଣି ଶେଷ ହେଲା; ପରାଧୀନ ହୋଇ କାଳ କାଟିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସଂସାରର ମାୟା ଜାଲରେ ପଡ଼ି ସ୍ୱାଧୀନତା ଗଲା ! ଏଥିପାଇଁ ଦାୟୀ କିଏ ? ପିତା ହିଁ ଏଥିପାଇଁ ଦାୟୀ ବୋଲି ଝିଅ ମାଆକୁ ଜଣାଉଛି । ଶିଶିର ପାଇ ପବନ ବଢ଼ଇ (?), ମାଆର ସ୍ନେହ ପାଇ ତା କୋଳରେ ଝିଅ ବଢ଼ଇ । ବୋଉର (ମାଆର) କୋଳରୁ ଅନ୍ତର କରିବା ପାଇଁ, ସତେ ବାପା ଏପରି ମାୟା କଲେ କି ? ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ଠକିବା ପାଇଁ କୃଷ୍ଣ ମାୟା କରି କିଜେ ଗୋପପୁର ଛାଡ଼ି ମଥୁରା ଗଲା ପରି ବାପା ମାୟା କରି ମୋତେ ସ୍ୱାମୀଗୃହରୂପ ମଥୁରାକୁ ପଠାଇ ଦେଲେ କି ?

ପବନ ବଢ଼ଇ ଶିଶିର ପାଇ, ଲୋ ବୋଉ ।
ବଢ଼ୁଥାଇ ମୁହିଁ ତୋ ସ୍ନେହ ପାଇ, ,,
କୃଷ୍ଣ ମାୟା କଲେ ଗୋପୀଙ୍କ ପାଇଁ, ,,
ବାପା ମାୟା କଲେ ମୋହର ପାଇଁ, ,,

ପୁଣି ନୂଆବୋଉ (ଭାଉଜ)ଙ୍କୁ କହୁଛି—

ଉଆଁସ ନିଶିରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଛପିବ, ହେ ନୂଆବୋଉ ।
ସେଇପରି ତୁମ ମୁହିଁ ଲୁଚିବ, ,,
ସୀତାଙ୍କ କଷଣ ଅଶୋକ ବନେ, ,,
ମୋର କଷଣ ତ ଯମଭୁବନେ, ,,

ପିତଳ ମୁଦିକ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ହେ ନୂଆବୋଉ ।
ସୁନା ମୁଦି ତାଙ୍କୁ ଦେଲ କାହିଁକି ! „
ଜଳ ବିହୁନେ ତ ନଦୀ ଅଶୋଭି, „
ଫଳ ବିହୁନେ ତ ବୃକ୍ଷ ଅଶୋଭି । „
ଶଶୀ ପରି କର୍ଣ୍ଣ ତେଉରି ମୁଁ ଥିବି, „
ଗୃତକ ପରି ତ ବାଟ ଗୁହିଁବି । „
ବାପା କଣ୍ଠେ ସରସ୍ୱତୀ ବସିବେ, „
ଗୋପପୁରେ ଆଣି ଝିଅ କରିବେ । „

ମାଆ ଉପରେ ଝିଅର ରାଗ ମଧ ବେଳେ ବେଳେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସାନଝିଅ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିବାରୁ ସତେ କଣ ବଡ଼ଝିଅକୁ ମାଆ ଘରୁ ବିଦାୟ କରି ଦେଲେ କି !

ଘରୁ ବାହାରିଲେ ବାଜିବ ଝୁଅ, ମୋ ବୋଉ ।
ଆଜିଠୁ ଯାଉଛି ତୋ ବଡ଼ ଝିଅ । „
ତୋ ସାନ ଝିଅ ତ ଚମ୍ପା କେଶରୀ, „
ତାକୁ ଦେଖି ମୋତେ ଦେଲୁ ପାସୋରି । „

ବାପାଘର ତୁଳନାରେ ଶଶୁରଘର ଟିକିଏ ହୀନ ଅବସ୍ଥାର ହୋଇଥିଲେ ଝିଅର ଅଭିମାନ କହିଲେ ନ ସରେ । ସେଥିରେ ପୁଣି ଗଞ୍ଜଣା ଥିଲେ, ଦୁଃଖ କହିଲେ ନ ସରେ । "ଯାହା ଘରେ ସଞ୍ଜ ବଇଠା ନାହିଁ, ତାହା ଘରେ ବାପା, କାହିଁକି ତୁଣ୍ଡି ଅଇଁଠା କଲ ! ଯାହା ଘରେ ବଳା ପାହୁଡ଼ ନାହିଁ, ତାହା ଘରେ ଯୋଡ଼ି ପିନ୍ଧିଲ ! ମୋତେ ବିଦାୟ କରିଦେଇ ବୋହୂଟିଏ ଆଣି ତା ଚର୍ଚ୍ଚା ପାଇବ ବୋଲି ଏହା କରିଥିଲ କି ?"

ଯାହା ଘରେ ନାହିଁ ସଞ୍ଜ ବଇଠା, ତାହା ଘରେ କଲ ତୁଣ୍ଡି ଅଇଁଠା ।
ଯାହା ଘରେ ନାହିଁ ବଳା ପାହୁଡ଼, ତାହା ଘରେ ଯାଇ ପିନ୍ଧିଲ ଯୋଡ଼ି ।
ବତା କାଢ଼ି ନେଇ ଝୁଅ ଖଞ୍ଜିବ, ଝିଅ କାଢ଼ିନେବ ବୋହୂ ଆଣିବ ।
ଲେଉଟିଆ ଶାଗ ତେଲରେ ଭଜା, ଖାଇବ ତ ବୋହୂ ହାତ ପରଜା ।

ପୁଣି ସେ ଅଭିମାନ କରି କହୁଛି—

ମୋତେ ବା କାହିଁକି ଏପରି କଲ ? ମୁଁ ଘରେ ଥିଲେ ତୁମର ବା କଣ ସରିଯାଆନ୍ତା ? ମାଗନ୍ତା ଲୋକ, ଯୋଗୀ, ଭିକାରି ଯାହା ମାଗି ନେଉଛନ୍ତି ସେତିକ ମୁଁ ଖାଇଲେ କି ତୁମର ସମ୍ପତ୍ତି ସରି ଯାଆନ୍ତା, ନା ତୁମର ଦୁଃଖ ବଢ଼ନ୍ତା ! ମାଆ କେତେ ବ୍ରତ କରି ମୋତେ ପାଇଥିଲେ । ଏବେ ସେ ବ୍ରତକୁ ଉଜେଇଁ ଦେଇ, ମୋତେ କଂସେଇ ଖୁଣ୍ଟରେ ବାନ୍ଧିଦେଲ ।

ଶହେ ବରତକୁ ଉଜେଇଁ ଦେଲ, କଂସେଇ ଖୁଣ୍ଟରେ ନେଇ ବାନ୍ଧିଲ ।

ନବବଧୂର କାନ୍ଦଣା

ଦୂବଗଛ କେବେ ଦାରୁ ହୋଇବ ? ମୋ ରୁକ୍ମଣୀ ଥାଳୀ ।
ଉସୁନା ଧାନ କି ଗଜା ହୋଇବ ? ,,
ଅଲେଖା ପଦ କି ଲେଖା ହୋଇବ ? ,,
ଅଚଳ ମେରୁ କି ସତେ ଚଳିବ ? ,,
ସରଗ ଚନ୍ଦ୍ର କି ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ଉଇଁବ ? ,,
ଫିଟିକିରି କେବେ କର୍ପୂର ହେବ ? ,,
ଗୋପପୁରେ ଆଉ ଆସିବ ସତେ ? ,,
ମଥୁରାରୁ ଆଉ କେ ନେବ ମୋତେ ? ,,
ହସିଖେଳି ଧନ କାଟିବ ବେଳ, ,,
ବୃନ୍ଦାବନରେ ତ ଖେଳିବ ଖେଳ । ,,
ଶିବ ଶିରେ ଚମ୍ପା ଚଢ଼ାଉଥିବ, ,,
ତୁମ୍ଭ ଶୁଭ ନିତି ମନାଉଥିବ । ,,

(ପଲ୍ଲୀଗୀତ ସଞ୍ଚୟନ—୨ୟ)

ଏହି କାନ୍ଦଣାଟିରେ ପ୍ରଥମେ ଯାହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ଦ୍ୱାରା ନବବଧୂ ନିଜ ଉପସ୍ଥିତ ପରିସ୍ଥିତିର ସୁପରିବର୍ତ୍ତନର ଆଶା ଏକାବେଳକେ ତ୍ୟାଗ କରିଛି । କଂସର ଆଦେଶରେ ରାମକୃଷ୍ଣ ମଥୁରା ଗଲେ । ଗୋପବାଳକ ଓ ବାଳିକାମାନଙ୍କ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ପୁନର୍ମିଳନର ଆଶା

ଦେଖିପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ଏଥି ଯୋଗୁଁ ହୃଦୟସ୍ଥ କନ୍ଦରରୁ ଅତି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ନିର୍ଗତ ହୋଇଛି—

ଗୋପପୁରେ ଆଉ ଆସିବି ସତେ ? ମୋ ରୁକ୍ମିଣୀ ଆଲୋ ।
ମଥୁରାରୁ ଆଉ କେ ନେବ ମୋତେ ? ”

ଏତେ ଦୁଃଖ ଭିତରେ, ଏତେ ନୈରାଶ୍ୟ ଭିତରେ ଆତ୍ମୀୟର ଶୁଭ-କାମନା ଅତି ଉଚ୍ଚ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚାୟକ । ଚିରାଚରିତ ଆରାଧନାରେ ଶିବଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ ଏତିକି ବର ପ୍ରାର୍ଥନା,—ବନ୍ଧୁଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ, ଆତ୍ମୀୟର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ ।

ଶିବ ଶିରେ ଚମ୍ପା ଚଢ଼ାଉଥିବି,
ତୁମ୍ଭ ଶୁଭ ନିତି ମନାସୁଥିବି ।

କନ୍ୟା ପିତୃଗୃହ-ଗୋପପୁରରେ ଅଛି । ଅକ୍ରୂର କଂସର ଆଜ୍ଞାରେ ଗୋପ-ପୁରକୁ ଆସି ରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମଥୁରାକୁ ନେଲା । ପିତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଭ୍ରାତା ଭଗିନୀକୁ ତାର ଶ୍ୱଶୁରାଳୟରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ମଥୁରାପୁରରେ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଆସିଲା । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଏ ଅବସ୍ଥାର ମନୋଭାବ ନବବଧୂର ମନୋଭାବ ସହିତ ତୁଳନା କରି ସମ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଅତି କରୁଣ, ଅତି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ଦୁହିତା ନିଜର ମନର ଦୁଃଖକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଏହି ଦୁଃଖର ଅବସାନ ଆଶା କରିପାରୁ ନାହିଁ । ତାକୁ ଏହା ଅସମ୍ଭବ ମନେ ହେଉଛି—ସତେ ଦୁବ ଗଛ ଦାରୁ ହୋଇବ ! ଉସୁନା ଧାନ କି ଗଜା ହୋଇବ ?··· ଇତ୍ୟାଦି । ଯେଉଁମାନେ ତାକୁ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ପକାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାର ତିଳେ ହେଲେ ଆକ୍ରୋଶ ନାହିଁ କି ସେ ଅଭିଶାପ ଦେଉନାହିଁ । ଅଭିଶାପ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସେ ସେମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳକାମନା କରୁଛି । ସ୍ନେହ-ପରିପୂରିତ ହୃଦୟର ଏ ନିଦର୍ଶନ ।

ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନାଟିରୁ ରଚୟିତାର ପ୍ରପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନର ବ୍ୟାପକତା ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଦୁବଗଛ ଦାରୁ ନ ହେବା, ଉସୁନାଧାନ ଗଜା ନ ହେବା, ଅଚଳମେରୁ ଚଳିବା, ଫିଟିକିରି କର୍ପୂର ହେବା, ସରଗଚନ୍ଦ୍ର ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ଉଇଁବା—ଏସବୁ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; ଗୋପପୁର, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ ଓ ତତ୍ ସମ୍ପର୍କୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ

ଶିବଙ୍କ ପ୍ରିୟପୁଷ୍ପ ଚମ୍ପା ତାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ଚଢ଼ାଇ ତାଙ୍କୁ ବର ମାଗିବା ପରଂପରା, ଏସବୁ ଜ୍ଞାନକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତାଟିରେ କବି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱାମୀଘରକୁ ଯିବାବେଳେ ନବବିବାହିତା ଯୁବତୀମାନଙ୍କର କାନ୍ଦଣା ଭିତରେ ସମାଜର ବହୁ ସମସ୍ୟାର ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ପିତାମାତା, ଭ୍ରାତାଭଗିନୀମାନଙ୍କର ସ୍ନେହ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଲାଳିତ-ପାଳିତ ହୋଇ ନବପରିଣୀତା ପିତାଗୃହକୁ କେବଳ ନିଜର ଗୃହ ବୋଲି ମନେ କରିଛି । ସ୍ୱଗ୍ରାମ, ସ୍ୱକୁଟୁମ୍ବ ଓ ପିତୃକୁଳର ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କ ବେଷ୍ଟନୀ ଭିତରେ ସେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି । ସ୍ୱଗ୍ରାମର ବାତାବରଣ, ସାଙ୍ଗସାଥି, ପୁଷ୍କରିଣୀ, ବଗିଚା, ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ସେ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ସ୍ୱଗ୍ରାମର ଓ ସ୍ୱଗୃହର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧୂଳିକଣା ତାର ଆଦରର ସାମଗ୍ରୀ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଏହି ବାତାବରଣର ଘନିଷ୍ଠ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ, ସହଯୋଗ, ସହାନୁଭୂତି ସେ ଉପଭୋଗ କରି ଆସିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ, ଭୟଶୂନ୍ୟ, ସ୍ନେହପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବେଷ୍ଟନୀଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଅଜ୍ଞାତ ଗ୍ରାମ, ଅଜ୍ଞାତ ବେଷ୍ଟନୀ ଓ ନୂତନ କୁଟୁମ୍ବ ଭିତରେ ନୂତନ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବାକୁ ଯାଉଛି । ପିତୃଗୃହର ସ୍ୱାଧୀନତା, ଦାୟିତ୍ୱଶୂନ୍ୟତା ସେଠାରେ ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ "ସ୍ୱ ଗୃହ", "ସ୍ୱ କୁଟୁମ୍ବ" ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଧିକାର, ଦାୟିତ୍ୱ ଓ ସମ୍ମାନର ସେ ଅଧିକାରୀ ହେବାକୁ ଯାଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନର ଅବସ୍ଥାପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସେ ସ୍ୱାଗତ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଗୃହର ବାତାବରଣ ତା ପକ୍ଷରେ ମଙ୍ଗଳ କି ଅମଙ୍ଗଳ ହେବ ଏହି ଚିନ୍ତା ତାର ମନକୁ ଆଲୋଡ଼ିତ କରୁଛି । ମଙ୍ଗଳ ଅପେକ୍ଷା ଅମଙ୍ଗଳର ଚିନ୍ତା ହିଁ ତାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ କରୁଛି । ଅଳ୍ପବୟସ୍କା, ଅନଭିଜ୍ଞା ଯୁବତୀ ଚିରପରିଚିତ ପ୍ରାଚୀନ ବେଷ୍ଟନୀରୁ ଛିନ୍ନ ହୋଇ ନୂତନ ବାତାବରଣରେ ଭବିଷ୍ୟତ ଅମଙ୍ଗଳ ତାର ଜୀବନକୁ କଣ୍ଟକମୟ କରିଦେବ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା କରୁଛି । ସାମାଜିକ ପାରଂପରିକ ରୀତିନୀତି ମଧ୍ୟ ଏଥିପାଇଁ ଦାୟୀ । ନୂତନ ବଧୂ-ପ୍ରତି ଶାଶୁନଣନ୍ଦଙ୍କ ଗଞ୍ଜଣା, ନୂତନ କୁଟୁମ୍ବରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ନବବଧୂପକ୍ଷ ସମର୍ଥନରେ ଶାଳୀନତାଜନିତ ଅସାମର୍ଥ୍ୟ, ଶାଶୁନଣନ୍ଦଙ୍କ ପିତୃଗୃହକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କଟୁ ଓ ଭର୍ତ୍ସନାତ୍ମକ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ ଏହାର କାରଣ ।

ଦୂରଦେଶ, ଅପରିଚିତ ବେଷ୍ଟନୀ, ପିତାଗୃହକୁ ଫେରି ଆସିବା ସମ୍ଭାବନାର ସ୍ୱଳ୍ପତା, ପିତୃପରିବାରର ଚିତ୍ର ଅହରହ ମାନସପଟରେ ଅଦର୍ଶନଜନିତ ବ୍ୟଥା ନବପରିଣୀତାର ଅସ୍ୱସ୍ତିକୁ ବର୍ଦ୍ଧିତ କରୁଛି । ସ୍ୱାମୀଗୃହର, ନୂତନ ଗ୍ରାମର ସାଧାରଣ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥା ପିତୃଗୃହ ଓ ପିତୃଗ୍ରାମର ଏହି ଅବସ୍ଥାଠାରୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପୃଥକ୍ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନୂତନ ଗୃହରେ, ନୂତନ ବାତାବରଣରେ ନିଜର ଏକାକିତ୍ୱ ଓ ଅସହାୟତା ତାକୁ ନିରାନନ୍ଦମୟ କରିଦେଉଛି ।

ନବପରିଣୀତାର ସ୍ୱାମୀଗୃହକୁ ଯିବା ପୂର୍ବର ମନୋଭାବ 'କାନ୍ଦଣାରେ' ଯେଉଁ ରୂପ ନେଇଛି ତାହା ଅତି ରମଣୀୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣକୁ ଆକୁଳ କରିଦେଉଛି । ଏହି କବିତାଗୁଡ଼ିକ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରର ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ।

ନବବଧୂର ଭବିଷ୍ୟତ୍ ଆଶଙ୍କା ସମାଜର ରୀତିନୀତିର ଦୁର୍ବଳତା ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହେଉଛି । ସେ ପିତୃଗୃହ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ନିଜ ମନର ଆଶଙ୍କା ଅସଂକୋଚ ଭାବରେ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ପଦରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛି—

ଦୁଇ ଦିନ ଦୁଇ ଘଡ଼ିରେ ଯିବି, ମୋ ବୋଉ ଲୋ !
ତିନି ଦିନେ ମୁହିଁ ଜାବ ପଡ଼ିବି । „
ଆଖିରେ ତ ଲୁହ ଜାଲି ପଡ଼ିବ, „
ଘଡ଼ି ଘଡ଼ି କି ମୋ ସାହା ହଡ଼ିବ । „
ମଢ଼କୁ ଶାଗୁଣା ଘେରିଲା ପରି, „
ମାଲୁଣିଏ ମୋତେ ରହିବେ ଘେରି । „
ପଦ ପଦକୁ ମୋ ରଖିବେ ଜଗି, „
ମୋ ଗେଲବସର ଯିବଟି ଭାଙ୍ଗି । „
କବାଟ କୋଣକୁ କରିବି ସାହା, „
ଦୁଃଖ ଦେଖି କିଏ କରିବ ଆହା । „

(ପ. ଗୀ. ସଂ. ୨ୟ, ପରିବର୍ତ୍ତିନ ସହ)

ଏ ଦୁଃଖ ଯନ୍ତ୍ରଣା ପାଇଁ ମାତାପିତା କେବଳ ଦାୟୀ ବୋଲି ଝିଅ ସ୍ଥିର କରିଛି । ପିତା ଅପେକ୍ଷା ମାତାଠାରେ ଝିଅର ଅଳି ବେଶୀ । ସେଥିପାଇଁ ମାତାକୁ କେବଳ ଗାଳିର ପାତ୍ର କରିଛି । ମାତା କଣ ସତେ ମନରେ କିଛି ମନ୍ଦ ପାଞ୍ଚି ଏପରି କରିଥିବ କି ! ଏହି ସନ୍ଦେହ ମଧ୍ୟ ଝିଅ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ଯନ୍ତ୍ରଣାର ତାଡ଼ିରେ

ତାର କ୍ରୋଧାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ହେଉଥିବାରୁ ସିନା ସେ ଏହି ଭିତ୍ତିଶୂନ୍ୟ ଆକ୍ଷେପ କରୁଛି ! ଏ ଦୁଃଖରେ, ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଭାଗୀ ହେବା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଝିଅକୁ କାହିଁକି ମାଆ ତଣ୍ଟି ଚିପି ମାରି ନ ଦେଲା ବୋଲି ଦୁଃଖରେ କହୁଛି—

ବାଡ଼ି ଆଡ଼େ ଯେଉଁ କଲରା ଲଟି, ମୋ ବୋଉ କି ଲୋ !
ପିଲା ଦିନେ ତୋଟି ନ ଦେଲୁ କାଟି । „

କଖାରୁ ଶାଗ, କଲରାଲଟି, ରଜପର୍ବ ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ଝିଅର ମନେ ପଡ଼ୁଛି । ଆକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ନୂଆଭାଉଜକୁ କହୁଛି, "(ସ୍ୱାମୀ ଘରକୁ ଗଲେ) କିଏ ଜେମାଦେଇ ବୋଲି ଡାକିବ ? କାହାକୁ ଧରି ରଜ କରିବ ? କାହା ପାଇଁ ଆଉ ତୁମେ ଅଳି କରିବ ? ଲୁଗା ଭଳିକି ଭଲ ସଜାଡ଼ିବ ? ଭଙ୍ଗୀ ପରିହାସରେ କାହା ସଙ୍ଗେ ଦିନ କାଟିବ ? ଏବେ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ପହଞ୍ଚିଗଲା । ପିଲାଦିନରୁ ଗେଲବସର ହେବା ଏଣିକି ଗଲା । ଏବେ ଦିନ ଅସର ହେବ । ସହଜରେ ଏ ଘର (ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଘର)ତ ଗହଳି । ଜାଆ ଜେଉଲାଙ୍କ କଥା ଶର ପରି ପ୍ରାଣକୁ ବାଜି ବାଧା ଦେବ । କିଛି ନଜାଣି ବା କମିଁଥି ସହିବ ? କିଏ ପଚାରିଲେ, କାହାକୁ କଣ ବା କହିବ ? ଗୁଳକୁ ବାଡ଼କୁ ଦେଖାଇ କେତେ ପ୍ରକାର, କେତେ ଭଙ୍ଗୀରେ ଭର୍ତ୍ସନା କରିବେ ଏବଂ କେତେ ଦଣ୍ଡ ଦେବେ, କେତେ ଅବସ୍ଥା କରିବେ ।"

ସଙ୍ଗେ ନ ଧରିଲେ ନ ବସି ଖାଇ, ନୂଆ ଭାଉଜ ଗୋ !
କିଏ ସେ ଡାକିବ, 'ହେ ଜେମାଦେଇ' । „
ପିଲା ଦିନୁଁ ହେଲି ଗେଲବସର, ମୋ ମାଆ କି ଲୋ !
ଏଣିକି ମୋ ଦିନ ହେବ ଅସର । „
ସହଜେ ଏହି ତ ଗହଳି ଘର, „
ଜାଆ ଜେଉଲାଙ୍କ କଥା ତ ଶର । „
ଗୁଳକୁ ବାଡ଼କୁ ଦେଖାଇ କଥା, „
କହିଣ କରିବେ କେତେ ଅବସ୍ଥା । „

ଝିଅ ରାଗରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କଦର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରି ମାଆଙ୍କୁ ଜଣାଉଛି । ପାତ୍ର ନିର୍ବାଚନରେ ତ ବାପ ହିଁ ସର୍ବେସର୍ବା । ସେ କିଛି ନ ବୁଝି ନ

ଶୁଝି ଆଖି ବୁଜି କାହିଁକି ଏଭଳି ଅଯୋଗ୍ୟ ବରଟିଏ ବାଛିଲେ ? ବାପା ତୁଚ୍ଛ ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଏପରି କଲେ କି ?

ମୁଣ୍ଡିଆ ଉପରେ କସି ନଡ଼ିଆ, ବୋଉ ଲୋ ମୋର ।
ମୋ କର୍ମରେ ଥିଲା ମୁଣ୍ଡବାଡ଼ିଆ । „
ବାଡ଼ି ଆଡ଼େ ଯଉଁ କଲରା ଲଟି, „
ସମସ୍ତେ ଚପିଲେ ମୋହର ଚୋଟି । „
ବାଡ଼ି ଆଡ଼େ ଯେଉଁ କଦଳୀ ପୁଆ, „
ମୋତେ ଭୁଆ କଲେ କାଳିଆ ଭୁଆ । „
ବାପା ଦେଇଛନ୍ତି ଜାଦୁଆ ନୋଇଁ, „
କୁଣ୍ଡେଇବାକୁ ତ ପାନିଆ ନାହିଁ । „
ବଡ଼ନଈ କୂଳ ବଡ଼ ଉଠାଣି, „
କେମନ୍ତେ ଆଣିବି ଯୋଡ଼ାଏ ପାଣି । „
କାଗଜ ପତ୍ରର ଦରବାରକୁ, „
ମୋତେ ପେଲିଦେଲେ ପର ଘରକୁ । „

ଏବେ ଅଳ୍ପ କେତେବର୍ଷ ହେଲା ଓଡ଼ିଶାରେ ନାରୀଶିକ୍ଷାର ଉନ୍ନତି ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବେ ଅତି ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ବାଳିକା ସାକ୍ଷରା ଥିଲେ । ସାକ୍ଷରାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଚିଠି ଲେଖିବା ଭଳି ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ କେତେକଙ୍କର ଥିଲା । ବୋହୂ ଶାଶୁଘରକୁ ଗଲାପରେ "ବୋହୂ" ହୋଇ ରହିବା ହିଁ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା ।

ସେ ଭୋରରୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରୁ ଶେଯରୁ ଉଠି ବାସି ଆଡ଼ତି କରିବ, କଂସା ଥାଳି ବାସନ ମାଜିବ, ଘର ଓଲେଇବ, ଅଗଣା ପହଁରିବ ପୁଣି ଗାଧୁଆପାଇଁ ନଣନ୍ଦ କି ଜାଆ କି ଶାଶୁ ସାଙ୍ଗରେ ପୋଖରୀକୁ ଯିବ । ପୋଖରୀରୁ ମାଠିଏ ପାଣି ଧରି ଆସିବ । ଏକାକୀ ରନ୍ଧା କରିବ, ଅନ୍ୟମାନେ ଏଥିରେ ଯୋଗ ଦେଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ । ସମସ୍ତେ ଖାଇସାରିଲେ ଶାଶୁଙ୍କୁ ଖାଇବାକୁ ଦେବ, ତା ପରେ ନିଜେ ଖାଇବ । ଏହା ଭିତରେ ଘରର ପିଲାମାନଙ୍କର ଯାବତୀୟ ଅଳି ତା ଉପରେ । ଖାଇସାରିବା ପରେ ଅଇଁଠା ବାସନ

ମାଜିବ । ଖାଇବାବେଳେ ଶାଶୁ, ଖୁଡ଼ିଶାଶୁ, ଆଈଶାଶୁ ପ୍ରଭୃତି ଗୁରୁଜନଙ୍କ ଗୋଡ଼ ମୋଡ଼ିବ । ପୁଣି ଧାନକୁଟାରେ ଯୋଗ ଦେବ । ସନ୍ଧ୍ୟା ପୂର୍ବରୁ ରନ୍ଧାବଢ଼ା ଶେଷ କରି ସକାଳ ପରି ବଢ଼ାବଢ଼ି, ଅଇଁଠାଧୁଆ ପ୍ରଭୃତି କରିବ । ଶେଷରେ ଖାଇ ଶେଷରେ ଶୋଇବାକୁ ଯିବ । ପୁଣି ଶାଶୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଗୋଡ଼ ମୋଡ଼ିବ, ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଗୋଡ଼ ମୋଡ଼ିବ, ତା ପରେ ଯାଇ ଶୋଇବ । ଦିନଟି ଯାକରେ ପାଟି ଫିଟେଇ ଟିକିଏ ଜୋରରେ କହିଲେ ଗାଳି ଥୁଆ । ମୁଣ୍ଡ ନ ଟେକି ସବୁବେଳେ ମୁଣ୍ଡ ନୁଆଇଁ ପାଦ ଗଣି ଗଣି ଚାଲିବ । ପଣତ ଟିକିଏ ଖସିଗଲେ ବିପଦ ! ଏପରି ଶହେ କଟକଣା ଭିତରେ ଭୋରରୁ ରାତିରେ ଶୋଇବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମଜଞ୍ଜାଳ ଲାଗି ରହିଛି । ଯଦି କେତେବେଳେ ବାପଘର ନିକଟରୁ କେହି ଆସିଥାଏ, ତାହା ଆଗରେ ଦୁଃଖ କହିଲେ କି ବାପମାଙ୍କଠାକୁ ସମ୍ବାଦ ଦେଲେ ଆଉ ରକ୍ଷା ନାହିଁ; ଚିଠି ଦେବା, ଚିଠି ଲେଖିବା କି ଲେଖେଇବା ତ ଦୂରର କଥା ।

ଧନୀ ଘରର ଝିଅ ଧନୀ ଶ୍ୱଶୁରଘରକୁ ଗଲେ ମାନସିକ ଦୁଃଖର କାରଣ ବା ଉପୁଜିପାରେ; କିନ୍ତୁ ପେଟ ଜଳିବାର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥାଏ । ସାଧାରଣ ଭାବରେ ସେ ପିତାମାତା, ସାଙ୍ଗସାଥି, ଜନ୍ମରୁ ପରିଚିତ ବେଷ୍ଟନୀ ପ୍ରଭୃତିରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବାଦ୍ୱାରା ମନରେ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଓ ଗରିବ ଘରର ବୋହୂର ଦୁଃଖ ବେଶି । ଏହାଭିତରେ ହାଟୁଆ ଶ୍ରେଣୀ ଘରର ଝିଅର ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ମନ୍ଦ ହେବାର ସେତେ ବେଶି କାରଣ ନଥାଏ । ସେ ଅଳ୍ପ କେତେ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ନୂତନ ବେଷ୍ଟନୀ ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ତାକୁ କବାଟ କୋଣରେ ରହିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଧନ୍ଦାରେ ଲାଗିଯାଏ । ଘରେ ବସି କେବଳ ବ୍ରେଷେଇ କରି ଖାଇବା ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ଘର ବୋହୂର ଦୁଃଖ କହିଲେ ନ ସରେ । ଏ ଆଡ଼େ ପିନ୍ଧିବାକୁ କନା ଖଣ୍ଡିଏ ନଥିବ, କି ଖାଇବାକୁ ଭାତ ମୁଠେ ମିଳୁନଥିବ; କିନ୍ତୁ ଦାଣ୍ଡକୁ ଦେଖେଇଲା ଭଳି ଢଙ୍ଗ ରଖିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ! ଏହିଠାରେ ହିଁ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅସହ୍ୟ । ଯେଉଁଠାରେ କନ୍ୟାକୁ ବିକି ବାପ ଟଙ୍କା ନେଇଛି, ସେଠାରେ କନ୍ୟା ବୋହୂ ଅବସ୍ଥାରେ ଦୁଃଖରେ ଦିନ କାଟେ । ବାପ ଗରିବ, ସେ ଗରିବଘରର ଝିଅ, ଏହି ଗୌଣ ମନୋଭାବ ତାର ପ୍ରାଣକୁ ସର୍ବଦା ଆଘାତ କରୁଥାଏ ।

ବସିବା, ଉଠିବା, ଖାଇବା, କଥା କହିବା—ସବୁ କଥାରେ ଏହି ମନୋଭାବର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ମୁହଁରେ ହସ ଫୁଟିବା ସ୍ୱପ୍ନ ପରି ଜଣାପଡ଼େ ।

ଗେଲବସରିଆ ଝିଅ ପକ୍ଷରେ ଗରିବ ଶଶୁରଘର ସତେ ଯେପରି ଯନ୍ତ୍ରଣାର ଘର ! ସେ ନୀରବରେ ଅଶ୍ରୁପାତ କରି ଦିନ କଟାଇ ନିଜ ଭାଗ୍ୟକୁ ଧିକ୍କାର କରେ । ସତେ ମରଣ ହୁଅନ୍ତା କି ! ଏଭଳି ଜନ୍ମ ବିଧାତା କାହିଁକି ଦେଲା ! ପେଟ ଜାଳାରେ ଅନ୍ତ ମୋଡ଼ି ହୋଇଯାଉଛି, ପେଜଟିକକୁ ଠିକଣା ନାହିଁ, ଏକ ବସ୍ତ୍ର, ଓଦାକନା ଖଣ୍ଡିକ ଦେହରେ ଶୁଖିଯାଉଛି, ଲୁଖୁରା ମୁଣ୍ଡବାଳ ଫୁର୍‌ଫୁର୍ ହୋଇ ଉଡ଼ୁଛି ! କାହିଁକି ବା ବାପମା ମୋତେ ବିବାହ ଦେଲେ; ଜନମ ବେଳେ କାହିଁକି ତଣ୍ଟି ଚିପି ମାରି ନ ଦେଲେ ! —

ମୁହଁ ପୋଡ଼ୁ ତୋର ଝିଅ ଜନମ, ଜନମ ଘରେ ଲୋ ନାହିଁ ମରଣ ।
ପାଲଙ୍କି ବାଉଁଶ ମୁଠାରେ ଜରି, ଏତିକି ବେଳରେ ଯାଆନ୍ତି ମରି ।
କଂସରି ସବାରି ଯାଆନ୍ତା ଫେରି, ମୋ ବାପା ବସନ୍ତେ ଗୁମାନ କରି ।
ମୋ ବୋଉ କାନ୍ଦନ୍ତା ମୋ ନାମ ଧରି, ଏକା କାନ୍ଦିକେ ଲୋ ଯାଆନ୍ତା ସରି ।

'କାନ୍ଦଣା'ରେ ଓଡ଼ିଆ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କବିତା ଏତେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ରଚିତ ହୋଇଛି ଯେ, ପଢ଼ିଲାକ୍ଷଣି ଆଖି ଆଗରେ ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରଟିଏ ଖେଳିଯାଏ । ଏ ଗୀତମାନଙ୍କରେ କପଟତା, ଅସ୍ୱାଭାବିକତା ବା ଆଡ଼ମ୍ବର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ହୃଦୟର ଅନ୍ତରତମ ପ୍ରଦେଶରୁ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବାରୁ ଏ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ମନ, ପ୍ରାଣକୁ ଜିଣି ନିଏ । ସରଳ, ଅକପଟ ଜୀବନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଆବେଗ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତି ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବାରୁ ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ଏଥିରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ମିଳୁଛି । ଜାତିର ପରିଚୟ, ଜାତିର ଆତ୍ମାର ପରିଚୟ ଏଥିରେ ବହୁ ଅଂଶରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି ।

କାନ୍ଦଣାଗୁଡ଼ିକ ସରଳ, ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ଆବେଗପୂର୍ଣ୍ଣ । ତାହାର ଆଉ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା:—

(୧) ପହିଲି ପାଲି ବୋଉ ଦେଲୁ ପଠେଇ
ସାଙ୍ଗରେ ଯାଇଥିଲେ ସାନ ନକେଇ ଲୋ ।

ଅଧ ବାଟକୁ ବୋଲି ମୋ ନନା ଗଲେ
'ଝିଅ ଯାଉଛୁ' ବୋଲି ମେଲଣି ଦେଲେ ଲୋ ।
ନନାଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଯେ ଗୁହିଁଲି ମୁହିଁ
ନନା ଧଇର୍ଯ ଧରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ଲୋ ।
ଗଡ଼ାଣ୍ଡରଙ୍କ ମାଳ ସେଠାରେ ଥିଲା
ନନାଙ୍କ ଆଖି ଲୁହ ପୋଛଣ ଦେଲା ଲୋ ।
କାହିଁକି କାନ୍ଦ ମିଶ୍ରେ ଯାଅ ଘରକୁ
ଝିଅ ଜନମ ସିନା ପର ଘରକୁ ହେ ।

(ଉତ୍କଳ ଗାଉଁଲି ଗୀତ)

(୨) ପାଟିକି ପାଟି ଲଗିଛି
ଛେଳି କଣ୍ଠିମାଳ ବେକେ ପଡ଼ିଛି ଲୋ,
ମୋ ବୋଉ ମନେ ପଡ଼ୁଛି,
ମୋ ବୋଉ ମନେ ପଡ଼ୁଛି । ମୋ ରାମ ସେ ।

(୩) ହସିଲେ ବୋଲନ୍ତି ଖୁଡ଼ି ଦାନ୍ତ ହେଲାଣି,
କାନ୍ଦିଲେ ବୋଲନ୍ତି ଖୁଡ଼ି କଏ ମଲାଣି ।
ଉଠିଲେ ବୋଲନ୍ତି ଖୁମ୍ବ ଡେରା ହୋଇଛି,
ଶୋଇଲେ ବୋଲନ୍ତି ଖୁଡ଼ି ଠିଙ୍ଗି ପଡ଼ିଛି ।
ନଇଁଲେ ବୋଲନ୍ତି ଖୁଡ଼ି ମାଟି ଗୋଡ଼ଟା,
ବସିଲେ ବୋଲନ୍ତି ଚକା ପଥର ଏଟା ।
ପେଜ କଂସାଏ ଲୋ ଖୁଡ଼ି ଦଅନ୍ତି ବାଢ଼ି,
ବୋଲନ୍ତି ଦେଉଳ ପରି ବସିଲା ମାଡ଼ି ।
ପେଜ କଂସାଏ ଲୋ ଖୁଡ଼ି ଦଣେ ଅଧିକ,
ହଳଦୀ ମାଲପା ଖୁଡ଼ି ତେଣିକ ରଖ ।

(ଉତ୍କଳ ଗାଉଁଲି ଗୀତ)

(୪) ଚଷାଗୀତ

ମନକୁ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ରଖିବା ପାଇଁ ଓ କ୍ଲାନ୍ତିଜନିତ ଆଳସ୍ୟକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ କୃଷକ କୃଷିକ୍ଷେତ୍ରରେ କେତେ ପ୍ରକାର ଗୀତ ଗାୟନ କରିଥାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକରେ କୃଷକର ସୁଖଦୁଃଖ ଚିତ୍ର ଭଲ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଥାଏ ।

ରାତି ତ ଅଧଠାରୁ ଯୋଚି ମୁଁ ଦେଲି ହଳ
ବଳକୁ ଯାଉ ଯାଉ ପହଡ଼େ ହେଲା ବେଲ ରେ ।
ଲଙ୍ଗଳ ଫନ୍ଧି ଦେଇ ରେ କାଣ୍ଡିରେ ଦେଲି ହାତ
ପଛକୁ ଅନାଇଲି ଆସୁ ତ ଅଛୁ ଭାତ ।
ଭାତ ତ ଆସୁଅଛୁ ରେ ତୋରାଣି କାହିଁ ନାହିଁ
ହାଡ଼ାକୁ ପେଲି ପେଲି ରେ ଦେହେ ମୋ ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ।
(ଉତ୍କଳ ଗାଉଁଲି ଗୀତ)

ଚଷାଗୀତ ପରି ହଳିଆଗୀତ ମଧ୍ୟ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ—

ଦୂରକୁ ସୁନ୍ଦର ଲୋ ପରବତ ମାଳ
ଗାଁଆକୁ ସୁନ୍ଦର ଲୋ ନଡ଼ିଆ ଗୁଆ ତାଳ,
ଘରକୁ ସୁନ୍ଦର ଲୋ ଘରଣୀ ଯେବେ ନ ଯିବ ବାପଘର ଯେ ।

(୫) ପଲ୍ଲୀଗଳ୍ପ

ପଲ୍ଲୀଗଳ୍ପ ବା ଗାଉଁଲି ଗପ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ସମ୍ପଦ । ଅନାଦି କାଳରୁ ପରଂପରାକ୍ରମେ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଗ୍ରାମର ବୁଢ଼ା ଓ ବୁଢ଼ୀମାନେ ହିଁ ଏହି ଗଳ୍ପ କହନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ କିମ୍ବା ରାତିଭୋଜନ ପରେ ସାଧାରଣତଃ ଏହି କଥାକୁହା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଶିଶୁମାନେ ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଶ୍ରୋତୃମଣ୍ଡଳୀ । କେତେକ ପରିବାରରେ ଶାଶୁଠାରୁ ବୋହୂ, ମାଆଠାରୁ ଝିଅ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଗଳ୍ପକଥନ ଚାଲି ଆସୁଛି । କଥକର ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ମରଣଶକ୍ତି ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଗଳ୍ପର ଆକାରକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଛି । ଏହି ବୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ମରଣଶକ୍ତିର ଆଧିକ୍ୟ ବା ନ୍ୟୂନତା ଅନୁସାରେ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଆକାର, ପ୍ରକାର, ରସ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଗଳ୍ପକଥନକୁ ବ୍ୟବସାୟ ସୂତ୍ରରେ କେହି କେହି ପୁରୁଷ ଗ୍ରହଣ କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଗଳ୍ପ ଲୌକିକ ଗଳ୍ପଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର

ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା ଓ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ । ଏମାନଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗଳ୍ପକଥକ କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଏମାନଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପ ପୁରାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଅଳଙ୍କାର ବିଭୂଷିତ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ କଥକ ମୁଖସ୍ଥ ବିଦ୍ୟା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ଗଳ୍ପସାଗର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ-ମିଶ୍ରିତ ଭାଷାରେ ସେମାନେ ଗଳ୍ପ କରନ୍ତି । ଶ୍ଳୋକ, ଛାନ୍ଦ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଖଞ୍ଜି ଗଳ୍ପକଥନକୁ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କରନ୍ତି । ଦାସକାଠିଆ, ପାଲା ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଏହି ଉଚ୍ଚତର ଗଳ୍ପକଥନ-ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଉଚ୍ଚତର ଗଳ୍ପକଥନରେ ବାଳ ବୃଦ୍ଧ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଶ୍ରୋତା । ଏହି ଅତି ଉପାଦେୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଗାଉଁଲି ଗଳ୍ପକଥନ ବିଦ୍ୟାଟି କ୍ରମେ ଲୋପ ପାଉଛି ।

ଗାଉଁଲି ଗଳ୍ପ ବହୁ ପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଏ । ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ନିମ୍ନମତେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ—(୧) ଦେବତା, ଭୂତ, ପ୍ରେତ, ବେତାଳ, ଯକ୍ଷ, ଅପ୍ସରା ପ୍ରଭୃତି ଦୈବିକ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗଳ୍ପ । (୨) ଅସୁର, ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ଭୌତିକ ବିଦ୍ୟା ସମନ୍ୱିତ ଗଳ୍ପ । (୩) ରାଜା, ମନ୍ତ୍ରୀ, ସାଧବ, କୁଟିଆଳ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗଳ୍ପ । (୪) ସାଧାରଣ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିବା ସାମାଜିକ କାହାଣୀ । ଏ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ଉପଦେଶାତ୍ମକ; କେତୋଟି ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ମଧ୍ୟ । ଦୈବୀ କ୍ରିୟାଦିର ଅଦ୍ଭୁତ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଫଳ ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ଏହାଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ, ଭୂତ, ପ୍ରେତ, ବେତାଳ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରି 'ସମସ୍ୟା' ସମାଧାନରେ ସହଯୋଗ କରନ୍ତି ।

ପ୍ରେମକାହାଣୀ, ଅହେତୁକ ସନ୍ଦେହ, ସ୍ୱପ୍ନ, ସତ୍ୟରକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଗଳ୍ପ ରଚିତ ହୋଇଥାଏ । ବେଳେ ବେଳେ ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି, ସଂସ୍କାର ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟତିକ୍ରମକୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାରେ ଲୋକର ଯେଉଁ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ଓ ଅସୀମ ମାନସିକ ସାହସ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ତାହା ଦେଖାଇବା ନିମନ୍ତେ ବିଷୟବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥାଏ । କଲରେଇଫୁଲ

ଗଳ୍ପରେ ନିଜ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭାଇ ଭଉଣୀକୁ ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ ଜିଦ୍ କଲା; ପିତାମାତାଦି ଗୁରୁଜନମାନେ ଏହି ଅନ୍ୟାୟ, ଅସାମାଜିକ ଓ ଧର୍ମ୍ମବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅସହଯୋଗ କରିବା ସ୍ଥଳେ ବାଧ୍ୟବାଧକତାରେ ପଡ଼ି ତାକୁ ମାନି ନେଇ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ଏହାକୁ ସହ୍ୟ କରି ନ ପାରି ଭଉଣୀ କଲରେଇଫୁଲ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ମଲା । ଗଳ୍ପର କଥାବସ୍ତୁରେ ଅଲୌକିକ ସତ୍ତ୍ୱର ସାହାଯ୍ୟ ନିଆଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖର ଜୀବନକୁ ସୁଖର ଜୀବନରେ ପରିଣତ କରିବା ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ । ସାହାଡ଼ାସୁନ୍ଦରୀ ଗଳ୍ପରେ ରାଜକୁମାର ମିତ୍ର ମନ୍ତ୍ରୀକୁମାରର ଭାର୍ଯ୍ୟାକୁ ହରଣ କରି ନେଇ ନିଜେ ତାକୁ ବିବାହ କଲା । ମନ୍ତ୍ରୀକୁମାର ଭାର୍ଯ୍ୟାର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ସହ୍ୟ କରି ଶେଷକୁ ଜୀବନ ତ୍ୟାଗ କଲା । ରାଜପୁତ୍ର ମଧ୍ୟ ମଲା । ଚିତାଗ୍ନିରେ ସତୀ ହେବା ବେଳକୁ ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ରର ଚିତାରେ ସାହାଡ଼ା-କୁମାରୀ ସତୀ ହେଲା । ସାହାଡ଼ାକୁମାରୀର ଏହି ସତ୍‌ପ୍ରେମଜନିତ ତ୍ୟାଗକୁ ହରପାର୍ବତୀ ସମର୍ଥନ କରି ଏହାର ପୁରସ୍କାର ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ର ଓ ସାହାଡ଼ାକୁମାରୀଙ୍କୁ ପୁନର୍ଜୀବନ ଦାନ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାୟକାରୀ ରାଜକୁମାରକୁ ବଞ୍ଚାଇଲେ ନାହିଁ । ମିତ୍ରଦ୍ରୋହୀକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଶାସ୍ତି ଦେବା ପାଇଁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା ।

ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର କଥନ-ଭଙ୍ଗୀ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ; କିନ୍ତୁ ବିଷୟବସ୍ତୁର କ୍ଷୁଦ୍ର କଳେବର କଳ୍ପନା-ବିଳାସର ବିସ୍ତୃତ ଖେଳା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିମାଣରେ କ୍ଷେତ୍ର ପାଏନାହିଁ । ଭାଷାର ସରଳତା, ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତାରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ୱଳ୍ପତା ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଅପାରଗ । ପ୍ରକୃତିରେ ମନୋରଞ୍ଜନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଲଘୁ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

କଲରେଇଫୁଲ ଗଳ୍ପଟି ପ୍ରାଚୀନ ଲୌକିକ ଗଳ୍ପର ଏକ ନମୁନା । "ଏକ ଦେଶରେ ଏକ ରଜା ଥିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ସାତ ପୁଅ, ଗୋଟିଏ ବୋଲି ଝିଅ । ଝିଅ ନାଁ କଲରେଇଫୁଲ ।" ବଡ଼ନେ ମଝିଆଁ ପୁଅ କର୍ଣ୍ଣ ପାଞ୍ଚକୁଡ଼ିମଇ ଗଛରୁ ନାଲି ଟହଟହ ଫଳଟିଏ ଆଣି ଘରେ ରଖି ମା'କୁ କହିଲା, 'ଏ ଫଳଟି ଯେ ଖାଇବ, ତାକୁ ନିଶ୍ଚେ ମୁଁ ବାହା ହେବି ।' ଭାଇ ଘରେ ନ ଥିଲା ବେଳେ

କଲରେଇଫୁଲ୍ ଫଳଟି ଖାଇଦେଲା । କର୍ଣ୍ଣ ଜଗର କଲା, ସେ ତା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ରକ୍ଷା କରିବ । ସମସ୍ତେ ବହୁତ ବୁଝେଇଲେ । କର୍ଣ୍ଣ ମାନିଲା ନାହିଁ । ବାହାଘର ଆୟୋଜନ ହେଲା । ବେଦୀରେ ବର ବସିଲା । କଲରେଇଫୁଲ ମନଦୁଃଖରେ ବାଡ଼ ପୋଖରୀକି ଯାଇ ବେକେ ପାଣିରେ ରହିଲା । ବାପା, ମାଆ, ଭାଇ, ଭାଉଜ ପ୍ରଭୃତି ଡାକିଲେ । କାହା କଥା ଶୁଣିଲା ନାହିଁ, ଶେଷରେ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ମଲା ।

କଲରେଇଫୁଲ୍ ପିତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର କନ୍ୟା । ସେଥିରେ ପୁଣି ସାତଟି ଭାଇ ପରେ କୋଡ଼ପୋଛା ଝିଅ । ସେ ଗେଲବସର ଝିଅ । ତା ଦେହ ଉପରେ ଧୂଳିକଣାଏ ପଡ଼ିଲେ ବାପମାଙ୍କ ଦେହରେ ପଥର ପଡ଼ିଲା ଭଳି ଲାଗେ । ଟିକିଏ ମନ ସାନ ହେଲେ, ମା କହନ୍ତି, 'ମୋ ସୁନା ଝିଅ ପରି ! କଣ ହେଲା କହ । ହଜିଥିଲେ ଖୋଜାଇ ଆଣିବି । ସାତ ସମୁଦ୍ର ତେର ନଈ ପାର ହୋଇ ଲୋକେ ଖୋଜି ଆଣିବେ । ଭାଙ୍ଗିଥିଲେ, ଗଢ଼ାଇ ଦେବି ।...' ଏ ଝିଅ ପୁଣି ରୂପବତୀ, ଗୁଣବତୀ । ଏହା ପ୍ରତି ଶ୍ରୋତାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି ସ୍ୱତଃ ଜାଗ୍ରତ ହେବାର କଥା । ନିଜର ଦୋଷ ନଥାଇ ଅକାରଣରେ ତା ପ୍ରତି ଅନ୍ୟାୟ କରାହେଲେ ଶ୍ରୋତାର ମନ ନିଶ୍ଚୟ ବିଦ୍ରୋହ କରିବ । ଅବୁଝା ଭାଇର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ କଲରେଇଫୁଲ୍ ଭାଇକୁ ବିବାହ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଛି । ତାର ସଂସ୍କାର, ତାର ହିତାହିତ ଓ ନୀତି ଜ୍ଞାନ ତାର ମନରେ ବିଦ୍ରୋହର ଭାବ ଜାଗ୍ରତ କରୁଛି । ସେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରିବ ପଛେ, ଭାଇକୁ ବିବାହ କରିବ ନାହିଁ, କୁଳରେ କଳଙ୍କ ଲଗାଇବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସମାଜ ତାକୁ ସମର୍ଥନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଭାଇ-ଭଉଣୀ ବିବାହ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗ ଦେଉଛି । ପିତାମାତାଦି ଗୁରୁଜନମାନେ ଏଥିରେ ସମ୍ମତି ଜଣାଇ ବିବାହ ଉତ୍ସବ ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି । ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ଅନୀତିକୁ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । କଲରେଇ-ଫୁଲ ତାର ମନକୁ ଦୃଢ଼ କରି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବ ପଛେ ଭାଇକି ବିବାହ କରିବ ନାହିଁ, ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହୁଛି । ସମାଜରେ ଯେଉଁ କଳଙ୍କ ରଟିବ, ଚରିତଗତ-ନୀତିନୀତି-ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ସେ ଅପମାନରେ ସଢ଼ିଯିବ ବୋଲି କହୁଛି । ପୋଖରୀ ଭିତରେ ପଶିବା ପରେ ଆଉ ଫେରୁ ନାହିଁ । ମାଆ ଯାଇ ଡାକୁଛନ୍ତି— ଅସ ଲୋ ଆସ ଲୋ କଲରେଇଫୁଲ୍, ବିଭାହେବୁ ପରା;

ବେଦୀର ବର ଯେ ବୁଢ଼ା ହୋଇଲା,

ବେଦୀ ତଳେ ପାଣି ଆଣୁ ଏ ହେଲା
ନାହାକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବସି ରହିଲା । X X ।

କଲରେଇଫୁଲ ଉତ୍ତର ଦେଲା, "ଆଗେ ହୋଇଥିଲ ମାଆ, ଏବେ ହେବ ତୁମେ ଶାଶୂ; ତୁମ ମୁହଁ ମୁହଁ କମିତି ଗୁହିଁବ, ଏଇ ପୋଖରୀରେ ବୁଡ଼ି ମରିବି ।" ପିତା, ଭାଉଜ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ମର୍ମରେ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନିଜର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଜଣାଇଲା । ଏହି ନ୍ୟାୟପନ୍ଥାର ସାଧକକୁ ଦୈବଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ କଲା । ତେଲ, ହଳଦୀ ପାଣିରେ ପକାଇଦେବାରୁ ତାହା ଡଙ୍ଗା ହୋଇଗଲା । ଦାନ୍ତକାଠି କାତ ହୋଇଗଲା । ଏହି ଡଙ୍ଗା ଉପରେ ବସି କଲରେଇଫୁଲ ପୋଖରୀ ମଝିକି ଗୁଲିଗଲା । ସେ ପୁଣି ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କଲା । ପରେ ସେ କଲରାମଞ୍ଜି ସ୍ୱରୂପ ପୋଖରୀ ଘାଟରେ ପଡ଼ି ରହିଲା । ଜଣେ ଯୋଗୀ ଏହି ମଞ୍ଜିକୁ ନିଜ ଝୁଲିରେ ରଖିଲା । ଏଠାରେ ଅଲୌକିକ ଘଟଣାର ଅବତାରଣା ହୋଇଛି । କଲରେଇଫୁଲ ପୋଖରୀ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ମରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାର ଶରୀରଟି କଲରାମଞ୍ଜି ରୂପେ ରହିଲା ଏବଂ କଲରେଇଫୁଲ ନିଶାରାତିରେ ଯୋଗୀର ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ ଝୁଲିରୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ବାହାରି, ଘର ପାଇଟି କରି, ପୁଣି ଝୁଲି ଭିତରେ ପଶି ମଞ୍ଜି ପାଲଟି ଯାଉଥିଲା । ପରେ ଯୋଗୀ ହାବୁଡ଼ରେ ପଡ଼ି ଯିବାରୁ ତାକୁ ଧର୍ମବାପ କଲା । ଏହା ପରେ ଯୋଗୀ ସହିତ ସେ ତାର ବାପଘରକୁ ଫେରିଗଲା । ହିଜଳା ଝିଅକୁ ପାଇ ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ । ଭାଇର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଲା । ମଲାଝିଅ ବଞ୍ଚି ଫେରି ଆସିଲା; କଳଙ୍କରୁ ସେ ନିଜେ ଓ କୁଟୁମ୍ବ ରକ୍ଷା ପାଇଲେ । ଏହି ଅଲୌକିକ କ୍ରିୟାର ଅବତାରଣା ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଗଳ୍ପଟି ମିଳନାନ୍ତ ହୋଇ ପାରି ନ ଥାନ୍ତା କି ଅନ୍ୟାୟ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ନିବର୍ତ୍ତିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

ଏହି ଗଳ୍ପମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗାଁ ପୋଖରୀରେ ବା ନଦୀରେ ଝିଅ ବୋହୂମାନେ ଦାନ୍ତ ଘଷିବା, ହଳଦୀ ଲଗାଇ ଗାଧୋଇବା, ବିବାହରେ ଦୂର ଗାଁକୁ ଚିଠି, ପାଖ ଗାଁକୁ ଗୁଆ ପଠାଇ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା, ରାଜାମାନେ ବାରବାଟି ଗ୍ରୁମୁଣ୍ଡିଆ ପକେଇବା, ବିବାହ ବେଦୀକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମଣ୍ଡଣି କରିବା, ଯୋଗୀ ଗୀତ

ଗାଇ ଭିକ ମାଗିବା, ସାଧବ ପୁଅ ବୋଇତ ବଣିଜ କରିବା, ବୋଇତ ବଣିଜରୁ ଫେରିବା ପରେ ସାଧବପୁଅଙ୍କ କୁଟୁମ୍ବର ସ୍ତ୍ରୀବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ନଦୀକୂଳରୁ ବନ୍ଦାଇ ଆଣିବା, ସ୍ୱାମୀର ମୃତ୍ୟୁରେ ସ୍ତ୍ରୀ ସତୀ ହେବା, ଶୂଳି, ମୁଣ୍ଡକାଟ, ଖଣା ଖୋଳେଇ ତଳେ କଣ୍ଟା ଉପରେ କଣ୍ଟା ଦେଇ ଲୁଣ ମଡ଼େଇ ଦୋଷୀକୁ ସେ ଭିତରକୁ ପେଲି ଦେଇ ଖଣା ମୁହଁ ବନ୍ଦ କରିବା, ଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରଭୃତି ରାଜଦଣ୍ଡ, ରାଜାମାନେ ଉପକାରୀ ଓ ବଳ୍ପ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଭୂମି, ସୁବର୍ଣ୍ଣ କୁଣ୍ଡଳ, କଙ୍କଣ, ପାଟଯୋଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଉପହାର ଦେବା; ରୁଷିବା ଲୋକ କପାଝାଟି-ମୂଷାମାଟି ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ଥାନରେ ଶୋଇ ଅନଶନ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଷୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପର ପାତ୍ରପାତ୍ରୀ ରାଜା, ମନ୍ତ୍ରୀ, ସାଧବ, କୋଟୁଆଲ ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ପରିବାରର ଲୋକ । ଏମାନଙ୍କ ଦାସଦାସୀ, ପୋଇଲି ପରିବାରି ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥାନ୍ତି । ରାଜାମାନେ ବେଳେ ବେଳେ ବଡ଼ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବରେ ଆଜ୍ଞା ଦିଅନ୍ତି । ଅଗନାଅଗନ ବନସ୍ତରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେବା, 'କାଲି ସକାଳୁ ଉତ୍ତର ନ ଦେଲେ ମୁଣ୍ଡକାଟ ହେବ', ଉପଯୁକ୍ତ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ଥିବାରୁ ଶୂଳିରେ ଚଢ଼ିବା ଇତ୍ୟାଦି ଦଣ୍ଡର ହୁକୁମ ହେଉଥିଲା । ଶୂଳି ସାଙ୍ଗକୁ ଖଣି ଖୋଳି ସେଥି ଭିତରକୁ ଦୋଷୀକୁ ପେଲି ଦେଇ ତଳେ କଣ୍ଟା ଉପରେ କଣ୍ଟା ଦେଇ ଲୁଣ ମଡ଼ାଇ ଖାଲ ପୋତିଦେବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହିଁ ବେଶି । ବଡ଼ ଦୋଷୀକୁ ବଡ଼ ଦଣ୍ଡ, ଏହା ହିଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ, ବୋଇତ ବନ୍ଦାଣ, ବିଦେଶରୁ ଫେରିଲା ପରେ ସାଧବ ବୋହୂମାନେ ସାଧବମାନଙ୍କୁ ବୋଇତଠାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦାଇ ଆଣିବା ରୀତି ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଥିଲା । ସାଧବମାନଙ୍କର ଅକଳନ୍ତି ଧନସମ୍ପତ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ଘରର ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳଶରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଥିଲା । ଧନୀଘର ଝିଅବୋହୂ ଗରିବ ହୋଇଗଲେ ଅରଟରେ ସୂତା କାଟି, ଗୋବର ଗୋଟେଇ, ପେଜ ଜାଉ ଖାଇ, ଚିରିକନା ପିନ୍ଧି କାଳ କାଟୁଥିଲେ । ଏହା ଗରିବ ଲୋକଙ୍କର ସାଧାରଣ ଜୀବନ । ଅସହାୟ ବିଧବାମାନେ ଅରଟ ଧରି ଜୀବିକା ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିବା ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।

ଗଳ୍ପର ଆରମ୍ଭ କରିବାରେ ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କର ମନ ରଞ୍ଜେଇବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରାଯାଏ । ଗଳ୍ପପ୍ରତି ଶ୍ରୋତାଙ୍କ ମନକୁ

ଆକର୍ଷଣ କରିବା ପାଇଁ କେତେକ ଅର୍ଥହୀନ ପଦର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟ ହୁଏ—

କଥାଟିଏ କହୁଁ, କଥାଟିଏ କହୁଁ । କି କଥା ? ବେଙ୍ଗ ଲଥା । କି ବେଙ୍ଗ ? ଝିରି ବେଙ୍ଗ । କି ଝିରି ? ବାଙ୍ଗିଣ ମୁଣ୍ଡି । କି ବାଙ୍ଗିଣ ? କୁଜି ବାଙ୍ଗିଣ । କି କୁଜି ? ତାଳ ମୁଜି । କି ତାଳ ? କଥାମାଳ । କି କଥା ? ରଜା ଭଥା । କି ରଜା ? ଖଣ୍ଡି ଖଜା । କି ଖଣ୍ଡି ? ଆଖୁ ଦଣ୍ଡି । କି ଆଖୁ ? ଦାନୁଆ ଆଖୁ । କି ଦାନୁଆ ? ବୁଢ଼ୀ ଦାନୁଆ········

ଏହି ନିରର୍ଥକ ପ୍ରସ୍ତାବନାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାକ୍ୟ ପଦ୍ୟାତ୍ମକ; ଉପଧା ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷରର ମେଳ ଅଛି । ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ପଦ ପରେ ପଦର ଶୃଙ୍ଖଳା ରହିଛି; ମନେ ହେଉଛି, ସତେ ଯେପରି ପଦର ଏକ ସୁନ୍ଦର ପୁଷ୍ପମାଳ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇଛି ।

କଥକଙ୍କ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହା କଥାବସ୍ତୁର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଦେଉ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ମନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଛି । ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ବାକ୍ୟର ମାଳା କ୍ରମେ ନଦୀପ୍ରବାହ ସ୍ୱରୂପ ବୃଦ୍ଧି ପାଇ ମନକୁ ଗଳ୍ପପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରୁଛି ଏବଂ ଉତ୍ସାହ ଏତେ ବୃଦ୍ଧି କରାଉଛି ଯେ, ଗଳ୍ପକଥନରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତିମାତ୍ର ବିଳମ୍ବକୁ ସହ୍ୟ କରି ହେଉନାହିଁ । ଏଥିରେ ହିଁ କଥକର ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରସ୍ତାବନାର ସାର୍ଥକତା ରହିଛି ।

କଥାଟିଏ କହୁଁ, କଥାଟିଏ କହୁଁ ।
ଡାମରି କାଉରେ ଡାମରି କାଉ,
ଉଞ୍ଚ ପରବତେ ବୋବାଉ ଥାଉ ।
ଉଞ୍ଚ ପରବତ କେଡ଼େ ସୁନ୍ଦର,
ତହିଁରେ ରହିଛି ସାତୋଟି ଘର ।
ସାତ ଘରେ ସାତ ଝିଅ ରହିଲେ,
ସାତ ସାତ ପୁଅ ଘର ଜଗିଲେ ।
ସାନଝିଅ ନାଁ ଲବଙ୍ଗଲତା,
ମଝିଆଁ ଝିଅ ଯେ ଗଜମୁକୁତା ।
ଲବଙ୍ଗଲତାକୁ ଗଜମୁକୁତା,
କହିଲା, ଭଉଣୀ କହ ଲୋ କଥା ।

ସତ କହିବ କି ମିଛ କହିବ,
ଅଙ୍ଗେ ନଲଗିବା କଥା କହିବ । ଇତ୍ୟାଦି

ପ୍ରାରମ୍ଭ ପରେ ଗଳ୍ପର କଥାବସ୍ତୁର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟ ମନୋମୁଗ୍ଧକର । "ଏକ ଦେଶରେ ଏକ ରାଜା ଥାଆନ୍ତି ଯେ ସେ ବଡ଼ ଅବୁଝା···।" ଯେ, ସିନା, ଯିମିତ ସିମିତ, କହୁଁ କହୁଁ, ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ, କେଁ କେଁ, ଭେଁ ଭେଁ ଇତ୍ୟାଦି କେତେକ ଅବ୍ୟୟ ପଦର ଚମତ୍କାର ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ଗଳ୍ପର ଭାଷା ଓ ଭଙ୍ଗୀକୁ ସରସ କରିଦିଏ । ଏସବୁ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଭଙ୍ଗୀପ୍ରୟୋଗ ।

କଥା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସଙ୍ଗତି ରକ୍ଷା କରି କେତୋଟି ଛଗଛମାଳ ବା ଦିଗ୍ଗିର ପଦ ଗୀତ ବୋଲଯାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗଳ୍ପକଥନରେ କଥକ ଓ ଶ୍ରୋତା ଉଭୟଙ୍କର କ୍ଳାନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟମନସ୍କତା ଦୂର ହୁଏ । ଗଳ୍ପ କଥନ ଭିତରେ ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେ ଜଣ ମଝିରେ ମଝିରେ ହୁଁ, ହୁଁ କରିବା ନିୟମ ଥାଏ । ଏହା ନ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ନ ଶୁଣି ଭୂତ ଶୁଣୁଛି ବୋଲି କଥକ ଧାରଣା କରେ । ଏହା ଉଭୟ ପକ୍ଷରେ ମଙ୍ଗଳକର ନୁହେଁ ।

୧ । ବିଲେଇ କହିଲା, ନିତି ଖାଏ ଅଇଁଠା କଣ୍ଟା,
ଆଜି ହାଣ୍ଡିଭାତ ହେବ ଚକଟା ।
ଦେବ ମୋତେ ଯେବେ ଥାଳି ପୂରାଇ,
ତେବେ ସବୁ କଥା କହିବି ଯାଇ ।
(ସାହାଡ଼ାସୁନ୍ଦରୀ କଥା)

୨ । ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବୋଲଇ ମାତା ଗୋ ବୋଲେ ହୁଁ ଯେ,
ବୋଇତେ ବିଦେଶ ଯିବି ଗୋ ବୋଲେ ହୁଁ ଯେ ।
ସାହାଡ଼ାସୁନ୍ଦରୀ ଲାଗିଲି ବୋଲେ ହୁଁ ଯେ । ଇତ୍ୟାଦି

୩ । (କ) ଆସ ଗୋ ଆସ ଗୋ କଲରେଇଫୁଲ, ବଭିହେବୁ ପରା,
ବେଦୀରେ ବର ଯେ ବୁଢ଼ା ହୋଇଲା ।
ବେଦୀ ତଳେ ପାଣି ଆଣ୍ଠୁଏ ହେଲା,
କଜଳପାତିରେ ଗୁଣ୍ଡ ପଡ଼ିଲା ।
ହଳଦୀକାଠୁଆ ଫିମ୍ପି ମାଇଲା,

ପେଡ଼ିଲୁଗା ଯାକ ଉଇ ଖାଇଲା ।
(ଖ) ତୁମେ ଆଗ ହୋଇଥିଲ ଭାଇ ଯେ,
ଏବେ ହେବ ଦେଢ଼ଶୁର ଯେ ।
ତମ ମୁହଁ ମୁହିଁ ଯାହା ଗ୍ରହିବ,
ଏହି ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ମରିବ ।
ବୁଡ଼ୁରେ ଡଙ୍ଗା ବୁଡ଼ ! (କଲରେଇଫୁଲ କଥା)

୪ । (କ) କାଠଘୋଡ଼ା ପାଣି ପି', କାଠଘୋଡ଼ା ପାଣି ପି' ।

(ଖ) ବାଇ ହୋଇଛ କି ବାତୁଲ ଭାଇ, କାଠର ଘୋଡ଼ା କି ପାଣି ପି'

(ଗ) ଭାଇରେ ଭାଇରେ ଆମ ବାପାଙ୍କର ମାଳୀ ଆସିଅଛି;
ଦେବା କି ନ ଦେବା ଫୁଲ ?
ସ୍ୱର୍ଗେ ଲାଗୁ ଡାଳ ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ଲାଗୁ ଡାଳ
ଆମେ ସାତ ଭାଇ ଭଉଣୀଏ ଆଉଁ, ମା' ପୋଡିଛି ଘୋଡ଼ାଶାଳ ।
ଆଲୋ ଲୋ ଭଉଣୀ ନ ଦିଅ ନ ଦିଅ ଫୁଲ ।
(ଉତ୍କଳ କାହାଣୀ, ଚକୁଳିଆପଣ୍ଡା କଥା)

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାକ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର; କବିତା ପରି ବୋଲାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗଦ୍ୟ । ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ରଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟରୁ ସ୍ୱାମୀ ଘରକୁ ଫେରିଲା ପରେ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦାଇବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ସେ ନ ଆସିବାରୁ ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ର ନିଜ ଭାଉଜଙ୍କୁ ତାର କାରଣ ପଚାରିଲେ । ବଡ଼ ଭାଉଜ କହିଲେ, "ସାନ ବୋହୂକୁ ପରା ଜର ହୋଇଛି, କିମିତି ଆସିବ ?" ଏହା ଶୁଣି ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ରର ଉତ୍କଣ୍ଠା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ବଡ଼ ଭାଉଜ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ କଥାକୁ ଘୋଡ଼ାଇବା ପାଇଁ ବାହାନା କରି ଦେବାରେ ଲାଗିଛି । ପ୍ରକୃତରେ ସାହାଡ଼ାସୁନ୍ଦରୀକୁ ରାଜକୁମାର ନେଇସାରିଲାଣି । ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ର ଓ ତାର ବଡ଼ ଭାଉଜଙ୍କ କଥୋପକଥନଟି ଉପଭୋଗ୍ୟ ହୋଇଛି । କଥା ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ମନ୍ତ୍ରୀପୁଅ ବଡ଼ବୋହୂକୁ କହୁଛି, ଯଦି ଜର ହୋଇଛି ତେବେ ପାଲିଙ୍କିରେ ଆଣ । ବୋହୂ କହିଲା, ପାଲିଙ୍କି ଭଲ ତ ନୁହେଁ । ମନ୍ତ୍ରୀପୁଅ କହିଲା, ତେବେ ଗାଡ଼ିରେ ଚଢ଼ାଇ ଆଣ । ବଡ଼-ବୋହୂ କହିଲା, ଗାଡ଼ିଭଲ ନୁହେଁ ଇତ୍ୟାଦି । କାଖ, ଲାଉ, ଧରାଧରି ପ୍ରଭୃତି

ଉପାୟରେ ଆଣିବା ପାଇଁ ମନ୍ତ୍ରୀପୁଅ କହିଲା । ଏତେ ଉପାୟରେ ଅଶକ୍ତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଆଣିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ଲମ୍ବା ତାଲିକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯୋଗୁଁ ଗଳ୍ପକଥନ ଖୁବ୍ ଜମେଇଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ।

ପ୍ରାୟ ସବୁ କଥା ନୀତିମୂଳକ—ଧର୍ମର ଜୟ, ପାପୀକୁ କଠୋର ଦଣ୍ଡ । ସାଂସାରିକ ଗତିର ସ୍ୱାଭାବିକ ସ୍ରୋତରେ ପାପୀକୁ ଦଣ୍ଡ ମିଳିବାରେ ବିଳମ୍ବ ହୋଇ ଯିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥିବାରୁ ଦେବଦେବୀମାନେ ବେଳ କାଳ ଜାଣି ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଧର୍ମରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାପୀକୁ ଦଣ୍ଡ ଦିଅନ୍ତି, ନିର୍ଦ୍ଦୋଷର ଦୁଃଖ ଦୂର କରନ୍ତି । ମନ୍ତ୍ରୀକୁମରର ସ୍ତ୍ରୀ ସାହାଡ଼ାସୁନ୍ଦରୀକୁ କୌଶଳକ୍ରମେ ରାଜକୁମାର ହରଣ କରି ନେଇ ନିଜ ପ୍ରାସାଦରେ ରଖିଲା । ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ର ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରାଣ ହରେଇଲା । ତାର ଚିତାଗ୍ନିରେ ସାହାଡ଼ାକୁମାରୀ ଝାସ ଦେଇ ପ୍ରାଣ ତ୍ୟାଗ କଲା । ରାଜକୁମାର ସୁନ୍ଦରୀକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଚିତାଗ୍ନିରେ ପଡ଼ି ପୋଡ଼ିମଲା । ଈଶ୍ୱରପାର୍ବତୀ ସାହାଡ଼ାକୁମାରୀ ଓ ମନ୍ତ୍ରୀକୁମାରକୁ ମନ୍ତ୍ରପାଣିରେ ବଞ୍ଚାଇ ଦେଲେ; କିନ୍ତୁ ପାପୀ, ମିତ୍ରଦ୍ରୋହୀ ରାଜକୁମାର ବଞ୍ଚିଲା ନାହିଁ । ଧର୍ମର ଜୟ ହେବା ଶୁଣି ଶ୍ରୋତାର ମନ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ ହେଲା । ପାପୀକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଦଣ୍ଡ ମିଳିଥିବାରୁ ଅନ୍ୟାୟ ପ୍ରତି ତାର ଘୃଣା ଜାତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କ ଶକ୍ତି ବା ଦୈବୀଶକ୍ତି ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ବିଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଛି ।

ଲୌକିକ କଥାରେ ଅଲୌକିକ ଘଟଣାର ଅବତାରଣା ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଦସ୍ତାର ଅବତାର ହରି ପାର୍ବତୀ ପରର ଦୁଃଖରେ କାତର ହୋଇ ବିପଦରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବାର ବାଟ ବତେଇ ଦିଅନ୍ତି, ବର ଦିଅନ୍ତି, ମଲା ମନୁଷ୍ୟର ଭସ୍ମରେ ମନ୍ତ୍ରପାଣି ସିଞ୍ଚି ବଞ୍ଚାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏ ପୁଣି ଠିକ୍ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହୁଏ । ସମସ୍ୟାର ସାଧାରଣ ସମାଧାନର ପନ୍ଥା ଦେଖାଯାଉ ନ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ମନ ଭିତରେ କଣ ହେବ, କଣ ହେବ ଭାବ ଜାତ ହୋଇ ପ୍ରାଣକୁ ଆକୁଳ କଲାବେଳେ ଉପଯୁକ୍ତ ସମୟରେ ଏମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଏମାନେ ନିଜେ କିଛି କାମ କରି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରି ଦିଅନ୍ତି । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଦୁହେଁ (ହରପାର୍ବତୀ) କଥୋପ-

କଥନ ଛଳରେ ବାଟ ବତାଇ ଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହାକୁ ଶୁଣିବା ଲୋକ ବାଟ ଧରି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରେ । ଭୈରବ ଭୈରବୀ, ବେତାଳ ବେତାଳୀ, ଭୂତ ପ୍ରେତଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ।

ଗଳ୍ପର ଶେଷ ବହୁପ୍ରକାର ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କେତେକ ଗଳ୍ପରେ "ମୋ କଥାଟି ସରିଲା"ରେ ବନ୍ଦ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର— "ମୋ କଥା ଏତିକି" ବୋଲି କହିସାରି କଥକ ଶ୍ରୋତାଙ୍କୁ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସାରମର୍ମ ସଂକ୍ଷେପରେ କହି ବୋଲି ଦାବୀ କରେ । "ଏଥିରେ କିଏ ଜିତିଲା ?" ଶ୍ରୋତା ପଦେ କି ଦିପଦରେ ଉତ୍ତର ଦିଏ ଏବଂ ଏଥିରେ ଶେଷ ହୁଏ । ମିଳନାନ୍ତ ଗଳ୍ପରେ କିମ୍ବା ନୀତିଗଳ୍ପରେ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ପରେ ଗଳ୍ପର ପାତ୍ରପାତ୍ରୀ ସୁଖରେ ରହିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଗଳ୍ପ ଶେଷ କରିବା ମଧ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ । "ବରକନ୍ୟା ଆନନ୍ଦରେ ଘରଦ୍ୱାର କରି ରହିଲେ । ମୁଁ ଗଲିରୁ ମୋତେ କଥା ପଦେ କହିଲେ ନାହିଁ କି ପାନ ଖଣ୍ଡେ ଦେଲେ ନାହିଁ । ମୋ କଥା ସରିଲା ।" ଏହି ଶେଷଟି ବହୁ ଗଳ୍ପରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ଶେଷ—"ମୋ କାହାଣୀ ଏତିକି । ଫୁଲ ଫୁଟେ କେତକୀ । ମୁଁ ତ ଆଗରୁ ଯାଇଥିଲି । ଗୁଆପାନ ଖାଇଥିଲି । ଅଇଲା ବେଳକୁ କିଛି ଦେଲେ ନାହିଁ ।"

କଥା ଶେଷରେ ପୁନର୍ବାର 'ବଡନକା' ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଯଥା—ସୁନାନାକୀ ଝିଅକୁ ରଜାଙ୍କ ପୁଅ ବିଭା ହେଲେ । କେତେ ପିଠା ବାଣ୍ଟିଲେ । ମୁଁ ଗଲି ଯେ ମୋତେ କଥା କହିଲେ ନାହିଁ । ମୋ କଥାଟି ସରିଲା—ଫୁଲ ଗଛଟି ମଲା । ହଇ ରେ ଫୁଲଗଛ, ତୁ କାହିଁକି ମଲୁ ? ମୋତେ କାଳିଗାଈ ଖାଇଲା । ହଇ ଲୋ କାଳିଗାଈ, ତୁ କାହିଁକି ଖାଇଲୁ ? ମୋତେ ଗଉଡ଼ ଜଗିଲା ନାହିଁ । ହଇ ରେ ଗଉଡ଼, ତୁ କାହିଁକି ଜଗିଲୁ ନାହିଁ ? ମୋତେ ବଡ଼ବୋହୂ ଖାଇବାକୁ ଦେଲା ନାହିଁ । ହଇ ଲୋ ବଡ଼ବୋହୂ, ତୁ କାହିଁକି ଖାଇବାକୁ ଦେଲୁନାହିଁ ? ସାନପୁଅ କାନ୍ଦିଲା । ହଇ ରେ ସାନପୁଅ, ତୁ କାହିଁକି କାନ୍ଦିଲୁ ? ମତେ ଧୂଳିଆ ଜନ୍ଦା କାମୁଡ଼ିଲା । ହଇ ରେ ଧୂଳିଆଜନ୍ଦା, ତୁ କାହିଁକି କାମୁଡ଼ିଲୁ ? ମୁଁ ଭୂଇଁ ତଳେ ତଳେ ଥାଏ, କଅଁଳ ମାଉଁସ ଟିକିଏ ପାଇଲେ ରଟ କିନା ଖାଏ । ଏତିକି କହି କଥକ ଶିଶୁ ଶ୍ରୋତାଙ୍କ ବାହୁକୁ ଚିମୁଟିଦିଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ସମାଜର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ରୀତିନୀତି, ପାରମ୍ପରିକ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖାଯାଏ । ପୂର୍ବକାଳରୁ ଗଳ୍ପକଥନର ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଶୈଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ । ମହାକବି ସାରଳାଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତର ବହୁ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏହି ଶୈଳୀ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଲୋକଙ୍କ ମନକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆକର୍ଷଣ କରି ପାରିଛି ।

ପୃଥିବୀର ସବୁ ଦେଶରେ ଏଭଳି ପଲ୍ଲୀଗଳ୍ପ ଅଛି ।

(୭) ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନ, ଢଗଢମାଳି ଓ ମନ୍ତ୍ରାଦି

ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଅନୁଭୂତି, ସଂସ୍କାର ଓ ସଂସ୍କୃତିରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି । ସହଜ ସରଳ ଭାଷାରେ ଭାବର ସ୍ୱରୂପ ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନର ଭାବ ଢଗଢମାଳିର ଭାବ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଗମ୍ଭୀର । ସ୍ୱଦେଶୀୟ ବିଭିନ୍ନ ସମାଜର ରୀତିନୀତି, ଆଚାର ବ୍ୟବହାର, ସ୍ୱଭାବ ଚରିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଏଥିରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ସମୂହ ଚିନ୍ତାଧାରା, ସଂସ୍କୃତି, ସଂସ୍କାର ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ।

ଢଗଢମାଳି ପ୍ରତି ଶିଷ୍ଟ ସମାଜର ଘୃଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ କହିଛନ୍ତି—"ଦେଶର ଢଗଢମାଳିଗୁଡ଼ିକୁ ଯେଉଁମାନେ ଘୃଣାଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଭଲି ପଚାରିଲି, ଇତର ଲୋକ ମୁହଁରୁ ଶୁଣିଲେ ବୋଲି କଅଣ ଗୁଣକ୍ୟଙ୍କୁ ବରାବର ପାସୋରି ପକାଇଲେ । ଢଗଢମାଳି ବହୁଶତ ବର୍ଷର ବହୁ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ସଞ୍ଚିତ ମାନବ ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଟୀକା । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଢଗ ଭିତରେ ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲୁଚି ରହିଥାଏ; କେତେ ଗଭୀର ଉପଦେଶ ଗମ୍ଭିରି ମଧ୍ୟରେ ଛପି ଥାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ନ ଦେଖି ଢଗଗୁଡ଼ିକ ହାଡ଼ି ମଲିକର ବୁଢ଼ୀମାଆଠାରୁ ଶୁଣାଗଲା ବୋଲି ହସରେ ଉଡ଼େଇ ଦେବା କେଡ଼େ ଅନ୍ୟାୟ !"

(ବାଇ ମାହାନ୍ତି ପାଞ୍ଜି—୧୬୩ଶ ବିଡ଼ା)

(୧) ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପ୍ରବଚନ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ପ୍ରମାଣ ବହୁତ ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରବଚନ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(୩) ସାମାଜିକ ସଂସ୍କାର ନିହିତ ଥିବା କେତେକ ପ୍ରବାଦ ଓ ପ୍ରବଚନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ।

(୪) ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁରୂପ କେତେକ ପ୍ରବଚନ ଦେଖାଯାଏ ।

(୫) କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବଚନ ଅଛି ।

ଏହି ବିଭାଗ ଏତିକରେ ଶେଷ ନୁହେଁ,—ବହୁ ବିଷୟରେ ପ୍ରବାଦ ଓ ପ୍ରବଚନ ପ୍ରଭୃତି ଅଛି । ଏହିଗୁଡ଼ିକ ଦେଶ, ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ମାନଦଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ । ସମାଜର ଏକ ଚିତ୍ରରୂପେ ଏହି ପ୍ରବଚନାଦି-ରୂପକ ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ସମାଜର ଯାବତୀୟ ଦୁଃଖସୁଖ, ଦୋଷଗୁଣ ଏଥିରେ ନିହିତ ରହିଛି । ଅନ୍ୟାୟ, ଅତ୍ୟାଚାର, ଅନୀତି, ଅସୁନ୍ଦର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏହି ସମାଜ କଠୋର ଭାବରେ ସଂଗ୍ରାମ କରୁଥିବା ପ୍ରବଚନାଦିରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସୁସ୍ଥ, ନିର୍ମଳ, ସବଳ, ନିରଳସ ଓ ଅନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଜୀବନ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ହିଁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଦୁଇ ଚାରି ପଦରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଭାବ ନିହିତ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଲକ୍ଷ ଅନୁଭୂତିର ଫଳ; ଏହି ଦୁଇ ଚାରି ପଦରେ ଲକ୍ଷ ପଦବିଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥର ସାରମର୍ମ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ବାସ୍ତବତା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ସଂସାରରେ ଚଳିବା ପାଇଁ ଏ ଦେଶର ପ୍ରବଚନାଦିରେ ଯେଉଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ ତାହା ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତି ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

ଗଳ୍ପ ସୂଚନାତ୍ମକ ଢଗଢମାଳି—

ଢଗଢମାଳି, ପ୍ରବଚନ, ପ୍ରବାଦାଦି ଭିତରୁ କେତୋଟି ଗଳ୍ପର ସୂଚନା ମିଳେ । କେତେକ ଗଳ୍ପର ସାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରବାଦରୂପେ ବହୁ କାଳରୁ

ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ଭିତରୁ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦିଏ ।

"ଦିଅଁଙ୍କ ଘରେ କିଏ ? ନା, ମୁଁ କଦଳୀ ଖାଇ ନାହିଁ ।" ଏହି ପ୍ରବାଦଟି ପ୍ରବଚନ ଛଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଛି ଏବଂ ଏହା ଏକ ଗଳ୍ପର ସୂଚନା ଦେଉଛି ।

"ଅକାଳ ଯୋଗୀ ସକାଳେ ? ନା, ପଥ ବଡ଼ ଦୂର ।" "ନଦୀ ତରଙ୍ଗ ? ନା ନାବିକ ଧୀର ।" ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍ତର ଛଳରେ କୁହାଯାଉଛି । ରସିକା ନାରୀ ଓ ରସିକ ପୁରୁଷ ଭିତରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍ତର ଛଳରେ ଏହି କଥୋପ-କଥନଟି ଗଠିତ ହୋଇଛି । ଏଥିର କଥାରେ ଚମତ୍କାରିତା ଅଛି, ରଚନାରେ ଶୈଳୀ ଅଛି । ରସିକା ଓ ରସିକର ଗୁପ୍ତପ୍ରଣୟ ହିଁ ଏହି ଗଳ୍ପର ବିଷୟବସ୍ତୁ ।

ଐତିହାସିକ ପ୍ରବାଦମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ପୌରାଣିକ ତଥ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଭିତ୍ତି କରି ରଚିତ ହୋଇଛି । (୧) ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ସତ୍ୟବାଦୀର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଠାକୁରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ ଥରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୃନ୍ଦାବନ ଯାଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୀତ ହୋଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାଙ୍କୁ ନିଜ ଦେଶକୁ ନେବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତେ କୃଷ୍ଣ ସେଥିରେ ସମ୍ମତ ହେଲେ ଏବଂ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ସର୍ତ୍ତ ରଖିଲେ । ବିପ୍ରଙ୍କ ପଛେ ପଛେ କୃଷ୍ଣ ଗ୍ଭଲିବେ, ବିପ୍ର ପଛକୁ ଗ୍ଭହିଁବେ ନାହିଁ, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପାଦର ଘାଗୁଡ଼ିମାଳର ଶବ୍ଦ ବରାବର ବାଜୁଥିବ ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା କୃଷ୍ଣ ବିପ୍ର ପଛରେ ଯାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିବ । କିଛି ଦିନ ଗ୍ଭଲିବା ପରେ ବିପ୍ରଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ଦେହ ହେଲା । ସେ ପଛକୁ ଗ୍ଭହିଁଦେଲେ । ବିପ୍ର ସତ୍ୟ ରକ୍ଷା କରି ନ ପାରିବାରୁ କୃଷ୍ଣ ସେହିଠାରେ ହିଁ ରହିଗଲେ । ସେହିଦିନ-ଠାରୁ ସତ୍ୟବାଦୀଠାରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । (୨) କୋଣାର୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ମନ୍ଦିରଟିକୁ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ନରସିଂହ ଦେବ ମନ୍ତ୍ରୀ ଶିବାଇ ସାନ୍ତରାଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବାର ଶହ ବଢ଼େଇ ବାର ବର୍ଷ କାଳ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଦେଉଳର ମୁଣ୍ଡି ମାରିପାରି ନଥିଲେ । ରାଜା ଏଥିରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଆଦେଶ ଦେଲେ ଯେ ବଢ଼େଇମାନେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ

ଦିନ ଭିତରେ ମୁଣ୍ଡି ମାରି ନ ପାରିଲେ ସେମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡକାଟ ହେବ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନର ପୂର୍ବରାତ୍ରିରେ ପ୍ରଧାନ ବଢ଼େଇର ବାଳକ ପୁତ୍ର ମୁଣ୍ଡି ମାରିଦେବାରୁ ବଢ଼େଇମାନଙ୍କ ମନରେ ଭୟ ହେଲା । ଏକଥା ଶୁଣିଲେ ରାଜା ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ଦେବାର ଆଶଙ୍କା କରି ସେମାନେ ପ୍ରଧାନ ବଢ଼େଇକୁ "ବାରଶ ବଢ଼େଇରେ ଦାୟୀ ନା ପୁଅରେ ଦାୟୀ ?" ବୋଲି ପଚାରିଥିଲେ । ବାର ଶହ ବଢ଼େଇଙ୍କ ଜୀବନ ରକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରଧାନ ବଢ଼େଇ ନିଜ ପୁତ୍ରକୁ ହତ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ରାଜି ହେଲା । ପୁତ୍ର ଏ ସମ୍ବାଦ ଶୁଣି ନିଜେ ଦେଉଳ ଶିଖର ଉପରୁ ଡେଇଁପଡ଼ି ପ୍ରାଣ ହରାଇଲା । ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନର ମନ୍ଦିରଟି ଅଛି ସେଠାରେ ପଦ୍ମତୋଳା ନାମରେ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଗଣ୍ଡଟିଏ ଥିଲା । ବଡ଼ ବଡ଼ ପଥର ପକେଇ ଗଣ୍ଡକୁ ପୋତିବା ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ଶିବେଇ ବହୁ ପଥର ଗଣ୍ଡ ମଝିରେ ପକାଇଥିଲେ । ପଥରଗୁଡ଼ିକ ମଝିରେ ପଡ଼ିଯାଉଥିବାରୁ ପୋତା ହେବାରେ ଡେରି ହେଲା । ଶିବେଇ ଏଥିରେ ଚିନ୍ତିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଦିନେ ସେ ନିକଟସ୍ଥ ରାମଚଣ୍ଡୀ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ତାଙ୍କୁ ଭୋକ ହେଲା । ଠାକୁରାଣୀ ଜଣେ ବୁଢ଼ୀ ରୂପରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖା ଦେଇ ଥାଳରେ ତତଲା ଖିଚିରି ଖାଇବାକୁ ଦେଲେ । ସାନ୍ତରା ଥାଳ ମଝିରୁ ଖିଚିରି ଖାଇବାରୁ ହାତ ପୋଡ଼ିଗଲା । ବୁଢ଼ୀ ଏହା ଦେଖି କହିଲେ, "ଶିବେଇ ସାନ୍ତରା ଦେଉଳ ତୋଳିଲୁ ପରି କଲୁ ।" ଏଥିରେ ଶିବେଇଙ୍କର କୌତୂହଳ ଜନ୍ମିଲା । ବୁଢ଼ୀଙ୍କୁ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପଚାରିବାରୁ ସେ କହିଲେ, "ଗଣ୍ଡର କୂଳ ଆଡ଼ୁ ପଥର ନ ପକେଇ ମଝି ଗଣ୍ଡରେ ପକାଉଥିବାରୁ ଗଣ୍ଡ ପୋତାହୋଇ ପାରୁ ନାହିଁ ।" ଏହି କଥା ଶୁଣି ଶିବେଇ ତଟ ଆଡ଼ୁ ପଥର ପକେଇ ଗଣ୍ଡ ପୋତାଇଲେ ଏବଂ ତାହା ଉପରେ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲେ । (ଗ) ବଙ୍ଗ ନବାବଙ୍କ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୭ରେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କଲା । ସେତେବେଳକୁ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ କଟକରେ ନ ଥିଲେ । କଳାପାହାଡ଼ କଟକରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିନେଲା । ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ବିରତ କରିବା ପାଇଁ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଣୀ ତାକୁ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳରେ ହେଡ଼ା (କେହି କେହି ଷାରା ବୋଲି କହନ୍ତି) ପରିଷି ଥିଲେ ।

(୧) ଆଗେ ଆଗେ ଚାଲ ଥିବୁରେ ଭଗତ, ମୁଁ ତ ପଛେ ପଛେ ଥିବ,
ମୁହିଁ ମାଡ଼ୁଥିବ ଝୁମୁକା କଟଉ, ଝୁମୁ ଝୁମୁ ହେଉଥିବ ।
ଆଗେ ଆଗେ ଯିବୁ ପଛକୁ ନ ଚାହିଁ, ଚାଲବୁ ମୁଁ ଚାଲୁଥିବ,
ଯେଉଁଠେଇଁ ତୁହ ପଛକୁ ଚାହିଁବୁ, ସେଇଠେଇଁ ରହିଯିବ ।

(୨) ଶିବାଇ ସାନ୍ତ୍ରା ଦେଉଳ ତୋଳିବା ନ୍ୟାୟେ ।

(୩) ବାରଣ ବଢ଼େଇରେ ଦାୟୀ ନା ପୁଅରେ ଦାୟୀ ।

(୪) ଅଇଲା କଳାପାହାଡ଼ ଭାଙ୍ଗିଲା ଲୁହାର ବାଡ଼
ପିଇଲା ମହାନଦୀ ପାଣି,
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳରେ ହେଡ଼ା ପରଷିଲେ
ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଣୀ ।

—ଏହିପରି ଆଉ କେତେକ ପ୍ରବାଦ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟସୂଚକ ପ୍ରବଚନଗୁଡ଼ିକରୁ କେତେକ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବର ଘଟଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ରଚିତ ହୋଇଛି । "ଗାଲ ମାଧବଟିଏ" କହିଲେ ପୁରାଣଯୁଗର ମହାରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁରୀର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ତାଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ମନ୍ଦିର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ସୂଚନା ଦେଉଛି । ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କରିସାରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମା ସନ୍ଧ୍ୟା ଉପାସନାରେ ବସିଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସନ୍ଧ୍ୟା ଉପାସନା ଶେଷ ହେଲା ବେଳକୁ ବହୁ ମାନୁଷବର୍ଷ ଗତ ହୋଇଗଲା । ଦେଉଳଟି ସମୁଦ୍ର ବାଲିରେ ପୋତି ହୋଇଗଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସ୍ୱର୍ଗରେ ହିଁ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଲେ । ଏ ଭିତରେ ଗାଲମାଧବ ନାମକ ଉତ୍କଳର ରାଜା ଦେଉଳକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ଆୟୋଜନ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସନ୍ଧ୍ୟା ଉପାସନା ଶେଷହେବା ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ତାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଆଣି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଗାଲମାଧବ ଦେଉଳର ଅଧିକାର ଦାବୀ କଲେ । ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରଣୀର କୂର୍ମମାନଙ୍କ ସାକ୍ଷ୍ୟଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା । ଗାଲମାଧବ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ନିର୍ମିତ

ମନ୍ଦିରକୁ ବିନାକାରଣରେ ନିଜ ମନ୍ଦିର ବୋଲି କରିଥିବା ଦାବୀକୁ ଜନସମାଜ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହିଁ । ନିଜେ ନ ଗଢ଼ି ଅନ୍ୟର ଗଢ଼ା ପଦାର୍ଥକୁ ନିଜଗଢ଼ା ବୋଲି କେହି ଦାବୀ କଲେ ତାକୁ "ଗାଲମାଧବ" ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ତା ପ୍ରତି ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହିପରି "କଟକ ଚନ୍ଦ୍ରା ବାଇମୁଣ୍ଡିକି" ପ୍ରବାଦଟି ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବର ରଚନା । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର ଓ ତା ପରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ବହୁ ପ୍ରବାଦ ଦେଖାଯାଏ । 'ଶିବାଇ ସାନ୍ତରା ଦେଉଳ ତୋଳିଲା ପରି', 'ବାର ଶହ ବଢ଼େଇରେ ଦାସ୍ଥି କି ପୁଅରେ ଦାସ୍ଥି' ଇତ୍ୟାଦି ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ଘଟଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ରଚିତ ହୋଇଛି । 'କାଶିଆ କପିଳା ଆଉ ଭେଟ ନାହିଁ', 'ଅଇଲା କଳା ପାହାଡ଼......' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବାଦ ଗଙ୍ଗବଂଶ-ଯୁଗ ପର ରଚନା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଆଲୋଚନା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଏଠାରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରାଗଲା ।

ପୌରାଣିକ ଗଳ୍ପସୂଚକ ପ୍ରବାଦ-ପ୍ରବଚନାଦି—

(୧) ଅକର୍ମା ଯେଣେ ଯାଏ, ଗମ୍ଭୀର ଲିଙ୍ଗ ଗୁଡ଼ି ପଳାଏ ।

(୨) ମହାଭାରତ ଓ ଭାଗବତ—

(କୁନ୍ତୀଙ୍କର) ଅର୍ଜୁନ ମଲେ ପାଞ୍ଚ, କର୍ଣ୍ଣ ମଲେ ପାଞ୍ଚ ।
ଗଙ୍ଗା ବୋଇଲେ ଥିବ, ଗାଙ୍ଗୀ ବୋଇଲେ ଯିବ ।
ଛନ୍ଦ ନ ଜାଣିଲେ ଯଶୋଦା ରାଣୀ, ପୁତନା କୋଳେ ପୁଅ ଦେଲେ ଆଣି ।
ଷାଠିଏ ମହଣ ଘିଅ ହେବ ନା ରାଧା ନାଚିବ ।
ଟିମିକି ଖେଳରୁ ମହାଭାରତ ।
ଦାନେ କର୍ଣ୍ଣ, ମାନେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ।
ଦିନେ ଯାଇଥିଲି ଯମୁନାକୁ,
ଘରେ ଛନ୍ନଛନ୍ନ ବାହାରେ ମନ, କେମନ୍ତେ ମୂର୍ଚ୍ଛିବି ନବୀନାକୁ ।
ନରେ ବା ଗୁଞ୍ଜରେ ବା ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ହତ ।
ଶିଖଣ୍ଡିକି ଦେଖିଲେ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ଦର୍ପ ହତ ।
ନାରଦ ମୁନି, ତିନି ଭୁବନର ବାରତା ଘେନି ।
ପଞ୍ଚଅଧ୍ୟା ରାସ ଶୁଣି ନିରୋଳାରେ କୃଷ୍ଣନାମ ପଚାରୁଛନ୍ତି । ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) ରାମାୟଣ—

ଭାଇ ହିଂସାରେ ଲଙ୍କାଗଡ଼ ଜୟ ।
ଆରେ ରାବଣ, ଆପଣାରୁଏଁ ହରାଇଲୁ ବଡ଼ପଣ ।
ମାଇଲା ରାବଣ, ଆଣିଲା ସୀତା, ଏଥିପାଇଁକି ପୋଥି ସାତଟା ।
ରାମନବମୀ ଅଣସର ଚାଟି, ତା ଦେଖିଯାଏ ନାହାକାଟି ।
ରାବଣ ଦଶମୁଖେ ଖାଇଲେ ଏକା ପେଟକୁ ଯାଏ ।
ରାବଣ ଯେବେ ସୀତା ନ ନଅନ୍ତା, ତେବେ କାହିଁକି ରାମାୟଣ ହୁଅନ୍ତା ?
ରାବଣର ଦୋଷେ ସିନ୍ଧୁ ବନ୍ଧନ ।
ଲଙ୍କାରେ ହର ଶବଦ ।
କାଳନେମୀର ଲଙ୍କା ଭାଗ ।
ଲଲାଟ ଲେଖନ କେ କରିବ ଆନ, ଲଲାଟେ ଥିଲାକୁ ରାମ ଗଲେ ବନ ।
ଲୋକେ ପଚାରି ପଚାରି ଲଙ୍କାକୁ ଯାଉଛନ୍ତି ।
ପଥ ପଚାରି ପିତା ଘର ଯିବୁ, ଆଉ ଅଯୋଧ୍ୟା ମନ ନ କରିବୁ ।
ଲଙ୍କାରେ ଯେ ସାନ ସେ ବାଅଣ ହାତ ।
ଯେତେକ ଲଙ୍କାଗଡ଼େ ଜାତ, ସମସ୍ତେ ଅସୁରଙ୍କ ସୁତ ।
ଯେନ ବାଣେ ହତୋ ବାଲି, ତେନ ବାଣେ ହତୋ ମମ ।
(ଅଶୁଦ୍ଧ ଶ୍ଳୋକାଂଶ) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଜାତକ ବଣିକ ଅଡ଼ୁଆ—ଶ୍ରେଣୀ ବା ବର୍ଣ୍ଣ ବା କୁଳ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଥିବା ପାରଂପରିକ ବ୍ୟବସାୟ, ଜାତିମାତ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ, ଜାତିମାତ ଧଇଲେ ବହୁତ ଅସୁବିଧା ହୁଏ । କର୍ତ୍ତାର ହିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କେତେକ ଢଗଢମାଳିରୁ ଜଣାଯାଏ । କୁଳ ବେଉସା ଓ ଜାତିମାତିକୁ ବେଶୀ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥିବା ହିଁ ଦେଖାଯାଏ ।

"ବ୍ରାହ୍ମଣ ଚାଷ, ବେକରେ ଫାଶ ।" ବ୍ରାହ୍ମଣ ଚାଷ କଲେ ହଇରାଣ ହୁଏ । କୁଳ ବେଉସା ଯଜନଯାଜନାଦି କରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କିଛି ରୋଜଗାର କରନ୍ତି । ଭୂମି ଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିଜେ ଚାଷ ଉପରେ ବେଶି ନଜର ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ରଯ୍ୟତ ବା ମୂଲିଆ ଉପରେ ବେଶି ନିର୍ଭର କରନ୍ତି । ଫଳରେ ଚାଷ ଭଲ ହୁଏ

ନାହିଁ । ଶେଷକୁ କ୍ଷତି ହିଁ ବେଶି ହୁଏ । ଜମିର ଉର୍ବରା ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ କମିଯାଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଗୃଷ ଅଡ଼ୁଆ ଅଡ଼ୁଆ ଲାଗେ । ଏହି କାରଣରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଗୃଷ "ବେକରେ ଫାଶ" ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ ।

ଜାତିଗତ ପ୍ରକୃତି—

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ସାଧାରଣ ଚରିତ୍ରର ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣ ଓ ଦୋଷାଦି ମଧ୍ୟ ଢଗଢମାଳରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଖିଆ, କପାଳେ ହାତ ।
ବ୍ରାହ୍ମଣ କଉଡ଼ି ବାଦକୁ, ହାଡ଼ି କଉଡ଼ି ମଦକୁ ।
ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳର ପଇତା, ବେଶ୍ୟା କୁଳର ଘଇତା ।

ଏପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଢଗଢମାଳ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ଆପେ ମରେ ବଢ଼େଇ, ପର ମାରେ କମାର,
ଘଇତା ମାରେ କେଉଟୁଣୀ, ବଂଶ ମାରେ କୁମ୍ଭାର ।
ଆମ୍ବ ଫଳେ ଡମ୍ବ ରଜା, ଆମ୍ବ ସରିଲେ ଢୋଲ ବଜା ।
ଆମ୍ବ ବଉଲ ମାଛ ମନ୍ତ୍ରି, ଖଟୁଆ ତୁଣ୍ଡ ନାହାକ ପାଞ୍ଜି ।
ଏଥିରେ ସତ କେତେ ମିଛ କେତେ !
ତନ୍ତି ସାହିରେ ବଳୁଆ ମହାବଳ ।
ରଜା ଗୋଜା ।
ତନ୍ତି କୁହୁଡ଼ିରେ ପହଁରିବା ନ୍ୟାୟ ।
ଯୋଗୀ ଘରେ ଛିଙ୍କି ।

ଲୋକ ବିଶ୍ୱାସ—

ଢଗଢମାଳି, ପ୍ରବଚନ ପ୍ରଭୃତିରେ ଏ ଦେଶର ଲୋକବିଶ୍ୱାସର କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କାର ଥିଲା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏଥିରେ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ଅଣ୍ଟିରୁ ବଳୁଆର ଡାକ, 'ମଡ଼ା ସାଙ୍ଗିଆକୁ ଡାକ ।'
୨ । ଆର ଜନମରେ ଲୁହା ଟେଙ୍ଗରଣୀ, 'ଏ ଜନମରେ ପେଗ୍ଲୁ ।'
୩ । ଓଲା ତଳେ, ଠିଆ ନୋହୁବ ସନ୍ଧ୍ୟା କାଳେ ।'
୪ । ଓଷଦ ପିଇ, ଡାଟିଆ ଉଗୁଡ଼େଇ ।
୫ । କୁଞ୍ଚ କୁଞ୍ଚିଆ ମାଗୁର ନଶୁଆ, ହୁଆରେ ନଥାଇ ବାଳ,
ଏ ଡନକ ପରତେ ନ ଯିବ ଥିବା ଯାଏ ଡନ କାଳ ।
୬ । ଛପନ କୋଟି ଜୀବଙ୍କୁ ବାଆନ କୋଟି ଭଣ୍ଡାର ।
୭ । ଠକଙ୍କ ଗୁରୁ, ହୁଅନ୍ତି ସୁନ୍ଦର, ମୁହଁନ୍ତି ସରୁ ।
୮ । ନ ଖାଇବୁ ବାବୁ ତୁରେ ସଖରେ କାକଗ୍ର,
ଲକ୍ଷେ ଲକ୍ଷେ ଶଳା ଥାଇ ମାରବେ ଟାକର୍ର ।
ନ ଖାଇବୁ ବାବୁ ତୁରେ କଳଜକା ଗୁଆ
ପୁରୁଷ ପଣରେ ହେବୁ ମାଇପି ଗୁଣ୍ଟୁଆ ।
ନ ଖାଇବୁ ବାବୁ ତୁରେ ହୁମ ଭଲ ଘିଅ
ଜାଣି ଶୁଣି ବନ୍ଧ୍ୟା ହେବୁ ଜନକର ଝିଅ ।
ନ ଖାଇବୁ ବାବୁ ତୁରେ ସାତ ହଟନେ ମଣ୍ଡା
ଗୁହାଲ କଣରେ ତତେ କରଦେବେ ମେଣ୍ଢା ।
୯ । ପେଗ୍ଲୁ ବୋବାଏ ଯାହାର ବାଡ଼ି, ତା ଘରେ ପଶଇ କଳି ଧୋକଡ଼ୀ ।
୧୦ । ଛଅ ନଅ ତେର, କେବେ ନ ଯିବ ଘର,
ଯେବେ ଯିବ ଘର, ତେବେ କରବ ଜର ।
୧୧ । ଛଅ ନାଖ ଡନ ପୁରୁଷା, ଯହିଁ ଗଲେ ତହିଁ ଫସରଫସା ।

ସଂସାର—

ସଂସାରେ ଘର କରଥିଲେ ସବୁ ସମାନ ଭାବରେ ତାଳକୁ ତାଳ ମିଳାଇ ଚଳିଲେ ସୁଖ ହୁଏ । କେତେକ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭିତରେ ରହି ପରଙ୍କୁ ଧରି ମଧ୍ୟ ଚଳିବାକୁ ହେବ । ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧରି ବିପଦକୁ କଟାଇବାକୁ ହେବ ।

୧ । ଅଖ ବୁଲୁଥିଲେ ଚକ ବୁଲୁଥାଏ, ବୁଲିପଡ଼ୁଥାଏ ପଇ,
ସଂସାର ଭିତରେ ଘର କରଥିଲେ, ପଥର ପଡ଼ିଲେ ସହି ।

୨ । ଅଧେ ଆପଣା ଅଧେ ପର, ତେବେ କରିବୁ ଗାଁରେ ଘର ।

୩ । ଉଞ୍ଚ ଡାଳ, ପୋଡା ଶାଳ, ରୁଅ ହେନ୍ତାଳ, ଗଣ୍ଡି ବେତାଳ,
ଘରଣୀ ଚେତାଳ, ସେ ଘର ଯାଇ ଅପାର କାଳ ।

୪ । ଓଷା କଲେ ବେଲ ବୁଡ଼ି, ଘର କଲେ ଭଙ୍ଗେ ହାଡ଼ ।

୫ । ଅଢ଼େଇ ଦିନଆ ଏ ସଂସାର, ପୁଅ କାହାର ଝିଅ କାହାର ।

ଆପଣା-ପର—

ସଂସାର ଭିତରେ ରହିବାକୁ ହେଲେ ଭଲ ମନ୍ଦ ଉଭୟକୁ ଦେଖି ଚାଲିବାକୁ ହେବ । ଆପଣା-ପର ବିଗ୍ଭର କରିବା ସମବେଦନା, ସହାନୁଭୂତି ଓ ସହଯୋଗ ପରପ୍ରତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଆଦର୍ଶ ପନ୍ଥା । କିନ୍ତୁ ପର, ପର; ଆପଣା, ଆପଣା । ଆପଣା-ପର ସମ୍ପର୍କରେ ଭଲ ମନ୍ଦ ଦେଖି ଚାଲିବ । ନ ହେଲେ ବିପଦ, ଦୁଃଖ ଓ ନିରାଶା ଥୁଆ । ଆପଣା ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିବ, ଆପଣାକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରିବ । ଆପଣା ହସ୍ତରେ ନିର୍ମିତ ପଦାର୍ଥ ଉପରେ ବେଶୀ ନିର୍ଭର କରି ହେବ । ଆପଣା ଆଗ୍ଭରବ୍ୟବହାର, କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଭଲ ତ ସଂସାର ଭଲ ଦିଶିବ, ସମସ୍ତେ ଭଲ ଦିଶିବେ । ଆପଣା-ପର ସମ୍ପର୍କୀୟ ଏ ପଦଗୁଡ଼ିକ କେଡ଼େ ବାସ୍ତବ !

(୧) ଆପ କଥା କାଟେ ମଥା । ଅପ କଥା ଲୋକ ବ୍ୟଥା । (୨) ଆପଣା ଘରେ କୁକୁର ବାଘ । (୩) ଆପଣା ବୁଦ୍ଧିରେ ଠାକୁର, ପର ବୁଦ୍ଧିରେ କୁକୁର । (୪) ଆପଣା ହାତ ଜଗନ୍ନାଥ । (୫) ଆପଣା ଦୋଷରେ ଆପେ ମରି । (୬) ଆପେ ନ ମଲେ ସ୍ୱର୍ଗ ନ ଦେଖନ୍ତି । (୭) ଆପେ ଆଖି ବୁଜିଲେ ସଂସାର ଅନ୍ଧାର । (୮) ଆପେ ଚଷିବୁ ପୂରା ଚାଷ, ଛତା କୋଡା ଅଧା ଚାଷ, ମୂଲିଆ ଚାଷ ସଂସରସାସ । (୯) ଆପେ ବଣିଜ ପୁତେ ଚାଷ । (୧୦) ଆପେ ଭଲ ତ ଜଗତ ଭଲ ।

ଏ ମନ୍ଦ—

(୧) ପରଖିଆଙ୍କର ଗୃତର ଦେଖ । (୨) ପର ଧନ ଗୁଡ଼ମୁଆଁ ପରି । (୩) ପର ଘରେ ଖାଇ ମାଗଣା ଭୁଷା, ଭିକ ମାଗି ଯାଇ ଖେଳିବା ପଶା । ବାସୀ ଧୋବ ଲୁଗା ପିନ୍ଧଇ ଚଷା, ସାହୁ ବାପୁଡ଼ାକୁ ଭୁକାର ଭଷା ।

ଏ ସବୁ ପଛକୁ ଫସରଫସା । (୪) ପର ଲୁଗା ପିନ୍ଧ ଯାତରା ଯିବା ନ୍ୟାୟେ । (୫) ପର ଧନରେ ନୁହ ହଲାଇ, ଟାକରା ମାର ନେବ ଛଡ଼ାଇ । (୬) ପର ଧନରେ ଲହରପହର । (୭) ପର ଧନରେ ବନ୍ଧୁ ଅର୍ଜିବା ନ୍ୟାୟ । (୮) ପର ଭୁକ୍ତା କ ଜାଣନ୍ତ ଗୁଢ଼ଲର ମୂଲ । (୯) ପର ଧନ ନ ପଶିଲେ ଘର ପୂରେ ନାହିଁ । (୧୦) ପରଦାରା ମହାଭାରା । (୧୧) ପର ଯେ ପର, ବାହାର ଯାଏ ଦ୍ୱାର ଦ୍ୱାପହର । (୧୨) ପର ମୁଣ୍ଡରେ ନଡ଼ିଆ ଭଙ୍ଗା । (୧୩) ଆପଣା ଗାଁରେ ରାଜା ତ ପର ଗାଁରେ କୁକୁର । (୧୪) ପର ପୁଅକୁ ପୁଅ କର ଆଣି, ତାକୁ ନ ବୋଲିବ ବାଳକ । ଅଡ଼ୁଆ ସୂତାରୁ ଖିଅକ ପାଇଲେ, ତାକୁ ନ ବୋଲିବ ସଳଖ । ଭୋଡାଣି କଂସାରେ ଗୁଣ୍ଡାଏ ପଡ଼ିଲେ, ତାକୁ ନ ବୋଲିବ ବେଲକ । ଟୁପୁଟୁପୁ ହୋଇ ମେଘ ବରଷିଲେ, ତାକୁ ନ ବୋଲିବ ପାଳକ ।

ଏହିଭଳି ଲୋକକୁ ବିଶ୍ୱାସ ନ କର—ଏମାନେ ଦୁଷ୍ଟ—

(୧) ଏ ଘର ମାଉସୀ, ସେ ଘର ପିଉସୀ । (୨) ଏସା କରେଗା, ତେସା କରେଗା, ବଲୁଆ ଦେଖିଲେ, ଶୋଇ ପଡେଗା । (୩) ଓଢ଼ଣା ପଡ଼ିଛୁ ନାକ ସରକ, ପାଟି ଶୁଭୁଅଛୁ ଚଉପାଢ଼କ । (୪) ଉଠି ନ ପାରେ, ମାରେଗା । (୫) କୋଡ଼ରେ ଶୁଏ, କାନରେ କହେ, ତା କଥା କ ଅନ୍ୟଥା ହୁଏ । (୬) ଚୁଙ୍ଗୁଚୁଙ୍ଗିଆ, ମାଗୁର କଣୁଆ, ହୁଆରେ ନଥାଇ ବାଲ, ଏ ତିନଙ୍କି ପରତେ ନ ଯିବ ଖାଇଁଥିବ ଯେତେ କାଳ । (୭) ଜାଣି ଘୋଡ଼ାର ଶିଙ୍ଗ ନାହିଁ, ଶିଙ୍ଗ ଥିଲେ ଘୋଡ଼ା ରଚନ୍ତା ନାହିଁ । (୮) ତୁଳସୀ ବଣର ବାଘ । (୯) ବରାଡ଼ି ବୈଷ୍ଣବ । (୧୦) ଆଡ଼ ନୟନ, ବଙ୍କା ଭ୍ରୁରୁ, ତାକୁ ଜାଣିବ ଠକଙ୍କ ଗୁରୁ ।

ଶ୍ଳୀଳ-ଅଶ୍ଳୀଳ ବିଚାର—

ଅଲପ ଲୋକର ବହୁତ ଗରୁ, ଧଣ୍ଡ ସାପ ପ୍ରାୟ ଟେକନ୍ତ ମେରୁ । ଅଲାଜୁକକୁ ମରଣ ନାହିଁ, ସଭାରେ ବସିଛୁ ଗୋଡ଼ ଲମ୍ବାଇ । ଆପଣା ଗୁଏଁ କ ସୁନ୍ଦର ପଣ, ବାସନା ଥିଲେ ବକଣଇ ଗୁଣ । ଏଇ ମଲ ଦହକୁ ବଳ, ଏଇ ମଲ ଦହକୁ କାଳ । ନୀଚ ଗୃଳ ଘରେ ପଶ, ଉଚ ଗୃଳ ପିଣ୍ଡାରେ ବସ । ଠାଆ ଜାଣି ବସି, ଠାଆ ଜାଣି ହସି । ନୀଚର କଥା, କଇଁଚର ମଥା ।

ଚୋର—

ସାଂସାରିକ ଜୀବନର ବହୁ ବିଭାଗ ଉପରେ ଅନୁଭୂତପ୍ରସୂତ ଢଗଢମାଳି, ପ୍ରବଚନାଦି ଅଛି । ଏହା ଏତେ ବ୍ୟାପକ ଯେ ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ପ୍ରବଚନ ଶୁଣିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଖୁଣ୍ଟିନାଟି ତଥ୍ୟ ମିଳେ । 'ଚୋର' ଭଳି ଏକ ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟରେ କେତେ ଅନୁଭୂତିର ତଥ୍ୟ ମିଳେ ତାହା ନିମ୍ନ ଉଦାହରଣମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ ।

(୧) ଚୋରକୁ ଅଡ଼ୁଆ ଜହ୍ନମୀ ରାତି, ଦୁଃଖୀକି ଅଡ଼ୁଆ ହେଲେ ପୁଆତି । (୨) ଚୋରକୁ ମାଡ଼ କି ପଚରା ଯାଏ ? (୩) ଚୋରକୁ ବିଧାଏ ମାଇଲେ ସାର । (୪) ଚୋରର ଭିର ମୁହଁ ଟାଣ । (୫) ଚୋର ପୁଣି ପାଇକ ପଣ । (୬) ଚୋର ଘର ନିତି ଅନ୍ଧାର ନୁହେଁ । (୭) ଚୋରକୁ ମାନ କରି ଖପରିରେ ଖାଇବା କଥା । (୮) ଚୋରକୁ ଅଡ଼ୁଆ ଜହ୍ନମୀ ରାତି, ଦାସୀକି ଅଡ଼ୁଆ ପୁଅ । ମାଳୀକି ଅଡ଼ୁଆ ଛେଳି ବଳଦ, ଦୁଃଖୀକି ଅଡ଼ୁଆ ଝିଅ । (୯) ଚୋର ପାଖରେ ଗଣ୍ଠିରି ଦେଲେ ଚୋରି ହୁଏ ନାହିଁ । (୧୦) ଚୋର ପଳାଇଲାରୁ ବୁଦ୍ଧି ଆସେ । (୧୧) ଚୋର ଭାଇ ଗଣ୍ଠିକଟା । (୧୨) ଚୋର ମନ ଯାଇ ଗଣ୍ଠିରିରେ । (୧୩) ଚୋର ମା' ଦ୍ୱାର ଦେଇ କାନ୍ଦେ । (୧୪) ଚୋର ମୁହଁ କି ସବୁବେଳେ ଗୋଜା । (୧୫) ଚୋରର ଏକ ମନ, ଚୋରି ଗଲା ଲୋକର ସହସ୍ରେ ମନ ।

ବ୍ୟଙ୍ଗ—

ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତିରେ ହାସ୍ୟରସପୂର୍ଣ୍ଣ ବହୁ ଉଦାହରଣ ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ୟଙ୍ଗଭାବାତ୍ମକ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକର ମର୍ମ ନିରାଟ ସତ୍ୟ ଓ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

(୧) କାହିଁ ରାଣୀ, କାହିଁ କାଣୀ । (୨) କିଏ ଘୋଡ଼ା ପାଲିଙ୍କିରେ ବସି ହକର ହକର । କିଏ ଖଣ୍ଡିଆ କାନ୍ଥରେ ବସି ହକର ହକର । (୩) ଅପି ଖଟୁଆ, ଗୁଆ ନାଇ ପାନ ନାଇ ଛୁଚ୍ଛା ବଟୁଆ । (୪) କାହାଣେ କଉଡ଼ିକ ପନକ ବନ୍ଧା । (୫) ଉଠି ନ ପାରେ, ବୋଲୁଛି, ହାମ୍ ଲଢ଼େଙ୍ଗା । (୬) ଅଣ୍ଟାରେ ନ ଥାଇ ଧନ, (ପିଲାର) ଘୋଡ଼ା ଚଢ଼ିବାକୁ ମନ । (୭) ଘାସ କାଟିଯାଇ ପରିଚ୍ଛା ପଣ ।

(୮) ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣୀପୁଅ ଅନନ୍ତା । (୯) ପରଲୁଗା ପିନ୍ଧି ଯାତରା ଦେଖା । (୧୦) ଗ୍ରୁଇକ ଛତା, ପାଣିକ କୋତା ।

ଆଉ କେତୋଟି—

(୧) ଅଜା, ଦଣ୍ଡବତ, ନା, ଜହ୍ନିଫୁଲ ପରି ଆୟୁଷ ପାଆ, ସଞ୍ଜେ ଫୁଟି ସକାଳେ ଯାଆ । (୨) ଅଷ୍ଟ କାକା, ବଗ ପଞ୍ଚକା, ଗୃଧ୍ର କୋଟି ଶତାନ ଚ, ସହସ୍ରକୋଟି ମାର୍ଜାର ହଗନ୍ତୁ ତବ ମୁଣ୍ଡରେ (ମସ୍ତକେ) । (୩) ଛୁଲେ ଛତୁ, ପାଣି ବରଷିଲେ କେତେ ତୁ ମାରୁ । (୪) ଗ୍ରେପରା ଛଇ, ଘଇତାକୁ ବୋଲୁଛୁ ନାତୁଣୀ ଜ୍ୱାଇଁ । (୫) ଉପରଠାଇଁ, ଘଇତା ଘେନଲି ଖଡ଼ୁ ପଟକ ପାଇଁ । (୬) ତମ ପସରାକୁ ସୁଆଁ ଜାଉ, ବଳେଇ ଦ ହଳ ଦୁହାଁ ହଉ । (୭) ଗୁଚ୍ଛାକୁ ସୁଁ ସାଁ, ଲୁଣ ଥିଲେ ଚଉଦ ପାଆ । (୮) ଦଇବ, କଲାକାଇଁଚକୁ କନ୍ଧବ । (୯) ଡେଙ୍ଗେଇ ଗ୍ରାନ୍ଧବ, ବାଙ୍ଗେଇ ପରଷିବ, ଭେଣ୍ଡିଆ ଖାଇବ, ଏହା କି ମୋ ଦେହ ସହିବ ? (୧୦) ବଳୁଆ ନନା, ଘର ପୋଡ଼ିଗଲା, ପଛକୁ ଅନା । (୧୧) କାଳିଆ ଲଡ଼ିବୁ ତ ! ପିଠିରେ କଣ ଲାଗିଛୁ ? (୧୨) ରଥ ବାଜପେଇ ଝିଅ, ଆଣିତ, ନେଇତ, ଭାର ଥୋଇତ, ବେଦୀରେ ବ୍ୟାଇଛୁ ପୁଅ ।

ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନର କେତେକ ଖୁଣ୍ଟ

ଝିଅ—ଝିଅ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତୋଟି ଢଗ ଶୁଣାଯାଏ । ସମାଜରେ ଜ୍ୱାଇଁର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ଶ୍ୱଶୁର ଘରେ 'ଜ୍ୱାଇଁ'ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ ଏବଂ ତାକୁ ଯଥୋଚିତ ଆଦର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା, ଚର୍ଚ୍ଚା କରି ତାର ମନକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସବୁବେଳେ ଚେଷ୍ଟା ହୁଏ । 'ଦୁହିତା' ପ୍ରତି ଜାମାତା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହୁ, ଆଦର କରୁ (ଦେଖିପାରୁ ବା ସୁଖ ପାଉ) ଏହାହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏ ଝିଅ ଜଞ୍ଜାଳ ଏତେ ବେଶି ଯେ ଝିଅର ମରଣ ହେଲେ 'ପଛକୁ ଭଲ' ବୋଲି ବୋଧ ହୁଆଯାଏ । "ଝିଅ ଦୁଇ କୁଳକୁ ହିତା, ଦୁଇ କୁଳକୁ ପିତା ।" ଦୁଇ କୁଳକୁ ପିତା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ହିତା । ଝିଅ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ କରି ଦୁଇ କୁଳ—ପିତୃ କୁଳକୁ ଓ ଶ୍ୱଶୁରକୁଳକୁ ଉଦ୍ଧାର କରେ । ଝିଅ ପୁଣି ଏତେ ଆଦରର ସମ୍ପତ୍ତି ଯେ, ଝିଅକୁ ଜ୍ୱାଇଁ ନେବା, ଯମ ନେବା ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ତେବେ ଝିଅ ଝିଅ,

ପୁଅ ସଙ୍ଗେ କେବେ ସମାନ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କୁଟୁମ୍ବକୁ ପୋଷିବା ପାଇଁ ଓ ପିତାର ଘର ବହନ କରିବା ପାଇଁ ପୁଅ ଯେପରି ସମର୍ଥ ଓ ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ, ଝିଅ ସେପରି ନୁହେଁ । ଝିଅ ତ ପର 'ଘରକୁ' ବା ପର ଘର ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ପର ଘରକୁ ଗଲେ ସେ ନୂତନ କୁଟୁମ୍ବ ଜଞ୍ଜାଳରେ ବୁଡ଼ିଯାଏ । ବାପ ଘରକୁ ମନେ ପକାଇବା ପାଇଁ ବା ବେଳ କାହିଁ ? ପହିଲ ପାଳି ପରେ କିଛି କାଳ ସ୍ୱାମୀ ଘରର ନଣନ୍ଦ, ଜାଆ, ଶାଶୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର, କଠୋର ଚଳଣିର କରାଳ ଚକ୍ର ନୂତନ ବୋହୂର ମନକୁ ଅସ୍ଥିର କରି ପକାଏ । ଶିକ୍ଷିତ, ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ଉଚ୍ଚ କୋଟିର ବ୍ୟକ୍ତି ପାଖରେ ବୋହୂ ଯିଏ ଝିଅ ସିଏ; ବୋହୂ ଆଦର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଓ ଗେଲବସରରେ ବୁଡ଼ିଯାଏ । କାହାଣୀରେ ଯେଉଁ ଚକ୍ର ମିଳେ ତାହା ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ଭିତରେ ବା ସଜ୍ଜନ କୁଟୁମ୍ବ ଭିତରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । 'ଝିଅକୁ ମାରି ବୋହୂକୁ ଶିଖାନ୍ତି' ପ୍ରବାଦଟି ଦୁର୍ଜ୍ଜନ କୁଟୁମ୍ବରେ ହିଁ ବେଶୀ ଦେଖାଯାଏ ।

ଝିଅ ଦେଇଥିବ ଯାହାକୁ, ଲଇଁ କହୁଥିବ ତାହାକୁ ।
ଝିଅକୁ ଯମ ନେଲେ ଯେ, ଜ୍ୱାଇଁ ନେଲେ ସେ ।
ଝିଅକୁ ଜ୍ୱାଇଁ ନେଲେ ଗଲା, ଯମ ନେଲେ ଗଲା ।
ଝିଅକୁ ପୁଅ କହିଲେ କି ଦିନ ସରିବ ?
ଝିଅ ମରଣ, ପିତା ତରଣ, ନମିଳେ ଋଣ,
ଆଗେ ଦୁଃଖ ପଛକୁ ଭଲ ଏ ।
ମରଦ ପୁଅର ଲଣ୍ଡି, ମାଇକିନା ଝିଅର ଗଣ୍ଡି ।

ଝିଅ ତ ସବୁବେଳେ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହେ, ପିତୃଗୃହରୁ ଯେତେ ନେଲେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଝିଅ ଝିଆଣୀ, ଦବା ନବାଯାଏ ମୁହଁ ଗୁହାଁଣି,
ନ ଦେଲେ କରନ୍ତି ବାଙ୍କ ଗୁହାଁଣି ।

ଝିଅ ଯୋଗୁଁ ଜ୍ୱାଇଁ ସମ୍ମାନ ଓ ଆଦରର ପାତ୍ର । ଝିଅ ମଲେ କୋଇଁ କାହାର ଗୋତ ? "ଝିଅ ଘିଅ" ଘରେ ବହୁତ ଦିନ ରଖି ସମ୍ଭାଳ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେଥିଯୋଗୁଁ "ହାତକୁ ଦି ହାତ" କରିଦେଲେ ଦାୟିତ୍ୱ ଗଲା, ଚିନ୍ତା

ଗଲା । ଦେଲା ନାହିଁ, ହେଲା ପାର । ଏହି ମନୋଭାବରୁ ଯୌତୁକର ଦାଉ ବେଶି ହୁଏ । ଅଳ୍ପ କାଳ ପୂର୍ବେ ଜାତି ଭିତରେ କୁଳୀନର ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଯୋଗୁଁ କୁଳୀନ ଘରେ ଝିଅକୁ ବିବାହ ଦେଲେ ଜାତିପଣ ଦେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଯୌତୁକର ଭାର ଅସହନୀୟ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲା । କ୍ରମେ କୁଳୀନର ସ୍ଥାନ ଶିକ୍ଷିତ ଉପାଧି ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ ଗୃହ ଅଧିକାର କରି ନେଉଛି । ଯୌତୁକ ପୂର୍ବ ପରି ବାଧ୍ୟବାଧକତାରେ ବନ୍ଧା ହୋଇ ରହିଛି; ସ୍ନେହ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଫଳ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

ଭାଇ ଭଗାରି—

ଭଗାରି କାହିଁ, ନା, ମା ପେଟରେ । ଭାଇ ନୁହେ ଭଗାରି, ହାଟ ନୁହେ ହଟାରି । ଭାଇ ଭଗାରି ନ ଥିଲେ, ଯାଯାକାଳିଆ ଭଗାରି । ଭାଇ ଭଗାରିରେ ଘର କରି, କିଏ ସେ ଅଛି ସତ ଧରି । ଭାଇକି ବାଣ୍ଟ, ମଡ଼ାକୁ କାଠ; ଘୋଡ଼ାକୁ ବାଗ, ଶୀତକୁ ମାଠ । ଭାଇ ସଙ୍ଗେ ଯେ କରଇ କଳି, ଭଣ୍ଡିଆ ଲୋକ ତାହାକୁ ବୋଲି । ଭାଇ ହିଂସାରେ ଲଙ୍କାଗଡ଼ ଜୟ ।

ଭଉଣୀ ଘରେ ଭାଇ, ଶ୍ୱଶୁର ଘରେ ଜୋଇଁ, ପର ଅଇଁଠା ଖାଇ । ଏମାନଙ୍କ ଜୀବନ ବୃଥା; କାରଣ, ଏହା ଭଳି ନିନ୍ଦା ଓ ଅସମ୍ମାନଜନକ କଥା ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ସମାଜରେ ଘରଜୋଇଁ ହେବା ଏକ ନିକୃଷ୍ଟତମ ପନ୍ଥା ବୋଲି ଧରାଯାଏ; ପିତୃକୁଳର ଅସହାୟତା, ନିର୍ଦ୍ଧନତା, ଅକୁଳୀନତାହିଁ ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହି କାରଣରୁ ଜୋଇଁ ଜୋଇଁର ସମ୍ମାନଲାଭରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୁଏ । ପୁତ୍ରର ଆଦର ମଧ୍ୟ ସେ କ୍ୱଚିତ୍ ପାଏ । ଏହା ସ୍ତ୍ରୀ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ ଯନ୍ତ୍ରଣାଦାୟକ । ଘର ଜ୍ୱାଇଁଆଟେ ବୋଲି ସ୍ୱାମୀକୁ କେହି କହିଦେଲେ ଭାର୍ଯ୍ୟାର ହୃଦୟ କାଟି ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ଭାଇ ଭଉଣୀ ଘରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବା ସମାଜରେ ଘୃଣାର କଥା । ଏହି କାରଣରୁ ଭଉଣୀ ଶ୍ୱଶୁର ଘରେ ସବୁବେଳେ ମନମାରି ରହିଥାଏ । ଦେଖେଇ ଶୁଣେଇ ପଦେ କହି ଦେଲେ ଶୂଳ ମାଇଲା ଭଳି ଲାଗେ ।

ଶାଶୁ—ଶାଶୁ ବୋହୂଙ୍କର ଠକାରି କଳି, ରାତିରେ ଖାଆନ୍ତି ସବୁ ଚକୁଳି । ଶାଶୁ ବୋହୂଙ୍କର ଠକାରି କଳି, ଜିଭ କାଟନ୍ତି ଦ୍ୱାରି; ଯେ ଯାହାର ସେ ତାହାର, କହିଲା ଲୋକ ବାହାର । ଶାଶୁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡ ନନ୍ଦେ ଖର, ଖୋଜୁଥାଏ

ବୋହୂ ପଢ଼ିଆ ଘର । ସତେ ଏତେ ଧନ ହେବ, ବୋହୂ ବସିଥିବ ଖଟ ପଲଙ୍କେ, ପୁଅ କି କଥା କହିବ ? ସାତକୁ ହେଲା ସତର, ଶାଶୁ ଆଉଁ ଆଉଁ ନଣନ୍ଦ ଗର୍ଜିଲା, ମଲଟି ମୁହିଁ ଏଥର । ସାତ ଚକୁଳିକୁ ଚଉଦ ଚେଁ, ଶାଶୁ ବୋଲେ ଜୁଆଁଇ ସବଙ୍କେ ।

ସ୍ତ୍ରୀ—ସ୍ତିରିଙ୍କ ଦଶା ପଥର ତଳେ, ପୁରୁଷର ଦଶା ପତର ତଳେ । ସ୍ତିରିଙ୍କି ନ ବୋଲିବ ଅବଳା, ଜଣା ରାତିରେ କାଟି ଦିଅନ୍ତି ଗଳା । ସ୍ତିରିଙ୍କି ନ ଯିବ ପରତେ, ଦଣ୍ଡିବ ମାଳବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ । ସ୍ତିରିର ତିନି ଦଶା, ପୁରୁଷର କ୍ଷଣେ ଦଶା । ସ୍ତିରିଙ୍କି ସାତ ସପନରେ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରିବ । ମାଈଁ ବେକ ଧରି କାନ୍ଦେ, ମାମୁ ବେକ ଧରି କାନ୍ଦେ । ମାଇପି କଥା, ପାଣି ବାରତା, ଏହା ନ ଶୁଣିବ କାନେ; ଏହାକୁ ଯେବେ କାନେ ଶୁଣୁଥିବ, ମନ ଦେଇଥିବ ଆନେ । ମା ଝିଅ ଦେଉଳେ ପଶିଲେ, ଯେ ଯାହା ଶୁଭ ମନାସିଲେ । ମା ପେଟ, କୁମ୍ଭାର ଉହା, ଏକ ସମାନ ।

ମାମୁ—ନାହିଁ ମାମୁଠୁ କଣା ମାମୁ ଭଲ । କଂସମାମୁ । ଜହ୍ନ ମାମୁ । ମାମୁ ଘରକୁ ଯେଉଁ ବାଟେ, ଅଜା ଘରକୁ ସେଇ ବାଟେ । ମାମୁ ଘରେ ଥାଇ ପତରଖଣ୍ଡି ଗଣ୍ଡାଏ ।

ଘରେ ମର୍ଯ୍ୟାଦା—ମାଆ ଆଗେ ଯେ ପୁଅକୁ ମାରେ ତାକୁ ଜାଣିବ ବୋପା; ଘର ଭିତରେ ଯେ ଦୁମ୍‌ଦାମ ଚାଲେ, ତାକୁ ଜାଣିବ ଅପା ।

ରାଜା—ରାଜା ଗୋଜା । ଅଦା, ପରଜା ଛେଚିଲେ ବାହାରଇ ରସ । ରଜା କହିଲେ ହରଷେ, ମନ୍ତ୍ରୀ ଚୁଟ୍‌ ଚୁଟ୍‌ ଗଲା ବରଷେ । ଅଗାଣ୍ଡିଆ ରଜାକୁ ପାଲଟୁଣ୍ଡିଆ ମନ୍ତ୍ରୀ । ରଜା ପୁଅ ତେଜା । ରଜାକୁ ଖଜା ଅପୂର୍ବ । ରାଜଦୃଷ୍ଟି ଯମ ଦୃଷ୍ଟି । ରଜା ଚାଉଳ ଚୋବାଇଲେ ବାତ ନାଶନ । ରଜା ସଙ୍ଗେ ଶୁଖୁଆ ବଣିଜ । ରଜା ଆଗେ ସତ କହିବ, ମାଇପ ଆଗେ ମିଛ କହିବ । ରଜା ଘରେ ଦଇବ ପାଣି । ରଜା ଘର ଘିଅ, ପଣତ ପସାରି ନିଅ । ଫୁଲ ହୋଇ ଯେବେ ନଥାଇ ବାସ, ଫୁଲଣିଆ ଯେବେ ହୁଏ ନରେଶ; ଫନ୍ଦା କରି ଯେବେ କରିବ ହେଳା, କହଇ ଦନାଇ ବୁଡ଼ିବ ଭେଳା । ରଜା, ବର, ବାଈ ଏ ତିନିକି ଦେଖି ଯାଇ । ରଜାର ନିଅଣ୍ଟ ପ୍ରଜାର ହାନି । ରଜା ଜିଏ ଭଣ୍ଡି,

କେଲା ନାଏ ଭଣ୍ଡି । ରଜା ହୋଇ ପରଜା ଦଣ୍ଡେ, ଗୁଣ୍ଡ ହୋଇ ଦେହକୁ ମଣ୍ଡେ, ଗୁରସ୍ତ ହୋଇ ପତ୍ନୀକି ଦଣ୍ଡେ, ସାଧୁ ହୋଇ ଖାତକକୁ ଡଣ୍ଡେ, ଏ ଭଲ ନୋହୁ । ଫଟା ମୃଦଙ୍ଗକୁ ଜଡ଼ା ଗାୟକ, କାଣି ଦାସୀ ତହିଁ ନାଚୁଛି; ଅବୁଝା ରଜାକୁ କେମୈଇ ପାନ୍ଦ, ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ବୁଝୁଛି । ଗୁଡ଼ ପିତୃ କାର୍ଯ୍ୟ, କର ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ।

ନ୍ୟାୟ—ଲଉ ଗ୍ରେରକୁ ମୁଣ୍ଡ କାଟ । କଥାକେ ଦଣ୍ଡପାଟ, କଥାକେ ମୁଣ୍ଡ କାଟ । କପା କର୍ପୂର ଏକ ଭାଉ, ଅବୁଝାମଣା ରାଜ୍ୟକୁ କପାଁ ଯାଉ । ଅବିବେକୀ ରାଜାଠାରେ ବୁଦ୍ଧିର ଇଚ୍ଛା, ମାଟିଘୋଡ଼ା ଚଢ଼ି ଯୋଜନ ଯିବା ବାଞ୍ଛା ।

ଧନ—ସଂସାର ଯାତ୍ରା ପାଇଁ ଅର୍ଥର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଏହି ଅର୍ଥ ପୁଣି ଅନର୍ଥର ମୂଳ । ଧନ ଥିଲେ ଧର୍ମ ଅର୍ଜନ କରିବ । ଅଧର୍ମରେ ଧନ ଅର୍ଜିଲେ ସେ ଅର୍ଥ ସ୍ଥାୟୀ ହେବ ନାହିଁ, ଦିନେ ନା ଦିନେ ଉଭେଇ ଯିବ । ଧନର ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଅନର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଧନର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଉଡ଼େଇ ଦେବା କଥା ନୁହେଁ; ଏହାର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ଜଗିରଖି ଚଳିଲେ ଜୀବନ ସୁଖମୟ ହେବ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧେ କେତୋଟି ସୁନ୍ଦର ପଦ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ଧନ ଅର୍ଜିଲେ ଧର୍ମ କର, ଧର୍ମେ ପ୍ରାପତ ନରହର । (ଭାଗବତ)
୨ । କଉଡ଼ାକେ ତର, କଉଡ଼ାକେ ମର, କଉଡ଼ାକେ ଘର ଦୁଆର କର ।
୩ । ଅଧର୍ମ ବିଉ, ବଢ଼େ ବହୁତ, ଗଲାବେଳେ ଯାଏ ମୂଳ ସହିତ ।
୪ । ଏ ଥରକୁ ଗାର, ଆର ଥରକୁ ଧାର ।
୫ । ଅଳପ ଧନ ବିକଳ ମନ ।
୬ । ଟଙ୍କା ମୁହଁ ବଙ୍କା ।
୭ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧନ ବାଦକୁ, ହାଣ୍ଡି ଧନ ମଦକୁ ।
୮ । ଆପଣା ସମ୍ପତ୍ତି ପରକୁ ଦେଇ, ଶିବ-ପଳାଇଲେ ଲଙ୍ଗଳା ହୋଇ ।
୯ । ଖଣ୍ଡିଗଣିଆର ଦିଗୁଣ ସରେ, ଆଟିକାଚୁହାଁର ମାଇପ ମରେ ।
୧୦ । ଆଜି ଖୁଦ କାଉ, କାଲି ଗଇଁଠା, ପଅର ଦିନକୁ ଦାସୀ ଅଇଁଠା ।

୧୧ । ଆୟୁ ଦେଖି ବ୍ୟୟ, ଶରୀର ଦେଖି ଧର୍ମ ।
୧୨ । ଆଗେ ମଉସା, ଜଡ଼ ପଇସା, ଆଉ ସବୁତକ ଫସରଫସା ।
୧୩ । ପରଧନରେ ଲହରପହର ।
୧୪ । ଘରର ସୁନ୍ଦର, ବର ସୁନ୍ଦର, ବାଦ୍ୟକୁ ସୁନ୍ଦର ମହୁରୀ ।
ଦୂର ଦେଶକୁ ପର୍ବତ ସୁନ୍ଦର ସର୍ବ ସୁନ୍ଦର କଉଡ଼ି ।

କେତେକ ଅତି ପରିଚିତ ଢଗଢମାଳି—

୧ । ଅଖାଇ କରିଛୁ ଓପା,
ଡୋଲିକ ଗୁଉଲ ଓଳକେ ଖାଇଛୁ, ଦାନ୍ତ ଅଛୁ ଦରଘସା ।
୨ । ଆମ୍ବୁଆ ମାଠିଆ ପେଟ, ଛ ମାସ ଜଗିଲି ଗାଧୁଆ ଘାଟ,
ଦିନେ ନ ପାଇଲି ଭେଟ ।
୩ । ଖାଇ ବସିଲେ ବଢ଼ଇ ପେଟ, ଖାଇ ଖାଇଲେ ଯମର ଭେଟ ।
୪ । କୁହାଯାଉଥାଇ ସିନା,
ଭୁହାଇ ଭୁହାଇ ପୁଟ ଦେଉ ଥିଲେ, ଲୁହା କ ହୋଇବ ସୁନା ।
୫ । କି କଥା କହିବୁ ମୋତେ,
ଯଉଁଦିନ କାନପଣନ୍ତ ଚରିଲୁ, ସ୍ୱାତେ ଡରିଥାଇ ତୋତେ ।
୬ । ଗୁଡ଼ ଜଣିଥିଲି ଅଢ଼େଇଏ,
ପୁଅ ବାହା କଲି, ଝିଅ ବାହା କଲି, ଆଉ ରହିଗଲା ସଢ଼େଇଏ ।
୭ । ଘୋଡ଼ା ଭୁଣ୍ଡ ଟାକୁ ଟାକୁ,
କାହୁଁ ଆଣିଥିଲି ଆକୁଲିଟାକୁ, ଚୁଡ଼ା କୁଟି ଖାଇବାକୁ ।
୮ । ଚାଲି ଯାଉଥାଏ ଶରମକୁ, କଥା କହୁଥାଏ ଭରମକୁ,
ମରମ ଭିତରେ ଯାହା ହେଉଥାଏ, ସାକ୍ଷୀ ଦେଉଥାଏ ଧରମକୁ ।
୯ । ଗୁଉଲ ପଛକେ ଅଧିଆ ହେଉ, ପେଜ ହେଉ ବହଳିଆ,
ଘଇତା ପଛକେ ସନ୍ତୁଆ ହେଉ, ଲୁଗା ହେଉ ତଉଁରିଆ ।
୧୦ । ଜରି କଲା ଧାନକୁଟା ବେଳକୁ, ଗୁଡ଼ିଗଲା ଭାତଫୁଟା ବେଳକୁ ।
୧୧ । ଠେକ ପଗ୍ଭରଇ ବେକାରେ, ତୁ କେଉଁ ମଣିଷରେ ଲେଖାରେ ।
୧୨ । ଚିଙ୍କି ପେଟତଳେ ଗାତ,
ଧରିଥିଲି ସୁନାଫୁଲିଆ ହାତ, ଟେକା-ପାଣି ଟେକା-ଭାତ ।

୧୩ । ଧୋବଧାଉଳିଆ ଗୈର କରନ୍ତି, ରୁକ୍ମଣୀ ଦେଖିଲେ ମାର ଗୋଡ଼ାନ୍ତି ।

୧୪ । ପରକୁ କପାଇଁ କାନ୍ଦୁ,
ପରପୁଅ ପରଦେଶିଆ ବନ୍ଧୁ, କେତେ ବାହୁନାଇଁ କାନ୍ଦୁ ।

୧୫ । ଭଙ୍ଗା ଠିଙ୍କିଶାଳ ରୁଅ,
ହେଲା ଗୃହିଲକୁ କେତେ କଣ୍ଡାଉଛୁ, ପାଇଛୁକି ପୋଲା ଦେହ ।

୧୬ । ଭଣ୍ଡାର ହାତରେ ପଡ଼ିଛି ଚୁଟି, ଯେଣିକି ବୋଇଲେ ତେଣିକି ଉଠି ।

୧୭ । ସବୁ ଯାଉ ମହତ ଥାଉ, ମହତ ଗଲେ ନ ମିଳେ ଆଉ ।

୧୮ । ହୁଡ଼ାର ବେଦନା କୁଆ ନ ଜାଣେ, ଠୁକୁ ଠୁକୁ କରି ଠୁଙ୍ଗିରେ ହାଣେ ।

୧୯ । କ୍ଷୀରରେ ଧୋଇଲେ, ଖଣ୍ଡରେ ମୁହିଲେ, ନିମ୍ବ କି ମଧୁର ହୋଇବ,
ଯେତେ ପରକାରେ ବୁଝାଇ କହିଲେ, ପର କି ଆପଣା ହୋଇବ ?

୨୦ । ଚେଇଁ ଶୋଇବ ଯିଏ, ତାକୁ ଉଠାଇବ କିଏ ?

୨୧ । ଯା ନ ଖାଇଲୁ ଝିଅ, ତା କ୍ୟାଇଁ ପତରେ ଦିଅ ।

ଢଗ ଅପେକ୍ଷା ଢମାଳିରେ ଭାବର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଭାଷା ଓ ରଚନାଶୈଳୀରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଢଗଠାରୁ ଢମାଳିର ଆକାର ଦୀର୍ଘ । କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ଦୀର୍ଘ ଢମାଳି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

କ୍ଷୁଦ୍ର— କି କହିବି କରମକୁ, ମରିଯାଉଥାଏ ସରମକୁ ।
ମରମ ଭିତରେ ଯାହା ହେଉଥାଏ, ସାକ୍ଷୀ ଦେଉଥାଏ ଧରମକୁ ।

ଦୀର୍ଘ—(୧) ଅଇଲ ବନ୍ଧୁ ଭଲ କଲ, ବସିବାକୁ ନାହିଁ ଠାଆ,
ଯେଉଁ ବାଟେ ବାଟେ ଅଇଲ ବନ୍ଧୁ, ସେଇ ବାଟେ ବାଟେ ଯାଆ ।
ପାଣି ମୁନ୍ଦେ ଦିଅନ୍ତି ବନ୍ଧୁ ଦଦରା ମାଠିଆ,
ନ ବସି ବେଗେ ଯାଅ ବନ୍ଧୁ କେତେ ହେବ ଠିଆ ।
ପାନ ଖଣ୍ଡିଏ ଦିଅନ୍ତି ବନ୍ଧୁ ନାହିଁ ପାନ ଗୁଆ
ଖାଲି ବଟୁଆ ଶୂନ୍‌ଶାନ୍ ପଡ଼ିଚି ଟିକେ ଧୂଆଁ ।

(୨) କୋବା ପଡ଼େ ଗୁଈଁ ଗୁଈଁରେ, କୋବା ପଡ଼େ ଗୁଈଁ ଗୁଈଁ
ଗୋଷ୍ଠର ମନରେ ହରଷ ନାହିଁ, ମିଛେ ବୋଲେ ନାହିଁ ନାହିଁ ।

ଗଲି ଓଲି ଚଲେ ଭାଲୁ ରେ, ଗଲି ଓଲି ଚଲେ ଭାଲୁ,
କାଖରେ ମାଠିଆ ପେଟରେ ଛୁଆ, ଖଡ଼ୁ ଝୁଁମୁଝୁଁମୁ ଗାଲୁ ।
ନଈରେ ବାଲିଆ ମଲା, ନଈରେ ବାଲିଆ ମଲା,
ଦଣ୍ଡିହଲେଇକି କୁମ୍ଭୀର ନେଲା, ଠିଆ ଜହ୍ନ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ସମାଜ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ବହୁ ଦିଗ ଉପରେ ପ୍ରବଚନ, ଢଗ, ଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଅତି ବାସ୍ତବ ଓ ଅନୁଭୂତିପ୍ରସୂତ ଥିବାରୁ ଜୀବନଯାତ୍ରାରେ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସୁଛି । ଅନୁଭୂତି ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଗଠିତ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାରୁ ସଂସ୍କୃତିର ସୁଗଭୀରତା ଓ ବ୍ୟାପକତାର ପରିଚୟ ଦେଉଛି ।

ଢଗଢମାଳିର ଛନ୍ଦ

ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତିରେ ଗୁରୁ ଲଘୁ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଗୁରୁ ବା ଦୀର୍ଘ ଉଚ୍ଚାରଣ ହିଁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ । ଗୁରୁ ସ୍ଥଳରେ ଲଘୁ ଓ ଲଘୁ ସ୍ଥଳରେ ଗୁରୁର ଉଚ୍ଚାରଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାକୃତର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏହି ରୀତି । ମାତ୍ରାଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଆଦୌ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଓଡ଼ିଆରେ ମାତ୍ରାଛନ୍ଦର ମଧ୍ୟ ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ନାହିଁ । ଏକାକ୍ଷରୀ, ଦୁଇ ଅକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ନାହିଁ । ତ୍ର୍ୟକ୍ଷରଠାରୁ ସମଛନ୍ଦର ଢଗଢମାଳି ଓଡ଼ିଆରେ ଅଛି । ତ୍ର୍ୟକ୍ଷର, ଚତୁରକ୍ଷର, ପଞ୍ଚାକ୍ଷର, ଷଡ଼କ୍ଷର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛନ୍ଦ ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତି ଛଡ଼ା କବିମାନଙ୍କର କବିତାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ତ୍ର୍ୟକ୍ଷରଠାରୁ ଷଡ଼କ୍ଷର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛନ୍ଦକୁ ପ୍ରାକୃତ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ନାମ ଅନୁସାରେ ହିଁ ନାମକରଣ କରାଯାଇଛି । ସପ୍ତାକ୍ଷରଠାରୁ ସମଛନ୍ଦର ନାମ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର କବିତାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏସବୁ ଅକ୍ଷର ଛନ୍ଦ, ମାତ୍ରାଛନ୍ଦ ନୁହେଁ । ସପ୍ତାକ୍ଷରଠାରୁ ନାମବିଶିଷ୍ଟ ଛନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଢଗଢମାଳିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ,ଢଗଢମାଳିରେ ଅନେକ ସମଛନ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ, ଯାହାର ନାମକରଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଡଗଡମାଳରେ ଛନ୍ଦ

୩ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଯେ' ପାଲେ', ସେ' ଝାଲେ' ।

ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୨) ଢୋକେ' ପି', ଦଣ୍ଡେ' ଜୀ' ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି । ଉପାନ୍ତ ସ୍ୱରର ମିଳନ ଅଛି ।

ପ୍ରାକୃତ ନାମ—ତାଳୀ । ଉଦାହରଣ—ଗୋକଣ୍ଣୋ ଉବ୍‌ବଣ୍ଣୋ । (ପ୍ରାକୃତ ପିଙ୍ଗଳ) ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

୪ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଆପ' କଥା', କାଟେ' ମଥା' ।

୨ୟ, ୪ର୍ଥ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୨) ଯହିଁ' ପାଇ', ତହିଁ' ଗାଇ' ।

(୩) ଯହିଁ' ଖୁଣ', ତହିଁ' ଗୁଣ' ।

(୪) ପଳାନ୍ତି' ଯେ', ତରନ୍ତି' ସେ' ।

୩ୟ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୫) ପେଟ ପୋଷ, ନାହିଁ ଦୋଷ ।

ଉପାନ୍ତ ସ୍ୱରର ମିଳନ ଅଛି ।

ପ୍ରାକୃତ ଉଦାହରଣ—ଦେଉ ଦେଉ ଶମ୍ଭୁ ଦେଉ । ଛାସୁ ସୀସା ଚନ୍ଦ ଥାସ । (ପ୍ରା. ପିଙ୍ଗଳ) ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

୫ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଅଳପ' ଧନ', ବିକଳ' ମନ' ।

୩ୟ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୨) ଅଲୋ' ମଉସା', ଜଡ଼' ପଇସା' ।

୨ୟ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୩) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାତ', କପାଳେ ହାତ' ।

ଉପାନ୍ତ ସ୍ୱରର ମିଳନ ଅଛି ।

ପ୍ରାକୃତ ନାମ—ହଂସ । ଉଦାହରଣ—ସୋ ମିହ କନ୍ତା, ଦୂର ଦଗନ୍ତା । (ପିଙ୍ଗଳ)

ସଂସ୍କୃତରେ ମଧ୍ୟ ଷଣ୍ମାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦ ଅଛି । "ରୁଚିର ନଖେ, ରୁଚସ୍ୟ ସଖେ । ବଲିତ ରତି, ଭଜନ ତତିଂ ।" (ମୁକୁନ୍ଦ ମୁକ୍ତାବଳୀ, ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ ପୃ-୨) ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

୬ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ପେଟ ଖାଏ' ଭାତ', ପିଠି ସହେ' ନାତ' ।

୪ର୍ଥ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୨) ଚନ୍ଦ୍ର ଜାଣେ' ପାପ', ମା ଜାଣେ' ବାପ' ।

୪ର୍ଥ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

(୩) ପାଇକ' କାହାଣୀ', ମଇଁଷି', ଗୁହାଁଣୀ' ।

୩ୟ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।

ପ୍ରାକୃତ ନାମ—ମାଲତୀ । (ପ୍ରା. ଉ—ଧଅଁ ସରବୀଅ, ମଣୀ ଗୁଣନ୍ନସ୍ତୁ ।) ଦଈ ଲହୁ କନ୍ତ, ସମାଲଇ କନ୍ତ ।.(ପିଙ୍ଗଳ) । ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦରେ ମଧ୍ୟ ଉପଧା ମିଳନ ଅଛି । ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

୭ ଅକ୍ଷରୀ—ଯେଣେ ଇଚ୍ଛା' ତେଣେ ଯା', କର୍ମ ଯେନ' ବୁଲୁଆ' ।

୪ର୍ଥ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି । ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

ସଂସ୍କୃତ ନାମ—କୁମାର ଲଳିତା । ଉଦା:—ମୁରାରେ ତନୁବଲ୍ଲୀ କୁମାର ଲଳିତା ସା । ବ୍ରଜେଣ ନୟନାନାଂ ତତାନ ମୁଦମୁଚ୍ଚୈଃ ।

(ଛନ୍ଦୋ ମଞ୍ଜରୀ—ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ, ଶ୍ୟା. ଗ୍ର. ପୃ-୩)

ହରଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣଶିକ୍ଷା ଚଉତିଶା ସପ୍ତାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ । ଏହାକୁ "ହରଦାସ ଚଉତିଶା ଛନ୍ଦ", "କ-କ ଚଉତିଶା ଛନ୍ଦ" ବା "କ-କ ଦୋହା ଛନ୍ଦ" ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଖ୍ୟାତ ସିଦ୍ଧ ସରହପାଦ "କ-କ ଦୋହା" ଲେଖିଥିଲେ । ଏହି ଦୋହା ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶାର ମୂଳ । ହରଦାସ ଚଉତିଶା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ରଚନା । ବର୍ଣ୍ଣଶିକ୍ଷା ବେଳେ ପିଲମାନେ ଏହାକୁ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରନ୍ତି ।

କ-କ' କାଳିନ୍ଦୀ ତୀରେ', ଖ-ଖ' ଖେଳନ୍ତି ଧୀରେ' ।

ଛ-ଛ' ଛଇଲ କାନୁ', ଜ-ଜ' ଜଗଜୀବନୁ' ।

୨ୟ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି । ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ।

୮ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଆମ୍ବର ଢନେ' ପଣସ', କଥା ନ କହେ' ମଣିଷ'।
୫ମ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।
(୨) ଆପେ ମଲେ' ଯୁଗ ଯାଏ', ପର ମଲେ' କାନ୍ଦୁଥାଏ'।
୪ର୍ଥ, ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ।
ଉପାନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱରର ମିଳନ ଅଛି ।
ନାମ—ଭୁଟିଆରୀ, ଭୈରବୀ, ମୁଖାରୀ, ନଳିନୀଗୌଡ଼ା ।
୯ ଅକ୍ଷରୀ—ଆପଣା ଦୋଷେ' ଆପେ ମରି', ତାର ଦୋଷରେ' ବ୍ରହ୍ମହରୀ'।
ନାମ—ଗୁଜ୍ଜରୀ
୧୦ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଅଳପ ଆୟୀ ବହୁତ ବ୍ୟୟୀ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଣତ ପରିଏ ସେହି ।
(୨) ଯହିଁ ନ ଥିବ ରକତ ମିଶା, ତହିଁ ନ ଥିବ ସାଇପଡ଼ିଶା ।
(୩) ଯାଚ କଲ୍ୟାଣ ମାଗି ଓଳିକ, ଏ ତ ନୁହନ୍ତି କଉଁ ଭଳିକ ।
ନାମ—ମୁଖାରୀ
୧୧ ଅକ୍ଷରୀ—(୧) ଆପଣା ଦୋଷରେ' ମରଣ ଯାର',
କି କରିବେ ବ୍ରହ୍ମା' ଶଙ୍କର ତାର'।
(୨) ଜାଗର ନୁହେଁ କି ପାଗର ନୁହେଁ,
ମାଆ ବୋଇଲା ଏ ଭାଗର ନୁହେଁ ।
ନାମ—ଚନ୍ଦ୍ରକେଳୀ

ଏହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ନାମ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ନାମ ସହିତ ମେଳ କରି ଦିଆଯାଇପାରେ ।

ଚଗଚମାଳ, ପଲ୍ଲୀଗୀତକାର ଏହି କେତେକ ସମ ଛନ୍ଦର ନାମକରଣ ହୋଇ ନାହିଁ ।

(୧) ଆସନ୍ତା ଆସିବ ଯାଆନ୍ତା ଯିବ, ମୋ ଦୁଆରୁ କେହି ନ ଫେରିବ ।
(୨) ବାରମାସ ଯାକ ପରକୁ ଦେବ, ମୁଁ କାହାରିକି ଆଶ ନ କରିବ ।
(୩) ଆସିଲି ଏକା ଯିବି ଏକା, ସାଙ୍ଗରେ ନ ଯିବେ ଧଡ଼ି ଆଡିକା ।
(୪) ଆମ୍ବର ବଣ, ଆମ୍ବ ସରିଲେ ଝାଙ୍କୁଆ ବଣ ।
(୫) ଆଲୋ ସଖି, ଆପଣା ମହତ ଆପେ ରଖି ।
(୬) ଆରେ ରେ, ଯେତେବେଳକୁ ଯେ ।

(୭) ଆଲୋ ମଉସା ଜଡ଼ ପଇସା, ଆଉ ସବୁଯାକ ଫସରଫସା ।
(୮) ଆଦର ନ ଥାଇ ଯେଉଁ ଭୋଜନ, ଲବଣ ନ ଥାଇ ଯେଉଁ ତିଅଣ,
ମାଲପା ନ ଥାଇ ଯେଉଁ ସ୍ନାହାନ, ସଖି ଗୋ ମନ୍ଦ ଏ ।
(୯) ଅଶ୍ୱ ଅସ୍ତ୍ର ଅବଳା, ଉଧାର ନ ଦେବୁରେ ବଳା ।
(୧୦) ଅସଙ୍ଗ ସଙ୍ଗ ସଙ୍ଗିତା,
ଅସଙ୍ଗ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗ ହେଲେ କାଠର ଘଣ୍ଟ ଲମ୍ବିତା ।
(୧୧) ଅରୂପ ଯାକରେ ସ୍ୱରୂପ ମିଠା, ମନୁଷ୍ୟ ମିଠା ଗୋରା,
ଦେବତା ଯାକରେ କାଳିଆ ମିଠା, ସବୁଠୁଁ ମିଠା କୋରା ।
(୧୨) ତଳ ବରଡ଼ା ଖସୁଛି, ଉପର ବରଡ଼ା ହସୁଛି,
ମଝି ବରଡ଼ା ଥାଇ ବୋଲୁଛି ମୋ ଦିନକାଳ ଆସୁଛି । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଡାକ ବଚନ—(ପ୍ରବାଦ)

୧ । ଉଶ୍ୱ ମୁଠି ଆଡ଼ ଦି ମୁଠି, କଆଁସ ମଝିରେ ପୋତିବୁ କାଠି ।
ବିଲରେ ରଖିବୁ ପାଣି ସମାନ, ପର୍ବତ ଶିଖରେ କରିବୁ ଧାନ ।
ଯେବେ ନୋହିବ ତହିଁରେ ଧାନ, ତେବେ କାଟିବୁ ଡାକର କାନ ।
୨ । ବାଂଶ ଆଙ୍ଗୁଳ କରିବୁ କାଠ, ତହିଁରେ ଅଧା କରିବୁ ଲାଠ ।
ନ ପଡ଼େ ଆଙ୍ଗୁଳ ତେତେ ଦଣ୍ଡ, କି କରିବ ତୋର ପୋଥା ଖଣ୍ଡ ।
୩ । ଶିଙ୍ଗ ସରୁ ଲାଙ୍ଗୁଡ଼ ମୋଟା, ଡାକ କହେ ପାଣେ ନ ଯାଅ ବେଟା ।
୪ । ପୂର୍ବ ମେଘ ଉଇଁ ପଶ୍ଚିମେ ପଶେ, ସଜ ଗୋବରରେ ଅଂସାଇ ବସେ,
ଡାକ ବୋଲେ ପୁତା ନିଶ୍ଚେ ବରଷେ ।
ଉଇଁ ନ ଦିଶେ ହସି ପଶେ, ଉତ୍ତର ମେଘ ଦକ୍ଷିଣେ ଆସେ,
ସଜ ଗୋବରରେ ଅଂସାଇ ବସେ, ଡାକ ବୋଲେ ପୁତା ନିଶ୍ଚେ ବରଷେ ।
୫ । ପୂର୍ବେ ଆର୍ଦ୍ର ବିଲ ପଶ୍ଚିମେ ରୋଇ, ନାଥ ବୋଲେ ପୁତା ନିଶ୍ଚେ ଧୋଇ ।
୬ । ପୁଷେ ବରଷେ ସର୍ବ ନାଶେ, ମାଘେ ବରଷେ ସୁନା ଖସେ ।
ଚଷା ଭାଇ ଖୁଲୁଖୁଲାଇ ହସେ ।
୭ । ନଇଁ ପଡ଼ିବ ପୂର୍ବ ଗୃଷ,
ପିଣ୍ଡାରେ ବସି ଯେ ପଗୃରେ ଗୃଷ, ତାର କାହିଁପାଇଁ ଗୃଷରେ ଆଶ ?

ମନ୍ତ୍ର—

୧ । ଦୃଷ୍ଟିଭେଦ ମନ୍ତ୍ର—

ଜମ୍ବୁ ଜମ୍ବୁ କପିକେତନ ସୁମରଇ ତୋତେ
ଅଷ୍ଟକୋଟି ବାରତା ଆଣିଦେବୁ ମୋତେ ।
ଯେନେ ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ରଜା ଘରେ ବନ୍ଦୀ ଥିଲୁ,
ତୋତେ ସୁମରନ୍ତେ ବନ୍ଧନ ଫିଟିଲୁ ।
ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଲଙ୍କାକୁ ଅଇଲୁ
ଅସୁର ମାରି ଲଙ୍କାରେ ସୀତା ଠାବ କଲୁ ।
ମହାବୀର ହନୁମନ୍ତ ପବନର ସୁତ,
ବାନ୍ଧିଲୁ ଅଶୀ ସହସ୍ର କୋଟି ଦୈତ୍ୟ ।
ପଳାଅ ପଳାଅ ଲୋ ଦୈତ୍ୟମାନେ ।
ନ ପଳାଅ ବୋଲ୍ କାହାର ଆଜ୍ଞା ?
ଲଙ୍କାପୋଡ଼ା ହନୁମନ୍ତର କୋଟି କୋଟି ଆଜ୍ଞା ।

୨ । ନୃସିଂହ ମନ୍ତ୍ର—

ଓଁ ପୂର୍ବ ଗଲି, ପଶ୍ଚିମ ଗଲି, ଉତ୍ତର ଗଲି, ଦକ୍ଷିଣ ଗଲି,
ଦେଉଳେ ପଶି ଓଁକାର କଲି ।
ଦେଉଳେ ମୋର ନା' ମୋର ରଣରଣା ।
ପଶ୍ଚିମ ଯେତେ ମଶାଣି ବାନ୍ଧ,
ଚଉଷଠି ଯୋଗିନୀଙ୍କି କଙ୍କର କରି ବାନ୍ଧ ।
ବଳିଆର ନୃସିଂହ ଧାଗଡ଼ା ପଶିଲେ ମାଡ଼ି,
ଭୂତ ପ୍ରେତ ପଳାଇଲେ ଗଛପତ୍ର ଗୁଡ଼ି ।
କୁବେର ପଳାଇଲେ ଧନ ଭଣ୍ଡାର ଗୁଡ଼ି ।
ଇନ୍ଦ୍ର ପଳାଇଲେ ବୃଷଭ ପିଠିରେ ଚଢ଼ି ।
ପଳାଅ ପଳାଅ ଲୋ ଦେବୀମାନେ ।
ନ ପଳାଅ ବୋଲ୍ କାହାର ଆଜ୍ଞା ?
ଧାଗଡ଼ା ନୃସିଂହଙ୍କ କୋଟି କୋଟି ଆଜ୍ଞା ।

୩ । ଓଁ ନୁଣି ପାଣି ନୁଣିପାଣି ଯେ ପିଇବ ପାଣି, ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟି, ପର ଦୃଷ୍ଟି, ଡାହାଣି ଦୃଷ୍ଟି, ଚିରଗୁଣି ଦୃଷ୍ଟି, ବିଲେଇ ଦୃଷ୍ଟି, କୁକୁର ଦୃଷ୍ଟି, ହିହି କଣ୍ଟା, ହାହା କଣ୍ଟା, ଗୃଗୃ କଣ୍ଟା, ଝାଡ଼ି ବାଡ଼ି କଣ୍ଟା, ମାଛ କଣ୍ଟା, ଗଛ କଣ୍ଟା, ସର୍ପ କଣ୍ଟା, ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ମହାକଣ୍ଟା, ବାହାର ବାହାର, ହସାଇ ଖେଳାଇ ବାହାର, ରସାଇ ବସାଇ ବାହାର, ନ କନ୍ଦାଇ ବାହାର, ପୂର୍ବରୁ ବାହାର, ଗିରି ଡାଳରୁ ବାହାର, ଶୂନ୍ୟ ମଣ୍ଡପରୁ ବାହାର, ହୃଦ୍‌କମଳରୁ ବାହାର, ନାଭିମଣ୍ଡଳରୁ ବାହାର, କାଳଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ବାହାର, ନ ବାହାର ବୋଲି କାହାର ଆଜ୍ଞା, କାଣ୍ଟେଇମା' ପଦ୍ମସଉରୁଣୀର ନଡେଇମା' ଧୋବଣୀର ସିଦ୍ଧ ସଉରୁଣୀର ଜ୍ଞାନଦେଇ ମାଲୁଣୀର କୋଟି କୋଟି ଆଜ୍ଞା ।

(“ସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଓ ତନ୍ତ୍ରମାଳା”)

ଢଗଢମାଳି ପ୍ରବାଦ ପ୍ରବଚନାଦିକୁ ଲଘୁସାହିତ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଏହି ଲଘୁସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଆର ରୁଚି, ରୀତିନୀତି, ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ନିହିତ ଅଛି । ଏଥିରେ କଥ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ଭଣ୍ଡାର ରହିଛି ତାହା ଅତି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନାରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଉଚ୍ଚ । ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ, ଭଙ୍ଗୀ, ପ୍ରୟୋଗ, ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ଆଦିମ ରୂପ ପ୍ରଭୃତି ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଏହି ଢଗଢମାଳି, ପ୍ରବଚନ, ପ୍ରବାଦ, କାହ୍ନଣୀ, ଗଳ୍ପ, ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଲୋକଗୀତିକା ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରମାଣ କରୁଛି । ଏହିଗୁଡ଼ିକ ଯେ ବହୁଶତ ବର୍ଷ ପରଂପରାକ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଯେଉଁ ବଳିଷ୍ଠତା, ପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଭାବପ୍ରକାଶାର୍ଥ ସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ତାହା ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥିଲେ ସାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମହାଭାରତ ଭଳି ଏତେ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରକାଣ୍ଡ ମହାକାବ୍ୟ ରଚନା କରି ପାରି ନ ଥାନ୍ତେ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପଲ୍ଲବିତ ରୂପ ଓ ବ୍ୟାପକ ଶବ୍ଦସନ୍ଦର୍ଭର ସଜୀବତା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରୁଛି । ପଲ୍ଲୀଗୀତିକା, ପ୍ରବାଦ, ପ୍ରବଚନ, ଢଗଢମାଳି ପ୍ରଭୃତିର ଭାବରାଜିରେ ବିଭିନ୍ନତା, ବ୍ୟାପକତା ଓ

ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଚମତ୍କାର ରଚନାଶୈଳୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାରଳାଦାସ ପୂର୍ବ ସମୟର ସମାଜର ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତି, ସଂସ୍କାର ଓ ଭାଷାର ପ୍ରମାଣ ଦେଉଛି ।

ପଲ୍ଲୀଗୀତିକା, ଡଗଡମାଳି ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହି ସବୁ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ—(୧) ଭାଷା ଅତି ସରଳ ଓ ସହଜ । (୨) ଭାବ ଅତି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ । (୩) ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱର ଚମତ୍କାର ବିଶ୍ଳେଷଣ । (୪) ହୃଦୟର ଅନ୍ତରତମ ପ୍ରଦେଶରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଭାବଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଥିରେ କପଟତା, ଜଟିଳତା ଓ ଅସ୍ୱାଭାବିକତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । (୫) ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ । ଜାତିର ଓ ସମାଜର ପ୍ରାଣ ଏଥିରେ ରହିଛି । (୬) ଛନ୍ଦର ବିଭିନ୍ନତା ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କବିତାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟକୁ ଅମର କରି ରଖିଛି । (୭) ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ପଦରେ ରାଶିରାଶି ଗ୍ରନ୍ଥର ନୀତି, ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ଅଛି ।

ଏହି ପଲ୍ଲୀ ସାହିତ୍ୟ ବା ଲୌକିକ ସାହିତ୍ୟ (**Popular literature**) ସାଧାରଣରେ ଲଘୁସାହିତ୍ୟ ନାମରେ ହିଁ ପରିଚିତ । ଏଥିରେ ଜାତିର ଚିନ୍ତାଧାରା, ରୁଚି, ରୀତିନୀତି ପ୍ରଭୃତିର ଆଭାସ ମିଳିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଷାର ମୌଳିକ ରୂପ ଓ ମୌଳିକ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାରର ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବାରୁ ଏହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ରହିଛି ।

(ଖ) ବୌଦ୍ଧଚର୍ଯ୍ୟା ପଦ

(୧) ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ପରିଚୟ—

ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ସ୍ୱମତସମନ୍ୱିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗୀତିକା ଓ ଦୋହା ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଭାରତବର୍ଷରେ ମିଳୁ ନଥିଲା । ନେପାଳ, ଭୁଟାନ୍ ଓ ତିବ୍ବତ ଅଞ୍ଚଳରେ ବୌଦ୍ଧ-ବିହାରମାନଙ୍କରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଥିବା ପ୍ରାୟ ୫୦ ବର୍ଷ ତଳେ ଜଣାପଡ଼ିଲା । ନେପାଳର ରାଜାଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦର ପୁସ୍ତକାଗାରରେ ଏଥିରୁ କେତେକ ଅଛି । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଆକାରରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ-ବିହାରମାନଙ୍କରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । କେତୋଟି ଦୋହାର ମୂଳରୂପ ମିଳୁ ନାହିଁ; କେବଳ ଭୋଟ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ ମିଳୁଛି । କେତେକ

ହୁଏତ ଲୋପ ମଧ୍ୟ ପାଇଯାଇଥିବ । ଏହି ଦୋହା ଓ ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତ କିମ୍ବା ପ୍ରାକୃତରେ ଲିଖିତ ନୁହେଁ; ଭାରତର ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରୁ କୌଣସି ଏକ ଭାଷାରେ ରଚିତ । ଏହି ଭାଷା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ମେଳ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ଭାଷାର ସ୍ପଷ୍ଟ ନାମ-କରଣ ହୋଇପାରୁନାହିଁ । ତେବେ ଏଥିରେ ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀର ବହୁ ଶବ୍ଦ ଓ ବ୍ୟାକରଣଗତ ଶୈଳୀ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ନିଜ ଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଛନ୍ତି । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେତେ ଜଣ ଉତ୍କଳୀୟ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସହିତ କେତେକ ମେଳ ହେଉଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ଦୋହା ଓ ଗାନଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଦାବୀ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ଏହି କାରଣରୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର "ଭାଷାପ୍ରବନ୍ଧ"ର ବିଶେଷ ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ କରାଗଲା ।

ନେପାଳରୁ ବଙ୍ଗର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୭ରେ କେତେକ ପଦ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ । ଏହି ପଦ ସହିତ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ଦୋହା ଯୋଗ କରି "ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା" ନାମରେ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୭ରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପଦଗୁଡ଼ିକ 'ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକ 'ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚୟ' ନାମକ ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିଲା । ଚର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଚରଣୀୟ ବା ବିଧି । ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଧିନିଷେଧ ଏଥିର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଓ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ ଏହି ଗାନ ଓ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ରଚନାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତା ଯଥେଷ୍ଟ ଗୁରୁତ୍ୱ ଲାଭ କରିଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଛଡ଼ା ସେ ସମୟରେ ଉତ୍ତରଭାରତ କିମ୍ବା ପୂର୍ବ ଭାରତର କୌଣସି ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ, ନିର୍ଭରଶୀଳ ଓ ଦୀର୍ଘକାୟ ରଚନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ରଚନାର ଭାଷା ସହିତ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଭାଷାର କେତେକ ସାମ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାବିତ୍‌ମାନେ

ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପର ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରମୁଖ ଭାଷାବିତ୍‌ମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଦାବୀ କରନ୍ତି । ସେହିପରି ହିନ୍ଦୀ, ମୈଥିଳୀ, ଓଡ଼ିଆ, ଅସମୀୟ ଭାଷାବିତ୍‌ମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଭାଷାର ରଚନା ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଛନ୍ତି । ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପର ଚିହ୍ନ ଏହି ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କରେ ମିଳୁଛି ।

ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୭-୯୮ରେ ପଣ୍ଡିତ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନେପାଳରେ ('ଡାକାର୍ଣ୍ଣବ', 'ସୁଭାଷିତ ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥ', 'ଦୋହାକୋଷ ପଞ୍ଜିକା' ଏହି ତିନୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖିଥିଲେ । 'ଦୋହାକୋଷ ପଞ୍ଜିକା'ରେ କେତେ ଜଣ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦୋହା ଥିଲା । ସରହପା (ସରୋରୁହ ବ୍ରଜ), କାହ୍ନୁପା (କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ, କାହ୍ନୁପାଦ) ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର କେତେକ ଦୋହା ଏଥିରେ ଥିଲା । ସରହପାଙ୍କ 'ଦୋହାକୋଷ'ର ଏକ ସଂସ୍କୃତ ଟୀକା ଅଦ୍ୱୟବ୍ରଜ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧପଣ୍ଡିତ ବେଣ୍ଡଲ 'ସୁଭାଷିତ ସଂଗ୍ରହ' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ସେ ଏହି ଦୋହାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ବୋଲି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ନାମକ ବଙ୍ଗଳା ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ମୋର ବିଶ୍ୱାସ, ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଭାଷା ଲେଖିଛନ୍ତି ସେମାନେ ବଙ୍ଗଳା ଓ ତନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶର ଲୋକ । ଅନେକେ ଯେ ବଙ୍ଗାଳୀ ଥିଲେ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ଯଦିଓ ଅନେକଙ୍କର ଭାଷାରେ କେତେକ ବ୍ୟାକରଣଗତ ପ୍ରଭେଦ ଅଛି, ତଥାପି ସେ ସବୁ ବଙ୍ଗଳା ବୋଲି ବୋଧ ହେଉଅଛି ।" (ମୁଖବନ୍ଧ ପୃ-୭) ପଣ୍ଡିତ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ସବୁ ଭାଷା ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୋଇପାରିବ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଦାବୀ ଏଥି ଭିତରେ ସର୍ବାଧିକ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେକ ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍କଳୀୟ ଥିଲେ ।

'ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ୨୩ ଜଣ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପଦ ମିଳୁଛି ।

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ	ପଦସଂଖ୍ୟା	ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ	ପଦସଂଖ୍ୟା
ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ		ଦାରିକପାଦ	

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ	ପଦସଂଖ୍ୟା	ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ	ପଦସଂଖ୍ୟା
କଙ୍କଣପାଦ	୧	ଧାମପାଦ ବା ଗୁଣ୍ଡରୀପାଦ	୧
କମ୍ବଳାମ୍ବର	୧	ବିରୁବା (ବିରୁଅ) ପାଦ	୧
କାହ୍ନୁପାଦ (କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ)	୧୩	ବୀଣାପାଦ	୧
କୁକୁରୀପାଦ	୩	ଭଦ୍ରପାଦ	୧
ଗୁଣ୍ଡୁରୀ ବା ଗୁଡ଼ୁରୀ ପାଦ	୧	ଭୁସୁକୁପାଦ	୮
ଚାଟିଲପାଦ	୧	ମହୀଧରପାଦ	୧
ଜୟନନ୍ଦୀ	୧	ଲୁଇପାଦ	୨
ଡୋମ୍ବୀପାଦ	୧	ଶବରପାଦ	୨
ଢେଣ୍ଢଣପାଦ	୧	ଶାନ୍ତିପାଦ (ଭୁସୁକୁପାଦ)	୨
ତନ୍ତ୍ରୀପାଦ	୧	ଶରହପାଦ (ରାହୁଲଭଦ୍ର)	୪
ତାଡ଼କପାଦ	୧		

ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ କାହ୍ନୁପାଦ, ଶବରପାଦ, ଲୋହି-ପାଦ, ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ବିରୂପ, ଜାଲନ୍ଧରୀ, କମ୍ବଳ, ରାହୁଲଭଦ୍ର, ଶ୍ରୀଜ୍ଞାନ, ଅଭୟଙ୍କର ଗୁପ୍ତ, ଶାନ୍ତିଗୁପ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼୍ଡିୟାନ୍ ପୀଠବାସୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ହୁଏତ ଓଡ଼ିୟାନ ଦେଶ ବା ଓଡ଼ିଶା ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ନତୁବା ଓଡ଼ିୟାନ ତନ୍ତ୍ରପୀଠମାନଙ୍କରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶକୁ ଯାଇଥିଲେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ "ସର୍ବବୁଦ୍ଧମୟଂ ସିଦ୍ଧି-ବ୍ୟାପିନଂ ଗଗନୋପମମ୍" ରୂପେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନପନ୍ଥୀ ସିଦ୍ଧମାନେ ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଧାନ ସାଧକ ଓଡ଼ିୟାନ ବା ଓଡ଼ିବିଷା ବା ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ । ସେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇ ନେପାଳ, ତିବ୍ବତ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟରେ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କବିତା ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ "ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ବିନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧି" ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ "ଜଗନ୍ନାଥ"ଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି:—

ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂ ସର୍ବଜନବରାର୍ଚ୍ଚିତଂ
ସର୍ବବୁଦ୍ଧମୟଂ ସିଦ୍ଧି ବ୍ୟାପିନଂ ଗଗନୋପମମ୍ ।

ବୌଦ୍ଧମତର କେତୋଟି ତତ୍ତ୍ୱ

ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖକୁ ଭିତ୍ତି କରି ସଂସାରର ଯାବତୀୟ ପ୍ରାଣୀ ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କରୁଛନ୍ତି । ସୁଖ ହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କର କାମ୍ୟ; ସୁଖର ବିରୋଧୀ ଦୁଃଖକୁ କେହି ବରଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ନୁହନ୍ତି । ସୁଖ-ବିରୋଧୀ ଦୁଃଖର ନିରାକରଣ କରି ସୁଖର ଅଧିକାରୀ ହେବା ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ଦୁଃଖ-ରହିତ ନିର୍ମଳ ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବନ କରିବାରେ ମାନବସମାଜ ଆଦିକାଳରୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସୁଅଛି । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ଚିନ୍ତାଧାରା ଦେଖା ଦେଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦ ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରାର ଫଳ ।

ବାସ୍ତବ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ପ୍ରାଣୀ ଭୋଗ କରୁଛି । ଏହି ପ୍ରାଣୀଟି କିଏ ? ପ୍ରାଣୀ ବା ଜୀବ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି, ଦୁଃଖର ଅବସାନ ଆଶା କରେ । ଏହି ଜୀବ କି ପଦାର୍ଥ ? କେବଳ ଶରୀର, ନା ଏହା ସହିତ ଆଉ କିଛି ଅଛି ? ଶରୀର ଓ ଆତ୍ମାର ବିଚାର ଏଥିରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଏହି ଜୀବର ଆତ୍ମା ସହିତ ଦେହାତିରିକ୍ତ ଆଉ ଏକ 'ଆତ୍ମା' ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଅଛି କି ନାହିଁ ? ଏପରି ବହୁ ପ୍ରକାର ଚିନ୍ତାଧାରା କାଳକ୍ରମେ ମାନବ ସମାଜକୁ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରିଛି । ଏଥିରୁ ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦର ସୂକ୍ଷ୍ମ ତର୍କବିତର୍କ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦେଖାଦେଇଛି । ଏହି ମତବାଦର ପ୍ରଭାବ ମାନବସମାଜ ଉପରେ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ ସମାଜ ଏହାଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଛି ଓ ହେଉଛି ମଧ୍ୟ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ସବୁ ସତ୍ୟ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ର କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରଶିଷ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କଲେ । 'ଶୂନ୍ୟ' ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ; ଏହି ଶୂନ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି କୁହାଯାଇଛି—

ଶୂନ୍ୟମିତି ନ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ ଅଶୂନ୍ୟମିତି ବା ଭବେତ୍ ।
ଉଭୟଂନୋଭୟଂଚେତି ପ୍ରଜ୍ଞାପ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ତୁ କଥ୍ୟତେ ॥

(ସର୍ବଦର୍ଶନ ସଂଗ୍ରହ)

"ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି ଉଭୟ ଅନୁଭୟ ଇତି ଚତୁଷ୍କୋଟି ବିନିର୍ମୁକ୍ତଂ ଶୂନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଅଛି, ନାହିଁ, ଉଭୟ, ଅନୁଭୟ (ଉଭୟ ନୁହେଁ)—ଏହି

ଗୁର ସୀମାବିନିର୍ମୁକ୍ତ ବସ୍ତୁ ହିଁ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ । ଶୂନ୍ୟ ସତ୍ୟ, ଅନ୍ୟ ସବୁ ମିଥ୍ୟା । ଶୂନ୍ୟରୁ ଜଗତ୍ର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଶୂନ୍ୟରେ ଏହାର ଲୟ । ଜୀବ, ଜଗତ୍ ଏ ସବୁ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଜୀବ ଓ ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ହିଁ କ୍ଷଣିକ, କ୍ଷଣକାଳସ୍ଥାୟୀ; ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ କ୍ଷଣିକ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରା ଯାଇ ନାହିଁ ।

ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ସଂସାର ଅନାଦି; କିନ୍ତୁ ଅନନ୍ତ ନୁହେଁ । ସାଧନାଦ୍ୱାରା ସଂସାରକୁ ଧ୍ୱଂସ କରାଯାଇପାରେ । ସଂସାର ବା ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନର ଧ୍ୱଂସ ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ସଂସାର ବନ୍ଧନ ଦୁଃଖର କାରଣ । ଦୁଃଖର ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ବାସ୍ତବ ସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଏହି ବାସ୍ତବ ନିର୍ମଳ ଦୁଃଖଶୂନ୍ୟ ସୁଖ ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ପରମ କାମ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ।

ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ କେତୋଟି ଶାଖା ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ—ବୈଭାଷିକ, ସୌତ୍ରାନ୍ତିକ, ଯୋଗାଚାର ଓ ମାଧ୍ୟମିକ ବା ସର୍ବଶୂନ୍ୟବାଦୀ ଏପରି ମୋଟରେ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ, ସ୍ଥୂଳବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବୈଭାଷିକ-ମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସୌତ୍ରାନ୍ତିକମାନେ ସ୍ଥୂଳବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ; ବୁଦ୍ଧି ବିଜ୍ଞାନରେ ଅନୁମେୟ । ଯୋଗାଚାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସ୍ଥୂଳବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ବୁଦ୍ଧି ବିଜ୍ଞାନାତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ । ମାଧ୍ୟମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସ୍ଥୂଳବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ବା ବୁଦ୍ଧି ବିଜ୍ଞାନ ଏସବୁ କିଛି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଶୂନ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ବସ୍ତୁ ।

ବୌଦ୍ଧମାନେ କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜଃ, ମରୁତ୍ ଓ ବ୍ୟୋମ—ଏହି ପାଞ୍ଚ ପଦାର୍ଥ ଭିତରୁ ପ୍ରଥମ ଚାରୋଟିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ବ୍ୟୋମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ,—ଅଭାବ ବସ୍ତୁ ହିଁ ବ୍ୟୋମ ।

ପାର୍ଥିବ, ଜଳୀୟ, ତୈଜସ ଓ ବାୟବୀୟ—ଏହି ଚାରି ପ୍ରକାର ପରମାଣୁର ସଂହତି ବା ମିଳନ ଦ୍ୱାରା ଚାରି ଭୂତ (ପୃଥ୍ୱୀ, ଜଳ, ତେଜଃ, ବାୟୁ)ର ସୃଷ୍ଟି ।

ଏହି ଗୁରି ଭୂତରୁ ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ବିଷୟ (ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ)ର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଏହାହିଁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପାଞ୍ଚଟି ଆନ୍ତର ବା ଆଭ୍ୟନ୍ତରିକ ପଦାର୍ଥ ଅଛି; ଏହାକୁ ସ୍କନ୍ଧ ବୋଲିଯାଏ । ରୂପସ୍କନ୍ଧ, ବିଜ୍ଞାନସ୍କନ୍ଧ, ବେଦନାସ୍କନ୍ଧ, ସଂଜ୍ଞାସ୍କନ୍ଧ, ସଂସ୍କାରସ୍କନ୍ଧ—ଏହା ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ନାମରେ ପରିଚିତ । ବିଜ୍ଞାନସ୍କନ୍ଧ ହେଉଛି ଚିତ୍ତ ଓ ଆତ୍ମା । ଏହି ପଞ୍ଚ ସ୍କନ୍ଧର ମିଳନଦ୍ୱାରା ସବୁ ଆନ୍ତର ବା ଆଭ୍ୟନ୍ତରିକ ବ୍ୟାପାର ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କରେ ଦର୍ଶନାଦି ବିଚାର

ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଆତ୍ମା ପରମାତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏହି ସଂସାର ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସର୍ଜନା ଏହା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର କହେ । ବୌଦ୍ଧମାନେ କହନ୍ତି—ଧର୍ମକାୟଙ୍କଠାରୁ ସଂସାରର ଯାବତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ବିଷୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହି ତଥତା, ଶୂନ୍ୟତା ଧର୍ମକାୟର ନାମାନ୍ତର । ଧର୍ମକାୟ ନିରୂପାଧିକ । ଏହାଠାରୁ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରିଛି । ବୋଧିଚିତ୍ତ ଧର୍ମକାୟ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରି ପୁଣି ସେଥିରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଅବିଦ୍ୟା ବା ମୋହ ହେତୁ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବସ୍ତୁ ଜଗତକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରେ; କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟା ବା ମୋହରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଧର୍ମକାୟରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ହିନ୍ଦୁଦର୍ଶନ ମତରେ ଆତ୍ମା ମାୟାଜାଲରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ପରମାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ; ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ ।

କର୍ମର ହେତୁରୁ ସଂସାରର ସୃଷ୍ଟି । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାବତୀୟ ସାଂସାରିକ ବ୍ୟାପାର ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି କର୍ମପରତନ୍ତ୍ରତା ହିଁ ମୋହ ବା ଅବିଦ୍ୟା ।

ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତର କଳେବର ଧାରଣ କର୍ମସମଷ୍ଟିର ଫଳ । ପଞ୍ଚକର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ବା ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜନ୍ମାନ୍ତର ହୁଏ । କର୍ମବଶତା ବା ଅବିଦ୍ୟା ଯୋଗୁଁ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହି ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ହୁଏ । ଦୁଃଖ, ଦୁଃଖର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଦୁଃଖନିରୋଧ, ଦୁଃଖ ନିରୋଧର ଉପାୟ, ଏହି

ସ୍ଥିର ଆର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟ ବୌଦ୍ଧମାନେ ମାନନ୍ତି । ଦୁଃଖନିରୋଧର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉପାୟ ହେଉଛି ନିର୍ବାଣଲାଭ । ବାସନା ନିବୃତ୍ତି ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ଚିତ୍ତ ବାସନା କବଳରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଦୁଃଖର ନିବୃତ୍ତି ହିଁ ନିର୍ବାଣ ଥିବାରୁ ନିର୍ବାଣ ସୁଖମୟ ଏବଂ ମହାସୁଖର ବାସସ୍ଥଳ । ନିର୍ବାଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ବା ସହଜାନନ୍ଦ ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ଏହାର ରୂପ ଅଛି । ଏହାର ନାମ ନୈରାତ୍ମଦେବୀ, ଶୁଦ୍ଧାଅବଧୂତୀ । ଚିତ୍ତକୁ ମୋହଜାଲରୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରିଲେ ସାଧକ ଏହି ନୈରାତ୍ମ-ଦେବୀକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଶୂନ୍ୟତା ବା ଧର୍ମକାୟରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ ।

ଏହି ନୈରାତ୍ମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏ ଦେହର ବାହାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ । ଦେହ ନଗରର ବାହାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାରୁ ଏ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟା ଏବଂ ଏହାର ନାମ ଡୋମ୍ବୀ, ଚଣ୍ଡାଲୀ, ଶବରୀ ପ୍ରଭୃତି । ନୈରାତ୍ମଦେବୀ ବା ଡୋମ୍ବୀର ଆବାସ ସ୍ଥାନ ଶରୀର ନଗରର ବାହାରରେ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସହଜାନନ୍ଦପନ୍ଥୀ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ଦେହର ଶିଖର ପ୍ରଦେଶ ବା ଉଷ୍ଣୀଷକମଳରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧଚର୍ଯ୍ୟା ଗୀତି ଓ ଦୋହାମାନଙ୍କରେ ଏହି ସହଜାନନ୍ଦ ପନ୍ଥାର ବହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଛି । ସରହ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଦୋହା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିର ବିଶେଷ ଆଲୋଚନାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି ।

ସହଜ ଅର୍ଥରେ ସହଜାତ । ଜନ୍ମ ସହିତ ଯେଉଁ ଧର୍ମ, ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହାର ସହଜ ଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟ ସହଜ । ଶ୍ୱାସନିରୋଧରୁ ସମାଧି, ସମାଧିରୁ ମହାସୁଖ ବା ସହଜାନନ୍ଦ ଲାଭ ।

ଅଳ୍ପ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ଲୋକେ ତତ୍ତ୍ୱବିଚାର ଓ ସାଧନପନ୍ଥାର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରି ନ ପାରି ଏହି ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖକୁ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ "ସ୍ୱକୀୟଂ ପରକୀୟଂ ବା ସଦା ରମଯ୍ୟତେ ସୁଖମ୍"ର କଦର୍ଥ କରି ବ୍ୟଭିଚାରରେ ଲିପ୍ତ ରହନ୍ତି । ଏହା ସ୍ଖଳନର ବୀଭତ୍ସ ଚିତ୍ର । ମୂଳ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଚାର ନୁହେଁ କି ସ୍ୱରୂପଚିତ୍ରଣ ନୁହେଁ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ସାଧକ ଓ ସାଧକଙ୍କ ଗୁରୁ ଭିତରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ । ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବିନା ଏହା ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାରରେ ପରିଣତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାଧକର

ପତନ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ସବୁ ସତ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ବ୍ୟଭିଚାର ଓ ଅସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ ସତ୍ ହୋଇ ହିଁ ରହିଛି ଏବଂ ରହିବ ଏବଂ ଭୂତକୁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ଯାହା ଅଙ୍କର ଅପନ୍ଥାକୁ ପନ୍ଥା ବୋଲି କହିବା ତାହା ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଦର୍ଶନର କେତେକ ମିଶ୍ରଣ ହେବାରୁ ସହଜପନ୍ଥା ବା ସହଜିଆ ମାର୍ଗ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇ ଭାରତର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ପନ୍ଥୀମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବେଶି ନୁହେଁ । ତନ୍ତ୍ରର କୁମାରୀ ପୂଜା, କିଶୋରୀ ପୂଜା, ସାଧକ-ଶକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟଭିଚାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଏହା ପତନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହି ପତନ ବା ସ୍ଖଳନର କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି କେହି କେହି ପଣ୍ଡିତ ଅତି କଠୋର ଓ ଅସଂଯତ ଭାଷାରେ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱର କଟୁ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ସମାଲୋଚକଙ୍କର ଭାଷା ସମାଲୋଚନାର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ତଳକୁ ଖସାଇ ଦେଇଛି ଏବଂ ଏମାନେ ଏହାଦ୍ୱାରା ପତିତ ସାଧକର ଗତିକୁ ହିଁ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ସମାଲୋଚନା ଶୈଳୀକୁ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶର ସାଧାରଣ ସମାଲୋଚନା ଶୈଳୀ ବୋଲି ଧରିନେବା ଅନୁଚିତ ହେବ ।

ମହାସୁଖ ଓ କରୁଣା ଏ ଦୁଇଟି ଶୂନ୍ୟଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ସହଜପନ୍ଥୀମାନେ କହନ୍ତି । ମହାସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତି ହିଁ ନିର୍ବାଣ ବା ଶୂନ୍ୟ । ଏହା ହିଁ ସହଜ ସାଧକର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହି ଶୂନ୍ୟ ଖ, ଆକାଶ, ଗଗନ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ହୋଇଛି ।

ମହାସୁଖ—

(୧) ଦିଢ଼ କରିଅ ମହାସୁହ ପରିମାଣ ।
ଲୁଇ ଭଣଇ ଗୁରୁ ପୁଚ୍ଛିଅ ଜାଣ । ଲୁଇ ଚ: ଗୀ: ୧ ।

(୨) ବାମ ଦାହିଣ ଚାପୀ ମିଳି ମିଳି ମାଙ୍ଗା,
ବାଟତ ମିଲିଲ ମହାସୁହ ସାଙ୍ଗା । କମ୍ବଳାମ୍ବର ଚ: ଗୀ ୮ ।

(୩) ଚଅ କଣ୍ଣହାର ସୁଣତ ମାଙ୍ଗେ,
ଚଲିଲ କାହ୍ନ ମହାସୁହ ସାଙ୍ଗେ । କାହ୍ନୁ ଚ: ଗୀ: ୧୩ ।

ତିନ ଭୁଅଣ ମଇ ବାହିଅ ହେଲେ,
ହାଉଁ ସୁତେଲ ମହାସୁହ ଲୀଳେ । କାହ୍ନୁ ଚ: ଗୀ: ୧୮ ।

(୪) ଗୁଞ୍ଜୁ ଗୁଞ୍ଜ ମାଆ ମୋହା ବିଷମ ଦୁନ୍ଦୋଲୀ,
ମହାସୁହେ ବିଲସନ୍ତି ସବରୋ ଲଇଆ ସୁଣ ମେହଲୀ । ଶବରପାଦ ଚ: ଗୀ: ୫୦ ।

ତିଅ ଧାଉ ଖାଟ ପାଡ଼ିଲା,
ସବରୋ ମହାସୁହେ ସେଜ ଛାଇଲା । ଶବରପାଦ ଚ:ଗୀ: ୨୮ ।

ଭୁସୁକୁ ମଣଇ ମଇଁ ବୁଝିଅ ମେଲେଁ,
ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁହ ଲୀଲେଁ । ଭୁସୁକପାଦ ଚ: ଗୀ: ୨୭ ।

ସୋଣ ତରୁଅ ମୋର କିମ୍ପି ନ ଥାକିଉ,
ନିଅ ପରିବାରେ ମହାସୁହେ ଥାକିଉ । ଭୁସୁକୁ ଚ: ଗୀ: ୪୧ ।

କରୁଣା—କରୁଣା ଶୂନ୍ୟଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ—

(୧) ତିଶରଣ ଣାବୀ କିଅ ଅଠକ ମାରୀ,
ନିଅ ଦେହ କରୁଣା ଶୁଣମେ ହେରି । କାହ୍ନୁ ଚ: ପ: ୧୩ ।

(୨) ସୁଖ କରୁଣରି ଅଭିନଚାରେ କାଅବାକ ଚିଅ,
ବିଲସଇ ଦାରିକ ଗଅଣତ ପାରିମକୁଲେ । ଦାରିକା ଚ:ପ: ୩୪ ।

କାୟା ତରୁବର—ଶରୀରଟି ବୃକ୍ଷ ସଦୃଶ । ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ବା ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏହାର ଶାଖାବିଶେଷ । ବିଷୟର ଆକର୍ଷଣରେ ଚିତ୍ତ ଚଞ୍ଚଳ ହୁଏ । ଏହା ଫଳରେ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଚିତ୍ତଚଞ୍ଚଳତା ଦୂର ହେଲେ ମହାସୁଖ ଲାଭ କରେ । ଯୋଗ-ଧ୍ୟାନ-ସମାଧିଦ୍ୱାରା ଦୁଃଖରୁ ନିବୃତ୍ତି ମିଳିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏହା କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ । କାରଣ ସମାଧିଅବସ୍ଥା କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ମାତ୍ର । ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବୃତ୍ତି ନିରୋଧ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମାଧିଭଙ୍ଗ ପରେ ପୁନର୍ବାର ପାର୍ଥିବ ଜ୍ଞାନ ଜାଗ୍ରତ ହେଉଥିବାରୁ ମନୁଷ୍ୟ ପୁଣି ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରେ । ଏହା ଲୁଇପାଦ ତାଙ୍କର "କାଆ ତରୁବର ପଞ୍ଚ ବିଡ଼ାଲ" ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । (ଚ: ପ: ୧)

ଭବନଦୀ—ଭବନଦୀ ଗହନ (ବା ଭୟାନକ) ଗଭୀର; ଏହା ବେଗେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି । ପ୍ରକୃତି ଦୋଷରୁ ଗଭୀର ଓ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇଛି । ମଧ୍ୟରେ ଥଳ ନାହିଁ; ଦୁଇକୂଳ ପଙ୍କିଳ । ଏହା ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା କଷ୍ଟକର । ଏହି ଭୟଙ୍କର ସୁଗଭୀର, ବେଗବତୀ ଭବନଦୀ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାପାଇଁ ଧର୍ମସେତୁ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହା କପରି ନିର୍ମିତ ହେବ ? ମୋହ ତରୁକୁ ଫାଳକରି ପଟା (କାୟ-ବାକ୍ୟ-ଚିତ୍ତ ରୂପକ ପଟା) ଯୋଡ଼; ଜ୍ଞାନ ରୂପ ମଦାସଦ୍ୱାରା ଲଗାଅ । ଅଦ୍ୱୟ ଜ୍ଞାନ ହିଁ କୁଠାର (ଟାଙ୍ଗିଆ) । ଏହାଦ୍ୱାରା ମୋହ-ତରୁ ହଣା ହେଲେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ହେବ । ଗୁଣ୍ଡରିପା ଏହି ଭାବରେ ଭବନଦୀ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପନ୍ଥା ବୁଝାଇଛନ୍ତି । (ଚ: ପ: ୫)

ଚିତ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାବିମୋହିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ ନିର୍ବାଣ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ଏହି ଅବିଦ୍ୟା ଦୂର ହୋଇ ଚିତ୍ତ ନିର୍ମଳ ହୁଏ । ଚିତ୍ତ ନିର୍ମଳ ହେଲେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ହୁଏ । କାହ୍ନୁପାଦ ଏଇ କଥା ଏକ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । (ଚ: ପ: ୭)

କରୁଣା ନୌକାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇଛି, ରୂପା ଥୋଇବା ପାଇଁ ସେଥିରେ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଚିତ୍ତରୂପ ନୌକାଟି କରୁଣାଦ୍ୱାରା ଗଠିତ । ଏଥିରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବା ସର୍ବଶୂନ୍ୟତା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ରୂପ-ବେଦନାଦି ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ-ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ବସ୍ତୁଜଗତର ସ୍ଥାନ ଏହି ନୌକାରେ ନାହିଁ । ଚିତ୍ତ ନୌକାକୁ ନିର୍ବାଣ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଚଳାଅ । ଏହାଦ୍ୱାରା ତୁମର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ଆଉ ଫେରି ଆସିବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ତୁମେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରିବ । କମ୍ବଳାମ୍ବରପାଦ ଏକଚର୍ଯ୍ୟା ଗୀତରେ (ସୋଣେ ଭରିତି କରୁଣା ନାବୀ) ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଏ ନୌକାକୁ କପରି ଚଳାଇବ ? ପ୍ରଥମେ ଆଭାସ ଦୋଷରୂପ ଖୁଣ୍ଟିଗୁଡ଼ିକୁ ଉପାଡ଼ି ଦେଇ କାଛି (ପାଲ) ମେଲିଦିଅ । ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କୁ ପୁଚ୍ଛି ନୌକା ଚଳାଅ । ଚଉଦିଗକୁ ଚାହିଁ ମଙ୍ଗ ଧର (ବା ମାର୍ଗ ଧର) ଏହା ହିଁ ବିରମାନନ୍ଦ ବା ନିର୍ବାଣ ପଥ ।

ଏହିପରି ବହୁ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ଯୋଗ—

"ଦୁଲି ଦୁହି ପିଟା ଧରଣ ନ ଯାଇ, ରୁଖେର ତେନ୍ତଲି କୁମ୍ଭୀରେ ଖାଇ ।" କୁକ୍କୁରୀପାଦ ଏହି ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିଟିରେ କହିଛନ୍ତି, ଦୁଲି (ସଂ-ତୁଲି ବା କଚ୍ଛପ)କୁ ଦୁହିଁ କ୍ଷିର ପିଟା (ପୀଠ)ରେ ରଖି ହେବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ଅସମ୍ଭବ (ଆକାଶକୁସୁମବତ୍ ଅସମ୍ଭବ) କଥା । ଦେହରୂପୀ ବୃକ୍ଷର ଫଳ ତେନ୍ତୁଳି ପରି ବନ୍ଧ । ଏହାକୁ କୁମ୍ଭୀର (କୁମ୍ଭକ) ଖାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଅନଭିଜ୍ଞ (ବାଲଯୋଗିନ୍ ପରି) ସେମାନେ ମହାସୁଖବାସ ଉଷ୍ଣୀଷକମଳ (ସର୍ବଶୂନ୍ୟାଳୟ) ଦୋହନ କରି ବଜ୍ରମଣିରୂପ ପୀଠରେ ଧାରଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଦ୍ୱୈତଭାବ ଦୂର ନ ହେଲେ ଦୁଲି ଦୋହନ କରି, ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍ତକୁ ନିର୍ବାଣ ପଥେ ଚାଳିତ କରି, ସହଜାନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଦେହରୂପୀ ଗୃହର ନିକଟରେ ଉଷ୍ଣୀଷକମଳ ରହିଛି । ଏଥିରେ ମହାସୁଖର ଅଗଣା ରହିଛି । ଶୁଣ ଅବଧୂତୀ, ତୁମେ ମୋତେ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ନେଇଯାଅ । ସେଠାରେ ରେଚକ, ପୂରକ ବର୍ଜିତ କୁମ୍ଭକଦ୍ୱାରା (ସ୍ଥିରଭାବରେ ବାୟୁ ବା ଶ୍ୱାସ ଧାରଣ କରି ଅର୍ଥାତ୍ ସମାଧି ଲଭ କରି) ସହଜାନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିପାରିବ । "ନାଡ଼ି ଶକ୍ତି ଦିଢ଼ ଧରିଅ ଖଟେ, ଅନାହା ଡମରୁ ବାଜଇ ବୀର ନାଦେ ।" ଏହି ଗୀତଟିରେ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ (କାହ୍ନୁପାଦ) କହୁଛନ୍ତି, ଶୂନ୍ୟ ଉପରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ନାଡ଼ି ଶକ୍ତିକୁ ଧରି ଅନହା (ଅନାହତ) ଡମ୍ବରୁ ବୀର ନାଦରେ ବାଜୁଛି । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଦେହରୂପ ନଗରୀକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅଧିକାର କଲେ ମହାସୁଖ ଲଭ ହୁଏ । ଶରୀରର ଦ୍ୱାବିଂଶ ନାଡ଼ି ମଧ୍ୟରେ ପରମାନନ୍ଦରୂପ ଅବଧୂତିକା ନାଡ଼ି ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଅବଧୂତୀକୁ ମହାସୁଖବାସ (ସର୍ବଶୂନ୍ୟତାଳୟ) ଉଷ୍ଣୀଷକମଳରେ ଦୃଢ଼ରେ ଧାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସହଜରେ ମହାସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ସାଧନାଦ୍ୱାରା ଜୀବନକୁ ବାସନାଶୂନ୍ୟ କରି ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଲଭ କଲେ ସହଜାନନ୍ଦ ଲଭ ହୁଏ । ଚିତ୍ତଚେତନା ବିକଳ୍ପାଦି ଲୋପ ହେଲେ ଆତ୍ମପର ଜ୍ଞାନ ଲୋପ ହେବ ଏବଂ ଫଳରେ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇ ଉଲଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧକ ବିଚରଣ କରିପାରିବ । ସାଧନା ବିନା ପ୍ରକୃତ ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜଗତ ସ୍ୱପ୍ନ ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତିଭାତ ହେଲେ ଏହି ସାଧନା ସାର୍ଥକ ହେବ । ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି

ନିରୋଧଦ୍ୱାରା ଏହା ସମ୍ଭବ । ଏହାର ସାରମର୍ମ କାହ୍ନୁପା 'ଶୁଣ ବାହ ତଥତା ପହାରି' ଗୀତରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ତନ୍ତ୍ର ମତବାଦ—

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରେ ତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ବିରୁବପାଦ ତାଙ୍କର "ଏକ ସେ ଶୁଣ୍ଡିନି ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଅ । ଚୀଅଣ ବାକଲଅ ବାରୁଣୀ ବାନ୍ଧଅ ।" ଗୀତରେ କହିଛନ୍ତି, ସୁଣ୍ଡିନୀ ବା ଅବଧୂତିକା (ଚଣ୍ଡାଳୀ, ଡୋମ୍ବୀ, ଶବରୀ) ଏକ । ସେ ପୁଣି ନିଜ ଘରେ ବା ଭିତରେ ଦୁଇଙ୍କୁ ଲଳନା ନାଡ଼ି (ବାମ ନାସାପୁଟ ପ୍ରଜ୍ଞାଚନ୍ଦ୍ର) ଓ ରସନା ନାଡ଼ି (ଦକ୍ଷିଣ ନାସାପୁଟ ସୂର୍ଯ୍ୟ) ପ୍ରବେଶ କରାଏ । (ଏହି ଯୋଗୁଁ ସୁଣ୍ଡିନି ବା ଅବଧୂତିକା 'ଘଟି' ରୂପରେ ପରିଚିତ) । ଅବିଦ୍ୟା ବୀଜ ଉପରୁ ଦୋଷ ବଲ୍‌କଲ ଉଠାଇ ଦେବା (ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଦ୍ୟା ଦୋଷାଦି ରହିତ କରି) ବାରୁଣି ମଦିରାଦ୍ୱାରା ସୁଖ ଉତ୍ପତ୍ତି ଯୋଗୁଁ ସହଜାନନ୍ଦରେ ସ୍ଥିର କରି ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ ବନ୍ଧନ କର । ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ଦୃଢ଼ କରି ଅଜର ଅମର ହୁଅ । ଦଶମ ଦ୍ୱାରରେ (ଦେହକୁ ନବମ-ଦ୍ୱାର ବୋଲି ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି—"ନବଦ୍ୱାରେ ପୁରେ ଦେହୀ ହଂସ ଲୀଳାୟତେ ବହି ।" ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଦେହ ଦଶ ଦ୍ୱାର । ଦଶମ ଦ୍ୱାରଟି ବୈରୋଚନ ଦ୍ୱାର) ପ୍ରମୋଦ ବା ସହଜାନନ୍ଦର ଚିହ୍ନ ବା ସଙ୍କେତ ଦେଖି ଗ୍ରାହକ (ଲଳନା ନାଡ଼ି-ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱଭାବରେ ବା ଗ୍ରାହକ ଭାବରେ) ସେହି ପଥରେ ବାହି ଚାଲେ । ଚୌଷଠି ଘଡ଼ିରେ ଥିବା ବାରୁଣୀ ମଦିରାକୁ ଗ୍ରାହକ ପାନ କରୁଛି । ଏହାର ନିଃସରଣ ନାହିଁ । ଅବଧୂତୀ ଘଟୀ । ତା'ର ନାଳ ସରୁ । ଚିତ୍ତ ସ୍ଥିର କରି ଚାଲ ।

ମତାନ୍ତରେ—'ବାକଲ'କୁ 'ବାଳକ' ବୋଲି ଧରି ଅନ୍ୟ ରୂପ ଅର୍ଥ—ହେ ବାଳଯୋଗି, ସହଜାନନ୍ଦରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ବାରୁଣୀରୂପ ବୋଧି-ଚିତ୍ତକୁ ବନ୍ଧନ କର । ଅଜରାମରତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ଦଶମଦ୍ୱାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ବାଣ ପଥରେ ମହାସୁଖର ଚିହ୍ନ ଦେଖି ଗ୍ରାହକରୂପରେ ସୁସୁପ୍ତ ବୋଧିଚିତ୍ତ ନିଜେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ମହାସୁଖର ଉପକରଣ ପଡ଼ିଥିବା ଦେଖି

ତାଙ୍କୁ ଉପଭୋଗ କଲି । ଚିତ୍ତକୁ ସ୍ଥିର କରି ଗୁଳିବା ପାଇଁ ବିରୁବା ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଗୁଣ୍ଡରିପାଦଙ୍କ "ତିଅଡ଼୍ଡ଼ା ଚୃପୀ ଜୋ଼ଇଣୀଦେ ଅଙ୍କବାଲୀ, କମଲକୁଲିଶ ଘାଣ୍ଟି କରହୁ ବିଆଲୀ ।" ଗୀତିରେ ତନ୍ତ୍ରର ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଭୁସୁକୁପାଦ "ଅଧରାତି ଭର କମଲ ବିକସଉ, ବତିସ ଜୋଇନୀ ତସୁ ଅଙ୍ଗ ଉହ୍ଲସିଉ ।" ଗୀତିରେ ଏହି ତନ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସାଧନାଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତି (ଉପାୟ) ଓ ପୁରୁଷ (ପ୍ରଜ୍ଞା)ର ମିଳନରେ ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ଲାଭ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଏଥିର ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ ।

ସହଜ ମତ—ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିମାନଙ୍କରେ ସହଜ ମତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କେତୋଟି ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

(୧) ସହଜେ ଥିର କରି ବାରୁଣୀ ସାନ୍ଧ । ଜେଁ ଅଜରାମର ହୋଇ ଦିଢ଼ କାନ୍ଧ । (ବିରୁବପାଦ) । ମଃ ବସୁ । ଚ: ପ: ୨ ।

(୨) କାହ୍ନୁ ବିଲସଅ ଆସବମାତା । ସହଜ ନଲିନୀ ବନ ପଇସି ନିବିତା । (କାହ୍ନୁପାଦ) । ଚ: ପ: ୯ ।

(୩) ଡୋମ୍ବୀଏର ସଙ୍ଗେ ଜୋ ଜୋଇ ରତ୍ତୋ, ଖଣହି ନ ଛାଡ଼ିଅ ସହଜ ଉନ୍ମତ୍ତୋ । (କାହ୍ନୁ) । ଚ: ପ: ୧୯ ।

(୪) ଉମତ ସବରୋ ପାଗଲ ସବରୋ ମା କର ଗୁଲୀ ଗୁହାଡ଼ା ତୋହୋରି ଣିଅ ଘରଣୀ ନାମେ ସହଜ ସୁନ୍ଦରୀ । (ଶବରପାଦ) । ଚ: ପ: ୨୮ ।

(୫) ଭଇଷ୍ଟା ଗଅଣ ମାଝେଁ ଅଦଭୁଆ, ପେଖରେ ଭୁସୁକୁ ସହଜ ସରୁଆ । (ଭୁସୁକୁପାଦ) । ଚ: ପ: ୩୦ ।

(୬) ଅନୁଭବ ସହଜ ମା ଭୋଲରେ ଜୋଇ, ଚୌକୋଟି ବିମୁକା ଜଇସୋ ତଇସୋ ହୋଇ । (ତାଡ଼କପାଦ) । ଚ: ପ: ୩୬ ।

(୭) ଅଦଭୂଅ ଭବମୋହରେ ଦିସଇ ପର ଅପ୍‌ପଣା ।
ଏ ଜଗଜଲ ବିମ୍ବାକାରେ ସହଜେ ସୁଣ ଅପଣା ।
(ସରହପାଦ) । ଚ: ପ: ୩୯ ।

(୮) ଛଅ ସହଜେ ଶୁଣ ସପୁନ୍ନା, କାହ୍ନ ବପ୍ପୋଏଁ ମା ହୋଇ ବସନ୍ନା ।
(କାହ୍ନୂ) । ଚ: ପ: ୪୨ ।

(୯) ସହଜ ମହାତରୁ ଫରଅ ଏ ତେକୋଏ, ଖସମସଭେବେ ରେ ବାଣ
ମୁକା କୋଏ । (ଭୁସୁକ) । ଚ: ପ: ୪୩ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଆଲୋଚନା

ସରହପା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଲେଖାରେ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଅବଶ୍ୟ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ରହିଛି । ସମୟାନୁକ୍ରମେ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଯଥେଷ୍ଟ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ହୋଇଛି ଏବଂ ଏହା ସ୍ଥୂଳତଃ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମାନୁସାରେ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ବିଚାର ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି ସବୁ ନିୟମକୁ ସୂତ୍ର ଆକାରରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କଳେବର ଦିଆଯାଇଅଛି । ସରହପାଙ୍କ ଦୋହା କୋଷ ଓ 'ଚର୍ଯ୍ୟା' ପଦାବଳୀର ଭାଷାର ଶୈଳୀ ଓ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାରର ବହୁ ଅଂଶ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଣ ହୋଇଅଛି ।

ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସବୁ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ତିବ୍ବତ ଓ ନେପାଳରେ ପ୍ରାପ୍ତ ପଞ୍ଚାଶଟି ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ମିଳିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲଣି । ଓଡ଼ିଆରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ନ ଥିବାରୁ ବଙ୍ଗଳା ଓ ହିନ୍ଦୀରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ସଂସ୍କରଣମାନଙ୍କରୁ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ-ଗୁଡ଼ିକ ଦିଆଯାଇଛି । ସରହପାଙ୍କ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକ ସଂଗ୍ରହ କରି ଶ୍ରୀ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ଟୀକାଟିପ୍ପଣୀ ସହ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ମୂଳଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଦୋହା ଭିତରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମିଳୁ ନ ଥିବାରୁ ଭୋଟ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁବାଦ ଲେଖାରୁ ହିନ୍ଦୀରେ ଅନୁବାଦ କରି ସମ୍ପାଦକ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏ ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବଡ଼ ଉପାଦେୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ଏଥିରୁ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଛି । ସରହପାଙ୍କ ଶୈଳୀ, ପଦଯୋଜନା ଓ ଭାବ ତାଙ୍କ ଲେଖାକୁ ଅମର କରିଛି ।

ଉଁଚ୍ଚ ଉଁଚ୍ଚ ପାବତ ତହିଁ ବସଇ ସବରୀ ବାଲୀ ।
ମୋରଙ୍ଗୀ ପିଚ୍ଛି ପରହି ସବରୀ ଗୀବତ ଗୁଞ୍ଜରୀ ମାଲୀ ।
ଉମତ ସବରୋ ପାଗଲ ସବରୋ ମା କର ଗୁଲୀ ଗୁହାଡ଼ୀ ।
ତୋହୋରି ଣିଅ ଘରଣୀ ସହଜ ସୁନ୍ଦରୀ । ଧ୍ରୁ ।
ଣାଣା ତରୁବର ମୌଲିଲରେ ଗଅଣତ ଲାଗେଲି ଡାଲୀ ।
ଏକଲୀ ସବରୀ ଏ ବନ ହିଣ୍ଡଇ କର୍ଣ୍ଣକୁଣ୍ଡଲ ବଜ୍ରଧାରୀ ।
ତିଅ ଧାଉ ଖାଟ ପଡ଼ିଲା ସବରେ ମହାସୁଖ ସେଜ୍ଜି ଛାଇଲୀ ।
ସବରୋ ଭୁଜଙ୍ଗ ଣଇରାମଣି ଦାରୀ ପେକ୍ଖ ରାତି ପୋହାଇଲୀ ।
ହିଏ ତାବୋଲା ମହାସୁହେ କାପୁର ଖାଇ ।
ସୁନ ନିରାମଣି କଣ୍ଠେ ଲଇଆ ମହାସୁହେ ରାତି ପୋହାଇ ।
ଗୁରୁବାକ ଫୁଞ୍ଛଆ ବିନ୍ଧ ଣିଅ ମଣେ ବାଣେଂ ।
ଏକେ ଶରସନ୍ଧାନେଂ ବିନ୍ଧହ ବିନ୍ଧହ ପରମ ଣିବାଣେଂ ।
ଉମତ ସବରୋ ଗରୁଆ ରୋଷେ ।
ଗିରିବର ସିହର ସନ୍ଧି ପଇସନ୍ତେ ସବରୋ ଲୋଡ଼ିବ କଇସା ।

ଉଞ୍ଚ ଉଞ୍ଚ ପରବତ ଉପରେ ଶଅର (ଶବର) ବାଳିକା ବସିଛି । ଏହାର ମୁଣ୍ଡରେ ମୟୂର ପକ୍ଷୀ ଓ ବେକ (ଗ୍ରୀବା)ରେ ଗୁଞ୍ଜା (କାଇଁଚ) ମାଳ । ଏହାର ପ୍ରିୟ ଶବର ପ୍ରେମରେ ଉନ୍ମତ୍ତ ପାଗଳ । ରେ ସଅର, ତୁ ଗୋଳମାଳ (ଗୁଲୀ-ଗୁହାଡ଼ା) କର ନାହିଁ । ତୋର ଆପଣା ଘରଣୀ ସହଜ ସୁନ୍ଦରୀ ଅଟେ । ନାନା ତରୁବର ମୌଳିଲା (ଫୁଲିଲା ବା ବଢ଼ିଲା), ଏହାର ଡାଳ ଗଗନକୁ ଲାଗି ରହିଛି । କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ-ବଜ୍ର ଧାରିଣୀ ଏକାକିନୀ ଶବରୀ ଏହି ବନରେ ହେଣ୍ଡି ମାରୁଛି । ବେଗେ ଶବର ଧାଇଁଯାଇ ଖଟ ଉପରେ ପଡ଼ିଲା । ମହାସୁଖ ଶଯ୍ୟା ବିଛାଇଲା । ଶବର ଭୁଜଙ୍ଗ (ବା ବିଟ, ନାଗରୀମଣି) ନୈରାତ୍ମ୍ୟ (ବା ଶୂନ୍ୟତା) ଦାସୀ (ବେଶ୍ୟା) ଦେଖି ରାତି ପୁହାଇଲା । ହିଆ (ରୂପୀ) ତାମ୍ବୁଲକୁ ମହାସୁଖ (ରୂପୀ) କର୍ପୂର (ମିଶାଇ) ଖାଇଲା । ଶୂନ୍ୟ ନାଗରୀମଣିକୁ କଣ୍ଠରେ ଲାଇ (ଧରି) ମହାସୁଖରେ ରାତି ପୁହାଇଲା । ଗୁରୁ ବାକ୍ (ବାକ୍ୟ) ପୁଚ୍ଛା କର (ବା ଗୁରୁବାକ୍ୟକୁ ଧନୁ କରି ବିନ୍ଧ ନିଜ ମନ-ବାଣ) । ଏକଇ

ଶରସନ୍ଧାନରେ ବିନ୍ଧ, ବିନ୍ଧ ପରମ ନିର୍ବାଣକୁ । ଉନ୍ମତ୍ତ ଶବର ଗୁରୁତର ଭାବରେ ମଜ୍ଜିଛି । ଗିରିବର ଶିଖର ସନ୍ଧି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ସେହି ଶବରକୁ କିପରି ଲୋଡ଼ିବ (ଖୋଜିବ) ?

ଏଥିରେ ଥିବା ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଚଳୁଛି :—

ଉଁଚ୍ଚ, ବସଇ, ବାଲୀ, ତୋହ୍ୱାରି (ତୋହରି), ଘରିଣୀ (ଘରଣୀ), ଲଗିବା, ଏକଲୀ, ହେଣ୍ଡି, ସେଜ, ଚ୍ଛାଇବା (ବିଛାଇବା, ବିସ୍ତାରିବା), ଦାଣ୍ଡି, ଗାଢ, ପୋହ୍ୱାଇଲୀ (ପୁହାଇବା), ହିଆ, ଖାଇ, ସୁନ (ଶୂନ୍ୟ), ଲଇ, ପୁଚ୍ଛି, ବିନ୍ଧ । ତେଣୁ ଏ କବିତାଟି ପାଠ କଲେ ଅଧିକାଂଶ ଭାଗ ଓଡ଼ିଆ ଭଳି ବୋଧ ହେବ ।

ସାନ୍ଧ୍ୟ (ସନ୍ଧ୍ୟା, ସନ୍ଧି) ଭାଷା ଉପରେ ଧ୍ୟାନ ନ ଦେଇ କବିତା ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଲେଖାଟି ଅତି ମନୋରମ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯିବ । ପର୍ବତର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା, ଶବର ଶବରୀଙ୍କ ନିକାଞ୍ଚନ ବିହାର ଅତି ସୁନ୍ଦର ପଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରେମ ଉନ୍ମତ୍ତ ଶବର ଭୁଜଙ୍ଗ ବା ସାଧକ । ଶବରଣୀ ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ବେଶ୍ୟା । ଏହି ସାଧକ ନୈରାତ୍ମ୍ୟରୂପୀ ବେଶ୍ୟା ସହିତ ରତି (ବା ନିମଜ୍ଜିତ ଭାବ, ଐକ୍ୟଭାବ, ଲୀନଭାବ) ସୁଖରେ କାଳାତିପାତ କରୁଛି । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ସବୁ କ୍ଷଣିକ । ସଂସାରର ଯାବତୀୟ ପଦାର୍ଥ ଓ ସଂସାରରେ ନିତ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ବା ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମା ନାହିଁ । ଏସବୁ ଅନିତ୍ୟ ବା ଆତ୍ମାରହିତ ବା ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ବା ଶୂନ୍ୟ । ଏହି ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ବା ଶୂନ୍ୟ ହିଁ ରମଣୀ ଶବରଣୀ । ପ୍ରେମ ଉନ୍ମତ୍ତ ଶବର ବା ସାଧକ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ମିଶିଯିବା ପାଇଁ ବା ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପାଇଁ ସାଧନା କରୁଛି । ଶବର ଭୁଜଙ୍ଗ ଓ ଶବରୀ ଦାରି ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧକ ଓ ସାଧନର ମିଳନରେ ହିଁ ମହାସୁଖ । ଯୋଗୀ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ହୋଇ ଏହି ମହାସୁଖକୁ ପାଉଛି ।

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚୟ : ସରହପାଦ

ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସରହଙ୍କ ବହୁ ଦୋହା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି ଦେଖାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର କୃତିଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଭାଷା ଓ କବିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନାର ପଥ ସୁଗମ କରିବା ପାଇଁ ସରହଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ

ଆଲୋଚନା କରାଗଲା । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହି ଆଲୋଚନାର ଗୁରୁତ୍ୱ ରହିଛି ।

ସରହପାଦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୀବିତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପରମଗୁରୁ ଶାନ୍ତ-ରକ୍ଷିତ ସରହପାଦଙ୍କୁ ତିବ୍ବତରେ ଭେଟିଥିଲେ । ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତ ତିବ୍ବତର ସମ୍ରାଟ ସ୍ରୋଙ୍ଗ୍ ଦେଚେନ୍‌ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭୫୫-୭୮୦ ଭିତରେ ସେଠାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ସଂଘାରାମ "ସମ୍ ୟେ"ରେ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ସରହପାଦଙ୍କ ଶହେ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ସମ୍ରାଟ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ମହାଯାନୀ ବୌଦ୍ଧ ମତର ଆଦର ବେଶି ଥିଲା । ନିଜେ ସମ୍ରାଟ ହର୍ଷ ଏହାର ସମର୍ଥକ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହାର ବିଶେଷ ପ୍ରଚାର ଦିଗରେ ଆଗ୍ରହୀ ଥିଲେ । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସେ ସ୍ୱ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶିକ୍ଷାକେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ମଗଧ ଏ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରଣୀ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଓ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବୌଦ୍ଧ ବିଦ୍ୟାପୀଠମାନଙ୍କରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭକରି ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ସମୟରେ ମହାଯାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବଜ୍ରଯାନର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଥିଲା । ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନ ମହାଯାନ-ପନ୍ଥାକୁ ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଗୌରବ ଦାନ କରିଥିବାରୁ ବଜ୍ରଯାନପନ୍ଥୀମାନେ ସ୍ୱ ମତରେ ଚାଲିବା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଉତ୍ସାହ ପାଇଲେ । ତିବ୍ବତ ଓ ନେପାଳରେ ଏହାର ଆଦର ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବଜ୍ରଯାନୀ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏହି ସବୁ ଦେଶକୁ ଚାଲିଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ବହୁ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ହର୍ଷଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ପଶ୍ଚିମରେ ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ ଓ ପ୍ରତିହାର ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ଶାସନ ଓ ପୂର୍ବରେ ପାଳ ବଂଶର ଶାସନ ଭିତରେ ହର୍ଷଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧିକାଂଶ ମିଶିଯାଇଥିଲା । ଏଠାର ଶାସକମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମବିଦ୍ୱେଷୀ ନ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଦିଗରେ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରି ନ ଥିଲେ । ହର୍ଷଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ହର୍ଷଙ୍କ ପରେ ତାହା ସେହିପରି ରହିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ବଜ୍ରଯାନ ଉନ୍ନତି ଲାଭକରି ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହା

ମନ୍ତ୍ରଯାନ ବା ସହଜଯାନ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଆଶ୍ରମ ଥିଲା । ଲୋକେ ଏମାନଙ୍କୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ପରି ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ବଜ୍ରଯାନର ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ଥିଲା । ସମୁଦ୍ରକୂଳ ଓ ଅଣପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହାର ଆଦର ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ରାଜକୀୟ ସମର୍ଥନ ଅଭାବରୁ ଏହାର କ୍ଷେତ୍ର କ୍ରମେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଗଲା । ଏହି ହୀନ ଅବସ୍ଥା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବିଦେଶକୁ ବାହାରିଯାଇଥିବା ହିଁ ସମ୍ଭବ । ସରହପାଦ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶୀ ବୌଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ସ୍ୱ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ବୌଦ୍ଧମଣ୍ଡଳୀରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ସହଜଯାନ ପନ୍ଥୀ ସରହପାଦ ସ୍ୱମତର ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କର ଭାଷାର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ବହୁ ଦୋହା ଓ ଗାନ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଭାଷା ସରଳ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲେଖାରେ ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅସାଧାରଣ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜନଭାଷା ପ୍ରାକୃତକୁ ହିଁ ସ୍ୱରଚନା ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ସେ ସମୟରେ ସିଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅବୋଧ୍ୟ ନ ଥିଲା । କାରଣ ଶରହଙ୍କ ପରି ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସାଧକ ଏହିପରି ଗୂଢ଼ାର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷାରେ କବିତା ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଏହି ସମୟରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଭାରତବର୍ଷର ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ମାଧ୍ୟମିକ ପନ୍ଥା ବା ଶୂନ୍ୟବାଦ ସହିତ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅଦ୍ୱୈତ ମତବାଦର ସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ମାଧ୍ୟମିକ ପନ୍ଥା କ୍ରମେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଭିତରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବାର ଉପକ୍ରମ ଏହି ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ସାଧକମାନଙ୍କର ଯୋଗପଦ୍ଧତି ବା ଯୋଗଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଦର୍ଶନଠାରୁ ବିଶେଷ ପୃଥକ୍ ନ ଥିଲା । ଯୋଗବାଶିଷ୍ଠ ରାମାୟଣରେ ଏହି ଯୋଗଧାରଣର ଯେଉଁ ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ତାହା ସହିତ ବୌଦ୍ଧ ଯୋଗସାଧନାର କେତେକ ମେଳ ଦେଖାଯାଏ ।

ଜଣେ ଟୀକାକାର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ସରହପାଦ ପୂର୍ବ ଦେଶର କୌଣସି ଏକ ରାଜ୍ୟର ରାଜ୍ଞୀ ନାମକ ନଗରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜ୍ଞୀ ନଗରୀ ଆଧୁନିକ ରାଣୀପୁର (ଝରିଆଲ) । ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ ବଲାଙ୍ଗିର ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ସ୍ଥାନ । ଏଠାରେ ଚୌଷଠି ଯୋଗିନୀ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଏକ ପ୍ରଧାନ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ କୀର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ନିକଟସ୍ଥ ବହୁ ପାହାଡ଼ରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗୁମ୍ଫା ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପୂର୍ବେ ଏଠାରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରୁ କ୍ରମେ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ପୂର୍ବକୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ବ୍ୟାପିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ରାଣୀପୁର ବଜ୍ରଯାନର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଜାହୋର ବା ସାହୋର ବା ସମ୍ବର (ବୋଡ଼ାସମ୍ବର) ଏହି ସ୍ଥାନଠାରୁ ବେଶି ଦୂର ନୁହେଁ । କେହି କେହି ସମ୍ବଲପୁରକୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଜାହୋର ବୋଲି କହନ୍ତି । ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଏହି ସାହୋରର ଲୋକ । ବିଖ୍ୟାତ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶାନ୍ତିଦେବ ଭୁସୁକୁ ବା ଶାନ୍ତିଦେବ ରାଉତ ଏହି ଜାହୋରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ସରହା 'କ-ଖ ଦୋହାରେ' 'ଶ୍ରୀମହାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ' ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କବିତାଟିର ଶେଷକୁ "ଇତି କ-ଖ ଦୋହା ମହାଯୋଗେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀମହାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସରହ ମୁଖୋକ୍ତ ସମାପ୍ତ ।" ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଏହି ଦୋହାଟିର ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି "ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ ଦେଶଜନ୍ମା ଗୁରୁ ମହାଯୋଗୀ ବୈରୋଚନ ବଜ୍ର ।" ଏଥିରୁ ସରହା ମହାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ପରିଚୟ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଲେଖିଥିଲି ପରି ଅନୁମାନ କରି ହେଉ ନାହିଁ । ମହାନ୍ ଜ୍ଞାନୀ ଓ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ ହିସାବରେ ମହାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ତେବେ ସେ ପ୍ରଥମେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ; ପରେ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ସେ 'ମହାଶବର ସରହ' ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ମହାମୁଦ୍ରା ଉପଦେଶ ଦୋହାର ଶେଷରେ ମହାଶବର ସରହ ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ଥିଲା । ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ବହୁ ଧାର୍ମିକ ଓ ବିଜ୍ଞ

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଆଣି ଓଡ଼ିଆ ରାଜାମାନେ ଶାସନମାନ ବସାଇଥିଲେ । ବହୁ ଯାଗଯଜ୍ଞ ହେଉଥିଲା । କେହି କେହି ରାଜା ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ସହାବସ୍ଥାନ ଏହି ସମୟର ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ । ବୈଦିକଧର୍ମୀମାନଙ୍କର ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନାଦର ଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଆରାଧନା ଓ ଧର୍ମାଚରଣରେ ଉଦାର ମନୋଭାବର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି 'ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ' ପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦନା କରି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିବା ବିଷୟରୁ ଏହା ସମର୍ଥିତ ହେଉଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ "ବୌଦ୍ଧରୂପୀ" ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଏହି ବନ୍ଦନାର ଜଗନ୍ନାଥ । ଏହା ଏକ ଉତ୍କଳୀୟ ପରମ୍ପରା ।

ସରହ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ବୈଦିକ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରି ସେ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଅନୁଶୀଳନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହାଙ୍କ ପରିବାର ବୌଦ୍ଧ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ନିବିଡ଼ ଶୁଶ୍ରୂଷା ଫଳରେ ସେହି ଧର୍ମ ପ୍ରତି ସେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ବିସ୍ତୃତ ଚର୍ଚ୍ଚା ପାଇଁ ସେ ମଗଧର ନାଳନ୍ଦା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ସେ ଦୀକ୍ଷା ନେଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ତାଙ୍କର ଭିକ୍ଷୁ ନାମ ରାହୁଲଭଦ୍ର ଥିଲା । ସରହପାଦ, ସରହପା, ସରୋଜ ବଜ୍ର, ସରୋରୁହ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ସେ ବଜ୍ରଯାନୀ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ନାମ ସହିତ 'ବଜ୍ର' ଯୋଗ ହୋଇ "ସରୋଜବଜ୍ର" ହୋଇଥିଲା । ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଭିକ୍ଷୁ ହରିଭଦ୍ର ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଓ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ଥିଲେ । ହରିଭଦ୍ର ମଗଧରାଜ ପାଳବଂଶୀୟ ଧର୍ମପାଳ (ଖ୍ରୀ ୭୭୦-୮୧୫)ଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ରାଜା ଧର୍ମପାଳଙ୍କ ରାଜ ଦରବାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲୁଇପାଦ ବା ଲୁଇପା କରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଲୁଇପା ସରହଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶବରପାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । ଲୁଇପା ଶବରପାଙ୍କ ଉପଦେଶରେ ଭିକ୍ଷୁ ହୋଇଥିଲେ । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ

ସରହପା ପ୍ରଥମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଲୁଇପା ପ୍ରଥମ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ।

ଭିକ୍ଷୁ ରାହୁଲଭଦ୍ର (ସରହପାଦ) କିଛି ସମୟ ନାଲନ୍ଦାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ହିସାବରେ ଥିଲେ । ପରେ ସେ ଅଧ୍ୟାପକ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ସୁନ୍ଦର କବିତା ଲେଖି ପାରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର 'ଚଉତିଶା'ର ମୂଳ ସରହାଙ୍କ ଦୋହାରେ ଦେଖାଯାଏ, "କ-ଖ ଦୋହା"ରେ 'କ'ଠାରୁ 'କ୍ଷ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମରେ ରଖି ୩୪ଟି ପଦ ରଚିତ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ "କ-ଖ ଚଉତିଶା" କହିଲେ ମଧ୍ୟ ଚଳିବ । ମୂଳ ପଦଗୁଡ଼ିକର ଭୋଟ ଭାଷାର ଅନୁବାଦ କେବଳ ମିଳୁଛି । ଏହି ଅନୁବାଦର ଅନୁବାଦରୁ କିଛି ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା—

କ—କା କୁଳଶ ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥିତ···
ଖ—ଖା ଖ-ସମ ବସି ଲଲାଟ ଶୂନ୍ୟ···
ଗ—ଗା ଗମନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କରି ସ୍ଥୂଳ କର···
ଘ—ଘା ଘନ ଘନ ଶ୍ରୀ ହେରୁକ ମୁଦିତ···
ଙ—ଙ ନିଜ ସ୍ୱଭାବ ସ୍ୱଭାବରେ ଶୂନ୍ୟ···

× × ×

ହ—ହା ହେ ହାସ ନାନା ଉତ୍ପତ୍ତି···
କ୍ଷ—କ୍ଷା କ୍ଷରେ ବକ୍ଷସ୍ଥେ ଗିରଙ୍କର···

(ସିଦ୍ଧ ସରହପାଦକୃତ 'ଦୋହା-କୋଷ' ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ)

ଓଡ଼ିଶାର ଏଭଳି ରଚନା ଚଉତିଶାସାହିତ୍ୟରେ ମିଳୁଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬ଷ୍ଠ, ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଏହି ଗୀତ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ହିଁ ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ହରିଦାସଙ୍କ "କ-କ କାଳିନ୍ଦୀ ତୀରେ" ଗୀତଟି ମଧ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର । ହରିଦାସଙ୍କ ଲେଖାର ଢଙ୍ଗ ସରହପାଙ୍କ କ-ଖ ଦୋହାର ଯେ ଅନୁକରଣ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

କ—କ କାଳିନ୍ଦୀ ତୀରେ ।
ଖ—ଖ ଖେଳନ୍ତି ଧୀରେ·

ଛ—ଛ ଛଇଲ କାହ୍ନୁ...
ହ—ହ ହରଦାସିଆ
କ୍ଷ—କ୍ଷ କ୍ଷମା କରିଆ । (ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ—ଶ୍ୟା. ରାଜଗୁରୁ)

ସେତେବେଳେ ନାଳନ୍ଦା ମହାଯାନର ପ୍ରଧାନ ସାଧନାକେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ସରହା ମହାଯାନୀ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଆଚରଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସେ ମହାଯାନୀ ଆଚରଣ ତ୍ୟାଗକରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ବଜ୍ରଯାନୀ ଜୀବନ ଯାପନ କଲେ । ସେ ନାଳନ୍ଦା ତ୍ୟାଗ କଲେ ଏବଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ବଜ୍ରଯାନ ଜୀବନର ଉତ୍ତର ସାଧକ ସ୍ୱରୂପ ଗୋଟିଏ ଶର-କାର (ବାଣୁଆ, ଶବର) ବାଳିକାକୁ ନିଜ ପାଖରେ ରଖିଲେ । ସେ ନିଜେ ଶର-କାଣ୍ଡ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । ସେହି ହେତୁ ସେ ଶରହା ବା ସରହା ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଭକ୍ତ ବା ଯୋଗୀ ଥିବାରୁ ନାମ ସହିତ 'ପାଦ' ଯୁକ୍ତ ହୋଇ "ସରହପାଦ" ବା "ସରହପା" ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲେ । ନିଜେ ସରଳ ଜୀବନଯାପନ କରି ସେ ବଜ୍ରଯାନର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାରୁ ବହୁ ଲୋକ ତାଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ କ୍ରମେ ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମୀମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । "ମହାମୁଦ୍ରା" ଶର-କାର କନ୍ୟାଙ୍କ ସହିତ ସେ ନାଳନ୍ଦା, ଶ୍ରୀପର୍ବତ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବୌଦ୍ଧ କେନ୍ଦ୍ର ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ସେ ବଜ୍ରଯାନର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର କରି ପାରିଥିଲେ ।

ମନ୍ତ୍ରଯାନ ସରହପାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସରହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନୂତନ ତେଜରେ ବହୁ ଦେଶରେ ଏହା ପ୍ରସାର ଲାଭ କଲା । ଏହି କାରଣରୁ ମନ୍ତ୍ରଯାନ ବା ବଜ୍ରଯାନ ବା ସହଜଯାନର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସରହପା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି ।

ସେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ (ବା ଅପଭ୍ରଂଶ)ରେ ସହଜ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଉଭୟ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ରଚନାର ପଦାବଳୀ ରମଣୀୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଜନମନ ରଞ୍ଜନ କରି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରିଥିଲା ।

ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଅବଗତି ପାଇଁ ସେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅତି ପରିଣତ ବୟସରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା ।

ସରହପାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ

ସରହପାଦ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ବୁଦ୍ଧ କପାଳତନ୍ତ୍ର ପଞ୍ଜିକା—ଅନୁବାଦକ ଗୟାଧର
ବୁଦ୍ଧ କପାଳସାଧନ—ଅନୁବାଦକ ଗୟାଧର
ବୁଦ୍ଧ କପାଳମଣ୍ଡଳବିଧି—ଅନୁବାଦକ ଗୟାଧର
ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ବଶଙ୍କର ଲୋକେଶ୍ୱର ସାଧନ—ଅନୁବାଦକ ଅଭୟାଦକର
ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ବଶଙ୍କରିବଲୋକିତେଶ୍ୱର ସାଧନ—ଅନୁବାଦକ ଅମୋଘବଜ୍ର
ଦୋହା—(ଦୋହାକୋଷ ବା ଦୋହାଗୀତି)

ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ସିଦ୍ଧଚର୍ଯ୍ୟା ଓ ବଜ୍ରଯାନୀ ଯୋଗର ସାଧକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତି ପ୍ରାମାଣିକ ଅସ୍ତ୍ର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ କବିତାରେ ତାଙ୍କର ନାମ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲେଖାର ଭଙ୍ଗୀରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସରହପାଦଙ୍କର ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ସରହାଙ୍କ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଟ ଭାଷାରେ ବଜ୍ରପାଣି, ବୈରୋଚନ, ରକ୍ଷିତ, କୃଷ୍ଣପଣ୍ଡିତ, ଶାନ୍ତି-ଭଦ୍ର, କମଳଶୀଳ, ଅମୋଘବଜ୍ର, ଗୟାଧର, ଅଭୟାକର, ରତ୍ନାକର ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ।

ସରହଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଉଭୟ ଭାଷାରେ ବହୁ ଖ୍ୟାତନାମା କବି ନିଜର କୃତି ଯୋଗୁଁ ଅମର ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଅଶ୍ୱଘୋଷ, କାଳିଦାସ, ଭାସ, ବାଣ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ଅମୃତ ପଦାବଳୀରେ ଅମର-ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଥିଲେ । ଭାମହ, ଦଣ୍ଡୀ ପ୍ରଭୃତି ଗଦ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚ-କୋଟିର ରଚନା ଲେଖିଯାଇଥିଲେ । ସରହ ସଂସ୍କୃତରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସେ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ କେବଳ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥ, କାବ୍ୟ, କବିତା ଲେଖି ଆଆନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ

ପାଇଁ କେବଳ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖିଲେ ସମସ୍ତଙ୍କର ବୋଧଗମ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣି ସେ ପ୍ରାକୃତରେ ବହୁ ସୁନ୍ଦର କବିତା ଲେଖିଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ମିଳୁ ନ ଥିବାରୁ ପଦାବଳୀର ସ୍ୱାଭାବିକ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରି ହେଉ ନାହିଁ । ତେବେ ଅନୁବାଦର ମର୍ମରୁ କିଞ୍ଚିତ ଆଭାସ ମିଳୁଛି—

ଜଳଧର ସମୁଦ୍ରରୁ ପାଣି ନେଇ ଭୂମିକୁ ପ୍ଲାବିତ କରେ । ସହଜଭାବ ଅନଷ୍ଟ ଶୁଦ୍ଧ ଆକାଶ ସମାନ । ବୃଦ୍ଧିପାଏ ନା ହ୍ରାସ ହୁଏ ।

ପଶୁ ଯହିଁରେ ଦୁଃଖ ନ କରେ ପଣ୍ଡିତ ସେଥିରେ ଦୁଃଖ କରେ । ଜଣେ ଆକାଶ (ଶୂନ୍ୟ)ର ଅମୃତ ପାନ କରେ, ଅନ୍ୟ ଜଣକେ ଶୁଷ୍କ ବିଷୟରେ ପ୍ରେମୀ ହୁଏ ।

ଯେପରି ସମୁଦ୍ରର କ୍ଷାରଜଳ ଜଳଧରର ମୁଖକୁ ଯାଇ ମଧୁର ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ସ୍ଥିରଚିତ୍ତ ପରମାର୍ଥ କରେ; ବିଷୟବିଷ ମଧ୍ୟ ଅମୃତ ହୋଇଯାଏ । (ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି)

ଅବାଚ୍ୟରେ ଦୁଃଖ ନାହିଁ । ଯହିଁରେ ଭାବନା (ସହଜାନନ୍ଦ) ଅଛି ସେ କେବଳ ସୁଖ; ଯେପରି ବଜ୍ର ଶବ୍ଦ କଲାପରେ ଶସ୍ୟ ପକ୍ୱ ହୋଇଯାଏ । ଉପମାଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି ।

ସରହପାଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ରଚନାରେ କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦାବଳୀର କେତେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଗଲା—

୧ । "ଯା ସା ସଂସାର-ଚକ୍ର ବିରଚୟତି ମନଃ
ସନ୍ନିଯୋଗାତ୍ମହେତୋଃ
ସା ଧୀର୍ଯ୍ୟପ୍ରସାଦାଦ୍ ଦିଶତି ନିଜଭୁବଂ ସ୍ୱାମିନୋ ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ ।
ତଚ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ମବେଦ୍ୟଂ ସମୁଦୟତି ସୁଖଂ କଳ୍ପନାଜାଲମୁକ୍ତଂ
କୁର୍ଯ୍ୟାଦସ୍ୟାଂଘ୍ରିଯୁଗ୍ମଂ ଶିରସି ସବିନୟଂ
ସଦ୍‌ଗୁରୋଃ ସର୍ବକାଳମ୍ ।"

୨ । ଚିନ୍ତାଚିତ୍ତାଙ୍କୁରକୋ ବିଷୟରସୈର୍ୟଦି
ନ ସିଚ୍ୟତେ ଶୁଦ୍ଧୈଃ ।
ଗଗନବ୍ୟାପୀ ଫଳଦଃ କଳ୍ପତରୁତ୍ୱଂ କଥଂ ଲଭତେ ॥

୩ । ଯେନୈବ ବିଷଖଣ୍ଡେନ ମ୍ରିୟନ୍ତେ ସର୍ବଜନ୍ତବଃ ।
ତେନୈବ ବିଷ-ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୋ ବିଷେଣ ସ୍ଫୁଟୟେଦ୍ ବିଷଂ ॥
(ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା)

ସରହପାଦଙ୍କ କେତେକ ଅଭିମତ

ଧର୍ମ :—ସରହ ନିଜ କୃତିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ଅଭିମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏ ସମସ୍ତ ମତବାଦକୁ ଖଣ୍ଡନ କରି ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନ ବା ବଜ୍ରଯାନକୁ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ସେ କେବଳ ଉପଦେଶ ଦେଇ କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇନାହାନ୍ତି, ନିଜେ ସେ ପଥର ପଥିକ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ସରହ ବଜ୍ରଯାନୀ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଏବଂ ଓଡ୍ର ରାଜା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ତାଙ୍କର ପିତା ଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । କାରଣ ସରହଙ୍କୁ ତିବ୍ବତରେ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ବା ଗୁରୁରିମ୍ପୋଚିରୂପେ ମାନ୍ୟ କରନ୍ତି । ପଦ୍ମସମ୍ଭବ, ସରୋରୁହ, ସରହ, ସରହା ପ୍ରଭୃତି ଏହି ମହାତ୍ମାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ମାତ୍ର । ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଜାହୋର (ବା ସାହୋର, ସମ୍ବର, ସମ୍ବଲ) ବା ଆଧୁନିକ ସମ୍ବଲ (ବୁଢ଼ା ବା ବୃଦ୍ଧ ସମ୍ବର)ର ରାଜା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନରେ ବିକଳାଙ୍ଗ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବୁଢ଼ା, ବୁଢ଼ୀ, ବୁଢ଼ୀ-ଠାକୁରାଣୀ ନାମରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ପୂଜା କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ ସମୟରେ ଛତିଶଗଡ଼ର ସିରପୁରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣକୋଟି ପର୍ବତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ରାଷ୍ଟ୍ରର ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବ ବଳବତ୍ତର ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ-ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରସାର ହିଁ ଏହାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଓ ଦୁହିତା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା, ଏ ତିନିହେଁ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଧାନ ସାଧକ ଓ ପ୍ରଚାରକ ଥିଲେ । ସରହ ହିଁ ବଜ୍ରଯାନୀଙ୍କ ଭିତରେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦର ମତ, ସାଧନପନ୍ଥା, ସାଧକ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଏହିପରି ଭାବରେ ନିଜର ମନୋଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି—

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ—

ଦୋହାକୋଷର ପ୍ରଥମ ଚର୍ଯ୍ୟାର କେତେକ ପଦରେ (ର୍‌: ସାଂକୃତ୍ୟାୟନଙ୍କ "ଦୋହାକୋଷ" ପୃ ୨-୪) ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିପରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ବ୍ରହ୍ମଣେହି ମ ଜାଣନ୍ତହି ଭେଉ
ଏବଇ ପଢ଼ିଅଉ ଏ ଚଉବେଉ ।

ମଟ୍ଟି (ପାଣି) କୁସ ଲଇ ପଢ଼ନ୍ତଂ
ଘରହିଁ ବଇସି ଅଗ୍‌ଗି ହୁଣନ୍ତଂ ।

କଜ୍ଜେ ବରହିଅ ହୁଅବହ ହୋମେଂ
ଅକ୍‌ଖି ଉହାବଅ କଡ଼ୁଏଁ ଧୂମେଂ ।

ଏକଦଣ୍ଡୀ ତ୍ରିଦଣ୍ଡୀ ଭଅବଁ (।) ବେସେଂ
ବିଣୁଆ ହୋଇଅଇ ହଂସ ଉବେସେଂ ।

ମିଚ୍ଛେହିଂ ଜଗ ବାହିଅ ଭୁଲ୍ଲେଂ
ଧମ୍ମାଧମ୍ମ ନ ଜାଣିଉ ତୁଲ୍ଲେ । ୧, ୨, ୩ ପଦ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭେଦ ନ ଜାଣନ୍ତି । ଏ ଗୃର ବେଦ ପଢ଼ନ୍ତି । ବଟ୍ଟୁ, ପାଣି, କୁଶ ନେଇ ପଢ଼ନ୍ତି । ଘରେ ବସି ଅଗ୍ନି ଜାଳି ହୋମ କରନ୍ତି । ଏ ହୋମରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । କଡ଼ା ଧୂଆଁରେ ଆଖି କେବଳ ଜଳିବ । ଏକଦଣ୍ଡୀ, ତ୍ରିଦଣ୍ଡୀମାନେ ଭଗବାନ୍ ବେଶରେ ଜ୍ଞାନୀ ହୋଇ "ହଂସ" ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । ଏମାନେ ସମ୍ୟକ୍ ଧର୍ମ୍ମାଧର୍ମ୍ମ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ପାଶୁପତମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ—

ଅଇରଏହିଂ ଉଦ୍ଧୂଲ୍ଲିଅ ଛାରେଂ
ସୀସସୁ ବାହିଅ ଏ ଜଡ଼ଭାରେଂ ।

ଘରହି ବଇସୀ ଦୀବା ଜାଲୀ
କୋଣହିଂ ବଇସୀ ଘଣ୍ଟା ଚାଲୀ ।

ଅକ୍‌ଖି ଣିବେସୀ ଆସଣ ବନ୍ଧୀ
କଣ୍‌ଣେହିଂ ଖୁସଖୁସାଇ ଜଣ ଧନ୍ଧୀ
ରଣ୍ଡୀମୁଣ୍ଡୀ ଅଣ୍‌ଣ ବେସେଂ ଦିକ୍‌ଖିଜ୍ଜଇ ଦକ୍ଷିଣା ଉଦ୍ଦେସେ । ୪-୫ ।

ପାଶୁପତ ବା ଶୈବ ସାଧୁ ଜଟା ଗୁଡ଼ନ୍ତି (ବଢ଼ାନ୍ତି) । ଏ ଜଟାଭାର ବହନ କରି ସ୍ନାନ (?) କରନ୍ତି, ଘରେ ବସି ଦୀପ ଜାଳନ୍ତି, କୋଣରେ ବସି ଘଣ୍ଟା ଚାଳନ୍ତି (ବା ବଜାନ୍ତି) । ଆଖି ନବେଶି ଆସନ ବାନ୍ଧନ୍ତି, ମୂଢ଼ମାନଙ୍କ କାନରେ ଫୁସ୍‌ଫୁସ କରନ୍ତି (ମନ୍ତ୍ର ଦିଅନ୍ତି), ମଣ୍ଡିତ ଓ ଅନ୍ୟ ବେଶରେ ଦକ୍ଷିଣା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦେଖା ଯାଆନ୍ତି ।

ଜୈନମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ—

ଦୀହଣଖ ଜଇ ମଳିଣେଂ ବେସେଂ
ଣଗ୍‌ଗଲ ହୋଇ ଉପାଡ଼ିଅ କେସେଂ ।
ଖବଣେହିଂ ଜାଣ ବିଡ଼ମ୍ବିଅ ବେସେଂ
ଅପ୍‌ପଣ ବାହିଅ ମୋକ୍‌ଖ ଉବେସେଂ ।
ଜଇଣ ଗଗାବଅ ହୋଇ ମୁକ୍ତି
ତା ସୁଣହ ସିଆଲହ

ଲୋମୁପାଡ଼ଣେଂ ଅତ୍ଥି ସିଦ୍ଧି ତା ଜୁବଇ ଣିଅମ୍ବହ ।
ପିଚ୍ଛି ଗହଣେ ଦିଟ୍‌ଠି ମୋକ୍‌ଖ (ତା ମୋରହ ଚମରହ)
ଉଚ୍ଛେ ଭୋଅ ଣେଂ ହୋଇ ଜାଣ ତା କରୀହ ତୁରଙ୍ଗହ
ସରହ ଭଣଇ ଖବଣାଣ ମୋକ୍‌ଖ ମହୁ କିମ୍ପି ନ ଭାବଇ ।

ଦୀର୍ଘନଖୀ ଯତି ମଳିନ ବେଶ । ଲଙ୍ଗଳା ହୋଇ କେଶ ଉପାଡ଼ନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ ବିଡ଼ମ୍ବିତ କ୍ଷପଣକ ବେଶରେ ଆତ୍ମା ଓ ବାହ୍ୟର ମୋକ୍ଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏପରି କରନ୍ତି । ଯଦି ନଗ୍ନ ପଣରେ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ତେବେ ଶୂନକ (କୁକୁର) ଓ ଶିଆଳ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ । ଯଦି ଲୋମ ଓପାଡ଼ିଲେ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ, ମୟୂର ପକ୍ଷୀ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଯଦି ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ତେବେ ମୟୂର ଓ ଚମର ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ । ଯଦି 'ଉଂଛ' ଖାଇବାଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତେବେ ହସ୍ତୀ ଓ ତୁରଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନୀ ।

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ—

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସହଜ-ଯାନର କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଏପରି କହିଛନ୍ତି—

କରୁଣା ସହିତ ଚିନ୍ତା:—କରୁଣାଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତା ହିଁ ଉତ୍ତମ ମାର୍ଗପ୍ରାପ୍ତିର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ । କରୁଣାରହିତ ହୋଇ ଶୂନ୍ୟରେ ଚିତ୍ତ ନିବେଶ କଲେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତମ ମାର୍ଗ ପାଇବ ନାହିଁ ।

କରୁଣାରହି ଅ ଜ୍ଜୋ ସୁଣ୍‌ଣହିଂ ଲଗ୍‌ଗା
ଣାଉ ସୋ ପାବଇ ଉତ୍ତମ ମାଗ୍‌ଗା ।
ଅହବ୍ୱ କରୁଣା କେବଲ ସାହିଅ
ସୋ ଜଂମନ୍ତରେ ମୋକ୍‌ଖ ପାବଅ ।
ଜଇ ପୁଣ ବିଣ୍‌ଣିବ ଜୋଡ଼ଣ ସାକ୍‌ଅ
ଣାହ ଭବ ଣାଉ ଣିବ୍‌ବାଣ ଥାକ୍‌କଇ ।

ଅର୍ଥାତ୍—କରୁଣା ରହିତ ଯେ ଶୂନ୍ୟରେ ଲାଗ୍
ନ ମିଳିବ ତାକୁ ଉତ୍ତମ ମାର୍ଗ ।

କେବଳ କରୁଣା ହେଲେ, କି କେବଳ ସାଧନା ହେଲେ, ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ପାଇବ ନାହିଁ । ଯଦି ଏ ଦୁଇଟି (କରୁଣା ଓ ସାଧନା) ଯୋଡ଼ି ନ ପାରିବ ତେବେ ଭବନା ରହିବ ନାହିଁ କି ନିର୍ବାଣ ରହିବ ନାହିଁ (ଅର୍ଥାତ୍ ପାଇବ ନାହିଁ) ।

ଚିତ୍ତ (ମନ) ଶୁଦ୍ଧି—ଚିତ୍ତର ନିର୍ମ୍ମଳତା ଉପରେ ସରହା ବେଶି ଜୋର ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଘରହି ମ ଥକ୍‌କୁ ମ ଜାହିବଣେ, ଯହି ତହି ମଣ ପରିଅଣ
ସଅଲୁ ଣିରନ୍ତର ବୋହି ଠିଅ, କହିଂ ଭବ କହିଂ ଣିବ୍‌ବାଣ ।
ଣାଉ ଘରେ ଣାଉ ବଣେ ବୋହିଠିଉ ଏହୁ ପରିଆଣହୁ ଭେଉ
ଣିମ୍ମଲ ଚିତ୍ ସହାବତା କରହୁ ଅବିକଲ ସେହୁ । (ଦୋହାକୋଷ)

ଘରେ ନ ରହି, ବଣକୁ ନ ଯାଅ, ସକଳ ସ୍ଥାନରେ ନିରନ୍ତର ବୋଧି (ପରମ ଜ୍ଞାନ) ରହିଛି । ତେବେ ପୁଣି କାହିଁ ଭବ, କାହିଁ ନିର୍ବାଣ । ବୋଧି

ଘରେ ନାହିଁ କି ବଣରେ ନାହିଁ, ଏହି ଭେଦକୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବୁଝ । ନିର୍ମଳ-ଚିତ୍ତ ହେବା ମୁଖ୍ୟ କଥା । ଏହାକୁ ନିରନ୍ତର ସେବନ କର ।

ସରହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମର ପକ୍ଷପାତୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଚରମ ସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନେବାର ପକ୍ଷପାତୀ ନୁହନ୍ତି ।

ବିସଆସତ୍ତି ମ ବନ୍ଧ କରୁ, ଅରେ ବଢ଼ ସରହେ ବୁତ୍ତ
ମୀଣ ପଅଙ୍ଗମ କରି ଭମର, ପେକ୍‌ଖହି ହରିଣହି ଜୁତ୍ତ ।
(ଦୋ-କୋଷ ୭୨)

ବିଷୟାସକ୍ତି ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ ନାହିଁ । ଆରେ ମୂଢ଼ ! ମୀନ, ପତଙ୍ଗ, କରି (ହସ୍ତୀ), ଭ୍ରମର, ହରିଣ ଏମାନେ ବିଷୟାସକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ନଷ୍ଟ ଯାଆନ୍ତି ।

ସହଜ ଜୀବନ ଭୋଗ, ବିଷୟାସକ୍ତି—

ସହଜାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହିଁ ପରମ କାମ୍ୟ । ଭୋଗ ଓ ବିଷୟାସକ୍ତି ବନ୍ଧନର କାରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏକାବେଳକେ ତ୍ୟାଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ସହଜ ଜୀବନର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସରହ କହୁଛନ୍ତି—

ଜଇ ଜଗ ପୂରିଅ ସହଜାଣନ୍ଦେ
ଣାଚହୁ ଗାଅହୁ ବିଲସହୁ ଚଙ୍ଗେ । ଦୋହାକୋଷ ।

ଜଗତ ସହଜାନନ୍ଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଥିବାରୁ ନାଚ, ଗାଅ, ବିଳାସ କର । କିନ୍ତୁ ଭୋଗ ଓ ବିଷୟାସକ୍ତିରେ ବୁଡ଼ି ନ ଯିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବିସଅ ରମନ୍ତ ଣ ବିସଅହିଁ ଲିପ୍‌ପଇ
ଉଅଅ ହରନ୍ତ ନ ପାଣୀ ଛୁପ୍‌ପଇ । ଦୋହାକୋଷ ।

ବିଷୟରେ ରମଣ ବା ଆସକ୍ତ କରି ମଧ୍ୟ ବିଷୟରେ ଲିପ୍ତ ନ ହୁଅ । କୂଅରୁ ପାଣି କାଢ଼ୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପାଣି ନ ଛୁଅଁ ।

ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ—

ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସରହ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରମ ରହିଛି । ଲୋକେ ଯୋଗରେ ମୋହିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ଯୋଗ ନିଷ୍ଫଳ ଏବଂ ଏହାକୁ ସେ କାଷ୍ଠଯୋଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଝାଣେଁ ମୋହିଅ ସଅଲବି ଲୋଅ,
ପବଣ ଧରିଅ ଅପ୍‌ପାଣ ମ ଭିନ୍ଦହି ।
କଟ୍ଠ ଜୋଇ ଣାସଗ୍ଗ ମ ବଂଦହି । ଦୋ: କୋ: ।

ଯୋଗରେ ସବୁ ଲୋକ ମୋହିତ । ପବନ ଧରି ନାସାଗ୍ରରେ ଚିତ୍ତକୁ ଲଗାଇଲେ ଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କାଷ୍ଠଯୋଗ । ଜ୍ଞାନୀ ବା ନିର୍ମଳ ଚିତ୍ତର ଯୋଗ ହିଁ ଯୋଗ । ମନ, ଚିତ୍ତ, ବିଜ୍ଞାନ ବୌଦ୍ଧ ପରିଭାଷାରେ ଏକା ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଛି ।

ସ୍ୱୟଂ ସରହ ମହାଜ୍ଞାନୀ, ମହାଯୋଗୀ, ନିର୍ମଳଚିତ୍ତ, ସହଜାନନ୍ଦ ସାଧକ । ସେ ସହଜ (ବା ନୈସର୍ଗିକ ବା ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ ପ୍ରକ୍ରିୟା-ଯୋଗ ସମାଧି) ପନ୍ଥାର ପ୍ରଥମ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ ବା ପ୍ରଥମ ସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଏହି ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ଭ୍ରମ ଦେଖାଯାଉଛି ତାହାକୁ କଠୋର ଭାବରେ ସମାଲୋଚନା ନ କରି ଛାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି । ଭଣ୍ଡ ଯୋଗୀ, ଅଜ୍ଞାନୀ ଯୋଗୀଙ୍କ ଯୋଗକୁ ସେ "କାଷ୍ଠଯୋଗ" ବୋଲି କହିବାଦ୍ୱାରା ଏହା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଘୃଣା ଭାବ ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି ।

ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ହିଁ ସଂସାର ଓ ନିର୍ବାଣ ଏହି ଦୁଇଟି ଚିତ୍ତରୁ ହିଁ ସ୍ଫୁରିତ ହେଉଛି । ଚିତ୍ତ ହିଁ ସବୁର ବୀଜ । ସେ ଚିନ୍ତାମଣି ରୂପ, ଇଚ୍ଛାଫଳ (ଅଭୀଷ୍ଟ ଫଳ) ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ଚିତ୍ତେକ ସଅଲ ବୀଅ ଭବ ନିବ୍‌ବାଣା ଜମ୍ମ ବିଫୁରନ୍ତି ।
ତଂ ଚିନ୍ତାମଣିରୁଅଂ ପଣମହ ଇଚ୍ଛାଫଲଂ ଦେଇ । ଦୋ: କୋ: ।

ଏହି ଚିତ୍ତ ବା ମନକୁ ମୁକ୍ତ ବା ଶୁଦ୍ଧ ରଖିବା ହିଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଲୋକ କର୍ମବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ୁଛି । କର୍ମରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପରେ ମନ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଅବଲମ୍ବେ ପରମ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି ।

ବନ୍ଧଇ କମ୍ମେଣ ଜଣୋ କମ୍ମେ ବିମୁକ୍କେଣ ହୋଇ ମଣ ମୁକ୍କ
ମଣମୋକ୍‌ଖେଣ ଅଣୁଅରଂ ପାବଞ୍ଜଇ ପରମ ନିବ୍‌ବାଣ । ଦୋ: କୋ: ।
(ଣାଓ ତସୁଦୋସ ଜେ ଏକ୍‌କବିଟ୍‌ଠାଅ, ଅମ୍ହାଧମେ ଜେ ମୋହ୍ନ ଖାବ ।)
ଚିତେ ବଦ୍ଧେ ବନ୍ଧଇ ମୁକ୍‌କେ, ମୁକ୍‌କଇ ଣତ୍ଥି ସନ୍ଦେହୋ ।

ପୁଣି—ଏହୁଣିଅ ମଣ ତୁରଙ୍ଗ ସୁଚଂଚଲ
ମେଲହିଂ ସହାବଟ୍‌ଠାଅ ହୋଣିଖ୍ଖଲ ।

ପୁଣି—ଚିତହିଂ ଚିତ ଜଇ ଲକ୍‌ଖଣ ଜାଇ
ଚଂଚଲ ମଣ ପବଣ ଥିର ହୋଇ ।

ମନ (ଚିତ୍ତ)କୁ ମୁକ୍ତ କରିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ମନୁଷ୍ୟ କର୍ମଦ୍ୱାରା ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ୁଛି । ଏହି କର୍ମରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ମନ ମୁକ୍ତ ହେବ । ଏଥିରେ ନିର୍ବାଣ ହେବ, ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏହି ମନ (ଚିତ୍ତ) ତୁରଙ୍ଗ ସମ ସୁଚଞ୍ଚଳ । ଏହାକୁ ଏହାର ସ୍ୱଭାବ ଉପରେ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି ନ କଲେ ମନ ଓ ପବନ ଆପେ ଆପେ ସ୍ଥିର (ବା ନିର୍ମଳ) ହୋଇଯିବ । ମନକୁ ବଳ ପ୍ରୟୋଗ-ଦ୍ୱାରା ଅସ୍ୱାଭାବିକ (ବା ଅସହଜ ଭାବରେ) ବନ୍ଧନ କରିବା ବିଧେୟ ନୁହେଁ, ଏହା ହିଁ ଏହି ଉକ୍ତିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଜଗତ ଶୁଦ୍ଧ—

ସହଜ-ଯୋଗ ମାର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକରୂପେ ସରହା ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଜଗତ ସୁଖ-ଦୁଃଖରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, କେବଳ ଦୁଃଖରେ ନୁହେଁ କି ସୁଖରେ ନୁହେଁ । ଜଗତ ସ୍ୱଭାବରେ ଶୁଦ୍ଧ ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି ।

ଜଗ ଉପ୍‌ପାଅଣେ ଦୁକ୍‌ଖ ବହୁ ଉପ୍‌ପଣାଉ ତହିଁ ସୁହସାର ।

ଜଗତରେ ଉତ୍ପନ୍ନ (ଜନ୍ମ) ହେବା ଯଦି ବହୁତ ଦୁଃଖ ତେବେ ସେଥିରେ ସୁଖର ସାର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ଶୁଦ୍ଧ ଜଗତରେ ରୁଚି ସିଦ୍ଧି ଛାଡ଼ି ସହଜ ଭାବନା କରିବା ହିଁ ପରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ସହଜେଂ ସହଜ ବ ବୁଜ୍‌ଝଇ ଜବ୍‌ବେ
ଅନ୍ତରାଲ ଗଇ ତୁଟ୍ଟଇ ତବ୍‌ବେ ।
ଋଦ୍ଧି ସିଦ୍ଧି ହଲେଂ ବେଣ୍ଣି ନ କାଜ୍ଜ
ପାପ-ପୁଣ୍ୟ ତହେଂ ପାଡ଼ହୁଁ ବାଜ୍ଜ । ଦୋ: କୋ: ଗୀତ ।

ଜଗତ ସହଜାନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ—

ଏହି ଜଗତ ସହଜାନନ୍ଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ; ଅତଏବ ନାଚ, ଗାଅ, ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ବିଳାସ କର ।

ଗମ୍ମାଗମ୍ମ ଣ ଜାଣଇ ମତ୍ତୋଚଉ-ଗଏନ୍ଦ
ଜଇ ଜଗ ପୂରଅ ସହଜାନନ୍ଦେ ଣାଚଉ ଗାଅହୁ ବିଳସହୁ ଚଂଗେ ।
(ଦୋ: କୋ: ଗୀ: ୧୩୬)

ଗମ୍ୟ ଅଗମ୍ୟ ନ ଜାଣେ ମଉଚଉ ଗଜେନ୍ଦ୍ର । ଯଦି ଜଗତ ସହଜାନନ୍ଦରେ ପୂରିତ, ତେବେ ଚଙ୍ଗେ ନାଚ ଗାଅ ବିଳାସ କର ।

ଭବ (ଜଗତ) ଆଳୟ—

'ଆଳୟ' ବା ଭବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସରହ ବୌଦ୍ଧ ଅନୀଶ୍ୱରବାଦ (ବା ଅନାତ୍ମବାଦ) ସମ୍ମତ ଭାବ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ପୂର୍ବାଗ୍ରଯ୍ୟ ବସୁବନ୍ଧୁ "ବୀଚୀ ତରଙ୍ଗ ନ୍ୟାୟେନ ନ ତଦୁପୃତ୍ତିଃ" ବୋଲି ଯାହା କହିଛନ୍ତି ସେହି ଭାବ ହିଁ ସରହ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବସୁବନ୍ଧୁଙ୍କ ଅନୁଜଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଯୋଗାଚାର ଦର୍ଶନରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି । ସମୁଦ୍ରର ବୀଚୀ ତରଙ୍ଗ ସର୍ବଦା ତରଙ୍ଗିତ ରହୁଛି । ଏହା ଏହାର କ୍ଷଣିକତାର ସ୍ୱଭାବ ହେତୁ ଘଟୁଛି । ଏହା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଫଳ । ଏଥିରେ ଚାଳନକର୍ତ୍ତା ଅପର ଶକ୍ତି ବା ଈଶ୍ୱର ନାହିଁ । ସଂସାର-ସମୁଦ୍ର ତରଙ୍ଗର ଗତି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ବା ସ୍ୱୟଂଚାଳିତ । ସରହ ଏହି ସଂସାରକୁ ତରୁବର ସଙ୍ଗେ ସମାନ କରି ଏହାର ହଲିବା ଦୋହଲିବା କିପରି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ବା ସ୍ୱୟଂଚାଳିତ ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ଆଳସ୍ମ ତରୁ ଉମଲଇ ହଣ୍ଡୋଇ ଜଗ ଛାଛନ୍ଦ ।

ପରମପଦ ମହାସୁଖ—

ସରହାଙ୍କ ମତରେ ପରମପଦ ପରମ ମହାସୁଖ । ଏହା ଆଦି-ମଧ୍ୟ-ଅନ୍ତ-ରହିତ । ଏ ସଂସାର ନୁହେଁ କି ନିର୍ବାଣ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଆପଣା ପରର ଭେଦ ନାହିଁ । ଆଗରେ ପଛରେ, ଦଶ ଦିଗରେ, ଯେଉଁଆଡ଼େ ଦେଖ ସେହି । ପରମପଦ ବା ମହାସୁଖ ମନର ଏକ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥା । ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ପରୋକ୍ଷ ନୁହେଁ ।

ଯହିଁ ମଣ ମରଇ ପବଣ ହୋ ତହି ଲଅ ଜାଇ
ଏହୁ ସୋ ପରମ ମହାସୁହ ସରହ କହି ହଉ ଜାଇ ।

ମନରୁ ସଂଶୟ, ଶଙ୍କା ବା ମଳିନତା ଦୂର ହୋଇଗଲେ ମନ ନିର୍ମଳ ହୋଇଯାଏ । ମନର ଚଞ୍ଚଳତା ଦୂର ହୋଇ ସ୍ଥିର ହୋଇଯାଏ । ଏହି ସ୍ଥିତିର ନାମ ହିଁ ମହାସୁଖ ।

ଜହିଂ ମନ ପବଣ ନ ସଚରଇ ରବିସସି ଣାହିପବେସ
ତହିଂ ବଡ଼ ବିସାମ କରୁ ସରହେଂ କହିଅ ଉଏସ ।

ପୁଣି—ଆଇ ଣ ଅନ୍ତ ଣ ମଜ୍‌ଝ ତହିଁ ଣାଉଭବ ଣାଉ ଣିବ୍‌ବାଣ
ଏହୁ ସୋ ପରମ ମହାସୁହ ଣାଉ ପର ଣାଉ ଅପ୍‌ପାଣ ।
ଆଗ୍‌ଗେ ପିଚ୍ଛେଂ ଦସ ଦିସେଂ ଜଂଜଂ ଜୋଅମି ।

ପରମପଦ ଶୂନ୍ୟ ନିରଞ୍ଜନ—

ପରମପଦକୁ ସରହା ଶୂନ୍ୟନିରଞ୍ଜନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—

ସୁଣ୍‌ଣ ଣିରଂଜଣ ପରମପଉ ସୁଇଣୋ ମାଅ ସହାବ
ଭାବହୁ ଚିଉ ସହାବତା ଣାଉ ଣାସିଜ୍ଜଇ ଜାବ ।

ଶୂନ୍ୟ ନିରଞ୍ଜନ ପରମପଦ । ଏହାର ସ୍ୱପ୍ନୋପମ ସ୍ୱଭାବ । ଚିତ୍ତ ସ୍ୱଭାବ ଚଞ୍ଚଳତା ଯାବତ୍ ନାଶ ନ ହୋଇଛି ତାବତ୍ ତାକୁ ଭାବନା କର ।

ଅକ୍‌ଖର ବଣ୍‌ଣ ବିବଜ୍ଜିଅ ଣାଉ ସୋ ବିନ୍ଦୁ ଣ ଚିତ
ଏହୁ ସୋ ପରମ ମହାସୁହ ଣାଉ ଫେଡ଼ିଉ ଣାଉ ଖିତ ।

ଅକ୍ଷର ବର୍ଣ୍ଣ ବିବର୍ଜିତ, ବିନ୍ଦୁ ନୁହେଁ କି ଚିତ (ନାଦ) ନୁହେଁ—ଏହା ହିଁ ମହାସୁଖ । ଏହା ତ୍ୟାଜ୍ୟ ନୁହେଁ କି ଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ସରହଙ୍କ ନିରଞ୍ଜନ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପନିଷଦର "ନିରଞ୍ଜନଂ ପରମ ସାମ୍ୟ ମୁପୈତି···" ତତ୍ତ୍ୱ ସଙ୍ଗେ ସମାନ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପନିଷଦ୍ ସହିତ ସେ ଏକମତ ନୁହନ୍ତି । ସେ ନିରଞ୍ଜନ ସ୍ୱପ୍ନୋପମ ସ୍ୱଭାବ ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ପରୋପକାର—

ସରହ ସବୁ କର୍ମଧର୍ମ ଭିତରେ ପରୋପକାରକୁ ଅତି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । କରୁଣା ସହିତ ନୈରାତ୍ମ୍ୟ (ନୈରାତ୍ମଣି ଶୂନ୍ୟତା) ଭାବନା ନ ହେଲେ ଏଥିରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କରୁଣା—ନୈରାତ୍ମ୍ୟ, ଏହି ଯୋଡ଼ିକୁ ସେ ବେଶି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସରହ ଅଦ୍ୱୟ ତତ୍ତ୍ୱଶୂନ୍ୟତାର ଅଭ୍ୟାସ ଉପରେ ଜୋର ଦେଇଥିଲେ; ଏବଂ ତାହାକୁ ନିଜେ ଅଭ୍ୟାସ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗତର ଯାବତୀୟ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଅପାର କରୁଣା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଦୁଃଖୀ, ଆର୍ତ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା ଓ ସେବାକୁ ସେ ପସନ୍ଦ କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ କେବଳ ଯୋଗ, ସମାଧି, ନୈରାତ୍ମ୍ୟସାଧନ ଉପରେ ଜୋର ଦେଇ କରୁଣା ବିବର୍ଜିତ ହୁଅନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସରହ ବେଶି ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଯୋ ଅତ୍‌ଥିଅଣ ଠୀଅଉ ସୋ ଜଇ ଜାଇ ଣିରାସ
ଖଣ୍ଡ ସରାବେ ଭିକ୍‌ଖବରୁ ଚ୍ଛଡ୍ଡୁହୁ ଏ ଗିହବାସ ।
ପର ଉଆର ଣ କିଅଉ ଅତ୍‌ଥିଣ ଦୀଅଉ ଦାଣ
ଏହୁ ସଂସାରେ କବଣ ଫଳୁ ବରୁ ଛଡ୍ଡହୁ ଅପ୍‌ପାଣ ।

(ଦୋ: କୋ: ଗୀ:)

(ଯାହା ଘରୁ ବା ଠାରୁ) ଅର୍ଥୀଗଣ ଯଦି ନିରାଶ ହୋଇ ଫେରି ଗଲେ, ତେବେ ଏ ଗୃହବାସ ତ୍ୟାଗ କରି ସରା ଖଣ୍ଡିଏ (ସରାବ-ସରା, ମୃତ୍ତପାତ୍ର ଖଣ୍ଡ) ଧରି ଭିକ୍ଷା କରିବା ବରଂ ଭଲ । ପର ଉପକାର ନ କରି, ଅର୍ଥୀଗଣକୁ ଦାନ ନ ଦେଇ, ଏହି ସଂସାରରେ ରହିବା କି ଫଳ ? ବରଂ, ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିବା ହିଁ ଭଲ ।

18

ଆତ୍ମ-ପର ଭେଦର ତ୍ୟାଗ—

ସାଧକ ପକ୍ଷରେ ଆପଣା ଓ ପର ଭେଦ ରଖିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଜାବ ଣ ଅପ୍‌ପଉ ପର ପରିଆଣସି
ତାବ କ ଦେହାଣୁତ୍ତର ପାବସି ।
ଏମଇ କହିଓ ଭ୍ରାନ୍ତ ଣ ଭାବା,
ଅପ୍‌ପଉ ଅପ୍‌ପା ବୁଜ୍‌ଝଇ ତାବା । ଦୋଃ କୋ: ଗୀ: ।

ଯେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣା ଓ ପର ତ୍ୟାଗ କର ନାହିଁ ସେତେ-ବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହାନୁତ୍ତର ପାଇବ ନାହିଁ । ଏହି କଥାକୁ ଭ୍ରାନ୍ତ ନ ଭାବ । ତେବେ ଯାଇ ନିଜେ ନିଜେ ବୁଝିବ ।

ସରହାଙ୍କ ଦୋହାକୋଷରୁ କେତୋଟି ପଦ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

(୧) ରାଗ—ଗୁଣ୍ଡକ୍ରୀ

ଅପଣେ ରଚ ରଚ ଭବ ନିର୍ବାଣା ।
ମିଛେଂ ଲୋଅ ବନ୍ଧାବଇ ଅପଣା ॥
ଅହ୍ମେଂ ଣ ଜାଣହୁଁ ଅଚିନ୍ତ ଜୋଇ ।
ଜାମ ମରଣ ବି କଇସନ ହୋଇ ॥
ଜଇସୋ ଜାମ ମରଣ ବି ତଇସୋ ।
ଜୀବନ୍ତେ ମଇଲେଂ ନାହି ବିଶେସୋ ॥
ଜା ଏଥୁ ଜାମ ମରଣେ ବିସଂକା ।
ସୋ କରଉ ରସ-ରସାନେରେ କଂଖା ॥
ଜେ ସଚରାଚର ତିସଅ ଭମନ୍ତି ।
ତେ ଅଜରାମର କିମପି ନ ହୋନ୍ତି ॥
ଜାମେ କାମ କି କାମେ ଜାମ ।
ସରହ ଭଣଇ ଅଚିନ୍ତ ସୋ ଧାମ ॥

ଆପଣା ମନରେ ଭବ ଓ ନିର୍ବାଣକୁ ରଚନା କରି କରି ମିଛରେ ଲୋକେ ନିଜକୁ ଭବ ବନ୍ଧନରେ ପକାନ୍ତି । ଆମେ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଯୋଗୀ, ଜନ୍ମ-ମରଣ କି ପ୍ରକାର ହୁଏ ଜାଣୁ ନା । ଜନ୍ମ ଯେପରି ମରଣ ସେପରି । ଜୀବନେ ଓ ମରଣେ କିଛି ବିଶେଷ ନାହିଁ । ଯେ ଜନ୍ମ ଓ ମରଣର ଆଶଙ୍କା କରୁଛି ସେ ରସ-ରସାୟନର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା କରୁ । ଯେଉଁମାନେ ସଚରାଚର ତ୍ରିଦଶ (ଦେବଲୋକ)ରେ ଭ୍ରମଣ କରନ୍ତି ସେମାନେ କେବେ ଅଜରାମର ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ସରହ ଭଣନ୍ତି, କର୍ମରୁ ଜନ୍ମ କି ଜନ୍ମରୁ କର୍ମ, ଏହି ଧାମ ବା କ୍ଷେତ୍ର ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ।

(୨) ରାଗ—ଦେଶାଖ

ନାଦ ନ ବିନ୍ଦୁ ନ ରବି ନ ଶଶି ମଂଡ଼ଲ ।
ଚିଅରାଅ ସହାବେ ମୂକଲ ॥

ଉଜରେ ଉଜୁ ଛାଡ଼ି ମା ଲେହୁରେ ବଂକ ।
ନିଅହି ବୋହି ମା ଜାହୁ ରେ ଲଂକ ॥

ହାଥେର କାଙ୍କଣ ମା ଲେହୁ ଦାପଣ ।
ଅପଣେ ଅପା ବୁଝତେ ନିଅ ମଣ ॥

ପାର ଉଆରେ ଶୋଇ ଗାଜଇ ।
ଦୁଜ୍ଜଣ ସଙ୍ଗେ ଅବାସରି ଜାଇ ॥

ବାମ ଦହିଣ ଜୋ ଖାଲ୍ ବିଖାଲ୍ ।
ସରହ ଭଣଇ ବାପା ଉଜ ବାଟ ଭାଇଲ୍ ॥

ଚିତ୍ତରାଜ ସ୍ୱଭାବ ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖରେ ମୁକ୍ତ । ଏଠାରେ ନାଦ, ବିନ୍ଦୁ, ରବି, ଶଶିମଣ୍ଡଳ କିଛି ନାହିଁ । ପୂର୍ବ-ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର (ଗୁରୁ) ମାନଙ୍କ ପଥ ତ୍ୟାଗ କରି ବକ୍ର ପଥରେ ଗମନ ନ କର । (ବିନା ଗୁରୁ ସାହାଯ୍ୟରେ) ନିଜେ ନିଜେ (ନାବ) ବୋଲି ଲଙ୍କା (ଦୂରଦେଶ) ନ ଯାଅ । ହାତରେ ତ କଙ୍କଣ ଅଛି, ଦର୍ପଣ ନିଅ ନାହିଁ । ନିଜେ ନିଜେ ନୈରାତ୍ମ୍ୟକୁ ବୁଝିନିଅ । ପାର ଉତ୍ତାରରେ ସେ ଗର୍ଜଇ । ଦୁର୍ଜ୍ଜନ ସଙ୍ଗେ ସେ ଅପସରି ଯାଏ । ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ଯେଉଁ ଖାଲ ବିଖାଲ ଅଛି, ସରହ ଭଣନ୍ତି, ବାପା ! ଏହି ଋଜୁ ବାଟ ହିଁ ଭଲ ।

(ଘ) ରାଗ—ଭୈରବୀ

କାଅ ଣାବଡ଼ି ଖାଣ୍ଟି ମଣ କେଡ଼ୁଆଲ ।
ସଦଗୁରୁ ବଅଣେ ଧର ପତବାଲ ॥
ଚୀଅ ଥିର କର ଧରହୁ ରେ ନାଇ ।
ଆନ ଉପାୟେ ପାର ନ ଜାଇ ॥
ନୌବାହୀ ନୌକା ଟାନଅ ଗୁଣେ ।
ମେଲ ମେଲ ସହଜେ ଜାଉ ନ ଆଣେ ॥
ବାଟ ତ ଭଅ ଖାଣ୍ଟ ବି ବଲଆ ।
ଭବ ଉଲୋଲେଂ ସବ ବି ବୋଲିଆ ॥
କୂଲ ଲଇ ଖର ସୋନ୍ତେ ଉଜାଅ ।
ସରହ ଭନୈ ଗଅଣେଂ ସମାଅ ॥

ଏହି କାୟା ହିଁ ନୌକା । ଏହି ନୌକାର କେଡ଼ୁଆଲ ମନ । ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବଚନ ରୂପ ପତବାଲ ଧରି ଭବଜଳଧି ମଧ୍ୟରେ କାୟା-ନୌକାକୁ ବୋଧି ଚିତ୍ତକୁ ସ୍ଥିର କରି ରକ୍ଷା କର । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଏହି ଭବଜଳଧି ପାର ନ ଯାଇ । ଗୁଣଦ୍ୱାରା ନୌବାହକ ନୌକାକୁ ଟାଣେ । ସହଜାନନ୍ଦର ଉପାୟକୁ ଧରି ନୌକା ପରିତ୍ୟାଗ କର ଏବଂ ମହାସୁଖ ଦ୍ୱୀପକୁ ଯାଅ । ବାଟରେ ଭୟ ଅଛି, ଖଣ୍ଟ (ଦସ୍ୟୁ) ମଧ୍ୟ ବଳବାନ୍ ଅଛି । ଭବ ତରଙ୍ଗରେ ସବୁ ଅସ୍ଥିର । ନଦୀର କୂଳ ଧରି ଖର ସ୍ରୋତରେ ଉଜାଣି ଯାଅ । ସରହ ଭଣେ ଏପରି କଲେ ଗଗନେ ବା ଶୂନ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ ।

ଏହି ଓଡ଼ିଆ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଏଥିରେ ଅଛି । ଣାବଡ଼ି (ନାଉଡ଼ି), ଖାଣ୍ଟି ଖାଣ୍ଟ (ଖଣ୍ଟ), କେଡ଼ୁଆଲ, ଧର, ଥିର କର, ନାଇ (ନଈ), ପାର, ନ ଯାଇ, ଟାଣ, ମେଲ୍ ବାଟ, ବଲୁଆ (ବଲୁଆ), ଲଇ (ନଇ), ଖର, ସୋନ୍ତେ (ସ୍ରୋତେ), ଭନୈ (ଭଣେ, ଭଣଇ) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୪) ରାଗ—ମାଳଶ୍ରୀ

ସୁଇଣେଂ ହୋ ବିଦାରିଅ ଜିଅ ମନ ତୋହରେ ଦୋସେ ।
ଗୁରୁବଅନ ବିହାରେଂ ରେ ଥାକିବ ତଇ ଘୁଣ୍ଡ କଇସେ ॥

ଏକଟ ଭବଇ ଗଅଣା ।
ବଡ଼୍‌ଗେ ଜାୟା ନିଲେସି ପରେ ଭାଗେଲ ତୋହାର ବିଣାଣା ॥

ଅଦ୍‌ଭୁଅ ଭବ ମୋହେ ରେ ଦୀସଇ ପର ଅପ୍‌ପଣା ।
ଏ ଜଗ ଜଳ ବିମ୍ବାକାରେ ସହଜେଂ ଶୁଣ ଅପଣା ॥

ଅମିଅ ଅଚ୍ଛନ୍ତେଂ ବିସ ଗିଳେସି ରେ ଚିଅ ପରବସ ଅପା ।
ଘରେ ପରେକ ବୁଝ୍‌ଝିଲେ ରେ ଖାଇବ ମଇ ଦୁଠ କୁଣ୍ଡବାଁ ॥

ସରହ ଭଣନ୍ତି ବର ସୁଣ ଗୋହାଲୀ କି ମୋ ଦୁଠ ବଲନ୍ଦେଂ ।
ଏ କେଲେ ଜଗ ନାଶିଅ ରେ ବିହରହୁ ସୁଚ୍ଛନ୍ଦେ ॥

(ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ସମ୍ପାଦିତ ସରହା ଦୋହାକୋଷାବଳୀ
ପୃ ୩୫୯–୩୬୦)

"ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚିତ" ନାମକ ସହଜିଆ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସରୋରୁହ ବଜ୍ରଙ୍କ ଏହି କବିତାଟି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି ।

ଅପନେ ରଚି ରଚି ଭବ ନିର୍ବାଣା
ମିଛେଁ ଲୋଅ ବନ୍ଧାବଅ ଅପନା । ଧ୍ରୁ ।

ଅମ୍ଭେ ନ ଜାଣହୁଁ ଅଚିନ୍ତ ଜୋଇ
ଜାମ ମରଣ ଭବ କଇସନ ହୋଇ । ଧ୍ରୁ ।

ଜାଇସୋ ଜାମ ମରଣ ବି ତଇସେ
ଜୀବନ୍ତେ ମଏଲେଁ ଣାହି ବିଶେ ସେ । ଧ୍ରୁ ।

ଜାଏଥୁ ଜାମ ମରଣ ବିସଙ୍କା
ସୋ କରଉ ରସ ରସାଣେରେ କଂଖା । ଧ୍ରୁ ।

ଯେ ସଚରାଚର ତିଅସ ଭମନ୍ତି
ତେ ଅଜରାମର କମପି ନ ହୋନ୍ତି ।
ଜାମେ କାମ କି କାମେ ଜାମ
ସରହ ଭଣତି ଅଚିନ୍ତ ସୋ ଧାମ । ଧ୍ରୁ ।

ଭୁସୁକୁପାଦ (ଶାନ୍ତିଦେବ, ରାଉତ)

ପଦକର୍ତ୍ତା ଭୁସୁକୁପାଦ ଶାନ୍ତିଦେବ, ଶାନ୍ତି ରାଉତ ନାମରେ ପରିଚିତ । ତାଙ୍କର ଗୁହ୍ୟ ସମାଜ 'ମହାଯୋଗତନ୍ତ୍ର ବଳି ବିଧି' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ସେ ଜାହୋରର ଲୋକ । ଜାହୋର ବା ସାହୋର ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ବଲପୁର-ବଲାଙ୍ଗୀର ଅଞ୍ଚଳ । ଜାହୋର ରାଜ୍ୟର ରାଜା ମଞ୍ଜୁ ବର୍ମାଙ୍କର ସେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ମଞ୍ଜୁ ବର୍ମା ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କୁ ଯୁବରାଜ କରିବାର ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ; ଶାନ୍ତିଦେବ ଏଥିରେ ସମ୍ମତ ଥିଲେ । ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କ ମାତା ତାଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଲେ, "ତୁମେ ଯୁବରାଜ ହେବ, ପରେ ରାଜା ହେବ; କିନ୍ତୁ ପାପରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବ ନାହିଁ ।" ଏଥିରେ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କ ମନର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲା । ସେ ମାତାଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ମଞ୍ଜୁଭଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ନେବା ପାଇଁ ତିବ୍ବତ ଗଲେ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ସେ ତିବ୍ବତ ଯିବା ସ୍ଥିର କରି ଗୋଟିଏ ସବୁଜ ବର୍ଣ୍ଣର ଘୋଡ଼ାରେ ଚଢ଼ି ଦେଶ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ସେ ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ବହୁଦିନ ଘୋଡ଼ା ଉପରେ ରହିଲେ; ଆହାର ନିଦ୍ରା ଏକପ୍ରକାର ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ।

ଦିନେ ନିବିଡ଼ ବନ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଗତି କରୁଥିଲା ବେଳେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦରୀ ବାଳିକା ତାଙ୍କର ଘୋଡ଼ାର ଲଗାମକୁ ଧରିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଓହ୍ଲାଇବାକୁ କହିଲେ । ବାଳିକା ତାଙ୍କୁ ଭଲ ଜଳ ପିଇବାକୁ ଦେଲେ ଏବଂ କିଛି ମାଂସ ମଧ୍ୟ ଖାଇବାକୁ ଦେଲେ । ପରିଚୟରୁ ଜଣାଗଲା, ବାଳିକାଟି ମଞ୍ଜୁବଜ୍ର ସମାଧିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟା । ଏହାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଶାନ୍ତି ମଞ୍ଜୁବଜ୍ରଙ୍କ ଆଶ୍ରମକୁ ଗଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ଲାଭ କଲେ । ସେ ଏଠାରେ ବାର ବର୍ଷ

ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ସେ ମଧ୍ୟ ଦେଶକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ମଗଧର ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ "ରାଉତ" ହେଲେ । ଏଠାରେ କିଛି ସମୟ ରହିବା ପରେ "ରାଉତ" ପଣିଆ ଛାଡ଼ି ନାଳନ୍ଦ ଗଲେ । ସେଠାରେ ସଂଘାରାମରେ ରହି ପୁଣି ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କଲେ । ଏଠାରେ ତାଙ୍କର ନାମ ହେଲା ଭୁସୁକୁ । କାରଣ—

"ଭୁଞ୍ଜାନୋପି ପ୍ରଭାସ୍ୱରଃ ସୁପ୍ତୋପି କୁଟୀଂ ଗତୋପି ତଦେବେତି
ଭୁସୁକୁ ସମାଧି ସମାପନ୍ନ ତ୍ୱାତ୍ ଭୁସୁକୁ ନାମ ଖ୍ୟାତଂ ସଂଘେଽପି ॥"

ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଜନ, ଶୟନ, କୁଟୀର ବାସ ସବୁ ସମୟରେ ତାଙ୍କର (ଭୁସୁକୁଙ୍କର) ବର୍ଣ୍ଣ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରହୁଥିଲା ।

ଶାନ୍ତିଦେବ ସଂଘାରାମରେ ଶାନ୍ତିରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ଏ ସମୟରେ ସଂଘାରାମର ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ଛାତ୍ରମାନେ ତାଙ୍କୁ ମୂର୍ଖ ବୋଲି ଭାବି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଏହି ଛାତ୍ରମାନେ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ସଭାରେ ମୂର୍ଖ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ପ୍ରତି ବର୍ଷ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସ ଶୁକ୍ଳ ଅଷ୍ଟମୀରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସଭା ହୁଏ । ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଶୁଣାନ୍ତି । 'ଦୁଷ୍ଟ' ଛାତ୍ରମାନେ ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କୁ ସଭାସ୍ଥଳକୁ ଟେକି ନେଇ ଗଲେ ଏବଂ କୌତୁକ ଦେଖିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ରହିଲେ । ଶାନ୍ତିଦେବ ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ କହିଲେ, "କିମ୍ ଆର୍ଷଂ ପଠାମି ଅର୍ଥାର୍ଷଂ ବା ।" ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଗଲେ । ସେମାନେ ଆର୍ଷ ଶୁଣିଥିଲେ ସିନା ଅର୍ଥାର୍ଷ ଶୁଣି ନ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ସେ ଅର୍ଥାର୍ଷ ଓ ମହାଯାନ ମତର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କଲେ । ନିଜ "ବୋଧି ଚର୍ଯ୍ୟାବତାର" ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ବହୁ ଅଂଶ ଆବୃତ୍ତି କରି ଶୁଣାଇଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥର ସୁଲଳିତ ଭାଷା ଓ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଦେଖି ସମସ୍ତେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ଶାନ୍ତିଦେବ ପ୍ରଥମେ ମହାଯାନୀ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପରେ ବଜ୍ରଯାନୀ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ପଦରେ ବଜ୍ରଯାନର ସହଜାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତିର ଉପାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ଶାନ୍ତିଦେବ ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର, ଶ୍ରୀଗୁହ୍ୟସମାଜ ମହାଯୋଗତନ୍ତ୍ର ବଳିବିଧି, ସହଜଗୀତି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ପ୍ରଥମଟି ମହାଯାନ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ରଯାନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ।

ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏକାଧିକ ଶାନ୍ତିଦେବ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଭୁସୁକୁ ବା ଶାନ୍ତିଦେବ ରାଉତ ହିଁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଶାନ୍ତିଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭୬୮ ଠାରୁ ୮୧୬ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କର ଭୁସୁକୁ ନିଜକୁ ଶାନ୍ତିଦେବ, ଭୁସୁକୁ, ରାଉତ ଏହି ନାମରେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି ।

ଭୁସୁକୁଙ୍କର କେତୋଟି ପଦର ବିବୃତି—

(୧) ରାଗ—ମଲ୍ଲାରୀ

ବାଜଣାବ ପାଡ଼ୀ ପାଉଁଆ ଖାଲେଁ ବାହିଉ ।
ଅଦଅ ବଙ୍ଗାଲେ କ୍ଲେଶ ଲୁଡ଼ିଉ ॥
ଆଜି ଭୁସୁ ବଙ୍ଗାଲୀ ଭଇଲୀ ।
ଣିଅ ଘରିଣୀ ଚଣ୍ଡାଲୀ ଲେଲୀ ॥
ଡହି ଜୋ ପଞ୍ଚପାଟଣ ଇଂଦିବିସଆ ନାଠା ।
ଣ ଜାନମି ଚିଅ ମୋର କହିଁ ଗଇ ପଇଠା ॥
ସୋନତରୁଅ ମୋର କିମ୍ପି ନ ଥାକିଉ ।
ଣିଅ ପରିବାରେ ମହାସୁହେ ଥାକିଉ ॥
ଚଉକୋଡ଼ି ଭଣ୍ଡାର ମୋର ଲଇଆ ସେସ ।
ଜୀବନ୍ତେ ମଇଲେଁ ନାହିଁ ବିଶେସ ॥

ଓଡ଼ିଆରେ ମର୍ମାନୁବାଦ—

ବଜ୍ରନାବ ପାଡ଼ି ପଦ୍ମ ଖାଲେ ବାହିଲି, ଅଦ୍ୱୟ ବଙ୍ଗାଳେ କ୍ଲେଶ ଲୁଟିଲି । ଆଜି, ହେ ଭୁସୁ, ବଙ୍ଗାଳୀ ହେଲି । ନିଜ ଗୃହିଣୀକୁ ଚଣ୍ଡାଳୀ କରି ନେଲି । ପଞ୍ଚପାଟଣା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟାଦି ଦଗ୍ଧ କଲି । ମୋର ଚିତ୍ତ କାହିଁ ଯାଇ ପ୍ରବିଷ୍ଟ

ହେଲା ତାହା ଜାଣେ ନାହିଁ । ଶୂନ୍ୟତା, ରୂପ ମୋର କିଛି ରହିଲା ନାହିଁ । ନିଜ ପରିବାରରେ ଏବେ ମହାସୁଖରେ ଅଛି । ମୋର ଚଉକୋଟି ଭଣ୍ଡାର ଶେଷ ହୋଇଅଛି । ଜୀବନେ ମରଣେ ଆଉ ବିଶେଷ କିଛି ନାହିଁ ।

ପ୍ରଜ୍ଞାରୂପ ଖାଲରେ ବଜ୍ରରୂପ ଗୁରୁ-ନାବ ପକାଇ ବାହି ଅଦ୍ୱୟ-ଅକ୍ଷର ସୁଖ ଲାଭ କଲେ କ୍ଲେଶ ନିବାରିତ ହୁଏ । ଧ୍ୟାନ ପରିପାକ ଅବସ୍ଥାରେ ବା ସମାଧି ଲାଭରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ଅଦ୍ୱୟ ଅକ୍ଷରସୁଖ ଲାଭ ହୁଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ନିଜ ଗୃହିଣୀ ଚଣ୍ଡାଳୀ ହେବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରିଶୁଦ୍ଧା ନିଜ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରଭାସ୍ୱର ପ୍ରକୃତି ରୂପ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ଚଣ୍ଡାଳୀ ହେବ । ଏହି ହେତୁ ପଞ୍ଚପାଟଣା ବା ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧାଦି ଓ ବିଷୟାଦି ଦହିଯାଇ (ଦଗ୍ଧ ହୋଇଯାଇ) ନଷ୍ଟ ହେବ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେଲେ ଚିତ୍ତ କେଉଁଠାରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ତାହା ଜାଣି ପାରିବ ନାହିଁ । ଏ ଜ୍ଞାନ ଆଉ ରହିବ ନାହିଁ । ଶୂନ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତି ବା ଭବ ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ମୋର ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଶୂନ୍ୟତା ବା ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଭ କରି ମୁଁ ସେଠାରେ ମହାସୁଖରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଅଛି । ମୋର ଚତୁର୍ବିଧ ବିଗ୍ରହ (ସତ୍, ଅସତ୍, ସତ୍—ଅସତ୍, ନ ସତ୍—ନ ଅସତ୍) ଶେଷ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଏବେ ମୋର ଜୀବନେ କି ମରଣେ ଆଉ କିଛି ବିଶେଷତା (ବିଭିନ୍ନତା) ନାହିଁ ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ଭାଷାରେ ରଚିତ ଏହି ପଦଟି ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭାଷା ମଧ୍ୟ ସରଳ । ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଆରେ ଚଳୁଛି । ପାଡ଼ି (ପକାଇ), ଖାଲ, ବାହି, ଆଜି, ଜୀବନ୍ତ, ମଇଲେ (ମରିଲେ, ମରଣେ), ଦହି (ପୋଡ଼ି), ଘରିଣୀ (ଘରଣୀ), ମୋର ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଅନ୍ୟ ଏକ ପଦର କେତେକ ଅଂଶ—

କାହାରେ ଘିନି ମିଲି ଅଛହୁ କୀସ
ବେଢ଼ିଲ ହାକ ପଡ଼ଅ ଚୌଦୀଶ ।
ଆପଣା ମାଂସେ ହରିଣା ବଇରି
ଖଣହ ନ ଛାଡ଼ଅ ଭୁସୁକୁ ଅହେରି ।

ମର୍ମାନୁବାଦ—କାହାରେ ଘେନି ମେଲି ଅଛୁ କିସ ?
ବେଢ଼ିଲା ହାକ ପଡ଼ଇ ଚଉଦିଶ ।
ଆପଣା ମାଂସେ ହରିଣ ବଇରି
ଷଣେହେଁ ନ ଛାଡ଼ଇ ଭୁସୁକୁ ଅଇରି ।

କାହାରେ, ଘନ୍ନି (ଘେନି, ଘନି), ମେଲି (ମେଲି), କିସ, ହାକ (ଡାକ-ହାକ), ଚୌଦିଶ, ଆପଣା, ମାଂସେ, ବଇରି, ଖଣହ (ଷଣେହେଁ) ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପଦ ପ୍ରାୟ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଓଡ଼ିଅରେ ଚଳୁଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ।

ଅଛହୁ—ଅଛୁ, ବେଢ଼ିଲ—ବେଢ଼ିଲି, ଛାଡ଼ଅ—ଛାଡ଼ାଇ ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରିୟା ପଦଗୁଡ଼ିକ ଟିକିଏ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ମୌଳିକ ଧାତୁ (ଯଥା—ଅଛ୍, ବେଢ଼୍, ଛାଡ଼୍ ଇତ୍ୟାଦି)ରେ କିଛି ଭିନ୍ନତା ନାହିଁ ।

ଲୁଇପା

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଲୁଇପାଙ୍କ ନାମ ଅଛି । ତାଙ୍କର କେତୋଟି ପଦ ମଧ୍ୟ ମିଳିଛି । ଲୁଇଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେ ବଙ୍ଗଳାର ଲୋକ । ତିବ୍ବତର ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କୁଆଡ଼େ ଏହା ଲେଖା ଅଛି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହନ୍ତି—ଲୁଇ ବର୍ତ୍ତମାନର ବଙ୍ଗ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର୍ଗତ ରାଢ଼ ଦେଶର ଲୋକ । ବିଶ୍ୱକୋଷ (ବଙ୍ଗଳା) ପ୍ରଣେତା ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁଙ୍କ ମତରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଢ଼ର ଅତି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ-ମାନେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ହିଁ ରାଢ଼ ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି ।(Modern Buddhism and its Followers. P. CXI) ବସୁଙ୍କର ଦେଶ ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ; ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଢ଼ ଦେଶ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ, ଲୁଇ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ ଓ ଉତ୍ତର-ଓଡ଼ିଶା ତାଙ୍କର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ସେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ଶିଷ୍ୟ କରି-ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ ଆଦି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଲୁଇପା ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଲୁଇପା ବା ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ନାଥ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆଦିନାଥ ରୂପେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ।

ପଦକର୍ତ୍ତା ଦାରକ ଲୁଇଙ୍କୁ ଗୁରୁରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବିଖ୍ୟାତ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଦୀପଙ୍କର ଶ୍ରୀ ଜ୍ଞାନ ଲୁଇପାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର (ଲୁଇଙ୍କର) ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦୀପଙ୍କର ଖ୍ରୀ: ୧୦୩୯ରେ ବିକ୍ରମଶୀଳ ବିହାରରୁ ୫୮ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତିବ୍ବତ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ଲୁଇ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ନିଜ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । 'ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନଶ୍ଚୟ' ମତରେ ଲୁଇ-ପାଦ ସର୍ବପ୍ରଥମ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ବା ଆଦି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ।

'କାଆ ତରୁବର ପଞ୍ଚବି ଡାଲ' ପଦରେ ଲୁଇ ଶରୀରକୁ ତରୁବର ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । "ଗ୍ରାହ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ଗ୍ରହଣୋପଲକ୍ଷିତ" ପଲ୍ଲବ ବା ଡାଲ ଏହି ତରୁବରର ଅଂଶବିଶେଷ; ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ବା ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ଏହି ଶରୀର ତରୁର ପାଞ୍ଚଟି ଶାଖା । (ରୂପାଦି ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ଭବର ଉପାଦାନ) ସ୍ୱାଭାବିକ ଦୋଷ-ସମୂହଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତବିଶୃଙ୍ଖଳା ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ପ୍ରାକୃତ ସତ୍ତ୍ୱ ବା ଭବକୁ ଦୃଢ଼ ରୂପରେ ଧରିବା ବିଧେୟ । ଚିତ୍ତର ଚଞ୍ଚଳତା ଯୋଗୁଁ କାଲ (ବା ରାହୁ) ଗ୍ରାସ କରୁଛି । ଚିତ୍ତ ଦୃଢ଼ କଲେ ଏହି ବିଶୃଙ୍ଖଳା ଦୂର ହେବ, ରାହୁଗ୍ରାସ ବା କାଲଗ୍ରାସରୁ ମୁକ୍ତ ହେବ । ଏହା ଫଳରେ ମହାସୁଖ ଲାଭ ହେବ । (ଏହି ମହାସୁଖ ହିଁ ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ।) ଗୁରୁଙ୍କୁ ପଚାରି ବୁଝ, ସକଳ ସମାଧି କାହିଁକି କରିବ ? (ଏଥିରେ) ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ନିଶ୍ଚୟ ମରିବ ଏହି ଛନ୍ଦ (ବାସନା)ର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପରିପାଟୀ (ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ତୃପ୍ତି)ର ଆଶା ତ୍ୟାଗ କଲେ ଶୂନ୍ୟତା ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ତାର ପାଶକୁ (ପାର୍ଶ୍ୱକୁ) ଯାଇ ପାରିବ । ଲୁଇ କହୁଛନ୍ତି, ସେ ଧ୍ୟାନରେ ଦେଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ଆସନରେ ବସି ଧମଣ ଚମଣ (ରବିଶଶୀ ବା ରେଚକ ଓ ପୂରକ ଶ୍ୱାସ) ରୋଧ କରି ସମାଧି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସମାଧି ହିଁ ଚିତ୍ତଶାନ୍ତି । ଚିତ୍ତବିଶୃଙ୍ଖଳା ଦୂର ହେଲେ ମୃତ୍ୟୁର ଭୟ ନ ଥାଏ, ଶୂନ୍ୟତା ବା ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ରାଗ—ପଟମଞ୍ଜରୀ

କାଆ ତରୁବର ପଞ୍ଚବି ଡାଲ
ଚଞ୍ଚଲ ଚୀଏ ପଇଠା କାଲ । ଧ୍ରୁ ।

ଦିଢ଼ କରିଅ ମହାସୁହ ପରିମାଣ ।
ଲୁଇ ଭଣଇ ଗୁରୁ ପୁଚ୍ଛିଅ ଜାଣ । ଧ୍ରୁ ।
ସଅଲ ସମାହିଅ କାହି କରିଅଇ ।
ସୁଖ-ଦୁଖେତେଁ ନିଚିତ ମରିଅଇ । ଧ୍ରୁ ।
ଏଡ଼ି ଏଉ ଛାନ୍ଦକ ବାନ୍ଧ କରଣ କପାଟେର ଆସ ।
ସୁନୁ ପାଖ ଭିତି ଲେହୁରେ ପାସ । ଧ୍ରୁ ।
ଭଣଇ ଲୁଇ ଆମ୍ହେ ଝାଣେ ଦିଠାଁ ।
ଧମଣ ଚମଣ ବେଣି ପିଣ୍ଡି ବଇଠା । ଧ୍ରୁ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ମର୍ମାନୁବାଦ—

କାୟା ତରୁବରର ପାଞ୍ଚଟି ଡାଳ ।
ଚଞ୍ଚଳ ଚିତ୍ତରେ କାଳ ଆସି ପ୍ରବେଶ ହୁଏ ।
ଦୃଢ଼ କରି ମହାସୁଖ ପରିମାଣ କର ।
ଲୁଇ ଭଣେ, ଗୁରୁ ପୁଚ୍ଛି ଜାଣ ।
ସକଳ ସମାଧି କାହିଁକି କରିବ ?
ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ମରଣ ନିଶ୍ଚିତ ।
ଏଡ଼ି ଏହୁ ଛାନ୍ଦକ-ବାନ୍ଧ କରଣକ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ)
ପରିପାଟୀ ଆଶା ।
ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ ଭିଡ଼ି କରି ନେଇ ପାସ ।
ଭଣଇ ଲୁଇ, ଆମ୍ଭେ ଧ୍ୟାନେ ଦେଖିଛୁ ।
ଧମଣ ଚମଣ ବେଣି ପିଣ୍ଡିରେ ବସିଛୁ ।

ଏହି ଗୀତିକାଟିରେ ଡାଳ, ଚିଅ (ଚିଆ), ଚଞ୍ଚଳ, ପଇଠା (ପଇଠ), କରିଅ (କରି), ଭଣଇ, ଜାଣ, ପୁଚ୍ଛିଅ (ପୁଚ୍ଛି), କରିଅଇ (କରିବ), ମରିଅଇ (ମରିବ), ଏଡ଼ି, ଏଉ (ଏହୁ), ଆସ, ପାଖ, ପାସ, ପିଣ୍ଡି, ବେଣି (ବେନି) ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପଦ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପଦ ସହିତ ମେଳ ଅଛି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଧନୀ ଭିତରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ପଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପ । କାଆ—କାୟା, ଚୀଅ—ଚିତ୍ତ, ଚିଆ, ନିଚିତ—ନିଶ୍ଚିତ,

ଝାଣେ—ଧାନେ, ଆମ୍ହେ—ଆମ୍ଭେ, ସଅଲ—ସକଳ, ସୁହ—ସୁଖ, ଦଢ଼—ଦୃଢ଼ । ସୁନୁ—ଶୂନ୍ୟ, ଶୂନ, ଶୂନୁ, ସମାହିଅ—ସମାଧି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଚଳୁଛି । ପଇଠୋ—ପଇଠିଲା, କରଅ—କର, କରଅଇ—କରିବଇ, ମରଅଇ—ମରିବଇ, ଲେହୁ—ନେଇ ।

ଭଣଇ, ଏଡ଼ି, ଜାଣ, ପରମାଣ—ଏ କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ସେହି ରୂପ ଓ ଅର୍ଥରେ ଚଳୁଛି ।

ଏହି ପଦଟିର ଭାଷା ସରଳ । ଏଥିରେ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ବହୁର ହୋଇ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବୁଝିବାରେ କଷ୍ଟ ନାହିଁ ।

କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ

ପଦକର୍ତ୍ତା କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ବା କାହ୍ନୁପାଦ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ୫୭ଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଏହା ଭିତରେ "ଦୋହା-କୋଷ" ଓ "କାହ୍ନୁପାଦ ଗୀତିକା" ଜନପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ନିଜେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବା ଛଡ଼ା ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି । ମହାପଣ୍ଡିତ, ଉପାଧ୍ୟାୟ, ମହାସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମଣ୍ଡଳାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ସେ ଭୂଷିତ ଥିଲେ । ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ବୌଦ୍ଧ ସମାଜରେ ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ସମ୍ମାନ ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଥିବାର ଏବଂ ସେ ସ୍ୱସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନେତା ଥିବାହିଁ ଜଣାଯାଉଛି । କାହ୍ନୁ, କାହ୍ନୁପାଦ, କୃଷ୍ଣ, କୃଷ୍ଣପାଦ, କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ, କୃଷ୍ଣବଜ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ମୁଖବନ୍ଧ (ବଙ୍ଗଳା)ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ବଙ୍ଗଳାବାସୀ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସେ କହନ୍ତି—"କିନ୍ତୁ ସେ କେଉଁ ଦେଶର ଲୋକ ସେହି ବିଷୟରେ ଗୋଳ ରହିଛି । ତେଙ୍ଗୁର୍‌ରେ (ତିବ୍ବତରେ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ କଙ୍ଗୁର ଓ ଅନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ

ତେଙ୍ଗୁର କୁହାଯାଏ ।) ପନ୍ଦରଟି ସ୍ଥାନରେ ତାହାଙ୍କୁ ଭାରତବାସୀ ବୋଲି ଲେଖା ହୋଇଛି । କେବଳ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖା—ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଉଡ଼ିଷ୍ୟାରୁ ଆଗତ । ସେ ପୁଣି ତର୍କମାକାର ମହାପଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣ, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ନୁହନ୍ତି । ସୁତରାଂ ତେଙ୍ଗୁର ଲେଖାରୁ ପଦକର୍ତ୍ତା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।" ପୁଣି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—ତେଙ୍ଗୁରରୁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଗୃହ ଠିକ୍ ହୋଇ ପାରିଲି ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଭାଷା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ସେ ହିସାବ କରି ଦେଖାଇଛନ୍ତି ତାଙ୍କ ଗାନଗୁଡ଼ିକରେ ସର୍ବମୋଟ ୪୩୮ଟି ଶବ୍ଦ ଅଛି; ଏ ଭିତରେ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ୬୮ଟି, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ୪ଟି ବୌଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ, ଯଥା—'ଏବଂକାର', 'ତଥତା', 'ତଥାଗତ' ଓ 'ଦଶବଳ'; ଆଉ ତିନୋଟି କଥା ବଙ୍ଗଳାରେ ଚଳିତ ନାହିଁ, ଯଥା—ଉ, ମା ଓ ଭବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନା । ବାକି ୬୦ ଶବ୍ଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଳାରେ ଚଳୁଛି । ସେ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି, ୫୫ଟି ଶବ୍ଦ ଚଳିତ ବଙ୍ଗଳାରେ ଚଳେ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷାରେ ଚଳେ ନାହିଁ ।

୧୮୬ଟି ଶବ୍ଦ ବଙ୍ଗଳା ପୁରାଣ ପୋଥିରେ ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନର ବଙ୍ଗଳାରେ ଏହି ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ଚଳୁଛି, ଯେପରି—ବୋବ୍ (ବୋବା), ବୋଲି (ଭୁଲି), ଭଳି (ଭାଲ), ଦେହୁ (ଦେ), ମାଲୀ (ମାଳ) ଇତ୍ୟାଦି । ବନ୍ଧନୀ ଭିତରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନର ପ୍ରଚଳିତ ବଙ୍ଗଳା ଶବ୍ଦ ବୋଲି ସେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଆଉ ଏକ ଯୁକ୍ତି ସେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି—ସଂସ୍କୃତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଅଥଚ ବଙ୍ଗଳାରେ ପ୍ରଚଳିତ ନାହିଁ, ଏପରି ୧୨୯ଟି ଶବ୍ଦ ଅଛି; ଏହା ଭିତରେ କେତୋଟି ଶବ୍ଦ, ଯଥା—ଅଇସ, କୈସନ, କଇସେ ଇତ୍ୟାଦି ପୁରୁଣା ବଙ୍ଗଳାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ତାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଙ୍ଗଳାରେ ପ୍ରଚଳିତ ନାହିଁ, ବରଂ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହିସବୁ ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି, "ଏହିସବୁ ଦେଖି ପଦକର୍ତ୍ତା କୃଷ୍ଣପାଦ ବା କାହ୍ନୁପାଦର ଭାଷା ବଙ୍ଗଳା ବୋଲି କହିବାରେ କୁଣ୍ଠିତ ହେବାର କାରଣ ଦେଖୁ ନାହିଁ ।" ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସରହ, ଧର୍ମପାଦ, ଧେତନ, ଲୁଇ, ଭୁସୁକୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଗାନ ଓ ଦୋହାର

ଭାଷା ବଙ୍ଗଳା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଉପଯୁକ୍ତ କାରଣ ନ ଦେଖାଇ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ବହୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ବଙ୍ଗବାସୀ ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ ।

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯେଉଁ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଇ କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କ ଭାଷାକୁ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି, ସେ ସବୁ ଅଧିକ ଜୋରରେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ତେଙ୍ଗୁର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଥିଲା ବେଳେ ତାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା ବଙ୍ଗଳା ଭାଷା ନୁହେଁ ବରଂ ବେଶି ଅଂଶରେ ଓଡ଼ିଆ । କାରଣ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୀତିନୀତି ଓ ଆକାର ପ୍ରକାର ଏଥିରେ ବଙ୍ଗ ଭାଷା ଅପେକ୍ଷା ବେଶି ଦେଖାଯାଉଛି ।

'ବୌଦ୍ଧ ଗାନ ଓ ଦୋହା' ଭିତରେ ପ୍ରାୟ ୫୦ଟି ଗାନ ଥିବାର ଜଣା-ଯାଏ; ସେଥିରୁ ୧୩ଟି କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର । ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ରଚନାରେ ସେ କୃତିତ୍ୱଲାଭ କରିଥିବା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ।

କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ୮୪ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ଭିତରେ ସପ୍ତଦଶ ସ୍ଥାନୀୟ ଏବଂ ପଦକର୍ତ୍ତା ହିସାବରେ ଏହାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ଜାଳନ୍ଧରୀ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଗୁରୁ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ଏବଂ ଜାଳନ୍ଧରୀ ରାଜା ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏମାନେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । କୃଷ୍ଣା-ଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବଜ୍ର ପଞ୍ଜିକା ଯୋଗରତ୍ନମାଳାର ଏକ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ଖ୍ରୀ: ୧୧୯୯ ଲେଖା ଅଛି । ଏହି ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟି ଇଂଲଣ୍ଡର କେମ୍ବ୍ରିଜ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପାଠାଗାରରେ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରମାନଙ୍କରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ସାରିଥିଲା ।

କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକରେ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଉଛି । ଏଥିରୁ କେତେକ ଗଡ଼ଜାତ, ଦକ୍ଷିଣ-ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚଳୁଛି ।

୧ । "ଆଲିଏଁ କାଲିଏଁ ବାଟ ରୁନ୍ଧେଲା" ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ବାଟ ରୁନ୍ଧେଲା (ରୁନ୍ଧିଲା), ତା ଦେଖି, କହ୍ନ (କାହିଁ), ଜୋ, ଥିନ, ଭଣଇ ପ୍ରଭୃତି ପଦ ଓଡ଼ିଆ ।

୨ । "ଏବଂ-କାର ଦିଢ଼ ବାଖୋଡ଼ ମୋଡ଼ିଉ" । —ବାନ୍ଧଣ, ଦଶଦିସ, ଅକଲେସେ (ଅକ୍ଳେଶେ), ଦଶବଳ ।

୩ । "ନଗର ବାହିରେରେ ଡୋମ୍ବି ତୋହୋରି କୁଡ଼ିଆ" । —ନଗର, ବାହିର, ଡୋମ୍ବି, ତୋହୋରି, କୁଡ଼ିଆ, ଜାହ (ଯାଅ), ଆଲୋ, ସାଙ୍ଗ, କରିବ, ଚୌଷଠି, ପାଖୁଡ଼ୀ, ଚଢ଼ି (ଚଢ଼ି), ନାଚଅ (ନାଚ), ବାପୁଡ଼ୀ, ହାଲୋ, ପୁଛମି, ଆଇସ, ଜାସ, କାହାରି, ନାବେ, ଗୁଞ୍ଜ, ତୁ, ଲୋ, ଧେନଲି, ମୋଏ (ମୁଁ), ହାଡ଼, ମାଲୀ, ଲେମି (ନେମି), ପରାଣ, ଖୋଅ, ମାରସି (ମାରିବ) ।

ଏପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବାଜଲି, ଖଣ୍ଟ, ପଇଠ, ଗୁରୁ, ଲବଏ, ଶାଶୁ, ନଣନ୍ଦ, ଶାଳୀ, ମାଆ, ଘରେ, ମାରିଆ (ମାରି), ଖେଲ, ନଇବଲ, ଫିଟା, ଅଠକ (ଆଠ), ଥିନ, ତୁଇ, ଗାଇ (ଗାଇବା), ନାହିଁ, ଚୁନାଲି, ମାଦଲା, କଉତୁକ, ଆଣୁ, ଜାଅ, ଛଣହି (ଛଣେହେ), ସାଖି, ଗୃହିଁ, କଦାଲି, ମଇ (ମୁଇ), ବହୁନ, ପୋଥି, ବୋଲ, କସ, ଯେ, ବୋବ (ବୋବା), କାଲ (ବଧିର), ଦୋହି (ହୋଇ), ଭାଗ (ଭଙ୍ଗୀ), ଦୁଧ, ବାଢ଼ଇ (ବଢ଼ଇ) ଇତ୍ୟାଦି ।

କାହ୍ନୁପାଙ୍କ କେତୋଟି ପଦ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ସହି ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ରାଗ—ଦେଶାକ୍ଷ

ନଗର ବାହାରେ ରେ ଡୋମ୍ବି ତୋହୋରି କୁଡ଼ିଆ
ଛୋଇ ଛୋଇ ଜାଇ ସୋ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାଡ଼ିଆ ।
ଆଲୋ ଡୋମ୍ବି ତୋଏ ସଙ୍ଗ କରିବ ମସାଙ୍ଗ
ନିଘିନ କାହ୍ନୁ କାପାଲି ଜୋଇ ଲାଂଗ
ଏକା ସୋ ପାଦୁମା ଚୌଷଠ୍ଠୀ ପାଖୁଡ଼ି
ତାହିଁ ଚଢ଼ି ନାଚଅ ଡୋମ୍ବି ବାପୁଡ଼ୀ ।

ହାଲୋ ଡୋମ୍ବି ତୋ ପୁଛମି ସଦ ଭାବେ
ଆଇସସି ଜାସି ଡୋମ୍ବି କାହାର ନାବେଁ ।
ତାନ୍ତି ବିକଣଅ ଡୋମ୍ବି ଅବରନା ଚାଂଗେଡ଼ା
ତୋହର ଅନ୍ତରେ ଛାଡ଼ି ନଡ଼ପେଡ଼ା ।
ତୁ ଲୋ ଡୋମ୍ବି ହାଉଁ କପାଲୀ
ତୋହର ଅନ୍ତରେ ମୋଏ ଘେନଲି ହାଡ଼େର ମାଲୀ ।
ସରବର ଭାଞ୍ଜିଅ ଡୋମ୍ବି ଖାଅ ମୋଲାଣ ।
ମାରମି ଡୋମ୍ବି ଲେମି ପରାଣ ।

ଏହାର ମର୍ମାନୁବାଦ—

ନଗର ବାହାରରେ ଡୋମ୍ବି ତୋହର କୁଡ଼ିଆ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ନେଡ଼ାଙ୍କୁ ତୁ ଯାଉ ଛୁଇଁ ଛୁଇଁ ।
ଡୋମ୍ବି ତୋର ସଙ୍ଗେ କରିବ ସଙ୍ଗ
କାନୁ ଯେ କାପାଲୀ ଯୋଗୀ ନିର୍ଘୃଣ ଉଲଙ୍ଗ ।
ଏକ ତ ପଦ୍ମ, ତାର ଚୌଷଠୀ ପାଖୁଡ଼ା
ତହିଁରେ ଚଢ଼ି ନାଚେ ଡୋମ୍ବି ବାପୁଡ଼ୀ ।
ହଁ ଲୋ ଡୋମ୍ବି, ସଦ୍‌ଭାବରେ ପଚାରୁଛି
ଯିବା ଆସିବା କରୁ ତହିଁ କାହାର ନୌକାରେ ?
ତନ୍ତ୍ରୀ ଚାଙ୍ଗଡ଼ି ପାଇ ଡୋମ୍ବି ତ୍ୟାଗ କରି,
ନଟ ପେଡ଼ା ମୁଁ ଛାଡ଼ି ତୋର ପାଇଁ ।
ତୁହି ଡୋମ୍ବି, ମୁହିଁ କାପାଳିକ ।
ତୁମ ଅନ୍ତରେ ନେଇଛି ମୁଁ ହାଡ଼ ମାଳ ।
ସରୋବର ଭାଙ୍ଗି ଡୋମ୍ବି ଖାଉ ତୁ ମୃଣାଳ ।
ମାରିବି ଡୋମ୍ବି ନେମି ତୋ ପରାଣ ।

୧ । ରାଗ—ପଟମଞ୍ଜରୀ

ଆଲିଏଁ କାଲିଏଁ ବାଟ ରୁନ୍ଧେଲା
ତା ଦେଖି କାହ୍ନୁ ବିମନ ଭଇଲା ।

କାହ୍ନୁ କହିଁ ଗଇ କରିବ ନିଧାସ
ଜୋ ମନ ଗୋଅର ସୋ ଉଆସ ।
ତେ ତିନ ତେ ତିନ ତିନ ହୋ ଭିନ୍ନ
ଭଣଇଁ କାହ୍ନୁ ଭବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ।
ଯେ ଯେ ଆଇଲା ତେ ତେ ଗେଲା
ଅବଣା-ଗବଣେ କାହ୍ନୁ ବିମଣ ଭଇଲା ।
ହେରି ସେ କାହ୍ନି ନିଅଡ଼ି ଜିନଉର ବଟଇ
ଭଣଇ କାହ୍ନୁ ମୋହିଅହି ନ ପଇସଇ ।

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ—

ଆଲଏଁ କାଲଏଁ ବାଟ ରୁନ୍ଧିଲା
ତା ଦେଖି କାହ୍ନୁ ବିମନ ହୋଇଲା ।
କାହ୍ନୁ କାହିଁ ଯାଇ କରିବ ନିବାସ
ଯେ ମନ ଗୋଚର ସେ ଉଆସ (ଏବଂ ଉଦାସ)
ସେ ତିନ ସେ ତିନ ତିନ ହୋ ଭିନ୍ନ
ଭଣଇ କାହ୍ନୁ ଭବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ।
ଯେ ଯେ ଆଇଲା ସେ ସେ ଗଲା
ଗମନାଗମନେ କାହ୍ନୁ ବିମନ ହୋଇଲା ।
ହେରି ସେ କାହ୍ନୁ ନିକଟେ ଜିନପୁର ବର୍ତ୍ତିଇ ।
ଭଣଇ କାହ୍ନୁ ମୋ ହିଅଁହିଁ ନ ପଶଇ ।
(କିମ୍ବା) ଭଣଇ କାହ୍ନୁ ମୋ ହିଆରେ ନ ପଶଇ ।

କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ସାହିତ୍ୟିକ ସରସ ଓ ଲଳିତ ପଦଯୋଜନା ଅଛି । ଯଥା—

୧ । କାହ୍ନୁ କିଲସଅ ଆସବ ମାତା
ସହଜ ନଳିନୀ ବନ ପଇସି ନିବିତା ।
ଜିମଜିମ କରିଣା କରଣିରେ ରିସଅ
ତିମ ତିମ ତଥତା ମଅଗଲ ବରିସଅ ।

ଏଥିରେ ଶେଷ ପଦରେ ଯମକ ଓ ଉପଧା ମିଳନ ଅଛି ।

୨ । ଆଲ କାଲ ଘଣ୍ଟା ନେଉର ଚରଣେ
ରବି ଶଶି କୁଣ୍ଡଲ କଉ ଆଭରଣେ ।
ରାଗ ଦେଷ ମୋହ ଲଇଆ ଛାର
ପରମ ମୋଖ ଲବଏ ମୁତ୍ତିହାର ।

୩ । ପଞ୍ଚ ତଥାଗତ କଅ କେଡ଼ୁଆଲ
ବାହଅ କାଅ କାହ୍ନିଲ ମାଆଜାଲ ।
ଗନ୍ଧ ପରସ ରସ ଜଇଁସୋ ତଇଁସୋ
ନଂଦ ବିହୁନେ ସୁଇଁନା ଯଇସୋ ।

ସିଦ୍ଧ ଗୁଣ୍ଡରୀପାଦ

ଗୁଣ୍ଡରୀପାଦ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ରାଗ—ଅରୁ

ତିଅଡ୍ଡା ଚାପୀ ଜୋଇନ ଦେ ଅଙ୍କ ବାଲୀ
କମଲ କୁଲିଶ ଘାଣ୍ଟ କରହୁ ବିଆଲୀ ।
ଜୋଇନ ତଇଁ ବିନୁ ଖନହିଁ ନ ଜୀବମି
ତୋ ମୁହ ଚୁମ୍ବି କମଲ ରସ ପିବମି ।

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ—

ତିଅଡ଼ା ଚାପି ଯୋଗିନୀ ଦେ ଅଙ୍କପାଳି
କମଲ କୁଳିଶ ଘାଣ୍ଟି କରୁଁ ବିଆଳୀ ।
ଯୋଗିନୀ ତହିଁ ବିନୁ କ୍ଷଣହିଁ ଜୀବଇଁ
ତୋ ମୁହଁ ଚୁମ୍ବି କମଲ ରସ ପିବଇଁ ।

ସିଦ୍ଧ ବିରୁବା (ବିରୁଆ) ପାଦ

ବିରୁଆପାଦ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏହାଙ୍କର ଭାଷା ପଢ଼ିଲେ ଅବିକଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ରାଗ—ଗବଡ଼ା (ଗଉଡ଼ା)

ଏକ ସେ ଶୁଣ୍ଡିନି ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଅ
ଚୀଅଣ ବାକଲଅ ବାରୁଣୀ ବାନ୍ଧଅ ।
ସହଜେ ଥିର କରି ବାରୁଣୀ ସାନ୍ଧେ
ଜେଁ ଅଜରାମର ହୋଇ ଦିଢ଼ କାନ୍ଧ ।
ଦସମୀ ଦୁଆରତ ଚିହ୍ନ ଦେଖିଆ
ଆଇଲ୍ ଗରାହକ ଅପଣେ ବହିଆ ।
ଚଉଷଠୀ ଘଡ଼ିୟେ ଦେଲ୍ ପସାରା
ପଇଠେଲ୍ ଗରାହକ ନାହିଁ ନିସାରା ।
ଏକ ସେ ଘଡ଼ୁଲୀ ସରୁଇ ନାଲ
ଭଣନ୍ତି ବିରୁଆ ଥିର କରି ଚାଲ ।

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ—

ଏକ ସେ ଶୁଣ୍ଡିଣୀ ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଇ
ଚିକଣ ବକ୍‌କଲୟେଁ ବାରୁଣୀ ବାନ୍ଧଇ ।
ସହଜେ ଥିର କରି ବାରୁଣୀ ସାନ୍ଧ
ଯେ ଅଜରାମର ହୋଇ ଦୃଢ଼ କାନ୍ଧ ।
ଦଶମୀ ଦୁଆରେ ତ ଚିହ୍ନ ଦେଖି
ଆଇଲ ଗରାହକ ଆପଣେ ବହି ।
ଚଉଷଠୀ ଘଡ଼ିରେ ଦେଲା ପଶରା
ପଇଠିଲ (ପଶିଲ) ଗରାହକ ନାହିଁ ନିସାରା ।
ଏକ ସେ ଘଡ଼ୀ ସରୁଇ ନାଲ
ଭଣନ୍ତି ବିରୁଆ ଥିର କରି ଚାଲ ।

(ଗ) ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ବା ମୈତ୍ରୀଗୁପ୍ତ—

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ଟୀକାକାର ଓ ପଞ୍ଜିକାକାରମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ । ସେ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଗୂଢ଼ ଭାଷାକୁ ସରଳାର୍ଥ କରି

ସହଜବୋଧ କରାଇଅଛନ୍ତି । ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ଶରହପାଙ୍କ ଦୋହାକୋଷର ପଞ୍ଜିକା ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଜୀବିତ ଥିବାର ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ନେପାଳର ପଶ୍ଚିମୀ ତରାଇ ପ୍ରଦେଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ତୌଲିହବା ଅଞ୍ଚଳର କପିଳବାସ୍ତୁ (ବା ବର୍ତ୍ତମାନର ତିଲୌରାକୋଟ) ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ, ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ପରେ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ଭିକ୍ଷୁ ହୋଇଥିଲେ । ଦୀକ୍ଷା ପରେ ତାଙ୍କର ନାମ ହୋଇଥିଲା ମୈତ୍ରୀଗୁପ୍ତ । ସେ ଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ମଧ୍ୟ ଆସିଥିଲେ । ସିଦ୍ଧ ସରହପାଦଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶବରପାଦଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ମନଭଙ୍ଗ ଓ ଚିତ୍ତ-ବିଶ୍ରାମ ପର୍ବତର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ସେ ବିକ୍ରମଶିଳା ବିହାରରୁ ବାହାରି ବାରେନ୍ଦ୍ର, ରାଢ଼, ଓଡ଼ିଶା, ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ବହୁ ଅନ୍ୱେଷଣ ପରେ ସେ ଚିତ୍ତବିଶ୍ରାମ ପର୍ବତରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଶବରପାଦଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ସେ ଘୋର ତପସ୍ୟା କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜକୁ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ସେ ବଜ୍ରଯାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିବା ମନେ ହୁଏ । ଶବରପାଦଙ୍କ-ଠାରୁ ସେ ବଜ୍ରଯୋଗିନୀଙ୍କ ଉପାସନା ମଧ୍ୟ ଶିଖିଥିଲେ ।

ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ରଙ୍କ "ଦୋହାକୋଷ"ର ସଂସ୍କୃତ ଟୀକାର ଆରମ୍ଭ—

ଟୀକାର ନାମ—"ସହଜାମ୍ନାୟ ପଞ୍ଜିକା"

ନମଃ ଶ୍ରୀ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱାୟ ।

ନମସ୍କୃତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥାନ୍ ଗୁରୂନ୍ ସତତମାଦରାତ୍
ଲିଖ୍ୟତେ ଦୋହାକୋଷସ୍ୟ ସହଜାମ୍ନାୟ ପଞ୍ଜିକା ।

ବ୍ରହ୍ମଣେହି ନ ଜାଣନ୍ତି ହି ଭେଉ ।
ଏବଇ ପଢ଼ି-ଅଉ ଏ ଚଉବେଅ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷା

ଚର୍ଯ୍ୟା ଓ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକ ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ରଚନାବଳୀରେ ସାଧାରଣତଃ ଏହି ପ୍ରକାର ଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଥାଏ । ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦାବଳୀର ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷା ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷା ଭିତରେ ବେଶି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ସମ୍—ପୂର୍ବକ ଧୈ+ଅ+ଆପ (ସ୍ତ୍ରୀ)—ସନ୍ଧ୍ୟା ।

ସମ୍ୟକ୍ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଯେଉଁ ଭାଷାର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନାର୍ଥ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ହୁଏ ସେହି ଭାଷା ହିଁ ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷା ବା ସନ୍ଧ୍ୟା ଭାଷା । ସଂସ୍କୃତ ଟୀକାକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥରେ ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଯଥା:—ବହୁଡ଼ୀ—ଅବଧୂତି ଶବ୍ଦ ସନ୍ଧ୍ୟାୟା—('ଦୁଲି ଦୁହିପିଟା ଧରଣର ନ ଯାଇ' ଇତ୍ୟାଦି ପଦ) ।

ବାରୁଣୀତି ସନ୍ଧ୍ୟାବଚନେନ ସବୃତ୍ତିବୋଧିଚତ୍ତଂ ବୋଧବ୍ୟମ୍ ।

(ଏକ ସେ ସୁଣ୍ଡିନି ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଅ—ଗୀତିକା)

ଉପରୁ ଦେଖିଲେ ଏହି ପଦାବଳୀର ଅର୍ଥ ସରଳ ପରି ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ବିଷୟକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ଭାଷାର କେତେକ ଶବ୍ଦର ଗୂଢ଼ ଅର୍ଥ ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦିଆଯାଇଛି—

"ରୁଦ୍ରଯାମଳ"ରେ ପୁଷ୍କର ତୀର୍ଥକୁ ରଜସ୍ୱଳା, କାଶୀକୁ ଚଣ୍ଡାଳୀ, ପ୍ରୟାଗକୁ ଚର୍ମକାରୀ, ମଥୁରାକୁ ରଜକୀ, ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ପୁକ୍‌କସୀ ବା ଶବରୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ରଜସ୍ୱଳା ପୁଷ୍କରଂ ତୀର୍ଥଂ ଚଣ୍ଡାଳୀ ତୁ ସ୍ୱୟଂ କାଶୀ,
ଚର୍ମକାରୀ ପ୍ରୟାଗସ୍ୟାତ୍ ରଜକୀ ମଥୁରାମତା ।

ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦମାନଙ୍କରେ କେତେକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଏପରି କରାଯାଇଛି—

ଅବଧୂତୀ = ଯୋଗିନୀ, ସୁଷୁମ୍ନା ।

ଏବଂକାର = ଶୂନ୍ୟତା, କରୁଣାଭିନ୍ନ ମହାମୁଦ୍ରା ।

କରିଚଉ = ଚଉ ହସ୍ତୀ ।

କରୁଣା = ଦୟା ।

କୁନ୍ଦୁରୁ = ଦୁଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସମାପତ୍ତି, ମୈଥୁନ ।

ଗିରି = ପର୍ବତ, ନିତମ୍ବ ।

ଗୃହିଣୀ—ପତ୍ନୀ, ମହାମୁଦ୍ରା, ଦିବ୍ୟମୁଦ୍ରା, ଜ୍ଞାନମୁଦ୍ରା ।

ଚକ୍ର = ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହିପରି—

ମେରୁ ବାହ୍ୟ ପ୍ରଦେଶେ ଶଶି ମିହିର ଶିରେ ସବ୍ୟପକ୍ଷେ ନିଷଣ୍ଣେ ।

ମଧ୍ୟେ ନାଡ଼ି ସୁଷୁମ୍ନା ତ୍ରିତୟଗୁଣମୟୀ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟା ଗ୍ନିରୂପା ।

(ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ନିରୂପଣ)

ତରୁଣୀ = ଯୁବତୀ, ମହାମୁଦ୍ରା ।

ନିରଞ୍ଜନ = ନିର୍ମଳ, ସହଜକାୟ ।

ପଦ୍ମ = କମଳ, ଯୋନି ।

ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ = ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟୋପରାଗେଷୁ ପ୍ରଜ୍ଞାବଜ୍ର ପ୍ରୟୋଗତଃ

ବିଲୀନଂ ଅଦ୍ୱୟଂ ଜ୍ଞାନଂ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱମିହ ଜନ୍ମନି । (କୁଦ୍ୟାଳିପାଦ)

ବୋଧିଚଉ = ବୋଧିମନ, ଶୁକ୍ର ।

ରବି = ରଜ, ପିଙ୍ଗଳା ।

ରସନା = ଜିହ୍ୱା, ପିଙ୍ଗଳା ।

ଲଲନା = ସ୍ତ୍ରୀ, ଇଡ଼ା ।

ଲଲନା ପ୍ରଜ୍ଞା ସ୍ୱଭାବେନ ରସନୋପାୟ ସଂସ୍ଥିତା ।

ଅବଧୂତୀ ମଧ୍ୟ ଦେଶେ ତେ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ବିବର୍ଜିତା ।

(ହେ ବଜ୍ରତନ୍ତ୍ର)

ଲଲନା ରସନା ନାଡ଼ୀ ପ୍ରଜ୍ଞୋ ପାୟସ୍ତ ମେଳକଃ ।

ଆଧାରିବଧୂତୀ ସ୍ୟାତ୍ ସମରସଂ ଯଦଭବଗଃ । (ବୌଦ୍ଧଗାନ)

ବଜ୍ର = ଶୂନ୍ୟତା ।

ଦୃଢ଼ଂ ସାରଂ ଆଶୀଷୀର୍ଯ୍ୟଂ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟାଭେଦ ଲକ୍ଷଣମ୍ ।
ଅଦାହ୍ୱୀ ଅବିନାଶୀ ଚ ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ର ଉଚ୍ୟତେ ।

ଯୋଗ ରତ୍ନମାଳା ।

ବଜ୍ରଧର = କାୟବାକ୍ ଚିତ୍ତ, ସ୍ୱାମୀ, ଲିଙ୍ଗଶୂନ୍ୟ ।
ନସ୍ ବଜ୍ରଧର୍ଜ୍ଞାର୍ ଯୋଷିତୋ ବଜ୍ର ଯୋଷିତଃ ।
ବଜ୍ରଯାନ = ମନ୍ତ୍ରଯାନ ।

ଏହାର ଶାଖା ପ୍ରଶାଖା ନିମ୍ନପ୍ରକାର ଦିଆଯାଇଛି—

ବଜ୍ରଯାନ
- ନିମ୍ନ ମନ୍ତ୍ର
  - କ୍ରିୟା
  - ଚର୍ଯ୍ୟା
- ଉଚ୍ଚ ମନ୍ତ୍ର
  - ଯୋଗ
  - ଅନୁତ୍ତର ଯୋଗ

ବିନ୍ଦୁ = ପୁରୁଷ, ଅନାହତ, ବଜ୍ରଧର ।
ବିନ୍ଦୁଃ ପୁରୁଷେ ଯୁକ୍ତୋ ବିସର୍ଗଃ ପ୍ରକୃତିଃ ସ୍ମୃତଃ ।
ପୁଂପ୍ରକୃତ୍ୟାତ୍ମକୋହଂସ ସ୍ତଦାତ୍ମକମିଦଂ ଜଗତ୍ ।
ଶଶୀ = ଚନ୍ଦ୍ର, ଶୁକ୍ର, ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା, ବାମ ନାସାପୁଟ ।
ସମରସ = ଚିତ୍ତନିରୋଧ, ମୈଥୁନ ।
ସୂର୍ଯ୍ୟ = ରଜ, ପିଙ୍ଗଳା, ଦକ୍ଷିଣ ନାସାପୁଟ ।
ହୁଂକାର = ବଜ୍ରଧର ।
("ଦୋହାକୋଷ" ହିନ୍ଦୀ—ରା: ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ)

ଦୋହା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ—

ବୌଦ୍ଧ ଗାନ ଓ ଦୋହାବଳୀରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ସେଥିରୁ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ପରି ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ କେତୋଟି ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଅପଭ୍ରଂଶ	ଓଡ଼ିଆ	ସଂସ୍କୃତ
ଅଗ୍‌ଗି	ଅଗି	ଅଗ୍ନି
ଅଚ୍ଛଇ	ଅଛଇ	ଅସ୍ତି
ଅଚ୍ଛନ୍ତି	ଅଛନ୍ତି	
ଅନ୍ଧାର	ଅନ୍ଧାର	ଅନ୍ଧକାର;
ଅଁଧାର	ଅଁଧାର	ଅନ୍ଧକାର
ଅପ୍‌ପଣ	ଆପଣ	ଆତ୍ମନଃ
ଅପୁବ୍‌ବ	ଅପୂବ (ଅପୂର୍ବ)	ଅପୂର୍ବ
ଅମିଅରସ	ଅମିୟରସ	ଅମୃତରସ
ଅରେ	ଆରେ, ହେ	ହେ
ପୁତ୍ତ	ପୁତ	ପୁତ୍ର
ଆବଇ ଜାଇ	ଆସଇ ଯାଅଇ	
ଆସ	ଆସ, ଆଶା	ଆଶା
ଇ	ଇ, ହି	ହି
ଉପାଡ଼ିଅ	ଉପାଡ଼ି	ଉତ୍ପାଟ୍ୟ
ଉବଜ୍ଜଇ	ଉପୁଜଇ	ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ
ଏକାକାର	ଏକାକାର	ଏକାକାର
ଏକ୍‌କ	ଏକ	ଏକ
ଏକୁ ଖାଇ	ଏକ ଖାଇ	ଏକଃ ଖାଦତି
ଏହୁ	ଏହୁ	ଅସ୍ମଂ
କଟ୍ଠ	କାଠ	କାଷ୍ଠ
କରଇ	କରଇ	କରୋତି
କର	କର	
କରିଜ୍ଜଇ	କରାଯାଇ, କରି (ପ୍ରାଚୀନ)	କ୍ରିୟତେ
କହଇ	କହଇ	କଥୟତି
କହିଁ	କାହିଁ	କୁତ୍ର

ଅପଭ୍ରଂଶ	ଓଡ଼ିଆ	ସଂସ୍କୃତ
କଉଁ	କାଉଁ	କଥ
କ	କ	କମ୍
କମ୍ପି	କମ୍ପା	କମପି.
ଖାଅନ୍ତି	ଖାଆନ୍ତି	ଖାଦନ୍ତି
ଖାଇ	ଖାଇ	ଖାଦିତ୍ୱା
ଖେତ୍ତ	ଖେତ	କ୍ଷେତ୍ର
ଗାଇବ	ଗାଇ	ଗୀତ୍ୱା
ଘର	ଘର	ଗୃହ
ଘରେ ଅଚ୍ଛହି	ଘରେ ଅଛି	ଗୃହେ ସନ୍ତି
ଘରେ ଘରେ	ଘରେ ଘରେ	ଗୃହେ ଗୃହେ
ଘରହି	ଘରେ, ଘରହି (ପ୍ରାଚୀନ)	ଗୃହେ
ଚଉଠ	ଚଉଠ	ଚତୁର୍ଥ
ଚକ୍କ	ଚକ	ଚକ୍ର
ଚଦ	ଚଉଦ, ଚୌଦ	ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ
ଚାନ୍ଦ	ଚାନ୍ଦ	ଚନ୍ଦ୍ର
ଚାର	ଚାର	ଚତ୍ୱାର
ଚାହନ୍ତି	ଚାହନ୍ତି	ଇଚ୍ଛନ୍ତି
ଚାହିଅ	ଚାହିଁ	ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା
ଚଲ୍ଲଇ	ଚଲ୍ଲଇ	ଚଲ୍ଲତି
ଜଗ	ଜଗତ	ଜଗତ୍
ଜଣ	ଜଣ	ଜନ
ଜବ୍‌ବେ	ଯେବେ	ଯଦା
ଜରଇ	ଜରଇ	ଜରତି
ଜଳେହି ଜଳ	ଜଳେଇ ଜଳ	ଜଲେ ଜଲ

ଅପଭ୍ରଂଶ	ଓଡ଼ିଆ	ସଂସ୍କୃତ
ଜହି	ଯହିଁ	ଯତ୍ର
ଜାଇ	ଯାଇ	ଯାତି
ଜାଣଇ	ଜାଣଇ	ଜାନାତି
ଜାଣି	ଜାଣି	ଜ୍ଞାତ୍ୱା
ଜେତଇ	ଯିମିତି ଜେତେ, ଯେତେ	
ଠାଇ	ଠାଇ, ଥାଇ	ସ୍ଥାପି
ତଡ଼	ତଡ଼	ତଟ
ତଣ	ତନ	ତନୁ
ତବେ	ତେବେ	ତଦା
ତୁଲ୍ଲେ	ତୁଲେ	ତୁଲ୍ୟେ
ତୁସ	ତୁଠ	ତୁଷ
ଥବିର	ଥବିର	ସ୍ଥବିର
ଥକ୍କୁ	ଥାକ	ତିଷ୍ଠ
ଦଲୁ	ଦେଲୁ	ଦତ୍ତ
ଥଲ	ଥଲ	ସ୍ଥଲ
ଦସ	ଦସ, ଦଶ	ଦଶ
ଦାଖ୍‌ଖିକ୍କଇ	ଦାଖଇ, ଦେଖଇ	ଦାକ୍ଷ୍ୟତେ
ଦାସ	ଦାଶ	ଦଶା
ଦାବା	ଦାବା, ଡାବା	ଦୀପ
ଦୀସଇ	ଦିଶଇ	ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ
ଦେଇ	ଦେଇ	ଦଦାତି, ଦାତି
ଦେଖ୍‌ଖଇ	ଦେଖଇ	ଦେଖ୍ୟତି, ପ୍ରେକ୍ଷତେ
ଦେହା ସରସ	ଦେହ ସରସ	ଦେହ ସଦୃଶ
ଦୋସ	ଦୋସ, ଦୋଷ	ଦୋଷ

ଅପଭ୍ରଂଶ	ଓଡ଼ିଆ	ସଂସ୍କୃତ
ଦୋସେ	ଦୋଷେ, ଦୋସେ	ଦୋଷେଣ
ପଚ୍ଛେ	ପଛେ	ପଶ୍ଚାତ୍
ପଡ଼େଇ	ପଡ଼େ, ପଡ଼ଇ	ପତେତ୍
ପଢ଼େ	ପଢ଼େ, ପଢ଼ଇ	ପଠେତ୍
(ପର) ଭାବଇ	(ପର) ଭାବଇ	(ପର) ଭାବଯତି
ପାଣୀ	ପାଣି	ପାନୀୟ
ପାସ	ପାଶ	ପାର୍ଶ୍ୱ
ପିଅଓ	ପିଅ	ପିବ
ବଇସୀ	ବସି	ଉପବିଷ୍ଟ୍ୟ
ବକ୍ଖାଣ	ବଖାଣ	ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
ବଣ	ବଣ	ବନ
ବନ୍ଧ	ବନ୍ଧ, ବାନ୍ଧ	ବନ୍ଧନ
ବସ	ବସ	ବସତ, ବାସ
ବହଇ	ବହଇ	ବହତେ
ବାଜ୍ଜଇ	ବାଜଇ	ବାଦ୍ୟତେ
ବାହିର	ବାହାର	ବାହ୍ୟ
ବୁଜ୍‌ଝଇ	ବୁଝଇ	ବୁଧ୍ୟତି
ଭଣଇ	ଭଣଇ	ଭଣତି
ଭାବଇ	ଭାବଇ	ଭାବୟତି
ଭିଜଇ	ଭିଜଇ	ଭିଦ୍ୟତେ
ଭିଡ଼ି	ଭିଡ଼ି	ଦୃଢ଼
ମଜ୍‌ଝା	ମଝା, ମଝି	ମଧ୍ୟ
ମଣ	ମଣ	ମନ୍ୟତାଂ
ମରଇ	ମରଇ	ମ୍ରିୟତେ
ମାରଇ	ମାରଇ	ମାରୟତି

ଅପଭ୍ରଂଶ	ଓଡ଼ିଆ	ସଂସ୍କୃତ
ମାରି	ମାର	ମାରୟିତ୍ୱା
ମାଇଏ୍	ମାଇ ! ମା !	ମାତଃ
ମିଚ୍ଛେହିଁ	ମିଛେ, ମିଛ	ମିଥ୍ୟା
ମୋହିଓ	ମୋହି	ମୋହିତ
ରଜ୍ଜଇ	ରଞ୍ଜଇ	ରାଜତେ
ରମଇ	ରମଇ	ରମତେ
ରୁଅଣ	ରୁଆ, ରୁଆଣ	ରୂପଣ
ଲଭ୍ଭଇ	ଲଭଇ	ଲଭ୍ୟତେ
ଲିପ୍ପଇ	ଲିପଇ	ଲିପ୍ୟତେ
ଲୋଡ଼ଇ	ଲୋଡ଼ଇ	
ଲୁକ୍କା	ଲୁକା	ଲୁକ୍କାୟିତ
ସଇ	ସଇ	ସ୍ୱୟଂ
ସଇଚ୍ଛ	ସ୍ୱଇଚ୍ଛା	ସ୍ୱେଚ୍ଛ
ସଞ୍ଚରଇ	ସଞ୍ଚରଇ	ସଞ୍ଚରତି
ସରିସ	ସରିସା	ସଦୃଶ
ସହି	ସହି, ସଖୀ	ସଖୀ
ସିଆଳ	ସିଆଳ, ଶିଆଳ	ଶୃଗାଳ
ସିଜ୍ଝଇ	ସିଝଇ	ସିଧ୍ୟତି
ସିଦ୍ଧିଜାଇ	ସିଦ୍ଧି ଯାଇ	ସିଦ୍ଧିଂ ଯାତି
ସିର	ଶିରା, ସିର	ଶିରା
ସୁଣଇ	ଶୁଣଇ	ଶୃଣୋତି
ସୁଣହି	ଶୁଣ	ଶୃଣୁ
ସେ	ସେ	ସ
ସୋହିଅ	ସୋହି, ଶୋହି	ଶୋଭିତ
ହୋଇ	ହୋଇ	ଭବତି

ଆଉ କେତେକ ଶବ୍ଦ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

ଅ = ଅଖି—ଆଖି, ଅକଲେସେଁ—ଅକ୍ଳେଶେ, ଅଛ—ଅଛଇ, ଅଟ—ଆଠ, ଅଧରାତି, ଅନ୍ଧାର, ଅପଣା, ଅଭିନ, ଅମଣ—ଅମନ, ଅମିଅ—ଅମୃତ, ଅବର—ଆବର, ଅବଶ, ଅବସ—ଅବଶ୍ୟ, ଅବକ୍‌କଲ, ଅହ୍ମାର—ଆହ୍ମାର, ଅମ୍‌ହେ—ଆମେ ।

ଆ = ଆଇଲ—ଆସିଲ, ଆଖି, ଆଗି—ଅଗି, ଅଗ୍ନି, ଆଗେ, ଅଛନ୍ତେ—ଅଛନ୍ତି, ଆମ୍‌ହେ—ଆମେ, ଆଲୋ ।

ଉ = ଉଇ—ଉଇଁ, ଉଁଗ୍ର, ଉଜ୍ଜାଅ, ଉଠି, ଉଡ଼ି, ଉପାଡ଼ି, ଉଭିଲ—ଉପସ୍ଥିତ ହେବା, ଉବଜ୍ଜଇ—ଉପୁଜଇ ।

ଏ = ଏକ୍‌କ—ଏକ, ଏକେଲୀ, ଏଡ଼ି, ଏଥୁ, ଏବେ, ଏହି, ଏହୁ ।

କ = କେ, କଡ଼ୁଅ—କଡ଼ା, କଦବା—କଦାଚିତ୍, କନ୍ଧ—କାନ୍ଧ, କମ୍ମ—କର୍ମ୍ମ, କର, କରେ, କରଇ, କହଇ, କହଣା, କହନ୍ତି—କହନ୍ତା, କହ୍ନି—କାହ୍ନି, କାଉ, କାନ୍ଦଇ, କାନ୍ଧ, କାମ, କସ, କ ରେ, କୁଡ଼ିଆ, କୁରଡ଼ି, କେ, କୋ, କୋଠା ।

ଏପରି ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ (କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ରୂପରେ) ଅଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବ୍ୟାକରଣରେ ମଧ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଓ ଦୋହାମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବା ହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣର କେତେକ ସୂତ୍ରର ମୂଳ ଏଥିରୁ ମିଳୁଛି ।

ଦୋହାକୋଷ ବ୍ୟାକରଣ

ସରହାଙ୍କ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଯିବ । ଏହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଓ ଦୋହାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ବର୍ଣ୍ଣମାଳା

ସ୍ୱର—ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଏ, ଓ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନ—କ ବର୍ଗ, ଚ ବର୍ଗ, ଟ ବର୍ଗ, ତ ବର୍ଗ, ପ ବର୍ଗ ।

ଯ ର ଲ ଶ ସ ହ ।

ଉଚ୍ଚାରଣ

(୧) ବର୍ଗୀୟ 'ଜ' ଓ ଅବର୍ଗୀୟ 'ଯ'ର ଉଚ୍ଚାରଣ 'ଜ' ପରି ।

(୨) ବର୍ଗୀୟ 'ବ' ଓ ଅବର୍ଗୀୟ 'ବ'ର ଉଚ୍ଚାରଣ ବର୍ଗୀୟ 'ବ' ପରି ।

(୩) ଦୀର୍ଘ ସ୍ଥାନରେ ହ୍ରସ୍ୱ ଓ ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ଥାନରେ ଦୀର୍ଘର ଉଚ୍ଚାରଣ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଛନ୍ଦରକ୍ଷା ପାଇଁ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏହିସବୁ ଲକ୍ଷଣ ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ପରିବର୍ତ୍ତନ

ଲୋପ—

ଅ—ଅଂଶୁ—ଆଂସୁ ।

ଆ—ଆହାର—ଆହାର ।

ଇ—ଇଚ୍ଛା—ଇଚ୍ଛ ।

ଃ—ନିଃସାର—ନିସାର ।

ତ—ଜଗତ—ଜଗ ।

ସ—ସ୍ନେହ—ଣେହ ।

ଆଗମ—

କ—ଲିଖ—ଲିକ୍ଖ, ଏକ—ଏକ୍କ

ଚ—ଛେଦ—ଛେଅ, ଚ୍ଛାଡ଼ନ୍ତୁ ।

ଡ—ଚଣ୍ଡ—ଚଣ୍ଡଡ଼ା ।

ଣ—ବ୍ରାହ୍ମଣ—ବାହ୍ମୁନ—ବାହ୍ମୁଣ ।
ଅନ୍ୟ—ଅଣ୍ଣ ।

ବ—ଏବ—ଏବ୍‌ବ ।

ବିକାର—

ଅ—ଆ, ଅନ୍ତର—ଆନ୍ତର ।

ଅନ—ଆଣ, ଅନୁତ୍ତର—ଅଣୁତ୍ତର ।

ଆ—ଅ, ଆଗମନ—ଅମଣ ।

ଅବ—ଓ, ଲବଣ—ଲୋଣ ।

ଅସ୍ୟ—ଏ, ଅସ୍ୟଂହ୍ମ—ଏହ୍ମ ।

ଇସ୍ୟ—ଇଜ୍ଜ, ଧାସ୍ୟ—ଦଜ୍ଜ ।

ଭ—ବୁ, ଭକ୍ତ—ବୁଝି ।

ଋ—ରି, ଋଦ୍ଧି—ରିଦ୍ଧି ।

ଏସ୍ୟ—ଇଜ୍ଜ, ବଲସ୍ୟେ—ବଲିଜ୍ଜ ।

ଓ—ଅବ, କୋନୁ—କବଣୁ ।

ଓକାର—

ଓ, ନୋ—ଣାଓ ।

କ—ଅ, ସକଳ—ସଅଲ ।

କୁ—ଓ, ଅରିକୁଳ—ଅରିଓଲ ।

ଷ—ଖ, ଷସ୍ୟ—ଖଅ ।

ଗ—ଅ, ଗଗନେ—ଗଅଣେ ।

ଖ—ହ, ସୁଖ—ସୁହ ।

ଚ—ଅ, ବଚନ—ବଅଣ ।

ଜ—ଅ, ବୀଜ—ବୀଅ ।

ଜ୍ଞ—ଜ, ଜ୍ଞାନ—ଜାଣ ।

ଠ—ଡ଼, କଠା—କଡ଼ ।

ତ—ଅ, ସୁରତ—ସୁରଅ ।

ତ—ଇ, ଆନସ୍ତୁତ—ଆଣେଇ,
ଯୁବତୀ—ଜୁବଇ ।
ଠ—ଢ଼, ପ୍ରଠ—ପଢ଼ ।
ନ—ଅନ, ରତ୍ନ—ରଅଣ ।
ସ୍ତ—ତ, ସ୍ତୁ—ତଇ ।
ଥ—ହ, କଥାନକ—କହାଣ ।
ଥ୍ୱ—ହ୍ନ, କଥ୍ୱ—କହ୍ନ ।
ଥ୍ୟ—ଛ, ମିଥ୍ୟା—ମିଚ୍ଛ ।
ଦ—ଅ, ଖାଦତ—ଖାଅ ।
ଦ—ଓ, ଭେଦ—ଭେଓ ।
ଦ—ବ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—ଉବେସ ।
ଦୟ—ଅ, ହୃଦୟ—ହୃଅ,
ଛେଦ—ଛୁଅ ।
ଦ—ଢ, ଦଣ୍ଡ—ଢଣ ।
ଦୃ—ଈ, କୀଦୃଶ—କୀସ ।
ନ୍ୟ—ଅଣ, ଶୂନ୍ୟ—ଶୁଣ ।

ନା—ଣୁ, ବିନା—ବିଣୁ ।
ପ—ଫ, ପାଶ—ଫାନ୍ଦ ।
ପ—ବ, ଦୀପ—ଦୀବ,
ଅପର—ଆବର ।
ପୃ—ପୁ, ପୃଚ୍ଛ—ପୁଚ୍ଛ ।
ଭ—ହ, ଭବନ୍ତି—ହୋନ୍ତି ।
ବ—ଅ, ତରୁବର—ତରୁଅର ।
ଶ—ସ, ଦଶ—ଦସ ।
ଶ୍ରୀ—ସିରି ।
ଶ୍ୱ—ସ, ମହେଶ୍ୱର—ମହେସର ।
ଷ—ସ, ବିଷୟ—ବିସ, ଦୋଷ-ଦୋସ
ସ—ଛ, ଆସନ୍ତି—ଅଛନ୍ତି ।
ସ୍ଥ—ଥ୍ଥ, ସ୍ଥଲ—ଥ୍ଥଲ ।
ହ୍ମ—ହ୍ମୁ, ହ୍ମଂହ୍ମ—ତୁହ୍ମୁ ।
ହ୍ୟ—ହର, ବାହ୍ୟ—ବାହର ।
ଇତ୍ୟାଦି

ସଂଖ୍ୟା

ସରହଙ୍କ ଲେଖାରେ ସଂଖ୍ୟା ଏହିଭଳି ଭାବରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଏକ—ଏକ, ଏକ ।
ଦୁଇ—ବିଣ୍ଣି, ବେଣ୍ଣି, ବେଇ,
ଦୁଇ ।
ତିନି—ତିଣ୍ଣି ।
ଚାରି—ଚଉ, ଚଉଠ, ଚାରି ।

ପାଞ୍ଚ—ପଂଚ ।
ଦଶ—ଦସ ।
ଚୌଦ—ଚଉଦହ, ଚଉଜହ ।
ଶହେ—ସଆଇ ।

ସମାସ

ସମାସର ଉଦାହରଣ :—

କର୍ମଧାରୟ—ଘୋରାନ୍ଧାର ।

ତତ୍ପୁରୁଷ—ଜୋଇଣିମାଅ (ଯୋଗିନି-ମାୟା) ଜୋଇଣିଘର ।

ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ—ଚନ୍ଦ୍ରଚଉ ।

ବହୁବ୍ରୀହି—ଅଭିର୍ଣ୍ଣମଇ (ଅଭିନ୍ନ ମତ) ।

ଲିଙ୍ଗ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ନପୁଂସକ (କ୍ଳୀବ) ଲିଙ୍ଗ—ଏହି ତିନି ଲିଙ୍ଗ ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲା । କ୍ରମେ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶରେ କ୍ଳୀବ ଲିଙ୍ଗର ଚିହ୍ନ କର୍ଣ୍ଣିୟ ଲୋପ ହୋଇଗଲା । ସରହା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ କୃତିମାନଙ୍କରେ କ୍ଳୀବ ଲିଙ୍ଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପ ନାହିଁ, ପୁଂଲିଙ୍ଗ ପରି ଏହା ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଲେଖାମାନଙ୍କର ଏହିପରି ଭାବରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗର ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ ।

ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ଅକାରାନ୍ତ, ଇକାରାନ୍ତ, ଈକାରାନ୍ତ, ଉକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ:—

ସବର, ହତ୍ଥି (ହାଥୀ), ମୁଣି (ମୁନି), ଯୋଗୀ, ଦଣ୍ଡୀ, ଗୁରୁ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ଅକାରାନ୍ତ, ଇକାରାନ୍ତ, ଈକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ:—

ଆକାରାନ୍ତ:—ଭଜ୍ଜା (ଭାର୍ଯ୍ୟା), ସୁରଙ୍ଗା (ସୁରୁଙ୍ଗ) ।

ଇକାରାନ୍ତ:—ଜୋଇଣି (ଯୋଗିନୀ), ମାଇ (ମାଈ), ସହି (ସଖୀ) ।
ସବରି, ଡୋମ୍ବି, ସିରି (ଶ୍ରୀ) ।

ଈକାରାନ୍ତ:—ନାଈ (ନଦୀ), କୁମାରୀ, ଡୋମ୍ବୀ, ସବରୀ ।

ସର୍ବନାମ

ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ—ହାଁଉ, ଅମ୍ହେ, ଆମ୍ହେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ—ତୁ, ତୁଂଇ, ତୋ, ତୁମ୍ହେ, ତୁହ୍ମେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ—ସେ, ତେ, ସୋ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସର୍ବନାମ ପଦ—

(୧) ଜ, ଜୋ, ଜା, ଜେ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) କେ, କେହୋ, କୋ, କୋଇ, କୋଏ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) ଏ, ଏହୁ, ଏଉ, ଏସା, ଏଥୁ, ଏସୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃକାରକରେ—ହାଁଉ, ଅହ୍‌ମେ, ଆହ୍ମେ, ମଇ, ମେ, ମୋଏ । ତୁମ୍‌ହେ, ତୁହ୍ମେ । ସେ, ତେ, ସୋ (ବ. ବଚନ—ତେ) । ଜ, ଜୋ (ଜେ—ବ. ବଚନ) । କେଁ, କେହୋ, କୋଇ, କୋଏ । ଏ, ଏହ୍ୱ, ଏହୁ ।

ଦ୍ୱିତୀୟା—ମୋ, ତୋ, ତୋହୋରେ, ତା, ସୋ, ଜା, କାହି, ଜମ୍ପି, କୋ ।

ତୃତୀୟା—ତୋଏ, ତୁଂଇ ।

ଚତୁର୍ଥୀ—ତୋରେଁ, ତୋହାଁରେ ।

ଷଷ୍ଠୀ—ତୋର, ତୋ, ତୋହୋର ଇତ୍ୟାଦି ।

ବିଭକ୍ତି

	ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା—	ମୁଣି (ମୁନି)	ମୁଣନ୍ତ
	ବୁଧ	ବୁଧା
	ବାଲ	ବାଲେଁ
ଦ୍ୱିତୀୟା—	ଚିହ୍ନ ନାହିଁ	
ତୃତୀୟା—	ଏ, ଏହି, ଏଣ, ଦଜ୍ଜେଁ,	
	ସହାବେଁ, ଖବଣେହିଁ, କମ୍ମେଣ	
ଚତୁର୍ଥୀ—	ଚିହ୍ନ ନାହିଁ	
ପଞ୍ଚମୀ—	ଏଁ, ଲଇ, ହ, ହି	
	ଦୋସେଁ, ଭାଲଇ, ଆସ୍ତେସହ, ଭବଣିବ୍ବାଣହିଁ ।	
ଷଷ୍ଠୀ—	କେର, ତଣଅ,	ଏଆଣ, ଖବଣାଣ ।
	ଜଣକେର, କାଲହୁତଣଅ	

ସପ୍ତମୀ— ଏ, ଏଁ, ଏହ୍ନ, ଏହ୍ନିଁ
ବେସେ, କୋଲେଁ, ମହାଜାଣେ;
ଜଲେହ୍ନ, କାଣହ୍ନିଁ ।

ସମ୍ବୋଧନ— ଆରେ, ରେ, ସ୍ବେ,
ହ୍ଲେ, ହେ ।

ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନର ଓଡ଼ିଆ ପରି ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ବହୁବଚନରେ 'ନ୍ତି' ଚିହ୍ନରେ ନ୍ତ, ନ୍ତ ରୂପରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା; ଯଥା—ମାନନ୍ତ, ମାନନ୍ତେ । 'ଏ' ଚିହ୍ନଟି ଓଡ଼ିଆର ଚିହ୍ନପରି ।

ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ଚିହ୍ନ ଲୋପ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ଏ, ଏହିଁ, ଏଣ ଚିହ୍ନ ଓଡ଼ିଆର ଚିହ୍ନପରି । ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ଲୋପ ଓଡ଼ିଅରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ପଞ୍ଚମୀର ଚିହ୍ନ 'ଏ' ଓଡ଼ିଆରେ ଚଳୁଛି । 'ଲଇ' ଓଡ଼ିଆରେ 'ଲାଗି'ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର କେତେକ ଚିହ୍ନ—କେର, ର—ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଛି ।

ସପ୍ତମୀର ଏ, ଏଁ, ଏହିଁ ଚିହ୍ନ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ସମ୍ବୋଧନ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆରେ ଚଳୁଛି ।

ଅବ୍ୟୟ

ଅଗ୍‌ଗେ	ଏ (ହେ)	ଖଲୁ
ଅରେ	ଏହାଁ	ଜଇ (ଯଦି)
ଇ (ହି)	କମଣେ (କୋମାନେ, କେଉଁ)	ଜଉ
ଇଥ (ଇତି)	କହ୍ନ (କେଉଁ)	ଜତ୍ତଇ (ଯେତେ)
ଉଣ (ପୁନଃ)	କାହେଁ (କାହିଁକି)	ଜାଓ (ଯେତେ)
ଯଥା	ନ	

ଣ (ନାହିଁ)	ପଚ୍ଛେ	ହୁ (ହୋ)
ଣାଓ (ନାହିଁ), ଣାହିଁ	ପୁଣ, ପୁଣୁ	
ତହବ (ତେବେ)	ବଣୁ (ବନୁ)	
ତବ୍ବେ (ତାହାହେଲେ)	ମ (ନ, ନାହିଁ)	
ତହପି (ତଥାପି)	ମା (ନା)	

ଉପସର୍ଗ

ଅ (ଆ)—ଅମଣ (ଆଗମନ)
ଅବ—ଅବଚେଅଣ (ଅବଚେତନ)
ଅବଭ (ଅଭ)—ଅବ୍ଭନ୍ତର
ଅହ (ଅଭ)—ଅହମାଣ (ଅଭିମାନ)
ଆ—ଆଏସ (ଆଦେଶ)
ପଡ଼ି (ପ୍ରତି)—ପଡ଼ିବେସୀ, ପ୍ରତିବେଶୀ
ସମ—ସମରସୁ

ଉଅ (ଉପ)—ଅଓପିଠ୍ (ଉପପୀଠ)
ଉଡ (ଉତ୍)—ଓଡ୍ଡ ।
ଉଦ (ଉଦ)—ଉଦ୍ୟହରଣ,ଉଦାହରଣ
ଣି (ନସ୍)—ଣିଚ୍ଚଲ (ନିଷ୍ଟଳ)
ଣି (ନି)—ଣିବେସି (ନିବେସୀ)
ବି—ବିଅପ୍ପ (ବିକଳ୍ପ)
ସୁ—ସୁଗନ୍ଧ ।

କ୍ରିୟା

ବର୍ତ୍ତିମାନ—

୧ମ ପୁରୁଷ, ଏକବଚନ—ଅ, ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

ଅ—ଜାଣ, ଜାଅ, ଜାଣଅ ।

ଇ—ଦେଇ, ଠାଇ, ଜାଣଇ, ଦେକ୍ଖଇ, ଧାବଇ ।

ବହୁବଚନ—ପ୍ରଥମ ପୁ—ଇଂ, ନ୍ତି, ନ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ହୋନ୍ତି, ରମନ୍ତେ ।

ମଧ୍ୟମ ପୁ—ସି ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଜାଣସି, ପଈଆଣିସି ।

ଉତ୍ତମ ପୁ—ଏକବଚନ ମି ପ୍ରତ୍ୟୟ—କହାମି, ଜାଣମି ।

ଭବିଷ୍ୟତ—ଇହଇ—ହୋଇ, ହୋଅଇ । ଇ—ବୁଜ୍ଝଇ । ଇହସି—କର ହସି, ଗମୀହସି ।

ଅତୀତ—ଅ—ଗୃହିଅ, ହୁଅ, ଠବଅ । ଅଉ—ଠବଅଉ, ଧାସଉ, ବସିଅଉ । ଉଇଅହ—ପଢ଼ିଅଉ । ଇଉ—ଗୃହିଉ, ଜାଣିଉ । ଉ—ଗଉ, ଠିଉ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆରେ ଏ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ଲ, ଥିଲ, ଇଲ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଆଜ୍ଞା—ଇ—ପଢ଼ଇ । ଉ—ଦେଖଉ, ବସଉ । ହି—ମଣହି, ପଣମହି । ହି—ଜାହି । ହୁ—ଅଚ୍ଛହୁ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଓ ଦୋହାମାନଙ୍କର ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ସହିତ ମେଳ ହେଉଛି । ପଦସମ୍ଭାର, ପଦପ୍ରୟୋଗ ରୀତି ପ୍ରଭୃତି ଦଗରୁ ଦେଖିଲେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସହିତ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଦୋହାର ଭାଷାର ଅଭିନ୍ନତ୍ୱ ଅନେକାଂଶରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ଏହିସବୁ କାରଣରୁ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସହଜାନନ୍ଦୀ ଭାବ ଓଡ଼ିଶା ଓ ତତ୍ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଛି । ବଜ୍ରଯାନୀ—ସହଜାନନ୍ଦୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏହି ବଜ୍ରଯାନୀ—ସହଜାନନ୍ଦୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବହୁମୁଖୀ ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ ହିଁ ମିଶି ଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରି ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବକୁ ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ନାଥପନ୍ଥୀ, ଅଲେଖ ପନ୍ଥୀ, ଶୂନ୍ୟ ଭଜନକାରୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପନ୍ଥୀ ଏହି ସହଜାନନ୍ଦୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବା ହିଁ ସମ୍ଭବ; ତେବେ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦରେ ଛାନ୍ଦର ରାଗ

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ବା ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିର ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦକୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଗରେ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଚଳୁଥିବା କେତେଗୋଟି ରାଗର ନାମ ସେଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ରାଗ ସହିତ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ରାଗର ଆକାର ପ୍ରକାର ଏକ ନୁହେଁ । ଦେଶାଖ (ଦେଶାକ୍ଷ), ପଟ୍ଟମଞ୍ଜରୀ (ପଟ୍ଟହମଞ୍ଜରୀ),

ଭୈରବୀ, କାମୋଦ, ବରାଡ଼ି, ରାମକ୍ରୀ (ରାମକେଶୀ), ଗୁର୍ଜରୀ, ମାଳସୀ (ମାଳଶ୍ରୀ) ପ୍ରଭୃତି ରାଗ ଓଡ଼ିଆ ଛାନ୍ଦର ରାଗର ନାମ ସହିତ ବହୁ ପରିମାଣରେ ମେଳ ହେଉଛି ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାନ୍ଦ ଭିତରେ ଅକ୍ଷର କି ମାତ୍ରାର ସମସଂଖ୍ୟା ବା ନିୟମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏକ ଛାନ୍ଦ ଭିତରେ ପଦ ଭିତରେ ଥିବା ଅକ୍ଷର ବା ମାତ୍ରାର ସଂଖ୍ୟାରେ ଏକାଧିକ ସଂଖ୍ୟାର ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ନିମ୍ନରେ ଯେଉଁସବୁ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ଦେଖିଲେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିବ । ଏହି 'ଅନିୟମ' ବା ବିଶୃଙ୍ଖଳର କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଲେଖକ ବା କବିମାନେ ବିଶିଷ୍ଟ ସାଧକ ଓ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ; ସେମାନେ ଜାଣି ଶୁଣି ଏହିପରି ଭ୍ରମ କରିଥିବେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । କେବଳ ବୋଲିବା ଢଙ୍ଗ ଅନୁସାରେ ଏପରି କରାଯାଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ଦାଣ୍ଡି ବୃତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏହା ଭାବ ଓ ପାଠର ଲାଳିତ୍ୟକୁ ବର୍ଦ୍ଧନ କରିଥିବା ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ରାଗ, ଛାନ୍ଦ

ପଟମଞ୍ଜରୀ—(୧) କାଆ ତରୁବର ପଞ୍ଚବିଡ଼ାଲ
ଚଞ୍ଚଳ ଚିଅ ପଇଠା କାଲ ।
ଦିଢ଼ କରିଅ ମହାସୁହ ପରିମାଣ
ଲୁଇ ଭଣଇ ଗୁରୁ ପୁଚ୍ଛିଅ ଜାଣ (ଲୁଇ. ଚ. ଗୀ. ୧)

(୨) କାହେରେ ଘିଣି ମେଲି ଅଚ୍ଛହୁ କୀସ
ବେଢ଼ିଲ ହାକ ପଡ଼ଅ ଚୌଦୀସ (ଭୁସୁକୁ)

(୩) ଆଲଏଁ କାଲଏଁ ବାଟ ରୁନ୍ଧେଲା
ତା ଦେଖି କାହ୍ନୁ ବିମନ ଭଇଲା ।
କାହ୍ନୁ କହିଁଗଇ କରିବ ନିବାସ
ଜୋ ମନଗୋଅର ସୋ ଉଆସ (କାହ୍ନୁପାଦ ଚ.ଗୀ. ୭)

(୪) ଏବଂକାର ଦଢ଼ ବାଖୋଡ଼ ମୋଡ଼ିଉ
ବିବିହ ବିଆପକ ବାନ୍ଧଣ ତୋଡ଼ିଉ (କାହ୍ନୁ ଚ.ଗୀ. ୯)

ଦେଶାଖ—

(୧) ନାଦ ନ ବିନ୍ଦୁ ନ ରବି ନ ଶଶିମଣ୍ଡଲ
ଚିଅରାଅ ସହବେ ମୂକୁଲ । X
ବାମ ଦାହିଣ ଜୋ ଖାଲବିଖାଲା
ସରହ ଭଣଇ ବାପା ଉଜ୍ ବାଟ ଭାଇଲା (ସରହପାଦ)

(୨) ନଗର ବାହ୍ନିରେ ଡୋମ୍ବି ତୋହୋର କୁଡ଼ିଆ
ଛୋଇ ଛୋଇ ଜାହ ସୋ ବାହ୍ମଣ ନାଡ଼ିଆ ।
(କାହ୍ନୁ ଚ. ଗୀ. ୧୦)

ଦେବକ୍ରୀ— ସୋନେ ଭରିତୀ କରୁଣା ନାବୀ,
ରୂପା ଥୋଇ ନାହିଁକ ଠାବୀ (କମ୍ବଳାମ୍ବର ୮)

ଗୁଞ୍ଜରୀ— ଭବଣଇ ଗହଣ ଗମ୍ଭୀର ବେଗେଁ ବାହୀ
ଦୁଆନ୍ତେ ଚିଖିଲ ମାଝେଁ ନ ଥାହୀ ।
(ଗୁଣ୍ଡରୀପାଦ ଚ. ପ. ୫)

ଗବଡ଼ା— (୧) ଦୁଲି ଦୁହି ପିଟା ଧରଣ ନ ଯାଇ
ରୁଖେର ତେନ୍ତଲି କୁମ୍ଭୀରେ ଖାଇ ।
ଆଙ୍ଗଣ ଘରପଣ ସୁନ ଭୋ ବିଆତୀ
କାନେଟ ଚୋରେ ନିଲ ଅଧରାତୀ ।
(କୁକ୍କୁରୀପାଦ ଚ. ଗୀ. ୨)

(୨) ଏକ ସେ ଶୁଣ୍ଡିନି ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଅ
ଚୀଅଣ ବାକଲଅ ବାରୁଣୀ ବାନ୍ଧଅ ।
(ବିରୁଆ. ଚ. ପ. ୩)

ଭୈରବୀ— କରୁଣା ପିହାଡ଼ି ଖେଲହୁଁ ନଅବଲ
ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବୋହେଁ ଜିତେଲ ଭବବଲ ।
(କୃଷ୍ଣପାଦ ଚ. ପ. ୧୨)

ରାଗ କାମୋଦ—ତିଶରଣ ଣାବୀ କଲ୍ନ ଅଠକମାରୀ
ଜଅଦେହି କରୁଣା ଶୂଣମେ ହେରୀ । କୃଷ୍ଣପାଦ । ଚ:ପ: ୧୩ ।
ଧନାସୀ—ଗଙ୍ଗା ଜଉନା ମାଝେଁରେ ବହଇ ନାଇ
ତହିଁ ବୁଡ଼ିଲୀ ମାତଙ୍ଗୀ ଜୋଇଆ ଲୀଲେ ପାର କରେଇ
(ଡୋମ୍ବିପା ଚ:ପ: ୧୪)

ସରହପାଦଙ୍କ ଗୀତମାନଙ୍କର ରାଗ

ରାଗ ଗୁଞ୍ଜରୀ :—୬ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରହପାଦଙ୍କ ଚାରି-ଗୋଟି ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିତା ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଭିତରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରେ ଗୁଞ୍ଜରୀ, ଦେଶାଖ, ଭୈରବୀ, ମାଲଶ୍ରୀ—ଏହି ଚାରୋଟି ରାଗର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗୀତ ଅଛି । ଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାର ସମତା ନାହିଁ, କେଉଁଠାରେ ବା'ର ତ କେଉଁଠାରେ ଏଗାର ।

ଅପଣେ ରଚି ରଚି ଭବନିବାଣା,
ମିଛେ ଲୋଅ ବନ୍ଧାବଇ ଆପଣା ।
ଅହ୍ମେ ନ ଜାଣହୁଁ ଅଚିନ୍ତ ଜୋଇ,
ଜାମ ମରଣ ବି କଇସନ ହୋଇ ।
ଜାମେ କାମ କି କାମେ ଜାମ
ସରହ ଭଣଇ ଅଚିନ୍ତ ସୋ ଧାମ ।

ଯତିପାତରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଶେଷ ଅକ୍ଷର ମିଳ । ଉପଧା ମିଳନ ନିୟମିତ ଭାବରେ ନାହିଁ ।

ରାଗ ମାଲଶ୍ରୀ—ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ । ଉଣେଇଶି ଅକ୍ଷରରେ ଏକ ପାଦ । ଶେଷ ଅକ୍ଷର ମିଳନ । ଯତିର ନିୟମ କି ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାର ନିୟମ ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ ।

ସୁଇଣେଂହୋ ବିଦାରଅ ଜଅ ମନ ଚୋହଲରେ ଦୋସେ ।
ଗୁରୁବଅଣ ବିହାରେଂରେ ଥାକିବ ତଇ ଘୁଣ୍ଣ କଇସେ । × ×
ସରହ ଭଣନ୍ତି ବର ସୁଣ ଗୋହାଲୀ କି ମୋ ଦୁଠ ବଲନ୍ଦେ
ଅକଲେ ଜଗ ନାଶିଅ ରେ ବିହରହୁ ସୁଚ୍ଛନ୍ଦେ ।

ରାଗ ଭୈରବୀ—ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ । ପାଦକେ କେତେଠାରେ ୧୩, କେତେଠାରେ ୧୨, ୧୦ ଅକ୍ଷର ଅଛି । ଯତି ନିୟମ ନାହିଁ । ଶେଷ ଅକ୍ଷରର ମିଳନ ।

କାଅ ଣାବଡ଼ି ଖାଣ୍ଟି ମଣ କେଡ଼ୁଆଲ, ସଦଗୁରୁ ବଅଣେ ଧର ପତବାଲ ।
ଚଅ ଥିର କରି ଧରହୁ ରେ ନାଇ, ଆନ ଉପାୟେ ପାର ନ ଜାଇ ।
କୂଲ ଲଇ ଖର ସୋନ୍ତେଂ ଉଜାଅ, ସରହ ଭନେ ଗଅଣେଂ ସମାଅ ।

ରାଗ ଦେଶାଖ—ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ । ପାଦକେ ୧୪, ୧୦, ୧୩, ୧୧, ୧୫ ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯତିର ନିୟମ ନାହିଁ । ଶେଷ ଅକ୍ଷରର ମିଳନ ।

ନାଦ ନ ବିନ୍ଦୁ ନ ରବି ନ ଶଶିମଣ୍ଡଲ, ଚିଅରାଅ ସହାବେ ମୂକଲ ।
ଉଜରେ ଉଜୁ ଛାଡ଼ି ମା ଲେହୁରେ ବଂକ, ନିଅହି ବୋହି ମାଜାହୁରେ ଲଂକ ।
ବାମ ଦାହିଣ ଜୋ ଖାଲ ବିଖାଲ, ସରହ ଭଣଇ ବାପା ଉଜ ବାଟ ଭାଇଲ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ରାଗର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି ।

ରାଗ		'ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ' ସଂଖ୍ୟା
୧ । ପଟ୍ଟମଞ୍ଜରୀ	...	୧, ୬, ୭, ୯, ୧୧, ୧୭, ୨୦, ୨୯, ୩୧, ୩୩, ୩୬
୨ । ଗବଡ଼ା	...	୨, ୩
୩ । ଅରୁ	...	୪
୪ । ଗୁଞ୍ଜରୀ	...	୫
୫ । ଦେବକ୍ରୀ	...	୮
୬ । ଦେଶାଖ	...	୧୦, ୩୨

୭ । ଭୈରବୀ ... ୧୨, ୧୬, ୧୯, ୩୮
୮ । କାମୋଦ ... ୧୩, ୨୭, ୩୭, ୪୨
୯ । ରାମକେରୀ ... ୧୫, ୫୦
୧୦ । ଗଉଡ଼ା ... ୧୮
୧୧ । ଧନସୀ ... ୧୪
୧୨ । ବରାଡ଼ୀ ... ୨୧, ୩୪
୧୩ । ବଡ଼ାରୀ ... ୨୩
୧୪ । ବଲ୍ଲଡ଼ି ... ୨୮
୧୫ । ମଲ୍ଲାରୀ ... ୩୦, ୩୫, ୪୪, ୪୫, ୪୯
୧୬ । ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ ... ୨୨, ୪୭
୧୭ । ମାଳସୀ ... ୩୯
୧୮ । ମାଳସୀ ବଗୁଡ଼ା ... ୪୦
୧୯ । କହ୍ନ ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ ... ୪୧
୨୦ । ବଙ୍ଗାଳ ... ୪୩
୨୧ । ଶବରୀ ... ୪୬

ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଗଙ୍ଗବଂଶଯୁଗ-ପୂର୍ବର ରଚନା—ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ

(୭ମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)

(୧) ଦେବଳଦେବଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ (୭ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ)

ହୁଏନ୍‌ସାଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କର୍ଣ୍ଣସୁବର୍ଣ୍ଣ ବା ଦକ୍ଷିଣବିହାର ବାଟେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ କିଛି ଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ଗତି କରିଥିଲେ । ସେ ଓଡ଼ିଶା ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ଦେଶ ଥିବା ଏବଂ ଏଠାରେ ବହୁ ଦେବମନ୍ଦିର ଓ ବିହାର ଥିବା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଲୋକଙ୍କ ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଏହା ମଧ୍ୟଭାରତ (ବା ମଧ୍ୟଦେଶ, ଅଯୋଧ୍ୟା ବା କୋଶଳ ଅଞ୍ଚଳ)ର ଭାଷାଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଲୋକେ ପରିଶ୍ରମୀ ଓ କଠୋର ପରିଶ୍ରମ କରି ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହେଉଛି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା (ବା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା) ସମସାମୟିକ ହିନ୍ଦି ଓ ବ୍ରଜବୁଲିଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଥିଲି । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଦର୍ଶ ମିଳି ନଥିବାରୁ ଏହାର ରୂପରେଖ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଧାରଣା କରି ହେଉ ନଥିଲି । ତେବେ ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ବଂଶର ମହାରାଜାଧିରାଜ ମାଧବ ବର୍ମ୍ମା ୨ୟଙ୍କ ନିବନା ତାମ୍ରଶାସନରେ ଯେଉଁ କେତେକ ପଂକ୍ତି ମିଳିଛି ତାହା ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାର କ୍ଷୀଣ ଆଦର୍ଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଦେବଳଦେବ ରାଜାଙ୍କର ବିରଳା ନୃସିଂହମନ୍ଦିରଲେଖା ହିଁ ମିଳିଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଲିପିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ।

ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଡ଼ାସମ୍ବର ଜମିଦାରୀର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ପାଟଣାନଗରର ରାଜକୁମାର ଦେବଳ-ଦେବଙ୍କର ଏକ ଲିପି ଅଛି । ଏହାର ପାଠ:—

ଓଁ ନମ ଶ୍ରୀ ଜଂଘ × × × ସ୍ୱସ୍ତି ଶ୍ରୀ ଉନସି ନାମ ସମ୍ୱତ୍ସରେ ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଶୁକ୍ଳ ପକ୍ଷେ ହସ୍ତା ନକ୍ଷତ୍ରେ ପଟ୍ଟଣାନଗର ସ୍ଥିତ ବସ୍ତ୍ରାନୁଜ ଦେବ ରାଜାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଦେବଳଦେବରାଜ ନରସିଂଘ ତୀର୍ଥେ ଗୋଣ୍ଡମାର୍ଦ୍ଦନ ପର୍ବତେ ବରଲା ନରସିଂଘ ନାଥ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଶ୍ରୀଦେଉଳ ତୋଳାଇଲ୍ଲ ନିକେ × × × ରତ୍ନଶାଳା ଗାଇ ସତେକ ଲୁହାସିଂଘାଗ୍ରାମ ଦିଆଗୋଲ୍ଲ ×××

(Sambalpur District Gazetteer)

ଏହି ମନ୍ଦିର ଦ୍ୱାର ଉପରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଅଜନ୍ତା-ଗୁମ୍ଫାର ଚିତ୍ର ସଦୃଶ ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହେଉଛି ଯେ ଦେଉଳର ଦ୍ୱାର ଦେଶଟି ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫାର ଚିତ୍ରଲିଖନର ସମୟ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬ଷ୍ଠ ଓ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଦ୍ୱାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ରାଜା ବସ୍ତ୍ରାନୁଜ ଦେବ ରାଜାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦେବଳଦେବ ରାଜ ସେହି ୬ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ହେବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଏହି ଓଡ଼ିଆ ଲିପିଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬ଷ୍ଠ ଓ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଏହା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସର୍ବ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖା । ଏହି ଲେଖାରୁ ଏହି ସମୟ ବେଳକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ୬ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରି ସାରିଥିବା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ।

ଲେଖାଟିରେ ଲିପିର ସମୟ ଅଛି—"ଉନାସୀ ନାମ ସମ୍ୱତ୍ସରେ ।" ଏହାକୁ ହର୍ଷାବ୍ଦ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ ଖ୍ରୀ: ୬୧୦+୭୯ ବା ଖ୍ରୀ: ୬୮୯ ହେବ ।

ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳ ଓ ତିବ୍ବତରେ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା । ବଜ୍ରଯାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଉଡ଼୍ଡ଼ିୟାନ୍ ବା ଓଡ଼ିଶାର ଜହୋର ବା ସହୋର ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବଡ଼ାସମ୍ବର ବା ବଡ଼ାସହୋର ହିଁ ଏହି ସ୍ଥାନ । ବୌଦ୍ଧ ତିବ୍ବତୀୟ ଭାଷାରେ 'ସମ୍ବର' ହିଁ ସହୋର ହୋଇଛି । କେହି କେହି ସହୋରକୁ 'ସମ୍ବଲପୁର' ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ (ବଡ଼ା) 'ସମ୍ବର' ନାମ ହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେ ହେଉଛି ।

ଏହି ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ଏହି ଅଞ୍ଚଳଟି ପ୍ରାଚୀନ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ ବହୁବର୍ଷ ବାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହିଠାରେ ତାଙ୍କର ନିର୍ବାଣ ହୋଇଥିବା କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ।

(୨) ମାଧବ ବର୍ମାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନ

ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କର ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧରଣର କବିତାଛନ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ । ରାଜାମାନେ ଓ ଦାନଗ୍ରହୀତା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ଓ ଧାର୍ମ୍ମିକ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ରାଜାମାନେ ବହୁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । କେହିଁ କେହି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ହର୍ଷ-ବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଭାରତରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ୍ମର ପ୍ରଭାବ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିବାରୁ ଲୋକଙ୍କର ମନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ୍ମ ପ୍ରତି କ୍ରମେ ଅନାଦର ଭାବ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନ କୋଙ୍ଗଦକୁ ଜୟ କରିବା ପରେ କୋଙ୍ଗଦରେ ଏହି ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସଙ୍ଘାରାମ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ୍ମ ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ୍ମର ପ୍ରସାରର ଗତିରୋଧ କରିବାପାଇଁ ଗୌଡ଼ର ମହାରାଜ ଶଶାଙ୍କ ଭୀଷଣ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ବର୍ଦ୍ଧନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର କେତେକ ଅଂଶ ଶଶାଙ୍କ ଅଧିକାର କରିନେଇ ଏହି ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ନିମନ୍ତେ ଯତ୍ନ କରିଥିଲେ । କୋଙ୍ଗଦମଣ୍ଡଳକୁ ମଧ୍ୟ ଶଶାଙ୍କ ଅଧିକାର କରି ନେଇଥିଲେ । କୋଙ୍ଗଦର ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ୍ମର ପକ୍ଷପାତୀ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଶୈବ ଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କ ଆଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବହୁ ଯଜ୍ଞ, ଦାନ କରୁଥିଲେ । ବିଦେଶରୁ ବହୁ ବିଜ୍ଞ ଓ ଧର୍ମ୍ମକର୍ମ୍ମନିଷ୍ଠ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଆଣି ଶାସନ ବସାଉଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସ୍ଥାୟୀ ବାସ ଯୋଗୁଁ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ବହୁ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଅଶୋକ ଓ ଜୈନରାଜା

ଖାରବେଳ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଲିପି ଖୋଦିତ କରିଥିଲେ । କୋଙ୍ଗଦର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ୍ମାବଲମ୍ବୀ ରାଜାମାନେ ଅନୁଶାସନରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରାମର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ବୋଧ ପାଇଁ ଭୂମିର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

ମହାରାଜାଧିରାଜ ଧର୍ମ୍ମରାଜଦେବ ୨ୟଙ୍କ ନିବନାଗ୍ରାମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାକୃତ ପଦର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଅଛି ।

(ନିବନା ତାମ୍ରଶାସନ—Epigraphica Indica Vol. XXI)

ପଶ୍ଚିମ ଦଶହି ତୃକୁଟ ଆଡ଼ପୋପାଦି ବଣରାଇ ବାଲ୍ମୁକ ବଙ୍କସିଲ ବଣରାଇ ।

ଉତ୍ତର ଦଶହି ତୃକୁଟ ପାଣି ସାଣତର ମଣିବାଧୈବଣି
ଉତ୍ତର ଦସହି ଦଘସିଲ
ପୂବେହି ଅତବଣରାଇବାଡ଼
ପୂବଉତ୍ତର କୋଣେହି ସୋମଣିତକୁଟ
ପୂବଦଖିଣହି ସେ· · ·ମତୃକୁଟ
ପୂବ ଦସହି ଖୋଲଡ଼
ପୂବ ଦକ୍ଷିଣ କୋଣହି ବାଘଗୁହି ତୃକୁଟ
ଦଖିଣହି ଶପଦସିଲ ଗାଡ଼ ସ୍ରାବନ୍ତ (ସ) ଣ୍ରପୂର ଦ୍ରିଟିମ୍ବରା

ପୂବ, ଦଖିଣ, ଉତର, ଗାଡ଼ (ଗାଡ଼ିଆ), ପାଣି, ଦସ, ରାଇ, ବାଡ଼, ବଣ—ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାକୃତ ରୂପରେ ଏଠାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଚଳୁଛି ।

'ହି' ପ୍ରତ୍ୟୟଟି ପ୍ରାକୃତରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଏହି ଲିପିରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ପୂବ, ଉତର, ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦର ପ୍ରାକୃତ ରୂପ । ରେଫ ଓ ଶବ୍ଦର ଦ୍ୱିତ୍ୱ ଲୋପ ହୋଇଛି ।

ଦଶ, ଦସ—ଶ, ସ, ଉଭୟ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ନିୟମାନୁସାରେ 'ଶ' ସ୍ଥାନରେ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି ।

ଦକ୍ଷିଣ—ଏହି ଶବ୍ଦରେ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର କ୍ଷ ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ଖ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି ।

(ଘ) ଶ୍ରୀପୁର, ବାଲ୍ମୁକ, ବଙ୍କସିଲ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାକୃତ ରୀତି-ବିରୁଦ୍ଧ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଅନୁଶାସନର ଏହି ଅଂଶତକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଏହି ଅଭିଲେଖଟି ସେହିକାଳ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ରୂପ ଧାରଣ କରିସାରିଥିବା ହିଁ ପ୍ରମାଣ କରୁଛି ।

(୩) ଗଣ୍ଡିବେଢ଼ା ଶିଳାଲିପି

ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଗଣ୍ଡିବେଢ଼ା ଗ୍ରାମରେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତିର ପାଦଦେଶରେ "ଦେବକର୍ମ୍ମି (ହି) ଭଗ (କ) ତି କରୁଣ ଅଛନ୍ତି ଭୋ କୁମାର ସେଣ" ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଅକ୍ଷରର ଆକାର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ । ଷଷ୍ଠ କି ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି ହେବା ହିଁ ସମ୍ଭବ; କାରଣ, ଗୁପ୍ତଯୁଗ-ପର ଯୁଗର ଶୈଳୀ ଏଥିରେ ଦେଖାଯାଉଛି । ଅନୁମାନ ହେଉଛି, ଲେଖାଟି ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟର । ଦେବନାଗରୀ ଅକ୍ଷରରୁ ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷର ବାହାରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାର ସମୟ ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଗବେଷଣା ପତ୍ରିକା (Orissa Historical Research Journal, Vol. II)ରେ ଯେଉଁ ପାଠଟି ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ଶୁଦ୍ଧ ବୋଲି ଧରିନେଲେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ପ୍ରାଚୀନ ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ଅନ୍ୟତମ । ଏହାର ପାଠ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ ହେଉଥିବାରୁ ବେଶି ଆଲୋଚନା କରାଗଲା ନାହିଁ ।

(୪) ମଧୁକାମାର୍ଣ୍ଣବ ଦେବଙ୍କ ଲେଖ

(1. Journal of the Andhra Research Society, Vol. VIII. 2. Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. VIII. P.3)

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷ କଳିଙ୍ଗର ମହାରାଜା ମଧୁକାମାର୍ଣ୍ଣବ ଦେବ ଗଙ୍ଗାବ୍ଦ ୫୨୮ରେ ଯେଉଁ ଦାନ ଶାସନ ଦେଇଥିଲେ ସେଥିରେ ସୀମା

ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଂଶରେ କେତେକ ବାକ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କେତେକ ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦ ଅଛି । ଦାନ ଶାସନଟି ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ । ଓଡ଼ିଆ ଅଂଶଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅନଭିଜ୍ଞ ଲେଖକଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ପ୍ରଚଳିତ ଶାସନ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇ-ପାରେ । ସମଗ୍ର ଦାନପତ୍ରଟି ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ତାମ୍ରଫଳକ ଉପରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ରଚକ କଳିଙ୍ଗନଗର ନିବାସୀ ମାଧବଙ୍କ ପୁତ୍ର ମଧୁସୂଦନ । ଅକ୍ଷଶାଳୀ ରଣାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ ।

ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ରୂପ—

"ବାଲ୍ମୁକ ରୋପିତ ଶିଳୁ (ଳା) ତିନ୍ତୁଲି ଗ ଡ । ବାଲ୍ମୁକ ଗ ଡ ରୋପିତ ଶିଳାଦ୍ୱୟ ତିରୁ (ରୁଂ) ଲି । ଈଶାନ ଦିଶାଯ୍ୟା ରାଜଣ ବୃକ୍ଷ ବାଲ୍ମୁକ ଗର୍ତ୍ତ । ପର୍ବତ ତଳ ମାର୍ଗ । ସସସ୍ୟ ଭୂମି । ମୁରସ୍ଥ ଶତଦ୍ୱୟ ୨୦୦ । ଦୋଲି ମୁଗବେଣ୍ଟ ଯୋଡ଼ି ଦୋଇରେ ବନରା ଉ(ଛ)ଡା ଖିଣ୍ଡୁସ୍ଥ ହଲେ । ଆ (ଅ) ପରବର୍ତ୍ତି । XX ଦାତ ଦେଢ଼ଶତ ରୁପ୍ୟ ୧୫୦ । XX"

ଶୁଦ୍ଧପାଠ ଏହିପରି ହେବା ସମ୍ଭବ—

"ବାଲ୍ମୁକ ରୋପିତ ଶିଳା ତିନ୍ତୁଲି ଗାଡ । ବାଲ୍ମୁକ ଗାଡ । ରୋପିତ ଶିଳାଦ୍ୱୟ । ତିନ୍ତୁଲି । ଈଶାନ ଦିଶାସ୍ଥ । ରାଜଣ ବୃକ୍ଷ । ବାଲ୍ମୁକ ଗର୍ତ୍ତ । ପର୍ବତତଳ ମାର୍ଗ । ସସସ୍ୟ ଭୂମି । ମୁରସ୍ଥ ଶତଦ୍ୱୟ ୨୦୦ । ଦୋଲି ମୁଗବେଣ୍ଟ ଯୋଡ଼ିରେ ବନରା ଛଡା ଖିଣ୍ଡୁସ୍ଥ ହଲେ । ଅପରବର୍ତ୍ତି । XX ଦତ୍ତ (ତ୍ତ) ଦେଢ଼ଶତ ରୁପ୍ୟ ୧୫୦ । XX"

ଏହି ଲିପିଟିର ଶୁଦ୍ଧ ରୂପ ନିମନ୍ତେ ପୁଣି ମାର୍ଜନା ଆବଶ୍ୟକ । ବର୍ଣ୍ଣଶୁଦ୍ଧି ପରେ ଯେଉଁ ରୂପ ଦେଖା ଯାଉଛି ସେଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସତ୍ତା ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ତିନ୍ତୁଲି, ଗାଡ, ରାଜଣ, ଦୋଲି, ମୁଗବେଣ୍ଟ ଯୋଡ଼ି, ବନରା ଛଡା, ଖିଣ୍ଡୁସ୍ଥ (ଖଣ୍ଡୁଆ), ହଲେ, ଦେଢ଼—ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏହି ଲିପିର ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପର ଆଭାସ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମାଧବବର୍ମ୍ମାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମିଳିଛି । ଏହା ପରେ ମହାରାଜା ଅନନ୍ତବର୍ମ୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତ (ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ)ଙ୍କ ସମୟର ଦାନଶାସନରୁ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପରେଖର ଛନ୍ଦ ମିଳୁଛି ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଏହି ରଚନାର ଲିପିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ରୂପରେଖର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି । ସମ୍ଭବତଃ ମଧୁସୂଦନ ଓଡ଼ିଆ । ଖୋଦନକାରୀ ରଣା ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ।

(୪) ଅନନ୍ତବର୍ମ୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବଙ୍କ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୯)

ଅନନ୍ତବର୍ମା ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ପିତାମହ ମହାରାଜା ଅନନ୍ତ ବର୍ମ୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବ କଳିଙ୍ଗର ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ରାଜା । ସେ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର କଳିଙ୍ଗନଗର ବା ମୁଖଲିଙ୍ଗଠାରେ ଖ୍ରୀ: ୧୦୩୭ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବାର ଅନୁମାନ ହୁଏ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୩୯ ଅଙ୍କରେ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୦୬୯ରେ କାୟସ୍ଥ କୁଳୋଦ୍ଭବ ସେନାପତି ମାଧୁରାୟ (ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ)ଙ୍କ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଗୁଣ୍ଡମ ନାୟକାଣୀ ମୁଖଲିଙ୍ଗ ନଗରର ମଧୁକେଶ୍ୱର ମହାଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ନିମନ୍ତେ ୫୦ଟି ଗୋରଆ (ମେଣ୍ଢା) ଦାନ କରିଥିଲେ । ମେଣ୍ଢା, ଛେଳି, ଗାଈ, ମଇଁଷିର ଘିଅ ଅଖଣ୍ଡଦୀପ ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ ସକାଶେ ଦେବମନ୍ଦିରର ପରିଚାଳକଙ୍କ ଅଧିକାରରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଏହି ପଶୁ ରହୁଥିଲେ ।

ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଗୁଣ୍ଡମ ନାୟକାଣୀଙ୍କ ଶିଳା ଅନୁଶାସନଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । "ଓଁ ଶ୍ରୀ ମଦନନ୍ତବର୍ମ୍ମ ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବ ବିଜୟରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୩୯ ବଶିଳ ବଲେ (ବେଲେ) ସେନାପତି ମା (ଧୁ) ରାୟସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା କାୟସ୍ଥକୁଲୋଦ୍ଭବ (ବା) ସମସ୍ତଧର୍ମ ପର (ପା) ଲନୀ—

ବନନର୍ଧାନ (ମା) ଗୁଣ୍ଡମନାୟୁକଲ (ଣି, ଣୀ) ଗୋଉସ୍ଥା (୫) ୦ ଅଖଣ୍ଡବଉିସ (କୁ) ମଧୁକେସର ଦେବସ (କୁ) ଦ (ଦେ) ଲ ।" (South Indian Inscriptionss, Vol. V. No. 1121)

ସଂଶୋଧନ ପରେ ପାଠ ଏପରି ହେବ—

"ଓଁ ଶ୍ରୀ ମଦନନ୍ତବର୍ମ୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବ ବଜୟୁରାଜ୍ୟ ସଂବତ୍ସର ୩୯ ବର୍ଷଲ ବଲେ ସେନାପତି ମାଧୁସ୍ୱାମିନସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା କାୟୁସ୍ଥକୁଳୋଦ୍ଭବୀ ସମସ୍ତଧର୍ମ ପରିପାଳିନୀ ବନନଧାନୀ ଗୁଣ୍ଡମ ନାୟୁକଲ ଗୋଉସ୍ଥା ୫୦ ଅଖଣ୍ଡବର୍ତ୍ତି (ଦୀପ) ସ ମଧୁକେଶ୍ୱର ଦେବସ ଦଲ ।

ଏଠାରେ ବର୍ଷଲ=ବର୍ଷର, ବଲେ=ବେଳେ, ନାୟୁକଲ=ନାୟୁକର (ନାୟୁକାଣୀର), ଅଖଣ୍ଡବଉିସ=ଅଖଣ୍ଡବର୍ତ୍ତୀକୁ, ମଧୁକେଶ୍ୱର ଦେବସ= ମଧୁକେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କୁ, ଦଲ=ଦେଲ । ଡ, ର, ଲ ର ଅଭେଦ ସୂତ୍ରର ପ୍ରଭାବରୁ ବର୍ଷର ପଦଟି ବର୍ଷଲ ହୋଇଛି । 'କୁ' ବିଭକ୍ତି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାକୃତ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । 'ଦଲ' ଶବ୍ଦଟି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲିପିମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ 'ଦେଲ' ଅର୍ଥରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

'ମାଧୁସ୍ୱାମିନସ୍ୟ' ପଦରେ ସଂସ୍କୃତ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନର ଚିହ୍ନ 'ସ୍ୟ' ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହା ରଚନାର ଏକ ଢଙ୍ଗ ବୋଲି ଜଣାଯାଉଛି । ମୋଟ ଉପରେ ଲେଖାଟିର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପ ପ୍ରାକୃତାନୁ-ସାରଣୀ ହୋଇଛି ।

ଗୁଣ୍ଡମନାୟିକାଣୀଙ୍କର ଏହି ଦାନପତ୍ରଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥା ବା ପ୍ରାକୃତ-ଓଡ଼ିଆ ମିଶ୍ରିତ ରୂପର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ନିଦର୍ଶନ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ୟ ଲେଖମାନଙ୍କରେ କେତୋଟି ଅସଂଲଗ୍ନ ପଦର ବ୍ୟବହାରରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ତାତ୍କାଳିକ ରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଲେଖାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉନ୍ନତ ସ୍ତରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଉଛି ।

(୭) ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୧୦୭)

କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଅନନ୍ତବର୍ମ ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କର ରାଜତ୍ୱର ୩୫ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୧୦୭ ଅଭିଷେକର ୨୯ ବର୍ଷରେ ମୁଖଲିଙ୍ଗର ନୃସିଂହସ୍ୱାମୀ ମଠର କାନ୍ଥରେ ଏକ ଓଡ଼ିଆ ଦାନ ଶାସନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପଥର ହଜି ଯାଇଥିବା ସରକାରୀ ରିପୋର୍ଟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଲେଖାଟିର ପାଠରେ ବହୁତ ଭ୍ରମ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସମ୍ଭବତଃ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ି ହୋଇପାରି ନଥିବାରୁ ଏପରି ଭ୍ରମ ଦେଖାଦେଇଛି । ପ୍ରକାଶିତ ପାଠ ଏହିପରି—

ଓଁ ସ୍ୱସ୍ତି (।) ସମରମୁଖାନେକ ରିପୁଦର୍ପ ମ(ର୍ଦ୍ଦ)ନ ଭୁଜବଲ-ପରାକ୍ରମ ପରମମାହେଶ୍ୱର ପ(ର)ମ ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ଗଙ୍ଗାନ୍ୱୟାବଲମ୍ବନସ୍ତମ୍ଭ ଶ୍ରୀମଦନନ୍ତବର୍ମା (ବ)ଜ୍ରହସ୍ତଦେବ ବିଜୟରାଜ୍ୟେ ୩୫ ସମ୍ବତ୍ସରଣ ବେଳେ ଗୋଦାବରୀତୀର ନିବାସୀ ବିଭୂଧାନ୍ୟ......ଠୀୟ ଜା(ନ)ପଦ ପ୍ରମୁଖ୍ୟାନ୍ ବୁଣ ରହି ନାୟକ × ମୁ ପ୍ର(ଲୀ)ଲଂ ଜାବେମୟକ ବିଷ୍ଟୁ ଫଳାନ୍ତ ଦନେ ଆଚନ୍ଦ୍ରତାରକ ସଦୋ । (S. I. I. Vol. V. No. 1139)

ଅନନ୍ତବର୍ମ୍ମ ଦେବଙ୍କର ବିରୁଦର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବରଣ ଏଥିରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଦାନପତ୍ରର କେତୋଟି ଅଂଶ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । "ଜାନପଦ ପ୍ରମୁଖାନ୍ ସମାହୂୟ ସମାଜ୍ଞାପୟତି" ଏହି ପଂକ୍ତି ସଂସ୍କୃତ ଦାନପତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ ଏହାର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମର୍ମ୍ମ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଜାନପଦର ପ୍ରମୁଖମାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ସେମାନଙ୍କ ଜ୍ଞାତସାରରେ ଏହି ଦାନଟି ବିଷୁବସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ଦିଆଯାଇଛି ।

ସମ୍ବତ୍ସରଣ = ସମ୍ବତ୍ସର, ବେଳେ = ବେଳେଇ, ବେଳେ । ବୁଣ = ମାନେ ।

ଏଥିରେ ସମ୍ବତ୍ସରଣ, ବେଳେ, ବୁଣ, ରହି, ସଦୋ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଅପଭ୍ରଂଶ ପଦ ଥିବାରୁ ଏହି ଲିପିଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି ।

ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗ ବା ଆଦିଯୁଗ
(ଖ୍ରୀ: ୧୦୪୨-୧୪୩୫)

ଗଙ୍ଗବଂଶ-ଯୁଗର ପରିଚୟ—

ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲେଖାର ସୂତ୍ରପାତ କରିଥିବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ବିଜୟ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୧୧୨ ପରେ ଓ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୭ ଠାରୁ ୧୧୪୭ ମଧ୍ୟରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ କୌଣସି ଦୀର୍ଘ ରଚନା ବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ସେ ସମୟରେ ହିନ୍ଦି ଓ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖା ଥିବା ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା, କେତେକ ଅପଭ୍ରଂଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ହିନ୍ଦି କିମ୍ବା ବଙ୍ଗଳା କି ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ କୌଣସି ଭାଷାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରଚନା ଥିବା ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେବସେନଙ୍କ ଶ୍ରାବକାଚାର ନାମକ ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅପଭ୍ରଂଶର କେତେକ ଦୋହା (ଦୁହା) ଦେଖାଯାଏ ।

ଜେ ଜିଣ ସାମଣ ଭାସିୟଉ ସୋ ମଇ କହିୟଉ ସାରୁ ।
ଜୋ ପାଲେଇ ସଇ ଭାଉ କରି ସୋ ତରି ପାବଇ ପାରୁ ।

—ଶ୍ରାବକାଚାର ।

୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ଦୋହା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ପୁରାତନ ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ବିକାଶ ଏହି ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରୁ ହୋଇଛି । ଏହି ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅନେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି ।

୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏ ଅପଭ୍ରଂଶର ଦୋହା ଓ ଗାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ କୌଣସି ରଚନା ଥିଲା କି ନାହିଁ, କହି ହେଉ ନାହିଁ । ତେବେ ଓଡ଼ିଆରେ କେତେକ ଚଉତିମାଳି, ଗୁଣିଗାରେଡ଼ିମନ୍ତ୍ର, ବ୍ରତକଥା, ଲୋକଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅର୍ଥାତ୍, ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ଓ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ଲେଖା ନାହିଁ । ଏସମୟଟି ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ଏକ ଗୌରବମୟ ଯୁଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଦେଶୀ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟି ସେତେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କଠାରୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମର ପ୍ରଭାବ ଶୂନ୍ୟ ନ ଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ବହୁବାର ଯୁଦ୍ଧକରି ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଥମ ଅଭିଯାନକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ପାଇଁ ଭୀଷଣ ସମର କରିଥିଲେ । ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହଦେବ କୋଲବର୍ଗ, ବିଦର, ରାଢ଼, ବାରେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟ କରିଥିଲେ । ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ପରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନେ ପୂର୍ବ ରାଜାମାନଙ୍କ ପରି ପରାକ୍ରମୀ ନ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୁଦ୍ଧ ବରାବର ଲାଗି ରହିଥିଲା । ମୋଟରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଏଯୁଗର ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧମନୋଭାବ ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ଏ ଯୁଦ୍ଧମନୋଭାବ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ । ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଯୁଦ୍ଧର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଏ

ମନୋଭାବର କଳ୍ପିତ ଆଭାସ ମାତ୍ର । ଏ ସମୟର ସମସାମୟିକ ହିନ୍ଦରେ ସମର-ସାହିତ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ବିଜୟପାଲ ରାସୋ, ହମ୍ମୀର ରାସୋ ପ୍ରଭୃତି ଅପଭ୍ରଂଶ କାବ୍ୟରେ ଓ ଖୁମନ ରାସୋ, ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋ ପ୍ରଭୃତି ବୀରଗାଥାରେ ଯୁଦ୍ଧ-ମନୋଭାବ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । ସେ ସମୟରେ ହିନ୍ଦି-ଅପଭ୍ରଂଶ-ଭାଷୀ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବରାବର ଯୁଦ୍ଧ ଲାଗିଥିବାରୁ ଏହି ପରିସ୍ଥିତିର ପ୍ରଭାବ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ଏ ସବୁ ରଚନାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଏ ସମୟରେ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ସଂସ୍କୃତର ଆଦର ବେଶୀ ଥିଲା । ଲୋକେ ସଂସ୍କୃତ ଲେଖାକୁ 'ଭାଷା' ଲେଖା ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ସମ୍ମାନ ଦେଉଥିଲେ । 'ଭାଷା' ବା 'ପ୍ରାକୃତ'-ଲେଖା ଏକ ପ୍ରଦେଶରେ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ-ଲେଖା ସମଗ୍ର ଭାରତ ଖଣ୍ଡରେ ଚଳୁଥିବାରୁ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତି ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କର ଆଦର ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତା' ଛଡ଼ା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପରି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାହିତ୍ୟ 'ଭାଷା'ରେ ସେ ସମୟରେ ନ ଥିଲା । ସଂସ୍କୃତର ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟ ଦେଶରେ ବହୁଳ ଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରେ ସତ୍ୟାନନ୍ଦ 'ସୂର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତ' ସଂସ୍କୃତରେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଲୋକ-ଶିକ୍ଷାର ଉପଯୋଗୀ କରିବା ପାଇଁ ସଭାପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ କରାଇଥିଲେ । ଲାଙ୍ଗୁଲା ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ସଭା-ପଣ୍ଡିତ ବିଦ୍ୟାଧର 'ଏକାବଳୀ' ନାମକ ଗୋଟିଏ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ବିଖ୍ୟାତ କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ରଚିତ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଓ କବିରାଜ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ 'ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ' ଏ ଯୁଗର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ରଚନା । ଏହାଛଡ଼ା ଆହୁରି ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ଲୋକଙ୍କ ଉପରୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ କେତେକ ପରିମାଣରେ କମିଯାଇଥିଲା । ଦେଶୀ 'ଭାଷା'ର ବିକାଶ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରଧାନ

କାରଣ । ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ବହୁ ପରିମାଣରେ କମି ଯାଇଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଲେଖକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାଠାରୁ କମ୍ ହୋଇଗଲା ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କର 'ଦେଶୀଭାଷା' ପ୍ରତି ଆଦର ଥିଲା । 'ଦେଶୀଭାଷା' ପ୍ରତି ଆଦର ନ ଥିଲେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକୁ 'ଦେଶୀଭାଷା'ରେ ଲେଖାଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହଦେବ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଶିଳା ଲିପି ଲେଖାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଏ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗସାଧନର ପ୍ରଭାବ କମ୍ ନ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବରାବର ବିବାଦ ଦେଖା ଦେଉଥିଲା । ଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବର ଅବଶେଷ ଥିବାରୁ ହିନ୍ଦୁ ସଂପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେତେକ ଅଂଶରେ ଏକତା ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ପାଇଁ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା । ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ନାମରେ ମନ୍ତ୍ର ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । କେହି କେହି ରାଜା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରତିକୂଳ ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରୁଥିବାରୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ସଭାରେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଇ ବିନା କାରଣରେ କଠୋର ଦଣ୍ଡ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ମଦନ ମହାଦେବ ବା ରାଜରାଜଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୧୭୦-୧୧୯୪) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଭିତରେ ଥିବା ବିବାଦ ସଭାରେ ପରୀକ୍ଷା ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ହାରିଯିବାରୁ ବହୁ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ମୁଣ୍ଡକାଟ ହୋଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶ ଅମଳରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ପୂରାଭାବରେ ଲୋପ ପାଇଥିଲା ଏବଂ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ପ୍ରଭାବ ବହୁପରିମାଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା ।

ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ଭାଗରେ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ପ୍ରଭାବ ଏ ସମୟର ଲେଖକମାନଙ୍କର ରଚନାରେ ଦେଖାଯାଏ । ସାରଳାଦାସ, ଚୈତନ୍ୟଦାସ, ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଲେଖାରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ କେରଳ, ତାମିଲ, ଆନ୍ଧ୍ର, ବଂଗ, ମିଥିଳା ଓ ଉତ୍ତର-ଭାରତରୁ ବହୁ ବଶିଷ୍ଟ କବି, ସାହିତ୍ୟିକ, ଆଲଙ୍କାରିକ, କଳାବିତ୍ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଏ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯାଉଥିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ହୋଇଥିଲା ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି

ମିଳୁଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଲେଖାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ହିଁ ସର୍ବ-ପ୍ରାଚୀନ । ଏହି ଲେଖାର ରୂପରେଖ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଉଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଗଦ୍ୟଲେଖା । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଭଳି ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟ-ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖୁବ୍ କମ୍ ଅଛି । କାଶ୍ମୀରର "ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀ" ଓ ସିଂହଳର "ଧାତୁବଂଶ" (ଦାତବଂଶ) ଭଳି ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଉପାଦେୟ । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ, ରାଜନୀତି, ସମାଜନୀତି ଓ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ଉପାଦାନ ଏଥିରେ ଅଛି ।

ପାଞ୍ଜି କିପରି ଲେଖା ହେଉଥିଲା—

ଓଡ଼ିଶାର ଓ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ନୀତିଗତି ଓ ରାଜା-ମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱର ଇତିହାସ ଧାରାବାହିକ ରୂପେ ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖା ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳର ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଘଟଣା ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖା ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ତାଳପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଧାହୋଇ ମାଦଳା (ମର୍ଦ୍ଦଳ) ଆକାରରେ ରଖା ହେଉଥିବାରୁ ଏ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିକୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବୋଲି ଲୋକେ କହନ୍ତି । ବଡ଼ଦେଉଳ (ପୁରୀର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର)ରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲେଖିବା ଗୋଟିଏ ସେବା । ଦେଉଳ କରଣ ମନ୍ଦିରର ଆୟବ୍ୟୟ ଲେଖନ୍ତି ଏବଂ ତଢ଼ଉ କରଣ ରାଜଭୋଗର ବିବରଣ ଲେଖନ୍ତି । ଏ ପାଞ୍ଜିର ତିନୋଟି ନକଲ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ, ଦେଉଳ କରଣଙ୍କ ଘରେ ଓ ତଢ଼ଉ କରଣଙ୍କ ଘରେ ଏ ତିନସ୍ଥାନରେ ନକଲ ଥାଏ । ପ୍ରଥମେ ତିନୋଟି ନକଲ ହିଁ ଥିବାର

ଜଣାଯାଏ । କାଳକ୍ରମେ ପାଞ୍ଜିଲେଖା ବିଭାଗ ଅନୁସାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ-ଯାଉଥିବାରୁ ପାଞ୍ଜିର ଆଉ କେତେ ନକଲ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ପାଞ୍ଜିଲେଖା ସେବା ଜଣକର ଥିବାରୁ ପାଞ୍ଜିର ବିଷୟ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଠିକ୍ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ସେବାବିଭାଗ ଯୋଗୁଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲେଖକ ନିଜ ରୁଚି ଅନୁସାରେ ଘଟଣାସବୁ ପାଞ୍ଜିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ରାଜବଂଶର ବିବରଣୀମାନଙ୍କରେ କେତେକ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ଲେଖା ଦେଖାଯାଏ । ବୈଷମ୍ୟ ଓ ଭ୍ରମ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହି ଲେଖାମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷ ମେଳ ଅଛି ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୭ (କନ୍ୟା ୨୪ ଦିନ ଶୁକ୍ଳ ଦଶମୀ ଦଶହରା)ରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ସିଂହା-ସନରେ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ସେହି ବର୍ଷ ଦଶହରା ଦିନ ତାଙ୍କର ଅଭିଷେକ ଉତ୍ସବ ହୋଇଥିଲା । ଦଶହରା ଦିନ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବହୁ ରାଜାଙ୍କର ଚରିତ ଏ ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ସବୁ ଲେଖା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଗଙ୍ଗ-ବଂଶର ପ୍ରଥମ ନରପତି । ଏ ରାଜା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗରୁ ଆସି ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ଉତ୍କଳର କେଶରୀ ବଂଶର ଶେଷ ନୃପତି ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ (ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର କେଶରୀ ବା ଶୂନ୍ୟ କେଶରୀ) ଥରେ ବଡ଼ ଅଧର୍ମ ଆଚରଣ କଲେ । "ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାସୁଦେବ ରଥଙ୍କଠାରୁ ଟଙ୍କି ଗ୍ରହଣ କଲା ପରେ ସେହି ଭୂମିକି ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପଠାଣକୁ ଲେଖିଦେଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏକଥା ଜାଣିପାରି ରାଜାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଗୁହାରି କରିବାରୁ ସେ କିଛି ବିଚାର ନ କରି ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ, 'ତୁ ଜାଣୁ ପଠାଣ ଜାଣେ' ।" ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏକଥା ଶୁଣି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ରାଗ ହୋଇ ଚାଲିଗଲା ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଗୁହାରିଆ ପଡ଼ି

କେତେକ ଦିନ ପରେ ବର ପାଇଲା । ମହାପ୍ରଭୁ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ଦେଲେ, "କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ଏଠାରୁ ଶେଷ ହେବ ଏବଂ ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ରାଜା ହେବ । ତୁ ଯାଇ ତାକୁ ଆଣି ଗାଦିରେ ବସାଇବୁ ।" ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାସୁଦେବ ରଥ ଦକ୍ଷିଣ ଯାଇ ଦେଖିଲା, ଚୋରଗଙ୍ଗ କେତେକ ବାଳକଙ୍କ ସହିତ ଖେଳୁଛି; ଖେଳରେ ରାଜା ହୋଇଛି । ତା ପାଖକୁ ଅନ୍ୟ କାହାର ଯିବା ନିଷେଧ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିଲା-ମାନଙ୍କୁ କହିଲେ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସିଛନ୍ତି, ସେ ସେମାନଙ୍କ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ଦେଖା କରିବେ । ବାଳକ ଚୋରଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କୁ ଏ ସମ୍ବାଦ ଦେଲା । ଏ ସମ୍ବାଦ ପାଇଲାରୁ ଚୋରଗଙ୍ଗ ଦେବ ଖପରା ଖଣ୍ଡିକରେ ଅନ୍ୟ ଖଣ୍ଡେ ଖପରା ଦ୍ୱାରା ଲେଖିଦେଲା, "ଅବକାଶ ନାହିଁ, ଖର୍ଚ୍ଚ ନେଇ ରହନ୍ତୁ ।" ଏହିପରି ପନ୍ଦର ଦିନ ଗତ ହେଲା ପରେ ସାକ୍ଷାତ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଜଣାଇଲା । ଚୋରଗଙ୍ଗ ଏ ପ୍ରସ୍ତାବ ଶୁଣି ସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ କଲା । ମା' କହିଲା, "ଯିବାବେଳେ ମୋ ସଙ୍ଗାତ ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରି ଯିବୁ ।" ଚୋରଗଙ୍ଗ ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ପାଖକୁ ଗଲେ । ଦେଖିଲେ ସେ ଭାତ ରାନ୍ଧୁଛି; ପୁଣି ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ ଚୁଲିରେ ଜାଳୁଛି । ଚୋର-ଗଙ୍ଗ ଡାକିଲାରୁ କୋଡ଼ପୁଅକୁ ଚୁଲିରେ ଦେଇ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲା । ଚୋରଗଙ୍ଗ କହିଲେ, "ମା' କହିଛି ମାଉସୀ ସହିତ ଦେଖା ହୋଇ ଯିବାକୁ ।" ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ପ୍ରଶ୍ନକଲା, "ଖାଇଛୁ ।" ଚୋରଗଙ୍ଗ ନାହିଁ କଲେ । ଧୋବଣୀ କହିଲା, "ବାଡ଼ିରେ ଯେଉଁ କଦଳୀ ଅଛି ଖା ।" ଚୋରଗଙ୍ଗ ଦେବ କଦଳୀ ଖାଉଥିବା ବେଳେ ଧୋବଣୀ ଯାଇ ପଚାରିଲା, "କେତୋଟା ଖାଇଲୁ ।" ଚୋରଗଙ୍ଗ ଉତ୍ତର କଲା, "ଅଠରଟା ।" ଧୋବଣୀ କହିଲା, "ଆଉ ସେତିକି ହେଉ । ତୋର ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ ହେଲା, ଯା ।" (ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ପୃ ୨୧୭-୨୧୮) । ଚୋରଗଙ୍ଗ ବାସୁଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଆସି ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ହେଲେ । ଚୋରଗଙ୍ଗ ଦେବ ଜଣେ ବଡ଼ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାମରେ କେତେ ଗୁଣିଗାରଡ଼ି ମନ୍ତ୍ର ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେ ପରମ ମାହେଶ୍ୱର ଓ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଚୋରଗଙ୍ଗ ଅମିତ ପରାକ୍ରମୀ ଥିଲେ । ସେ ବାହୁବଳରେ ପଶ୍ଚିମରେ ଗଣ୍ଡବାନା ରାଜ୍ୟ, ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗା-କୂଳସ୍ଥ ମନ୍ଦାର ରାଜ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ତୈଲଙ୍ଗରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତର ସୀମା ଗୋଦାବରୀ

ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ରାଜ୍ୟବିସ୍ତାର ଓ ଶାସନ ଶୃଙ୍ଖଳାରକ୍ଷା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାରେ ବହୁ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଦରବାରରେ ବହୁ ଦେଶରୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଉତ୍ସାହରେ ସତ୍ୟାନନ୍ଦ ନାମକ ପୁରୀର ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ "ସୂର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତ" ରଚନା କରିଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ସୁଦୀର୍ଘ ୭୦ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ ପରେ ଖ୍ରୀ: ୧୧୪୭ରେ ତାଙ୍କର ପରଲୋକ ହୋଇଥିଲା ।

ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ରାଜରାଜଦେବ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ରାଜସୁନ୍ଦରୀ । ରାଜସୁନ୍ଦରୀ ଚୋଳରାଜ୍ୟର ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଚୋଳଙ୍କର କନ୍ୟା ଥିଲେ । ସାଧାରଣତଃ ସେ ଚୋଳଗଙ୍ଗ ଦେବ, ଚୋରଗଙ୍ଗ ଦେବ, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ, ଚୁଡ଼ଙ୍ଗ ଦେବ, ଅନନ୍ତବର୍ମା ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚା ସ୍ପୃହା ଓ ନିଜ ବଂଶାବଳୀ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବା ଆକାଂକ୍ଷାରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି । ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲିଖିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ୧୫୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଙ୍ଗର ସୁଲତାନ ସୁଲେମାନଙ୍କ ସେନାପତି ଇଲାହାବାଦ କଳାପାହାଡ଼ ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଆକ୍ରମଣ କରି ବହୁ ଦେବଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱଂସ କରିଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକୁ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱଂସ କରି ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି କେହି କେହି କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଧ୍ୱଂସ ହେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ପାଞ୍ଜିର ନକଲ ଦେଉଳ କରଣ ଓ ତଢ଼ଉ କରଣଙ୍କ ପାଖରେ ମଧ୍ୟ ରହୁଥିବାରୁ ମନ୍ଦିରର ପାଞ୍ଜି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏ ଦୁଇଟି ନକଲ ଧ୍ୱଂସ ନ ହୋଇ ରହିଥିବା ସମ୍ଭବପର ।

ବିଭିନ୍ନ ଲେଖକଙ୍କର ରୁଚିପାର୍ଥକ୍ୟ ଓ ଅସାବଧାନତା ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ପାଞ୍ଜିରେ ଥିବା ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଯେଉଁ ଲେଖକକୁ ଯେଉଁ ଘଟଣାଟି ମନକୁ ପାଇଲା ସେ ସେହି ଘଟଣାଟିକୁ ଲେଖି ଅନ୍ୟ ଘଟଣାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ଲେଖା—

ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମିଳୁଥିବା ଲେଖମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକୁ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ଲେଖା ବୋଲି କୁହାଯିବ କି ?

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଯେତେ ଚଉତିଶାମାଳ, ଗାଁଉଲଗୀତ, ବ୍ରତକଥା, ପ୍ରାଚୀନ ଗଳ୍ପ ଅଛି ସେ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନକାଳର ଲେଖା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକର ଲେଖାର କାଳ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କେତେକ କବି ଥିଲେ, ଏ କଥା କହିବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳ ଜଣାଯାଉନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ନରସିଂହ ଦେବ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଏକ ଶିଳାଲିପି ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖାଇଛନ୍ତି । ଏ ଲିପିରେ ନରସିଂହଦେବଙ୍କୁ ନରନାରସିଂହ ଦେବ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର ଏ ଲେଖା । ଗଙ୍ଗବଂଶରେ ଚାରିଜଣ ନରସିଂହଦେବ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କେଉଁ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଏହି ଲେଖାଟି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା କହି ହେବ ନାହିଁ । ତେବେ ନରସିଂହଦେବ ନାମଧାରୀ ରାଜାମାନେ ଚୋଳଗଙ୍ଗ-ଦେବଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଥିବାରୁ ଏହି ଶିଳାଲିପିଟି ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଲେଖାର ପରବର୍ତ୍ତୀ । ଯଦି ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ବୋଲି ଧରାଯିବ, ତାହାହେଲେ ଏହି ଶିଳାଲିପିଟି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଯେଉଁ ଅଂଶଟି ଲେଖା ହୋଇଛି ତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଧରିବାକୁ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ ଏକମାତ୍ର କାରଣ ହେଉଛି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଅଭିଲେଖ କିମ୍ବା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ

ନାହିଁ । ତେବେ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଏକାବେଳକେ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ମଧ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଧାନ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି (୧) ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ସେଥିରୁ କେତେକ ଶିଳାଲିପି, ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଶଙ୍କୁ ସହିତ ଅମେଳ ହେଉଛି । ଅତଏବ, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲେଖା ହୋଇଥିଲେ ଏହି ଦୋଷ ଦେଖାଯାଇ ନ ଥାନ୍ତା । (୨) ପାଞ୍ଜିର ଭାଷାରେ ପ୍ରାଚୀନତାର ଚିହ୍ନ ବେଶି ନାହିଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତି କରାଯାଏ । ଏହି କାରଣରୁ କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇନାହିଁ କି ତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ସମୟ ପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ । ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବାର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱତ୍ୱାସ୍ୱତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୁରୀର କେହି ରାଜା ଓ ଦେଉଳର ସେବକ ଏହି ପାଞ୍ଜି ଲେଖାଇ ତାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରମାଣରୂପେ ଗୃହୀତ କରାଇବା ପାଇଁ 'ଜନଶ୍ରୁତି'ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଯୁକ୍ତି ଓ ଅନୁମାନ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରଥମତଃ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଶୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ଓ ସାବଧାନତା ସହିତ ସଂକଳିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତିକି ଅଂଶ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ତାହା ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ସଂକଳନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ପାଞ୍ଜି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସଜାଇବାରେ ଯେଉଁ କ୍ରମ ରହିବାର କଥା ତାହା ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ମୂଳପାଞ୍ଜିରୁ ନକଲ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରକାଶକ ଓ ସମ୍ପାଦକମାନେ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ସାବଧାନତା ଅବଲମ୍ବନ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ପାଞ୍ଜିକୁ ଗୋପନୀୟ ରଖିବା ପାଇଁ ପାଞ୍ଜିମାଲିକମାନଙ୍କର ଅଯଥା ସତର୍କତା ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ-ସମ୍ପାଦନରେ ଏକ ଅନ୍ତରାୟ । 'ପ୍ରାଚୀ ସମିତି' ସମ୍ପାଦିତ 'ମାଦଳାପାଞ୍ଜି'ରେ କ୍ରମରକ୍ଷା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ତ୍ରୁଟି ଦେଖାଯାଏ ତାହା ସମ୍ପାଦନରେ ଅସାବଧାନତାରୁ ହିଁ ହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ପାଞ୍ଜିରେ ଯେଉଁସବୁ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର ଅମେଳ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଗୁରୁତର ନୁହେଁ । କାରଣ, ଭଲ ଭାବରେ କ୍ରମ ରଖି ପାଞ୍ଜି ସମ୍ପାଦିତ ହେଲେ ଏ ତ୍ରୁଟି ରହିବ ନାହିଁ । ପାଞ୍ଜିରେ ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀ ଅଛି ତାକୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ:—(୧) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୂର୍ବର ଇତିହାସ, (୨) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟର ଇତିହାସ, (୩) ଗଙ୍ଗବଂଶର ଇତିହାସ, (୪) ଗଙ୍ଗବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଇତିହାସ ।

(୧) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୂର୍ବର ଇତିହାସ ଲେଖାରେ ପ୍ରମାଦ ରହିବା ସମ୍ଭବ । କାରଣ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ବିବରଣୀ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ହିଁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଥିବ । କିନ୍ତୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ତିନି ଚାରି ପୁରୁଷର ରାଜାମାନଙ୍କ ଘଟଣା ଠିକ୍ ଭାବରେ ଲେଖାହୋଇପାରିଥିବ ବୋଲି ଭାବିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବବାଦୀସମ୍ମତ କୌଣସି କ୍ରମିକ ଇତିହାସ ମିଳି ନ ଥିବାରୁ ସବୁ ବିବରଣୀ ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି କହିବା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । (୨) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପାଞ୍ଜିରେ ଯାହା ଲେଖାଅଛି ସେଥିରେ ତ୍ରୁଟି ଥିବାର ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବିବରଣୀ ମିଳୁଛି ତାହା ସହିତ ପାଞ୍ଜିର ବିବରଣୀର ଗୁରୁତର ଅମେଳ ଥିବା ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ । (୩) ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଘଟଣାମାନଙ୍କର ବିବରଣୀ ପାଞ୍ଜିରେ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଏ ସମୟର ଯେଉଁ କେତୋଟି ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ପଠିତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ସମ୍ପାଦକମାନଙ୍କ ମତରେ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ପାଞ୍ଜିର ଏହି ସମୟର ଲେଖା ସହିତ ମିଳେଇବା ସହଜ ନୁହେଁ । (୪) ଗଙ୍ଗବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇତିହାସ ପ୍ରାୟ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ପାଞ୍ଜିରେ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ତ୍ରୁଟି ଦେଖାଯାଏ । ଗଙ୍ଗବଂଶ ପୂର୍ବର ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ଲିଖନରେ ଯେଉଁ ଭୁଲ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଗୁରୁତର ଦୋଷ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସମସାମୟିକ ଲେଖାରେ ଭ୍ରମ ରହିବା

ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପାଞ୍ଜିରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ନିର୍ଘଣ୍ଟ ମିଳୁଛି ତାହା ପ୍ରକାଶକମାନଙ୍କ ସଂକଳନ ତ୍ରୁଟିରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଭାଷା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଓ ସରଳ । ଛୋଟ ଛୋଟ ବାକ୍ୟରେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଆରମ୍ଭ ସମୟର ଅର୍ଥାତ୍ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ସମୟର ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଉଛି । ଏହି ଗଦ୍ୟର ଭାଷା ମାର୍ଜିତ । ସେ ସମୟକୁ ଭାଷା ବିଶେଷ ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରି ନ ଥିଲେ ଏ ଭଳି ଭାଷାରେ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ରଚନାରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଛଟା ଦେଖାଯାଉନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିଆରମ୍ଭ, ରକ୍ତବାହୁର ଆକ୍ରମଣ, ଯଯାତି ଓ ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତି, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସିଂହାସନ ପ୍ରାପ୍ତି, ବୌଦ୍ଧ-ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରୀକ୍ଷା, ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଓ ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ବିଜ୍ଞପ୍ତି, କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମ୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଶିବାଇସାନ୍ତରା ଗଳ୍ପ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା-ଗୁଡ଼ିକୁ ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ।

ଚୋରଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କ ହୁକୁମ ଅନୁସାରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭଠାରୁ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାମାନଙ୍କର ବଂଶର ପରିଚୟ ଏଥିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଚୋରଗଙ୍ଗଦେବ ଯେତେବେଳେ ତାକୁ ଆରମ୍ଭ କରାଇଥିଲେ, ତା'ଙ୍କ ସମୟରେ ତା'ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ଇତିହାସ ନିଶ୍ଚୟ ଲେଖା ହୋଇଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ଚୋରଗଙ୍ଗ ଓ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବର ଇତିହାସର ଲେଖାକୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗର ଲେଖା ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ ।

ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଯେଉଁ ନମୁନା ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜିରେ ମିଳୁଛି, ତାହା ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ଭାଷା ଥିଲା, ସେହି ଭାଷା ଏବେ ପାଞ୍ଜିରେ ନ ଥାଇ ପାରେ; ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଯୁଗର ନକଲକାରମାନେ ଏହାକୁ ହୁଏତ କିଛି ଅଦଳବଦଳ କରିଥାଇ ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାହା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାଷା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

ପାଞ୍ଜିର ପ୍ରଥମାଂଶର ଭାଷାକୁ କେହି କେହି ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାଷା ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ ନାରାଜ । ସେମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି କଳାପାହାଡ଼

ଯେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଧ୍ୱଂସ କରିବାପାଇଁ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ଆସିଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମନ୍ଦିରର ଅନେକ ପଦାର୍ଥ ନଷ୍ଟ କରିଦେଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ରହିଥିବା କିଛି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯଦି ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ପାଞ୍ଜି ପୁନର୍ବାର ଲିଖିତ ହୋଇଥିବ । କଳାପାହାଡ଼ର ଧ୍ୱଂସଲୀଳା ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ ପାଞ୍ଜିକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ପୁନର୍ବାର ଲିଖିତ ହୋଇଥିବ । ତାହାହେଲେ ପାଞ୍ଜିର ଭାଷା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାଷା ହେବା ସମ୍ଭବପର । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ପୋଥିଟି ଥିଲା, ତାହା ଯଦି କଳାପାହାଡ଼ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ସ୍ଥାନରେ ରହିଥିବା ପୋଥିରୁ ନକଲ କରାଯାଇଥିବ । ସେହିହେତୁ ପାଞ୍ଜିର ଭାଷାକୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାଷା ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଲିଖିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା । "ଏଠାରୁ କେଶରୀ ପାଟରାଜା ହୋଇଲେ । ଏ ରାଜା ବଡ଼ ଶୂରବନ୍ତ ମହାଦାନୀ । ଏ ମହାରାଜାଙ୍କ ୧୧ ଅଙ୍କ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ରାଜାର ପ୍ରଭୁ ଯେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ସେ କାହିଁ ଛନ୍ତି । ସେମାନେ କହିଲେ—ମୁଗଲ୍ ଗୋଳ ହେଲାରୁ ସୋମଦ୍ର ମାଡ଼ି ଅଇଲାକୁ ଅପାର ଦିନ ହେଲା । ଶ୍ରୀ ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପାତାଳି କରି ସୁନୁପୁର ଆଡ଼େ କେଉଁଠାରେ ବିଜେ କରାଇଲେ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହା ଶୁଣି ମହାରାଜା ସୁନୁପୁର ଗଲେ । ସେଠାରେ ଖଣ୍ଡାଇତଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ । ସେମାନେ କହିଲେ—ଆମ୍ଭେ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ନୋହୁଁ । ଆମ୍ଭ ବାପଅଜା କହନ୍ତି ଦିଅଁ ବର ଏହି । ଏଥିତଳେ ଦିଅଁଙ୍କୁ ପୋତିଥିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ରାଜା କଟୁରିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଆଣି ସେ ଗଛ କଟାଇ ଖୋଳାଇଲେ । ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବାହାର କଲେ । ସେ ଦିନୁ ଶ୍ରୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମାଟି ଖାଇ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦିଅଁମାନଙ୍କୁ ଲୁଗା ଗୁଡ଼ାଇ ମୁଣାରେ ପୁରେଇ ମୁଦାଇଲେ । ଏ ଉତ୍ତାରୁ ଦଇତାପତିଙ୍କୁ ଲୋଡ଼ାଇଲେ । ଦଇତାମାନେ ବିରବନ୍ଧରେ ଥିଲେ ।

ପଢମାନେ ରତ୍ନପୁର ସୀମାରେ ଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ଅଣାଇ ବିଧିପଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣେ ଦାରୁ ଛେଦନ କରାଇ ପର୍ମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସୁମୂର୍ତ୍ତି କରାଇଲେ । ଏ ଘଟଣା ବେଳେ ରାଜା ଅଧିକ ସେବକ ଜାତି ଭିତରେ କଲେ । ଗଛକଟା କଟୁଆ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପାଞ୍ଚ ସେବା । ଏହାଙ୍କ ଗୋଇ ବଛସ । ୫ ଜଣଙ୍କୁ ୧୦ ଜଣ । ପଢମାନଙ୍କର ୧୧ ଜଣକୁ ୬ ଜଣ । ଦଇତାମାନଙ୍କର ଉଲୁକ ଗୋଇ । ୮ ଜଣକୁ ୮ ଜଣ । ପରସ୍ତୁ ଗାଏ ୨୪ ଜଣ । ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ଶଙ୍ଖନାଭି ମଣ୍ଡଳେ ୩୮ ହାତ କରି ପଟୋଳ ଗୋଟିଏ ତୋଳି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବିଜେ କରାଇଲେ ।"

(ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ)

ଏହି ଲେଖାରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ହୋଇଲାକୁ, ଅଇଲାକୁ, ଜ୍ଞାତବ୍ୟ, ପ୍ରମେଶ୍ୱର ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାଛଡ଼ା ଲେଖାର ଢଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । "ଓଡ଼ିଶା ରାଜାର ପ୍ରଭୁ ଯେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ସେ କାହିଁ ଛନ୍ତି ? ମୁଗଲ ଗୋଳ ହୋଇଲାକୁ ସୋମଦ୍ର ମାଡ଼ି ଅଇଲାକୁ", "ସେମାନେ କହିଲେ ଆମ୍ଭେ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ନୋହୁଁ" ଏପରି ଢଙ୍ଗର ଲେଖା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ବିବରଣୀମାନଙ୍କର ଭାଷାର ଶୈଳୀ ପୂର୍ବଠାରୁ ବେଶି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀ ମଦନ ମହାଦେବ (ରାଜରାଜ ୧ମ) ଖ୍ରୀ: ୧୧୭୦ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୧୯୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କ ସମୟର ପାଞ୍ଜିର ଅଂଶ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା । "ମଦନ ମହାଦେବ ଭୋଗ କଲେ ୨୫ ବର୍ଷ । ଏ ରାଜା ସିରାଇ ଦଣ୍ଡପାଟର ସହଜ ପରଗ୍ରାମ କଟକ କରିଥିଲେ । ଏ ଲେମ୍ବାଇ ଦଣ୍ଡପାଟରେ ଅଛନ୍ତି । କାଲୁପଡ଼ା ବଟେଶ୍ୱରୀ ପର୍ବତ ଉପରେ ବିଷ୍ଣୁ ସ୍ୱାମୀ ଲିଙ୍ଗ । ଏହାଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ସାଆଲା ପର୍ବତ ପଆଁରା ପର୍ବତ । ଏ ପାଶେ ମଣିବନ୍ଧେଶ୍ୱର ପର୍ବତ ଯମୁନା ଝାଡ଼ପଡ଼ା ପର୍ବତ । ପରଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟେ ଆରଗଡ଼ ପର୍ବତ ଧଉଳି ପର୍ବତ । ଏସବୁ ପର୍ବତ କନ୍ଦରାମାନଙ୍କରେ ଚଉରାଶି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ସିଦ୍ଧ ବଉଧମାନେ ରହିଅଛନ୍ତି ।

ଏମାନେ ସର୍ବଜ୍ଞ । ଏଥିକି ରାଜା ବୋଇଲେ ବଉଦ୍ଧେ କି ସର୍ବଜ୍ଞ । ଏକ ଦିନକରେ ଏ ରାଜାର ରାଣି ବୋଇଲେ ବଉଧମାନେ ବଡ଼ ସର୍ବଜ୍ଞ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଡ଼ । ଏଥକୁ ରାଣି ବୋଇଲେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କର । କେ ସର୍ବଜ୍ଞ କାହାର ବଚନ ପ୍ରମାଣ । ଏଥକୁ କେହି ନ ଜାଣନ୍ତି । ହାଣ୍ଡି ଗୋଟିକେ ସର୍ପ ଗୋଟିଏ ପୂରାଇ ମୁଦାଇ ବଉଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ରାଜା ହକରା କରି ଆଣି ଆଗ ବଉଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ । ଏ ହାଣ୍ଡିରେ କି ଅଛି କହି । ଏଥକୁ ବଉଧମାନେ କହିଲେ ମହାରାଜା ଏ ହାଣ୍ଡିରେ ସର୍ପ ଗୋଟିଏ ଅଛି । ଏହା ଶୁଣି ରାଜାଙ୍କୁ ରାଣୀ ଉନ୍ନ କରି କହିଲେ ରାଜା ହାରିଲେ । ଏଥକୁ ରାଜା ଲାଜ ପାଇଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବିଚାରିଲେ ଏମାନେ ତ ସର୍ବଜ୍ଞ ଏହାଙ୍କ ବଚନ ତ ମିଛ ନୁହଇ ଆମ୍ଭେମାନେ କି କହିବା । ଏମନ୍ତ ବିଚାର କରି ବୋଇଲେ ମହାରାଜା ଏ ହାଣ୍ଡିରେ ଭସ୍ମଗୁଡ଼ାଏ ଅଛି । ଏମନ୍ତକୁ ରାଜା ହାଣ୍ଡି ଫେଡ଼ାଇ ଦେଖିବା ବେଳକୁ ସର୍ପ ନାହିଁ ପାଉଁସଗୁଡ଼ାଏ ଅଛି । ଏହା ଦେଖି ରାଜା ରାଣୀକି ବୋଇଲେ ବୋଲୁଥିଲ ବଉଧେ ବଡ଼ ବୋଲି ଦେଖ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବଚନ । ଏମନ୍ତ ବୋଲି ରାଜା ବଉଧମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଛେଦାଇଲା ବେଳକୁ ବଉଧମାନେ ରାଜାକୁ ଶାପ ଦେଇ ପର୍ବତ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରୁ ବାହାର ହୋଇ ଅରଣ୍ୟକୁ ଗଲେ । ଏ ରାଜା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସେବା କରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପରିପାଳନ କରି ରାଜ୍ୟ କଲେ ୨୫ ବର୍ଷ ।"

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମୟର ପାଞ୍ଜି-ଭାଷାଠାରୁ ମଦନମହାଦେବଙ୍କ ସମୟର ପାଞ୍ଜିର ଭାଷାରେ ବିଶେଷ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ । ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାମ୍ରଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳ ସହିତ ମେଳ ହେଉଛି । ରାଜରାଜଙ୍କ ୧ମ ଅଙ୍କ ସମୟର ବିବରଣ ମଧ୍ୟ ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଲିଖିତ ହୋଇନାହିଁ ।

୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପରି । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣକର୍ତ୍ତା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ସମୟର ପାଞ୍ଜିର ଭାଷାରେ ବିଶେଷ କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖା ଯାଉନାହିଁ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୧ମ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୧୯୪ ଠାରୁ

୧୧୯୮ ଓ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୨ୟ (ଅନିୟଙ୍କଭୀମ) ଖ୍ରୀ: ୧୨୧୧ ଠାରୁ ୧୨୩୮ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହା ଅନିୟଙ୍କଭୀମ (୨ୟ)ଙ୍କ ସମୟର ଲେଖା ।

"ଠାକୁରେ ଏମନ୍ତ ବୋଲିଛନ୍ତି ଯେ—ହେ ଭବିଷ ମହାରାଜାମାନେ ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ବଳି ଭଣ୍ଡାରକୁ ରାଜମାଡ଼-ଚଏକୁ ମଧ କରି ମୁଁ ଯେମନ୍ତ ପ୍ରକାରେ ଭିଆଣ କରି ଦେଉଅଛି ଏଥିକି ତୁମ୍ଭେମାନେ ନ ପୁଣି ବୋଲି ସେ ଦେଇଗଲେ ଆମ୍ଭର କି ଗଲା ଆମ୍ଭେ କମ୍ପା ଦେବୁ ଏମନ୍ତ ନ ବୋଲିବ । ଏଡ ଓଡ଼ିଶା ରାଇଜ ଯେ କେଶରୀରାଜାମାନଙ୍କୁ ଆଦି କରି ଗଙ୍ଗବଂଶେ ଆମ୍ଭ ଛପାଟ ସରିକି ରାଜ୍ୟ ଆଏ ହେଉଥିଲା । ପୂର୍ବ ଦିଗେ ଅର୍କକ୍ଷେତ୍ର ସୋମୋଦ୍ର ତୀରଠାରୁ ପଶ୍ଚିମେ ଭୀମନଗର ଦଣ୍ଡପାଟ ସରିକି ଦକ୍ଷିଣେ ଆଏ ହେଉଥିଲା । ମହୋଦଧି ଉତ୍ତର ତୀରଠାରୁ କାଆଂସା ସରିକି ଦକ୍ଷିଣେ ଆଏ ହେଉଥିଲା । ଉତ୍ତରେ କାଆଂସାବାଆଂସାଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣେ ଋଷିକୋଇଲା ନଦୀ ସରିକି । ଜଡ଼ସୁନା ୧୫ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ େ ଏହି ଖଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ ହୋଇ ଆଏ ହେଉଥିଲା । ଏମନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ପଦାରବିନ୍ଦ ପ୍ରସାଦେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କଲ୍ୟାଣେ ଖଣ୍ଡାରେ ଯଶ କରି ଭୂଇଁଆ ପୁରାଣମାନଙ୍କୁ ଜୟ କରି ଆଏ କଲୁ । ଉତ୍ତର ଦିଗେ କାଆଂସାବାଆଂସାଠାରୁ ଦନାଇ ବୁଢ଼ୀନଈ ସରିକି । ଦକ୍ଷିଣ ଆଏ କଲୁ ଋଷିକୋଇଲା ନଦୀଠାରୁ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ର ଦଣ୍ଡପାଟ ସରିକି । ପଶ୍ଚିମେ ଆଏ କଲୁ ଭୀମନଗର ଦଣ୍ଡପାଟଠାରୁ ବଉଦ ସୀମା ସୁନ୍ଦରପୁର ସରିକି । ଏ ତିନି ଦିଗରୁ ରାଇଜ ଆଏ କଲି ଜଡ ସୁନା ୨୦ ଲକ୍ଷ ମାଢ଼ । ଗାଏ ଦୁଇ ପଦରୁ ଜଡସୁନା ୩୫ ଲକ୍ଷ ମାଢ଼ ଆଏ ହୋଇଲାକୁ ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନାନା ନିଯୋଗକୁ ବଳି ପୋଷିବାକୁ ରାଜମାଡକ ଭଣ୍ଡାର ସରିବାକୁ ନାନା ବଏକୁ ମଧ କରି ଭିଆଣ କରି ଦେଲୁ । ହେ ମହାରାଜାମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏହା ଅନ୍ୟଥା ନ କରିବ । ହରିଲାର ତ ପାପ, ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ବଚନମାନରେ ଶୁଣୁଥିବ । ଏଥକୁ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଯେବେ ବଳୀଆରପଣ କରି ଲୋଭ ବଶରେ ହରିବ ତେବେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶ୍ରୀଚରଣକୁ ଦ୍ରୋହ କଲାରୁ ଯେ ପାପ ତାହା ହୋଇବ । ମୁଁ ଯାହା ଯେଉଁ ପ୍ରକାରେ ଭିଆଣ କରି ଦେଉଅଛି, ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଭୋଗ କରାଇ ସେ ପ୍ରକାରେ ପରିପାଳନ କରୁଥିବ । ଯାଆନ୍ତମାନଙ୍କୁ କଉଡ଼ି ଭାଗ ବରତନ ମାହନ୍ତମାନଙ୍କୁ ଦଶମାସି ଟଙ୍କା

ବରତନ, ବାଣୁଆ ପାଇକମାନଙ୍କୁ ଦଶମାସି ଭୂମି ଖଟେ ଓହିଶ ବରତନ, ନିୟୋଗ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଆଉ ସମସ୍ତ ସେବକମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କରି ଭୂମିରେ କତି ସୁନା ବର୍ତ୍ତନ ଦେଇ ପରିବାର ପୋଷୁଥିବ । ଭଣ୍ଡାର ସରିବାକୁ ଯଉଁ ପ୍ରକାରେ ରାଜ୍ୟରୁ ଘେନିବାକୁ ଭିଆଇଲୁ ଅଛୁ ସେପ୍ରକାରେ ଭଣ୍ଡାର ସରୁଥିବ । (୧) ରାଜ୍ୟ ଯଉଁ ପ୍ରକାର ଭୂଇଁ ଭଲରେ ମାଢ଼ ମୂଲ କରି ସୁନା ଭିଆଇଁଲୁ ଅଛୁ ସେହି ପ୍ରକାର ପୁଷ୍ଟି ନଷ୍ଟି ଦେଖି କରି ଘେନି ପରଜାଙ୍କୁ ପରିପାଳନ କରି ପୃଥିବୀ ଭୋଗ କରି ସୁଖେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବ । ଭୋ ମହାରାଜାମାନେ (୨) ଏ ସବୁଠାକୁ ଧର୍ମହିଁ ସେ କାରଣ । ରାଜ୍ୟରୁ ଏମନ୍ତ ମୁଦ୍ରାଲ କରାଇ ପାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଏମନ୍ତ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ଭୂୟାଂ ପୁରାଣମାନଙ୍କୁ ଭୁଜରେ ଜୟ କରି ରାଜ୍ୟ ଜିଣି ଆଣିଲୁ ତାହାରେ ଯେ ଭଣ୍ଡାର ଧନମାନ ଅଣା ହୋଇଲା ସୁନା ୪୦ ଲକ୍ଷ ମାଢ଼ ରତନ ମାନ ଆଣି ହୋଇଲା । ମୂଲ ପ୍ରମାଣେ ମାଢ଼ ୭ ଲକ୍ଷ ୮୮ ହଜାର । ଗୋଏ ଦୁଇ ପଦକୁ ମାଢ଼ ୪୭୮୮୦୦୦ ଲକ୍ଷ ଆଣି ହୋଇଥିଲା । ଏ ଆମ୍ଭର ଅରଜିତ ପଦାର୍ଥ । ଏଥୁଁ ଆମ୍ଭେ ଥୋକାଏ ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଡ଼ତିରେ ଲଗାଇବାକୁ ଏଥକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏମନ୍ତ କଳ୍ପଣା କରୁଅଛୁଁ । ଯଯାତି ରାଜା ଯଉଁ ପାଟଳ ତୋଳାଇ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବଜେ କରାଇ ଅଛନ୍ତି, ସେ ପାଟଳ ତିନିଗୋଟି ଅତି ବଇତମ ହୋଇଲା । ଏହା ଭାଙ୍ଗି ୧୦୦ ହାତ ଉଚେ ପ୍ରାସାଦ ଗୋଟିଏ ତୋଳାଇବା । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଆୟତନ ଭିତର ଦେବତାମାନଙ୍କର ଦେଉଳ ଗୋଟାମାନ ଆନ କରି ତୋଳାଇବା । ଏଥକୁ ଥୋକାଏ ସୁନା ଦବା । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଭଣ୍ଡାରମାନ ଖଟଣି ଯୋଗାଡ଼ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କରି ଥୋକାଏ ସୁନା ଥୋକାଏ ରତନ ଦବା । ଏମନ୍ତ ଆମ୍ଭେ ବିଗୃରି ଅଛୁଁ । ଏଥକୁ ପାତ୍ରମାନେ ଜଣାଇଲେ ଦେଓ ଏମନ୍ତ ଯେବେ ବିଗୃରିବା ହୋଇଅଛ ଏଡ଼େ ହୋଇ ତ କଥା ନାହିଁ ଏ କଥାକୁ ବଡ଼ ବେଗ ଅବଧାନ ହେଉ । ଧର୍ମସ୍ୟ ତ୍ୱରିତା ଗତି, ଧର୍ମ ବିଗୃରିଲେ 'ବଡ଼ ବେଗ କରି । ଏତେ କେବଳ ଜଣାଉଅଛୁ ପ୍ରାସାଦ ଯେ ୧୦୦ ହାତ ଉଚ୍ଚ କରିବ ବୋଲି ବିଗୃର କରିବା ହୋଇଅଛି । ଶରୀର ନିତ୍ୟ ନୋହଇ ଏ ଅନିତ୍ୟ ଦେହ । ଏ ବହୁତ କାଲ ଲଗିବ । ଏଥୁ ଦଶ ହାତ ତୁଟି ନଉ ହାତ ହୋଇ ପ୍ରାସାଦ ହୋଇଲେ ବଡ ବେଗ ହୋଇବ । ଏଥକୁ ରଜାଏ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ

ବଗୃଶବାରୁ ଉଠିଲେ ଦୋଷ ହେବ ପର । ଏଥକୁ ପାସମାନେ ଜଣାଇଲେ ଦେଓ ବପ୍ନ ହୋଇ ରହିଲେ ସେ ସବୁହିଁ ଅସାର ହୋଇବ । ଏଥକୁ ଠାକୁରେ ଆଗିଁଆ ଦେଲେ ହେଉ । ନଉ ହାତ ଉଚେ ପ୍ରାସାଦ ହେଉ । ଏମନ୍ତକୁ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରମାନ ଦେଖ । କଉଁ ପ୍ରାସାଦ କଲେ ବିଷ୍ଣୁ ଯୋଗ୍ୟ । ଏଥକୁ ଭଟ୍ଟମିଶ୍ରମାନେ କହିଲେ ପ୍ରାସାଦ ଯେ ଛତିଶି ପ୍ରକାରେ । ଏଥକୁ କୋଡ଼ଏ ପ୍ରକାରେ ପ୍ରାସାଦ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏଥି ଭିତରୁ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ଖଣ୍ଡଶାଳ ହୋଇ ଯଉଁ ପ୍ରାସାଦ ସେ ପ୍ରାସାଦ ହରିର ବଡ଼ ପ୍ରିୟ । ଏହା ଶୁଣି ରାଜାଏ ଆଗିଁଆ ଦେଲେ ଏହି ପ୍ରାସାଦ କରାଇବା × ×” (ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ)

ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା କଳନ୍ତ୍ରୁତି ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଛି । ଏହି ରାଜାଙ୍କ ସମୟର କେତେକ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ଏଥିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏହି ରାଜା ଦେଶରେ ଭୂମିମାପ ଓ ଜମାବନ୍ଦୀ କରିଥିବା ଓ ବହୁ ଦେଶ ଜୟ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଖୁବ୍ ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା । ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଛଅ ପାଟ ରାଜା ହୋଇଥିବା ଯାହା ଲେଖାଅଛି ତାହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲେଖାମାନଙ୍କ ସହ ମେଳ ହେଉଛି । ଛଅପାଟ-ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ, କାମାର୍ଣ୍ଣବ, ରାଘବ, ରାଜରାଜ ୧ମ, ଅନଙ୍ଗଭୀମ ୧ମ, ରାଜରାଜ ୨ୟ ।

ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଭାଷା ଯେ ବହୁତ ଉନ୍ନତ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏ ସମୟର ପାଞ୍ଜିରୁ କିଛି ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା । “ଏ ଉତ୍ତାରୁ ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହଦେବ ରାଜା ରାଜ୍ୟ କଲେ । ଏ ମହାରାଜାଙ୍କ ୨ୟ ଅଙ୍କେ କଣାରେଖ ଦେଉଳ ଶୁଭ ଦେଲେ । ଏ ଦେଉଳ ମେରୁ ମନ୍ଦର ଘଟଣା କଲେ । ଶିବାଇ ସାନ୍ତରା ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ମୂଳେ ଦେଉଳ ତୋଳାଇବାକୁ ବୋଇଲେ । ବାରବର୍ଷ ଦକ୍ଷିଣ କଟକାଇ କଲେ । ଏ ସେତୁବନ୍ଧ ରାମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଗଉଡ଼ ଦେଶ ଜିଣିଲେ । ଜଣେ ବୃଦ୍ଧ ଶିବାଇ ସାନ୍ତରାକୁ ବୋଇଲେ ବାବୁ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ କିଛି ପାଇବ କି ? ଏ ବୋଇଲେ ଦିଅ । ସେଠାରୁ ସେ ଖିର ପତରରେ ଦେଲେ । ଏ ସେ ଖିର ମଝିରୁ ହାତ ପୂରେଇ ଖାଇଲାବେଳକୁ ହାତ

ପୋଡ଼ିଲା । ଏଥିପାଇଁ ସେ ବୁଦ୍ଧି କହିଲେ ଶିବାଇ ସାଆନ୍ତରା ଦେଉଳ ତୋଳା ପରି କଲୁ । ସେ ବୋଇଲେ ଶିବାଇ ସାଅନ୍ତରା କପରି ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲା କି ? ତାହିଁକି ସେ ବୋଇଲେ ପଥର ଖଣ୍ଡ ମଟିରୁ ପକାଇବାକୁ ରାଘବ ଗିଳୁଅଛୁ । ଏ ପଥର ଗୁରି ପାଖରୁ ପକାଇ ମୁଦିଲେ ଏ ଦେଉଳ ହୋଇବ । ଏହାଶୁଣି ଶିବାଇ ସାନ୍ତରା ଏହି ପ୍ରକାରେ ଗୁରି ପାଖକୁ ମୁଦି ଏକ ଚକ କରି ଦେଉଳ କଲେ । ପଦ୍ମକେଶର ବୋଲି ଦେଉଳ କଲେ । ମୁଖଶାଳି କଲେ । ଏ ରାଜାଙ୍କ ୨୨ ଅଙ୍କ ମକର ପଞ୍ଚମୀ ଶୁକ୍ଲପକ୍ଷ ଗୁରୁବାର ଦିନ ଦେଉଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ।" (ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ ୯୧୧୦ ପୃଷ୍ଠା)

ଗଙ୍ଗବଂଶଯୁଗର କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ

ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ କେତୋଟି ଅଭିଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ଅଧିକାଂଶ ଶିଳାଲିପି ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସିଂହାଚଳ ପର୍ବତ ଉପରେ ଥିବା ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର (ବର୍ତ୍ତମାନ ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବିଶାଖପାଟଣା ଜିଲ୍ଲା), ଶ୍ରୀକାକୁଳ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରୀକୂର୍ମରେ ଅବସ୍ଥିତ ଶ୍ରୀକୂର୍ମନାଥ ମନ୍ଦିର, ମୁଖଲିଙ୍ଗ ଗ୍ରାମ (ଶ୍ରୀକାକୁଳ ଜିଲ୍ଲା, ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶ)ରେ ଥିବା ଶ୍ରୀ ମଧୁକେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଏହି ଲିପିଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଅନଭିଜ୍ଞ ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଓ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଏକପ୍ରକାର ବିକୃତ ରୂପ ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖାଯାଉଛି । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସେହି ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବିଦ୍ୟମାନତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ କରୁଛି । ବିବରଣଗୁଡ଼ିକରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସ କିମ୍ବା ଭାଷାରେ ଆଲଂକାରିକ ଛଟା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରିବା ଓ ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତିର ଯତ୍କିଂଚିତ୍ ପରିଚୟ ଦାନ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଯଥେଷ୍ଟ ବିଶେଷତ୍ୱ ରହିଛି ।

(୧) ଦ୍ୱିତୀୟ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ

(ଖ୍ରୀ: ୧୨୭୮-୧୩୦୪)

ଉତ୍କଳ ରାଜା ଗଙ୍ଗବଂଶର ଦ୍ୱିତୀୟ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ରେମୁଣା ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଓଡ଼ିଆରେ କେତୋଟି ପଂକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ସଂସ୍କୃତ ରଚନା ଭିତରେ ଏହି ଓଡ଼ିଆ ଅଂଶଟିର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା । ଦାନଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ପ୍ରଜା ଦାନର ମର୍ମ୍ମ ସହଜରେ ବୁଝିବା ସମ୍ଭବ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏପରି ଲେଖା ଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନର କଟକ ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ କେନ୍ଦୁପାଟଣା ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ଗ୍ରାମରେ କେତେ ବାଟୀ ଜମି ନରସିଂହଦେବ ଦକ୍ଷିଣ ଝାଡ଼ଖଣ୍ଡର ମଧ୍ୟ ରୁଚଡ଼ା ଗ୍ରାମବାସୀ କୋମଟିମାଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ ପୌତ୍ର, ପୁରାଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ ପୁତ୍ର ନୋରି ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ଦାନ ଦେଇଥିଲେ । ଦାନ ଶାସନରେ ଏହି ବଂଶବୃତ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରେ ଏହିପରି ଲେଖାଅଛି—

"ଦକ୍ଷିଣ ଝାଡ଼ଖଣ୍ଡେ ମଧ୍ୟ ରୁଚଡ଼ାଗ୍ରାମୀୟ କୋମଟି ମାଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୁରାଇ ସେଷ୍ଟି ସୁତେ ନୋର ସେଷ୍ଟି ନାମା × × × ।"

ଏହି ଲିପିଟିରେ ରୁଚଡ଼ାଗ୍ରାମୀୟ, ନାମା—ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଛି ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆରେ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ହିସାବରେ ଚଳୁଛି । 'ସୁତ' ସ୍ଥାନରେ 'ସୁତେ', 'ନର' ସ୍ଥାନରେ 'ନୋର' ହୋଇଛି । 'ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ' ଶବ୍ଦଟି ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ସ୍ଥାନରେ ସେଷ୍ଟି ହୋଇଛି; ଏହି ଦୁଇସ୍ଥାନରେ ଶ ବଦଳରେ ସ ଓ ଦୀର୍ଘ ଇକାର ବଦଳରେ ହ୍ରସ୍ୱ ଇକାର ହୋଇଛି । ଏହା ସାଧାରଣ ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧି ।

(୨) କୁପ୍‌ପି ସାହସମଲ୍ଲଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖ
(ଖ୍ରୀ: ୧୩୩୦)

ଶକାବ୍ଦ ୧୨୫୨ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୩୩୦ରେ ଗଙ୍ଗ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ୩ୟଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୪ର୍ଥ ଅଙ୍କରେ କୁପ୍‌ପି ସାହସମଲ୍ଲ ଶ୍ରୀକୂର୍ମ୍ମ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀକାକୁଲ ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ)ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶ୍ରୀକୂର୍ମ୍ମନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଯେଉଁ ଦାନ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ କରିଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳରେ ବା ଓଡ଼ିଆ-ତେଲୁଗୁ ମିଶ୍ରିତ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଏକ ରୂପର ଧାରଣା କରିହେବ । ଲେଖାଟିରେ ତେଲୁଗୁ ଶବ୍ଦ ବହୁତ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାକୁ ଜଣେ ଲେଖକର ବିଶିଷ୍ଟ ଲେଖା ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ହିଁ ଠିକ୍ ହେବ । ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ ନକରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଲିଖନାବସ୍ଥିତିର ପ୍ରମାଣସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ହେବ । ଲେଖାଟିର ଲିପି ତେଲୁଗୁ ।

"ପ୍ରତାପ ବୀର ନରନାରସିଂଗ(ହ) ଦେବଙ୍କର ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସ (ର) ୪ ଶ୍ରାଇ କର୍କଟକ କି (କୃ) ଷ୍ଣ ୭ ରବିବାରେ ଭୋଗ ପରୀକ୍ଷ ନରସିଂଘୁ (ହ) ଦାସୁ (ସ) ପଣ୍ଡ୍ୟା (ଣ୍ଡା)ଙ୍କର ଅଢି (ଧି) କାରେ । କୁପ୍‌ପି ସାହସମଲ୍ଲ ଦତ୍ତ ମଦ୍ୟା (ଧ୍ୟା) ନ (ହ୍ନ) ବେ (ଳା) ଉ ଞ୍ଜ (ଜ୍ଞା) ରେ (ରୁ) ଭୋଗେ (ଭୋଗ) କୈ (କୁ) ଖରୁ (ତ) ତା (ଥା) ଳି ୩ ॥ ଅପାଲୁ ପେଟୁ (ପିଠା) ୧୦ ଗାରଲୁ ପିଠ (ଠା) ୨୨ ॥ ପପୁ ଅ ୧ ପାଣୁ (ଣି) କଟୁ ୧ ଏ ଭୋଗ ଆଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ (ର୍କେ) ସ୍ଥାଇ (ୟୀ) ହୋଇ ଭ (ଚ) ଲି (ଳି) ବା କୈ (କୁ) (ଚଳିବାକୁ ବା ଭରିବାକୁ) ଶ୍ରୀଭଣ୍ଡାରକୁ ଧି (ଦେ) ଲି (ଲ) ଗଣ୍ଡଲୁ (ଗଣ୍ଡ) ମାଡ଼ଲୁ (ମାଡ଼ ବା ମାଢ଼) ୪୦ ଏ ଭୋଗ ଭଳି (ରି) ବାକୈ (କୁ) ତ (ଥା) ଳି ୨ ॥ କଂସା ବସ୍ତୁ (ବାସନ) ୪ ପାଣି ଛଡ଼ି (ଡ଼ାଇ) ବା କୈ (କୁ) ପିତଳି (ଳ) ପାଦିମା (ପ୍ରତିମା) କଣ୍ଡରୁକା (ଅଖଣ୍ଡରୁଖା) ଜରି (ଝରି) ଏ(କ) ୧ ॥ ବିଗ୍ରୁ ୨ କ୍ଲକବ୍ୟ ୨ ॥ ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ କୈ (କୁ) ଗାଇ ୨୫ ବେଟି ଏ (କ) ୧ ॥ ଏ ଭୋଗା (ଗ) ରୁ ମନ୍ତନ । ଅଧିକାରି (ଣୀ) ସି (ଶ୍ରୀ) (ବୈ) ଷ୍ଣୁ (ଷ୍ଣ) (ବ) କୈ (କୁ) ଖରୁ (ତ) କୁଂଚୁ (ଗୃ) ୧ ॥ ଗାର୍ୟାଲୁ ମାସି (ଙ୍କ) ୧୫ । ବ

(ବୈ) ଷ୍ଣ ମ (ବ) ପ୍ରକରଣ କୈ (କୁ) ଭାତୁ (ତ) କୁଂଚ (ଗୁ) ୧ । ଗାର୍ୟାଲୁ ମାସିକ ୧୫ ।। ସ୍ଥାନାପଣ୍ଡ ପ୍ରକରଣ କୈ (କୁ) ଭାତୁ (ତ) କୁଂଚ (ଗୁ) ୧ ।। ଗାର୍ୟାଲୁ ମାସିକ ୨ ।। ପ୍ରଦ (କ) [ର] ଣଣ୍ଢର ଭାତୁ (ତ) ପ ସ (ଶୁ) ପ (ପା) ଲୁ (ଲ) ଦୁଇ କ କୁଂଲ (ଗୁ) ୧ [।] କାଳିଙ୍ଗି ପ୍ରକରଣ କୈ (କୁ) ସାବ ।”

(South Indian Inscriptions, Vol. 5. No. 1213)

ଏହି ଲିପିଟି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଚିହ୍ନ ।। ।

ଲେଖାଟିରେ ତେଲୁଗୁଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସଙ୍କେତ ଯଥେଷ୍ଟ ରହିଛି । ନିମ୍ନଲିଖିତ ଓଡ଼ିଆ ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଉଛି—

ପ୍ରଥମା:—ଏକବଚନରେ ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ବହୁବଚନରେ ତେଲୁଗୁ ଚିହ୍ନ ‘ଲୁ’ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ଯଥା—ଗାରଲୁ, ମାଡ଼ଲୁ, ଗଣ୍ଡଲୁ ।

ଦ୍ୱିତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ:—କ—ମାସିକ, ଦୁଇକ । କୁ—ଶ୍ରୀଭଣ୍ଡାରକୁ । ତେଲୁଗୁ ଚିହ୍ନ ‘କୈ’ ବହୁସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ଯଥା:—

ଭୋଂଗେକୈ, ଭଲବାକୈ, ଛଡ଼ବାକୈ, ଅଖଣ୍ଡଦୀପକୈ, ପ୍ରକରଣକୈ ।

ପଞ୍ଚମୀ:—ରୁ—ଭୋଗରୁ ।

ଷଷ୍ଠୀ:—ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ‘ଙ୍କ’ ‘ଙ୍କର’—ଦେବଙ୍କର, ପଣ୍ଡ୍ୟାଙ୍କର ।

ସପ୍ତମୀ:—‘ରେ’ ଚିହ୍ନ—ଅଦ୍ଧିକାରେ, ଗୁରୁବାରେ ।

ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧି ସଂଶୋଧନ ପରେ ଲିପିଟିର ପାଠ ଏହିପରି ହେବ—

ପ୍ରତାପ ଶ୍ରୀବୀରନରନାରସିଂହ ଦେବଙ୍କର ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୪ ଶ୍ରାବଣ କର୍କଟକ କୃଷ୍ଣ ୭ ରବିବାରେ ଭୋଗପରୀକ୍ଷା ନରସିଂହଦାସ ପଣ୍ଡାଙ୍କର ଅଧିକାରେ । କୁପ୍‌ପିସାହସମଲ୍ଲ ଦତ୍ତ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ବେଳା ଉତ୍ସରେ ଭୋଗକୁ ଭାତଥାଳି ୩ ।। ଅପାଲୁ ପିଠା ୧୦ ଗାରଲୁ ପିଠା ୨୨ ପପୁ ଅ ୧ (ଅଡ଼ା ୧) ପାଣି କଟୁ ୧ ଏ ଭୋଗ ଆଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ଚଳିବାକୁ ଶ୍ରୀଭଣ୍ଡାରକୁ ଦେଲି ଗଣ୍ଡମାଢ଼ ୪୦ ଏ ଭୋଗ ଚଳିବାକୁ ଥାଳି ୨ । କଂସା ବାସନ ୪ ପାଣି ଛଡ଼ାଇବାକୁ । ପିତଳ ପ୍ରତିମା ଖଣ୍ଡରୁଖା ଝରି ଏକ ୧ । ବଟ୍ଟା ୨ କଳ୍‌ବ୍ୟ ୨ । ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପକୁ ଗାଈ ୨୫ ବେଟି ଏକ ୧ ।। ଏ ଭୋଗରୁ ମନ୍ନନ (ମଣନ) ।।

ଅଧିକାରୀ ଶ୍ରୀବୈଷ୍ଣବଙ୍କୁ ଭାତ କୁଂଚ୍ଚ ୧ ।। ଗାର୍ୟାଲୁ (ପିଠା) ମାସିକ ୧୫ । ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରକରଣଙ୍କୁ ଭାତ କୁଂଚ୍ଚ ୧ । ଗାର୍ୟାଲୁ ମାସିକ ୧୫ । ସ୍ଥାନାପତି ପ୍ରକରଣଙ୍କୁ ଭାତ କୁଂଚ୍ଚ ୧ ।। ଗାର୍ୟାଲୁ ମାସିକ ୨ ।। ପ୍ରକରଣଦ୍ୱର ଭାତ ପଶୁପାଳ ଦୁଇଙ୍କ କୁଂଚ୍ଚ ୧ କାଳିଙ୍ଗି ପ୍ରକରଣଙ୍କୁ ସା: ବ: ।

ଅପାଲୁ, ଗାର୍ୟାଲୁ—ଏ ଦୁଇଟି ପିଠାର ତେଲୁଗୁ ନାମ । ପୁପୁ=ପିଠା, ପପୁ=ପାପୁ=ଡାଲି, କୁଂଚ୍ଚ=ମାଣ । ଅଡ଼ା=୧/୪ ମାଣ ।

କୁଂଚ୍ଚ, ଅଡ଼ା—ଏ ଦୁଇଟି ଦକ୍ଷିଣ-ଓଡ଼ିଶାର ମାପ । ଗଣ୍ଡମାଢ଼—ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ମୁଦ୍ରା ବିଶେଷ । ପ୍ରକରଣ=କରଣ ବା ଗୁମସ୍ତା । ଶ୍ରୀବୈଷ୍ଣବ ଅଧିକାରୀ, ପ୍ରକରଣ, ସ୍ଥାନାପତି, ପଶୁପାଳ, କାଳିଙ୍ଗି ପ୍ରକରଣ ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦିରର ସେବକବିଶେଷ ।

କଟ୍ଟୁ, କଲ୍‌ବ୍ୟ, ବେଟି—ଏଗୁଡ଼ିକ ତେଲୁଗୁ ଶବ୍ଦ ।
ଏହି ଲେଖାର ସମୟଟି ଆରମ୍ଭରେ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଛି—
"ଶାକାବ୍ଦେ ଶଶିନେତ୍ରବାଣନୟନେ ତ୍ୱାଷାଢ଼ କୃଷ୍ଣତିଥୌ ସପ୍ତମ୍ୟାଂ"
.. ... । ଅର୍ଥାତ୍ ଶକାବ୍ଦ ୧୨୫୨ ।

(ଗ) ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ଶିଳାଲିପି—୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ନରସିଂହଦେବ (ନରସିଂହଦେବ ୩ୟ ବା ବୀରନରନାରସିଂହଦେବ)ଙ୍କ ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୩୨୮-୫୨) ତାଙ୍କର ଶିଳାଲିପିରେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ତାହା ସେ ସମୟର ପାଞ୍ଜିର ଭାଷାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ସେହି ଭାଷା ଅନୁନ୍ନତ ଧରଣର । ଶିଳାଲିପିର ଲେଖା:—"ସ୍ୱସ୍ତି ଶ୍ରୀ ବୀରନରନାରସୀଙ୍ଘ ଦେବଣ ପ୍ରବଧମାନେ ବିଯେ ରଜେ ସମ୍ବତ୍ ୧୧ ଶ୍ରାହ୍ନ କାର୍ତ୍ତିକ କୃଷ୍ଣ ୭ ରବୀବାରେ ଶ୍ରୀକାରୀବାସ୍ତ ଖେତ୍ରଂ ସିଧେଶ୍ୱର ମଠର ବଡ଼ ନରସିଂଘଦେବଙ୍କର ଆଣ କାମାର୍ଥ ପୂର୍ବକେ ବାଘମରା ବାରବାଟୀ ଭୂମି ଏକାଦଶ ରୁଦ୍ର ଭିକ୍ଷା ଦେବା ଭୂମି ସମ ଧେ ତପରାଜ ମହାମୁନୀ ଦୁର୍‌ଗାଭଟ୍ଟ ଆଗୃଯେଙ୍କ ବଂଧାକଲା । ଏ ମାଢ଼ ଶତଦେଢ଼ ୧୫୦ ଉଦେସ୍ୱର ନାଏକଙ୍କର ଡହି ଘେଡଲ୍ଲା ଏ ମାଢ଼ ଦସ ଧାନ୍ୟ ପୌଟୀ କ୍ଷୀଃସେକ ତପରାଜ ମହାମୁନୀ । ଏ ଦୁଇ ଧାନ୍ୟ ସୁନା ଦୁର୍‌ଗାଭଟ୍ଟେ ଉଦେସ୍ୱର ନାଏକଙ୍କେ ଦେଇ ଅଙ୍କ କଲା । ଏ କଉଡ଼ି ଏ ଧାନ୍ୟ ସୁନା ମୂଲ କଲନ୍ତ୍ରର କରନ୍ତ୍ରେ ମାଢ଼ ଶତେକ ଅସ ୧୮୦ । ତପରାଜ ମୁନୀ

ସୀତ ପ୍ରାପ୍ତେ ଂ ତପଚନ୍ଦବନ୍ତି ସ୍ଥାନାପଡି ହୋଇଲା । ଏ ତପଚନ୍ଦବନ୍ତିଙ୍କର ଦୁର୍‌ଗାଭଞ୍ଚ ଆଗୃଯଙ୍କର ରସୀ ଦୁର୍‌ଗାଭଞ୍ଚ ଆଗୃଯେସୁଣି ଏକରସୀ ବୋଲି ମୈଦପକ୍ଷ ହୋଇଲା । ଏ ବାଘମର୍‌ ଭୂମି ବାରବାଟି ଫଲ ଭୋଗ୍ୟ ଅସୀ ଆସନ୍ତକେ କାଲ୍ଲାକେ ତପଚନ୍ଦବନ୍ତିଙ୍କୀ ହାଥରଇ । ଦୁର୍‌ଗାଭଟ୍ଟେ ଆଗୃଯେ ପାଣୀ ଧୀଲ୍ଲା । ଏ ଶ୍ରୀବୀରନରନାରସିଂଘଦେବଙ୍କର ଆୟୁଶ କାମାର୍ଥେ ଏକାଦଶ ରୁଦ୍ର ଭିକ୍ଷା କର୍‌ଇବା । ଏ ଭିକ୍ଷା-ଗୌଡ଼ଦେସ ପାଣ୍ଡିଦେସ କାଞ୍ଚିଦେସ ଏ ତିନ ଦେସେ ଜମିଲା ହୋଇ ମଡ଼ାମଡ଼େ ଦୀକ୍ଷା କର୍‌ଇ ଆଚବନ୍ଧ ହୋଇଲା । ତପସୀଙ୍କି ଭିକ୍ଷା ଜେତେ କାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ଯ ବ୍ରତଏତେକ କାଳଙ୍କର ସନ୍ତ୍ରଣୀବାକ । (ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ ପୃ. ୪୮-୪୯) ।

ଲିପିର ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣ ନକ୍ଷତ୍ର ଅନୁସାରେ ଦେଖିଲେ ନରସିଂହ ୩ୟଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଶିଳାଲିପିଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଏହାର ଭାଷା ସେତେ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ନୁହେଁ । ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ମହାଭାରତ ପରି ପ୍ରକାଣ୍ଡ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ସେହି ଭାଷାର ରୂପ ଯେ ପ୍ରାୟ ଶହେ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଏପରି ଥିଲା, ଏହା କେବେହେଲେ ବିଶ୍ୱାସ ହେଉ ନାହିଁ । ଏହି ଲିପିଟି ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସ୍ୱଳ୍ପ ଜ୍ଞାନ ଥିବା କୌଣସି ଲୋକଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଖୋଳିବା ଲୋକ ମଧ୍ୟ ଅନଭିଜ୍ଞ ଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ ହେଉଛି । ଅତଏବ ଏହି ଲିପିର ଭାଷାକୁ ନେଇ ସେହି ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ ଏପରି ଅନେକ ଭୁଲ ଓ ଅଶୁଦ୍ଧ ଭାଷା ଦେଖାଯାଏ । ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଏହି ଶିଳାଲିପିର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ।

(୪) ଭୂପାଳ ଷଡ଼ରାୟଙ୍କ ଲେଖ (ଖ୍ରୀ: ୧୩୭୨)

ଭୃତୀୟ ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ଶିଳାଲିପି ଶକାବ୍ଦ ୧୨୯୪ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୩୭୨ ।

ସମୟ—"ଶ କ କେ-ବ୍ଧିନନ୍ଦ ଦ୍ୟୁମଣି ପରମିତେ ଶୁକ୍ଲପକ୍ଷେ ନଭସ୍ୟାର୍କାୟାଂ ସୋମବାରେ X X ।"

"ଶାକାବ୍ଦ ୧୨୯୪ ବର୍ଷ ଭାଦ୍ରପଦ ପୌର୍ନ (ର୍ଣ୍ଣ) ମୀ ସୋମବାରେ ଧନଞ୍ଜୟ ଗୋତ୍ରଜାତ ଗୋପାଳ ନାୟକଙ୍କର ପୁତ୍ର ଭୂପାଳ ପଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅ (ଆ) ପଣଙ୍କି (ଙ୍କ) ଆୟୁରାରୋଗ୍ୟେଶ୍ୱ (ଶ୍ୱ) ର୍ଯ୍ୟ ସନ୍ତାନାଭିବୃଦ୍ଧର୍ଥ (ବୃଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ) ଶ୍ରୀ ନରସିଂଗ (ହ) ନା ତ (ଥ) ଦେବରଙ୍କର ଉଭୟଧୂପେ ଦୁଇବେଢ଼ା (ଢ଼ା) ସମୟେ ମାସୋତ୍ସବ ବର୍ଷୋତ୍ସବ ସମୟେ ଧବଳ ଛତ୍ର ଧରିବା ଅର୍ଥେ ଶ୍ରୀ ନର୍ସିଂଗୁ (ନରସିଂହ) ଦେବରଙ୍କର ଶ୍ରୀଭଣ୍ଡାରେ ପଦ୍ମନାଧ ଗଣ୍ଡମାଢ଼ ଦଶ ଦେଇ ନିତ୍ୟ ପଢ଼ ଦୁଇକୁଆଁ ଭାତନଭଂଧ (ନିବନ୍ଧ) ସମସ୍ୟାୟେ ପ୍ରତି (ପ୍ରତି ?) ବରିସ (ବର୍ଷ) ପଢ଼ ବର୍ତ୍ତି[ନ] ବୃତ୍ତି କରି ସପାଦ ତେଲୁମାଂଚୁ ନାୟକ ପୋ (ପୁଅ) ଥରୁବଢ଼ ନାୟକକୁ ଆଚନ୍ଦ୍ରା [ର୍କ] କରି ଧି (ଦେ) ଲ (ଲା) । ଧବଳ ଚ (ଛ) ତ୍ର ପ୍ରତି (ଷ୍ଠ) ବର (ର) ସେ (ଷେ) କଣି ଅତଣ୍ଡରେ ଗଣ୍ଡମାଢ଼େକ ଦ (ଦେ) ଲ୍ଲେ (ଲେ) । ଲ କେ ନ ଖ ଦ ଲେ ଅଢ଼ା ଭାତ ବନ୍ଦ୍ୟା ଧରିଚେ (ବେ) । ଏ ଧର୍ମକୁ ଶ୍ରୀ ବୈଷ୍ଣବ ରକ୍ଷ ।

ଶତ୍ରୁଣାପି କୃତୋ ଧର୍ମ୍ମଃ ପାଲନୀୟୋମନୀଷିଭିଃ

ଶତ୍ରୁରେବହି ଶତ୍ରୁସ୍ୟାତ୍ ଧର୍ମ୍ମଶତ୍ରୁ ନ କସ୍ୟ [ଚିତ୍] ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ"

ଏହି ଲିପିଟିରେ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ବା କନାଡ଼୍ ଭାଷାର ଦେବର (ଦେବ), ବରୁଷ ବା ବରିଷ (ବର୍ଷ) ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧିକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଏହି ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ସନ୍ଦର୍ଭଲେଖା ପାଇଁ ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଛି ।

ଏହି ଲିପିଟି ତେଲୁଗୁ ଲିପିରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ।

(୫) କେନ୍ଦୁଲି ତାମ୍ରଶାସନ (ଖ୍ରୀ: ୧୩୭୮-୧୪୦୫)

ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ସୀମାନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଂଶରେ ବା ଶେଷାଂଶରେ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ଲେଖା ଦେଖାଯାଏ । ସମଗ୍ର ଶାସନଟି ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ଲିଖିତ ।

"××× ଚୈତ୍ରମାସି (ମାସ) ଶୁକ୍ଲେ (ଶୁକ୍ଲ) ପକ୍ଷେ ତ୍ରୟୋଦଶ୍ୟାଂ [ତିଥୌ] ରବିବାରେ ବାରଣସୀ କଟକେ ବିଶ୍ୱକ୍ ଶୁର୍ଭା ବେଦକ ସମସ୍ତେ

ଶ୍ରୀଚରଣେ ଭିତର ନବର କନ୍ୟା ମଣ୍ଡପ ବାକଂଆ ଏ ବିଜୟ ସମୟେ ଦୁଆର ପରୀକ୍ଷ ଗଡ଼େଶ୍ୱର ଜେନା ବୁଡ଼ାଲେଙ୍କା ଲକ୍ଷ୍ମୁ ସନମିଶ୍ର ଭଣ୍ଡୁଜିଆ ଥାଓ ପୌର ପରୀକ୍ଷ ମହାପାତ୍ର ନରେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ମହାପାତ୍ର ନରହରଦାସ ପ୍ରହରାଜ ମହାପାତ୍ର ଶ୍ରୀପତି ମଙ୍ଗଲରାଜ ଗୋଚରେ ଆ (ଅ) ବଧାରିଲା ନ୍ୟାଏ (ୟେ) ପୋର ଶ୍ରୀକରଣ ସପନେଶ୍ୱର ମହାସେନାପତି ବଇଦା ମହାସେନାପତି ମୁଦଲେନ ମହାପାତ୍ର ନରହରଦାସ ପ୍ରହରାଜ କଇକ କନର ଗ୍ରାମର ନାମ ବିଜୟ ନରସିଂହପୁର ଚତୁଃସୀମାନ୍ତ ଶାସନ କର ଦେଷ୍ୟା କଲାସର ଉତ୍ତର ଶ୍ଚତୁର୍ସୀମା କନର ଗ୍ରାମର ନାମ ବିଜୟ ନରସିଂହପୁର ।"

(O. H. R. J. Vol. V)

(୭) ଋଷିଦାସଙ୍କ ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୪୦୩)

ଶକାବ୍ଦ ୧୩୨୫ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୦୩)ରେ 'କଳିଙ୍ଗ ବ୍ୟାପାରୀ' ଋଷି ଦାସ ଶ୍ରୀକୂର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀ କୂର୍ମନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ଦାନ ଶିଳାଲିପି ଖୋଦିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା ହିନ୍ଦି ଓ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଶବ୍ଦ ମିଶ୍ରିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଓଡ଼ିଆ ଓ ହିନ୍ଦି ଉଭୟ ଭାଷାର ବିଭକ୍ତିର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ କ୍ରିୟାର ବିକୃତ ରୂପ ।

"ସିଧି (ଦ୍ଧି) । ଗଣେଶାୟ ନମଃ ସଂବତ ୧୪୫୭ ॥ ସାକେ ॥ ୧୩୨୫ ॥ ସମୟେ । ସବଂଧାରିନାମ ସମ୍ବତ୍ସରେ ପଟଣଉର (ପୋଟନୂର) କଟକେ ॥ ବ୍ୟାସ ଉପାଧ୍ୟାୟକୋ (ଙ୍କ) ପ (ପ୍ର) ଣତି ॥ ବିଷ୍ଣୁଦାସ ଉପାଧ୍ୟାୟ କୋ (ଙ୍କ) ନାତି ॥ ପୈଗୁଉପାଧ୍ୟାୟକୋ (ଙ୍କ) ପୁତ୍ରଃ ॥ କଳିଙ୍ଗ ବ୍ୟାପାରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଉଓ ସୁରତାଣକୋ (ଙ୍କ) ଭାଇ ॥ ଋଷିଦାସ କୂର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଆ (ଅ) ଖଣ୍ଡ ଦ (ଦୀ) ପ ଦଉ (ଉ) ଘୋଡ଼ା ବା (ବ) ଣିଜାରୀ ଋଷିଦାସ ନାୟକ ॥ ଶ୍ରୀ କୁର୍ମନାଥ (କୂର୍ମନାଥ) [ଚ] ରଣ (ଣେ) ଶର [ଣ] ଶ୍ରୀ ନରସିଂହ ଚରଣ (ଣେ) ଶରଣଃ ॥ ଶୁଭଂ ମସ୍ତୁ ॥ ଦରର୍ଧା (ର୍ଘା) ସି ଗୋପାଲ ଭୋଇ ପଲ୍ଲି ଭୋଇ ଦ୍ୱିକର(ଦୁଇଙ୍କର) ଗୋଚରେ ଦାଲ (ଦେଲା) କେଲ ଶତା (ଶତ) ୧୦୦ ॥ ସ୍ୱେଥଙ୍କୀ (କୁ) ନତ୍ୟ ଦବା (ଦେବା) ଘି (ଘିଅ) ଆଡ଼୍ (ଅଡ଼ା) ଲେଖଇ (ଲେଖେ, ଲେଖାରେ) ବର୍ସକୈ (ବର୍ସକଇ, ବର୍ଷକୁ)

ଗୃରପୁଟି ଦଶମାଣ ଏହି ଲେଖ (ଲେଖାରେ) ପ୍ରତି ସ୍ରସ୍ୱ କୁ (କୂ) ର୍ମନାଥ ଦେବ [ଙ୍କୁ] ପ୍ରଶ (?) କସ୍ୱବା (କରିବା) ॥ ଏ [ଧ] ର୍ମ୍ମ ଖ (ଠି) ରୁପତି ଶ୍ରୀବୈଷ୍ଣବ ରକ୍ଷ ॥" [ଏଠାରେ ଅଶ୍ୱର ଚିହ୍ନ]

ଋଷିଦାସ ନାୟକଙ୍କ ଏହି ଲେଖାଟିର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଡ଼ିଆ । ଗୋଚରେ, ଦିଲି, ଦିବା, ବର୍ସକେ, ଲେଖଇ, ସ୍ୱେୟକ୍ତୀ (କୁ), ଏହି, ପ୍ରତି, ସ୍ରସ୍ୱ (ଶ୍ରାସ୍ୱ, ବର୍ଷ), କସ୍ୱବା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀକାକୁଲ ଓ ଶ୍ରୀକୂର୍ମର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଦିର୍ଘାସି ଗ୍ରାମର ଗୋପାଳ ଭୋଇ ଓ ପଲ୍ଲ ଭୋଇଙ୍କ ଜମା ଏକଶତ କେଲ (ବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରା) ଦେଇ ପ୍ରତିଦିନ ଠାକୁରଙ୍କଠାରେ ଅଖଣ୍ଡଦୀପ ନିମନ୍ତେ ଏକ ଅଡ଼ା ଘିଅର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ଏ ଲେଖାରେ ବର୍ଷକୁ ୧୦ ମାଣ (ମାଣ = ୪ ଅଡ଼ା) ବା ଗୃରପୁଟି ଦଶମାଣ (୨୦ ମାଣ = ୧ ପୁଟି) ଘିଅର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲି । ପ୍ରତି ସ୍ରସ୍ୱ (ଶ୍ରାସ୍ୱ ବା ବର୍ଷ) ଏହି ପରିମାଣରେ ଘିଅ ଦେବା ପାଇଁ ଏହି ଦାନରେ ସର୍ତ୍ତ ଥିଲି ।

ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧିବର୍ଜ୍ଜିତ ହେଲେ ଏହି ଭାଷା ଯେ ରଚନା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

(୭) ଗଣ୍ଡସାହସମଲ୍ଲ ଅଭିଲେଖ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୦୫)

(୪ର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କର ୩୩ ଅଙ୍କର ଲିପି)

ବୀର ଶ୍ରୀ ନରସିଂହ ଦେବର ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ୱସ୍ତ୍ରର (ସମ୍ୱତ୍ସର) ୩୩ ଅଙ୍କ ସାହୁ ଚୈଅନ (ଚୈତ୍ର) ଶୁକ୍ଳ ପୌର୍ନମୀ (ପୌର୍ଣ୍ଣମୀ) ରବିବାରେ କଳିଙ୍ଗ ପରିକ୍ଷା ମହାପାନ୍ତ ଗଙ୍ଗାଧର ଦାସ ପ୍ରହରାଜଙ୍କର ଅଧିକାରେ ଏହାଙ୍କର ଶିଷ୍ଟ (ଷ୍ୟ) ଶ୍ରୀକୂର୍ମ୍ମର ଭୋଗପରୀକ୍ଷ କଳିଙ୍ଗ ମାହି ଗଣ୍ଡସାହସମଲ୍ଲଙ୍କର ଦାଉ ତମ୍ବା ବେଣ୍ଠ (ବେଣ୍ଟ) ସେବତ (ଶ୍ୱେତ) ଗ୍ରାମର ଶ୍ରୀକୂର୍ମ୍ମନାଥ ଦେବଙ୍କର ଉଭୟ ଧୂପେ ଧରିବାକୁ ଇ (ଏ) କ୍ଷେତର ଭଦ୍ରାସାକର ମୋଉ (ମାଆ) ସୂରସାନିକ (କୁ) ନିତ୍ୟ ଦେଉଲେ ବସାବଣ (?) ଭ (ଭା) ରୁ (ତ) ୧ ମାସି ପିଠା ୧୫ ବଡ଼ିଆ ୩୦ ବର୍ତ୍ତନ ବସାକୁ (?) ଗଣ୍ଡମା [ଡ଼ା] କେ (କୁ) ଭୂମି ଦ (ଦେ) ଲି

ମାଣ ୧୦ ଏବେ (ବ୍ୟ) ବସ୍ଥା ଆଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ ସ୍ଥାୟୀ କଶ (ଶ) ଶ୍ରୀକୂର୍ମନତ (ନାଥ) ଦେବଂ [କ] ର ଭଣ୍ଡାରକୁ ପଦ୍ମନ୍ଧି ଢଲ ଗଣ୍ଡମାଢ଼ (ଢ଼) ୧୨ ଏ ଭାତ ପିଠା ବଢ଼ିଆ ବର୍ତ୍ତିନ ଭୋଗ କଶ (ର) ଆଚନ୍ଦ୍ରାକ୍ର୍କ ସ୍ଥା [ୟୀ]

(S. I. I. Vol. 5. No. 1244)

ଏହି ଲିପିର ଭାଷା ସନ୍ଦର୍ଭଲିଖନୋପଯୋଗୀ ହୋଇଛି । ଢଲ=ଦେଲ । ବେବସ୍ଥା=ବ୍ୟବସ୍ଥା । ସାନ=ନର୍ତ୍ତକୀ, ଦାଣ୍ଡଆଣି । ବସାକୁ=ଓ୍ୱସମୁକୁ (ତେଲୁଗୁ ଶବ୍ଦ)=ନମିତ୍ତ (?) । "ଏ" ବଦଳରେ "ଇ"; ଯଥା:—ଇ ଷେସର । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି ପ୍ରୟୋଗ କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଶେଷତଃ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା:—ଇଥିପାଇଁ=ଏଥିପାଇଁ ।

(୮) ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୪୨୦)

ଶ୍ରୀ ବୀରାଧିବୀର ଶ୍ରୀ ବୀର ଭାନୁ ଦେବସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନ ବିଜୟରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୮ ଶ୍ରାହ୍ମ ମକରକୃଷ୍ଣ ୧୧ ଶନିବାରେ [ପୋ] ଟନୁ [ରୁ] କଟକରୁ କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷ ପାତ୍ର ଶ୍ରୀ କୋଟିନାତ (ଥ) ପଣ୍ଡାଙ୍କର ମାଜି (ଅଧିକାରେ) ସମସ୍ତ ବେହରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀ ନରସିଂହନାଧ (ଥ) ଦେବଙ୍କର ସାନୁ (ନ) ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ନଟୁବା ବୃତ୍ତିକ କଲ ନର୍ଣ୍ଣୟ ଶିଳା ଶାସନ । ଚନ୍ଦନ ମୌଖାର ଉପାର୍ଜିଥିନା (ଉପାର୍ଜନ କରଥିବା) ବ୍ର (ବୃ) ତ୍ତି ନଟୁବାପଣ ସସ୍ଥୁ (ଶିଳ୍ପ) ଷ୍ଟ ହୋଇ ଅର୍ଜିବା ନ୍ୟାଯ୍ୟେ ଏ ବ୍ର (ବୃ) ତ୍ତି ଏହାର (ର) ବଢ଼ୁ (ଢ଼) ଖଇ ମାଢ଼ୁ ନଟୁବା ଭଢ଼ୁ (ବଢ଼ୁ, ବଢ଼) ଭ [ଉଣୀ] ଶ୍ରୀ କୋଢ଼ାସାନ ସାନୁ (ନ) ଭଇ (ଉ) ଣି ଟଙ୍ଗସାନ ଏଉନକ (ଙ୍କି) ନଟୁବା ବ୍ର (ବୃ) ତ୍ତି ଉନ ଭାଗ [।] ଚନ୍ଦନ ମୌଖାର ଅର୍ଜିବା ନ୍ୟାଯ୍ୟେ (ଯୋଗୁଁ) ଏହାକୁ ଅଧିକ ଭାଗେ ସଏ (ସେ) ନୈ (ନେଇ) କର ଏହାକୁ ଦୁଇ ଭାଗ [।] ଏ ପାଞ୍ଚ ଭାଗକ (କୁ) ସବୁହ (ସବୁ) ଜେ (ଯେ) ଜା (ଯା) ହାର ଭାଗେ ସହଶହ (ସେ ସେହି) ଖିଣ୍ଟି ବାଏ (ଖଟିବେ) । ଏହାଙ୍କର ମୁଖରପଣ ବ୍ର (ବୃ) ତ୍ତି ଏ ପଞ୍ଚର ମଧ୍ୟେ ଜେ (ଯେ) ଖଟି ଶେଇ (ସେହି) ଶେ (ସେ) ଚରୁ (ଭାତୁ, ଭାତ) ବର୍ତ୍ତିନ ଭୋଗ କରିବାକେ (କା) । ତଳସ୍ର (ତରଲା) ତଂବ୍ରା (ତାଂବ୍ର, ତଂବା) ସ୍ପ [ଶା] [ଶ]

ନ ଏହାଙ୍କର ବସ (ଷ) ୟୁକ [ଅ] ନ୍ୟାନ୍ୟ ଲିଖନ ପା (ପ) ର୍ଦ୍ଦ ମାନ ସଭୁ (ବୁ) ସୋଢ ଶୋଧି ସବବାଦୀ ସପ୍ରୀତପଣ (ସପ୍ରତିପନ୍ନ) କୋଲା (କଲା) ନିନ୍ନଇ (ନିର୍ଣ୍ଣୟ) ଏହା (ଏ) ପନ ବେ (ବ୍ୟ) ବସ୍ଥାଏ ସବୁ ହୋଇ ଖଞ୍ଜିବାଏ [।] ତହିଁ .ର ସ୍ଵ ସତ୍ତ୍ଵ ବାନ୍ଧ ଗେହପା ଏ ବେ (ବ୍ୟ) ବସ୍ଥାକୁ ଜେ (ଯେ) ବା ଅତିକମ କଲେ (କଲେ) ରାଜ [ବ] ର କୁ ଅପରାଦ୍ଧ (ଧୀ) ହୋଇ ତୋ (ତା) ହେ (ହା) ର ବୃ (ତ୍ତି) ଅଂସ (ଶ) ଚୋଷ୍ଣ (ତୋଷଣ) ହୋଇ [।] ଏ ଅର୍ଥବନ୍ଧ (ଅର୍ଥରେ) ବେ (ବ) ବରଣ ସାକ୍ଷି ଏ ପାଞ୍ଚ ଅଂଶ୍ୟ (ଶ) କାରଙ୍କ ଶାସନ ମତୁ (ମତ, ସମ୍ମତ) [।] ଇ (ଏ) ନ୍ୟାୟୁକୁ ସ୍ଵାମୀ ସାକ୍ଷି । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ

ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ପରେ ପାଠ ଏହିପରି ହେବ—

ଶ୍ରୀ ବୀରଧିବୀର ଶ୍ରୀବୀର ଭାନୁଦେବସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନ ବିଜୟରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୮ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ମକର କୃଷ୍ଣ ୧୧ ଶନିବାରେ ·ପୋଟ୍ନୁରୁ କଟକରୁ କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷ ପାଦ ଶ୍ରୀ କୋଟିନାଥ ପଣ୍ଡାଙ୍କର ମାଜ ସମସ୍ତ ବେହରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀ ନରସିଂହନାଥ ଦେବଙ୍କର ସାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ନଟୁବା ବୃତ୍ତିକୁ କଲା ନିର୍ଣ୍ଣୟଶିଳା ଶାସନ [।] ଚନ୍ଦନ ମୌଖାର ଉପାର୍ଜିଥିନା ବୃତ୍ତି, ନଟୁବା ପଣ ସଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇଁ ଅର୍ଜିବାନ୍ୟାସ୍ତେ ଏ ବୃତ୍ତି ଏହାର ବଡ଼ ଭାଇ ମାଡ୍ନଟୁବ, ବଡ଼ ଭଉଣୀ ଶ୍ରୀ କୋଡ୍ୟ ସାନ ସାନ ଭଉଣୀ ଚଙ୍ଗସାନ ଏ ତିନକ ଏ ନଟୁବା ବୃତ୍ତି ତିନଭାଗ, ଚନ୍ଦନ ମୌଖାର ଅର୍ଜିବାନ୍ୟାସ୍ତେ ଏହାକୁ ଅଧିକ ଭାଗେ, ସେ ନେଇକର ଏହାକୁ ଦୁଇଭାଗ । ଏ ପାଞ୍ଚଭାଗକୁ ସବୁ ଯେ ଯାହାର ଭାଗେ ସେହି ସେହି ଖଟିବାଏ । ଏହାଙ୍କର ମୁଖରପଣ ବୃତ୍ତି ଏ ପଞ୍ଚର ମଧ୍ୟେ ଯେ ଖଟି[ବ] ସେ ସେ ଭାତ ବର୍ତ୍ତନ ଭୋଗ କରିବାକେ । ତରଲା ତାଂବ୍ର ଶାସନ ଏହାଙ୍କର ବିଷୟକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲିଖନ ପତ୍ରମାନ ସବୁ ଶୌଧ ସବବାଦୀ ସପ୍ରତିପନ୍ନ କଲା ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏହା ପନ । ବ୍ୟବସ୍ଥାଏ ସବୁ ହୋଇ ଖଟିବାଏ । ତହିଁର ସ୍ଵସତ୍ତ୍ଵ ବାନ୍ଧ ଗେହପା ଏ ବେବସ୍ଥାକୁ ଯେ ବା ଅତିକମ କଲେ ରାଜବରକୁ ଅପରାଧୀ ହୋଇ, ତାହାର ବୃତ୍ତି ଅଂଶ ତୋଷଣ ହୋଇ । ଏ

ଅର୍ଥ-ବନ୍ଧ ବେବରଣ ସାକ୍ଷି । ଏ ପାଞ୍ଚ ଏ ଅଂଶ୍ୟକାରଙ୍କର ସମ୍ମତ । ଏ ନ୍ୟାୟକୁ ସ୍ୱାମୀ ସାକ୍ଷି । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ

ଅଭିଲେଖର ପୋଟନୁର ବର୍ତ୍ତମାନର ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ବିଶାଖପାଟଣା ଜିଲ୍ଲାର ବମିଲିପାଟମ୍ । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ଏହା ଓଡ଼ିଆ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା, ଏହା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଆ ବା କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ।

(୯) ନିଶଙ୍କ ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୪୨୦)

(ଭାନୁଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୮ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୪୨୦ର ଅନ୍ୟ ଏକ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି)

ସିଂହାଚଳର ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଅଛି । ଲିପି—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଭାନୁଦେବରାଜଲ ସମସ୍ତ । (୮) ସ୍ରା [ହି] କଳିଙ୍ଗଦଣ୍ଡପାଟ୍ଟ ପରୀକ୍ଷା ମହାପାତ୍ର ଭୁବନାନନ୍ଦ ସ(ସା)ନ୍ଧ ବିଗ୍ର [ହି]ଙ୍କର ଅଧି[କାରେ] କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷା ମହାପ[ା]ତ୍ର ପରହାରାନନ୍ଦ ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହି (ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହି)ଙ୍କର ଅଧିକାରେ ମାଳ ସମସ୍ତ ବେହରଣ ବଦ୍ୟମାନେ ଠାକୁରଙ୍କର ଆଗ୍ୟିଞ୍ଜା (ଆଜ୍ଞା) ମଊ (ମତ, ଅନୁସାରେ) ଶ୍ରୀ ନରସିଂଗନାଥ ଦେଓଙ୍କର ଅମୃତ ମଣୋହିକ [ଭି] ଯ୍ୟାଇଲ ନିଶାଂକଭାଣୁ (ନିଶଙ୍କଭାନୁ) ଭୋଗ ୧ ଲ ଅରସ ୪ ଓ୍ୱାସୁଲ ୪ କୋରଡ଼ବଡ଼ ୪ ଜେଓଟ [ପ୍ପୁ]ଲୁ ଲଦକା ୧ ପଣକଶିସି (ପାଣିକଳଶି) ୨ ପାନବିଡ଼ିଆ ୫ ଗୁଆ ୫ ଦୋଣ୍ଡମାଶ (ଧଣ୍ଡାମାଳ) ୧ ପନିପାଶ ୨ କର୍ପୁରମାସ ଚନ୍ଦନ କଲସି ୧ ଢଗୁଣି ଦୁଦୁ (ଦୁଧ) କୁଞ୍ଚା ୧ ଏତକ ଖନ୍ଦାମାଞ୍ଚେ (ଖନ୍ଦା ହେଲା) [।] ଏତକ ନିତ୍ୟ ପ୍ରସାଦକୁ ମଦ୍ୟେ (ମଧ୍ୟେ, ମଧ୍ୟ) ।"

ଏହି ଲେଖାରେ ତେଲୁଗୁ ଓ ତାମିଲ ଉଭୟ ଭାଷାର କେତେକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ସ୍ଥାନୀୟ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଓ ଦେଉଳ କର୍ମକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ଭାଷା ମିଶ୍ରିତ ଥିବା ସମ୍ଭବ । କାରଣ ସିଂହାଚଳରେ ଓଡ଼ିଆ, ତେଲୁଗୁ,

ତାମିଲ ଓ କନାଡ଼ ଭାଷାଭାଷୀ ବହୁ ରାଜପୁରୁଷ ଥିଲେ । ଏହି ମିଶ୍ରଣ ଦୋଷ ସତ୍ତ୍ୱେ ଭାଷାର ମୂଳ ରୂପ ଓଡ଼ିଆ ।

ଅଧିକାରେ ମାଜ—ଅଧିକାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ସମସ୍ତ ବେହରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ—ଦାନ ଘୋଷଣାବେଳେ ଏହି କର୍ମ୍ମଗୁରୀମାନଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତରେ ଲିଖିତ ଦାନ ଶାସନମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଲେଖା ଦେଖାଯାଏ ।

ରାଜା ସ୍ୱନାମ ସ୍ଥାୟୀ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି ଭୋଗର ନାମକୁ "ନିଶଙ୍କଭାନୁ ଭୋଗ" ବୋଲି ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ "ନରସିଂହ ଭୋଗ"ର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ତାଙ୍କର ରାଣୀମାନେ କରିଥିଲେ ।

ଲିପିଟି ତେଲୁଗୁ ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଆନ୍ଧ୍ରରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଅଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ଭାଷା ମିଶ୍ରିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହରାଇ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷ ହସ୍ତରେ ପଡ଼ିଥିଲେ ଏହା ଯେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଓଡ଼ିଆରେ ରଚିତ ହୋଇ ଖୋଦିତ ହୋଇପାରିଥାଆନ୍ତା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ, କାରଣ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ଓ ଭାଷା ରଚନା ଉପଯୋଗୀ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାଠାରୁ ଏହି ଭାଷା ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳରେ ଏହି ଭାଷାର ମୂଳରୂପ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । "ସମସ୍ତ ବେହରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ, ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିଙ୍କ ଅଧିକାରେ, ଅମୃତମଣୋହିକ ଭିଆଇଲା ନିଶଙ୍କଭାଣୁ ଭୋଗ, ଏତିକ ଖଣ୍ଡା, ଏତିକ ନିତ୍ୟ ପ୍ରସାଦକୁ ମଧ୍ୟେ" ପ୍ରଭୃତି ବର୍ତ୍ତିମାନ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଭାଷାର ବିଶେଷ ଅମାର୍ଜ୍ଜିତ ରୂପ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହେବ ନାହିଁ ।

(୧୦) ନିଶଙ୍କ ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସମୟର ନାରାୟଣ ଜେନାଙ୍କ ଦାନପତ୍ର (ଖ୍ରୀ: ୧୪୨୪)

ଶ୍ରୀକୂର୍ମନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ତେଲୁଗୁ ଲିପିରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ୪ର୍ଥ ଭାନୁଦେବ (ନିଶଙ୍କ ଭାନୁଦେବ)ଙ୍କର ରାଜତ୍ୱର ୧୨ ଅଙ୍କରେ

ନାରାୟଣ ଜେନା ଦୁଇଟି ଅଖଣ୍ଡଦୀପ ପାଇଁ କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷା ପାତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜେନାଙ୍କର ଅଧିକାରେ ଠାକୁରଙ୍କର ଶ୍ରୀ ଭଣ୍ଡାରକୁ ୫୦ ଗଣ୍ଡମାଢ଼ ସୁନା ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବିଷୟଟି ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଶିଳା ଉପରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଲିପିର ପାଠ ଏହିପରି ଥିବା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି—

ଶ୍ରୀ ବୀର ଭାନୁଦେବଂକର ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୧୬ ସ୍ରା [ହି] ମେସ (ଷ) ସୁ (ଶୁ)କ୍ଳ ୧୧ ଗୁରୁବାରେ ଶ୍ରୀ କୂର୍ମ୍ମଭୋଗ ପରୀକ୍ଷ କଳିଙ୍ଗ ପରୀକ୍ଷ ପାତ୍ର ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜେନାଙ୍କର ଅଧିକାରେ ସମସ୍ତ ପଞ୍ଚାଦ ବେହରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ । ଶ୍ରୀ କୂର୍ମ୍ମନାଥ ଦେବଙ୍କଇ (ଙ୍କୁ) ତୁଳସୀ ,ଗ୍ରାମ ମାଜି (ମାଝି) ନାରାୟଣ ଜେନାଙ୍କର ଦତ (ତ୍ତ) ଅଖଣ୍ଡଦୀପ ଦୁଇକ ଗୋରୁ ସଏକ (ଶହେ, ଶହେଏକ) । ଏ ରଖିବା (ଆ)ଲ ଭାତ ବରତନ କଇ(କୁ) ନିତ(ତ୍ୟ) ଦେଉଳ ଦେବା ଭାତ ଭ(ର)ମାଣ ୧୬ ମଳକନାଇର ଫଳକଇ (କୁ) ଭାତବରତନ ସହିତେ । ଦୁଇମାଣ କୁଞ୍ଚା ଭାତ ନାରାୟଣ ଫଳକୁ ଭାତ ଦୁଇମାଣ ଦୁଇଅଡ଼ା । ଇ(ଏ) ଦୀପ ତୋଲନ୍ତା ମେଇକାପ (ମେକାପ) କଇ (କୁ) ଭାତ ମାଣେକ । ଗା [ଏ] ଭା ତ ୧୬ କଇ (କୁ) ଶ୍ରୀ କୂର୍ମ୍ମନାଥ ଦେବଂକର ଭଣ୍ଡାର କଇ(କୁ) ପଦ୍ମନିଧି ରୂପେଣ ଦଉ ସୁନା ଗଣ୍ଡ ପଞ୍ଚାସ (ଶ) ମାଡ଼ (ଢ଼) ୫୦ ଏ ନ୍ୟାଏ (ସ୍ଥେ) ଯାବତ ଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ ସ୍ତା (ସ୍ଥା) ଇ (ୟୀ) ଦ [ତ୍ତି] ।

ଏହି ଲିପିରେ "କୁ" ବିଭକ୍ତିଠାରେ "କଇ" ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରୟୋଗ । ତୋଲନ୍ତା ମେକାପ ମନ୍ଦିରର ସେବକ ବିଶେଷ । "ବେହରଣ" ଆଧୁନିକ "ବେହେରା" ବା ପ୍ରଧାନ । "ପାଞ୍ଚାଦ" ଏକ ମନ୍ଦିରର ସେବକ ବିଶେଷ । ପଦ୍ମନିଧି ଛାପ ଥିବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରାକୁ "ପଦ୍ମନିଧି ରୂପେଣ" ବୋଲି ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ଲିପିର ଭାଷା ଟିକିଏ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ଓ ରଚନା ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଛି ।

ବଚ୍ଛା ଦାସ

ବଚ୍ଛାଦାସଙ୍କ "କଳସା ଚଉତିଶା"ର ଆଦର ବହୁତ । ଏ "କଳସା"ଟି ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଛି ଯେ ବଚ୍ଛାଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନେ "କଳସା ବାଣୀରେ ଗାଇବ" ବୋଲି ନିଜ ନିଜର ଗ୍ରନ୍ଥକାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଚଉତିଶାଟି ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ଥିବା ହେତୁ ଏହା ବଶିଷ୍ଟ ରାଗ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ମହାକବି ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ କଳସାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

"ବେଦମନ୍ତ୍ର ଯୁଗତେ ସେ ଯେ ପଢ଼ନ୍ତି କଳସା,
ବଶିଷ୍ଠ ମାରକଣ୍ଡ ଆବର ଦୁର୍ବାସା ।"

ସାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟକୁ କଳସା ଜନପ୍ରିୟ ହୋଇପାରିଥିବାରୁ ଓ ନିଜେ ସାରଳାଦାସ ତା'ର ଆଦର କରିଥିବାରୁ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ମହାଭାରତରେ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

କଳସାର ରଚୟିତା ବଚ୍ଛାଦାସ କେଉଁ ସମୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହା ସଠିକ୍ ଭାବରେ କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ସାରଳାଦାସ "କଳସା"ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ବଚ୍ଛାଦାସ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି ।

ଚଉତିଶାର ପ୍ରଥମ ଚରଣ 'କ'ରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଏବଂ ତା' ପର ଚରଣଗୁଡ଼ିକ 'ଖ' 'ଗ'...'କ୍ଷ' ଅକ୍ଷରରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । 'କ' ଠାରୁ 'କ୍ଷ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ୩୪ ଅକ୍ଷରରୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅକ୍ଷରକୁ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଚରଣ ମୂଳରେ ରଖି କବିତା ରଚନା ହେଉଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ୩୪ଶ ବା ଚଉତିଶା ହେଲା । ଓଡ଼ିଆରେ ଅନେକ ଚଉତିଶା ଦେଖାଯାଏ । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଛପା ହୋଇଛି ଏବଂ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଅପ୍ରକାଶିତ ଭାବରେ ଅଛି । କବିତା ହିସାବରେ ଏହି ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଅଧିକାର କରିଛି ।

ଏହି ଚଉତିଶାମାନଙ୍କର ରାଗ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । କଳଶା ଚଉତିଶାର ରାଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ପଦ୍ୟର ଅନୁକରଣରେ ରାଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କଲେ ସେମାନେ ଏହି ରାଗକୁ 'କଳଶା ରାଗ' ବୋଲି ନାମ ଦେଲେ । କଳଶା ରାଗରେ ଅନେକ କବିତା ଓଡ଼ିଆରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ହିମାଳୟତନୟା ଗୌରୀ ଶିବଙ୍କୁ ବର ରୂପରେ ପାଇବା ପାଇଁ ବହୁତ ତପସ୍ୟା କଲେ । ଗୌରୀଙ୍କର ବିବାହଯୋଗ୍ୟ ବୟସ ହେବାରୁ ହିମାଳୟ ଶିବଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ ସ୍ଥିର କଲେ । ଶିବ ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ଅତି ବୁଢ଼ା ରୂପରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବିବାହ ନିମିତ୍ତ ବେଦୀ ଉପରକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ଗୌରୀଙ୍କର, ତାଙ୍କ ସଖୀମାନଙ୍କର ଓ ତାଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ମନ ଫିକା ପଡ଼ିଗଲା । ସେମାନେ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ହିମାଳୟଙ୍କୁ ଦୋଷୀ କଲେ । ହିମାଳୟ ବହୁତ ବୁଝାଇବା ପରେ ବିବାହ ହେଲା ଏବଂ ଶିବ ଛଦ୍ମବେଶ ତ୍ୟାଗ କରି ନିଜର ସମ୍ମୋହନ ରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ସମସ୍ତେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଏହି ବିଷୟକୁ ନେଇ ବଚ୍ଛାଦାସ କଳସା ଚଉତିଶା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

କଳସା ଚଉତିଶାରେ ଯେଉଁ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ହିନ୍ଦୁ ପରିବାରରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଗୌରୀ ବେଦୀକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ନିଜର ଭାବୀ ପତିଙ୍କର ରୂପଗୁଣକୁ ସ୍ମରଣ କରି ବସିଅଛନ୍ତି । ସେ କେବଳ କଳ୍ପନା କରୁଛନ୍ତି ମାତ୍ର; କାରଣ, ସେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ବରକୁ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ଏପରି ସମୟରେ ସଖୀମାନେ ଆସି ମନ ଦୁଃଖରେ କହିଲେ—

କହନ୍ତି କାମିନୀ ଶୁଣ ହେମନ୍ତ ଦୁଲଣୀ
କାହୁଁ ବରେ ବରିଲେ ତୁମର ଚିନ୍ତାମଣି ।

କୁଳମୂଳ ଗୋତ୍ର ଆଦି ନାହିଁ ଜାଣ ତାର
କନକ ବେଦୀରେ ବୁଢ଼ା ବସିଛି ମଧର ।

ଖୁଁ ଖୁଁ ଖାସ ସାହାସେଣ ପେଲୁଅଛୁ ଧଇଁ
ଖର ନିଃଶ୍ୱାସ ବୁଢ଼ାର ମାଥ ଲାଗେ ଭୂଇଁ ।

ଖଣ୍ଡିଆ ଯୋଗୀର ସଙ୍ଗେ ନାହିଁ ଯାନ ତାର
ଖଣ୍ଡିଆ ବଳଦ ବୁଢ଼ା ବାନ୍ଧଛୁ ପାଖର ।

ଗୋଡ଼ହାତ ଫଣଫୁଲ ଗଳୁଛୁ ନୟନ
ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳେ ଲଗାଇ ମୁଦୁରା ଦରଶନ ।

ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ହୋଇଲାଣି କେବଳ ତା ମତି
ଗୁଣ ଲକ୍ଷଣ ବୁଢ଼ାର ନାହିଁ ତହିଁ ଗତି ।

ଘର ତାର କେବଣ ଦେଶରେ ତଥ୍ୟ ନାହିଁ
ଘଟାଇଲା ବନ୍ଧୁ ଆଣି ଏମନ୍ତ କରାଇ ।

ଘଟ ଘଟ ହୋଇ ନାଳ ବହଇ ତୁଣ୍ଡର
ଘନ ଜଟା ଲୋଗୁଏକ ବାନ୍ଧଛୁ ମୁଣ୍ଡର ।

ନ ଚହ୍ନଇ ମନୁଷ୍ୟ ସେ ନ ଦେଖେ ନୟନ
ନିକଟେ ଦେଖିଲେ ନ ଶୁଣେ ତା ବେନି କର୍ଣ୍ଣ ।

ନଖ ମୁଖ ଚକ୍ଷୁ ସ୍ଥାନ ପଶିଲା ଭିତର
ନୂଆ ଖଣିଖଣା ପ୍ରାୟେ ଦିଶୁଛି ଉଦର ।

× × ×

ଛିନ୍ନ ଅଙ୍ଗେ ଛିଣ୍ଡା କନ୍ଥା ଲାଗିଛି ତାହାର
ଛାର ପାଉଁଶ ଲୋଷ୍ଟ୍ରଏ ଲେପିଛି ଶରୀର ।

× × ×

ଝୁଲି ହୋଇ ଝିଙ୍କି ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି ଢଳାଇ
ଝିଅ କି ନାତୁଣୀ ପ୍ରାୟେ ଦିଶିବୁ ଗୋ ତୁହି ।

ନିସତେଣ କହେ କଥା ନିକୁଟିଣ ଦାନ୍ତ
ନ ଆସଇ ବାଣୀ ତାର ନୁହିଁ ହୋଏ ଅନ୍ତ ।

ନଶ ଦାଢ଼ି ରୁଚ ତାକୁ ନମିଲେ ଭଣ୍ଡାର
ନଶାକାଲେ ଯେ ଦେଖିଲେ ଭୟେ ଡର ମର ।

ଝଲ ଝଲ ହୋଇ ଝେକ ବସି ନ ପାରଇ
ଝାକୁଆ ଗାଲ ପାକୁଆ ଦାନ୍ତ ଆଦ ନାହିଁ ।

ଝକ ଝକ ହୋଇ ତା ଲଗଇ ବେନ କର୍ଣ୍ଣ
ଝାକର ନମୀଖୀ ସେ ଅର୍ଚ୍ଛିତ ଅପାବନ । ଇତ୍ୟାଦ ।

ଏପର ଦଦର ବୁଢ଼ାକୁ ଦେଖି କେଉଁ କନ୍ୟାର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ରହିବ ? ସଖୀଙ୍କଠାରୁ ଏହା ଶୁଣିବା ପରେ ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବୁଝିବା ନମନ୍ତେ ଗୌରୀ ଅଣଉହାଡ଼ରେ ରହ ବରଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ । ସଖୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ନର୍ଭୁଲ ଥିବାର ଦେଖି କନ୍ୟା ଗୌରୀଙ୍କ ମନରେ ବଡ଼ ଖେଦ ଜାତ ହେଲା ଏବଂ ସେ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତା ହୋଇଗଲେ । ମା' ଏ ଖବର ପାଇ ଦୌଡ଼ି ଆସି ଝିଅକୁ କୋଲ କଲେ । ଝିଅ ସଚେତ ହେବା ପରେ ମା'କୁ ବହୁ ଦୁଃଖରେ କହଲେ—

ଦଇନ କର କହୁଛ ଶୁଣ ମୋର ମାୟେ
ଦନ୍ତେ ଛରଣ ଧରଣ ଓଲଗଇ ପାୟେ ।

ଦରଦ୍ର ହୀନ ବୁଢାକୁ ଯେବେ ମୋତେ ଦେବୁ
ଦୁଇ ନୟନରେ ମୋର ମରଣ ଦେଖିବୁ ।

ଏହା ଶୁଣିବା ମାତ୍ରକେ ଦୁଃଖରେ ମା' ଝିଅକୁ ଧର କାନ୍ଦବାକୁ ଲଗିଲେ ।

ଧରାଧର ହୋଇ ମାଏ ଝିଅ ବୋବାଇଲେ
ଧାଇ ମୁଦୁସୁଲୀମାନେ ଚହଲ ପାଇଲେ ।

ଏମାନଙ୍କର କୋଳାହଳ ଶୁଣି ରାଜା ହମାଳୟ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ ଏବଂ ପୁଣ୍ୟ କାଳରେ କ୍ରନ୍ଦନ କରବା ଶୁଭ ଲକ୍ଷଣ ନୁହେଁ ବୋଲ କହଲେ । ରାଣୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଧିକ୍କାର ଦେଇ କହଲେ—

ନାହିଁକି ରାଜ୍ୟର ମଧ୍ୟେ ରାଜାର କୁମର
କାହିଁକି ବୁଢ଼ାକୁ ସୁନ୍ଦରୀକି କଲ ବର ।

ନୋହିଲେ ବୁଡ଼ିବି ମାଏ ଝିଅ ଦୁହେଁ ହୋଇ
ନୋହିଲେ ମରିବି ସ୍ୱହସ୍ତରେ ବିଷ ଖାଇ ।

ମଣି ମାଣିକ୍ୟ ମୁକୁତା ଗୁନ୍ଥା ନାହିଁ
ପୋଡ଼ୁ ପୋଡ଼ୁ ଜୀବନ ପଡ଼ିଯିବ ରାଜା ହୋଇ ।

ପିଅର ଜନନୀ ତୁମ୍ଭ ଜୀବନ ଧିକତ
ପାକୁଆ ବୁଢ଼ାକୁ ଦେଇ ଦେନ ଲୋଡ଼ ବିଭ ।

କେବଳ ଧନ ଲୋଭରେ ତ୍ରିପୁରମୋହିନୀ କନ୍ୟାକୁ 'ଚକେରା' ବୁଢ଼ା ହାତରେ ଦେବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ଥିର ହେଲେ କେଉଁ ଜନନୀର ହୃଦୟ ନ ଫାଟି ରହିବ !

ବିବାହ ଓ ମଧୁଶଯ୍ୟାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । ଆମ ଦେଶରେ ଘରେ ଘରେ ଯେଉଁ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଉଛି, ତାହାହିଁ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ଚଉତିଶାଟି ପଢ଼ିବା କ୍ଷଣି ଆଖି ଆଗରେ ସମଗ୍ର ଦୃଶ୍ୟଟି ନାଚି ଉଠୁଛି । ଏପରି କବିତା ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ।

ଚଉତିଶାଟିର ଭାଷା ବଡ଼ ସରଳ ହୋଇଛି ଏବଂ ଲୋକେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଭାଷାହିଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି; ଯଥା:—'ଖୁଂ ଖୁଂ କାସ', 'ସାହାସେଣ', 'ଧଇଁ', 'ଚକେରା', 'ଲେଗିଏ', 'ଭେଲକି', 'ଝୁଙ୍କି' ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି କବିତାଟିରେ ହାସ୍ୟରସ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି । ବୁଢ଼ାର ରୂପ-ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ବେଦୀ ଉପରେ ତାକୁ ବସାଇବା ସମୟରେ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ପଢ଼ିଲେ ଯେ କୌଣସି ଲୋକ ନ ହସି ରହି ପାରିବ ନାହିଁ ।

ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ

"ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି" ରଚୟିତା ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବର ଲେଖକ । ସେ ଏକାମ୍ରକାନନର (ଭୁବନେଶ୍ୱର) ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀ । ସେ ତପସ୍ୟା ବଳରେ ହରପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ବର ପାଇଥିଲେ । ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର, ବ୍ୟାକରଣ, ପୁରାଣ, ଗୀତା, ସ୍ମୃତି, ନାଟକ, ବୈଦ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର, ଉଲୁକ ବିଦ୍ୟା, କୁହୁକ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପାରଙ୍ଗମ ଥିଲେ । "ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି" ତାଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥାର ଲେଖା ।

ଦିନେ କପିଲାସରେ ହର ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ବସିଅଛନ୍ତି, ସିଦ୍ଧ-ରୁଦ୍ରମାନେ ତାଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ରହିଛନ୍ତି । ଏ ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କର "ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦୋଷ" ପରୀକ୍ଷା କରି ଜାଣିବା ପାଇଁ ହର ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ, "ତୁ ତ ମାୟାସ୍ୱରୂପୀ । × × ଏହାଙ୍କର ବୋଧ ଉଦୟ କି ବୁଦ୍ଧି ଅଚଳ ନିର୍ମ୍ମଳ ପରାଏ । ଦୁହିନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର ନିକଟିରେ ପକାଇ ତୁଳିଲେ ଜାଣିମା ନା କାହାର କେତେ ଲଘୁ ପରିମାଣିବା । ତୁ ଏବେ ଆମ୍ଭର ବଚନେ । ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ ଦର୍ଶନେ । ତଇଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀପରି କନ୍ୟାଏ ଜନ୍ମ କରିବୁ । ଏ ସିଦ୍ଧରୁଦ୍ରଗଣମାନଙ୍କର ଗ୍ୟାନବୁଦ୍ଧି ଧଂସିବାକୁ ସର୍ଜନେ ।" ହରଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ଅନୁସାରେ ପାର୍ବତୀ ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦରୀ ଯୁବତୀ କନ୍ୟାଟିଏ ମନରୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଏ କନ୍ୟାର ରୂପଲାବଣ୍ୟ ସବୁ ସିଦ୍ଧଙ୍କୁ ମୋହି ପାରିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଭିନବ ଚଇତନ୍ୟ ନାମକ ଏକ ସିଦ୍ଧ କନ୍ୟାକୁ ଦେଖି ନିଜକୁ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲେ ନାହିଁ । "ସେ ଏକା ପଡ଼ିଲା ଘୋର ଅନଙ୍ଗ ଧାଡ଼ିରେ ।" ତାଙ୍କର ଏ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ହର ସିଦ୍ଧଙ୍କୁ କହିଲେ—ତୋର ଯୋଗ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହେଲା । "ଯେବେ ଉତ୍ତମ ନରେନ୍ଦ୍ର କୋଳେ ଜନ୍ମ ହୋଇ । ଆସମୁଦ୍ରାନ୍ତ ପୃଥ୍ୱୀ ଭୋଗ କରି ଯାଇଂ । ଯୋଗୀର ଯହୁଁ ନିର୍ବିକଳ୍ପବୁଦ୍ଧି । କଳ୍ପନା କଲେ ନାଶ ହୋଅଇ ସିଦ୍ଧି । ତୁ ଦିଷ୍ଟି କଲୁ ଯେମନ୍ତ । ଯୋଗଭ୍ରଷ୍ଟର ସ୍ୱାଦେ ଫଳ ହିଁ ତେମନ୍ତ । ଯେହ୍ନ କନ୍ୟାକୁ ପାଇବୁ ତୁହି । ଶରୀର ଗ୍ରହଣ

ବିଜକେ ଆନେ ଭୋଗ୍ୟ ନାହିଁ । ସାଧ୍ୱସ କାହିଁ ଜାଣୁ ସାଧୁ ଯେବେ ପତନ ହୋଏ କାଯ୍ୟେ । କେ ଶମ୍ଭୁଲିଙ୍ଗ କେ ନୃପତି ହୋଏ ।" ହରଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ ଅଭିନବ ଚଇତନ୍ୟ, "କ୍ଷୀର ସିନ୍ଧୁ ପାରୁଣେ, ମଇଲାଣ ଦେଶେ, ଅମୃତତୋୟ ନଦୀର ପାଶେ" ବସୁଧାମଣ୍ଡନ ନାମକ କଟକର ରାଜା ଅନଙ୍ଗପଦ୍ମାକରଙ୍କ ଔରସରେ ପାଟମହିଷୀ ଶଶିପ୍ରଭାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ମାନବଜନ୍ମ ପାଇ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ଭୋଗ କରି ପରେ କୈବଲ୍ୟଧାମ ପାଇଲେ ।

ଅଭିନବ ଚଇତନ୍ୟଙ୍କ ଚରିତ ଏ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । (ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ—ପ୍ରାଚୀସମିତି)

ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଅଭିନବ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । "ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି"ରେ ପ୍ରକାଶିତ ଲେଖାର ଶୈଳୀ ଅତି ଚମତ୍କାର । ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟର ସୁମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଏଥିରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି । ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀର ପ୍ରବାହ ସଦୃଶ ଏ ରଚନାର ଧାରା ଚାଲିଛି, ରସଭଙ୍ଗର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଥରେ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଶେଷ ନକରି ରହି ହେବ ନାହିଁ । ଗଦ୍ୟ-ଛନ୍ଦରେ ମାଦକତା ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାତ୍ରାରେ ରହିଅଛି । ପୂର୍ବେ "କଥା" ପଢ଼ିବାର ବା କହିବାର ଢଙ୍ଗ ଅଲଗା ଥିଲା । ସ୍ୱର-ଲୟ-ଲହରି ଲଗାଇ ବ୍ରତ-କଥା ଓ ଗଳ୍ପ ପଢ଼ା ଯାଉଥିଲା ଓ କୁହାଯାଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମଫସଲରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏଭଳି ଢଙ୍ଗର ପଢ଼ା ଦେଖାଯାଏ । ପୁରାଣ ପାଠବେଳେ ଯେପରି ବହୁଲୋକ ସମବେତ ହୋଇ ଶୁଣନ୍ତି, ବ୍ରତକଥା କିମ୍ବା ଗଳ୍ପ ପାଠ ହେଲାବେଳେ ସେପରି ବହୁଲୋକ ସମବେତ ହୋଇ ଶୁଣନ୍ତି । ଲୋକଙ୍କ ମନୋରଞ୍ଜନ ସକାଶେ ଲେଖାରେ ଏ ଭଳି ଶୈଳୀ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ ।

ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଭାଷାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ—

କେଉଣ—"ସେ କଥାହିଁ ଅବା କେଉଁଣ ।"

କେଉଣ—"କପିଳାସ କନ୍ଦରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପୁଚ୍ଛା କଲେ କେଉଣ ।"

ଦଲେ—'କର୍ଣ୍ଣମୂଳେ ଆଗ୍ୟାଂ ଦଲେ'
ହୋଅନ୍ତେ—'ଜୀବ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଅନ୍ତେ'
ପାଇଲ୍ଲକ—'କଷ୍ଟ କଷ୍ଟ ହୋଇ ପ୍ରାଣ ପାଇଲ୍ଲକ'
ଖଟିଲ୍ଲକ—'ଦାସ ପ୍ରାପ୍ତକ ହୋଇ ତହୁଁ କନ୍ଦର୍ପ ଖଟିଲ୍ଲକ ପାଶ'
ହାଥ—'ଛଣରେ ହାଥ ଭରି'
ଉପମାନନ୍ତ—'ଆ କେଉଣ କେଉଣ ଉପମାନନ୍ତ କଲେ'
ଦୁହନ୍ତ—'ଦୁହନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁର ନିକଟରେ ପକାଇ ତୁଳିଲେ ଜାଣିବା'

'ତଇଲୋକ' (ତ୍ରିଲୋକ), 'ନିଚଲ' (ନିଶ୍ଚଳ), 'ମନୁମଥ' (ମନ୍ମଥ), 'ଧଇର୍ଯ୍ୟ' (ଧୈର୍ଯ୍ୟ), 'ନିଚସ୍ତ' (ନିଶ୍ଚସ୍ତ), 'ବାହିଜ୍ୟ' (ବାହ୍ୟ) ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରାକୃତ-ବିକୃତ ରୂପ ଦେଖାଯାଏ ।

ବାକ୍ୟ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ନିରର୍ଥକ 'ତ', 'ନା' ଓ 'ଂ'ର ବ୍ୟବହାର ବଡ଼ କୌଶଳରେ କରାଯାଇଛି ।

ତ—"ତ ସେ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପୀ ଦୁର୍ଗା ଈଶ୍ୱରେ ଆଗ୍ୟାଂପାଇଁ ।"
"ତ ଏବଂଭୂତ ପ୍ରକାରେ । ରୁଦ୍ର କ୍ରୀଡ଼ା ବନରେ ।"
"ତ ସେ ମୁକ୍ତି ପଦବୀ ରୋଧିବାକୁ କନ୍ୟାର ଅପାଙ୍ଗ ସଙ୍ଗତେ ।"
"ତ ହାଇ ହାଇ ।"

ନା—"ଦୁହନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁର ନିକଟରେ ପକାଇ ତୁଳିଲେ ଜାଣିମା ନା କାହାର କେତେ ଲଘୁ ପରମାଣିବା ।" "କାମବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରଭାବ ଦେଖି ଜାଣିମା ନା ଆଜ ।"

ଂ—ଲେଖାକୁ ପଦ୍ୟପାଠର ସ୍ୱର ଦେଇ ଅନୁନାସିକ-ବହୁଳ କରିବା ପାଇଁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ପଢ଼ିଲାବେଳେ ସାଧାରଣରେ ଏହି ଅନୁସ୍ୱାର ପରେ ବିଶ୍ରାମ ନେବାକୁ ହୁଏ, ଯଥା— "କାମଦେବ ତୋତେ ନିରନ୍ତରଂ ଆଶ୍ରେଂ କରିଂ ହୋଇଥାଇଂ ସାହା । ମୋହର ଯୋଗ ଯେ ଭଙ୍ଗ କଲାନି ପୂର୍ବେଂ । ତାହାର ସେ ଶକ୍ତି ବଳ ଅଛଟିକି ଜାଣିବାନା ଏବେଂ । ତୁ ଏବେ ଆମ୍ଭର ବଚନେଂ । କଉତୁକ ରସ ପ୍ରସନ୍ନେଂ କର ।"

ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ଗଦ୍ୟରେ ପଦ୍ୟ ପାଠର ମାଧୁରୀ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି, ଯଥା:—"ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ । ବଦ୍ଧ ପଦ୍ମାସନ । ନିଶ୍ଚଳ ନୟନ ।"

"ମୋହର ଯୋଗ ଯେ ଭଙ୍ଗ କଲାକ ପୂର୍ବେ । ସେ ଶକ୍ତିବଳ ଅଛନ୍ତିକି ଜାଣିମାନା ଏବେ ।" "ସକଳ ସ୍ଥିର ରନ୍ତୁ ସୃଷ୍ଟିକି ଚୂର୍ଣ୍ଣୀଭୂତ ହୋଇଲା । ତ୍ରିପୁରସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଆଦର ସରିଲା । କ୍ରୀଡ଼ାରସ ନଦୀକି ଲାବଣ୍ୟବାରି ବୁଡ଼ାଇଲା । ପରମ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ କି ମୋହନ ଶର ଭେଦିଲା ।" "ଦିଗପାଳମାନେ ଦେଖି ହୋଇଲେ ଜଡ଼ । ଅଜୀବ ଜୀବମାନଙ୍କରେ ଲାଗିଲା ବଡ଼ ।"

ନାରାୟଣାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ତାଙ୍କ ଲେଖାର ପ୍ରତି ଛତ୍ରରେ ଫୁଟି ଉଠୁଛି । ଲେଖାର ଆରମ୍ଭ ଯେପରି ମନୋହର ଓ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ସମଗ୍ର ଲେଖାଟି ସେପରି ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ୱରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

କୈଳାସ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଖଣ୍ଡେନ୍ଦୁ ମଣ୍ଡଳ ହର ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ପୁତ୍ରୀ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସହିତ ବିଜେ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସିଦ୍ଧରୁଦ୍ରଗଣ ବେଢ଼ି ରହିଛନ୍ତି । ଏ ଦୃଶ୍ୟକୁ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—"ତ ସେ ଉପମା ନକ୍ଷତ୍ର ସମୂହର ମଧ୍ୟେ । ଶରଦ ଶୁକଳ ମେଘର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ । ଅରିଷ୍ଟଗ୍ରହଙ୍କର ଭଙ୍ଗେ । ଉନ୍ନତ ରୋହିଣୀର ସଙ୍ଗେ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କଳାଯୁକ୍ତେ । ଚନ୍ଦ୍ରମା ଶୋଭା ପ୍ରାଏକ ଶୋଭା ପାଉଅଛି ।"

ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମାନସ-କନ୍ୟାର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ହୋଇଅଛି । ଚିତ୍ରଟି ବଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି ।"× × ଜଗତ ମୋହିଲା । ପୃଥିବୀ ମୋହିଲା । ପ୍ରାଣିମାନଙ୍କର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଉଡ଼ିଲା । ଆ ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କି ଭୂମି ଗଢ଼ିଥିଢ଼ି । କି ବିଜୁଳିର କାନ୍ତି । କି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଦେବଙ୍କୁ ମୋହିନୀ ଫାଶୀ । କି ବିହିଂ ନିରମିଲା ଲାବଣ୍ୟରାଶି । କି ଅନଙ୍ଗ ଅମିୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ କଳସୀ । କି ଯୋଗିଜନ ମନମୀନ ବଡ଼ିଶୀ । କି ବିବେକପ୍ରଦୀପ ହିତ ବତାଶୀ । କି ଈଶ୍ୱର ମୋହୁଛି ଇଷିତହାସୀ । କି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଜ୍ୟୋତିକି ନିର୍ମାଣ ନିଶି । କି ଦେଖି କାମଦେବ ହିଁ ହୋଉଛି ଧଡ଼ସି । ଆ ବାବୁ କନ୍ୟାରେ । ବଦନ ଶରଦ ପୌର୍ଣ୍ଣମୀର ଚନ୍ଦ୍ର । ଦ୍ରିହାସ

ନୟନ କି ଯୋଗିଜନମାନଙ୍କୁ ପାତିଅଛୁ ଫାନ୍ଦ । ଜ୍ଞାନତରୁ ଉଠିବାକୁ ନୟନ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ତରଙ୍ଗ । ସ୍ନିଗ୍ଧ ବିଗ୍ଧ ମୁଗ୍ଧ ମଧୁର ଚଞ୍ଚଳ କଟାକ୍ଷେଂ କରି କୋଟି କୋଟି କାମ ହୋଉଛୁ ସଙ୍ଗ । ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତି ତେଜିପାରି ତାହା ମୁଖ କମଳ ଦେଖିଲେ । × × × ବିଧାତା ଜଡ଼ ଭବେ ଦେଖିଲେ କରିବ ପ୍ରଣାମ୍ୟ । ମନ୍ମଥରଥରଙ୍ଗ ତେଜିବାକୁ ନିଚୟେ ସଂକଳ୍ପ କଲା ସହୁଁ । କଷ୍ଟ କଷ୍ଟ ହୋଇ ପ୍ରାଣ ପାଇଲାକ ତହୁଂ । ରୋହିଣୀ ଅଙ୍ଗ ସଙ୍ଗ ଚନ୍ଦ୍ର ବିରଙ୍ଗ ପାଇଲା । ସ୍ମରଣ କରିବା ମାତ୍ରକେ ଗଗନେ ନିର୍ମଳ ହୋଇ ଉଇଁଲା । ଲୁପ୍ୟ କରି ନ ପାରି ଜହ୍ନୁଂ ମୁଖ କାଳିକା । କଳଙ୍କ ବୋଲି ତା ଏବେ ବୋଲି ଅଲଖି । ସ୍ତନଯୁଗ୍ମ-କଳ୍ପଲତାର ଫଳ ପ୍ରକାଶ । ଦାସ ପ୍ରାପ୍ତକ ହୋଇ କନ୍ଦର୍ପ ଖଟିଥିଲାକ ପ୍ରାଣ । × × × । ଗ୍ରୀଷ୍ମକୁ ତେଜି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଭୂମିଗତ ହୁଅନ୍ତାନି ଦିବସ ହୋଇଥିଲେ, ହିମନ୍ଦେକ ବସ୍ତୁ ବିଗ୍ରହ ପଳାଇଲା ଭୂମଣ୍ଡଳ ତେଜିଂ । ନାରାୟଣର ପଦ୍ମନେତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମୀ କଉତୁକେ ବେନି ହସ୍ତେ ଅଛନ୍ତି ଭୁଜିଂ । ସକଳ ସ୍ଥିର-ଚର ସୃଷ୍ଟି କି ରୁଣ୍ଡୀଭୂତ ହୋଇଲା । ତ୍ରିପୁରସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କୁହିଁ ଆଦର ସରିଲା । କ୍ରୀଡ଼ାରସ ନଦୀକି ଲାବଣ୍ୟବାରି ବୁଡ଼ାଇଲା । ପରମ ଅଇଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ କି ମୋହନ ଶର ଭେଦିଲା । ଦିଗପାଳମାନେ ଦେଖି ହୋଇଲେ ଜଡ଼ । ଅଜୀବ ଜୀବମାନଙ୍କରେ ଲାଗିଲା ବଡ଼ । × × ×”

ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଅନଙ୍ଗଶରରେ ପୀଡ଼ିତ ଅଭିନବ ଚଇତନ୍ୟର ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ରଣ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି ।

ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ, କଳ୍ପନାବିଳାସ, ପଦମାଧୁରୀ, ରଚନାକୌଶଳ ପ୍ରଭୃତି ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ 'ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି' ଯେ ଖଣ୍ଡିଏ ଉଚ୍ଚ ଅଭିନବ ଗଦ୍ୟ ରଚନା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ 'ଚତୁର ବିନୋଦ' ଓ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ 'ହାସ୍ୟ କଲ୍ଲୋଳ' ଏହି ଢଙ୍ଗର ରଚନା ।

ବ୍ରତକଥା

ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁତ ବ୍ରତକଥା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରୁ କେତୋଟି ସଂସ୍କୃତ ବ୍ରତକଥାର ଅନୁବାଦ । ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ରଚିତ ବ୍ରତକଥାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ନକଲକାରମାନଙ୍କ ହାତରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ହୋଇ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ଏହିହେତୁ ଏହି କଥାମାନଙ୍କର ଭାଷାର ମୂଳ ରୂପ ଜାଣିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ତେବେ କେତୋଟି ସ୍ଥଳରେ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତାର ନିଦର୍ଶନ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରହିଛି ।

ସମାଜରେ ନୀତିପ୍ରଚାର, ଧର୍ମଭାବ-ଉଦ୍ରେକ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀ-ମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ଉଦ୍ରେକ କରିବାହିଁ ବ୍ରତପ୍ରଚଳନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପ୍ରଚଳିତ ସାମାଜିକ ଜୀବନର କେତେକ ବିଭାବହିଁ ବ୍ରତମାନଙ୍କର କଥାବସ୍ତୁ । ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ନ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ କି ଦୁଃଖ ପାଏ, ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାବେଳେ ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀ କିପରି ରକ୍ଷା କରନ୍ତି, ଅନୀତି ଅନାଚାର କଲେ ମନୁଷ୍ୟ କି ଦଣ୍ଡ ପାଏ, ଏହି ଭଳି ବିଷୟ ବ୍ରତକଥାମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରତକଥାରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଭାଷା ଦେଖାଯାଏ । ନାଗୁଲ-ଚଉଠୀ, ସୋମନାଥ ବ୍ରତ ପ୍ରଭୃତି କଥାର ଭାଷା ଗଦ୍ୟ ଏବଂ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ ଓଷା, ଜଣା ମଙ୍ଗଳବାର ଓଷା ପ୍ରଭୃତିର ଭାଷା ପଦ୍ୟ ।

କନା, ନକ, ତ, ଯେ, ଟି ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟାଳଙ୍କାର ଅବ୍ୟୟର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ତୁମ୍ଭେ, ଆମ୍ଭେ ପ୍ରଭୃତି ସର୍ବନାମ ବଦଳରେ ତୁମେ, ଆମେ ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟବହାର ଥାଏ । ସର୍ବନାମ ପଦ—'ତୁମେ', 'ଆମେ'ର ବହୁବଚନ ତୁମ୍ଭେମାନେ, ତୁମେମାନେ, ଆମ୍ଭେମାନେ, ଆମେମାନେ ସ୍ଥଳରେ 'ତୁମେ', 'ଆମେ'ର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । 'ଯେଉଁ' ବଦଳରେ 'ଯେ'ର ବ୍ୟବହାରହିଁ ବେଶି । 'ହୁଏ'ର ବ୍ୟବହାର ଆଦୌ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । 'ହୁଏ' ସ୍ଥାନରେ 'ହୋଅଇ'ର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ସ୍ଥାନର ସଂଖ୍ୟା ବେଶି ନୁହେଁ । ଯିବାରୁ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଗଲାରୁ, ଗଲୁ, ଗଲାକୁ;

ଦେଖିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତିରେ ଦେଖିଲୁ, ଦେଖିଲାକୁ—ଏପରି ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ।

ଗଦ୍ୟରେ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଜଟିଳ ବାକ୍ୟରେ ସେପରି, ଯେଉଁ, ସେ, ଯାହା, ତାହା ପ୍ରଭୃତି ସର୍ବନାମ; 'କି' ଅବ୍ୟୟ ଏହି ଗଦ୍ୟରେ କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖାଯାଏ । ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟର ଓ, ଏବଂ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସଂଯୋଜକ ଅବ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

କେତୋଟି ବ୍ରତକଥାର ଭାଷା ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟମୟ । ଭାଷାରେ ଆଲଙ୍କାରିକ ଛଟା ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ଥାଏ । ବିଶେଷଣର ବ୍ୟବହାର ବହୁତ ଥାଏ । ଅନୁପ୍ରାସ ଉପରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବେଶି ଥାଏ । ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ବହୁତ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏହି ବ୍ରତକଥାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ଯେ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଭାଷା ଦିଗରୁ ଓ ଭାବ ଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ସୋମନାଥ ବ୍ରତକଥା, ନାଗୁଲ ଚଉଠୀ ବ୍ରତକଥା, ଦାମୋଦର ଓଷା ପ୍ରଭୃତି ୧୩ଶ ବା ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଏ କଥାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ବଡ଼ ସରଳ ଓ ସହଜ; ଲେଖନଭଙ୍ଗୀ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ।

"ଶୁଣ ହେ ନରମାନେ, ଶ୍ରୀ ନାଗୁଲ ଚୌଠୀ କଥା । ଏକ ଯେ ସାଧବ ଘର । ତାର ସାତ ବୋହୂ । ସାନ ବୋହୂଟିକି ଦେଖି ନ ପାରନ୍ତି । ଏ ରୂପେ କେତେହେକ ଦିନେ ଅତିଶ ଗଲା । କାର୍ତ୍ତିକ ହେଲା । ପିଣ୍ଡୋଇ ଅମାବସ୍ୟା ଯିବାର ଗୃହଦିନେ ନାଗୁଲ ଚଉଠୀ ହେଲା । ଶାଶୁ ସକାଳୁ ଶ୍ରାହାନ୍ନ କଲା । ଶ୍ରାହାନ୍ନ କରି ଓଷା ଦ୍ରବ୍ୟ ସଜାଡ଼ିଲା । ଆଖୁଦଣ୍ଡା ଗହନେ ଆଣିଲା । କଦଳୀ କାନ୍ଧି ଗହନେ ଆଣିଲା । ନଡ଼ିଆ କାନ୍ଧି ଗହନେ ଆଣିଲା । ଗୁଆ କାନ୍ଧି ଗହନେ ଯେ ରୂପେ ଆଣିଲା । ଲିଆ ଭଜାଇଲା । ଗଯାମୁଆଁ କଲା । ରସି ଛଡ଼ାଇଲା । ରସି ନଡ଼ୁ କଲା । ରସି ଗଯା କଲା । ଉଆଚୂଡ଼ା କଲା । ଆଖୁ କାଟିଲା । କଦଳୀ ଛଡ଼ାଇଲା । ରସି ପିଣ୍ଡ କଲା । ଛେନା ପିଣ୍ଡ କଲା । ଗୁହଳ ପିଣ୍ଡ କଲା । ଆଉ ସବୁଥିରୁ ଟିକିଏ ଟିକିଏ କାଢ଼ି ପିଣ୍ଡ କଲା । ଉଖୁଡ଼ା କଲା । ମରିଚ ଜୁଆଣୀ

"ତେଜପତ୍ର ଅଲାଇଚ ଅଦା ନଡ଼ିଆ ଏମାନ ପକାଇ ଗୁଡ଼ପିଣ୍ଡ କଲା × ×।" ନାଗୁଲ ଚଉଠୀ ବ୍ରତକଥାର ଆରମ୍ଭଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ନାହିଁ । ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ।

ସୋମନାଥ ବ୍ରତକଥାର ଆରମ୍ଭ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର । "ପରମେଶ୍ୱର କହନ୍ତି, ଦେବୀ ଶୁଣନ୍ତି । ଶୁଣ ଦେବୀ ପାର୍ବତୀ । ମାଳବ ବୋଲି ଦେଶ । ତହିଁ ପାଟଳି ବୋଲି ନଗ୍ର । ତହିଁ ବୀର ବିକ୍ରମାଜିତ ବୋଲି ରାଜା । ସେ ରାଜା ମହାପ୍ରତାପୀ । ସେ କଟକର ଅନେକ ମହିମା । ଘରେ ଘରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳଶ ବସାନ୍ତି । ଧବଳମନ୍ଦିରେ ପୁର । ଅତି ସୁନ୍ଦର । ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ ଉପରେ ନେତ ପତାକା ଉଡ଼ନ୍ତି । ଚଉରାଶୀ ହାଟ ବସାନ୍ତି । ମେଢ଼, ମଣ୍ଡପ, ଅଟାଳି, ଦେଉଳ, ଜଗତୀ, କୂପ, ପୁଷ୍କରିଣୀ, ଅଭିକଳ୍ପ ଲୋକେ ବସାନ୍ତି । ହସ୍ତିଙ୍କର ଘଣ୍ଟାରବ, ଘୋଡ଼ାଙ୍କର ଖିରଖିର ରାବ, ପାଦାନ୍ତିଙ୍କର ମୁଖରାବ ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ । ନବକୋଟି ଭଣ୍ଡାର । ଅନେକ ରାଜାମାନେ ସେ ରାଜାଙ୍କୁ ଖଟନ୍ତି । ଏମନ୍ତ ସମସ୍ତେ ପ୍ରବେଶ । କାପୁଡ଼ିମାନେ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଖି ଅଇଲେ । ସେଦିନ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କ ବ୍ରତ । ସେ କାପୁଡ଼ିମାନେ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଖି ବାହୁଡ଼ି ଅଇଲେ । ତାଙ୍କ ପାଟଳି ନଗ୍ରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ବୀର ବିକ୍ରମାଜିତ ରାଜା ସିଂହଦ୍ୱାରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ଦ୍ୱାରପାଳମାନଙ୍କୁ ବୋଇଲେ ତୁମେ ଯାଇଁ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣାଅ । ବୋଲି ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କର ସାଠିଏ କାପୁଡ଼ି ଆସିଛନ୍ତି । ସିଂହଦ୍ୱାରେ ଆସି ରହିଅଛନ୍ତି । × ×"

ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ ଓଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ଖୁବ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । କେଉଁ କାଳରୁ ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଛି ଏବଂ କେବେ ଯେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ତାହା ନିରୂପଣ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ତେବେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଯେତେବେଳେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବାଣିଜ୍ୟ ତରୀ ସମୁଦ୍ର ବକ୍ଷରେ ଭାସମାନ ହେଉଥିଲା ସେତେବେଳେ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କଥାବସ୍ତୁର ଆରମ୍ଭ ।

ସ୍ୱର୍ଗର ଅପ୍‌ସରା ତିଲୋତ୍ତମା ଦିନେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଉପହାସ କଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର ତିଲୋତ୍ତମାକୁ ଶାସ୍ତି ଦେବା ନିମନ୍ତେ ସ୍ଥିର କଲେ । ତିଲୋତ୍ତମାଙ୍କ ଜଣେ ସପତ୍ନୀ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ ଯେ, ତାଙ୍କୁ (ତିଲୋତ୍ତମାକୁ) ଦଣ୍ଡ ଦେବାର ଆଜ୍ଞା ହେଉ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶାପ ଅନୁସାରେ ଅପ୍‌ସରା ମର୍ତ୍ତ୍ୟଧାମରେ ମାନବ ଦେହ ଧାରଣ କଲେ । ଶାପ ଥିଲା ଯେ, ଷୋଳବର୍ଷ ଯେଉଁ ଦିନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ, ସେହି ଦିନ ତିଲୋତ୍ତମା ପୁନର୍ବାର ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଚାଲିଯିବେ । ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପ ନିକଟସ୍ଥ ଦ୍ୱୀପାନ୍ତରରେ ଅଶ୍ୱଧ୍ୱଜ ବୋଲି ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ସେହି ଦେଶର ଲୋକେ ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ କରି ଅଜସ୍ର ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଅର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ନଗରରେ ତନୟବନ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ସାଧବ ଥିଲା । ତାର ସାତ ପୁଅ ଓ ଗୋଟିଏ ଝିଅ । ଝିଅର ନାମ ତଅପୋଇ । ତଅପୋଇକୁ ପିତାମାତା ଓ ଭାଇମାନେ ବଡ଼ ଆଦରରେ ପାଳୁଥିଲେ । ଦିନେ ତଅପୋଇ ବାଉଁଶର ଚୁଙ୍ଗଡ଼ା ଧରି ପିଲାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଖେଳୁଥିବାବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଥିବା ତା'ର ସପତ୍ନୀ ବିଧବା-ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବେଶରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଉପହାସ କଲା ଏବଂ ଏତେ ବଡ଼ ଘରର ଝିଅ ବାଉଁଶ କୁଲେଇରେ ଖେଳୁଛି ବୋଲି ଆକ୍ଷେପ କଲା । ତାର ଅବସ୍ଥାକୁ ଚାହିଁ ସେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଚୁଙ୍ଗଡ଼ାରେ ଖେଳିବା ଉଚିତ ବୋଲି ଛଳରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କଲା । କୋମଳମତି ବାଳିକା ବିଧବାର କଥାରେ ଭୁଲିଯାଇ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଚାନ୍ଦ ଗୋଟିଏ ଗଢ଼ାଇ ଦେବାପାଇଁ ବାପାଙ୍କଠାରେ ଅଳି କଲା । ବାପା ରାଜି ହୋଇ କାରିଗରକୁ ଡାକି ବରାଦ ଦେଲେ । ଚନ୍ଦ୍ର ଅଧଗଢ଼ା ହେବା ପୂର୍ବରୁ ପିତାମାତା ଉଭୟେ ମରିଗଲେ ଏବଂ ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟର ଅବନତି ଘଟିଲା । ସାଧବପୁତ୍ରମାନେ ନିଜର ଅବସ୍ଥା ବୁଝିପାରି ପୁନର୍ବାର ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ବାହାରିଗଲେ । ଘରେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ କହିଗଲେ ଯେ, ତଅପୋଇର ଯେପରି କିଛି ଅସୁବିଧା ନ ହୁଏ ।

"ତଅପୋଇକି ସେବିଥିବ, ଯେମନ୍ତେ ଏହୁ ନ ଝୁରିବ ।
ଭୋଜନ ଦେବ ବେଳ ଜାଣି, ହସି କହିବ ଚାଟୁବାଣୀ ।

ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କରାଇବ ସ୍ନାନ, ପିନ୍ଧାଇ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସନ ।
ଅମୃତ ଭୋଜନ କରାଇ, ପଲଙ୍କେ ଶୁଆଇବ ନେଇ ।
ଥୋକାଏ ବେଳ ଗଲେ ପୁଣି, ମୁଖ ପଖାଳି ବାସପାଣି ।
ସ୍ୱାଦୁ ପଦାର୍ଥ ଉପଚାର, ନେଇଣ ଦେବ ତତପର ।
ବେଶ ବସନ କରାଇବ, ଦୋଳରେ ନେଇ ପହ୍ଣ୍ଡାଇବ ।
ଏମନ୍ତେ ସର୍ବ ମାତିମାନ, ସେବଣ ଥିବ ପ୍ରତିଦିନ ।"

ବୋହୂମାନେ କେତେଦିନ ଭଲଭାବରେ ତଅପୋଇକୁ ସେବା କରିବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବିଧବାର ପ୍ରରୋଚନାରେ ନଣନ୍ଦକୁ ଛେଳି ଜଗାଇବାକୁ ବଣକୁ ପଠାଇଲେ ଏବଂ ନାନା ରକମର ଗଞ୍ଜଣା ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତଅପୋଇ ନିତାନ୍ତ ଦୁଃଖରେ ଖାଇବାକୁ ପିଇବାକୁ ନପାଇ ଛେଳି ଚରାଇବାକୁ ଯାଏ । ଗାଁ ପିଲାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ନିଜର ଅଭୀଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ ଓଷା କଲା । ଦିନେ ବଣରେ ମନ କଷ୍ଟରେ କାନ୍ଦୁଥିବା ସମୟରେ ତା'ର ଭାଇମାନେ ଦେଶକୁ ଫେରିଆସୁଥିବା ବେଳେ ତା'ର କାନ୍ଦ ଶୁଣି ତାକୁ ଆଣିଲେ ଏବଂ ତାର ଦୁଃଖ କାହାଣୀ ଶୁଣିଲେ । ବୋହୂମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦାଇବାକୁ ଆସିବା ବେଳେ ଭାଇମାନଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ତଅପୋଇ ସାନବୋହୂ ଛଡ଼ା ଆଉ ଛ' ବୋହୂଙ୍କର ନାକ କାଟିଦେଲା । ବୋହୂମାନେ ଅପମାନ ପାଇ ନିଜ ନିଜ ବାପଘରକୁ ଚାଲିଗଲେ । ତଅପୋଇର ବିବାହ ବୟସ ହୋଇଯିବାରୁ ଭାଇମାନେ ତାକୁ ବିବାହ ଦେଲେ ଏବଂ ପୂର୍ବଶାପ ଅନୁସାରେ ତା'ର ଷୋଳବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଯିବାକ୍ଷଣି ଚନ୍ଦ୍ରସେନ ଆସି ରଥରେ ବସାଇ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଘେନିଗଲେ । ଜଣେ ଶବରର ଶିବଙ୍କ ଆରାଧନା ପ୍ରସାଦରୁ ବୋହୂମାନେ ସେମାନଙ୍କର କଟା ହୋଇଥିବା ନାକକୁ ପୁନର୍ବାର ପାଇଲେ ଓ ସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କ ସହ ସୁଖରେ ଜୀବନଯାପନ କଲେ ।

ଏହି କଥାରେ ଆମ ଦେଶର ଅନେକ ଆଚାର ବ୍ୟବହାରର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଲୋକେ କପରି ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ

ଯାଉଥିଲେ, ଗଲାବେଳେ ଓ ଫେରଲାବେଳେ କପର ବୋଇତ ବନ୍ଦାଣ ହେଉଥିଲା, ତାର ଚିତ୍ର ଏଠାରେ ମିଳେ । ଓଷା କପର ପୂଜିବାକୁ ହୁଏ, ତାର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଅଛି । ନଣନ୍ଦ ଭାଉଜଙ୍କର ସବୁଦିନେ ସମାନଭାବରେ ମନମେଳ ନ ଥାଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଦିଆଯାଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଛଳନାକରି ସାଧବବୋହୂମାନଙ୍କୁ କହିଲା—

"ବସାଇ ଦୋଳର ଉପର, କପିଁ ଏହାକୁ ସେବା କର ।

ଏକାଳେ ମଣୁଅଛ ଭଲ, ପଛେ ଗୋ ମଣିବଟି ଶଲ ।

ଭାଇମାନଙ୍କୁ ଖତ କହି, ଅନେକ ଶାସ୍ତି ଦେବ ଏହି ।" ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ବ୍ରତକଥାମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅନେକ ଚିତ୍ର ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଆଗ୍ରର ବ୍ୟବହାର, ଦୁଃଖ ସୁଖ, ସବୁ ରକମର କଥା ଏଥିରେ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଅଛି ।

ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ବ୍ରତକଥାରେ ସାଧବଘର ପ୍ରସଙ୍ଗ, ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ, ସମୁଦ୍ରକୂଳେ ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଏକହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗର ନୌବାଣିଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଗୌରବ ଥିଲା, ତାହା ସେକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଲୋକ-ମୁଖରେ ରହିଥିଲା । ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ଏ ଦେଶରେ ଧନ ଦୌଲତ ଭରା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଲୋକେ କାହିଁ ସୁଦୂର ଯାଭା, ସୁମାତ୍ରା ଯାଇ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ମିଳୁଛି ।

ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ—ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫-୧୫୩୪

(କ) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ, (ଖ) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯୁଗ

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗର ସାମାନ୍ୟ ପରିଚୟ:—ଏକାଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ବହୁତ ରାଷ୍ଟ୍ରିକ, ସାମାଜିକ ଓ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ବିପ୍ଳବ ଦେଖା ଦେଇଛି । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଓ ଦ୍ୱୈତବାଦର ବିବାଦ ବହୁବର୍ଷ ହେଲା ଲାଗିଥିଲା । ଅଦ୍ୱୈତବାଦକୁ ପରାସ୍ତ କରିବାକୁ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଶ୍ରୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୈଷ୍ଣବାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀ ରାମାନୁଜ ଓ ଦ୍ୱୈତବାଦର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନେ ବହୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳରେ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ବହୁ ପରିମାଣରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶ୍ରୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱ ରାଜବଂଶରେ ଆଦର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଉତ୍କଳସାମ୍ରାଜ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସିଂହାଚଳର ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର, ଶ୍ରୀକୂର୍ମର କୂର୍ମନାଥ ମନ୍ଦିର, ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୀଠମାନଙ୍କରେ ଏହି ସମୟରେ ଶ୍ରୀସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବହିଁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବି ଜୟଦେବ, ବୈଷ୍ଣବାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନନ୍ଦ ଓ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବି ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଉତ୍କଳର ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଧାର୍ମ୍ମିକ ଜୀବନରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗ ଭିତରେ ଚାରି ପ୍ରଧାନ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରୁ ଶ୍ରୀ ନିମ୍ବକାଚାର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତବାଦ, ଶ୍ରୀ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦ, ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦ୍ୱୈତବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗରେ ଶ୍ରୀ ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବିଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ପୂର୍ବଭାରତରେ ବୈଷ୍ଣବାଗ୍ରଣୀ ମହାପୁରୁଷ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ରାଜାମାନେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ୍ମ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ

ଦେଖାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମତବାଦ ପ୍ରତି ଅନାଦର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ନଥିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳରେ ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଧର୍ମ ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର ଆଦର ରହିଥିଲା ଏବଂ ଫଳରେ ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପୀଠସ୍ଥଳୀ-ଗୁଡ଼ିକ ମତବାଦ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲା । ଏହାର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶଯୁଗର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । ସପ୍ତମ, ଅଷ୍ଟମ ଓ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରବାଦର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦେଖାଯାଇଥିଲେ ବି ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ର ସାଧନର ଧାରା ଲୋପ ପାଇ ନଥିଲା । ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବରେ ହିନ୍ଦୁ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଦେବ ଓ ଦେବୀଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଦେବ-ଦେବୀମାନେ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ତାଲିକାନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନେ ବୌଦ୍ଧସତ୍ତା ହରାଇଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଲୋପ ପାଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଲୋକେ ଦଶାବତାର ଭିତରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଯାଇଥିବାରୁ ହିନ୍ଦୁ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁନଥିଲେ ।

ଏହି ଭୌମଯୁଗ ସମୟରେ ଓ ତା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ବିଶିଷ୍ଟ ତନ୍ତ୍ରପୀଠମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ହିଁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ଓଡ଼ିଶାର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳରେ ରାଣୀପୁର (ବଲାଙ୍ଗିର ଜିଲ୍ଲା, ଟିଟିଲାଗଡ଼ ନିକଟ)ର ଚୌଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ମନ୍ଦିର, ଓଡ଼ିଶାର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ହୀରାପୁର ଗ୍ରାମର ଚୌଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ମନ୍ଦିର, ବାଣପୁର ଭଗବତୀ, ପୁରୀର ବିମଳା, ଝଙ୍କଡ଼ର ସାରଳା, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ପ୍ରଭୃତି ଶତ ଶତ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ରର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଦିଗରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ବିଦେଶରେ ସମ୍ମାନଲାଭ କରିଛି । ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ବହୁ ପାଷାଣ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ପୂଜିତ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି । ପାଷାଣ, କାଷ୍ଠ, ମୃତ୍ତିକା ଓ ଧାତୁର ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତିର ପୀଠସ୍ଥଳର ବିଦ୍ୟମାନତା ଦେବୀପୂଜା ଓ ତନ୍ତ୍ରସାଧନା ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କ ମନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ଆସୁଛି ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହ୍ରାସ ପାଇନାହିଁ । ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସହିତ ଅନେକ ଦେବୀପୀଠ ଏହି ସମୟରେ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜା ଉଭୟଙ୍କଠାରୁ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଛି । ନରେ ଙ୍ଗେରଗଙ୍ଗଦେବ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଦେବୀଭକ୍ତ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଅନେକ ଗୁଣିଗାରଡ଼ି ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ-ପାରିଛି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବେଳକୁ ଏହି ତାନ୍ତ୍ରିକ-ପରଂପରାର ସ୍ରୋତ ଜୀବିତ ଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସିଦ୍ଧସାଧକ ଶାରଳାଦାସ ଦେବୀ ସାରଳାଙ୍କ ବର ଲାଭକରି ଏତେ ବଡ଼ ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ।

ବୈଷ୍ଣବ ମତର ପ୍ରଭାବ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରମତର ପ୍ରଭାବ ଦେଶରେ କମ୍ ନଥିଲା । ବଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏ ଋରିଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଥିବାର କଥା ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହୀନଯାନ ପନ୍ଥାକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ପାଇଁ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଓ ତା'ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବ ଥିବା ବିଷୟ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଲେଖା-ମାନଙ୍କରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବକୁ ହ୍ରାସ କରିବା ପାଇଁ କେହି କେହି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ସଂସ୍କାରକ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରଚାର ଓଡ଼ିଶାରେ କରିଥିଲେ । ପଶ୍ଚିମ, ମଧ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ମୁସଲମାନ ସୁଫି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନୁରୂପ ମତବାଦ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଚାର କରିବାପାଇଁ ନାମଦେବ, କବିର ପ୍ରଭୃତି କବି ଓ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଜାତିଧର୍ମନିର୍ବିଶେଷରେ ସର୍ବ-ଦେବତାଙ୍କ ମୂଳ ନିର୍ବିକାର ନିରାକାର ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆରାଧନା କରି ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ, ସାମାଜିକ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଦୂର କରିବାପାଇଁ ଏମାନେ ବହୁତ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଯାଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଏମାନଙ୍କ ମତବାଦକୁ

ବହୁତ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଲେଖାରେ ନିରାକାର ନିରଞ୍ଜନଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଏହି ପ୍ରଭାବରୁ ହୋଇଥିଲା କହିଲେ ଅଯୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଶୂନ୍ୟ, ନିରାକାର, ଅଲେଖ, ନିରଞ୍ଜନ, ନିର୍ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ରୂପଧାରଣ କରିଛି ।

ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମର ମନୋଭାବ ବରାବର ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଏହି ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ବହୁତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସମର ଅବସ୍ଥା ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଦିଗରେ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓ ତାଙ୍କ ଅମଳରେ (ଅବଶ୍ୟ ଶାରଳାଦାସଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଲେଖାରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନାମାନଙ୍କରୁ ଯୁଦ୍ଧ ମନୋବୃତ୍ତିର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଯାଏ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଶାରଳାଦାସ ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ଓଡ଼ିଆ କବି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ କବି ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । କେତେକ ବିଖ୍ୟାତ କବି ଓ ଲେଖକଙ୍କ ପରିଚୟ ସଂକ୍ଷେପରେ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ—କବି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ "ଆର୍ଯ୍ୟାସପ୍ତଶତୀ" ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହି କବି ବଙ୍ଗଦେଶର ସେନବଂଶୀୟ ବିଖ୍ୟାତ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ବୋଲି କେହି କେହି କହନ୍ତି । ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱଦେଶକୁ ନେଇ ନିଜ ରାଜସଭାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ । ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ବିଖ୍ୟାତ କବି ଜୟଦେବଙ୍କର 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟର "ଭାବ ପ୍ରଭାବିନୀ" ନାମକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ଏହା ଏହି କାବ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଟୀକା ।

ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ—ଏ ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ କବି । ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କନିଷ୍ଠଭ୍ରାତା । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବିଖ୍ୟାତ ମେଘେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପି ଏହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୁତ୍ର ରାଜରାଜଦେବ (୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ଶାଳକ ରାଜା ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱରଦେବଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।

ଜୟଦେବ—ଏ ବିଖ୍ୟାତ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ପୁରୀଜିଲ୍ଲାର କେନ୍ଦୁଲି (କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱ) ଗ୍ରାମରେ ଏ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ଭାସ୍କର—୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ବିଖ୍ୟାତ ଚାଟେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପି ଏ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ୨ୟ ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କର ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।

ଉମାପତି—ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ଭାନୁଦେବ ୧ମଙ୍କ (୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ସମୟରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ସେ କେତୋଟି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ରାଜପ୍ରଶସ୍ତି ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବିଖ୍ୟାତ ଅନନ୍ତ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିରର ଚନ୍ଦ୍ରିକା-ଦେବୀ ଶିଳାଲିପି ଏହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ । ଲିପିଟି ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖା ।

କବିରାଜ ଶଙ୍ଖଧର—ଏ ବିଖ୍ୟାତ ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ବା ନଟକମେଲକମ୍ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣର ଲେଖକ କବିରାଜ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାପାତ୍ର ଏହାଙ୍କ ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବରୁ କେତେକ ପଦ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦାହରଣ ଛଳରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

ବିଦ୍ୟାଧର—ବିଖ୍ୟାତ "ଏକାବଳୀ" ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତା କବି ବିଦ୍ୟାଧର ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ୧ମଙ୍କ (୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।

ନାରାୟଣ ଦାସ—ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଉପରେ 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ' ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଲେଖି ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ୧ମଙ୍କ ସମସାମୟିକ ।

ଚଣ୍ଡିଦାସ—ଏ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ୩ୟ (୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ସଭାପଣ୍ଡିତ । ବିଖ୍ୟାତ 'କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ' ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ସେ 'କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଦୀପିକା' ନାମକ ଟୀକା ଲେଖି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଦାଶ—ଏ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ଭାନୁଦେବ ୩ୟ (୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । 'ଭାଷାର୍ଣ୍ଣବ', 'ପୁଷ୍ପମାଳା' ନାମକ ଦୁଇଟି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଭାନୁଦେବ ତାଙ୍କୁ 'ସାନ୍ଧି ବିଗ୍ରହିକ ମହାପାତ୍ର' ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ ।

କୃଷ୍ଣାନନ୍ଦ ଦାଶ—ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ୪ର୍ଥ (୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା 'ସାନ୍ଧି ବିଗ୍ରହିକ ମହାପାତ୍ର' ଉପାଧିରେ ସେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିଲେ । 'ସହୃଦୟାନନ୍ଦ ମହାକାବ୍ୟ' ରଚନା କରି ସେ ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ—ବିଖ୍ୟାତ ଆଲଙ୍କାରିକ ଓ କବି ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ନିଶଙ୍କ ଭାନୁଦେବ (ଭାନୁଦେବ ୪ର୍ଥ, ୧୪-୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ' ନାମକ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ସେ ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । ଏ 'ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ନାଟିକା' ନାମକ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ନାଟିକା ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଭାନୁଦେବ ତାଙ୍କୁ 'ସାନ୍ଧି ବିଗ୍ରହିକ ମହାପାତ୍ର' ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ଭାନୁଦେବଙ୍କ ପିତା ନରସିଂହଦେବ (୪ର୍ଥ)ଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସେ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ଏ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି "ନରସିଂହ ବିଜୟ କାବ୍ୟମ୍" ରଚନା କରିଥିଲେ । କୁବଳୟାଶ୍ୱଚରିତମ୍, ପ୍ରଭାବତୀ-ପରିଣୟମ୍, ରାଘବବିଳାସ ମହାକାବ୍ୟମ୍, କାବ୍ୟପ୍ରକାଶଦର୍ପଣମ୍—ଏହି କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ । 'ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ' ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ଲେଖା । ଲେଖା ହେବାର ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅଲଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ଜଗତରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି ।

(କ) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ :

(୧) ଉତ୍କଳବ୍ୟାସ ଶାରଳା (ସାରଳା) ଦାସ

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବର ଓଡ଼ିଶା :—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଭାଷାହିଁ ସାହିତ୍ୟ-ସଂପଦରେ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଗଦ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ପଦ୍ୟ ରଚନାର ଗୌରବ ଓ ଆଦର ଥିବାରୁ ଗଦ୍ୟରଚନ ଅପେକ୍ଷା ପଦ୍ୟରଚନାର ପରିମାଣ ବେଶି ଥିଲା । ଶିକ୍ଷିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ ସଂସ୍କୃତର ବେଶି ଆଦର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ 'ଦେଶୀ ଭାଷା'ରେ ରଚିତ ନିବନ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନାଦର କ୍ରମେ ଲୋପ ପାଉଥିଲା । ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ଦେଶୀଭାଷାର ବ୍ୟବହାରର ଆବଶ୍ୟକତା ସମସ୍ତେ ଉପଲବ୍ଧି କରୁଥିଲେ । ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଧାନ ମାଧ୍ୟମ ଥିବାରୁ ସଂସ୍କୃତ ରଚନା ସମଗ୍ର ଭାରତ ଓ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ବିଦେଶୀ ରାଜ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଉଥିଲା । ସ୍ଥାନ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଂସ୍କୃତ ରଚନା କାଶ୍ମୀରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କୁମାରିକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଧୀମଣ୍ଡଳୀରେ ଆଦୃତ ହେଉଥିଲା । 'ଦେଶୀଭାଷା'ର ପରିସର ଏହା ତୁଳନାରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଥିବାରୁ ସେ କାଳରେ ବହୁ ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେଶୀଭାଷା ଅପେକ୍ଷା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ରଚନା ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କ୍ରମେ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ବୋଧ ନିମନ୍ତେ ଦେଶୀଭାଷାର ଆବଶ୍ୟକତା ଅଧିକ ଅନୁଭୂତ ହେବାରୁ ଦେଶୀ ଭାଷାର ଆଦର ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଶାସକମାନେ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀଭାଷାର ରଚନାକୁ ଆଦର କରିବାରୁ ଦେଶୀଭାଷାର କବିମାନେ ଉତ୍ସାହିତ ହେଲେ । ଉପଯୁକ୍ତ ପୃଷ୍ଠପୋଷକର ସମ୍ଭାବନା ରହିବାରୁ ବିଜ୍ଞବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଦେଶୀଭାଷାରେ ରଚନା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଗୌରବ ମନେ କଲେ । ଅନାଦର, ଘୃଣା ଓ ଗୌଣ ମନୋବୃତ୍ତି କ୍ରମେ ଲୋପ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦେଶୀଭାଷାରେ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଭାରତର କେତେକ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ପୁରାଣ-ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ରାଜନୈତିକ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍ତରରେ ବଙ୍ଗ, ପଶ୍ଚିମରେ ମରହଟ୍ଟା

ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟ, ଦକ୍ଷିଣରେ ଆନ୍ଧ୍ର, କର୍ଣ୍ଣାଟ ଓ ତାମିଲ—ଏହି ଭାଷା ଓ ଏହି ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘନିଷ୍ଠଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ ରହିଲା । ଏହି ଦେଶମାନଙ୍କ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଭାବବିନିମୟ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ମିଳନ ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ନୂତନ ଚିନ୍ତାଧାରା ଦେଖାଗଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାୟ ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଉତ୍ତର-ଭାରତ ଅପେକ୍ଷା ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତ ସହିତ ବେଶି ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତରୁ ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ କବି, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ମତବାଦ-ପ୍ରଚାରକ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରୁ ମଧ୍ୟ ଏପରି ବହୁ ବିଜ୍ଞ ଲୋକ ସେଠାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତରେ ସଂସ୍କୃତ ସହିତ ଦେଶୀଭାଷାର ଆଦର ସେ ସମୟରେ ସମଭାବରେ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଯୁଗରେ ବହୁ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । କାବ୍ୟ, କବିତା, ନାଟକ, ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମ୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କଳୀୟ କବିମାନେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ରଚନା ସୃଷ୍ଟି କରି ଉତ୍କଳରେ ଓ ଉତ୍କଳ ବାହାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ଅତି ସମ୍ମାନଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଜୟଦେବ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାପାତ୍ର ଅତି ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱଦେଶର ଉଚ୍ଚ ସଂସ୍କୃତ-ସାହିତ୍ୟ-ସମ୍ପଦର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ଭାବେ ନୂତନ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରେରଣାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଦେଶୀଭାଷାରେ ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ରଖିଯିବା ପାଇଁ ମନ ବଳାଇଲେ । ଏହି ନୂତନ ପ୍ରେରଣାର ଉନ୍ମାଦନାରେ ସେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ବ୍ୟବହାର କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ । 'ମହାଭାରତ' ଅପେକ୍ଷା ଆଉ ବେଶି ଆଦରଣୀୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ କଣ ହୋଇପାରେ ? "ଯାହା ନାହିଁ ଭାରତେ, ତାହା ନାହିଁ ଭାରତେ" ଉକ୍ତିର ତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ସେ ଅଭିନବ ମହାଭାରତ ରଚନା କରି ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ବିଶ୍ୱ' ବିଷୟ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ସୃଷ୍ଟି କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ-କୋଟୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଶାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳର ବହୁ ବିଖ୍ୟାତ କବି, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରର ବହୁ ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ରୂପେ ବିଚାରୁଥିଲେ । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ରଚନା ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାର ରଚନା ଅପେକ୍ଷା ବେଶି ଆଦର ଓ ଗୌରବ ଲାଭ କରୁଥିଲା । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅବସ୍ଥା ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ସମୟର ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ଲେଖକ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଅମର ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଶାରଳା ଦାସ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାରେ ବିରାଟ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷା ଯେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ମାଧ୍ୟମ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ କରିଦେଇଗଲେ । ତାଙ୍କର କୃତିତ୍ୱ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବହୁ କୃତବିଦ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚ-କୋଟୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାକୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ପଥକୁ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ବନ୍ଦ କରିଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିବା ଦିଗରେ ଟାଣି ନେଲେ । ଏହାଙ୍କ ପରେ ଶତାଧିକ କବି ସ୍ୱମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଯଶ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳୀୟ ଭାଷାରେ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନା ନଥିଲା । ରଚନାମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାର ପରିମାଣ ମଧ୍ୟ ବେଶି ନଥିଲା । ଛୋଟ ଛୋଟ କବିତା ଓ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଛଡ଼ା ବଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବାର ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆଦର୍ଶ ଅଭାବରେ ସେ ନିରୁତ୍ସାହିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି, ବରଂ ଆଦର୍ଶ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଦୃଢ଼ସଙ୍କଳ୍ପ ହୋଇଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶର ଅଭାବସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ସ୍ୱ ଧୀଶକ୍ତି ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖି ଓ ପରଂପରାର ଅତୁଳ ସମ୍ପଦ

ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ସେ ନୂତନ ସୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏଥିରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟର ରାଜନୈତିକ ଓଡ଼ିଶା—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ (କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ, ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ)ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫-୬୫) ମହାଭାରତ ରଚନା କରିଥିଲେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ଅତି ଜଟିଳ ଥିଲା । ଦେଶରେ ଅଶାନ୍ତି ଲାଗି ରହିଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଶେଷ ରାଜାମାନେ ଦୁର୍ବଳ ଥିବାରୁ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନେ ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁଥିଲେ । ସମୟ ଓ ସୁବିଧା ପାଇବା କ୍ଷଣି କେହି କେହି ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଘୋଷଣା କରି ଦେଉଥିଲେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ରୋହୀ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣରେ ଖେମଣ୍ଡି ରାଜା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହ ଦମନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଖ୍ରୀ: ୧୪୪୨ ରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ଥିଲେ ଏବଂ ଏ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଶାନ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବର୍ଷ ପୁଣି ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରିଠାରୁ ଆନ୍ଧ୍ରଦେଶର କୋଣ୍ଡାପାଲି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଭିଯାନ କରିଥିଲେ । ଏ ଅଭିଯାନ ସମୟରେ କନକା, କୁଜଙ୍ଗ, ଆଳି ଓ ସେ ଅଞ୍ଚଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନେ ବିଦ୍ରୋହୀ ହେବାରୁ କୋଣ୍ଡାପାଲିଠାରୁ ଫେରି ଆସି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀ: ୧୪୪୨ ରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗ ସୁଲତାନ ନାସିରୁଦ୍ଦିନ୍ ମହମ୍ମଦ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଶାନ୍ତିର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ତାଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ବଙ୍ଗକୁ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୪ ଠାରୁ ୧୪୬୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଭିଯାନ ସମୟ । ଏ ଅଭିଯାନରେ କେରଳ ରାଜ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ନିଜ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଦେଶରେ ଲୋକେ ଶାନ୍ତିରେ ଅତି ଅଳ୍ପ

ସମସ୍ତ କଟାଇ ପାରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଅମଳରେ ଯୁଦ୍ଧର ସଂଖ୍ୟା ଅତି ବେଶି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦେଶର ସାଧାରଣ ଉନ୍ନତି ପାଇଁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ବିଶେଷ ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ସୁଖଶାନ୍ତିରେ ରଖିବା ଓ ଆଦର୍ଶ ଶାସନବିଧାନ ପ୍ରଚଳନ କରିବା ନିମନ୍ତେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ସମସ୍ତ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ବରାବର ହୁକୁମ ଦେଉଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ଦେଶର ଆର୍ଥିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥାର ଉନ୍ନତି ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାମାଜିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ଉନ୍ନତି ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ:—କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଅମର ଲେଖନୀରୁ ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟନିଧି ମହାଭାରତ ନିଃସୃତ ହୋଇଥିଲା । ମହାବୀର ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୩୦ ବର୍ଷ କାଳ ଉତ୍କଳ-ସିଂହାସନ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ମହାଭାରତ ଲେଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଲେଖାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଜାଣିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଜେ କବି କୌଣସି ସୂଚନା ଦେଇନାହାନ୍ତି । କେବଳ ଏତିକି ଲେଖିଛନ୍ତି:—

ପ୍ରଣିପତ୍ୟେ ଖଟଇ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ନାମେ ରାଜା
ତେତିଶ କୋଟି ଦେବେ ଚରଣେ ଯାର ପୂଜା । (ଆଦି ପର୍ବ)

ଅନ୍ୟ ପାଠ—

(୧) କଳିମଳ ବିଧ୍ୱଂସିନୀ କୋଟି ଦେବୀ ପୂଜା
ପ୍ରଣାମ ମାଧେ ଖଟଇ କପିଳେଶ ରାଜା । (ଆଦି ପର୍ବ)

(୨) କଳିକାଳ ଧ୍ୱଂସନକୁ ଭୋଗ ଗୋଟି ପୂଜା,
ପ୍ରଣମିତେ ଖଟଇ କପିଳେଶ୍ୱର ରାଜା ।

ଆଦ୍ୟପର୍ବର ଆରମ୍ଭ ଅଂଶରେ ଏହିତକ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଅନୁମାନ ହେଉଛି, କବି ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲାବେଳକୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ

ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କର ବୟସ ମଧ୍ୟ ବେଶି ହୋଇନଥିଲା । କାରଣ ମଧ୍ୟପର୍ବ ଲେଖା ହେବା ସମୟରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ଶିଶୁ ବୁଦ୍ଧି ମୋହର ବୟସ ଅଳପଟି । (ମଧ୍ୟପର୍ବ)

ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ କେବେ ସମାପ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାଦାନ ମିଳୁ ନାହିଁ । କବିଙ୍କ ରଚନା ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବାପାଇଁ ଯେଉଁ ଜଣେ ଦୁଇ ଜଣ ସମାଲୋଚକ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ସେତେ ଦୃଢ଼ ନୁହେଁ । ଯେଉଁଠାରେ ବଳବତ୍ତର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ମନକୁ ଯାହା ଆସିଲା ତାହା କହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଆଦୌ ସନ୍ତୋଷ-ଜନକ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ସେ କହନ୍ତି, "କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୨ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୯ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ" ଅର୍ଥାତ୍ ୨୭ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜତ୍ୱ ଯୁଗର କେଉଁ ଅଂଶରେ କବି ମହାଭାରତ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ଜାଣିବା କଠିନ । ତଥାପି ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉକ୍ତିର (ଅର୍ଥାତ୍ "ପ୍ରଣମିତେ ଖଟଇ କପିଳେଶ୍ୱର ରାଜା") ଭାବରୁ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି ଯେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଲା ବେଳକୁ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ଅତୀତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଅନୁମାନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଆମ୍ଭେମାନେ ଯଦି ମହାଭାରତ ରଚନା କାଳକୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୫ର ଆସନ୍ନ କାଳ ଧରୁଁ, ତାହାହେଲେ ଜନ୍ମକାଳ ଅବଧାରଣ କରିବାପାଇଁ କେବଳ ତତ୍କାଳୀନ ବୟସ ନିରୂପଣ କରିପାରିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । ଏହି ମହାଗ୍ରନ୍ଥର କୌଣସିଠାରେ ଯଦ୍ୟପି କବି ସ୍ୱୀୟ ବୟସ ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି, ତଥାପି ସେଥିରୁ ତାଙ୍କ ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ମିଳେ । 'ଶାରଳା ଦାସକୁ ପ୍ରଭୁ ଗତିମୁକ୍ତି ଦେବା' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ଉକ୍ତି ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କବିଙ୍କ ମୁଖରୁ ଯେପରି ଘନଘନ ନିଃସୃତ ହୋଇଅଛି ସେଥିରୁ, ଏବଂ ତହିଁରୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବ, ମୋକ୍ଷଲିପ୍ସା ଓ ଆତ୍ମଗ୍ଲାନି ପ୍ରଭୃତିର ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛି, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଜରା ବା ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପାଞ୍ଚଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଆୟୁ ବା

ଜୀବନକାଳକୁ ବିଚାର କରି ଦେଖିଲେ ଏହା ବୋଲି ଯାଇପାରେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ବୟସ ପଚାଶ ବର୍ଷରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ହୋଇଥିବ । ତତ୍କାଳୀନ ବୟସ ସେତିକି ବର୍ଷ ଧରିଲେ କବିଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୪୧୫ ର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ପାଇବା ଯାଏ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇପାରୁ ଯେ କବି ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ ।"

(ସାରଳା ଚରିତ—ପୃ ୧୦-୧୧)

ପଣ୍ଡିତ ରଥେ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ—(୧) "ପ୍ରଣମିତେ ଖଟଇ କପିଳେଶ୍ୱର ରାଜା" ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ମହାଭାରତ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ବେଳକୁ ରାଜା ଅର୍ଦ୍ଧେକ ସମୟ ରାଜତ୍ୱ କରିସାରିଥିବେ । ଅର୍ଥାତ୍, ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୫ ବେଳକୁ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

(୨) କବିଙ୍କ "ସାରଳାଦାସଙ୍କୁ ଗତିମୁକ୍ତି ଦେବା" ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି, କବିଙ୍କୁ ସେତେବେଳକୁ ଜରା ବା ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କଲାଣି, ଅର୍ଥାତ୍ ସେତେବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ୬୦ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିବ । ଏଥିରୁ ସେ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଲେଖା ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୫ ଏବଂ ଲେଖା ବୟସ ସମୟକୁ ୬୦ ବର୍ଷ ହେଲେ ଜନ୍ମ ସମୟ ପ୍ରାୟ ୧୪୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ କୌଣସି ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । "ପ୍ରଣମିତେ ଖଟଇ କପିଳେଶ୍ୱର ରାଜା" ଏଥିରୁ କପରି ଓ କାହିଁକି ସେ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ରାଜତ୍ୱ ସମୟ ଭୋଗ କରିଥିବେ ବୋଲି ଧରାଯିବ ? "ସାରଳାଦାସକୁ ଗତିମୁକ୍ତି ଦେବା" ଓ ଏ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉକ୍ତିମାନଙ୍କରୁ ବା କାହିଁକି ତାଙ୍କୁ ଜରା-ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲା ବୋଲି ଧରାଯିବ ? ଯେଉଁମାନେ ଭକ୍ତ, ସେମାନେ ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥାନ୍ତି । ଅତଏବ ଏପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବାପାଇଁ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦେ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଶାରଳା ଦାସ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟ (ସପ୍ତବିଂଶତି ବର୍ଷ)ର କୌଣସି ଭାଗରେ

(ଆନୁମାନିକ ଅନ୍ତିମ ଭାଗର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ) ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏପରି ଅନୁମାନ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଅତଏବ କବି କେଉଁ ସାଲରେ ମହାଭାରତ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ କେଉଁ ସାଲରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଉପାଦାନ ମିଳି ନଥିବାରୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହି ହେଉନାହିଁ ।

କବିଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ :—ଶାରଳାଦାସ ଶୂଦ୍ର ଏବଂ ତାଙ୍କର କୁଳସଂଜ୍ଞା 'ପରିଡ଼ା' ଥିଲି ବୋଲି କେତେକ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବଡ଼ ଭାଇଙ୍କ ନାମ ପରଶୁରାମ ଥିଲି । କବି ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ଜଙ୍ଖେରପୁର ବା ଆଧୁନିକ ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମଟି କଟକ ଜିଲ୍ଲାରେ କଟକଠାରୁ ପୂର୍ବକୁ ପ୍ରାୟ ୩୦ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

(କ) ଜମ୍ବୁଦ୍ୱୀପ ଭୂତଖଣ୍ଡ ମଣ୍ଡଳ ଓଡ୍ରରାଷ୍ଟ୍ର,
ଭୁବନ ଯାଜନଗ୍ର ପୂର୍ବଦିଗ ମହୋଦଧି ତଟ ।
ଶ୍ୱେତବାହ୍ମ ନୀଳସୁନ୍ଦର ଗିରି ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ,
ମହେନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା କୋଣାର୍କ ଐଶାନେ ।
ସେ ପୁରି ବାସ ଯଂଖେରପୁର ବାସିନୀ,
ଗିରିଜାରି ଆଜ୍ଞାରେ ତହିଁରେ ମୁହିଁ ଜନମି । (ବିରାଟ ପର୍ବ)

(ଖ) ଝଙ୍କଡ଼ ଯାହାକୁ ପୂର୍ବେ ବାରସ୍ୱତୀ ବୋଲି
ଗିରିଜାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ମୁଁ ତହିଁ ଜନମିଲି । (ବ. ପ.)

(ଗ) ନୀଳସୁନ୍ଦର ଗିରି ଉତ୍ତର ଦିଗ କୋଣେ
ସାରସ୍ୱତ ଭୂମି ଭୂତଖଣ୍ଡ ଐଶାନ୍ୟେ ।
ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ବୋଲି କରି ନଦୀ ଏକଗୋଟି
ବୃଦ୍ଧ ମାତାଙ୍କ ପାରୁଶେ ମହୋଦଧି ଭେଟି ।
ସେ ନଦୀ ତୀରରେ ପର୍ଶୁରାମ ଯେ ଘାଟଇ
କନକାବତୀ ନାମେ ପାଟଣା ପ୍ରକାଶଇ ।

ତା ଉତ୍ତରେ ଅନୁଜ ସରଳ ବୋଲି ଗ୍ରାମେ
ବିଜୟେ ମାହେଶ୍ୱରୀ ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀ ନାମେ । (ଆ. ପ.)

(ଘ) ଚନ୍ଦ୍ରୋପଳା ନଦୀ ଯେ ଉତ୍ତର ଭାଗେଣ
ଜଙ୍ଘେରପୁର ନାମେ ଅଟଇ ପାଟଣ । (ମ. ପ.)

ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ଲେଖିଲା ବେଳକୁ କବି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ।

ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ମୋର ଅଟଇ ବସତି
ମୂର୍ଖଙ୍କ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସଦା ଗଲା ଦିନରାତି ।

(ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ । ଅରୁଣୋଦୟ ପ୍ରେସ, ପୃ-୨)

ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମଟି ଉତ୍କଳରେ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଶାକ୍ତପୀଠ ରୂପେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ତତ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମଗୁଡ଼ିକ ସମୂହଭାବରେ ଝଙ୍କଡ଼ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରାମଟି ପୂର୍ବେ ବାରସ୍ୱତୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ନାମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଝଙ୍କଡ଼ ଅଞ୍ଚଳର ଭୌଗୋଳିକ ପରିସ୍ଥିତି କବି ନିର୍ଭୁଲରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଝଙ୍କଡ଼ ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ରୋତ ନାଳ ଦେଖାଯାଏ; ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ ତାହାକୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ବୋଲି କହନ୍ତି ଏବଂ ଫଳସପ୍ତମୀ (ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ସପ୍ତମୀ ଦିନ) ବିଖ୍ୟାତ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର (ଅର୍କତୀର୍ଥ) ନିକଟସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀର ମୁହାଣରେ ଯେପରି ମହୋଦଧି ସ୍ନାନ ହୁଏ, ଏହିଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିଦିନ ବହୁ ଲୋକ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀଟି ପୂର୍ବେ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ସମୁଦ୍ରରେ ବୃଦ୍ଧମାତା (ମାତା ମଠ ?) ନିକଟରେ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହି ନଦୀକୂଳରେ ଝଙ୍କଡ଼ ନିକଟରେ କନକପୁର ଗ୍ରାମଟି ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଏଠାର ନଦୀର ଘାଟଟି ପର୍ଶୁରାମ ଘାଟ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ବୋଲି ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି କନକପୁର ଗ୍ରାମ ପୂର୍ବେ "କନକାବତୀ ପାଟଣା" ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିବା ଶାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି । ଝଙ୍କଡ଼ ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀର ପର୍ଶୁରାମ ଘାଟ ନିକଟସ୍ଥ କନକାବତୀ (କନକପୁର) ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତରରେ ସରଳ ନାମକ

ଗ୍ରାମଟି ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହା ଝଙ୍କଡ଼ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲା । ସାଁରଳା ଚଣ୍ଡୀ ଏହି ଗ୍ରାମରେ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସରଳ ଗ୍ରାମଟି ସାନ ସରଳ ନାମରେ ପୂର୍ବେ ପରିଚିତ ହେଉଥିବାରୁ କବି ତାହାକୁ 'ଅନୁଜ ସରଳ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି ସାନ ସରଳ ଗ୍ରାମରେ କବି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କନକପୁର ଓ ଝଙ୍କଡ଼ ଗ୍ରାମଦ୍ୱୟ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବାରୁ କବି ନିଜ ଜନ୍ମଗ୍ରାମର ନାମ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରାମଦ୍ୱୟର ନାମରେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ପରିଚିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଉତ୍ତରକୁ ମହାନଦୀର ଏକ ଶାଖା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ପୂର୍ବାଭିମୁଖୀ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ୁଛି । ଏହି ଶାଖାଟି ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମରେ ପରିଚିତ । କବି ଏହି ମହାନଦୀ-ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମହିଁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମହାନଦୀ-ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମରେହିଁ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ସ୍ୱଗ୍ରାମର ଦିଗନିର୍ଣ୍ଣୟ ଠିକ୍ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ୱେତବାହ୍ନୀ ବା ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର (ଯାଜପୁର) ଓ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତ (ପୁରୀ, ନୀଳାଚଳ) ଏ ଦୁଇ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରେ ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା (କୋଣାର୍କ ନିକଟସ୍ଥ) ଓ କୋଣାର୍କର ଐଶାନରେ ଏହା ଅବସ୍ଥିତ ।

କବିଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତ ପର୍ଶୁରାମ ପରିଡ଼ା ଘାଟିଆ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ସେ କନକାବତୀ ପାଟଣାକୁ ପର୍ଶୁରାମ ପାଟଣା ନାମ ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ ।

ସାରଳା ଦାସ ଓ ଶାରଳା ଦାସ ଉଭୟ ପ୍ରକାର ନାମ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ବହୁ ସ୍ଥାନରେ 'ଦାସ' ସଂଜ୍ଞାରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

ଝିଣ୍ଟୋଲହିଁ ପ୍ରାଚୀନ "ଚେଲିତାଲୋ" :—

ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଝିଣ୍ଟୋଲ ଅଞ୍ଚଳଟି ବଡ଼ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ଥିଲା । ମହାନଦୀ (ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା) ସେତେବେଳେ ସୁନାବ୍ୟା ଥିବାରୁ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜଳପୋତ ଯିବାଆସିବା କରୁଥିଲା । ଝିଣ୍ଟୋଲ ପୂର୍ବେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୂବନ୍ଦର ଥିବାହିଁ

ଅନୁମାନ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ "ଚେଲିତାଲୋ" ନାମକ ଭୂବନ୍ଦର ଥିବା ବିଷୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନସାଁ ତାଙ୍କର ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଚେଲିତାଲୋ 'ଛିତୋଲ'ର ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଦେଶବିଦେଶର ବହୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଏହି ବନ୍ଦର ବାଟେ ଚଳୁଥିଲା । ଏହାର ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠ ରତ୍ନଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରି ଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଦେଶବିଦେଶର ବହୁ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଓ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆସୁଥିଲେ ଏବଂ ଏହାଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସଂସ୍କୃତିର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ପୁଣି ସ୍ୱୟଂ ଶାରଳା ପୀଠ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରୁ ବହୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ବାଣିଜ୍ୟ, ତୀର୍ଥ ଯାତ୍ରୀ ଓ ବିଜ୍ଞବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସମାଗମ, ପୀଠର ମହିମା ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଏକ ଉଚ୍ଚ ଉନ୍ନତ ଅଞ୍ଚଳରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା ।

ଅବଶ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ସମୟକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗୌରବର ବହୁ ଅଂଶ ଛିତୋଲ (ଚେଲିତାଲୋ) ହରାଇ ସାରିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ସେତେବେଳକୁ ବହୁତ ହ୍ରାସ ପାଇଥିଲା । ରତ୍ନଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରି ସେତେବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପୀଠରୂପେ ଆଉ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ହିନ୍ଦୁ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ସମାଗମ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା । ଏହି ଉନ୍ନତ ଅଞ୍ଚଳର ବିବିଧ ସଂସ୍କୃତିର ମିଶ୍ରଣ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ରୀତିନୀତି, ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରଂପରାର ଯେଉଁ ସମୃଦ୍ଧ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ତାଙ୍କର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତେନ୍ତୁଳିଆପଦା, କନକପୁର ଓ ନଳକଣ୍ଟବଣ୍ଡୀ ଗ୍ରାମରେ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବର୍ତ୍ତମାନ ନିଜକୁ 'ପରିଜା' ବୋଲି ପରିଚିତ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ କରଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେକ ପରିବାର 'ପରିଡ଼ା' ସଂଜ୍ଞା ରଖିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ 'ପରିଜା' ଓ 'ପରିଡ଼ା' ଶାରଳାଙ୍କ ବଂଶଧରତ୍ୱ ଦାବୀ କରନ୍ତି ।

କବିଙ୍କ ନାମ :—ଶାରଳା ଦାସ ଚଣ୍ଡୀ ସାରଳାଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ କବି ହୋଇପାରିଥିଲେ ବୋଲି ସେ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି । "ଶାରଳାଦାସ ବା ସାରଳାଦାସ" ନାମ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ପରେ ସେ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତୃମାତୃଦତ୍ତ ନାମ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଥିଲା ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । କବି କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ନିଜର ପୂର୍ବ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । କବି ନିଜକୁ ଶାରଳା ଦେବୀଙ୍କର ଦାସ ବୋଲି ଲେଖିବାବେଳେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସିଦ୍ଧ ସାରଳାଦାସ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ ଅଗ୍ନି ଦେବତାଙ୍କ ଚରଣେ ସନ୍ତତ
ଶ୍ରୀ ସିଦ୍ଧ ସାରଳାଦାସ କରେ ପ୍ରଣିପାତ ।

(ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ : ଅରୁଣୋଦୟ ପ୍ରେସ ସଂସ୍କରଣ—ପୃ ୭୨)

ଜୟ ଜୟ ଅପର୍ଣ୍ଣା ଗୋ ତୋହର ଚରଣ
ଶ୍ରୀ ସିଦ୍ଧ ସାରଳାଦାସ ମାଗଇ ଶରଣ ।

(ମ. ଭା. ପୃ. ୮୯ ଅ. ପ୍ରେସ)

ଶୁଦ୍ର ମୁନି ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଦାସ ଦେଲୁ ନାମ
ଏ କଥାରେ ମୋହର ଗଲା ମତିଭ୍ରମ ।

(ଆ. ପ. ପୃ. ୧୫୨)

ରାମାୟଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତକୁ ନିରନ୍ତରେ ଘୋଷ
ରାମଙ୍କ ଶରଣ ନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଦାସ ।

(ବି. ରା. ପୃ. ୩୭)

ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା ଓ କବିତ୍ୱ ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି :—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା ଓ କବିତ୍ୱ ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ଜନଶ୍ରୁତି ରହିଅଛି । ଏତେ ବଡ଼ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୌଳିକଭାବେ ରଚନା କରିବା ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷେ ଯେ ବହୁ କଷ୍ଟକର ବ୍ୟାପାର, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ କବି

ଯେଉଁ ସମୟରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ, ସେ ସମୟର ଅବସ୍ଥାକୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏଥିରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାପାଇଁ ବହୁତ କାରଣ ଅଛି । କୌଣସି ଦୈବୀଶକ୍ତିର ସାହାଯ୍ୟ ନ ପାଇଲେ ଏପରି ଦୁରୂହ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରିବା କିଛି ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । କବିଙ୍କ କବିତ୍ୱ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦୈବୀଶକ୍ତିର ଅବତାରଣା ଶୁଣାଯାଏ । କେବଳ ଶାରଳା ଦାସ କାହିଁକି, ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ବଡ଼ କବି ଓ ଲେଖକଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଅନେକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣାଯାଏ । ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱୟଂ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ବରପୁତ୍ର ବୋଲି କଥିତ ଅଛି ।

ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନରେ କେତେ ଗୋଟି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା— "ଝଙ୍କଡ଼ ପ୍ରଗନାସ୍ଥ ମହାମାୟା ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ପୀଠ ନିକଟରେ କୌଣସି ଏକ ଶୂଦ୍ରର ବସତି ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ପିତା ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମହାଭାରତ ବିଷୟରେ ଗଳ୍ପ କରନ୍ତି । ସମୟ ସମୟରେ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ମନେ ଅଛି କି ନାହିଁ ପଚାରନ୍ତେ ସମସ୍ତେ କିଛି କିଛି କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ନାମଧେୟ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର କିଛି କହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ପିତା ତାହାଙ୍କୁ ନାନା କଟୂ ଭାଷଣ କରନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର କ୍ଷୁଭିତ ହୋଇ ଜଗଦମ୍ବା ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଧା ପଡ଼ିଲେ । କିଛି ଦିନ ପରେ ଦେବୀ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ବର ଯାଚନ୍ତେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ, 'ମୁଁ ମହାଭାରତ ରଚନା କରିପାରିବି, ଏହି ବର ପ୍ରଦାନ କର ।' ତାଙ୍କଠାରେ ଦେବୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ଯେ, 'ତୁ ଖେଦା ଲେଖନ ଘେନି କଳମ୍ବବଟ ମୂଳରେ ବସ; ଯାହା ଉପରୁ ଶୁଭିବ, ଲେଖ ।' ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ତଦନୁସାରେ କଳମ୍ବବଟ ମୂଳରେ ବସିଲେ ଏବଂ ଯାହା ଶୁଭୁଥାଏ ତାହା ଲେଖୁଥାନ୍ତି । ଏହା ମହାଭାରତ ଅଟେ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ସ୍ୱୟଂ ସାରଳା ଦେବୀଙ୍କର ଦାସ (ପରିକର) ନାମ ଧାରଣ କଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ନାମ ସାରଳା ଦାସ ବୋଲି ଲୋକରେ ପ୍ରଚରିତ ହେଲା ।"

(ପୁରାଣ ପ୍ରକାଶିକା କମ୍ପାନୀଙ୍କ ମହାଭାରତ ମୁଖବନ୍ଧ ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୮)

ଅନ୍ୟ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଏହିପରି—"ଶାରଳା ଦାସ ପୂର୍ବପରି ଦିନେ ଗୋଟିଏ ବିଲରେ ହଳ କରୁଥିଲେ । ହଳକର୍ମରେ ଶ୍ରାନ୍ତ ବୋଧ ହେଲାବେଳେ ନିଜର ଏବଂ ଗୋରୁ ଦୁଇଟିର ଉତ୍ସାହ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରିୟତମ ଚଉତିଶା ଗୀତ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ ଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେଦିନ ଅତ୍ୟଧିକ ଶ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ଗୀତ ବୋଲୁ ବୋଲୁ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ପଦେ ପଦେ ମନେ ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସେ ଅଗତ୍ୟା ଗୀତରସରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କଠାରେ ଧ୍ୟାନ ରଖିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ଏହି ଗୀତ ବନ୍ଦ କରନ୍ତେ ହଠାତ୍ ଏକ ନାରୀମୂର୍ତ୍ତି ସେଠାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ତାହାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଲେ—'ଗୀତ ବନ୍ଦ କଲୁ କାହିଁକି ? ବୋଲ ବୋଲ, ଆସିଯିବ ସେ । ତୋ ଗୀତ ମୋତେ ବଡ଼ ଭଲ ଲାଗେ । ମୋର ଇଚ୍ଛା ତୁ ଯେପରି ମହାଭାରତ ରଚନା କରିବୁ ।' ଏହା କହି ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ । ଦାସେ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ଗୀତ ଆରମ୍ଭ କରି ସଫଳକାମ ହେଲେ ।"

(ସାରଳାଚରିତ)

ସ୍ୱର୍ଗତ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ ମହାକବି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ କବିତ୍ୱସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ଓ ମହାଭାରତ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିରେ ଏହି ବିଷୟ ନ ଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଏହାକୁ କୌଣସି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକର ପ୍ରକ୍ଷେପ ବୋଲି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ପୋଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପାଠ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା । ଏହି ବିଷୟଟିକ "ଖଣ୍ଡିଏ ହସ୍ତଲିଖିତ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଲେଖା ଅଛି" ବୋଲି ରାଜଗୁରୁ ଲେଖିଛନ୍ତି । (ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ ପୃ ୫୩-୫୫)

"କୈଳାସବାସୀ ସେ (ଶାରଳା ଦାସ) ରୂପରେ ଅବତାର
ମୂର୍ଖ ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେଲା ଶୁଦ୍ର ଘର ।
ଝିରଜାମଣ୍ଡଳ ଦେଶେ କୃଷି କରୁଥାଇ
ଏକ ଦିନେ ପଦେ ସେ ଟେକିଲା ଗୀତ ଗାଇ ।

ଷଟଛକୁ ଗୁହିଁଲ ଆମ୍ଭେ (ଶାରଳା ଦେବୀ) ବୃଦ୍ଧାସ୍ତ୍ରୀ ରୂପ
ତେଣୁକର ଗୀତ ପଦ କଲକ ସେ ଲେପ ।
କରେ ହଲବାଡ଼ି ଧରଣ ଭୂମି ଚଷି
ପୁଣିହିଁ ତମାଲ୍ଲ ଗୀତ ଗାଇଲ ପଦେ ହସି ।
ଅତିବୃଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥା ହୋଇଣ ଆମ୍ଭେ ଗଲୁଁ
ସେ କୃଷିକାର ପାଶେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲୁଁ ।
ସ୍ଥଳନ୍ତେ ଲଡ଼ବଡ଼ ଯେ ଛୁଡ଼ା ଧୋତି କଟି
ସେ ଭୂମିର ହୁଡ଼ା ନ ପାରିଲୁଁ ଉଠି ।
ଥର ଥର ହୋଇ ଭୂମିରେ ପଡ଼ିବାବେଳେ
କୃଷିକାର ଦେଖି ଧାଇଁଲ ତତ୍କାଳେ ।
ବେନି କରେ ମୋତେ କୋଳାଗତ କରି
ସ୍ଥିର କରି ନେଇ ବସାଇଲ ଧରି ।
କାହିଁର ମାତା ତୁ ଗୋ କେବଣ ଦେଶ ଯାଉ,
ସଙ୍ଗେ କେହି ନାହିଁ ଏକା ତ ଅଇଲୁ କାହୁଁ ।
ମୁଁ ବୋଇଲି ଆରେ ବନ୍ଧୁବର୍ଗ ମୋର ନାହିଁ,
ତେଣୁ ଏକା ହୋଇ ଅଇଲି ଏଥେ ମୁହିଁ ।
ଯକ୍ଷପୁର ଶାସନେ ଅଟଇ ମୋର ବାସ,
ବଣା ହୋଇ ଅଇଲି ନଜାଣି କେଉଁ ପାଶ ।
ମୁଁ ବୃଦ୍ଧା ମୋତେ ଗଙ୍ଗା ପାରି କରି ଦିଅ,
ଆମ୍ଭର ଆୟୁ ଯେନ ଆପଣେ ବଞ୍ଚିଥାଅ ।
ମୁହିଁ ବୃଦ୍ଧାସ୍ତ୍ରୀ ଯେ ଦେହରେ ସୁସ୍ଥ ନାହିଁ,
ଜଳ ଶୀତରେ ଲାଗିଲେ ବାଧା ଯେ ବଳଇ ।
ଏ ନଦୀ ପାରି ମତେ ଦିଅ ହୋ କୃଷିକାର,
ତ୍ୱରିତେ ଯିବି ମୁଁ ମୋର ଯକ୍ଷପୁର ।
ଶୁଣି ମହାକାଳ ହଳ ଛାଡ଼ିଦେଲା,
ମତେ ନେଇ ଯେ କାଖରେ ବସାଇଲା ।

ବୃଢ (ବୁଢା ?) ଗଙ୍ଗା ତିରେ ହୋଇଲ୍ ପ୍ରବେଶ,
ଦେଖିଣ ତାହାର ଯେ ଉଡ଼ିଲା ସାହସ ।
ମନେ ବିଚାରିଲ ପ୍ରଖର ନଦୀଜଳ,
କେମନ୍ତ କରି ଏଥି ପାଇବି ଥଳ କୂଳ ।
ଆମ୍ଭେ ବୋଇଲୁଁ ବାବୁରେ ବହନ ପାରକର,
ତୁରିତେ ଯିବି ମୁଁ ନୋହିବ ଉଛୁର ।
ଶୁଣିକରି ଜଳରେ ପଶିଲା ଧସାଇ,
ବାମ କାଖ ଉପରେ ମତେ ଯେ ବସାଇ ।
ଡାହାଣ କରେ ଯେ ଧରିଛୁ ହଳବାଡ଼ି,
ସ୍ଥିର ସ୍ଥିର କରି ଚରଣ ଯେ ଗୁଡ଼ି ।
ଚରଣ ବୁଡ଼ି ଜାନୁ ବୁଡ଼ିଲା ତାର କଟି,
କାଖ ଉପରୁ ପୁଣି ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଦେଲା ଟେକି ।
ସ୍କନ୍ଧ ଉପରେ ନେଇ ବସାଇଲା ତୁରିତ,
ପୁଣି ସ୍କନ୍ଧକୁ ଜଳ ଟେକିଲା ଅପ୍ରମିତ । X X
ପୁଣି ମାୟାରେ ଜଳ ସ୍କନ୍ଧକୁ ଲାଗିଲା,
ମସ୍ତକ ଉପରେ ବେଗେ ନେଇ ବସାଇଲା ।
ଆମ୍ଭେ ଜାଣିଲୁଁ ତାର ହୃଦର ବେଦନା,
ବୋଇଲୁଁ ବାବୁ ଗୀତ ପଦେ ଗାଉନା ।
ବଚନେ କହିଲା ମା ଗୋ ମୂର୍ଖ ମୋର ମତି,
ବଷଟ୍‌କାର (?) ପଦ କେମନ୍ତେ କରିବି ଉକତି ?
ଆମ୍ଭେ ବିଚାରିଲୁଁ ରେ ହୋଇଲା ତୋର ଜ୍ଞାନ,
ଶ୍ରୀ ମହାଭାରତ ଏବେ କର ତୁ ଲେଖନ ।”

ରାଜଗୁରୁ ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଏହା ଶାରଳାଦେବୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ କହିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି ।” ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନତର ପୋଥିରେ ଏହି ଅଂଶ ନଥିବାରୁ ରାଜଗୁରୁ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି, “ସମ୍ଭବତଃ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟଶଠ ଏହା ପରେ ମିଶାଇଅଛି । ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଥାନ୍ତୁ ବା ଅନ୍ୟ କେହି

ମିଶାଇଥାନ୍ତୁ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ 'ଛନ୍ଦ' ଚଉତିମାଳର ଅନୁକରଣ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଅଛି ।"

ଏହିଠାରେ 'ଗଙ୍ଗା' ନଦୀକୁ ବୁଝାଉଛି । ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀ କୃଷିକାର ମହାକାଳର କୃଷିକର୍ମ ସମୟର ମନଫୁଲଣିଆ ଚଉତିମାଳ ଗାନରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ଭକ୍ତର ମନକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ସେ ମାୟା ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଅଚଳ ବୃଦ୍ଧାକୁ ବନାଦ୍ୱିଧାରେ ନିଜ ମସ୍ତକରେ ବସାଇ ନଦୀଭିତରେ ପଶି ପାରିବାରେ ମହାକାଳ ଯେଉଁ ହୃଦୟବତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦେଲେ ସେଥିରେ ଦେବୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ମହାଭାରତ ରଚନା କରିବାପାଇଁ କବିତ୍ୱଶକ୍ତି ଦାନକଲେ । ଏହିଦିନୁଁ କୃଷିକାର ମୂର୍ଖ ମହାକାଳ ମହାକବି ଶାରଳା ହେଲେ । ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ କବିତ୍ୱଶକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ସେ ନିଜକୁ ଶାରଳା ଦାସ ବୋଲି ପରିଚୟ କରାଇଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ଦେବୀ ସାରଳାଙ୍କ ମହିମା କୀର୍ତ୍ତନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହିମା ବଳରୁ ମୂର୍ଖ ପଣ୍ଡିତ ହେବାର ଅଲୌକିକ ଓ ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରୁଛି ।

ପ୍ରଥମ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କର ପରଶୁରାମ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଭାଇମାନେ ଥିବାର ଯେଉଁ ସୂଚନା ମିଳୁଛି, ସେ ବିଷୟରେ ନିଜେ କବି କିଛି ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । କେବଳ ସେ 'ପଶୁରାମ'ଙ୍କର ଅନୁଜ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ପିତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭର୍ତ୍ସିତ ହେବା ବିଷୟରେ ସେ କିଛି ଲେଖିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ବରରୁ ସେ ମହାଭାରତ ଲେଖିବା ପରେ 'ଜନ୍ମଦାତା' ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ 'ଶୂଦ୍ରମୁନି ସାରଳା ଦାସ' ବୋଲି ନାମ ଦେଲେ ।

ଜନ୍ମଦାତା ପ୍ରସନ୍ନ ଯହୁଁ ମୋତେ ହେଲେ,
ଶୂଦ୍ରମୁନି ଶାରଳା ଦାସ ନାମ ଦେଲେ । ଆ. ପ.

କବି ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କୁ ନିଜର ମାତା ରୂପେ ଦେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନତା ଉପରେ ଏକାନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିଥିଲେ । ଏପରି କି ସେ ନିଜକୁ ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଶୁଦ୍ର ମୁନି ଶାରଳା ଅଟେ ଚଣ୍ଡୀ ପୁତ୍ର । ସ. ପ. ।
ଝଙ୍କଡ଼ପୁର ବାସିନୀ ଯେ ସାରଳା ଦେବୀ,
ତାହାଙ୍କର କୁମର ମୁଁ ଶ୍ରୀସାରଳା କବି । (ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ)

କବି ଯେ ସାରଳାଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ କବିତ୍ୱଶକ୍ତି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ ସେ ସମୟରେ ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ଭିନ୍ନ ରୂପ ଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତେତେ ଉନ୍ନତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଯାହା କିଛି କାବ୍ୟ କବିତା ଥିଲା, ସେ ସବୁ ଗ୍ରୋଟ ଗ୍ରୋଟ ଆକାରରେ । କେବଳ ସେତକ ପଢ଼ି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ସମୟରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଆଦର ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ କମ୍ ଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜତ୍ୱ ଚାଲୁଥିଲା । ଲୋକେ ସଂସ୍କୃତ ଛଡ଼ା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପଢ଼ିବା ପାଇଁ ଘୃଣା ବୋଧ କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା କରିବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନଥିଲା । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଦାସ କିଛି ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ଦେବୀଙ୍କ ବର ପ୍ରସାଦରୁ କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଏତେ ବଡ଼ କବି ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନିଜକୁ ସବୁବେଳେ ଗୌଣ ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଯାହା ଲେଖୁଥିଲେ, ତାକୁ ନିଜର ପରମାରାଧ୍ୟ ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କ କୃପାରୁ ବୋଲି ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ।

ସାରଳା ଦାସ ଶରଣ ପଶେ ସେ ଚରଣେ
ମୂର୍ଖ ମୁହିଁ ଅପଣ୍ଡିତ ଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ ନ ଜାଣେ ।

ବୁଦ୍ଧି ଧ୍ୟାନ ଜ୍ଞାନ ଯୋଗ ଲୟ କିଛି ନାହିଁ
ଗ୍ରନ୍ଥ ଭେଦିବାକୁ ଶକ୍ତି ମୋର ଅବା କାହିଁ ?

ଶ୍ରୀ ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ସଦା ଅଟେ ଦାସ
ଆଜ୍ଞାରେ ମୁଁ ଶାସ୍ତ୍ର କିଛି କରିଛି ଅଭ୍ୟାସ ।

ସେ ଯାହା କରନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ମୁଁ ତାହା ଲେଖଇ
ଅପଣ୍ଡିତ ମୂର୍ଖ ମୋର ଶାସ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ । ବି. ରା. ।

ଅଦୃଷ୍ଟିକି ଦୃଷ୍ଟି ମୁହିଁ କରାଇଲି ଆଣି
କୃପା କରିବାରୁ ମା' ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀ ।
ଏ ପଦ ରଚନେ ମୁଁ ନ କରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା
ଲେଖେଁ ସାରଳା ଦିଅନ୍ତି ମୋତେ ଯାହା ଆଜ୍ଞା ।
ଜନ୍ମହୁଁ ମୂର୍ଖ ମୁ ପଢ଼ି ନାହିଁ ବିଦ୍ୟା
ନ ଜାଣଇ ଜପ ମନ୍ତ୍ର ନୁହଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ।
ସେ ମାତା ପ୍ରସାଦେ ଯାହା ମନେ ମୋର ସ୍ଫୁରେ
ଲେଖଇ ଯେ ବସି ନୀଳ କଳ୍ପବଟ ମୂଳେ । ଦ୍ରୋ. ପ. ।
ନ ପଢ଼ିଲି ଅକ୍ଷର ମୁଁ ନୁହେଁ ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀ
ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବସି ନ କଲି ସମାଧି ।
ସାଧୁ ନ ବସିଲି ନ ବସିଲି ବିପ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ
ଶିଶୁ ବୁଦ୍ଧି ମୋହର ବୟସ ଅଳପଟି । ମ. ପ. ।
ମୂର୍ଖ ଅପଣ୍ଡିତ ମୁଁ ନ ଜାଣଇ ସନ୍ଧି
ନ ଜାଣଇ ଅକ୍ଷର ଯେ କସ ଅବା ବୁଦ୍ଧି । ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ।
ନ ପାଇଲି ପଦ ମନ୍ତ୍ର ନ ଗଲି ମୁଁ ତୀର୍ଥ
ନ ପଶିଲି ଯାଗ ଯଜ୍ଞେ ନ ଭାବିଲି ମନ୍ତ୍ର ।
ନ ପଢ଼ିଲି ଅକ୍ଷର ମୁଁ ନ ଜାଣଇ କିଛି
ଅନଅଭ୍ୟାସେ ମୋତେ ପ୍ରସନ୍ନ ବିନ୍ଧ୍ୟାକ୍ଷୀ । ବି. ପ. ।
ଅଯଶୀ ଅକର୍ମୀ ମୂର୍ଖ ମୁହିଁଟି ଅଟଇ
ଶ୍ରୀ ସାରଳା ପ୍ରସନ୍ନରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୁଁ ରଚଇ । ବି. ପ. ।

ଏପରି ଲେଖିବା ଦ୍ୱାରା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାନୁଭବତା ଓ ସୌଜନ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ମାତ୍ର । ସେ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ପଢ଼ିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନିଜକୁ ଅପଣ୍ଡିତ, ମୂର୍ଖ, ଅକର୍ମୀ, ଅଯଶୀ ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ମହାକବି କାଳିଦାସ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଦୈନ୍ୟଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"କସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭବୋବଂଶଃ କଚାଳ୍ପ ବିଷୟା ମତିଃ ।" ସେ ଦେବୀଙ୍କର ପରମ ଭକ୍ତ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ସକଳ କର୍ମ, ସକଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରସାଦରୁ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଶାରଳାଦାସ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଦେବୀଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ଲେଖିଥିଲେ । ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀ ତାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଲେଖନ ଓ ତାଳପତ୍ର କେତେଖଣ୍ଡ ଦେଇ ପଦ ଲେଖାଉଥିଲେ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେବୀ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ଯାହା ଦେଉଥିଲେ, ସକାଳୁ କବି ସେସବୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ । ଦେବୀଦତ୍ତ ଲେଖନୀଟି ଧରିଲେ କେବଳ ତାଙ୍କୁ ପଦ ଦିଶୁଥିଲା ଏବଂ ସେ ଅନର୍ଗଳ ଲେଖିଯାଉଥିଲେ । ନୀଳକଳ୍ପବଟ ମୂଳେ ବସି ଲେଖୁଥିବା ସେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବଟ ସାରଳାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଥିବାହିଁ ଅନୁମାନ ହୁଏ । ନୀଳକଳ୍ପ-ବଟମୂଳେ ବସି ଦେବୀଦତ୍ତ ଲେଖନ ଧରି ଦେବୀଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନୀର ପ୍ରସନ୍ନ-ବାଣୀ ସେ ଲେଖିଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ଏହା ବଳରେ ସେ ସବୁ 'ଅଦୃଷ୍ଟି' କୁ 'ଦୃଷ୍ଟି' କରାଇଥିଲେ । ସେ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ସବୁ ଦେଖିପାରୁଥିଲେ ଏବଂ ସବୁ ଲେଖିଯାଉଥିଲେ ।

ଆହେ ବୁଧଜନେ ମୋତେ ସେ ଯାହା କହଇ
ଅରୁଣ ଉଦୟ କାଳେ ତାହା ମୁଁ ଲେଖଇ । ଚ. ପୁ. ।

ସାରଳା ପାଦରେ ମୁଁ ଦିନରାତ୍ର ଖଟେ
ସେ ଯାହା କହଇ ବଦନରେ ରଟେ ।

ସେ ମହାମାୟା ରାତ୍ରିରେ ଯାହା ମୋତେ କହି
ମୁହିଁ ସେ କଥା ଗୋଟିକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରଇ । ଚ. ପୁ ।

ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଣ ମୋତେ କହନ୍ତି ଯେ ବାଣୀ
ମୁଁ ତାହା ଲେଖିପକାଏ ପତ୍ରରେ ତକ୍ଷଣି । ଚ. ପୁ. ।

ଝଙ୍କଡ଼ପୁରରେ ତୁହି କହିବାରୁ ମୋତେ
ଲେଖନ ପତ୍ର ଆଣିଦେଲୁ ନଶିରାତେ ।

ତୁହି ଯାହା କହିଦେଉ ମୁହିଁ ତା ଲେଖଇ
ସର୍ବଦା ସାରଳାଦାସ ମୂରୁଖ ଅଟଇ । ଆ. ପ. ।

ଅଭୟ ବାକ୍ୟେ ଶ୍ରୀ ଶାରଦା ପ୍ରସନ୍ନ
ସେ ଯାହା କହଇ ମୁଁ କରଇ ଲେଖନ ।

ପ୍ରସନ୍ନେ ଦେଲେ ମୋତେ ଲେଖନ ଗୋଟିଏ
ତାହା ଘେନ ଲେଖିଲେ ତୃଣ୍ୟ ମତେ ହୁଏ ।

ତେଣୁକର ଲେଖନ କଲି ମୁହିଁ ଗ୍ରନ୍ଥ
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ପଢ଼ିଲେ ହେବ ପୁଣ୍ୟ ଜାତ । ବ. ପ. ।

ଜାତିସ୍ମରତ୍ୱ—

ସାରଳାଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରସନ୍ନରୁ ସେ କେବଳ କବି ହୋଇ ନଥିଲେ, ଜାତିସ୍ମର ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ସଂସାରରେ ଏପରି ଜାତିସ୍ମରମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଖୁବ୍ କମ୍ । ତାଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ତପସ୍ୟା ବଳରୁ ସେ ଏହି ଶକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ମହାକବିଙ୍କର ଲେଖାର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଏ ।

କୈଳାସ ଦ୍ୱାରପାଳ ନାମ ମୋର ନନ୍ଦୀ
ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଗମେ ହର ଗଉରୀଙ୍କ ବନ୍ଦୀ ।
ଯେଉଁପରି ରତିରସ ସେ ମୋତେ ବୋଇଲେ
ମାତାପିତାଙ୍କ ସଙ୍ଗ ବୋଲିଣ କହିଲେ ।
ତାହା ଶୁଣି ବମ୍ଭବଜ ଦେଲେ ମୋତେ ଶାପ
ତହୁଁ ଦୋଷୀ ହୋଇଲି ମୁଁ ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ।
ପ୍ରଥମ ଜନ୍ମରେ ମୁହିଁ ହେଲି କାଳିଦାସ
ଦ୍ୱିତୀୟ ଜନ୍ମରେ ମୁହିଁ ମହାକାଳ ଧ୍ୱଂସ ।
ତୃତୀୟ ଜନ୍ମରେ ମୁଁ ସାରଳା ଦାସ କବି
ଆଉ ଜନ୍ମେ ମୁହିଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡଳେ ଜନ୍ମିବି ।
ପ୍ରତି ଜନ୍ମେ ପନ୍ଦର ଲକ୍ଷ କଥା ମୁଁ ଭାବିବି
ଚାରି ଜନ୍ମେ ଷାଠିଏ ଲକ୍ଷ କଥା ମୁଁ କହିବି ।
ଉକ୍ତ କଥା କହିସାରି ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡଳ
ତେବେ ଯାଇଁ ହୋଇବି ମୁଁ ଶିବ ଦ୍ୱାରପାଳ ।
ମୋର ଜାତି ନ ଜାଣେ ମୁଁ ଜାଣଇ ଯେ ଏହା

× × ×

ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ସେ ଶିବଙ୍କର ଦ୍ୱାରପାଳ 'ନନ୍ଦୀ' ଥିଲେ । ବିଘ୍ନରାଜଙ୍କର ଶାପରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ପ୍ରଥମେ କାଳିଦାସ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ମହାକାଳ ଧ୍ୱଂସ, ତୃତୀୟରେ ଶାରଳା ଦାସ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ହେଲେ । ଏହି ଜନ୍ମ ପରେ ପୁନରାୟ ଆଉ ଥରେ ମାତ୍ର ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି ପୁନର୍ବାର ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ସିଦ୍ଧ ଶରୀର ଲାଭ କରିବେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜନ୍ମରେ ପନ୍ଦର ଲକ୍ଷ କଥା ଭଣିବ, ଚତୁର୍ଥ ଜନ୍ମରେ ଷାଠିଏ ଲକ୍ଷ କଥା ଲେଖିବେ ବୋଲି ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କର ଏହି ପୂର୍ବ ଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମହାଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଶିବ ଦ୍ୱାରପାଳ ଅଭିସାରିକା କବି
ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜାତ ପ୍ରସନ୍ନ ବାକ୍ୟଦେବୀ । ମୂ. ପ. ।

ସଦାଶିବ ଦ୍ୱାରେ ଦ୍ୱାରପାଳ ପୂର୍ବେ
କଳ୍ପିତ ଶାପେ ମୁଁ ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନି ଏବେ । ବ. ପ. ।

କିନ୍ତୁ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଯାହା ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ମହାଭାରତର ପ୍ରସଙ୍ଗଠାରୁ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ । ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ସିଦ୍ଧ ଦେହରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପୁତ୍ର ମନୁ ଋଷି ଥିଲେ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶାପରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ କାଳିଦାସ ରୂପରେ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ମହାକାଳ ରୂପରେ ଓ ତୃତୀୟରେ ଶାରଳା ଦାସ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦିନେ ମନୁ ମହର୍ଷି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ଯାଇଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରପାଳ ଜୟ ବିଜୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ କକ୍ଷକୁ ତାଙ୍କୁ ନଗ୍ରତି ହାତରେ ପେଲିଦେଲେ । ମନୁ ଏଥିରେ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଜୟ ବିଜୟଙ୍କୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅସୁର ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେବା ପାଇଁ ଶାପ ଦେଲେ । ତାଙ୍କର ମୋକ୍ଷ ପାଇଁ ଏହି ଉପାୟ ରହିଲା ଯେ, ସେମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବୈରୀ ହୋଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିହତ ହୋଇ ନିଜସ୍ଥାନ ପାଇବେ । ସେମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ହିରଣ୍ୟ-ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ, ରାବଣ-କୁମ୍ଭକର୍ଣ୍ଣ,

ଦନ୍ତବକ୍ର-ଶିଶୁପାଳରୂପେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ମୋକ୍ଷଲାଭ କଲେ । ମନୁ ଜୟ ବିଜୟଙ୍କୁ ଶାପ ଦେବାରୁ ବିଷ୍ଣୁ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ମନୁଙ୍କୁ ଶାପ ଦେଲେ ଯେ ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିବେ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଲୀଳା ଗାୟନ କରି ମୋକ୍ଷଲାଭ କରିବେ ।

ପ୍ରଥମ ଜନ୍ମରେ ମୁହିଁ ହେଲି କାଳିଦାସ
ସେ ଜନ୍ମରେ ବିଷ୍ଣୁଲୀଳା କଲି ମୁଁ ପ୍ରକାଶ ।
କାଳେ ସୁପ୍ରସନ୍ନ ମୋତେ ହୋଇଲେ ଅଙ୍ଗିରା
ବିଷ୍ଣୁ ଚରିତ କଥନେ ମତି ମୋର ହିରା ।
ଦ୍ୱିତୀୟ ଜନ୍ମରେ ମହାକାଳ ନାମେ କବି
କଣ୍ଠେଶ୍ୱରୀ ବଦନୀ ସୁପ୍ରସନ୍ନା ବାକ୍ୟଦେବୀ ।
ତୃତୀୟ ଜନ୍ମରେ ହେଲି ଶ୍ରୀ ସାରଳା ଦାସ
ଶ୍ରୀ ବିଷ୍ଣୁଲୀଳାକୁ ମୁଖେ କରିଲି ଅଭ୍ୟାସ ।
ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀ ରାମାୟଣ ଦ୍ୱିତୀୟେ ଭାରତ
ତୃତୀୟେ ଲିଖନ କଲି ଶିଶୁ ଭାଗବତ । ଚ. ପୁ. ।

କବି ନିଜେ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କାହିଁକି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା କଲେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ । ମହାଭାରତରେ ଶିବଙ୍କ ଦ୍ୱାରପାଳ ନନ୍ଦୀ ରୂପେ ଓ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ମନୁ ମହର୍ଷିରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ଶରୀରରେ ଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହାର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ ଜାତ ହୁଏ । କବିଙ୍କ ସ୍ୱରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏପରି ବିଭିନ୍ନତା (ବିଶେଷତଃ କବି ସ୍ୱୟଂ ନିଜର ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଥିବା ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ) ଦେଖାଯିବା ସାଧାରଣତଃ ନ ଘଟିବା କଥା । ମହାଭାରତରେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଏ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ (ଭିନ୍ନ ଆକାରରେ ହେଉ ପଛକେ) ଲିଖିତ ଥିବାରୁ ଏହି ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ପୁଣି ଏହିପରି ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ରୀତିର କେବଳ ଶାରଳାଦାସ ଏକମାତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ,

ବଳରାମ ଦାସ, ପୀତାମ୍ବର ଦାସ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ସମ୍ଭବପର ହେବ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧ ସଂସ୍କରଣ ସମ୍ପାଦିତ ହେଲେ ।

କବିଙ୍କର ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ବିଶେଷ କିଛି ତଥ୍ୟ ମିଳୁ ନାହିଁ । ସେ ବିବାହ କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ, କେଉଁ ସମୟରେ ଶୂଦ୍ରମୁନି ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ, କେବେ ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟ ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାଦାନ ନାହିଁ ।

ତେନ୍ତୁଳିଆପଦା ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ "ମୁନି ଗୋସାଇଁ ମଠ" ନାମରେ ଗୋଟିଏ ମଠ ଅଛି । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ଏହି ମଠଟି ପୂର୍ବେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ଥିଲା ଏବଂ ସେ ଶେଷଜୀବନ ଏଠାରେ କଟାଇଥିଲେ ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ

ଗ୍ରନ୍ଥର ଆକାର—ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ୧୪ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ଲେଖା । ଶାରଳା ମହାଭାରତ ପରି ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ପୃଥିବୀର ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଖୁବ୍ କମ୍ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏତେ ବଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ କମ୍ ଅଛି ।

ରଚନାରେ ମୌଳିକତା—ଶାରଳା ଦାସ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତକୁ ଅନୁବାଦ କରି ନାହାନ୍ତି । ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତକୁ ନିଜ ସମ୍ମୁଖରେ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ରଖି, ସ୍ୱ-ଲେଖନୀର ଶକ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରଗାଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରି, ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱ-କଳ୍ପିତ ମହାଭାରତ ଲେଖିଛନ୍ତି । ମୂଳ ମହାଭାରତର ବିଷୟକୁ ଓ ବିଷୟ-ବର୍ଣ୍ଣନା କ୍ରମକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଅନୁସରଣ ନକରି ନିଜର କଳ୍ପନା-ବିଳାସର ଗତି ଅନୁସାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଶିଷ୍ଟ ଚରିତ ଓ ଘଟଣାମାନଙ୍କର ମୋଟାମୋଟି ଧାରଣା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ପାଠରେ ମିଳିପାରେ । କୌରବ ଓ

ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ବିବାଦ ଓ ତାର ଶେଷ ପରିଣତି ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ (ସାମାନ୍ୟ ପ୍ରଭେଦ ସତ୍ତ୍ୱେ) ପ୍ରାୟ ସମାନ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି କହିଲେ ଚଳେ ।

ଶାରଳା ଦାସ ମୂଳ ମହାଭାରତର ପର୍ବ ବିଭାଗକୁ କେବଳ ସଂଖ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନୁକରଣ କରିଛନ୍ତି । ମୂଳ ଭାରତରେ ୧୮ଟି ପର୍ବ ଅଛି; ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ୧୮ଟି ପର୍ବ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ପର୍ବ-ନାମ ଓ ବିଷୟ କ୍ରମ ଶାରଳା ଦାସ ରକ୍ଷା କରିନାହାନ୍ତି ।

ମୂଳ ଭାରତର ପର୍ବ-ଅନୁକ୍ରମଣିକା:—

୧ । ଆଦିପର୍ବ	୭ । ଦ୍ରୋଣପର୍ବ	୧୩ । ଆନୁଶାସନିକପର୍ବ
୨ । ସଭାପର୍ବ	୮ । କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ	୧୪ । ଆଶ୍ରମିକପର୍ବ
୩ । ବନପର୍ବ	୯ । ଶଲ୍ୟପର୍ବ	୧୫ । ମହାପ୍ରାସ୍ଥାନିକପର୍ବ
୪ । ବିରାଟପର୍ବ	୧୦ । ସୌପ୍ତିକପର୍ବ	୧୬ । ଅଶ୍ୱମେଧପର୍ବ
୫ । ଉଦ୍‌ଯୋଗପର୍ବ	୧୧ । ସ୍ତ୍ରୀପର୍ବ	୧୭ । ମୌଷଲପର୍ବ
୬ । ଭୀଷ୍ମପର୍ବ	୧୨ । ଶାନ୍ତିପର୍ବ	୧୮ । ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣପର୍ବ

ସାରଳା ମହାଭାରତର ପର୍ବ-ଅନୁକ୍ରମଣିକା:—

୧ । ଆଦିପର୍ବ	୭ । ଭୀଷ୍ମପର୍ବ	୧୩ । ନାରୀପର୍ବ
୨ । ମଧ୍ୟପର୍ବ	୮ । ଦ୍ରୋଣପର୍ବ	୧୪ । ଶାନ୍ତିପର୍ବ
୩ । ସଭାପର୍ବ	୯ । କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ	୧୫ । ଆଶ୍ରମିକପର୍ବ
୪ । ବନପର୍ବ	୧୦ । ଶଲ୍ୟପର୍ବ	୧୬ । ଅଶ୍ୱମେଧପର୍ବ
୫ । ବିରାଟପର୍ବ	୧୧ । ଗଦାପର୍ବ	୧୭ । ମୂଷଲୀପର୍ବ
୬ । ଉଦ୍‌ଯୋଗପର୍ବ	୧୨ । କାଇଁଶିକା ବା ଐଷିକପର୍ବ	୧୮ । ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣପର୍ବ

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ବମାନଙ୍କର ନାମକ୍ରମରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ କରାଯାଇଛି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ସୌପ୍ତିକ ପର୍ବ, ଅନୁଶାସନିକ ପର୍ବ, ମହାପ୍ରାସ୍ଥାନିକ ପର୍ବ ଏ ତିନି ପର୍ବର ନାମ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟପର୍ବ, ଗଦାପର୍ବ, କାଇଁଶିକା ବା ଐଷିକ ପର୍ବ ନାମରେ ତିନିଗୋଟି ନୂତନ

ଓ ପ୍ରଧାନ ପର୍ବ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗଦାପର୍ବ, ଶଲ୍ୟପର୍ବର ଏକ ଉପପର୍ବ । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟକ୍ରମ ସହିତ ସାରଳା ମହାଭାରତର ବିଷୟକ୍ରମ ଅଭିନ୍ନ ନ ଥିବାରୁ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ବମାନଙ୍କର ବିଷୟ ଓ ବିଷୟକ୍ରମରେ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୈଷମ୍ୟ ରହିଛି ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପର୍ବ ବିଭାଗ ମୂଳ ମହାଭାରତର ପର୍ବବିଭାଗ ସହିତ ଅମେଳ ରହିଥିବା ଯୋଗୁଁ ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସରେ ମଧ୍ୟ ଅମେଳ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଆଦିପର୍ବ, ମଧ୍ୟପର୍ବ—ମୂଳର ଆଦିପର୍ବକୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହି ଦୁଇ ପର୍ବରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ସଭାପର୍ବ, ବନପର୍ବ, ବିରାଟପର୍ବ, ଉଦ୍‌ଯୋଗପର୍ବ, ଭୀଷ୍ମପର୍ବ, ଦ୍ରୋଣପର୍ବ, କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ—ଏହି ସାତୋଟି ପର୍ବ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ବମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଲେଖାଯାଇଥିବାରୁ ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ମେଳ ଅଛି ।

ଶଲ୍ୟପର୍ବ—ମୂଳ ଶଲ୍ୟପର୍ବର ହ୍ରଦ ପ୍ରବେଶ ଉପପର୍ବ ଓ ଗଦା ଉପପର୍ବ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଶଲ୍ୟପର୍ବରେ ନାହିଁ ।

ଗଦାପର୍ବ—ଶାରଳାଦାସ ମୂଳ ଶଲ୍ୟପର୍ବର ଶେଷ ଉପପର୍ବ ଗଦା ଉପପର୍ବକୁ 'ଗଦାପର୍ବ' ନାମ ଦେଇ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପର୍ବ କରିଛନ୍ତି ।

କାଇଁଶିକାପର୍ବ—ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶଲ୍ୟପର୍ବ ପରେ ସୌପ୍ତିକ ପର୍ବ । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହି ପର୍ବ ବଦଳରେ କାଇଁଶିକାପର୍ବ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ଐଷିକପର୍ବ ନାମ ମଧ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ସ୍ତ୍ରୀପର୍ବ—ମୂଳପର୍ବ ଅନୁସାରେ ଠିକ୍ ଅଛି । ଏହି ପର୍ବକୁ ଶୋକପର୍ବ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ପୋଥିରେ ଲେଖାଅଛି ।

ଶାନ୍ତିପର୍ବ—ମୂଳର ଶାନ୍ତିପର୍ବ ଓ ଆଶ୍ରମିକ ପର୍ବକୁ ଏକତ୍ର କରି ଶାରଳା ଦାସ ଶାନ୍ତିପର୍ବ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଅଶ୍ୱମେଧପର୍ବ—ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ସହିତ ମେଳ ଅଛି ।

ଆଶ୍ରମବାସିକପର୍ବ, ମୌଷଳପର୍ବ—ଏ ଦୁଇ ପର୍ବର ମୂଳ ସହିତ ମେଳ ଅଛି ।

ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣପର୍ବ—ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ମହାପ୍ରସ୍ଥାନିକ ଓ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ ଦୁଇଟିକୁ ଏକତ୍ର କରି ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ କରିଛନ୍ତି ।

ପର୍ବ-ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନା

ଆଦିପର୍ବ—ଆଦି ପର୍ବରେ ଅନୁକ୍ରମଣୀଠାରୁ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ଦ୍ରୋଣ ଜନ୍ମ, କର୍ଣ୍ଣ ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ମୂଳ ମହାଭାରତରୁ ବହୁତ ପୃଥକ୍ ହୋଇଛି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାମାନଙ୍କରେ କେତେକ ଅବାସ୍ତବ କଥାର ଚିତ୍ର ଦିଆଯାଇଛି । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଅବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ବହୁପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଶାରଳା ଦାସ ଚିରାଚରିତ ପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ।

ମଧ୍ୟପର୍ବ—ପାଣ୍ଡବମାନେ ହସ୍ତିନାକୁ ଫେରି ଆସିବାପରେ ଏହି ପର୍ବର ବିଷୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷ ବନ-ବାସର କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ବ୍ରାହ୍ମଣରୂପୀ ଅଗ୍ନିଦେବ ଶାପ ଦେବାର ଭୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଭଙ୍ଗକରି ବିହାର ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ଯାଇ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଡାକିଥିଲେ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବାରବର୍ଷ ବନବାସ ସମୟରେ ନାଗକନ୍ୟା ଉଲୁପି ଓ ମଣିପୁର ରାଜକନ୍ୟା ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦା ସହିତ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦାଙ୍କୁ ବୈରାଷ୍ଟ୍ର ନୃପତିଙ୍କ କନ୍ୟା ବୋଲି ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଏକାମ୍ର ବନରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ବିହାର ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ କହିଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବନବାସ

କରିବା ସମୟରେ ଅନେକ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଖାଣ୍ଡବ-ଦାହ କରିଥିଲେ । ଖାଣ୍ଡବ-ଦାହ ପରେ ଶଙ୍ଖାଜିତ ନିଧନ, କୁମ୍ଭ ଓ କଳାସୁର ବଧ, ଗୋସିଂହ ବଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ ଲେଖାଅଛି ।

ରୈବତକ ପର୍ବତରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରେମ ଜାତ ହେବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ତାଙ୍କୁ ବଳପୂର୍ବକ ହରଣ କରି ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ସେହି କଥାକୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ସୁଭଦ୍ରା ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ମାୟାଦେବୀଙ୍କ ବଶୀକରଣ ମନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ସତ୍ୟଭାମା ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ନେଇ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ପାଖରେ ଉପସ୍ଥିତ କରାଇ ଥିଲେ । ଏହି ହରଣରେ ଯେଉଁ କାଳ୍ପନିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି, ତାହା ଲୋକ ସାଧାରଣଙ୍କର ମନକୁ ବିଶେଷ ଆକର୍ଷଣ କରି ପାରିଅଛି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ-ହନୁମାନ ଭେଟ, ସୁଗନ୍ଧିକା ହରଣ, ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ହରଣ, କାଳେନ୍ଦୀ ହରଣ, ଶୋଭାବତୀ ହରଣ ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସ ଏହି ଚରିତଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ମଧ୍ୟପର୍ବର ଶେଷ ଭାଗରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଦୁହେଁ ଶାନ୍ତିପର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ଗୃହରେ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରିବା, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୁରୁ-ଦକ୍ଷିଣା ଇତ୍ୟାଦି ଚରିତ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ସଭାପର୍ବ—ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ, ଜରାସନ୍ଧ ବଧ, ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ, ଶିଶୁପାଳ ବଧ, ଦ୍ୟୁତକ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଏ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଜରାସନ୍ଧଙ୍କ କାରାଗାରରେ 'ଚୌର ଊଣା ଲକ୍ଷେ' ରଜା ବନ୍ଦୀ ରୂପେ ଥିଲେ । ଭୀମ ଜରାସନ୍ଧକୁ ବଧ କରି ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦାନ କଲେ । ଭେଟା ଓ ଶାଳ୍ମଳୀ ବୃକ୍ଷର 'ମାନୁଷଜିହ୍ୱା କରଣତ୍ୱ' ଓ ଗର୍ଦ୍ଦଭ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ ତିନିଗୋଟି କାଳ୍ପନିକ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । "ଅସମୟରେ ଗଧ ପାଦ ଧରିବା" ପ୍ରବଚନ ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଶାରଳା ମହାଭାରତରେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁଠାରେ ଅଛି ସେଠାରେ ନଥାଇ ପରେ

ଅଛି । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଭ୍ରମଣ କରି ଦିଗ୍ବିଜୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ଥାନର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବଳିଷ୍ଠ ଲେଖନୀର ପରିଚୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦିଗ୍ବିଜୟ, ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ, ଅର୍ଘାହରଣ, ଶିଶୁପାଳବଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖା ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଅନେକ କପୋଳକଳ୍ପିତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯୁକ୍ତ କରି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବଢ଼ାଇ ଅଛନ୍ତି । କାଳ ଧ୍ୱଂସର ଡଗରରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା, ବିରାଟ ରାଜାଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦର୍ଶନ ନଦେବା, ବିରାଟ ରାଜାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ନ ଥିବାରୁ ଭୀମ ଉପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରାଗିଯାଇ ତାଙ୍କର ମସ୍ତକ ଛେଦନ କରିବା ପାଇଁ ଚକ୍ର ଉଠାଇବା, ମେରୁଶୂଳ ଋଷି ଚରିତ, ହିଡ଼ମ୍ବିକା ଓ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସାପତ୍ନିକ ଦ୍ୱେଷ ହେତୁ ପରସ୍ପର କଳହ, ବିଭୀଷଣ ଓ ହନୁମାନ ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା, ଯୁଗନ୍ୟାସ ରାଜାଙ୍କ ଚରିତ, ଜୟସିଂହ ଦୈତ୍ୟ-ବଧ ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତାନ୍ତ ମୂଳ ଭାରତରେ ନାହିଁ । ଅର୍ଘାହରଣ ସର୍ଗରେ ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ଜନ୍ମ ବିବରଣ, ଧନୁ ମୁନରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ଧରା ଧାରଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ନିଜ କଳ୍ପନାରୁ ଜାତ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ ସମାପ୍ତ ହେବା ପରେ କୌରବମାନେ ହସ୍ତିନାପୁରକୁ ଫେରିଆସି ଦ୍ୟୂତକ୍ରୀଡ଼ାର ଆୟୋଜନ କରିଥିଲେ । ବାରୁଣାବନ୍ତରୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଆସି ଦ୍ୟୂତକ୍ରୀଡ଼ାରେ ସର୍ବସ୍ୱ ହରାଇଥିଲେ । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ବସ୍ତ୍ରହରଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶାରଳାଦାସ ବଡ଼ କରୁଣ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ ସହିତ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।

ବନପର୍ବ:—ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ବନବାସର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ଭିତରେ ଚିତ୍ରସେନ ଗନ୍ଧର୍ବ ସହିତ କୌରବମାନଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଚିତ୍ରସେନ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ବାନ୍ଧି ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କୁ ଚିତ୍ରସେନଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ମୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ମୂଳ ଭାରତରେ ବନବାସ ଶେଷ ହେବା ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି

ଲେଖାଅଛି । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଅସ୍କନ୍ଦ ବନରେ ଥିବା ସମୟରେ ଦିନେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ଏକାକୀ ଦେଖି ଜୟଦ୍ରଥ ତାଙ୍କୁ ଅପହରଣ କଲେ । ଭୀମ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଜୟଦ୍ରଥଙ୍କୁ ବହୁତ ଅପମାନ ଦେଇଥିଲେ । ବନବାସର ଶେଷ ଭାଗରେ ଏହା ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ବ୍ୟାସଦେବ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳାଦାସ ବନବାସର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ନଳୋପାଖ୍ୟାନ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେତେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି, ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଭାରତରେ ତାହା ସେତେ ହୋଇ ନାହିଁ । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଚରିତଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର-ଭାବରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣ ସମୟର ଯେଉଁସବୁ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ମୂଳ ଭାରତରେ ଲିଖିତ ଅଛି, ସେ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ଶାରଳା ଦାସ ତ୍ୟାଗ କରିଅଛନ୍ତି ।

ବିରାଟପର୍ବ:—ପାଣ୍ଡବମାନେ ବିରାଟ ନଗରରେ ଅଜ୍ଞାତବାସ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଶମୀବୃକ୍ଷର କୋଟରରେ ନିଜର ସମସ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ରଖିଦେଇ ବିରାଟ ନଗରକୁ ଗଲେ । ସେଠାରେ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଧାରଣ କରି ବିରାଟ ରାଜାଙ୍କ ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଏହି ବିରାଟ ନଗରରେ ନକୁଳ ଶାପଗ୍ରସ୍ତ ଅଶ୍ୱକୁ ସଂହାର କରିଥିଲେ, ପୃଥୁଲା ଗାଭୀକୁ ସ୍ୱାମୃତ କରିଥିଲେ । ଭୀମ ମଲ୍ଲମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ଜୟଲାଭ କରିଥିଲେ ।

କୀଚକ ବଧ, ଉତ୍ତରା ପରିଣୟ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ବିରାଟଦେଶ ଆକ୍ରମଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ଅନେକ ବିଚିତ୍ରତା ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି । ଅଜ୍ଞାତବାସ ସମାପ୍ତ ହେବା ପରେ ଶମୀବୃକ୍ଷ ତଳେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଅଭିଷେକ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବିରାଟ ସିଂହାସନରେ ବସିଥିଲେ ।

ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବ—ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଦାବୀ ପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ଦ୍ରୁପଦ, ବିରାଟ ରାଜା ପ୍ରଭୃତି ଏକତ୍ର ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧର ମନ୍ତ୍ରଣା କଲେ । ଯୁଦ୍ଧର ଆୟୋଜନ କରିବା ପରେ ଏବଂ ସମର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୈନ୍ୟ ସମାବେଶ ହୋଇ ସାରିବା ପରେ ଧୌମ୍ୟ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ହସ୍ତିନାକୁ ଶାନ୍ତିଦୂତ ରୂପେ ପଠାଇଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ଭୀମଙ୍କ ପୁତ୍ର ବେଲ୍ଲଳସେନକୁ

ଅଜେୟ ମନେ କରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିଜର ଚକ୍ରରେ ସଂହାର କଲେ । ତାଙ୍କର ନୀଳାନୁସାରେ ଯୁଦ୍ଧ ଅଠର ଦିନ ହେବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ଯଦି ବେଲ୍ଲାଳସେନ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ତାହାହେଲେ ଅଠର ଦିନର ଲୀଳା ଏକା ମୁହୂର୍ତ୍ତିରେ ଶେଷ ହୋଇଯିବାର ଆଶଙ୍କା କରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏହା କରିଥିଲେ । ପରେ ବେଲ୍ଲାଳସେନର ପ୍ରାର୍ଥନାନୁସାରେ ତାହାର ଛିନ୍ନ ମସ୍ତକକୁ ଦିବ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ ଦାନ କରି ଗୋଟିଏ ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ରଖିଦେଲେ ଏବଂ ଏହି ମସ୍ତକ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଆମୂଳଚୂଳ ଦେଖି ପାରିଥିଲା । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ମୂଳ ଭାରତରେ ନାହିଁ । ଶାରଳାଙ୍କ ଭାରଦା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ମୂଳରେ ନାହିଁ । ଏ ବୃତ୍ତାନ୍ତଟି ପାଠ କଲେ ମନରେ ଘୃଣା ଜାତ ହୁଏ । କବି ଯେ କି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ତାହା ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ ।

ଭୀଷ୍ମପର୍ବ—ସଞ୍ଜୟ ବ୍ୟାସଦତ୍ତ ଦିବ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ ବଳରେ ଯୁଦ୍ଧର ସବୁ ସମାଚାର ଅବଗତ ହୋଇ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ । ସଞ୍ଜୟ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳର ବର୍ଣ୍ଣନା ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଲେ । ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ଏହା ଅଛି । ଶାରଳା ଦାସ ଏଥିରୁ ଅନେକ ବିଷୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ପର୍ବରେ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ଖଡ଼୍ଗ ପରୀକ୍ଷା, ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ବିବାଦ, ନୃସିଂହାବତାର ପ୍ରସଙ୍ଗ, ପାଣ୍ଡବସେନା ନିୟନ୍ତ୍ରଣ, କଳିଙ୍ଗସେନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ, ହନୁମାନ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ରଥରେ ରହିବା ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ନିଜର କଳ୍ପନା ବଳରେ ରଚନା କରି ଏହି ପର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ସମଗ୍ର ଅଂଶକୁ ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ଧାଡ଼ିରେ ଶେଷ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଧାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କର ଯଥାଯଥ ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଶାରଳା ଦାସ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଥିବାରୁ ଏପରି କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ସହିତ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ଦଶ ଦିନରେ ଶେଷ ହୋଇଛି । ଦଶମ ଦିନରେ ଭୀଷ୍ମ ଶରଶଯ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟଠାରୁ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ଅନେକ ଭିନ୍ନ । ଏହି ପର୍ବର ମୂଳରେ ଅନେକ ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନେକ

ନୂତନ କଥା ମଧ୍ୟ ଯୋଗ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । କେଉଁ ଦିନ କିପରି ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା, କାହା ପରେ କିଏ ମଲା, କାହା ପରେ କିଏ ସେନାପତି ହେଲା, କିଏ କାହାକୁ ମାରିଲା, ଏସବୁ ବିଷୟରେ ସେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ମୂଳଠାରୁ ଭିନ୍ନ କରିଅଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ପ୍ରଥମ ଦିନ ଉତ୍ତର ଓ ତାଙ୍କ ଦୁଇ ପୁତ୍ର ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ପ୍ରଥମ ଦିନ କେହି ମରିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ତୃତୀୟ ଦିବସରେ ଶ୍ୱେତ ପାଣ୍ଡବ ସୈନ୍ୟର ସେନାପତି ହୋଇଥିବା ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ୱେତ ପ୍ରଥମ ଦିନ ଯୁଦ୍ଧରେ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ପ୍ରଥମ ଦିନର ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ପରାକ୍ରମ ଦେଖି ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଯୁଦ୍ଧରୁ ବିରତ ହେବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା କଥା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କହିଥିଲେ ବୋଲି ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି । ଶାରଳା ଦାସ କହୁଛନ୍ତି ଯେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିବସର ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏପରି କହିଥିଲେ । ଭୀଷ୍ମଦେବଙ୍କ ଶରଶଯ୍ୟା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ନପୁଂସକ ଶିଖଣ୍ଡି ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ଶର ନିକ୍ଷେପ କରିବା ମାତ୍ରକେ ଭୀଷ୍ମଦେବ କାମ ବିମୋହିତ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ରେତ ସ୍ଖଳିତ ହେବାରୁ ସେ ନିସ୍ତେଜ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ମୂଳରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ଶିଖଣ୍ଡି ନପୁଂସକ ଥିବାରୁ ସେ ଯେତେ ଶର ପେଶୁଥାନ୍ତି ତାର ପ୍ରତିଶର ମହାବୀର ଭୀଷ୍ମ ନ ପେଶି ସବୁ ସହ୍ୟ କରୁଥାନ୍ତି । ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ବପୁ କ୍ଷୟ ହୋଇଗଲା ।

ଦ୍ରୋଣପର୍ବ—ଭୀଷ୍ମ ଶରଶଯ୍ୟା କରିବା ପରେ ଦ୍ରୋଣାଚାର୍ଯ୍ୟ କୌରବମାନଙ୍କର ସେନାପତି ହେଲେ । ମୂଳରେ ଉକ୍ତ ଅଛି ଯେ, ସେ ପଞ୍ଚଦିନ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତୃତୀୟ ଦିବସରେ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିବା ସମୟରେ ତାହାଙ୍କ ଚକ୍ରବ୍ୟୂହ ଭେଦ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଭିମନ୍ୟୁ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଅଭିମନ୍ୟୁ-ବଧ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଯେଉଁ ଦିନ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର ଚଉଦବର୍ଷ ବୟସ ପୂରିବ ସେ ଦିନ ସେ ନ ମଲେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ସେ ବଧ କରିବ ବୋଲି ଶାପ ଥିଲା । ଦ୍ରୋଣପର୍ବର ତୃତୀୟ ଦିବସରେ ତାଙ୍କର ଚଉଦବର୍ଷ ପୂରିବାର କଥା । ସେଦିନ ତାଙ୍କୁ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ହେଉ

ସ୍ୱର୍ଗକୁ ପଠାଇବାକୁ ହେବ ବୋଲି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ଥିର କଲେ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଥିଲେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କୁ କେହି ପରାସ୍ତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେକରି ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଦ୍ୱାରକାକୁ ନେଇଯିବା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ମ୍ଳେଚ୍ଛ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରୁ କରୁ ବିପକ୍ଷଦଳ ତାଙ୍କୁ ପାତାଳପୁରକୁ ନାଗ ପାଶରେ ନେଇଗଲେ । ସେଠାରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପଡ଼ିରହିଥିବା ସମୟରେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କୁ କୌରବରଥୀମାନେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ଶରନିକ୍ଷେପ କଲେ ଏବଂ ଜୟଦ୍ରଥ ତାଙ୍କୁ ନିହତ କଲେ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ଓ ତାଙ୍କର ବଧ ବିଷୟଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ପରଦିନ ଦ୍ରୋଣ ମହାପ୍ରତାପରେ ଯୁଦ୍ଧ କରି ପାଣ୍ଡବପକ୍ଷର ଅନେକ ବୀରଙ୍କୁ ନିହତ କଲେ ଏବଂ କପଟ କୌଶଳରେ ତାଙ୍କୁ ନିରସ୍ତ୍ର କରାଇ ଦିଆଯିବା ପରେ ଧୃଷ୍ଟଦ୍ୟୁମ୍ନ ତାଙ୍କୁ ବଧ କଲେ । ଏଠାରେ ଶାରଳାଦାସ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥଠାରୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭେଦ ରଖି ନାହାନ୍ତି । ଦ୍ରୋଣଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ପିତୃହନ୍ତାକୁ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ । ସେହି ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ରକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପ୍ରଶମିତ କଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କପଟ ବେଶ ଧାରଣ କରି ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମାଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମାଗି ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୂଳରେ ତାହା ନାହିଁ ।

କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ—କର୍ଣ୍ଣପର୍ବର ପ୍ରଥମ ଦିବସରେ ଶଲ୍ୟଙ୍କୁ କର୍ଣ୍ଣ ନିଜର ରଥର ସାରଥୀ କରି ବରଣ କଲେ । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିବସର ଘଟନାଗୁଡ଼ିକୁ ଶାରଳାଦାସ ପ୍ରଥମ ଦିନର ଘଟନା କରିଦେଇଛନ୍ତି । କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ରଥର ଧ୍ୱଜରେ ଶୋଷକ କାଳସର୍ପ ବସି ରହିଥିବା କଥା ଶାରଳାଦାସ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ମୂଳରେ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିବସରେ ଦୁଃଶାସନର ରକ୍ତ ଭୀମ ଓ ଦ୍ରୌପଦୀ ପାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ରୌପଦୀ କେଶବନ୍ଧନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି, ମୂଳରେ ଏହା ନାହିଁ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଓ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଭୀଷଣ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ତାହାକୁ ଶାରଳାଦାସ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ଅମୃତକୁଣ୍ଡଳ ହରଣ ଓ ମୃତ୍ୟୁଭେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ

ଶାରଳାଦାସ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ମୂଳରେ ସେପରି ନାହିଁ । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ ଦୁଇ ଦିନରେ ଶେଷ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳାଦାସ ତାକୁ ତିନି ଦିନ କରିଅଛନ୍ତି । କର୍ଣ୍ଣବଧ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟନା ୧୯ ଦିନ ଘଟିଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ମୂଳରେ ଓ ଅନେକ ଶାରଳାଦାସ ମଧ୍ୟ ୧୮ ଦିନ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଏ ଭ୍ରମ କିପରି ହେଲା ତାହା ବୁଝା ଯାଉନାହିଁ ।

ଶଲ୍ୟପର୍ବ—କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ବଧ ପରେ କୌରବପକ୍ଷରୁ ଶଲ୍ୟ ସେନାପତି ହେଲେ । ଏହି ପର୍ବରେ ଶକୁନି ନିଧନ ହୋଇଥିଲେ । ଶଲ୍ୟଙ୍କ ବଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମୂଳରେ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଶାରଳାଦାସ ସେପରି କରିନାହାନ୍ତି । ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ସେ ଦିନର ସେନାପତିରୂପେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଶଲ୍ୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ରଥରୁ ଟାଣି ଆଣି ଗୋଟିଏ ଗୃପୁଡ଼ା ମାଇଲେ । ଏଥିରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ରାଗିଯାଇ "ମାମୁ ଜଳିଲା, ମାମୁ ଜଳିଲା" ବୋଲି ଚିତ୍କାର କଲେ । ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଆଖିରୁ ନିଆଁ ବାହାରିଲା । ସେହି ନିଆଁରେ ଶଲ୍ୟ ଜଳିଗଲେ ।

ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବୋଇଲେ ମାମୁ ଜଳିଲା ଜଳିଲା,
ଜଳୁ ଜଳୁ ବୋଲି କହୁଁ ଶଲ୍ୟ ଜଳିଗଲା ।

ଘଟନାଟି ମୂଳରେ ଉକ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଶାରଳାଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶଲ୍ୟାଦି ବୀରମାନଙ୍କ ନିଧନ ପରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ରଣାଙ୍ଗନରେ ଏକାକୀ ହୋଇଯିବାରୁ ନିରୁପାୟ ହୋଇ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ହସ୍ତୀର ଜାନୁଘଣ୍ଟା ଭିତରେ ଲୁଚି ରହିଲେ ଏବଂ ରାତ୍ର ନିଃଶବ୍ଦ ହେବାରୁ ରକ୍ତନଦୀ ସନ୍ତରଣ କରିଥିଲେ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କର ରକ୍ତନଦୀ ସନ୍ତରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଲକ୍ଷ୍ମଣକୁମାରର ଶବକୁ ଧରି ଯେଉଁ ଶୋକ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ ।

ଗଦାପର୍ବ—ବ୍ୟାସ-ସରୋବରରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଲୁଚି ରହିଥିବା ଜାଣି-ପାରି ପାଣ୍ଡବମାନେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧକୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ

ଉରୁଭଙ୍ଗ କରି ବ୍ୟାସ ସରୋବରରୁ ଭୀମ ବାହାରି ଆସୁଥିବା ସମୟରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ତାଙ୍କ ପାଦ ଛୁଇଁ ପ୍ରଣାମ କରିଥିଲେ । ବେଲାବଲୀ ଚରିତ, ଭୀମଙ୍କ ସିଂହନାଦ-ପ୍ରାପ୍ତି ଚରିତ ପ୍ରଭୃତି ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ ।

କାଇଁଶିକାପର୍ବ—ଉରୁଭଙ୍ଗ ହୋଇଯିବା ପରେ ଦୁର୍ଯୋଧନ ବଡ଼ ମନସ୍ତାପରେ ରହିଲେ । ପରେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମାଙ୍କୁ ସେନାପତି ରୂପେ ବରଣ କଲେ । ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ପାଣ୍ଡବଙ୍କର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ରାତ୍ରି ସମୟରେ ପାଣ୍ଡବ ଶିବିରରେ ଅତର୍କିତ ଭାବରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଧୃଷ୍ଟଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଶିଖଣ୍ଡି, ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପଞ୍ଚପୁତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୀରମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କଲେ । ଏହି ହତ୍ୟା ପରେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ଭୀତ ହୋଇ ବନରେ ଲୁଚିଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ପାଣ୍ଡବ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ନିହତ କରିବା ପାଇଁ କାଇଁଶିକା ଗଛରେ ବ୍ରହ୍ମଶର ତିଆରି କରି ପେଶିଲେ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମଶରକୁ ବଳସ୍ୱରୂପ ଉତ୍ତରାର ଗର୍ଭସ୍ଥିତ ସନ୍ତାନକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦେଖାଇଦେଲେ । ପରେ ନିଜ ମହିମା ବଳରେ ସେ ମୃତ ସନ୍ତାନକୁ ଜୀବିତ କଲେ ।

ସ୍ତ୍ରୀପର୍ବ—ନିଜ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ନିଧନ ସମ୍ବାଦ ସଞ୍ଜୟଙ୍କଠାରୁ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ଓ ଗାନ୍ଧାରୀ ଶୁଣି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜ୍ଞାନସାରରେ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ନିଧନ ହୋଇଥିବାରୁ ଗାନ୍ଧାରୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ଯଦୁବଂଶକ୍ଷୟ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମହାପ୍ରୟାଣ ଏ ଶାପର ଫଳ । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱାଗତ ଜଣାଇବା ସମୟରେ ଭୀମଙ୍କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେବେ ବୋଲି ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାହା ଜାଣିପାରି ଗୋଟିଏ ଲୌହ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ତାଙ୍କ କୋଳରେ ଦେଲେ ଏବଂ ସେହି ଲୌହ-ଭୀମ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । ଗାନ୍ଧାରୀ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ଧପୁଟୁଳି କାଢ଼ିଦେଇ ଭୀମଙ୍କୁ ଜାଳିଦେବେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧପୁଟୁଳି ଖୋଲିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କର 'ପୁତ୍ର ଯୁଯୁତ୍ସୁ' ଜଳିଗଲା ।

ଶାନ୍ତିପର୍ବ—ମହାସମର ପରେ ପରମ ଧାର୍ମିକ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଅସଂଖ୍ୟ ଜ୍ଞାତିଙ୍କ ନିଧନରେ ଶୋକ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ବୈରାଗ୍ୟବଶତଃ ରାଜତ୍ୱ ନେବେ

ନାହିଁ ବୋଲି ମନଦୁଃଖରେ ସେ କହିଲେ । ତାଙ୍କର ଭାଇମାନେ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବହୁତ ବୁଝାଇବା ପରେ ସେ ହସ୍ତିନାକୁ ଗଲେ । ଭୀଷ୍ମଦେବ ଉତ୍ତରାୟଣ ଅପେକ୍ଷାରେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ମତେ ସେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ରାଜଧର୍ମ, ଆପଦ୍ଧର୍ମ ଓ ମୋକ୍ଷଧର୍ମର ମୂଳନୀତିଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ । ଭୀଷ୍ମଦେବଙ୍କ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଖୁବ୍ ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ରାଜଧର୍ମ, ବ୍ରାହ୍ମଣଭକ୍ତି, ଅନ୍ନଦାନ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବିଷୟ ନିଜର କଳ୍ପନାରୁ ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଭୀଷ୍ମଦେବ ଉତ୍ତରାୟଣରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ମହୋଦଧି ତୀରରେ ଦହନ କରାଗଲା ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଦୁର୍ବାସାଙ୍କ ଶାପରେ ଶାମ୍ବଙ୍କୁ କୁଷ୍ଠରୋଗ ହେଲା । ସେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାଠାରେ ତପସ୍ୟା କରି ରୋଗରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ମୂଳରେ ଏସବୁ ନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣରୁ ଏହା ସଂଗ୍ରହ କରି ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଅଶ୍ୱମେଧପର୍ବ—ଯୁଧିଷ୍ଠିର ରାଜ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲା ପରେ ସର୍ବ-ପାପମୋକ୍ଷଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କଲେ । ଏହା ଛଡ଼ା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଆଶ୍ରମବାସିକପର୍ବ—ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ହସ୍ତିନା ଅଧିକାର କରି ରାଜତ୍ୱ କଲେ । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ଓ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବହୁ ସେବା ଶୁଶ୍ରୂଷା କଲେ । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ରାଜ୍ୟ ଚଳାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଭୀମଙ୍କ କଟୂକ୍ତିରେ ଅଥୟ ହୋଇ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ଓ ଗାନ୍ଧାରୀ ବାନପ୍ରସ୍ଥାଶ୍ରମ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସଞ୍ଜୟ, ବିଦୁର ଓ କୁନ୍ତୀଦେବୀ ଗଲେ । କେତେ ସମୟ ବନରେ ରହିବା ପରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବନକୁ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ କୃପାରୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଓ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସେମାନଙ୍କର ମୃତ ଜ୍ଞାତିମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକ ରାତ୍ରି କଟାଇଲେ । କିଛି ଦିନ ପରେ ବିଦୁର ହିମାଳୟକୁ ଚାଲିଗଲେ ଏବଂ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବନାଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହେଲେ ।

ମୌଷଳପର୍ବ—ଯଦୁବଂଶ ନିଧନ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମହାପ୍ରସ୍ଥାଣ ଏହି ପର୍ବର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମହାପ୍ରସ୍ଥାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦାସେ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର

ବିବରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ଯଦୁବଂଶର ଗୃହବିବାଦ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକ୍ଷଣି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ସେ ଶିଆଳିଲତା ତଳେ ଶୋଇଥିବା ସମୟରେ ଜାରାଶବର ଶର ପେଷିବାରୁ ତାଙ୍କର ପାଦର ଅଙ୍ଗୁଳି ବିଦ୍ଧ ହେଲା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଏ ଦୁର୍ଗତି ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା କ୍ଷଣି ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ବିଷ୍ଣୁକଳା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦେହରେ ଲୀନ ହେଲା ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ । ତାଙ୍କ ମୃତ କଳେବରକୁ ସଂସ୍କାର କରାଗଲା । ନୀଳଗିରିରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କିପରି ପୂଜା ପାଇବେ ସେ କଥା ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ କହିଥିଲେ । ଦଇତାମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ ଚରିତ ଓ ଜାରାଶବର ପ୍ରଶଂସା ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏସବୁ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ ।

ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ—ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହ ସଂସାର-ବିରାଗୀ ହୋଇ ପରୀକ୍ଷିତଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ବସାଇ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହିମାଳୟକୁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ବାଟରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ହରିସାହୁଙ୍କ କନ୍ୟା ସିଂହାଣୀ ସହିତ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ସେଠାରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ୭୩ (ତେସ୍ତରି) ବର୍ଷ ରହିଥିଲେ । ଯୁଧିଷ୍ଠିର କେବଳ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟମାନେ ହିମାଳୟରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶାରଳାଦାସ ମୂଳକୁ ପ୍ରାୟ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । (ଶ୍ରୀ ଭାରତଦର୍ପଣ)

ବିଷୟବସ୍ତୁର ମୂଳ ସହିତ ତୁଳନା:—

କ୍ରମ—ଶାରଳାଦାସ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ପର୍ବ-କଥାବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନାର କ୍ରମ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ରକ୍ଷା କରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଏପରି କରିଛନ୍ତି । ବିଷୟବସ୍ତୁର ବିଶାଳତା ଯୋଗୁଁ କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ରହି ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବିରକ୍ତିକର ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତକୁ ଅନୁସରଣ କରିନଥିବା ନିଜେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ "ଅଗାଧ ସାଗର" ଥିବାରୁ ସେଥିର ବର୍ଣ୍ଣିତ ସବୁ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖିବାକୁ ବସିଲେ ମଧ୍ୟ 'ଅପ୍ରମିତ' ହୋଇଯିବ, ଏହା ବିଚାରି ସେ "ଠିକ ଠିକ" କରି କହିଛନ୍ତି ।

"ଅଗାଧ ସାଗର ଏହୁ ଶ୍ରୀ ମହାଭାରତ
ସବୁ ସଞ୍ଚିପି କହିଲେ ହେବ ଅପ୍ରମିତ ।
ଏସନ ବିଚାରି ଠିକ ଠିକ ଯେ କହିବି,
ମୋ ହୃଦେ ମାଳା ପରମ ମାହେଶ୍ୱରୀ ।" (ଆଦିପର୍ବ)

[ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀରୁ ଉଦ୍ଧୃତ]

(୧) ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ବନବାସ ପରେ ଖାଣ୍ଡବଦାହ ହୋଇଥିବା କଥା ମୂଳରେ ଆଦିପର୍ବର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଲେଖାଅଛି । କିନ୍ତୁ ମୂଳର ଆଦ୍ୟ-ପର୍ବର କେତେକ ଅଂଶକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଲେଖିଥିବା ମଧ୍ୟପର୍ବରେ ଶାରଳା ଦାସ ବନବାସ ଭିତରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । (୨) ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦ୍ୟୁତକ୍ରୀଡ଼ାରେ ସର୍ବସ୍ୱ ହରାଇବା ପରେ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ସେମାନଙ୍କୁ ସବୁ ସମ୍ପତ୍ତି ଫେରାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଫେରି ଯାଉଥିବା ବେଳେ ପୁନର୍ବାର ସେମାନଙ୍କୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଡାକି ଖେଳିଥିଲେ । ଏଥିରେ ପୁନର୍ବାର ପାଣ୍ଡବମାନେ ହାରିଲେ । ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଥମ ଖେଳ ପରେ ସବୁ ସମ୍ପତ୍ତି ଫେରାଇଦେଲେ ଏବଂ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବାରୁଣାବନ୍ତକୁ ଫେରିଗଲେ । ସେଠାରୁ ପୁଣି ଆସି ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ଖେଳିଲେ । (୩) ବନବାସ ସମୟରେ କୁନ୍ତୀଦେବୀ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଥିଲେ ବୋଲି ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୂଳରେ ଅଛି, କୁନ୍ତୀ ସେ ସମୟରେ ବିଦୁରଙ୍କ ଘରେ ଥିଲେ । ବନବାସ ସମୟରେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ । (୪) ମହାଦେବଙ୍କ

ସହିତ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ବନପର୍ବରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆଦିପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । (୫) ବନବାସର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଜୟଦ୍ରଥ ହସ୍ତରୁ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ଭୀମ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ବନବାସର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । (୬) କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଦ୍ରୁପଦରାଜାଙ୍କ ପୁରୋହିତ ବାମଦେବଙ୍କୁ ଦୂତରୂପେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କଠାକୁ ପଠାଇଥିଲେ ବୋଲି ମୂଳରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ସୈନ୍ୟ ସମାବେଶ ପରେ ଧୌମ୍ୟ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଦୂତ ରୂପରେ ପଠାଇଥିଲେ । (୭) ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଦ୍‌ଯୋଗପର୍ବର ଅମ୍ବୋପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ଶାରଳା ଦାସ ଆଦି ପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । (୮) କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର କ୍ରମ ରକ୍ଷା କରାଯାଇ ନ ଥିବା କଥା ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । (୯) ମୂଳ ଲେଖାରେ ଅଛି ଯେ ମହାସମର ସମୟରେ ବଳରାମ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଯୁଦ୍ଧବେଳେ ବଳରାମ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବାର ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯୁଦ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ କରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ ଏ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଭଙ୍ଗକରି ଅସ୍ତ୍ର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଭୀଷ୍ମଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ବଳରାମଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ, ଏହା ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । (୧୦) ଅଭିମନ୍ୟୁ ବଧ ଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଜୟଦ୍ରଥଙ୍କୁ ନିହତ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଜୟଦ୍ରଥଙ୍କୁ ପରଦିନ ବଧ କରିଥିଲେ । (୧୧) ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ ଦୁଇ ଦିନରେ ଶେଷ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ତିନି ଦିନରେ ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷ କରିଛନ୍ତି । (୧୨) ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ମୌଷଳ ପର୍ବରେ ଶାମ୍ବଙ୍କ ଲୌହ ମୂଷଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହାକୁ ଆଶ୍ରମବାସିକ ପର୍ବରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉପରେ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ କେବଳ ଦିଆଗଲା । ଏହାଛଡ଼ା ଶତ ଶତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୂଳଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶାରଳା ଦାସ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁ ବର୍ଜ୍ଜନ:—ମୂଳ ମହାଭାରତର କେତେକ ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ କେତୋଟି ଅତି ଉପାଦେୟ ।

(୧) ବିହାର ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହିତ ଆଳାପ କରୁଥିଲା ବେଳେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଭଙ୍ଗ କରି ପ୍ରବେଶ କରିବାରୁ ବାରବର୍ଷ ବନବାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ବନବାସ ବେଳେ ଭାରତର ବହୁ ତୀର୍ଥ-ସ୍ଥାନ ସେ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଅନେକ ତୀର୍ଥର ବିଷୟ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି (ବନ) । (୨) ପାଣ୍ଡବମାନେ ସେମାନଙ୍କର ବନବାସର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ସୌଭଦୈତ୍ୟ ଓ କିର୍ମୀର ଦୈତ୍ୟକୁ ବଧ କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଶାରଳା ମହାଭାରତରେ ନାହିଁ (ବନ) । (୩) ଭୀଷ୍ମପର୍ବର ଆରମ୍ଭରେ ସଞ୍ଜୟ ଭାରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଏଥିରୁ ବହୁତ ଅଂଶ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି (ଭୀଷ୍ମ) । (୪) କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଭଗବଦ୍‌ ଗୀତା ଶୁଣାଇଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଗୀତାର ସାରକୁ ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଅଳ୍ପ କେତେକ ଧାଡ଼ିରେ ଶେଷ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଗୀତାଟିକୁ ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି କହିଲେ ମଧ୍ୟ ଚଳେ (ଭୀଷ୍ମ) । (୫) ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କୁ ବ୍ୟାସଦେବ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାପାଇଁ ୧୬ ଅଧ୍ୟାୟ ବ୍ୟାପୀ ଉପଦେଶ ବାକ୍ୟ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି । ଏସବୁ ଶାରଳା ଦାସ ଦେଇନାହାନ୍ତି (ଦ୍ରୋଣ) । (୬) ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ଊରୁଭଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ସାରସ୍ୱତୋପାଖ୍ୟାନ, ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସାନ୍ତ୍ୱନା, ନନ୍ଦିଘୋଷ ରଥରେ ଅଗ୍ନିଦାହ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି (ଶଲ୍ୟ, ଗଦା) । (୭) ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ସେନାପତି ହେବାପରେ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପଞ୍ଚପୁତ୍ରଙ୍କୁ ବଧ କଲେ । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାପାଇଁ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମାଙ୍କ ମସ୍ତକରୁ ମଣି ଅଣା ହୋଇଥିଲା । ଶାରଳା ଦାସ ଏହା ଲେଖି ନାହାନ୍ତି (ସୌପ୍ତିକ, କାଇଁଶିକା) । (୮) କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଶୋକାଭିଭୂତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ଶାସନଭାର ବହନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ନାହିଁ । ମହାଭାରତରେ ଏହି ଅଂଶଟି ଅତି ଉପାଦେୟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ

ପରାମର୍ଶ କ୍ରମେ ଶରଶଯ୍ୟାଶାୟୀ କୁଳବୃଦ୍ଧ ଭୀଷ୍ମଦେବ ରାଜଧର୍ମ, ଆପଧର୍ମ ଓ ମୋକ୍ଷଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ବହୁତ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଅଂଶଟିକ ପ୍ରାୟ ୩୬୦ (ତିନିଶହ) ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲେଖାଅଛି । ଏଥିରେ ବିଂଶାଧିକ ଉପାଖ୍ୟାନ ଓ ଗୀତା ଅଛି । କବି ଏଥିରୁ ବହୁତ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ମୂଳର ଶାନ୍ତି ଓ ଅନୁଶାସନ ପର୍ବର ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶାରଳା ଦାସ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦ ଓ ବିଚିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶାନ୍ତନୁ ଚିତ୍ରପ୍ରତିମାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାରୁ ତାଙ୍କର ରେତ ସ୍ଖଳିତ ହେଲା ଏବଂ ସେଥିରୁ ଏ ଦୁଇଜଣ ଜନ୍ମଲାଭ କଲେ । ଏମାନେ ସ୍ତ୍ରୀଗର୍ଭସମ୍ଭୂତ ନୁହନ୍ତି ।

"ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ବର ନାହିଁ କି ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ କନ୍ୟା ନାହିଁ"—ଏ ଉକ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି କହିଛନ୍ତି ଯେ ବ୍ୟାସଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ଗାନ୍ଧାରୀ ପ୍ରଥମେ ସାହାଡ଼ା ଗଛକୁ ବିବାହ କଲେ ଏବଂ ବିବାହ ପରେ ଗଛଟି ଜଳିଗଲା । ଏହାପରେ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କର ବିବାହ ହେଲା । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ସ୍ଥିର ହେବା ମାତ୍ରେ କନ୍ୟାମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଯାଉଥିଲା ।

ଜତୁଗୃହ ଦାହ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଯେଉଁ ଖଳାକାର ଜତୁଗୃହଠାରୁ ନଦୀଗର୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିନ୍ଧିଗାତ ଖୋଳିଥିଲା ସେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦୂତୀ ସହି ଗୋପନ ପ୍ରଣୟରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ମାମୁଁ ଶକୁନି ଉପରେ ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ରୂପେ କପଟ ବ୍ୟବହାର କରି ଭିତରେ ପ୍ରତିଶୋଧ ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କ ବଂଶ ଧ୍ୱଂସ କରିବାପାଇଁ ସକଳ ପ୍ରକାର କୁପରାମର୍ଶ ଦେବା ପ୍ରସଙ୍ଗ କବି ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ବେଳେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଅସମ୍ଭାଳ ହେବା ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ହନୁମାନ ଗୋଇଠା ମାରି କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ରଥକୁ ପାତାଳି କରିଦେଲେ ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ଅବସାନ ପରେ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ରକ୍ତନଦୀ ସନ୍ତରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପୂର୍ବରୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଯାଜପୁରର ହରିସାହୁଙ୍କ ସିଂହାଣୀ (ସୋହାଣୀ) କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କରିଥିବା କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

କଳକଳାରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ କଳିକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଏପରି ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ କବି ସ୍ୱ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସ୍ୱାଭାବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏହାକୁ ଘୋଡ଼ାଇ ପକାଇଛି କହିଲେ ଚଳେ ।

ମୂଳଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଯୋଗ:—
ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ବିଷୟ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଶାରଳା ଦାସ ଅତି ନିପୁଣ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି:—

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ହନୁମାନ ଭେଟ	(ମଧ୍ୟ) ।	ନୃସିଂହାବତାର ପ୍ରସଙ୍ଗ	(ଭୀଷ୍ମ)
ସୁଗନ୍ଧିକା ହରଣ	”	କଳିଙ୍ଗସେନ ପ୍ରସଙ୍ଗ	”
ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ହରଣ	”	ଶ୍ୱେତକଳ୍ପକ ରାଜା ଚରିତ	”
କୁଣ୍ଡଳା ଦୈତ୍ୟ ବଧ	”	କାମଦେବ ରାଜା ଚରିତ	”
ନୀଳେନ୍ଦ୍ରୀ ହରଣ	”	ବେଲ୍ଲାବଳୀ ଚରିତ	(ଗଦା)
ଶୋଭାବତୀ ହରଣ	”	ଭୀମଙ୍କ ସିଂହନାଦ ପ୍ରାପ୍ତି ଚରିତ	”
ମେରୁଶୃଳ ଋଷି ଚରିତ	(ସଭା) ।	ଶାମ୍ବଙ୍କ ଶାପମୁକ୍ତି	(ଶାନ୍ତି)
ଯୁଗନ୍ୟାସ ରାଜାଙ୍କ ଚରିତ	”	ବସୁ କଳ୍ପଗ୍ରହଣ ଚରିତ	(ଅଶ୍ୱ)
ଧନୁମୁନିରେ ଧରାଧାରଣ	”	କଦମ୍ବାସୁର ଉପାଖ୍ୟାନ	”
ଜମ୍ବୁସିଂହ ଦୈତ୍ୟ ବଧ	”	ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ	”
ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ-ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଯୁଦ୍ଧ	”	ନୀଳଗିରିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡପୂଜା	(ମୌଷଳ)
ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗ ଜନ୍ମ	”		

ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ଗାଭୀହରଣ (ବନ) । ହରସାହୁ ଚରିତ (ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ)
ବଳି-ବାମନ ଚରିତ (ଉଦ୍‌ଯୋଗ) । ତଣ୍ଡୋଳାହରଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ,,
ବାବନାଭୂତ ଚରିତ ,, କାନ୍ତିବାସ ଓ କୃତ୍ତିବାସଦୈତ୍ୟ-
ବେଲ୍ଲାଳସେନ ଚରିତ ,, ନିଧନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ,,
ଶାରଦା ବୃତ୍ତାନ୍ତ (ଉଦ୍‌ଯୋଗ) । ଆରଙ୍‌କ ଦୈତ୍ୟ ବଧ ,,
ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ଖଡ୍‌ଗ ପରୀକ୍ଷା (ଭୀଷ୍ମ) । ଯାଜପୁରରେ ପାଣ୍ଡବ ପ୍ରବେଶ ,,
ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ବିବାଦ ,, ।

ଏହାଛଡ଼ା ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମରେ ଶାରଳା ଦାସ ବହୁତ ନୂତନ ଉପାଖ୍ୟାନ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

କପୋଳକଳ୍ପିତ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଯୋଗ ବିଶେଷତ୍ୱ:—ଶାରଳା ଦାସ ମୂଳର ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କପୋଳକଳ୍ପିତ ବିଷୟ ଯୋଡ଼ି ଦେଇ ପ୍ରସଙ୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ବଢ଼ାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଏହି ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି ।

ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ବନବାସର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ସ୍ୱୟଂ ଅଗ୍ନିଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରୂପରେ ଆସି ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ରାଜଧର୍ମ ପାଳନରେ ପ୍ରରୋଚନା ଦେଇ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଭଙ୍ଗ କରାଇଥିଲେ । ଖାଣ୍ଡବଦାହ ବେଳେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଅଗ୍ନି ବହୁ ଅସ୍ତ୍ର ଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଅସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ନାମକରଣ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । 'ସୁଭଦ୍ରା-ହରଣ' ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଶାରଳା ଦାସ ବହୁତ ବଢ଼ାଇ ଦେଇ କଥାବସ୍ତୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର କରିଛନ୍ତି । ଜରାସନ୍ଧ ବଧ, ଶିଶୁପାଳ ବଧ, ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ ଓ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପ୍ରଭୃତି ସଭାପର୍ବର ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଶାରଳା ଦାସ ବହୁତ ବଢ଼ାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ମନୋମୁଗ୍‌ଧକର କରିଛନ୍ତି । ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ଜନ୍ମ ବିବରଣ ଓ ଧନୁ ମୁନରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଧରାଧାରଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ସଭାପର୍ବରେ ଅର୍ଘାହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମୟରେ ଲେଖି ଶାରଳା ଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ବସ୍ତ୍ରହରଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ଶାରଳା ଦାସ ବହୁ କଥା ଯୋଗକରି ସୁନ୍ଦର କରୁଣ ଚିତ୍ରଟିଏ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ବିରାଟ ରାଜ୍ୟରେ ଜୀମୂତ ମଲ୍ଲ

ନିଧନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭୀମଙ୍କର ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଯୋଗ କରି ଲେଖାଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ବହୁ ବିଷୟ କବି ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସଂକ୍ଷେପକରଣ:—ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର କେତେକ ବିଷୟକୁ ଶାରଳା ଦାସ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ବନବାସ ସମୟରେ ସେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ତାର ଏକ ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏଥିରୁ ବହୁତ ତ୍ୟାଗ କରି ଯେଉଁ କେତୋଟି ଦେଇଛନ୍ତି, ତାକୁ ଅତି ସଂକ୍ଷେପ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ମହାଦେବଙ୍କ ସହିତ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ, ନଳୋପାଖ୍ୟାନ, ପୃଥୁଳାଗାଭୀ ଚରିତ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବିରାଟ ରାଜ୍ୟରେ ଥିବାବେଳେ ଗୋ-ହରଣ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ତାକୁ ଶାରଳା ଦାସ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଭଗବତ୍ ଗୀତାକୁ କେତୋଟି ଧାଡ଼ିରେ ଶାରଳା ଦାସ ଶେଷ କରିଛନ୍ତି । ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ପିତୃହନ୍ତା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ବଧ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ମୂଳରେ ଏହି ବିଷୟର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଶାରଳା ଦାସ ଏହାକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ ଭୀଷ୍ମଦେବ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ମୂଳରେ ବହୁ ବିସ୍ତୃତ ଆକାରରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହିସବୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ।

ଅସଂଗତ ଚିତ୍ରଣ:—ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ପାତ୍ରର ମର୍ଯ୍ୟାଦାହାନିକାରକ କେତେକ ଅସଙ୍ଗତ ଚିତ୍ରଣ ଦେଖାଯାଏ । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ରକ୍ଷା କରି ପାରି ନଥିବାରୁ ଏହି ଦୋଷ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଜରାସନ୍ଧକୁ ବଧ କରିବା ସମୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୁଗାକୁ ଦୁଇଫାଳ କରି ଭୀମକୁ ସଙ୍କେତ ଦେବାରୁ ଭୀମ ଜରାସନ୍ଧକୁ ଦୁଇଫାଳ କଲେ, ଏହା ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହା ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଛି । କାରଣ ଏପରି କରିବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶୋଭନୀୟ ହୋଇ ନପାରେ । ପୁଣି ବିରାଟରାଜାଙ୍କୁ ଭୀମ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ନଥିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭୀମଙ୍କ ଉପରେ ରାଗିଯାଇ ତାଙ୍କର ମସ୍ତକଚ୍ଛେଦନ କରିବାକୁ ଚକ୍ର ଉଠାଇଥିଲେ ବୋଲି ସଭାପର୍ବରେ ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଛି । କୀଚକବଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ରୌପଦୀ ପତିମାନଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱପତ୍ନୀର ସତୀତ୍ୱ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ଅସମର୍ଥ ହେଉଥିବାର ଅଭିଯୋଗ କରି ଦ୍ରୌପଦୀ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଧିକ୍କାର କରିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ମୁଖରେ କବି ଯେଉଁ ଭାଷା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ଲାୟକ ଭାଷା ହୋଇନାହିଁ । ଅଭିମନ୍ୟୁବଧ ପରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଅନ୍ୟ ଚାରିଭାଇ ଷଡ଼୍‌ଯନ୍ତ୍ର କରି ଅଭିମନ୍ୟୁକୁ ମାରି ଦେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଅଭିଯୋଗ କରି ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କ ଭଳି ବୀରଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆଦୌ ଶୋଭନୀୟ ହୋଇନାହିଁ । ଆଜନ୍ମ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ସହିତ ନପୁଂସକ ଶିଖଣ୍ଡି ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ରେତ ସ୍ଖଳନ ହେବାରୁ ସେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କିନ୍ତୁ ମୂଳରେ ଅଛି ଭୀଷ୍ମ ନପୁଂସକ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ନାହିଁ ଏବଂ ଶିଖଣ୍ଡିର ବାରମ୍ବାର ଶରନିକ୍ଷେପରେ ତାଙ୍କର ବପୁ କ୍ଷୟ ହେଲା । ଶାରଳାଦାସଙ୍କର କେତେକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବଡ଼ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଛି । ଦ୍ରୋଣ ମାତୃହରଣ କରିଥିବାରୁ ସେହି ପାପର ଫଳସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କର ଶିରଚ୍ଛେଦ ହେଲା, ଏକଥା ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ମହାବୀର ତପୋବନ୍ତ ମହାଜ୍ଞାନୀ ଦ୍ରୋଣଙ୍କୁ ଏପରି ଚିତ୍ରଣ କରିବା ସଙ୍ଗତ ହୋଇନାହିଁ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନକୁ ମାରିବାରେ ବିଳମ୍ବ ହେବାରୁ ଏକ ସାଧାରଣ ରମଣୀ ଭଳି କୁନ୍ତୀ ଭୀମଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କଲେ ଏବଂ ଭୀମ ମଧ୍ୟ ତାର ଉତ୍ତର ଦେଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଏଠାରେ କୁନ୍ତୀ ଓ ଭୀମଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଅତି ନିମ୍ନସ୍ତରର କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ବ୍ୟାସସରୋବରରୁ ଭୀମ ଫେରି ଆସୁଥିବାବେଳେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ତାଙ୍କ ପାଦ ଛୁଇଁ ପ୍ରଣାମ କରିବା ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ

ହୋଇଛି । ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ବ୍ରହ୍ମଶର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ସମୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବଞ୍ଚକତା ଅବଲମ୍ବନ କରି ଉତ୍ତରାଙ୍କ ଗର୍ଭସ୍ଥିତ ସନ୍ତାନକୁ ଦେଖାଇ ଦେଇଥିବା ବିଷୟ ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ନିତାନ୍ତ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଛି । ବିଶେଷତଃ, ସ୍ତ୍ରୀ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ଶାରଳା ଦାସ ମୂଳ-ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେହି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଗୌରବ ଅଛି ତାକୁ ଆଦୌ ରକ୍ଷା କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଅସଙ୍ଗତ କଥାର ଅବତାରଣା କରି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସାଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଜାଣିଶୁଣି ଶାରଳା ଦାସ ଏପରି କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ ସେ ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆଦର୍ଶ ଅପ୍ରାକୃତ ଚରିତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ରକ୍ତମାଂସ ଶରୀରଧାରୀ ମନୁଷ୍ୟର ଚରିତ୍ରର ଚିତ୍ରଣ ପସନ୍ଦ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମିଳୁଛି ।

ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ:—ଶାରଳା ଦାସ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ଖୁବ୍ ଦକ୍ଷତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଭିତରେ "ଅତିମାନୁଷିକ" କ୍ଷମତା ଓ ଘଟଣାମାନଙ୍କର ସମାବେଶ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେମାନଙ୍କର ଆକାରପ୍ରକାର କ'ଣ ହେବ, ତାହା ଜାଣିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ତେବେ ମୋଟ ଉପରେ ମହାଭାରତର ଆକାରପ୍ରାପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଶାରଳା ଦାସ ଯାହାକୁ ଯେପରି ଥୋଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଛନ୍ତି, ତାକୁ ସେପରି ଥୋଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଏ ଭଳି ଶକ୍ତି ଖୁବ୍ କମ୍ ଲେଖକଙ୍କର ଅଛି । ଏ ଦିଗରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କର ଶକ୍ତି ଅସାଧାରଣ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । କେତେକଙ୍କଠାରେ 'ଅତିମାନୁଷିକ' ଶକ୍ତିର ବିଦ୍ୟମାନତା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ସ୍ନେହ, ଈର୍ଷା, ଦ୍ୱେଷ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକୃତିର ବିକାଶ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ଲୀଳାଖେଳା ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ସଂସାରରେ । ଏ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ବିଷୟ ପାଠ କଲାବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ନିଜର ମନ ତନ୍ମୟ ହୋଇଯାଏ । ମନେହୁଏ, ସତେ ଯେପରି ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମିଳିମିଶି ଆମେ ଚାଲୁଛୁ ।

ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ମୂଳ ମହାଭାରତର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କଠାରୁ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ଆକାରପ୍ରକାର, ଭାବଭାବ କେତେକ ଅଂଶରେ ଭିନ୍ନ ।

ପାଣ୍ଡବ ଓ କୌରବ:—ପାଣ୍ଡବ ଓ କୌରବମାନଙ୍କୁ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ରୂପେ ମହାଭାରତରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଅଛି । ମୂଳ ଅପେକ୍ଷା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧଭାବ ଅତି ଉତ୍କଟ ରୂପରେ ଫୁଟିଅଛି । ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌରବମାନଙ୍କୁ ଶାରଳା ଦାସ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ନୀଚମନୋଭାବାପନ୍ନ, ସ୍ୱାର୍ଥପର, ହିଂସାପରାୟଣ, କଳହପ୍ରିୟ, ନିଷ୍ଠୁର ବୋଲି ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । କୌରବ ଏବଂ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଯେତେ ଥର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଲାଗିଛି, ସେଥିରେ ପ୍ରାୟ କୌରବମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର କାରଣ ବୋଲି ଶାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି । ଉଚ୍ଚସ୍ତରର ବିରୋଧତା କୌରବମାନଙ୍କୁ ଅଜ୍ଞାତ ଥିବା କଥାହିଁ ସାରଳା ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ । ପାଣ୍ଡବମାନେ ସମୂହଭାବରେ ଧୀର, ସହନଶୀଳ, ସତ୍ୟସନ୍ଧ ଓ ବିଜ୍ଞ । କଳହ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ଭୀମଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ ଧରଣର ହୋଇଛି । ପାଞ୍ଚ ଭାଇଙ୍କ ଭିତରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ଉଗ୍ର । ସାପ ଫଣା ଟେକିବା ମାତ୍ରେ ବାଡ଼ିରେ ମାରିବା ନୀତିକୁ ସେ ପସନ୍ଦ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ଉପଦେଶ ସେ ମାନି ଚଳୁଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କର ଉଗ୍ରତା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ମାତ୍ରେହିଁ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି । ଭୀମଙ୍କ ଏ ସ୍ୱଭାବଦ୍ୱାରା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ସମୂହ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ କିମ୍ବା ମାନସମ୍ଭ୍ରମରେ ଦାଗ ଲାଗିବା ଭଳି କୌଣସି ବ୍ୟାଘାତ ଘଟି ନାହିଁ । ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଚରିତ୍ର କୌରବମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଆଖି ଆଗରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷ ରକ୍ତମାଂସ ଶରୀର ଧାରଣ କରି ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପାଣ୍ଡବ ଓ କୌରବମାନେ ଦେବତା ନୁହନ୍ତି । ସେମାନେ ଏ ସଂସାରର ରକ୍ତମାଂସରେ ଗଢ଼ା ମନୁଷ୍ୟ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସାଧାରଣ ମାନବ ଅପେକ୍ଷା ବହୁତ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର, ଦେବତାଙ୍କ ପାଖରେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ

ପାଣ୍ଡବମାନେ ଏ ସଂସାରର ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସଂସାରର ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ସେମାନଙ୍କର ଲୋଭ, ଦ୍ୱେଷ, ଆଶା ଓ ଆକାଂକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଅଛି ବୋଲି ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏତେ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରନ୍ତି ।

ଯୁଧିଷ୍ଠିର:—ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ସତ୍ୟସନ୍ଧ, ଧୀର, ବିବେକୀ ଓ ପରିବାରର ଆଦର୍ଶ ନାୟକ ରୂପେ ଶାରଳା ଦାସ ଚିତ୍ରିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଭାଇମାନେ ତାଙ୍କର ଅବିମୃଷ୍ୟକାରିତାରୁ କଠୋର ବନବାସ ଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କଲେ, ରାଜ୍ୟ ହରାଇଲେ ଓ ସଭାସ୍ଥଳରେ ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀର ଲାଞ୍ଛନା ଦେଖି ନୀରବ ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ବାକ୍ୟ ଭାଇମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ରାଜ-ଆଦେଶ ଥିଲା । ଭୀମ ବେଳେ ବେଳେ ଏ ଆଦେଶକୁ ଲଙ୍ଘନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ବଡ଼ଭାଇଙ୍କର ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଘୃଣା କରି ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ସମୟରେ ଭର୍ତ୍ସନା କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ସାନଭାଇ ପ୍ରତି ବରାବର ସଦୟ ଥିଲେ; ଶତଦୋଷ କ୍ଷମା କରୁଥିଲେ । ବିମାତାଙ୍କ ସନ୍ତାନ ନକୁଳ ଓ ସହଦେବଙ୍କ ମନରେ 'ବିମାତା ସନ୍ତାନ' ବୋଲି ଯେପରି କ୍ଷଣମାତ୍ର ଧାରଣା ଜାତ ନ ହୁଏ ସେଥିପାଇଁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବରାବର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଥିଲେ । ଏଥିରେ ମନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର କୁତ୍ରିମତା ରଖି ବାହାରକୁ 'ଭ୍ରାତୃପ୍ରେମ' ଦେଖାଉ ନଥିଲେ । ପତିରୂପରେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଭଲ ଥିଲା । ଟିକିଏ 'ମୁରବିପଣିଆ' ଏଥିରେ ଥିଲା କହିଲେ ଅଯୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ, ପରମଧାର୍ମିକ ଓ କ୍ଷମାଶୀଳ ମହାପୁରୁଷ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବ୍ୟାସଦେବ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କୁ ସେତେ ଉଚ୍ଚରେ ରଖିପାରି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ଭୀମ:—ଭୀମଙ୍କୁ ଶାରଳା ଦାସ ମହାପରାକ୍ରମଶାଳୀ, ଉଗ୍ରସ୍ୱଭାବ-ସମ୍ପନ୍ନ, ପ୍ରତିଶୋଧପରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତି ରୂପରେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ପାଣ୍ଡବ ପାଞ୍ଚଭାଇଙ୍କ ଭିତରେ ତାଙ୍କୁ 'ହୁଣ୍ଡା, ଗୁଣ୍ଡା' ରୂପରେହିଁ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ତାଙ୍କର ହୁଣ୍ଡାଗିରି, ଗୁଣ୍ଡାଗିରି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଭାଇମାନଙ୍କୁ ସେ ଏ ସ୍ୱଭାବରୁ ବହୁ ସମୟରେ ତିରସ୍କାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭାଇମାନେ ତାଙ୍କର ଏ 'ଦୁର୍ବଳତା'କୁ

କ୍ଷମା ଦେଇଛନ୍ତି । ଶାରଳା ଦାସ ଆରମ୍ଭରୁ ତାଙ୍କୁ ହୁଣ୍ଡା ଓ ଗୁଣ୍ଡା ରୂପରେହିଁ ପରିଚୟ କରାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ବନବାସ ସମୟରେ ଶାଳଗ୍ରାମଶିଳାକୁ ଜାଣି ଜାଣି ପଥର ପରି ଧୋଇ ତାକୁ ଗୋଡ଼ରେ ଗଡ଼ାଉ-ଥିବାବେଳେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କୁ ବାରଣ କରିବାରୁ 'ଶାଳଗ୍ରାମଶିଳା ତ ପଥର, ଗୋଡ଼ରେ ଘଷିଲେ ଦୋଷ କଣ' ବୋଲି ଭୀମ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ । ଦ୍ରୌପଦୀ-ସ୍ୱୟମ୍ବର ବେଳେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ନିଜେ ବିବାହ କରିବେ ବୋଲି ଭୀମ ଭାବିଥିଲେ । ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ ଭାଇମାନଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ମାରି ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ହିଡ଼ମ୍ବିକାର ପୁରକୁ ନେଇଯାଇ ସେଠାରେ ରଖିବେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଭାବିଥିଲେ । ବହୁସ୍ଥଳରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ, ଏପରି କି ନିଜ ମାତା କୁନ୍ତୀଙ୍କୁ ସେ ନାନାରୂପରେ ଭର୍ତ୍ସନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅଜ୍ଞସ୍ୱଭାବ ସେମାନଙ୍କୁ ଜ୍ଞାତ ଥିଲି ବୋଲି ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ କ୍ଷମା ଦେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହୁଣ୍ଡାମି ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଯେ ଭାଇମାନଙ୍କୁ, ଭାର୍ଯ୍ୟାଙ୍କୁ, ମାତାଙ୍କୁ ଓ ସ୍ୱଜନମାନଙ୍କୁ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କ୍ଷଣିକ ସ୍ଖଳନ ସତ୍ତ୍ୱେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ବାକ୍ୟ ତାଙ୍କର ଶିରୋଧାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲି । ଭାଇମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅପମାନ ବା ନିନ୍ଦା ସେ କେବେ ସହ୍ୟ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । କୌରବମାନଙ୍କ ପ୍ରତି, ବିଶେଷତଃ ଦୁଃଶାସନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱେଷ ଥିଲି । ଘଡ଼ିଘଡ଼ିକେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ କଳହ କରିବାକୁ ସେ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାପାଇଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ସବୁବେଳେ ବ୍ୟାକୁଳ ହେଉଥିଲି । କେବଳ ସ୍ୱଜନମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ତାଙ୍କୁ ଦବେଇ ରଖିଥିଲି । ଶତ୍ରୁ ସହିତ ବ୍ୟବହାରରେ ସେ ରୀତିନୀତି ଅବଲମ୍ବନ କରିବାର ଆଦୌ ପକ୍ଷପାତୀ ନ ଥିଲେ । କେବଳ ଶତ୍ରୁର ରକ୍ତହିଁ ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଭୀମ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହନ୍ତି । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଭୀମ ଧୀର ଓ ଗମ୍ଭୀର ସ୍ୱଭାବସମ୍ପନ୍ନ । ଶାରଳା ଦାସ ନିଜ ମହାଭାରତରେ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଭୀମଙ୍କୁ ଆକାର ଦେଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଭୀମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି, ସେ 'ଭୀମା'ଙ୍କ ଚରିତହିଁ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ:—ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଭିତରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ହିଁ ଶାରଳା ଦାସ ମହାବୀରର ଯାବତୀୟ ଗୁଣରେ ଭୂଷିତ କରିଅଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ମହାଭାରତରେ

ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଚରିତ୍ରଟିକୁ ବଳିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଫୁଟାଇବାକୁ ଶାରଳା ଦାସ ପ୍ରୟାସ କରି ସଫଳକାମ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଯେପରି ବୀର ସେପରି ପ୍ରେମିକ ମଧ୍ୟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା ରୂପରେ ତାଙ୍କର 'ବନ୍ଧୁତ୍ୱ' ମଧ୍ୟ କମ୍ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିନ୍ଦା ସେ କେବେ ସହ୍ୟ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ନିଜ ଭାଇମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯଦି କେହି ଭ୍ରମବଶତଃ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଏହି ନିନ୍ଦାର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାକୁ ସେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ସଖା ଓ କୌରବବଂଶ ଧ୍ୱଂସର ପ୍ରଧାନ ନିମିତ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା କଥା ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଓ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଭିତରେ 'ଦେବତ୍ୱ'ରେ କିଛି ତାରତମ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଯେ ଜଣେ ମହାବୀର ଓ ଆଦର୍ଶ ପୁରୁଷ ରୂପରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ନର-ନାରାୟଣ ରୂପେ ଶାରଳା ଦାସ ପରିଚିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ:—କୌରବମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନହିଁ ସବୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ମୂଳ କାରଣ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଇମାନେ ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ନିଜ ପ୍ରକୃତିକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବାର ସୁବିଧା ସେମାନଙ୍କର ନ ଥିଲା । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଅନ୍ୟ ଭାଇମାନେ ଚାଲୁଥିଲେ । ନିଜ ସ୍ୱାର୍ଥର ବିରୋଧୀ ବୋଲି ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଭାବି ସେମାନଙ୍କୁ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଲୋପ କରିବା ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀକୁ ଶତ୍ରୁ ବୋଲି ହିଁ ସେ ଭାବୁଥିଲେ ଏବଂ ଶତ୍ରୁକୁ ଅପମାନ ଦେବାଠାରୁ ବଧ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ମାନଗୋବିନ୍ଦ ନାମରେ ହିଁ ଖ୍ୟାତ । ତାଙ୍କର ସ୍କନ୍ଧରେ ସ୍ୱୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତା' ସତ୍ତ୍ୱେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ବହୁତ ଅପମାନ ଓ ନିରର୍ଥକ କଷ୍ଟ ଦେବାପାଇଁ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ବଧ କରିବାପାଇଁ ଯାବତୀୟ ନୀଚ ଓ କଦର୍ଯ୍ୟ ଉପାୟ ସେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ନୀଚ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ, ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତି ଅତି କ୍ରୂର । କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ସ୍ୱଜନଙ୍କ ପ୍ରତି

ସ୍ନେହଭାବ ଥିବା କଥା ଶାରଳା ଦାସ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧରେ ଭାଇମାନଙ୍କର, ସଖାମାନଙ୍କର ଓ ପୁତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନର ନିଧନ ପରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ କରୁଣ ରୋଦନ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ମାନଗୋବିନ୍ଦ ନୁହନ୍ତି । ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଓ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଭିତରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ ।

ଦୁଃଶାସନ:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦୁଃଶାସନ ଭୀମଙ୍କ ପରି 'ହୁଣ୍ଡା, ଗୁଣ୍ଡା' ଭୀମଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ।

କର୍ଣ୍ଣ:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ପାଠ କଲେ ବେଳେ ବେଳେ ମନେ ହୁଏ ଶାରଳା ଦାସ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ନାୟକ କରିଛନ୍ତି କି ? ମହାଭାରତର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ଗୁଣଗ୍ରାମ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ଶୌର୍ଯ୍ୟରେ, ବୀର୍ଯ୍ୟରେ, ବୁଦ୍ଧିରେ, ଦାନରେ, ମାନବତାରେ ଶାରଳା ଦାସ ବେଶି ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତି ମନ ସ୍ୱତଃ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସ୍ୱୟମ୍ବରରେ କର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦ ପରୀକ୍ଷାରେ ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମାୟା ତାଙ୍କୁ ଯଶସ୍ୱୀ ରୂପେ ପରିଚିତ ନ କରାଇ 'ପରାସ୍ତ' ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଲା । ମହାବୀର କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରାମର୍ଶମତେ ଅଧର୍ମ ଉପାୟରେହିଁ ହତ୍ୟା କରାଗଲା । ନଚେତ୍ ସେ ପରାସ୍ତ ହେବାର ପାତ୍ର ନୁହନ୍ତି । କୁନ୍ତୀଙ୍କୁ ଅମୃତକୁଣ୍ଡଳ ଦାନ ଦେଇ ସେ ନିଜ ମୃତ୍ୟୁପଥ ପରିଷ୍କାର କରି ଦେଇଥିଲେ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଓ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ସେ ଏଥିରେ ବହୁ ଅଂଶରେ ସାଫଲ୍ୟ ଲାଭ କରି ଥାଆନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ ଶକୁନି ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତି ପଦରେ ବାଧା ଦେଉଥିଲା । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଅସାଧାରଣ ଚରିତ୍ର ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ:—ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ତାଙ୍କୁ କୌତୁକପ୍ରିୟ, ଚକ୍ରୀ ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଯାଇଛି । ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସେ ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ସଖାରୂପରେ ସାରଳା

ମହାଭାରତରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କୌରବକୁଳ ଧ୍ୱଂସ ଦିଗରେ ବହୁ ଅସତ୍ ଓ ଅଧର୍ମ ପରାମର୍ଶ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଦେଇଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧର୍ମ ଓ ଅନ୍ୟାୟ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ବରାବର ପରାମର୍ଶ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏଭଳି ସ୍ୱଭାବ ଆରୋପଣ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମୀଚୀନ ହୋଇନାହିଁ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱଳ୍ପ ଦେବଭାବାପନ୍ନ । ଶକୁନି କୌରବମାନଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ପରାମର୍ଶଦାତା । ଉଭୟଙ୍କୁ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରି ଶାରଳା ଦାସ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ ଫୁଟାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲି ପରି ଜଣାଯାଏ । ତେବେ ଉଭୟଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଆକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା କଥା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଶକୁନି:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଶକୁନି ଜଣେ ଅତି ଉତ୍କଟ ଧରଣର ପ୍ରତିହିଂସାପରାୟଣ ଲୋକ । ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ, ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମାଇ ଭିତରେ ଭିତରେ ଆଶ୍ରୟଦାତାର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କରିବା କିଛି ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧି, ବିଦ୍ୟା ଓ କୌଶଳ ଦରକାର । ବିଶେଷତଃ ମନ୍ତ୍ରୀପଦବୀ ଭଳି ଦାୟିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦବୀ ଲାଭ କରି, ଉପରେ ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ହୋଇ ଭିତରେ ଗଳା କାଟିବା ଢଙ୍ଗରେ ବରାବର ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ଅତି କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ବିଷୟ । ଶକୁନି ଏହି ଧରଣର କି ଭୟଙ୍କର ପୁରୁଷ ତାହା ସାରଳା ମହାଭାରତ ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଶକୁନି ଅପେକ୍ଷା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଶକୁନି ଅତି ଭୀଷଣ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ ।

ଗାନ୍ଧାରୀ ଓ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର:—ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ଗାନ୍ଧାରୀ ଓ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଦମ୍ପତି ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ଶତପୁତ୍ରବତୀ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ମହାସୌଭାଗ୍ୟବତୀ ବୋଲି ବ୍ୟାସଦେବ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏ ଦମ୍ପତିଙ୍କୁ ସେତେ ଭଲ ଆଖିରେ ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ଯେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନାଦି ଆସୁରସ୍ୱଭାବର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଛନ୍ତି ସେ ବା କିପରି ଭଲ ହେବେ ? ଶାରଳା ଦାସ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କ

ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୂଳରୁ ଏପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଯେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନାଦି କୌରବମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଲୋକମାନଙ୍କର ଧାରଣା ନିଶ୍ଚୟ ଖରାପ ହେବ । ଶହେ ଆଠ ବର ନାଶ ଯିବା ପରେ ସାହାଡ଼ା ଗଛ ସହିତ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ବିବାହ ଦିଆଗଲା । ପରେ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ତାଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଏ ବିଷୟ ଲେଖାନାହିଁ । ତଥାପି ସେ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ ସ୍ନେହମୟୀ ମାତାରୂପରେ ଓ ପତିପରାୟଣା ଭାର୍ଯ୍ୟାରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିବାକୁ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କବି ବିଶେଷ ଉଚ୍ଚ ଭାବ ପୋଷଣ କରିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ବିଜ୍ଞ ଓ ଅଭିଜ୍ଞ । କୁଳାଗ୍ରହ, ଦେଶାଗ୍ରହ ଓ ସାମାଜିକ ଧର୍ମାଧର୍ମ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ସେ ଚଳିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁତ୍ରମାନେ ତାଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିବା ପାଇଁ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଉଥିଲେ ତାହା କେବଳ ଲୋକନିନ୍ଦା ଭୟରେ । ଧର୍ମାଧର୍ମ ବିଗ୍ରହ ସ୍ଥଳରେ ବାତ୍ସଲ୍ୟ ସ୍ନେହ ହିଁ ବିବେକ ଅପେକ୍ଷା ବେଶି ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କ ଉପରେ ପକାଇ ପାରୁଥିଲା । କୌରବ-ପାଣ୍ଡବ ବିବାଦରେ ସେ ନିରପେକ୍ଷ ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ଶେଷରେ ସ୍ୱ ପଣରୁ ସ୍ଖଳିତ ହୋଇଥିଲେ । ଭୀମଙ୍କୁ କୃତ୍ରିମରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେବାପାଇଁ ସେ ଦୁରଭିସନ୍ଧି ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ଗାନ୍ଧାରୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ପୁତ୍ରହନ୍ତା ପ୍ରତି ଉତ୍କଟ ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ସଂକଳ୍ପ କରିଥିଲେ । ଶାରଳା ଦାସ ଏ ଦମ୍ପତିଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ ବେଶି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ତେବେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସେମାନଙ୍କର ଉଦାରତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଦ୍ରୌପଦୀ-ବସ୍ତ୍ରହରଣ, ପାଣ୍ଡବ ବନବାସ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥଳରେ ଉପଦେଶ ଛଳରେ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଏ ଦମ୍ପତି ବହୁତ ଗାଳି ଦେଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ସନ୍ତାନପ୍ରେମଦ୍ୱାରା ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ।

ଗଙ୍ଗା:—ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ଗଙ୍ଗାଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଯେପରି ଭାବରେ ଦିଆଯାଇଛି, ଶାରଳା ଦାସ ସେପରି କରି ନାହାନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଙ୍କୁ ଶାରଳା ଦାସ ଉଗ୍ରସ୍ୱଭାବସମ୍ପନ୍ନା, ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟା, ଚଞ୍ଚଳପ୍ରକୃତିପରାୟଣା ସ୍ତ୍ରୀରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଶାନ୍ତନୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଙ୍ଗାଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଅତି ଅସଙ୍ଗତ ଓ କଦର୍ଯ୍ୟ

କରିଛନ୍ତି । ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଙ୍ଗାଙ୍କର ମାତୃସ୍ନେହ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆଦୌ ଦେଇନାହାନ୍ତି । କବି ଗଙ୍ଗାଙ୍କୁ ଦେବୀ ସ୍ଥାନରେ ରାକ୍ଷସୀରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଭାର୍ଯ୍ୟା ହିସାବରେ, କି ମାତା ହିସାବରେ, କି ନାରୀ ହିସାବରେ, କେଉଁଠାରେ ହେଲେ ଗଙ୍ଗାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଓ ଉଚ୍ଚ କରି ନାହାନ୍ତି । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଗଙ୍ଗାଙ୍କଠାରୁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଗଙ୍ଗା ଗୁଣରେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ।

ଦ୍ରୌପଦୀ:—ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ନାରୀ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣର ସାଧାରଣ ନିୟମ ପୁରାପୁରି ଭାବରେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଦ୍ରୌପଦୀ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସର୍ଜ୍ଜନା, ସତୀତ୍ୱର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଦେବୀ । ଭାର୍ଯ୍ୟାରୂପରେ, ନାରୀରୂପରେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତୁଳନୀୟ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ରୌପଦୀ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କର ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଟିକିଏ ନିମ୍ନସ୍ତରର । ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ରକ୍ତମାଂସର ଶରୀର ବହନ କରି ଦୁଃଖ କଷ୍ଟରେ ଯେପରି ବିଚଳିତ ହୋଇଯାଏ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ରୌପଦୀ ସେହିପରି ଜୀବନରେ ବହୁବାର ବିଚଳିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟମ୍ବର ପରେ କୁମ୍ଭାର-ଶାଳରେ ଶୟନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖି ସେ ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ତାହା ସାଧାରଣ ନାରୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ମୁଖରୁ ଏପରି ଉକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ପାଇ ଥାଆନ୍ତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚପତି ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଜ ମନ ଧାବିତ ହେବା କଥା ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ମୁଖରେ ଶାରଳା ଦାସ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ଦ୍ରୌପଦୀ ଅବଶ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ । ମନୁଷ୍ୟ ଦେବତା ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଏ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଦେବତା ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ମହାଭାରତ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ଏ ଭଳି ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଏକାବେଳକେ ଅସଙ୍ଗତ ଓ ଅଯଥା ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ବହୁସ୍ଥାନରେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ଜଣେ ସାଧାରଣ ମହିଳା ରୂପରେ ହିଁ ଶାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

କୁନ୍ତୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ଚିତ୍ର ଦେଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ନାରୀ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ କବି କୋକଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ଗୁଣାବଳୀ ନେଇ କେବଳ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଆଦୌ ଦୋଷାବହ ନୁହେଁ । ଆଦିମ ପ୍ରକୃତିକୁ ନେଇ ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ହୋଇଛି, ସଂସାରରେ ଚଳୁଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଯେ ଏ ଗୁଣମାନଙ୍କ ଭିତରେ ତାରତମ୍ୟ ନାହିଁ, ଏହା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଶାରଳା ଦାସ ନାରୀ-ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣରେ ନାରୀମାନଙ୍କର ମୌଳିକ ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଚରିତ୍ରକୁ ଆକାର ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ରୂପକୁ ଫୁଟାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି କହିଲେ ଚଳେ ।

ଭାଷା:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ବଳିଷ୍ଠ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖା ଥିବାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତ ଭଳି ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାରେ ଭାଷାର ଆଦର୍ଶ ସ୍ୱରୂପ କୌଣସି ସମସାମୟିକ ବା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖାକୁ ନେବା ସୁଯୋଗ ମଧ୍ୟ ପାଇନାହାନ୍ତି । ସେ ସରଳ ଓ ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର ଭାଷାର ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏ ଭଳି ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ତାଙ୍କର ଅଲୌକିକ କ୍ଷମତାର ନିଦର୍ଶନ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଭାଷା ଯେପରି ସରଳ ସେପରି ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅତି ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଅବୋଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣତଃ ଭାଷା ମାର୍ଜିତ ଓ କ୍ଲିଷ୍ଟଶବ୍ଦବର୍ଜିତ । କବିଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ ବେଳର ଭାଷା ଅତି ସରଳ ଓ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି—

ଶୁଣ ମହାରାଜା ମନୁ ଏ ଆଦି ଚରିତ
ଦେବତାମାନେ ତୁଳିଲେ ଆଣି ସର୍ବଗ୍ରନ୍ଥ ।

ଏ ଆଦି ସମସ୍ତ ଉପପୁରାଣକୁ ଆଣି
ତୁଳାଦଣ୍ଡେ ବସାଇଲେ ଏକ ପାଶେ ପୁଣି ।

ଆଉ ପାଖରେ ଯେ ମହାଭାରତ ଥୋଇଲେ
ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ ମହାଗୁରୁ ସେ ହୋଇଲେ ।

ସବୁରି ତହୁଁ ହୋଇଲେ ଯହୁଁ ମହା ଭାରି
ଶ୍ରୀମହାଭାରତ ନାମ ଦେଲେକ ଅଙ୍ଗିରି । (ଆଦି)

ସ୍ୱକୀୟ ଅସାମାନ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ବଳରେ ଶାରଳା ଦାସ ଏତେ ସରଳ ସହଜ ସୁନ୍ଦର ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ଭାଷାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲୋକପ୍ରିୟତାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

ଶାରଳା ମହାଭାରତର ରଚନା ସମୟକୁ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ପ୍ରଚଳନ ହିଁ ବେଶି ଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଶୈଶବାବସ୍ଥା ବୋଲିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଶୈଶବାବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରାକୃତ ଶୈଳୀ ଅନୁସାରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିହେତୁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରାକୃତ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ମିଳେ । କବି ଯେ କେବଳ ପ୍ରାକୃତ ଶୈଳୀକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଗଠନ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ନୁହେଁ, ସଂସ୍କୃତର ଶୈଳୀ ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ଶବ୍ଦ ଗଠନ କରିଅଛନ୍ତି ।

୧ । ସଂସ୍କୃତ ଶୈଳୀ ଅନୁସାରେ ଗଠିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ—

(କ) କୃତ୍‌ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ପ୍ରଥମାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି:—

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ କଥା କହିଲୁ ମା ଗୋ ଏମନ୍ତ ପ୍ରକାର
ଆମ୍ଭର ଲଙ୍ଘିଲେ ଗୋ ନାଶ ଯିବ ସଂସାର । (ଆ. ପ.)
(ଆମ୍ଭର = ଆମ୍ଭେ)
ତୋହର ଆ'ଜ୍ଞେ ନାଶ ଗଲେ ପାଣ୍ଡବେ କେମନ୍ତେ । (ଆ. ପ.)
(ତୋହର = ତୁ)

(ଖ) ମଧ୍ୟମପୁରୁଷୀୟ କ୍ରିୟାପଦର ଅନ୍ତରେ 'ସି' ବା 'ଅସି':—

ଶୁଣସି ମହାରାଜା ହୋଇ ପରମ ଶାନ୍ତ । (ଆ. ପ.) (ଶୁଣସି = ଶୁଣ)
ତୁ ହୋ ଧନଞ୍ଜୟ ସତ୍ୟବଚନ କହସି । (ବ. ପ.) (କହସି = କହ)

୨ । ପ୍ରାକୃତ ଶୈଳୀ ଅନୁକରଣରେ ଗଠିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ—

(କ) ଷଷ୍ଠୀ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ:—

ତୋତେ ନ କହି ମୁଁ ଯିବି କେମନ୍ତେ
ତୋର ଆଜ୍ଞା ଶିରୋଧାର୍ଯ୍ୟ ମୋତେ । (ଉ. ପ.) (ମୋତେ = ମୋର)

କୌରବ ବଂଶେ ତୁହି ମୋତେ ଯେ ସୁହୃଦ । (ଆ. ପ.)

(ମୋତେ = ମୋ'ର)

(ଖ) ଆକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର 'ଏ' ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ—

ବହୁତ ବୁଝାଇ ଦେବ କହିବୁ ସଭାଏ । (ଉ. ପ.)

ଦୁର୍ବାସା ପ୍ରବେଶ ହେଲେ ଦ୍ୱାରକାଏ । (ଶା. ପ.)

୩ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରୟୋଗ:—

ତଳେ ଦିଆଯାଇଥିବା କେତୋଟି ପ୍ରୟୋଗ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାରେ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ ।

(କ) ପ୍ରବେଶ ହେଲେ ମତ୍ସ୍ୟରାଜ ଦେଶଇ । (ଉ. ପ.) (ଦେଶଇ = ଦେଶରେ)

ବଣା ହୋଇ ପଡ଼ିଲୁ ତୁମ୍ଭର ହସ୍ତଇ । (ବ. ପ.)

(ଖ) ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଏବଂ କ୍ରିୟା ପଦରୁ ଉତ୍ତର 'କ' ପ୍ରୟୋଗ:—

ଦ୍ୱାର-ରକ୍ଷାପାଳ କରିବାକ କାହା

ହେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଏକା ତୁମ୍ଭେ ହୋଇବାକ ସାହା । (ଅଶ୍ୱ. ପ.)

(କରିବାକ = କରିବ; ହୋଇବାକ = ହୋଇବ)

କହିଲେକ ମାତଳିକ ଗୃହିଁ ସୁନାସୀର

ଐରାବତ ଗଜବର ବେଗେ ସଜ କର । (ମଧ୍ୟ. ପ.)

(କହିଲେକ = କହିଲେ)

(ଗ) ଶ୍ରୀ ଅମୃତାକ୍ଷନାଥ ଚରଣେ ମୋର ସେବା ।

ମହାଭାରତ କହିବ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇବା । (ଆ. ପ.)

(ହୋଇବା = ହୁଅନ୍ତୁ)

ପଣ୍ଡିତ ଜନେ ମୋର ଦୋଷ ନ ଘେନମା । (ବ୍ର. ପ.)

(ଘେନମା = ଘେନ ବା ଘେନନ୍ତୁ)

(ଘ) ଅସମାପିକା କ୍ରିୟାର ସମାପିକା କ୍ରିୟା ରୂପରେ ବ୍ୟବହାର:—

ଯେତେ ବସ୍ତ୍ରେ ଛୁଇଁ ତେତେ ବସ୍ତ୍ରେ ସ୍ନାନ କରି । (କରି = କରିବ)

ସେ ଦିନ ଉପବାସେ ବସିଣ ଦିନ ହରି । (ଆ. ପ.) (ହରି = ହରିବ)

(ଙ) ସମସ୍ତ ବାଚ୍ଛିଣ ଦେବ ବସିଲି ମୁଁ ଭୁକ୍ତି
ଏସନ ବେଳେ ଦେବ ଡମ୍ବରୁ ଶବ୍ଦ ବାଜା । (ଆ. ପ.) (ବାଜା = ବାଜିଲା)

(ଚ) ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତିରେ କାଶୀବାସୀ ସେବାକର
କଷା କଉପୀନ ବନ୍ଧି ମାଥେ ଜଟା ଧର । (ଆ. ପ.) (ମାଥେ = ମଥାରେ)

(ଛ) ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣେ ହୋଇଛୁଟିକି ଭଗତ । (ଆ. ପ.)
(ହୋଇଛୁଟିକି = କରଛୁଟିକି)

(ଜ) ଦୁର୍ଜ୍ଜନ ନିବାରଣ ସୁଜନ ରଖନ୍ତା । (ରଖନ୍ତା = ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା)
ଗାବ ଶ୍ରୀରାମେ ଷଣ୍ଢାସୁର ଦର୍ପହନ୍ତା । (ସ୍ୱ.ପ.) (ଦର୍ପହନ୍ତା = ଦର୍ପହାରୀ)

(ଝ) ଯୋଗାଡ଼ମାନ ଠାବେ ଠାବେ ରୁହାଇଲେ । (ଆ.ପ.) (ମାନନ୍ତ = ମାନଙ୍କୁ)
ପଦ୍ମନାଭ ବୋଇଲେ ମୁଁ କରିଲି ତୁମ୍ଭନ୍ତ । (ଆ. ପ.) (ତୁମ୍ଭନ୍ତ = ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ)

(ଞ) ଆମ୍ଭ ତହୁଁ ଶୁଣ ତୁମ୍ଭ ଯେ ଶାସ୍ତ୍ର ସଙ୍ଗତ । (ଆ. ପ.)
(ଆମ୍ଭତହୁଁ = ଆମ୍ଭଠାରୁ)

(ଟ) ପିତାବଧ ଦୋଷ ନଦେବ ଯେ ମୁକୁ । (ମଧ୍ୟ.ପ.) (ମୁକୁ = ମୋତେ)

ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରେ କେତେକ କ୍ଲିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ କରି ଅଛନ୍ତି । ଉତ୍କର୍ମି, ଦର୍ଦ୍ଦୁର, ମଘବା, ପୁରୁହୂତ, ଯତୁଧାନ, ଭାବନଷ୍ଟ, ଉଷ୍ଣାନଶାସ୍ତ୍ରୀ, ରାତ୍ରିଚର, ମନୀଷା, ଅପରାସ ଇତ୍ୟାଦି ।

ତଦ୍ଭବ-ଶବ୍ଦସୃଷ୍ଟି—

ମୋହପାଶ—ମୁହାଁସ, ଦ୍ରୋହୀ—ଦୋରେହା, ମଦନ—ମୟାଣ, କନକ—କଣୟ, ସାଗର—ସାହେର, ଧିକ୍‌ଭାଷ—ଝିଙ୍ଗାସ ଇତ୍ୟାଦି ।

ମହାଭାରତରେ ବହୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଅଧାଡ଼ି, ଅଙ୍ଗୁଳି, ଅଧାମ, ଅଲଟା, ଉବୁରା, ଆଗବଳି, ଝଟବାଟ, ଝଡ଼ାଉଲ, ଉଦଣ୍ଡ, ଛିପଣ୍ଡ, ପଦ୍ଧଜ, ତଡ଼କ, ଡହୁଡ଼ି, ବାରାସ, ବଖଣ୍ଡ, ମେଦ, ଲଟ, ଶଯ୍ଯୁଳ, ହାଲହୋଲ, ବୃନ୍ଦାହୋଳ, ଖୁରଣି, ଖୁରୁଷାଣି, ଖରଶାଣି, ଖଡ଼ିଆଳ, କରଣ୍ଡି, କଳତ, କାନ୍ଦୁରା, କରୁଣି, କେରଣ୍ଡ, କଳାଟି, ଗୁଆଣି, କାକୁଆଳି, ଗୁଗୁଚଆ, ଗୁଣ୍ଡରି, ନଡ଼ପ, ପଙ୍ଗୁଫଳି, ମୁରାଟ, ସୋହଡ଼, ସିଂହଡ଼ା, ସଙ୍କୋଚ,

ସୋରଡ଼ା, ପୋଏଲା, ପାଲଟି, ପରମୁଣ୍ଡା, ଯୁଆଦ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଥିରୁ କେତେକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ସହଜ ନୁହେଁ ।

ମାର୍ଜିତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରଃ—

ଶାରଳା ଦାସ ସରଳ ଭାଷାରେ ଗାଉଁଲି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାରିଛନ୍ତି ମାର୍ଜିତ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

(କ) ଭୀମ-ଦୁଃଶାସନ ଯୁଦ୍ଧବେଳେ ଦୁଃଶାସନ ଭୀମକୁ କହୁଛନ୍ତି—

ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖି ରାହୁ ଯେସନ ତେଜ କରେ
ଭୀମକୁ ଦେଖିଣ ଦୁଃଶା ହୁଏ ସେ ପ୍ରକାରେ ।
ଗିରିବର ପରକାରେ ବଢ଼ାଇ ଶରୀର
ଆରେ 'ରେ ପାଣ୍ଡବା ବୋଲି ଡାକେ ଦୁଃଶା ବୀର ।
ବୋଲଇ ଭାଇଙ୍କୁ ମୋର ମାଇଲୁ ରେ ରଣେ
କନିଷ୍ଠ ବଧ କଲୁ ରେ କେବଣ କାରଣେ ।
ଏତେ ବେଳେ ପଡ଼ିଲୁ ରେ ଆସି ମୋ ସମ୍ମୁଖେ
ତୁହି ମଲେ ଛାଡ଼ିବ ରେ ଭାଇଙ୍କର ଶୋକ ।
ତୋତେ ମାରି ଦେବଇ ଯେ ଆଜ ବଣାବଳି
କେହ୍ନେ ରଖିବ ଗରୁଡ଼ ସେହି ବନମାଳି । (କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ)

ନାରୀରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଖୁବ୍ ସଂଯତ ହୋଇଛନ୍ତି । ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଶୃଙ୍ଗାର ସମ୍ଭୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନାବାହୁଲ୍ୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଅନାଡ଼ମ୍ବର ଓ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ମାର୍ଜିତ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ଅତି ଚମତ୍କାର ଛବି ଫୁଟାଇଛନ୍ତି ।

(୧) ସେ ଧନୁ ଆମଣ୍ଟି ନୟନ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବାଣେ
କଣ୍ଟିତେ ଚାହିଁଲେ ପୁରୁଷେ ଢଳନ୍ତି ତତ୍‌କ୍ଷଣେ ।
ଯଦ୍ୟପି ପାଷାଣ ହୋଇବ ବଜ୍ର ଘୋଟି
ଅପାଙ୍ଗେ ଚାହିଁଲେ ଯେ ସେହି ଯିବ ଫୁଟି ।
ହତ୍ୟା ଅପବାଦକୁ ଭୟ କରି ସେହି ବାଳୀ
ତେଣୁକରି ବଦନ ନ ଚାହେଁ ଦେଇ ତୋଳି । (ବ. ପ.)

(୨) କୁଞ୍ଚିତ କେଶ ଏହାର କେତେ ମନୋହର
ବିହରନ୍ତି ପୁଷ୍ପଗନ୍ଧ ପାଇ ମଧୁକର ।
ରସାଣିଲା ପଦ୍ମ ପ୍ରାୟେ ଲଲାଟର ପାଟୀ
ବଧୂଲି ତାଳମ୍ବ ବିମ୍ବ ପ୍ରାୟ ଓଷ୍ଠ ଫୁଟି ।
ଭ୍ରୂଲତା କନ୍ଦର୍ପ ଚାପ କଟାକ୍ଷ ତା ବାଣ
ନିମିଷକେ ନେବ ଯୁବାଜନଙ୍କର ପ୍ରାଣ ।
ସୁନ୍ଦର ରଞ୍ଜିତ କାମ କମନୀୟ ତୋଳା
ରୋମାବଳୀ ରେଖାରେ ଏ ସାକ୍ଷାତେ ଚପଳା ।
ଆରକ୍ତ ନୟନ କି ସେ ନୀଳ ଉତପଳ
କଞ୍ଚିତ ମାନେ ଚାହିଁଲେ ଢଳିବେ ସକଳ ।
ଚାହାଁନ୍ତେ ବକ୍ରନୟନେ ହୃଦ ଯିବ ଫାଟି
ଜନନ୍ଦିତେ ପୃଥିବୀରେ ରଖିଅଛୁ ଦୃଷ୍ଟି । (ବନ)

ଭୟାନକ ରସବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର:—

ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶାରଳା ଦାସ ଭୟାନକ ରସବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରି ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଅତି ଜୀବନ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଭୀମ-ଦୁଃଶାସନ ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କଲେ ସମଗ୍ର ଚିତ୍ର ଆଖିଆଗରେ ଠିଆ ହୋଇଗଲା ଭଳି ଜଣାଯାଏ ।

ବିକ୍ରମ ସିଂହକୁ ଜିଣି ଦୁଇ ମହାବଳ
କ୍ରୋଧେ ପିଟାପିଟି ହେଲେ ଠିଆ ହୋଇ ତଳ ।
ଅଧରେ ରଦନ ଚାପି ରେରେକାର କରି
ଦୁହେଁ ଧରାଧରି ହୋଇ ହେଲେ ମରାମରି ।
ଦୁହେଁ ଦୁହିଙ୍କର ଖଣ୍ଡା ବୁଲାନ୍ତି ଆମଞ୍ଚି
ଦୁଇ ରଣପଶୁ ଯାନ୍ତି ଯୁଝେ ପଥ ଘୁଞ୍ଚି ।
ପୁଣି ଦୁଇ ଜଣ ଆସି ମୁଣ୍ଡେ ମୁଣ୍ଡ ଲଢ଼ି
ଧରାଧରି ହୋଇ କରି ଯାନ୍ତି ଗଡ଼ାଗଡ଼ି । X X

ପଦାଘାତେ ପଡ଼ନ୍ତି କମ୍ପେ ହସ୍ତିନାପୁର
ଦୁଇ ବୀର ଗଦା ଧରି କରନ୍ତି ସମର
ଉଠନ୍ତି ପଡ଼ନ୍ତି ପୁଣି ଗଡ଼ନ୍ତି ମହୀରେ
ପୃଥିବୀ କମ୍ପେ ଦୁହିଙ୍କ ଗଦା ଆଘାତରେ । × ×
ଦୁଃଶାସନ ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତେ ଆସିଲା ଲେଉଟି
ପୁଣି ବଧା ଗୃପୁଡ଼ାରେ ହେଲେ ପିଠାପିଠି ।
ଗ୍ରୀବକୁ ଗ୍ରୀବ ଲଗାଇ ଘୂଞ୍ଚିଯାନ୍ତି ପୁଣି
ହାତ ଧରାଧରି ହୋଇ ହୋନ୍ତି ଟଣାଟଣି ।
ଭୁଜକୁ ଭୁଜରେ ଛନ୍ଦି ମୁଣ୍ଡେ ମୁଣ୍ଡ ପିଟି
ପୁଣି କେହି ପଡ଼ିଯାଇ ତଳେ ଯାଏ ଲୋଟି । ×
ଭିଡ଼ାଭିଡ଼ି ପଡ଼ାପଡ଼ି ହୋଇ ବେନି ବୀର
ଲୋମକୂପରୁ ରକତ ବହେ ଝର ଝର
କେହି କାହା ଜାନୁତଳେ ଚାପି ଦିଏ ମୁଣ୍ଡ
କେ ନଖେ ବିଦାରି କରେ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ । × (କର୍ଣ୍ଣ)

ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାରର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଯତ୍ନ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ମନକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଦିଏ । କେତେକ ଉପମା ସେ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

(କ) ମନ୍ଦର ମାଡ଼ି ଯେହ୍ନେ ବସଇ ହିମବନ୍ତ
ସେହି ରୂପେ ଭୀମ ବକ୍ଷସ୍ଥଳେ ବସଇ ଦୈତ୍ୟ । (ବ. ପ.)

(ଖ) ନାରଦ ବଚନ ଶୁଣି ଅସୁର କଲା କୋପ
ଯଷ୍ଟି ପ୍ରହାରରେ ଯେହ୍ନେ ଗର୍ଜଇ କାଳସର୍ପ । (ଅଶ୍ୱ. ପର୍ବ)

(ଗ) କନ୍ଦମ୍ବାସୁର ବଳରାମ ହେଲେ ଏକ କଟ୍ଟ,
ମେରୁ ମନ୍ଦର ପ୍ରାୟେ ସମରେ ବସନ୍ତି । (ଅଶ୍ୱ. ପର୍ବ)

(ଘ) ଯେସନେ ବଢ଼ି ପାଣି ବାନ୍ଧିଲେ ରହଇ,
ସେହିରୂପେ ଅସୁରେ ରହିବେ ଦୂର ହୋଇ । (ଅଶ୍ୱ. ପର୍ବ)

(ଙ) ବୃକ୍ଷକୁ ପିଟିଲେ ଯଥା ଝଡ଼େ ପକ୍ୱଫଳ,
ନାଚନ୍ତ କବନ୍ଧ ଛିଣ୍ଡ଼ି ପଡ଼େ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ । (ଦ୍ରୋ. ପ.)

(ଚ) ଯେସନେକ ପିଲାମାନେ ଫିଙ୍ଗନ୍ତି ଟେଲା,
ସେ ରଥକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଲା ପବନର ବଳା । (ଦ୍ରୋ. ପ.)

(ଛ) ରସାଣ ଶିରରେ ତାର ଲଗିଅଛି କଳା,
କଣସ୍ଥ ପର୍ବତେ କି ଦିଶିଲା ମେଘମାଳା । (ବ. ପ.)

(ଜ) ବସା ଭଗ୍ନେ ପକ୍ଷିଏ ପଳାନ୍ତି ଯେସନ୍ତେ ଡରେ,
କେ ରହି ନ ପାରିଲେ ନନ୍ଦିଘୋଷ ସ୍ତମ୍ଭୁରେ । (ଦ୍ରୋ. ପ.)

ନାମ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି:—ମହାଭାରତରେ ଶାରଳା ଦାସ ଅନେକ ନଗର, ନଦୀ ଓ ପ୍ରଧାନ ପୁରୁଷ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ନାମର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମରେ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁରୂପ ହୋଇଛି । ଆଉ କେତେ ଏକାବେଳକେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି ।

(୧) ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଅନୁରୂପ କେତୋଟି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି:—

(କ) ମହାଭାରତ—ଦେବତାମାନେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଜାଣିବାପାଇଁ ତୁଳାଦଣ୍ଡର ଏକପାର୍ଶ୍ୱରେ ସବୁ ପୁରାଣ, ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ରଖିଲେ ଏବଂ ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ରଖିଲେ । ଓଜନରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବେଶି ହେବାରୁ ଏହାକୁ 'ମହାଭାରତ' ନାମ ଦେଲେ । ଶାରଳା ଦାସ 'ମହାଭାରତ'ର ନାମକରଣ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁରୂପ ରଖିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଭରତଖଣ୍ଡ—ଦୁଷ୍ମନ୍ତର ଭରତ ନାମେ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମିଲା
ତେଣୁ କରି ଭରତଖଣ୍ଡ ମେଦିନୀର ନାମ ହେଲା । (ଆ ପ.)

(ଗ) ଖାଣ୍ଡବ—ଖଣ୍ଡନ କରିଣ ଯେଣୁ ଲଗାଇଲେ ବୃକ୍ଷ
ଖାଣ୍ଡବ ବନ ନାମ ଦେଲେଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । (ମ. ପ.)

(ଘ) ନାରାୟଣ—ନରର ଆଶ୍ରୟ ବୋଲି ନାମ ନାରାୟଣ । (ବ. ପ.)

(ଙ) ନୀଳକଣ୍ଠ—ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାରଣେ ଯାର ଗଣ୍ଡୁଷ କାଳକୂଟ
ତେଣୁ ବୋଲାଇଲୁ ତୁ ନାମ ନୀଳକଣ୍ଠ । (ଅ. ପ.)

(ଚ) ଜନାର୍ଦ୍ଦନ—ଦୈତ୍ୟପାଲ ବିଦାରଣେ ନାମ ଜନାର୍ଦ୍ଦନ (ବି. ପ.)

(ଛ) ବିବସ୍ତ୍ର—ବାବୁ ସଂଗ୍ରାମେ ନସତ ହୋନ୍ତି ଯେଉଁ କ୍ଷତ୍ରି

କେଶ ମୁକୁଳା ଉଲଗ୍ନ ନିରସ୍ତ୍ର ଯେ ରଥୀ

ରଣେ ତାହାଙ୍କୁ ମୁଁ ନ ପେଷଇ ଶର ଗୋଟି ।

× × ×

ତେଣୁ ବିବସ୍ତ୍ର ନାମଟି ଦେଲେ ସର୍ବଜନ । (ବି. ପ.)

(୨) କବିଙ୍କ କେତୋଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି :—ନିମ୍ନଲିଖିତ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସୁସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଛି ।

(କ) ଓଡ଼ିଶା—ମହାରାଜା ଯଯାତି ନଅଟି ଦେଶରୁ ନଅଟି କନ୍ୟା ବିବାହ କଲେ । ସେ—

ସସାଗରା ପୃଥିବୀର ନବଭାଗ କଲେ,

ନବଖଣ୍ଡ ମେଦିନୀ ନବ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଦେଲେ ।

ରାଜାର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ନାମ ପୁର ନୃପତି,

ଓଡ଼ଣୀ ଭାରିଯା ତାର ଅଟଇ ସନ୍ତତି ।

ମାତାଙ୍କର ଭାଗ ଯେ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ମଣ୍ଡଳେ,

ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ବୋଲାଇଲେ । (ଆ. ପ.)

(ଖ) କୋଣାର୍କ—ପୃଥିବୀର ଅଗ୍ନି କୋଣେ ଦୈତ୍ୟକୁ ସେ ମାରି

କୋଣାର୍କ ତୀର୍ଥ କଲେ ନାମ ଅନୁସରି । (ଭୀ. ପ.)

ଅର୍କ ଦୈତ୍ୟକୁ ମାଡ଼ି ବସିଲେ ବିରଞ୍ଚି

ଏ ହେତୁ କୋଣାଅର୍କ ନାମ ଏବେ ଅଛି । (ବି. ପ.)

(୩) କେତେକ ସ୍ୱକଳ୍ପିତ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି:—

(କ) ପକ୍ଷାକ୍ଷ—ପକ୍ଷିକ୍ଷିତ ରାଜାଙ୍କୁ ଶାରଳା ଦାସ ପକ୍ଷାକ୍ଷ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ମୃତ୍ୟୁ ପିଣ୍ଡ ଜାଆଁଇ ସୋମବଂଶ ରକ୍ଷା କଲେ

ପକ୍ଷୀଙ୍କାରେ ତାରଣ ପକ୍ଷାକ୍ଷ ନାମ ଦେଲେ । (କାଇଁ. ପର୍ବ)

କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଅଛି—ପକ୍ଷୀକ୍ଷୀଣେ କୁଲେ ଜାତୋ ଭବତ୍ୱୟଂ ପକ୍ଷିକ୍ଷିନ୍ନାମେତି ।

(ଖ) କର୍ଣ୍ଣ—କର୍ଣ୍ଣବାଟେ ସେ ପୁତ୍ର ହୋଇଲେ ମୋର ଜାତ

କର୍ଣ୍ଣ ନାମ ଦେଲେ ତାର ଦେବ ଯେ ଆଦିତ୍ୟ । (ଆ: ପ:)

ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ବନପର୍ବରେ ଅଛି—

ଇତଶ୍ଛିତ୍ତ୍ୱା କବଚଂ ଦିବ୍ୟ ମଙ୍ଗାତ୍

ତଥୈବାଦ୍ର୍ିଂ ପ୍ରବଦୌ ବାସବାୟ

ଇଥୋତ୍କୃତ୍ୟ ପ୍ରଦଦୌ କୁଣ୍ଡଳେତେ

କର୍ଣ୍ଣାତ୍ ତସ୍ମାତ୍ କର୍ମଣା ତେନ କର୍ଣ୍ଣଃ ।

ସମ୍ଭୋଗ ମାତ୍ରେ କର୍ଣ୍ଣ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସହଜ କୁଣ୍ଡଳ ଥିଲା ଏବଂ ସେ ତାକୁ କର୍ଣ୍ଣରୁ ବାହାର କରି ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ହେତୁ ତାଙ୍କର ନାମ କର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା ।

(ଗ) ପାଣ୍ଡବ—ପାଣ୍ଡବାସୁରକୁ ଯହୁଁ ପାଣ୍ଡବେ ବଧିଲେ,

ତେଣୁ ସେ ପାଣ୍ଡବ ନାମ ପାଞ୍ଚହେଁ ବହିଲେ । (ଆ: ପ:)

ସଂସ୍କୃତରେ ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ପୁତ୍ର—ପାଣ୍ଡବ ।

(ଘ) ଯୁଧିଷ୍ଠିର—ମହା ବିଜ୍ଞବନ୍ତ ଅବୀକ୍ଷଣେ ଜ୍ଞାନ ଧର୍ମ

ଏ ନ୍ୟାୟୁ ଦେଲେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ନାମ । (ଆ: ପ:)

ସଂସ୍କୃତରେ—ଯୁଦ୍ଧରେ ସ୍ଥିର ଥିବାରୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ନାମ ହେଲା ।

(ଙ) ନକୁଳ—ବନ ନଦୀକୂଳରେ କୁମର ଉପୁଜିଲା

ତେଣୁକରି ମହାତ୍ମା ନକୁଳ ନାମ ଦେଲା । (ଆ: ପ:)

ସଂସ୍କୃତରେ—କୁଳେ ନାସ୍ତି ସମୋରୂପେ ଯସ୍ୟୋତି ନକୁଳ ସ୍ମୃତଃ । (ବି:ପ:)

(ଚ) ଚନ୍ଦ୍ରଭିକ୍ଷା—ଚନ୍ଦ୍ରଭିକ୍ଷା ବାବୁରେ ଅନେକ ଅବଗୁଣ,

ମିଥ୍ୟା କହିଲେ ରୌରବେ ପଡ଼ଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ । (ଆ: ପ:)

ଏପରି କେତେକ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ମୂଳ ସହିତ ଅମେଳ ହେଉଛି । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଅସଙ୍ଗତ ମଧ୍ୟ ବୋଧ ହେଉଛି ।

କବିଙ୍କ ବିବିଧ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରବେଶ:—

ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ—ମହାଭାରତର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଶାରଳା ଦାସ ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଷୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ

ଯେଉଁସବୁ ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଷୟ ଦିଆଯାଇଛି ଶାରଳା ଦାସ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନୁବାଦ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁରୂପ ନ ହେଲେ ମଧ୍ଯ ଅସଙ୍ଗତ ହୋଇନାହିଁ ।

(କ) ବରୁଣଙ୍କ ଅଗ୍ରତେ ଜଳାଧି ମନ୍ତ୍ରୀ କହିଲା
ପ୍ରଥମେ ଅଶ୍ୱିନୀ ନକ୍ଷତ୍ର ଆଦ୍ୟ ଗଣ୍ଡ ପାଇଲା ।
ଦିବସେ ଉତପତ୍ତି ହୋଇଲାଟି ବିରୋଧି ତୁକୁ
ପ୍ରଥମେ ଗଣ୍ଡ ଉପୁଜିଲା ଷୋଳ ବରଷକୁ ।
ଦିବସେ ଉପୁଜିଲା ପିତାକୁ ବିରୋଧିଲା
ରାତ୍ରେ ଉପୁଜିଲେ ମାତାଙ୍କୁ ଲାଗନ୍ତା ଶାସ୍ତ୍ରେ କହିଲା । (ମଧ୍ଯ)

(ଖ) ଦିଭସ୍ତ ମଧ୍ଯେ ଯେବେ ଉପୁଜଇ ସନ୍ତତି
ସେ ପୁତ୍ର ନାଶ ଯାଏ ଜାଣ ଚନ୍ଦ୍ରାକ୍ଷଣାନ୍ତି ।
ମଘା ନକ୍ଷତ୍ରର ଆଦ୍ୟ ଯେଉଁ ଘିରି ଦଣ୍ଡ
ଏଥେ ଜନମ ହେଲେ ବରଷେ ପାଇ ଗଣ୍ଡ । ଇତ୍ୟାଦି । (ବନ)

ଫଳିତ ଜ୍ୟୋତିଷ, ମୁହୂର୍ତ୍ତି (ଯୋଗଯାତ୍ରା, ତିଥିବାର, ଲଗ୍ନ) ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ବହୁସ୍ଥାନରେ ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ପ୍ରବେଶ:—ମହାଭାରତରେ ଜନ୍ମୋତ୍ସବ, ନାମକରଣ, ବିବାହୋତ୍ସବ, ଯଜ୍ଞଦାନାଦି ବହୁ ବିଷୟ ସ୍ଥଳ-ବିଶେଷରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡିକ ବହୁ ଅଂଶରେ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଅନୁରୂପ ହୋଇଅଛି । ଏସବୁ ବିଷୟରେ ସେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦୌ ଅନୁସରଣ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଭୂତବିଦ୍ୟା:—ଶାରଳା ଦାସ ଭୂତବିଦ୍ୟାର କେତେକ ବିଷୟ ମହାଭାରତରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଉଲୁକ ବିଦ୍ୟା ସାହାଯ୍ୟରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ଦ୍ରୌପଦୀ ଏହି ବିଦ୍ୟା ସାହାଯ୍ୟରେ କୀଚକର ଅତ୍ୟାଚାର ଜଣାଇବାକୁ ରାତିରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏସବୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ-ଭାନୁମତୀ ସମ୍ବାଦରେ ଭୂତନିସ୍ତା ବିଷୟ ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗାରୁଡ଼ ବିଦ୍ୟା:—ଗାରୁଡ଼ବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରୁ ମିଳେ ।

ଉତ୍କଳ ଦେଶର ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା:—ଶାରଳା ଦାସ ଉତ୍କଳର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ତୀର୍ଥ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ବିଷୟ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଯେଉଁ ବିବରଣୀ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ରାମାୟଣ ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚାରିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି । କୋଣାର୍କ, ଯାଜପୁର, ଶିବପୁର, ଝଙ୍କଡ଼, ଏକାମ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବହୁତ ସ୍ଥାନର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି-ଅଛନ୍ତି । ସୁବିଧା ପାଇବା ମାତ୍ରେ ସେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାରେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରି ନାହାନ୍ତି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଅଛି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଉତ୍କଳର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ନୀତିବାକ୍ୟ:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ନୀତିବାକ୍ୟ-ବିନ୍ୟାସ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ମହାଭାରତ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରର ଏକ ଅପୂର୍ବ ପାରାବାର । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେତେ ନୀତିବାକ୍ୟ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ତା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁସବୁ ନୀତିବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଯେ ଅତି ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ଓ ମନୋହର ହୋଇଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା ।

ସଦ୍‌ମାର୍ଗ—ବାବୁ, ବିଷ ଅମୃତ ଯେ ଜିହ୍ୱାଅଗ୍ରେ ଥାଇ
ସଦ୍‌ବୁଦ୍ଧି ଥାଉଁ କି ଅସଦ୍ ମାର୍ଗେ ଯାଇଁ ।
ବାବୁ ଧର୍ମ ଅଂଶେ ଥିଲେ ହେ ମାନଗୋବିନ୍ଦ
କଦାଚିତେ ପ୍ରାଣୀଙ୍କି ନ ପଡ଼େ ପରମାଦ । (ବି. ପ.)

ଅର୍ଥନୀତି-ରାଜ୍ୟଶାସନ—

ରାଜ୍ୟ କର ବାବୁ ଏବେ ଧର୍ମ୍ମ ପ୍ରତିପାଳି
ଅଧର୍ମ୍ମ କଲେ ସହିବ ନାହିଁ ମହାସ୍ଥଳୀ ।

ଏସନ ପ୍ରଜା ପାଳିବୁ ନୋହିବେ କେ ଦୁଃଖୀ,
ପ୍ରଜାଙ୍କ ସୁଖରେ ସିନା ରାଜା ହୁଏ ସୁଖୀ ।
ନ୍ୟାୟେ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ପାଳିଲେ ଇନ୍ଦ୍ର କରେ ବୃଷ୍ଟି
ରାଜାର ପାଳନେ ସିନା ରକ୍ଷା ହୁଏ ସୃଷ୍ଟି ।
ଦୋଷାଦୋଷ ବିଚାରିଣ ଦଣ୍ଡ ଦେଉଥିବୁ
ଦେଖି ତାହା ତୋଷ ହେବେ ପ୍ରଜାଏ ରେ ବାବୁ ।

(ଶାନ୍ତିପର୍ବ)

କର ଆଦାୟ, ପ୍ରଜା ପାଳନ, ନ୍ୟାୟ ବିଚାର ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ଭାରତୀୟ ପରଂପରା-ସମର୍ଥିତ ବିଧିଗୁଡ଼ିକୁ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଜାଙ୍କ ସୁଖହିଁ ପ୍ରଜାପାଳନର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରଜାପାଳନ ପୁଣି ଧର୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି । ଦଣ୍ଡନୀତିରେ ମଧ୍ୟ ଯଥେଚ୍ଛାଚାରିତା ଓ ବିନା ବିଚାରକୁ ସେ ସ୍ଥାନ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ଦୋଷାଦୋଷ ବିଚାର କରି ଦଣ୍ଡବିଧାନ କଲେ ପ୍ରଜାଏ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିବେ । ଏହି ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ ହିଁ ଶାସନର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଦେବତା, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଭକ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ସେ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ମୁଖରେ କୁହାଇଛନ୍ତି । ଚିତ୍ତନିର୍ମଳ ଓ ଜ୍ଞାନବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ପୁରାଣ ଶୁଣିବାକୁ କହିଛନ୍ତି । ରାଜା ସବୁବେଳେ ନିଜକୁ ନରପଦ ମନେ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ପାରିଧିକୁ ଗଲେ ଏକାକୀ ନ ଯିବାପାଇଁ ସେ ରାଜାଙ୍କୁ ମନା କରିଛନ୍ତି । ରାଜ୍ୟଶାସନର ଅବସ୍ଥା ବୁଝିବା ପାଇଁ ଗୁପ୍ତଚର ବା ଚାର ରଖିବାକୁ ସେ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ପରଦ୍ରବ୍ୟ ବଳେ ହରଣ ନ କରିବ, ଶରଣାର୍ଥୀକୁ ସବୁମନ୍ତେ ରକ୍ଷା କରିବ, କୃଷିକାର ଜନଙ୍କଠାରୁ ଧନ ନ ଡଣ୍ଡିବ, ଗୋଚର ପାଇଁ ବହୁ ସ୍ଥାନ ଛାଡ଼ିବ,. ଏପରି ଅନେକ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ରାଜନୀତି ଯେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ରାଜା ଗୁଣୀଗଣ ଓ କବିମାନଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିବା ନିମନ୍ତେ ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଗୁଣୀଗଣ ଜାଣି ବାବୁ କରୁଥିବୁ ପୂଜା
କବିମାନଙ୍କୁ କୃପଣ ନ ହୋଇବୁ ରାଜା । (ଶାନ୍ତିପର୍ବ)

ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଶାସକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ-ଶାସନର ନମୁନା ଏହିପରି ଥିଲା—

(ବାଟିକେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯା ନେଉଥିଲେ କର
ତେସନ କର ବହିଲେ କୁରୁ ନୃପବର ।

ଗୋଚର ଗୋ-ଦଣ୍ଡା ଛାଡ଼ି ଉଠିଆ ଯେ ଭୂମି
ତହିଁରୁ କର ଆଦାୟ କଲେ ଦେବ ସ୍ୱାମୀ ।

ଆନ ଜାଗିରର କର ଛାଡ଼ି ପରଜାଙ୍କୁ
ଉଆଣ କଲା ବହନ ଭଣ୍ଡାରୁ ଦେବାକୁ ।)

ଏ ବିଧି ଉଆଣ କଲେ ଛତିଶ ମଣ୍ଡଳେ
ଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ କର-ଛାଡ଼ି ସର୍ବ କାଳେ ।

ନଯୋଗ ଭୂମିକୁ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଦେବତାଙ୍କୁ
ଯଯାତି ପାଞ୍ଜି ପ୍ରମାଣେ ପାଳିଲେ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ । (ଆଦିପର୍ବ)

ଉଚିତ ଭୂ-ରାଜସ୍ୱର ପରିମାଣ ମଧ୍ୟ କବି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ବଂଶ ହାତରେ ଏକ ବାଟି, ପଚିଶ ଗୁଣ୍ଠରେ ଏକ ମାଣ, କୋଡ଼ିଏ ମାଣରେ ଏକ ବାଟି, ଏକ ବାଟି ଉପରେ ଏକ ଟଙ୍କା ସଙ୍ଖ୍ୟା ଆଦାୟ କଲେ ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଜାମାନେ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିବେ (ଶାନ୍ତିପର୍ବ) । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳ ରାଜା ଯଯାତି ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଉଆଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ ଜନଶ୍ରୁତି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି, ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଜନଶ୍ରୁତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ସେ ତାହାକୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ । "ଯଯାତି ମାଦଳା"ରେ ପ୍ରଜାପାଳନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୀତି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥିବା ହିଁ ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ନୀତିକୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନୀତି ମନେ କରି ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ତାହାକୁ ଅନୁସରଣ କରୁଥିଲେ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ବହୁପୂର୍ବର ରାଜା ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯଯାତିଙ୍କ କଥାକୁ ହିଁ କବି ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଉତ୍କଳ ଯଯାତିଙ୍କ 'ପାଞ୍ଜି'ର ସୂଚନା ମିଳୁଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ ।

ବନ୍ଧୁରେ କ୍ଷତ:—ଏକା ଗୁରୁକେ ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ଶିଖି ସାଧି
ଏକା ମଉଷଧି ଯେହ୍ନେ ନାଶ କରେ ବ୍ୟାଧି ।
ଅପାର ରାଉଳ ଗଲେ ନ ବର୍ତ୍ତିଇ ରୋଗୀ
ଅପାର ଅନ୍ନ ଖାଇଲେ ନ ହୁଅଇ ଯୋଗୀ ।
ଅପାର ବୁଦ୍ଧିରେ ଜାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ହାନି
ଅପାର ମନ୍ତ୍ର ଘେନଲେ ହୁଅଇ ଅଜ୍ଞାନୀ ।
ଅପାର ସ୍ତ୍ରିଶି ହରଲେ ଆୟୁ କ୍ଷୟ ଯାଇ
ଅପାର ହିଂସାରେ ଦେହ ପତନ ହୁଅଇ । ଇତ୍ୟାଦି । (ଆ.ପ.)

ଈର୍ଷା:—ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ରାଜସିଂହାସନର ଦାବୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ପାଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ରାଜା କଲେ । କାଳକ୍ରମେ ପାଣ୍ଡୁ ସୁଶାସନ ଯୋଗୁଁ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେବାରୁ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ମନ ବିରସ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ସେ ତ୍ରିବେଣୀ ସଙ୍ଗମରେ ଝାସ ଦେଇ ଜୀବନ ଶେଷ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ବିଷୟ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କୁ କହିଲେ । ବୁଦ୍ଧିମତୀ ସତୀ ଗାନ୍ଧାରୀ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଏହି ଅସାର କଳ୍ପନାକୁ ନାପସନ୍ଦ କରି ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—

ଯାହା ସ୍ୱାମୀ ଅରଜନ୍ତି ତାହା ହୋଦେ ଭୁକ୍ତି
କେହି ଜନ ବଞ୍ଚିନାହିଁ ଜନ୍ମି ପୁରି ମହି ।
ଖଣ୍ଡିଆ କୁବୁଜା କରେ ଅପାରଗ ଗ୍ରୋଣ୍ଠା
ବଳବନ୍ତ କାହାକୁ ବା କରେ ଦୀର୍ଘ ମୋଟା ।
ସୁନ୍ଦର ଅବା ପଣ୍ଡିତ କେବଣ ପୁରୁଷ
କ୍ଷଣକେ କରଇ ଗୋ ସେ ହରଷ ବିରସ ।
ଚେତନା ପୁରୁଷ ତାହା ନ ଚେତଇ କ୍ଷଣେ
ସକଳ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ସେହି ଅଛି ଜଣେ ।
କୁତୂହଳେ ଘେନୁଥାଇ ନାନା ରୂପ ଧରି
କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ଗୋରା କଳା ହୋଇ ଅବତରି ।
କ୍ଷଣେ ପିଙ୍ଗଳ କ୍ଷଣକେ ହୁଅଇ ସେ ଅନ୍ଧ
ନାନା ରୂପ ବର୍ତ୍ତିକୁ ଯେ ଥାଇ ତାର ସନ୍ଧି ।

ଛାଡ଼ ମାନ ଅଭିମାନ ନ ଭାଳ ହେ ରାଜେ
ଦୁଃଖ ସୁଖ ହୃଦଗତେ ସ୍ୱାମୀ ରହିଥାଏ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ପୁଣି—ବେଳହୁଁ ଏମାନେ ଜାଣ ଅଟନ୍ତି ଯେ ବାଙ୍କ
ମନ୍ଦ ପ୍ରକୃତି କେବେହେଁ ନୁହଇ ସଳଖ ।

ଆପେ ନ ଦେଖି ଆପଣା ଶରୀର ବିକୃତି
ପରର ସମ୍ପଦ ଦେଖି କାତର ହୁଅନ୍ତି ।

ପରନିନ୍ଦା ପରନିନ୍ଦା ଛାଡ଼ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର
ଅନିତ୍ୟ ସଂସାର ଏ ଯେ ଅଟେ ମାୟା ଘଟ ।

ଲୋଭ ମୋହ କାମ କ୍ରୋଧ ଅହଂକାର ହିଂସା
ଏହା ଦୂର କର ସ୍ୱାମୀ ନ ବଢ଼ା ମନୀଷା ।

ଅନେକ ବାଟେ ଭିଆର କହିଲେ ଗାନ୍ଧାରୀ
ଶାନ୍ତ ଆତ୍ମା ନୋହିଲେ ଅନ୍ଧ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ।

ଅଟଳ ପ୍ରତିଜ୍ଞା:—ଦ୍ରୌପଦୀ ସୈରନ୍ଧ୍ରୀ ରୂପରେ ଛଦ୍ମ ବେଶରେ ବିରାଟରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାସାଦରେ ଥିଲା ବେଳେ କୀଚକର ପାପଦୃଷ୍ଟି ତାଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । କୀଚକ ଜଣେ ଦାସୀକୁ ଦୂତୀ ରୂପେ ସୈରନ୍ଧ୍ରୀଙ୍କପାଖକୁ ପ୍ରେରଣ କରିବାରୁ ସୈରନ୍ଧ୍ରୀ ରାଣୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି (ସତୀ) ବିଷୟ ସ୍ମରଣ କରାଇ ପ୍ରତିଜ୍ଞାରକ୍ଷା ଓ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଭଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହୁଛନ୍ତି—

ପଶ୍ଚିମେ ଉଦୟ ଯେବେ ହେବେ ଦିନକର
ରସାତଳେ ପଡ଼ିବ ଗୋ ଯେବେ ମହୀଭାର ।

ପର୍ବତ ଉପରେ ଯେବେ ଫୁଟିବ କମଳ
ଏହା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୋର ବଚନ ଅଟଳ ।

ଯତି-ସତୀ:—ଯତି, ସତୀ ବିନା ପୃଥ୍ୱୀ ରହନ୍ତା ନାହିଁ ଏହା କବି ସୈରନ୍ଧ୍ରୀଙ୍କ ମୁଖରେ କୁହାଇଛନ୍ତି—

ଦ୍ରୌପଦୀ ବୋଇଲେ ଏହା ନୁହଇ ଯୁକତେ
ଯତି ସତୀ ବିନା ପୃଥ୍ୱୀ ରହନ୍ତା କେମନ୍ତେ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ହରଣ କରିଲା ତାରା ମହାସତୀ
ବୃହସ୍ପତି ଶାପେ ରାହୁ ଗିଳେ ତାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ।
ଇନ୍ଦ୍ର ହରଣ କରିଲା ଗଉତମ ପତ୍ନୀ
ଋଷି ଶାପେ ସେହି ହେଲା ସହସ୍ରେକ ଯୋନି ।
ସୀତାଙ୍କୁ ଚୋରାଇ ନେଇ ରାବଣ ମରିଲା
ସୁଗ୍ରୀବ ଭାରିଯା ହରି ବାଳୀ ଭସ୍ମ ହେଲା ।
ଶକୁନ୍ତଳା ହରଣେ ଗୋ ନାଶ ଶମ୍ଭୁ ମନୁ
ଚରଣ ପ୍ରମାଣେ ଯମ କାଟିଲା ତା ତନୁ ।

ସ୍ୱାମୀ-ସେବକ ସମ୍ବନ୍ଧ:—ସ୍ୱାମୀସେବା ନକଲେ କି ସେ ସେବକହିଁ ବର୍ତ୍ତି
ତପୋଧନ ତହିଁ ରାଜା କଲକ ଅମାତି ।
ସ୍ୱାମୀ ହେଲେ ସେବକକୁ ଯେବେ ହୁଏ ରାଗୀ
ସମସ୍ତ ଅର୍ଜିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନ ହୁଏ ସେ ଭୋଗୀ ।

ସତ୍ୟରକ୍ଷା:—ବିରାଟ ରାଜାଙ୍କ ରାଣୀ ସୈରନ୍ଧ୍ରୀଙ୍କୁ ପୂର୍ବେ ସେ ଦେଇଥିବା ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ରକ୍ଷା କରିବେ ବୋଲି ଜଣାଇ କହୁଛନ୍ତି—
ଆଗେ ସୁଦେଷ୍ଣା ସତ୍ୟକୁ ଲଙ୍ଘିଲେଟି ମନ୍ତ୍ରୀ
ସଚରାଚର ସମସ୍ତେ ନ ବର୍ତ୍ତିବେ କେହି ।
ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଯେବେ ହେବ ଶସ୍ୟହାନି
ସର୍ବ ପ୍ରାଣୀ ବଞ୍ଚିବେ କି ଆଉ କି ମେଦିନୀ ।

ରାଜାଙ୍କ ଅବିଧି:—ରାଜା ଅବିଧି କଲେ କି ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥା ଉପୁଜେ ତାହା ବିରାଟ-ରାଜରାଣୀ ସୈରନ୍ଧ୍ରୀଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—
ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବିଧି ଯେବେ କରିବେଟି ରାଜା
କାହା ଆଗରେ କହିବେ ଆଉ ଜନ ପ୍ରଜା ।

ଧର୍ମ ଲଙ୍ଘନରେ ହାନି:—କୀଚକ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ବିରାଟ ରାଜରାଣୀଙ୍କୁ ମହାପଣ୍ଡିତା ଦ୍ରୌପଦୀ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ଅନିତ୍ୟ ସଂସାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହୁଛନ୍ତି—
ଅନିତ୍ୟ ସଂସାର ମା ଗୋ ଯାହା ଅଛି ଅର୍ଜି
ଭୁଲି ଭଲ ମନ୍ଦ ହେଉ ତା ଅବଶ୍ୟ ଭୁଞ୍ଜି ।

ମା ଗୋ ସକଳ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ କଲେ ଉତ୍ତକର୍ମ
ଶିଘ୍ର ଆୟୁଷ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୁଏ ହାଦେ ଧର୍ମ ।
ଧର୍ମ ଲଙ୍ଘିବା ପାଇଁକି ଅଟେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣୀ
ଆୟୁ କ୍ଷୟ ଯାଏ ତାର ଶିଘ୍ର ହୁଏ ହାନି ।

ଏ ମାୟା ଓ ଅନିତ୍ୟ ସଂସାର ପାଇଁ ଶୋଚନା ନ କରିବା ଉଚିତ ।

ମା ଗୋ ମାୟା ସଂସାର ଏ ଦଇବ ରଚନା
ଜଳବିମ୍ବ ପ୍ରାୟେକ ଗୋ କ୍ଷଣେ ଆନ ସିନା ।
ଯେସନେ ବୃକ୍ଷତଳେ ବସି ପଥିକ ସମୂହେ
ଶରୀରକୁ ସୁସ୍ଥ କରି ଯାନ୍ତି ଯେଝାଳୟେ ।
ଯେ ଯହୁଁ ଆସିଥିଲା ଗୋ ତହିଁ ଗଲା ଫେରି
ସବୁରିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଅଛି ଜାଣ ଗୋ ସୁନ୍ଦରୀ ।
ପର ଉପକାରୀ ହୋଇ ଜନ୍ମେ ଯେ ମେଦିନୀ
କ୍ଷଣିମାତ୍ରକେ ସେ ସ୍ଥିତେ ନ ରହଇ ପୁଣି ।
ଭାରିଯା ପୁତ୍ର ପଉତ୍ର ବନ୍ଧୁଙ୍କ ମାଗନ୍ତେ
ମୋହର ମୋହର କରି ମରେ ଅଜ୍ଞାନିଏ ।
ମାୟା ପାଶ ଲଗାଇଛି ଜଗତ ମୋହନ
ଚିରକାଳ ଏ ପିଣ୍ଡରେ ନ ରହେ ଜୀବନ ।
କେହୁ କାହାର ପିଅର କେ କାହାର ପୁଅ
ଅଦଭୁତ ପାଟ ମା ଗୋ ଅଟେ ମାୟା ମୋହ ।
ମା ଗୋ ନିରପେକ୍ଷ ଅଟେ ଏ ଯମ ସଂସାରେ
ଉପାୟେ ମାରଇ ଦୋଷ ନ ନିଅଇ ଶିରେ ।
ଦୋଷ ଜାତ କରାଏ ସେ ମରିବା ନିମନ୍ତେ
ଜ୍ୱର ଆଦି ନାନା ରୋଗ ଦେଉଥାଏ ନିତ୍ୟେ ।

ସର୍ବମତ୍ୟନ୍ତ ଗର୍ହିତଂ—ଏକା ଗୁରୁକେ ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ଶିଖି ସାଧି
ଏକା ମହୌଷଧି ଯେସନେ ନାଶ କରେ ବ୍ୟାଧି ।

ଏହି ସ୍ଥଳରେ 'ଏକ'ର ପ୍ରଶସ୍ତି କରାଯାଇଛି । ବହୁ ବା ଅପାରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତରେ ଯେଉଁ ବିଷମୟ ଫଳ ହୁଏ ତାହା କବି ସୂକ୍ଷ୍ମ 'ସର୍ବମତ୍ୟନ୍ତ ଗର୍ହିତଂ' ନୀତିଟି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପାଠକ ଆଗରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଅପାର ରାଉଳ ଗଲେ ନ ବଞ୍ଚଇ ରୋଗୀ
ଅପାର ଅନ୍ନ ଖାଇଲେ ନ ହୁଅଇ ଯୋଗୀ ।
ଅପାର ବୁଦ୍ଧିରେ ଜାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ହାନି
ଅପାର ମନ୍ତ୍ର ଘେନଲେ ହୁଅଇ ଅଜ୍ଞାନୀ । ଇତ୍ୟାଦି (ଆ: ପ.)

ଅପାର ସ୍ତ୍ରୀ ହରିଲେ ଆୟୁ କ୍ଷୟ ହୁଏ, ଅପାର ହିଂସାରେ ଦେହର ପତନ ହୁଏ, ଅପାର ଲୋକରେ ଇନ୍ଦୁର ମରେ ନାହିଁ, ଅପାର ତୀର୍ଥ କଲେ ଲୋକ ଦେଶାନ୍ତରୀ ହୁଏ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ମଧ୍ୟ କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ଗୃହସ୍ଥ ପକ୍ଷରେ ଏସବୁ ଯେପରି ଶିକ୍ଷଣୀୟ ଅନ୍ୟ ଯୋଗୀ ଓ ବିଜ୍ଞ ଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି ଶିକ୍ଷଣୀୟ । "ଉଦ୍ଧବଙ୍କ ଚବିଶି ଗୁରୁ" ପ୍ରବାଦକୁ ଆଦର୍ଶରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଯେଉଁମାନେ ଏକାଧିକ ଗୁରୁ କରି ମନ୍ତ୍ର ଘେନନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ କବି ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଘୃଣା କରିଛନ୍ତି ।

ନିନ୍ଦା:—ଗୁରୁଜନ, ପୂଜ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି, ଦେବତା, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗୋରୁ ଓ ପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ କେବେ ନିନ୍ଦା କରିବ ନାହିଁ; ନିନ୍ଦିଲେ ଅମଙ୍ଗଳ ହୁଏ । ଏହାର ବିଷମୟ ଫଳ ଭୋଗ କରି ନିନ୍ଦୁକ ବହୁ କଷ୍ଟ ପାଏ ଏବଂ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ନର୍କରେ ମଧ୍ୟ ପଡ଼େ । 'ମହାଭାରତ' ଚରିତ ବା ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଯେଉଁମାନେ ନିନ୍ଦା କରନ୍ତି ସେମାନେ ଗଜମୂର୍ଖ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କବି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଇହକାଳ ଓ ପରକାଳରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ନିନ୍ଦୁକମାନେ ରହନ୍ତି । ମହିତ ଜନଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ଅପ୍ରମିତ ଦୋଷ ହୁଏ । ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ନିନ୍ଦିଲେ ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଦରିଦ୍ର ହୋଇ ରହିବ । ଗୋରୁଙ୍କୁ ନିନ୍ଦିଲେ କୃଷିହୀନ ହେବ । ଜୀବନର ଅତି ଆବଶ୍ୟକ ଦ୍ରବ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ-ଧନ (ଲକ୍ଷ୍ମୀ), ଔଷଧ, ପିତାମାତା, ପୁତ୍ର, ମୈତ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରିବା ଅନୁଚିତ ବୋଲି କବି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ନିନ୍ଦାକୁ ଅଧର୍ମ ଭିତରେ କବି ନେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ଦଣ୍ଡବିଧାନରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ରାଜଦଣ୍ଡର ଭୟ ଦେଖାଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାଦ୍ୱାରା

ଅଧିକ ନୈତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦଣ୍ଡର ଭୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ନିନ୍ଦାର ସହଜ ପରିଣତି ଆର୍ଥିକ ଦୁର୍ଗତିରେ ଘଟିବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି—ଗୋରୁ ନିନ୍ଦା କଲେ କୃଷିହାନି ହେବ ।

ଦେବଙ୍କୁ ନିନ୍ଦିଲେ ନର୍କେ ପଡ଼ି ହୋଇ ଜାତ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିନ୍ଦିଲେ ବଂଶ ହୁଅଇ ନିପାତ । XX
ମଇଷିକୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ହୁଅଇ ପାମର
ଔଷଧ ନିନ୍ଦିଲେ ରୋଗ ହୁଅଇ ଅପାର ।
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିନ୍ଦିଲେ ଦରିଦ୍ର ଦୋଷ ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ
ଭାରତ ନିନ୍ଦିଲେ ଗଜମୂର୍ଖ ସିନା ଜନେ ।
ଗୋରୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ହାନି ହୁଅଇଟି କୃଷି
ପୁତ୍ର ନିନ୍ଦା କଲେ ଜନ ହୁଅଇ ନିଅଂଶୀ । XX ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦେବ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଗୁରୁ, ପିତାମାତା, ବୈଦ୍ୟ, ଯୋଗୀ, ମଇଷି, ଔଷଧି, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଭାରତ, ଗୋରୁ, ପୁତ୍ର, ସତୀ, ମହତ୍‌ଜନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସଭ୍ୟତାର ମାପକାଠି ସ୍ୱରୂପ ଧରାଯାଇପାରେ । ଉନ୍ନତ ସମାଜ ଓ ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ, ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି, ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଚଳନ, ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ଧର୍ମପାଳନ, ଉଚ୍ଚ ନିର୍ମଳ ଚିନ୍ତା ଓ ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଭୃତିକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ ଶାରଳା ଦାସ ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୂଚାଇ ଅଛନ୍ତି । ଚିରଦିନ ଲୋକେ ସତ୍‌ମାର୍ଗରେ ଜୀବନଯାପନ କରନ୍ତୁ, ସତ୍ୟ ଓ ନ୍ୟାୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଉ, ଅଧର୍ମ ଲୋପ ପାଇ ଧର୍ମର ଶାସନ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉ, ଏହା କବି ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ବୁଝାଇଅଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ କବିଙ୍କ ଆଶା ଓ ପ୍ରାର୍ଥନା ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ—

ଯେବଣ ବୃକ୍ଷ ତଳରେ ଯେତେବେଳେ ବସି
ତାର ଗୁଣ ସୁମରଣା କରି ଦିବା ନିଶି । (ବି. ପ.)
ବାରୁ ଖାଇ ଯାହାର ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟକରି
କଲା ଉପକାର ହୃଦଗତେ ନ ପାସୋରି । (ବି. ପ.)

ପର୍ବତ ତୁଟେ କି ନାଥ ! ଟେଳାରେ ମାଇଲେ ?
ସମୁଦ୍ର ପୋତି ହୁଏ କି ଧୂଳି ପକାଇଲେ ?
ମୃଗର ବଳେ କାହିଁ ହେ ସିଂହ ଜିଣି ହୁଏ ?
ତୁଳା ଦ୍ୱାରା ପିଟିଲେ କି ଲୁହା ତୁଟି ଯାଏ ?
ଭୁଜଙ୍ଗମ ବଳମାନ ଅପ୍ରମିତ ହେଲେ
ସେ କି ରହି ପାରନ୍ତି ବୈନତେୟ ଆସିଲେ ?
ବହୁ ପରିମାଣ ଗଜ ଏକତ୍ର ହୋଇଲେ
ଏକା କେଶରୀକି ଜିଣି ପାରିବେକି ଭଲେ । (ବିରାଟ)

ନୀତିକଥା:—ମହାଭାରତ ଭିତରେ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମରେ କବି ଅନେକ ନୀତିକଥା କହିଛନ୍ତି । ବାବନାଭୂତ କଥା (ଉ. ପ.), ହରପାର୍ବତୀଙ୍କ କଥା (ଉ. ପ.), ଅନନ୍ତା କଥା (ଉ. ପ.), ତୁଳାମୁହାଁ କାଙ୍କ କଥା ପ୍ରଭୃତି ନୀତିକଥା ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ।

ପ୍ରବଚନ:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସାରତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରବଚନ ରୂପେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ପ୍ରଧାନ ।

୧ । ଗଙ୍ଗା ବୋଇଲେ ଥିବି, ଗାଙ୍ଗୀ ବୋଇଲେ ଯିବି ।
୨ । ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ କନ୍ୟା ନାହିଁ କି ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କ ବର ନାହିଁ ।
୩ । ଉଆଁସୀ କନ୍ୟା ।
୪ । ଝିମିଟି ଖେଳରୁ ମହାଭାରତ ।
୫ । କର୍ଣ୍ଣ ମଲେ ପାଞ୍ଚ, ଅର୍ଜୁନ ମଲେ ପାଞ୍ଚ ।

ଗଙ୍ଗା ବୋଇଲେ ଥିବି, ଗାଙ୍ଗୀ ବୋଇଲେ ଯିବି:—ଏହି ପ୍ରବାଦବାକ୍ୟଟି ଗଙ୍ଗା ଓ ଶାନ୍ତନୁଙ୍କ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ଗଙ୍ଗାଙ୍କୁ ବିବାହ କରି ଶାନ୍ତନୁ ଆଦୌ ସୁଖୀ ହୋଇ ନଥିଲେ । ସବୁବେଳେ ଗଙ୍ଗା ଉଗ୍ରସ୍ୱଭାବା ଥିଲେ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଧର୍ମ ପ୍ରତିପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରୁ ନ ଥିଲେ । ବିବାହ ପରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ସେ ଏହି ଚୁକ୍ତି କରିଥିଲେ—

ଗଙ୍ଗା ବୋଲି ବୋଲୁଥିବୁ ତୁ ଅନୁଦିନରେ
ଗାଙ୍ଗୀ ବୋଇଲେ ନଥାଇ ମୁଁ ତୋ ପୁରୁରେ । (ଆଦ୍ୟ)

ପତିଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗା ଆଦୌ ଭକ୍ତି କରୁ ନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରୁ ତାହା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ସ୍ତ୍ରୀର ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ପାଇଁ ସକଳପ୍ରକାର ଉଦ୍ୟମ ସ୍ୱାମୀ କରୁଥିବ, ଏଥିରେ ଟିକିଏ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖିଲେ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାମୀକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବ, ଏହି ଅଶୋଭନୀୟ ଭାବଟି ଏହି ପ୍ରବଚନରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ।

ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରକୁ କନ୍ୟା ନାହିଁ କି ଗାନ୍ଧାରୀକି ବର ନାହିଁ :—ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ ହେବା ମାତ୍ରେ କନ୍ୟା ମରି ଯାଉଥିଲା । ଗାନ୍ଧାରୀ ଉଆଁସୀ କନ୍ୟା ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ବର ମିଳୁ ନ ଥିଲା । ଏ ଦୁହିଙ୍କ ବିବାହ ଦେବଯୋଗୁଁ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଯେଉଁ ପୁରୁଷକୁ କନ୍ୟା ମିଳୁ ନ ଥାଏ ଏବଂ ଯେଉଁ କନ୍ୟାକୁ ବର ମିଳୁ ନ ଥାଏ, ଏ ଦୁହିଙ୍କ ବିବାହ ହେଲେ ଏହି ପ୍ରବଚନଟି କୁହା ଯାଇଥାଏ ।

ବିଭା କରନ୍ତେ ଅନେକ କନ୍ୟା ଯହୁଁ ମଲେ
କନ୍ୟା ଆଉ କେହି ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କୁ ନ ଦେଲେ । ×
ଉଆଁସୀ କୁଣ୍ଡିକା ବୃଷ ରାଶି ଯେ ଅସୁରୀ
ଏସନକ ଲକ୍ଷଣରେ ଜନ୍ମିଲା ଗାନ୍ଧାରୀ ।
ଯାହାକୁ ବର ବରିଲା ସେ ଗାନ୍ଧାର ରାଏ
ମାଳା ଦେଇ ବରିଲେ ସେ ନୃପ କ୍ଷୟ ଯାଏ । ×

ସାହାଡ଼ା ବୃକ୍ଷ ସହିତ ପ୍ରଥମେ ଗାନ୍ଧାରୀକୁ ବିବାହ କରାଇ ସକଳ ଗ୍ରହଦୋଷ ନିବାରଣ କରିବା ପରେ ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଗାନ୍ଧାରୀଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା ।

ବର ଅସୁର କୁଣ୍ଡିକା ରକ୍ଷ ବୃଷ ରାଶି
ଗାନ୍ଧାରୀ ଜାତ ଅସୁରୀ ଆବର ଉଆଁସୀ ।
ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରକୁ ଅନେକ କନ୍ୟା ବର ମଲେ
ଦ୍ୱାଦଶ ରାଜା ଗାନ୍ଧାରୀ ଯୋଗେ ମୃତ ହେଲେ ।
ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରକୁ କନ୍ୟା ନାହିଁ ଗାନ୍ଧାରୀର ବର
ଉଆଁସୀ ଅସୁରୀ ଏହି ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅସୁର ।
ଦୁହିଙ୍କର ଏକ ଯୋଗେ ବଢ଼ିଲା ପୀରତି
ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର ଗାନ୍ଧାରୀର ହେଲା ଏକ ମତି । (ଆଦ୍ୟ)

ଝିମିଟି (ବା ଝିମଣି) ଖେଳରୁ ମହାଭାରତ:—କୌଣସି ସାମାନ୍ୟ କଥାରୁ ବୃହତ୍ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ଏହି ପ୍ରବଚନଟି କୁହାଯାଇଥାଏ । କୌରବ ଓ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବାଲ୍ୟକାଳରେ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ରହି ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ସମସ୍ତ ସମୟରେ ଖେଳୁଥିଲେ । ଦିନେ କୌରବ ଓ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଭିତରେ ଝିମିଟି ଖେଳ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଜାତ ହେଲା । ଏହି ଖେଳରେ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱେଷ ଓ ଈର୍ଷା ଜାତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଯୋଗୁଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଦୁଇ କୁଟୁମ୍ବକୁ ମହା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ମହାଭାରତର ସମଗ୍ର ଚରିତ ଏହିଠାରୁ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଶେଷରେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ବା ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା ।

କର୍ଣ୍ଣ ମଲେ ପାଞ୍ଚ, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ମଲେ ପାଞ୍ଚ:—ପାଣ୍ଡବ ପାଞ୍ଚଭାଇ । କର୍ଣ୍ଣ କୁନ୍ତୀଙ୍କର ପୁତ୍ର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ତାଙ୍କୁ କେବେ ପୁତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ଲାଳନପାଳନ କରି ନଥିଲେ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଓ କର୍ଣ୍ଣ ଉଭୟେ ବୀର ଓ ପରସ୍ପର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । ଯୁଦ୍ଧରେ କର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ଭିତରୁ ଯେ ମଲେ ମଧ୍ୟ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଭାଇସଂଖ୍ୟାରୁ ଏକ କମିଯିବ । କିନ୍ତୁ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ପୂର୍ବରୁ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଭିତରେ ନିଆଯାଇ ନ ଥିବାରୁ ସାଧାରଣତଃ ପାଣ୍ଡବ ପାଞ୍ଚଭାଇ ବୋଲିହିଁ କୁହା ଯାଇଥାଏ । କର୍ଣ୍ଣ କି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ମଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବକୁ ସେହି ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ରହିବେ, ଏହାହିଁ ଏହାର ଭାବ । ଲାଭ ଓ କ୍ଷତି ଉଭୟ ସମାନ ହେଉଥିବା କଥାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହି ପ୍ରବାଦଟି କୁହା ଯାଇଥାଏ ।

ସାମାଜିକ ବିଧି:—ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ବହୁ ସାମାଜିକ ବିଧିବିଧାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏ ସବୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସମାଜରେ ଦେଖାଯାଏ । ବିବାହ, ଯାତ୍ରା, ଅଭ୍ୟର୍ଥନା, ବିଦାୟ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଓଡ଼ିଆ ପରିବାରର ଖାଣ୍ଟି ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଅତିଥି ସତ୍କାର:—ଭୋଜିରେ ଅତିଥିମାନଙ୍କୁ କିପରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଯାଏ ତାହା ଶାରଳା ଦାସ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । କି ରାଜା, କି ପ୍ରଜା, ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତିଥି ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନର ପାତ୍ର । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ବିବାହବେଳେ ଅତିଥିମାନଙ୍କୁ ନିଜେ ରାଜା ଦ୍ରୁପଦ ଓ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ରାଜା, ରାଜପୁତ୍ର, ସୂପକାର ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦରେ "ଯେତ୍ତୁ ଯେତେ ଭୁଞ୍ଜି" ସେତେ ଆନନ୍ଦ କଉତୁକରେ ପରଷୁଥିଲେ । ପିଠାପଣା, ତିଅଣ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ କବି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ରାଜାମାନେ ଗଣ୍ଡା, ହରିଣ ପ୍ରଭୃତିର ମାଂସର ତରକାରି କରୁଥିଲେ । ଶାକର, ମଧୁରୁଚି, ସରପୁଳି, (ଦଧି, ଛେନା ଛଡ଼ା) ମାଛ, ମାଂସ, ଘୃତ, ରସ, ଭଜା, ଆମ୍ବିଲ, ନିରମ୍ବିଲ, ଶାକରସ, କାଞ୍ଜି, ପିଠା, ଘୃତ, ମଧୁ, ରସପଣା ପ୍ରଭୃତି ଦିଆ ହେଉଥିଲା । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଝରିରେ ମୁଖ ଧୌତ କରିବା ପାଇଁ ରାଜା ଦେଉଥିଲେ । ଏହାପରେ ଅତିଥିମାନେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଖଡ଼ିକାରେ ଦାନ୍ତ ଖୁଣ୍ଟୁଥିଲେ ଏବଂ କର୍ପୂର ତାମ୍ବୁଲ ଭୁଞ୍ଜି ଆସନ ଉପରକୁ ଉଠୁଥିଲେ ।

ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଗୃହକୁ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି କୁନ୍ତୀ ଆନନ୍ଦରେ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ରୌପଦୀ ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପାକ କରିଥିଲେ ଏବଂ କୁନ୍ତୀ ପରଷି ଥିଲେ । ଆତ୍ମୀୟ ଗୃହକୁ ଆସିଲେ ଏପରି ହାର୍ଦ୍ଦିକ ଭାବରେହିଁ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଥାଏ ।

ଭିତର ପୁରକୁ କୁନ୍ତୀ ଦେବୀ ଚଳିଗଲେ
ଗୋବିନ୍ଦ ଆସିଛନ୍ତି ବୋଲିଣ ବୋଇଲେ ।
ଶୁଣି ଯାଜ୍ଞସେନୀ ମନେ ଆନନ୍ଦ ହୋଇଣ
ଷଡ଼ରସେ ପାକ ସେହୁ କଲେକ ପାଚନ ।
କଲେ ସେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ତିଆଣ
ପଞ୍ଚାମୃତରେ ପାୟସ କଲେକ ରନ୍ଧନ ।
ପଞ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣରେ ପିଷ୍ଟକ କଲେ ସେହୁ ପୁଣ
ଭୋଜନ କରିବେ ବୋଲି ପ୍ରଭୁ ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ।

ରନ୍ଧନ କରି ସାରିଣ ଦ୍ରୁପଦ ଦୁଲଣୀ
ଯାଇଁ ଜଣାଇଲେ ବେଗେ କୁନ୍ତୀ ଠାକୁରଣୀ । XX
ସଞ୍ଜାମାନ ଆଗୁଁ ମାଏ ସଜାଡ଼ିଣ ଥିଲେ
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳୀରେ ଆଣି ଅନ୍ନ ପରଷିଲେ ।
ଦିବ୍ୟ ଓଳଅ.ର ଅନ୍ନ ବ୍ୟାସଘୃତ ନେଇ
ନାନା ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଦିଅନ୍ତି ଆଣି କୁନ୍ତୀଦେଈ ।
କ୍ଷୀରି କ୍ଷୀରିସାମାନ ଯେ ପରଷନ୍ତି ଆଣି । X
ପଞ୍ଚବର୍ଣ୍ଣୀ ପିଠା ପରଷନ୍ତି କୋଇଲାଏ
ଆମ୍ବ, ଲେମ୍ବୁ, ଟଭାରସ ତହୁଁ ଆଣି ଦିଏ । XX

ଭୋଜନ ପରେ କର୍ପୂର ବଡ଼ିଆ ଦିଆ ହୋଇଥିଲା । ପରିବାରରେ ଏପରି ବ୍ୟବସ୍ଥାହିଁ ଥିଲା । ବୋହୂ ରନ୍ଧନ କରି ସଜାଡ଼ିବ, ଶାଶୁ ପରଷିବ, ଅତିଥିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଘରର ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ମୁରବିମାନେ ଭୋଜନ ପଂକ୍ତିରେ ବସିବେ । ଏପରି ଠା ପିଢ଼ାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚାଲି ଆସୁଛି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଚିତ୍ରଟି ବଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ଓ ବାସ୍ତବ ହୋଇଛି ।

ବିବାହ:—ବିବାହରେ ସାଧାରଣତଃ କନ୍ୟାମାନଙ୍କର ମତାମତ ପ୍ରତି ପିତାମାତା ଓ ଅଭିଭାବକମାନେ ସେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉନଥିଲେ । କୁଳ, ଶୀଳ, ମାନମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ରଖି ବରପାତ୍ର ପିତାମାତା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରୁଥିଲେ । ଏହା ସାଧାରଣ ନିୟମ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କେତେକ ରାଜପରିବାରରେ କନ୍ୟାର ମତ ଉପରେ ବିବାହ ନିର୍ଭର କରିଥିବା କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂବର ପ୍ରଥା ଏହାର ଏକ ଉଦାହରଣ । ପୁଣି କନ୍ୟା ବରର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ସେହି ଲକ୍ଷଣବିଶିଷ୍ଟ ବର ପାଇଁ ପିତା ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବା ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ । ଭାନୁମତୀ ସ୍ୱୟଂବର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଭାନୁମତୀ ଆଗରୁ ସ୍ଥିର କରିନେଲେ ଯେ ଯାହାର ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖନିଧି ଥିବ ତାହାକୁ ସେ ବରିବେ । ସ୍ୱୟଂବର ସଭାରେ ଲକ୍ଷେ ରାଜାଙ୍କ ଭିତରୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କର ହିଁ ସେହି ଚିହ୍ନ ଥିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଭାନୁମତୀ ବର ନିର୍ବାଚନ କଲେ । ପିତା ବିବାହ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉତ୍ଥାପନ କରିବାବେଳେ ମଧ୍ୟ ଭାନୁମତୀ କହିଥିଲେ, ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହେବ ସେତେବେଳେ ସେ ବିବାହ କରିବେ ।

ମୋହର ଯେତେବେଳେ ତାତ ହୋଇବଟି ଇଚ୍ଛା
ତୋହର ଆଗେ କହଇ ସିନା ମନବାଞ୍ଛା ।

କନ୍ୟା ବିବାହ କରିବା ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ପିତା ସ୍ୱୟଂବରର ଆୟୋଜନ କଲେ । ରାଜା, ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ଦେଶାନ୍ତରମାନଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ଭାନୁମତୀଙ୍କର ଚିତ୍ରପଟ୍ଟ ଥାଳିରେ ଥୋଇଲେ । ସେହି ଥାଳିରେ ଗୁଆ ଓ ଅକ୍ଷତ ରଖି ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଚିଠାଉ ସହ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ କର୍ମ୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶକୁ ପଠାଇ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ତିଥି, ବାର, ନକ୍ଷତ୍ର, କରଣ ଓ ଯୋଗ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖି ଅନୁକୂଳ ହେଲା । ସ୍ୱୟଂବର ବିବାହ ତିଥି ସ୍ଥିର ହେଲା । ସ୍ୱୟଂବରକୁ ବହୁ ଦେଶର ନୃପତି ଆସିଲେ । ବର ନିର୍ବାଚନ ସରିବା ପରେ ବିବାହର ଆୟୋଜନ ହେଲା । ବେଦୀରେ ଭାନୁମତୀ ସ୍ୱ ପିତାଙ୍କ କୋଳରେ ବସିଲେ ଏବଂ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ବ୍ୟାସଦେବ(କୁଳବୃଦ୍ଧ)ଙ୍କ କୋଳରେ ବସିଲେ । ନାମ, ଗୋତ୍ର, ଦେଶ, କାଳ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ରାଜପୁରୋହିତ ସ୍ୱୀକାର, ବରଣ ଓ ହସ୍ତଗଣ୍ଠି ପ୍ରଭୃତି ସାରି ବରହସ୍ତରେ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କଲେ । ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତି ଶଙ୍ଖରେ ଜଳ ତିଳ ଧରି କୁଶହସ୍ତ ହୋଇ ପିତା ଦୁହିତା ପ୍ରଦାନ କଲେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଲେ । ଲକ୍ଷେ ଅଶ୍ୱ, ଲକ୍ଷେ ଶ୍ୱେତ ଗଜ, ଏକପଦ୍ମ ଗୋଧନ, ଏକପର୍ବ ଧେନୁ, ଲକ୍ଷେ ପରିବାରୀ, ଲକ୍ଷେ ସୁବର୍ଣ୍ଣୀ, ନୃତ୍ୟକାରୀ ଗଣିକା, ଲକ୍ଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ଛତ୍ର, ଆଲମ୍ବ, ଉଦଣ୍ଡ, ପାରିଦଣ୍ଡ, ରଥ ପ୍ରଭୃତି ଯୌତୁକ ଟେକି କନ୍ୟା ସମର୍ପଣ କଲେ । ଲାଜାହୋମ ଶେଷ ହେବା ପରେ କନ୍ୟା ସମର୍ପଣ ହୋଇଥିଲା । ବରକନ୍ୟା ଦୁହେଁ ଘୃତପାରଣା କଲେ । ବିଧି ଅନୁସାରେ ପଞ୍ଚଗ୍ରାସୀ ମଣୋହି କଲେ । ପୁର-ନାରୀମାନେ ବନ୍ଦାପନା କରି ହୁଳହୁଳି ଦେଲେ । ବିଭାପରେ ଅଠଦିନ ବର ଶ୍ୱଶୁର ଘରେ ରହିଲେ । ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ସାରି ବର କନ୍ୟାକୁ ନେଇ ସ୍ୱଗୃହକୁ ଗଲେ ।

ଏହି ବିବାହ ଚିତ୍ର ରାଜପରିବାରର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ତାରତମ୍ୟକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ସାଧାରଣରେ ସବୁ ପରିବାରରେ ଏହିସବୁ ରୀତି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଏହି ବିବାହ ଚିତ୍ରଟିରୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସବୁ 'ବେଦୀ-କର୍ମ୍ମ' ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାହିଁ ଜଣାଯାଏ ।

ବର ନିର୍ବାଚନରେ କନ୍ୟାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଥିବା ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସର୍ବଦା ଦେଖାଯାଉଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କନ୍ୟାର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରତି ପିତାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବସ୍ତୁ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ରୂପ ଭେକ:—ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ଦ୍ରୌପଦୀ ସ୍ୱୟମ୍ବର ସଭାକୁ ଛଦ୍ମବେଶ ପରିଧାନ କରି ଯାଇଥିଲେ । ଏହି ବେଶ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସହଜ ଥିଲା । ସେମାନେ ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଦୁରବସ୍ଥା ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ସେଥିରେ ଅସଙ୍କୋଚିତ ବେଶର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିଲା । ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ 'ବ୍ରାହ୍ମଣବେଶ ହିଁ' ସେମାନଙ୍କ ପରି ଭଦ୍ରଜନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମୟୋପଯୋଗୀ ହୋଇଥିଲା । କବି ଏମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ବେଶ କରାଇଛନ୍ତି ତାହା ଉତ୍କଳର ପାରଂପରିକ 'ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ' ବେଶ; ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏହାହିଁ 'ଶୁଦ୍ଧ' ବେଶ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ରୂପ ଧରିଲେ ତହୁଁ ପଞ୍ଚ ବୀରେ
ନିକଚ୍ଛ କରି ବସନ ପିନ୍ଧିଲେ କଟିରେ ।

ନବଗୁଣର ପଇତା କନ୍ଧରେ ଉରସ୍ଥ
କାଖରେ ଜାକିଲେ ମନ୍ତ୍ରପୋଥି ବାନ୍ଧିକରି ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଲକ୍ଷଣ ଚିତା ଶ୍ରୀବତ୍ସର ଚିହ୍ନ
ମୁଖେ ବେଦକାନ୍ତି ଘୋଷି ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରାହ୍ମଣ ।

କନ୍ଧେ ତାଳପତ୍ର ଛତା ହସ୍ତରେ ପ୍ରୋକ୍ଷଣୀ
ସମସ୍ତଙ୍କ କାୟା ଦିଶେ ତାମ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଜିଣି ।

ଗୋପନ ହୋଇଣ ଅଗ୍ନି ହସ୍ତେ କୁଶ ବଳି
ଅଣ୍ଟାରେ ବାନ୍ଧି ଅଛନ୍ତି ମେଖଳା ଦଉଡ଼ି ।

ଗଡ଼ୁ ପୀଢ଼ା ତମ୍ବାପାତ୍ର କରେ ଜପାମାଳ
କଣ୍ଠରେ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷମାଳା ପଡ଼ିଛୁ କେବଳ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଭାରେ ବିଜେ କଲେ ପଞ୍ଚ ବୀରେ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ କି ବ୍ରହ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ହରି ହରେ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଭାରେ ପଞ୍ଚଭ୍ରାତା ବସିବା ଦୃଶ୍ୟଟି ଆଖି ଆଗରେ ଦିଶି ଯାଉଥିଲା ପରି ମନେ ହେଉଛି । ଏହିଠାରେ ହିଁ କବିର ବର୍ଣ୍ଣନାଶୈଳୀର ସାର୍ଥକତା । ଶାରଳା ଦାସ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏପରି ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରି ସ୍ୱ ଲେଖନୀକୁ ଧନ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ଶକୁନ:—ଭାରତୀୟ ପରଂପରାସମ୍ମତ ଶକୁନଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ କବି ବିଚକ୍ଷଣ ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶୁଭ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏହି ଶକୁନର ପ୍ରଭାବ ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥାଏ । ଶୁଭ ଶକୁନ ଦେଖାଗଲେ ଶୁଭର ସୂଚନା ଜାଣିପାରି ଲୋକେ ଆନନ୍ଦିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ନିଶ୍ଚୟ ହେବ ବୋଲି ଭାବନ୍ତି । ଅଶୁଭ ଶକୁନ ନିରାଶାର ସଞ୍ଚାର କରି ମନକୁ ବିରସ କରାଇଦିଏ ଏବଂ ବହୁ ସମୟରେ ଲୋକେ କାର୍ଯ୍ୟୋଦ୍ୟୋଗ ମଧ୍ୟ ବନ୍ଦ କରି ଦିଅନ୍ତି । କବି ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ଶକୁନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶୁଭ ଶକୁନ ଦେଖା ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପାଣ୍ଡବ ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଜୟର ଆଶା ଦେଖି ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏମନ୍ତ କାଳେ ଉତ୍ତର ଦିଗେ ହସ୍ତୀ ଛିଙ୍କି
ଶୁଭେ ନାରୀ ଡାକ ଦଧି ମଙ୍ଗଳ ତହିଁକି ।
ବାମରେ ଯୋଗିନୀ ଆଗ୍ନେୟ କୋଣେ କଲେ ସ୍ଥିତି
ଈଶାନେ ଉଦୟ ହେଲେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ମୂର୍ତ୍ତି ।
ଶ୍ରୀପ୍ରୀ ନାମରେ ବିଖ୍ୟାତ ଏକ ଗୋପାଳୁଣୀ
ଗ୍ରୁମୁରେ ଡାକିଲା ଆସି ଦଧିଭାଣ୍ଡ ଘେନି ।
ଯମୁନା ନଦୀ ମଧ୍ୟରୁ ଡେଇଁ ମାଛ ଏକ
ଗ୍ରୁମୁରେ ପଡ଼ିଲା ଯାଇ ଦେଖିଲେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ।
ଶଙ୍ଖଚିଲ ଡାକ ଦିଏ ପଶ୍ଚିମ ମୂରତି
ଭଦଭଦଳିଆ ପକ୍ଷୀ ରମ୍ଭା ବୃକ୍ଷେ ସ୍ଥିତି ।
ସର୍ବ ଅନୁକୂଳ ହନୁ ଆଗେ ହୁଏ ଦୃଷ୍ଟି
ଅଦଭୁତେ ଆକାଶରୁ ହେଲା ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି ।

ଶରୀର ତତ୍ତ୍ୱ :—ଶାରଳା ଦାସ ଶରୀର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଶରୀର ତତ୍ତ୍ୱର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ଏଥିରେ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥୂଳଭାବରେ ପରଂପରାସମ୍ମତ ତଥ୍ୟ ଯୋଗାଇଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହାର ବହୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ସାଧନା ଥିଲା । ବୈଦିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସାଧକମାନେ ଶରୀର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ମତାନୁମୋଦିତ ପନ୍ଥାରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ସାଧନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ଏଥିରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ଯଥେଷ୍ଟ ରହିଛି । ବିନା ଗୁରୁରେ ଏ ସାଧନା ସହଜ ନୁହେଁ । ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିନିରୋଧ ହିଁ ଏହି ସାଧନାର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହାକୁ ଯୋଗସାଧନ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଯୋଗରେ ସମାଧି ଅବସ୍ଥା ଆସିଗଲେ ଯୋଗୀ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ୱର ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦନ କରେ ଏବଂ ଏଥିରେ ପରମ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରେ । ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେହି କେହି ସାଧକ କହନ୍ତି । ଶରୀର ସାଧନକୁ ସହଜ ସାଧନ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହି ସାଧନରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲେ ସାଧକ ମନକୁ ସ୍ୱ ଅଧୀନରେ ରଖେ ଏବଂ ଏହାଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତ ନିର୍ମ୍ମଳ ହୁଏ । ଚିତ୍ତ ନିର୍ମ୍ମଳ ହେଲେ ସାଧକ ସିଦ୍ଧ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ସାଧକ ସର୍ବତ୍ର ସମଭାବ ଦର୍ଶନ କରେ ଏବଂ ଏହାହିଁ ଜୀବନର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ସାଧନର ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଆଉ କେହି ଲେଖିଥିବା ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ଏହାଙ୍କ ପରେ ବହୁ କବି ଏ ବିଷୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଶାରଳାଦାସ ହିଁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ।

ପାଞ୍ଚ ମନ, ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି ଏ କାୟା-ଘରକୁ ବୃଥାରେ ଭ୍ରମରେ ପକାନ୍ତି । ମନ ଓ ପ୍ରକୃତି ଆୟତ୍ତ ନ ହେଲେ ଚିତ୍ତ-ନିର୍ମ୍ମଳ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏବଂ ଚିତ୍ତ ନିର୍ମ୍ମଳ ନ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ ବା ବ୍ରହ୍ମଲୀଳ ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ପାଞ୍ଚ ମନ, ପଚିଶ ପ୍ରକୃତିକୁ ଆୟତ୍ତ କରିବାହିଁ ସାଧନର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହି କାୟା-ଘର ଭିତରେ ବାୟରି ନାଡ଼ି, ଚୌରାଶୀ ହେତୁ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ନାଡ଼ିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା ଓ ସୁଷୁମ୍ନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଏହି ତିନି ପ୍ରଧାନ ନାଡ଼ିର ଉଚ୍ଚାଟନର ଛିଦ୍ର (ବା ରନ୍ଧ୍ର ସ୍ଥାନ) । ଏଥିରେ

ନବ ନାଡ଼ି ବନ୍ଧା । ଏହି ନବ ନାଡ଼ିରୁ ଚଉସ୍ତରି କୋଟି ନାଡ଼ି ଜାତ । ଏଥିରୁ ଚଉରାଶୀଟି ପ୍ରଧାନ । ଏଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟପନ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ପବନ ନିରୋଧ କରିବାପାଇଁ ଯେଉଁ ସାଧନା ତାହାର ପନ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଗୁରୁ ବିନା ଅସମ୍ଭବ । ବିଭିନ୍ନ ଗୁରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସାଧନମାର୍ଗ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ହେତୁ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଚାରରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ସାଧକ ପକ୍ଷରେ ସହଜବୋଧ, ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅଗମ୍ୟ ।

ଆହେ ତାତ ପାଞ୍ଚ ମନ ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି
ଏ କାୟା ଘରକୁ ବୃଥା ଭ୍ରମରେ ପକାନ୍ତି ।

ବାଆସ୍ତରି ନାଡ଼ି ପୁଣି ଚୌରାଶୀ ହେତୁ
ପବନର ଭେଟାଭେଟି ସଲିଳର ତତ୍ତ୍ୱ ।

ଇଅଁଳା ପିଅଁଳା ପୁଣି ମଧ୍ୟେ ସୁଷୁମୁନା
ଉଚ୍ଚାଟର ଛିଦ୍ର ଏହି ନବ ନାଡ଼ି ଅନା ।

ଏଥିରୁ ଜାତ ନାଡ଼ି ଯେ ଚଉସ୍ତରି କୋଟି
ପୁଣି ଏହା ସାର ନାଡ଼ି ଅଟେ ଚୌରାଶୀଟି ।

ରସନା ନିଶ୍ୱାସ ଦୁହେଁ ଏକଇ ଯେ ବାଟ
ଶରୀର ଧାରଣାକୁ ଟେକିଲି ଶ୍ରୀହଟ୍ଟେ ।

ଇଅଁଳା ଏକାଳେ ଦେଲି ଚନ୍ଦ୍ରମେଳେ କଲା
ଅଗତି ଭାବକୁ ମନମଥ ଯେ ପିଅଁଳା । XX । (ବି. ପ.)

ଇଡ଼ାକୁ ଇଅଁଳା, ପିଙ୍ଗଳାକୁ ପିଅଁଳା, ସୁଷୁମ୍ନାକୁ ସିଷୁମୁନା ବୋଲି କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ସହଜ-ସାଧନର ଶେଷଚିହ୍ନକୁ ବିଭିନ୍ନ କବି ଓ ସାଧକ ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଦେଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ, କାଉଁରିପାଟଣା, ଗୋଲକହାଟ ପ୍ରଭୃତି ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସୁପରିଚିତ ।

କବି ଏହି ସହଜ ସାଧନର ପନ୍ଥା ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଚର୍ଯ୍ୟାଚରିତ ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷାରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଥିବାରୁ ଏହା ସାଧାରଣ-ବୋଧଗମ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଅଧୋବଦନ ଉଜାଣି ବନ ଗୃର ଘାଟି
ଚଉରାଅଶୀ ଆବାହନ ମୁଦ୍ରା ଚଉଷଠି ।
ଧ୍ୟାନ ଲୟ କର କାୟେ ଚନ୍ଦ୍ରମଲ ଚକ୍ର
ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପବନେ ଉଡ଼େ ଚନ୍ଦ୍ରର ଉଦକ ।
ଜ୍ଞାନ ତପନ ଧାପନ ବାୟୁ ସଦା ବ୍ରହ୍ମା
ଏତକ ଛନ୍ଦ ଅଛଇ ପଞ୍ଚଭୂତ ଆତ୍ମା ।
ଏତେ ଯୋଗ ଘେନ ଯେବେ ବନ୍ଧେ ବଷ୍ଟୁ ବାତ
ତେତେବେଳେ ଚଳଇ ସେ ପଞ୍ଚଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱ । ଇତ୍ୟାଦି (ବ.ପ.)

ଦେଶର ନାମ:—କବି ମହାଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ବହୁ ଦେଶର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଭିତରୁ କେତେକ କାଳ୍ପନିକ ମନେହୁଏ । କେବଳ ପୁରାଣରୀତି ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଏପରି କରିଥିବା ମନେହୁଏ । ଭୌଗୋଳିକ ଓ ଐତିହାସିକ ତତ୍ତ୍ୱର ସନ୍ଧାନ କରିବା ଭଳି ଯଥେଷ୍ଟ ଉପାଦାନ ଏଥିରେ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଐତିହାସିକ ବିଶିଷ୍ଟ ଘଟଣାର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ କେତୋଟି ରାଜ୍ୟର ନାମ ଦେଇଥିବା ସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ ।

କଳିଙ୍ଗ ଉଡ଼ଙ୍ଗ ଦେଶ ତେଲିଙ୍ଗ ଆବର
ଭୁଜଙ୍ଗ ତୁଡ଼ଙ୍ଗ ବଙ୍ଗ ଦେଶ ବିଜେପୁର ।
ଚର ଦେଶ ବାର ଦେଶ ମହାଭୃଣ ଦେଶ
ହିମୁହୃତି ଭୋଗକଟକ ମନ୍ଦାର ନରେଶ ।
କାମାକ୍ଷୀ କାଉଁରୀ ଦେଶ ଡାହାଲ ବେଲାଲ
କୌଶିକ ଗୌରୀ ଦେଶ ନେପାଳ ଭୂପାଳ ।
ମାଳବ ଦେଶ କୁଞ୍ଜର ଦେଶ ମରହଟ୍ଟ
ମଗଧ ଦେଶ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ।
ମତ୍ସ୍ୟ ଦେଶ କାଶୀ ଦେଶ ରାଷ୍ଟ୍ର ଗୁଜୁରାଷ୍ଟ୍ର
କାଶ୍ମୀର ଯେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ ବର୍ବର ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ।
ମାଳ ଅମାଳ ଆବର ସୁକାନ୍ତ ଉତ୍କଳ
ମହ୍ଲାଚ ଗାନ୍ଧାର ଦେଶ ପାଞ୍ଚାଳ କୋଶଳ ।

ଗୈରମଣ୍ଡଳ ଯେ ମେଥିମଣ୍ଡଳ ସୁଢ଼ଳ
ମଧୂମଣ୍ଡଳ ମଳୟମଣ୍ଡଳ ଯେ ମରୁଳ ।

ସ୍ଥାପିଥିଲେ ଯେ ଛତିଶ ମଣ୍ଡଳେ ତଡ଼ିତ
ବରଣ ପାଇ ଆସିଲେ ଏସବୁ ନୃପତି ।

ସୋମରାଷ୍ଟ୍ର ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ରାଷ୍ଟ୍ର କୂଟରାଷ୍ଟ୍ର
କଟକ ରାଷ୍ଟ୍ର ଭୈରବ ରାଷ୍ଟ୍ର ଉଡ୍ର ରାଷ୍ଟ୍ର ।

ଚନ୍ଦରାଷ୍ଟ୍ର ଖନୁରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶ ଗୁର୍ଜରାଷ୍ଟ୍ର
କଳତରଙ୍ଗ ରାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ନୀଳ ଅଙ୍ଗରାଷ୍ଟ୍ର ।

ସୌରାଷ୍ଟ୍ରକୁ ଘେନଣ ଏମନ୍ତେ ବାର ରାଷ୍ଟ୍ର
ଖଣ୍ଡପୁର ନଗର ଯେ ନଗ୍ର ବନ୍ଧ୍ୟପୁର
ସୁବଳୟ ନଗର ଯେ ବିତାଳ ନଗର ।
କନଖଳ ନଗର ଯେ ମେଖଳ ନଗର
ବୀରବର କୋଶଳ ଯେ ଭୈରବ କୋଶଳ
ମତ୍ସ୍ୟ କୋଶଳ ଆବର ଉତ୍ତର କୋଶଳ
ଜଳଭୁଜଙ୍ଗ କୋଶଳ ଯେ ଫାଲ୍‌ଗୁନ କୋଶଳ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଏପରି କେତେକ ରାଜ୍ୟର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—

କଳିଙ୍ଗ ଉଡ଼ଙ୍ଗ ବଙ୍ଗ ତୈଲଙ୍ଗ ଆବର
ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ଉଡ଼ଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗ ଦେଶ ନୃପବର ।

ଖଗ ଦେଶ ବୀର ଦେଶ ଭୋଜକଟ ଦେଶ
ମୋଟ ଭୋଟ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଏ ଦେଶହିଁ ବିଶେଷ ।

ମନ୍ଦାର ଦେଶ ଡାହାଳ ଦେଶ କାକପାଣି
କ୍ଷୀର ଦେଶ ପଦ୍ମ ଦେଶ ମାଳବ ଏ ପୁଣି ।

କଉଶିକ କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜ ଦେଶ ଯେ ଆବର
ବାରସ୍ୱତୀ ବୃନ୍ଦାରକ କାଉଁଶୀ ମଣ୍ଡଳ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ଚରମାନେ ଅନ୍ବେଷଣ କରିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି କେତେକ ଦେଶର ନାମ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

କଳିଙ୍ଗ ମଗଧ ଆଉ ବେଲା ଗୁଜରାଟ
ମସ୍ଥାନ୍ଦ୍ର ଚିରା ବଚିରା ଆବର ମର୍ହଟ ।
କନାଉଜ ଉଦେଗିରି ପୁଣି ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି
କାଞ୍ଚି ଚନ୍ଦ୍ରପୁର ଆଉ ଉତ୍ତମ କାବେରୀ ।
ଚୌରମଣ୍ଡଳ କୋଶଳମଣ୍ଡଳ ମଲ୍ଲିକା
ପାଣ୍ଡବନଗର କୃଷ୍ଣାବେଣୀ ଷଡ଼ଞ୍ଚିକା । ××
ନାଟ ଗୌଡ଼ଙ୍ଗ ଅବନ୍ତୀ ଆବର କାମାକ୍ଷୀ
ତିରତିର କୁଣ୍ଡାବେଦ୍ଧ ପୁଣି ମଙ୍ଗଳାକ୍ଷୀ । ×
ତୁଳସୀଦେବପୁର ଯେ ପୁଣି ଭ୍ରତିଖଣ୍ଡ
ଜମ୍ବୁରାଷ୍ଟ୍ର ଉଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମାରତଣ୍ଡ । ×
ଶାଖାପୁର ଶ୍ରେଣୀପୁର ବୃନ୍ଦା ମହାରାଷ୍ଟ୍ର
ସିନ୍ଧୁ ମନ୍ଦାର ମର୍ହଟ ପୁଣି ସଉରାଷ୍ଟ୍ର । (ବି. ପ.)

ପୁଣି—ଭାନୁମତୀ ସ୍ୱୟମ୍ବରକୁ ଏହି ଦେଶମାନଙ୍କର ରାଜାମାନେ ଆସିଥିଲେ—

ଚିର ଦେଶ ବୀର ଦେଶ ମହାଚୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଶ
ହିମୁହୁର୍ତ୍ତି ଭୋଗକଟ ମନ୍ଦାର ନରେଶ ।
ମାଳବ ଦେଶ କୁଞ୍ଜର ଦେଶ ମରହଟ
ମଗଧ ଦେଶ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ।
କାଞ୍ଚିନଗର ଉଦୟପୁର ଯେ ନଗର
ବଡାମ୍ବା ନଗର ଆଉ ବଜୟନଗର ।
କୁଣ୍ଡୀନଗର ମହେନ୍ଦ୍ରନଗର ଆବର
ନୀଳ ଅନଳ ଦେଶ ଯେ ପୁଣିହିଁ ମନ୍ଦାର । (ଆ. ପ.)

ତୀର୍ଥସ୍ଥାନମାନଙ୍କର କେତେକ ନାମ କବି ଦେଇଛନ୍ତି—

ଗଙ୍ଗା ଗୟା ଗୋଦାବରୀ ଆଉ କୃଷ୍ଣବେଣୀ
ହରଗଙ୍ଗା ନାଶିନୀ କେଦାର ବୈତରଣୀ ।
ସୁମତୀ ବେଦମତୀ ଯେ ପ୍ରାଚୀ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା
ଭାଗୀରଥୀ ସରସ୍ୱତୀ ପୁଣି ଗୋପ୍ୟଗଙ୍ଗା ।
ମନ୍ଦାକିନୀ ଗୋମତୀ ଫଲ୍‌ଗୁ ପୁଣି ସୋନଭଦ୍ରା,
କାବେରୀ ମଣିକର୍ଣ୍ଣିକା ମାନୀ ମାନମୁଦ୍ରା ।
ଶ୍ରୀ ସରସ୍ୱତୀ ସଙ୍ଗମ ଭବାନୀ ବାହ୍ନନୀ
କାମାକ୍ଷୀ କାଳିନ୍ଦୀ ମହାତରୁ ରସମାନୀ ।
କାଶି କୌଶିକୀ ଅନ୍ଧକ ଆବର ଗୋମତୀ
ଚନ୍ଦାଙ୍ଗୀ ଚନ୍ଦଭଦ୍ରା ଯେ ନର୍ମ୍ମଦା ରେବତୀ ।

ଏଥିରେ ଭାରତର ବହୁ ଚର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଦୀ ଅଛି; ଯଥା:—ଗଙ୍ଗା, ଗୋଦାବରୀ, କୃଷ୍ଣବେଣୀ (କୃଷ୍ଣା), ବୈତରଣୀ, ଭାଗୀରଥୀ, ଫଲ୍‌ଗୁ, କାବେରୀ, ସରସ୍ୱତୀ, ଗୋମତୀ, ନର୍ମଦା, ରେବତୀ । ଓଡ଼ିଶାର ବୈତରଣୀ, ପ୍ରାଚୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, ମନ୍ଦାକିନୀ, ଚନ୍ଦାଙ୍ଗୀ, ଚନ୍ଦୋତ୍ପଳା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଦୀର ନାମ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

କବି ତୁଳସାପୁର, ଭୃତଖଣ୍ଡ, ଜମ୍ବୁରାଷ୍ଟ୍ର, ଉଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ଓ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମାରତଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ପୂର୍ବ ଦିଗର ଏବଂ ଶାଖାପୁର, ଶ୍ରେଣୀପୁର, ବୃନ୍ଦା, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ସିନ୍ଧୁ, ମନ୍ଦାର, ମର୍ହଟ୍ଟ ଓ ସଉରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତର ଦିଗର ଦେଶ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗର କାଞ୍ଚି, ଉଦେଗିରି, ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି, କାବେରୀ, ଚୌରମଣ୍ଡଳ, ମଲ୍ଲିକାମଣ୍ଡଳ, ପାଣ୍ଡବନଗର, କୃଷ୍ଣବେଣୀ ଓ କୁଣ୍ଡାବେଢ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ନାମ କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କ୍ରମରେ ଭ୍ରାନ୍ତି ରହିଛି । 'କାବେରୀ', କୃଷ୍ଣବେଣୀ (କୃଷ୍ଣା) ନଦୀ ନାମରେ ହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କାଞ୍ଚି, ଉଦେଗିରି, ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି, କୁଣ୍ଡାବେଢ (କୋଣ୍ଡାବିଡ୍ଡୁ ଦୁର୍ଗ), ପାଣ୍ଡବନଗର (ପାଣ୍ଡ୍ୟ ରାଜ୍ୟ) ତତ୍କାଳୀନ

କର୍ଣ୍ଣାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଥିଲା । ଉତ୍କଳ ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ କର୍ଣ୍ଣାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି, ଉଦୟଗିରି, କୋଣ୍ଡାବିଡ଼ୁ ପ୍ରଭୃତି ଜୟ କରି ଗୋଦାବରୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣକୁ କାବେରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା ସଂକୁଚିତ ହୋଇନଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ସମ୍ରାଟ କୃଷ୍ଣଦେବରାୟ ଏହିସବୁ ରାଜ୍ୟ ଛଡ଼ାଇ ନେଲେ; ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ତରକୁ ହଟି ଆସିଲା । କର୍ଣ୍ଣାଟ ସମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ବିଜୟନଗରର ନାମ କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଶାରଳା ଦାସ ପଶ୍ଚିମ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର ଯେଉଁସବୁ ରାଜ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ବେଶି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନାହିଁ । କେତେକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଓ ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟର ନାମ ମଧ୍ୟ ସେ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଓ ନାମରେ କେତେକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖଯାଉଥିବାରୁ କବିଙ୍କର ବିଦେଶ ଭ୍ରମଣ ବା ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣ ନଥିଲା ବୋଲି ସନ୍ଦେହ କରାଯାଇପାରେ । ସେହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଲୋକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣ ଅଂଶକୁ ଯାଇ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ସେହି ଅଞ୍ଚଳରୁ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଲୋକ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଦେଶରେ ଲୋକମୁଖରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମ୍ରାଜ୍ୟିକ ବିଜୟ କାହାଣୀ ଶୁଣିବା ସୌଭାଗ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କର ହୋଇଥିବ । ଦେଶ ଦେଖିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ପାରିଥିବାରୁ ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ବିଶେଷତଃ ସେ ସମୟର ଯାତାୟାତର ଅନୁନ୍ନତ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏବଂ ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷାବିତ୍‌ଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାର ସ୍ୱଳ୍ପତା ଯୋଗୁଁ ଏପରି ଭ୍ରାନ୍ତି ଜନ୍ମିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେତେବେଳେ କେବଳ କେତେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ ଓ ରାଜ୍ୟର ନାମ ହିଁ ଲୋକସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକର ଦିଗ ଓ ଅବସ୍ଥିତି ଲୋକେ ଜାଣୁଥିଲେ ।

ତତ୍‌କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗରେ ଥିବା ବହୁ ଅଞ୍ଚଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କର ସ୍ୱଳ୍ପଜ୍ଞାନ ଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

କୂର୍ମ ପର୍ବତ ବୋଲିଣ ଏକ ଗିରିବରେ
ସୁରନଦୀ ବୋଲି ନଦୀ ବହେ ଏକଧାରେ ।
ତହିଁର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗେ ନଗ୍ରେକ ଅଛଇ
କରମଣ୍ଡଳ ବୋଲିଣ ନାମ ତାର ହୋଇ । × ×

'କୂର୍ମ ପର୍ବତ' ଶ୍ରୀକାକୁଳ ନିକଟସ୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଷ୍ଣବ କ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ରୀକୂର୍ମକୁ ବୁଝାଉଛି । ଏହାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ "କୂର୍ମକୋଟି" ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ବତ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଛି । ପୁରୀର 'ନୀଳାଚଳ' ପରି ଏହି କୂର୍ମ ପର୍ବତ ମଧ୍ୟ ଏବେ ଆଉ ନାହିଁ । ଏହାର ଏକ ଧାରରେ ସୁରନଦୀ ବହୁଥିବାର ଲେଖିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଏହାର ନାମ ସୁରନଦୀ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ମହେନ୍ଦ୍ର, ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ, ବଡାମ୍ବା ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ହେବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କବିଙ୍କର ବୈତରଣୀ ଓ ନୀଳାଚଳ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା କେତେକ ସ୍ଥାନର ଜ୍ଞାନ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, କୋଣାର୍କ, ନୀଳାଚଳ, ଯାଜପୁର ଓ କନକପୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ସେ ବହୁବାର କରିଛନ୍ତି ।

ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ—ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ମହାଭାରତର ଆଦ୍ୟ, ମଧ୍ୟ, ସଭା, ବନ, ବିରାଟ, ଉଦ୍‌ଯୋଗ ଓ ଯୁଦ୍ଧପର୍ବମାନଙ୍କରେ କବି ଅତି ଉଚ୍ଚ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି । ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପର୍ବମାନଙ୍କରେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ବିଷୟର ଚାତୁର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ମୂଳର ଶେଷ ପର୍ବମାନଙ୍କରେ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହିସବୁ ବିଷୟରେ ବେଶି କୃତିତ୍ୱ ଦେଖାଇ ପାରିନାହାନ୍ତି ।

ସ୍ୱୟଂବର, ବିବାହ, ହରଣ ଓ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ କବି ଅଧିକ ପଟୁତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । କବିଙ୍କର ଏହି ଚରିତଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଆଦର ଲାଭ କରିଛି । ସରଳ, ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସାବଲୀଳ ଭାଷାରେ ମନୋରଞ୍ଜକ, ବିସ୍ମୟୋତ୍ପାଦକ ଚରିତ ଓ ଚରିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱାରା ହିଁ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି ।

ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା—ବୈତରଣୀ ନଦୀକୂଳସ୍ଥ ଶୋଣିତପୁରର ରାଜା ବାଣାସୁରଙ୍କ କନ୍ୟା "ଉଷା ହରଣ" ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଷାର ରୂପ ଅତି ସୁନ୍ଦର ପଦାବଳୀରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ନୟନଯୁଗଳ ନୀଳଉତ୍ପଳ, ନାସା ତିଳପୁଷ୍ପ, ଦନ୍ତ ଗଜମୋତି, ଅଧର ବନ୍ଧୁଲିବର୍ଣ୍ଣ, ପାଦତଳ ରକ୍ତକୁମୁଦର ରଙ୍ଗ, ରାଜହଂସର ଗମନ, କୋକିଳ ବଚନ—ଏହିପରି 'ସମାନ' କରିଛନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାରାଦିରେ ଶରୀରଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି । କର୍ଣ୍ଣରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ମୁକ୍ତା-ଯୁକ୍ତ ଗୁଣ, କଣ୍ଠରେ ମୁକ୍ତାର ଗୁଣ । ନାନା ରତ୍ନଖଚିତ ବାହୁଟି ବାହୁରେ ଶୋଭା ପାଉଛି । ପାଦର ନୂପୁର ଝୁଂମୁଝୁଂମୁ ବାଜୁଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟଜ୍ୟୋତିସମ ପ୍ରଭା ବିସ୍ତାର କରୁଥିବା ରତ୍ନମୁଦ୍ରିକା ଅଙ୍ଗୁଳିର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଛି । ବାଳୀ 'ଦେବାଙ୍ଗ' ବସନ ପରିଧାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ କେଶକୁ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ସାମଳି ନାନା ପୁଷ୍ପରେ ମଣ୍ଡିତ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ପରିବାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ରାଜକୁମାରୀ ବୋଲି ଉଷା ହୀରା, ନୀଳା, ମୋତି, ମାଣିକ୍ୟ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଅଳଙ୍କାର ପିନ୍ଧିଥିଲେ । ନିର୍ଦ୍ଧନ କୁଟୁମ୍ବର କନ୍ୟା ସ୍ୱଳ୍ପମୂଲ୍ୟର ଅଳଙ୍କାରରେ ବିଭୂଷିତ ହେଉଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଳଙ୍କାର, ବେଶଭୂଷା, ପୁଷ୍ପମଣ୍ଡଣି, ବସ୍ତ୍ରପରିଧାନ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଏକ ପ୍ରକାରର, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ, ଶତଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ବହୁଜନାଦୃତ, ବିସ୍ମୟଉତ୍ପାଦକ ଗୃହକଳାଭଣ୍ଡାର ପ୍ରସ୍ତରମନ୍ଦିରଗାତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ରମଣୀୟ ଚିତ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ଫୁଟାଇ ଅଛନ୍ତି ତାହାଠାରୁ ଏ ଚିତ୍ର ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଏ ବେଶଭୂଷା, ଅଳଙ୍କାର, ଠାଣି, ଗୃହଚଳଣି ଓଡ଼ିଶାର ପରଂପରା; ଏହାକୁ ହିଁ ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱ ରଚନାରେ ମୂର୍ତ୍ତିଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର, ବସନ, ପୁଷ୍ପ ପ୍ରଭୃତିର ଆକାରପ୍ରକାରରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ବିଭିନ୍ନତା ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚାୟକ ।

ନୟନ ନୀଳ ଉତ୍ପଳ ନାସା ତିଳ ଫୁଲ
ଦନ୍ତ ଗଜମୋତି ସମ ବନ୍ଧୁଲି ଅଧର ।
ରକତ କୁମୁଦ ଜିଣି ପାଦତଳ ରଙ୍ଗ
ରାଜହଂସଗମନା ସେ ଅତି ଶୋଭା ଅଙ୍ଗ ।

କୋକିଳ ବଚନେ ବାଲା ଭାଷେ ମୃଦୁବାଣୀ
ଅପାଙ୍ଗ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାମଦେବ ପାରେ ଜିଣି ।
କର୍ଣ୍ଣରେ ତା ହେମପୁଷ୍ପ ଗୁରୁ ଶୁକ୍ର ଗଞ୍ଜେ
ତହିଁରେ ମୁକୁତା ଜ୍ୟୋତ ମନ ଦର୍ପ ଭଞ୍ଜେ ।
କଣ୍ଠତଟେ ଶୋଭବନ ମୁକୁତାର ପୁଷ୍ପ
ବାହାରେ ବାହୁଟି ତହିଁ ନାନା ରତ୍ନଧାପ ।
ପୟରେ ନୂପୁର ତାର ବାଜେ ଝମଝମ
ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠିରେ ମୁଦ୍ରିକା ତା ସୂର୍ଯ୍ୟଜ୍ୟୋତସମ ।
ଦେବାଙ୍ଗ ବସନ ପରିଧାନ କର ବାଳୀ
ନାନା କୁସୁମ ଦେଇଣ କେଶ ତା ସାମଳି । X X (ମ. ପ.)

ଦୈହିକ ସୁଷମାର ପ୍ରଭାବ ଜୀବନ ଉପରେ କମ୍ ନୁହେଁ । ନାରୀର ଅପୂର୍ବ ରୂପଲାବଣ୍ୟ ସହସ୍ର ପ୍ରାଣରେ ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରି ଲକ୍ଷ ଭାବର ସୃଷ୍ଟି କରେ । ପରମ ଶୋଭାବତୀ ଲାବଣ୍ୟପ୍ରତିମା ରାଜକୁମାରୀ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ କମନୀୟ ଭ୍ରୂଲତା କନ୍ଦର୍ପର ପୁଷ୍ପ ଓ କଟାକ୍ଷ ବାଣ ସଦୃଶ । ମନେ ହେଉଛି, ସତେ ଯେପରି ନିମିଷକେ ଯୁବାଜନଙ୍କର ପ୍ରାଣ ନେବ । ଆରକ୍ତ ନୟନ ନୀଳଉତ୍ପଳ ପରି ଦେଖାଯାଉଛି; ସେ କଣ୍ଠିତେ ଗୁହିଁଲେ ସକଳେ ଢଳି ପଡ଼ିବେ କି ? ଟିକିଏ ବଙ୍କ ନୟନରେ ଗୁହିଁଲେ ହୃଦୟ ଫାଟିଯିବ । କାଳେ ଦର୍ଶକର ହୃଦୟ ଫାଟିଯିବ ଏବଂ ପୃଥିବୀର ଲୋକେ ଏପରି ଭାବରେ ବିନାଶ ହେବେ, ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ଏହି ଲାବଣ୍ୟପ୍ରତିମା "ଜନନ୍ତିତେ ପୃଥିବୀରେ ରଖିଅଛୁ ଦୃଷ୍ଟି ।" ପୁଣି ଏ ଯଦି ଟିକିଏ ସଖୀକୁ ଗୁହିଁବ, ତାହାହେଲେ ଅନେକ ପୁରୁଷହତ୍ୟା ଲଗିବ ତାହାକୁ, ଏପରି କଲେ ନିଜେ ପାପରେ ଭାଗୀ ହେବ ବୋଲି ଭାବି 'ମାନିନୀ' ହୋଇ ରହିଲି । ଏଥିରେ ବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଣ ? ଏ ମନୋଭାବ ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଛି । କାରଣ, ଏ ଜଗତମୋହିନୀ ଦେବକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛି । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ ସ୍ୱୟଂବର ସଭାବର୍ତ୍ତିନୀ ଦ୍ରୌପଦୀ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଉଛନ୍ତି ।

କେଶିନୀ ଯେ ଜୟସେନୀ ଧରିଛନ୍ତି ହସ୍ତ
ଦେଖିଲେ ଯାଜ୍ଞସେନୀର ମୁଖ ରୂପ ଗାନ୍ତ ।
କୁଞ୍ଚିତ କେଶ ଏହାର କେତେ ମନୋହର
ବିହରନ୍ତି ପୁଷ୍ପଗନ୍ଧ ପାଇ ମଧୁକର ।
ରସାଣିଲି ପଦ୍ମ ପ୍ରାୟ ଲଲାଟର ପାଟି
ବଧୂଲି ଡାଳିମ୍ବ ବିମ୍ବ ପ୍ରାୟ ଓଷ୍ଠ ଫୁଟି ।
ଭ୍ରୂଲତା କନ୍ଦର୍ପ ଚାପ କଟାକ୍ଷ ତା ବାଣ
ନିମିଷକେ ନେବ ଯୁବାଜନଙ୍କର ପ୍ରାଣ ।
ସୁନ୍ଦର ରଞ୍ଜିତ କାମ କମନୀୟ ଡୋଲା,
ରୋମାବଳି ରେଖାରେ ଏ ସାକ୍ଷାତେ ଚପଳା ।
ଆରକ୍ତ ନୟନ କି ସେ ନୀଳ ଉତପଳ
କଞ୍ଚୁକ ମାନେ ଚାହିଁଲେ ତଳିବେ ସକଳ ।
ଚାହାଁନ୍ତେ ବଙ୍କ ନୟନେ ହୃଦ ଯିବ ଫୁଟି
ଜନହିତେ ପୃଥିବୀରେ ରଖିଅଛି ଦୃଷ୍ଟି ।
କଞ୍ଚୁକ ମାନ ଏ ଯେବେ ଚାହିଁବ ସଭିଙ୍କୁ
ଅନେକ ପୁରୁଷହତ୍ୟା ଲାଗିବ ଏହାକୁ ।
ତ୍ରିବିଶ୍ୱ ରତ୍ନମଣି ଏହି ସୁଜ୍ଞାନ କାମିନୀ
ପାପକୁ ସେ ଭୟ କରି ହୋଇଲି ମାନିନୀ ।
ଯଦ୍ୟପି ପାଷାଣ ଲୁହା ବଜ୍ର ହୋଇଥିବ
ଅପାଙ୍ଗେ ଚାହିଁଲେ ସେହି ହୃଦ ଫୁଟି ଯିବ ।
ଦେବକାର୍ଯ୍ୟେ ଜନମ ଏ ଜଗତମୋହିନୀ
ଋଷି ତପୋଧନଙ୍କ ତପସ୍ୟା ଭଙ୍ଗିନୀ ।
ନାସାକୁ ତା ପଟାନ୍ତର ନୋହେ ତିଳ ଫୁଲ
ଧନକେ ବଳମ୍ବେ ଝଡ଼ି ପଡ଼େ ଭୂମି ତଳ ।
ଅରୁଟ ଶୋଭା କନକ ପଦକୁ ଏ ଜିଣି
ଶୀତଳ ପବନ କି ମଳୟାନିଳ ମଣି ।

ଏହି ନାସିକାରୁ ଯେବେ ବହିବ ପବନ
ନିମ୍ବ ସାହାଡ଼ାରେ ଲଗି ହୋଇବ ଚନ୍ଦନ ।
ତାମ୍ବୂଳ ବିହୀନେ ରାଗ ଅଧରେ ପ୍ରକଟି
ବାଳାଦିତ୍ୟ କି କୁସୁମ ଫୁଲ ଅଛି ଫୁଟି ।
ଶରଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବଦନା ବୋଲନ୍ତେ ତ ଭଲି
ରାହୁ ତେଜ ଲଗି ସେହି କଳଙ୍କ ବହିଲି ।
ନିଷ୍କଳଙ୍କ ବଦନଟି ଏହାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶି
ତେଣୁକରି ପଟାନ୍ତର ନୋହେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶଶି । X X

ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଅତି ସୁନ୍ଦର ଉପମାଗୁଡ଼ିଏ ଦେଇଛନ୍ତି । ସରଳ ଓ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ପଦାବଳୀରେ ସାବଲୀଳ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ବହୁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପୂର୍ବ ଚିତ୍ର ଶାରଳା ଦାସ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମାନବସୃଷ୍ଟିକୁ ସଜୀବ କରି ରଖିଛି । ଭାଷାର ସରସତା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚାତୁରୀ ରୂପସୃଷ୍ଟିକୁ ଅଧିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦାନ କରିଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଆଦି ମହାକବିଙ୍କର ଏହି କମନୀୟ ଶୈଳୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବହୁ କବି ଅନୁକରଣ କରିଛନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଭାଷାରେ ଆଦର୍ଶସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କୁ କିଛି ମିଳି ନାହିଁ । ଏ ବିରାଟ ଅଭାବସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଯେଉଁ ନୂତନ ରୂପସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅମର ହୋଇ ବିରାଜୁଥିବ । ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦାନ ।

ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସକୁ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବିଳାସ ଯୋଗୁଁ କବି ବହୁ କାଳ୍ପନିକ ଚରିତ୍ର ଓ ଚରିତ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣନାବିସ୍ତୃତି ତାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଉପାୟ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେ ଚରିତ ଓ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅତି ମନୋମୁଗ୍ଧକର କରିପାରିଛନ୍ତି । ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେଶମାନଙ୍କର ନାମ, ବଂଶାବଳୀ, ବର୍ଷଗଣନା, ପୂର୍ବଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତିରେ କଳ୍ପନାର ଖେଳା ଅତି ଉପରକୁ ଉଠି

ଯାଇଅଛି; ସଂଗତାସଂଗତ, ପ୍ରାସଙ୍ଗିକାପ୍ରାସଙ୍ଗିକ କୌଣସି ବିଗ୍ଭର କରି ନାହାନ୍ତି । ଏଥିରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ମାନସିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଅତି ଚମତ୍କାର ହୋଇଥିବାରୁ କବିଙ୍କ ଚରିତଗୁଡ଼ିକ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇପାରିଛି ।

ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଗ୍ଭର—କବି ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରତି ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିଲେ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱର ବିଗ୍ଭର କିମ୍ବା ଗଭୀର ଚିନ୍ତା ସମ୍ବଳିତ ଚିନ୍ତା ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବେଶି ନାହିଁ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଭଗବତ୍-ଗୀତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୀତାମାନଙ୍କର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଅଳ୍ପ କେତେକ ଧାଡ଼ିରେ ନିଜର ମନକୁ ଯାହା ଆସିଲା ତାହା ଲେଖିଦେଇ ଶାରଳା ଦାସ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶେଷ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ମଧ୍ୟ ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି ।

କବିଙ୍କର ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ଓ ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଶିଷ୍ଟତା ଅଛି ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଧର୍ମ—ଶାରଳା ଦାସ ନିଜକୁ 'ସାରଳା ପୁତ୍ର' କହିଥିବାରୁ ଏବଂ ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ବୋଲି କହିଥିବାରୁ ସେ ଜଣେ ଶାକ୍ତ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନା ବଳରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିପାରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେ ଶାକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ସମଭାବରେ ଦେଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଓ ଅବତାରୀ ରୂପରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଶିବ, ଗଣେଶ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚ-ଦେବତାମଣ୍ଡଳୀର ଅନ୍ୟ ଚ୍ଚାରିଜଣଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅତି ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅଣାକାର (ନିରାକାର), ନିର୍ଗୁଣ ଓ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଏହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ କୁଣ୍ଡଳିନୀର ସାହାଯ୍ୟ ନେବା ଆବଶ୍ୟକ; କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଚ୍ଚାଳିତ ହେଲେ ସହସ୍ରାରଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ବା ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୟ ଘଟିବ ବୋଲି ସିଦ୍ଧସାଧକମାନେ କହିଛନ୍ତି । ଶରୀରଭେଦଜ୍ଞାନୀ ସହଜ ସାଧକମାନେ ସାଧନାସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତି ନବଦ୍ୱାରବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି । ଏହି ଚ୍ଚାଳନା ବା ସାଧନା ହିଁ ସାଧକର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ପବନ ସାଧନା ବା ସହଜ ସାଧନାଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତସ୍ଥିରତା ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ

ଲଭ୍ୟ ସମ୍ଭବ ଥିବାରୁ ଶାରଳା ଦାସ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ କରିଛନ୍ତି । ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମାଙ୍କ ତପସ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ଏହି ପବନ ସାଧନାର ମାର୍ଗ ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଛନ୍ତି ।

ପବନକୁ ମୂଳାଧାର ଟେକଇ ଉଜାଣି
କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତିକୁ ଚଳିତ କରି ଆଣି ।
ବ୍ୟାଘ୍ରାଙ୍ଗୁଳ ଗଙ୍ଗା ବୋଲି ଅଛି ଏକ ଶୋଷା
ନିଦ୍ରା ଆଳସ୍ୟ ଆବର ନାହିଁ କ୍ଷୁଧା ତୃଷା ।
ପଞ୍ଚମୁନା ନାଳଦ୍ୱାର ଛିହୁଡ଼ିରେ ବାଟ
ନାଳ ଅନଳ ଭେଟିଲେ ପାଟଣ ଶ୍ରୀହଟ ।
ଛନ୍ଦଣ ପକାଇଲି ସେ ବାଆସ୍ତରି ମୁଦ୍ରା
ଆପାଦ ଦହନ କଲି ଭାଙ୍ଗି ମହାନିଦ୍ରା ।
ନିଦ୍ରା ପୁରୁଷ ଅଟଇ ତହିଁକି ଯେ କାଳ
ବିନାଶ କରଇ ସିନା ଏ ସକଳ ।
ପବନକୁ ଉଠାଇଣ ନବଦ୍ୱାର ବାଟେ
ତାହାକୁ ବନ୍ଧନ କରି ଶୋଷିବ ଏ ଘଟେ ।
ନବଦ୍ୱାର ନିରୋଧିଣ ବସିଛି ମହାତ୍ମା
ଦେଖି ନ ଦେଖଇ ଶୂନ୍ୟ ଶବଦ ଗାରିମା ।
ଜିହ୍ୱାକୁ ଗୋପନ କରି ଘଣ୍ଟିକାର ମୂଳେ
ତହିଁ ସେ ଅମୃତ ପାନ କରେ ସଦାକାଳେ ।
ଶୋଷକ ପୁରୁଷ ସାଧି ଉଭୟ କାଳକୁ
ଅମାତ୍ମା ରୂପେ ରହିଣ ଚାହିଁଇ ଶୂନ୍ୟକୁ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ସାଧକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶାରଳା ଦାସ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ସୂଚନା ମାତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଶାରଳା ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି—ବଳଭଦ୍ର ଶିବ,

ସୁଭଦ୍ରା ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଷ୍ଣୁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ପୁଣି ବୌଦ୍ଧରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

(୧) ପୀତ କୁଙ୍କୁମ ବରନ ସେହି ବ୍ରହ୍ମାମୂର୍ତ୍ତି
ଡାହାଣେ ଶୁକଳ ବର୍ଣ୍ଣ ମହାଦେବ ଜ୍ୟୋତି ।
ରୂପରେ ତ ନାରାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ କଳା
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ୱର ତିନଦେବ ମେଳା ।
ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରା ଏ କୃଷ୍ଣ ତିନରୂପ
ବଉଦ୍ଧ ରୂପରେ ହେଲେ ଏମନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ।

(୨) ବନ୍ଦଇ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ବଇକୁଣ୍ଠବାସୀ
ବୌଦ୍ଧରୂପେ ନୀଳଗିରି ଶିଖେ ଅଛି ବସି । (ମ. ପ.)

(୩) ମହୋଦଧି ତିରେ ବଡ଼ ଦେଉଳରେ ବସି
ଦରିଦ୍ରମାନଙ୍କ ଦୁଃଖ ଦେଉଅଛ ଧ୍ୱଂସି ।
ବଉଦ୍ଧ ରୂପରେ କଳିଯୁଗେ ଅବତାର
ହୋଇଣ ପାପୀଜନଙ୍କୁ କରୁଛ ଉଦ୍ଧାର । (ବି. ପ.)

କବି ଏପରି ବହୁସ୍ଥାନରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧାବତାର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଜୟଦେବଙ୍କ ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ର ଭାରତର ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଓ ବିଶେଷଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବଡ଼ ଲୋକପ୍ରିୟ । ଏହି ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦଶାବତାର ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିବାରୁ କୃଷ୍ଣାବତାର ପରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଗଣନା କରାଯାଉଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି କେଉଁ କାଳରୁ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ କିଏ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଚଳନ କଲା ତାହା କହିବାପାଇଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜୟଦେବଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ-୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ

ଲେଖାରେ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଏହାର ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ସ୍ୱ ଚର୍ଯ୍ୟାଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଥମେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି—

'ପ୍ରଣପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ'···ସେ ଏଠାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଭାବ ସେ ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାହିଁ ସମ୍ଭବ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓ ପରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧାବତାର ବୋଲି ଲେଖିଥିବା ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ଅତଏବ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ବିଷୟ ପରି, ଏହି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଧାରଣାକୁ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ବହୁ ସଂସ୍କୃତ ଲେଖକ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦଶାବତାର ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହାଙ୍କୁ ନବମ ଅବତାର ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଜୟଦେବ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ କବି । ସେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟରେ ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ମନ୍ଦିରରେ ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ଭିତରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି । କାକଟପୁର (ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା)ରେ ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ରକ୍ଷିତ ଏକ ଭଗ୍ନ ମନ୍ଦିରର ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ପୀଠରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିବା ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତିର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ଗୁପ୍ତପର ଯୁଗର ବା ୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଗାତ୍ରରେ ଦଶାବତାର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିବା ପରଂପରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ-ସାରିଥିଲା । ପଶ୍ଚିମ-ଓଡ଼ିଶାରେ ବଲାଙ୍ଗିର ଜିଲ୍ଲାର ସଇଁତଳା ଗ୍ରାମରେ ୮ମ

ଶତାବ୍ଦୀର ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଛି । ଏଥିରେ ବଳରାମଙ୍କ ପରେ ବୁଦ୍ଧ ଅଛନ୍ତି । ଯାଜପୁରରେ ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଗୟା ମ୍ୟୁଜିଅମରେ ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରୂପ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅବତାରୀ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ମତ୍ସ୍ୟାଦି ଅବତାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଦଶାବତାର କ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିବା ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରୁ ଜଣାଯାଏ । "ଏହି କ୍ଷେତ୍ରହିଁ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି, ପାଳନର ମୂଳାୟତନ; ଭଗବାନ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ନାନା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟବଶତଃ ଅନ୍ୟତ୍ର ଗମନ କରନ୍ତି ଏବଂ ପୃଥିବୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନପୂର୍ବକ ପୁନରାୟ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି ।..." (ଉ. ଖ. ୫୫ ଅ.) ଶାରଳା ଦାସ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

ଶାରଳା ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦେହାବସାନ ପରେ ତାଙ୍କର ଅର୍ଦ୍ଧଦଗ୍ଧ ପିଣ୍ଡ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଉଥିବା ଚରିତାକାରରେ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କର ଚରିତଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର; ଏପରି କଳ୍ପନା ଏହି ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ନାହିଁ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବରେ ଶାରଳା ଦାସ ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଏହି ସୂତ୍ରକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ।

> ଅପୂର୍ବ ସିଂହାସନକୁ ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ ।
> ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁ ଯହିଁ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ।
> ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ନିରଞ୍ଜନ ରୁହି ଯେ ନିରାକାର । (ମ. ପ.)

ପାଠଭେଦ:—ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର କେତେକ ସଂସ୍କରଣରେ ବହୁତ ପାଠଭେଦ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ସସାଗର ପୃଥିବୀ ନବଭାଗ କଲେ
ନବଖଣ୍ଡ ମେଦନୀ ନବପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଦେଲେ ।

ରାଜାର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ନାମ ପୁରୁ ନୃପତି
ଓଡ଼ଣୀ ଭାରଯା ତାର ଅଛଇ ସନ୍ତତି ।

ମାତାଙ୍କର ଭାଗ ଯେ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ମଣ୍ଡଳେ
ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ବୋଲାଇଲେ । (ଆ. ପ.)

ଆଦି ପର୍ବର ଏହି ଅଂଶଟି କେତେକ ସଂସ୍କରଣରେ ଏହିଭଳି ଦେଖାଯାଏ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ସଂସ୍କରଣରେ ଏହାର ସାରାଂଶ ସମାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ବହୁତ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କରଣରେ ଏପରି ଅଛି—

ଏମନ୍ତେ ନବ କନ୍ୟାକୁ କଲେ ସେ ପ୍ରଦାନ
ନବ ପୁତ୍ର ଜାତ ହେଲେ ଯଯାତି ସମାନ ।

ସସାଗର ପୃଥ୍ୱୀକି ସେ ନବ ଭାଗ କଲେ
ନବଖଣ୍ଡ ପୃଥ୍ୱୀ ନବ ପୁତ୍ରେ ବାଣ୍ଟି ଦେଲେ ।

ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଅଟେ ପ୍ରବୀର ନୃପତି
ଓଡ଼ିଶା ରାଜାର ଏହି ପୁତ୍ର ଗୋଟି ନାତି ।

ମାତାଙ୍କର ଭାଗ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ମଣ୍ଡଳେ
ଭାରତଖଣ୍ଡ ଓଡ଼ିଶା ତହୁଁ ସର୍ବକାଳେ ।

ଏ ପୁରର ରାଜନ ଯେ ପ୍ରବୀର ନୃପତି
ବୀର ରାଷ୍ଟ୍ର ଭଆଇଲା ଓଡ଼୍ର ରାଷ୍ଟ୍ରପତି । XX

ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୁଧ, ବୁଧଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୁରୁରବା, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଆୟୁ, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ନହୁଷ, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଯଯାତି । ଯଯାତି ନବଗୋଟି କନ୍ୟା ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଏକ କନ୍ୟା ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼୍ର ରାଷ୍ଟ୍ରର ରାଜାଙ୍କ ଦୁହିତା । ଏହି ଓଡ଼ିଆଣୀ ଜେମାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଯଯାତିଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ପ୍ରବୀରଙ୍କ ଜନ୍ମ ।

ପ୍ରବୀର ଓଡ୍ରରାଷ୍ଟ୍ରର ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ପାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶରେ ପ୍ରବୀରଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ପୁରୁଙ୍କର ନାମ ଅଛି ।

(୨) ନକୁଳଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସଭାପର୍ବରେ କବି ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଗୋରେଖ (ଗୋରଖନାଥ)ଙ୍କ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(କ) ଦର୍ଶନ କଲା ଯେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ସୁତ
ଭେଟିଲା ପରମଯୋଗୀ ଗୋରେଖ ଅବଧୂତ ।

(ଖ) ବସନ ପାଇଲେ ସେହୁ ମହାଇନ୍ଦ୍ର ପୋତା
ଭେଟିଲେ ମହାଯୋଗୀ ଗୋଲେକ ଅବଧୂତା ।

ଏହି ଦୁଇଟି ପାଠଭେଦରୁ ବିଷୟବୋଧରେ ବହୁତ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟୁଛି । ପ୍ରଥମ ପାଠଟି ଶୁଦ୍ଧ ଥିବା ଜଣାଯାଉଅଛି । ମହାଭାରତ ସମୟକୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କବି ଏଭଳି ଅନେକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଇଥିବାରୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଗୋରେଖନାଥ ପାଠଟି ଶୁଦ୍ଧ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଠର ଅର୍ଥ ବୋଧ ହେଉନାହିଁ ।

ଶାରଳା ଦାସ ପୁରୀର ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚରିତ ବନପର୍ବରେ ଓ ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ କେତେକ ପ୍ରଭେଦ କବିଙ୍କ ନିଜ ଲେଖା ଭିତରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏକ ସ୍ଥଳରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଗାଲମାଧବ ଉତ୍କଳର ରାଜା; କିନ୍ତୁ ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ କାଞ୍ଚିନଗରର ରାଜା । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ବିରାଟ ବଂଶର ରାଜା ମଧୁକେଶରଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୋଲି ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବନପର୍ବରେ ଏହାଙ୍କୁ ସାକଳ୍ପଦ୍ୱୀପର ରାଜା ସୋମବଂଶୀ ଗାଲମାଧବଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ନୀଳଗିରି ଓ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତର ବିବରଣରେ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ପ୍ରଭେଦ ରହିଛି ।

ଏକ ବିଷୟକୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଦିଆ ଯାଇଥିବାରୁ ଅନୁମାନ ହେଉଛି ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କୌଣସି ଲୋକ ଏହିସବୁ ଅଂଶ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିତରେ ଯୋଗ କରି ଦେଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ପାଠଭେଦରେ ବିଷୟଗତ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଅନ୍ୟ ଲୋକର ଲେଖନୀ ଏଥିରେ ଗ୍ରଥିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ହୁଏତ କେହି ଲେଖକ ନିଜକୁ ଶାରଳା ଦାସ ବୋଲି ଲେଖି କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ମୂଳ କବିଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିତରେ କେତେକ ଅଂଶ ଯୋଗକରି ଦେଇଥିବେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତର ଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ଏହା ହିଁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି ।

ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଦ୍ରିତ ସଂସ୍କରଣମାନଙ୍କରେ ଚଉଦ ଅକ୍ଷର ଥାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣ ଛପା ହୋଇଛି । ଦୁଇ ଚରଣରେ ଏକ ପଦ । ଯତିପାତର ନିୟମ ଅନୁସୃତ ହୋଇନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆରେ ୧୪ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତି, ରାଗ ମଙ୍ଗଳରେ ଦୁଇ ଚରଣରେ ଏକ ପଦ; ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣରେ ୧୪ ଅକ୍ଷର ଏବଂ ଅଷ୍ଟମ ଶେଷାକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି, ଶେଷାକ୍ଷର ମିଳନ । ୧୪ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତିର ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଗ କଲସାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଚାରି ଚରଣ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣରେ ୧୪ ଅକ୍ଷର ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣରେ ଅଷ୍ଟମ ଓ ଶେଷାକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ପୁରାଣ ପାଠରେ ୧୪ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତିଟି ସୁବିଧାଜନକ ଓ ପାଠ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ହୁଏ । ପୁରାଣ ପାଠକମାନେ ଯତିପାତରେ ନିୟମ ନ ରଖି ନିଜ ସୁବିଧା ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବୋଲନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ପାଠ ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କ ମନରେ ବିରକ୍ତି ଜନ୍ମାଏ ନାହିଁ । ପାଠକ ମଧ୍ୟ କ୍ଳାନ୍ତିବୋଧ କରେ ନାହିଁ । ମଙ୍ଗଳ ରାଗ ହିଁ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଥାଇ କୌଣସି କବିଙ୍କର ଏତେ ବଡ଼ କାବ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ ରାଗରେ ଲେଖା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଶାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବିରାଟ ମହାକାବ୍ୟ ରଚନାରେ ଏହି ମଙ୍ଗଳ ରାଗକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ତାକୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ଏବଂ ଗୌରବପ୍ରାପ୍ତ ଏହି ରାଗକୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପୁରାଣ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ଲୋକପ୍ରିୟତା କେତେକାଂଶରେ ଏହି ରାଗର ସାବଲୀଳ ଗତିଦ୍ୱାରା ହୋଇପାରିଛି । ପୁରାଣ ରଚନା ଓ ପାଠ ଉଭୟ ବିଷୟରେ ଏହି ରାଗଟି ସହଜ, ସରଳ, ସୁଖପାଠ୍ୟ, ଶ୍ରୁତିମଧୁର, ପାଠରେ ମାଦକତା ଉତ୍ପାଦନକ୍ଷମ ଥିବାରୁ ଏହାର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ହୋଇଥିଲା ।

ଶାରଳା ମହାଭାରତର ତାଳପତ୍ର ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଚରଣମାନଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟକ ଅକ୍ଷର ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିରେ ଥିବା ଏହିପରି କେତେକ ଚରଣର ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା ।

ଜୟ ତୁ ଦଧିବାମନ ଦେବରାଜ (୧୨)
ଦର୍ଶନେ ସଫଳ ପ୍ରସନ୍ନେ ସିଦ୍ଧି କାର୍ଯ୍ୟ । (୧୩)
ଜମ୍ବୁଦ୍ୱୀପ ଭାରତଖଣ୍ଡେ ଓଡ୍ରରାଷ୍ଟ୍ର ଈଶାନେ (୧୫)
ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀ ତଟେ ଦିବ୍ୟ ସ୍ଥାନେ । (୧୨)
ପଶ୍ଚିମ ପାଟଣା କନକାଇ ନଗ୍ର (୧୩)
କଳିଯୁଗ ଚାରି ଲକ୍ଷ ବତିଶ ସହସ୍ର ଭୋଗ । (୧୭)
ସକଳ ଜନ ତାରିଣୀ ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀ ନାମ (୧୫)
ଝଙ୍କଡ଼ପୁର ବାସୀ ଯୋଗେଶ ଆଦ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ । (୧୪)
ନବତନ ବସ୍ତ୍ର କୁଣ୍ଡଳ ଯେ ଧୂପ ଦୀପ (୧୪)
ଏମାନ ଦେଇ ସେ ଶତ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଣମିତ । (୧୪)
ହୋଇଲେ ପଞ୍ଚାକ୍ଷ ମହାନୃପ । (୧୦)

(ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ ୭ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ । ପୃ ୫୧)

ପୁଣି କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ପଦର ଦୁଇ ଚରଣରେ ସମାନ ସଂଖ୍ୟକ ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଉଛି ।

କୁଞ୍ଚିତ କବରୀ ଘନ ସୁପଞ୍ଚ ରୁଚିର (୧୪)
କୁସୁମ ବସ୍ତ୍ରାନେ ବିହରନ୍ତି ମଧୁକର । (୧୪)
ଗୃହାନ୍ତେ ସବୁରି ଶରୀର ସିବ ଫାଟି (୧୩)
ସଂସାର ନିମନ୍ତେ ତିଳକୁ କଲା ଦୃଷ୍ଟି । (୧୩) (ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ)

କବିଙ୍କ ଭାଷାର କ୍ରମବିକାଶ—ଭାଷା ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଲେଖାର ଭଙ୍ଗୀ ସମଭାବରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି । ମହାଭାରତର ପ୍ରକାଶକମାନେ ବହୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଦେଇଥିବାରୁ ଏବଂ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି-ମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପାଠ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଭାଷାରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପରି ବିଚାର କରିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତକୁ ମୂଳ ମହାଭାରତ ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ ଏହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ଜଣାଯିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ବହୁ ଉପାଦେୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସେ ତ୍ୟାଗ କରିଥିବାରୁ ଏବଂ ବହୁ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରିଥିବାରୁ ମନେହୁଏ କବି ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ପାଠ ନ କରି କେବଳ ବିଦ୍ୱାନ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କଠାରୁ ମୂଳ ମହାଭାରତର ବିଷୟ ଶ୍ରବଣ କରିଥିବେ ଏବଂ ପରଂପରା କ୍ରମେ ଶ୍ରୁତ ମହାଭାରତ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ସ୍ୱ ଉଦ୍ଦାମ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ବଳରେ ରଚନା କରି ମହାଭାରତ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଦୈବୀଶକ୍ତି ଏହି ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ବୋଲି କବି ନିଜେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଚଳିତ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାକୁ ସେ ଅତି ବିଚକ୍ଷଣ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି, ଦୋଷ ଦୁର୍ବଳତା ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର, ସରଳ, ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ରୂପ ଦେଇ ରଚନାଗୁଡ଼ିକୁ ହୃଦ୍ୟ ଓ ମଧୁର କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ଉପସଂହାର—ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳ, ବଂଗ, ମଗଧ କିମ୍ବା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର କୌଣସି ଭାଷାରେ ଏତେ ବଡ଼ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏତେ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ, ଆଦରଣୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବିଷୟଜ୍ଞାନ, କଳ୍ପନାବିଳାସ ଓ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ରଚନାଶୈଳୀ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଅମର କରି ରଖିଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବହୁ ଋଢ଼ଲୀୟ କବି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଭିନ୍ନ ଆଖ୍ୟାୟିକାମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କାବ୍ୟ ଓ କବିତା ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସୁଭଦ୍ରା ହରଣ, ରୁକ୍ମିଣୀ ହରଣ ପ୍ରଭୃତି "ହରଣ" ଆଖ୍ୟାୟିକା ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ "ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା", ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ "ଶଶିସେଣା" ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଆଖ୍ୟାୟିକାମାନଙ୍କ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ବଙ୍ଗଳାର କାଶୀ ଦାସଙ୍କ 'ମହାଭାରତ'ର କେତେକ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅଂଶ ଓ ବିଷୟସଂସ୍ଥାପନା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ସହିତ ମେଳ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ବଙ୍ଗ ମହାଭାରତ ପ୍ରଣେତା କାଶୀରାମ ଦାସ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୪୯ରେ) ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରି କାଶୀରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରଚନାରେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣକୁ ଅନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ଜନପ୍ରିୟତା ଏତେ ବେଶି ହୋଇଥିଲା ଯେ କବି କାଶୀରାମଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ତାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । କାଶୀରାମ ମେଦନୀପୁରର ରାଜାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭକରି ତାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ମେଦନୀପୁର ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଏକ ଅଂଶ ଥିଲା । କାଶୀରାମ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନୀଳାଚଳନାଥ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି ।

କହେ କାଶୀ ଦାସ ପ୍ରଭୁ ନୀଳଶୈଳାରୂଢ଼
ଦକ୍ଷିଣେ ଅନୁଜାଗ୍ରଜ ସମ୍ମୁଖେ ଗରୁଡ଼ ।

କାଶୀ ଦାସ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର କେତେକ କଥା ଓ ଚରିତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ତାକୁ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱଭାଷାରେ ରୂପ ଦେଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଶାରଳା ଦାସ ନିଜେ ଭାଗବତ ଓ ହରିବଂଶ ପ୍ରଭୃତି ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ କେତେକ ଉପାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଶଙ୍ଖାଜିତ ଚରିତ, ଊଷା ପରିଣୟ, ନଳଚରିତ ଭାଗବତରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ—ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ମହିଷାସୁର-ନିଧନ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣର ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି କବି ଏହି ପୁରାଣଟି ଲେଖିଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଏହା ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ । ଏହି ପୁରାଣରେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ ।

ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରେ ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବୀ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଓ ଆଜ୍ଞାରୁ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖା ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀ ତାଙ୍କୁ ଯାହା କହିଦିଅନ୍ତି, ତାହା ସେ ଲେଖନ୍ତି, ଏହା ମଧ୍ୟ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ସ୍ତୁତି ଗ୍ରନ୍ଥର ଶତାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଚଣ୍ଡୀଭକ୍ତ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ମହାଭାରତ ପରି ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ଓ ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣରେ ଚରିତବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଥିବାରୁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରତି କବି ସେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ମହାଭାରତ ଭଳି ଅଲୌକିକତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଏ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ବିଲଙ୍କାରାମାୟଣ—ଶାରଳା ଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ବିଲଙ୍କାରାମାୟଣରେ ସୀତାଙ୍କର ମହିମାବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଦଶଶିରା ରାବଣକୁ ନିଧନ କରିବା ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ସୀତା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ସହିତ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଫେରି ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ହେଲେ । ଏ ସମୟରେ ବିଲଙ୍କାର ରାଜା ସହସ୍ରଶିରା ରାବଣ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବହୁତ କଷ୍ଟ ଦେଲା । ସେ କଷ୍ଟ ସହି ନପାରି ଦେବତାମାନେ ରାମଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଲଙ୍କାର ରାବଣକୁ ମରାଇବାର ସ୍ଥିର କରି ଖଳ ଓ ଦୁର୍ବଳକୁ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ପଠାଇଲେ । ଖଳ ସୀତାଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ଓ ଦୁର୍ବଳ ରାମଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ବସିଲେ । ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ରାତିରେ

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ, ଆଦରଣୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବିଷୟବିନ୍ୟାସ, କଳ୍ପନାବିଳାସ ଓ ମନୋମୁଗ୍‌ଧକର ରଚନାଶୈଳୀ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଅମର କରି ରଖିଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବହୁ ଉତ୍କଳୀୟ କବି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଭିନ୍ନ ଆଖ୍ୟାୟିକାମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କାବ୍ୟ ଓ କବିତା ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସୁଭଦ୍ରା ହରଣ, ରୁକ୍ମିଣୀ ହରଣ ପ୍ରଭୃତି "ହରଣ" ଆଖ୍ୟାୟିକା ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ "ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା", ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ "ଶଶିସେଣା" ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଆଖ୍ୟାୟିକାମାନଙ୍କ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ବଙ୍ଗଳାର କାଶୀ ଦାସଙ୍କ 'ମହାଭାରତ'ର କେତେକ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅଂଶ ଓ ବିଷୟସଂସ୍ଥାପନା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ସହିତ ମେଳ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ବଙ୍ଗ ମହାଭାରତ ପ୍ରଣେତା କାଶୀରାମ ଦାସ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୪୯ରେ) ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରି କାଶୀରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରଚନାରେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣକୁ ଅନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ଜନପ୍ରିୟତା ଏତେ ବେଶି ହୋଇଥିଲା ଯେ କବି କାଶୀରାମଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ତାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । କାଶୀରାମ ମେଦିନୀପୁରର ରାଜାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭକରି ତାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ମେଦିନୀପୁର ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଏକ ଅଂଶ ଥିଲା । କାଶୀରାମ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନୀଳାଚଳନାଥ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି ।

କହେ କାଶୀ ଦାସ ପ୍ରଭୁ ନୀଳଶୈଳାରୂଢ଼
ଦକ୍ଷିଣେ ଅନୁଜାଗ୍ରଜ ସମ୍ମୁଖେ ଗରୁଡ଼ ।

କାଶୀ ଦାସ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର କେତେକ କଥା ଓ ଚରିତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ତାକୁ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱଭାବରେ ରୂପ ଦେଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଶାରଳା ଦାସ ନିଜେ ଭାଗବତ ଓ ହରିବଂଶ ପ୍ରଭୃତି ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ କେତେକ ଉପାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଶିବାଜିତ ଚରିତ, ଉଷା ପରିଣୟ, ନଳଚରିତ ଭାଗବତରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ—ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ମହିଷାସୁର-ନିଧନ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣର ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି କବି ଏହି ପୁରାଣଟି ଲେଖିଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଏହା ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ । ଏହି ପୁରାଣରେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ ।

ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରେ ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବୀ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଓ ଆଜ୍ଞାରୁ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖା ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀ ତାଙ୍କୁ ଯାହା କହିଦିଅନ୍ତି, ତାହା ସେ ଲେଖନ୍ତି, ଏହା ମଧ୍ୟ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ସାରଳା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ସ୍ତୁତି ଗ୍ରନ୍ଥର ଶତାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଚଣ୍ଡୀଭକ୍ତ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ମହାଭାରତ ପରି ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ଓ ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣରେ ଚରିତବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଥିବାରୁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରତି କବି ସେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ମହାଭାରତ ଭଳି ଅଲୌକିକତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଏ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ବିଲଙ୍କାରାମାୟଣ—ଶାରଳା ଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ବିଲଙ୍କାରାମାୟଣରେ ସୀତାଙ୍କର ମହିମାବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଦଶଶିର ରାବଣକୁ ନିଧନ କରିବା ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ସୀତା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ସହିତ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଫେରି ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ହେଲେ । ଏ ସମୟରେ ବିଲଙ୍କାର ରାଜା ସହସ୍ରଶିର ରାବଣ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବହୁତ କଷ୍ଟ ଦେଲା । ସେ କଷ୍ଟ ସହି ନପାରି ଦେବତାମାନେ ରାମଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଲଙ୍କାର ରାବଣକୁ ମରାଇବାର ସ୍ଥିର କରି ଖଳ ଓ ଦୁର୍ବଳକୁ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ପଠାଇଲେ । ଖଳ ସୀତାଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ଓ ଦୁର୍ବଳ ରାମଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ବସିଲେ । ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ରାତିରେ

ଲଙ୍କାର ଦଶଶିର ରାବଣର ବଧ ବିଷୟରେ ତର୍କ ହେଲା । ରାମ ନିଜ ବାହୁ-ବଳରେ ରାବଣକୁ ମାରିଥିବା କଥା ସୀତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ନାହିଁ । ସହସ୍ରଶିର ରାବଣକୁ ଯଦି ରାମ ମାରିପାରିବେ ତାହାହେଲେ ସେ ଲଙ୍କାର ରାବଣକୁ ମାରିଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେବ, ଏକଥା ସୀତା ରାମଙ୍କୁ କହିଲେ । ରାମ ସହସ୍ରଶିର ରାବଣକୁ ମାରିବାକୁ ବିଲଙ୍କାକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ । କିନ୍ତୁ ବିଲଙ୍କାର ରାବଣକୁ ମାରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରେ ହନୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଡକାଇ ପଠାଇବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସହ ସୀତା ବିଲଙ୍କାକୁ ଆସିଲେ । କାତ୍ୟାୟନୀଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ ସୀତା ପରମ ରମଣୀୟ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପୁଷ୍ପଧନୁ ପଞ୍ଚଶର ହସ୍ତରେ ଧରି ଯୁଦ୍ଧରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ହେଲେ । ସୀତା ପଞ୍ଚଶର ନିକ୍ଷେପ କରିବା କ୍ଷଣି ବିଲଙ୍କାଧିପ ନିସ୍ତେଜ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଅପୂର୍ବ ମୂରତି ଧରିଲେକ ବଇଦେହୀ
ଅସୁର ଆଗରେ ଉଭା ହେଲେ ଦେବୀ ଯାଇ ।
ଯହୁଁ ଗଗନକୁ ଚାହିଁ ଦେଲକ ଅସୁର
ମହା କୋପେ ଦୈତ୍ୟ କମ୍ପେ ଥରହର ।
ନବ ଯଉବନ ସଖୀ ଦେଲେକ ଦେଖାଇ
ବେଗେ ପଞ୍ଚଶର ପୁଷ୍ପଧନୁରେ ପୂରାଇ ।
× × ×
କନ୍ଦର୍ପର ପଞ୍ଚଶର ଅଙ୍ଗରେ ବାଜିଲା
ବେଳୁବେଳ ଦୈତ୍ୟ ତନୁ ଆତୁର ହୋଇଲା ।

ଏପରି ହୀନବୀର୍ଯ୍ୟ ଅବସ୍ଥାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅସୁର ସୀତାଙ୍କୁ ନିଜ ଭାର୍ଯ୍ୟା ହେବା ପାଇଁ କହିଲା । ସୀତା ଛଳନା କରି କହିଲେ, "ଆଗେ ତୁ ରାମଙ୍କୁ ବଧ କର ।" ଅସୁର ତହୁଁ ରାମଙ୍କ ରଥ ପାଖକୁ ଯାଇ ଯୁଦ୍ଧ କଲା । ପୂର୍ବରୁ ହୀନତେଜ ହୋଇଥିବାରୁ ଅସୁର ରାମଙ୍କ ଶରରେ ନିଧନ ହେଲା ।

ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣର ଭାଷା ସରଳ । ମହାଭାରତର ଆଖ୍ୟାୟିକାମାନଙ୍କ ପରି ଏଥିରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସ ଅଧିକ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟକୁ କବି

ମନୋରମ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଚମତ୍କାର ହୋଇଛି । ଆସିବେକ, ହସିଲେକ, ପଡ଼ିଲେକ, ଧାମନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖାଯାଏ ।

'ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ'ରେ ଠାକୁରାଣୀ ସୀତାଙ୍କର ମହିମା ରାମଙ୍କ ମହିମା ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା କବିଙ୍କ ଅଭିପ୍ରାୟ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, 'ଖଳ ଓ ଦୁର୍ବଳ'ଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରି ସେ ଦୁହିଙ୍କୁ କୌଶଳରେ ଦେବତାମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ପଠାଇ ସୀତା ଓ ରାମଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ବସାଇବାରୁ ରାମ ଓ ସୀତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦଶଶିରା ରାବଣର ନିଧନ ବିଷୟରେ ଅଶୋଭନୀୟ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ୱାଭାବିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଏପରି ଅଶୋଭନୀୟ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏହା କବି ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ସତୀ ସାଧ୍ୱୀ ସୀତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏପରି ଯୁକ୍ତିତର୍କରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ କି ଶୋଭନୀୟ ନୁହେଁ । କେବଳ ଦୁରାଚାରୀ ସହସ୍ରଶିରା ରାବଣର ନିଧନ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଦେବତାମାନେ କୂଟ କରି ଏପରି ପୃଷ୍ଠଭୂମି ରଚନା କରିଥିଲେ । ସତୀ ସୀତା 'ନବ ଯଉବନ' ଦେଖାଇ ଦେବାରୁ ମହା ପରାକ୍ରମୀ ରାକ୍ଷସ ମ୍ଳାନବୀର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ରାମଙ୍କ ସହିତ ସେ ଆଉ ଯୁଦ୍ଧ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ସୀତାଙ୍କ 'ନବ ଯଉବନ' ଦର୍ଶନ ହିଁ ସହସ୍ରଶିରାର କାଳ ହେଲା । ଯୁଦ୍ଧରେ ଏହା ଏକ କୌଶଳରୂପରେ ଧରାଯାଇଛି । ସୀତାଙ୍କ କୌଶଳ ଯୋଗୁଁ ଅସୁରର ନିଧନ ସାଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୀତାଙ୍କ ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର ମହିମା ଦେଖା ଯାଇଛି । ଖଳ ଓ ଦୁର୍ବଳର ଆବିର୍ଭାବ ଏହି ଅସ୍ୱାଭାବିକ ପରିସ୍ଥିତି ପାଇଁ ଦାୟୀ । ଜଗତର କଲ୍ୟାଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଏହି କୂଟ ରଚନା ଦ୍ୱାରା ଅତ୍ୟାଚାରୀ ରାକ୍ଷସର ନିଧନ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ରାମ ସୀତାଙ୍କ ଯୁକ୍ତିତର୍କର ଅସ୍ୱାଭାବିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ।

---

(୬) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗର କେତୋଟି ଗଦ୍ୟ ଲେଖ

କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟକୁ ବା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଲାଭ କରିସାରିଥିବାରୁ ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତ ଭଳି ବିରାଟ ମହାକାବ୍ୟ ରଚନା କରିପାରିଥିଲେ ।

ଏହି ଯୁଗର ପଦ୍ୟରଚନା ଛଡ଼ା କେତୋଟି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ମଧ୍ୟ ମିଳେ । ପ୍ରତାପ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରତାପ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଗଦ୍ୟରଚନାରୁ ସେ ସମୟର ଗଦ୍ୟଲେଖାର ଭାଷା ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ରଚନା-ଉପଯୋଗୀ ହୋଇସାରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ବିଦ୍ୟୋତ୍ସାହୀ ନରପତି ଥିଲେ । ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବି ଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତରେ ସେ "ପର୍ଶୁରାମ ବିଜୟ" ନାମକ ଏକ ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଦେବରକୋଣ୍ଡାଠାରେ ବାହମନୀର ସୁଲତାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୮ରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଘଟଣାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏହାର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ ଏହି ନାଟକଟି ରଚିତ ହୋଇଛି । ଦେବରକୋଣ୍ଡା ଯୁଦ୍ଧବିଜୟ ପରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସାମରିକ ଶକ୍ତି ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ତାହାଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିସ୍ତୃତି ସହିତ ତୁଳନା କରିବାପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭାରତ ଭିତରେ ନଥିଲା । ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗା ନଦୀ, ପୂର୍ବରେ ମହୋଦଧି, ପଶ୍ଚିମରେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳର ପଶ୍ଚିମ ସୀମା, ଦକ୍ଷିଣରେ କାବେରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରିଥିଲା । ସ୍ୱ ବାହୁବଳରେ ସେ ଏତେ ବିରାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିପାରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ତ୍ରେତାଯୁଗର ପରଶୁରାମଙ୍କ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇ ସେହି ନାମରେ ତାଙ୍କୁ ନାମିତ କରାଯାଇଛି । ପରଶୁରାମ ସମସ୍ତ କ୍ଷତ୍ରିୟ ନରପତିଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ; କପିଳେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କାବେରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ନରପତିଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ସେ ଏ ଯୁଗର ପରଶୁରାମ । ଏହି ସଂସ୍କୃତ ନାଟକଟି ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନୀଳାଦ୍ରିମହୋତ୍ସବ ସମୟରେ ସ୍ୱୟଂ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରକାଶ୍ୟ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଦ୍ୱାରା ସେ ସମୟର ବହୁ କବି ଓ ଲେଖକ ଉତ୍ସାହିତ ହେଉଥିଲେ ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ସ୍ୱ ରାଜ୍ୟଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ କେତୋଟି ଗଦ୍ୟ ଅଭିଲେଖ ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରରେ ଖୋଦିତ କରାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଲିପିଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଅତି ଉନ୍ନତ ଧରଣର ନୁହେଁ; ରଚନା-ପରିପାଟୀ ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନତ ନୁହେଁ । ତେବେ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ଲେଖା ପାଇଁ ସେହି ଭାଷା ଉପଯୋଗୀ ।

(୧) ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୧ର ଶିଳାଲିପି—ଏହି ଲିପିଟି ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରରେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ କାନ୍ଥର ପଥର ଉପରେ ଖୋଳାହୋଇଛି ।

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ କପିଲେଶ୍ୱର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କ ବିଜେ ସମୟେ ସମସ୍ତ ୧୯ ଅଙ୍କ ସ୍ରାହି ମେଷ ଅମାବାସ୍ୟା ରବିବାରେ ମଲ୍ଲିକା ପରିଷାଦିରୁ ବିଜେକରି ବାହୁଡ଼ି କଟକାଇ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଟକେ ବୀର ମଣୋହି ବିଜେ ସମୟେ ଶ୍ରୀଚରଣ ଅଗ୍ରତେ କୋଠଘର ସାମନ୍ତର ପରିଛା ରଘୁ ଦେସ୍ଥାନ ନରେନ୍ଦ୍ର ଜନାଇ ଗୁଡ଼ କରାଇଲାକୁ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା [।] ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମର ପୁଣ୍ଡରିକ-ଗୋପ ସାଢ଼ି ଦେଲୁ [।] ଏଥିକୁ ଯେ ଲଂଘଇ ସେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦ୍ରୋହି କରଇ [।] ଏ ମୁଦଲି କେଲାଇ ଖୁଣ୍ଟିଆ କରାଇଲା ।।"

(୨) ଅନ୍ୟ ଏକ ଲିପି (ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର, ସିଂହାଚଳ)

ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୧ର ଏକ ଲିପି:—"ଶ୍ରୀ ବୀରଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗଓଡ଼େସ୍ୱର ପ୍ରତାପ କପିଳେସ୍ୱର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୧୮ ଶ୍ରାହି ବିଛୁ ମୁକୁଳ ୩ ବୁଧବାରେ ବାଣରାସୀ କଟକ ମଲ୍ଲିନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ପାଓ କଳିଙ୍ଗ-ଦଣ୍ଡପାଟ ପରୀକ୍ଷା ମହାପାତ୍ର ଶ୍ରୀ ବୀର ଶ୍ରୀ ସାସମଲଙ୍କ ଅଧିକାରେ ବେହେରଣଙ୍କ ବିଦ୍ୟସ୍ଥମାନେ ଏହାଙ୍କ ଦତ୍ତ । ଦିବସର ଅଷ୍ଟେ ମାଘ ପୁନେ ନାଥଙ୍କର ଏ ଅପସରରେ ଭୋଗ ହୋଇବ ଏ ଭୋଗକୁ ନାନା ପଠା ଏସବ ସତିଅ [XX] କୋ ଦୋ ଥି ୪ ପୁଳି ୨ ଆରସା ୪ ପଂସ୍ତ ୧ XX କର୍ପୂରକାନ୍ତ

X X ଆଏ ପିଠାଗୋଟି ୧୧ ପଲା X X ୨ X X ଗୁଆ ୫ ଏତେ ଦଉ X X ପଣ୍ଡାଙ୍କ X X X ହୋଇବେ । ଏ ଦେସକୁ ଥିଆଣ ପ୍ରମାଣେ ପ୍ରମେସ୍ୱରଙ୍କର ଭୋଗକୁ ହୋଇବେ । ଏହା କେ ହରଇ ଶ୍ରୀନରସିଂଘ ନାଥଙ୍କ ଦୋସୋ X ହୋ କରଇ । ଏ ଧ୍ରମକୁ ନରସିଂଘନାଥ ଦେବ ରଷା । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ"

ଅଶୁଦ୍ଧି ସଂଶୋଧନ ପରେ ଏହାର ରୂପ ଏହିପରି ହେବ—

"ଶ୍ରୀ ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗଉଡ଼େଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱରଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୧୮ ଶ୍ରାହି ବିଚ୍ଛା ଶୁକ୍ଳ ୩ ବୁଧବାରେ ବାରଣସୀ କଟକ ମଲ୍ଲିନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ପୁଅ କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ପରୀକ୍ଷା ମହାପାତ୍ର ଶ୍ରୀ ବୀର ଶ୍ରୀ ସାସମଲଙ୍କ ଅଧିକାରେ ବେହେରଣ ବିଦ୍ୟମାନେ ଏହାଙ୍କ ଦଉ । ଦିବସର ଅର୍ଥରେ ମାଠପୁଳ (ନୃସିଂହ) ନାଥଙ୍କର ଏ ଅବସରରେ ଭୋଗ ହୋଇବ । ଏ ଭୋଗକୁ ନାନା ପିଠା ଏସବୁ ସତୁର କୁ ଦଧି ୪ ପୁଳ ୨ ଆରସା ୪ ପଂନ୍ତ ୧ X X କର୍ପୂର କାନ୍ତ X X ଗା ଆଏ ପିଠି ଗୋଟି ୧୧ ପଲା X X ୨ X X ଗୁଆ ୫ ଏତେ ଦଉ । X X ପଣ୍ଡାଙ୍କ X X X ହୋଇବ । ଏ ଦେସକୁ (ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ) ଭିଆଣ ପ୍ରମାଣେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଭୋଗକୁ ହୋଇବ । ଏହା କେ (ଯେ) ହରଇ ଶ୍ରୀନରସିଂହନାଥଙ୍କ ଦୋଷ ଦ୍ରୋହ କରଇ । ଏ ଧର୍ମକୁ ନରସିଂହନାଥ ଦେବ ରକ୍ଷ । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ।"

(୩) ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୬ର ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ୟ ଏକ ଶିଳାଲିପି—
ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରକେଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କ ବିଜେ ସମସ୍ତ ୩୮ ଅଙ୍କ ସ୍ରାହି କକଡ଼ା ୧୩ ଦିନ ଗୁରୁବାରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଟକେ ଦକ୍ଷିଣଦ୍ୱାରେ ମାଜଣାମଣ୍ଡପେ ବିଜେ ସମସ୍ତେ ଅବଧାନ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା ମୁଦଲେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମୋହର ବାହ୍ୟ ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଜାଣୁ ମୋହର ଯେତେ ରତ୍ନ ପଦାର୍ଥ ଅଛୁ ସେ ତୋହର ଏହା ଉଁ ଆଉ ଆନ ଧନ ଯେତେ ଅଛୁ ମୁଇଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହାତରେ ଯେତେ ଦେଇପାରେ ତାହା ଦେବ ଏ ଭୂମିଖଣ୍ଡ ଓ ନାହାକୁ 'ଅନୁଗ୍ରହ କରିଆ ମୋହର ସେ କେବେ ନୁହେଁ ।"

(ଦ) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣାଂଶର କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ।

ବର୍ତ୍ତମାନର ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶ ବିଶାଖପାଟଣା ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସିଂହାଚଳସ୍ଥ ଶ୍ରୀ ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଠାକୁର ସେବା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଲିପିଟି ଅଛି । ଏଥିରେ ରାଜତ୍ୱର ଅଙ୍କ ନଥିବାରୁ ସମୟ ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ ।

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗଓଡ଼େସ୍ର ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ମାହାରାଜାଙ୍କର ବଜେ ରାଇଜେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରାହି କକଡ଼ା ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ ସୁ ୨ ସୋମବାରେ ଶ୍ରୀ ଜୀଅର [ଆ] ଦେସ ଦେଓଳ ଅଧିକାର ପରିଚ୍ଛା କୃତିବାସ ବେହେରାଙ୍କ ଅଧିକାରେ ଭୋଗ ପରୀକ୍ଷା ବିରୁଦାସ ଆଙ୍ଗେରଆ ବେହେରାଙ୍କ [ଗୋଚରେ] ପଞ୍ଚ ପରକରଣ ବିନଏକ ୨ ଛତାଚଅର ଧରିବ [।] × × ×"

ଶୁଦ୍ଧପାଠ ଏହିପରି ହେବ—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଇଜେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରାହି କକଡ଼ା ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ ସୁଦି ୨ ସୋମବାରେ ଶ୍ରୀ ଜିଉର ଆଦେଶ [।] ଦେଉଳ ଅଧିକାରୀ ପରିଚ୍ଛା କୃତିବାସ ବେହେରାଙ୍କ ଅଧିକାରେ ଭୋଗ ପରୀକ୍ଷା ବିରୁଦାସ ଆଙ୍ଗେରଆ ବେହେରାଙ୍କ ଗୋଚରେ ପଞ୍ଚ ପ୍ରକରଣ ବିନାସ୍ତକ ୨ ଛତାଚଂଅର ଧରିବ । × × ×"

(ଖ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯୁଗ : କେତୋଟି ଗଦ୍ୟ ଅଭିଲେଖ

ମହାରାଜା ପ୍ରତାପ କପିଳେନ୍ଦ୍ର (କପିଳେଶ୍ୱର) ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପିତାଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଓ ବିଦ୍ୟୋତ୍ସାହୀ ଥିଲେ । ସେ ସଂସ୍କୃତରେ ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦମ୍, ଅଭିନବ ବେଣୀସଂହରଣମ୍, ଦଶଗ୍ରୀବ ବଧ, ଜାନକୀ ପ୍ରମୋଦ, ଆନନ୍ଦବିଳାସ, ମୁକ୍ତି ଚିନ୍ତାମଣି, ନାମ ମାଳିକା, ଗୋପାଳାର୍ଚ୍ଚନ ପଦ୍ଧତି, ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ପୂଜାପଦ୍ଧତି, କୁବଳୟାଶ୍ୱଚରିତମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓଡ଼ିଆରେ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଅମଳରେ ତାଙ୍କର ଆଦେଶରେ କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ଶିଳାଶାସନ ଦେଖାଯାଏ । ଏହିଗୁଡ଼ିକ ସେହି ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ରଚନାର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ନହେଲେ ମଧ୍ଯ ଗଦ୍ୟ ଭାଷା ରୂପର କିଛି ଆଭାସ ଏଥିରୁ ମିଳୁଛି । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଲିପିଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାଠାରୁ ବେଶି ମାର୍ଜିତ ନୁହେଁ ।

ଅଭିଲେଖ:—

(୧) ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୨ ଅଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୫-୬୬) ବା ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷର ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ଲିପି:—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟୀ କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରଗେଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ମାହାରାଜାଙ୍କ ସମସ୍ତ ୨ ଶ୍ରାହି ମେସ ସୁ ୧୨ ଗୁରୁବାରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଟକେ ବିଜେ ସମସ୍ତେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ଦତ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗ ଦଣ୍ଡପାଟେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପୁଣାମାଳ ଦେଶମାନର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗ ଅବଦାନ ସେବକଙ୍କର ଦେଶମାନର ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଭୋଗ ଦେଶମାନ ଅବଦାନ ପ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ନିବ୍ରାନ୍ତୁ ସେବକ-ମାନଙ୍କୁ ଅବଦାନ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଲ ଏ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ମାହାରାଜାଙ୍କ ଭୋଗକୁ ଅନୁରୋଧ ବିସେ ମାଧେଇଲଗ୍ରାମ ଧାନ ଭ ୫୦୦ କଉଡ଼ୀ କା ୨୦୦୦ କାମଲପୁର ଗ୍ରାମ ଏ ଭୋଗକୁ ହୋଇଲା ପରବ ଦେ ଦଅଂ ଭଜନା ମହାଦେବଙ୍କ ଭୋଗକୁ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗ ଦଣ୍ଡପାଟେ ବାଁଗ୍ରିପ ବିସେ ଗୋପପୁର ଗ୍ରାମ ଦିଲ ଏ ଅବଦାନମାନ ଏ ଭୋଗ ଦେଶ ଜେ ହରଇ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦ୍ରୋହ କରଇ ।"

(୨) ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ୩ ଅଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୬-୬୭)ର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ଲିପି:—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରକେଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ ଶ୍ରୀ ପୁତୋତ୍ତମଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନ ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ

୩ ଅଙ୍କ ଶ୍ରାହ୍ମ ମଗୁସିର କୃ ସେସ୍ତୋଦସି ଭୁମିବାରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଟକେ ଆଇଗାଁ ହୋଇଲା ଦକ୍ଷିଣ ଦ୍ୱାରର ଦଣ୍ଡୋଆସି ଓହୋର ଆମ୍ଭେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଲୁ ଦଣ୍ଡାଗୋପଥ ହରଣହ୍ମ ଛାଡ଼ିଲୁ ଏହା ଯେ ହରଇ ସେ ହରିଲା ଦୋଷ ପାଇ ।"

(୩) କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ୪ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୭ର ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ଲିପି:—

"ଶ୍ରୀ ବୀର କପିଲେସର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୪ ମୀଥୂନ କୃଷ୍ଣ ମଙ୍ଗଳବାରେ କୃତ୍ତିବାସ କଟକେ ଭିତର××× ରାଏଗୁରୁ ବାସୁ ମହାପାତ୍ର ଭୁବନେସର ମହାପାତ୍ର ଏ ଦୁଇହେ ଆସ××× ଦୁଇଙ୍କର ଗୋଚରେ ଆଗ୍ୟା ବୋଲିଣ ହୋଇଲେ ଆମ୍ଭର ଓଡ଼ିସାର××× ସୁଣ ସବୁହେ ରାଜାଙ୍କ୍ର ହିତେ ବ୍ରତ ଜେ ଆପଣାର ସଦାଗ୍ଣରେ ଥିବେ××× ଲ× ରାଜ୍ୟ ବାହାର କର ତାହାର ସର୍ବସ××"

ଅଶୁଦ୍ଧି ସଂଶୋଧନ ଓ ଅସ୍ପଷ୍ଟ-ବର୍ଣ୍ଣ-ପୂରଣ ପରେ ପାଠ ଏହିପରି ହେବ ।

"ଶ୍ରୀ ବୀର କପିଲେଶ୍ୱର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୪ (ଅଙ୍କ) ମିଥୁନ କୃଷ୍ଣ ମଙ୍ଗଳବାରେ କୃତ୍ତିବାସ କଟକେ ଭିତରେ (ପୂଜା ଅବକାଶେ) ରାଏଗୁରୁ ବାସୁ ମହାପାତ୍ର ଭୁବନେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ଏ ଦୁଇହେଁ ଆସି (ଲିହାଇଲେ ଏ) ଦୁଇଙ୍କର ଗୋଚରେ ଆଜ୍ଞା ବୋଲିଣ ହୋଇଲେ (ଯେ) ଆମ୍ଭର ଓଡ଼ିଶାର (ଯେତେ ରାଜା) ଶୁଣ, ସବୁହେ ରାଜାଙ୍କର ହିତେବ୍ରତ ଯେ ଆପଣା ସଦାଗ୍ଣରେ ଥିବେ (ଅସଦ୍‌ମାର୍ଗେ ନ ରହିବେ) (ରାଜାଙ୍କ ଅଣହିତ) (କ)ଲେ ରାଜ୍ୟ ବାହାର କରି ତାହାର ସର୍ବସ୍ୱ ହରଇ ।"

(୪) ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପୋତେଶ୍ୱର ଭଟ୍ଟ ଲିପି (ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭):— ଭୁବନେଶ୍ୱରରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତାମ୍ର ଫଳକର ଭାଷା ଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ; କାରଣ ଏହା ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ଅନଭିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଓ ସେହିପରି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା

ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ବିହାର-ଓଡ଼ିଶା ଐତିହାସିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସମିତି (Bihar and Orissa Historical Society)ଙ୍କ ତ୍ରୈମାସିକ ପତ୍ରିକାରେ ସାର୍ ଏଡ଼ୱାର୍ଡ଼ ଗେଇଟ୍ ସାହେବ ଏହି ଲିପିଟି ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଲିପିଟି ସାଧାରଣତଃ ପୋତେଶ୍ୱର ଭଟ୍ଟ ଲିପି ନାମରେ ହିଁ ପରିଚିତ । ଗେଇଟ୍‌ଙ୍କ ପାଠ—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କ •ପୋତେଶ୍ୱର ଭଟ୍ଟଙ୍କୁ ଦାନ ଶାସନ ପଟ୍ଟା । ୨୫ ଅଙ୍କ ମେଷ ଦି ୧୦ ନ ଅ । ସୋମବାରେ ଗ୍ରହଣ କାଳେ ଗଙ୍ଗା ଗର୍ଭେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଶାସନ ଭୂମି ଚୌଦଶ ଅଷ୍ଟୋତ୍ତର ବା ୧୪୦୮ଟି ଦାନ ଦେଲୁଂ । ଇ ଭୂମି ଯାବତ ଚନ୍ଦ୍ରାର୍କେ ପୁତ୍ର ପୌତ୍ରାଦି ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଭୋଗ କରୁଥିବ ଜଳାଗମ ନିକ୍ଷେପ ସହିତ ଭୂମି ଦେଲୁଂ ।"

କିନ୍ତୁ ତାମ୍ରଫଳକ ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ ଏହି ପାଠରେ କେତେକ ଭ୍ରମ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତାମ୍ରଫଳକର ପ୍ରତିଲିପିରୁ ଲେଖକ ଏହି ପାଠ ଉଦ୍ଧାର କରିଛି—

"ଶ୍ରୀ ଜୟ ଦୁର୍ଗାୟୈ ନମଃ । ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ନାଟ କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର । ପୋତେଶ୍ୱର ଭଟ୍ଟଙ୍କୁ ଦାନଶାସନ ପଟା । ୨୫ ଅଙ୍କ ମେଷ ଦି ୧୦ ଅଂ ସୋମବାର ଗ୍ରହଣ କାଳେ ଗଙ୍ଗା ଗର୍ଭେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଶାସନ ଭୂମୀ ଚଉଦଶ ଅଷ୍ଟୋତ୍ତର ବା ୧୪୦୮ଟି ଦାନ ଦେଲୁ ଏ ଭୂମୀ ଯାବଚନ୍ଦ୍ରାର୍କେ ପୁତ୍ରପୌତ୍ରାଦି ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଭୋଗ କରୁଥିବ ଜଳାଗମ ନିକ୍ଷେପ ସହିତ ଭୂମି ଦେଲୁଁ । ଯାବଚ୍ଚନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟଶ୍ଚ ଯାବତ୍ତିଷ୍ଠତି ମେଦିନୀ ତାବଦଖ୍ୟା ମୟାଦେୟା ଶସ୍ୟଯୁକ୍ତା ବସୁନ୍ଧରା ॥ ସ୍ୱଦତ୍ତାଂ ପରଦତ୍ତାଂ ବା ବ୍ରହ୍ମବୃତ୍ତିଂ ହରେତ୍ତୁ ଯଃ ଷଷ୍ଟିବର୍ଷ ସହସ୍ରାଣି ବିଷ୍ଠାୟାଂ ଜାୟତେ କ୍ରିମିଃ ॥"

· ଶ୍ରୀ ମଦନଗୋପାଳ ଶରଣଂ ମମ । [ଏଠାରେ ସନ୍ତକ ଓ ରାଜାଙ୍କ ଶଙ୍ଖ, ଖଡ୍‌ଗ, ଗଦାର ଚିହ୍ନ—]

ଏହି ଦାନଶାସନଟିରେ ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧି ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥବୋଧରେ ଅସୁବିଧା ହେଉ ନାହିଁ ।

(୫) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ଅ ୩୪ ଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୩)ର ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ଥିବା ଲିପି:—

"ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପ୍ତୀ ଗଉଡ଼େଶ୍ୱର ପ୍ରତାପ ପ୍ରୃସୋମ୍ମ ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବୀଜେ ରାଇଜେ ସମସ୍ତ ୩୪ ଙ୍କ ଶ୍ରାସ୍ନା ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ଦେଉଳେ ଜଳସର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଯେ ବନ୍ଦୀ ପଢ଼ିଥିଲି ତାହାକୁ ଏସ୍ନା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ପାର କଲି ॥ ୦ ॥" (ଲେଖକଙ୍କ ପାଠ) ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଏହି ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ବିଶେଷତ୍ୱ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଉଛି ।

(୧) ଦୀର୍ଘବାକ୍ୟ ରଚନା ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଓ, ଏବଂ ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କରି, କଲାକୁ, କରାଇଲାକୁ ପ୍ରଭୃତି ଅସମାପିକା କ୍ରିୟା ପଦର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୀର୍ଘ ହୋଇଛି ।

(୨) ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ 'ରେ' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ଏ'ର ବ୍ୟବହାର ବେଶି ହୋଇଥିବାରୁ ରଚନାଟି କେତେକାଂଶରେ ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ହୋଇପାରିଛି; ଯଥା:—କଟକେ, ଅଗ୍ରତେ, ରବିବାରେ, ସମସ୍ତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) କ୍ରିୟାପଦ ଲଙ୍ଘିବ ସ୍ଥାନରେ ଲଙ୍ଘଇ, କରିବ ସ୍ଥାନରେ କରଇ, ହରିବ ସ୍ଥାନରେ ହରଇ ଇତ୍ୟାଦିର ବ୍ୟବହାର ।

(୪) କ୍ରିୟାପଦ ହେଲା ସ୍ଥାନରେ ହୋଇଲା, ହେବ ସ୍ଥାନରେ ହୋଇବ ଇତ୍ୟାଦିର ବ୍ୟବହାର ।

(୫) ବିରାମ ଚିହ୍ନର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ ।

(୬) ଆଲଙ୍କାରିକ ଅନୁସ୍ୱାରର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ।

ତଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୁସ୍ତକ—ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ତାଙ୍କ ପାତ୍ର ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ତଇନଙ୍କ ଆଦେଶ ମତେ ଫକର ତଇନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର କେତେକ ଘଟଣା ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ଗଦ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପରେ ଗୁରୁଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ନାତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ବିଷୟ ଗଦ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏପରି ଭାବରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ କେତେକ ଘଟଣାର ବିବରଣ ଏହି ଚକଡ଼ାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ତଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ାଟି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଭିତରେ କିମ୍ବା ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦ୍ୟରେ ଲେଖାଅଛି, "ଗୁରୁଦାସ ତଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୋସ୍ତକ । ଆଜ୍ଞାରୁ ଲିଖିତଂ ଫକାର ତଇନ ।" ଗୁରୁଦାସ ତଇନଙ୍କ ପୂର୍ବନାମ ବଶିକେସନ । ବଶିକେସନ ଦାସ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଦେବଙ୍କ ଉଚ୍ଚ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ୫ମ ଅଙ୍କ ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୯ରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ବଶିକେସନଙ୍କୁ ଗୁରୁଦାସ ତଇନ ପଦ ଦେଲେ । ଚକଡ଼ାରେ ଏ ବିଷୟରେ ଲେଖାଅଛି, "ହିବିକ୍ରମ ରାଏଗୁରୁ ଜାମାତା ବସିକେସନଦାସଙ୍କୁ ଜାଗ କରାଇଲେ । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କଠାକୁ ଯାଇଁ ଜାମାତାକୁ ଆପଣା ସ୍ୱଭାଗ ପଦ ଦିଆଇଲେ । ଗୁରୁଦାସ ତଇନ ବୋଲି ପଦ ଆଜ୍ଞା ହେଲା ।" ଚକଡ଼ାର ନାମ ଆରମ୍ଭରୁ "ଗୁରୁଦାସ ତଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା" ବୋଲି ଲେଖାଥିବାରୁ ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିତରେ ଆରମ୍ଭରୁ ମଧ୍ୟ "ବଶିକେସନ ଦାସ" ନାମ ନଥାଇ "ଗୁରୁଦାସ ତଇନ" ନାମର ବ୍ୟବହାର ଥିବାରୁ ଏହି ଲେଖାଟିରେ ଫକାର ତଇନଙ୍କ ଅଂଶଟି ବଶିକେସନଙ୍କ ତଇନ ପଦବୀ ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ଲେଖାହୋଇଛି ବୋଲି ଜଣାଯିବ । ଏହାପରେ ଗୁରୁଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବିଷୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଫକାର ତଇନଙ୍କ ଅଂଶଟି ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୯ ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ।

"ଶ୍ରୀ ଗଣେଶାୟ ନମଃ । ଅବିଘ୍ନ ମସ୍ତୁ । ଶ୍ରୀପ୍ରସନ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୁର । ଆଠ ସାହିର ମଧ୍ୟ X ପୂର୍ବଖଣ୍ଡି X X ଗୁରୁଦାସ ତଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୋସ୍ତକ । X ଆଜ୍ଞାରୁ ଲିଖିତଂ ଫକର ତଇନ । ଶ୍ରୀ ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି X X ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର

ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରକେଶ୍ୱର ବୀରବର ପ୍ରତାପ ଶ୍ରୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ × × × ଆବାହନ ହୋଇଲେ । ବୀରଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରକେଶ୍ୱର ବୀରାଧିବୀର ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନଅରଠାରେ ଦଣ୍ଡଛତ୍ର ଧରାଇଲେ । ମେଷ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱାଦଶୀ ଉତ୍ତର ଭାଦ୍ରବଦ ନକ୍ଷତ୍ର ବେଳ ଚଉଦ ଦଣ୍ଡଠାରେ ଅମୃତ ଯୋଗରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଆଜ୍ଞା ଅଣାଇଁ ଦୁଇ ଅଙ୍କ କଟାଇଲେ ।”

ଗୁରୁଦାସ ଚଇନଙ୍କର ଚକଡ଼ାଟି ପ୍ରଥମେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଚଇନଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ଫକର ଚଇନ ଲେଖିଥିଲେ । ଫକର ଚଇନ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଜନ୍ମ ପୂର୍ବର କେତେକ ଘଟଣା ଲେଖିଛନ୍ତି । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଜନ୍ମପରେ ଗୁରୁଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନ ଚକଡ଼ା ଲେଖିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସିଂହାସନାରୋହଣ, ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପୁରୀକୁ ଆଗମନ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ବଳରାମ ‘ସମ୍ବାଦ’ର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନ ଚକଡ଼ା ଶେଷ ହୋଇଛି । ତା ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନଙ୍କ ପୁତ୍ର ମଙ୍ଗଳଶ୍ରବଣ ଚଇନ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ସିଂହାସନାରୋହଣଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର କେତେକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେତେକ ଘଟଣା ଏହି ଚକଡ଼ାରେ ଅଛି । ଏହି ଚକଡ଼ାକୁ “ଗୁରୁଦାସ ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୋସ୍ତକ” ନ କହି “ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା ପୋସ୍ତକ” କହିଲେ ମଧ୍ୟ ଚଳିବ । କିନ୍ତୁ ଗୁରୁଦାସ ଏହି ଚକଡ଼ାଟିକୁ ଆରମ୍ଭ କରାଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଏହି ଲେଖାଟି ପରିଚିତ ହୋଇଛି । ଚକଡ଼ାକୁ ଲେଖକମାନଙ୍କ ନାମ ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟ ବିଭାଗ କରି “ଫକର ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା”, “ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା”, “ମଙ୍ଗଳ ଶ୍ରବଣ ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା”—ଏପରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଯେଉଁସବୁ ଶାସନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ ଦେଇଥିଲେ ସେହି ଶାସନଦାନର ବିବରଣ ମୁଖ୍ୟ ଭାବରେ ଏହି ଚକଡ଼ାରେ ଦିଆଯାଇଛି । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଘଟଣା ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖାହୋଇଛି ।

ଫକିର ଚମ୍ପୁମାଙ୍କ ଲିଖିତ ଚକଡ଼ା ଅଂଶଟିର ଆରମ୍ଭ ଅଂଶରେ ଏକ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ "ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବରଗେଶ୍ୱର ବୀରବର ପ୍ରତାପ ଶ୍ରୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ × × × ଆବାହନ ହୋଇଲେ।" ଲେଖାଅଛି । କିନ୍ତୁ ୧୫୯ରେ ପ୍ରକାଶିତ ଏକ ପୁସ୍ତିକାରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିବା ଅଂଶ ଏପରି ଭାବରେ ଲେଖାଅଛି—"... କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଏକଗ୍ରଲଶ ଅ ୪୧ ଙ୍କ ଭୋଗ କରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନଅରଠାରେ ଆବାହନ ହୋଇଲେ ।...କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କୃଷ୍ଣାନଦୀ କୂଳରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିବା କେତେକ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଇଛି ଯେ ଫକିର ଚଇମାଙ୍କ ଲେଖାରେ ଭ୍ରମ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ କିଏ ସେ ଲେଖିଥିଲେ ତାହା ଜଣା ନ ଗଲେ ଏ ବିଷୟରେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ କିଛି କହିହେବ ନାହିଁ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ "ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନବରଠାରେ" କେହି ଯୋଡ଼ିଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଏହିପରି ଭ୍ରମ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ଥଳରେ ତେଲଙ୍ଗ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କେହି ଯୋଡ଼ିଥିବ । ଏହିପରି 'ନମ୍ବର' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଜମିର ଚହଲଟ ପାଇଁ ସେହି ଗ୍ରାମର କେହି ଇଂରେଜ ରାଜତ୍ୱ ଅମଳରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରିବା ସମୟରେ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଥିବ । ମୂଳ ବିଷୟକୁ ବିବାଦସ୍ଥଳରେ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହାର କରିବା ପାଇଁ ସାମୟିକ ଯୋଡ଼ାଯୋଡ଼ିର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ସ୍ଥାନୀୟ କେହି ବାଦୀ କିମ୍ବା ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁ ଏପରି କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ମୂଳ ରଚନାର ପ୍ରାମାଣିକତାରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ରହୁନାହିଁ । ଫକିର ଚମ୍ପୁମାଙ୍କ ଚକଡ଼ାରୁ ଏହିସବୁ ବିଷୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

(୧) କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ୪୧ ଅଙ୍କ ବା ୩୫ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।

(୨) କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନବରଥାରେ ଦଣ୍ଡଛତ୍ର ଧରାଇଲେ (ରାଜାରୂପେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ) ।

(୩) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପୂର୍ବର ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନକରି ଯେ ଯେଉଁ ପଦରେ ଥିଲେ ସେ ସେହି ପଦରେ ରହିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

(୪) ୨ୟ ଅଙ୍କ ବା ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ, ୩ ଅଙ୍କ ବା ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ଥିଲେ । ସେ ପୁରୀରେ ଥିବା ଲେଖାଅଛି ।

(୫) ୪ ଓ ୫ ଅଙ୍କରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପୁରୀ ଓ ରାଜଧାନୀ କଟକରେ ଥିଲେ । ୫ ଅଙ୍କରେ ମହାନଦୀର ଉତ୍ତରକୂଳରେ ପ୍ରସନ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁର ପ୍ରଭୃତି ଶାସନ ବସାଇଲେ ।

(୬) ଏହି ପ୍ରସନ୍ନପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଶାସନ ବସାଇବା ବେଳକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱ ରାଜତ୍ୱର ୪ର୍ଥ ବର୍ଷ ବେଳକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ଏକାଧିକ ରାଣୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ନିଜ ନାମରେ ମିତ୍ର ଅକ୍ଷର କରି ଶାସନମାନ ବସାଇଲେ—

(୧) ପାଟମହାଦେଈ—ପାଟପୁର, (୨) ଶ୍ରୀସ୍ମା ମହାଦେବୀ—ସିଂହମାପୁର, (୩) ପଦ୍ମଦେବୀ—ପଦ୍ମପୁର, (୪) ରୋଦନା ଦେଈ—ରୋଦ୍ରମାପୁର, (୫) ମୋହନା ଦେବୀ—ମୋହନାପୁର, (୬) ଶ୍ରୀ ଇଲା ଦେବୀ—ଏଲମାପୁର, (୭) ହୀରା ଦେଈ—ହୀରାପୁର, (୮) ସତ୍ୟଭାମାଦେଈ—ସତ୍ୟଭାମାପୁର, (୯) କୃଷ୍ଣାଦେବୀ—କୃଷ୍ଣାପୁର । ଏ ଗୃଢେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ପାଇଁ ନୂତନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଲେ । ଷୋଳ ଶାସନ ଭିତରୁ ରାଜାଙ୍କ ନିଜକୃତ୍ୟ ୩, ରାଣୀମାନଙ୍କର ୯, ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଶାସନ ୪ ।

(୭) ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଭିତରେ ମହାବାରୁଣୀ ଯୋଗ ପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ ସେ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ତୁଳାପୁରୁଷ ଦାନ ଓ

ଶାସନ ବସାଇବା ପାଇଁ ଗଙ୍ଗାରେ ସଂକଳ୍ପ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାପୁର ଶାସନ ବସାଇଲେ; କିନ୍ତୁ ତୁଳାପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଶାସନ ବସାଇବା ପାଇଁ ସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲା, ପରେ ବସିଲା ।

(୮) କାଞ୍ଚି ପଦ୍ମିନୀ ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପ୍ରସ୍ତାବ ପଠାଇଲେ । କାଞ୍ଚି ରାଜା ଅସମ୍ମତ ହେବାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କାଞ୍ଚି ଅବରୋଧ କଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟ କରି ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କୁ ଆଣିଲେ । ପୁରୀ ରଥଯାତ୍ରାର ଛେରା ପହରା ସମୟରେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଏ କନ୍ୟାକୁ ରାଜାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିବା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ।

(୯) କାଞ୍ଚିରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃସିଂହ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଆଣି ଶାସନରେ ବସାଇଲେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ରାଜା ଏକୋଇଶ ଦିନ ନିରାହାର ରହିଥିଲେ ।

(୧୦) ଶାସନର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପରସ୍ପର କଳହ ଓ ଦାବୀ ସମ୍ପର୍କରେ ରାଜାଙ୍କ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ଷୋଳ ଶାସନ ବସାଇବା ଓ ଶାସନର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ରାଜା ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ ।

(୧୧) ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ନ ଥିବାରୁ ଷୋଳଶାସନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଶୀର୍ବାଦ କଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ୍ରମେ ପରମହଂସନାଥ ମହାଦେବଙ୍କୁ ସେବା କରିବାରୁ ପାଟରାଣୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଜାତ ହେଲା । ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ମିତ୍ର ଅକ୍ଷର କରି ପୁତ୍ରଙ୍କ ନାମ ହେଲା ରୁଦ୍ରଦେବ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁଦାସ ଚଇନୀଙ୍କ ଚକଡ଼ା ଲେଖା ହୋଇଛି । ଏହା ପରେ ଗୁରୁଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନୀ ଚକଡ଼ା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି—"ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଚଇନ ଲିଖିତଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଂ । : : । ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଚଇନୀଙ୍କ ପୁତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନ ଲିଖିତଂ ।"

ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଚଇନୀ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମଠାରୁ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ଚାରି ଧାଡ଼ିରେ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ଆବାହନ ଓ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବିଷୟରେ ଦଶ ପନ୍ଦର ଧାଡ଼ି ପାଠ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ବିଶେଷ ବିବରଣୀ ମିଳୁନାହିଁ । କେବଳ ଠାରରେ କିଛି କିଛି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

(୧) ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ । ରୁଦ୍ର ନାମର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ।

(୨) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୭) ସମୟରେ ଗୋପୀନାଥ ପ୍ରହରାଜେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଦଣ୍ଡଛତ୍ର ଧରାଇଲେ ।

(୩) ଓଡ଼ିଶାକୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଆଗମନ ଓ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ପୁରୀଠାରେ ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଳାପ କଲେ ।

(୪) ବଳରାମଦାସଙ୍କ ସହିତ ରାଜାଙ୍କର ସମ୍ଭାଷଣ ।

ଅନୁମାନ ହେଉଛି, ଷୋଳଶାସନ ସମ୍ପର୍କରେ ଚକଡ଼ା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳଙ୍କ ଗୋଚରରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଅମଳରେ ଶାସନମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଳ୍ପ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଘଟଣା ଘଟିଥିବାରୁ ତାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଦେଇ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳ ନିଜ ଲେଖା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଲେଖା ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାର କାରଣ ହୋଇପାରେ । ରୁଦ୍ରଦେବ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୦-୮୧ରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ, କାରଣ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୭) ବେଳକୁ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ୧୭ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିବା ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ରାଜକବି ଜୀବଦେବାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ 'ଭକ୍ତିଭାଗବତ ମହାକାବ୍ୟ'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଏହାପରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଳଙ୍କ ପୁତ୍ର ମଙ୍ଗଳଶ୍ରବଣ ଚଇମା ଚକଡ଼ା ଲେଖିଲେ । ମଙ୍ଗଳଶ୍ରବଣ ଚଇମା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ଜଣେ ରାଜକର୍ମଚାରୀ । ସେ ଷୋଳଶାସନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବହୁ ବ୍ୟାପାରରେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବାରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟର ବହୁ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ କୃତ୍ୟ ଜଳକ୍ଷେତ୍ର ଦାନ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ମଧ୍ୟ ସେ ଲେଖି-

ଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ । କାରଣ, ତାଙ୍କ ଲେଖା ଭିତରେ ଏହି ଅଂଶତକ ଅଛି ଏବଂ ଲେଖାର ଆରମ୍ଭର ଢଙ୍ଗରୁ ସେ ଲେଖିଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ ହୁଏ । "ଶ୍ରୀ ମହାଶ୍ରମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ କୃତ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ପାଟ ମହାଦେଇ ପାଟପୁରଶାସନ ଉତ୍ତରେ କମାଶାସନ ଚଉବନ ୫୪ ଭାଗରେ ବସାଇଲେ । ସେଠାରେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖୋଳାଇଲେ । ଶ୍ରୀ ମହାଶ୍ରମଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଆଜ୍ଞାକୃତ୍ୟ ଲେଖନ ଉତ୍ତାରୁ ଜଳକ୍ଷେତ୍ର ବାଜେଶାସନ ଓ ପୁଷ୍କରିଣୀ କୃତ୍ୟ ଲେଖିବ । ପାତ୍ର ମନ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରୀଛାମୁରେ ଜଣାଇଲେ..." ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଜଳକ୍ଷେତ୍ର ଓ ବାଜେ ଶାସନ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ଏସବୁ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ମଙ୍ଗଳ ଶ୍ରବଣ ଚଇମା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଅମଳରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପରେ (ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ ପରେ) ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । କାଶୀରୁ "ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗୋସାଇଂ" ଷୋଳଶସାନ ଭିତରେ ନୃସିଂହ-ନାଥଙ୍କଠାରେ ପ୍ରବେଶ ହେବା ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସେ ଚକଡ଼ା ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ଷୋଳ ଶାସନ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶାସନମାନଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସନମାନନା ମଙ୍ଗଳଶ୍ରବଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟ ଲେଖିଛନ୍ତି—

(୧) ରାଜାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ କେତେକ ଜଳକ୍ଷେତ୍ର ଓ ବାଜେ ଶାସନ ବସିଛି ।

(୨) କେତେକ ସେବାକାରୀ—ଭଣ୍ଡାରୀ, ଧୋବା, କଟୁରିଆ, କମାର, ବଢ଼ାଇ—ଗ୍ରାମ ଦାନ ପାଇଥିଲେ ।

(୩) ଥରେ ଚତୁର୍ମାସ୍ୟାରେ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନଅରଠାରେ ଥିଲେ । ମଙ୍ଗଳଶ୍ରବଣଙ୍କୁ ସେଠାକୁ ଡକାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତିଦିନ ଭାଗବତ ଶୁଣୁଥିଲେ । ରାଜା ଏହିହେତୁ ଚଇମାଙ୍କୁ "ପୁରାଣିକ ପଣ୍ଡା" ବୋଲି ପଦବୀ ଦେଇଥିଲେ ।

ଏହି ଚକଡ଼ାରେ ସେ ସମୟର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଆଚାରବ୍ୟବହାର, ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନମାନଙ୍କର ସନ୍ମାନନା (ମର୍ଯ୍ୟାଦା), ରାଜାମାନଙ୍କର ରୀତିନୀତି ଚାଲିଚଳଣିର କେତେକ ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଭକ୍ତି ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ କଲ୍ୟାଣରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ସେବାକାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେକ ଧୋବା, ଭଣ୍ଡାରୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଇନାମ ଗ୍ରାମ ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ନିଜେ ଦାନଶାସନ ବସାଇବାବେଳେ ରାଣୀମାନଙ୍କୁ, ସେବାକାରୀମାନଙ୍କୁ ଓ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଶାସନ ଦାନ କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଇଥିଲେ । ସନମାନନାର ଶୃଙ୍ଖଳାବୋଧ ଭବିଷ୍ୟତରେ କନ୍ଦଳର କାରଣ ହେବା ଆଶଙ୍କା କରି ଏହାର କ୍ରମ ମଧ୍ୟ ରାଜା ଓ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଭୂରିଭୋଜନ ଦେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ଚିରାଚରିତ ପନ୍ଥା ଏହି ରାଜାମାନେ ତ୍ୟାଗ କରି ନଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିଦିନର କୃତ୍ୟ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଦେବାର୍ଚ୍ଚନା କୃତ୍ୟ, ଶୌଚସ୍ନାନ, ସନ୍ଧ୍ୟାତର୍ପଣ, ପୂଜା ସାରି ଅଷ୍ଟଶମ୍ଭୁ ଦର୍ଶନ, ନଅର ମଣ୍ଡପେ ବେହରଣ, ପୁରାଣଶ୍ରବଣ । ମହାକାବ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ, ଶ୍ରୀଭାଗବତ ଦଶମସ୍କନ୍ଧ, ବକତା ଗୁରୁଦାସ ଚଇମା । ଶ୍ରବଣ ଉତ୍ତାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ।

ସେ ସମୟରେ ଦେବତାମାନେ ପ୍ରସନ୍ନ ଥିବା ବିଷୟ ଏକାଧିକବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କାଞ୍ଚି ବିଜୟବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସନ୍ନ, ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃସିଂହ-ଠାକୁରଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମୟର ପ୍ରଯନ୍ନ, କାଶୀର ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ଶାଳଗ୍ରାମ ଓ ଶାସନର ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃସିଂହଙ୍କ କରଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ କେତେକ କରଣୀ ଥିବା ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀପ୍ରସନ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ପୂର୍ବଖଣ୍ଡି ଦକ୍ଷିଣପାଖ ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ ସାହିର ମହାଜନ ବାମଦେବ ପାଣିଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ କବାଟବନ୍ଧରେ ବାଜିଯିବାରୁ ସେ ରାଗରେ କହିଲେ "ପୋଡ଼ିଯା" । କହିବା ମାତ୍ରେ କବାଟ ପୋଡ଼ିଗଲା । ପୁଣି ତାଙ୍କ କଥାରେ

ଲିଭିଲା । ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କର କୁରଅନା ଗର୍ଭ ଗିଳିଦେଇ ଅଭିଯୋଗରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଆଉ ଏକ କରଣୀ ।

ନିଃସନ୍ତାନ ବ୍ୟକ୍ତିର ଧନସମ୍ପତ୍ତି ରାଜା ବାଜ୍ୟାପ୍ତି କରିବା ବିଧାନ ଥିବା ବିଷୟ ବାମଦେବ ପାଣିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତି ବାଜ୍ୟାପ୍ତି ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ଗର୍ଭବତୀ ଥିବାରୁ ଏ ଆଦେଶ ରହିତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜାମାନେ ନିଜେ ଦାନ କରିଥିବା ଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦାନରୁ ପୁନର୍ବାର କର ଓ ମାଗଣ ପ୍ରଭୃତି କୌଣସି ଧନ ଗ୍ରହଣ କରୁନଥିଲେ ।

ବିଦେଶରୁ ଆଗତ ବିଦ୍ୱାନମାନେ ବିଦ୍ୟା ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ଆହୂତ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ଏହାର ନିଷ୍ପତ୍ତି ନ ହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରୁନଥିଲେ । କାଶୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନରେ ପ୍ରବେଶ ହେବା ପରେ ବିଦ୍ୟା ପରୀକ୍ଷାର ଦାବୀ କରିଥିଲେ । ନିଜେ ଧାର୍ମିକ ଥିବାରୁ ସେ କହିଲେ, "ଯେ ଭଗବତ୍ ବିଷୟ କହିବ ତାହା ଗୃହରେ ଭିକ୍ଷା କରିବୁ ।" ମଙ୍ଗଳଗ୍ରବଣ ତଇମା ସନ୍ତୋଷଜନକ ଭାବେ ବିଷୟ କହିବାରୁ ସେ ତାଙ୍କ ଘରେ ଭିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ବାମଦେବ ପାଣିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜାଡ଼ୁପାଣି ମାତାଗର୍ଭରେ ଥିବା ବେଳେ ବେଦପାଠ କରିବା, କାଶୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ମହାନଦୀରେ ଗ୍ଧୁଲ ପକାଇ ପାରି ହେବା ପ୍ରଭୃତି ଅଲୌକିକ କରଣୀର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ।

ଚକଡ଼ାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ସାତଟି ଅଙ୍କର କେତେକ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅନ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର କି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଅଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ନୃସିଂହ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ପୂଜା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଶେଷ ପାଞ୍ଚ ଛଅ ଧାଡ଼ିରେ ଥିବାରୁ ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କେହି ଯୋଡ଼ିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଚକଡ଼ାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ଜୀବନର କେତେକ ବିଷୟ ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ସେ ମେଷ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱାଦଶୀ ଉତ୍ତର ଭାଦ୍ରପଦ ନକ୍ଷତ୍ର ବେଳ ଚଉଦ ଦଣ୍ଡଠାରେ ଅମୃତ ଯୋଗରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନଅରଠାରେ ଦଣ୍ଡଛତ୍ର ଧରାଇ-ଥିଲେ । ପରମେଶ୍ୱର (ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କଠାରୁ) ଆଜ୍ଞା ଅଣାଇ ଦୁଇଅଙ୍କ କଟାଇଥିଲେ । ସେ ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ "ଯେ ଯେଉଁ ଅଧିକାରରେ ଅଛ ସେ ସେ ଅଧିକାରରେ ରହ" ବୋଲି ଆଜ୍ଞା ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ସହଜରେ ସିଂହାସନ ପାଇନାହାନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ସଂଘର୍ଷର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ ଏବଂ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ହୁଏତ ତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଥିବେ । କିନ୍ତୁ ସିଂହାସନ ପାଇ ସାରିବା ପରେ ପ୍ରତିଶୋଧ ବଦଳରେ କ୍ଷମା ଆଚରିବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ (ଗୃହଶତ୍ରୁ ହୁଅନ୍ତୁ କି ବାହାର ଶତ୍ରୁ ହୁଅନ୍ତୁ) ସେ ଆଦୌ ଭୟ କରୁ ନଥିବା କଥା ସୂଚିତ ହେଉଛି । ଏହା ଦ୍ୱାରା ରାଜ୍ୟକୁ ଅନ୍ତର୍ବିଦ୍ରୋହରୁ ରକ୍ଷାକରି ବଳିଷ୍ଠ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷରେ ସେ ପାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା କଲେ, "ଆମ୍ଭେ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ କଳ୍ପିତ କରିଅଛୁ ଏତେ କଥା । ରାଜା ହୋଇବୁ ବୋଲି କଳ୍ପିତ କରିଥିଲୁ । ଶ୍ରୀଦଅଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ରାଜା ହୋଇଲୁଁ । ଆଉ ବାକି ତିନି ଗୋଟି କଥା···ଛଅଶ ଭାଗ କରି ଶାସନ ବସାଇବା । ପଦ୍ମେ ପଥର କଟାଇବା । ଲକ୍ଷେ (?) ଦ୍ୱିଜ ବରିବା । ଏ ରୂପେ ଏ ଚାରି କଥା କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲି ।" ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ତାଙ୍କର ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ଷୋଳଟି ଶାସନ ବସାଇଥିଲେ—ନିଜକୃତ୍ୟ ୩, ରାଣୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ୯, ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଶାସନ ୪, ଏପରି ମୋଟରେ ଷୋଳଟି ଶାସନ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ବଡ଼ କୌତୁକପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ଚକଡ଼ାରେ କେତୋଟି ଗଳ୍ପରୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ସେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଧର୍ମଭୀରୁ ଥିଲେ । ଥରେ ଏକୋଇଶ ଦିନ ନିରାହାର ରହିଥିଲେ । ଦାନ, ଦେବତାବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅପମାନର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହେଉନଥିଲେ । କାଞ୍ଚିରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ ।

ଫକୀର ଚରଣଙ୍କ ଚକଡ଼ାରେ କେତୋଟି ଘଟଣା ଗଳ୍ପଢ଼ଙ୍ଗରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଭାଷା ମଧ୍ୟ ସରଳ ହୋଇଛି । କେବଳ ଘଟଣାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିବାରୁ ସାହିତ୍ୟିକ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏଥିରେ ବେଶି ନାହିଁ ।

"ଶ୍ରୀମହାପ୍ରଭୁ ଜାତେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ମନରେ ସ୍ମରଣ ହେଲା ଆଉ ଜନ୍ମ କଳ୍ପିତ କଥା । ଶ୍ରୀଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୃସିଂହନାଥଙ୍କୁ କାଞ୍ଚି ନଗରରେ ଆଣି ଶାସନରେ ବିଜେ କରାଇବା । ଏମନ୍ତ ବୋଲି ବିଚାରିଲେ । ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଚରଣଂ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ×××। ଶ୍ରୀମୁଖ ଚଳାଅ । ପଦ୍ମିନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବ । ଏମନ୍ତ ବୋଲି ଶ୍ରୀମୁଖ ଚଳାଇଲେ । ଶ୍ରୀମୁଖ ଶୁଣି କାଞ୍ଚିରାଜା ଅବଜ୍ଞା କଲା । ଦୂତେ ଆସି ଅବଜ୍ଞା କଲା ବୋଲି କହିଲେ । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ମନରେ ବହୁତ କ୍ରୋଧ ହେଲା । ଏଠାରୁ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନଅରକୁ ବିଜେକଲେ । ଠାକୁରଙ୍କ ଶ୍ରୀମୁଖକୁ ଯାଇ ଦରଶନ କରି ବହୁତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ସମୟରେ ତଳିଓଛ ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀ ଡାହାଣ ଭୁଜ ଧରି......ଇ ଅଛି । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁ ଆଜ୍ଞା ଦିଲେ ମାଗ । ତଳିଓଛ କହିଲା "ମୁଁ କି ମାଗିବି, ତୁମେ ମାଗ ।" ମହାପ୍ରଭୁ କହିଲେ ଆମ୍ଭେ ଯାହା ମାଗିଲୁ ତୁ ଦେ । ତଳିଓଛ କହିଲା କି ମୁଁ ଦିଲି । ରାଜା ନଅରଠାକୁ ବିଜେ କଲେ । ତଳିଓଛ ଶ୍ରୀମୁଖ ରହି ପ୍ରାର୍ଥନା କଲା ରାଜା କି ମାଗିଲେ ମୋତେ ଗୋଚର ନାହିଁ । ମୁଁ ତୋ ଭୁଜ ଆଶ୍ରୟରେ କହିଲି ଦିଲି । ଏହାକୁ ମୋତେ ଆଜ୍ଞା ହେଉ । ଶ୍ରୀମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀମୁଖରେ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା । କାଞ୍ଚିନଗର ତାକୁ ଅଜେୟ ହୋଇଅଛି । ଜୟେ କରିବାକୁ ମାଗିଲା । ଏବେ ରାଉତକୁ କହି ଆମ୍ଭେ ଆଗେ ଯାଉଅଛୁ । ତୁ ପଛେ ଯା । ଆରଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରୁ ତଳିଓଛ ଯାଇଁ ନଅରଠାରେ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶ୍ରୀମୁଖରେ କହିଲା । ତଳିଓଛଠାରୁ ଶୁଣିଲାରୁଁ ମହାପ୍ରଭୁ କାଞ୍ଚି ନଗରିକି ବିଜେ କଲେ । ବିଜେ କରି ଗଡ଼ ଜଏ କଲେ । ପଦ୍ମିନୀ ସ୍ତ୍ରୀକି ହାଥ କଲେ ।......ମନ୍ତ୍ରୀକି ଆଜ୍ଞା କଲେ ଆମ୍ଭେ କାଞ୍ଚିନଗର ରାଜାକୁଁ ମଗାଇ ପଠିଆଇଲା ସମୟରେ ପଦ୍ମିନୀ ସ୍ତ୍ରୀକି ନ ଦିଲା । ଆମ୍ଭେ କଳ୍ପିତ କରିଅଛୁଁ । ପଦ୍ମିନୀକି ଆଣି ହାଡ଼ିକି ଦେବୁଁ । ଏସ୍ତ୍ରୀରକି ହାଡ଼ିକି ଦିଅ । ମନ୍ତ୍ରୀ ସ୍ତିରି ଜିମା କରିନେଲା । ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ । ମନେ ବିଚାରିଲା କି

ଏହାର ପର ସ୍ତିରକ ହାଡ଼ିକ ଦେବ । ଏମନ୍ତ ଚଉେ ବସୁଲା । ଶ୍ରୀ ଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚ ଜାତକୁ ଶ୍ରୀମହାସ୍ତ୍ରମ ରଥ ଛେରାପହରା କରିବେ । ସେହୁ ଦାନ ଦେବ । ଏମନ୍ତ ବୋଲି ଗୋପ୍ୟ କରି ରଖିଲା ।······ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନଅରଠାକୁ ଶ୍ରୀଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚ ଜାତକୁ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ । ଶ୍ରୀଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚ ଜାତ ଦାନ ଛେରାପଏରା କଲାବେଳେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରୀଛାମୁରେ ପଦ୍ମିନୀ ସ୍ତିରକି ନେଇ ଦେଲା । ଶ୍ରୀମହାସ୍ତ୍ରମ ଆଜ୍ଞାକଲେ । ଆମ୍ଭେ ହାଡ଼ିକ ଦିଅ ବୋଲି କହିଲୁଁ । ତୁ ନ ଦେଇ ରଖିଅଛୁ । ମନ୍ତ୍ରୀ ଛାମୁରେ ଜଣାଇଲେ । ଯଉଂ ହାଡ଼ିକ ଯୋଗ୍ୟ ସେ ହାଡ଼ିକ ଦେଲି । ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମ ଶୁଣି ମନ୍ତ୍ରୀକି ବହୁତ ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ପଦ୍ମିନୀ ସ୍ତିରକ ଶ୍ରୀଛାମୁରେ ଦେଲୁଂ । ××ଶ୍ରୀଛାମୁରେ ନିତ୍ୟ ଚଅଁର ସେବାର ରହୁ । ××"

ଅନ୍ୟ ଏକ କାହାଣୀ—"···ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ପୂର୍ବଖଣ୍ଡି ଦକ୍ଷିଣ ପାଖ ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ ସାହିର ମହାସନ ବାମଦେବ ପାଣି ଉତ୍ତର ପାଖ ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କର ଦୁଇଜଣଙ୍କର କନ୍ଦଳ ହୋଇଲା । କନ୍ଦଳ ଉଚବାଚ ହୋଇଂ ଘରୁ ବାହାର ବେଳେ ବାମଦେବ ପାଣିଙ୍କ ଶିର କବାଟ ବନ୍ଧରେ ବାଜିବା ମାତ୍ରକେ ବୋଇଲେ ପୋଡ଼ିଯାଉ । କହିବା ମାତ୍ରକେ ଜଳିଗଲା । ତାଙ୍କ ସ୍ତିରି କହିଲା କ କାଉଁ କଲ । ଘର ଏବେ ଜଳି ଯାଉଅଛୁ । ତାହା ଶୁଣି ବୋଇଲେ······ଷ୍ଟି ଘର ଜଳିଯିବାକୁ କହି ନାହୁଁ ବନ୍ଧଜଳା ଲିବବ । ଏହିରୂପେ ଲିବଲା ।·····" ପାଣିଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚଇମା ଅନ୍ୟ ଏକ ଗଳ୍ପ ଲେଖିଛନ୍ତି । "ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମଙ୍କ ଛାମୁରେ ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତ ଜଣାଇଲା । ବାସୁଦେବ ପାଣି ସିନ୍ଦୂଆ ପାଟି, ଛୁରିଅନା ଗଭା ଘେନନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମ ଆଜ୍ଞା କଲେ । ଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ କ କହୁଅଛୁ । ଗୁରୁଦାସ ଚଇନ କହିଲେ ଏ ପ୍ରମାଣ । ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଦୋଳାରେ ଜଉଁ ସଜରେ ଥିବ ଘେନି ଆସ । ଆଜ୍ଞା ମାତ୍ରକେ ପଲଙ୍କ ଚଉକିଆ ଘେନି ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତ ଗଲା । ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ଘରେ ପଶି ଜଉଁ ସଜେ ଥିଲେ ତେମନ୍ତ କରି ଆଣିଲେ । ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ବହେଣୀ କାନ୍ଦି କହିଲା ଏ ଦୁଃଖ ଦେଲ । ଏହା ବିଗ୍ଭର କଲ । ବାଟରେ ଘେନି ଯାଆନ୍ତେ ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତ ବୋଇଲେ । ପାଣିଏ ଏବେ କ ବିଗ୍ଭର । ପାଣିଏ ବୋଇଲେ ଶ୍ରୀ ମହାସ୍ତ୍ରମ

ଯାହା ବୁଝିବେ । ଉମ୍ଭ ବସ୍ତ୍ରର । ଦୀକ୍ଷିତ କହିଲ ଉଣ୍ଡ ଥିଲେ ମୁଣ୍ଡ ରହିବ । ଏମନ୍ତ ଶୁଣି ବାମଦେବ ପାଣି ଛୁରଅନା ଗଞ୍ଜ ଗ୍ରାସ କଲ । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଗ୍ରୁମୁରେ ନେଇଂ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ମହାପ୍ରଭୁ ଆଜ୍ଞା ଦିଲେ । ଓହାଡ଼୍ କାଡ଼୍ । ଦେଖିଲେ ସିନ୍ଦୁଆ ପାଟ ଘେନି ଅଛୁ । ଛୁରଅନା ଗଞ୍ଜ ମୁଣ୍ଡେ ନାହିଁ । ବୋଇଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମିଛ କହିଲୁ । ଏହା ମୁଣ୍ଡେ ଛୁରଅନା ଗଞ୍ଜ କାହିଁ । ଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମିଥ୍ୟା ଇଂ ଅଇଲ । ଡଣ୍ଡ ଶ୍ରୀ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦୁଇଶ ଟଙ୍କା ଦେଉ । ସେହି ସମୟରେ ବାସୁଦେବ ପାଣି ଗ୍ରୁମୁରେ ଜଣାଇଲ । ଏ ମୋ ନାଏଁ ମିଛେ ଗ୍ରୁମୁରେ ଜଣାଇଲ । ଏବେ ଏହା ନାମ ନାରଦ ହେଉ । ଶ୍ରୀମୁଖରେ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲ ଉତ୍ତମ । ସେହି ଦିନୁ ନାମ ହୋଇଲ ନାରଦ ଜଟାଧର ଦୀକ୍ଷିତ ।" (ଦୀକ୍ଷିତେ ପାଣିଙ୍କର ଶାଳକ) ।

ଅଣକିଆ ଆଦିକନ୍ଦ ମିଶ୍ର କାହାଣୀ—ଥରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନ ହେଉଥିଲ । ଆଦିକନ୍ଦ ମିଶ୍ର ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନକୁ ଯାଇଥିଲ । ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରଷିବା ବେଳେ "ମାଲସାହି ମହାଜନ ଆଦିକନ୍ଦ ମିଶ୍ର ବୋଇଲେ କ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଦେଉଅଛ । ଦିଲମାନେ କହିଲେ ମୁଗ ଦେଉଂଅଛୁଂ । ମିଶ୍ରେ କହିଲେ ଆମ୍ଭଠାରେ ଅଣକେ ଦିଅ । ତାହା ଶୁଣି ଅନ୍ୟ ମହାଜନମାନେ ପରିହାସ ଖିସା କଲେ । ଏହି ଦିନଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେଖିଲେ ପରିହାସ କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ସହି ନପାରି ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଗ୍ରୁମୁରେ ଜଣାଇଲ । ମୋତେ ଖିସା ପରିହାସରେ ଏ ଶାସନ ମହାଜନମାନେ ରଖି ଦେଉ ନାହାନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁ ଆଜ୍ଞାଦେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ପରିହାସ ନକରିବ । ଜାଣିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜ୍ଞାନ ଥିଲ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣେ ପରିହାସ ନକଲେ । ଅଜ୍ଞାନ ବାଳକେ· ଅଣକିଆ ବୋଲି ଖିସା ପରିହାସ କଲେ । ପୁନବାର ଗ୍ରୁମୁରେ ଜଣାଇଲ । ସ୍ୱେବେ ବାଳକେ ଖିସାରେ ରଖି ଦେଉ ନାହାନ୍ତି । ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲ ବାଳକକୁ ଖଜା କଦଳୀ ମୁଆଁ ଦେଇ ନିବର୍ତ୍ତ କରି । ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ନ ଚଳାଇବେ । ଏହି ମାଫିକେ ବାଳକଂକୁ ଦିଲେ । ବାଳକେ ତୁଣ୍ଡେ ନ କହିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣଂକୁ ଦେଖିଲେ ଗୋଡ଼ ବୁଢ଼ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠିରେ ମଣ୍ଡଳାଗୋଟି ଲେଖି ଗାର ଗୋଟିଏ ଦିଅନ୍ତି । ତାହା ଦେଖି ବ୍ରାହ୍ମଣ ବହୁତ ବ୍ୟସ୍ତ ହେଲ । ପୁନର୍ପି ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ

ସ୍ତୁମୁରେ ଜଣାଇଲା । ଯେବେ ବାଲକେ ତୁଣ୍ଡେ ନକହି ମୋତେ ଦେଖି ଗୋଡ଼େ ଲେଖୁଅଛନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରୁମ ହସିଲେ । କିଛି ଆଜ୍ଞା ନ କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଲେଉଟି ଆସି ବ୍ୟସ୍ତରେ ରହିଲା । ମନରେ ବହୁତ କୋଧ କରୁଥାଇ । ଶାସନ ଦାଣ୍ଡ କଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରୁମ ପାଞ୍ଜିଆ କରଣଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା କଲେ ଦାଣ୍ଡେ ପଥର ବନ୍ଧାଅ । ଆଜ୍ଞା ପାଇଂ ପଶ୍ଚିମ ଖଣ୍ଡି ପୂର୍ବରୁ ପୂର୍ବଖଣ୍ଡି ଶ୍ରୀନୃସିଂହ ଦଣ୍ଡାଯାଏ ବନ୍ଧାଉଥିଲେ । ବାଲକେ ହବର୍ତ୍ତ ନୋହି ବ୍ରାହ୍ମଣଂକୁ ଗୋଡ଼େ ଲେଖି ଚଲାନ୍ତି । ସହନପାର ଦାଣ୍ଡେ ପଥରରେ ମୁଣ୍ଡ ମାର ହତ୍ୟା ହେଲା । ଶ୍ରୀ ମହାପ୍ରୁମଂକୁ ଏ ବିଷୟ ଜଣାଇଲେ । ମହାପ୍ରୁମ ଆଜ୍ଞା ଦଲେ । ଦାଣ୍ଡ ନ ବନ୍ଧାଅ । ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଚଇନ ଲିଖିତ୍ୱଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ।” (ଏହା ପରେ “ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଚଇନଂକ ପୁଅ ଚନ୍ଦ୍ରକୁଲ ଚଇନ ଲିଖିତଂ ।”)

ଫକୀର ଚଇନଂକ ଲେଖାଟି ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେପରି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି ଓ ସାଧାରଣ ଜୀବନର କେତୋଟି କୋମଳ ଅଂଶର ବିବରଣୀ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି ଉପାଦେୟ ।

ଏହି ଲେଖାଟିର ଭାଷା ଅତି ମାର୍ଜିତ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ସେ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅତି ଉଚ୍ଚଧରଣର ହୋଇ ସାରିଲାଣି । ଏହି ଚକଡ଼ା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ବା ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏଥିର ଭାଷା ଯେ କୌଣସି ରଚନା ଲେଖିବା ପକ୍ଷେ ଉପଯୋଗୀ ହୋଇ ସାରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାର ଏହା ଏକ ନମୁନା ।

ଏହି ଲେଖାଟିରେ “ଦେଲା” ସ୍ଥାନରେ “ଦଲା”, “ନେଲା” ସ୍ଥାନରେ “ନଲା” ର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଭୂତକାଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଇ ନାହିଁ । “କହିଲେ” ପରିବର୍ତ୍ତେ “ବୋଇଲେ” ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଧିକ ଦେଖାଯାଏ । “କରୁଥାଏ” ସ୍ଥାନରେ “କରୁଥାଇ” ଦେଖାଯାଏ । “ଦଲା-ମାନେ” “ଦେବାଲୋକମାନେ” ବଦଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

କ୍ରିୟାବୋଧକ ବିଶେଷଣ, ବିଶେଷ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ନିଷେଧାର୍ଥକ ଅବ୍ୟୟ 'ନ' କ୍ରିୟାର ପୂର୍ବରେ ବସି ଥିବାର ପ୍ରୟୋଗ ବେଶି ଅଛି; ଯଥା—ନକଲେ, ନ ଧଲେ, ନ ଚଲାଇବେ ଇତ୍ୟାଦି । ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟାର ଶେଷରେ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଅନୁସ୍ୱାରର ବ୍ୟବହାର ବେଶି ଦେଖାଯାଏ । କେବଳ ଲେଖାଟିକୁ ଅନୁନାସିକ ସ୍ୱରର ଲହର ଦେବାପାଇଁ ଏପରି କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟଲେଖାମାନଙ୍କର ଏହା ଏକ ଲକ୍ଷଣ । ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ 'ରେ' ସ୍ଥାନରେ 'ଏ'ର ବ୍ୟବହାର ବିଶେଷ ଭାବରେ ପଦ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ରଚନାର ଭାଷାକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ କୋମଳ କରିବାପାଇଁ ଏପରି କରାଯାଇଥାଏ । ଏଠାରେ ମୁଣ୍ଡେ, ତୁଣ୍ଡେ, ଗୋଡ଼େ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଗ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହୋଇଛି ।

ଲେଖାର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଛୋଟ ଛୋଟ । ଅସମାପିକା କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଛୋଟ ଛୋଟ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଯୋଗୁଁ ରଚନାଟି ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଓ ରସମୟ ହୋଇପାରିଛି ।

ତେମନ୍ତ, ଯାଆନ୍ତେ, ମାଡ଼କେ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଟଙ୍କା, ଜମା, ମାଫିକେ, ଜମା ପ୍ରଭୃତି ବୈଦେଶିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ସେତେବେଳକୁ ଏସବୁ ଯାବନିକ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଦିଲ, ନିଲ ପରି ଆଉ କେତେକ ଅଣ-ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ପଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ସେ ସମୟର ବହୁ ଲେଖାରେ ମିଳେ । ସେ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ରାଜପୁରୁଷ ଓ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ବିଭିନ୍ନ ମୁସଲମାନ ରାଜଶକ୍ତି ସହିତ ସଂସ୍ପର୍ଶ ଓ ସଂସର୍ଗରେ ଆସିବାର ଅବକାଶ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କୁ ମିଳିଥିଲା । ଏହା ଫଳରେ ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳନ ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଚକଡ଼ାରେ "ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ" ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜଣେ ସମାଲୋଚକ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ "ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ" ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟକୁ ଓ ତା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଚଳି ଆସୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ନିଜେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ଦେବ ନିଜକୁ "ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ" ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିବା ବେଲିଚେରଲି ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । (**Journal of Andhra Historical Society, Part II. Epigraphica Indica, Part XVIII**) ବିରୁଦରେ ଅଛି—"ସଭୂପତିର୍ମ୍ମହାରାଜୋ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପରମେଶ୍ୱରଃ । ଶ୍ରୀ ମହାରାଜାଧିରାଜେନ୍ଦ୍ର ପଞ୍ଚଗୌଡ଼ାଧିନାୟକଃ । ଯଶସ୍ୱୀ ବୀରକେଦାରେ-ମାନଗୋବିନ୍ଦଲାଞ୍ଛନଃ । ବିଦ୍ୟାନିଧିଃ ପଙ୍କନାଂଡ଼-ରେଲମଣ୍ଡଳ ନାୟକଃ । ତ୍ରିଭୁବନ ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ ରଣବଣିଜାରିଃ ପ୍ରତାପ ବୀରବରଃ ଶ୍ରୀ ବେଙ୍କଟ ଗଜରାଜଃ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଃ ପ୍ରତାପମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡଃ ।..." ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଂଶରେ ବହୁ ଅଭିଲେଖରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବହୁ ପ୍ରକାର ଉପାଧି ଦେଖାଯାଏ । ତ୍ରିଭୁବନ ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲ, ବୀରକେଦାର, ମାନଗୋବିନ୍ଦଲାଞ୍ଛନ, ପଞ୍ଚଗୌଡ଼ାଧି-ନାୟକ, ଶ୍ରୀ ବେଙ୍କଟ ଗଜରାଜ (ଗଜପତି) ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଥିଲା । (୨) ମହାକବି ବଳରାମ ଦାସ "ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ"ରେ 'ତୋଡ଼ର' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ବୀରମାନେ ବିଜୟ ଗୌରବର ସ୍ମାରକସ୍ୱରୂପ ବାମଗୋଡ଼ରେ ଏହାକୁ ପିନ୍ଧୁଥିଲେ । ତୋଡ଼ର ଏକ ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ ।

ଧାତାର ବଚନେ ସେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୀରବର
ବାମଗୋଡ଼େ ଶୋହେ ଯେ ଅଜର୍ଗଲେ ତୋଡ଼ର ।
(ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡ । ପୃ ୭ । ଗୋ. ରଥ. ସଂ. ।)

ଚକଡ଼ାର କୌଣସି ପ୍ରତିଲିପିରେ 'ନଂବର' ଲେଖାଥିବା ଦେଖି ଏହାକୁ ଇଂରେଜ ରାଜତ୍ୱ ଭିତର ଲେଖା ବୋଲି ସନ୍ଦେହ କରାଯିବା ସମ୍ଭବ । କୌଣସି ନକଲକାର କିମ୍ବା ପାଠକ ପୋଥି ମାଲିକ ଚକଡ଼ା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କ ଭିତରୁ

କୌଣସି ଗ୍ରାମର ଅଧିବାସୀ ହୋଇଥିବେ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭୂମିର ବିଷୟକୁ ଚହ୍ଲାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏପରି ଟିପିଥିବେ । ଏହା ମୂଳ ଲେଖାର ସମସ୍ତକୁ ନଷ୍ଟୀତ କରୁନାହିଁ । ଅତଏବ ଏ ସନ୍ଦେହର କାରଣ ନାହିଁ ।

ଚକଡ଼ାର ନକଲରେ "ଲିଖିତ୍ୱଂ" ଶବ୍ଦ ଥିବାରୁ ଚକଡ଼ାର ଲେଖକଙ୍କୁ ସ୍ୱଳ୍ପଶିକ୍ଷିତ ବୋଲି କହିବାର ମଧ୍ୟ କିଛି କାରଣ ନାହିଁ । ନକଲକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଲେଖିଥିବା ସମ୍ଭବ । ପୁଣି ଏଥିରେ ଦିଆ ଯାଇଥିବା ବହୁ କାହାଣୀ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ ବୋଲି ଯୁକ୍ତି କରି ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତାକୁ ସନ୍ଦେହ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକାବେଳକେ ଦୁର୍ବଳ ଯୁକ୍ତି; ଏହି ମାପକାଠିରେ ଦେଖିଲେ ବହୁ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ କପୋଳକଳ୍ପିତ ବୋଲି କହିହେବ । ପୁଣି ଶାସନ ବିଭାଗରେ 'ଖଣ୍ଡି'ର ବ୍ୟବହାର ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଅପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଶାସନ ବସାଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକଙ୍କର ସତ୍ତା ବର୍ତ୍ତମାନ ମିଳୁନାହିଁ; ଅନେକ ଗ୍ରାମର ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଯାଇଛି । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅର୍ବାଚୀନ ଶାସନମାନଙ୍କରେ 'ଖଣ୍ଡି' ବ୍ୟବହାର ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିବା ସମ୍ଭବ । 'ଟଙ୍କା'ର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୩ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୬-୬୭ର ସିଂହାଚଳ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ "ସୁସୁକାନ ଟଙ୍କା" ଦାନ ଦିଆ ହୋଇଥିବା ଲେଖାଅଛି । (S. I. I. Vol. VI, No. 1160)

'ଚଇନଙ୍କ ଚକଡ଼ା' ପୁସ୍ତକଟି ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ସମୟ ଜଣାଯାଉଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଦୀର୍ଘ ଗଦ୍ୟ ଲେଖାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ପ୍ରାଚୀନତମ ମନେ ହୁଏ । ଗ୍ରନ୍ଥଟିର କଳେବର ବେଶି ଦୀର୍ଘ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଦ୍ୟରଚନା ହିସାବରେ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଲାଭ କରିଛି । ବିବିଧ ଆଖ୍ୟାୟିକା, ଘଟଣାବଳୀର ଚମତ୍କାର

ବର୍ଣ୍ଣନା, ମନୋମୁଗ୍‌ଧକାରୀ କଥୋପକଥନ, ରସଯୁକ୍ତ ପଦାବଳୀ ଓ ଖଣ୍ଡ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ରଚନାଟିକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖିଛି ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଅନୁରୂପ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ସମୟର କେତୋଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଷୟ ଓ ଘଟଣାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପଞ୍ଜିକା ହିସାବରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଦ୍ୱିତୀୟ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବହୁ ଆଗର ଲେଖା ଏବଂ ଏଥିର କାଳର ଅବଧି ମଧ୍ୟ ବେଶି । ଚଇନୀଙ୍କ ଚକଡ଼ାରେ ଅଳ୍ପ କେତେ ବର୍ଷର କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଘଟଣା କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ପୂର୍ବରୁ ସନ ତାରିଖ ଥିବା ଛୋଟ ଛୋଟ ଗଦ୍ୟଲେଖା ମିଳୁଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଭିତରୁ କାହାକୁ ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା ଭିତରେ ନେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ଭାଷା ଓ ରଚନାଭଙ୍ଗୀ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉଚ୍ଚତର ରଚନା ଉପଯୋଗୀ ।

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ

ଏ କବି ନିଜକୁ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ 'କଳ୍ପଲତା'ରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ, ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ଛାନ୍ଦର (୨ୟ, ୩ୟ, ୫ମ, ୭ମ ଓ ୮ମ ଛାନ୍ଦରେ) ଭଣିତା ଅଂଶରେ ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଅଛି ।

ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ, ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଏକ ହିଁ କବିଙ୍କ ନାମ । 'ରାମବିଭା' କାବ୍ୟର ରଚୟିତା ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଓ 'କଳ୍ପଲତା'ର କବି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଏକ; ଦୁଇଜଣ କବି ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ । ରାମବିଭାରେ କବି ନିଜକୁ ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ଆଚମନ ଅବକାଶ ଦର୍ଶନ କରି
ଶିଶୁ ଅରଜୁନ କରି ଅଛଇ ଯୋଡ଼ି । (୫ମ ଛା. ରା. ବି.)

ଲେଖାର ସମୟ :—ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ପରେ କଳ୍ପଲତା ଲେଖା ହୋଇଛି । କାରଣ, କଳ୍ପଲତାର ନବମ ଛାନ୍ଦର ରାଗକୁ "ରାଗ—ଗୁଜ୍ଜରୀ, ରାମବିଭା ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ" ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିବାରୁ ଏହି କାବ୍ୟଟି ରାମବିଭା ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ କବି ପୁରୀରେ ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରମ୍ଭ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଶୁଣ ହେ ରସିକ ଜନ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ନକ୍ଷତ୍ର ସେକାଳେ, ଝମକ ବାଜେ ସିନ୍ଧୁକୂଳେ । (୧ମ ଛା: ।୧।)

ସ୍ନାହାନ ମଣ୍ଡୋପେ ବିଜେ, ହରି ଶବଦ ଗୋଳବାଜେ××। (୧ମ ଛା:)

ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ ଶେଷ ବେଳକୁ ଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚା ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇ ଠାକୁରମାନେ ଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚା ବାଡ଼ିରେ ବିଜେ ହୋଇ ସାରଲେଣି । 'ବଳଗଣ୍ଡିର ପରବେଶ' 'ରହିଣ ନବ ଦିବସ'ରୁ ଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚା ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରଭୁମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନର ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ ଏହି ରଥଯାତ୍ରା ଭିତରେ ଶେଷ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ନୀଳଗିରି ଜଗନ୍ନାଥ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଚତୁର୍ହସ୍ତ

ରଥ ବିଜୟକୁ ଅନା, ଶୁଣ ହୋ ମନା ଯେ । ××

ବଳଗଣ୍ଡି ପରବେଶ, ରହିଣ ନବ ଦିବସ

ଶିଶୁ ଅରଜୁନ ଦାସ, ମନେ ଉଲ୍ଲାସ ଯେ । (୮ମ ଛାନ୍ଦ)

ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ ଲେଖାର ସମୟ ଗୁଣ୍ଡିଚ୍ଚା ପରେ ପରବର୍ଷ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ବା ଅକ୍ଷୟ ତୃତୀୟା ଚନ୍ଦନଯାତ୍ରା ସମୟ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । କବି ଏ ସମୟର—

ବୈଶାଖ ଶୁକଳ ତିଥି ତୃତୀୟା ବୋଲି ବିଖ୍ୟାତି

ନୀଳଗିରି ନୃପବର ଦେବକନ୍ତ ଘେନ । (୧୧ଶ ଛା:)

ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ ବେଳକୁ ପୁଣି ଗୁଣ୍ଡିଚା ଯାତ୍ରାର ସମୟ—

ଶୁଣ ହେ ରସିକ ଜନମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ଜଳଧି କୂଳେ
କ୍ଷେତ୍ରବର ନୀଳଗିରି ନବରୁ ଗୁଣ୍ଡିଚାକୁ ବିଜୟ କଲେ । (୧୨ଶ ଛାନ୍ଦ)

ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୌର୍ଣ୍ଣମୀଠାରୁ ପରବର୍ଷ ଗୁଣ୍ଡିଚା ବା ଆଷାଢ଼ ମାସ ସରିକି ଏହି ତେରମାସରେ କବି ୧ମ ଠାରୁ ୧୨ଶ ଛାନ୍ଦ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖା ଶେଷ କରିଥିଲେ । ଶେଷ ବା ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦଟି ପରବର୍ଷ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ଶେଷ କରିଥିଲେ ।

ଶୁଣ ମନୁ ରାଘ୍ୱେ ତୁ ହୋ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପଉର୍ଣ୍ଣମୀ
ବାହୁଡ଼ିଣ ବିଜୟେ ଶ୍ରୀହାଣ କରି ସ୍ୱାମୀ । (୧୩ଶ ଛାନ୍ଦ)

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି କବି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଦୁଇବର୍ଷ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପରେ ପୁଣି ସେହି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ଗ୍ରନ୍ଥ-ଲେଖା ଶେଷ କରିଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖାର ସମୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁଇବର୍ଷ ।

ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଗୁଣ୍ଡିଚା ବେଳକୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ପଚିଶି-ଛବିଶିଦିନ ଭିତରେ ୮ଟି ଛାନ୍ଦ ଶେଷ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ନବମ, ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ ବୈଶାଖ ମାସ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ବେଳକୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ୮ମ ଛାନ୍ଦ ଲେଖା ଶେଷ ହେବା ପରେ ପ୍ରାୟ ଦଶମାସ ସମୟ ଭିତରେ ଏହି ତିନୋଟି ଛାନ୍ଦ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦଟି ପ୍ରାୟ ଦୁଇମାସ ସମୟ (ଚନ୍ଦନଯାତ୍ରା ଠାରୁ ରଥଯାତ୍ରା) ଭିତରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ଏଗାର ମାସ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ନାନପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଦିନ ଶେଷ ଛାନ୍ଦ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା ।

'କଳ୍ପଲତା'ରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଛାନ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଛାନ୍ଦର ରାଗର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । 'ରାଗ', 'ବାଣି' ଏ ଦୁଇଟିଯାକ ପଦ ରାଗ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଛି ।

ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦ—ଜୟ ଦାମୋଦର ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦ—ଯୋଗୀ ସମଜାଇ ଯେ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ନବମ ଛାନ୍ଦ—ଗୁଜ୍ଜରୀ, ରାମବିଭା ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ଦଶମ ଛାନ୍ଦ—ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବରଲେ ସିଙ୍ଘ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ—ଦେଶ—ଗୈରୀ; ସପନଚେତିଆ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ—ପିଅର ଜନନୀ ନିଜ ମନ୍ଦିରେ ମିଳିଲେ, ଏ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦ—ଦଶରଥ ରାୟେ ଘରେ ମିଳିଲେ ଯେ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ଏଥିରୁ ନବମ ଛାନ୍ଦର ରାଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ରାମବିଭା ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳୁଛି; ଅନ୍ୟ ଛାନ୍ଦମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ମୂଳ ରଚନାର ନାମ କିମ୍ବା କବିଙ୍କର କୌଣସି ପରିଚୟ ମିଳୁନାହିଁ । ଏହି ମୂଳ ରଚନାମାନଙ୍କ ପରେ 'କଳ୍ପଲତା' ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଉଛି ।

ବିଷୟବସ୍ତୁ :—କବି ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବା ପୁରୀରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ନାନ ମହୋତ୍ସବ ଅବସରରେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ମହୋତ୍ସବର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ନାନ ପରେ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ବ୍ରହ୍ମାଦି ଦେବତାମାନେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମ-ଜଳରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ଅପ୍ସରାମାନେ ଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହିପରି ସମୟରେ ଚିତ୍ରରଥ ଗନ୍ଧର୍ବ ତିଳୋତ୍ତମାଙ୍କ ସହିତ ଆସିଥିଲେ । ଏଠାରେ ସୁରେଖା ନାମରେ ଏକ ଅପ୍ସରା ଓ ବସନ୍ତକ ନାମରେ ଜଣେ ଗନ୍ଧର୍ବ ତିଳୋତ୍ତମାଙ୍କୁ ଦେଖି ହସିବାରୁ ତିଳୋତ୍ତମା ମନରେ ଦୁଃଖ କଲେ । ତିଳୋତ୍ତମାଙ୍କ ସଖୀ କଳାନିଧି ସୁରେଖା-ବସନ୍ତକଙ୍କ ପୂର୍ବକଥା କହିଲେ । ଏ ଦୁହିଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରେମ ଜାତ ହେଲା । ଏହି ପ୍ରେମବନ୍ଧନ ପରେ ସୁରେଖା ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିଥିଲେ ଯେ କେବେହେଁ ବସନ୍ତକଙ୍କୁ ସେ ତ୍ୟାଗ କରିବେ ନାହିଁ; ଦୁହିଙ୍କ ଭିତରେ କେବେହେଲେ ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟିବ ନାହିଁ । ଦିନେ ବସନ୍ତକଙ୍କ ସହିତ ସୁରେଖା ପଲଙ୍କରେ ବସି ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ କରୁଥିବା

ବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ନୃତ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସୁରେଖାଙ୍କୁ ଡାକରା ଆସିଲା । ସୁରେଖା ବସନ୍ତକଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ କହିଲା, "ତୁମେ ଦେବସଭା ନିକଟକୁ ଯିବ ନାହିଁ । ତୁମକୁ ଦେଖିଲେ ମୋର ନୃତ୍ୟରେ ମନ ରହିବ ନାହିଁ । ନୃତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟମନସ୍କ ହେଲେ ଇନ୍ଦ୍ର ଶାପ ଦେବେ ।" ସୁରେଖା ଦେବ-ସଭାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନୃତ୍ୟ କଲା । ନୃତ୍ୟର ଦୃଶ୍ୟ ବସନ୍ତକ ମାନସପଟରେ ଦେଖି ଅଥୟ ହେଲା । ସେ ନୃତ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଯିବାରୁ ତାକୁ ସୁରେଖା ଦେଖିଲା । ସେହି କ୍ଷଣରୁ ତାର ନୃତ୍ୟରେ ଭ୍ରମ ହେଲା । ଇନ୍ଦ୍ର କୋପ କରି ତାକୁ ଶାପ ଦେଲେ । ତାର ପ୍ରେମିକ ମଲ୍ଲାଳ ଦେଶର ରାଜାଙ୍କ କୁମର ଅମରଶିଖର ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେବ; ସୁରେଖା କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶର ରାଜାଙ୍କ ଦୁହିତା ହୋଇ ଜନ୍ମଲାଭ କରିବ; ଏମାନେ ପୁଣି ଜାତିସ୍ମର ହେବେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ବିଭା ହେବେ ନାହିଁ । ପରେ ଦୁହେଁ ଏକ ହେବେ । ସୁରେଖାର କଳ୍ପଲତା ନାମ ଓ ବସନ୍ତକର ଅମରଶିଖର ନାମ ହେବ । ଏହି କଥା ତିଲୋତ୍ତମାର ସଖୀ ତିଲୋତ୍ତମାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲା ।

ଶାପ ପାଇ ସୁରେଖା ଓ ବସନ୍ତକ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । କୁମାରୀ କଳ୍ପଲତା କୃଷ୍ଣକୁନ୍ତଳା ନଦୀତୀରରେ ବାଲୁକା ଲିଙ୍ଗଙ୍କୁ ନିତି ପୂଜା କରେ । ଦିନେ ସେଠାରେ ଜଣେ ଜଙ୍ଗମଙ୍କୁ ଦେଖି ତାଙ୍କ ସହିତ କଥା-ବାର୍ତ୍ତାରୁ ମଲ୍ଲାଳ ଦେଶର ରାଜକୁମାର "ଅବନୀ ଅବତାର କାମ" ଅମର-ଶିଖରଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଜାଣିପାରି କଳ୍ପଲତା ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ରପଟ ଜଙ୍ଗମଙ୍କ ହାତରେ ଦେଲା । ଅମରଶିଖରଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତରେ ଭେଟିବା ପାଇଁ ଜଙ୍ଗମ ମଲ୍ଲାଳ ଦେଶକୁ ଗଲା । ଚୈତ୍ରମାସ ଶେଷ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସନ୍ଦେଶ ଆଣିବା ପାଇଁ କଳ୍ପଲତା ଜଙ୍ଗମଙ୍କୁ କଣ୍ଠ କରାଇଥିଲା । ଜଙ୍ଗମଠାରୁ ରାଜକୁମାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଇବା ଦିନରୁ ରାଜଜେମା ବିରହରେ ବ୍ୟଥିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । (୧ମ ଛାନ୍ଦ)

ଅମରଶିଖରକୁ ବିବାହ-ଉପଯୋଗୀ ବୟସ ହୁଅନ୍ତେ ପିତା ତାଙ୍କର ବିବାହ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍‌ଯୋଗୀ ହେଲେ । ଅମରଶିଖରଙ୍କୁ ଜଣାଇବାରୁ ସେ ଜାତିସ୍ମର ବଳରେ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ନିଜ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କହି କଳ୍ପଲତାଙ୍କୁ

କପରି ସେ ପାଇବେ ତାହାର ଉପାୟ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ରାଜକୁମାର ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହ ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟଗିରିକୁ ଯାଇ ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ ସର୍ବେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଭେଟିଲେ । ସେଠାରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶର ଜଙ୍ଗମ ମଧ୍ୟ 'ଗ୍ରାଲ' ମାଡ଼ି ବସି ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ଜଙ୍ଗମଙ୍କଠାରୁ କଳ୍ପଲତାପ୍ରସଙ୍ଗ ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ ଶୁଣିଥିଲେ । ଜଙ୍ଗମଙ୍କଠାରୁ କେମାଙ୍କ ପ୍ରେରିତ ଚିତ୍ରପଟ ଦେଖି ରାଜକୁମାର ମୋହିତ ହୋଇଗଲେ । ସେହି ଚିତ୍ରପଟରେ ଇନ୍ଦ୍ରସଭାରେ ସୁରେଖାର ନୃତ୍ୟ ଓ ଶାପ ବିଷୟ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ବିବାହ-ସମ୍ମତି କେମାଙ୍କୁ ଜଣାଇବା ପାଇଁ ଜଙ୍ଗମଙ୍କୁ କହିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେହିଦିନ ସରିକି ଚୈତ୍ରମାସ ଶେଷ ହେବାକୁ ଆଉ ମାତ୍ର ଏକଦିନ ବାକି ଥିଲା । ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ (ସ୍ୱ ଗୁରୁ) ଗୋରଖଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ଏହି ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରିପାରିବା ସମ୍ଭବ ହେଲା । କୁମାରକୁ ସେ ମୃତସଞ୍ଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ଶିଖାଇ, ଶିରରେ ବିଭୂତି ତିଳକ ଦେଲେ । ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଲୋଡ଼ିବ ସେତେବେଳେ ତାହା ପାଇବ ବୋଲି କହିଲେ । ଏହାପରେ ରାଜକୁମାର ଜଙ୍ଗମଙ୍କ ସହ ସ୍ୱପୁରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । (୨ୟ, ୩ୟ ଛାନ୍ଦ) ।

ରାଜକୁମାରୀ ବିରହରେ କ୍ଷୀଣ ଅବସ୍ଥା ଧାରଣ କରିବାରୁ ପିତାମାତା ତାଙ୍କୁ ଶୀଘ୍ର ବିବାହ ଦେବା ଆୟୋଜନ କଲେ । ଗୌଡ଼ମଣ୍ଡଳର ରାଜକୁମାର ଅବନୀତିଲକଙ୍କୁ ବର ସ୍ଥିରକରି ବିବାହ ଆୟୋଜନ କଲେ । ବିବାହର ପୂର୍ବଦିନ ସଦଳବଳରେ ବରଯାତ୍ରୀ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । (୪ର୍ଥ ଛାନ୍ଦ) । କନ୍ୟାଙ୍କ ମାତା କନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କଥା କହିବାରୁ କନ୍ୟା ମନଦୁଃଖରେ ବିବାହ-ପୂର୍ବ ରାତିରେ ବିଷ ଖାଇ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । (୫ମ ଛାନ୍ଦ) ।

କନ୍ୟାର ବିବାହ ଦିନ ସକାଳୁ ବିବାହର ସବୁ ଆୟୋଜନ ହେଲା । ଦାସୀମାନେ କଳ୍ପଲତାକୁ ସୁବେଶ କରିବା ପାଇଁ ଗଲାବେଳକୁ ଦେଖିଲେ ଯେ ତାର ପିଣ୍ଡରେ ପ୍ରାଣ ନାହିଁ । ନଅରରେ ଶୋକର ଲହରୀ ଖେଳିଗଲା । କଳ୍ପଲତାର ଶବସଂସ୍କାର ପାଇଁ ମହାସମାରୋହରେ ଚନ୍ଦନବନ ନିକଟସ୍ଥ ଶ୍ମଶାନକୁ ନିଆଗଲା । (୬ଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ) । ଜଙ୍ଗମଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଅମରଶେଖର ଓ ତାର ସଖା ଲୋକଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶ୍ମଶାନରେ କନ୍ୟାର ଶବ ପଡ଼ିଥିବା ଶୁଣି ସେଠାରେ

ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଜଙ୍ଗମଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବ ଅନୁସାରେ କନ୍ୟା ଜୀଇଁ ଉଠିଲେ । ଛଦ୍ମବେଶୀ ଅମରଶିଖରଙ୍କୁ ବିବାହ ଦେବା ପାଇଁ ରାଜା ସମ୍ମତ ହେବାରୁ ଯୋଗୀବର ମୃତସଞ୍ଜୀବନୀ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଅମରଶିଖର କନ୍ୟାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ଦେଲେ । ପୂର୍ବର ବର ଅବନୀତିଳକ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଗଲା । (୭ମ ଗ୍ରନ୍ଥ) । କଳ୍ପଲତା ମହାସମାରୋହରେ ନଵରକୁ ଫେରିଗଲେ । ଏହି ଦିନ କଳ୍ପଲତା ଜଙ୍ଗମଙ୍କୁ ଦେଇଥିବା କଣ୍ଟ (ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ) ପୂରିଗଲା । କଳ୍ପଲତା ସହିତ ଅମରଶିଖରର ବିବାହ ଯଥାରୀତି ସମ୍ପାଦିତ ହେଲା ।

(୮ମ, ୯ମ, ୧୦ମ ଗ୍ରନ୍ଥ)

କଳ୍ପଲତା ଓ ଅମରଶିଖର ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁରେ ତାପ ନିବାରିବା ପାଇଁ ଜଳକ୍ରୀଡ଼ାରେ ମାତିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ନାଗକାମିନୀମାନେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଭିତରେ ରାଜକୁମରଙ୍କୁ ଲୁଚାଇ ରଖିଲେ । କଳ୍ପଲତା ପତିଙ୍କୁ ନପାଇ ସତୀ ହେବା ପାଇଁ ସ୍ଥିର କଲେ । କାଳେ ନାଗକନ୍ୟାମାନେ କୁମାରଙ୍କୁ ଫେରାଇ ନେଇଥିବେ ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ଆଠଦିନ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ କଳ୍ପଲତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ ସେ କୁଶାସନ କରି ସେପରି ଅପେକ୍ଷା କଲେ । (୧୧ଶ ଗ୍ରନ୍ଥ) । କଳ୍ପଲତାଙ୍କ ପିତା ଓ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କ ନଗରରେ ଏ ଦାରୁଣ ଦୁଃଖ ସମ୍ବାଦ ଲୋକଙ୍କୁ ଶୋକାକୁଳ କରିଦେଲା । କଳ୍ପଲତାର ସଖୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସହିତ ମରିବା ସ୍ଥିର କରିବାରୁ ତାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବା ସ୍ଥିର କଲେ । ଅଷ୍ଟମ ଦିବସ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ଚିତାଗ୍ନି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ମଦନମଞ୍ଜରୀ ଦୁଇ ଜଣ ସଖୀ, ମଦନମଞ୍ଜରୀ ଓ କଳ୍ପଲତା ଚିତା ଉପରକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ନାନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଭିତରକୁ ଗଲେ । ସେମାନେ ପାଣି ଭିତରେ ପଶି ବୁଡ଼ିବାକ୍ଷଣି କୁମର ପାଣିରୁ ଉଠି ଆଖି ପୋଛୁଲେ । ସେ ଭାବୁଥିଲେ, ତାଙ୍କର ପୂର୍ବର ବୁଡ଼ା ଶେଷ ହୋଇନାହିଁ । କଳ୍ପଲତାର ଜିତା ହେବା ନିଶ୍ଚୟ ଜାଣି ସେ ହାରି ମାନିଲେ । ଲୋକେ କୁମରଙ୍କୁ ଦେଖି ଚକିତ ଓ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । କଳ୍ପଲତା ଓ ତାଙ୍କର ସଖୀମାନେ ପୁଷ୍କରିଣୀରୁ ଉଠି ଆସି ସ୍ୱପୁରକୁ ଗଲେ ।

"ନାଗୁଣୀ ଯେ କୁମରଙ୍କୁ ହରି ନେଇଥିଲେ,
କୁମାରୀ ବିକଳ ଶୁଣି ଛାଡ଼ିଦେଇ ଗଲେ ।"

କବି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ନିଜକୁ 'ରସିକ ସୋଦର' ବୋଲି ମଧ୍ୟ ପରିଚୟ କରାଇଛନ୍ତି । ସେ କାବ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟିକରି ରସିକଜନମାନଙ୍କର ମନକୁ ରଞ୍ଜାଇ ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଦାବୀ ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ଶୁଣ ଅପୂରୁବ ରସ
ରସିକ ସୋଦର ବୋଲେ ଅରଜୁନ ଦାସ । ୨୫ । (ଶେଷ ଛାନ୍ଦ)

କଳ୍ପଲତାରେ ରସିକବନ୍ଧୁ ଶିଶୁ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ।

(୧) ମଦନମଞ୍ଜରୀ ଆଗ ହିନେ ତୋର ଅନୁରାଗ
ସ୍ୱୈକାନ୍ତ ହୋଇଣ ତାକୁ କହଇ ବସି,
ତୁ ତାହା କେମନ୍ତେ ଜାଣି ପଛ ଆଡ଼େ ଲୁଚି ଶୁଣି
ଆଖି ଦୁଇ ବୁଜି ଆଣ୍ଟେ ଭିଡ଼ିଲୁ ହସି ।
ଲାଜେ ମୁହିଁ ନପାରିହିଁ ତୋତେ
ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଭୁଜ ବାନ୍ଧିଲୁ ମୋତେ । ୨୪ । (୧୧ଶ ଛାଃ)

(୨) ଆପଣେ ମଦନମଞ୍ଜୀ ଆସି ଉଭା ହୋଇ
ବେନ ପାରୁଶରେ ଶେଷ ସୀମନ୍ତିନୀ ଦୁଇ । ୩୨ ।
ମଝିରେ କଳାପଲତା ମୁକତ କବେଶୀ
ଚନ୍ଦ୍ର ଉଇଂ ଆସଇ କି ରଜନୀ ବିଦାଶୀ । ୩୩ । (ଶେଷ ଛାନ୍ଦ)

(୩) ଉଠିଣ ରାଜା କୁମାରୀ ବଳହରି ଭୁଜ ଧରି
ତୋଟା ପୋଖରୀ କୂଳେଣ ହୋଇଲେ ଉଭା,
ସଙ୍ଗେ ସବୁ ପରିବାରୀ ଆଲିଟ ଚାମର ଧରି
କୁମୁଦ (କମଳ) ବନେଣ ଯେହ୍ନେ ଆଦିତ୍ୟ ଶୋଭା
ରତି ସଙ୍ଗେ କାମ କି ଖେଳେ
ସଖୀମାନେ ରଙ୍ଗିକରି ପଶିଲେ ଜଳେ । ୧ ।

ଭ୍ରମରଗଣ କମଳ ବନ   ମଧୁପଗଣ ବହନ
ମତ୍ତ ମଧୁପାନେ ମତ୍ତ ଭ୍ରମରଗଣ ଭଲେ
କୁମାରୀ-ମୁଖ-କମଳ   ମଧୁରସ ପରିମଳ
କଳପଲତା ବଦନ ବେଢ଼ି ଉଡ଼ିଲେ,
ନବାରେ କୁରଙ୍ଗୀ ଲୋଚନୀ,
କୁମର କୁସୁମ ଶର ଚକୁର ଘେନ । ୧୦ ।

କରନ୍ତି ସେ ଜଳକେଳି   କୁମର ସଙ୍ଗେଣ ବାଳୀ
ବୁଡ଼ିଯାନ୍ତେ ମୁକୁଳିତ କବେରୀ ଶୋଭି
ବସ୍ତ୍ରାରନ୍ଧ୍ର ଆଳବଳ   ଚଞ୍ଚଳ ସକଳ କୁଳ
ଉଜଳ ଝଟକିଲା ସେ ବଦନ ଶୋଭି;
ପରିମଳ ପଦ୍ମିନୀ ପିନ୍ଧି
ସରୁ ମଞ୍ଜୀରେଣ ଭିଡ଼ି ପଣତ ବାନ୍ଧି । ୧୧ ।

ବୁଡ଼ିଣ ଯାନ୍ତେ କୁମାରୀ   ମଣିମା ଡାକନ୍ତି ନାରୀ
ଅଧର ଝଟକେ ଯେହ୍ନେ ବିଜୁଳି କାନ୍ତି
କୂଳରେ ଯେତେକ ଦାସୀ   ଅନଙ୍ଗେଣ ଅଙ୍ଗ ନାଶି
ଦେହ କମ୍ପି ସାତ୍ତ୍ୱିକ୍ୟରେ ବିକାର ହୋନ୍ତି
ଏସନକ ସମୟ ବେଳେ
କପଟେ ନାଗ କୁମାରୀ ଖେଳନ୍ତି ଜଳେ । ୧୨ । (୧୧ଶ ଛାନ୍ଦ)

(୪) ନୃତ୍ୟକାରୀ ସୁରେଖାର ନୃତ୍ୟକାଳୀନ ଶୋଭାକୁ ବସନ୍ତକ ଚିନ୍ତା କରୁଛି—

ବସ୍ତ୍ରରଇ କସ କରିବି, ନ ଦେଖିଲେ ନଷ୍ଟେ ମରିବି,
ସ୍ୱେଦବିନ୍ଦୁ ଥିବ ସୁନ୍ଦରୀ ମୁଖେ, ନୃତ୍ୟ ଯେ କରୁଥିବ ଦୁଃଖେ ॥
ହୃଦୟେ ବିଜୟେ ହୋଇ, ମୋହର ତହିଂ ମନ ଥାଇ,
ସବ ଉର କୁଟିଳ ଭାର, ମଦନ ରାଜ୍ୟର ମନ୍ଦର ॥

ମତ୍ତଗଜ ତାର ଗ୍ଭଲିବା ଠାଣି, ଦେଖିଲେ ହୁଅଇ ହୋଏ ହାଣି,
ଅଳପ ହସିବାର ଭ୍ରାନ୍ତି, ଦଶନ ବିଜୁଳୀର କାନ୍ତି ॥

ବାଙ୍କେ ବାଙ୍କେ ଗ୍ଭହିଁବା ତାର, କେ ଅବା ନୋହିବ କାତର,
ତାହାକୁ କପାଂ ଭଣ୍ଡିଲି, ମରିବା ଡରେଣ ରହିଲି ॥ (୧ମ ଛାନ୍ଦ)

(୫) ନାୟିକା ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିସ୍ତୃତ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଚମତ୍କାରକ ହୋଇଛି । ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟାଉ ନାହିଁ । ଉତ୍କଟ ଆଦିରସାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅଭାବ ଯୋଗୁଁ ଚିତ୍ରଟି ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଜଗତମୋହିନୀ ଶିରୋମଣି ସର୍ବ ସୁଲକ୍ଷଣୀ ବାମା
ସକଳ ଗୁଣେ ଗୁଣନିଧି ଆନ ଦେଇ ନାହିଁ ଉପମା ।
କୁମାର ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଶଶଧର ପ୍ରସନ୍ନ ବଦନ କାନ୍ତି
କୁରଙ୍ଗୀନୟନ କଟାକ୍ଷକୁ ସୁଷମା ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତି ।
ସୁଗନ୍ଧ ମଧୁର ଲୁବ୍ଧେଣ ଭୂଲତା ମଧୁପ ପନ୍ତି
କପୋଳ ମଦନଫଳ କି ସେ କସ୍ତୁରୀ ତିଳେକ କାନ୍ତି ।
ସୁନାସା କୁଟିଳ କବେଶ କଳା ମନସିଜର ଦ୍ରୋଣମାଳା
ସୁରଙ୍ଗ ଅଧର ବନ୍ଧୁଲିଫୁଲ କୌମୁଦୀ ଦନ୍ତ ରୁଚିରା ।
ବହଇ ବଚନେ ମୃତ୍ୟୁ-ସଞ୍ଜିବନୀ ମଧୁର ପିକର ବାଣୀ
କନକ କଳସ କମନୀୟ ନିନ୍ଦଇ ମଧୁପ ଶ୍ରେଣୀ ।
କଳାପଲତା ଶାଖାଭୁଜ-ବେନି-ମଧ୍ୟ କେଶରୀଠାଣି
ନିତମ୍ବ ମଦନ ସିଂହାସନ ତ୍ରିଭୁବନସାର ତରୁଣୀ ।
ଜଘନ ମତ୍ତବାରଣ ଚରଣ ସ୍ଥଳକମଳ
କନକ କଦଳୀ ଜାନୁ ବେନି ବାହେ ବାଜେଣି ସରଳ । (୩ୟ ଛାନ୍ଦ)

(୬) ବିବାହବେଳର କନ୍ୟା ମଦନମଞ୍ଜରିର ବେଶ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି:—

ମଦନମଞ୍ଜିକୁ ସ୍ନାନ କର ଏନ୍ତ ମତ୍ତ,
ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ପୋଛଣ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦୁକୂଳ ପିନ୍ଧାନ୍ତ ।
ସ୍ୱଚଣିର ବାସ୍ପେ ଶୁଖାଇଲେ ଗୁରୁ କେଶ,
ମଙ୍ଗଳ ଗୀତ କାମେମା ଗାବନ୍ତ ହରଷ ହେ ।
ସୁଗନ୍ଧ ବବଧ ଫୁଲେ କବେଶ ଖୋସିଲେ
ଜଗଜ୍ଜଣି କାମଶର ଶରଣ ପଶିଲେ ହେ ।
ମଣ୍ଡିଲେ ମୁକୁତା ଜାଲି କବେଶକ ବେଢ଼ି
ବଦନଚନ୍ଦ୍ରକୁ କ ସେ ତାରକା ବେଢ଼ି ହେ ।
ମୁକୁତା ସୀମନ୍ତି ଚିତା ମଣିମୟ ସ୍ୱଗ
ଅଧର ପାଇଲି ବମ୍ବା ଲେଖିଲେ ଶେତ ନାଗ ହେ ।
ସତ୍ୟଯୁଗ ତାଟଙ୍କ ତପନ ତରାସ
ମୁନିଜନ ମନମୃଗ ପାଶଧର ପାଶ ହେ ।
ଢାଳଫୁଲି ନାସାରେ ଲୁଲଇ ଗଜମୋତି
ସୁଧାକର ଭିତରେ କ ସୁରଙ୍ଗର ଜ୍ୟୋତି ହେ ।
କପୋଳେ କସ୍ତୁରୀ ଚିତା ମନୋହର ଦିଶି
ସାହୁଂ ଗରାସଇ ଯେହ୍ନେ ପଉର୍ଣ୍ଣମୀ ଶଶି ହେ ।
ମରକତ ଅବତଂସ ଇନ୍ଦୀବର ଫୁଲ
ନଅର୍ଜି ହୋଇଲା ଦୁଇ ନୟନର ତଲ ହେ ।
କମ୍ବୁକଣ୍ଠେ କୁବଳୟା ଫଳ କଣ୍ଠିମାଳ
ଶୋଭିତ ଯେ ଝୀନବାସ ଝରେ ଗଙ୍ଗାଜଳ ହେ ।
ଉଚ୍ଚ ଘଚ କଠିନ କୋମଳ ଘନ ସ୍ତନ
ସୁର ସିଦ୍ଧ ମୁନିଜନ ବନ୍ଦୀ ହୋଏନ୍ତି ମନ ହେ ।
କମଳ ମୃଣାଳ କରେ କଙ୍କଣ ବଶ୍ରେଜେ
ବାଶତର ସ୍ୱଦମୁଦ୍ର ଦ୍ୱନକର ଗଞ୍ଜେ ହେ ।
କଟୀରେ ମେଖଳୀ ନାକରେ ବ୍ରହ୍ମଜାତି ମଣି
କାମଦେବ ଅଭିଷେକ ସିଂହାସନ ଦେନି ହେ ।
ଶ୍ରୀ ପୟରେ ନେପୁର ପାହୁଡ଼ ଭିନେ କଶ
ସୁବେଶ ସାଶଲେ ଦୁଇ ସଖୀଙ୍କି ଚଉରୀ ହେ । (୯ମ ଛାନ୍ଦ)

(୭) ଅଳଷ୍ଟ ପଦରେ ମକରନ୍ଦ ବନର ଶୋଭାକୁ କବି ମନୋରମ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଛନ୍ତି ।

ଶୁଣ କଉତୁକ ରସିକ ଜନ, ମଲ୍ଲାଳ ଦେଶେ ମକରନ୍ଦ ବନ ।
ମଧୁକଣ୍ଠି ବୋଲି ନଦୀ ମହିମା, ଯହିଁରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରେ ସୁରବାମା ।
କୂଳେଣ ପାରିଜାତିକ କୁସୁମ, ଜଳେ କୁଙ୍କୁମ ଗନ୍ଧ ଚତୁଃସମ ।
ସେ ନଦୀକୂଳେ ମକରନ୍ଦ ବନ, ଷଡ଼ଋତୁ ଘେନି ବିଜେ ମଦନ ।
ମନ୍ଦ ଗନ୍ଧ ଶୀତ ବହେ ପବନ, ବିବିଧ ଫୁଲରେ ସୁବାସ ଘେନ ।
କୋକିଳକୁଳ କୋଳାହଳ ଧ୍ୱନି, ଯହିଂ ସେ ଜ୍ଞାନ ହରିବନ୍ତି ମୁନି ।
(୧ମ ଛାନ୍ଦ)

(୮) **ନୃତ୍ୟରୀତି**—ନୃତ୍ୟକାରୀର ବେଶ ଓ ନୃତ୍ୟାରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ଓଳଗ ବିଷୟ କବି ଅଳଷ୍ଟ ପଦରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଉପଯୁକ୍ତ ବେଶ ଭୂଷଣ ହୋଇ, ମୁଖରେ ସୁବାସ ଖାଇ, ନୃତ୍ୟଭୂମିରେ ନର୍ତ୍ତକୀ ପ୍ରବେଶ ହୁଏ । ପ୍ରଥମେ ସଙ୍ଗୀତ ବାଦ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଛୁଇଁ ପ୍ରଣାମ କରି ସଭାସଦ୍‌ମାନଙ୍କୁ ଓଳଗି ହୁଏ ।

ବଳ୍ଲଭେ ବୁଝାଇ ବାଳୀ, କର୍ପୂର ଚନ୍ଦନ ସାମଳୀ
ଦକ୍ଷିଣ ଦେବାଙ୍ଗ ବାସ, କୁସୁମେ ଶୋହେ ଗୁରୁ କେଶ ।
ମୁକୁତା କାଞ୍ଚୋଳି ଲଇ, କର୍ପୂର ନାଗବଲ୍ଲୀ ଖାଇ
ପୁରୁ ବାହାର ହୋଇଲା, ସଙ୍ଗୀତ ସାଙ୍ଗେଣ ମିଳିଲା ।
ବାଜିଲା ମର୍ଦ୍ଦଳ ଘାତ, ରଞ୍ଜନ ମୂଳିଙ୍କ ଚରିତ
ଗନ୍ଧର୍ବେ ଗାଆନ୍ତି, ନୃତ୍ୟରେ ପରିଘାଇ ପଣ ।
ଶୁଣିଣ ସୁରେଖା ଧାଇଁଲା, ମର୍ଦ୍ଦଳ କତିରେ ହୋଇଲା ।
ସଙ୍ଗୀତ ବାଦ୍ୟନ୍ତ ଛୁଇଁ, ସଭୁନ୍ତ ଓଳଗ ମେଲାଇ । (୧ମ ଛ

କବି ଋତୁ ଭିତରେ ବସନ୍ତ ଓ ଗ୍ରୀଷ୍ମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ କରିଛନ୍ତି ।

ବିରହ ବିଚ୍ଛେଦର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପାଇଁ କବି ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । କାରଣ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗତିରେ ବିରାମ ରଖି ନଥିବାରୁ

ସେ ଏହି ସୁବିଧାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ସାମାନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ ।

ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ରାଜପରିବାରର ଥିବାରୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ମୀତ, ବିବାହ, ବିବାହ ନିମନ୍ତ୍ରଣ, ପାଚୁଣ୍ଟା, ବିଦାକାଁ, ଆନନ୍ଦରେ ହାଟଜୁର ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ବିବିଧ ଅଲଂକାର ମଧ୍ୟ ରାଜପରିବାରର । ରାଜ-ପରିବାରର ମୀତମାନଙ୍କର ନାମ ସେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ପୁଷ୍କରିଣୀ, ଉପବନ, ବନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ବିସ୍ତୃତ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟର କଳେବର ଅନୁପାତରେ ନ୍ୟୂନ ହୋଇ ନାହିଁ,—କବିତାର ମାଧୁରୀ ଏଥିରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି ।

ରାଜନୀତିର କେତେକ ରୀତିଚଳଣି—

(୧) ଚନ୍ଦପଟ ବାନ୍ଧିବା ରୀତି—

ଇନ୍ଦ୍ର ଗୋବିନ୍ଦ ପାଟ…ବିବିଧ ରତ୍ନ ଜଡ଼ି
ସୁରଙ୍ଗ ପାଟ ଡୋରେକ ବାନ୍ଧି ଚନ୍ଦନେ ମୁଦି ପାଡ଼ି ।

(୨) କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ:—ଠାକୁର—ରାଜା, ଟୀକା—ବିବାହ, ପାଟବଂଶୀ—ଉଚ୍ଚବଂଶୀ, ଗୁମୁ—ରାଜା, ଗୁମୁରେ—ରାଜାଙ୍କ ଠାରେ, ଆଜ୍ଞା—ଆଦେଶ, ହାଥୀଲଗି—ହାଥୀଚଢ଼ି, ରଜେ—ରାଜା, ଅବକାଶ, ବଡ଼ ଅବକାଶ—ଶୀତଳ ମଣୋହି ପ୍ରଭୃତି । ମଣୋହି—ଭୋଜନ, ପହୁଡ଼—ନିଦ୍ରା, ବିଜୟ—ବିଜେ, ବସିବା, ଉପସ୍ଥିତ, ପ୍ରସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି । ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ—ରାଜାଙ୍କ ଶରୀର, ଅପହୁଡ଼—ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) କେତେକ ବ୍ୟବହାର:—ପାଣିଦ୍ୱାର ବାଟେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରବେଶ ହେବା । ପଶ୍ଚିମଦ୍ୱାର ବାଟେ ନଗରରୁ ଶବ ବାହାର କରିବା । ଅତିପ୍ରିୟ ଲୋକକୁ ରାଜା ନିଜ ସିଂହାସନରେ ବସାଇବା । ରାଜବିଭାରେ ହାଟଜୁର କରିବା ଓ ରାଜକୋଷରୁ ଯାହାର ଯାହା ଯାଇଛି ତାହା ପୂରଣ କରିବା । ବରକୁ କନକ ସ୍ନାନ କରାଇବା । ନଉଛାଳି ପକାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା । ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳାପୁର—ନଅରର ଅଂଶବିଶେଷ ।

ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାରରେ ବିଶେଷତ୍ୱ:—'କଳ୍ପଲତା'ରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ବିଶେଷତ୍ୱ ଶବ୍ଦର ଆକାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥବିଭବରେ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ବିଶେଷତ୍ୱ କେତେକାଂଶରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(୧) ଶବ୍ଦର ଆଦ୍ୟରେ ବା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା 'ଉ' ସ୍ୱର ସ୍ଥାନରେ 'ଓ':— ଦୁହିତା—ଦୋହିତା, ଖୁର—ଖୋର, ପାଚୁଡ଼ି—ପାଚୋଡ଼ି, ହୁଏ—ହୋଏ ।

(୨) ଦ୍ୱିବର୍ଣ୍ଣ—ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟମ ବର୍ଣ୍ଣର ବା ଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣର ସ୍ୱର 'ଅ' ବା ଇ ସ୍ଥାନରେ 'ଏ':—

(ଅ) କଟକ—କଟେକ, ମାଧବ—ମାଧେବ, ମାଳବ—ମାଳେବ ।

(ଇ) କାମିନୀ—କାମେନୀ, ସୁନ୍ଦରୀ—ସୁନ୍ଦେରୀ, କବରୀ—କବେରୀ ।

(୩) ଅକାର ସ୍ଥାନରେ ଓକାର:—ମଣ୍ଡପ—ମଣ୍ଡୋପ ।

(୪) ଏ ସ୍ଥାନରେ ଯ୍ୟ:—ଏତେ—ଯ୍ୟେତେ, ଏକ—ଯ୍ୟେକ, ଏବେ—ଯ୍ୟେବେ ।

(୫) ଏକାର ସ୍ଥାନରେ ଯ୍ୟ:—ଆସେ—ଆସ୍ୟେ, ପାଦେ—ପାଦ୍ୟେ, ଯାଏ—ଯାସ୍ୟେ ।

(୬) ରକାର ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣର ରକାରର ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ:— ଦର୍ଶନ—ଦ୍ରଶନ, ଧୂମ୍ର—ଧୃମ ।

(୭) ଷ ସ୍ଥାନରେ ଖ:—ବରଷନ୍ତି—ବରଖନ୍ତି ।

(୮) ଛ ସ୍ଥାନରେ କ୍ଷ:—କାଛେଣୀ—କାକ୍ଷେଣୀ, ଅପଛରୀ (ଅପ୍ସରୀ)—ଅପଛରା, ବାରଛନ—ବାରକ୍ଷନ । (ଛ ର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଅଛି) ।

(୯) ତ ସ୍ଥାନରେ ଥ:—ଭରତ—ଭରଥ, ହାତ—ହାଥ, ଭ୍ରାତା—ଭ୍ରାଥା ।

(୧୦) ମ ସ୍ଥାନରେ ବ:—ନିରମାଣି—ନିରବାଣି ।

ବ ସ୍ଥାନରେ ମ:—ଜାଣିବା—ଜାଣିମା ।

(୧୧) ସମାପିକା କ୍ରିୟାରେ ସ୍ୱାର୍ଥରେ କ ପ୍ରୟୋଗ:—ପଢ଼ିଲକ(ପଢ଼ିଲା), ଦେଲକ (ଦେଲା), ଶୋଇଲକ (ଶୋଇଲା) ।

(୧୨) ବହୁବଚନରେ ନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ.—ବାଦ୍ୟନ୍ତ, ପାଇକନ୍ତ, ଛତ୍ରନ୍ତ, ବାଋକନ୍ତ ।

(୧୩) ଯିସ ଯିସ, ହେଲକ, ବାଦ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରୟୋଗ ।

(୧୪) 'ଯ'କାର ସ୍ଥାନରେ 'ଏ'କାର:—ବ୍ୟବସ୍ଥା—ବେବସ୍ଥା, ବ୍ୟସନ—ବେସନ ।

(୧୫) ପଦ ଅନ୍ତଃସ୍ଥିତ 'ଭ' ସ୍ଥାନରେ 'ହ':—ବଲ୍ଲଭ—ବଲ୍ଲହ, ବଲ୍ହ ।

(୧୬) କେତେକ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଧ୍ୱନି ଆଗମ :—ସ୍ନାନ—ଗ୍ରାହାନ (ସାହାନ), ଅମାତ୍ୟ—ଅମାନାତ୍ୟ, ଶାପ—ସାପ୍ୟ ।

(୧୭) ଦୃଢ଼—ଧୃଢ଼, ନୃପତି—ନୃର୍ପତି ।

(୧୮) ଅନୁଜ୍ଞା ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁରୁଷରେ ସି ପ୍ରତ୍ୟୟ :—ଯାସି, ଦେବୁସି ।

(୧୯) କ୍ରିୟା ପଦରେ (ଣିଜନ୍ତ) ବନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ:—କରାବନ୍ତ, ହରାବନ୍ତ ।

କବିଙ୍କ ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ସ୍ୱର୍ଗର ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ଅପ୍‌ସରା ଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶାପ ବଳରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲାଭ କଲେ । କିଛୁକାଳ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଲୀଳା କରି ଶାପରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁଣି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଫେରିଗଲେ । ଏଥିରେ ନାୟକ ଓ ନାୟିକାଙ୍କ ଜନ୍ମ ଓ ଯୌବନାବସ୍ଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବାଲ୍ୟଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଚିତ୍ରପଟ ସାହାଯ୍ୟରେ ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ଉଭୟେ ଉଭୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ । ଦୁହେଁ ସ୍ୱର୍ଗର ଲୋକ ହୋଇଥିବାରୁ ଜାତିସ୍ମର ହୋଇଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ; କାରଣ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଏମାନଙ୍କର ଶାପମୋଚନର ଉପାୟ କହିଲା ବେଳେ ଏମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କେଉଁଠାରେ ଓ କି କି ନାମ ବହନ କରିବେ ତାହା ମଧ୍ୟ କହିଦେଇଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଦୁହେଁ ଦୁହିଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରେମ କାହାଣୀର କ୍ରମବିକାଶର ଗତି ମନ୍ଥର ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ପ୍ରେମର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବର 'ଚେଷ୍ଟାଚରିତ'ରେ ସମ୍ୟକ୍ ବିକାଶ ମଧ୍ୟ ଘଟି ପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକାଙ୍କ ନିବିଡ଼ ଘନିଷ୍ଠତାର ସମ୍ପର୍କରେ ଆହି ପ୍ରକୃତି ମଧୁମୟ ପାଲଟି ଯିବା ଦୃଶ୍ୟ କବି ଅଙ୍କନ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ହିସାବରେ 'କଳ୍ପଲତା'ର ବଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ପୂର୍ବରୁ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟର ସଂଖ୍ୟା କେତେ ଥିଲି ତାହା ଜାଣିବା ଉପାୟ ନାହିଁ; କାରଣ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅପ୍ରକାଶିତ ରହିଛି । ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଆଲୋଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ 'କଳ୍ପଲତା' କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ଭିତରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ 'କଳ୍ପଲତା' ଓ ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ 'ପରିମଳା' ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ; ଏ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'କଳ୍ପଲତା' ପ୍ରାଚୀନତର ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । କାବ୍ୟ ହିସାବରେ 'କଳ୍ପଲତା' ଅପେକ୍ଷା 'ପରିମଳା' ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ।

'କଳ୍ପଲତା'ର କଥାବସ୍ତୁର ପରିକଳ୍ପନା ଏ ଧରଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁର ପରିକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ 'କଳ୍ପଲତା' ସଦୃଶ । କିନ୍ତୁ ପରିମଳା କାବ୍ୟରେ ଏହା ଶୋଭନ ଭାବରେ ବିସ୍ତୃତି ଲଭିକରି ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି ଏବଂ ଏକ କମନୀୟ କାବ୍ୟଲଲନା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।

ରାମ-ବିଭା

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ "ରାମବିଭା" ଗୋଟିଏ ଜନପ୍ରିୟ କାବ୍ୟ । ଏଥିରେ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ତାଡ଼କାବଧ, ଅହଲ୍ୟାଶାପମୋଚନ, ବାଳିସୁଗ୍ରୀବ ଓ ହନୁମାନଙ୍କର ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତ, ସୀତାପରିଣୟ, ପରଶୁରାମ-ଦର୍ପଭଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କାବ୍ୟଟି ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦରେ ବିଭିନ୍ନ ରାଗ-ରାଗିଣୀରେ ଲିଖିତ ।

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ମନେ କରି ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦୈନନ୍ଦିନ ନୀତି ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ କବି ବଡ଼ଦେଉଳର ନୀତିଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଚମନ-ଅବକାଶ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଆଚମନ-ଅବକାଶ. ଏକ ରକମର । ମିଥିଳାପୁରକୁ

ଦଶରଥଙ୍କ ଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓଡ଼ିଆ ରାଜାଙ୍କ ଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପରି ହୋଇଛି । ଏ ଦୃଶ୍ୟଟି ଓଡ଼ିଆ ଦେଶରେ ଅଭିନୀତ ହେଉଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ—

ବୋଲନ୍ତି ଯେ ମହାଋଷି ପାତ୍ର ବେହରଣେ ବସି
ବଶିଷ୍ଠ ଦୂତକୁ ଧନ ବସନ ଦେଲେ,
ରାଉତ ମାହୁନ୍ତ ଧାଇଁ ସବୁ ପରିବାରେ ଆସି
ଯେ ଯାହାରେ ଭାତ ବରତନ ଯେ ନେଲେ;
ବିପ୍ରଗଣ ମାହେନ୍ଦ୍ର ବେଳ,
ବଶିଷ୍ଠେ ଆପଣେ ଦେଲେ ସୁଅନୁକୂଳ । ୧ ।

ରାଜ୍ୟେ ଅବକାଶ ହୋଇ ଅମାତ୍ୟଗଣ ଗୁଣି
ପଚାରନ୍ତି କେବେ କଟକାଇ କରିବା,
ଯୋଜିଲି କି ଅନୁକୂଳ ସଜ କରି ସବୁ ଦଳ
ମନ ନ ରହଇ ବେଗେ ହୋଇଣ ଯିବା;
ଦେଖିବାକୁ ଶ୍ରୀରାମ ମୁଖ,
ତେବେ ସେ ଛାଡ଼ିବ ଆମ୍ଭ ସକଳ ଦୁଃଖ । ୨ ।

ଉଲ୍ଲୀମାନ ତ ଲଦ୍ଧ ଛୁରି ଖଣ୍ଡା ମୁଦ ଦେଇ
ବେହେରେ ଖୁଣ୍ଟିଆଙ୍କର ହାଥରେ ଦେଲେ,
ଦଣ୍ଡପାଟ ମୂଳେ ବାଟ ପଦ୍ମେଣା ନବରେ ଘାଟ
ଯେ ଯାହାରେ ସଜ ହୋଇ ଆସ ବୋଇଲେ;
ଲୋକେ କଟକାଇ ଜାଣିଲେ,
ଗରେଆ ନାଳିଆ ଲୋହ ବଟୁଆ କିଣିଲେ । ୩ ।

ଯେ ଯାହାରେ ଶାଢ଼ିଘର ନାନା ଜରି ଟେରିବାଡ଼ି
ସାହାଣ ଯେ ସଜ କଲେ ସାମନ୍ତମାନେ,
ସମଲ କମଲ ସୁତା ଥୋକାଏ ଲୋହ ଲୋହତା
ଭିଆଇ ଧେନ୍ଦଲେ ତାହା ଇତର ଜନେ;

କଟକଯାକ ଉତ୍କୁକ
ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଦେଖିବା ସକଳ ଲୋକ । ୪ । (୯ମ ଛାନ୍ଦ)

କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଯିବାଠାରେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ (ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ) ଆହାର ଓ ବେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି ।

ରାମ ମୁଖେ ଚୁମ୍ବନ ଦେଇଣ କଉଶଲ୍ୟା
ଆନନ୍ଦ ଜଳଧି ତାର ମନ ମଜ୍ଜାଇଲା ହେ ।
ଗୋପାଳବଲ୍ଲଭ ସାରି ମିଳଗିରି ପଥି
ଆରୋଗିବନ ସାରି ତହାଙ୍କ ଲାଗି ହୋନ୍ତି ହେ ।
ବାଳଧୂପ ମଣୋହି କୋଠାରେ ବଢ଼ାଇଲେ
ସୁବେଶ ହୋଇବେ ବୋଲି ଆସ୍ତେ କଢ଼ାଇଲେ ହେ ।
ପୁଣି ଯମଦାଢ଼ ଘେନି ଆନକରି ବାନ୍ଧି
ଗଉଁଛିଲେ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗେ ସୁରଙ୍ଗ ନେତ ଛନ୍ଦି ହେ ।
ଶିରେଣ ଶିରି କାପଡ଼ା ଉପରେ ଫୁଲ ଚୂଳ
ଲଲାଟେ ଲୁଗ୍ନଇଣ ଖଞ୍ଜିଲେ ଫୁଲମାଳ ହେ ।
ମଣିମସ୍ତେ କମନୀୟ କନକର କାନ
ଯେହୁ ମୁନିଜନ ମନ କରେ ଅନୁଆନ ହେ ।
ଅବତଂସ କର୍ଣ୍ଣେ କମଳ ଫୁଲ ବେନି
ଗରବ କରନ୍ତି ବେନି ନୟନକୁ ଘେନି ହେ ।
ଢନକର କରଣ କୁଣ୍ଡଳ ଦୁଇ ଗଣ୍ଡେ
ପ୍ରିୟ କରି ପୁଣ୍ଡରୀକ କରି କରେ ମଣ୍ଡେ ହେ ।
ବିବିଧ ପଦକ ଦଶ ଅବତାର ଲୀଳା
ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପରି ରନ୍ତୁ କମନୀୟ କଲା ହେ ।

(୯ମ ଛାନ୍ଦ—୮୯-୯୭)

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ଏ କାବ୍ୟରେ କେତେକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରାଚୀନ ରୂପ ଦେଖାଯାଏ ।

ଘେନ—ପୁଣି ଯମଦାଢ଼ ଘେନ ଆନ କର ବାନ୍ଧ । (୧ମ ଗ୍ରୁ-୮୪)

ଆସ୍ୟେ—ମଣୋହ୍ର ଭଆଇ ଜନକ ରାସ୍ୟେ ।
ତୁରତେ ରାମ ସନ୍ନିଧିକୁ ଆସ୍ୟେ । (୭-୧)

କରସି—ପରର କୁମର ଭାତ କରସି ଭାତ । (୫ମ ଗ୍ରୁ-୪୭)

ଶୁଣସି—କହେ ପମଜାନ୍ ସତ୍ୟ ଶୁଣସି ଗୀତ । (୫ମ ଗ୍ରୁ-୪୯)

ହୋଅ—ଅଗିଆନେ ଦୋଷ କଲୁ ହୋଅ ପଥର । (୫ମ ଗ୍ରୁ-୫୮)

ପକାବନ୍ତ—ଗଉତମ ଫୁଲ ପକାବନ୍ତ ପସ୍ତରେ । (୫ମ ଗ୍ରୁ-୬୩)

ମାନନ୍ତ—ସକଳ ରାଜାମାନନ୍ତ କଲେ ନପାତ । (୫ମ ଗ୍ରୁ-୭୭)

ଥୋସ୍ୟେକ—ଲୁହାର ମଞ୍ଜୁଷ ଏ ଆଠକ
ଉପରେ ଶିବଧନୁ ଥୋସ୍ୟେକ । (୭ମ ଗ୍ରୁ-୮)

ସ୍ୱର୍ଗକଇଁ—ବୋଲେ ପର୍ଶୁରାମ ସ୍ୱର୍ଗକଇଁ ବନ୍ଧ । (୧୨ଶ ଗ୍ରୁ-୧୧୪)

କରାବନ୍ତ, ଋଗମାନନ୍ତ, ଋଷିମାନନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ରୂପ ମଧ୍ୟ ଅଛୁ ।

ଏହାଛଡ଼ା ମେହ୍ନ (ମେଘ), ତୋଲନ୍ତ (ଉଠାନ୍ତ), ଜାଗି (ଉନ୍ନିଦ୍ର, ରହ୍ନ), ଧୂଆଁଧୋଇଁ (ଧାଁ ଧଉଡ଼), ଭାଗନ୍ତ (ଭାଙ୍ଗନ୍ତ), ଅସଭାବ (ଅସବାବ—ଜିନଷପତ୍ର), ବଲହ୍ନ (ବଲ୍ଲଭ—ସ୍ୱାମୀ), ଆସ୍ୟେ (ଆସେ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ "ରାମବିଭା"ରେ ଯେଉଁସବୁ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛୁ ସେଥିରୁ କେତେକ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁରୂପ । "ରାମବିଭା"ରେ ବାଳୀ-ସୁଗ୍ରୀବ ଓ ହନୁମାନର ଜନ୍ମ-ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରେ ଦେଇଥିବା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ସହିତ ମେଳ ଦେଖାଯାଉଛୁ ।

ଗୌତମ ଋଷି ପ୍ରତିଦିନ ତପକୁ ଯିବାବେଳେ ମୃତ୍ୟୁସଞ୍ଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଅହଲ୍ୟାଙ୍କ ଜୀବନ ନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଦୁହିତା ପ୍ରଭଞ୍ଜନୀକୁ କୁଟୀର ଦ୍ୱାରରେ ଜଗାଇ ବସାଇ ଥାଆନ୍ତି । ଦିନେ ଗଉତମ ତପରୁ ଫେରି ଆସି

ଆଦିତ୍ୟଙ୍କୁ ଅଞ୍ଜଳି ଦେବା ସମୟରେ ଅହଲ୍ୟାଙ୍କୁ ଆଦିତ୍ୟ ଦେଖି ମୋହିତ ହେଲେ । ପଦ୍ମାକର ଓ ପୁରନ୍ଦର ଏ ଦୁହେଁ ଗୌତମଙ୍କ ଆଶ୍ରମରେ ଅତର୍କିତଭାବରେ ପଶି ଅହଲ୍ୟାଙ୍କ ସତୀତ୍ୱ ନଷ୍ଟ କଲେ । ଏ ଦୁହିଙ୍କ ଔରସରୁ ଅହଲ୍ୟାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ବାଲୀ ଓ ସୁଗ୍ରୀବ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଦୁହିତାଠାରୁ ଏ ଦୁଇପୁତ୍ରଙ୍କର ଜନ୍ମର କାରଣ ଅବଗତ ହୋଇ ଗୌତମ କୋପରେ ଏ ଦୁହିଙ୍କୁ ନେଇ ସମୁଦ୍ରରେ ଭସାଇ ଦେଇ କହିଲେ—

ମୋହର ହୋଇଲେ ତୁମ୍ଭେ ହୋଅ ମନୁଷ୍ୟ,
ନୋହିଲେ ବାନର ହୋଇ ବନସ୍ତେ ପଶ । (୫ମ ଛାନ୍ଦ—୫୬)

ଏ କ୍ରମର ଦୁହେଁ ବାନର ହେଲେ । ହନୁମନ୍ତର ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତରେ କବି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଅହଲ୍ୟା ଗୌତମଙ୍କଠାରୁ ଶାପ ପାଇବା ପରେ ନିଜ ଦୁହିତା ଉପରେ ରାଗି ତାକୁ ଶାପ ଦେଲେ । ଏ ଶାପ ବଳରେ ପ୍ରଭଞ୍ଜନୀ ଅନ୍ଧ ହେଲେ । ସେ ବନସ୍ତରେ ପଡ଼ି ରହିଥିବା ବେଳେ ଦିନେ ଶିବପାର୍ବତୀ ବାନର-ବାନରୀ ରୂପରେ ରତିକ୍ରୀଡ଼ା କରୁ କରୁ ରେତ ସ୍ଖଳିତ ହେଲା । ଏହି ରେତ ପବନରେ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ପ୍ରଭଞ୍ଜନୀର ହାତରେ ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଭଞ୍ଜନୀ (ପମକାନୀ) ତାକୁ ଉଦରସ୍ଥ କରିବାରୁ ଗର୍ଭସଞ୍ଚାର ହେଲା । ଏଗର୍ଭରୁ ହନୁମାନ ଜନ୍ମ ହେଲା । ସମୀର ରେତ ବୋହି ଆଣିଥିବାରୁ ସେ ହନୁମାନଙ୍କର ତାତ ହେଲା ।

ସମୀର ଦେଲାକ ତାହା
ସେ ତାତ ହୋଇଲା ନାହା । (ପୃ ୬—ଛା ୨୬)

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଏ 'ଗଳ୍ପ'କୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବାଲୀ, ସୁଗ୍ରୀବ ଓ ହନୁମନ୍ତଙ୍କର ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତ ଲେଖିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଶାରଳା-ଦାସଙ୍କ ପର ସମୟର କବି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ତାଙ୍କର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣର । ଦେନ୍ତି, କରସି, ଶୁଣସି, ହୋଅ, ପକାବନ୍ତି, ଥୋଏକ, ସ୍ୱର୍ଗକଇଁ, ମାନନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ "ଶ୍ରୀରାମ-ବିଳାସ" କାବ୍ୟର ୧୮ଶ ଛାନ୍ଦକୁ "ମଣୋହି ଭିଆଇ

ଜନକକନ୍ୟେ” ରାମବିଭା ୬ଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବାକୁ ଲେଖିଛନ୍ତି । ନରସିଂହ ସେଣ, ଦେବଦୁର୍ଲଭ ଦାସ, କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ "ରାମବିଭା"ର ଛାନ୍ଦବାଣୀର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏମାନେ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ (ଖ୍ରୀ: ୧୬୫୫-୧୭୦୧)ଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି । ଅତଏବ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ନରସିଂହ ସେଣ, ଦେବଦୁର୍ଲଭ, ଧନଞ୍ଜୟ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଏମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ଓ କାବ୍ୟଟି ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇସାରିଥିବାରୁ ଏମାନେ ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟ-ମାନଙ୍କରେ ଏହାର ବାଣୀ ଲେଖିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

'ରାମବିଭା'ର ବିଭିନ୍ନ 'ବାଣୀ'ମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମିଳେ ।

(୧) ପ୍ରତାପ ରାୟ—ଶଶିସେଣା—୪ର୍ଥ ଛାନ୍ଦ—ରାମବିଭାର "ମାରକଣ୍ଡ ଋଷି କହେ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।"

(୨) କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ—ରୁକ୍ମିଣୀବିଭା—୮ମ ଛାନ୍ଦ—"ମାର୍କଣ୍ଡ ଋଷି କହେ—ରାମବିଭା ୬ଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ—ଏ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।"

(୩) ନରସିଂହ ସେଣ—ପରିମଳା—୫ମ ଛାନ୍ଦ—ରାମବିଭା ୩ୟ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀ ।

(୪) ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ—ଶ୍ରୀରାମ ବିଳାସ—୧୩ଶ ଛାନ୍ଦ—"ମଣୋହି ଭିଆଇ ଜନକକନ୍ୟେ—ରାମବିଭା ୫ମ ଛାନ୍ଦରେ ଗାଇବ ।"

(୫) ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ—ଲାବଣ୍ୟବତୀ—୧ମ ଛାନ୍ଦ "ରାମବିଭା ୧ମ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀ ୪୮ଶ ଛାନ୍ଦ—ମଣୋହି ଭିଆଇ ଜନକକନ୍ୟେ ବାଣୀରେ ।"

"ରାମବିଭା" ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଲୋକପ୍ରିୟ କାବ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ରାମ-ଚରିତ-କାବ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ "ଶ୍ରୀରାମ ବିଳାସ", ବିଶ୍ୱନାଥ ଖୁଣ୍ଟିଆଙ୍କ "ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ", ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ "ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ", କେଶବ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ "ନୃତ୍ୟ ରାମାୟଣ" ସ୍ତରର ନୁହେଁ ।

ଶିଶୁଶଙ୍କର ଦାସ

ଶିଶୁଶଙ୍କର ଦାସଙ୍କ "ଉଷାଭିଲାଷ" କାବ୍ୟଟି କେଉଁ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିବା ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତେବେ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି ବହିର କେତେକ ଛାନ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

କବି କାର୍ତ୍ତିକ ତଦୀୟ ରୁକ୍ମିଣୀବିଭା ଗ୍ରନ୍ଥର ୯ମ ଛାନ୍ଦରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—"ଦିଶ ମଙ୍ଗଳ, ଉଷା ୨ୟ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।" କବି ପଦ୍ମନାଭ ତଦୀୟ ଶଶିରେଖା ଗ୍ରନ୍ଥର ୨୨ଶ ଛାନ୍ଦରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି, "ଉଷା ପଙ୍କଜବଦନ ଲୁଲେ ବାଣୀରେ ଗାଇବ" । କବି ପ୍ରତାପରାୟ ତଦୀୟ ଶଶିସେଣା ଗ୍ରନ୍ଥର ୩ୟ ଛାନ୍ଦରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି, "ଉଷା ୨ୟ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ" । କବି ଲୋକନାଥ ତଦୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା କାବ୍ୟର ୨ୟ ଛାନ୍ଦରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ଉଷା ୨ୟ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ" । କବି ରଘୁନାଥ ତଦୀୟ ଲୀଳାବତୀ କାବ୍ୟର ୯ମ ଛାନ୍ଦରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—ଭାବକୁ ନିକଟ ଯେ ଭକତଜନବନ୍ଧୁ—ଉଷା ୬ଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବ ଏବଂ ଭଞ୍ଜ କବି ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ମଧ୍ୟ ତଦୀୟ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ କାବ୍ୟରେ ୧୫ଶ ଛାନ୍ଦର ଉଷାଭିଲାଷର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପଦଟି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ତାହାର ବାଣୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାରୁ ସ୍ଥୂଳ ଭାବରେ ଏତିକି ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣିତ କବି ଶିଶୁଶଙ୍କର ଉଲ୍ଲିଖିତ କବିମାନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ("ଉଷାଭିଲାଷ" ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ସଂସ୍କରଣ ମୁଖବନ୍ଧ । ପୃ: ୧)

କବି କାର୍ତ୍ତିକ, ପ୍ରତାପରାୟ, ପଦ୍ମନାଭଙ୍କ ସମୟ ଠିକ୍‌ଭାବରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଲୋକନାଥ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦର କବି । ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ଖ୍ରୀ: ୧୬୫୫ ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୬୫୬ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣପୁରର ରାଜା ଥିଲେ । ରଘୁନାଥ ଖ୍ରୀ: ୧୬୫୬ରେ କିମ୍ବା ତା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ଖ୍ରୀ: ୧୬୩୦ ରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ

୧୭୫୫ରେ ଘୁମୁସରର ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ରାଜା ଥିବାବେଳେ କିମ୍ବା ତା ପୂର୍ବରୁ ଲୀଳାବତୀ ରଚିତ ହୋଇଥିବ । ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ-ଭାଗର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଯେ 'ଉଷାଭିଳାଷ' ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ରଘୁନାଥ, ଧନଞ୍ଜୟ, ପ୍ରତାପ, ଲୋକନାଥ ଭଳି ବଡ଼ ବଡ଼ କବିମାନେ ଯେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର କେତେକ ସୁନ୍ଦର ବାଣୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି, ଏହା ହିଁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲୋକପ୍ରିୟତାର ନିଦର୍ଶନ । ରଘୁନାଥ, ଧନଞ୍ଜୟ, ଲୋକନାଥଙ୍କ ଲେଖା ପୂର୍ବରୁ ବା ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗର ପୂର୍ବରୁ 'ଉଷାଭିଳାଷ' ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଛଡ଼ା ରଚନା କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁନାହିଁ ।

ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ କାବ୍ୟଟି ବାଣାସୁରନନ୍ଦିନୀ ଉଷା ଓ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନନନ୍ଦନ ଅନିରୁଦ୍ଧର ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ । ଉଷାପରିଣୟ ଆଖ୍ୟାନ ଭାଗବତର ୧୦ମ ସ୍କନ୍ଧରେ ଓ ହରିବଂଶରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟପର୍ବରେ ଉଷାହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶିଶୁଶଙ୍କର ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଉଷାହରଣ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ମୂଳରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି କାବ୍ୟଟି ଲେଖିଥିଲେ ପରି ଜଣାଯାଏ ।

ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି, ପରମ ରୂପବତୀ ଉଷା ଦିନେ ରାଣୀ-ମାନଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରମୋଦ ବନରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ସମୟରେ କାମଉଦ୍ଦୀପକ ପ୍ରକୃତିବଶରୁ ତାଙ୍କର ଦେହକୁ ଅନଙ୍ଗଶର ବିଦ୍ଧ କଲା । ସେ ଅବଶ ହୋଇ-ପଡ଼ିଲେ । କ୍ରମେ ପୀଡ଼ା ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ହେଲା । ରାତିରେ ଶୋଇଥିବା ବେଳେ ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଲେ ଯେ, ଜଣେ ସୁନ୍ଦର ପୁରୁଷ ତାଙ୍କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଛି ଏବଂ ତାଙ୍କ ସହିତ ବିହାର କରୁଛି । ହଠାତ୍ ନିଦ୍ରା ଭାଙ୍ଗିଯିବାରୁ ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନର ସୁଖକର ଦୃଶ୍ୟରେ ଉଷା ଏତେ ତନ୍ମୟ ଥିଲେ ଯେ ତାକୁ ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ବୋଲି ନଭାବି ସତ୍ୟ ବୋଲି ଭାବିଥିଲେ । ସ୍ୱପ୍ନ ଭଙ୍ଗ ପରେ ନାଗରର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ତାଙ୍କୁ ବହୁତ କ୍ଳେଶ ଦେଲା ଏବଂ ସେ ଅଧୀର ହୋଇ କାନ୍ଦିଲେ । ଉଷାଙ୍କ ପ୍ରିୟ ସଖୀ ଚିତ୍ରରେଖା ଉଷାଙ୍କଠାରୁ ସବୁ ଘଟଣା

ବୁଝିପାରି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ପୁରୁଷର ନାମଧାମ ଠିକଣା କରିବାପାଇଁ ଅନେକ ଚିତ୍ରପଟ ଦେଖାଇଥିଲେ । ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନକୁମର ଅନିରୁଦ୍ଧର ଚିତ୍ରପଟ ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ହିଁ ନାଗରରୂପେ ଠିକ୍ କରି ତାଙ୍କୁ ଆଣିବାକୁ ସଖୀ ନିଜର ମାୟାବଳରେ ଦ୍ୱାରକାରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ଅନିରୁଦ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଉଷାର ଅପୂର୍ବ ରୂପରେ ମୋହିତ ହୋଇ କାମବାଣରେ ଆହତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଉଷା ପରି ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଚିତ୍ରରେଖା କୁହୁକ ମନ୍ତ୍ରବଳରେ ଅନିରୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଆଣି ଉଷାର ଶୟନ କକ୍ଷରେ ଉପସ୍ଥିତ କରାଇଲେ । ଉଷା ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ନାୟକ ନାୟିକା ଭାବରେ କାଳାତିପାତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦିନେ ଦୁହେଁ ବସି ପଶା ଖେଳୁଥିବା ସମୟରେ ପରିଚାରିମାନେ କୌଣସି ପୁରୁଷର ଉପସ୍ଥିତି ବୁଝିପାରି ବାଣାସୁରକୁ ଖବର ଦେଲେ । ବାଣାସୁର କ୍ରୋଧରେ ଅନିରୁଦ୍ଧକୁ ଆକ୍ରମଣ କଲେ ଏବଂ ଦୁହିଙ୍କ ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ଅନିରୁଦ୍ଧ ବାଣଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରରେ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଗଲେ । ମହର୍ଷି ନାରଦ ଏହା ଜାଣିପାରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ସମସ୍ତ ଘଟଣା କହିଲେ । କୃଷ୍ଣ, ବଳରାମ ନିଜର ଫୌଜ ଧରି ବାଣାସୁରଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଶୋଣିତପୁରରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ବାଣ ଓ ଯଦୁବଂଶ ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ବାଣଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସ୍ୱୟଂ ହରି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବାଣ ପରାଜିତ ହେଲେ ଏବଂ ଅନିରୁଦ୍ଧ ସହିତ ଉଷାକୁ ବିଭା କରିଦେଲେ ।

ମୂଳ ବିଷୟରେ ଶିଶୁଶଙ୍କର କିଛି ଅଦଳ ବଦଳ କରି ନାହାନ୍ତି । କେବଳ କେତେକ ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ବିଷୟକୁ ଏପଟ ସେପଟ କରିଛନ୍ତି । ହରଙ୍କ ବରପ୍ରସାଦରୁ ବାଣାସୁରଙ୍କ ସହସ୍ର ବାହୁ ହେବା ବିଷୟ ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶଙ୍କର ମଧ୍ୟ ତାହା ହିଁ କହିଅଛନ୍ତି ।

ବଳିସୁତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ପାଇ ବର
ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅମର ସେ ସହସ୍ରେ ତା କର । (ସା. ମ.—ମଧ୍ୟପର୍ବ)
ତାହାର ତପେ ତୋଷ ଉମାଶିବ
ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ତାକୁ ଦେବାଧିଦେବ
ଯାବତ ରବି ଶଶୀ ମହୀ ଥିବ
ସହସ୍ରେ ଭୁଜ ତୋହର ହୋଇବ (ଉ. ଭି.)

ଶାରଳା ଦାସ ବାଣାସୁରଙ୍କୁ ବୈତରଣୀ ତୀରସ୍ଥ ଶୋଣିତପୁରର ରାଜା ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କର ଶୋଣିତପୁରର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେହେଁ ବୈତରଣୀ ତୀରରେ ସେ ନଗର ଥିବାର ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଶାରଳା ଦାସ ଉଷାର ସଖୀର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା ଦେଇଛନ୍ତି । ଶଙ୍କର ସଖୀର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା ରଖିଛନ୍ତି । ବାଣାସୁରକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହର ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ହରିହର ଯୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତାରେ ବନ୍ଦ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଶଙ୍କର ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ନିଜେ ହରିଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ଯୁଦ୍ଧ ବନ୍ଦ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କିଛି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଏହି କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ରସ । ସ୍ୱପ୍ନଭଙ୍ଗ ପରେ ନାୟିକାର ବିଳାପରେ ଯେଉଁ କରୁଣ ରସର ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ତାହା ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । ହରିହର ଯୁଦ୍ଧ, ବାଣ ଓ ଯଦୁବଂଶ ଯୁଦ୍ଧରେ ବୀର ରସ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସ କିମ୍ବା ଭାବର ଗାମ୍ଭୀରତା ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇନାହିଁ ।

ବାଣନନ୍ଦିନୀ ଉଷାର ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶଙ୍କର ବଡ଼ ଦକ୍ଷତା ସହକାରେ କରିଅଛନ୍ତି—

ଯୁବାଜନ-ମନଚୂତ ନନ୍ଦନ ସମୀର
ପୁରୁଷ ହୃଦୟ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ନିଶାକର ।

ଶରଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅକଳଙ୍କ ହରିଣାଙ୍କ
ଲପନ ଲାବଣ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଗ୍ରହିଣ ଆତଙ୍କ ।

ସ୍ମିତ ଭାବ ଗ୍ରହିଣ ସେବିଲା ଯହୁଁ ହର
ଆହ୍ଲାଦ ଗୁଣ ତେଣୁ ବହେ ନିଶାକର ।

ନିର୍ମଳ ସ୍ୱଭାବ ବହେ ମଦନ ଦର୍ପଣ
ଜଳରୁହ ବହେ ତାର ସୁଗନ୍ଧ ଲାବଣ୍ୟ ।

ସୁସଜ୍ଞ ନାସିକା ପୁଟେ ଲୁଲେ ଗଜମୋତି
ସୁଧା ବିନ୍ଦୁ ଯେହ୍ନେ କି ପୌର୍ଣ୍ଣମୀ ନିଶାପତି ।
କାମକୁ ଦେଖାଇବାକୁ ଲେଢ଼େ ହେମଗିରି
ଯହୁଁ ସେ କୁଚକୁ ଗୃହେଁ ହେଠ ମାଥ କରି ।
କୁଟିଳ କୁନ୍ତଳ କି କୋମଳ ଭୃଙ୍ଗରାଜି
କାମ ରଥ-ଧ୍ୱଜେ ନୀଳ ପତାକା ବିରାଜି । ଇତ୍ୟାଦି । (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ଏଥିରେ ଯେଉଁ ଉପମା ସବୁ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ଅତି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । କବି ନାୟିକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶେଷ କରିବାକୁ ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି ଦୁଇଟି ସୁନ୍ଦର ପଦରେ ସାରମର୍ମ ଦେଇଅଛନ୍ତି—

ବଚନ କହିଲି ଯାହା ଗୀତ କର୍ମ ଯେହ୍ନ
ସ୍ୱେହାଙ୍କୁ କୋଟିଏ ଗୁଣ ଅଧିକ କାମିନୀ । (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ଉଷା ଯେ କେବଳ ରୂପରେ ମଣ୍ଡିତା ଥିଲେ ଏହା ନୁହେଁ, ନିଜେ ପଣ୍ଡିତା ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।

ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ କାବ୍ୟ ରସରେ କୁଶଳ
ବିବିଧ ବିଳାସ ରସେ ବଞ୍ଚଇ ସେ କାଳ । (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ପୂର୍ବକାଳରେ କୁମାରୀମାନେ ବିବିଧ ଶିକ୍ଷା ଲଭ କରୁଥିଲେ, ଏହା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ । କେବଳ ଶଙ୍କର ନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ କବି ନିଜର କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା ଓ ପରିଚାରିକାମାନଙ୍କୁ ବିବିଧ ବିଦ୍ୟାରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଲଭ କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ଯୁଗରେ ନାରୀ-ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ନଥିଲେ ଏମାନେ ବା ଏପରି ଲେଖିଥାଆନ୍ତେ କାହିଁକି ? ଘରର ଝିଅବୋହୂଙ୍କ ବିଷୟ ନେଇ ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନେ କାବ୍ୟ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ରାଜକୁମାରୀ ଛଡ଼ା ଆଉ କେହି ଏମାନଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ସମାଜର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା କି ନ ଥିଲା, ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଜ-ପରିବାରରେ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ଥିଲା, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ରାଜ ପରିବାରର ନାରୀମାନେ ଦ୍ୟୂତକ୍ରୀଡ଼ା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ନାୟିକା ସଙ୍ଗେ ରତିରଙ୍ଗରେ ମାତି ପରେ ବିବାହ କରିବା ଏକପ୍ରକାର ରୀତି ପୂର୍ବେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲି । ଶକୁନ୍ତଳା-ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ପ୍ରଣୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ଅବଶ୍ୟ ବିବାହ-ପୂର୍ବ ବିହାର ଗାନ୍ଧର୍ବ ବିବାହ ପରେ ବୋଲି କୁହା ଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ଗାନ୍ଧର୍ବ ବିବାହ ପରେ ମଧ୍ୟ ବିବାହ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଉଷାର ସ୍ୱପ୍ନଭଙ୍ଗ ପରେ ତାର ଅବସ୍ଥାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଶଙ୍କର ଯେଉଁ ଛାନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ସେହି ଛାନ୍ଦକୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ଅନୁକରଣ କରିଥିଲି ପରି ଜଣାପଡ଼େ ।

ପଲଙ୍କ ତେଜିଣ ଉଠିଲି ସୁମୁଖୀ ସପନ ସଙ୍କେତ ପାଇଣ
ଆହା ! ପ୍ରାଣନାଥ କେଣେ ଗଲୁ ବୋଲି ଉଚ୍ଚସ୍ୱରେ କରେ କାରୁଣ
ଦଇବ ! ଦେଖାଇ ନିଧି ହରିନେଲୁ
ଶିଶୁ ସୁକୁମାରୀ କିଛି ନ ଜାଣଇ କିପାଇଁ ମୋତେ ଏହା କଲୁ ?

(ଉଷା ପ.—୫ମ ଛାନ୍ଦ)

ଚେତି ଚତୁରୀ ଗୃହିଁଲି କଣିନାଶେ ପାଶେ ନାହିଁ ଦିବ୍ୟ ତରୁଣ
ମାରି ହୃଦେ ହାତ ନାଥ ନାଥ ବୋଲି ଅତି ଉଚ୍ଚେ କଲି କାରୁଣ୍ୟ
ଖୋଜେ ଅଧୀରେ, ଚେତନା ହତ ସେ ବିଧିରେ ।
ଶେଯ ଲେଉଟାଇ କବରୀ ଫିଟାଇ କର ଭିରି କୁଚ ସନ୍ଧିରେ ।

(ଲାବଣ୍ୟବତୀ—୧୬ଶ ଛାନ୍ଦ)

ଚେତି ସଜନୀ ରଜନୀ ବିନାଶ ଗୃହିଁ
ଦେଖିଲି ପଲଙ୍କେ ଯୁବା ପୁରୁଷ ନାହିଁ,

ହୃଦୟରେ କର ମାରି କରେ କାରୁଣ୍ୟ
ବୋଲଇ ଦଇବ ତୁହି ଏଡ଼େ ଦାରୁଣ ।

(ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ର—ଶଶିରେଖା—୧୧ଶ ଛାନ୍ଦ)

ଏହି (୫ମ) ଛାନ୍ଦରେ ନାୟିକାର ମନର ଭାବ କବି ସଂକ୍ଷେପରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ କବିଙ୍କର ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କ୍ଷମତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଜଣାଯାଉଛି ।

ଶଙ୍କରଙ୍କର ଏହି କାବ୍ୟରେ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ପଦ ଦେଖାଯାଏ । ଶୟଳ (ଶଇଳ), କରହି, ହେନ, ଯାହା, ଆରେଣି, ରତା, ମସ୍ତାଣ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ କବି ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ଲୋକନାଥଙ୍କ ପରି ଶିଶୁଶଙ୍କର ଦାସ ସ୍ୱକାବ୍ୟରେ କଳ୍ପନା ବିଳାସକୁ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଖେଳାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । "କାନ୍ତ କୋଇଲି"ଟି ଶଙ୍କର ଦାସଙ୍କର ରଚନା ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ "କେଶବ କୋଇଲି" ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକ ଆଦରଣୀୟ କବିତା । ପୂର୍ବେ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଅକ୍ଷର ଶିକ୍ଷା ଶେଷ ହେବା ପରେ ଶିଶୁମାନେ ଏ କବିତାଟିକୁ ମୁଖସ୍ଥ କରୁଥିଲେ ।

କଂସ ଶିଶୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବଧ କରିବାପାଇଁ ବହୁ ଉପାୟ କଲା; କିନ୍ତୁ ବିଫଳ ହେଲା । ଶେଷରେ ନିଜ ରାଜଧାନୀ ମଥୁରାକୁ କୃଷ୍ଣ ଓ ବଳରାମଙ୍କୁ ଡାକି ଆଣି ଉତ୍ସବ ଦେଖାଇବା ଛଳରେ ବଧ କରିବା ସ୍ଥିର କଲା । କୃଷ୍ଣ ବଳରାମଙ୍କୁ ଡାକି ଆଣିବାପାଇଁ ଅକ୍ରୂରଙ୍କୁ ଗୋପକୁ ପଠାଇଲା । ରାମକୃଷ୍ଣ ଦୁହେଁ ମଥୁରାକୁ ଗିବା ପରେ କଂସର ମୃତ୍ୟୁ ହେବାରୁ ଝଗଡ଼ା ତୁଟିଲା । ଏହା ପରେ କୃଷ୍ଣ ବଳରାମ ମଥୁରାରୁ ଗୋପକୁ ଫେରି ନ ଆସିବାରୁ ଯଶୋଦା ଅଧୀର ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଯଶୋଦାଙ୍କ ମର୍ମଭେଦୀ ବିଳାପ ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରସର ଏହା ଏକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କୃତି ।

ଏ 'କୋଇଲି'ଟି ପଢ଼ିବା କ୍ଷଣି ଆଖିରୁ ଲୁହ ଖସିପଡ଼େ । ନିଜ ଶିଶୁର ବସିବା, ଉଠିବା, ଖାଇବା, ହସିବା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ କଥା ମନେ ପକାଇ ଯଶୋଦା ଯେପରି ଭାବରେ ବାହୁନି କାନ୍ଦିଛନ୍ତି, ତାହା ଶୁଣିଲେ ହୃଦୟ ତରଳିଯାଏ । ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଆଉ 'ଫଳିବାର' ଆଶା ନାହିଁ ଏବଂ ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର—ନୟନର ପିତୁଳିକୁ ଛାଡ଼ି ଯଶୋଦା ମା' ହୋଇ, କିପରି ଦେହ ଧରି ରହିବେ ? ପୁତ୍ରବିରହ ତାଙ୍କୁ କାତର କରି ଦେଇଥିବାରୁ ସେ ପୁତ୍ରର ସବୁ କଥା, ହାବଭାବ ମନେ ପକାଇ କାନ୍ଦିଛନ୍ତି ।

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ କେଶବ କୋଇଲି ଓଡ଼ିଆ 'କୋଇଲି' ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'ବାରମାସୀ କୋଇଲି', ଶଙ୍କର ଦାସଙ୍କ 'କାନ୍ତ କୋଇଲି', ନାଥିଆଙ୍କ 'ଜ୍ଞାନଉଦୟ କୋଇଲି' 'କେଶବ କୋଇଲି' ଭଳି ମଧ୍ୟ ସର୍ବଜନାଦୃତ କବିତା ।

'କୋଇଲି' କ ଠାରୁ କ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ଚଉତିଶା' ଢଙ୍ଗରେ ଲେଖା । ଭାଷା ଅତି ସରଳ ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏ 'କୋଇଲି'ର ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି ।

କ ଠାରୁ କ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷରକୁ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ କବିତାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣର ଆଦ୍ୟରେ ରଖି ଓଡ଼ିଆରେ ସବୁ କୋଇଲି ଓ ଚଉତିଶା ଲିଖିତ । ଓଡ଼ିଆରେ 'କୋଇଲି' ସାହିତ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା 'ଚଉତିଶା' ସାହିତ୍ୟ ବେଶି ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦି ସାହିତ୍ୟରେ ଏ ଶୈଳୀର ଅକ୍ଷର ନିୟମ ରଖି କବିତା ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଚଣ୍ଡୀ ଦାସ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ କ ଠାରୁ କ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷର ନିୟମ ରଖି ଚଉତିଶିଟି ସୁନ୍ଦର କବିତା ଲେଖିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ, ବଳଦେବ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ କବି ଏପରି ଲେଖିଛନ୍ତି । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ 'କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ' ଓ 'ରତ୍ନାକର ଚମ୍ପୂ' ନାମରେ ଏହି ଧରଣର ଅକ୍ଷର ନିୟମର ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କବିତାଗୁଚ୍ଛ ରଚନା କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କେତୋଟି ପଂକ୍ତିରେ କବି ବାତ୍ସଲ୍ୟ-କରୁଣ ରସର ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଘରର ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର, ଆଚାର ବ୍ୟବହାର, ସୁଖଦୁଃଖ ଏଥିରେ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଝଣ୍ଡକ୍ଷୀର ପାନ, ନୟନରେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦେବା, କଟୀରେ ମେଖଳା ପିନ୍ଧାଇବା, ନାସାରେ ମୁକୁତା, ଦେହରେ କୁଙ୍କୁମ ଲେପନ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଚିତ୍ର । ରାତିରେ ପିଲା ଚାନ୍ଦ ମାଗିବା ଓ ମା' ବାପ "ଆ ଆ ଚାନ୍ଦମାମୁଁ" ବୋଲି ଗାଇ ଖେଳାଇବା ଚିତ୍ର ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଅତି ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ପଦରେ କବି ମାତାଙ୍କର ହୃଦୟର ଭାବରାଜି ଓ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି । ପୁତ୍ର ଯେତେବେଳେ ଘର ଛାଡ଼ି ଯାଇଛି ଏବଂ ଆଉ ଫେରି ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ବାପଙ୍କୁ ଘର ଘରଭଳି ଲାଗୁନାହିଁ, ଘର ଘଟଣ ଦିଶୁନାହିଁ ।

କୋଇଲି ଲୋ, ଘର ମୋର ନ ମଣନ୍ତି ନନ୍ଦ,
ଘଟଣ ନ ଦିଶେ ପୁରି ନଥିଲେ ଗୋବିନ୍ଦ ଲୋ । ୪ ।

ଯଶୋଦା ଭାବୁଛନ୍ତି—ପୂର୍ବେ ପୁଅକୁ ଛାଟେ ମାରିଥିଲି, ସେଥିପାଇଁ ରାଗିଯାଇ ପୁଅ କଣ ସତେ ଆଉ ଫେରିଲା ନାହିଁ ?

କୋଇଲି ଲୋ ! ଛାଟେକ ମୁଁ ମାଇଲି ପୂରୁବେ,
ଛାଡ଼ି ଅବା ଗଲେ କୃଷ୍ଣ ସେହି ପରାଭବେ ଲୋ । ୭ ।

ରାତିରେ ପୁଅ ଚାନ୍ଦକୁ ଚାହିଁ ଚାନ୍ଦ ମାଗିବା କଥା ମନେ ପକାଇ ମା' ବାହୁନିଛନ୍ତି ।

କୋଇଲି ଲୋ, ନିଶାକାଳେ ହରି ମାଗେ ଚାନ୍ଦ,
ନୟନ ଟେକିଣ ତାଙ୍କୁ ରାଉଥାନ୍ତି ନନ୍ଦ ଲୋ ।୧୦। ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଟୀକା—କେଶବ କୋଇଲିକୁ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଉପୁରେଇ ଉପୁରେଇ ପଢ଼ିଲେ କେବଳ ପୁତ୍ରବିରହଜନିତ ଯଶୋଦାଙ୍କ ବିଳାପ ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଏ ଆବରଣ ଭିତରେ ଆଉ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ଥିବା କଥା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ

ତାଙ୍କର 'ଅର୍ଥ କୋଇଲି'ରେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଥ କୋଇଲି କେଶବ କୋଇଲିର ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥ । '୭' ପଂକ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ମୂଳର ପ୍ରେତ୍ୟକ କବିତାଟିକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଦୁଇଶତାଧିକ ପଂକ୍ତିରେ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବୁଝାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଅର୍ଜୁନ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପଚାରୁଛନ୍ତି—"କେଶବ କୋଇଲି, ନାଥ, କାହାକୁ ଯେ କହି", ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି—"କୋଇଲି ହେଲା ଜୀବ । ଏହି ଜୀବ ପରମାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ । ଜୀବ ଆପେ ଆସିଥିଲା, ଆପେ ଚାଲି ଗଲା । ଆଉ ବାହୁଡ଼ି ଅଇଲା ନାହିଁ । ପୁତ୍ର ବା ଜୀବ ବା ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମା ବାହୁଡ଼ି ନଆସିବାରୁ ମଥୁରା ସ୍ୱରୂପ ପିଣ୍ଡ ପଡ଼ି ରହିଲା । ପିଣ୍ଡରେ ଜୀବ ଥାଇ ମହାସୁଖ ପାଉଥାଏ । ପୁଣି ଏ ଜୀବ ପିଣ୍ଡରୁ ଅନ୍ତର ହୋଇ ଅନ୍ୟତ୍ର ଚାଲିଯାଏ । ସେହିହେତୁ ହରିରସ ଖଣ୍ଡକ୍ଷୀର ବିଅର୍ଥ ହେଲା ଇତ୍ୟାଦି ।" ଜୀବ, ପରମ, ପିଣ୍ଡ, ପିଣ୍ଡରେ ଜୀବର ଲୀଳା, ଜୀବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମାର ବିଚ୍ଛେଦରେ ବିରହ-ବେଦନା ପ୍ରଭୃତି ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କଳେବରବିଶିଷ୍ଟ କୋଇଲି କବିତାର ଟୀକାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି । ଏ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ସାଧାରଣ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରବାହ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଲୋକେ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ଅତି ଆଦର କରୁଥିଲେ । ରୂପକ ଛଳରେ ନିଗୂଢ଼ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱମାନ ସେ ସମୟରେ ବହୁ ବିଜ୍ଞଲୋକ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସୁଖ ପାଉଥିଲେ । ଲୌକିକ ଉଦାହରଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅତି କଠିନ ଦାର୍ଶନିକ ବିଷୟକୁ ଅତି ସରଳ ଭାବରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏ ସମୟର ପଞ୍ଚସଖାଦି ବହୁ କବି ଉଦ୍ୟମ କରିଛନ୍ତି । ଏ ସ୍ରୋତପ୍ରବାହ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛି ।

ନଇଲେ, ବୋଲେ, ହାଇ, ବାଇ, ବୋଇ, ଖାଇବାର ପୁଅ, ଘଟଣ, ବଢ଼ାଏ, ଗୁଟେକ ପ୍ରଭୃତି ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ପଦ କବି ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

ଛନ୍ଦ ଓ ଯତିପାତ—'କେଶବ କୋଇଲି'ରେ ଦୁଇ ଚରଣରେ ଏକ ପଦ ହୋଇଛି । ଆରମ୍ଭରେ ଓ ଶେଷରେ 'କୋଇଲି' ସମ୍ପୁଟ ହୋଇଛି ।

'କୋଇଲି' ଶବ୍ଦକୁ ଛାଡ଼ି ପ୍ରଥମ ଚରଣରେ ଦଶଟି ଅକ୍ଷର ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚରଣରେ ଚଉଦଟି ଅକ୍ଷର ଅଛି । ପ୍ରଥମ ଚରଣର ଆରମ୍ଭ 'କୋଇଲି' ଶବ୍ଦକୁ ଛାଡ଼ିଦେଇ ପଦର ଆରମ୍ଭ ଧରିବାକୁ ହୁଏ, କାରଣ ଏହି ଦଶାକ୍ଷରୀ ଧାଡ଼ିଟିର ଆଦ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିର ଆଦ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ସମବର୍ଣ୍ଣ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଆଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଓ ପ୍ରାନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ରହିଛି । କେହି କେହି ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିର ଆରମ୍ଭରେ 'କୋଇଲି' ସ୍ଥାନରେ, 'କୋଇଲି ଲୋ' ବୋଲି ମଧ ଗାଇ ଥାଆନ୍ତି । ଶେଷ ଧାଡ଼ିରେ 'ଲୋ କୋଇଲି' ରହିଥାଏ । 'କୋଇଲି ଲୋ' ମିଶାଇ ଗାଉଥିବା ବେଳେ ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିଟି ଚଉଦ ଅକ୍ଷରୀ ହୋଇଯାଏ । ଶେଷ ଧାଡ଼ିଟି ଚଉଦ ଅକ୍ଷରୀ । ଗାଇଲା ବେଳେ ଉଭୟ ଧାଡ଼ି ଚଉଦ ଅକ୍ଷରୀ ଭଳି ବୋଲି ହେଉଥିବାରୁ ଏହି କବିତାଟିର ରାଗ ମଙ୍ଗଳ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରଣର ଅଷ୍ଟମ ଓ ଶେଷାକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ।

ସବୁ ଚଉତିଶା ଓ କୋଇଲି ପରି ଏଥିରେ ଆଦ୍ୟ ଅକ୍ଷର ଙ, ଞ, ଣ ସ୍ଥାନରେ 'ନ'ର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । କାରଣ ଏହିସବୁ ଅକ୍ଷର ଆଦ୍ୟରେ ଥାଇ ପଦ ନାହିଁ ।

ଚଉତିରିଶଟି ପଦ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ପଦଟି କବିଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନା ସମ୍ପର୍କୀୟ । ଅନ୍ୟ ୩୩ ପଦ ଭିତରେ କବି ମାର୍କଣ୍ଡ କୃଷ୍ଣବଳରାମ ମଥୁରା ଯିବା ଓ ବାହୁଡ଼ି ନ ଆସିବାରୁ ଘର ଓ ଗ୍ରାମର ଦୁରବସ୍ଥା, ପିତା ଓ ମାତାଙ୍କ ଖେଦ, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶିଶୁଲୀଳା, କୃଷ୍ଣବଳରାମଙ୍କ ରୂପ ଓ ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା, କୃଷ୍ଣଭଗବାନଙ୍କ ସୂଚନା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଚରିତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେବକୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜନ୍ମ, କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଯଶୋଦା ଗର୍ଭଧାରଣୀ ମାତା ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତିପାଳନ, କୃଷ୍ଣବଳରାମଙ୍କ ଯମୁନାତୀରରେ ଗାଈ ଚରାଇବା, ଗୋପୀମାନଙ୍କର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା, କଂସ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମାରିବା ପାଇଁ କରିଥିବା ବିଫଳ ଚକ୍ରାନ୍ତ, ଇନ୍ଦ୍ର ସପ୍ତଦିନ ବୃଷ୍ଟି କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ, ଯାମଳା ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବୃକ୍ଷରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମାତା ବନ୍ଧନ କରିବାରୁ ନଳକୁବର ଓ

ମଣିଗ୍ରୀବ ନଳକୁବେରଙ୍କର ଶାପମୋଚନ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସୂଚନା, କୃଷ୍ଣବଳରାମଙ୍କୁ କଂସର ଆଦେଶରେ ଅକ୍ରୂର ମଥୁରାକୁ ରଥରେ ବସାଇ ନେବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିଭିନ୍ନ ପଦମାନଙ୍କରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ଭାଗବତବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟଠାରୁ ବହିର୍ଭୂତ କୌଣସି ବିଷୟ କବି ଅବତାରଣା କରି ନାହାନ୍ତି ।

କୃଷ୍ଣ ଦେବକୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ସମ୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ଯଶୋଦା ଜାଣିଥିଲେ—

କୋଇଲି ଲୋ, ଧନ୍ୟ ସେହି ଦଇବକୀ ନାରୀ
ଧର୍ମ ଥିଲା ପୁତ୍ର ଗୋଟି ହୋଇଲା ତାହାର ଲୋ କୋଇଲି । ୧୯ ।

ପୁଣି କୃଷ୍ଣ ଦେବକୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ସ୍ୱ ପିତା ବସୁଦେବଙ୍କ ପୁରକୁ ଚାଲିଯାଇଥିବା ଆଶଙ୍କା (?) ମଧ୍ୟ ଯଶୋଦା କରୁଛନ୍ତି ।

କୋଇଲି ଲୋ, ଫଳିବାକୁ ମୋର ନାହିଁ ଆଶ
ଫଳିବାର ଫଳ ଗଲା ବସୁଦେବ ପାଶ ଲୋ କୋଇଲି । ୨୨ ।

କୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଏକଥା ଯଶୋଦା ଜାଣି ପାରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି କାରଣରୁ କବି ମାତା ମୁଖରେ ତାଙ୍କୁ ମାଧବ, ପରମ ପୁରୁଷ, ମଧୁସୂଦନ, କେଶବ, ଗୋବିନ୍ଦ, ହରି, ଦାମୋଦର, ନାରାୟଣ, ବନମାଳୀ, ଜଗତଜୀବନ, ପ୍ରଭୁ—ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରାଇଛନ୍ତି । ଥରେ କୃଷ୍ଣ ହାଇମାରିବା ବେଳେ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଦେଖିଥିବା କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଗୋପବାଳୀମାନଙ୍କର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସୂଚନା କବି ଯଶୋଦାଙ୍କ ମୁଖରେ କୁହାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି କବି ଗୋପକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୋପୀଙ୍କ ସହ ଲୀଳାର ସୂଚନାହିଁ ଦେଇ ଏହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

କୋଇଲି ଲୋ, ଚଳୁଥାଇ କଟୀର ମେଖଳୀ
ଚକିତ ହୋଇଲେ ଶୁଣି ଗୋପପୁର ବାଳୀ ଲୋ କୋଇଲି । ୬ ।

ଚଉତିରିଶିଟି ପଦ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଏହି ଗୋଟିଏ ପଦରେ କବି ଗୋପୀଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସୂଚନା ଦେଇଥିବାରୁ କେବଳ ଗୋପୀଙ୍କ ସହିତ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ବ୍ୟତୀତ ଛଡ଼ା ବାଲକୃଷ୍ଣ ଓ ମଥୁରାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଉଚିତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜନ୍ମଠାରୁ ମଥୁରା ଯିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ସବୁ ମୁଖ୍ୟ ଘଟଣାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖ କବି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଶୋକାତୁରା ଜନନୀ ପକ୍ଷରେ ଶିଶୁପୁତ୍ରର କୌତୁକ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ମନେ ପକାଇ କରୁଣ କ୍ରନ୍ଦନ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା ବା ସୂଚନା କବିତାଟିର କଳ୍ପିତ କ୍ଷୁଦ୍ର କଲେବର ମଧ୍ୟରେ ଦେବା କବିଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା ।

ଶିଶୁପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ବଳରାମଙ୍କୁ ଯଶୋଦା ଓ ନନ୍ଦ ଅତି ସ୍ନେହରେ ଲାଳନପାଳନ କରୁଥିଲେ । କୃଷ୍ଣ ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଯଶୋଦା ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସ୍ନେହ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଢାଳି ଦେଇଥିଲେ । ଶିଶୁପୁତ୍ର ମାତାଙ୍କ କୋଳରେ ଟହି ଟହି ହୋଇ ହସୁଥାଆନ୍ତି । ଝୁଲିବା ବେଳେ ସେ ଟଳ ଟଳ ହେଉଥାଆନ୍ତି । ମାତା ଡାକିଲେ ଶିଶୁପୁତ୍ର ଡାଳରନ୍ଧ୍ର ଶୁଆ ପରି ମଧୁର କଣ୍ଠରେ ବତାଇବା ପଦଗୁଡ଼ିକ କହୁଥାଆନ୍ତି । ନିଶାକାଳରେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର (ଚନ୍ଦ୍ର ମାମୁଁ)ଙ୍କୁ ଖୋଜନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିତା ନନ୍ଦ ନୟନ ଟେକି (ଉପରକୁ ଚାହିଁ) ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଡ଼େ ହାତ ବଢ଼ାଇ "ଆ ଆ" ବୋଲି କହି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବୋଧ କରୁଥାଆନ୍ତି । ମାତା ପୁତ୍ରର ନୟନରେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦେଇ ନାସାରେ ମଣିମୁକ୍ତା ଫଳ ପିନ୍ଧାଇ ଦେଇଥାଆନ୍ତି । କଟୀରେ ମେଖଳା ଚଳୁଥାଏ । କଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦେବାରୁ ଆଖି ଢଳ ଢଳ ହୋଇ ଦିଶୁଥାଏ । ନାସାର ମଣିମୁକ୍ତା ଫଳ ଢଳୁଥାଏ । ଶିଶୁର ଦେହରେ ମା' କୁଙ୍କୁମ ଲେପି ଦିଅନ୍ତି । ସ୍ତନ ଭାଙ୍ଗି ମା' ଶିଶୁକୁ କ୍ଷୀରପାନ କରାନ୍ତି । ବଡ଼ ଭାଇ ବଳରାମ ସାନ ଭାଇକୁ ଖେଳାଉ-ଥାଆନ୍ତି । ବସ୍ତ୍ର, ଧନ, ରତ୍ନ ଅଳଙ୍କାର ମାତା ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପିନ୍ଧାଇ ଦେଲେ ସେମାନଙ୍କ ଅଙ୍ଗକୁ ସେଗୁଡ଼ିକ କେଡେ ସୁନ୍ଦର ମାନେ ! କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମା' ଖଣ୍ଡ ମିଶାଇ କ୍ଷୀର ପିଆଇ ଦିଅନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ବଳରାମ ଗାଈ ଚରାଇବାକୁ ବଣକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଏବେ ଆଉ କିଏ ଗାଈ ଚରାଇବ ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାଲ୍ୟ ଜୀବନର କେତେକ ବଶିଷ୍ଟ ଘଟଣା ଏହିସବୁ ପଦରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି—

(୧) କେଶବ ଯେ ମଥୂରାକୁ ଗଲ । ୧ ।

(୨) ଚଳୁଥାଇ କଟୀର ମେଖଳୀ,
ଚକିତ ହୋଇଲେ ଶୁଣି ଗୋପପୁର ବାଳୀ । ୬ ।

(୩) ଘୁଟେକ ମୁଁ ମାଇଲ ପୁରୁବେ । ୭ ।

(୪) ଅନେକ ହିଂସିଲ ରାସ୍ୟ କଂସ,
ଅଣହେଲା କରଣ ଆପଣେ ଗଲ ନାଶ । ୧୫ ।

(୫) ଦଉଡ଼ିରେ ବାନ୍ଧିଲ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ,
ଦାମୋଦର ରାଗେ ଗଲେ ମଥୁରା ପୁରକୁ । ୧୮ ।

(୬) ଧନ୍ୟ ସେହୁ ଦଇବକୀ ନାରୀ,
ଧର୍ମ୍ମ ଥିଲ ପୁତ୍ର ଗୋଟି ହୋଇଲ ତାହାର । ୧୯ ।

(୭) ଫଳବାର ଫଳ ଗଲ ବସୁଦେବ ପାଶ । ୨୨ ।

(୮) ସାତ ଦିନ ଇନ୍ଦ୍ର ବୃଷ୍ଟି କଲ,
ସପତ ବରଷ ପୁଅ ମନ୍ଦର ଧଇଲ । ୩୨ ।

(୯) ହାଇ ଯେ ମାରଇ ପୁତ୍ର ତୁଣ୍ଡ,
ହୃଦରେ ଦଶିଲ ତାର ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ । ୩୩ ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବୋଲି ଯଶୋଦା ଜାଣି ପାରିଥିଲେ । ଏହା ଏହିସବୁ ପଦରୁ ଜଣାଯାଉଛି—

ଗୋବିନ୍ଦ (୪), ହରି (୧୦), ଦାମୋଦର (୧୮), ନାରାୟଣ (୨୦, ୨୮), ମାଧୋଇ (୨୧), ବନମାଳୀ (୨୩), ମାଧବ, ମଧୁସୂଦନ (୨୫), ଜଗତଜୀବନ ପ୍ରଭୁ (୨୬), ପରମ ପୁରୁଷ (୨୧) ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ 'ପରମ ପୁରୁଷ' ଓ 'ଜଗତଜୀବନ ପ୍ରଭୁ' ବୋଲି ଜାଣି ମଧ୍ଯ ପୁତ୍ରସ୍ନେହ-ଆଧିକ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ଯଶୋଦା ପୁତ୍ର ପାଇଁ ବିଳାପ କରିଛନ୍ତି ।

ପରମ ପୁରୁଷ ମୋ ମାଧୋଇ
ପଦାନ୍ତ ମୁଁ ହେଉଥିଲି କୃଷ୍ଣ ମୁଖ ଚାହିଁ । ୨୧ ।
ଜଗତଜୀବନ ପ୍ରଭୁ ବେଢ଼ାଏ ନଇଲେ । ୨୬ ।

ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଯଶୋଦା ପାଇଥିଲେ ।

ଥରେ ପୁତ୍ର ହାଇ ମାରିବା ବେଳେ ମାତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଦିଶିଥିଲା ।

ହାଇ ଯେ ମାରଇ ପୁତ୍ର ତୁଣ୍ଡ,
ହୃଦରେ ଦିଶିଲା ତାର ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ । ୩୩ ।

କୃଷ୍ଣ ବସୁଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୋଲି ଯଶୋଦା ଜାଣିଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ସେ ଆଶଙ୍କା କରିଥିଲେ ଯେ କୃଷ୍ଣ ପୋଷ୍ୟ ମାତାପିତାଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗକରି ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀ ମାତାପିତାଙ୍କଠାକୁ ଚାଲିଗଲେ କି ଏବଂ ସେ ଫେରିବେ ନାହିଁକି ?

କୋଇଲି ଲୋ, ଧନ୍ୟ ସେହୁ ଦଇବକୀ ନାରୀ,
ଧର୍ମ୍ମ ଥିଲା ପୁତ୍ର ଗୋଟି ହୋଇଲା ତାହାର । ୧୯ ।
କୋଇଲି ଲୋ, ଫଳିବାକୁ ନାହିଁ ମୋର ଆଶ
ଫଳିବାର ଫଳ ଗଲା ବସୁଦେବ ପାଶ । ୨୨ ।

ବୋଲେ, ଖାଇବାର ପୁଅ, ଘଟଣ, ଗୁଟେକ, ବେଢ଼ାଏ, ଛନ୍ଦଣି, ବାନ୍ଧଣି ପ୍ରଭୃତି ଘରୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି କବିତାଟିକୁ ସରସ କରିଛନ୍ତି । 'ଝଗଡ଼ା' ଶବ୍ଦଟି 'ଝ' ପଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ଏକ ବୈଦେଶିକ ଶବ୍ଦ; କବିଙ୍କ ସମୟକୁ ଏହା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିବାରୁ ସେ ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

କବି ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ଯମକ ରକ୍ଷା କରିଥିବାରୁ ବହୁ ପଦକୁ ସୁନ୍ଦର କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ଟହ ଟହ ହସୁଥାନ୍ତି କୋଳେ ।
ଟଳ ଟଳ ହେଉଥାନ୍ତି ଟୁଳିବାର ବେଳେ । ୧୧ ।

ଛଳ ଛଳ ନୟନେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ । ୧୪ ।
ଝୁରୁ ଝୁରୁ ଲୁହ ନ ରହିଲା । ୯ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଆଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଓ ପ୍ରାନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ସ୍ଥିତି ଅନୁସାରେ ରହିଥିବାରୁ 'କୋଇଲି'ଟି ସୁଖପାଠ୍ୟ ହୋଇଛି ।

ଗଲା ପୁତ୍ର ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା (୧), କାହା ବୋଲେ (୧), ଖାଇବାର ପୁତ୍ର (୨), ଗଲା ପୁତ୍ର ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା (୩), ଘର ମୋର ନ ମଣନ୍ତି ନନ୍ଦ (୪), ନନ୍ଦ ଦେହ ପାଷାଣେ ଗଢ଼ିଲା (୪), ଚଳୁଥାଇ କଟୀର ମେଖଳୀ (୬), ଛୁଟେକ ମୁଁ ମାଇଲି ପୁରୁବେ (୭), ଯାଝା ବୋଲି ଭଣ୍ଡି ନେଲା ବସାଇ ରଥର (୮), ଝୁରୁ ଝୁରୁ ଲୁହ ନ ରହିଲା (୯), ଟହ ଟହ ହସୁଥାନ୍ତି କୋଳେ, ଟଳ ଟଳ ହେଉଥାନ୍ତି ଝୁଲିବାର ବେଳେ (୧୧), ଠକ ଭଣ୍ଡି ଗଲେ କୃଷ୍ଣ ନଇଲେ ବେଢ଼ାଏ (୧୨), ଛଳ ଛଳ ନୟନେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ, ଛଳଇ ନାସାର ମଣି ମୁକୁତାର ଫଳ (୧୪), ଥନ ଭାଙ୍ଗି କ୍ଷୀର ପାନ ଦେଲି, ଥିବର କାଳକୁ ପୁତ୍ର ଦେଖି ନ ପାରିଲି (୧୬) ପ୍ରଭୃତି ପଦ କବିଙ୍କର କବିତା ଲେଖିବା ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

କବି ଭାଗବତ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସୂଚନା ଦେଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି ।

କବି ବର୍ଗ୍ୟ 'ବ' ଓ ଅବର୍ଗ୍ୟ 'ବ' ଭିତରେ ଥିବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ଜାଣିଥିବା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । କାରଣ ସେ ଏ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣର ପଦମାନଙ୍କରେ ଉଭୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ରକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।

ବର୍ଗୀୟ 'ବ'—ବହୁତ ସହିଲି ତାଙ୍କ ଅଳି ।
ବଡ଼ାଇ ଶରଧା ଭାଙ୍ଗି ଗଲେ ବନମାଳୀ ।

ଅବର୍ଗ୍ୟ 'ବ'—ବୃନ୍ଦାବନ ନ ଶୋଭଇ ମୋର,
ବଂଶୀ କିଏ ବଜାଇବ ଯମୁନାର ତୀର ।

ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି—"ଯାହା ବୋଲି ଭଣ୍ଡି ନେଲି ବସାଇ ରଥର ।" ଏଠାରେ 'ରଥରେ' ସ୍ଥାନରେ 'ରଥର' ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କର ଯଥାଯଥ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଉନଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବି ଏଠାରେ ଏକ ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରଚଳିତ ରୀତିର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ବ୍ୟବହାର ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ତଦ୍ଭବ, ତତ୍ସମ ଓ ଦେଶଜ ଶବ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥିବାରୁ କବିଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ସୂଚନା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତାରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି ।

କବି ମାର୍କଣ୍ଡ ଓ କେଶବ କୋଇଲିର ସମୟ— ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ "କୋଇଲି"ର ସଂଖ୍ୟା କମ୍ ନୁହେଁ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ କେତୋଟି ଉଚ୍ଚ ଧରଣର କବିତା ଅଛି । 'କେଶବ କୋଇଲି' ଓଡ଼ିଆ କୋଇଲି ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ କବିତା ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ । କାରଣ, ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତକର୍ତ୍ତା ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହି କୋଇଲି ଉପରେ ଏକ ଟୀକା କରିଥିବାରୁ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବର କିମ୍ବା ସମସାମୟିକ ଲୋକ ହେବା ସମ୍ଭବ । ତେବେ ମାର୍କଣ୍ଡଙ୍କୁ ମହାଭାରତକର୍ତ୍ତା ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟର କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବର କବି ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର କବି ବୋଲି ମାର୍କଣ୍ଡଙ୍କୁ କୁହାଯାଇ ପାରିବ, କାରଣ ତାଙ୍କର କୋଇଲିଟି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଟୀକା କରିବା ପାଇଁ ମନ ବଳାଇ ନଥାନ୍ତେ । 'କେଶବ କୋଇଲି' ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଶିଶୁମାନଙ୍କର ପାଠ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବାରୁ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତା ସୂଚିତ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି କାରଣରୁ ଏହା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ କବିତା ବୋଲି କହିବା ପାଇଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ କାରଣ ନାହିଁ । ଦୀନକୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କ ଗୁଣସାଗର, ହରିଦାସଙ୍କ "କ-କ କାଳିନ୍ଦୀ ତୀରେ, ଖ-ଖ ଖେଳନ୍ତି ଧୀରେ" ଚଉତିଶା ମଧ୍ୟ 'କେଶବ କୋଇଲି' ପରି ସର୍ବତ୍ର ପଢ଼ା ହେଉଥିଲା ।

'କେଶବ କୋଇଲି'କୁ ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବ ପ୍ରଥମ କୋଇଲି କବିତା ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରୁନାହିଁ । କାରଣ, ବହୁ କୋଇଲିର କବିମାନଙ୍କ ସମୟ

ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜଣାଯାଉନାହିଁ । କେବଳ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସମୟରେ କିମ୍ବା ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଏହା ରଚିତ ହୋଇଥିବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣା ପଡ଼ୁଛି । ଏଥିରୁ ଏହା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଉଛି ଯେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରଚନା ସମୟ ମିଳୁଥିବା ପ୍ରାଚୀନ କୋଇଲି କବିତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ 'କେଶବ କୋଇଲି' ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ । କବିଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳିନାହିଁ । କବି ଜାତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସଂଜ୍ଞା 'ଦାସ' ଥିଲା ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ ।

କୋଇଲି କବିତା ଓ କେଶବ କୋଇଲିର ନାମକରଣ—ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁ କାଳରୁ 'ଦୂତ' କବିତା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମେଘଦୂତ, ହଂସଦୂତ, କୋକିଳଦୂତ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅତି ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ । କାଳିଦାସଙ୍କ ମେଘଦୂତ ଓ ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହଂସଦୂତ ବିଖ୍ୟାତ ରଚନା । ମେଘକୁ, ହଂସକୁ, କୋକିଳକୁ ଦୂତ କରି ନିଜର ଭାବରାଜି ବ୍ୟକ୍ତ କରି ତାହାକୁ ଶୁଣାଇ, ଏହିସବୁ ଭାବରାଜି ବାର୍ତ୍ତା ସ୍ୱରୂପ ନେଇ ଅନ୍ୟକୁ (ବିଶେଷତଃ ପ୍ରିୟ କିମ୍ବା ପ୍ରିୟା ନିକଟକୁ) ଦେବା ନିମିତ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥାଏ । ବିରହଜନିତ ଦୁଃଖବାଣୀ ବାର୍ତ୍ତାବହ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରିୟଜନଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ ହୃଦୟର ଦୁଃଖ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଲାଘବ ହୋଇଯାଏ । ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ କଥା । ଏହି ପନ୍ଥାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନିଜର ଦୁଃଖ ଅନ୍ୟକୁ ଜଣାଇ ହୃଦୟଭାର ଲାଘବ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯଶୋଦା 'କୋଇଲି'କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛନ୍ତି । 'କୋଇଲି'କୁ ସେ ଦୂତ କରି କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାକୁ ପଠାଇବା ବିଷୟ କବିତାରୁ ଜଣାଯାଉନାହିଁ ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ 'କୋଇଲି'ଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ କବି ଏହାକୁ 'କେଶବ କୋଇଲି' ବୋଲି ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ 'କେଶବ' ଶବ୍ଦର ଆରମ୍ଭରେ କୋଇଲି କବିତାର ଆଦ୍ୟପଦ 'କ' ଥିବାରୁ ଏହି 'କେଶବ' ନାମଟି କବି ନିର୍ବାଚନ କରିଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ ।

ମାତା ଯଶୋଦା ପୁତ୍ରର ମଥୁରାପୁରକୁ ଗମନ ଓ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାଗମନର ସମ୍ଭାବନା ନଥିବା ଆଶଙ୍କା କରି ମନର ଗଭୀର ଦୁଃଖ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛନ୍ତି । ପୁତ୍ରର ଗୁଣଗ୍ରାମ ବାହୁନେଇ ମାତା ଶୋକ କରୁଛନ୍ତି । ମାତାଙ୍କର ଶୋକ ହିଁ କବିତାଟିର ମୁଖ୍ୟ ଭାବ । ପ୍ରଥମେ ପୁତ୍ର ମଥୁରା ଯିବାର ବ୍ୟକ୍ତ କରିଦେଇ ମାତାଙ୍କର ହୃଦୟସ୍ଥ ଭାବରାଜିକୁ କ୍ରମରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶିଶୁଲୀଳା, ପିତା ନନ୍ଦଙ୍କ ମାନସିକ ଦୁରବସ୍ଥା, ବସୁଦେବ-ଦେବକୀଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି କବିତାଟିରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଶୋଦାଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରହଯନ୍ତ୍ରଣା ଏହିସବୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ନାତ ହୋଇ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣବଳରାମଙ୍କ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ସମ୍ପର୍କୀୟ କେତୋଟି ପଦ ଦେଇ କବିତାଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିତାଟି ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ହୋଇପାରି ଥାଆନ୍ତା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ କେନ୍ଦ୍ର ଭାବର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟକୁ ହ୍ରାସ କରୁନାହିଁ, ପରିପୂରକ ହୋଇ ରହିଅଛି ।

କବି ଦାମୋଦର

କବି ଦାମୋଦରଙ୍କ 'ରସକୋଇଲି ଚଉତିଶା' ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଜନପ୍ରିୟ ଚଉତିଶା । ରସକୋଇଲି ବା ରସକୁଲ୍ୟା ରାଗଟି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅତି ଜନପ୍ରିୟ ରାଗ । କବି ଏହି ଜନପ୍ରିୟ ରାଗରେ ଚଉତିଶାଟି ରଚନା କରିଥିବାରୁ ତାହାର ନାମ ରସକୋଇଲି ଚଉତିଶା ଦେଇଛନ୍ତି ।

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିରହ, ମିଳନ, ବିହାର ଏହି ଚଉତିଶାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ । କଦମ୍ବ ଗଛମୂଳେ 'କଳା କଳେବର ରଙ୍ଗା ଅଧର' କହ୍ନାଇଁଙ୍କୁ ଦେଖିବା ବେଳୁ ଓ ତାଙ୍କର ମୁରଲୀନାଦ ଶୁଣିବା ବେଳୁ ରାଧା 'ଘାଉଆ ହରିଣୀ' ପ୍ରାୟ ହୋଇ ସଖୀକୁ ଡାକି କହୁଛନ୍ତି—

ନିବେଦନ ମୋର ଘେନ ଗୋ
ନଚେଁ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ଦେଇ ମୋତେ ରଖ
ଆଜହୁଁ ତୋର ଅଭିନ୍ନ ଗୋ ।

'ଝିମିଣ୍ଟକେ' 'ଦୂତ' ସେଠାରୁ ଯାଇ 'ଝାଉକାରେ' 'କୁଞ୍ଜ ବନରେ' ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ରାଧାଙ୍କ ସନ୍ଦେଶ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କହିଲା । କୃଷ୍ଣ ସମ୍ମତି ଜଣାଇବାରୁ ରାଧାଙ୍କୁ ସେ ସନ୍ଦେଶ ଦେଲା । ରାଧା ଆନନ୍ଦରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ବେଶଭୂଷାରେ ସଜ ହେଲେ । ପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମିଳନ ହେଲା ।

କବି ଏ ବିଷୟକୁ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଚଉତିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦରେ କବିତ୍ୱର ଶକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଭାବ, ଭାଷା ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଅତି ଉଚ୍ଚଧରଣର ହୋଇଛି । ଏହି କାରଣରୁ ଏହି ଚଉତିଶାର ଆଦର ବହୁତ ।

୧ । ନୟନେ ତା' ରୂପ ଦେଖିଲି ଯାହା, ନପାରଇ କହି ବଚନେ ତାହା
ନରୁଚଇ ମୋତେ ସଦନସୁଖ, ନ ଦେଖି ଦେଖିଲି କଳାଶ୍ରୀମୁଖ ସେ
ନିବେଦନ ମୋର ଘେନ ଗୋ,
ନିଚେଁ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ଦେଇ ମୋତେ ରଖ
ଆଜନ୍ମୁଁ ତୋର ଅଭିନ୍ନ ଗୋ । ୫ ।

୨ । ଜମ୍ବୁନଦ ଜିଣି ପୀତବସନ, ଦାମିନୀ ଜଳଦ ମେଘେ ଯେସନ
ଜଡ଼ିତ ବେନି ଫରହର ଉଡ଼େ, ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ରବୃନ୍ଦ ଦେଖି ଯୋଗ ଛାଡ଼େ ସେ
ଯେଉଁ ଶୋଭା ଜଗବନ୍ଧୁ ଯେ,
ଯୁବତୀ ଜୀବନ କେତେକ ମାତର
ଦେଇ ରଖ କୃପାସିନ୍ଧୁ ଯେ । ୮ ।

୩ । ନୟନରୁ ନୀର ନ ରହେ ତାର, ନିରନ୍ତରେ ନାମ ଜପଇ ତାର
ନ ରୁଚଇ ଅନ୍ନ ନ ମାଡ଼େ ନିଦ, ନତନୁ ଫୁଲଶରେ ତନୁ ଭେଦ ସେ
ନ ଜୀଅଇ ତୋ ନ ଗଲେ ଯେ,
ନିଚେଁ ତିରୀହତ୍ୟା ଦୋଷକୁ ପାଇବୁ
ନାରୀଶିରୋମଣି ମଲେ ଯେ । ୧୦ ।

ଏ ଚଉତିଶାଟିରେ କବି ରାମ୍ବି (ରହି), ନଟେଁ (ନଷ୍ଟସ୍ୱେ), ତିରି (ସ୍ତ୍ରୀ), ଝିମଣ୍ଣ (ଶୀଘ୍ର), ପୋଇ (ପୁଅ), ଦୂତାଇ (ଦୂତୀ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

ରାମ୍ବି—କହଇ ରାମ୍ବି ସଖୀ ଦୂତିକାକୁ । ୧ ।
ନଟେଁ—ନଟେଁ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ଦେଇ ମୋତେ ରଖ । ୫ ।
ତିରି—ନଟେଁ ତିରିହତ୍ୟା ଦୋଷକୁ ପାଇବୁ । ୧୦ ।
ଝିମଣ୍ଣ—ଝିମଣ୍ଣକେ ଦୂତି ତହୁଁ ଚଳିଗଲା । ୯ ।
ପୋଇ—ଠିକ ନୋହୁ ଆମ୍ଭେ ବାଳୁତ ପୋଇ । ୧୨ ।
ଦୂତାଇ—ଠିକ କଥା କ କେ କହୁଁ ଦୂତାଇ ଯେ । ୧୨ ।

କଳଶା ଚଉତିଶା ଭଳି ଏ ଚଉତିଶାଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । କିନ୍ତୁ କବିଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାଦାନ ମିଳି ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର କବିମାନେ ରସକୁଲ୍ୟା ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁତ ଚଉତିଶା ଲେଖିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ କବି କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ "ରସକୁଲ୍ୟା ବାଣୀରେ ଗାଇବ" ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ଧରଣୀଧର ମିଶ୍ର

ଧରଣୀଧରଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅନୁବାଦ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ବହୁ ଆଦର ଲାଭ କରିଛି । ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଲଳିତ-ପଦାବଳୀ ଅନୁବାଦ ପାଇଁ ସହଜ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ଜୟଦେବଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମ । ଓଡ଼ିଶାରେ ତାଙ୍କର କବିପ୍ରତିଭା ଓ ବୈରାଗ୍ୟର ବିକାଶ । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଉତ୍କଳ-ରାଜଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ସମୟରେ କବି-ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଜୟଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ଏକ ଅଭିନବ ଜାଗରଣ ଧର୍ମଜଗତରେ ଓ କାବ୍ୟଜଗତରେ ଆଣିଥିଲା । ନିମ୍ବାର୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମତବାଦ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଟୀକା ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ପ୍ରଚାର ଦିଗରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୌରବର ପରିସର ବୃଦ୍ଧି ଦିଗରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଧରଣୀଧର କେବେ କେଉଁଠାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତାହା ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗର ଅନୁବାଦ "ମଣୋହ୍ନ ଭିଆଇ ଜନକ ରାଯ୍ୟେ" ବାଣୀରେ ଗାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ଏ ବାଣୀଟି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ରାମବିଭା କାବ୍ୟର ସପ୍ତମ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ପଦ । ପଦଟି ହେଉଛି—

ମଣୋହ୍ନ ଭିଆଇ ଜନକ ରାଯ୍ୟେ । ଉତ୍ତରେ ରାମ ସନ୍ନିଧକୁ ଆୟେ ।
ବୋଲନ୍ତି ଭିତରକୁ ଯିବା ରାମ । ଆମ୍ଭ ଋଷିଙ୍କର ଏହୁ ଆଶ୍ରମ ।

ଏହାର ରାଗ କେଦାର । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ଘୁମୁସରର ରାଜା ଓ କବି ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି । ଶାରଳା ଦାସ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି । ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ଖ୍ରୀ: ୧୬୩୭ ଠାରୁ ୧୭୦୧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରର କବି । ଧରଣୀଧର ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି । ଏହାଛଡ଼ା ଆଉ ବେଶି କିଛି ଜଣା ଯାଉନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୭୧୭ରେ ଲିଖିତ ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଟୀକାଯୁକ୍ତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଏକ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ ଟୀକାକାର 'ଧରଣୀଧର ମିଶ୍ର' ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଧରଣୀଧର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଯେଉଁ ଅର୍ଥ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହାର ଟୀକା ନ-ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତିରେ ଉଦ୍ଧବ ନାମରେ ଆଉ ଜଣେ କରିଛନ୍ତି । ଉଦ୍ଧବ କମାର-କୁଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଗୁରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶ ଦେବାରୁ ସେ ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଅନୁବାଦକୁ ଟୀକା କଲେ । ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର ଭାଗବତର ଟୀକା କରିଥିବା କଥା ଉଦ୍ଧବ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଅନୁବାଦ ଅତି ସରଳ ଓ ମଧୁର ପଦାବଳୀଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ଉଦ୍ଧବଙ୍କ ଟୀକା ମଧ୍ୟ କିଛି କମ୍ ନୁହେଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରୁ କେତୋଟି ପଦ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

(୧) ଶ୍ରୀତକମଳାକୁଚମଣ୍ଡଳ ଧୃତକୁଣ୍ଡଳ କଳିତଲଲିତ ବନମାଳ
ଜୟ ଜୟଦେବ ହରେ ।

ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଅନୁବାଦ—

କମଳାକୁଚମଣ୍ଡଳ ଆଶ୍ରୟ ଯାହାର
ମନୋହର ବନମାଳା ଶୋଭିତ ହୃଦର ।

ଉଦ୍ଧବଙ୍କ ଅର୍ଥ—

କମଳା କୁଚ ଯେ ମଣ୍ଡଳ । ଆଶ୍ରିତ ମଦନ ଗୋପାଳ ।
କଳିତ ଲଳିତ ସୁନ୍ଦର । ବନମାଳ ସ୍ୱେ ଲମ୍ବେ ଉର ।
ମକରାକୃତ ଯେ କୁଣ୍ଡଳ । ଅତି ଶୋଭିତ ଗଣ୍ଡ ସ୍ଥଳ ।
ହେ ଦେବ ହରେ ଜୟ ଜୟ । ଭକ୍ତଙ୍କୁ ତୋର ଅନୁଗ୍ରହ ।
ଭକତ ଆରତ ନିବାରୁ । ସେହୁଁ ତୁ ହରେ ନାମ ଧରୁ ।

(୨) ଚନ୍ଦନଚର୍ଚ୍ଚିତ ନୀଳକଳେବର ପୀତବସନ ବନମାଳୀ
କେଳିଚଳନ୍ମଣିକୁଣ୍ଡଳମଣ୍ଡିତ ଗଣ୍ଡଯୁଗ ସ୍ମିତଶାଳୀ
ହରିରିହ ମୁଗ୍‌ଧବଧୂନିକରେ ବିଳାସିନୀ ବିଳସତି କେଳିପରେ ।

ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଅନୁବାଦ—

ନୀଳକଳେବର ହରି, ଶୋହେ ଚନ୍ଦନ
କଟୀତଟେ ପୀତ ପଟ ସେ ପରିଧାନ ।
ମଣ୍ଡିତ ଗଣ୍ଡଯୁଗଳେ, ମଣିକୁଣ୍ଡଳ
ଲୀଳାଏ ଚଳନ୍ତେ ଶୋହେ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ।
ବିଳାସିନୀ ନାନା ରଙ୍ଗେ, କରନ୍ତି କେଳି
ବଜାଇ ସୁସ୍ୱରେ ବେଣୁ, ଶ୍ରୀବନମାଳୀ ।

ଏ ଛଅଟି ଚରଣକୁ ଉଦ୍ଧବ ୩୪ଟି ଚରଣରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

(୩) ଅଶାନ୍ତରେ ଚ କୁଳଟାକୁଳବର୍ତ୍ମପାତ
ସଂଜାତ ପାତକ ଇବ ସ୍ଫୁଟଲାଞ୍ଛନ ଶ୍ରୀଃ
ବୃନ୍ଦାବନାନ୍ତରମଦୀପୟଦଂଶୁଜାଳୈ
ର୍ଦ୍ଦିକ୍‌ସୁନ୍ଦରୀବଦନ ଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୁ ରିନ୍ଦୁଃ ।

(୭ସ । ଇତ୍ୟାଦି)

ଧରଣୀଧର—

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ଶୁଣ ରସ, ସଖି ପେଶି ଗୋବିନ୍ଦର ପାଶ,
ଏକାକୀ ହୋଇ ସେ ଘୋର ଅରଣ୍ୟରେ ନଶିଅନ୍ଧାରେ
ନାହିଁନା ତ୍ରାସ ସେ ସୁନ୍ଦରୀ ।

ଚରଚ୍ଚରହେ ଆକୁଳ ଚିତ୍ତର ତନୁ ପୂରିଛି ମଦନ ଜ୍ୱର
କପୋଳ ତଳେ ପଦ୍ମକର ଦେଇ ସେ ବସିଅଛି
ଅତି ଶୋକଭରେ ସେ ସୁନ୍ଦରୀ ।

ଆଉ ଏକ ଶ୍ଲୋକ—

(୪) ପ୍ରସରତି ଶଶଧର ବିମ୍ବେ ବିହିତ ବିଲମ୍ବେ ଚ ମାଧବେ ବିଧୁରା
ବିରଚିତ ବିବିଧ ବିଳାପଂ ସା ପରିତାପଂ ଚକାରୋଚ୍ଚୈଃ ।
କଥିତ ସମୟେଽପି ହରିରହହ ନ ଯଯୌ ବନଂ
ମମ ବିଫଳମିଦମମଳମପି ରୂପଯୌବନଂ
ଯାମି ହେ କମିହ ଶରଣଂ ସଖୀଜନବଚନବଞ୍ଚିତା ।

ଧରଣୀଧର—

ଏସନକ ସମୟରେ ତହିଁ, ଉଦେ ହୋଇଲା ରଜନୀସାଇଁ
ଅଭିସାରୀ ପଥ ନିରୋଧିଲା ଯହୁଁ ତଥି ଦୋଷରେ
କଳଙ୍କ ବିନ୍ଧ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରମା
ତାର ଦୀପ୍ତିକିରଣ ଆଭା ସେ । ବୃନ୍ଦାବନେ ସୁରଙ୍ଗ ପ୍ରକାଶେ
ପୂର୍ବଦିଗେ ନାରୀ ବଦନତିଳକ କିଏ ଚନ୍ଦନ ବିନ୍ଦୁ ପ୍ରକାଶେ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ।

ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅନୁବାଦ ବଡ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ । ଜୟଦେବଙ୍କ ଭାବକୁ ଭଲ ଭାବରେ ସେ ଅନୁବାଦରେ ଫୁଟାଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଅନୁବାଦ ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ-ଅନୁବାଦ-ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ।

ଉଦ୍ଧବଙ୍କ ଗୁରୁ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର 'ରସକଳ୍ପଦ୍ରୁମ' ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ସେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭାଗବତରୁ ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭାଗବତର ଟୀକା କରିଥିବା କଥା ଉଦ୍ଧବ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ତାହା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର 'ରସକଳ୍ପଦ୍ରୁମ'ରେ ଗଜପତି (ନାଗରାଜ) କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ହରେକୃଷ୍ଣଦେବଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ରାଜାଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ହରେକୃଷ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୧୫-୧୭୨୧)ରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଉଦ୍ଧବ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ଧରଣୀଧରଙ୍କ ଟୀକା-ଅନୁବାଦ ଅବଲମ୍ବନରେ ଟୀକା କରି ପଦ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଧରଣୀଧର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମସାମୟିକ କିମ୍ବା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଧରଣୀଧର ମିଶ୍ରଙ୍କ ଟୀକା ଉପାଦେୟ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର ସ୍ୱୀକାର କରିଥିବାରୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଛି । ଏହି ଗୌରବ ଲାଭ ପାଇଁ ଅନେକ ସମୟ ଲାଗିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ଧରଣୀଧର ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର କବି ଥିଲେ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ, ଅତି ଆଦରଣୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ଧରଣୀଧର ଏହି ସମୟରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିବେ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ପରେ । ଅନୁମାନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଏହିସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଉଛି । ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ନ ମିଳିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁମାନକୁ ହିଁ ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଶ୍ରେୟ ।

ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ—(ଖ) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ

ଯୁଗ ପରିଚୟ:—

ଗଙ୍ଗବଂଶ-ରାଜତ୍ୱରେ ଉତ୍କଳର ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉନ୍ନତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜନୀତି, ସାହିତ୍ୟ, କଳା ବିଶେଷତଃ ଶିଳ୍ପକଳା, ଧର୍ମ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ କୋଟୀର ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟବିସ୍ତାର, ଉତ୍କଳ-ଆନ୍ଧ୍ର-କର୍ଣ୍ଣାଟ-ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତିର ଶୋଭନ ମିଶ୍ରଣ, ବିରାଟକାୟ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ, କୋଣାର୍କ ସଦୃଶ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ଶିଳ୍ପକଳା ସୃଷ୍ଟି, ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ଜନମନୋରଞ୍ଜନକାରୀ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟ ଓ ଅଲୌକିକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଭଣ୍ଡାର 'ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ'ର ରଚନା, ରାମାନୁଜ-ଜୟଦେବ-ମଧ୍ୱ-ନରହରିତୀର୍ଥ ପ୍ରଭୃତି ଦାର୍ଶନିକ ମତ ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଶୁଭାଗମନ ଓ ଅବସ୍ଥିତି ଏହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ । ଏହି ଯୁଗର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନା ମିଳି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରତି ଲୋକସାଧାରଣ ଓ ଶାସକମଣ୍ଡଳୀ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଉଥିବା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶା ବହୁ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲା ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ-ରାଜତ୍ୱରେ ଉନ୍ନତିଧାରା ଅତିମାତ୍ରାରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ବହୁ ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଐକ୍ୟରକ୍ଷା ଶୀର୍ଷ ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆରେ ବହୁ କବି ଅନେକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବହୁ ଧର୍ମ୍ମ-ପ୍ରଚାରକ ଧର୍ମ-ପ୍ରବାହକୁ ଅଖଣ୍ଡ ରଖି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ପରଂପରା—ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ବହୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଉଥିଲା । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମୟରେ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାତ୍ମା ରାମାନୁଜ ପୁରୀକୁ ଆସି ତାଙ୍କ ମତ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ନିମ୍ବାର୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜୟଦେବ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ-ଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ବହୁତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି । ଏ ସମୟରେ ମିଥିଳାର ବିଶିଷ୍ଟ କବି ବିଦ୍ୟାପତି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିବାର ଲୋକମୁଖରେ ଶୁଣାଯାଏ । ଚଣ୍ଡୀଦାସଙ୍କ ବ୍ରଜଭାଷାରେ ଓ ବଂଗଭାଷାରେ ଲିଖିତ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ ସମୟରେ ପ୍ରଚାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ପୁଣି, ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ପୁରୀ ଅବସ୍ଥାନ ସମୟରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଚଣ୍ଡୀଦାସ ଓ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀର ବହୁତ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଉଥିଲା ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ରାମାନନ୍ଦସ୍ୱାମୀ ନିଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାମାନନ୍ଦୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ପୁରୀକୁ ଆସି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ମହାତ୍ମା କବିର ପୁରୀକୁ ଆସି ରାମନାମ ପ୍ରଚାର କରି ସର୍ବଧର୍ମସମନ୍ୱୟ ହିଁ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଗୋସ୍ୱାମୀ ତୁଳସୀଦାସ ପୁରୀକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ରାମନାମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାବା ଗୁରୁ ନାନକ ଶିଖଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ପୁରୀକୁ ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର

ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଗୁରୁ ନାନକଙ୍କ ପୁତ୍ର ଉଦାସୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ର, ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁରୀକୁ ଆସି ନିଜ ନିଜର ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ, ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ ଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବ୍ରଜପନ୍ଥୀ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସହିତ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମର ଆଦର ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସିଂହାଚଳର ନୃସିଂହନାଥ, ଶ୍ରୀକୂର୍ମର ଶ୍ରୀକୂର୍ମନାଥ, ପୁରୀର ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଧାନ ବୈଷ୍ଣବପୀଠ ରୂପେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବିବେଚିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଗୋଦାବରୀତଟସ୍ଥ ଧବଳେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ମୁଖଲିଙ୍ଗର ଶତାଧିକ ଶିବ ମନ୍ଦିର, ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଶିଖରସ୍ଥ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଶତାଧିକ ଶିବ ମନ୍ଦିର, କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଶିବପୀଠ ରୂପେ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଥିଲା । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ବିରଜା, ସାରଳା, ଚର୍ଚ୍ଚିକା, ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ବିମଳା, ଭଗବତୀ, ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ତାରାତାରିଣୀ, ବାଗ୍‌ଦେବୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଶାକ୍ତପୀଠ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠ ଓ ତୀର୍ଥ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଥିବାରୁ ଧର୍ମରେ ସମଭାବ ବା ସର୍ବଧର୍ମ-ସମନ୍ୱୟଭାବ ଦେଶରେ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦେଶରେ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ଚର୍ଚ୍ଚା, ସବୁ ମତବାଦ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଂସ୍କୃତିର ବହୁମୁଖୀ ବିକାଶ ସଂଘଟିତ ହେଉଥିଲା ।

ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ପ୍ରାୟ ସବୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ ପୁରୀକୁ ଆସିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେ ଜଣ ବର୍ଷାଧିକ କାଳ ପୁରୀରେ ରହି ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ପୁରୀକୁ ଆସିବା ଓ ଯିବା ବାଟରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ସେମାନେ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଉଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶରାଜତ୍ୱର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ, ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜତ୍ୱରେ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ପରଂପରା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଭାବରେ ରହିଥିଲା । ସମ୍ପ୍ରଦାୟ-ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କର ପ୍ରଚାର ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଆଗ୍ରହକୁ ବହୁ ଗୁଣରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ କରିଥିଲା ।

ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମପ୍ରବାହ—ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅଛି । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ମାନବ ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ସତ୍ୟଯୁଗରେ ସେ ସହସ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିସାରି ଅସଂଖ୍ୟ ଗୋଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଗାଈମାନଙ୍କ ଝାପୁରେ ଖୋଳିହୋଇ ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀ ହୋଇ-ଯାଇଥିଲା । ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀର ନାମ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ । ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ବାସ କରୁଥିବା କଚ୍ଛପଗୁଡ଼ିକ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ସମୟରେ ପୃଥିବୀର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଜୀବ ବୋଲି ବେଦବ୍ୟାସ ବନପର୍ବରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବିଷ୍ଣୁ ନୀଳମାଧବ ରୂପରେ ଏଠାରେ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ପୁଣି ପ୍ରଳୟକାଳରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବାଳକୃଷ୍ଣ ରୂପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର କଳ୍ପବଟ ମୂଳରେ ବଟପତ୍ରରେ ଭାସମାନ ହେଉଥିଲେ । ପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ଉତ୍କଳରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆରାଧନା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ବୃହତ୍ ନାରଦୀୟ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଆରାଧନାର ବିବରଣ ଥିବାରୁ ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଆରାଧନାର ପ୍ରଚଳନ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ।

ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ବୈଷ୍ଣବ କ୍ଷେତ୍ର ଅଛି । ପୁରୀର ଗୁଣ୍ଡିଚାମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଥିବା ନୃସିଂହନାଥ, ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲାର ବଡ଼ାଲି ନରସିଂହନାଥ, ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର କ୍ଷୀରଚୋରା ଗୋପୀନାଥ, ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରିର ପର୍ଶୁରାମ, ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ମାଧବ, ଖଣ୍ଡପଡ଼ା ନିକଟସ୍ଥ କଣ୍ଟିଲୋର ନୀଳମାଧବ, ନୟାଗଡ଼ ଓଡ଼ଗାଁର ରଘୁନାଥ, ଯାଜପୁରର ବରାହନାଥ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅନନ୍ତବାସୁଦେବ, ସିଂହାଚଳର ନୃସିଂହନାଥ, ଶ୍ରୀକୂର୍ମର ଶ୍ରୀକୂର୍ମନାଥ ପ୍ରଭୃତି ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଆରାଧନା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଚାଲି ଆସିଛି ।

ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଚଳନ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ମହାଭାରତର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଉତ୍କଳର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଷ୍ଣୁ ଆରାଧନା ବହୁକାଳରୁ ଥିବା କୁହାଯିବ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମହାଭାରତ ଅପେକ୍ଷା ଅର୍ବାଚୀନ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବାସୁଦେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ବାସୁଦେବଙ୍କ ଆରାଧନା ସହିତ ରାଧା କିମ୍ବା ରୁକ୍ମିଣୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ସତ୍ୟଭାମା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର କିଛି ସମ୍ପର୍କ ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବାସୁଦେବ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଅଷ୍ଟପଟ୍ଟମହିଷୀଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବା ଦେଖାଗଲା । ପୁଣି ଏହାର ବହୁ ପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ରାଧାଙ୍କ ଆରାଧନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଉତ୍କଳରେ ଅନନ୍ତବାସୁଦେବ, କୃଷ୍ଣବାସୁଦେବ, ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ଆରାଧନା ହିଁ ପ୍ରାଚୀନ । ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ବଟକୃଷ୍ଣ, ହରସହଦେବ, ଅନନ୍ତବାସୁଦେବ ପ୍ରଭୃତି କୃଷ୍ଣମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେବଳ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଅଛି । ସିଂହାସନମାନଙ୍କରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ରାଧାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ପୁଣି ଏଠାରେ କୌଣସି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ପାଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଆରାଧନା ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଏଠାରେ ରାଧାଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନାହିଁ । ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣର ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣବାସୁଦେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ରାଧାଙ୍କ ସତ୍ତା ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, ବୃହତ୍ ନାରଦୀୟ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାଧାଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।

ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ପ୍ରଭଞ୍ଜନ ବର୍ମା 'ପରମ ଭାଗବତ' ଥିଲେ । ଷଷ୍ଠ-ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶୈଳୋଦ୍‌ଭବ ବଂଶର ରାଜା ମଧ୍ୟମରାଜଙ୍କ ଏକ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ହରିଙ୍କ ବାମନ ଅବତାରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କରବଂଶୀୟ କେତେକ ରାଜାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆୟୁଧ ଶଙ୍ଖର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ଏହି ବଂଶର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ଶାସନକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ଞୀ ତ୍ରିଭୁବନ ମହାଦେବୀ ନିଜକୁ

'ପରମ ବୈଷ୍ଣବୀ' ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି । ବିଦ୍ୟାଧର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରପୌତ୍ର, ଶୀଲାଭଞ୍ଜଙ୍କ ପୁତ୍ର ରଣକ ଶ୍ରୀଶତ୍ରୁଭଞ୍ଜଦେବ ନିଜକୁ 'ପରମ ବୈଷ୍ଣବୋମାତା-ପିତୃପଦାନୁଧ୍ୟାତୋ' ବୋଲି ନିଜ ତାମ୍ରଶାସନରେ କହିଛନ୍ତି । ଯଯାତି (ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପୁନର୍ବାର ଉଦ୍ଧାର କରି ନୂତନ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ବୋଲି ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି । ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯଯାତିଙ୍କ ସମୟରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁରୀକୁ ଆସି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଧାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା କଥା ତାମ୍ରଶାସନରୁ ମିଳୁଛି । ସେହି ସମୟରେ ରାମାନୁଜ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ ମତର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ରାଧାବଲ୍ଲଭ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ବୈଷ୍ଣବ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ଉତ୍କଳରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଛି । ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରାଷ୍ଟ୍ରର ମନ୍ତ୍ରୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନରହରି ତୀର୍ଥ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଧାରାକୁ ବର୍ଦ୍ଧିତ କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ବୈଷ୍ଣବ ଚିନ୍ତାଧାରା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି ।

ରାଜ୍ୟର ଶାସକମାନେ ଧର୍ମ୍ମ ଓ ବିଦ୍ୟାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିବିଧ ଧର୍ମ୍ମମତବାଦସମ୍ମତ ଦାର୍ଶନିକ ଗ୍ରନ୍ଥ, କାବ୍ୟ, ନାଟକ, କବିତା ରଚନା କରିଥିଲେ । ନିଜେ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ସୁନାମ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ନାତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଅମଳରେ ଭକ୍ତିର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବହୁ ବିଷ୍ଣୁମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ବିବିଧ ବିଷ୍ଣୁମନ୍ଦିରର ସଂସ୍କାର, ଦେବତାମାନଙ୍କ ସେବାପୂଜା ପ୍ରଭୃତିର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ସ୍ୱୟଂ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ

ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ କୃତ୍ୟାକୃତ୍ୟ ଭିତରେ ଭାଗବତ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଶ୍ରବଣ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ବିଷ୍ଣୁମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ନିଜେ ବିଷ୍ଣୁଲୀଳା ସମ୍ପର୍କରେ ସଂସ୍କୃତରେ କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ କବି ଭକ୍ତି ଓ ବୈଷ୍ଣବ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ କବି ଡିଣ୍ଡିମ ଜୀବଦେବାଚାର୍ଯ୍ୟ, କବିଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଦିବାକର ମିଶ୍ର, କବୀନ୍ଦ୍ର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ଭାରତର ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯୋଗୁଁ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଜୀବଦେବାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ରାଜଗୁରୁ ବଂଶର ବହୁ ଲୋକ ଭକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବାରୁ ଦେଶରେ ରାଜା ଓ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଦେଶରେ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଥିବାରୁ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଉନଥିଲେ । ଏ ଦେଶର ବହୁ କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ବିବିଧ ବିଷୟରେ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବା ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୭-୯୮ରେ ସିଂହାସନାରୋହଣ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କର ବୟସ ସତର ହୋଇଥିଲା । ସେ ସିଂହାସନରେ ବସିବା ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲିପ୍ତ ରହିଲେ । ସେ ଯୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟରେ ସାରା ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ବିରାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳକୁ ସେ ବହୁବାର ଯାଉଥିଲେ । ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ବହୁ ସମୟ ଅତିବାହିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚା, ଧର୍ମାଚରଣ ପ୍ରଭୃତି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେ ଅବହେଳା କରୁନଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ସେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣବାସୁଦେବ ଭକ୍ତି ପ୍ରଚାର କରିବାରେ ଦ୍ୱିଧା ବୋଧ କରୁନଥିଲେ । ଜୀବଦେବ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ୧୭ ଅଙ୍କରେ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୦ରେ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭକ୍ତିଭାଗବତ ମହାକାବ୍ୟ ଗୋଦାବରୀ ତୀରରେ ସମାପ୍ତ

କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଜୀବଦେବାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବୟସ ପଞ୍ଚତିରିଶ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବୟସ ତିରିଶ ହୋଇଥିଲା । ଜୀବଦେବ ରାଜାଙ୍କ ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ ଥିଲେ । ଭାଗବତର ଦଶମସ୍କନ୍ଧର ଚରିତକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସେ ୩୨ ସର୍ଗ ବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ମହାକାବ୍ୟଟି ରଚନା କରିଥିଲେ । ଜୀବାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦିବାକର କବିଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ କୃଷ୍ଣଲୀଳା ବିଷୟକ 'ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ', 'ଭାରତାମୃତ ମହାକାବ୍ୟମ୍' ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହି କାବ୍ୟଟି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । କବୀନ୍ଦ୍ର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ସଂସ୍କୃତରେ 'ଦଶଗ୍ରୀବ ବଧ ମହାକାବ୍ୟ' ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ରାମାନନ୍ଦରାୟ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ବିଖ୍ୟାତ 'ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥବଲ୍ଲଭ ନାଟକ' ସଂସ୍କୃତରେ ରଚନା କରି ଯଶ ଅର୍ଜିଥିଲେ । ଏହି ନାଟକର ଅପର ନାମ 'ରାମାନନ୍ଦ ସଙ୍ଗୀତ ନାଟକମ୍' । ନାଟକଟି ପାଞ୍ଚଟି ଅଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ—ପୂର୍ବରାଗ, ଭାବପରୀକ୍ଷା, ଭାବପ୍ରକାଶ, ଶ୍ରୀ ରାଧାଭିସାର, ଶ୍ରୀ ରାଧାସଙ୍ଗମ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଶ୍ରୀମତୀ ରାଧାଙ୍କ ପ୍ରେମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହିଁ ଏହାର ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ । ନାଟକଟି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଆଦେଶରେ ପୁରୀରେ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯ରେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିଲା । ନାଟକଟି ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ତୁଲ୍ୟ ଲଳିତ ପଦାବଳୀରେ ରଚିତ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପରେ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ସହିତ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୦ରେ ଆଲାପ କରି ରାଧାକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଭକ୍ତିସମ୍ପର୍କୀୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣି ପରମ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ବ୍ରହ୍ମଗିରି ଅଞ୍ଚଳରେ ବେଣ୍ଟପୁର ଗ୍ରାମରେ କରଣକୁଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତା ଭବାନନ୍ଦ ରାୟ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଓ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ରାମାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର । ଅନ୍ୟ ଭାଇମାନେ ଗୋପୀନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ, କଳାନିଧି ପଟ୍ଟନାୟକ, ସୁଧାନିଧି ପଟ୍ଟନାୟକ, କାଶୀନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ । ଭାଇମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେ ଜଣ ଉଚ୍ଚ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ନିଜେ ରାମାନନ୍ଦ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ରାଜଧାନୀ ଗୋଦାବରୀ ତୀରସ୍ଥ ବିଖ୍ୟାତ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ରାଜ୍ୟପାଳ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ରାୟଙ୍କ

ଖୁଡ଼ୁତାପୁଅ ଭାଇ ଶିଖି ମହାନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କ (ଶିଖିଙ୍କ) ଭଗିନୀ ମାଧବୀ ଦେବୀ ମଧ୍ୟ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ଓ କବି ଥିଲେ । ମାଧବୀ ଦେବୀ 'ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ନାଟକମ୍' ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକ ଲେଖି ସୁଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । (Sanskrit Manuscripts: Orissa Museum).

ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୈଷ୍ଣବ ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଶ୍ରୀ ନିମ୍ବାର୍କାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପନ୍ଥାର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ବୈଷ୍ଣବ ମହାକବି ଜୟଦେବ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତିର ଆରାଧନା ପାଇଁ ବହୁ ମଠ-ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ ଶହ ବା ତିନି ଶହ ବର୍ଷ ପରେ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ସଂସ୍କୃତରେ 'ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ରଚନା କରି ଏହାର ଆଦର ବୃଦ୍ଧି କରିଥିଲେ । ସେ ସ୍ୱକୃତ 'ଅଭିନବ ବେଣୀସଂହାର'ରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଯୁଗଳଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିଚନ୍ତି ।

ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ କବି ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣପ୍ରେମ-ପନ୍ଥୀଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ରର ଆଦର ବହୁ ଦିନରୁ ରହି ଆସିଛି । ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱରେ ମୁଗ୍‌ଧ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି କାରଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ର ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତି ପ୍ରିୟକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଓ ଭକ୍ତି, ରାୟ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଭକ୍ତି ଓ ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାରରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ପାଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ-ଦେବ, ତାଙ୍କର ସଖା ଓ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏହାର ବହୁଳ ପ୍ରସାରରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତିର ପ୍ରବାହ ବଳିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଏହି ପ୍ରବାହର ଫଳ ।

ଜଗନ୍ନାଥ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ—ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ଭିତରେ ବହୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଥିବାରୁ ସମୟ ସମୟରେ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ବିରୋଧଭାବ ଦେଖା ଯାଉଥିଲା । ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ କମ୍ ନ ଥିଲା । ଏକେଶ୍ୱରବାଦ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏସବୁ ମତବିରୋଧର ଅବସାନ ଘଟିବା ସହଜ ହେବ ବୋଲି କେହି କେହି ଧର୍ମଗୁରୁ ଶୂନ୍ୟ ବା ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପାସନା ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ବହୁ ପ୍ରଚାରକ ଏହି ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ପଞ୍ଚଦଶ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁରୁ ନାନକ, ମହାତ୍ମା କବିର ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ ଭିତରେ ବିରୋଧଭାବ ଦେଖାଯାଉଥିଲା । କେହି କେହି ମୁସଲମାନ ଶାସକ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଉଗ୍ର ପନ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସଂଗଠନସ୍ପୃହା ବେଳେ ବେଳେ ଜାଗ୍ରତ ହେଉଥିଲା । ବେଳ କାଳ ଦେଖି ଗୁରୁ ନାନକ, ଗୋରଖନାଥ, ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କୁ ଏକତାପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ବହୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରଚାରକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ମତବିରୋଧକୁ ଲୋପ କରି ତତ୍ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଂଗଠନ କରିବାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ରୂପରେଖ, ଲୀଳାଖେଳା ନେଇ ଯେଉଁସବୁ ବିବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟ ଓ ନିରାକାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏସବୁ ଦୂର ହେବା ବହୁ ଅଂଶରେ ସମ୍ଭବପର । ତା ଛଡ଼ା ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରାଦିରେ ମଧ୍ୟ ଏ ମତର ସମର୍ଥନକାରୀ ବହୁ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଏ ମତବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁ କବିଙ୍କ ଲେଖାରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି । ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ, ଶ୍ରୀହରି, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ପଞ୍ଚସଖାଦି କବିମାନେ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ମହାଯାନପନ୍ଥୀମାନେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର,

ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜାତିନିରପେକ୍ଷ ଭାବ, ଗୀତାର 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ'ଙ୍କ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଭିନ୍ନତ୍ୱ, ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଲେଖକ ଜୟଦେବ ଓ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତ ଲେଖକ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ରୂପରେ ଉଲ୍ଲେଖ, ଏହିସବୁ ବିଷୟ ବୌଦ୍ଧ ନିରାକାର ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଓ ନିରାକାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ଅଭିନ୍ନ ଥିବା ଭାବ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ କରିଇଛି ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସତ୍ତା ଆଦୌ ନ ଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକମାନେ ଏହାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ସେହି ଧର୍ମକୁ ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ବିଭକ୍ତ କରି ସାରିଥିଲେ । ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ହିନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ-ଥିବାରୁ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ ବା ପୂଜା ଆରାଧନାରେ ଆଉ ବେଶି ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଉ ନ ଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ବୈଦିକ ଓ ପୌରାଣିକ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କେବଳ ଏକ ଦର୍ଶନ ରୂପରେ ସେତେବେଳକୁ ଭାରତରେ ରହିଥିଲା ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନୂତନ ଭାବରେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଜୟଦେବ ଓ ଶାରଳା ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶାର କବିମାନେ ଯେଉଁ ବାଟ ଦେଖାଇଥିଲେ ତାହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି କବିମାନେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ଅଂଶରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ନିରାକାର ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବା ପରେ ତାଙ୍କୁ ନିରାକାର ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

"ସଂଯୁକ୍ତ ନିକାୟ"ରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଜଗତ ଆତ୍ମାଶୂନ୍ୟ ବା ଅନାତ୍ମ, ଜୀବର ସର୍ବଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅନାତ୍ମ, ମନ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜ ଅନୁଭୂତିର ନିୟାମକ ଚିନ୍ତା ଓ ଚୈତନ୍ୟର ଆଧାର) ମଧ୍ୟ ଅନାତ୍ମ । ଜଗତ, ଜୀବ ଓ ମନ ସବୁ ଅନାତ୍ମ । ସର୍ବ ଜଗତ ଅନାତ୍ମ । ପୁଣି ଏହିସବୁ ଅନିତ୍ୟ । ଏହି

ଅନିତ୍ୟ ଓ ଅନାତ୍ମ ପୁନର୍ଜନ୍ମରହିତ ମୁକ୍ତିହିଁ ମାନବର କାମ୍ୟ । ଏହି ମୁକ୍ତିହିଁ ନିର୍ବାଣ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ କବି ଅଶ୍ୱଘୋଷ 'ନିର୍ବାଣ'ର ଅର୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ତୈଳ କ୍ଷୟ ହୋଇଗଲେ ଦୀପଶିଖା ଆପେ ଆପେ ନିର୍ବାପିତ ବା ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ—ଏହି ଦୀପଶିଖା ପୃଥିବୀ, କି ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ, କି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦିଗକୁ ଯାଏ ନାହିଁ । ତୈଳକ୍ଷୟରୁ ଦୀପ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପର ମନୁଷ୍ୟ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ସେ ପୃଥିବୀ, କି ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ, କି କୌଣସି ଦିଗକୁ ଗମନ କରେ ନାହିଁ,—କ୍ଲେଶକ୍ଷୟ ଯୋଗୁଁ ତାହାର ଚିତ୍ତପ୍ରଦୀପ ନିର୍ବାପିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଶାନ୍ତି ଲଭ କରେ । "କ୍ଲେଶକ୍ଷୟାତ୍ କେବଲଂ ଏତି ଶାନ୍ତିମ୍" (ସୌନ୍ଦରାନନ୍ଦ କାବ୍ୟ) । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ "ସର୍ବଂ ଅନିତ୍ୟଂ, ସର୍ବ ଅନାତ୍ମାମ୍, ନିର୍ବାଣଂ ଶାନ୍ତିମ୍ ।" ମହାଯାନୀ ଦର୍ଶନ ମତରେ ବୁଦ୍ଧି ହିଁ କ୍ଲେଶ । କିନ୍ତୁ ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନାଗାର୍ଜୁନ କହିଛନ୍ତି ଯେ ନିର୍ବାଣ ଲଭ ହେଲେ ଚିତ୍ତର ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥା ହୁଏ, ତାହା ଶୂନ୍ୟ ଏବଂ ଏହି ନିର୍ବାଣ ପ୍ରତୀତିର ଅତୀତ, ଅପ୍ରାପ୍ୟ, ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଅଶାଶ୍ୱତ, ଅନିରୁଦ୍ଧ ଓ ଅନୁତ୍ପନ୍ନ ।

ଅପ୍ରତୀତମ୍ ଅସମ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ଅନୁଚ୍ଛିନ୍ନମ୍ ଅଶାଶ୍ୱତମ୍
ଅନିରୁଦ୍ଧମ୍ ଅନୁତ୍ପନ୍ନମ୍ ଏବ ନିର୍ବାଣ ମୁଚ୍ୟତେ ।

ଏହି ନିର୍ବାଣର ଅବସ୍ଥା, ରୂପରେଖ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା କଷ୍ଟକର, କଳ୍ପନାତୀତ ଓ ବାକ୍ୟାତୀତ ବୋଲି ଏହାକୁ ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । "ମହାଜନ ସୂତ୍ରାଲଙ୍କାର"ରେ ଏପରି ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି—

ନ ସନ୍ ନାସନ୍ ନ ତଥା ନାନ୍ୟଥା
ନ ଜାୟତେ ବ୍ୟେତି ନ ଚାବହୀୟତେ ।
ନ ବର୍ଦ୍ଧତେ ନାପି ବିଶୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ପୁନର୍-
ବିଶୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ତତ୍ ପରମାର୍ଥ ଲକ୍ଷଣମ୍ ।

"ଯାହା ସତ୍ ନୁହେଁ କି ଅସତ୍ ନୁହେଁ, 'ସତ୍ ନୁହେଁ', ନୁହେଁ, କି 'ଅସତ୍ ନୁହେଁ', ନୁହେଁ, ଯାହା ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ କି ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯାହାର ବୃଦ୍ଧି କି ହ୍ରାସ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯାହା ଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ କି ଅଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।" ଏହି ପରମାର୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ବା ଅସଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥା ହିଁ ଶୂନ୍ୟ ।

ମହାଯାନ ମତରେ ବୁଦ୍ଧ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ଯୋଗୁଁ ଶୂନ୍ୟ । ଏହି ବୁଦ୍ଧ (ବା ଶୂନ୍ୟଙ୍କର) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର, ସ୍ୱଭାବ, ଗୁଣ ନ ଥିବାରୁ ଏ ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ।

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବଜ୍ରଯାନ ଶାଖାର ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ଶୂନ୍ୟର ଅନ୍ୟ ନାମ ବଜ୍ର ।

"ଦୃଢ଼ମ୍ ସାରମ୍ ଅସୌ ଶୌର୍ଯ୍ୟମ୍ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟାଭେଦ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍
ଅଦାହି ଅବିନାଶୀ ଚ ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ॥"

"ଦୃଢ଼ ସାରବାନ ଶୌର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଭେଦ୍ୟ ଅଦାହ୍ୟ ଅବିନାଶୀ ଲକ୍ଷଣାନ୍ୱିତ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ବଜ୍ର କୁହାଯାଏ ।" ଏହି ମତରେ ଦେବତାର ପ୍ରତିମାରେ କୌଣସି ସତ୍ତା ନାହିଁ, ଏହି ପ୍ରତିମା ଶୂନ୍ୟତାର ହିଁ ପ୍ରତୀକ ।

ଶୂନ୍ୟଙ୍କର ଶୂନ୍ୟତାର ଶେଷ ନାହିଁ; ରୂପ ନାହିଁ, ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ସେ ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଅଲେଖ, ନିରଞ୍ଜନ । ଏହି ଶୂନ୍ୟ, ଅଲେଖ, ନିରଞ୍ଜନ, ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ପୁଣି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ, କଲ୍ୟାଣମୟ, ଚଞ୍ଚଳ, ସକ୍ରିୟ ପୁରୁଷ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧମାନେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ନିଷ୍କ୍ରିୟ ନିର୍ଗୁଣ ଅବସ୍ଥା ହିଁ ମହାଶୂନ୍ୟ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦ ଭାରତବର୍ଷରେ ନୂତନ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧଶୂନ୍ୟବାଦ (ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମବାଦ)ର ଆଭାସ ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । 'ଅସଦ୍ ବାଇଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍' ବାକ୍ୟରୁ ଶୂନ୍ୟବାଦର ସୂଚନା ଦେଖାଯାଏ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦରେ "ନୈବେହ କିଂଚନାଗ୍ର ଆସୀନ୍

ମୃତ୍ୟୁ ନୈବେଦମାବୃତମାସୀତ୍ ।" (୬ଷ୍ଠ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ୧ମ କା.) । କଠୋପନିଷଦରେ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମବାଦର ପ୍ରମାଣ-ସୂଚକ ବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

"ଯସ୍ୟାମତଂ ତସ୍ୟ ମତଂ ମତଂ ଯସ୍ୟ ନବେଦ ସଃ ।"
"ଅବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜାନତାଂ ବିଜ୍ଞାତମବିଜାନତାମ୍ ।" (କେନ ଉପ:)
"ଅସ୍ଥୁଲମଣମ୍ବିମ୍ ।" (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପ:)
"ନାନ୍ତଃ ପ୍ରଜ୍ଞମ୍ ।" (ମାଣ୍ଡୁକ ଉପ:)
"ଅଶବ୍ଦଂ ଅସ୍ପର୍ଶଂ ଅରୂପଂ ଅବ୍ୟୟଂ ।" (କେନ ଉପ:)
"ନିଷ୍କଳଂ ନିଷ୍କ୍ରିୟଂ ଶାନ୍ତଂ ନିରବଦ୍ୟଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍ ।"
(ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପ:)

ଶୂନ୍ୟବାଦକୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । ଶଙ୍କର ଶ୍ରୁତିରୁ "ସମୁଦାୟ ଉଭୟ ହେତୁ-କେଽପିତଦପ୍ରାପ୍ତିଃ", "ଅନୁସ୍ମୃତେଶ୍ଚ", "ନାସତୋ ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍", "ନାଭାବ ଉପଲବ୍ଧେଃ", "କ୍ଷଣିକତ୍ୱାଚ୍ଚ", "ବୈଧର୍ମାଚ୍ଚ ନ ସ୍ୱପ୍ନାଦିବତ୍", "ସର୍ବଥାନୁପପତ୍ତେଶ୍ଚ" ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରି ତାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଶୂନ୍ୟବାଦକୁ ନିରାକରଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମାୟାବାଦ 'ଜଗତ ମିଥ୍ୟା' ଏହି ତଥ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ-ବିରୋଧୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କଟାକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ମହାଯାନୀ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ ଶଙ୍କର ମାୟାବାଦ ଉଭୟେ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିବାରୁ ଉଭୟଙ୍କ ଯୁକ୍ତିରେ ଭିତର ସାମ୍ୟ ଦେଖାଯିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଶଙ୍କରଙ୍କ ମାୟାବାଦ ଓ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଭିତରେ ପ୍ରଭେଦ ରହିଛି ।

ବୈଦିକ ମତରେ ଅନାତ୍ମ ବସ୍ତୁର ଅଦର୍ଶନ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା । ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ ଓ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ । ତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଅସତ୍ ଓ ଅନାତ୍ମ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଅକ୍ଷର, ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଆକାର ନିରୂପିତ ହୋଇ ପାରୁ ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସେ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଥିବାରୁ ସେ ଶୂନ୍ୟ ବା ଶୂନ୍ୟକଳ୍ପ ବସ୍ତୁ

ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସେ ଶୂନ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବନ୍ତଗ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ଏହି ସର୍ବମୟ, ସର୍ବରୂପ; ଏହି ସର୍ବନ୍ତଗ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ । ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରିବା ପାଇଁ ଅକ୍ଷର, ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, କୂଟସ୍ଥ, ଅଚଳ, ଧ୍ରୁବ—ଏହି ଆଠଟି ବିଶେଷଣର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବାକୁ ହେଲେ ସର୍ବ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ନିରୋଧ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

"ଯଦାପଞ୍ଚାବତିଷ୍ଠନ୍ତେ ଜ୍ଞାନାନି ମନସା ସହ
ବୁଦ୍ଧିଶ୍ଚନ ବିଚେଷ୍ଟତେ ତମାହୁଃ ପରମାଂ ଗତିଂ ।" (କଠ ଉପ:)

"ଯେଉଁବେଳେ ମନୁଷ୍ୟର ପଞ୍ଚଭୂତାତ୍ମକ ଦେହ ଅଥବା ପଞ୍ଚଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ଅବିଚଳିତ ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଚେଷ୍ଟାହୀନ ହୁଏ, ତାକୁଇ ପରମାଗତି ବୋଲିଯାଏ ।" ଏହି ପରମାଗତି ହିଁ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ପରିଣତି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ଏହିଭଳି ଉପାସନାର ପକ୍ଷପାତୀ । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ-ମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ଏହାର ବିରୋଧ କରନ୍ତି । ଶିବ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଶ୍ରୀକଣ୍ଠାଚାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ (ବା ଶିବ)ଙ୍କୁ ସଗୁଣ ଓ ସବିଶେଷ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ଭାସ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ଓ ନିରାକାର । ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ନିମ୍ବାର୍କଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ । ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷ ଓ ସଗୁଣ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରାସ୍ୱତନ୍ତ୍ରବାଦୀ ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷ ଓ ସଗୁଣ । ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସାକାର ଓ ନିର୍ଗୁଣ ।

ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଭକ୍ତ ଓ କବି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସାକାର ଓ ନିରାକାର, ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ, ନିର୍ବିଶେଷ ଓ ସବିଶେଷ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ବିଶେଷଣରେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି ଭକ୍ତମାନେ ନିରାକାର (ଶୂନ୍ୟ) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଉପାସନାରେ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟର ନିରୋଧକୁ ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆକାର ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ନିରାକାର, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ,

ଅଚଳ, ଧ୍ରୁବ, ଅକ୍ଷର, କୂଟସ୍ଥ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ରୂପପରି ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଶୂନ୍ୟ, ନିରାକାର, ନିରଞ୍ଜନ, ଅଲେଖ ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଯତୋବାଚୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଅପ୍ରାପ୍ୟ ମନସା ସହ
ଆନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଦ୍ୱାନ୍ ନ ବିଭେତି କଦାଚନ ।

ଏହି ଅବାଙ୍ଗ୍-ମନସଗୋଚର ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ । ମହାପ୍ରଳୟ କାଳରେ ପ୍ରଳୟପୟୋଧିଜଳରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ବଟପତ୍ରରେ ଶୟନ କରି ଥାଆନ୍ତି ବୋଲି ପଞ୍ଚରାତ୍ର ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଏବଂ ଏହି ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ଶୂନ୍ୟ । ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଅନୁସାରେ ମହାପ୍ରଳୟ କାଳର କ୍ଷେତ୍ରର କଳ୍ପବଟ ପ୍ରଳୟଜଳରେ ବୁଡ଼ି ନ ଥିଲା ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁ କୃଷ୍ଣ ରୂପରେ ବଟପତ୍ର ଉପରେ ଶୟନ କରି ପ୍ରଳୟ ଜଳରେ ଭାସୁଥିଲେ । ଏହି ବଟକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଶୂନ୍ୟ । ଏହି ବଟକୃଷ୍ଣ ଜଗନ୍ନାଥ । ସେହିହେତୁ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ଭକ୍ତମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟ ବା ନିରାକାର ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ପ୍ରଚ୍ଚାର କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ବୁଦ୍ଧ ନିରାକାର ଶୂନ୍ୟ ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ରୂପରେ ଏମାନେ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଶୂନ୍ୟ ଭାବନାଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଶୂନ୍ୟରେ ଲୀନ ହୁଏ ବା ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଉପାସନା କଲେ ଜୀବ ସହଜରେ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ନିରଞ୍ଜନ ବା ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଥାଆନ୍ତି । ସେ ସଗୁଣ ଅବସ୍ଥାରେ ସଂସାର ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଓ ବୈଦିକ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ନିଷ୍କ୍ରିୟ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଓ ବୈଦିକ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନ ଓ ଏମାନେ ସକ୍ରିୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସକ୍ରିୟ ବ୍ରହ୍ମ ବା ସକ୍ରିୟ ନିରଞ୍ଜନଙ୍କଠାରୁ ଏହି ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରଚ୍ଚାର କରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସଗୁଣ, ନିର୍ଗୁଣ, ଜ୍ୟୋତିରୂପ, ସନାତନ, ସାକାର, ନିରାକାର, ତେଜରୂପ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି—

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣାମ୍ଭୋଜେ ବିଶେଷ ଶରଣଂ ଯଯୌ
ସଗୁଣଂ ନିର୍ଗୁଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିରୂପଂ ସନାତନମ୍
ସାକାରଂ ଚ ନିରାକାରଂ ତେଜୋରୂପଂ ନମାମ୍ୟହମ୍ ।
(କୃଷ୍ଣଜନ୍ମ ଖଣ୍ଡ । ୫ମ)

ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏହା ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି—

ଆକାଶୋହ୍ୟବକାଶଶ୍ଚ ଆକାଶ ବ୍ୟାପ୍ତାଶ୍ଚ ଯତ୍
ଆକାଶସ୍ୟ ଗୁଣଃ ଶବ୍ଦଃ ନିଶବ୍ଦଃ ବ୍ରହ୍ମ ଉଚ୍ୟତେ ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶାରଳା ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତରେ ଲେଖି ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱାରକା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅବସାନ ପରେ ପୂର୍ବ ମହୋଦଧି ତଟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଶାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ତଥ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପୁରାଣ ଲେଖକ ବା କବି ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହିଠାରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ରାଧାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ସ୍ତୁତି କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ନିରାକାର ନିରଞ୍ଜନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ନୀଳ କନ୍ଦରେ ଛନ୍ତି ବସି । (ମ: ପ:)
ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ବିଜୟେ ଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥେ । (ମ: ପ:)
ଅପୂର୍ବ ସିଂହାସନକୁ ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ
ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ଯହିଁ । (ମ: ପ:)
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଯେ ନିରଞ୍ଜନ ତୁହି ନିରାକାର । (ମ: ପ:)

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଏହି ସୂତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଏକାବେଳକେ 'ମାନବୀ କୃଷ୍ଣ' ବା ଜଗନ୍ନାଥ କରି ନାହାନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସବୁ ଅବତାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ପୁଣି ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ, ନିରାକାର ଓ ନିରଞ୍ଜନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ନିତ୍ୟ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଏହି ନୀଳାଚଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପରେ ନିତ୍ୟ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ନିତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ବା ଗୋଲକ କୃଷ୍ଣ । ନୀଳାଚଳ ହିଁ ନିତ୍ୟ ଗୋଲକ । ଏହି ନିତ୍ୟ ଗୋଲକରେ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ ରାଧାଙ୍କ ସହିତ ଏକାଙ୍ଗ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ନିତ୍ୟ ଗୋଲକର ଲୀଳାସ୍ଥାନକୁ 'ମାନବୀ' କୃଷ୍ଣର ପ୍ରବେଶ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନୁମତି ଓ ସାଧନା ଆବଶ୍ୟକ । ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଭକ୍ତକବିମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ନିତ୍ୟ ଗୋଲକ ଲୀଳାର କଳ୍ପନା ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏକ ଅଭିନବ ଭକ୍ତିପନ୍ଥା ଓ ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ।

ପଞ୍ଚସଖାଦି କବିମାନେ ପୂର୍ବାଗ୍ରଣୀମାନଙ୍କ ପନ୍ଥାକୁ ଏକାବେଳକେ ତ୍ୟାଗ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ନୂତନ ଭାବ ଦେବାରେ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧାଙ୍କ ଲୀଳା ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି କବିମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏହି ପୁରାଣର ମଧ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଦିବାକର ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତରେ ଏହି ପୁରାଣରୁ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସଗୁଣ, ନିର୍ଗୁଣ, ଜ୍ୟୋତିରୂପ, ସନାତନ, ସାକାର, ନିରାକାର ତେଜୋରୂପ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣାମ୍ଭୋଜେ ବିଶେଷ ଶରଣଂ ଯଯୌ
ସଗୁଣଂ ନିର୍ଗୁଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିରୂପଂ ସନାତନମ୍
ସାକାରଂ ଚ ନିରାକାରଂ ତେଜୋରୂପଂ ନମାମ୍ୟହମ୍ ।
(କୃଷ୍ଣଜନ୍ମଖଣ୍ଡ । ୫ମ ଅ)

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

ଆକାଶୋ ହ୍ୟବକାଶଶ୍ଚ ଆକାଶ ବ୍ୟାପ୍ତିତଞ୍ଚ ଯତ୍
ଆକାଶସ୍ୟ ଗୁଣଃ ଶବ୍ଦଃ ନିଶବ୍ଦଃ ବ୍ରହ୍ମ ଉଚ୍ୟତେ ।

ଆକାଶର ଗୁଣ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଗୁଣ-ରହିତ ନିଶବ୍ଦ ଶୂନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ । ବ୍ରହ୍ମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ସାକାର ଓ ନିରାକାର ମଧ୍ୟ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଶୁଣ ଆହେ ଗୋପସୁତ ଭଗତିର କଥା
ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଦୁଇ ଯେବଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା ।
ଦୁଇ ସେ ଡେଣାରେ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ିକରି ଯାଇ
ଦୁଇ ସେ ଚକ୍ଷୁରେ ସେହି ସଂସାର ଖେଳଇ ।
ଏକ ଯେ ନଥିଲେ କଣା ଦୁଇ ଗଲେ ଅନ୍ଧ
ଏଣୁକରି ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣ ପାଶେ ବନ୍ଧ । (ଗୁ. ଭ. ୨ୟ)

ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସ ନୀଳଗିରିକୁ ନିତ୍ୟ ଗୋଲକଧାମ ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏଠାରେ ନିରାକାର ଜଗନ୍ନାଥ ନିତ୍ୟ ରାଧା ଓ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଏକାଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାର ଓ ଗୋପମଥୁରାଦି କ୍ଷେତ୍ର ଏହି ନିତ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ।

ଏ ନୀଳଗିରି ନିତ୍ୟ ସମ । ତେଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟଧାମ ।
ଏ ନୀଳଗିରି ନିତ୍ୟ ଦୁଇ । ଅଭିନ୍ନ ଅଭେଦ ଅଟଇ ।
ଗୋପ ମଥୁରା ଦ୍ୱାରବତୀ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅଯୋଧ୍ୟାର ପତି ।
ଏମାନେ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳୁ ଜାତ । ଅଭିନ୍ନ ନ କର ହେ ପାର୍ଥ ।

ଏ ସବୁ ନିତ୍ୟରୁ ନିର୍ମାଣ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କ୍ରୀଡ଼ାରସ ସ୍ଥାନ ।
ତୁ ଏହା ସଂଶୟ ନ କର । ନିତ୍ୟରେ ଯେମନ୍ତ ବିହାର ।
ସେହି ରୂପରେ ନିରାକାର । ଶ୍ରୀ ନୀଳଗିରିରେ ବିହାର । (୭ମ ଅ)

ଏବଂ—ଝିନ ଯେ ପତନୀ ଅଙ୍ଗେ ପାଉଅଛୁ ଶୋଭା
ନିତ୍ୟ ଯେ କିଶୋରୀ ରାଧା ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗେ ଆଭା । (୧୮ଶ ଅ)

ପୁଣି, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଶୁଣ ହେ ସୁଜନ ଜନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ଆଖ୍ୟାନେ
ନିତ୍ୟସ୍ଥାନେ ନିତ୍ୟ ଖେଳ ଖେଳନ୍ତି ହରି
କୋଟି ବ୍ରହ୍ମ ନ ଜାଣନ୍ତି ଅନନ୍ତ ଶେଷ ମୂରତି
ସେ ପ୍ରଭୁ ବିଜେ ଏ ନିତ୍ୟ ନୀଳଗିରି ।
ଯେଉଁ ଭୂମି ଏ ରଙ୍ଗସ୍ଥଳୀ । ଅଷ୍ଟଦଳେ ବେଢ଼ି ଶୋଭି ଶେଷ ମଣ୍ଡଳୀ ॥

ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସାର ଅନନ୍ତ ଶିର ଉପର
ନୀଳାଦ୍ରି ଅବ୍ୟକ୍ତ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳ ଗୋଲକ
ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମରସ କିଶୋର କିଶୋରୀ ବେଶ
ଚଉଷଠୀ ବନ୍ଧେ କଲେ ରମଣ ରସ ।
ମୁଖେ ମୁଖ ଅଧର ପାନ । ନବ ବନ୍ଧୁଲିରେ ଅଳି ଚୁମ୍ବେ ଯେସନ ।
(ଷୋଳ ଚଉପଦୀ)

ଏହି ନିତ୍ୟଗୋଲକ ନୀଳାଚଳର ଲୀଳା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଲୀଳା ବୋଲି ଦିବାକର ଦାସ କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପର୍ବପର୍ବାଣିରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଭାବ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଏଥିରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆସକ୍ତି ନାହିଁ, କେବଳ ଭକ୍ତମାନେ ସେପରି କରନ୍ତି ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ବୃନ୍ଦାବନଟି ଯେ ଅଇଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଟି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ॥
କେବଳ ପର୍ବଯାତ୍ରା ବେଳେ । ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଭୋଗ ବେଶ ମିଳେ ॥
ତାଙ୍କର ତହିଁରେ ବାଞ୍ଛା ନାହିଁ । ଭକ୍ତେ ଦିଅନ୍ତି ଭକ୍ତି ପାଇଁ । (ଜ: ଚ:)

ଏହି ନିତ୍ୟଗୋଲକର କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ କିଏ କି ସେବାରେ ଅଛି ସେ ବିଷୟ 'ରସବିନୋଦ'ରେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି କବିମାନେ ନିତ୍ୟଗୋଲକବିହାରୀ ନିରାକାରଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଉଭୟର ମିଶ୍ରଣରେ ଉପାୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଶରୀର ସାଧନକୁ ହଠଯୋଗ ଓ ରାଜଯୋଗ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ଶରୀର ଯୋଗର ସଫଳତା ନିର୍ଭର କରୁଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ଭାବର ବିଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଏ ।

ପଞ୍ଚସଖା ଯୋଗୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ । ଭଗବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଯୋଗ ସାଧନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନବଧା ଭକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିଲେ । ସେହିହେତୁ ସେମାନେ ଉଭୟ ଯୋଗ—ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଓ ଭକ୍ତିଯୋଗର ସମିଶ୍ରଣରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଯୋଗର ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପନ୍ଥା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଥିଲେ ।

ପଞ୍ଚସଖା ସିଦ୍ଧସାଧକ ଥିବାରୁ ସେମାନେ କେତେକ ଅଲୌକିକ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି କ୍ଷମତା ଦେଖି ଲୋକେ ନିଶ୍ଚୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଧ କରିଥିବେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ, ଶୂନ୍ୟ, ନିରାକାର, ନିରଞ୍ଜନ ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟାରେ ଭୂଷିତ କରି ସେମାନେ ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚାର କରୁଥିବାରୁ ଲୋକଙ୍କ କୌତୂହଳ ଦୃଷ୍ଟି ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସ୍ୱୟଂ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ଦେବ ମଧ୍ୟ ରାଜଧାନୀ କଟକ ନଗରରୁ ଯାଇ ପୁରୀରେ ସମୟେ ସମୟେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ବେଳେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଅଲୌକିକ କ୍ରିୟାକଳାପର ବିବରଣୀ ଶୁଣି ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ମନ

ବଳାଇଥିଲେ । ଏହା ହିଁ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ବନ୍ଦିବାର ପରୀକ୍ଷାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

କିନ୍ତୁ ନିଜେ ପଞ୍ଚସଖା ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖାଥିବା ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ରାଜା କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କେହି ବୌଦ୍ଧ ବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ବୋଲି ଅଭିଯୋଗ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । କାରଣ, ପ୍ରଥମତଃ, ହିନ୍ଦୁଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ସିଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ବିବରଣୀ ବହୁତ ଦେଖାଯାଏ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ନବମ ଅବତାର ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରି ସାରିଲେଣି । ତୃତୀୟତଃ, ପଞ୍ଚସଖାଦି କବି ଓ ସାଧକମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କୌଣସି ପନ୍ଥା ବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥତଃ, ସେମାନେ ଚିରାଚରିତ ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ପନ୍ଥାକୁ ହିଁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭକ୍ତିଶାଖାର ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ପନ୍ଥାର ରାଧାବଲ୍ଲଭ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହିତହରିବଂଶ ଗୋସ୍ୱାମୀ, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ସାଧକ ମହାପୁରୁଷ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ପ୍ରଭୃତି ସେହି ସମୟରେ ବା ତାହାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ପୁରୀରେ ବହୁ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱ ମତ ପ୍ରଚାରପାଇଁ ପୁରୀଧାମରେ କେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ମହାତ୍ମା ରାମାନୁଜଙ୍କ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦର ବହୁ ପ୍ରଚାର ଉତ୍କଳରେ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ଏବଂ ପୁରୀରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ନିମ୍ବାର୍କଙ୍କ ମତର ମଧ୍ୟ ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଥିଲା; ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଓ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୈଷ୍ଣବମତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ମାଧ୍ୱ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କେତୋଟି ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ପୁରୀରେ ଥିଲା । ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଚୈତନ୍ୟଦେବ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶା, ବିଶେଷରେ ପୁରୀ,

ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ସାଧନାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା । ଏମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥଦାସାଦି କବି ଓ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଭକ୍ତି-ମାର୍ଗର ବହୁତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଦେଖାହେବା ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭାଗବତର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ଆରମ୍ଭ କରି ସାରିଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ସେ ସମୟକୁ ରାମାୟଣ ଲେଖା ଶେଷ କରି ସାରିଥିଲେ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ଭକ୍ତିସ୍ରୋତକୁ ବହୁତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରିଦେଇଥିଲେ ।

ଏ ଯୁଗର କବିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପଞ୍ଚସଖା (ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା—ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ, ଅନନ୍ତ ଦାସ) ଦଳର ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଉପରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ରେ ମତାନ୍ତରେ ୧୫୧୦) ଆସିଥିଲେ । ସେ ସମୟ ସମୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବିଦେଶକୁ ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ତିରୋଧାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୨୯ ମତାନ୍ତରେ ୧୫୩୩) ପ୍ରାୟ ପଚିଶ ବର୍ଷକାଳ ପୁରୀରେ ରହିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ପୁରୀରେ ସେହି ସମୟରେ ରହୁଥିବାରୁ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ବରାବର ଲାଭ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବରାବର ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ-ଦେବଙ୍କ ମତବାଦ ବୋଲି ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଭାଷ୍ୟକାର ସନାତନ ଗୋସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ଭ୍ରାତା ରୂପ ଓ ପୁତୁରା ଜୀବ ଗୋସ୍ୱାମୀମାନେ ଯେଉଁ ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି ତାହା ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଏହା ସେ ସମୟର ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଏହି ଉଭୟ ପନ୍ଥାର ସମିଶ୍ରଣରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମୂଳକରି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର କେତେ କବି ଏ ସମୟରେ 'ବ୍ରଜବୁଲି'ରେ ବହୁ 'ପଦ୍ୟ' ରଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ, ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ପଦ୍ୟ 'ବ୍ରଜବୁଲି'ରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ମହାରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଆରମ୍ଭଠାରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଏକଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ କାଞ୍ଚି (ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୪) ବିଜୟ, ବିଜୟନଗରର ଅଧିପତି କୃଷ୍ଣଦେବ-ରାୟଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୧) ଓ ଗୋଲକୁଣ୍ଡା ନବାବ କୁତବଶାହଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପରାଜୟ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗର ରାଜନୀତିକ ଇତିହାସର ପ୍ରଧାନ ଘଟଣା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ଭାଇମାନଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଖିମୁଣ୍ଡି ରାଜାଙ୍କ ବିଦ୍ରୋହ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଅତିମାତ୍ରାରେ ହୀନବଳ କରିଦେଇଥିଲା । ଏତେ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଅଶାନ୍ତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ଧାରା ଶୁଷ୍କ ହୋଇ ନ ଯାଇ ଜୀବିତ ରହିଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତି-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବନତି ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଅତି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲା । ସାଂସାରିକଜଞ୍ଜାଳତ୍ୟାଗୀ, ସାଧକ ଓ ସମାଜହିତାକାଙ୍କ୍ଷୀ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଲେଖନୀ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ଲେଖା ଉପରେ ବାହ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ବେଶି ପଡ଼ିନାହିଁ ।

କେତେକ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ

ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଅଧିକାଂଶ ତତ୍ତ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ଗୃହୀତ ହେବା ଯୋଗ୍ୟ । କାରଣ, ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପ ଏଥିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତତ୍ତ୍ୱବର୍ଣ୍ଣନା ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟିକ ଛଟାରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ 'ସାହିତ୍ୟ' ସ୍ୱରୂପ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ରୂପରେ ଚିନ୍ତା କରିଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ରୂପରେଖ ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚନାରେ କିଛି କୁହାଯିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ବିଷ୍ଣୁଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଅମର କୃତିମାନ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇ-ଥିବାରୁ ଏହି କୃତିମାନଙ୍କର ସମ୍ୟକ୍ ବୋଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ,

ବ୍ରହ୍ମଉପାସନା ତତ୍ତ୍ୱ, ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ସଂକ୍ଷେପରେ କିଛି କୁହାଗଲା ।

ବସ୍ତୁତ ବୈଷ୍ଣବମତବାଦସମ୍ବଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗରେ ହିଁ ବିଳିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଏହି ଯୁଗର ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଚାର ଓ ଲେଖା-ମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବହୁ କବିଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା ଏଠାରେ ସନ୍ନିବେଶ କରାଗଲା ।

(୧) ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ : ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନା—ସବିଶେଷ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ:—ପ୍ରସ୍ଥାନତ୍ରୟ (ଉପନିଷଦ, ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା) ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସବିଶେଷତ୍ୱ ଓ ନିର୍ବିଶେଷତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁ ବସ୍ତୁର ଶକ୍ତି, ଗୁଣ, ରୂପାଦି ଅଛି ତାହା ସବିଶେଷ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଶକ୍ତି ଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷ । ଏହି ଶକ୍ତି କ୍ରିୟାଶୀଳ ଥିବାରୁ ଏହି କ୍ରିୟାରୁ ଗୁଣ ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି—ସେ ସଗୁଣ । ଶକ୍ତି, ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସବିଶେଷତ୍ୱର ପରିଚାୟକ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ସକଳ ତତ୍ତ୍ୱର ନିୟନ୍ତା ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ନିୟାମକ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳୁଛି, ଏହି କାରଣରୁ ସେ ସବିଶେଷ ।

ସବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ବହୁତ ବାକ୍ୟ (ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ) କହିଛନ୍ତି । "ମୁଁ ସକଳ ଯଜ୍ଞର ଭୋଗକର୍ତ୍ତା, ଫଳଦାତା ଓ ପ୍ରଭୁ (୯।୨୪) । ପ୍ରକୃତିବଶରୁ ପରାଧୀନ ଭୂତସକଳଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱପ୍ରକୃତି (ମାୟା) ସାହାଯ୍ୟରେ ବାରମ୍ବାର ସର୍ଜନା କରୁ (୯।୮) । ହେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ! ଈଶ୍ୱର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ହୃଦୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ ମାୟାଦ୍ୱାରା ଯନ୍ତ୍ରାରୂଢ଼ ପିତୁଳା ପରି ଭ୍ରମଣ କରାଉଛନ୍ତି (୧୮।୬୧) । ହେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ! ...ମୁହିଁ ଗତି, ଭର୍ତ୍ତା; ପ୍ରଭୁ, ସାକ୍ଷୀ, ନିବାସ, ଶରଣ, ସୁହୃତ୍ । ମୁହିଁ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା, ସ୍ଥିତିକର୍ତ୍ତା, ମୁହିଁ ଅବିନାଶୀ ବୀଜ (୯।୧୭-୧୮) । ମୁଁ ସକଳର ଉତ୍ପତ୍ତିର ସ୍ଥାନ, ମୋଠାରୁ ସକଳ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି । ଏହା ଜାଣି ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମୋତେ ଭଜନା କରନ୍ତି (୧୦।୮) ।"

(୨) ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ :—ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଶ୍ରୁତିରେ ସଗୁଣ, ସଗୁଣ-ନିର୍ଗୁଣ, ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖାଅଛି । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ କହନ୍ତି—ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥୂଳ ନୁହନ୍ତି, ଅଣୁ ନୁହନ୍ତି, ହ୍ରସ୍ୱ ନୁହନ୍ତି, ଦୀର୍ଘ ନୁହନ୍ତି, ଲୋହିତ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କଠାରେ ସ୍ନେହ ନାହିଁ, ଛାୟା ନାହିଁ, ତମ ନାହିଁ, ବାୟୁ ନାହିଁ, ଆକାଶ ନାହିଁ, ସଙ୍ଗ ନାହିଁ, ରସ ନାହିଁ, ଗନ୍ଧ ନାହିଁ; ତାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ ନାହିଁ, କର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ, ବାକ୍ୟ ନାହିଁ, ମନ ନାହିଁ, ତେଜ ନାହିଁ, ପ୍ରାଣ ନାହିଁ, ମୁଖ ନାହିଁ, ମାତ୍ରା (ଅଂଶ) ନାହିଁ, ଅନ୍ତର ନାହିଁ, ବାହ୍ୟ ନାହିଁ; ସେ କିଛି ଭୋଜନ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ତାହାଙ୍କୁ କେହି ଭୋଜନ କରାଏ ନାହିଁ । (ସେ ଅବିନାଶୀ) ।

କଠୋପନିଷଦରେ ଏପରି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର) ଶବ୍ଦ ନାହିଁ, ସ୍ପର୍ଶ ନାହିଁ, ରୂପ ନାହିଁ, ବ୍ୟୟ ନାହିଁ, ପୁଣି ରସ ନାହିଁ । ସେ ନିତ୍ୟ ଓ ଗନ୍ଧରହିତ । ସେ ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ମହତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଧ୍ରୁବ (ନିଶ୍ଚଳ) ଅଟନ୍ତି, ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ଉଦ୍ଧାର ଲାଭ କରେ । (୧, ୩, ୧୫)

ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସବିଶେଷ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ବୋଲି ଏହି ଉଭୟକୁ ଏକ ସଙ୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।

ଏହିସବୁ ପରସ୍ପରବିରୁଦ୍ଧ ବାକ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଅର୍ଥହୀନ ଓ ଅପ୍ରାମାଣିକ ଭାବିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହି ବିଷୟର ସାରମର୍ମ ହେଉଛି—ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଅପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମାୟାରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ଅର୍ଥାତ୍ (ଜଡ଼ ପ୍ରାକୃତ) ରସ ନାହିଁ, ଗନ୍ଧ ନାହିଁ, ସ୍ପର୍ଶ ନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଚିତ୍‌ଶକ୍ତିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ (ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ମୟ ବା ଅପ୍ରାକୃତ) ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ ପ୍ରଭୃତି ଅଛି ।

'ପଦ୍ମପୁରାଣ'ରେ ଏହାର ସମାଧାନ ଏପରି ଭାବରେ ହୋଇଛି । ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜଗଦୀଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଯାହା ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ, ତାହା ହେୟ ପ୍ରାକୃତ (ମାୟା-ଉଦ୍‌ଭୂତ) ବା ଗୁଣହୀନତ୍ୱ ।

ଯୋଽସୌ ନିର୍ଗୁଣ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଃ ଶାସ୍ତ୍ରେଷୁ ଜଗଦୀଶ୍ୱରଃ
ପ୍ରାକୃତୈର୍ହେୟସଂଯୁକ୍ତୈର୍ଗୁଣୈର୍ହୀନତ୍ୱ ମୁଚ୍ୟତେ ।

ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବାକ୍ୟ ଅଛି—

ଜ୍ଞାନଶକ୍ତିବଲୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟତେଜାଂସ୍ୟ ଶେଷତଃ
ଭଗବଚ୍ଛବ୍ଦବାଚ୍ୟାନି ବିନା ହେୟୈ ଗୁଣାଦିଭିଃ ।

ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ହେୟ ପ୍ରାକୃତଗୁଣ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଭଗବତ୍ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଏହିସବୁ ଗୁଣ—ଜ୍ଞାନ, ଶକ୍ତି, ବଳ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ବୀର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ ତାଙ୍କଠାରେ ଅଛି ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ପ୍ରାକୃତଗୁଣ ବିଷୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଗୁଣ, ଏବଂ ଅପ୍ରାକୃତଗୁଣ ବିଷୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ।

(୨) ନିର୍ଗୁଣ ଉପାସନା ଓ ସଗୁଣ ଉପାସନା:—ଜ୍ଞାନୀମାନେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପର ମୀମାଂସା କରି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଲୋକେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜଗତ୍‌ସ୍ରଷ୍ଟା, ଜଗତନିୟାମକ, ଜଗତର ସଂହାରକର୍ତ୍ତା, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ରୂପେ ନାନା ଭାବରେ ଓ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଭକ୍ତି ହିଁ ଏହି ଉପାସନାର ମୂଳ । ଭଗବାନ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ କହିଛନ୍ତି—

ଅନ୍ୟେତ୍ୱେବମଜାନନ୍ତଃ ଶ୍ରୁତ୍ୱାଽନ୍ୟେଭ୍ୟ ଉପାସତେ
ତେଽପି ଚାତିତରନ୍ତ୍ୟେବ ମୃତ୍ୟୁଂ ଶ୍ରୁତିପରାୟଣାଃ । (୧୩ଶ । ୨୫)

ପୁଣି କେହି କେହି ଏପ୍ରକାର ଉପାସନାମାନ ଜାଣି ନଥିବାରୁ ଅନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଶ୍ରବଣ କରି ଉପାସନା କରନ୍ତି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶୁଣିବା କଥା ଅନୁସାରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି ବୋଲି ମୃତ୍ୟୁକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଆନ୍ତି (ବା ସଂସାରରୁ ତରି ଯାଆନ୍ତି) ।

ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଶ୍ରେଣୀର ଅଧିକାରୀଙ୍କ ପ୍ରତି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ; ଅଧମତର ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ହିଁ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ କର୍ମଯୋଗୀ-ମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍ ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଭଗବାନ୍ କହିଛନ୍ତି ।

ତପସ୍ୱିଭ୍ୟୋଽଧିକୋ ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନିଭ୍ୟୋଽପି ମତୋଽଧିକଃ
କର୍ମିଭ୍ୟଶ୍ଚାଧିକୋ ଯୋଗୀ ତସ୍ମାଦ୍ ଯୋଗୀ ଭବାର୍ଜ୍ଜୁନ । (ଭ: ଗୀ:)
ଯୋଗିନାମପି ସର୍ବେଷାଂ ମଦ୍‌ଗତେନାନ୍ତରାତ୍ମନା
ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍ ଭଜତେ ଯୋ ମାଂ ସ ମେ ଯୁକ୍ତତମୋମତଃ ।

(୬ଅ—୪୬ । ୪୭)

"ହେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, ମୋ ମତରେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀ ଯୋଗୀ ତପସ୍ୱୀ (ତପସ୍ୟାକାରୀ) ମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ, (ଶାସ୍ତ୍ର) ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କର୍ମ୍ମଯୋଗୀ (କର୍ମ୍ମାନୁଷ୍ଠାନକାରୀ)ମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ସେହିହେତୁ ତୁମ୍ଭେ ଯୋଗୀ ହୁଅ । ସମସ୍ତ ଯୋଗୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ମୋଠାରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ଭଜନା କରେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ମୋ ମତରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯୋଗୀ ଅଟେ ।"

ତପସ୍ୱୀ ଜ୍ଞାନୀ ଓ କର୍ମ୍ମୀମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ । କଠିନ ତପସ୍ୟା, ବହୁ ଆୟାସସାଧ୍ୟ ବହୁଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ-ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ, ଯାଗାଦି କ୍ଳେଶସାଧ୍ୟ କର୍ମ୍ମ ଅପେକ୍ଷା ଯମନିୟମାଦି ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଯୋଗ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହା ବୁଝାଇ ଭଗବାନ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଯୋଗୀ ହେବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଭକ୍ତିକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ବୁଝାଇଲେ । "ଯେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମଠାରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରନ୍ତି ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ଯୋଗୀ ଅଟନ୍ତି ।" କାରଣ, ଯୋଗସାଧନର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ବା ମୁକ୍ତି । କଠିନ ଯୋଗସାଧନ ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସହଜରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ବିନା ଭକ୍ତିରେ ଏ ସାଧନ ସହଜରେ ଫଳପ୍ରଦ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଯୋଗସାଧନଦ୍ୱାରା ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସାଧନାର ଫଳ (ମୁକ୍ତି) ଭକ୍ତିବଳରେ ଅଳ୍ପ ଆୟାସରେ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ମିଳେ ।

ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଉପାସନା କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । "ଅଚିନ୍ତ୍ୟା ଖଳୁ ଯେ ଭାବାଃ ନ ତାଂସ୍ତର୍କେଣ ଚିନ୍ତୟେତ୍ ।" ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ, ତର୍କଦ୍ୱାରା ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ

କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ନିର୍ଗୁଣ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜାଣିବା ସହଜ ନୁହେଁ । କି ଜ୍ଞାନୀ କି ଅଜ୍ଞାନୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥା ସହଜରେ ପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବ । ଉପାସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେହେଁ ସଗୁଣ ସାକାର ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାଣଶରୀର, ସତ୍ୟ ସଂକଳ୍ପ, ସର୍ବଗନ୍ଧ, ସର୍ବରସ, ସର୍ବକର୍ମ୍ମ ବୋଲି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦାଦିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏହି ସ୍ୱରୂପ ମନର ଗୋଚର ସମସ୍ତ ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପନା ସହଜସାଧ୍ୟ । ଭଗବାନ ଅବ୍ୟକ୍ତ-ଚିନ୍ତାର କ୍ଲେଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହୁଛନ୍ତି—

କ୍ଲେଶୋଽଧିକତରସ୍ତେଷାମବ୍ୟକ୍ତାସକ୍ତ ଚେତସାମ୍
ଅବ୍ୟକ୍ତା ହି ଗତିର୍ଦୁଃଖଂ ଦେହବଦ୍‌ଭିରବାପ୍ୟତେ । ଭ. ଗୀ. । (୧୨।୫)

"ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତରେ ଆସକ୍ତଚିତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର କ୍ଲେଶ ଅଧିକତର ହୁଏ । କାରଣ ଦେହାଭିମାନୀ (ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟଧାରୀ) ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟକ୍ତ ବିଷୟକ ମନୋବୃତ୍ତି ଦୁଃଖରେ (କଷ୍ଟରେ) ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।"

ମନୁଷ୍ୟର ମନ ଭକ୍ତି ଏବଂ ଉପାସ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପ୍ରେମ ସ୍ଥାପନ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଅନନ୍ତ, ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ଏକମେବା-ଦ୍ୱିତୀୟମ୍ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସ୍ୱରୂପରୁ ଉପାସନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଚରମସାଧ୍ୟ ବସ୍ତୁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଏକାକାର ହେବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହି ଅବସ୍ଥା, ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାସ୍ୟ ଓ ଉପାସକ, ଜ୍ଞାତା ଓ ଜ୍ଞେୟଙ୍କ ଅଭେଦତ୍ୱ ଅବସ୍ଥା ପାଇଁ ମନର ଯେଉଁ ଯୋଗ୍ୟତା ଆବଶ୍ୟକ ତାହା ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ସହଜଲଭ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଅବ୍ୟକ୍ତ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ୟକ୍ତ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ସାଧାରଣ ଉପାସକ ପକ୍ଷରେ ସହଜ; ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମାର୍ଗ କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମାର୍ଗ ହିଁ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ । ସାକାର ଶରୀରଧାରୀ ବ୍ରହ୍ମ, ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ, ସଗୁଣ ଉପାସନା ପାଇଁ ପ୍ରଶସ୍ତ ।

ପୁଣି କର୍ମକାଣ୍ଡଦ୍ୱାରା ଈଶ୍ୱରପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ବହୁପ୍ରକାର ଆଚାର, ଆତ୍ମସଂଯମ, ଯୋଗକ୍ରିୟା ପ୍ରଭୃତି କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହା ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସର୍ବ ଜୀବରେ ଈଶ୍ୱରାନୁସକ୍ତି (ଆତ୍ମା) ଅଛି ଏବଂ ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଲାଭ କରିପାରନ୍ତି । ଏହା କେବଳ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ପରମ ଅନୁରକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସହଜଲଭ୍ୟ ।

(୨) ଭକ୍ତି : ପରାଭକ୍ତି:—ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ଭକ୍ତିସୂତ୍ରରେ ଭକ୍ତିର ଏହି ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଇଛି—"ସାପରାନୁରକ୍ତିରୀଶ୍ୱରେ" (୧ମ ଅ: ୨ୟ ସୂ:) ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଅନୁରକ୍ତି (ଅନୁରାଗ, ଆସକ୍ତି, ପ୍ରେମ) ହିଁ ପରାଭକ୍ତି । ଅତ୍ୟାସକ୍ତି ହିଁ ଅନୁରକ୍ତି ବା ରାଗ । ଭକ୍ତି ସରଳ ମାର୍ଗ । ଏଥିରେ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ, ଯୋଗସାଧନ, ତପକର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

କାରଣ, "ତତ୍‌ସଂସ୍ଥସ୍ୟାମୃତତ୍ୱୋପଦେଶାତ୍" (ଶା: ସୂ: ୧ମ ଅ: ୩ୟ ସୂ:) ତତ୍ (ବ୍ରହ୍ମ) ସଂସ୍ଥ ହିଁ ଭକ୍ତ । ଏହାଙ୍କୁ ଅମୃତତ୍ୱ ବା ମୋକ୍ଷ ବା ବ୍ରହ୍ମପଦ ସହଜରେ ପରିଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏହା ପରମ ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ।

ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ଲାଭାଲାଭ, ଜୟାଜୟ, ମାନାପମାନ ପ୍ରଭୃତିରୁ ରହିତ ହୋଇ ଏବଂ ଏହା ଫଳରେ ସର୍ବଭୂତରେ ନିର୍ବୈର ଓ ସମମତିସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ନିର୍ଗୁଣ ନିରଞ୍ଜନଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସବୁ ରସ ଆସ୍ୱାଦିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସାକାର ସଗୁଣ ଉପାସନାରେ ସବୁ ରସ ଆସ୍ୱାଦିତ ହୁଏ । ଏହିହେତୁ ସାକାର ଉପାସନାର ଭକ୍ତି ପରାଭକ୍ତି, ନିର୍ଗୁଣ ନିରାକାର ଉପାସନାର ଭକ୍ତି ପରାଭକ୍ତି ନୁହେଁ ।

ସାକାର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଅନୁରକ୍ତି ବା ରାଗ ପ୍ରାକୃତ ବା ମାୟା ସୁଖର ବିରୋଧୀ ଏବଂ ଏହା ଭଗବତ୍ ଭଜନ ଓ ଚିନ୍ତନାଦିର ଅନୁକୂଳ ଅଟେ । ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଅନୁରକ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ଏକାନ୍ତ ଶରଣାଗତ ହେବା ହିଁ ପରାଭକ୍ତି ।

ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନ କେବଳ ଭକ୍ତି, ଏହା କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ବୋଲି ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ସୂତ୍ର ପୁଣି କହୁଛନ୍ତି—"ଜ୍ଞାନମିତି ଚେନ୍ନଦ୍ୱିଷତୋଽପି ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ତଦସଂସ୍ଥିତେଃ" (୧ମ ଅ: ସୂ: ୪) ଈଶ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଭକ୍ତି ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଓ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରେମୀ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ଭକ୍ତି ପ୍ରେମଭକ୍ତି ନୁହେଁ । କାରଣ ପରାଭକ୍ତି ବା ଦାର୍ଢ୍ୟଭକ୍ତି ବା ପ୍ରେମଭକ୍ତି ଉଦୟ ହେଲେ ଏହାଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନର ଉପକ୍ଷୟ ହୁଏ । "ତସ୍ୟୋପକ୍ଷୟାଚ" ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନର ଉପକ୍ଷୟ ହୁଏ ।

ଦ୍ୱେଷର ପ୍ରତିପକ୍ଷଭାବ ରାଗ (ବା ଭକ୍ତି ବା ପରାଭକ୍ତି) ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱେଷବିରୋଧିତ୍ୱ ହିଁ ରାଗ । ଦ୍ୱେଷବିରୋଧିତ୍ୱରୁ ରାଗ ବା ଅନୁରାଗ । ଏହି ଅନୁରାଗ ନାମ ହିଁ ରସ ବା ଭକ୍ତି । ମାୟା ବିଷୟ ପ୍ରତି ଦ୍ୱେଷଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହେଲେ ଭଗବତ୍ ବିଷୟରେ ଅନୁରାଗ ଜନ୍ମେ । ଏହି ଅନୁରାଗ ହେତୁ ମାୟାପ୍ରତି ଦ୍ୱେଷଭାବ ମଧ୍ୟ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଶାନ୍ତ ବା ସମଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏଥିରେ ଅନୁରାଗ ନିର୍ମଳ ହୋଇ ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଭକ୍ତିରୁ ଅନୁରାଗ ରସ ଓ ଅନୁରାଗ ରସ (ଭକ୍ତିରସ)ରୁ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ମିଳେ ବୋଲି ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ କହନ୍ତି । "ରସଂହ୍ୟେବାୟଂ ଲବ୍ଧ୍ୱାଽନନ୍ଦୀ ଭବତି (ବଲ୍ଲୀ ୨, ୭ମ ଅନୁବାକ) ।" ଏହି ରସକୁ ପାଇ ପୁରୁଷ ଆନନ୍ଦୀ ହୋଇଯାଏ ।

ସାଂସାରିକ ଜୀବନରେ କୁଟୁମ୍ବରେ ପିତା, ମାତା, ପୁତ୍ର, ପରିବାର, ସଖାଦିଙ୍କୁ ଯେପରି ସ୍ନେହ ଓ ଭକ୍ତି କରାଯାଏ, ସେହିପରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରି ଏକାନ୍ତ ଶରଣାଗତ ହୋଇଗଲେ ପରାଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହି କାରଣରୁ ପରାଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷ ସହଜଲଭ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତି—ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବହୁ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଶକ୍ତୟଃ ସର୍ବଭାବାନାମଚିନ୍ତ୍ୟ ଜ୍ଞାନଗୋଚରାଃ (ବିଷ୍ଣୁ ପୁ.—୧।୩।୨) । ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଟୀକାରେ 'ଅଚିନ୍ତ୍ୟ' ପଦର ଏହିପରି ଟୀକା କରିଛନ୍ତି—"ଅଚିନ୍ତ୍ୟଂ ତର୍କାସହ

ଯତ୍ଜ୍ଞାନମ୍ ।" ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ତର୍କ ଚଳିବ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ତର୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ତାହାହିଁ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ । ଦୁର୍ଘଟ ମଧ୍ୟ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ । "ଦୁର୍ଘଟଘଟକତ୍ୱଂ ହି ଅଚିନ୍ତ୍ୟତ୍ୱମ୍ ।" (ଭାଗବତ ସନ୍ଦର୍ଭ) । ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖାଥିବା କେତୋଟି ପ୍ରମାଣ ବାକ୍ୟ—

"ବିଚିତ୍ର ଶକ୍ତିଃ ପୁରୁଷଃ ପୁରାଣଃ ନଚାନ୍ୟେଷାଂ ଶକ୍ତୟସ୍ତାଦୃଶାଃ ସ୍ୟୁରିତି ।"

"ଏହି ଅନାଦି ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ବିଚିତ୍ର (ଅଚିନ୍ତ୍ୟ) ଶକ୍ତି ଅଛି, ଅନ୍ୟ କାହାର ଏହି ଶକ୍ତି ନାହିଁ ।"

ଆତ୍ମନି ଚ ଏବଂ ବିଚିତ୍ରାଶ୍ଚ ହି । (ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ୨ । ୧ ।୨୮)

କୈବଲ୍ୟୋପନିଷଦରେ—"ଅପାଣିପାଦୋଽହମଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତିଃ" (୧।୨୧) । ମୁଁ (ବ୍ରହ୍ମ) ଅପାଣିପାଦ ଏବଂ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ।

(୪) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭଗବତ୍ତା—ବ୍ରହ୍ମ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଶକ୍ତି-ସମ୍ପନ୍ନ । ଏହିହେତୁ ସେ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରିପାରନ୍ତି । ସେହି କାରଣରୁ ସେ ଈଶ୍ୱର ।

ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଭାବ ହିଁ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ବା ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ । ଭଗ ଶବ୍ଦ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟବାଚକ । ଯେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ସେ ଭଗବାନ । ଏହାକୁ ପୁଣି ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ କହିଛନ୍ତି—

ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସମଗ୍ରସ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଯଶସଃ ଶ୍ରୀୟଃ
ଜ୍ଞାନବୈରାଗ୍ୟୟୋଶ୍ଚାପି ଷଣ୍ଣାଂ ଭଗ ଇତୀଙ୍ଗନା । (୬।୫।୭୪)

ସମଗ୍ରଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ସମଗ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟ, ସମଗ୍ରଯଶ, ସମଗ୍ରଶ୍ରୀ, ସମଗ୍ରଜ୍ଞାନ, ସମଗ୍ର-ବୈରାଗ୍ୟ—ଏହି ଛଅଗୋଟିର ସମଷ୍ଟିର ନାମହିଁ ଭଗ । (ଇଙ୍ଗନା—ସଂଜ୍ଞା) । ସଂକ୍ଷେପରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ବୀର୍ଯ୍ୟ, ଯଶ, ଶ୍ରୀ, ଜ୍ଞାନ, ବୈରାଗ୍ୟ—ଏହି ୬ଟି ସମଷ୍ଟିର ନାମ ହିଁ ଭଗ । ଏଠାରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ମଣି-ମନ୍ତ୍ରାଦିର ପ୍ରଭାବ ପରି । ଯଶ=ବିଖ୍ୟାତ ସଦ୍‌ଗୁଣତ୍ୱ, ଶ୍ରୀ=ସର୍ବପ୍ରକାର ସମ୍ପତ୍ତି,

ଜ୍ଞାନ = ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ, ବୈରାଗ୍ୟ = ସକଳ ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନାସକ୍ତ । ମଣିମନ୍ତ୍ରାଦିର ପ୍ରଭାବ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, ସେହିପରି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଚିନ୍ତ୍ୟବୀର୍ଯ୍ୟ ।

ଏହିପରି 'ଭଗବାନ' ଶବ୍ଦର 'ଭଗ' ଏ ଦୁଇଟି ଅକ୍ଷରର ଅର୍ଥ ହୁଏ । ପୁଣି ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ 'ବ' ଅକ୍ଷରର ଏପରି ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି—

ବସନ୍ତି ତତ୍ର ଭୂତାନି ଭୂତାତ୍ମନ୍ୟଖିଳାତ୍ମନି
ସ ଚ ଭୂତେଷ୍ୱଶେଷେଷୁ ବ-କାରାର୍ଥସ୍ତତୋଽବ୍ୟୟଃ । (ବି. ପୁ. ୬।୫)

ଭୂତାତ୍ମରୂପ, ଅଖିଳାତ୍ମରୂପ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମରେ ସକଳ ସୃଷ୍ଟି ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଭୂତରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । ଏହାହିଁ ବ-କାରର ଅର୍ଥ । ସେହିହେତୁ ବ-କାରାର୍ଥ ଅବ୍ୟୟ ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି, ନିରତିଶୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ପରମେଶ୍ୱର ହିଁ ଭଗବାନ । ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଚିନ୍ମୟ ।

ଏହି ଷଡ଼୍‌ବିଧ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କର ଚିତ୍‌ଶକ୍ତି ବିଳାସ । "ଷଡ଼୍‌ବିଧ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୁର ଚିଚ୍ଛକ୍ତିବିଳାସ ।" (ଚୈ. ଚ. ୨।୬)

(୫) ବାସୁଦେବ ହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ—ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ମତରେ ଷଡ଼ୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସମ୍ପନ୍ନ ଭଗବାନ ହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ । ଏହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝାଏ ।

ସର୍ବାଣି ତତ୍ର ଭୂତାନି ବସନ୍ତି ପରମାତ୍ମନି
ଭୂତେଷୁ ଚ ସ ସର୍ବାତ୍ମା ବାସୁଦେବସ୍ତତଃ ସ୍ମୃତଃ । (ବି. ପୁ. ୬।୫)

ସେହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ ସକଳ ସୃଷ୍ଟବସ୍ତୁ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ସର୍ବାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ସର୍ବଭୂତ (ସକଳ ସୃଷ୍ଟବସ୍ତୁ)ରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । ସେହିହେତୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ବାସୁଦେବ ବୋଲାଯାଏ ।

ମୋକ୍ଷ ଧର୍ମ୍ମରେ — "ବସନାଦ୍ୟୋତନାଚ୍ଚୈବ ବାସୁଦେବଂ ତତୋବିଦୁଃ" (ମହାଭାରତ) । ବସନ ଯୋଗୁଁ ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବଭୂତ ତାଙ୍କଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ସେ ସର୍ବଭୂତରେ ଅବସ୍ଥିତ, ଏଥିଯୋଗୁଁ, ପୁଣି ଦ୍ୟୋତନ-ଯୋଗୁଁ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ବୋଲି ତାହାଙ୍କୁ ବାସୁଦେବ ବୋଲିଯାଏ ।

'ବସନ' ଓ 'ବାସନ' ଶବ୍ଦରୁ 'ବାସୁ' ଶବ୍ଦ 'ସାଧୁ' ଶବ୍ଦ ଭଳି ସାଧିତ ହୁଏ । ଦ୍ୟୋତନ ବା ଦ୍ୟୁତି ବା ଜ୍ୟୋତି ଅଛି ବୋଲି 'ଦେବ' । ଏ ବାସୁ ଓ ଦେବ ମଧ୍ୟ । କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ଅନୁସାରେ 'ବାସୁଦେବ' ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ।

'ଅନନ୍ତବାସୁଦେବ' ପଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି—

ଭୂତେଷୁ ବସତେ ସୋଽନ୍ତର୍ବସନ୍ତ୍ୟତ୍ର ଚ ତାନି ଯତ୍
ଧାତା ବିଧାତା ଜଗତାଂ ବାସୁଦେବସ୍ତତଃ ପ୍ରଭୁଃ । (ବି. ପୁ. ୬।୫)

ଯେ ସର୍ବଭୂତର ଅନ୍ତରରେ ବାସ କରନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାଙ୍କଠାରେ ସର୍ବଭୂତ ବାସ କରେ ଏବଂ ଯେ ସକଳ ଜଗତର ଧାତା ଓ ବିଧାତା ସେହି ପ୍ରଭୁ ହିଁ ବାସୁଦେବ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏଠାରେ ବାସୁ=ସର୍ବଭୂତରେ ସ୍ଥିତ, ଦେବ=ଧାତାବିଧାତା । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି—

ଏବମେଷ ମହାଶବ୍ଦୋ ଭଗବାନିତି ସତ୍ତମ
ପରମବ୍ରହ୍ମ-ଭୂତସ୍ୟ ବାସୁଦେବସ୍ୟ ନାନ୍ୟଗଃ । (୬।୫)

ପରମବ୍ରହ୍ମଭୂତ ବାସୁଦେବଙ୍କଠାରେ ହିଁ 'ଭଗବାନ୍' ଏହି ମହାଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇପାରେ, ଅନ୍ୟ କାହାର ପକ୍ଷରେ ନୁହେଁ ।

ବ୍ରହ୍ମବିନ୍ଦୁ ଉପନିଷଦରେ—

ସର୍ବଭୂତାଧିବାସଞ୍ଚ ଯଦ୍ଭୂତେଷୁ ବସତ୍ୟପି
ସର୍ବାନୁଗ୍ରାହକତ୍ୱେନ ତଦସ୍ମ୍ୟହଂ ବାସୁଦେବଃ ।

ସର୍ବଭୂତରେ ସେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି, ସର୍ବଭୂତ ତାଙ୍କଠାରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଏଥିସକାଶୁ 'ବାସୁ' ଏବଂ ସକଳଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁଗ୍ରହକତ୍ୱ ଯୋଗୁଁ

'ଦେବ' । ଏହିହେତୁ 'ବ୍ରହ୍ମ' 'ବାସୁଦେବ' ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଏହି ବାସୁଦେବ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ବିଷ୍ଣୁ ।

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରରେ—ବିଷ୍ଣୁରେବ ଜ୍ୟୋତିଃ, ବିଷ୍ଣୁରେବ ବ୍ରହ୍ମଃ, ବିଷ୍ଣୁରେବ ଆତ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁରେବ ବଳଂ, ବିଷ୍ଣୁରେବ ଆନନ୍ଦଃ । (୧।୩।୪୦)

ବିଷ୍ଣୁହିଁ ଜ୍ୟୋତି, ବିଷ୍ଣୁହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ବିଷ୍ଣୁହିଁ ଆତ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁହିଁ ବଳ, ବିଷ୍ଣୁହିଁ ଆନନ୍ଦ ।

ବ୍ରହ୍ମର 'ଭଗ' ବା ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ଅତଏବ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ-ବାନ୍ ବା ଭଗ-ବାନ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ।

(୭) ଗୀତାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ—ପୁରୀ ବା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ୟ ନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ବେଦାନ୍ତ, ଉପନିଷଦ ଓ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ବିଷୟ କୁହାଯାଇଛି ସେହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ । ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର "ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯୋଗ" ୧୫ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗବାନ ସ୍ୱୟଂ କହୁଛନ୍ତି—

ଦ୍ୱାବିମୌ ପୁରୁଷୌ ଲୋକେ କ୍ଷରଶ୍ଚାକ୍ଷର ଏବ ଚ
କ୍ଷରଃ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନି କୂଟସ୍ଥୋଽକ୍ଷର ଉଚ୍ୟତେ । ଇତ୍ୟାଦି । (୧୬-୧୮)

ଏହି ସଂସାରରେ କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷର ଏ ଦୁଇଟି ପୁରୁଷ ଖ୍ୟାତ । ବିନାଶଶୀଳ ହିଁ କ୍ଷର, କୂଟସ୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଚେତନରୂପ ଭୋକ୍ତାଙ୍କୁ ଅକ୍ଷର ବୋଲିଯାଏ । ଏହି ଦୁଇଟି (କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷର)ଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଯେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ସେ କେବଳ ପରମାତ୍ମା ଏବଂ ସେ ଈଶ୍ୱର, ଅବ୍ୟୟ ଆଇ ତ୍ରିଲୋକରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ତାହାକୁ ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ମୁଁ କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷରଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ଏହିହେତୁ ଲୋକସମୂହରେ ଏବଂ ବେଦରେ ମୁଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି ବିଖ୍ୟାତ । ଯେଉଁ ସାଧକମାନେ ମୋତେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହି ସର୍ବଜ୍ଞ ସାଧକ ମୋତେ ସବୁ ପ୍ରକାରେ ଭଜନ କରନ୍ତି ।

ଶ୍ରୁତିରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି—

(୧) ଅଂଶାବତାରଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ୟ ହ୍ୟନାଦିମଧ୍ୟାନ୍ତମଜସ୍ୟ ବିଷ୍ଣୋ ।

(୨) ହରିଯଥୈକଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ସ୍ମୃତଃ ।

(୩) ତୈର୍ବିଜ୍ଞାପିତ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁ ଭଗବାନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ
ଅବତୀର୍ଣ୍ଣୋ ମହାଯୋଗୀ ସତ୍ୟାବତ୍ୟାପରିଣରିଃ ।

ଭାଗବତରେ ଅଛି—"ଏତେଚାଂଶ କଳାଃ ପୁଂସଃ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ ସ୍ୱୟଂ" । ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମତରେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିଜକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି କହିଥିବାରୁ କୃଷ୍ଣ ହିଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅବତାରାଦି ଏହାଙ୍କର ଅଂଶ ମାତ୍ର । କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭିତରେ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦନ ଏହି ଧାରଣାରୁ ହିଁ ହୋଇଛି ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚସଖାଦି ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅଭେଦ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭଗବାନ, ଏହାଙ୍କଠାରୁ ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାରମାନେ ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଲୀଳାର ଅନ୍ତରେ ଏହାଙ୍କ ଶରୀରରେ ପୁଣି ଲୀନ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଦିବାକର ଦାଶ "ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ"ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ସେହୁ ଗୋଲକ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳ । ସେହିଟି ଗିରି ନୀଳାଚଳ ।
କୋଟିଏ ଯୁଗ ଯେବେ ଯାଇ । ଏଥିରେ ଲୀଳା ନ ସରଇ ।
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥେ ଷୋଳକଳା । ଏଥୁ କଳାଏ ନନ୍ଦବଳା ।
କଳାକେ ଷୋଳକଳା ହୋଇ । ଧେନୁ ଜନ୍ମିଲେ ଗୋପେ ଯାଇ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଇବାପାଇଁ ସାତୋଟି ବିଶେଷଣର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ସେ ଅକ୍ଷର, ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, କୂଟସ୍ଥ, ଅଚଳ, ଧ୍ରୁବ । ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବା ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଆସକ୍ତଚିତ୍ତ ଲୋକମାନଙ୍କର ସାକାର ଉପାସନା ତୁଳନାରେ ଅଧିକତର କ୍ଲେଶ ହୁଏ, କାରଣ ଦେହୀମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ବିଷୟରେ ନିଷ୍ଠା ଦୁଃଖରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନିର୍ଗୁଣ ନିରାକାର ଉପାସନା ଅଧିକତର କ୍ଲେଶଦାୟକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନୀ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ଶ୍ରେୟସ୍କର ।

(୭) ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ (ଅବତାର) ଓ ତିରୋଭାବ—ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାକୃତ ଜୀବର ପ୍ରାକୃତ ସ୍ୱଭାବ ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ନୁହନ୍ତି । ସେ ସଚରାଚର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ସର୍ବଦା ସର୍ବତ୍ର 'ବର୍ତ୍ତମାନ' ରହିଥାଆନ୍ତି । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଅପ୍ରାକୃତ ବସ୍ତୁ ଓ ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟର ଅଗୋଚର । କିନ୍ତୁ ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷରେ ଏହି ଅପ୍ରାକୃତ ବସ୍ତୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାକୃତ ଜୀବ ପରି ପ୍ରାକୃତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ମଧ୍ୟ ବିଷୟୀଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ସ୍ୱ ଶକ୍ତି ବଳରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାକୃତ ଜୀବ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ବା ଅବତାରଗ୍ରହଣ ବୋଲିଯାଏ ।

ଏହି ଅବତାରଗ୍ରହଣ ବା ଆବିର୍ଭାବ ଚିରସ୍ଥାୟୀ ନୁହେଁ । ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱ ଅଭିଳାଷ ବା କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ ପରେ ପୁଣି ଏହି ବ୍ୟକ୍ତ ରୂପକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଅବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ପ୍ରାକୃତ ରୂପର ଅବସାନ ହିଁ ତିରୋଭାବ ।

"ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଧର୍ମର ହାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଆଧିକ୍ୟ ହୁଏ ସେହି ସେହି ସମୟରେ ମୁଁ ଦେହଧାରଣ କରେ", ଏହା ସ୍ୱୟଂ କୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ।

> ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଲାନିର୍ଭବତି ଭାରତ !
> ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାତ୍ମାନଂ ସୃଜାମ୍ୟହମ୍ । ୭ ।
> ପରିତ୍ରାଣାୟ ସାଧୂନାଂ ବିନାଶାୟ ଚ ଦୁଷ୍କୃତାମ୍
> ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥାୟ ସମ୍ଭବାମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ । (୮।୪ଅ। ଭ.ଗୀ.)

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅବତାରଗ୍ରହଣ ସ୍ୱ ଶକ୍ତିବଳରୁ ହୁଏ । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଜ, ଅବିନଶ୍ୱର ଆତ୍ମା ଓ ସର୍ବଭୂତର ଈଶ୍ୱର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ୱ ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସ୍ୱୀୟ ମାୟାଦ୍ୱାରା ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି—

> ଅଜୋଽପି ସନ୍ନବ୍ୟୟାତ୍ମା ଭୂତାନାମୀଶ୍ୱରୋଽପି ସନ୍
> ପ୍ରକୃତିଂ ସ୍ୱାମଧିଷ୍ଠାୟ ସମ୍ଭବାମ୍ୟାତ୍ମମାୟୟା । (ଭ.ଗୀ. । ୪ର୍ଥ ଅ. ୬)

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସ୍ୱୀୟ ମାୟାକୁ ଯୋଗମାୟା ବୋଲାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶିକା ଶକ୍ତିହିଁ ଯୋଗମାୟା ।

ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶରେ ବିଭିନ୍ନତା—ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଏକ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ୱୀୟ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଶକ୍ତି ପ୍ରଭାବରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥାଆନ୍ତି ବା ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ ଶ୍ରୁତିରୁ ଏହି ବାକ୍ୟଟି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି—"ସ ଏକଧା ଭବତି, ତ୍ରିଧା ଭବତି ।" ୨।୨।୪୨ର ଟୀକା । "ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଏକ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ତ୍ରିଧା (ବା ବହୁ) ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।" ଏଥିରୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଅନେକ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ ସୂଚିତ ହେଉଛି ବୋଲି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର 'ଶ୍ରୀଭାଷ୍ୟ'ରେ ଶ୍ରୁତିରୁ ଏକ ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି—"ଅଜାୟମାନୋ ବହୁଧା ବିଜାୟତେ ।"—ଅଜ ବା ଜନ୍ମରହିତ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମାତ୍ମା ବହୁ ପ୍ରକାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ଚତୁର୍ବେଦଶିଖା ଶ୍ରୁତିରୁ ତାଙ୍କର "ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସନ୍ଦର୍ଭ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ବାକ୍ୟଟି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି—"ବାସୁଦେବଃ ସଙ୍କର୍ଷଣଃ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନୋଽନିରୁଦ୍ଧୋଽହଂ ମତ୍ସ୍ୟ କୂର୍ମ୍ମୋ ବରାହୋ ନରସିଂହୋ ବାମନୋ ରାମୋ ରାମୋରାମଃ କୃଷ୍ଣୋ ବୁଦ୍ଧଃ କଳ୍କିରହଂ ଶତଧାହଂ ସହସ୍ରାଧାହମିତୋଽହମନନ୍ତୋଽହଂ ନୈବୈତେ ଜାୟନ୍ତେ ନୈତେ ମ୍ରିୟନ୍ତେ ନୈଷାମଜ୍ଞାନବନ୍ଧୋ ନ ମୁକ୍ତିଃ ସର୍ବ ଏବ ହ୍ୟେତେ ପୂର୍ଣ୍ଣା ଅଜରା ଅମୃତାଃ ପରମାଃ ପରମାନନ୍ଦାଃ ।" "ମୁଁ ବାସୁଦେବ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଅନିରୁଦ୍ଧ; ମୁଁ ମତ୍ସ୍ୟ, କୂର୍ମ୍ମ, ବରାହ, ବାମନ, ନରସିଂହ, ପରଶୁରାମ, ରାମ, ବଳରାମ, କୃଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ, କଳ୍କି; ମୁଁ ଶତପ୍ରକାର, ସହସ୍ର ପ୍ରକାର ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ । ମୁଁ ଅନନ୍ତ, ମୋର ଜନ୍ମ ନାହିଁ,

ମରଣ ନାହିଁ । ଏହି ମୋର ସ୍ୱରୂପମାନଙ୍କର (ଅବତାରମାନଙ୍କର) ଅଜ୍ଞାନରେ ବନ୍ଧନ ନାହିଁ, ମୁକ୍ତି ନାହିଁ; ଏମାନେ ସର୍ବେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଜର, ଅମୃତ, ପରମ, ପରମାନନ୍ଦ ।" (ଶ୍ରୀ: ସ-୧୩ ଅନୁଚ୍ଛେଦ)

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅସଂଖ୍ୟ ଅବତାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଦେଖାଯାଏ ।

ଅବତାରା-ହ୍ୟସଂଖ୍ୟେୟା ହରେଃ ସତ୍ତ୍ୱନିଧେର୍ଦ୍ୱିଜାଃ
ଯଥା ବିଦାସିନଃ କୁଲ୍ୟାଃ ସରସଃ ସ୍ୟୁଃ ସହସ୍ରଶଃ । (୧।୩।୨୬)

ସତ୍ତ୍ୱନିଧି ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱାତ୍ମିକା ଶକ୍ତିର ନିଧି ପରମାତ୍ମା ହରିଙ୍କର ଅସଂଖ୍ୟ ଅବତାର । ଯେପରି କ୍ଷୟଶୂନ୍ୟ ପୁଷ୍କରିଣୀରୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ନିର୍ଝର ବହିର୍ଗତ ହୁଏ, ସେହିପରି ସତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହରିଙ୍କଠାରୁ ଅସଂଖ୍ୟ ଅବତାର ପ୍ରକଟିତ ହୁଅନ୍ତି ।

ସବୁ ଅବତାର ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଜର, ଅମୃତ, ପରମ, ପରମାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅବତାରମାନଙ୍କରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(୮) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍—ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଯେଉଁସବୁ ଅବତାର ବା ଭଗବତ୍‌ସ୍ୱରୂପଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଅଛି ସେମାନଙ୍କଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆଂଶିକ ବିକାଶ ହୋଇଥିବାରୁ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ୍ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଭଗବତ୍ତା ଅନ୍ୟନିରପେକ୍ଷ ନୁହେଁ, କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ଏହି ବିଭୂତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିଭୂତିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସର୍ବଶକ୍ତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଭଗବତ୍ତା ଅନ୍ୟନିରପେକ୍ଷ । ଅତଏବ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍ । 'ଭାଗବତ'ରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍ ବୋଲି ହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଯାଇଛି । "କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ସ୍ୱୟମ୍ ।" (ଭାଗ ୧ସ୍କ-୩ଅ । ୨୮)

ଗୋପାଳତାପିନୀ ଶ୍ରୁତିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ପରମ ଦୈବତ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଅଛି । "ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣୋ ବୈ ପରମ ଦୈବତମ୍ ।" (୪୧)

ଲଘୁ ଭାଗବତାମୃତରେ ଗୋସ୍ୱାମୀଜୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂରୂପ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । କାରଣ ତାଙ୍କର ରୂପ ଅନନ୍ୟାପେକ୍ଷୀ ଥିବାରୁ ସେ ସ୍ୱୟଂସ୍ୱରୂପ । "ଅନନ୍ୟାପେକ୍ଷି ଯଦ୍‌ରୂପଂ ସ୍ୱୟଂରୂପଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ ।" (୧।୧୦)

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଅବତାରମାନଙ୍କ ଭିତରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବୋଲି କଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି—

ଏତେ ଚାଂଶକଳାଃ ପୁଂସଃ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ସ୍ୱୟଂ
ଇନ୍ଦ୍ରାରି ବ୍ୟାକୁଳଂ ଲୋକଂ ମୃଡ଼ୟନ୍ତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ।
(ଭା. ୧ମ ସ୍କ. ୩ୟ । ୨୮)

"ଏ (ଅବତାର)ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେହି କେହି ବା ପୁରୁଷଙ୍କର ଅଂଶ, କେହି କେହି ବା ତାଙ୍କର କଳା (ବା ବିଭୂତି), କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ । ଜଗତ ଦୈତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହେଲେ ଭଗବାନ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏହିସବୁ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।"

ଭଗବାନ ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପଯୋଗ ଅନୁସାରେ ଭଗବାନ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନ, କ୍ରିୟା ଓ ଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶ କରିଥାଆନ୍ତି । କୁମାର, ନାରଦାଦି ଅବତାରରେ ଉପଯୋଗ ଅନୁସାରେ ଅଂଶକଳା-ଆବେଶ; ପୃଥୁଆଦି ଅବତାରରେ ଶକ୍ତି-ଆବେଶ; କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ।

ବୈଷ୍ଣବାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ (ଲଘୁଭାଗବତାମୃତ)— "କେଚିତ୍ ସ୍ୱସ୍ୱମେବାଂଶାଃ ସାକ୍ଷାଦଂଶତ୍ୱେନ ଦ୍ୱିବିଧାଃ । କେଚଦଂଶା ବିଷ୍ଟ୍ୱା ତ୍ୱାଦଂଶାଃ । କେଚିତ୍ କଳା ବିଭୂତୟଃ ।" କେତେକ ଭଗବାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପର ଅଂଶ, କେହି ବା ସ୍ୱରୂପର ଅଂଶର ଅଂଶ, କେହି ବା ଆବେଶ ।

ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ ଭଗବାନ ସ୍ୱ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଆଦି କଳାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠାରେ (ଅବତାରରେ) ଆବିଷ୍ଟ ସେଠାରେ ସେମାନେ (ଅବତାରମାନେ) ସ୍ୱରୂପତଃ ଜୀବତତ୍ତ୍ୱ, ଈଶ୍ୱରତତ୍ତ୍ୱ ନୁହନ୍ତି ।

"ଜ୍ଞାନଶକ୍ତ୍ୟାଦିକଲୟା ଯତ୍ରାବିଷ୍ଟୋ ଜନାର୍ଦ୍ଦନଃ
ତ ଆବେଶା ନିଗଦ୍ୟନ୍ତେ ଜୀବା ଏବ ମହତ୍ତମାଃ ।"
(ଲଘୁ ଭାଗବତାମୃତ । ୧।୧୮)

ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ସ୍ୱ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତ୍ୟାଦିର କଳା (ବା ଅଂଶ) ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ସଜୀବରେ ଆବିଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ସେହି ମହତ୍ (ବା ମହତ୍ତର) ଜୀବକୁ ଆବେଶ କୁହାଯାଏ । ଏହା ଜୀବତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କୀୟ । ଭଗବତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ ।

ମତ୍ସ୍ୟକୂର୍ମ୍ମାଦି ଅବତାର—ଭଗବାନଙ୍କର ସ୍ୱ ଅଂଶ ବା ସ୍ୱାଂଶ, ଯେଉଁ ଅବତାରମାନେ ଅଂଶର ଅଂଶ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱରତତ୍ତ୍ୱ ।

ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପ୍ରକାଶ । କିନ୍ତୁ ଭାଗବତର ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀ ବୈଷ୍ଣବ 'ଟୀକାକାର'ମାନଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଭଗବାନ ଏବଂ ଏହି ଅବତାରମାନେ ତାଙ୍କର (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର) ଅଂଶ ମାତ୍ର ।

ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭଗବାନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ ପାଇଁ ଯେତିକ ଜ୍ଞାନ-କ୍ରିୟା-ଶକ୍ତି ଆଦିର ବିକାଶ ଦରକାର ସେତିକ କେବଳ ସେ ସ୍ୱାଂଶ ଅବତାରରେ ବିକାଶ ପାଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ଅବତାରରେ ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁସାରେ ଜ୍ଞାନ-କ୍ରିୟା-ଶକ୍ତ୍ୟାଦିର ବିକାଶ ହେଉଥିବାରୁ ଭଗବାନଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶରେ ବିଭିନ୍ନତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଛି । ମତ୍ସ୍ୟାଦି ଅବତାରରେ ଭଗବାନଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣଶକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇନଥିବାରୁ ସେଠାରେ ଶକ୍ତିର ଆଂଶିକ ବିକାଶ କେବଳ ସଂଘଟିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ହୋଇନଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ବା ଆକୃତିରେ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଇଛି । ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଭଗବାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପଠାରୁଁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ, ଏହି ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ, ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ଅନୁସାରେ, ଅବତାରମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ-କାର୍ଯ୍ୟ-ଶକ୍ତି ଆଦିର ପ୍ରକାଶ ଓ ବିକାଶରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭେଦ ବା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଏବଂ ସେ ଅବତାରୀ । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତେକ ପ୍ରମାଣ ଉଦ୍ଧୃତ ହୁଏ—

ଗୋପାଳ ପୂର୍ବତାପିନୀ ଶ୍ରୁତି କହନ୍ତି—"ଏକୋଽପି ସନ୍ ବହୁଧା ଯୋ ବଭାତି" (୧-୫) । ଏକ ହିଁ ମୂର୍ତ୍ତି ବହୁ ପ୍ରକାର ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି ଭଗବାନ ହିଁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବୋଲି କେତେକ ବୈଷ୍ଣବପନ୍ଥୀମାନଙ୍କର ମତ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅକ୍ରୂର "ବହୁମୂର୍ତ୍ତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତିକମ୍" ବୋଲି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି ।

> ଏକେତ୍ୱାଽଖିଲ କର୍ମ୍ମାଣି ସନ୍ନ୍ୟସ୍ୟୋପଶମଂ ଗତାଃ
> ଜ୍ଞାନିନୋ ଜ୍ଞାନଯଜ୍ଞେନ ଯଜନ୍ତି ଜ୍ଞାନବିଗ୍ରହମ୍ ।
> ଅନ୍ୟେ ଚ ସଂସ୍କୃତାତ୍ମାନୋ ବିଧିନାଭିହିତେନ ତେ
> ଯଜନ୍ତି ତ୍ୱନ୍ମୟାସ୍ତ୍ୱାଂ ବୈ ବହୁମୂର୍ତ୍ତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତିକମ୍ ।
> (୧୦ମ ସ୍କ: । ୪୦ ଅ: ୬-୭)

ହେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ! ଯେଉଁମାନେ ଅଖିଳକର୍ମ୍ମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଉପଶମ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଜ୍ଞାନଯଜ୍ଞ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନବିଗ୍ରହ (ବା ଚିତ୍‌ଘନ ମୂର୍ତ୍ତି) ପୂଜା କରନ୍ତି, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତାତ୍ମନମାନେ (ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭିନ୍ନ ପନ୍ଥାରେ ଦୀକ୍ଷିତ ଲୋକେ) ତୁମଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ବିଧିବିଧାନ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରି "ବହୁମୂର୍ତ୍ତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତିକମ୍" ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ହିଁ ଆରାଧନା କରିଥାଆନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଧରସ୍ୱାମୀ "ବହୁମୂର୍ତ୍ତ୍ୟେକମୂର୍ତ୍ତିକମ୍"ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି କହିଛନ୍ତି, "ବାସୁଦେବ-ସଙ୍କର୍ଷଣ-ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ-ଅନିରୁଦ୍ଧ ଭେଦେନ ବହୁମୂର୍ତ୍ତିଂ ନାରାୟଣ-ସ୍ୱରୂପେଣ ଏକମୂର୍ତ୍ତିକଞ୍ଚ ତ୍ୱାମେବ ଯଜନ୍ତି ।" ବାସୁଦେବ-ସଙ୍କର୍ଷଣ-ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ-ଅନିରୁଦ୍ଧ (ଚତୁର୍ବ୍ୟୂହ) ଆଦି ଭେଦରେ ବହୁମୂର୍ତ୍ତି ରୂପରେ ଏବଂ ନାରାୟଣ ସ୍ୱରୂପରେ ଏକମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ହିଁ ଆରାଧନା କରନ୍ତି ।

ଏହି ସ୍ତବରେ ଅକ୍ରୂର ଭଗବାନଙ୍କୁ ନାରାୟଣ, ମତ୍ସ୍ୟ, କୂର୍ମ୍ମ, ହୟଶୀର୍ଷ, ମଧୁକୈଟଭ, ମନ୍ଦରଧାରୀ, ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ, ପର୍ଶୁରାମ, ରାମ

(ରଘୁବର୍ଯ୍ୟ), ବାସୁଦେବ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଅନିରୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ, କଲ୍କି ବୋଲି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱୟଂ ନାରାୟଣଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅବତାରଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଭିନ୍ନ ।

ଏହି ସ୍ତୁତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦୀମାନେ 'ନାରାୟଣ' ଅର୍ଥରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମୂଳନାରାୟଣ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏକ ବିଗ୍ରହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମତ୍ସ୍ୟାଦି, ବାସୁଦେବାଦି, ନାରାୟଣ (ପରମ ବ୍ୟୋମାଧିପ ମହା ନାରାୟଣ) ପ୍ରଭୃତି ଏକ ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ, ଅତଏବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର "ବହୁମୂର୍ତ୍ତ୍ୟେକମୂର୍ତ୍ତିତ୍ୱ" ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲା । "ବୈଷ୍ଣବ ତୋଷଣୀ" ଟୀକାକାର ଏହିପରି ଭାବରେ ଏହାର ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି—"ବହ୍ୱେବ୍ୟା ବାସୁଦେବାଦୟୋ ମତ୍ସ୍ୟାଦୟଶ୍ଚ ମୂର୍ତ୍ତୟୋ ଯସ୍ୟ ଏକା ପରମ ବ୍ୟୋମାଧିପ—ମହାନାରାୟଣ ରୂପା ମୂର୍ତ୍ତିସ୍ୟ ତଞ୍ଚ ତଞ୍ଚ ।" "ବାସୁଦେବାଦି, ମତ୍ସ୍ୟାଦି ମୂର୍ତ୍ତି ଯାହାର ଏକ ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି, ପରମବ୍ୟୋମାଧିପ ମହାନାରାୟଣ ଯାହାର ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି"—ଏଥିରୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବପନ୍ଥୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ ବାସୁଦେବାଦି, ମତ୍ସ୍ୟାଦି ଓ ପରମବ୍ୟୋମାଧିପ ମହାନାରାୟଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଏକ ଏକ ରୂପ ଏବଂ ସେମାନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିଗ୍ରହ (ରୂପ)ରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଚତୁର୍ଭୁଜ ନାରାୟଣ ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅଂଶ ତାହା 'ଭାଗବତ'ରେ ବ୍ରହ୍ମାକର୍ତ୍ତୃକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସ୍ତବରୁ ଜଣାଯାଏ—

ନାରାୟଣସ୍ତ୍ୱଂ ନ ହି ସର୍ବଦେହି, ନାମାତ୍ମାସ୍ୟାଧୀଶାଖିଳ ଲୋକସାକ୍ଷୀ
ନାରାୟଣୋଽଙ୍ଗ ନର ଭୂଜଳାୟ, ନାତ୍ ତଚାପି ସତ୍ୟଂ ନ ତବୈବମାୟା ।

(ଭା: ୧୦ମ ସ୍କ । ୧୪ ଅ । ୧୪)

"ତୁମେ କଣ ନାରାୟଣ ନୁହଁ ? ତୁମେ ସମସ୍ତ ଦେହିମାନଙ୍କର ଆତ୍ମା । ହେ ଅଧୀଶ ! ତୁମେ ସକଳ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସାକ୍ଷୀ । ତୁମେ ଜୀବର ହୃଦସ୍ଥ ଓ ଜଳ ଯାହାର ଆଶ୍ରୟ ସେହି ନାରାୟଣ—ଅଙ୍ଗ (ବା ନାରାୟଣ ତୁମର ଅଙ୍ଗ) । ଏହା ସତ୍ୟ, ମାୟା ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀ "ନାରମୟ ସେ ଜାନାସୀତି

ତ୍ୱମେବ ନାରାୟଣଃ” ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ନାର—ଜୀବସମୂହ, ଅୟନ—ଦର୍ଶନ । “ଯୋ ନାରାୟଣଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ ସୋଽପି ତବୈବାଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତିଃ ।” ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯେଉଁ ନାରାୟଣ ସେ ମଧ୍ୟ ତୁମର ଅଙ୍ଗ—ମୂର୍ତ୍ତିବିଶେଷ ।

ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରକାଶ ଓ ବିଳାସ ରୂପ—କୃଷ୍ଣ ଭଗବାନ୍ ଦୁଇରୂପରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ବୋଲି ଅଚିନ୍ତ୍ୟ-ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କର ମତ ।

ଦୁଇରୂପେ ହୟ ଭଗବାନେର ପ୍ରକାଶ
ଏକେ ତ ପ୍ରକାଶ ହୟ ଆରେ ତ ବିଳାସ ।
(ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ । ୧-୧-୩୫)

ଭଗବାନଙ୍କର ‘ପ୍ରକାଶ’କୁ ‘ପ୍ରକାଶ’ ଓ ‘ବିକାଶ’ ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଥିବାର କୁହାଯାଏ ।

‘ପ୍ରକାଶ’—କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରକଟ ନାନା ଭାବରେ ହୋଇଛି । ସେ ନିଜକୁ ‘ଅଂଶ’ ରୂପରେ ପ୍ରକଟ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜେ ସ୍ୱୟଂରୂପରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ରୂପ ଧରି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାସଲୀଳା ବେଳେ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣ ଏକ ସମୟରେ ବହୁ କୃଷ୍ଣ ରୂପରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହିତ କେଳି ରଚନା କରନ୍ତି । ଏହି ‘କୃଷ୍ଣ’ମାନଙ୍କ ଭିତରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ପୁଣି ‘ଷୋଳ ସହସ୍ର’ ଗୋପନାରୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ବେଳେ ଷୋଳ ସହସ୍ର ‘କୃଷ୍ଣ’ ରୂପରେ କୃଷ୍ଣ ଭଗବାନ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ‘କୃଷ୍ଣ’ମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ଭାଗବତରେ ବ୍ୟାସଦେବ କହିଛନ୍ତି—

ଚିତ୍ରଂ ବତୈତଦେକେନ ବପୁଷା ଯୁଗପତ୍ ପୃଥକ୍
ଗୃହେଷୁ ଦ୍ୱ୍ୟଷ୍ଟସାହସ୍ରଂ ସ୍ତ୍ରିୟ ଏକ ଉଦାବହତ୍ । (୧୦ମ ସ୍କ । ୬୯ଅ ।୨)

“ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏକ ଦେହରେ ଏକାକୀ ଏକ ସମୟରେ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଷୋଡ଼ଶ ସହସ୍ର ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହା ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ !” (ନାରଦଙ୍କ ବାକ୍ୟ)

'ଲଘୁଭାଗବତାମୃତ' ଓ 'ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ' ମତରେ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଏହି ଆତ୍ମପ୍ରକଟନକୁ 'ପ୍ରକାଶ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ଅନେକତ୍ର ପ୍ରକଟତା ରୂପସ୍ୟୈକସ୍ୟ ଯୈକଦା
ସର୍ବଥା ତତ୍ସ୍ୱରୂପୈବ ସ ପ୍ରକାଶ ଇତୀର୍ଯ୍ୟତେ । ଲ: ଭା: ୧।୨୧

"ସମ୍ୟକ୍‌ରୂପେ ଏକରୂପ ଥାଇ (ଆକାର, ଗୁଣ ଓ ଲୀଳାରେ) ଏକ ବିଗ୍ରହର ଏକ ସମୟରେ (ଯୁଗପତ୍) ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମପ୍ରକଟନ (ବା ଆବିର୍ଭାବ) ତାହାକୁ 'ପ୍ରକାଶ' ବୋଲିଯାଏ ।"

ବିଳାସ—ଭଗବାନ ଏକ ବିଗ୍ରହ ଥାଇ ଆକାରରେ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ତାହାକୁ 'ବିଳାସ' ବୋଲି ବୃନ୍ଦାବନର ଗୋସ୍ୱାମୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ।

ଗୋସ୍ୱାମୀ ଲଘୁଭାଗବତାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ବିଳାସ'ର ଲକ୍ଷଣ ଏପରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ସ୍ୱରୂପମନ୍ୟାକାରଂ ଯତ୍ତସ୍ୟ ଭାତି ବିଳାସତଃ
ପ୍ରାୟେଣାତ୍ମସମଂ ଶକ୍ତ୍ୟା ସ ବିଳାସୋ ନିଗଦ୍ୟତେ । ଲ: ଭା: ୧।୧୫

ସ୍ୱରୂପରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଆକାରରେ ଏବଂ ସ୍ୱଶକ୍ତିର ପ୍ରାୟ ସମାନ (ଅର୍ଥାତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ ନ୍ୟୂନ) ଶକ୍ତି ଧାରଣ କରି ଭଗବାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବକୁ ବିଳାସ ବୋଲିଯାଏ । 'ପ୍ରାୟେଣ' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କିଞ୍ଚିତ୍ ନ୍ୟୂନ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଥିବା ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

ଏକଇ ବିଗ୍ରହ କିନ୍ତୁ ଆକାରେ ହୟେ ଆନ
ଅନେକ ପ୍ରକାଶ ହୟ ବିଳାସ ତାର ନାମ । ଚୈ: ଚ: ୧।୧।୩୮

ଆକାର, ଗୁଣ ଓ ଲୀଳାରେ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଏହି ବିଳାସ ରୂପ ଟିକିଏ ନ୍ୟୂନ । ବାସୁଦେବାଦି ଓ ପରବ୍ୟୋମାଧିପ ନାରାୟଣ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିଳାସ ରୂପ ।

ଯୈଛେ ବଳଦେବ, ପରବ୍ୟୋମେ ନାରାୟଣ
ଯୈଛେ ବାସୁଦେବ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନାଦି ସଙ୍କର୍ଷଣ । ଚୈ: ଚ: ୧।୧।୩୯

ବଳଦେବ, ବାସୁଦେବାଦି ଚତୁର୍ବ୍ୟୂହ ପରବ୍ୟୋମର ନାରାୟଣ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିଳାସ ରୂପ ।

ଅବତାରମାନେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଂଶ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଶକ୍ତିର ଅଂଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଜର, ଅମୃତ, ପରମ, ପରମାନନ୍ଦ । "ସର୍ବ ଏବ ହ୍ୟେତେ ପୂର୍ଣ୍ଣା ଅଜରା ଅମୃତାଃ ପରମାଃ ପରମାନନ୍ଦାଃ" । 'ପୂର୍ଣ୍ଣ' ଅର୍ଥରେ "ସର୍ବଗ, ଅନନ୍ତ, ବିଭୁ" ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଏହି ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ ସମସ୍ତେ (ଭଗବତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ବା ଅବତାର) ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଂଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରି ସର୍ବଗ, ଅନନ୍ତ, ବିଭୁ ।

ତେବେ ଏକ ସମୟରେ ଏକାଧିକ 'ଅନନ୍ତ' ବିଭୁଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ, ଏମାନେ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହନ୍ତି । ଅତଏବ ଏମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଏମାନଙ୍କୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରାଇଥିବା ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି ।

(୯) ଭଗବାନଙ୍କ ଧାମ ବା ପରମ ଧାମ—ଭଗବାନଙ୍କ ନିତ୍ୟ ନିବାସ ନିତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠ; ଏହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ମନୀଷୀ ସ୍ୱ ମତବାଦ ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ବୈକୁଣ୍ଠ, ଗୋଲକ, ବୃନ୍ଦାବନ, ମଥୁରା, ଦ୍ୱାରକା, ପରମଗତି, ପରମପ୍ରକାଶ, ପରମଜ୍ୟୋତି ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପରମଧାମ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏହି ପରମ ଧାମର ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି—

ଅବ୍ୟକ୍ତୋଽକ୍ଷର ଇତ୍ୟୁକ୍ତ ସ୍ତମାହୁ ପରମାଂ ଗତିମ୍
ଯଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ନ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ତଦ୍ଧାମ ପରମଂ ମମ । ଭ. ଗୀ. ୮।୨୧

(ସେହି) ଅବ୍ୟକ୍ତ ହିଁ ଅକ୍ଷର ବୋଲି (ବେଦରେ) କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ତାହାକୁ (ଜୀବର) ପରମଗତି ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଯାହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ଆଉ ସଂସାରକୁ ପୁନରାଗମନ କରିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ଆମ୍ଭର ପରମ (ଉତ୍କୃଷ୍ଟ) ଧାମ ଅଟେ । ପୁଣି 'ଧାମ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥକୁ 'ପ୍ରକାଶ' ବୋଲି, କେହି କେହି 'ଜ୍ଞାନ' ବୋଲି ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ପରମ ଧାମକୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବୋଲି କେହି କେହି ଟୀକା କରିଛନ୍ତି । ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ—"ଯମ୍ ଏବଂଭୂତଂ ସ୍ୱରୂପେଣାବସ୍ଥିତମ୍ । ଅଚେତନ ପ୍ରକୃତିଃ ଏକଂ ନିୟମନ ସ୍ଥାନମ୍, ତତ୍ ସଂସୃଷ୍ଟରୂପା ଜୀବ ପ୍ରକୃତିଃ ଦ୍ୱିତୀୟଃ ନିୟମନମ୍ । ଅଚିତ୍‌ସଂସର୍ଗବିୟୁକ୍ତଂ ସ୍ୱରୂପେଣାବସ୍ଥିତଂ ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପଂ ପରମଂ ନିୟମନ ସ୍ଥାନମ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥ । ତତ୍ ଚ ଅପୁନରାବୃତ୍ତିରୂପମ୍ ।" ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ଅବ୍ୟକ୍ତଙ୍କୁ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ସେ ଆଉ ଫେରି ଆସେ ନାହିଁ; ତାହା ମୋର ପରମ ଧାମ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ନିୟମନ ସ୍ଥାନ । ବିଭିନ୍ନ ନିୟମନ ସ୍ଥାନ, ଯଥା—(୧) ଅଚେତନ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରଥମ ନିୟମନସ୍ଥାନ, (୨) ତାହା ସହିତ ଯୁକ୍ତ ଜୀବରୂପ ପ୍ରକୃତି ଦ୍ୱିତୀୟ ନିୟମନ ସ୍ଥାନ ପୁଣି (୩) ଅଚିତ୍ ସଂସର୍ଗ-ରହିତ ସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ ପରମ ନିୟମନ ସ୍ଥାନ । ଏହି ପରମ ନିୟମନ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ଆଉ ଫେରିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ୧୫ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପୁଣି ଏହି ପରମ ଧାମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—

ନ ତଦ୍‌ଭାସୟତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ନ ଶଶାଙ୍କୋ ନ ପାବକଃ
ଯଦ୍ ଗତ୍ୱା ନ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ତଦ୍ଧାମ ପରମଂ ମମ । (୧୫ ଅ । ୬)

"ଯାହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଯୋଗୀମାନେ ଆଉ ଫେରିଆସନ୍ତି ନାହିଁ ତାହା ହିଁ ମୋର ପରମ ଧାମ । ଏହାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି ପ୍ରକାଶିତ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।" ପରମପଦ ବା ପରମଧାମ ଚୈତନ୍ୟମୟ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥ

ପ୍ରକାଶ କରିପାରୁନାହିଁ । ପରମପଦ, ପରମଧାମ ଓ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଏକହିଁ ପଦାର୍ଥ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୀରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି 'ଧାମ'ର ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର 'ଜ୍ୟୋତି' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ନାରାୟଣାର୍ଥର୍ବଶିର ଉପନିଷଦରେ ପରମଧାମକୁ ବୈକୁଣ୍ଠ ଭୁବନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । "ଓଁ ନମୋନାରାୟଣାୟେତି ମନ୍ତ୍ରୋପାସକୋ ବୈକୁଣ୍ଠଭୁବନଂ ଗମିଷ୍ୟତି ।" (୪)

ଋକ୍‌ବେଦରେ ଏହାକୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । "ତାଂ ବା ବାସ୍ତୁନ୍ୟୁଶ୍ମସି ଗମଧ୍ୟେ ଯତ୍ରଗାବୋଭୂରିଶୃଂଗଃ । ଅତ୍ରାହ ତଦରୁଗାୟସ୍ୟ ବୃଷ୍ଣଃ ପରମଂ ପଦମବଭାତି ଭୂରି"—(ଋ: ବେ: ୧।୧୫୪।୬) । ଏହି ବାକ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ ପରମପଦକୁ ଗୋଲକ ବୋଲି ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ପୁଣି "ତଦ୍ ବିଷ୍ଣୋ ପରମଂ ପଦଂ ସଦା ପଶ୍ୟନ୍ତି ସୂରୟଃ" ମନ୍ତ୍ରରେ ବିଷ୍ଣୁ ପରମପଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । "ବନେ ବୃନ୍ଦାବନେ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ ଗୋପଗୋପୀସୁରୈଃ ସହ" । ୬ । (କୃଷ୍ଣୋପନିଷଦ୍) ବୃନ୍ଦାବନ ବନରେ ଗୋପ, ଗୋପୀ, ସୁରଗଣଙ୍କ ସହିତ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିବା ଏହି ବାକ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଉଛି । ବୃନ୍ଦାବନ ଧାମ ଭଗବାନଙ୍କର ଧାମ ଥିବା ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

ପୁଣି ଗୋକୁଳ ଧାମର ନାମ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପନିଷଦରୁ ମିଳୁଛି । "ଗୋକୁଳଂ ବନବୈକୁଣ୍ଠମ୍, ତାପସାସ୍ତତ୍ର ତେ ଦ୍ରୁମାଃ" । ୯ ।

ଗୋପାଳୋତ୍ତର ତାପିନୀ ଉପନିଷଦରେ ମଥୁରା (ମଧୁରା) ପୁରୀ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଧାମ ଥିବା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ବୃନ୍ଦାବନ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାଦଶ ବନଦ୍ୱାରା ଏହି ଧାମ ବା ପୁରୀ ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଚକ୍ରଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ଏହି ପୁରୀ ଗୋପାଳପୁରୀ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦ୍ୱାଦଶ ବନ ଏହି ଧାମକୁ ବେଷ୍ଟନ କରିଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି— ବୃହଦ୍‌ବନ, ମଧୁବନ, ତାଳବନ, କାମ୍ୟବନ (କାମବନ), ବହୁଳାବନ, କୁମୁଦବନ, ଖଦିରବନ, ଭଦ୍ରବନ, ଭାଣ୍ଡୀରବନ, ଶ୍ରୀବନ, ଲୋହବନ, ବୃନ୍ଦାବନ ।

"ଚକ୍ରେଣ ରକ୍ଷିତା ହି ବୈ ମଥୁରା ତସ୍ମାଦ୍ ଗୋପାଳ ପୁରୀ ହି ଭବତି । ବୃହତ୍ ବୃହଦ୍‌ବନଂ ମଧୋର୍ମଧୁବନଂ ତାଲସ୍ତାଲବନଂ କାମ୍ୟ କାମବନଂ ବହୁଲୋ ବହୁଲବନଂ କୁମୁଦଃ କୁମୁଦବନଂ ଖଦିରଃ ଖଦିରବନଂ ଭଦ୍ରୋ ଭଦ୍ରବନଂ ଭାଣ୍ଡୀର ଇତି ଭାଣ୍ଡୀରବନଂ ଶ୍ରୀବନଂ ଲୋହବନଂ ବୃନ୍ଦାୟା ବୃନ୍ଦାବନମେତୈରାବୃତା ପୁରୀ ଭବତି" । ୧୨ ।

ଦ୍ୱାରକା ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଏକ ଧାମ ।

(୧୦) ଭଗବତ୍ ଧାମ : ବୃନ୍ଦାବନର ରାସଲୀଳା— ବୈକୁଣ୍ଠ ଧାମର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବିଷୟରେ ପୁରାଣ ଓ ଧର୍ମ୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁ ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ଜୀବ ଗୋସ୍ୱାମୀ 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସନ୍ଦର୍ଭ'ରେ 'ସ୍ୱାୟଂଭୁବାଗମ'ରୁ କେତୋଟି ଏହି ସମ୍ପର୍କୀୟ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ବୈକୁଣ୍ଠାଦି ଭଗବତ୍ ଧାମମାନଙ୍କର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ-ଅଧଃ ସ୍ଥିତି ସେଥିରେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇଛି । ଏହି ବୈକୁଣ୍ଠପୁରୀ ନାନା କଳ୍ପଲତାକୀର୍ଣ୍ଣ । ଅଧଃରେ ପ୍ରକୃତି, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ବିରଜା । ଅନିରୁଦ୍ଧ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ବାସୁଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଛି । ନିତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର ଲେଖାରେ ମିଳେ ।

ଭଗବାନଙ୍କ ଧାମ 'ବୃନ୍ଦାବନ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ବୃନ୍ଦାବନ ଧାମର ବର୍ଣ୍ଣନା ସରସ ପଦାବଳୀରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବୃନ୍ଦାବନର ରାସଲୀଳାକୁ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଲୀଳା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ।

ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଧାମକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଧାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଏଠାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଲୀଳା ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଲୀଳା ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।

ଭଗବତ୍ ଧାମ ବୃନ୍ଦାବନରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହିତ ରାସଲୀଳାର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ଥିବା ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଶିବ

ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ବୃନ୍ଦାବନର ରାସର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ରାସୋଲ୍ଲାସ ତନ୍ତ୍ର'ରେ କହୁଛନ୍ତି—

> ଶରୀରେ ଦେହାନି ଯଥା ସ୍ଥୂଳଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ଚ କାରଣମ୍
> ତଥୈବାନ୍ୟଦ୍ ଦେହଂ କ୍ଷେୟଂ ଭାବଦେହଂ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତମ୍ ।
>
> କୃପାଲବ୍ଧ ମିଦଂ ଦେହଂ ସହଜଂ ଜନ୍ମ ଜନ୍ମନି
> ଅଥବା ସାଧନାଲବ୍ଧଂ କଦାପି ବା ମହେଶ୍ୱର ।
>
> ନ ସଗୁଣଂ ନିର୍ଗୁଣଂ ବା ଦେହମିଦଂ ପରାତ୍ମକମ୍
> କୁତ୍ରାପି ନହି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଂ ଲୋକେ ବୃନ୍ଦାବନଂ ବିନା ।
>
> ସଙ୍ଗତଂ ସହ କୃଷ୍ଣେନ ଗୋପୀନାଂ ଚରିତଂ ଚ ଯତ୍ତୁ
> ତନ୍ନ କାମାଦକାମାଦ୍ୱା ଭାବଦେହେନ ତତ୍କୃତମ୍ ।
>
> (ରାସୋଲ୍ଲାସ ତନ୍ତ୍ର)

ଶରୀରରେ ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, କାରଣ ଭେଦରେ ଯେପରି ଦେହ ବିଭାଗ କରାଯାଏ ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେହ 'ଭାବଦେହ' ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଭାଗରେ ଅଛି । ଏହି ଭାବଦେହ କୃପାଲବ୍ଧ । ଏହା ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରେ ସହଜରେ ମଧ୍ୟ ଲାଭ ହୁଏ । ଅଥବା, ହେ ମହେଶ୍ୱର ! କେବେ କେବେ ଏହି ଭାବଦେହ ସାଧନାଲବ୍ଧ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ଭାବଦେହ ସଗୁଣ ନୁହେଁ କି ନିର୍ଗୁଣ ନୁହେଁ, ଏହା ପରମାତ୍ମକ । ବୃନ୍ଦାବନ ବିନା ଲୋକରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ସଙ୍ଗତ ବା ମିଳନର ଯେତେ ଚରିତ ତାହା କାମଜ ନୁହେଁ କି ଅକାମ ମଧ୍ୟ ନଥିଲା,—ଏହା ଭାବଦେହରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରମଣ ପ୍ରାକୃତ ଶାରୀରିକ ନଥିଲା । ଏହା କେବଳ ଭାବଦେହର ରମଣ, ଏଥିରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଲାଳସା ନଥିଲା । ଏହା ଦିବ୍ୟ; ଏହା ହିଁ ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି ।

ଗୋପୀପ୍ରେମ—ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରେମଲୀଳା କାମ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ଏହା କାମ ନୁହେଁ,

ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ ବୋଲି ବୈଷ୍ଣବମାନେ କହନ୍ତି । 'ଗୌତମୀୟ ତନ୍ତ୍ର'ରେ କୁହାଯାଇଛି ଏହା ପ୍ରକୃତରେ କାମ ନୁହେଁ—

ପ୍ରେମୈବ ଗୋପରାମାଣାଂ କାମ ଇତ୍ୟଗତମ୍ ପ୍ରଥାମ୍
ଇତ୍ୟୁଦ୍ଧବାଦୟୋଽପ୍ୟେତେ ବାଞ୍ଛନ୍ତି ଭଗବତ୍ପ୍ରିୟାଃ ।

(ଗୌତମୀୟ ତନ୍ତ୍ର)

କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଗୋପୀମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ ବିଷୟ-ଆସକ୍ତିଶୂନ୍ୟ । କାରଣ, ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଗତପ୍ରାଣା ଏବଂ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭଗବାନ ବୋଲି ବୁଝି ତାଙ୍କର ସୁଖବର୍ଦ୍ଧନ କରିବା ପାଇଁ ନିଜର ଅଙ୍ଗକୁ ମଧ୍ୟ ସମର୍ପଣ କରିବାରେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ନିଜ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ବାଞ୍ଛା ନଥିଲା । ନିଜ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖଭୋଗର ଅଭିଳାଷ ଥିଲେ ଏହା କାମ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୁଅନ୍ତା । ଏହାର ଶୂନ୍ୟତା ଯୋଗୁଁ ଏହି ପ୍ରେମ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ ବା ଶୁଦ୍ଧ ଅନୁରାଗ ।

ନିଜେନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖହେତୁ କାମରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ
କୃଷ୍ଣସୁଖେର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଗୋପୀଭାବ ବର୍ଯ୍ୟ ।
ନିଜେନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖବାଞ୍ଛା ନହେ ଗୋପୀକାର
କୃଷ୍ଣସୁଖ ହେତୁ କରେ ସଙ୍ଗମ ବିହାର ।
ଆତ୍ମସୁଖ-ଦୁଃଖ ଗୋପୀ ନା କରେ ବିଚାର
କୃଷ୍ଣସୁଖ ହେତୁ କରେ ସବ ବ୍ୟବହାର ।
କୃଷ୍ଣ ବିନା ଆର ସବ କରି ପରିତ୍ୟାଗ
କୃଷ୍ଣସୁଖ ହେତୁ କରେ ଶୁଦ୍ଧ ଅନୁରାଗ ।

(ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ)

ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଭକ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହୁଛନ୍ତି—

ଯୋ ମାଂ ପଶ୍ୟତି ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଂ ଚ ମୟି ପଶ୍ୟତି
ତସ୍ୟାହଂ ନ ପ୍ରଣଶ୍ୟାମି ସ ଚ ମେ ନ ପ୍ରଣଶ୍ୟତି । (୬ଷ୍ଠ ଅ । ୩୦)

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମୋତେ ସର୍ବପ୍ରାଣୀ ମଧ୍ୟରେ ଓ ସର୍ବପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ମୋ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖନ୍ତି ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ କି ସେ ମୋତେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

ସତତଂ କୀର୍ତ୍ତୟନ୍ତୋ ମାଂ ଯତନ୍ତଶ୍ଚ ଦୃଢ଼ବ୍ରତାଃ
ନମସ୍ୟନ୍ତଶ୍ଚ ମାଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ନିତ୍ୟଯୁକ୍ତା ଉପାସତେ । (୯ଅ । ୧୪)

ସେହିମାନେ (ମୋର ଭକ୍ତମାନେ) ସବୁବେଳେ ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତରେ (ସ୍ତୋତ୍ର ମନ୍ତ୍ରାଦି ଓ ଆମ୍ଭର ନାମ) କୀର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ଦୃଢ଼ ନିୟମରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ସଂଯମ କରି ଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି । ଆଉ କେହି ବା (ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ପରିତ୍ରାଣର ଉପାୟ ମଣି) ଭକ୍ତିରେ ଆରାଧନା କରନ୍ତି ।

ଅହଂ ସର୍ବସ୍ୟ ପ୍ରଭବୋ ମତ୍ତଃ ସର୍ବଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ
ଇତି ମତ୍ୱା ଭଜନ୍ତେ ମାଂ ବୁଧାଭାବସମନ୍ୱିତାଃ । (୧୦ଅ । ୮)

ଆମ୍ଭେ ସମସ୍ତ ଜଗତର କାରଣ ଓ ଆମ୍ଭଠାରୁ ସମସ୍ତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଏହା ଜାଣି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେବା କରନ୍ତି (ବା ଭଜନ କରନ୍ତି) ।

ମଚ୍ଚିତ୍ତା ମଦ୍‌ଗତପ୍ରାଣା ବୋଧୟନ୍ତଃ ପରସ୍ପରମ୍
କଥୟନ୍ତଶ୍ଚ ମାଂ ନିତ୍ୟଂ ତୁଷ୍ୟନ୍ତି ଚ ରମନ୍ତି ଚ । (୧୦।୯)

(ସେହି ଭକ୍ତମାନେ) ଆମ୍ଭଠାରେ ଚିତ୍ତ ଓ ପ୍ରାଣ ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି, ପରସ୍ପରରେ (ଅନ୍ୟୋନ୍ୟରେ) ଆମ୍ଭ କଥା ବୁଝାନ୍ତି, କୀର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ସର୍ବଦା ସନ୍ତୋଷପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ପୁଣି ଶାନ୍ତିସୁଖ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ।

ତେଷାଂ ସତତଯୁକ୍ତାନାଂ ଭଜତାଂ ପ୍ରୀତିପୂର୍ବକମ୍
ଦଦାମି ବୁଦ୍ଧିଯୋଗଂ ତଂ ଯେନ ମାମୁପଯାନ୍ତି ତେ । (୧୦ । ୧୦)

ସେହି ସର୍ବଦା ଭଗବାନାସକ୍ତ ଭଜନକାରୀମାନଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେ ବୁଦ୍ଧିଯୋଗ (ବା ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଉପାୟ) ପ୍ରଦାନ କରୁ । ଏହି ବୁଦ୍ଧିଯୋଗଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ବୁଦ୍ଧି ସୁନିର୍ମଳ ହୋଇ ସେମାନେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

ମନ୍‌ମନା ଭବ ମଦ୍‌ଭକ୍ତୋ ମଦ୍‌ଯାଜୀ ମାଂ ନମସ୍କୁରୁ
ମାମେବୈଷ୍ୟସି ସତ୍ୟଂ ତେ ପ୍ରତିଜାନେ ପ୍ରିୟୋଽସି ମେ । (୧୮ଅ । ୬୫)

ସର୍ବଧର୍ମାନ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ମାମେକଂ ଶରଣଂ ବ୍ରଜ
ଅହଂ ତ୍ୱାଂ ସର୍ବପାପେଭ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷୟିଷ୍ୟାମି ମା ଶୁଚଃ । (୧୮।୬୬)

"ହେ ଅର୍ଜୁନ, ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭଠାରେ ମନ୍‌ମନା ବା ମଚ୍ଚିତ୍ତ ହୁଅ (ଅର୍ଥାତ୍ ଆମ୍ଭଠାରେ ମନୋନିବେଶ କର ବା ନିବିଷ୍ଟଚିତ୍ତ ହୁଅ), ଆମ୍ଭର ଭକ୍ତ (ବା ଭଜନଶୀଳ) ହୁଅ, ମଦ୍‌ଯାଜୀ ହୁଅ, ଆମ୍ଭ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯଜନଶୀଳ ହୁଅ (ଅର୍ଥାତ୍ ଯାଗାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନ କର), ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କର । ଏହା ସତ୍ୟ । ଆମ୍ଭେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି କହୁଛୁ ଏହି ଆଚରଣ ବା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଦ୍ୱାରା (ତୁମ୍ଭେ ମୋର ପ୍ରସାଦରୁ ଲାଭ କରିଥିବା ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା) ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । କାରଣ, ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭର ପ୍ରିୟ ଅଛ ।"

"ତୁମ୍ଭେ ସକଳ ପ୍ରକାର ଧର୍ମ୍ମପରିତ୍ୟାଗ କରି ଏକମାତ୍ର ଆମ୍ଭଠାରେ ଶରଣ ପଶ । ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେ ସର୍ବପାପରୁ ମୁକ୍ତ କରିବୁ, ତୁମ୍ଭେ ଶୋକ କର ନାହିଁ ।"

(୧୧) ଜଗନ୍ନାଥ ଆରାଧନା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବଧର୍ମ୍ମ ସମନ୍ୱୟ ତତ୍ତ୍ୱ

ଦାରୁମୟବ୍ରହ୍ମ—ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥିତି ପରମଗୁହ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବୋଲି 'ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ'ର 'ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡ'ରେ କଥିତ ହୋଇଛି । 'ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ'ରେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ପରମ ଗୁହ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଦାରୁରୂପ ଶରୀର କପଟ ରୂପ ମାତ୍ର । ଧ୍ୟାନକଜନମାନଙ୍କୁ

ଅନୁଗ୍ରହ କରିବା ପାଇଁ ଭଗବାନ ଏହି ବ୍ୟାଜ ଶରୀର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋପନୀୟଭାବେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ଏହି ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଅବ୍ୟୟ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ବେଦାନ୍ତରେ ଦାରୁମୟ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି କୀର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ପୃଥିବ୍ୟାଂ ଗୋପିତଂ ସ୍ଥାନଂ ତବ ଗୃପି ସୁଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍
ସୁରାସୁରାଣାଂ ଦୁର୍ଜ୍ଞେୟଂ ମାୟୟାଚ୍ଛାଦିତଂ ମମ । (ସ୍କ: ପୁ: । ଉ: ଖ: ୨ୟ ଅ:)
ସମୁଦ୍ରସ୍ୟୋତ୍ତରେ ତୀରେ ତସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ ଦ୍ୱିଜୋତ୍ତମାଃ
ଆସ୍ତେ ଗୁହ୍ୟଂ ପରଂ କ୍ଷେତ୍ରଂ ମୁକ୍ତିଦଂ ପାପନାଶନଂ । (ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ୪୨ ଅ:)
ବ୍ୟେତି ସଂସାର ଦୁଃଖାନି ଦଦାତି ସୁଖମବ୍ୟୟଂ
ତସ୍ମାତ୍ ଦାରୁମୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦାନ୍ତେଷୁପଗୀୟତେ । (ସ୍କ:ପୁ: । ଉ:ଖ: ୪ର୍ଥ ଅ:)
ଜମ୍ବୁଦ୍ୱୀପେ କର୍ମଭୂମୌ ନିଜ ସ୍ଥାନ ଇଦଂ ସ୍ମୃତମ୍
ଅସ୍ୟୈବାତିରହସ୍ୟତ୍ୱାନ୍ନପ୍ରକାଶୋଽସ୍ୟ ସମ୍ମତଃ । (ଉ: ଖ: ୧୫ ଅ:)

ଏହି ଦାରୁରୂପୀ ଭଗବାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତର୍କ କରିବା ନିଷେଧ । ତାଙ୍କୁ ଯେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଦର୍ଶନ କରେ ତାକୁ ସେ ସେହି ଭାବରେ ଦେଖାଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଫଳ ଦାନ କରନ୍ତି ।

ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନବପୁରେ ତସ୍ୟୈ ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ୟ ବିଗ୍ରହୟେତ୍
ଧର୍ମଗ୍ରାହି ପ୍ରମାଣେନ ଯାଦୃକ୍‌ଦୃଷ୍ଟଃ ସ ଏବ ସଃ ।
ଚତୁର୍ବର୍ଗପ୍ରଦୋ ଦେବୋ ଯେ ଯଥା ତଂ ବିଭାବୟେତ୍ । (ଉ: ଖ: ୨୩ ଅ:)

ଏହି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଶବରମାନେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏହି ନୀଳମାଧବ ହିଁ ବିଷ୍ଣୁ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରୁ ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ପରେ ସେ କୃଷ୍ଣ ରୂପରେ ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ । ଏହିଠାରେ ଦାରୁରୂପୀ କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମ ସୁଭଦ୍ରା ଓ ସୁଦର୍ଶନ ସହ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଏହି ଦାରୁରୂପୀ ଭଗବାନ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ କୃଷ୍ଣ ।

ରାମଂ କୃଷ୍ଣଂ ସୁଭଦ୍ରାଞ୍ଚ ବାସୁଦେବଂ ସୁଦର୍ଶନମ୍
ଯଥୋପବିଷ୍ଟ ଲେପାଢ ସଂସ୍କାରୈ ରୁଚିରୀକୃତମ୍ । (ଉ: ଖ: ୧୯ ଅ:)
ବିଷ୍ଟସ୍ୟ ଦର୍ଶନଂ ଚୈବ ବ୍ୟୁଷ୍ଟିଂ ତସ୍ୟ ଚ ଭୋ ଦ୍ୱିଜାଃ
ଦର୍ଶନଂ ବଳଦେବସ୍ୟ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ଚ ବିଶେଷତଃ । (ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ୪୭ ଅ:)

ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, କୃଷ୍ଣ ଓ ସୁଦର୍ଶନ ଏହି ଚାରି ମୂର୍ତ୍ତି ଏକ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ରୂପ । ବଳରାମ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭିତରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ; ସୁଭଦ୍ରା ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ୱରୂପା, ଅତଏବ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପା । ଭଗବାନ ପୁଂ ନାମରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ନାମରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ରୂପରେ ପରିଚିତ; ସୁଦର୍ଶନ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆୟୁଧ, ଆୟୁଧକୁ ହସ୍ତରେ ଧରି ବିଷ୍ଣୁ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ।

ସୁଭଦ୍ରା ଚାରୁବଦନା ବରାବ୍ଜା-ଭୟଧାରିଣୀ । (ଉ: ଖ: ୧୦ ଅ:)
ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ପ୍ରାଦୁର୍ବଭୂବେୟଂ ସର୍ବଚୈତନ୍ୟରୂପିଣୀ × (ଉ: ଖ: ୧୧ ଅ:)
ନ ଭେଦସ୍ତ୍ୱତ୍ରିକୋ ବିପ୍ରାଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ବଳସ୍ୟ ଚ । × (ଉ: ଖ: ୧୩ ଅ:)
ପୁଂନାମ୍ନା ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁଃ ସ୍ତ୍ରୀନାମ୍ନା କମଳାଲୟା । × (ଉ: ଖ: ୧୪ ଅ:)
ସୁଦର୍ଶନନ୍ତୁ ଯଚ୍ଚକ୍ରଂ ସଦା ବିଷ୍ଣୁ-କରେ ସ୍ଥିତମ୍ । (ଉ: ଖ: ୧୯ ଅ:)

ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିହିଁ ଚତୁର୍ବ୍ୟୂହ—ବାସୁଦେବ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧ । ଏକ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମରୁ ଚାରି ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ (ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ବିଧାନ ଅନୁସାରେ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଚତୁର୍ବ୍ୟୂହ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି; ସୁଭଦ୍ରା ଓ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କ ବଦଳରେ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଏହି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ପୂଜା କରିଥିବା ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ବିଧାନେନ ସଂପୂଜ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ । (ବ୍ର: ପୁ: ୪୮ ଅ:)
ବାସୁଦେବ ନମସ୍ତେସ୍ତୁ ନମସ୍ତେ ମୋକ୍ଷକାରଣ ।...
ସଙ୍କର୍ଷଣ ନମସ୍ତେସ୍ତୁ ତ୍ରାହି ମାଂ ଧରଣୀଧର ।
ନମସ୍ତେ ହେମଗର୍ଭାଭ ନମସ୍ତେ ମକରଧ୍ୱଜ ।
ଅନିରୁଦ୍ଧ ନମସ୍ତେସ୍ତୁ ତ୍ରାହି ମାଂ ବରଦୋ ଭବ । (ବ୍ର: ପୁ: ୪୯ ଅ:)

ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବ—ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବହୁ ଦିଗରୁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବଳରାମ, କୃଷ୍ଣ ଓ ସୁଭଦ୍ରା ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମା ରୂପରେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ମହାକବି ଶାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ରାମ କୃଷ୍ଣ ସୁଭଦ୍ରା ଯେ ଏ ତିନି ପ୍ରତିମା
ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ବିଜେ ହଳୀ ହରି ବ୍ରହ୍ମା । (ମହାଭାରତ)

ବ୍ରହ୍ମା ଶାପରେ ସୁଭଦ୍ରା ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ସେ କହିଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖାର ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ 'ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା'ରେ ଯୋଗମାୟାଙ୍କ ଶାପରୁ ବ୍ରହ୍ମା ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ସୁଭଦ୍ରା ରୂପେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବଙ୍କ ସହିତ ରହିଲେ; ବିଷ୍ଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ଶିବ ବଳଭଦ୍ର । ବିଷ୍ଣୁ କହିଛନ୍ତି—

ତ୍ୱେ ରୁଦ୍ର ବଳଭଦ୍ର ରୂପ, ଅଟନ୍ତି ଅନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ।
ଆମ୍ଭେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେହି, ବ୍ରହ୍ମା ସୁଭଦ୍ରା ହୋଇ ତହିଁ ।
(ପ୍ରେ. ଭ. ବ୍ର. ଗୀ.)

ଶିଖର ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଦ୍ୱାପରଯୁଗରେ ଗୋପରେ ଗୋପାଳମାନଙ୍କର ଗୋଧନକୁ ବ୍ରହ୍ମା ଘେନିଇ ନେବାରୁ କୃଷ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଶାପ ଦେଲେ । ଏହି ଶାପବଳରୁ ବ୍ରହ୍ମା କଳିଯୁଗରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ବଳରାମ ସହ ସୁଭଦ୍ରା ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଲେ । କୃଷ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଶାପ ଦେଇ କହିଲେ—

ବୋଇଲେ କଳିରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ହେବି ମୁହିଁ
ଏ ମୋର ଶାପ୍ୟ ତ ମେଣ୍ଟିଯିବ ନାହିଁ ।
ଗୁପତେ ପୂଜା ପାଇବୁ ଭାଇ ସଙ୍ଗତେ
ନ ଚହ୍ନିବେ ବୋଲି ବୋଲିବେ ସୁଭଦ୍ରେ । (ମୀଳସୁନ୍ଦର ଗୀତା)

ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଦୁର୍ଗା—ବଳଭଦ୍ର, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଦୁର୍ଗା ରୂପରେ ମଧ୍ୟ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ସୁଭଦ୍ରା ଶିବରୂପୀ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କର ଶକ୍ତି ।

ସଦାଦାନ୍ନପତର୍ଦ୍ଦେବୋ ଜଗନ୍ନାଥେ ଜନାର୍ଦ୍ଦନଃ
ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ସୁଭଦ୍ରାସ୍ୟାତ୍ ତୈର୍ବିନା ନାନ୍ନ ମୁଦ୍ଭବେତ୍ । ଭବିଷ୍ୟପୁରାଣ ।

ହରିହର—ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହରିହର ପୂଜାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବୈଷ୍ଣବକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଶୈବମାନଙ୍କର ଆଶଙ୍କା ଦୂର କରିବାପାଇଁ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୂଜା ବିଧାନ ହେଲା । ଫଳରେ ହରିହର ପୂଜା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଐକ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ।

ଶୈବ ଭାଗବତାନାଞ୍ଚ ବାଦାର୍ଥ ପ୍ରତିଶୋଧକମ୍
ଅସ୍ମିନ୍ କ୍ଷେତ୍ରବରେ ପୁଣ୍ୟେ ନିର୍ମଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ।

ଶିବସ୍ୟାୟତନଂ ଦେବ କରୋମି ପରମଂ ମହତ୍
ପ୍ରତିଷ୍ଠେସ୍ୱ ତଥା ତତ୍ର ତବ ସ୍ଥାନେ ଚ ଶଙ୍କରମ୍ ।

ତତୋ ଜ୍ଞାସ୍ୟନ୍ତି ଲୋକେଽସ୍ମିନ୍ନେକମୂର୍ତ୍ତି ହରୀଶ୍ୱରୌ
ପ୍ରତ୍ୟୁବାଚ ଜଗନ୍ନାଥଃ ସପୁନସ୍ତଂ ମହାମୁନି । (ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ । ୫୭ଅ)

ବିମଳାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ଏହା ଏକ ପ୍ରଧାନ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ବିବେଚିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର, ଦୁର୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଥିବାରୁ ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଭକ୍ତମାନେ ଏହାକୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ବୋଲି ଗଣି ଆସୁଛନ୍ତି । ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାସ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ସ୍ନାନପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଗଣେଶ ବେଶ ପରିଧାନ କରି ଗାଣପତ୍ୟମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କରନ୍ତି । ସୌରମାନେ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ସୂର୍ଯ୍ୟରୂପେ ପୂଜା କରୁଥିବାରୁ ସୌରମାନେ ଏହାକୁ ସେମାନଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ବୋଲି ଗଣନା କରନ୍ତି । ପୂଜା ଓ ଆରାଧନାରେ ସର୍ବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସମନ୍ୱୟ ପନ୍ଥା ଏଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ର ସର୍ବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପକ୍ଷରେ ପବିତ୍ର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଛି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ, ସ୍ୱୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଅବତାରୀ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ନିତ୍ୟ-ବୈକୁଣ୍ଠ ବୋଲି ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ବହୁତ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବହୁ ଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କରି କବିମାନେ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ନିତ୍ୟ ରାଧା ଓ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଏକାଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥଧାମ ନିତ୍ୟ ଗୋଲକ ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଶତାଧିକ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସର୍ବମତବାଦ-ସମନ୍ୱୟସ୍ଥଳ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଚୁର ପ୍ରଭାବରୁ ବହୁ ଭକ୍ତ ଓ କବି ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଅତି ସୁନ୍ଦର ରଚନା ସୃଷ୍ଟି କରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପୁଷ୍ଟିସାଧନ କରିଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗ—(ଖ) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ
(୧) ବଳରାମ ଦାସ

ଜୀବନୀ—ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ ଯୁଗର ବଳରାମ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଉତ୍କଳୀୟ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ । ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଓ ଅନନ୍ତ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ନାମରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପରିଚିତ । କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାଙ୍କୁ (ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ) ମତ୍ତ ବଳରାମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମତ୍ତ ବଳରାମଙ୍କଠାରୁ ସେ ଭିନ୍ନ । ମତ୍ତ ବଳରାମ ଜଣେ ବଂଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ମତ୍ତ ବଳରାମ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ଉଭୟେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଭକ୍ତ ।

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ବଂଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ବେଶି ସମ୍ମାନ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ବଙ୍ଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତ ଓ କବି ଦେବକୀନନ୍ଦନ ଦାସ ବଳରାମଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

> ବନ୍ଦ ଉଡ଼ିୟା ବଳରାମ ଦାସ ମହାଶୟ
> ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଯାର ବଂଶ ହୟ ।

ଦାସେ ଗୋପାଳଗୁରୁ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି "ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଯାର ବଂଶ ହୟ" ଲେଖିଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ମହାକବି ଉତ୍କଳ-ବାଲ୍ମୀକି ଶୂଦ୍ରମୁନି ବଳରାମ ଦାସ ଶୂଦ୍ରକୁଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ସୋମନାଥ ମହାପାତ୍ର, ମାତାଙ୍କ ନାମ ଯମୁନାଦେବୀ ବା ମାୟାଦେବୀ ।

ମୁହିଁ ହୀନ ପାପୀ ବିଶେଷ ଶୂଦ୍ର ଯୋନି । (ଲଙ୍କାକାଣ୍ଡ, ରାମାୟଣ)
ତୁ ସୋମନାଥ ଶୂଦ୍ର ସୁତ, ତୁ କହୁ ବେଦାନ୍ତ ଚରିତ । (ଗୁପ୍ତଗୀତା)

ନିଜର ବଂଶ ପରିଚୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ସୋମନାଥ ମହାପାତ୍ର କୋଳେ ହୋଇଲି ସମ୍ଭୂତ
ଯହୁଁ ପିତା ମୋର ବିଷ୍ଣୁରେ ଭକତ ।
ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦୟା ମୋତେ କଲେ
ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୋ ମୁଖେ ବଖାଣିଲେ । (ଲ. କା. ରାମାୟଣ)

ପୁଣି—ମହାମନ୍ତ୍ରୀବର ସୋମନାଥ ମହାପାତ୍ର
ବଳରାମ ଦାସ ମୁଁ ଯେ ତାହାଙ୍କର ପୁତ୍ର । (ଲଙ୍କାକାଣ୍ଡ)

ପୁଣି—ମହାପାତ୍ର ସୋମନାଥ ତନୟେ, ବଳରାମ ଦାସ ଗୀତାରେ କହେ ।
(ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା)

ପିତା ସୋମନାଥଙ୍କୁ 'ମହାମନ୍ତ୍ରୀବର' ପୁତ୍ର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିବାରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ସୋମନାଥ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର କୌଣସି ସମୟରେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ୨ୟ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ୩୬ଶ ଗୁପ୍ତଗୀତାରୁ ସୋମନାଥ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନାମେ ହେବ ରାୟ, କହଇ ତୋତେ ସେ କଳି ସମୟ ।
ସୋମନାଥ ନାମେ ପାତ୍ର ତାହାର, ଅନିରୁଦ୍ଧ ହେବ ତାହାର ଘର ।
ଯମୁନା ନାମେ ଭାରିଯା ତାହାର, ଅନିରୁଦ୍ଧ ହେବ ତାର କୁମର ।
(୩-୫ଅ । ୩୬ଶ ଗୁ. ଗୀ.)

ବଳରାମଙ୍କ ନିବାସ ସ୍ଥାନ ପୁରୀ ଥିଲା ବୋଲି "ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତି"ରେ "ବଳରାମ ଦାସ" ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ରାମଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଭକତଜନ ମଧ୍ୟେ ସାର, ମହିମା ଅପାରୁ ଅପାର ।
ନାମ ତା ବଳରାମ ଦାସ, ମହାନ୍ତ ସୋମନାଥ ଶିଷ୍ୟ ।
ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ତାର ଘର, କୁଟୁମ୍ବ ଯେନି କରନ୍ତର ।
ଉତ୍ତମ ଜନେ ଆଶ୍ରେ କର, ନିତି ବୁଲଇ ଭିକ୍ଷା କରି ।

ଏମନ୍ତେ ବଞ୍ଚୁଥାଇ ଦିନ,   ଶୋଚନା ନଥାଇ ତା ମନ ।
ନରତେ ହରିପାଦ ଧ୍ୟାୟି   ଆନନ୍ଦେ ମତ୍ତ ହୋଇଥାଇ । (୧୪ଶ: ଅ:)

ଦାସେ ଭିକ୍ଷାକରି ଚଳୁଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ସେ ଜଣେ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ପୁତ୍ର ଥିଲେ ବୋଲି ଅନ୍ୟମାନେ ଓ ସେ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ସମୟ—ବଳରାମ ଦାସ କେଉଁ ସମୟଠାରୁ କେଉଁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ଥିଲେ, ତାହା ଠିକ୍‌ରୂପେ କହିବା ପାଇଁ ବିଶେଷ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳୁନାହିଁ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୪ରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

"ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା" ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ୧୭ଶ ଅଙ୍କରେ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯-୧୦ରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସେହି ବର୍ଷ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବଳରାମ ଦାସ ବେଦାନ୍ତତତ୍ତ୍ୱ ଶୁଣାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦାସଙ୍କୁ ୨୫-୨୬ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିଲା । ରାମାୟଣ ଲେଖା ଏହାପରେ ୩୧ ବର୍ଷ ବୟସ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୬-୧୭ରେ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା ।

ରୁଦ୍ର ଅଂଶରେ ଗଜପତି, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯେ ନୃପତି ।
ତାହାର ସପ୍ତଦଶ ଅଙ୍କେ, ମକରମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ । (ବେ: ସା: ଗୁ: ଗୀ:)

ସେତେବେଳକୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ଗୁରୁ ବୋଲି ମାନି ସାରିଥିଲେ ।

ଚୈତନ୍ୟ ଗୁରୁ ଯେ ମୋହର, ପରମ ଗୁରୁ ତୁମ୍ଭେ ମୋର । (୩୨ଶ)

ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ପରୀକ୍ଷା—

ଜଟିଳ ବେଦାନ୍ତତତ୍ତ୍ୱକୁ ସହଜଭାବରେ ଶୂଦ୍ର ବଳରାମ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଉତ୍କଳାଧିପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ, ତାହା ପୁଣି

ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଦାସଙ୍କ ଜୀବନର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଘଟଣା । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ "ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା"ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ମହାରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଗଜପତିଙ୍କର ୧୭ (ସତର) ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯-୧୦ରେ ମକର ମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଏକାଦଶୀ ଗୁରୁବାର ଦିନ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ବଶିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସଭା ବସିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ପୁରନ୍ଦର ପୁରୋହିତ ବିଦ୍ୟାବିଶାରଦ ବଳଭଦ୍ର ରାଜଗୁରୁଙ୍କୁ ପ୍ରଣବର ଜନ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଚାରିଲେ । ରାଜଗୁରୁ ହସି ହସି ଉତ୍ତର ଦେଲେ—"ପ୍ରଣବ ବିନ୍ଦୁରୁ ଜନ୍ମ ହେଲା ।" ଏହି ଉତ୍ତରରେ ପୁରୋହିତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହୋଇ କହିଲେ, "ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାରେ ଭେଦ ହୋଇ, ପ୍ରଣବ ବିରାଜଇ ଧାଇ ।" ପୁରୋହିତଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ ରାଜଗୁରୁ କଳିଗୋଳ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସଭାରେ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବଳରାମ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେଶରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ବିପ୍ରମାନଙ୍କୁ କହିଲେ—

ଚଣ୍ଡୀରେ ମାରକଣ୍ଡ ଋଷି, ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାକୁ ଯେ କହେଛି ।
ନିତ୍ୟରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ସାର, ବୋଲିଛି ସେ ନିତ୍ୟ ଶରୀର ।
ଓଁକାର ବର୍ଣ୍ଣେ ନ ମିଶଇ, ଏମନ୍ତେ ବେଦାନ୍ତ ବୋଲଇ ।
(ବେ: ସା: ଗୁ: ଗୀ)

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଏହି ଉତ୍ତର ଶୁଣି କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ଭର୍ତ୍ସନା କଲେ ।

ତା ଶୁଣି ବିପ୍ରେ କଲେ କଳି, ବହୁତ ଦେଲେ ମୋତେ ଗାଳି ।
ତୁ ସୋମନାଥ ଶୂଦ୍ରସୁତ, ତୁ କହୁ ବେଦାନ୍ତ ଚରିତ ।
ତୁ ଶୁଦ୍ର ମୂଢ଼ ହୀନ ଜନ, ତୁ କହୁ ବେଦାନ୍ତ ବିଧାନ । (ବେ:ସା:ଗୁ:ଗୀ:)

ନାନା ପ୍ରକାର ତିରସ୍କାର କରିବା ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ଦାସଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯୋଗ କଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ରାଗିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ଗାଳି ଦେଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମଧ୍ୟ ଉପହାସ କଲେ । ବଳରାମ ଦାସ କ୍ରୋଧରେ ଥରହର ହୋଇ ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ—

ଶୁଣ ନୃପତି ଶିରୋମଣି, ହାସ କରୁଛୁ କିପାଁ ପୁଣି ?
ମୁଁ କିପାଁ କହିବି ବେଦାନ୍ତ, ରାଜନ ଶୁଣ ଏହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ।
ଯା ଶିରେ ମୋ କର ଲାଗିବ, ତା ମୁଖୁଁ ବେଦାନ୍ତ ଜନ୍ମିବ ।
କାଲି ପ୍ରଭାତେ ଦେଖି ରାଜା, ବେଦ-ବେଦାନ୍ତ-ଶାସ୍ତ୍ର ଚର୍ଯ୍ୟା ।
(ବେ: ସା: ଗୁ: ଗୀ:)

ଦାସଙ୍କଠାରୁ ରାଜା ଏହା ଶୁଣି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ଭିତରେ କୋଇଲି ବୈକୁଣ୍ଠରେ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ବନ୍ଦୀ ଭାବରେ ରହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ମାନ ରଖିବା ପାଇଁ ବହୁତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ମନୋବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ବୋଲି ଆଜ୍ଞା ଦେଇ ଗଲେ । ପରଦିନ ପ୍ରଭାତ ସମୟରେ ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମନ୍ଦିରକୁ ଆସିଲେ । ପରୀକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ହରିଦାସ ନାମକ ଜଣେ ମୂର୍ଖକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣିଥିଲେ ।

ଏମନ୍ତ ବୋଲି ବିପ୍ରଗଣେ । ଆଣିଲେ ଏକ ମୂର୍ଖ ଜଣେ ।
ନିଃଶବ୍ଦ କର୍ଣ୍ଣ, ମୂର୍ଖ, ଜଡ଼ । ବାଉଳ, ଅଜ୍ଞାନ ସେ ମୂଢ଼ । (ବେ:ସା:ଗୁ:ଗୀ:)

ବଳରାମ ଦାସ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ହରିଦାସ ମୁଣ୍ଡରେ ହାତଦେଇ କହିଲେ—

"ବୋଇଲି ହରିଦାସ ଶୁଣ । ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ବୁଝାଇଣ ।
ବିପ୍ରଙ୍କୁ କହି ଜ୍ଞାନ ବାଟ । ଗୁଡ଼ୁ ଏହାଙ୍କର କପଟ ।"

ହରିଦାସ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ ବେଦାନ୍ତ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ରାଜା ଓ ବିପ୍ରମାନେ ଏହା ଶୁଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ଦାସଙ୍କ ମହିମାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ନିଜେ ବେଦାନ୍ତ କହିବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ ରକ୍ଷା କରି ରାଜା ଓ ବିପ୍ରମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପଠାରେ ବଳରାମ ଦାସ ବେଦାନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ଯାହା କହି ଯାଇଥିଲେ, ସେସବୁ "ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା"ରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । ବଳରାମଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବେଦାନ୍ତ ଶୁଣି ପରମ ପ୍ରୀତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ ଗୁରୁ ବୋଲି ମାନି ନେଇଥିଲେ ବୋଲି ବଳରାମଙ୍କୁ ପରମ ଗୁରୁ

ରୂପେ ମାନିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଆଗମନ ପରେ ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ବେଦାନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିବା 'ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା'ର କାହାଣୀରୁ ଜଣାଯାଉଛି ।

ବଳରାମଙ୍କ ଲଙ୍କା ଦର୍ଶନ—ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ମନରେ ବିଭୀଷଣ ଓ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁରୀ ଲଙ୍କା ଦେଖିବାର ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ଥାଏ ଏବଂ ଏଥି ନିମନ୍ତେ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥାନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତର ମନୋବାଞ୍ଛା ଜାଣିପାରି ବଳରାମଙ୍କୁ ଥରେ ଲଙ୍କା ଦେଖାଇବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦିନେ ଲଙ୍କାପୁରୀକୁ ବିଜେ କରିବା ପାଇଁ ମନସ୍ଥ କଲେ ଏବଂ ବଳରାମଙ୍କୁ କହିଲେ, "ତୁମ୍ଭେ ରତ୍ନଝରିଟି ହସ୍ତରେ ଧରି ମୋ ପଛେ ପଛେ ଚାଲ, ଲଙ୍କା ଦର୍ଶନ କରିବ ।" ଧୂପ, ଦୀପ, ଆଳତି ସରିବା ପରେ ପ୍ରଭୁ ଲଙ୍କାକୁ ବିଜେ ହେଲେ ଓ ବଳରାମ ତାଙ୍କ ପଛରେ ଗଲେ । ଫେରି ଆସିବା ବେଳକୁ ରାତି ଶେଷ ପ୍ରାୟ । ବଳରାମ ଲଙ୍କା ଦେଖିବା ପରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ମହିମା ଗାନ କରିବାରେ ଏତେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ଯେ, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଝରି ମନ୍ଦିରରେ ରଖିବାକୁ ଏକାବେଳକେ ଭୁଲିଗଲେ । ସକାଳୁ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଝରିକୁ ସେବକମାନେ ନ ଦେଖି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଆଗରେ କହିଲେ ଏବଂ ମନ୍ଦିରରେ ଘୋର ବିଶୃଙ୍ଖଳା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ବଳରାମ ଦାସ ଏ କଥା ଜାଣିପାରି ନିଜ ପାଖରେ ଝରି ଥିବା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ରାଜା ଏହା ଶୁଣି ଅତି କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ଏବଂ ବଳରାମଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କଲେ । ବଳରାମ ଝରି କିପରି ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଥିଲା, ତାର ଆମୂଳଚୂଳ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ମହାରାଜା ଓ ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନେ ସମସ୍ତ ବିବରଣ ଶୁଣି ଖୁବ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ଏ ଘଟଣାଟିକୁ ତାଙ୍କର 'ବଟ ଅବକାଶ'ରେ ସୁନ୍ଦର ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ବିଭୀଷଣ ପ୍ରତିଦିନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ବୋଲି ପୁରୀରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । 'ବଟ ଅବକାଶ'ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ।

ବାଲିରଥ—ଥରେ ପୁରୀର ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନନ୍ଦିଘୋଷ ରଥ ଉପରକୁ ବଳରାମ ଦାସ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବାରୁ ରାଜାଙ୍କର ସେବକମାନେ ରାଜାଙ୍କର ଅନୁମତିରେ ବଳରାମଙ୍କୁ ଘଉଡ଼ାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ମାରପିଟ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଯାତ୍ରାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବା ଲୋକମାନେ ଉପହାସ କଲେ । ଦାସେ ଅପମାନିତ ହୋଇ ରଥରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ବାଙ୍କି ମୁହାଣଠାରେ ବାଲିରେ ରଥ କରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅଶେଷ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରାର୍ଥନା ସକଳ କବିଙ୍କ 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର'ରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଦାସଙ୍କ ଅପମାନରେ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ତାର ପ୍ରତିକାର ସ୍ୱରୂପ ଭକ୍ତର ବାଲୁକା ରଥରେ ବିଜେ ହେଲେ । ଏ ଆଡ଼େ ନନ୍ଦିଘୋଷ ରଥ ଚଳିଲା ନାହିଁ । ରାଜାଦି ସମସ୍ତେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହୋଇଗଲେ । ସେହିଦିନ ରାଜ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ କହିଲେ ଯେ, ତାଙ୍କ ଭକ୍ତ ବଳରାମଙ୍କୁ ଅପମାନ ଦେଇଥିବାରୁ ରାଜାଙ୍କ ରଥରେ ନ ବସି ସେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ବାଲିରଥରେ ବସିଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କଠାରେ କ୍ଷମାଭିକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବଳରାମଙ୍କୁ କ୍ଷମାଭିକ୍ଷା କରିବାରୁ ପରଦିନ ରଥ ଚଳିଲା । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'ଭାବସମୁଦ୍ର' ନାମକ କବିତା ଓ ରାମଦାସଙ୍କ 'ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତିରସାମୃତ'ରୁ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଜଣାଯାଏ ।

ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପରୀକ୍ଷା—ବଳରାମ ଦାସ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଅର୍ଥ ପଦ୍ୟରେ ଲେଖିବା ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ କାହାଣୀ ଗୀତାର ଶେଷଭାଗରେ ଗୀତା-ଅବକାଶ ନାମକ ଅଧ୍ୟାୟରେ କବି ନିଜେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଦିନେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସ ଦ୍ୱିତୀୟା ସୋମବାରେ ଦାସେ ପ୍ରଭାତରୁ ସ୍ନାନାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ କରି ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ବଡ଼ଦେଉଳ (ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର, ପୁରୀ)କୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେ ଦିନ ମହାରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଯାଇଥିଲେ । ଠାକୁର ଦର୍ଶନ ସମୟରେ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ରାଜା ଦର୍ଶନ କରିବା ରୀତି ଅନୁଯାୟୀ ଦେଉଳ ଶୋଧ ହେଲା, ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ସେବକମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦେଉଳ ଭିତରୁ ବାହାର କରି ଦିଆଗଲା । ରାଜା ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ

ସେଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସଭାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶୁଣିବା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲା । ସେଠାରେ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କ ପ୍ରବେଶ ନିଷେଧ ଥିଲା । ଦାସେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶୁଣି ପାପ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ହେଲେ ଏବଂ ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ସଭାରେ ବସିଲେ । '···ନୃସିଂହ' ନାମକ ଜଣେ 'ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା' ପଣ୍ଡିତ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟବିଶିଷ୍ଟ ସମଗ୍ର ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାଟି ପାଠକରି ବୁଝାଇଲେ । ରାଜା ଏଥିରେ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କଲେ । ଦାସେ ଛଦ୍ମବେଶରେ ସଭାରେ ବସିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଜାଣିପାରିଲେ ଏବଂ

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦେଖିଣ କଲେକ କଣ୍ଟାଳ
ବୋଇଲେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶୁଣିଲୁ ତୁ ଚୋର ।
ଭଗବାନ ଯାହା ପୂର୍ବେ ଆଦିତ୍ୟଙ୍କୁ କହି
ସେ ଗୀତା ଶୁଣିଲୁ ତୁ ଶୂଦ୍ର ମୂଳ ହୋଇ ।
ଶ୍ୱାନ ହୋଇ ଚରୁଅନ୍ନ ଭୁଞ୍ଜିଲୁ ପାମର
ଠାକୁରଙ୍କୁ ଜଣାଇବା ବେଗେ ଆଜ ଧର ।

ଦାସେ ଶୂଦ୍ର ଥିବାରୁ ସେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଅଧିକାରୀ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି କହି ନଜରବନ୍ଦୀରେ ଦେଉଳ ଭିତରେ ରଖିଦେଲେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ଆପତ୍ତି କଲେ । ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ରାଜା ପୁଣି ଦେଉଳକୁ ଆସିବାରୁ ବଟମୂଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ—

ଅବଧାନ ମହାରୁଦ୍ର ମହିମା କ୍ଷେ ଦେବ
ବ୍ରହ୍ମ କ୍ଷତ୍ରି ବୈଶ୍ୟ ଶୂଦ୍ର ଗୁଣ ଜାତି ସୁଲଭ ।
ବ୍ରହ୍ମକର୍ମ ଛାଡ଼ି ଯେବେ କ୍ଷତ୍ରି କର୍ମ କରି
ତାହାକୁ ଉଚିତ ଦଣ୍ଡ ଦେବାକ ବିଚାରି ।
ଶୂଦ୍ର ହୋଇ ଯେବେ କରେ ବ୍ରହ୍ମ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା
ତାହାକୁ ଉଚିତ ଦଣ୍ଡ ଯେ ହୁଅଇ ଆଜ୍ଞା ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସଭାରେ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପସ୍ଥିତ ରହିବେ ଏହା ଉଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଲୋକଙ୍କର ଅଧିକାର ନାହିଁ ଏହା ଈର୍ଷାଜନିତ ଯୁକ୍ତି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

ରାଜା ଆପତ୍ତି ଶୁଣି ଦାସଙ୍କୁ ଡକାଇ ଆଣି ପଚାରିଲେ—"ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶୁଣିବାର କି ତୁମ୍ଭର କ୍ଷମତା ?" ଦାସେ ଉତ୍ତର କଲେ—"ମହାଗୀତା ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ଦେଉଛି । ଏହା କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ନୁହେଁ । ଭକ୍ତକୁ କିଛି ଅଗୋଚର ନାହିଁ ।" ସେ ପୁଣି କହିଲେ—

ଏ ଯେବେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାକୁ ଛନ୍ତି ଗୋପ୍ୟ କରି
କାଲି ଦେବାର୍ଚ୍ଚନ ବେଳେ କହିବ ବାଉରି ।

ରାଜା ଏଥିରେ ସମ୍ମତ ହେଲେ । ସେ ଦିନ ରାତି ଦାସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରି ନିଜର ଗୁହାରି ଜଣାଇଲେ । ଅଢ଼େଇ ପହର ରାତିରେ ଦାସଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମଙ୍ଗଳା ଓ ବିମଳାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଦେଖାଦେଲେ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତରେ ଗୀତାକୁ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ କହିଲେ ।

ଉଠରେ ବଳିଆ ଗୀତା ଗୀତ କରି ତୁହି
ହୃଦୟେ ବସି କରି ମୁଁ କହି ଯେ ଦେବଇ ।

ଦାସଙ୍କୁ ଦେଉଳଦ୍ୱାରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ପ୍ରଭୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ସେହିକ୍ଷଣି ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲେ ଏବଂ ରାତି ପାହିଲାବେଳକୁ ଗୀତାର୍ଥ ଶେଷ ହୋଇଗଲା ।

ପ୍ରାତଃକାଳରେ ରାଜା ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ସମୟରେ ଦେଉଳରେ ଠାକୁରଙ୍କ ଦେବାର୍ଚ୍ଚନ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଆସି ଦାସଙ୍କୁ ଡକାଇଲେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ବା ଗୀତାର୍ଥ କହିବା ପାଇଁ ବାଉରି କାହିଁ ବୋଲି ପଚାରିଲେ । ଦାସେ କହିଲେ—

ମୁଁ ବୋଇଲି ଦେବ ଏ ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଘର
କେମନ୍ତ ବାଉରି ଯେ ସେ ପଶିବ ଭିତର ।

ରାଜା ଦାସଙ୍କୁ କହିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ଦେବାରୁ ଦାସେ ଗୀତାର୍ଥ ଉଚ୍ଛନ୍ତି ପାଠ କଲେ । ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହା ଶୁଣି ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ ।

ତତକ୍ଷଣେ ଗୀତା ଫେଡ଼ି କହିଲି ବିସ୍ତୃତ
ବ୍ରାହ୍ମଣେ ସେ ଗୀତା ଶୁଣି ଚରିତାର୍ଥ କରି ।
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଲା ଗୀତା ଶୁଣିଲେ ନୃପତି
ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତ ଶୁଣି ଛୁଇଁଲେ ଭୂସ୍ତୁତି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପ୍ରଶଂସା କରି ଉଦାର ମନୋଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ବହୁ ଗଣ୍ୟମାନ୍ୟ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୀତାଦି ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣାଉଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ସମସ୍ତେ ସେମାନଙ୍କୁ ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରାଦି ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ସମସ୍ତେ ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ନିର୍ବିଶେଷରେ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ବଳରାମଦାସାଦି କେତେଜଣ ଶାସ୍ତ୍ରାଦିର ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ନିର୍ଭରକରି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁନଥିବା ସନ୍ଦେହ କରି ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ କଟାକ୍ଷପାତ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରକୃତ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ସାଧନାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହାର ପ୍ରଶଂସା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

ବଳରାମଦାସାଦି ଭକ୍ତମାନେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଶିକ୍ଷାପାଇଁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ସମାଜର ବହୁ ଉପକାର ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତର ମାନରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବାରଂବାର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭକ୍ତଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଏଥିର ମୂଳ ଏବଂ ରଚନାର ପ୍ରେରଣା ଉତ୍ସ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

କବି ସେତେବେଳକୁ 'ଶୂଦ୍ରମୁନି' ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇ ସାରିଥିବା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଭଗବାନ ଯାହା ପୂର୍ବେ ଆଦିତ୍ୟଙ୍କୁ କହି
ସେ ଗୀତା ଶୁଣିଲୁ ତୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି ହୋଇ ।
(ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଗୀତା-ଅବକାଶ)

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ବାଲ୍ୟଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ମିଳୁନାହିଁ ।

ଶିକ୍ଷା—ବଳରାମ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ପୁତ୍ର ଥିବାରୁ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ଗୀତା, ଭାଗବତ ପ୍ରଭୃତି ପାଠ କରୁଥିଲେ । ସବୁ ଜାତିରେ ଜ୍ଞାନୀ, ସାଧକ, ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସମାଜରେ କେତେକ ଧର୍ମଧ୍ୱଜୀଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଏମାନଙ୍କୁ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ଏ ସମୟରେ ଶରୀରସାଧନ ବା ଧ୍ୟାନ-ଯୋଗ ଉପରେ ଲୋକଙ୍କର ବେଶି ଆଗ୍ରହ ଥିଲା । ଯୋଗସିଦ୍ଧମାନେ ହଠଯୋଗ ବଳରେ ଜନମନକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିପାରୁଥିଲେ । ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରିତ ଭକ୍ତିର ଆଦର ହିଁ ବେଶି ଥିଲା । ବଳରାମ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବେଦ ବେଦାନ୍ତାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ।

ବଳରାମ ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ବେଦବେଦାନ୍ତ, ପୁରାଣ, ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । କାରଣ, ତାଙ୍କର ଯୁବାବସ୍ଥାରେ ସେ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବା ଆରମ୍ଭ କରି ସାରିଥିଲେ ଏବଂ ବତିଶି ବର୍ଷ ବୟସ ସରିକି ସେ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ ଲେଖି ସାରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି ଶାରଳାଦାସ ମହାଭାରତ, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ଲେଖି ଯେଉଁ ଅକ୍ଷୟ କୀର୍ତ୍ତି ରଖିଯାଇଥିଲେ ତାହାଦ୍ୱାରା ବଳରାମ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆରେ ସେତେବେଳକୁ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ଏହି ତିନୋଟି ପୁରାଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ପୁରାଣ ରଚିତ ହୋଇ-ଥିଲା କି ନାହିଁ ତାହା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ରାମାୟଣ ଆଉ କେହି ରଚନା କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ସେ ରାମାୟଣ ରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ସବୁ ଶୈଳୀ ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ପୁରାଣପାଠ ବା ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ଚରିତ ପାଠରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ମଙ୍ଗଳ ରାଗଟି ସହଜ ଓ ସର୍ବଜନପ୍ରିୟ ଥିବାରୁ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଆଦର୍ଶକୁ ଅନୁସରଣ କରି ବଳରାମ ସେହି ରାଗରେ ରାମାୟଣ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ବଳରାମଙ୍କ ସମୟରେ ପୁରୀ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା, ସାଧନା ଓ ପୂଜ୍ୟପୂଜାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପର

ପଣ୍ଡିତମାନେ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ସୁଖ ପାଉଥିଲେ ଏବଂ ରାଜା ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଯଥୋଚିତ ଉତ୍ସାହ ଦେଉଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ପୁରୀକୁ ଆସି ନିଜ ନିଜର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ସାଧନାର ପରିଚୟ ଦେଉଥିଲେ । ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପୁରୀକୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପରୀକ୍ଷା-କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାର ଆଦର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା; ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ମାନ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ବିଶେଷ ପାରଦର୍ଶୀ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସ୍ୱ ମାତୃଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରୁଥିଲେ । ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି ମନେ ହୁଏ, କାରଣ ଏମାନେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରବେଶ ଥିବା ଏମାନଙ୍କର ବେଦବେଦାନ୍ତାଦି ଗ୍ରନ୍ଥଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ବହୁ ଜନ ଉପକାରାର୍ଥେ ମାତୃଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ ସାଧକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଏମାନଙ୍କର ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ମମତା ଥିବା ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଏମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସୌଧର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ଦେଇଥିଲେ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ବଳରାମ ଦାସ ବେଦବେଦାନ୍ତାଦିର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗସାଧନା ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଯୋଗସାଧନାରେ ସେ କାହାକୁ ଗୁରୁ କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ତେବେ ସାଧନାରେ ସେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବା ବିଭିନ୍ନ ପରୀକ୍ଷାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଜନ୍ମସ୍ଥାନ : ବାସସ୍ଥାନ :—ପୁରୀ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଥିବା ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ । ତେବେ ସେ ବହୁ ସମୟ ପୁରୀରେ ବାସ କରୁଥିବା ଜଣାଯାଏ । କେହି କେହି କହନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଯାଜପୁର । ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଚନ୍ଦ୍ରପୁର ଥିବା ଲେଖାଅଛି । ପୁରୀରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ଥିବାରୁ ଏହି ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ

ବାସ କରି ଇହଲୀଳା ଶେଷ କଲେ ପରମପଦ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ ବୋଲି ବହୁ ସାଧକ ଓ ଭକ୍ତଙ୍କର ଧାରଣା । ବଳରାମ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାସ କରିଥିବା ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ । ଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଆକର୍ଷଣ ଥିଲା ।

ପୁରୀରେ ବଳରାମ ସକୁଟୁମ୍ବ ବାସ କରୁଥିବା 'ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତିରସାମୃତ'ରୁ ଜଣାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସାଧକଜୀବନରେ ଏକାକୀ ରହୁଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ବାଙ୍କିମୁହାଣ ନିକଟରେ (ବର୍ତ୍ତମାନ ରେଳଷ୍ଟେସନ ଓ କଲେଜ ମଧ୍ୟରେ) ଯେଉଁ ଗନ୍ଧର୍ବ ମଠ ଦେଖାଯାଏ ସେଠାରେ ଦୀକ୍ଷା ପରେ ବଳରାମ ବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ମଠ ତାଙ୍କର ସାଧନାପୀଠ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏହି ମଠଟି ଗୋପାଳକୁଳର ଗୁରୁଗୋସାଇଁ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠରୂପେ ପରିଚିତ ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସଂପର୍କ—ବଳରାମ ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ । ନିଜେ ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକ ଥିବାରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଭକ୍ତିଜୀବନଦ୍ୱାରା ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ସେ ସ୍ୱୟଂ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପୁରୀକୁ ଆଗମନ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । କେହି କେହି ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯-୧୦ରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆସିଥିବା କହନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଉଭୟଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ବୟସ ପ୍ରାୟ ପଚିଶ । ଦାସଙ୍କ ବୟସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସେତିକି ।

ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସ୍ୱଭକ୍ତ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଅପାର କରୁଣା ଥିବା ବିଷୟ ବଳରାମ ସ୍ୱଜୀବନରେ କେତେକ ବିଶେଷ ଘଟଣାରୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ମହିମା ପ୍ରତିପାଦନ କରି ସେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ସ୍ୱୟଂ ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠସ୍ୱାମୀ ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ତାଙ୍କର ମହିମା ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଗୁପ୍ତଗୀତା, ଭାବସମୁଦ୍ର, ବଟ ଅବକାଶ ପ୍ରଭୃତି

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମହିମା ପ୍ରକାଶକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କୃପାରୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସାହାଯ୍ୟରୁ ଲେଖା ହୋଇଥିବା କବି ନିଜେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁରୁ ସଖାଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ହାର୍ଦ୍ଦିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ଦିବାକର ଦାଶଙ୍କ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ବଳରାମ ଦାସ-ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ—

ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରେମଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବା ପରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ 'ଅତିବଡ଼' ପଦବୀ ଦେଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ରାଧାଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଜାତ, ନିଜେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଜାତ, ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ରାଧା-କୃଷ୍ଣ-ମିଳନ ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ଦାସେ ବୁଝାଇଥିବାରୁ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବହୁ ଗୁଣରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ପଦବୀକୁ ମାନ୍ୟ କରି ଲୋକେ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଦାସଙ୍କୁ 'ଅତିବଡ଼' ବୋଲି ଡାକିବାରୁ ଦାସଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ମଧ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ଓ ତାଙ୍କ ଠାରୁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣିବାପାଇଁ ବହୁ ଲୋକଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ବଳରାମ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଗହଣରେ ରହୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ଓ ଦାସଙ୍କ 'ଅତିବଡ଼' ପଦବୀପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଅଳ୍ପ କେତେକ ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ରହିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏ ବ୍ୟବଧାନ ଭିତରେ ବଳରାମ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ ଏବଂ ଦୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଦାସେ ଗୃହୀ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି ଅଛି । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ମାନ୍ୟ ଦେଖି ଅତିବଡ଼ଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଜେ କିଛି ଜାଣିବାପାଇଁ ବଳରାମଙ୍କର ମନ ବଳିଥିଲା । ଯାହାଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବ 'ଅତିବଡ଼' ବୋଲି ଡାକୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଯେ ରାଧାଙ୍କ ଅଂଶରୁ ସମ୍ଭୂତ ବୋଲି ନିଜେ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧି ପ୍ରକାଶ କରି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ

ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ତାଙ୍କ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠଭାବରେ ଆଳାପ କରିବା ଓ କିଛି ତତ୍ତ୍ୱ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବା ରାମାୟଣକର୍ତ୍ତା କବି ଓ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଶ୍ରୀ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ, ସ୍ୱାମୀଙ୍କି ବୋଲନ୍ତି ଜଗତ ।
ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବ ପୁଣ୍ୟ ଭାବ, ସୁମୁଖେ ମୋତେ ଆଜ୍ଞା ହେବ । (ଜ:ଚ: ୨୪ଶ ଅ:)

ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରତିଦିନ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ଯିବା ସମୟରେ ବଟ-ଗଣେଶଙ୍କଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଭେଟୁଥିଲେ ।

ଦିନେ ଦର୍ଶନେ ସ୍ୱାମୀ ଯାନ୍ତି, ହରି ଦାସେ ସଙ୍ଗେ ଅଛନ୍ତି ।
ସିଂହଦ୍ୱାରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ, ବଳରାମ ଦାସେ ଭେଟିଲେ ।
ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଗୁଣ, ସେକାଳେ ସମସ୍ତ ବଖାଣ ।
ବଳରାମ ଦାସେ ରହିଲେ, ସ୍ୱାମୀଙ୍କି ଦଣ୍ଡବତ କଲେ ।
ଦେଖି ହରଷ ସ୍ୱାମୀ ହୋଇ, ଭକ୍ତିଭାବେ କଲ୍ୟାଣ ଦେଇ । (ଜ:ଚ: ୨୪ଅ:)

ଏହାପରେ ସେ ଦିନେ ବଟଗଣେଶଙ୍କଠାରେ ରାଧାଂଶରୁ ଜାତ ଅତି-ବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ପ୍ରେମଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଜଗନ୍ନାଥତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଚାରିଥିଲେ । ଅତିବଡ଼ଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ ବଳରାମଙ୍କ ସନ୍ତୋଷ ଜାତ ହେଲା । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ଅତିବଡ଼ଙ୍କୁ ଦେଉଳରେ ଭେଟି ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କ୍ରମେ ଦୁହିଙ୍କ ଭିତରେ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ପ୍ରଗାଢ଼ ହୋଇଥିଲା ।

ସେ ଦିନୁଁ ବଳରାମ ଦାସେ, ସ୍ନେହ କଲେ ସ୍ୱାମିମା ପାଶେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ତତ୍ତ୍ୱବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣି ବଳରାମ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ଭଜନ କଲେ ।

"ଶୁଣି ଆନନ୍ଦ ଗୁରୁ ହେଲେ ।
ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଭାବିଲେ ।"

ସ୍ୱାମୀ ରାଧା ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେ (ଅତିବଡ଼) ସଖୀପଣକୁ ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ଭାବିଲେ ଏବଂ ସେହି ଦିନଠାରୁ ବଳରାମ ଅତିବଡ଼ଙ୍କୁ 'ସଖି, ସଖି' ବୋଲି ଡାକିଲେ ।

ଜାଣିଲେ ରାଧା ଅଂଶେ ଜନ୍ମ, ସଖିପଣକୁ ଏ ଭାଜନ ।
ସଖି, ସଖି ବୋଲି ବଚନ, ଗୁରୁ ଡାକନ୍ତି ପ୍ରତିଦିନ । (ଜ:ଚ: ୨୪ଶ ଅ:)

ଗୋପାଳଗୁରୁ ବା ଗୋପାଳ ଗୋସାଇଁ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦିବାକର ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରସ୍ଫୁରିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ବଳରାମ ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱାମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ କଲ୍ୟାଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ବୟସ୍ସରେ ସ୍ୱାମୀ ବଡ଼ ଥିବେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରିବ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜାତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁଣି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ । ଏ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ସେ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ବଳରାମଙ୍କ ପ୍ରଣାମଯୋଗ୍ୟ । ବଳରାମ ଦାସ ଗୃହସ୍ଥ-ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଗୋପାଳମାନଙ୍କର ଗୁରୁ ହୋଇଥିଲେ; ସେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଦାସେ ବୟସରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ବଡ଼ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଜାତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥିବାରୁ ମାନ୍ୟ ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କରିଥିଲେ । ଆଗରୁ ଯଦି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବଳରାମ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତେ ତେବେ ସେ କନିଷ୍ଠ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କରିନଥାନ୍ତେ ।

ଦୀକ୍ଷା ସମୟରେ ଦିବାକର ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଦେଲେ ।

ଏ ଭାବେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସେ, କହିଲେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପାଶେ,
ହେ ଦେବ ଭକତିସାଗର, ଶ୍ରୀ ଭକ୍ତିମନ୍ତ୍ର ଆଜ୍ଞା କର ।
ଶୁଣି ହରଷ ପ୍ରଭୁ ହେଲେ, ମତ୍ତେ ବଳରାମେ ଚାହିଁଲେ ।
ଏହାଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଦୀକ୍ଷା ଦିଅ, ରାମାଦି କୀର୍ତ୍ତନ କରାଅ । × ×
ଯେହୁଁଟି ମତ୍ତ ବଳରାମ, ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କେ ଉତ୍ତମ ।
ଆସନ ଶୟନ ଭୋଜନ, ଭ୍ରମଣ ସ୍ନାନ ଜଳପାନ ।
ରାତ୍ରି ଦିବସ ନ ଜାଣନ୍ତି, ନାମରେ ମତ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।
ଆସ୍ୱାଦ କରି ନାମାମୃତ, ଆନନ୍ଦେ ଲୋମ ପୁଲକିତ । (୨ୟ ଅ: ଜ: ଚ:)

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ବଳରାମ ଯଦି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଦେଇ ଥାନ୍ତେ ତାହାହେଲେ ସେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରଠାରେ ଭେଟ ହେବାବେଳେ ଶିଷ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କରି ନ ଥାଆନ୍ତେ, କି ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ କଲ୍ୟାଣ କରିନଥାନ୍ତେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି, ମତ୍ତ ବଳରାମ ଓ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହନ୍ତି ।

ଦିବାକର ଦାସ ଯେଉଁ ବଳରାମ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଭେଟିଥିବା ଲେଖିଛନ୍ତି ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱିତୀୟ ବଳରାମ ଦାସ ହେବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ବଳରାମ ଦାସ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମଙ୍କ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତଗୀତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ । କାରଣ, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ବଳରାମ ଦାସ ରାଜା ତେଲଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୫୯ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଗୁପ୍ତଗୀତାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ତିରୋଧାନ ହୋଇଯାଇଥିଲା ।

ସେ ବଳରାମ ଦାସ ଗୋପ୍ୟ କରି, ଅଧ୍ୟାୟେ କରିଣ ଜୀବନ ହାରି ।
ସେ ପୁଣି ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଦି ଅଙ୍କେ, ବଳରାମ ଦାସ ଜନମେ ଲେକେ । (ଗୁ:ଗୀ:)

ଜାତିସ୍ମର—ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣରେ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ ତ୍ରେତାଯୁଗରେ ରାମଙ୍କ ଅବତାର ସମୟରେ ସେ ଦାଣ୍ଡୁଡ଼ି ଧରି ସମଗ୍ର ରାମାୟଣର ଘଟଣା ଦେଖିଥିଲେ । ଭଗବାନ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ସେ କଳିଯୁଗରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ମରଣ କରି ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭକ୍ତି କଲେ । ସେ ଶୂଦ୍ରମୁନି ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରସାଦରୁ ଶାରଦାଦେବୀ ଦୟା କରିବାରୁ ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉଦ୍ଭବିଲା ।

ମୁହିଁ ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣ ଅବତାରେ ଥିଲି
ଦାଣ୍ଡୁଡ଼ି ଧରିଣ ମୁଁ ସମସ୍ତ ଦେଖିଲି ।
ମତେ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁରକୁ ଯିବୁ
କଳିଯୁଗେ ଶୂଦ୍ରମୁନି ହୋଇଣ ଜନମିବୁ ।

ଜନ୍ମହୁଁ ବର୍ଣ୍ଣିକଥା ସୁମରିବୁ ତୁହି
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୁ ଯେ ମୋହର ଗୋସାଇଁ । (ଲ: କା:)

ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରେ ଶ୍ରୀରାମ ସୁମରଇ
ସମସ୍ତେକ ଜନ୍ମିଲି ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଭୂଇଁ ।

ମନ ମାୟା ଦୋଷେ ଜନନୀର ଗର୍ଭ
ଜନ୍ମ ହୋଇଣ ମୁଁ ଜାଣିଲି ମହାପ୍ରଭୁ ।

ଏହାର ପ୍ରସାଦେ ଯେ ଶାରଦା ଦୟା କଲା
ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୋ ମୁଖରୁ ଉଚ୍ଚରିଲା । (ଉ: କା:)

ବଳରାମଙ୍କ ଶେଷ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳୁନାହିଁ ।

ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଘଟଣା ଜଣାଯାଇଛି ସେଥିରୁ ଅଧିକାଂଶର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଜଣାଯାଇ ନଥିବାରୁ ଜୀବନୀରେ କାଳକ୍ରମ ରକ୍ଷା କରିବାରେ ଅସୁବିଧା ଉପୁଜୁଛି । ଅଧିକାଂଶ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନାକାଳର ଦଶା ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ।

ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ

ଭକ୍ତ ବଳରାମ ଯେଉଁ ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନରାଜି ଉତ୍କଳଦେଶକୁ ଦାନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ଧରାପୃଷ୍ଠରେ ଉତ୍କଳର ନାମ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଭାବରେ ବିରାଜୁଥିବ । ସରଳ ଭାଷାରେ ଜଟିଳ ଧର୍ମସମସ୍ୟାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ସହଜ ବିବରଣ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ବଳରାମଙ୍କଠାରୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟ ସଖାମାନେ ପ୍ରେରଣା ପାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ।

ଭକ୍ତ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଯେପରି ଭାଗବତ ଲେଖି ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ବଳରାମ ସେପରି ରାମାୟଣ ଲେଖି ଅମର ହୋଇ ରହିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏପରି ଜନପଦ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ କି ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭାଗବତ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଧର୍ମଜୀବନକୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରାଜି ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଛି । ଏହି ମହାତ୍ମାଙ୍କର ରଚନାବଳୀ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧରଣର । ସେଥିରୁ କେତେକ ଦର୍ଶନ ଓ ଯୋଗ ବିଷୟରେ ଲିଖିତ ।

ଗୁପ୍ତଗୀତା—ଗୁପ୍ତଗୀତା ଆଠଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ । ଜ୍ଞାନଯୋଗର ବିଷୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ସମ୍ବାଦ ଛଳରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଜ୍ଞାନ, ଜ୍ଞାନର ନିଷ୍ଠା, ତ୍ରିବେଣୀ କୂଟ ସ୍ଥାନ, ଷଟ୍‌ଚକ୍ର, ଅନହତ, କାଉଁରମଣ୍ଡଳ, ଗୋଲହାଟ, ବଙ୍କନାଳ, ଶିଶୁମ୍ନା (ସୁଷୁମ୍ନା), ନିରାକାରଙ୍କ ସ୍ଥାନ, ମହାଶୂନ୍ୟର ରୂପ, ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ବିଷୟ ସଂକ୍ଷିପ୍ତଭାବରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି । ବଳଭଦ୍ର, ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା, ସୁଦର୍ଶନଚକ୍ରଙ୍କ ଅର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବଳରାମ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ବଳଭଦ୍ର ଯେ ସାମ ହୋଇ, ଋକ୍ ଯେ ସୁଭଦ୍ରା ଅଟଇ ।
ଯଜୁର୍ବେଦ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଥର୍ବ ସୁଦର୍ଶନ ପାର୍ଥ ।
ନାସିକା ସୁଦର୍ଶନ କହି, ଅଧର ସୁଭଦ୍ରା ଅଟଇ ।
ନୟନ ଜଗନ୍ନାଥ ଜାଣ, ବଳଭଦ୍ରଟି ଯେ ଶ୍ରବଣ । (୭ମ ଅ:)

ଦେହର କ୍ଷେତ୍ର କେଉଁମାନେ ବୋଲି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ପଚାରିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହୁଅଛନ୍ତି ଯେ, ପାଦ—ଯାଜପୁର, କଟି—କଟକ, ପେଟ—ଖଣ୍ଡଗିରି, ନାଭି—ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଡାହାଣଭୁଜ—ହଟେଶ୍ୱର, ବାମଭୁଜ—ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, ମୁଖ—ସିଂହଦ୍ୱାର, ପାଟି—ବାଇଶିପାଉଛ ।

ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ, ବଡ଼ଦେଉଳ ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀର ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ବଳରାମ ଦାସ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ଭାଷା ସରଳ ଓ ସୁବୋଧ । ଏଥିରୁ କବିଙ୍କ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ।

ଅମରକୋଷ ଗୀତା—ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି, ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କଥା, ପଞ୍ଚଭୂତ ଆଦି ଜନ୍ମ, ଷଡ଼୍‌ଚକ୍ରଭେଦ, ଭକ୍ତିଭେଦ, ଜୀବ-ପରମ କଥା, ଜୀବନର

ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ କଥା, ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ, କଳିଯୁଗରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଦଶଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କଳିଯୁଗରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପୁରୀରେ ଗୁପ୍ତ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବଳରାମ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମନ ଯେ ଅଟଇ, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ତହିଁରେ ଅଛଇ ।
ନରେନ୍ଦ୍ର ଶୌଚେ କଲେ ସ୍ନାନ, ତହିଁରେ ଅଛି ଭୀମସେନ ।
ମାରକଣ୍ଡ ଯାହାକୁ କହି, ଧର୍ମ୍ମନନ୍ଦନ ଅଛି ତହିଁ ।
ବାଙ୍କି ମୁହାଣ ତୀର୍ଥସାର, ତହିଁରେ ଅଶ୍ୱିନୀକୁମର ।
ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗାରେ ସହଦେବ, ବେଢ଼ିଣ ଅଛନ୍ତି ଯାଦବ ।
ଏ ରୂପେ ସର୍ବେ ଛନ୍ତି ରହି, ଶୁଣ ହେ ସଖା ମନ ଦେଇ । (୯ମ ଅ:)

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ସରଳ ଓ ସୁବୋଧ ।

ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା—ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପଠାରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବଳରାମ ଦାସ ବେଦାନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ସବୁ କଥା ବୁଝାଇଥିଲେ, ତାହା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି । ଏହାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଆଉ ଜଣେ ବଳରାମଦାସ ଛତିଶ ଗୁପ୍ତଗୀତା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଗୁପ୍ତଗୀତାର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟଟି ନିଜେ ପ୍ରଥମ ବଳରାମ ଦାସ ଲେଖିଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ୩୬ଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ବେଦାନ୍ତସମର୍ଥିତ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ବିଷୟ ବହିଟିରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିଲେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବ ଏବଂ ଏହା ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଯୋଗ ଆବଶ୍ୟକ, ଏହା ହିଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ ।

ଏହି ଭାବରେ ଭେଦ ସାର, ଆତ୍ମାରେ ଦେଖ ମୋତେ ବୀର ।
ପରମ ଜ୍ଞାନ ପାର୍ଥ ଏହି, ଏହାକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ କହି । (୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ଏଥିରେ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ସହଜ ଧର୍ମର ମୂଳଭିତ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହେବ । ସହଜିଆ ଧର୍ମପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ଭକ୍ତିଯୋଗ ବୈଷ୍ଣବପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ଭକ୍ତିଯୋଗଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ବଳରାମ ଦାସ

ଭକ୍ତିଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିଛନ୍ତି, ଯେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ଶରୀର ଭିତରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖନ୍ତି ସେ ଭକ୍ତ; ତାଙ୍କର ଜନ୍ମବନ୍ଧନ ନାହିଁ । ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଅବସ୍ଥିତି ଜାଣି ଏହି ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଦେଖିବା ହିଁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ । ଏହି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପରମ ସୁଖ ।

ବଟ ଅବକାଶ—ବହିଟିରେ ଲଙ୍କା ଦର୍ଶନ ବର୍ଣ୍ଣନା ସଙ୍ଗେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅବକାଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ହୋଇଅଛି । ଅବକାଶବେଳେ ଉପରି ସ୍ୱର୍ଗର ତେତିଶି କୋଟି ଦେବତା, ଇନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ର, ବ୍ରହ୍ମା, ଶିବ, ଦେବ, ଦେବୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ଆସି ଯେ ଯାହାର କର୍ମ କରନ୍ତି ଏବଂ ଜଗତ୍‌ପାଳନକର୍ତ୍ତା ଉପରି ସମସ୍ତଙ୍କର ଗୁହାରି ଶୁଣି ପ୍ରତିକାର କରନ୍ତି, ତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବଡ଼ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇଅଛି ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ—ବଳରାମ ଦାସ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରତିଦିନ ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଭାଗବତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣୁଥିଲେ । ଦୁହିଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଗାଢ଼ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ଥିବାରୁ ସେ ଅତିବଡ଼ଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କ ସ୍ୱକୃତ ଭାଗବତର ବହୁ ପଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣିଥିଲେ । ପୁଣି ସେ ନିଜେ ସାଧକ ଓ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ମର୍ମ୍ମ ବୁଝିବାରେ କଷ୍ଟ ବୋଧ କରିନଥିଲେ । ଯେଉଁ ଟୀକା ବଳରାମ ଦାସ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅତିବଡ଼ଙ୍କ ଭାଗବତରେ ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ନାହିଁ । ବଳରାମ ଭାଗବତ ପଦମାନଙ୍କର ଟୀକାକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ' ବୋଲି ନାମକରଣ କରିଥିବାରୁ ଭାଗବତ ଚରିତକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ' ସହିତ ଏକ ବୋଲି ଭାବି ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ଯୋଗର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟ ସହିତ ଭାଗବତର ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱର ଅର୍ଥ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କରି ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ ରାଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଭଗବାନ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ସଂବାଦରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ସାରତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ କୃଷ୍ଣ-ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ସମ୍ବାଦରେ ବ୍ୟାସଦେବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କବି ସେହି ରୀତି ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ୮୪ଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସମାପ୍ତ ହୋଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାନ୍ଦର ଶେଷରେ କବି ନିଜ ନାମରେ ଭଣିତା କରିଛନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ

ଅଧ୍ୟାୟର ଆରମ୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରୁ ପଦ ଉଦ୍ଧାର କରି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏହାର ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ କୃଷ୍ଣ ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି । ଗୁଜ୍ଜରୀ ବା 'ନଅଅକ୍ଷରୀ ବା 'ଭାଗବତ' ବୃତ୍ତରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲିଖିତ ।

'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ'ର ବିଷୟ ପୂର୍ବେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ କହିଥିବା କବି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ବିଷୟ ଲେଖିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଜଗନ୍ନାଥ (ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଗୋପୀନାଥ)ଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି ।

ତେଣୁ ଶରଣ ବଳରାମ । ଦିଅ ହେ ପ୍ରଭୁ ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ।
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳେ ଆପଣ । ପାର୍ଥେ କହିଲେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ।
ତାହା ମୁଁ କରିବି ଲିଖନ । ଏହି ମୋହର ମନସ୍କାମ ।
ପୂରଣ କର ଚକ୍ରଧର । ପ୍ରଣାମ ଶତସହସ୍ର ବାର । (୧ମ ଅ:)

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କେମନ୍ତେ ସେ ମୁକ୍ତିଲଭ କରିବେ ତାହା ତାଙ୍କୁ କହିବା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ । ତାହା ହିଁ ଭାଗବତ ଧର୍ମର ଅର୍ଥ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୋବିନ୍ଦ ଗୋପାଳ । କହ ହେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ ।
ଏ ଭାଗବତ ଧର୍ମ ଅର୍ଥ । ଦୟା କର ହେ ଗୋପୀନାଥ ।

କୃଷ୍ଣ 'ଭାଗବତ ଟୀକା' କହିବା ଆରମ୍ଭ କରି ଭାଗବତ-ରହସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ସୃଷ୍ଟିର ଆଦ୍ୟରୁ ସଂସାର, ଚନ୍ଦ୍ର ଦିବାକର, ଦିବସ ରଜନୀ, ଭୁବନ ମେଦିନୀ, ପବନ, ଶୂନ୍ୟରେ ତାରାଗଣ, ଦେବାସୁରନର, ସଂସାରପ୍ରକୃତି, ଜଳସ୍ଥଳାନଳ, ଗଗନମଣ୍ଡଳ, ବରୁଣକୁବେର, ତେଜ ନୀର, ବ୍ରହ୍ମାବିଷ୍ଣୁଶିବ, ବେଦର ସ୍ୱଭାବ,—ଏସବୁ କିଛି ନଥିଲା । ଭଗବାନଙ୍କ ରୂପ ଶୂନ୍ୟ ଥିଲା । ଏହି-ପରି କୋଟି କଳ୍ପ ଗଲା । ନିଜେ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ନିଜ ଗର୍ଭରେ ରଖିଲେ । ଏହାପରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଚିତ୍ତରେ ଦୟା ହେଲା । ସୃଷ୍ଟି କରିବା

ପାଇଁ ତାଙ୍କର ବାଞ୍ଛା ହେଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗରୁ ବନ୍ଦୁ ଉଚ୍ଛୁଳିଲା । ସେ ବନ୍ଦୁ ତିସ୍ତ୍ରୁ ଭାଗ ହେଲା ଏବଂ ତିବୀଜରସ ବୋଲାଇଲା । ଏ ତିସ୍ତ୍ରୁବୀଜରୁ ତିସ୍ତ୍ରୁଦେବ— ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର ଜାତ ହେଲେ । ଏହି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କଠାରୁ ରାମ ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ଏବଂ ନାମରୁ ଭାଗବତ ହେଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଭାଗବତ ତ୍ରିଗୁଣ ବୋଲାଇଲା । (୧ମ ଅ:)

ଏହି ଭାଗବତ କପର ଏକାଦଶ ହେଲା ତାହା କହିବା ପାଇଁ ଅର୍ଜୁନ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ କୃଷ୍ଣ କହିଲେ, ମାତାପିତାଙ୍କ ରଜବୀର୍ଯ୍ୟ ମିଶ୍ରିତ ହେବାରୁ ମହାତେଜ ଜାତ ହେଲା । ଏହି ମହାତେଜ ରଜବୀର୍ଯ୍ୟକୁ ଦୁଇଭାଗ କଲା । ଏପରି ଭାଗବତ ହେଲା । ରଜବୀର୍ଯ୍ୟରୁ ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଙ୍କ ଜନ୍ମ । ଭାଗବତ ଏକ ଏବଂ ସ୍କନ୍ଧ ଏକାଦଶର ଏହା ହିଁ ଅର୍ଥ କରି ଭାଗବତ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଏହି ଏକାଦଶ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭେଦ ଥିବା କୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି ।" (୨ୟ ଅ:)

ବେଦ, ଗୀତା, ସ୍ମୃତି, ଶାସ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି ଯେ, ମହାଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଣବ (ଓଁ)—ଏକାକ୍ଷର ହେଲା । ଏହି ଏକାକ୍ଷର ବା ଓଁକାରରୁ ନାମ, ନାମରୁ ବେଦ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ଜାତ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ରହିଁ ଦେହ । ନାମ ଦେହରେ ବସେ । ରାତି ଦିବସ ନାମକୁ ଦେହ ଭଜୁଥାଏ, ତଳେହେଲେ ଛାଡ଼େ ନାହିଁ । (୩ୟ ଅ:)

ଭାଗବତର ଷଡ଼ସମ୍ବାଦର ଅର୍ଥ କରି କୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି, ଶୂନ୍ୟରୁ ବନ୍ଦୁ ଖସି ଷଡ଼ପ୍ରକାରେ ହେଲା । ଏ ବନ୍ଦୁ ମାତାରଜରେ ମିଶ୍ରିତ ହେବାରୁ ଭାଗବତ ହେଲା ।

ଭାବରୁ ଯାହା ସେ ସମ୍ଭୂତ । ଏଣୁଟି ନାମ ଭାଗବତ । (୫ମ ଅ:)

ଭାଗବତର ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧର ପଦ-ଅର୍ଥ ଏହିପରି ଭାବରେ କୃଷ୍ଣ ବୁଝାଇଛନ୍ତି :— ପ୍ରଥମ ସ୍କନ୍ଧ-ତାଳୁ, ଦ୍ୱିତୀୟ—ଲଲାଟ, ତୃତୀୟ—କର୍ଣ୍ଣ, ଚତୁର୍ଥ—ଚକ୍ଷୁ, ପଞ୍ଚମ—ନାସା, ଷଷ୍ଠ—ମୁଖ, ସପ୍ତମ—କଣ୍ଠ, ଅଷ୍ଟମ—

ହୃଦ, ନବମ—ନାଭି, ଦଶମ—ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ, ଏକାଦଶ—ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଦ୍ୱାଦଶ—ବାୟୁସୂକ୍ଷ୍ମ । (୬ଷ୍ଠ ଅ:)

ଏହାପରେ ଭାଗବତର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକର ଅର୍ଥ ଏପରି କରିଛନ୍ତି—

"ନିଗମ କଳ୍ପତରୋର୍ଗଳିତଂ ଫଳଂ ଶୁକମୁଖାଦମୃତଦ୍ରବସଂଯୁତମ୍ ।
ପିବତ ଭାଗବତଂ ରସମାଳୟଂ ମୁହୁରହୋ ରସିକାଃ ଭୁବିଭାବୁକାଃ ।"

ମହାଶୂନ୍ୟ ହିଁ ନିଗମ; ବେଦ ଏହାକୁ ନ ଗମି ପାରିବାରୁ ଏହା ନିଗମ ହେଲା । ନିରାକାର ହିଁ ରୂପ ହୋଇ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ହେଲେ । ଏହି କଳ୍ପବୃକ୍ଷରୁ ରସବିନ୍ଦୁ ଗଳିଲା । ଏହି ବୀଜରୁ ଫଳ ଫଳିଲା । ଶିଶୁଧାରା ହିଁ (ସୁଷୁମ୍ନା) ଶୁକ; ବିନ୍ଦୁ ଏହି ବାଟେ କ୍ଷରି ବୀଜ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମାତାରଜରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଏ ବୀଜ ରଜକୁ ପିଇବାରୁ ଭାଗବତ ହେଲା । ଭାବରେ ଭାବ ମିଶିବାରୁ ଦେହ ପାଇଲା । ଭାବ ହିଁ ନାମରସ । ଏହାକୁ ସାଧୁ ସୁଜ୍ଞଜନମାନେ ସଦା ପାନ କରି ଭବସାଗରୁ ପାରି ହୁଅ ।

ନିଗମ କଳ୍ପତରୁ ଅର୍ଥ । ଫେଡ଼ି କହ ହେ ଜଗନ୍ନାଥ ।
ନିଗମ ବୋଲି ଯେ କେମନ୍ତ । କିପାଁ ତାହାର ନାହିଁ ଅନ୍ତ । ××
ନିଗମ ବୋଲି ଯାହା କହି । ମହାଶୂନ୍ୟଟି ସେ ଅଟଇ ।
ବେଦ ଯହିଁକି ନ ଗମିଲା । ତେଣୁ ନିଗମ ନାମ ହେଲା । ଇତ୍ୟାଦି
(୭ମ ଅ:)

ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତରୁ ପ୍ରଥମ ପଦ ଉଦ୍ଧାର କରି ଅର୍ଜୁନ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଛନ୍ତି—

"ନମଇଁ ନୃସିଂହ ଚରଣ, ଅନାଦି ପରମ କାରଣ ।"

୮ମ, ୯ମ, ୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅନାଦି ରୂପ ଭଗବାନଙ୍କଠାରୁ ସୃଷ୍ଟି ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଅନାଦି ରାଧାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ରା ଅକ୍ଷରରେ ଯୁଗଳ-ବିହାର ଅଛି । 'ରା'ରେ 'ମ' ବିହାର କରୁଅଛି ।

"ନମଇଁ ନୃସିଂହ ଚରଣ"ର ଏକ ଏକ ଅକ୍ଷରର ଅର୍ଥ—

ନ—ନିରାକାର ରୂପ, ମ—ମହାସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପ, ଇ—ଈଶ୍ୱର, ନ—ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା, ସି—ରୁ ସୁଷୁମ୍ନା ଜାତ, ହ—ରୁ ଜଗତ ଝରୁଛି, ଚ—ରୁ ଚରାଚର ହେଲ, ର—ଶରୀରରେ ରହିଲ, ଣ—ମହାଶୂନ୍ୟ । ଏହି ମହାଶୂନ୍ୟରେ ଶରୀର ପୁଣି ଲୀନ ହେବ ।

"ଅନାଦି ପରମ କାରଣ"ର ଅର୍ଥ—

ଅନାଦି—ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ବା ପ୍ରକୃତି ଭାବ । ପ୍ରଳୟରେ 'ପରମ'ର ମ ରହି ଜୀବକୁ କାରଣ କରୁଛନ୍ତି । ପିତା ଭାବରେ ଥିଲ; ସେ ପରମ କାରଣ କଲ ।

ଏହିପରି ଅତିବଡ଼ ଭାଗବତରୁ ଶତାଧିକ ପଦ ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି । ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଥିବା କେତୋଟି ଭାଗବତ ପଦ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲ—

ଲୀଳା ବିଧୃତ କଳେବର । ଦେବ ମାନବେ ଅଗୋଚର । ୧୧ଶ ଅ: ।
କରୁଣା କଟାକ୍ଷ ପ୍ରକାଶେ । ଭକତଜନ ଦୁଃଖ ନାଶେ । ୧୨ଶ ଅ: ।
ସେ ହରି ଚରଣେ ପ୍ରକାଶ । ଶ୍ରୀ ଭାଗବତ ଏକାଦଶ । ୧୩ଶ ଅ: ।
ସାଧୁ ସଙ୍ଗମେ ଗଙ୍ଗା ତୀରେ । ଶୁକଚରଣ ଧରି କରେ ।
ଆନନ୍ଦେ ଅଶ୍ରୁ ପାତ କଲ । ମୁନିଙ୍କ ଚରଣେ ନମିଲ । ୧୪ଶ ଅ: ।
ଦେବଙ୍କ ବ୍ୟାକୁଳେ ମୁରାରି । ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପ ଧରି ।
ଦୁର୍ଜନ ଗଣ ନାଶ କଲେ । ଅବନୀଭାର ଉଶ୍ୱାସିଲେ । ୧୫ଶ ଅ: । ଇତ୍ୟାଦି

"କରୁଣା କଟାକ୍ଷ ପ୍ରକାଶେ । ଭକତଜନ ଦୁଃଖ ନାଶେ ।"

ଏହି ପଦର ଅର୍ଥ କରି ବଳରାମ ଦାସ କହୁଛନ୍ତି—ଜୀବହିଁ ଭକତ, ପ୍ରଳୟ କାଳରେ ସେ ଦୁଃଖ ପାଉଥାଏ । ପିଣ୍ଡରୁ ଜୀବ ବେଗେ ଗୁଡ଼ିଗଲେ, ଏହି ଦୁଃଖଭାବ ଜୀବର ହୁଏ । ଜୀବ ବହୁଦୁଃଖ ପାଇବାରୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କର କରୁଣା ହୁଏ । ଜୀବ ଓ ପରମ ବେନି ମିଶିଯାଆନ୍ତି—ଭକତଜନଙ୍କର ଦୁଃଖ ନାଶ ହୁଏ । (୧୨ଶ ଅ:)

ସାଧୁସଙ୍ଗମେ ଗଙ୍ଗାତୀରେ । ଶୁକଚରଣ ଧରି କରେ ।
ଆନନ୍ଦେ ଅଶ୍ରୁପାତ କଲା । ମୁନିଙ୍କ ଚରଣେ ନମିଲା ।

ଡାହାଣ ନାସାର ବାୟୁକୁ ଗଙ୍ଗା କହନ୍ତି । ଏହାର ନାମ ମଧ୍ୟ ସୁଷୁମ୍ନା । ମନପବନକୁ ଚରଣ କହନ୍ତି । ମନପବନକୁ ଏକ କରି ସୁଷୁମ୍ନା ଧାରରେ ଠେକିଲେ । ଶୁକ ଚରଣକୁ ଧଇଲା ଅର୍ଥାତ୍ ପଶ୍ଚିମ ଦୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବେ ଦେଲା । ଶୂନ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟି ରହିବାରୁ ନୟନରୁ ଅଶ୍ରୁପାତ ହେଲା । (୧୪ଶ ଅ:)

ଦେବଙ୍କ ବ୍ୟାକୁଳେ ମୁରାରି । ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପ ଧରି ।
ଦୁର୍ଜ୍ଜନଗଣ ନାଶ କଲେ । ଅବନୀ ଭାରା ଉଶ୍ୱାସିଲେ । (୧୫ଶ ଅ:)

ଅବନୀ ଯେ ଦେହ । ଦୁଷ୍ଟଗଣ ନାଶ ଗଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତି ବଶ୍ୟ ହେଲେ, ଆତ୍ମା ନିଜ ପୁରକୁ ଯାଏ; ଜୀବ ଓ ପରମ ଶୂନ୍ୟକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି ।

ଭୀମକୁ ବିଷଲଡ଼ୁ ଦେଇ । ଜତୁରି ଘରେ ଅଗ୍ନି ଦାହି ।
ଏ ଆଦି ଯେତେ କର୍ମ୍ମମାନ । ପାଣ୍ଡବେ କଲା ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ।
ସଙ୍ଗତେ ପଞ୍ଚଭାଇ ଘେନି । ନାଶିଲେ ସେ କୁରୁସଇନି ।

ଭୀମ ଯେ ପବନ, ଜତୁଘର ଯେ ଦେହ, ବିଷଲଡ଼ୁ ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ବା କାମ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଯେ ମନ । ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ଯେ ପଞ୍ଚଭୂତ । ମନ ଯେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ସେ କାମ ଅଗ୍ନିରେ ଜାଳିଦେଲା । ପଞ୍ଚଭୂତ ପରମାତ୍ମା ସହିତ ଦୁଷ୍ଟ ମନର ସୈନ୍ୟ ଯେ କୁରୁସଇନି ତାକୁ ନାଶ କଲେ । ପାପକୁ ନାଶ କରି ସଂତ୍ଗୁଣରେ ତରିଯାଆନ୍ତି । (୧୬ଶ ଅ:)

ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ପୌରାଣିକ ବିଷୟକୁ ସେ ଶରୀରଭେଦରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । ଟୀକାରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ସାଧନାର ଅଭିଜ୍ଞତା ଥିବା ସହଜରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଏହିପ୍ରକାର ଶରୀରଭେଦ ଟୀକା ନିଜେ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ "କେଶବ କୋଇଲି"ରେ କରିଛନ୍ତି । ସମସାମୟିକ ଶ୍ରୀହରି ଦାସ 'ମୟୂରଚନ୍ଦ୍ରିକା' ନାମକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ସଂକ୍ଷେପରେ ଏହିପ୍ରକାର ଟୀକା ଦେଇଛନ୍ତି ।

'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ' ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ରଚିତ ହେବାପରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଜଣେ ସମସାମୟିକ କବିଙ୍କର ଲେଖାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଟୀକା କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ମିଳେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଗ୍ରଣୀ ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳର ଭାଷା ସରଳ ଓ ସହଜବୋଧ । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ଯଥାସାଧ୍ୟ ସରଳ କରିଛନ୍ତି । ନକଲକାରମାନେ ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖାରେ ବହୁ ପାଠାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବାରୁ କେତେକ ସ୍ଥଳ ଅବୋଧ ଜଣାଯାଏ ।

ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ ଏକ 'ଶାସ୍ତ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ । ଏଥିରେ କବିତ୍ୱ-ପ୍ରତିଭା ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ ।

ଏହି ସହଜ ସାଧନତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବହୁ କବି ଓ ସାଧକଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରରେ ସିଦ୍ଧସାଧକଙ୍କର ଶରୀରଭେଦ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ନ୍ୟୂନ ନୁହେଁ; ଓଡ଼ିଶାର ଧାର୍ମିକ ଜୀବନରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ-ଭଣ୍ଡାରରେ ଏପ୍ରକାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା—ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଓ ଭିତରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଦେବଦେବୀ ଓ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ନିତ୍ୟକର୍ମ ସବୁ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକାଟିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗସାର ଟୀକା—ମଲ୍ଲିକା ଶିଷ୍ୟ ଭାବରେ ଗୁରୁ ଗୋରେଖଙ୍କୁ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋରେଖ ଉତ୍ତର ଛଳରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗର ଗୂଢ଼ ବିଷୟକୁ ସରଳ କରି ବୁଝାଇ ଦେଉଅଛନ୍ତି । ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗର ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ବହିଟିରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଭାବ ସମୁଦ୍ର—ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର' ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଅମୂଲ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଭକ୍ତଶିରୋମଣି ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଲାଞ୍ଛିତ, ଅପମାନିତ ହୃଦୟକନ୍ଦରରୁ ଯେଉଁ କରୁଣ ସତେଜ ଭାବମନ୍ଦାକିନୀର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି, ତାହା ସମଗ୍ର ଭକ୍ତସମାଜକୁ ପ୍ଲାବିତ କରିଛି । ପରମ ଭକ୍ତ ନ ହେଲେ, ପରମ ସାଧକ ନ ହେଲେ 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର'ର ପରିସ୍ଫୁରିତ ଭାବରାଶି ହୃଦୟରେ ଜାଗରୂକ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର' ଗୋଟିଏ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଭକ୍ତ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ନିଜର କରିନିଏ, ସେତେବେଳେ ନିଜକୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକ କରିନିଏ । ସେତେବେଳେ ସେ ଆଉ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ନିଜଠାରୁ ଉଚ୍ଚ ବୋଲି ଭାବିପାରେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଖରେ ଅଳି କରେ, କଳି କରେ, ତିରସ୍କାର କରେ ଏବଂ ଏଥିରେ ପରମାନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରେ । ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ପରମେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ପ୍ରୀତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଭକ୍ତର ମନୋବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତି । ଭକ୍ତପ୍ରବର ବଳରାମ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅପମାନିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତର ଅପମାନକୁ ମୋଚନ କରିଥିଲେ । ଅପମାନ ମୋଚନର ବିଷୟ ହିଁ 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର'ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଭକ୍ତ ହୃଦୟର ଆବେଗ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତି ଛନ୍ଦରେ ଫୁଟି ଉଠୁଛି । ଅପମାନିତ, ଲାଞ୍ଛିତ ଭକ୍ତର ନିଜ ପ୍ରଭୁଠାରେ କି କରୁଣ ଅଭିମାନପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାର୍ଥନା !

"ହରି ହୋ ! ତୋତେ ଆଶ୍ରେ କରି ଯେଝେ ରହିଲି,
ତୋତେ ଆଶ୍ରେ କରି ଫଳ ପାଇଲି
ହରି ତୁ ବିଶ୍ୱାସଘାତକତା କଲୁ ।

ହରି ହୋ ! ନୃପତି ହାତେ ବନ୍ଧାଇଲୁ ମୋତେ,
ବଳିଆ ଦାସ ନିଯାଇ ପରତେ ।

ହରି ହୋ ! ତୋତେ ଆଶ୍ରା କରି ଧରିଣ ଥିଲି,
ଏତେ ଦିନେ ଏବେ ଶାସ୍ତି ପାଇଲି ।

ହରି ତୁ ଏଡ଼େ କର୍ମ କିମ୍ପା କଲୁ,
ଦୋଷ ମୋ ଥିଲେ ବାରେ ନ ସହିଲୁ ।"

ଭକ୍ତ ଅଭିମାନରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଯେଉଁ ତିରସ୍କାର କରେ, ତାହା କି ଦୃଢ଼ତାବ୍ୟଞ୍ଜକ !

(୧) "ହରି ହୋ ! ସୋମବଂଶେ ରାଜା ଯେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ,
ତାହାର ସ୍ୱାମୀ ନ ଭୁଞ୍ଜିଲୁ ଅନ୍ନ ।
ନାଥ ତୁ ବିଦୁର ଘରକୁ ଯାଉ,
କେଉଁ ଲାଜେ ସେ ଭୁଞ୍ଜୁ ମହାବାହୁ ।
ହରି ହୋ ! ତୋହର ଜାତି ଅଟଇ ଏମନ୍ତ,
ବଳରାମ ଦାସ ନୋହେ ତେମନ୍ତ ।"

(୨) "ହରି ହୋ ! ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ମାୟା କରୁ କି ମତେ,
ଏ ମାୟା କଲେ କି ଡରଇ ତୋତେ ?
ନାଥ ମୁଁ ତୋ ତହୁଁ ନିର୍ଭୟ ଜାଣ,
ମୋତେ ଦେଖାଇଣ ଲେଉଟୁଁ ଯେ ଠାଣ ।
ହରି ହୋ ! ତୋ ମାୟାକୁ ନ ଡରଇ ମୁହିଁ,
ଦାସ ବଳିଆ ତୋ ବୋଲେ ନଥାଇ ।
ହରି ହୋ ! ପଣ୍ଡୁପୁଅଙ୍କର ଯାଗକୁ ଗଲୁ,
ଭୃତ୍ୟ ହୋଇ ସଭାତଳେ ରହିଲୁ ।"

(୩) "ନାଥ ତୁ ଅନନ୍ତ ଯେ ପଢ଼ିଆରି,
ହସ୍ତରେ ବେତ ଯୋଡ଼ା ତୁମ୍ଭେ ଧରି ।
ହରି ହୋ ! ତୋତେ କହିଲେ କି ମୋ ଦୁଃଖ ଯିବ,
ବଳି ଦାସ ତୋ ମୁଖ ନ ଚାହିଁବ ।"

'ଭବ ସମୁଦ୍ର' ଯେ 'ବଟ ଅବକାଶ' ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି, ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି—

ହରି ହୋ ! ଗରୁଡ଼ ପିଠିରେ ବିଜେ ଲଙ୍କାକୁ,
ସଙ୍ଗେ ଥାଇ ଗର୍ବ କଲି ମନକୁ ।

ନାଥ ମୁଁ ଖସି ପଡ଼ିଲି ସିନ୍ଧୁର,
ହର ଯେ ଆସ ବୋଇଲ ସଧୀର ।
ତୋହ ବୋଇଲେ ନ ବୁଡ଼େ ପଥର,
ଦାସ ବଳିଆକୁ ରଖ ଏଠାର ।

ଶ୍ରୀ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଅର୍ଥ—ବଳରାମ ଦାସ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍-ଗୀତାର ଅର୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟରେ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ନାମ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ରଖିଛନ୍ତି । ମୂଳଗୀତାରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି । କବି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ସଂଖ୍ୟକ ଅଧ୍ୟାୟ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟ ମୂଳ ଅଧ୍ୟାୟର ବିଷୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଲେଖାଯାଇଛି ।

କବି ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କର ନାମକରଣରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । କ୍ରମ ଠିକ୍ ରଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନାମରେ ବିଭିନ୍ନତା ରକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ କର୍ମଯୋଗକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ୍ୟଯୋଗ, ୪ର୍ଥ ଜ୍ଞାନଯୋଗକୁ ସନ୍ନ୍ୟାସଯୋଗ, ୫ମ କର୍ମସନ୍ନ୍ୟାସ ଯୋଗକୁ ଯୋଗଗର୍ଭ, ୬ଷ୍ଠ ଧ୍ୟାନଯୋଗକୁ ଆତ୍ମସଂଯମ, ୭ମ ଜ୍ଞାନ-ବିଜ୍ଞାନଯୋଗକୁ ଜ୍ଞାନଯୋଗ—ଏପରି ବହୁ ଅଧ୍ୟାୟର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ପ୍ରଭେଦ ରଖିନାହାନ୍ତି । ନାମକରଣ ବିଷୟାନୁସାରଣୀ ହୋଇଛି ।

'ଇତିଶ୍ରୀ'ରେ ସଂସ୍କୃତ ଗୀତାରେ ଅଧ୍ୟାୟର ଯେଉଁ ନାମ ଦିଆଯାଇଛି କବି ତାକୁ ରକ୍ଷା ନକରି ନିଜେ ଦେଇଥିବା ନାମକୁ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

କବି ବିଭିନ୍ନ ରାଗରେ ଗୀତାର୍ଥ କରିଛନ୍ତି । କବି ଏହି କେତୋଟି ବାଣୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—ଭାରତ ବୋଲି ବାଣୀ (୧ମ ଅ:), ବୋଲି ବାଣୀ (୩ୟ), ଦଶ ବୋଲି, ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା ବାଣୀ (୪ର୍ଥ), ତାଣ୍ଡବ ବାଣୀ (୫ମ), କଳସାବାଣୀ (୬ଷ୍ଠ), ରେଣ୍ଡାବାଣୀ (୧୪ଶ) । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ଏହି ବାଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ କଳସା ବାଣୀ ବଳିଆ ଦାସଙ୍କ ବିଖ୍ୟାତ କଳସା ଚଉତିଶାର ସୂଚନା ଦେଉଛି । ଭାରତ ବୋଲି, ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା

ବାଣୀ, ତାଣ୍ଡବ ବାଣୀ, ବୋଲି ବାଣୀ କେଉଁ କବିତା ବା ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି ଜଣାଯାଉନାହିଁ ।

ଗୀତାର ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରବେଶ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ କବି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରଥମ କେତେକ ପଦରେ ଗୀତା ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟ ପରେ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ 'ଅବକାଶ' ନାମକରଣ କରି ସେଥିରେ କବିଙ୍କ ଗୀତା-ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟର ଆରମ୍ଭରେ ଦ୍ୱିପାଦବିଶିଷ୍ଟ ପୀଢ଼ିବନ୍ଧ (ପୀଠିବନ୍ଧ) ଲେଖି ଏହାପରେ ଗୀତିବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଗୀତିବନ୍ଧରେ ଅଧ୍ୟାୟର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶ ରହିଛି । ସେ ପୀଢ଼ିବନ୍ଧ, ଗୀତିବନ୍ଧର ବ୍ୟବହାର କରିବାରେ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ ଗୀତାର୍ଥ କହିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିବା ପାଇଁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କବି ଏକାଧିକବାର ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ

ବଳରାମ ଦାସ "ବିପ୍ରଙ୍କ ମୁଖରୁ" ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଶୁଣି ରାମାୟଣ ଲେଖିବାର ସଂକଳ୍ପ କଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଶୁଣିଲି ମୁହିଁ ବିପ୍ର ମୁଖେ,
ତେଣୁ ସେବାକରେ ତୋ ଚରଣେ ଆତ୍ମସୁଖେ । × ×

ଶୁଣି ସୁପ୍ରସନ୍ନ ମୋତେ ହେଲେ ଜଗନ୍ନାଥ,
ହୃଦୟେ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ରହସ୍ତ ।

ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଶିରରେ ମୁଁ ଧରି,
ଗ୍ରନ୍ଥ ବଖାଣିବା ଇଚ୍ଛା ଆଦ୍ୟ ଅନ୍ତ କରି । (ଆଦ୍ୟକାଣ୍ଡ)

ରାମାୟଣ ଲେଖିବା ବେଳକୁ କବିଙ୍କୁ ମୋଟେ ଚାରିଶି ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିଲା ।

ଜନମରୁ ମୂର୍ଖ ମୁଁ ଯେ ଅଳପ ବୟସ
ଗ୍ରନ୍ଥ କଲବେଳକୁ ବୟସ ତିରିଶ । (ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ)

ରାମାୟଣ ରଚନା ବେଳକୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ସହିତ ବଳରାମଙ୍କର ଦେଖା ହୋଇ ନଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ସହିତ ତୁଳନା

(କ) ଆରମ୍ଭରେ ପ୍ରଭେଦ—ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିବା ପରେ କବି ରାମନାମର ମହିମା କୀର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ତାରକ ରାମନାମ ସ୍ୱୟଂ ଶଙ୍କରଙ୍କୁ ପାପରୁ ମୁକ୍ତ କରିଥିଲା । ଶଙ୍କର ଦକ୍ଷଙ୍କ ମହାଯଜ୍ଞ ଧ୍ୱଂସ କରି-ଦେବାରୁ ଶଙ୍କରଙ୍କୁ ପାପ ଲାଗିଲା । ତା'ଫଳରେ ଶଙ୍କରଙ୍କ ଶରୀର ଦିନକୁଦିନ କ୍ଷୀଣ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ପ୍ରତିଦିନ ଶୁଚିମନ୍ତ ହୋଇ ଶଙ୍କର ତାରକ ରାମନାମ ଜପ କରିବାରୁ କିଛିଦିନ ପରେ ତାଙ୍କର ଦେହ ସବଳ, ସୁନ୍ଦର ହୋଇଗଲା । ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ଶଙ୍କର ରାମାବତାରର କାରଣ ଓ ଚରିତ କହିଲେ । ବିଶ୍ରବାସୁତ ଦଶାନନର ଜନ୍ମ, ଦେବତା ଓ ମାନବମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାର ଘୋର ଅତ୍ୟାଚାରର କଥା ପ୍ରଥମେ ବଳରାମ ଦାସ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମୁଖରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ରାବଣ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟର ବହୁ ରାଜାଙ୍କୁ ନିଜ ପାଦତଳେ ଖଟାଇଲେ । ଦିନେ କୁଶଧ୍ୱଜ ରାଜାଙ୍କର ଦୁହିତା ବେଦମତୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ବରରୂପେ ପାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତପ କରୁଥିବା ବେଳେ ରାବଣ ତପସ୍ଥଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ କାମରେ ମତ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଧଇଲେ । ବେଦମତୀଙ୍କ ତପସ୍ୟା ଭଙ୍ଗ ହେବାରୁ ବେଦମତୀ ମହା କୋପ କଲେ ଏବଂ ସେ ବ୍ରହ୍ମଅଗ୍ନି ଜାତ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମଅଗ୍ନିକୁ ଦେଖି ରାବଣ ଭୟ ପାଇଲେ । ବେଦମତୀ କୋପରେ ଶାପ ଦେଲେ—

ବୋଇଲା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ମୁଁ ଯେ ବରିଅଛି ମନେ
ମୋହର ନିମନ୍ତେ ତୋତେ ମାରନ୍ତୁ ସେ ରଣେ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ବେଦମତୀ ନିଜ ଅଙ୍ଗକୁ "ଅପ୍ରତିଷ୍ଠା" ମଣି ଅଗ୍ନିରେ ଝାସ ଦେଲେ ଓ ପରେ ସୀତା ରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ହେଲେ । ତା ପରେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସ୍ତୁତିରେ ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁ ରାମ ଅବତାର ଧାରଣ କରି ରାବଣକୁ ନିଧନ କଲେ ।

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣର ଆରମ୍ଭ ମୂଳ ରାମାୟଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ବାଲ୍ମୀକି ମହର୍ଷିଙ୍କର ରାମାୟଣରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରମ୍ଭର ଅନ୍ୟରୂପ ବିବରଣ ଦେଖାଯାଏ । ଦିନେ ନାରଦଙ୍କୁ ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି ପଚାରିଲେ, "ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ଏବେ କିଏ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବଡ଼ ବୀର, ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ, ସତ୍ୟପ୍ରିୟ, ଗୁଣଧାରୀ, ସଚ୍ଚରିତ୍ର, କ୍ରୋଧଶୂନ୍ୟ, ସୁପଣ୍ଡିତ, ହିଂସାହୀନ ?" ନାରଦ କହିଲେ, "ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣେ କେବଳ ସେଭଳି ମହାପୁରୁଷ ଜୀବିତ ଅଛନ୍ତି । ସେ ହେଉଛନ୍ତି, ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ବଂଶର ବୀରଚୂଡ଼ାମଣି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ।" ଏହା କହିବା ପରେ ନାରଦ ସମଗ୍ର ରାମାୟଣର ସାରକଥା ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ କହିଲେ । ନାରଦଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ହୋଇ ବାଲ୍ମୀକି ତମସାତୀରକୁ ଗଲେ । ଏହି ତମସାତୀରରେ ନିଷାଦକର୍ତ୍ତୃକ କ୍ରୌଞ୍ଚବଧ ଦର୍ଶନ, ନିଷାଦ ପ୍ରତି ମୁନିଙ୍କର ଅଭିଶାପ, ମୁନିଙ୍କ ମୁଖରୁ ଶ୍ଲୋକନିଃସରଣ ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତାନ୍ତ ମୂଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପ୍ରଜାପତି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ମୁଖରୁ ଏ ଶ୍ଲୋକ ଶୁଣି ରାମ ଚରିତକୁ ଏହି ଶ୍ଲୋକ-ବନ୍ଧରେ ଲେଖିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ ଋଷି ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ରଚନା କଲେ । ଏହି ରାମାୟଣକୁ ଲବକୁଶ ଗାଇ ଋଷି ଆଶ୍ରମର ତପସ୍ୱୀମାନଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଲେ ଏବଂ ପରେ ଅଯୋଧ୍ୟାଦାଣ୍ଡରେ ଏ ଦୁହେଁ ଗାଇ ଗାଇ ବୁଲୁଥିବା ବେଳେ ରାମଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଲା । ରାମ ତାଙ୍କର ଭ୍ରାତାଗଣ ଓ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ରାଜସଭାରେ ସମଗ୍ର ରାମାୟଣ ଗାନକରି ଲବକୁଶ ଦୁହେଁ ଶୁଣାଇଥିଲେ । ମୂଳର ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ରାମାୟଣରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ—

(୧) ମୂଳର କାଣ୍ଡସଂଖ୍ୟା ଓ କାଣ୍ଡନାମ-ଅନୁକ୍ରମଣିକା ବଳରାମ ଦାସ ଠିକ୍ ରଖିଛନ୍ତି ।

(୬) ମୂଳରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାଣ୍ଡର ସାରକଥାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଦାସେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳର ବହୁତ କଥା ତ୍ୟାଗ କରି ନିଜର କପୋଳକଳ୍ପିତ ବହୁତ ବିଷୟ ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

(୪) ମୂଳରାମାୟଣର ସାରକଥାର ଅସ୍ଥିକଙ୍କାଳ ସହିତ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣର ସାରକଥାର କିଛି ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିବା ବ୍ୟତୀତ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକୃତିର ବିଳାସ ପ୍ରକାଶ ଏଥିରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ବିଳାସ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଏଥିରେ ନାହିଁ ।

(ଘ) ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ପୁରାଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଏକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟ । ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଏ ସ୍ତରକୁ ଯାଇପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଦାସ କବିଙ୍କର କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ପାଇ କବିତାମାଧୁରୀ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିଛି ।

ବାଲ୍ମୀକି-ରାମାୟଣ ଓ ବଳରାମ-ରାମାୟଣ ଭିତରେ ଏପରି ବହୁ ପ୍ରଭେଦ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ବଳରାମ-ରାମାୟଣକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ ହେବ ।

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣରେ ପ୍ରଚଳିତ ବାସ୍ତବ ବିଷୟର ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଆଲୋଚନା ଥିବାରୁ ଏହା ବହୁ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଜନସାଧାରଣ ଏହାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ପାଠ କରନ୍ତି । ରୀତି ଓ ଚରିତ, ନୀତି ନିୟମ ପ୍ରଭୃତି ସେମାନଙ୍କର ବହୁଦିନର ପରିଚିତ ଥିଲପରି ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହାକୁ ବାରମ୍ବାର ପାଠ କରି ଆନନ୍ଦ ଓ ଶାନ୍ତି ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି ।

ଏହି କାରଣରୁ ବଳରାମ-ରାମାୟଣର ବିବିଧ କଥାବସ୍ତୁକୁ ବହୁଳାଂଶରେ ଅନୁସରଣ କରି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ବୈଦେହୀଶବିଳାସ, ବିଶ୍ୱନାଥ ଖୁଣ୍ଟିଆ ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ କବି ଏହି ଛନ୍ଦ ଅନୁସରଣ କରି 'ରାମଲୀଳା' ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ ରାମଚରିତ କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁ ପାଇଁ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ କଥାବସ୍ତୁଭଣ୍ଡାର ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ତ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗ—ଦାସେ ମୂଳର କେତେକ ବିଷୟ ତ୍ୟାଗ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ନିଜ ଆଶ୍ରମକୁ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ନେଇଥିବା ବେଳେ ବାଟରେ କାମଦହନ (କାମାଶ୍ରମ) ବନ, ସରଯୂ ନଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରଦାନ, ତାଡ଼କାର ଅତ୍ୟାଚାର ପ୍ରଭୃତି ମୂଳ ବିଷୟରୁ ଦାସେ କେତେକ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ଯାହା ବା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ କ୍ରମ ମଧ୍ୟ ରକ୍ଷା କରି ନାହାନ୍ତି । ରାମାବତାର ସମୟରେ ଦେବତାମାନେ କିଏ କି ରୂପରେ କେତେବେଳେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମ ହେବେ, ତାହା ମୂଳରେ ଯେପରି ଲେଖାଅଛି ବଳରାମ ଦାସ ସେପରି ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଏଥିରୁ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କ୍ରମରକ୍ଷା କରିନାହାନ୍ତି । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମରେ ଏହିସବୁ ବିଷୟ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ସଗରରାଜ ଚରିତ ଓ କୁମାରୋତ୍ପତ୍ତି ଚରିତ ମଧ୍ୟ କ୍ରମରେ ଓଲଟପାଲଟ କରିଛନ୍ତି ।

ନୂତନ ବିଷୟ ସଂଯୋଜନା—ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣରେ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ନଥିବା ବହୁ ବିଷୟ ଦିଆଯାଇଛି । ସେଥିରୁ କେତୋଟି ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି ।

ଆଦିକାଣ୍ଡରେ—ଜରତା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜରତାର ନାମ ଓ ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କୁ ଭୁଲେଇ ଆଣିବାପାଇଁ ଜରତାର ନାନାବିଧ କୌଶଳ, ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା : ଦଶରଥଙ୍କ କନ୍ୟାଙ୍କ ସହିତ ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ବିବାହ (ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଦେଖାଯାଏ), ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡରେ—ମନ୍ଥରାର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ।

କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାକାଣ୍ଡରେ—ଲୀଳାବତୀ ହରଣ, ବାନରସେନାଙ୍କ ସମାବେଶ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରଣାଇ, ବଣାଇ, ବାମଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତିର ନାମକରଣ, ବକପଞ୍ଚକ, କୁକ୍‌କୁଟୀର ବର ଲାଭ ।

ସୁନ୍ଦରକାଣ୍ଡରେ—ହନୁମାନଙ୍କ ଲଙ୍କା ପ୍ରବେଶ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ହନୁମାନଙ୍କ ମାୟାରୂପ ଧାରଣ, ରାମ-ବିଭୀଷଣ ସଂବାଦରେ କଳିଯୁଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଅବସ୍ଥା, ଗୁଣ୍ଡୁଚି ମୂଷା ଉପାଖ୍ୟାନ, ରାମଙ୍କ ରାମେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗଙ୍କୁ ପୂଜା ।

ଯୁଦ୍ଧକାଣ୍ଡ—ରାମଚାଳର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଗନ୍ଧମାର୍ଦ୍ଦନ ପର୍ବତ ଆନୟନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ହନୁ-ଭରତ ସମ୍ବାଦ (ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ମହାନାଟକରେ ମିଳେ)। ସନ୍ଧ୍ୟପଣ୍ଡା ଉପାଖ୍ୟାନ (ମାର୍କଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ସର୍ତ୍ତୀ-କୋଷ୍ଟରୋଗୀ—ସ୍ୱାମୀ ଉପାଖ୍ୟାନର ଅନୁରୂପ)।

ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ—ନମିରାଜା ଚରିତ, ଉର୍ବଶୀ-ମିତ୍ରାବରୁଣ ଉପାଖ୍ୟାନ, ଯଯାତି ଉପାଖ୍ୟାନ। ସୀତା-ତ୍ୟାଗ ସମ୍ପର୍କରେ କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ତାର ଅଭିଶାପ ପ୍ରସଙ୍ଗ।

ଦାସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି। ମୂଳରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନାହିଁ। ଏହା ବ୍ୟତୀତ କଥୋପକଥନ, ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଷ୍ଠବଡ଼ ବହୁ ବିଷୟରେ କବି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଦେଖାଇ ଅନେକ ରମଣୀୟ ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି। ଏଥିରୁ କେତୋଟି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମିଳେ। ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କବି କେତେକ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି। ଏଗୁଡ଼ିକ ଅସଙ୍ଗତ ବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ମଧ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ।

ଗଙ୍ଗା ସମୁଦ୍ରଗାମୀ ହେବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର ନଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା ମୂଳରେ ନାହିଁ। ଏହି ଗଙ୍ଗାବତରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଦାସେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି। ଗଙ୍ଗାକୁ ଐରାବତ ହସ୍ତୀ ରମଣ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ପରେ ନିଜେ ଗଙ୍ଗା ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଯାଇ ଏକ ସ୍ଥାନର କୂଳରେ ଲାଗିଲେ। ଏହି ସ୍ଥାନର ନାମ ହସ୍ତିନାପୁର ହେଲା। ଏହି ବିଷୟ ମୂଳରେ ନାହିଁ, ପଦ୍ମପୁରାଣର ସ୍ୱର୍ଗଖଣ୍ଡାନ୍ତର୍ଗତ ଏହି ଚରିତ୍ର ଦାସେ ଏଠାରେ ଦେଇଛନ୍ତି। ଗଙ୍ଗାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯମୁନା ପ୍ରୟାଗରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସଗରରାଜ ତାଙ୍କୁ କାଶୀକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଚନ୍ଦସର ପ୍ରଭୃତି ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବା ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ମୂଳରେ ନାହିଁ।

ବିଷୟବସ୍ତୁ ସଂସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ—ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ବିଭିନ୍ନ କାଣ୍ଡରେ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ତାର କ୍ରମ ବଳରାମ ଦାସ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ରକ୍ଷା

କରିନାହାନ୍ତି । ଏହି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦ୍ୱାରା କବି ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବିକଳାଙ୍ଗ କରିନାହାନ୍ତି । ଏଥିରୁ କେତୋଟି ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା—

(୧) ରାମବନବାସ, ଚିତ୍ରକୂଟ ଯାତ୍ରା, ଦଶରଥଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଭରତଙ୍କ ରାମଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ବନକୁ ଗମନ, ଭରତଙ୍କୁ ରାମଙ୍କ ପାଦୁକା ଦାନ, ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ରକୂଟ ତ୍ୟାଗ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସଙ୍ଗ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଦାସେ ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ରକୂଟ ପ୍ରସ୍ଥାନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡର ପ୍ରଧାନ ବିଷୟବସ୍ତୁ—ରାମାଦିଙ୍କ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ପ୍ରବେଶ, ବିରାଧ ବଧ, ସୂର୍ପଣଖା ପ୍ରସଙ୍ଗ, ଖରଦୂଷଣ ବଧ, ସୀତାହରଣ, ରାମଙ୍କ ଶୋକ ଓ ସୀତା-ଅନ୍ୱେଷଣ । ଦାସେ ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ରକୂଟ ତ୍ୟାଗଠାରୁ ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ।

(୩) ହନୁମାନଙ୍କ ସମୁଦ୍ର ଲଙ୍ଘନ ମୂଳ ରାମାୟଣରେ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାକାଣ୍ଡର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଦାସେ ଏହାକୁ ସୁନ୍ଦରାକାଣ୍ଡରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(୪) ଲଙ୍କାରୁ ହନୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପରେ ମୂଳ ରାମାୟଣରେ ସୁନ୍ଦରାକାଣ୍ଡ ଶେଷ ହୋଇଛି । ଦାସେ ରାମଙ୍କ ସୁବଳସ୍ତ୍ୟାପର୍ବତକୁ ଯାତ୍ରା କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି କାଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ଯୁଦ୍ଧକାଣ୍ଡର ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦାସେ ସୁନ୍ଦରାକାଣ୍ଡରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବିଷୟ-ସଂସ୍ଥାପନ କ୍ରମରେ ଏହିସବୁ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ରାମାୟଣ ପ୍ରସଙ୍ଗର କୌଣସି ହାନି ଘଟାଇ ନାହିଁ କିମ୍ବା ସମଗ୍ର ରାମାୟଣ କଥାବସ୍ତୁ ପ୍ରବାହରେ କୌଣସି ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରି ନାହିଁ । ଏହି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ପାଇଁ କାରଣ ନଥିଲେହେଁ କବି ସ୍ୱ ଇଚ୍ଛାରେ ଏହା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟରକ୍ଷା ଇଚ୍ଛା ଓ ମୂଳ ରାମାୟଣର ସମ୍ୟକ୍ ପାଠର ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ଏହାର କାରଣ ହୋଇପାରେ ।

ରାମାୟଣର ନାମକରଣ—ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣଟି ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ବା ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ରୂପେ ପରିଚିତ । କବି ସ୍ୱକୃତ

ରାମାୟଣର ନାମ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ବୋଲି ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରବାସୀ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର କବି ବୋଲି ବଳରାମ ଦାସ କହିଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ଅନୁସାରେ 'ଜଗମୋହନ' ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ଥିବାରୁ ଏବଂ ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଜଗମୋହନ ଏହାର କବି ଥିବାରୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ କବିଙ୍କ ଅନୁସାରେ "ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ" ହେଲା । ଏହା ତାଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଥିବା ପ୍ରଗାଢ଼ ଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ।

ଜଗମୋହନ ରୂପର ଦର୍ଶନେ ନିସ୍ତାରି
ଅପାର ମହିମା ସ୍ୱାମୀ ନୀଳଗିରି ହରି ।
ହେ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱାମୀ କର ମୋତେ ରକ୍ଷା
ରାମାୟଣ ଚରିତ କହି ତ ମୋର ଇଚ୍ଛା ।
ବାଲ୍ମିକି ମୁନି ଯାହା କଲେ ପରକାଶ
ପାର୍ବତୀ ଆଗେ କହିଲେ ଯାହା ବିଶ୍ୱବାସ ।
ମୁଁ ତାହା କରିବି ଦେବ ତୋହର ପ୍ରସନ୍ନେ
କର ଅନୁଗ୍ରହ ମୋତେ ଶ୍ରୀବତ୍ସଲାଞ୍ଛନେ ।
ଶ୍ରୀ ଜଗମୋହନ ଏହି ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଏଥିର କବି ଯେ ନୀଳଗିରି ଜଗନ୍ନାଥ ।
ସେ ପ୍ରଭୁ ମୋହର ହୃଦେ ବିଜେ କରିଥାନ୍ତି
ଆପଣାର ଚରିତ ଆପଣେ ବଖାଣନ୍ତି ।
ଇନ୍ଦ୍ରର ବିବରୁଁ କି ଉଦିତ ଶ୍ୱେତ ଅହି
ମୋର ମୁଖୁଁ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ତେସନ୍ତେ ହୋଇ । (ଉ: କା:)

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରକୃତ କବି ସ୍ୱୟଂ ଜଗମୋହନ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି କହି କବି ଲୋଭବଶରୁ ନିଜ ନାମକୁ ଯୋଡ଼ିଲେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । (ଉ: କା:)

କବି ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ 'ମହାନାଟକ' ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତରେ ହନୁମାନକୃତ 'ମହାନାଟକ' ରାମଚରିତକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଲିଖିତ । କବିଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ

ମଧ୍ୟ ସେହି ରାମଚରିତକୁ ଆଗ୍ରଯ୍ୟ କରି ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଖ୍ୟାତ 'ମହାନାଟକ' ନାମକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଏହି ନାମରେ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ 'ଜଗମୋହନ' ନାମଟି ହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି ଏବଂ ଏ ରାମାୟଣ 'ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ' ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଛି ।

ତେଣୁ ସେ ମହାନାଟକ ହୋଇଲା ଏହା ନାମ
ଶ୍ରୀରାମ ଚରିତ ଏ ବିବିଧ ଅନୁପମ । (ଲ: କା:)

ରାମାୟଣ ଲକ୍ଷେ ପଦରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା କବି କହନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତ ମୁହିଁ କହି ।
ରାମାୟଣ ସାତ କାଣ୍ଡ ଲକ୍ଷେ ପଦ ହୋଇ ।। (ଉ: କା:)

ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ଓ ସମସାମୟିକ ସମାଜର ପ୍ରଭାବ—ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦିକାବ୍ୟ ରୂପେ ପରିଚିତ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରେତାଯୁଗରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ଚରିତ ସମ୍ବଳିତ ରାମାୟଣଟି ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହଜାରରୁ ବେଶି ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କେହି କେହି ପଣ୍ଡିତ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଠିକ୍ ହେଉ କି ନ ହେଉ, ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଓ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ରଚନା-କାଳ ମଧ୍ୟରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ରହିଛି । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ସମାଜର ପ୍ରଭାବ କବିଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ବାଲ୍ମୀକିସୃଷ୍ଟ ସମାଜକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜର ଚିତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଏଥିରେ ଅନେକ ଲୌକିକ ଓ ଅଲୌକିକ ଘଟଣା ଓ ଚିନ୍ତା ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚରିତ୍ର-ଗୁଡ଼ିକ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ ଚରିତ୍ର ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ଆଦର୍ଶ ପିତା, ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ର, ଆଦର୍ଶ ଭ୍ରାତା, ଆଦର୍ଶ ଭାର୍ଯ୍ୟା, ଆଦର୍ଶ ରାଜ୍ୟ ଓ ରାଜତ୍ୱ, ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଭୁ ଓ ଭକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଆଦର୍ଶ ଚିତ୍ର ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି । ସେହି ଆଦର୍ଶ-ବିଷୟବସ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳପିଣ୍ଡରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଛି ।

ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣରେ ବଳରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ସମସାମୟିକ ସମାଜର ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରକାଳୀନ ସମାଜର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ବହୁଳାଂଶରେ ସ୍ୱ ସମସାମୟିକ ଯୁଗ ଓ ସ୍ୱଦେଶ-ସମାଜର ଚିତ୍ରକୁ ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ସ୍ୱଜାତିର ଚିତ୍ରକୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଚିତ୍ରରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା କବିଙ୍କର ଲେଖନୀ ସାର୍ଥକ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣର ଚିତ୍ର ସ୍ୱକାବ୍ୟରେ ବଳରାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଓଡ଼ିଶାର ଜନସମାଜ ଭିତରେ ଏତେ ଆଦର ଲାଭ କରିଛି; ଲୋକେ ମୂଳ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣକୁ ମନେ ପକାଉ ନାହାନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ କବିସମ୍ରାଟ ପଣ୍ଡିତଶିରୋମଣି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ କବିଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛି । ଏହି ରାମାୟଣଟି ରାମ-ଚରିତ କାବ୍ୟମାନଙ୍କର ବିଷୟବସ୍ତୁ-ଆକର ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାମାଜିକ ବିକାଶରେ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ବହୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି; ଜାତୀୟ ଜୀବନ ବିକାଶର ଅମର ଉତ୍ସ ରୂପେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛି ।

ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର

ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରୀ—ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରୀର ପରିମଳ ତା'ର ଶୋଭାକୁ ବର୍ଦ୍ଧନ କରିଛି । ରାଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଅପୂର୍ବ ଦିବ୍ୟକାନ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରୁଛି; ମେଢ଼, ମଣ୍ଡପ, ଅଟ୍ଟାଳି, ଜଗତୀରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଅତି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ଓ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଚନ୍ଦନ ଓ ଅଗୁରୁ କାଠର ଖୁଅ ଓ ଶେଣୀରେ ଏହି ଗୃହଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମ୍ମିତ ହୋଇଛି । ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ତେଜପତ୍ରରେ ଉପର ଛାଉଣି ହୋଇଛି । ମୁକ୍ତାର ଝରା, ନୀଳା ରତ୍ନଜଡ଼ିତ ବିଚିତ୍ର ପୁତୁଳି ଓ ଘଡ଼ି, ମର୍କତର କଳଶ ଓ ନେତର ଚମ୍ବଳ, ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ଏହାର ଶୋଭାକୁ ବୃଦ୍ଧି କରୁଛି । ପୂର୍ବେ ଆମ ଦେଶରେ ରାଜାମାନେ ସ୍ୱ ନବରର ଗୃହକୁ କେଉଁଥିରେ ଛପର କରୁଥିଲେ ଜଣାଯାଉ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁମୂଲ୍ୟ ପଦାର୍ଥରେ ଏହା ସମ୍ପାଦନ କରିବା ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତର ଚିହ୍ନ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ଗୃହନିର୍ମ୍ମାଣରେ ବହୁମୂଲ୍ୟ ଚନ୍ଦନ କାଠର ବ୍ୟବହାର ଏହି କାରଣରୁ ହେଉଥିଲା । ନଗରରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପାଟକ ବାସ

କରୁଥିବା ଓ (ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଟକ ପାଇଁ) ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସାହି ଥିବା କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ସମାଜରେ ଛତିଶ ପାଟକ ଥିବା ସାଧାରଣ ଭାବରେ କୁହାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ନଗର ବାହାରେ ରହୁଥିବା ହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସହରରେ ଅନେକ କୂପ, ବାପୀ, ପୁଷ୍କରଣୀ ଅଛି । ଏହି ଦିବ୍ୟପୁରୀର ଲୋକେ ସ୍ୱର୍ଗର ଲୋକଙ୍କ ପରି ଦେଖାଯାଉଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ନଗରୀ ଏହିପରି—

ଅଯୋଧ୍ୟା ନାମେ ନଗ୍ର ସରଯୂ ନଦୀ ତଟେ
ପବିତ୍ର ନଦୀ ସେ ଜାଣ ରାଜ୍ୟର ନିକଟେ ।
ନଗ୍ର ପରିମଳ ପୁରୀ ଅତିଅନ୍ତ ଶୋଭି
କି ଜାଣି ପଟାନ୍ତର ସରସ ଶଶୀପ୍ରଭି ।
ରାଜାର ମନ୍ଦିରର ଅପୂର୍ବ ଦିବ୍ୟ କାନ୍ତି
ମେଢ଼ ଆଉ ମଣ୍ଡପ ଯେ ଅଛାନ୍ତି ଜଗତି ।
ଚନ୍ଦନ ଅଗୁରୁ କାଠ ରୁଅ ଖୁରୁ ଶେଣୀ
ତେଜପତ୍ରେ କରିଛନ୍ତି ଉପର ଛାଉଣି ।
ମୁକୁତାର ଝରା ଡହିଁ ନୀଳା ରତ୍ନ ଜଡ଼ି
ସ୍ଫଟିକ ପୁତଳି ଯେ ସ୍ଫଟିକ ବର୍ଣ୍ଣେ ଘଡ଼ି ।
ମର୍କତର କଳଶ ଯେ ନୈତର ଚଗଲ
ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ତେଜ କିବା ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରବାଳ ।
ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ଆବାସ ଯେ ଦିବ୍ୟପୁରୀ
ଘରେ ଘରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସାଗରକୁମାରୀ ।
ଅଷ୍ଟାଦଶ ପାଟକ ଯେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସାହି
କୂପ ବାପୀ ସରୋବର ଅନେକ ଅଛଇ ।
ସ୍ୱର୍ଗଲୋକ ପ୍ରାୟେ ଦେଖାଯାନ୍ତି ନରନାରୀ । (ଆ: କା:)

ପୁଣି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଆସିବା ସମୟରେ—

ଏମନ ବିଚାରି ମୁନି ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରବେଶ
ଶତଚନ୍ଦ୍ର କିରଣ କି ବିରାଜଇ ଦେଶ ।

ଅଷ୍ଟରତ୍ନେ ନିର୍ମାଣ କଳଶ ପନ୍ତି ପନ୍ତି
ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରଳମାନ ଯେ ଉଡ଼ୁଛନ୍ତି ।
ଦେବଦେବୀ ପ୍ରାୟେ ଯେ ଦିଶନ୍ତି ନରନାରୀ
ବିଚିତ୍ର ବସନ ପିନ୍ଧି ଦିବ୍ୟରୂପ ଧରି ।
× ×
ନଦୀ ସରୋବରରେ ଦୁଷ୍ଟ ଜନ୍ତୁ ନ ରହନ୍ତି
ସର୍ବ ଗାଈ ତହିଁ ଦୁଧ ବହୁତ ଦିଅନ୍ତି ।
ଅଶ୍ୱ ଗଜ ପଦାତି ଗହଳ ମୁନି ଯାନ୍ତେ
ବାଟ ହାଟ ପସରା କେ କରିବ ତଦନ୍ତେ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରରେ ରାଜା, ସାମନ୍ତ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପାଟକ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କ ନବରରେ ମେଢ଼, ମଣ୍ଡପ, ଜଗତୀ ଅଛି । ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ଗୃହ ମଧ୍ୟ ନାନାଦି ରତ୍ନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଛି । ଅଷ୍ଟାଦଶ ପାଟକ ଅର୍ଥାତ୍ ଛତିଶ ପାଟକରୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ଲୋକ ନଗରରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଉପରଶ୍ରେଣୀର ଅଠର ପାଟକ ହିଁ ନଗର ଭିତରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଅନେକ ଜଳାଶୟର ଅବସ୍ଥିତି ନଗରର ସୁଖ-ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟର ପରିଚାୟକ । ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନାନା ହର୍ମ୍ମ୍ୟବିଶିଷ୍ଟ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗରର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ଏଥିରୁ ମିଳୁଛି । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମାୟଣରେ ଅଯୋଧ୍ୟା ମଧ୍ୟ ସୌଧମୟୀ ।

ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରୀ ଅଶ୍ୱ-ଗଜ-ପଦାତିରେ ଗହଳ ଥିବା ଏବଂ ବାଟ-ହାଟ-ପସରା ଅସଂଖ୍ୟ ଥିବା ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଲୋକମାନେ ବିଚିତ୍ର ବସନ ଓ ଦିବ୍ୟ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ପ୍ରଜାମାନେ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ଥିବା ହିଁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

ନୌକାଯାତ୍ରା—ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କୁ ଜରତୀ ବେଶ୍ୟା ନୌକାରେ ବସାଇଦେବା ଦୃଶ୍ୟଟି କବି ସୁନ୍ଦର କରିଛନ୍ତି । ବନବାସୀ ଋଷିଙ୍କ ଚିତ୍ତ-ବିକ୍ଷୋଭ ନ ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ଜରତୀ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱ ବେଷ୍ଟନୀ ଭିତରେ ରଖିଥିଲା । ନୌକା ଭିତରେ କୃତ୍ରିମ ଉପବନ ନିର୍ମ୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସେ ନାବର ଭିତରେ ଯେ ଅଛୁ ଉପବନ
ତଥିର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶିଲେ ତପୋଧନ ।

ନାନା ପୁଷ୍ପ ଫଳ ସେ ତୋଳନ୍ତି ସୁଖ ପାଇ
ଦେଖି ହର୍ଷ ବିଭାଣ୍ଡକ-ସୁତ ତପସାଇଁ ।

ଅଛଇ ତହିଁ ସୁସ୍ୱାଦୁ ସୁପକ୍ୱ ଯେ ଫଳ
କେ ଅଛଇ କଢ଼ ଧରି କେ ଫୁଟିଛୁ ଫୁଲ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ନଦୀପାରିର ଉପାୟ—ଭରତ ରାମଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ବହୁଲୋକଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଚିତ୍ରକୂଟର ଭରଦ୍ୱାଜ ଋଷିଙ୍କ ଆଶ୍ରମକୁ ଯିବାବେଳେ ଯମୁନା ନଦୀ ପାରହେବା ଚିତ୍ରଟି ବାସ୍ତବ ହୋଇଛି । ଭେଲା ବାନ୍ଧି ଭରତ, ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ଓ ଆଠ ପାରିହେଲେ । ପହଁରି ଜାଣିବା ଲୋକେ ପହଁରି ପାରିହେଲେ । ଗୁହ ଶବର ଏକ ବୁଢ଼ି ପାଞ୍ଚ ଦୁଇକୂଳେ କଳା ପୋତି ଦଉଡ଼ି ବାନ୍ଧିଲେ ଏବଂ ଏହା ସାହାଯ୍ୟରେ ବହୁ ଲୋକ ପାରିହେଲେ ।

ଗର୍ଭବାସ-ଶିଶୁଜନ୍ମ—କୌଶଲ୍ୟାଦି ରାଣୀମାନେ ଗର୍ଭବତୀ ହେବାରୁ ସେମାନେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଲାଳସା ତ୍ୟାଗକଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଆହାର ଆଉ ରୁଚିଲା ନାହିଁ, ମୁଣ୍ଡ ଘୂରିବାକୁ ଲାଗିଲା, ମନ ଛନ୍ନ ହେଲା, ପ୍ରକୃତି ଆନ ଆନ ହେଲା । ପରଘରର ଅନ୍ନକୁ ସେମାନଙ୍କର ମନ ବଳିଲା । ଦୁଇମାସ ପ୍ରବେଶ ହୁଅନ୍ତେ ଅଳସ ଆବୋରିଲା, ଶୀତଳ ମଳୟ ପବନକୁ ସେମାନେ ଖୋଜିଲେ । ଯାହା ଖାଆନ୍ତି ତାହା ଉଦ୍‌ଗାରି ପକାନ୍ତି । ଶୟନଠାରୁ ବେଗେ ଉଠି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅପୂର୍ବ ପଦାର୍ଥକୁ ସେମାନେ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରନ୍ତି ଏବଂ ରାଜା ତାହା ଆଣି ଯୋଗାନ୍ତି । ଏହିପରି ମାସର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ଷଡ଼ମାସରେ ଗର୍ଭର ଶିଶୁମାନେ ଜୀବ ପାଇ ବୁଲିଲେ । ପିତା ଦଶରଥ ପେଟରେ ପିଲା ବୁଲୁଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଆନନ୍ଦିତ ହୁଅନ୍ତି । ଅଷ୍ଟମାସ ପୂର୍ଣ୍ଣହେବାରୁ ପିତା ଜ୍ୟୋତିଷମାନଙ୍କୁ ଡକାଇ କେଉଁଦିନ ଶିଶୁ ଜନ୍ମ ହେବେ ତାହା ସ୍ଥିର କଲେ । ଅଷ୍ଟମାସ ବନ୍ଦାପନା ଉତ୍ସବ ନିମନ୍ତେ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ରାଜା ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ବହୁ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସମାଗମ ହେଲା ।

ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚା କଲେ । ଯେ ଯେତେ ଲୋଡ଼ିଲେ ତାହାର ଦ୍ୱିଗୁଣ ଦେଲେ । ନଗରର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ମଣ୍ଡନ ଉତ୍ସବ ହେଲା । ନଗରର ନରନାରୀମାନେ ଦିବ୍ୟବେଶ ହେଲେ । ରାଜମାର୍ଗ ପହଁରା ହୋଇ ଚନ୍ଦନଛଡ଼ା ହେଲା । ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭ ସ୍ଥାପନ କରି ପତାକା ଉଡ଼ାଇଲେ । ରାଜନବରରେ ରତ୍ନବେଦୀ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ଟାଣି ତୁଣ ବାନ୍ଧିଲେ । ନେତର ପାଟ ମଣ୍ଡି ମୁକୁତା ଲମ୍ବାଇଲେ, ଚନ୍ଦନ କାଷ୍ଠରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମାମଣ୍ଡପ ବନାଇଲେ । ଗୃହ ଫେରରେ ଶ୍ୱେତଚାମରମାନ ଲଗାଇଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରବିଚନ୍ଦ୍ର ଗୃନ୍ଦୁଆ ଉପରେ ଆଣ୍ଟିଲେ । ଦର୍ପଣ ପନ୍ତି ପନ୍ତି କରି ଲମ୍ବାଇ ଉପରେ ଝିନବାସ ଦେଇ ତୋରଣମାନ ଗୃହପାଖରେ ବାନ୍ଧାଇଲେ । ରାଜା, ଋଷି, ବିପ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ନାରୀମାନେ ହୁଳହୁଳି ଦେଉଥିଲେ । ଦିନ ଆଉଁ ଆଉଁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାଗଲା । ଝିଅ ମୁଦୁସୁଲିମାନେ ନବରୁ ବାହାର ହୋଇ ହଳଦୀ, କୁଙ୍କୁମ, ଚନ୍ଦନ ନେଇ ରାଜା, ଋଷି, ବିପ୍ରମାନଙ୍କୁ ଲେପିଲେ ।

ରାଣୀ ମହାଦେବୀ ଯେ ନଗର ନରନାରୀ
କୌତୁକେ ହଳଦୀ ଘରେ ମଣ୍ଡଣ ଯେ କରି ।

ଏପରି ପରିବେଶରେ ଅଷ୍ଟମାସ ବନ୍ଦାପନା ହେଲା । ରାଣୀମାନେ ଶ୍ରୀଫଳ-ତଣ୍ଡୁଳ ଧରି ବେଦୀ ଉପରକୁ ଆସିଲେ । ବିପ୍ରମାନେ ବେଦଧ୍ୱନି କଲେ, ଜ୍ୟୋତିଷମାନେ ମଙ୍ଗଳପାଠ କଲେ । ରାଣୀମାନେ ପୂର୍ବମୁଖ ହୋଇ ବେଦୀରେ ବସିଲେ । ଚଉଦିଗେ ଦିହୁଡ଼ି ଜଳୁଥିବାରୁ ରାଣୀମାନେ ଲାଜ ଲାଜ ହେଲେ ।

ଚଉଦିଗେ ଜଳଇ ଦିହୁଡ଼ି ଦୀପମାଳା
ଲୋକ ଦେଖି ଲାଜ ଲାଜ ହୁଅନ୍ତି ଅବଳା ।
ହରଷେ ନାରୀଏ ଲାଜ ସହରଣ କଲେ
ଅଳପ ହସିଣ ଶିର ଉହାଡ଼ି ବସିଲେ ।

ଦଶମାସ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଗର୍ଭିଣୀମାନଙ୍କର ଗର୍ଭବେଦନା, ଶୂଳ, ଗର୍ଭିଣୀର କ୍ରନ୍ଦନ, ପ୍ରସବ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟର ଖୁଣ୍ଟିନାଟି ତଥ୍ୟ କବି ଯୋଗାଇଛନ୍ତି ।

ପୁତ୍ରଜନ୍ମ ଦିନ ନଗରର ଆନନ୍ଦଉତ୍ସବ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସମାଜର ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ରଟିଏ ଦେଇଛନ୍ତି । ନଗରେ, ହାଟ, ଲୁଟ୍, ଦାନ ଦକ୍ଷିଣାର ଚିତ୍ରମୁକୁରରେ ସମାଜର ଛବି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଛି । ସାଧୁସନ୍ଥ, ଖଣ୍ଡିତସ୍କର ସମସ୍ତେ ଯେ ଯାହା ଉପାୟରେ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ବହୁ ସମ୍ପତ୍ତି ଲୁଟ୍ ଓ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେହି ଅସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦରେ ଭୋଳ । ଏହାହିଁ ଜାତୀୟ ଶୁଭକ୍ଷଣରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ହାର୍ଦ୍ଦିକ ସହାନୁଭୂତି ।

ନଗରକୁ ଲୁଚ୍ଛା କରି ନେଲେ ଦ୍ରବ୍ୟ ବହୁ
ଦେଖିଣ ଆନନ୍ଦ ହେଲେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ସାଇଁ । X
ଥେଣ୍ଟ ଗଣ୍ଡିଆମାନେ ବୁଲନ୍ତି କନ୍ଦି କନ୍ଦି । X
ହାଟ ଲୁଟ୍ ବାଟ ଲୁଟ୍ ହୋଇଲା ନିରାଟ
ସାଧୁ ଓ ସୁଜନମାନେ କଲାଲେ କବାଟ ।
ପିଢ଼ାବାଟେ ଉଠିଣ ଯେ ପଶିଲେ ଲୁଟିଆ
ନାନା ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ବହି ନେଲେକ ହୁରିଆ ।
ମଡ଼ିଆଳ ପେଣ୍ଠକୁ ଯେ ଲୁଟ୍ କରି ନେଲେ
ଧୋବାଲୁଠମାନଙ୍କରୁ ବସନ ଲୁଟିଲେ ।
ରଘୁହିଅଙ୍କ ଭାଗେ ଯେ ଶ୍ରୀରାମ ଜନ୍ମହୋଇ
ଆରଦିନ ପହରକ ଯାଏ ଲୁଟ୍ ହୋଇ ।
ସମସ୍ତେହେଁ ଉଲ୍ଲାସ ନଗର ନରନାରୀ
ଦ୍ରବ୍ୟ ନେବାରେ ବିକଳ ନାହିଁ ଯେ କାହାରି । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ଏଥିରେ ଗର୍ଭାବସ୍ଥାର ଆରମ୍ଭଠାରୁ ଶିଶୁଜନ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ ପରିବାରର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ତାହା କ୍ଷୁଦ୍ର ଆକାରରେ ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ପରିବାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଗର୍ଭବତୀର ଦୋହଦ, ବେଦନା, ପ୍ରସବକାଳୀନ ମାନସିକ ଓ ଦୈହିକ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରସବାନ୍ତେ ଆନନ୍ଦ କଲ୍ଲୋଳର ପ୍ଲାବନ ପ୍ରଭୃତିର ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ କବି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଏସବୁ ପାଠକ ମନରେ ବିରକ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ନକରି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିଛି ।

ଶିଶୁମାନଙ୍କର ନାମକରଣ, ଚୂଡ଼ାକରଣ, ବ୍ରତୋପନୟନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟପଦ୍ଧତି ଅନୁସାରେ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ବର୍ଣ୍ଣନା ବିସ୍ତୃତ ଓ ତଥ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଶୋଭନୀୟ ଓ ବିରକ୍ତିକର ହୋଇନାହିଁ ।

ଶିଶୁଲୀଳା—ରାମାଦି ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କର ଶିଶୁଲୀଳା ଅତି କୌତୁକପ୍ରଦ ଓ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି । ଶିଶୁମାନଙ୍କ ପେଟେଇବା, ହସିବା, କାନ୍ଦିବା, ଗୁରୁଣ୍ଡି ହେବା, କାନ୍ଥକୁ ଧରି ଠିଆହେବା, ଚାଲିବା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ କବି ଅତି ନିପୁଣ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମାତା ଓ ପିତା ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ଲୀଳା ଦେଖି ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିବା ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପିତା ଅପେକ୍ଷା ମାତା ହିଁ ଶିଶୁର ବୟସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବେଶି ଧ୍ୟାନ ରଖିଥିବା ବିଷୟ ଦଶରଥ କୌଶଲ୍ୟାଦି ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଶିଶୁମାନଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୟସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଚାରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଏଥୁ ଅନ୍ତେ ତିନମାସ ପଣନ୍ତେଣ ପୋଏ
ଉତ୍ତାନଶାୟୀ ଗ୍ରୀଡ଼ଣ ଅଣି ହୋଇ ଶୋଏ ।
ଉଗୁଳି ହୋଇ ମାରନ୍ତି ପୋଏ ଗୁଳୁଦୁଆ
ଖେଳନ୍ତି ସେ ଖେଳରସ ମନେ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ।
ଦଶମାସ ପଶନ୍ତେ ସେ ଉଠିଣ ବସନ୍ତି
ବରଷକେ ଉଭା ଦେଖି ମାୟେ ଯେ ହସନ୍ତି ।
କାନ୍ଥ ଧରି ପୋଏ ଉଭା ହୁଅନ୍ତି ପଡ଼ନ୍ତି
କ୍ଷଣକେ ହସନ୍ତି ପୋଏ କ୍ଷଣକେ ରୋଦନ୍ତି ।
ଧାଈଙ୍କର କର ଧରି ସଧୀରେ ଚାଲନ୍ତି
ସୁବର୍ଣ୍ଣର ବଳା କର ଚରଣେ ଶୋଭନ୍ତି ।
ବ୍ୟାଘ୍ରନଖ ହେମକଣ୍ଠି ଅତି ଶୋଭା ପାଇ
ଦେଖିଣ ଯୁବତୀମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ମୋହି ।

କଟିରେ ଯେ ପାଟସୂତା ଶୋହଇ ଘାଗୁଡ଼ି
ଚାଲନ୍ତେ ସୁସ୍ୱର ବାକ୍ୟ ଝଁମ ଝଁମ କରି ।
କେବଣ ହିଁ ଦନେ ପୋଏ ପୀତବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧ
ହସ ହସ ହୁଅନ୍ତି ସେ ପରମ ଆନନ୍ଦ ।
ପିତାଙ୍କୁ ଦେଖିଣ ପୋଏ ଲାଜ ଲାଜ ହୋଇ
ଧାଇଙ୍କ କୋଳେ ପଶନ୍ତି ଅତି ସ୍ନେହ ବହି ।
ଦଶରଥ ଡାକ ଦ୍ୟନ୍ତି ଆସ ଆସ ବାବୁ
ମୋହର ଏ ସମ୍ପଦ ତୁମ୍ଭର ପିନା ସବୁ ।

× ×

ଭରତ ସହତେ ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଶତ୍ରୁଘନି
ବେଢ଼ିଣ ବସିଅଛନ୍ତି ମହାଦେଈ ମାନ ।
ଧାଈଙ୍କର କୋଳରେ ଅଛନ୍ତି ଚାରି ପୋଏ
ନୃପତି ପୁଚ୍ଛନ୍ତି ଯେ ବୟସ କେତେ ହୋଏ ।
କଉଶଲ୍ୟା ବୋଲେ ଦୁଇ ବରଷ ଯେ ପୂର
ଅଢ଼ାଇ ବରଷ ଯେ ପଶିଲା ଦଣ୍ଡଧାରୀ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

କୌଶଲ୍ୟା ପାଟରାଣୀ ଥିବାରୁ ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଓ ସେ ଉତ୍ତର ଦେବା କୌଳିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାନୁସାରେ ଉଚିତ ହୋଇଛି । ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରଟିଏ ଅଙ୍କନ କରି କବି ଗଭୀର ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିବା ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟ ସମ୍ୟକ୍ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି ।

ପୁଣି ବାରବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାମ କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କ କୋଳରେ ହିଁ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲେ । ରାମ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବନକୁ ଯିବା ପରେ ସୀତା-ସ୍ୱୟମ୍ବରର ସମ୍ବାଦ ଶୁଣିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ମାତା ଏ କଥାରେ ବିଶ୍ୱାସ ଯାଉନାହାନ୍ତି; ପୁତ୍ରର ବାଳଲୀଳା ସ୍ମରି କାନ୍ଦୁଛନ୍ତି ।

ବାରବର୍ଷ ହେଲା ଶୋଇଲଇଁ କୋଳେ ଲଇଁ
ଯେବେ ନିଦ୍ରା ଅଳସେ ଶୁଅଇ ପିଠି ଦେଇ ।

ତକ୍ଷଣେ ଚାହିଁଇ କାନ୍ଦେ ମାତା ବୋଲିକରି
କୋଳ କଲେ ଶୋଏ ନିଦ୍ରାଯାଏ ଗଲା ଧରି ।

ଯେତେବେଳେ ନିଦ୍ରା ଯେ ମାଡ଼ଇ ବେନି ଆଖି
କେମନ୍ତେ ଧନ ହରଇ ମୋତେ ସେ ନ ଦେଖି । (ଅ: କା:)

ଏହି ବାଲଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରସର ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରଟିଏ ସର୍ଜନା କରିଛନ୍ତି; ପାଠ କଲାବେଳେ ମନେ ହେଉଛି ସତେ ଯେପରି ମା'ଙ୍କୁ ଧରି ଶିଶୁପୁତ୍ରଟିଏ ଶୟନ କରିଛି । ରାମାଦି ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ଥାନଶାୟୀ ଅବସ୍ଥାଠାରୁ ଚାଲିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚିତ୍ରଟିମାନ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର । ଏଥିରେ କବିଙ୍କ ଲେଖନୀ ସାର୍ଥକ ହୋଇଛି ।

ବରଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଗମନ—ଦଶରଥ ରାମଙ୍କ ବିବାହ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବରଯାତ୍ରୀ ନେବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଯାତ୍ରାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କ ନିଜ ସମୟର ଚିତ୍ର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବହୁ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳ ପରିଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ସଦଳବଳେ ଯାଉଥିଲେ । କବିଙ୍କ ରାଜ-ଯାତ୍ରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ; କାରଣ ସେ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟର ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ତଥ୍ୟ ଦେଇ ଚିତ୍ରଟିକୁ ଜୀବନ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି । କବି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ଥିଲେ, ତେଣୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଯାତ୍ରା ଦେଖିବା ଓ ମନେ ରଖିବା ଭଳି ଅବସ୍ଥା ନଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟର ଯାତ୍ରା ହିଁ ସେ ସମ୍ୟକ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିବେ ଏବଂ ତାହାକୁ କାବ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ସେ ଦଶରଥଙ୍କ ଯାତ୍ରାରେ ରାଜାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ 'ବୀର', 'କେଦାର', 'ତୋଡ଼ର', 'ମଲ୍ଲ' ପ୍ରଭୃତି ପଦର ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାରୁ କବି ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବିରୁଦରୁ ଆହରଣ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଏହିସବୁ ପଦ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ବେଲଚେରଲା ଅନୁଶାସନରେ ମିଳୁଛି । ଏହି ଚିତ୍ରଟି ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ଯାତ୍ରାର ଚିତ୍ର । ଭାରତୀୟ ଯେ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପବହୁତ ଏହିପରି ।

ନାଗରା ଦେବା ବିଧି—ଯାହାର ନାଗରା ଦେବା ବିଧି କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ରାଜା ଖୁଣ୍ଟିଆଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା ଦେବାରୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ଚେମକିଆକୁ ଡାକିଲା । ଚେମକିଆ ଓଟଶାଳକୁ ଯାଇ ଓଟରେ ଚଢ଼ି ଆସିଲା ।

> ଦଉଡ଼ି ଫିଟାଇଣ ବାହାରେ କଲା ସଜ
> ପଲ୍ଲାଣ କରିଣ ଯେ ଚେମକ କଲା ଉଜ ।
>
> ଲଦିଲା ସେ ଚେମକ ବାନ୍ଧିଲା ଆଣ୍ଟକରି
> ଉପରେ ଚଢ଼ିଣ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ସୁମରି ।

ସେ ସିଂହଦ୍ୱାରେ ଓଟକୁ ରଖିଲା । ଦୁଇ ହାତରେ ବହଲ ଚମକୁ ପାଡ଼ି ଧଇଲା, ଉଞ୍ଚାଇ ଚେମକରେ ପିଟିଲା ।

> କି ଜାଣି ଆଷାଢ଼ ମାସେ ମେଘ କି ଗରଜେ
> ବିବିଧ ଛନ୍ଦେଣ ଯେ ନାନାଦି ବାଦ୍ୟ ବାଜେ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ଏହି ବାଜଣା ବାଜିବା ପରେ ସୁମନ୍ତ୍ରାଦି ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଓ ସେବକମାନେ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ମିଥିଳା ଯିବା ଆୟୋଜନ କଲେ ।

ରାଜା ଦଶରଥ ମନୋରଥ ନାମକ ଅଶ୍ୱରେ ଆରୋହଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ବାରୁଆଳ ଅଶ୍ୱକୁ ସଜାଇଲା । ଅଶ୍ୱର ଲକ୍ଷଣଟି ସର୍ବଶ୍ୱେତ, ଭୁକୁ ମୋଟା । ଏହା ଉପରେ ରତ୍ନମୟ ବାଗର ପଲ୍ଲାଣ ଦିଆହେଲା । ଦୁଇପଟା ପଟହାଡ଼ ପାଟରେ ଭିଡ଼ା ହେଲା । ବେକରେ ରତ୍ନମୟ ହାର ବନ୍ଧା ହେଲା । ବକ୍ଷସ୍ଥଳରେ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଚାମର ଲୁଲିଲା । ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ 'ରଙ୍ଗ ପାଟପତନୀ'ରେ ମଣ୍ଡିତ ହେଲା । ବାଗ ଉପରେ ରତ୍ନର ଗୁଡ଼ିଣି ଥିଲା । ପଛେ ପଗ୍ଗୁଡିତ ପାହୁଡ଼ ରତ୍ନ ଖଞ୍ଜା ହେଲା, ଠାବେ ଠାବେ ମୁକୁତା ପୁଞ୍ଜାପୁଞ୍ଜା ଲାଗିଛି, ପିଠିଆଳ ଗଙ୍ଗାଯମୁନା ଚାମରୀ ପଡ଼ିଛି, ଗଳା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଳା ପଣ୍ଡି-ଯାଇଛି, ଦୁଇପାର୍ଶ୍ୱର ଦୁଇଟା ଶ୍ୱେତଚାମର, 'ବୀରକେଦାର' ପରି ପଟା ଶୋଭା ପାଉଛି । କଣ୍ଠମୂଳରେ ଯାଉଁଳାର ସୁନା ସୂତା ବସିଛି । କ୍ଷୁଦ୍ର ଘଣ୍ଟି-ଘାଗୁଡ଼ି, ନୂପୁର ଝମଝମ ବାଜୁଛି, ଇତ୍ୟାଦି ।

ସୁମନ୍ତ୍ର ଆଗରେ ରାଣୀହଂସ ପୁରକୁ ନେଇ ଗଲେ । ତାଙ୍କ ଆଗରେ ପାଟଛତ୍ର ଉଡ଼ୁଥିଲା । ବୀର କାହାଳୀ ବାଜୁଥିଲା । ଫରିକାର ପାଇକମାନେ ଗହଣରେ ଧାପ ଦେଉଥିଲେ । ଫରିକାର, ଧାନୁକିମାନଙ୍କ ଶୋଭାଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି କରିଛନ୍ତି ।

ଫରିକାର ପାଇକେ ଗହଣେ ଧାପ ଦ୍ୟନ୍ତି
ଖଣ୍ଡା ବୁଲାଇଣ ସେ ସମ୍ଭାଳି ବୁଲନ୍ତି ।
ବୀର ଡାକ ଡାକଣ କେ ଚିରି ମାରି ଧାଇଁ
ରାଉଁଶି ପଟାକୁ କେହି ଧରିଣ ଅଛଇ ।
ଫଲାଖଣ୍ଡା ଧରି କେ ସମ୍ଭାଳି ଅସେ ଉଠି
କେବଣ ପାଇକ ଝିଙ୍କଇ ଯେ ଖଣ୍ଡାମୁଠି ।
ଧାନୁକୀ ଧାପ ଦ୍ୟନ୍ତି କୋଦଣ୍ଡେ କାଣ୍ଡ ଦେଇ
ଆରେ ଆରେ କହି କେ ଆଗକୁ ଯାନ୍ତି ଧାଇଁ । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ରାଜା ଦଶରଥଙ୍କ ବେଶ ଚମତ୍କାର ହୋଇଛି । ରାଜା ବୀରବେଶରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦିବ୍ୟ ଦେବାଙ୍ଗ (ପାଟସାଲୁଆ) ବସନ ଯୋଡ଼ା ଗନ୍ତା ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି, ଶିରରେ "ବୀରକେଦାର" ଠେକା ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି । ସପ୍ତଶାଖା ରତ୍ନମୟ ମୁକୁଟ ଶିରରେ ଶୋଭା ପାଉଛି । କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ, ଗଳାରେ ରତ୍ନମାଳ, ବକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ମଣିମୟ ପଦକ, ବାହୁରେ ରତ୍ନର ତାଡ଼, କେୟୁର ବାହୁଟି, ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ମଣିର ମୁଦ୍ରିକା, କଟିରେ ମୁକୁତାଝରା କଟିମେଖଳା, ପାଦରେ ନୂପୁର, ବାହୁରେ "ତୋଡ଼ର" ।

ପାଦରେ ନୂପୁର ସେ ଯେ ବାହୁରେ ତୋଡ଼ର
ସଜ ହେଲା ଦଶରଥ ଅଯୋଧ୍ୟାର ମଲ୍ଲ ।

ବଶିଷ୍ଠ ମଙ୍ଗଳ ଆଳତି ଦେବା ପରେ ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ମଙ୍ଗଳଯାତ୍ରାର ରୀତି ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି । ରାଜାମାନଙ୍କ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ବିଧି, ରାଜା ଦଶରଥ ମିଥିଳାକୁ ଯିବା ଯାତ୍ରାରମ୍ଭର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ଯାତ୍ରାରମ୍ଭ ରୀତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଚିତ୍ର କବି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବଶିଷ୍ଠେ ଯେ ଦେଲେ ନେଇ ମଙ୍ଗଳ ଆରତି
ଗୋରଚନା ଚିତାରେ ସିନ୍ଦୂରବିନ୍ଦୁ ସ୍ଥିତି ।

ଦୂର୍ବାଦଳ ଅଙ୍କୁର ଶିରରେ ରାୟ ଧରି
ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ରାଜା ନମସ୍କାର କରି ।

ଯାତ୍ରା ଶୁଭ ମଙ୍ଗଳକୁ ଦଧି ମାଛ ଅଛି ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ କୁମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀଫଳ ଯେ ସ୍ଥାପିଅଛି ।

ଶ୍ୱେତ ପାରାବତ ହଂସ ଧରି ଦ୍ୱିଜମାନେ
ମଙ୍ଗଳ ଅର୍ଥରେ ଥୋଇଛନ୍ତି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ।

ବିଦ୍ୱଜ୍ଜନେ ମିଳି ବେଦାଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି
'ସହସ୍ର ଶୀର୍ଷା' କାଣ୍ଡିକ ମଙ୍ଗଳ ପଢ଼ନ୍ତି ।

ଭାଟଗଣ ଆସି ଉଚ୍ଚେ ଶିବ ଶିବ ଘୋଷି
ମଙ୍ଗଳ ଅଷ୍ଟକ ଯେ ପଢ଼ନ୍ତି ପାଠକ୍ୟୋଷି ।

ପୁଣ୍ୟବତୀ ନାରୀଏ ଦିଅନ୍ତି ହୁଳହୁଳି
ନିଃଶ୍ୱାସ ବୁଝିଣ ରାୟେ ବାମପାଦେ ଚଳି । (ଆଦିପର୍ବ)

ବାଦ୍ୟ—ବାଦ୍ୟବାଜଣା ସମ୍ପର୍କରେ କବି ଏହି ବାଦ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—ଢୋଲ, ଦମା, ଟମକ, ବଇଁଶୀ, ମର୍ଦ୍ଦଳ, ତାଳ, କଂସାଳ, କାହାଳ, ମୃଦଙ୍ଗ, ଝଞ୍ଜାଳ, ପିଠଘଣ୍ଟ, ପଟହ, କାହାଳୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସୈନ୍ୟଯାତ୍ରା ବେଳର ଘୋଡ଼ା, ହାତୀ, ପଦାତିକମାନଙ୍କର ଗୁଳି, ଖେଳ, କୌତୁକ ପ୍ରଭୃତି ବଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଆଦର୍ଶର କଥା ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଉପମାରେ ସୂଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଏକ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର । କବି ସମସାମୟିକ ବୀରବର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଯାତ୍ରାର ଚିତ୍ର ହିଁ ଦେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହେଉଥିବାରୁ ଏଥିରୁ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିଶାଳ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳୁଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଦଶରଥଙ୍କ ଏହି ଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ରମଣୀୟ ଓ ଉତ୍ସାହୋଦ୍ଦୀପକ ହୋଇଛି ।

ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ହୋଇଛି । ହସ୍ତୀ ଓ ଘୋଟକ ତୁଳନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ କୌତୁକପ୍ରଦ ଘଟଣା କବି ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ସୁଖାସନେ ଆସନ୍ତି ରାଜାର ତିନି ମନ୍ତ୍ରୀ
ପଚୁଆର ପଢ଼ଣ ରାଉତେ ଝମକନ୍ତି ।
ଖଣ୍ଡାକୁ କାଢ଼ିଣ କେହୁ ବୁଲାଇ ସାବେଲ
ଚାବୁକ ଉଞ୍ଚାଇ ଘୋଡ଼ା କେହୁ ଦ୍ୟନ୍ତି ପେଲ ।
ହାଙ୍କି ଧୂଆଇଣ କେହୁ ଫେରିଣ ରହନ୍ତି
କେବଣ ଶୁଆରେ ଘୋଡ଼ା ଶବଦେ ଧୂଆନ୍ତି ।
ତରକ ସନ୍ଧିରେ କେହୁ ଚଢ଼ାନ୍ତି କମାଣ
ଡାକ ଘୋଡ଼ା ଉଭାରନ୍ତି ହସ୍ତୀ ଉପରେଣ ।
କେଉଁଠାରେ ହସ୍ତୀଏ ପଳାନ୍ତି ଘୋଡ଼ା ଦେଖି
କେଉଁଠାରେ ଘୋଡ଼ାମାନେ ହସ୍ତୀଙ୍କି ଉପେକ୍ଷି ।
କେବଣ ଘୋଡ଼ା ଧାମଇ ବେନି ପାଦ ତୋଳି
କେବଣ ରାଉତ ହସ୍ତୀ ଟିପେ ଭାଇ ବୋଲି ।
ନାନା କଉତୁକରେ ଯେ ଚଳଇ ସଇନ
ଦେଖିଣ ଆନନ୍ଦେ ଯେ ହସନ୍ତି ନୃପମଣି ।

ଏହି ଯାତ୍ରାରେ ଯୋଗୀ, ତପସ୍ୱୀ, ଖୁଣ୍ଟିଆ, ପଢ଼ିଆରି, ଲେଙ୍କା, ଲମ୍ବହତା, ହାଟୁଆ, ବାଟୁଆ, ବେକାଠୁଆ, ବଣିଜାର, ନଟ, ଭାଟ, ଜଉତିଷ ପ୍ରଭୃତି ବହୁପ୍ରକାର ଲୋକ, ରାଜସେବକ, କଳାକାର, ବ୍ୟବସାୟୀ ଥିଲେ । ଚରିତ୍ର ଜୀବନ୍ତ କରିବା ପାଇଁ କବି ବାଟଚାଲିର ସୂକ୍ଷ୍ମ ସହଜ ପନ୍ଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ଖୁଣ୍ଟିଆ ପଢ଼ିଆରି ଯେ ଲେଙ୍କା ଲମ୍ବହତା
ପାଞ୍ଚ ସାତ ମିଳିକରି ଯାନ୍ତି ହୋଇ କଥା ।

ପତ୍ରଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀ—ଶିବଧନୁ ଭଙ୍ଗ ପରେ ରାଜା ଜନକଙ୍କ ପୁରୋହିତ ସତ୍ୟାନନ୍ଦଙ୍କ ହାତରେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ପିତା ରାଜା ଦଶରଥଙ୍କଠାକୁ ଯେଉଁ ପତ୍ରଟି ଦେଇଥିଲେ ତାହା ସତ୍ୟାନନ୍ଦ ଦଶରଥଙ୍କୁ ଦେଲେ । ପୁତ୍ରର ଲେଖା ମିଳିଥିବାରୁ ପିତା ପ୍ରଥମେ ଲେଖାଟିକୁ ହୃଦରେ ଲଗାଇ ପୁରୋହିତ ଓ ମନ୍ତ୍ରୀବର ବଶିଷ୍ଠଙ୍କୁ ପାଠ କରିବା ପାଇଁ ଦେଲେ । ବଶିଷ୍ଠ ପତ୍ରଟି ହସ୍ତରେ ଧରି 'ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଶ୍ରୀହସ୍ତ ଅକ୍ଷର' ଚହ୍ନିଲେ । 'ଚନ୍ଦନ ମୁଦ' ଫେଡ଼ିଲେ ଏବଂ 'ଏକସମ'କରି ଲେଖାକୁ ସଜାଡ଼ି ଧଇଲେ । ପ୍ରଥମେ ନିଜେ ମନେ ମନେ ପତ୍ରଟି ପଢ଼ିଲେ । ସୁସମ୍ବାଦ ପାଠରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଲଭ କଲେ । ପରେ ରାଜା ଓ ସଭାସଦ୍‌ବର୍ଗଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ । ଲେଖକୁ ବାନ୍ଧି ମୁଦ ଦେବା ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ।

ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପୁତ୍ର ଯେ ଲେଖ କରେ ଧରି
ଶ୍ରୀହସ୍ତ ଅକ୍ଷର ସେ ଚହ୍ନିଲେ ତପସ୍ୱୀ ।
ଚନ୍ଦନର ମୁଦ ଗୋଟି ପକାଇଲେ ଫେଡ଼ି
ଏକସମ କରି ଲେଖା ଧଇଲେ ସଜାଡ଼ି । (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ଲେଖାର ଆରମ୍ଭ, ନମସ୍କ୍ରିୟାଦି, ସମ୍ବୋଧନ, ଶେଷ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଣାଳୀ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନାହାନ୍ତି ।

ପ୍ରସାଧନ—ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ କନ୍ୟାର ବେଶବିନ୍ୟାସ କବି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଓଡ଼ିଶାର କବିଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଧନିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବେଶବିନ୍ୟାସର ଏକ ଚିତ୍ର ମିଳୁଛି । ସୀତାଙ୍କର ବେଶବିନ୍ୟାସର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ରଟି ଅତୀବ ରମଣୀୟ ହୋଇଛି । ଆଦିକାଣ୍ଡରେ କବି ଏହାର ଏକ ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଦଶରଥ ରାଜା ସୀତାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ କନ୍ୟା-ଦେଖା ସମ୍ପର୍କରେ ସୀତାଙ୍କୁ ରାଣୀମାନେ ଦାସୀଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସୁବେଶ କରାଇଲେ ।

ସୀତାଙ୍କୁ ହରଷ ମନରେ ରାଣୀମାନେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପିଢ଼ାରେ ବସାଇଲେ । ବନିତାମାନେ ତାଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ରହିଛନ୍ତି । ପବିତ୍ର ଜଳରେ ସୁଗନ୍ଧ ଦ୍ରବ୍ୟ ଭରି

ଶତେକ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କୁମ୍ଭ ଆଣି ଥୋଇଲେ । ସୀତାଙ୍କ ଶିରରେ ସୁଗନ୍ଧ ତଇଳ ଦେଲେ । ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗରେ ପୁଷ୍ପବାସ ତଇଳ ଘଷିଲେ । ଅଳ ଅଁଳାକୁ ଦେଇ ଚକ୍‌କଣ କଲେ । ଅଗୁରୁ, ଗନ୍ଧ ସହିତ କସ୍ତୁରୀ ମିଶାଇ କେଶରେ ଲଗାଇଲେ । ତୀର୍ଥଜଳ ଢାଳି ତଇଳ ଭାଗକୁ ଲେଞ୍ଛୁଲେ । ସରୁ ବାସରେ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ପୋଛୁଲେ । ନାନା ସୁଗନ୍ଧ ଦ୍ରବ୍ୟ ଲେପିଲେ । ସର୍ବାଙ୍ଗ ଶରୀରରେ ତାକୁ ମାର୍ଜନା କରାଇଲେ । ତୀର୍ଥଜଳରେ ପୁଣି କେଶକୁ ସମ୍ମାର୍ଜନା କଲେ । ଝିନବାସରେ ପୁଣି ମଥାକୁ ପୋଛୁଲେ । ସୁରଙ୍ଗ ହଳଦୀ ସଙ୍ଗରେ ଚନ୍ଦନରସ ଭରି ପୁଣି ସୀତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ବୋଳିଲେ । ସୁବାସ ଜଳରେ ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗକୁ ଧୋଇଲେ, ବସ୍ତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗକୁ ସବୁ ମାତା (ଜନକଙ୍କ ରାଣୀମାନେ) ପୋଛୁଲେ ।

ଶୁଦ୍ଧ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସେ ରସାଣିଲା ପରି ଜାଣି
ତା ତହୁଁ ସହସ୍ର ଗୁଣେ ଦିଶିଲା ତରୁଣୀ ।

ବିଚ୍ଛଣା ଧରି କେଶ ଶୁଖାଇଲେ । କେଶ ଶୋଧିବା ପରେ ସୀତାଙ୍କୁ ବେଶ କରାଇଲେ । ହେମଚିରୁଣୀ ଘେନି କେଶକୁ ଚିରିଲେ । ଭିତରି ଉପରି ସଳଖିଲେ । ଆଗରେ ନାନାବିଧ ପୁଷ୍ପ ଖଞ୍ଜିଲେ । ଚମ୍ପା, ବକୁଳ, କେତକୀ, ଶ୍ୱେତ ଗୋଟି ମଲ୍ଲୀ, ଗୋଛା ନାଗେଶ୍ୱର, ମରୁଆ, କୁରୁବେଲି ପ୍ରଭୃତି ପୁଷ୍ପକୁ ନେଇ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇଥିବା ଶ୍ୱେତମାଳାକୁ ଶତଭାଗ କଲେ । ତା ଉପରେ କର୍ପୂର କସ୍ତୁରୀ ଦେଲେ । କେଶ 'କୋରଳି' ବିବିଧ ପୁଷ୍ପ ଖୋସିଲେ । କବରୀ ଅତି ଯତ୍ନ କରି ଖୋସିଲେ । ଉପରେ କେତକୀ ପାଖୁଡ଼ା କେରି କେରି ଦେଲେ । ପଛକୁ ଓହଳ ଖୋପା ଦେଖାଗଲା । ଖୋପାର ନାଭିଟି ଭ୍ରମରୀ ଛନ୍ଦରେ ବୁଲାଇଲେ । ଏହା ପାଖରେ ମୁକ୍ତା-ଜାଲି ବେଢ଼ାଇଲେ । ଦିବ୍ୟ ବସନଟିଏ ଆଣିଲେ ।

ଦିବ୍ୟ ବସନେକ ତହିଁ ଆଣିଲେ ବିଚାରି
ଶ୍ୱେତ ପୀତ ରଙ୍ଗ ଯେ ପତନୀ ସରୁ ଶାଢ଼ୀ ।
ତାରି ମଣ୍ଡଳକୁ ଜିଣି ମୁକୁତା ଯେ ପନ୍ତି
ପାଟ ଅଞ୍ଚଳେ ଖଞ୍ଜିଣି ଦିବ୍ୟ ଗଜମୋତି ।

ସେ ବସ୍ତ୍ରକୁ ବାଛୁଣ ସେ ପିନ୍ଧାଇଲେ ନେଇ
ରତ୍ନଦ୍ଵୀପରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଇଲେ ଓହ୍ଳାଇ ।

ଦେବୀ ପାଟର ବଛଣାରେ ମାଡ଼ି ବସିଲେ । ଜନନୀମାନେ ଆଭରଣ ଆଣିଲେ । କାନରେ ମୁକୁତା ଫେଣ କାପ, କାନର ଶିଖରରେ ବେଣ୍ଟୋଲ, ନାସିକାପୁଟରେ ବସଣୀ, ଏଥିରେ ଓହଳାଇ ଗଜରାଜମୁକ୍ତା ଖଞ୍ଜିଲେ । କଣ୍ଠରେ ସ୍ୱାରମିଶା ସକଳସାର ମୋଢମାଳା ଦେଲେ । ତାହା ତଳକୁ ଦୋସର ସୁନାସୂତା । ଏହା ପାଖକୁ ନୀଳମଣି ହାର ଦେଲେ । ଚଉସାର ଗଜମୋଢ ମାଳା ମଧ୍ଯ ଦେଲେ । ଗୋଟିକିଆ ଗୁଣା, ମୁକ୍ତା କଣ୍ଠମାଳା ଦେଲେ । ହୃଦରେ ରତ୍ନମସ୍ତ ପଦକ ଥିବା ମୁକ୍ତାମାଳା ଦେଲେ । ବାହୁରେ ତୋଡ଼ର, ଦୁଇଭୁଜ ମଧ୍ଯରେ ରତ୍ନବନ୍ଦ ମାଳୀ ପାଟସୁତାରେ ଗୁନ୍ଥି ପିନ୍ଧାଇଲେ । କରରେ କଙ୍କଣ, ଶିରରେ ଶିକୁଳି, ଦୁଇ ରତ୍ନଚୁଡ଼ି, ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ମୁଦ୍ରିକା ଦେଲେ । ଦଶ ଆଙ୍ଗୁଠିକୁ ଦଶ ଅବତାର ଚିହ୍ନ ରଖି ଏହି ମୁଦ୍ରିକା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । କଟୀରେ କଟିମେଖଳା ଦେଲେ, ଅଣ୍ଟାରେ ଓଡ଼ିଆଣି ଦେଲେ । ଏହା ପାଶରେ ଗଜମୋଢ ସ୍ୱାରା ଲମ୍ବାଇ ଦେଲେ । ପୟରରେ ନୂପୁର ଦେଲେ । ପାଦ ଆଙ୍ଗୁଠିରେ ମୁଦ୍ରିକା ଦେଲେ ।

ଶିରରେ ସିନ୍ଦୂରଟୋପା ଦେଲେ । ତା ଉପରେ ମୋଢମାଳ ଦେଲେ । ମାଳଟି ଝିଣିରା ହୋଇ ଲଲାଟକୁ ଲୁଳିଛି । ଆଖିରେ କଜ୍ଜଳ ଦେଲେ, କପାଳରେ ଚନ୍ଦନ ଲେପ, ତହିଁ ମଧ୍ଯରେ ସିନ୍ଦୂରବିନ୍ଦୁ ଦେଲେ । ଚରଣରେ ଅଳତା ଦେଲେ । ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗରେ ଚତୁଃସମ ମିଶାଇ ଘଷିଲେ; ଅଳକା ମଣ୍ଡିଲେ । ବଚଳ ପାଟଟିଏ ଆଣି ଆଭରଣ କଲେ । ହସ୍ତରେ ଶ୍ରୀଫଳଟିଏ ଦେଲେ । ସୀତାଙ୍କ ଖୁଲ୍ଲତାତ କୁଶଧ୍ଵଜ କୋଳକରି ଧରି ନେଇ ସଭା ଭିତରେ ଜନକଙ୍କ କୋଳରେ ଦେଲେ ।

ଦେଖିକରି ଚମତ୍କାର ଲଗିଲା ସବୁନ୍ତ
ଚନ୍ଦ୍ରମା ଖସିଣ କି ପଡ଼ିଲା ଆସି କ୍ଷିତ ।

କବି ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଲାଗିଥିବା ହୀରା ନୀଳା ମୋତି ମାଣିକ୍ୟର ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିବାରୁ ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକର ଆକାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଧାରଣା କରି ହେଉଛି ।

ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରମଣ୍ଡିତ ଏହି ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ରଟି କୋଣାର୍କ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରସ୍ତର ଗାତ୍ରରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଅତି ରମଣୀୟ ମୂର୍ତ୍ତିର ଚିତ୍ର ସହିତ ତୁଳନୀୟ । ଓଡ଼ିଶାର ପରଂପରାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଯୁଗ ପରି ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଯୁଗରେ କମନୀୟ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଏହି ଚିତ୍ରଟି ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଭାବ ପୂରଣ କରିଛି । ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗର ଲହଣ-ଚିତ୍ର ସହିତ ଏହି ଲେଖନ-ଚିତ୍ରଟି ତୁଳନୀୟ ।

କବି ଦଶ ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ଦଶ ମୁଦ୍ରିକା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୁଦ୍ରିକାଗୁଡ଼ିକରେ ଦଶାବତାର ଚିହ୍ନ ଥିବା ଲେଖିଛନ୍ତି । ରାମଙ୍କ ସମୟକୁ ରାମ ସପ୍ତମ ଅବତାର । ତାଙ୍କ ପରେ ଅନ୍ୟ ତିନି ଅବତାର ହେଲେ । କବିଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ କବି ସ୍ୱ ସମୟର ଆଭରଣର ଚିତ୍ର ହିଁ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସାଧନ ଚିତ୍ରରୁ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ମିଳୁଛି ।

ବିବାହ, ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ, ବିଭିନ୍ନ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ଅତି ବିଶଦ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରଚନାକୁ ମନୋରଞ୍ଜକ କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ଜୀବନ : ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମହିମା—କବି ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପରସ୍ପରବିରୁଦ୍ଧ ବହୁ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଦିବ୍ୟପୁରୁଷ ରାବଣକୁ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହୁଛି—ସଂସାରେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାସ ଯିବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପରେ ସେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ପ୍ରଶଂସା ବା ମହିମା ବଖାଣିଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ସମାଜରେ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚ ଓ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିବା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗୀ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ବଡ଼ପଣ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନକାରୀ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ସ୍ତ୍ରିଙ୍କି ବିଶ୍ୱାସ କେବେ ନ ଯିବ ସଂସାରେ
ସ୍ତ୍ରିୟା ସିନା ସୁଖଦାୟୀ ଅଟନ୍ତି ବେଦରେ ।
ସ୍ତ୍ରିୟା କୁଟୁମ୍ବ ସ୍ତ୍ରିୟା ଯେ ଅଟଇ ସାଧବୀ
ସ୍ତ୍ରିୟା ଯେ ପୁରୁଷଙ୍କର ଅଟଇ ବାନ୍ଧବୀ ।

ସ୍ତ୍ରୀ ହିଁ ପୁରୁଷର ଧର୍ମ, କର୍ମ । ଏହିହେତୁ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବିଧାତା ଆଗ ଜନ୍ମ କଲା । ସୁରାସୁରଗଣ ସ୍ତ୍ରୀର ବଶ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ସକାଶୁଁ ଗୌରବ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ହର ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ଗାୟତ୍ରୀଙ୍କି ହୃଦେ ଧରି ଅଛି ପିତାମହ
ତେଣୁ ସିନା ପବିତ୍ର ଅଟଇ ତାର ଦେହ ।
ବିଷ୍ଣୁ ପୁଣି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଯେ କୋଳରେ ବସାଇ
ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଯେ ବୋଲାଇ ଜଗୁସାଇଁ ।
ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅର୍ଦ୍ଧଅଙ୍ଗ ଅଟଇ ପାର୍ବତୀ
ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର ବୋଲାଇଲେ ପଶୁପତି । ଇତ୍ୟାଦି । (ଉ: କା:)

ସ୍ତ୍ରୀର ମୋହରୁ ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ ନୁହନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେତା ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ କାମାତୁର ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ ନାମକ ଅମୂଲ୍ୟ ପଦାର୍ଥକୁ ବ୍ରହ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ସବୁ ସାର ଏକତ୍ର କରି ଗଠନ କରିଛନ୍ତି ।

ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମା ଆଣି ସାରମାନ
ସ୍ତ୍ରିୟା ବୋଲି ପଦାର୍ଥେକ କଲେକ ଭିଆଣ ।

ସ୍ତ୍ରୀର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନୁସାରେ ସେ ପରିଚିତ ହେଉଛି । ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଅତି ଯତ୍ନରେ ଅମୂଲ୍ୟ ପ୍ରତିମା କରି ସୃଷ୍ଟି କରି ତାର ଗୁଣ-କାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁସାରେ ନାମକରଣ କଲେ । ପୁରୁଷକୁ ମଦନେ ମୋହିବାରୁ ପ୍ରମଦା, ଅତିଭାବ ଥିବାରୁ ବାମା, ଯୁବାଙ୍କୁ ମୋହିବାରୁ ଯୁବତୀ, ସ୍ନେହହେତୁ ବଲ୍ଲଭୀ, କୁଟୁମ୍ବ ତାଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଥିବାରୁ କୁଟୁମ୍ବିନୀ, ଅଙ୍ଗଶୋଭା ଯୋଗୁଁ ଅଙ୍ଗନା, ଭାଗ୍ୟ ଦେଉଥିବାରୁ ସୌଭାଗୀ, ତା ଯୋଗୁଁ ପୁରୁଷ ରାଜ୍ୟଧର୍ମ କରି ପାରୁଥିବାରୁ

ଧର୍ମପତ୍ନୀ, ବଳ ନଥିବାରୁ ଅବଳା ନାମ ହୋଇଛି । ଏସବୁ ଭିତରେ ଅଧିକାଂଶ କବିଙ୍କ କପୋଳକଳ୍ପିତ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି । ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ ଅବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକାଗ୍ରରେ ବଡ଼ ।

ସ୍ତ୍ରୀ ଯେ ଅବୋଧ ଜାଣ ଅଛଇ ସଂସାରେ
ସ୍ତ୍ରିୟଙ୍କୁ ଯେ ବଡ଼ ନାହିଁ ଜାଣ ଲୋକାଗ୍ରରେ ।

କବି ସ୍ତ୍ରୀଜାତିର ମହିମା ଗାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡରେ ସୀତାନିର୍ବାସନ ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସ୍ତ୍ରୀଜାତିକୁ ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ କରି ବହୁ ବାକ୍ୟ କହିବାରୁ ରାମ ପ୍ରବୋଧ ମାନିଲେ ।

ଚକ୍ରବାକ ପକ୍ଷୀ ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀସଙ୍ଗେ ରତିରଙ୍ଗରେ ମାତିଥିବା ବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କ ଅନ୍ୱେଷଣରେ ଭ୍ରମଣ କରୁକରୁ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ପକ୍ଷୀ ଦାମ୍ପତ୍ୟସୁଖ ଭୋଗ କରୁଥିବା ବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାକୁ ସୀତାଙ୍କ ସମ୍ବାଦ ପଚାରିବାରୁ ତାର ସୁଖ ଭଗ୍ନ ହୋଇଗଲା । ଏଥିରେ ଚକ୍ରବାକ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରି କେତେକ ବାକ୍ୟ କହିଥିଲା; ତାହା ଉପଦେଶ ସ୍ୱରୂପ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ଗୃହସ୍ଥ, ଯତି ଏମାନଙ୍କର ଚାଲିଚଳଣି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ତଥ୍ୟ କବି ଚକ୍ରବାକ ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଯତି ହୋଇ ଗୃହ ଓ ଦେଶ ତ୍ୟାଗକରି, କନ୍ଦମୂଳ ଖାଇ, ବକଳ ପିନ୍ଧି ସୁଦ୍ଧା ରମଣ ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେବା ନିନ୍ଦନୀୟ କଥା । ଯତି ହୋଇ ଧନୁଶର ଧରିବା ନିଷେଧ । ପୁଣି ରତିରସ ଇଚ୍ଛା କରିବା କିମ୍ବା ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁପକ୍ଷୀ ଯେକୌଣସି ଗୃହସ୍ଥର ରତିକ୍ରୀଡ଼ା ଭଙ୍ଗ କରିବା ମହାପାପ । ଏହା ପୁରାଣମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟ । ଅସତ୍ୟ, ଅଧର୍ମ କଥା ଶୁଣିଲେ ଧର୍ମହାନି ହୁଏ । ନାରୀର ଉଲଗ୍ନ ଅବସ୍ଥା ଦେଖିବା ପାପ । ରଜୋବତୀ ନାରୀ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେଲେ ନରକଗତି । ପଶୁ-ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ରମଣ ଦର୍ଶନ କରିବା ଅବିଧି । ଋଷି ଓ ଋଷିଯୁବତୀର ଉଲଗ୍ନ ଅବସ୍ଥା ଦେଖିବା ପାପ । ଉଲଗ୍ନ ଯୁବତୀକୁ ଦେଖିବା ମଧ୍ୟ ପାପ ।

ପ୍ରାଣୀର ଦଣ୍ଡ ସମୟ ଦେଖିବା ନିଷେଧ । ଏହି ସମୟରେ ପାପୀକୁ ଦେଖିଲେ ତାର ପାପର ଷଡ଼ାଂଶରେ ଦର୍ଶକ ଭାଗୀ ହୁଏ । ଦୈବଯୋଗରେ ଆଖି

ଆଗରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ପଡ଼ିଗଲେ ପାପୀକୁ ତାଡ଼ିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ନକଲେ ପାପ । ଚନ୍ଦବାକର ଏ ସଦୁପଦେଶରୁ କେତେକ ସାମାଜିକ ସ୍ୱାଭାବିକତାର ଚିତ୍ର ମିଳୁଛି ।

ସତୀଦାହ ପ୍ରଥାର ବିବରଣ ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡରେ କୌଶଲ୍ୟାଦି ରାଣୀମାନେ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଅଗ୍ନିରେ ଝାସଦେବା ଓ ଏ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବିଧିବିଧାନ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ମିଳେ । କବିଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିଟି କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ସ୍ୱର୍ଗର ଅପ୍‌ସରା ରମ୍ଭାଙ୍କୁ ରାବଣ ବଳାତ୍କାରରେ ରମଣ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେବାରୁ ରମ୍ଭା ଭୟରେ ରାବଣକୁ ବହୁ ମିନତି କଲେ । ରାବଣର ସେ ପୁତ୍ରବଧୂ ଥିବାରୁ ତାହାକୁ ରମଣ କରିବା ଅଧର୍ମ ବୋଲି କହିଲେ । ଅପ୍‌ସରାମାନଙ୍କ ସତୀତ୍ୱ ନଥିବା ରାବଣ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜେ ରମ୍ଭା ବହୁ ଲୋକଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ପତିରୂପେ ବରଣ କରିଥିବା କହିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅପ୍‌ସରାମାନଙ୍କ ସ୍ୱାଭାବିକ ସମ୍ପର୍କରେ ରମ୍ଭା-ରାବଣ ସମ୍ବାଦରେ ସ୍ୱର୍ଗସମାଜର ଏକ ଚିତ୍ର କବି ଦେଇଛନ୍ତି । ରାବଣ କହୁଛନ୍ତି—"ତୁମ୍ଭେ ସୁରନଟୀ, କାହାର ନୁହଁ । ଯେ ଧନ ଦିଏ ତାହାର ପାଶରେ ରହ ।" ରମ୍ଭା ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି—"ଇନ୍ଦ୍ରଦେବ ଆମ୍ଭର ଅଧିପତି । ସେ ଯେତେବେଳେ ଯାହାକୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ସମର୍ପଣ କରନ୍ତି ସେ ଚଣ୍ଡାଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭର ସ୍ୱାମୀ ହୁଏ ।" ରମ୍ଭା ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବସାୟକୁ ଘୃଣା କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ବିଧିବଶରୁ ଏହା ଅପ୍‌ସରାମାନଙ୍କୁ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟ ଅପ୍‌ସରୀ ଆମ୍ଭେ ଜାତ କ୍ଷୀରସିନ୍ଧୁ
ନାରାୟଣ ଭାରିଯା ଅଟଇ ଆମ୍ଭ ବନ୍ଧୁ ।
ତାହାର କର୍ମେ ସେ ହେଲା ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟର ଶିରୀ
ଆମ୍ଭର ଦୋଷେ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଲୁ ନଟନାରୀ ।
ଯାହା ସେ ବିଧାତା ପୂର୍ବୁ ଅଛଇ ନିର୍ମାଣି
ଉତ୍ତମ କୁଳେ ଜନ୍ମି ହୋଇଲୁ ଏହା ପୁଣି । (ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ)

ନାରୀ ସମାଜର ଏକ ଅଂଶର ଏହି ଚିତ୍ର ବଡ଼ କରୁଣ ହୋଇଛି । ସାମାଜିକ ବନ୍ଧନ ପ୍ରତି ଏହା ଏକ କଠୋର ଆଘାତ । ସ୍ୱର୍ଗର ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁରର ରାଜାମାନେ ଏହି ପ୍ରଥାକୁ ରାଜନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଉଦାହରଣ ଯଥେଷ୍ଟ ମିଳିଥାଏ । ସ୍ୱର୍ଗର ଅପ୍ସରା ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟର ଜରିତା ରାଜନୈତିକ କାରଣରୁ ବହୁ ଯୋଗୀଋଷିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୋହ କରି ନରକପଥକୁ ଟାଣି ନେଇଛନ୍ତି । କବି ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଏହି ବ୍ୟବହାରର ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ରାବଣ ମୁଖରେ ଏହି କଦର୍ଯ୍ୟ ରୀତିର କଠୋର ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ନଷ୍ଟୀ ଅପେକ୍ଷା ସତୀସାଧ୍ୱୀର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରାବଣ ମୁଖରେ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଛି । ରାବଣ ରମ୍ଭାଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—

ମଉଗବ ବହୁଣ ଯେ ନାହିଁ ନାହିଁ କରୁ
ସତୀ ନାରୀଙ୍କର କଥାମାନଙ୍କୁ ଆଚରୁ । (ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡ)

ସତୀ ହେଉ, ନଷ୍ଟୀ ହେଉ, ବଳାତ୍କାରରେ ରମଣ କଲେ ପୁରୁଷକୁ ପାପର ଭାଗୀ ହେବାକୁ ହୁଏ । ନଳକୁବରର ସ୍ତ୍ରୀ ରମ୍ଭାଙ୍କୁ ବଳାତ୍କାରରେ ରାବଣ ହରଣ କରିବାରୁ ନଳକୁବର କୋପରେ ରାବଣକୁ ଶାପ ଦେଲେ ।

ପରସ୍ତ୍ରୀ ହରଣେ ନଷ୍ଟସ୍ତୁ ନାଶ ଯିବୁ
ଜୀବନ ଧରି ତୁ ଆଉ କ୍ଷଣେ ନ ପାରିବୁ । (ଉ: କା:)

ଏହି ଶାପ ହିଁ ରାବଣର ମୃତ୍ୟୁର କାରଣ; 'ସୀତା ହରଣ ରାବଣ ମରଣ' ସତ୍ୟ ହେଲା ।

ରାମ ବନବାସ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ କୌଶଲ୍ୟା ସୀତାଙ୍କୁ 'ଭାର୍ଯ୍ୟା', 'ସତୀସାଧ୍ୱୀ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି ଅଳ୍ପ ପଦରେ କବି ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରୁ ସାମାଜିକ, ନୈତିକ ରୀତିନୀତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ମିଳୁଛି । କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କ ମୁଖରେ ସତୀସାଧ୍ୱୀ ସ୍ତ୍ରୀର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଛି (ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡ) । ଅପୂର୍ବ ପଦାର୍ଥ ଦେଖିଲେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ମାଗିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଦିନ ଯେଉଁ ଆହାର ପାଇବ ସେଥିରୁ ପରଦିନ ପାଇଁ କିଛି ସଞ୍ଚୟ କରି ରଖିବ । ତାହା ନ ପାଇଲା ଦିନରେ ବ୍ୟବହାରରେ ଆସିବ ।

ବିନୟୀ ହୋଇ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ସେବା କରିବ, କେବେ ବିମୁଖ ହେବ ନାହିଁ । କାୟା ଯେପରି ଭଲ ରହିବ ସେପରି କରିବ ।

ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ବିନୟୀ ହୋଇ ସେବା କରିବ, ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ବିମୁଖ ହେବ ନାହିଁ ।

ରାମ ସୀତାଙ୍କର ସ୍ୱାମୀ, ସୀତା ରାମଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଗୃହିଣୀ । ରାମ ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନର ଅଧିକାରୀ, ସୀତା ରାମଙ୍କ ଜୀବନ ।

ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସାମାଜିକ ଓ ନୈତିକ ବନ୍ଧନ ଯେ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ଉଭୟଙ୍କର ଜୀବନ ଏକ ବୋଲି କହିବାଦ୍ୱାରା ଉଭୟଙ୍କର ନିବିଡ଼ ପ୍ରାଣପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ପର୍କର ସୂଚନା ମିଳୁଛି ।

ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀର ଜୀବନ ଏକ, ଏହି ବିଷୟ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ବକପକ୍ଷୀକୁ (କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା କାଣ୍ଡ) କହିଛନ୍ତି । ସ୍ୱାମୀ ସ୍ତ୍ରୀର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଭୋଜନ କରିବା ବିଷୟରେ ବକର ଆଶଙ୍କା ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀରାମ କହୁଛନ୍ତି, ସ୍ୱାମୀ ଓ ଗୃହିଣୀ ଏକ କାୟ, କେବଳ ଦୁଇ ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ଏ ବନ୍ଧନ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସେମାନେ ବଲ୍ଲଭ ଓ ଭାବିନୀ ରୂପରେ ରହନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଏ ମହନୀୟ ଧାରଣା ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ହିନ୍ଦୁ ସମାଜକୁ କଠୋର ବନ୍ଧନ ଭିତରେ ରଖି ମୁଖଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିଛି । ଏହି ଆଦର୍ଶ ହିଁ ହିନ୍ଦୁ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ମୂଳଭିତ୍ତି ।

ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର ଆଦର୍ଶ—ରାମାୟଣରେ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର ଆଦର୍ଶ-ରକ୍ଷା ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

କବି ଭ୍ରାତା, ଭଗିନୀ, ପିତା-ପୁତ୍ର, ମାତା-ପୁତ୍ର, ସ୍ୱାମୀ-ସେବକ, ରାଜା-ପ୍ରଜା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଷୟରେ ରୀତିନୀତିର ବିବରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହା ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସାମାଜିକ ବ୍ୟବହାରରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଦୃଢ଼ ଥିବା ହିଁ ପରିଚୟ ଦେଉଛି । ସୁଖ-ଶାନ୍ତି, ସଂଯମ ଓ ମାନ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିବା କବି ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତ୍ୟାଗ ହିଁ କୁଟୁମ୍ବର ମୂଳଭିତ୍ତି । କୁଟୁମ୍ବ ବା ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ସମାଜର ମୂଳଭିତ୍ତି ।

ଶୀଳତା ଜ୍ଞାନ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଲୋକାଚାର ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ତେବେ ଜ୍ଞାନୀ ପକ୍ଷରେ ଅଜ୍ଞାନ-ପ୍ରସୂତ ଲୋକାଚାର ସମର୍ଥନୀୟ ନୁହେଁ । ଅଜ୍ଞାନପ୍ରସୂତ ଲୋକାଚାର ହିଁ ମିଥ୍ୟା ଲୋକାପବାଦର ମୂଳ । ଏହାକୁ ଜ୍ଞାନୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ବିଧେୟ; ଏହା ରାମଙ୍କ ସୀତା-ତ୍ୟାଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅମାତ୍ୟାଦି ବହୁ ଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ରାମଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ରାମ ମଧ୍ୟ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ଖଳ ଲୋକଙ୍କର ବୋଲକୁ ମୁହିଁ ସତ କଲି
ଦେଖିଲି କଥାକୁ ମୁଁ ଯେ ପ୍ରତୀତି ନଗଲି । (ଉ: କା:)

ରାମଙ୍କ ପ୍ରତି ଭରତ କିଛି କୁଣ୍ଠ କରିନାହାନ୍ତି । ଏହା କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କୁ ସେ କହିଲେ ଏବଂ ବହୁ ରାଣ ନିସ୍କମ କଲେ । ଯେଉଁସବୁ ପାପକାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ପାପ ହୁଏ ସେ ସବୁ ତାଙ୍କ (ଭରତଙ୍କ) ଦେହରେ ଲାଗୁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଲେ । ଏହି ପାପକାର୍ଯ୍ୟର ଏକ ତାଲିକା ଭରତ ଦେଇଛନ୍ତି । ନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ କମ୍ ନୁହେଁ । ସୁସ୍ଥ, ଉନ୍ନତ ସମାଜର ଏହା ଏକ ମାପକାଠି ।

ରାଜାପକ୍ଷରେ ପର ରାଜ୍ୟର ବିତ୍ତହରଣ, ପ୍ରଜା ପାଳନରେ ବିମୁଖତା, ଦେଉଳ ତୋଳାଇ ଖଞ୍ଜା ବ୍ୟବସ୍ଥା ନ କରିବା, କ୍ଷତ୍ରୀ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାରେ ବିମୁଖତା, ବିପ୍ରର ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ, ଶୂଦ୍ରର ବ୍ରାହ୍ମଣର ମନ୍ତ୍ରଧ୍ୱଂସ, ବୈଶ୍ୟର ବାଣିଜ୍ୟଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଜ୍ଞତା, ବ୍ରାହ୍ମଣର ଗୋରସ ବିକ୍ରୀ, ବେଦାନ୍ତୀ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନାଚାର ଏଗୁଡ଼ିକ ପାପ ।

ଗର୍ଭବାସ ସ୍ତ୍ରୀ, ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଯୁବତୀ, ପରସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ହରଣ କରିବା ପାପ । ପର୍ବଦିନରେ ସ୍ତ୍ରୀରମଣ ପାପ ।

ଅପନ୍ତର ଭୂମିରୁ ଗଛ କାଟିବା, ଗୋଦଣ୍ଡା ଭାଙ୍ଗି କୃଷି କରିବା ପାପ ।

ସଭାରେ ମିଛ କହିବା ଓ ବନ୍ଧୁର ପକ୍ଷ ଧରିବା ପାପ । ମିଛ କଥା କହି ଗୃହ୍ଣୁ କରିବା ମଧ୍ୟ ପାପ ।

ଶରଣ ରକ୍ଷା କରିବାରେ ପରାଙ୍ମୁଖତା, ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତିର ଅଭାବ ପ୍ରଭୃତି ପାପ ।

ପୁତ୍ରର ପିତାମାତାଙ୍କ କଥା ଅମାନ୍ୟ, ପିତାଙ୍କର ପୁତ୍ରପ୍ରତି ସ୍ନେହର ଅଭାବ, ସ୍ୱାମୀପ୍ରତି ସ୍ତ୍ରୀର ଶ୍ରଦ୍ଧାହୀନତା ମଧ୍ୟ ପାପ ।

ଜାତିଭଗ୍ନ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷରେ ଧାନ ବାଢ଼ି ନ କରିବା, ଦାନଧର୍ମ ନ କରିବା ପାପ ।

ମିଥ୍ୟା କହିବା, ସ୍ୱକୁଟୁମ୍ବ ପ୍ରତିପାଳନରେ ବିମୁଖତା, ନଦେଖି ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଅପଯଶ ଦେବା ପାପ ।

ଦେବତା-ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଭକ୍ତିର ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ପାପ ।

ସ୍ନାନ, ଭୋଜନ, ବିହାର, ନିଜ ପ୍ରତି, ସ୍ୱକୁଟୁମ୍ବ ପ୍ରତି, ସ୍ୱଜନ ପ୍ରତି, ସମାଜ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହାରର ଯେଉଁ ମାନଦଣ୍ଡ କବି ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ଉଚ୍ଚ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ଦିଏ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜର ଉନ୍ନତ ବ୍ୟବସ୍ଥା । କବି ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଅଭିଜ୍ଞତା-ପ୍ରସୂତ ଏହି ସର୍ବୋଦୟକାରୀ ନୀତି-ଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚାଇ ଲୋକଚରିତକୁ ଶୁଦ୍ଧପୂତ କରିବା ପାଇଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଛନ୍ତି । ଏହି ନୈତିକ ଆଦର୍ଶ ହିଁ ସମାଜର ନୈତିକ ବାହ୍ୟ ଅଳଂକାର ଓ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ।

ରାଜନୀତି—ଦଶରଥ, ଜନକ, ରାବଣ ପ୍ରଭୃତି ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ବହୁ ଚିତ୍ର ବଳରାମ ଦାସ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ରାଜନୀତିର ରୂପ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର-ଦଶରଥ ସମ୍ବାଦ (ଆଦିକାଣ୍ଡ)ରୁ ମିଳୁଛି ।

ରାଜା ଶାସନରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ପୁତ୍ରରୂପେ ପାଳିବେ । ଦେଶରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ଓ ସମୟାନୁସାରେ ବୃଷ୍ଟିପାତ ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ।

ରାଜାର ଗଡ଼, ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ, ନଗର, ଗୁପ୍ତଚର, ଯୁଦ୍ଧସାମଗ୍ରୀ ସଞ୍ଚୟନ ପ୍ରଭୃତି ଶାସନର ଅଙ୍ଗବିଶେଷ । ଏଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଢ଼ୀକରଣ ଓ ରକ୍ଷଣ ସୁଶାସନର ପରିଚାୟକ ।

ଗଡ଼ର କାନ୍ଥ 'ଉଚ୍ଚ ଦୀର୍ଘ ଅଗମ୍ୟ' ହେବ । ଗଡ଼ଦ୍ୱାରର କବାଟ ଲୁହାରେ ନିର୍ମିତ ହେବ ଏବଂ ଏଥିରେ ଅନର୍ଗଳ ତ୍ରିଶୂଳୀ କାଟ ରହିବ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କବାଟରେ ଦୁଇ ଦୁଇ କଳଣୀ ରହିବ । ଗଡ଼ ପାଚେରି ଭିତରେ

ସୈନ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଲେ ପଳାଇଯିବାକୁ 'ଗୁପ୍ତଦ୍ୱାର' ରହିବ । ଦ୍ୱାର ଆଗରେ 'ଦାରୁବୋଲ ପଥର' ରହିବ । କଳଣୀ ପାଖରେ ଭିତରେ ଅଚଳ ପଥର ରହିବ । ଗଡ଼ଦ୍ୱାରକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଆଗରେ ଯୁଦ୍ଧଭୂମି ରହିବ । ବସି ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ରହିବ । ଗଡ଼ର ଗୁପ୍ତପଟେ ଓ ଭିତରେ ଖାଇ ଓ ଖଣା ରହିବ । ରାତିରେ ଗଡ଼ଦ୍ୱାରରେ ଠଣା ଦିଆ ହେବ । ଗଡ଼ ଭିତରେ ପାଣି, ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ, ଫଳମୂଳ, ତେଲ, ଜଉ, ଝୁଣା ପ୍ରଭୃତି ସଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିବ । ଗଡ଼ର କଥା ସନ୍ଧି ଗୁପ୍ତ ରଖିବ । ପରସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ଗଡ଼ ଭିତରେ ରଖିବ ନାହିଁ । ଡଗରମାନଙ୍କୁ 'ଗୁପ୍ତପ୍ରଶ୍ନ' କଥା ପଚାରି ବୁଝିବ । ଗଡ଼ରକ୍ଷା ପାଇଁ ଦେବତା ପୂଜିବ । ଗଡ଼ ଭିତରେ ହାଟ ବସିବ । କାଣ୍ଡ, କୁନ୍ତ, ଖଣ୍ଡା, ଭଲ୍ଲ, ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ବହୁବିଧ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ସଞ୍ଚି ରଖିବ । ସମର୍ଥ ପଦାତି, ରଥ, ଗଜ, ଅଶ୍ୱ, ସୈନ୍ୟ, ମାହୁନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ ଓ ସହକାରୀ ରଖିବ । ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା, ଖଣ୍ଡାସାଧନ ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷା ଦେବ, ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣ କଲେ ରାତିରେ ଯୁଦ୍ଧ କରି ହାଣିବ, ଶତ୍ରୁକୁ ପରସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଡ଼ାଇ ଯିବ । ସ୍ୱପକ୍ଷରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିବା ଜୟୀ ରାଜାମାନଙ୍କୁ 'ପ୍ରସାଦ ଦେବ' ।

ଯୁଦ୍ଧରେ ଅନୀତି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ ନାହିଁ; ଯଥା—ପଳାଇଲା ଶତ୍ରୁକୁ 'ପିଠିପଡ଼ି' ମାରିବ ନାହିଁ ।

ବିଜୟୀ ରାଜା ବିଜିତ ଉପରେ, ଧାଡ଼ି ଉପରେ ବିଷମ ଧାଡ଼ି ଦେବ, ଶତ୍ରୁର ସମସ୍ତ ସମ୍ପଦ ଛଡ଼ାଇ ନେଇବ । ଶତ୍ରୁର ରାଜ୍ୟ ଆଣି ନିଜେ ଶାନ୍ତିରେ ରହିବ ନାହିଁ, ତାହାହେଲେ ଶତ୍ରୁର ମନରେ ଭୟ ଜାତ ହେବ ନାହିଁ । ନିଜେ ରାଜା ଆଖଡ଼ାଶାଳରେ ପଣି ସାଧନା କରିବ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଦଶରଥଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରି ଏହି ସବୁ ତଥ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ଚାହିଁଥିଲେ । ରାଜା ଦଶରଥ ସୁଶାସନର ଆଭାସ ଦେବାରୁ ତାଙ୍କର ଏସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଥିବା ସୂଚିତ ହେଉଛି । ଏହା ଯେ କୌଣସି ଦେଶର ରାଜା ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ କବିଙ୍କ ସମୟରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । କବି ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ଏହା ଚିତ୍ରଣ କରିଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ୱରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିଶାଳ ଭୂମିଖଣ୍ଡ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ଥିଲା । ଏହି ରାଜତ୍ୱରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ହୋଇଥିଲା ।

ବିଭୀଷଣଙ୍କୁ ବିଦାୟ ଦେବା ସମୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରାଜନୀତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବ । ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ, ଦେବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଦିନ ଅନୁସାରେ ପୂଜା କରିବ । ସପ୍ତମୀ ଦିନ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଗ୍ରହଣ ଦିନରେ ମୈଥୁନ କରିବ ନାହିଁ । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ରାତ୍ରିଭୋଜନ ନିଷେଧ । ଗୁରୁବାରରେ ଦଧିଅନ୍ନରେ ଗ୍ରହ ଶାନ୍ତି କରିବ, ସୋମବାରେ ଦଧିଶଙ୍ଖ ଦାନ ଦେବ । ପ୍ରତିଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଭୂରି ଭୋଜନରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବ । ପୁଣ୍ୟକାଳମାନଙ୍କରେ ଦାନ କରିବ । ରାଜା ନବରତ୍ନ ମୁଦି ଆଙ୍ଗୁଠିରେ ପିନ୍ଧିବେ । ରାଜା ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ମନ ଦେଇ ବ୍ୟବହାର କରିବେ । ପ୍ରଜାପାଳନ କରିବେ । ନଗରରେ କେହି ମ୍ଳେଚ୍ଛ ନ ହେବେ, ଶୁଚିମନ୍ତ ହୋଇ ସମସ୍ତେ ରହିବେ । ଯେ ଯାହାର ଜାତିରେ ଥାଇ ନିଜ କର୍ମ କରିବେ । ରାଜା ନିତ୍ୟ ହସ୍ତୀ ଘୋଡ଼ା ଦେଖି ପରୀକ୍ଷା କରିବେ । ବୈଦ୍ୟମାନେ ରୋଗକୁ ଚିହ୍ନି ଚିକିତ୍ସା କରିବେ । କ୍ଷତ୍ରୀମାନେ କ୍ଷଣେ ହେଲେ ସନ୍ଧାନ (ଶରସନ୍ଧାନ)କୁ ଛାଡ଼ିବେ ନାହିଁ । ଚାରମାନଙ୍କୁ ପେଷି ପରଦେଶର ବାରତା ବୁଝିବେ ।

ବଣିଜାର ଲୋକଙ୍କଠାରେ ଦୟା କରିଥିବ । ବିଶ୍ୱାସୀଜନମାନଙ୍କୁ ମାୟା ନ କରିବ । ହୋମ ବ୍ରତ ପ୍ରଭୃତି କରିବ । ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରେ ଭକ୍ତି କରିଥିବ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ରାମଙ୍କର ଏହି ଉପଦେଶ ଅଲୌକିକ ବା ଅବାସ୍ତବ ନୁହେଁ । କବିଙ୍କ ସମୟରେ ଏଭଳି ରାଜନୀତି ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଭାରତ ଓ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସରେ ଏହିପରି ଆଦର୍ଶ ନରପତି ଓ ଆଦର୍ଶ ଶାସନର ବହୁ ଉଦାହରଣ ଅଛି ।

ସବୁ ଦେବତା ଆରାଧନା, ବର୍ଣ୍ଣାନୁସାରେ ବୃତ୍ତି ସମ୍ପାଦନ, ଦେବତା-ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି, ଦାନ-ଦକ୍ଷିଣା, ଯଜ୍ଞ-ହୋମ ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ସୂଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ କବି ସର୍ବସମ୍ପ୍ରଦାୟସମନ୍ୱୟ, ପାରଂପରିକ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିବା ହିଁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ଏବଂ ତାହା ସେ ପ୍ରଚାର କରି ସଫଳକାମ ହୋଇଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ରାମାୟଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାୟ ଚାରିଶତ ବର୍ଷ ହେଲା ରାଜା, ଜମିଦାର, ପ୍ରଜା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଆସିଅଛି । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ, ଶିକ୍ଷାଗ୍ରନ୍ଥ, ପବିତ୍ର ବିଷ୍ଣୁଚରିତଗ୍ରନ୍ଥ ହିସାବରେ ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ଏହି ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରାମରାଜ୍ୟର ବିବରଣ ମଧ୍ୟ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ରାମାୟଣରେ ଅଛି । ସତ୍‌ଧର୍ମ, ସଦ୍‌ଜ୍ଞାନ ଓ ବିବେକ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏହି ରାଜ୍ୟନୀତି ସୁଖଶାନ୍ତି ସମୃଦ୍ଧିର କାରଣ ହେବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ରାମରାଜ୍ୟ—ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ପରଂପରାଗତ ଧାରଣା ଯେ ରାମରାଜ୍ୟ ହିଁ ଆଦର୍ଶ ରାଜ୍ୟ । ଏ ରାଜତ୍ୱର ରୂପରେଖ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯାବତୀୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସତ୍ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର, କ୍ରିୟାକଳାପର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରୟୋଗ ହିଁ ଏହି ରାଜ୍ୟନୀତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଏଥିରେ ଦେବତାମାନେ ସହାୟକ ହୁଅନ୍ତି,—ଉପଯୁକ୍ତ ସମୟରେ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିମାଣରେ ବୃଷ୍ଟି ହୁଏ; ପୃଥିବୀ ଶସ୍ୟଶାଳିନୀ ହୁଏ; ପ୍ରକୃତିର ଷଡ଼ଋତୁ ଯଥାରୀତି ପାଳିତ ହୁଏ । ଲୋକେ ସୁଖୀ, ନିରାମୟ ହୁଅନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ମଙ୍ଗଳ ଦେଖନ୍ତି । କେହି ଦୁଃଖୀ ନୁହନ୍ତି । ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, ଲୋକେ ସୁସ୍ଥ ଜୀବନ ଯାପନ କରି ଦୀର୍ଘଜୀବୀ ହୁଅନ୍ତି । ଏପରି ବହୁ ସତ୍ ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଏ ।

କବି ବଳରାମ ଦାସ ରାମରାଜ୍ୟର ସୁନ୍ଦର ପରିଚୟ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ସୁଶାସକ ପୁରୁଷସିଂହ ଭୂପୃଷ୍ଠରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ରାଜ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଅଯୋଧ୍ୟାଦେଶଗ୍ରାମ ସଫଳ ହେଲା, ନିଧନେ ଧନବନ୍ତ ହେଲେ, ଅପୁତ୍ରେ ପୁତ୍ର ପାଇଲେ । ସମସ୍ତେ ଅରୋଗୀ, ଅକ୍ଷୋଭୀ ହେଲେ । ବେଳକାଳ ଜାଣି ମୂର୍ଖେ ପଣ୍ଡିତ

ହେଲେ । ଅଦାତବ୍ୟ ଲୋକମାନେ ମହାଦାତା ହେଲେ; ନାରୀମାନେ ସୌଭାଗିନୀ ଓ ପୁରୁଷମାନେ ସୁଶୀଳ ହେଲେ । ଯେ ଯାହା ଋତୁରେ ଫଳମାନେ ଫଳିଲେ—ଷଡ଼ଋତୁ ଜାଣି ଇନ୍ଦ୍ର ପାଳିଲେ । ପ୍ରଜାମାନେ ମନାସିବାକ୍ଷଣି ଇନ୍ଦ୍ର ବୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ । ନଦୀ ସରୋବରରେ ଦୁଷ୍ଟ ଜନ୍ତୁ ରହିଲେ ନାହିଁ । ଗାଈମାନେ ବହୁତ କ୍ଷୀର ଦେଉଥିଲେ ।

ଆଦିକାଣ୍ଡରେ କବି ଏ ଯେଉଁ ଚିତ୍ରଟି ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ଆଦର୍ଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ନୈଷ୍ଠିକ ହିନ୍ଦୁ ଏହା ତ୍ରେତାଯୁଗରେ ବାସ୍ତବ ଥିଲା ବୋଲି ହିଁ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ।

ରାମଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ରାଜ୍ୟଶାସନର ସୁଫଳ ଦେଶବାସୀ ଭୋଗ କରିଛନ୍ତି । ରାଜା 'ସତ୍ୟରେ ଆତଯାତ' ହେଉଥିବାରୁ ସକଳ ପ୍ରଜା 'ଧନେ ଗରିଷ୍ଠ' ହୋଇଥିଲେ । ଅଯୋଧ୍ୟାରାଜ୍ୟ ସୀମାରେ ରୋଗ ପଶୁନଥିଲା । ରାମଙ୍କ ସୀମାରେ ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ପଶୁନଥିଲା । ସେଠାରେ ପାପୀ କେହି ନଥିଲେ । ପୁରୁଷମାନେ କାମଦେବ, ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ରତି, ଦୁହିତାମାନେ ଗୌରୀ ପ୍ରାୟ ଶୋଭା ପାଉଥିଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଘରପାଦରେ ରହିଥିଲେ; ସତ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରୁ ନଥିଲେ । ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗ୍ର କିରଣରେ ଶୋଭା ପାଉଥିଲା । ସମସ୍ତଙ୍କ ଗୃହରେ ଜୟଶଙ୍ଖଧ୍ୱନି ଶୁଭୁଥିଲା । ବଧୂମାନେ ନିତ୍ୟ ଗୁରୁଜନ କଥା ମାନି ଆଡ଼ିତି ତୁଲନ୍ତି । ଲୋକେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରାସ ପାଉଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଅଚଳାଚଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଥିଲା । (ଲ: କା:)

ଆଚାରଶୀଳତା—ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାଙ୍କ ତିନି ଭାଇଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନଅର ଥିଲା । ସୀତା ଓ ତାଙ୍କ ତିନି ଭଉଣୀ ଦିନବେଳେ ଏକାଠାରେ ରହୁଥିଲେ; ରାତି ହେଲେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଉଥିଲେ ।

ବିଭାବେଳରେ ଯେଉଁ ବୃଦ୍ଧା ନାରୀମାନେ ସୀତା ଓ ତାଙ୍କ ଭଗିନୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଜନକପୁରରୁ ଆସିଥିଲେ ସେମାନେ ସୀତା ଓ ରାମଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ପୁରସ୍କୃତା ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସୀତାଙ୍କ ସେବାରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ରହିଥିଲେ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କୁ ବହୁ ଧନରତ୍ନ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ଭରତମୂଳେ ଚତୁରଙ୍ଗବଳ, ଶତ୍ରୁଘ୍ନମୂଳେ ଭଣ୍ଡାର ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ମୂଳେ ଅନ୍ତଃପୁର ରଖିଲେ । ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଦାୟିତ୍ୱ ଓ ପଦାଧିକାର ବଣ୍ଟନ ସୁଖଶାନ୍ତିର ପନ୍ଥା ।

ଗୁରୁଜନମାନେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲା ବେଳେ କନିଷ୍ଠମାନେ ବସିବା ଅନୁଚିତ । ବସିବାଠାରୁ ଉଠି ଠିଆ ହେବାକୁ ହୁଏ, ନମସ୍କାର କରିବାକୁ ହୁଏ । ଗୁରୁଜନମାନେ କଲ୍ୟାଣ କରନ୍ତି ।

ଏସନ ସମୟେ ଯାଇ ବାଲ୍ମୀକ ମୁନି
ଦେଖିଣ ତତକ୍ଷେ ଉଠିଲେ ଜନକ ଦୁଲଣୀ ।
ନମସ୍କାର କରି ଦେବୀ ହୋଇଲେକ ଉଭା
ସର୍ବ ସୁଲକ୍ଷଣୀ ସେ ଦିଶଇ ମହାଶୋଭା । (ଉ: କା:)

ମାତା ପିତା ନିଜର ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସବୁ ସହିବା ଉଚିତ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଶ୍ରମରୁ ଫେରାଇ ଆଣିବାକୁ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି କହୁଛନ୍ତି—

ଯେ ଯିସ ବୋଲିବ ତହିଁ ନ କରିବା ଛଳ
ଯାହାର ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ଏ ବେନି କୁମର ।
ଅନେକ ଦୋଷ ଥିଲେ ଯେ ସହିବା ଉଚିତ
ଯାଅ ଯା ଜାନକୀ ଘେନି ଆସ ତପୋବନୁ । (ଉ: କା:)

ଗୁରୁଜନମାନେ ପାଦରେ ଚାଲି ଯାଉଥିବା ବେଳେ କନିଷ୍ଠମାନେ ଯାନରେ ବସିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ସୀତାଙ୍କୁ ଫେରାଇ ନେବା ବେଳେ ରଥରେ ବସିବା ପାଇଁ ଭରତ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ ସୀତା କହିଲେ—

ବାଲ୍ମୀକ ମୁନି ଅଟନ୍ତି ମୋ ଧର୍ମପିତା
ଆବର ଅଟନ୍ତି ସେହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନବେତ୍ତା ।
ସେ ପାଦେ ଯିବେ କେମନ୍ତେ ଚଢ଼ିବି ମୁଁ ଯାନ
କିପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ରୁହି ନ କରୁ ଏମାନ । (ଉ: କା:)

ଏହିପରି ଅସଂଖ୍ୟ ବିଷୟରେ ଶୀଳତାର ବିଧାନ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ତାଙ୍କର ସାମାଜିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ସମ୍ୟକ୍ ବ୍ୟାପକ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ସହଜେ ଅନୁମେୟ ।

କବିଙ୍କ ସମାଜ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ—ବଳରାମ ଦାସ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ବିଷୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରାଚୀନ ବର୍ଣ୍ଣ-ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସମର୍ଥକରୂପେ ଦିଶୁଛନ୍ତି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସମାଜରେ ମୁନିଋଷିଙ୍କ ପଛକୁ ସମ୍ମାନର ଅଗ୍ର-ଅଧିକାର ପାଉଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ୱକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନରେ ଓ ସ୍ୱଧର୍ମରେ ରହିବା ପାଇଁ ରାଜାମାନେ ବହୁ ଦାନ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଙ୍ଗଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେବତାଙ୍କ ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ବେଦାଧ୍ୟୟନ, ଆଶୀର୍ବାଦ ପ୍ରଭୃତି କାମ ସେମାନେ କରୁଥିଲେ । ମିଥିଳାପୁରକୁ ରାଜା ଦଶରଥ ଯିବାବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସସମ୍ମାନ ବ୍ୟବହାର ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବେଦପାଠ ଓ ମଙ୍ଗଳସୂଚକ ଶ୍ୱେତକପୋତ ସ୍ଥାପନ ପ୍ରଭୃତି ଦଶରଥଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣଭକ୍ତି ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ସ୍ୱଧର୍ମପାଳନର ସୂଚନା ଦେଉଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅବଧ୍ୟ ଓ ବଧ କଲେ ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା ଦୋଷର ଭୀଷଣତା ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅବଧ୍ୟ ଥିବା ରାମଚନ୍ଦ୍ର-ପରଶୁରାମ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ୱବୃତ୍ତି ତ୍ୟାଗ କରି କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କଲେ ବଧ୍ୟ, ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କୁହାଯାଇଛି ।

କଳିଯୁଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅଧଃପତନ ଘଟିବା ଭବିଷ୍ୟତ୍‌ବାଣୀ-ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇଛି । କଳିଯୁଗରେ ଦରିଦ୍ର ଓ ବହୁକୁଟୁମ୍ବୀ ହେବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପକ୍ଷରେ ପୂର୍ବକୃତ ପାପର ଫଳ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା ।

(ସୁନ୍ଦରୀ—କଳ୍ପିଣୀ-ରାମ ସାକ୍ଷାତ)

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସେବା ରାଜାଙ୍କର କାମ୍ୟ ଥିବା ରାଜା ଦଶରଥଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବର ମାଗିବା ବିଷୟରୁ ଜଣାଯାଉଛି । ସ୍ୱଧର୍ମନିଷ୍ଠ ବିଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣ

ନିରପେକ୍ଷ ବିଚାରକ, ସତ୍ପରାମର୍ଶଦାତା, ଶୁଭାକାଙ୍କ୍ଷୀ ଓ ନିର୍ଭୀକ ସମାଲୋଚକ ହୋଇଥାଏ । ଏହି କାରଣରୁ ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ସେବକ ହେବାପାଇଁ ବର ମାଗିଥିଲେ ।

କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କର୍ମରେ ନିରତ ରହିବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ଅଛି । କ୍ଷତ୍ରିୟ ସ୍ୱଧର୍ମ ପାଳନ ନ କଲେ ରାଜ୍ୟ ଛାରଖାର ହୋଇଯାଏ, ପୃଥିବୀରେ ଅରାଜକତା ବ୍ୟାପିଯାଇ ବହୁବିଧ ଦୁଃଖ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ପ୍ରତାପରେ ପ୍ରଜାମାନେ, ସନ୍ଥମାନେ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହୁଅନ୍ତି । ବୈଶ୍ୟମାନେ ସଙ୍କୁଚିତ ଧର୍ମ୍ମ ବାଣିଜ୍ୟକୁ ଯେପରି ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିବେ ସେ ଦିଗରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାପାଇଁ ଦଶରଥଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡର ଶୂଦ୍ର ତପସ୍ୱୀ ଯୋଗୁଁ ଦେଶରେ ବିପ୍ଳବ ଘଟିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଶୂଦ୍ରମାନେ ତପସ୍ୟା କରିବା ନିଷେଧ ଥିବା ସୂଚନା ଦେଉଛି ।

କଳିଯୁଗରେ ନୃପତି, ବହୁକୁଟୁମ୍ବୀ, ବହୁତ ଗୋରୁର ମାଲିକ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଅଛିବ ପ୍ରଭୃତି ଜନ୍ମ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପାପର ଫଳ । କଳିଯୁଗରେ ରାଜା, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଅଛିବ, ବହୁକୁଟୁମ୍ବୀ, ବହୁ ଗୋ-ସ୍ୱାମୀ ଅମିତ ଅନାଚାରରେ ଲିପ୍ତ ହେବେ; ସ୍ୱ ସ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ ନ କରି ଆଳସ୍ୟପରାୟଣ ହେବେ । କବି କଳିଯୁଗରେ କାହିଁକି ଏପରି ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନଙ୍କର ଅଧଃପତନ ଘଟିବ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉଦାହରଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଲେଖା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ଅତି ଉଚ୍ଚ ସମ୍ମାନଜନକ, ସୁଖସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟର ଆଧାର ଯେ କଳିଯୁଗରେ କଳଙ୍କମୟ ହୋଇଛି ଏହା କବି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।

ବର୍ଣ୍ଣନାଚାତୁରୀ

ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା—କବିଙ୍କ ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ସରଳ । ଅତି ଅଳ୍ପ ସ୍ଥଳରେ ଉପମା ଓ ରୂପକର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ବେଶଭୂଷା ଓଡ଼ିଶୀ । ବହୁ ଚରିତ୍ର ରାଜବଂଶୋଦ୍ଭବ ଥିବାରୁ ଅଳଙ୍କାରାଦି ବେଶଭୂଷା ରାଜବଂଶୋପଯୋଗୀ ହୋଇଛି । ରାମ-

ଲକ୍ଷ୍ମଣାଦି ରାଜପୁତ୍ର, ସୀତାଦି ରାଜକନ୍ୟା, ରାବଣାଦି ରାଜାମାନଙ୍କର ବେଶ ସେମାନଙ୍କର ପଦାଧିକାର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଛି; ସେମାନଙ୍କ ଅଳଙ୍କାର ବହୁମୂଲ୍ୟ ମଣିମାଣିକ୍ୟାଦିରେ ଗଠିତ, ବସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ପାଟ ପୀତାମ୍ବର । ଅଳଙ୍କାର-ବହୁଳତା ବେଶବିନ୍ୟାସର ଚରିତ୍ରଗତ ଗୁଣ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୁବନେଶ୍ୱର, କୋଣାର୍କାଦି ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରରେ ଥିବା ପ୍ରସ୍ତରମୂର୍ତ୍ତିର ବିବିଧ ସୁନ୍ଦର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଳଙ୍କାର ଏହାର ନିଦର୍ଶନ । ବେଶବିନ୍ୟାସରେ କବି ଏହି ଧାରାହିଁ ରକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ।

ଗୁଣ ଅନୁସାରେ ରୂପକୁ ସୁନ୍ଦର କିମ୍ବା କୁତ୍ସିତ କରି କବି ଚିତ୍ରଣ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ମନ୍ଥରା, ସୂର୍ପଣଖା, ତାଡ଼କା ପ୍ରଭୃତି ଚରିତ୍ର କୁତ୍ସିତ ରୂପ ପାଇଛନ୍ତି, ରାମସୀତାଦି ଦିବ୍ୟ ରୂପ ପାଇଛନ୍ତି ।

କୁଳୋଚିତ ବେଶଭୂଷାର ବିବରଣ ମଧ୍ୟ କବି ଦେଇଛନ୍ତି । ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଋଷି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବେଶଭୂଷାଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଏହି ପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ।

ଗୁହ ଶବର ଓ ତାଙ୍କ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ରୂପ ଓ ବେଶଭୂଷାଦି ସେମାନଙ୍କର ଜାତି ଓ ମାଟିର ଅନୁରୂପ ହୋଇଛି । ବନବାସୀମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ବନଭୂମି-ପୃଷ୍ଠର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଛି । ବନବାସ କରିବା ପରେ ବନବାସର ଉପଯୁକ୍ତ ବେଶଭୂଷା ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତଦନୁରୂପ ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଯାପନ କରିଛନ୍ତି ।

ନାରୀ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ବହୁ ଅଳଙ୍କାରରେ ସେମାନଙ୍କୁ ମଣ୍ଡିତ କରିଛନ୍ତି । ରାମ ରାଜା ହେବାପରେ ସୀତାଙ୍କ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ସମ୍ଭାର ଗଠନ କରିଥିଲେ ତାହାର ତାଲିକାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଳଙ୍କାର-ମାନଙ୍କର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ହୁଏ ।

ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣ—ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରକୃତିଚିତ୍ରଣରେ କଳ୍ପନାର ବିଳାସକୁ ଅଧିକ ସ୍ଥାନ ଦେଇନାହାନ୍ତି, ବାସ୍ତବ ପ୍ରାକୃତିକ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ

କରିଛନ୍ତି । ଶତାଧିକ ପ୍ରାକୃତିକ ଚିତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ବନ, ଉପବନ, ନଦୀ, ସରୋବର, ସାଗର, ସନ୍ଧ୍ୟା, ପ୍ରଭାତ, ବସନ୍ତାଦି ଋତୁ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କବିଙ୍କ ପ୍ରକୃତି-ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ।

ଏହି ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣ କଲାବେଳେ ସେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇ ଯାଇଥିବାର ଜଣାଯାଉଛି । ବୃକ୍ଷ, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ, ନଦୀ, ସରୋବର ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିସ୍ତୃତି ରହିଛି । ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶତାଧିକ ବୃକ୍ଷ, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ ପ୍ରଭୃତିର ନାମକରଣ କରି ଏ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନର ପରିସର ବିସ୍ତୃତ ଥିବାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତି ଜଡ଼ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ତାକୁ ଜୀବନ୍ତ ଓ ମାନବିକ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରି କବି ମାନବ ହୃଦୟର ଛାୟାକୁ ପ୍ରକୃତି-ମୁଖଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ଉପମା ଓ ରୂପକର ଆକର ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଚିତ୍ରକୁ ମନୋରମ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଚିତ୍ରକୂଟ ବନରେ ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଚିତ୍ରକୂଟ ପର୍ବତର ବନକୁ ଏକ ଉପବନ ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ବନଟିକୁ ନନ୍ଦନକାନନ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ମଲ୍ଲୀ, ମାଳତୀ, ମନ୍ଦାର, ଟଗର, ବକୁଳ, କରୁଣା, କେତକୀ, ଜାଇ, ଯୂଇ, ଚମ୍ପା, ନାଗେଶ୍ୱର, ତରାଟ, ରଙ୍ଗଣୀ, ଛୁରିଅନା, ସେବତୀ, ଅଇଁଲା, କୁମୁଦ, କୁନ୍ଦଲତା, କଞ୍ଚନ, କନିଅର, ସୁନାରି, ରଙ୍ଗଲତା, କଦମ୍ବ, ମରୁଆ, କୁରୁବେଲୀ, କରବୀର, ଧାତୁକୀ, ବଧୂଲୀ, ନାଲିକଇଁ, ନୀଳଭୃଙ୍ଗରାଜର ନାମ ଦେଇ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ପୁଷ୍ପମଣ୍ଡିତ ତରୁଶୋଭାର ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଫୁଲ ଫଳରେ ଗରବ ବହିଛନ୍ତି ତରୁ । (ଅ: କା:)

କବି ବହୁ ବୃକ୍ଷର ନାମ ମଧ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଟଭା, କେଉଟ, କଇଥ, କେନ୍ଦୁ, ନାରଙ୍ଗ, ଲେମ୍ବୁ, ଜାମୁ, ଜମ୍ବିଳ, ହାଡିଆ, ଆଙ୍କୁ, ପଣସ, କଦଳୀ,

ଆମ୍ର, ଏଳାଇଚ, ବଟ ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷ ପର୍ବତକୁ ବେଢ଼ି ରହିଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦନ, ରକ୍ତଚନ୍ଦନ, କଣ୍ଟିସିଙ୍ଘ୍, ପୁଟି ପ୍ରଭୃତିରେ ବନ ଶୋଭା ପାଉଛି । ବାଉଁଶ ବଣର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନାହିଁ କି ମଶାର ଅଭାବ ନାହିଁ ।

ଏ ଆଦି ବୃକ୍ଷରେ ଶୋଭା ପାଉଛି ଯେ ବଣ
ବାଉଁଶ ବଣ ଭିତରେ ମଶା ଭଣ ଭଣ । (ଅ: କା:)

ମନ୍ଦାକିନୀ ନଦୀ ଝରଝର ହୋଇ ବହିଯାଉଛି । ହଂସ କରଣ୍ଡିକ ଜଳରେ କେଳି କରୁଛନ୍ତି । ହିଙ୍ଗୁଳି ପକ୍ଷୀ ନଦୀ ତୀରରେ ମିଳି ଖେଳୁଛନ୍ତି । ପାଶରେ 'ଶୁକଶୁକୀ' ମିଳି ଭାଷୁଛନ୍ତି । ଭ୍ରମରମାନେ ଫୁଲ ଉପରେ ଉଡ଼ୁଛନ୍ତି । କପୋତ-କପୋତୀ ନଦୀକୂଳରେ ଚରୁଛନ୍ତି । ପାଣିକୁଆ କାପରଖାଇ ଯୋଡ଼ା ଯୋଡ଼ା ହୋଇ ଖେଳୁଛନ୍ତି । ହରଡକଡ଼ା, ବଳାଙ୍ଗୀ, ଘିରଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ବୁଡ଼ି କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଛନ୍ତି । ଶତାଧିକ ପଶୁପକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ମାନବ ହୃଦୟର ଶାନ୍ତ କୌତୁକପ୍ରିୟ ମନୋବୃତ୍ତିର ଛବିକୁ ଧାରଣ କରିଛି । ରାମସୀତା ବନବିହାରରେ ଉତ୍ସୁକ ହୋଇ ଆନନ୍ଦ ଚିତ୍ତରେ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ପ୍ରକୃତିଦେବୀର କୋଳରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ଏମାନଙ୍କ ବିହାରରେ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରି ଅଭିନନ୍ଦନ ଜଣାଇଛି ।

(ରାମ) ବଇଦେହୀ କପାଳରେ ଚିତା ଦେଲେ ନେଇ
ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉପରେ କି ଅରୁଣ ଶୋଭା ପାଇ ।
ଏସନକ ସମୟରେ ବହିଲା ପବନ
ବୃକ୍ଷୁଁ ପତ୍ର ଝଡ଼ି ପଡ଼ନ୍ତି ଯେ ଅନୁକ୍ଷଣ ।
ରାମ ସୀତାଙ୍କ ଉପରେ ଫୁଲ ଯେ ପଡ଼ଇ
ଦେଖି ମଇଥିଲୀ ବେନିକର ଯେ ଯୋଡ଼ଇ ।

ସୀତା ଏହାର କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ରାମ ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି—

ଭୋ ସଖି ତୋହର ମୋହର ଯେ କେଳି କରୁ
ଆନନ୍ଦେ ପୁଷ୍ପ ଅଞ୍ଜଳି ଦିଅନ୍ତି ଏ ତରୁ ।

ଏହି ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ପୁଣି ରାବଣଦ୍ୱାରା ସୀତାହରଣ ହେବାପରେ ଦୁଃଖକାତର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସୁନ୍ଦର ଦିଶୁନାହିଁ । ବିରହୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଋତୁରାଜ ବସନ୍ତର ଅପାର ସମ୍ଭାର, ଶତ୍ରୁପରି ଦୃଶ୍ୟ ହେଉଛି । ତାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଦହନ କଲାପରି ଜଣାଯାଉଛି । ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ତାଙ୍କପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳା ନହୋଇ ପ୍ରତିକୂଳ ମନୋଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛି । ସୀତାଙ୍କୁ ରାବଣ ନେଇଯିବା ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱ କୁଟୀରକୁ ଫେରିଆସି ଶୋକ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀ ଓ ପଞ୍ଚବଟୀବନକୁ ଦୋଷ ଦେଇଛନ୍ତି । ପର୍ବତ, ଲତା, ପୁଷ୍ପ ଓ ବୃକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେମାନେ ସୀତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିପାରି ନଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଦୋଷ ଦେଇଛନ୍ତି—

ପତ୍ରଘର ଗୋଟିକ ଗଢ଼ିଲେ ରଘୁନାଥ
ତୋତେ ଆଶ୍ରେକରି ମୁଁ ହୋଇଲି ଅନାଥ ।
ରେ ପଞ୍ଚବଟୀ ବନ ତୁ ଏହା ମୋତେ କଲୁ
ପତ୍ନୀଭ୍ରଷ୍ଟ କଷ୍ଟ ମୋତେ ତୁହି ତ ବହିଲୁ । XX
ଆହେ ବୃକ୍ଷମାନେ ତୁମ୍ଭେ ସମସ୍ତେ ହେ ଦେଖ
ନିରେଖ ଜନ ପ୍ରାୟେକ ହୋଇଲି ଅରକ୍ଷ । XX
ରଖି ନପାରିଲ ଯେ ମହତ ଜନ ହୋଇ
ଅନାଥ ହୋଇଣ ଏବେ ଯାଉଅଛି ମୁହିଁ । (ଆରଣ୍ୟକ)

ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ପମ୍ପା ସରୋବର କୂଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିଶ୍ରାମ ନେଇଥିଲେ । ସରୋବରଟି ବସନ୍ତଋତୁ ଯୋଗୁଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୋଭା ଧାରଣ କରିଛି । ଏକେ ତ ବସନ୍ତ ଋତୁ, ସେଥିରେ ପୁଣି ସୁଶୀତଳ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ତରୁଚ୍ଛାୟାମଣ୍ଡିତ ସରୋବର ସହଜେ ବିରହୀ ମନପ୍ରାଣକୁ ଆକୁଳିତ କରିବ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବସନ୍ତ ପବନର ସ୍ପର୍ଶରେ କାମଶରରେ ବିଦ୍ଧ ହେଲେ । ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାରକରି ତାଙ୍କର ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଅବସ୍ଥାର ଅନୁରୂପ ଭାବନା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।

ସର୍ବଦା ହିଁ ସେ ବନରେ ବହଇ ବସନ୍ତ
ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଘାରଇ ଯେ ବିଷମ ଜ୍ୱର ତ । (ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡ)

ପ୍ରକୃତିଚିତ୍ରଣକୁ କବି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିବରଣମୂଳକ କରିଛନ୍ତି । ପୁରାଣରେ ପ୍ରକୃତିଚିତ୍ରଣରେ କାବ୍ୟ-ଛଟା ଆଶା ନ କରିବା ହିଁ ଉଚିତ; କାରଣ ପୁରାଣକାର ଘଟଣାର ବିବରଣ ଦେବାରେ ହିଁ ପ୍ରଧାନତଃ ନିଜକୁ ଲିପ୍ତ ରଖିଥାଆନ୍ତି ।

ଋତୁବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ବାସ୍ତବ ଦୃଶ୍ୟକୁ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ପମ୍ପା ସରୋବରରେ ବସନ୍ତ, ମାଲ୍ୟବନ୍ତ ପର୍ବତରେ ବର୍ଷା ଓ ଶରତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଛି ।

ବସନ୍ତ ଋତୁରେ କବି ନାନା ପୁଷ୍ପ ଫୁଟାଇଛନ୍ତି, ଭ୍ରମରଗୁଞ୍ଜନ ସବୁବେଳେ ଶୁଣାଯାଉଛି । ବସନ୍ତ ପବନ ଧୀରେ ଧୀରେ ବହି ବିରହୀ ପ୍ରାଣକୁ ଆକୁଳ କରୁଛି ।

ବର୍ଷା ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମାଲ୍ୟବନ୍ତ ପର୍ବତ ଉପରେ ଜଳଧର ଆକାଶରେ ଉତ୍ସବ କରୁଛି । ଘଡ଼ଘଡ଼ି କରି ବିଜୁଳି ମାରୁଛି । ହାତୀଶୁଣ୍ଢ ପରି ରୂପ ଧାରଣ କରି ମେଘ ଗର୍ଜ୍ଜନ କରୁଛି । ନିର୍ଘାତ ଶବ୍ଦ କରି ଚଡ଼କ ମାରୁଛି । ପୂର୍ବଦିଗର ମେଘ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଯାତ୍ରା କରୁଛି ।

ଦକ୍ଷିଣ ମେରୁର ଯେ ସମୁଦ୍ର ପାଣି ତୋଳି
ଉତ୍ତର ଦିଗକୁ ହଂସେ ଜଳ ଘେନି ଚଳି ।
ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଉଇଁ ଅଛଇ ଯେ ଘନଘନ
ଅସ୍ତକାଳେ ଆଦିତ୍ୟ ଦିଶଇ ରଙ୍ଗବର୍ଣ୍ଣ ।
ଦିବସେ ମଣ୍ଡଳାକାର ଗ୍ରାଜିରେ କୁହୁକ
ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପବନ ଯେ ବହଇ ଝାଙ୍କ ଝାଙ୍କ । × ×
ନିର୍ମ୍ମଳ ଗଗନେ ଯେ କ୍ଷଣକେ ମେଘ ଉଇଁ
ପୁଣି ହିଁ ଗର୍ଜିଣ ସେ ଶୂନ୍ୟରେ ଆଚ୍ଛାଦଇ । × ×
ବୃକ୍ଷମାନେ ପଲ୍ଲବନ୍ତି କଅଁଳନ୍ତି ଲତା
ମୟୂର ଚଢ଼ାଇ ଯେ ମଦନେ ଉନମତ୍ତା । × ×

ଏ ଦୁଃସହ ବର୍ଷା କାଳରେ ବିରହୀ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରିୟାର ଚିନ୍ତା ସ୍ଥାନ ପାଇ ପ୍ରାଣକୁ ଆକୁଳ କରୁଛି ।

ହେ ସଖି ଜାନକୀ ଗୋ କେଉଁଣ କତି ଗଲୁ
ଘୋର ବରଷାରେ ସିନା ମୋତେ କଷ୍ଟ ଦେଲୁ । (କ: କା:)

ରାମସୀତାଙ୍କ ବନବିହାର—ବନରେ ରାମ-ସୀତାଙ୍କ କେଳି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଯୋଧ୍ୟା କାଣ୍ଡରେ କବି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଦୀର୍ଘ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାମ-ସୀତାଙ୍କ କେଳି ଜୀବନ୍ତ ଓ କୌତୁକପ୍ରଦ ହୋଇଛି । ବନର ବିବିଧ ଲତା, ବୃକ୍ଷ, ପୁଷ୍ପ, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ କବିଙ୍କ ପ୍ରକୃତି-ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣର ଗମ୍ଭୀରତା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ।

ରାମ-ସୀତାଙ୍କ କେଳି ଯୁବସୁଲଭ ହୋଇଛି ଏବଂ ପାଠକର ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ଚିତ୍ରଟି ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ଦେଖାଯାଉଛି । ଏଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ର କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

ତହୁଁ ବେନି ହାତ ଧରାଧରି ହୋଇ ଯାନ୍ତି
ହୁଡ଼ି ଥୋଇ ରାମ ଯାଇଁ ବନେ ଲୁଚି ଯାନ୍ତି ।
ଫୁଲ ଲତା ତଳେ ରାମ ବସିଲେକ ଯାଇଁ
ଡିମିରି ଗଛ ଉପରେ ରାମ ଉଭା ହୋଇ ।
ସୀତାଦେବୀ ଦେଖି ନାସାରେ ଯେ ହସ୍ତ ଦେଲେ
ଦେଖିଲି ଦେଖିଲି ବୋଲି ସୀତା ଯେ ବୋଇଲେ ।
ଶୁଣିଣ ଶ୍ରୀରଘୁନାଥ ଅଇଲେ ଓହ୍ଲାଇ
ବେଗୁନିଆ ବୁଦାରେ ରହିଲେ ଲୁଚି ଦେଇ ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ବାସଙ୍ଗ ବଣ ଭିତରେ ରାମ ପଶି ଲୁଚି ରହିଲେ, ସୀତା ସେଠାକୁ ଯାଇ ଠାବ କଲାରୁ ଦୁହେଁ ହସାହସି ହୋଇ କରତାଳି ଦେଲେ, ପୁଣି ଦୁହେଁ ଫୁଲ ତୋଳି ଫୁଲ ମରାମରି ହେଲେ । ପାରାଯୂଥକୁ ଦେଖି ପାରା ଧରିବା ପାଇଁ ସୀତା ଗୋଡ଼ାଇଲେ । ପାରା ଉଡ଼ିଗଲେ; ଧରି ନପାରିବାରୁ

ରାମ ସୀତାଙ୍କୁ ହାସ୍ୟରେ 'ଧରି ପାରିଲ ନାହିଁ' ବୋଲି କହି ହସିଲେ । ସୀତା କହିଲେ, "ମୁଁ ପକ୍ଷୀ ହୋଇ ଉଡ଼ି ପାରୁଥିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଧରି ଆଣନ୍ତି ।" ରଘୁନାଥ ଏହା ଶୁଣି ହସିଲେ । ଏହିପରି ବହୁ କୌତୁକ ଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କବି ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବିତ୍ୱଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ସରଳ, ତଥ୍ୟ-ସମ୍ବଳିତ, ଅଳଙ୍କାର-ବର୍ଜିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମନୋମୁଗ୍‌ଧକର ହୋଇଛି ।

ବନବିହାର ସମୟରେ ପବନ ବହିବାରୁ ଦୁହିଙ୍କ ଉପରେ ବୃକ୍ଷରୁ ପୁଷ୍ପ ଝଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ସୀତା ଏହା ଦେଖି କରଯୋଡ଼ି ରାମଙ୍କୁ କାରଣ ପଚାରିଲେ । ରାମ ସହାସ୍ୟ ବଦନରେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ—

ହେ ସଖି ତୋହର ମୋହର ଯେ କେଳି କରୁ
ଆନନ୍ଦେ ପୁଷ୍ପ ଅଞ୍ଜୁଳି ଦିଅନ୍ତି ଏ ତରୁ ।

ଖାଦ୍ୟ—ଭରଦ୍ୱାଜ ଆଶ୍ରମରେ ଭରତଙ୍କୁ ଋଷିମାନେ ଯେଉଁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିଥିଲେ ସେଥିରେ ଖାଦ୍ୟର ପରିପାଟୀ ସଙ୍କୋଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଉଣା ଅଧିକରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଘରେ ଚଳେ । ଏହା ଭୋଜିରେ କାଙ୍ଗାଳ ଖାଦ୍ୟର ଚିତ୍ର ମାତ୍ର । ଋଷି ମାୟାରେ ବହୁ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ସର୍ଜ୍ଜନା କରି ଅଭ୍ୟର୍ଥନାରେ ଲଗାଇଥିଲେ । ମାୟା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ରୋଷେଇ କରି ପରଷିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଭୋଜିରେ ରୋଷେଇ କରିବା ଓ ପରଷିବା କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ରୀତି ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଜଣାଯାଉଛି । ବସା, ଘୃତ, ଅଦା, ଲୁଣ ଦେଇ ନିରାମିଷ, ଆମିଷ ବହୁ ପ୍ରକାର ତିଅଣ କଲେ । ହେଙ୍ଗୁ, ଜୀରା, ମରିଚ ଦେଇ ନଡ଼ିଆ, ଦୁଧ, ଛେନା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପିଷ୍ଟକ ଘୃତପାକରେ କଲେ । ମାଛ ମାଂସର ଛଡ଼ା, ଝଡ଼ା ତିଅଣ, କ୍ଷୀରି, କ୍ଷୀରିପା, ଶାକର ପରଷିଲେ । ପଣା, ପଇଡ଼ ବହଳ ଯାଚି ଦେଲେ ।

ନାଡ଼ୁ, ସରପୁଳି, ଆରିସା, ଛେନାପୁରି, କାକରା, ଛେନାଲଡ଼ୁ, ମାଲପୁଆ, ପୁରି, ସଜମରି ଘିଅ ବଡ଼ାରେ ଆଣି ଦେଲେ । ଗଜା, କଚୁରି, ପଣସଖୋସା, ବରିବଡ଼ା, କୋରା, ରସଗୋଲା, ଅମୃତରସାବଳୀ, ମଣ୍ଡା, ନାନମାନ,

ଅମୃତପାଣି କଦଳୀ ଦେଲେ । ଝୁମ୍ପା ଝରରେ ନାନା ତୀର୍ଥଜଳ ଆଣି ଦେଲେ । ପଣସିଆ ମଣ୍ଡା, ଲବଣୀ, ପାଣି, ପଣା, ଫେଣା, ଖୁଡ଼ୁମୁଆ ପ୍ରଭୃତି ଖାଇ ଖାଇ ଲୋକେ ତୁଷ୍ଟା ହୋଇଗଲେ ।

ଏହିପରି ବହୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ପରଷିଲେ । "ନାସ୍ତି କରନ୍ତେ ବଲାଇ ପାନେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।" ଖାଇବା ଲୋକଙ୍କ ଏକ ଦୃଶ୍ୟ—

କନ୍ତାର ବଙ୍ଗାଳ କୁଣିଆସ୍ତି ଯେ କଂସାସ୍ତି
ପରଷନ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭଜା ତରକାସ୍ତି ।
ଯେ ଯାହା ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ସେ ତାହା ପାଆନ୍ତି
ଲୋଖି ପେଟୁ ଲୋକେ ଯେ ଲୋଭେଣ ଖାଇଯାନ୍ତି ।

ପୁଣି ହାତୀଙ୍କ ପଗଡ଼ି ଓ ଘୋଡ଼ାଙ୍କ ବାରୁଆଲ ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ଖାଇ ମତୁଆଲ ହେଲେ ।

ମାହୁନ୍ତ ଯାଇ ଘୋଡ଼ାର ପିଠିରେ ଯେ ବସି
ହାତୀ ପିଠିରେ ଯେ ବାରୁଆଲ ବସେ ଆସି ।
ଆନନ୍ଦ ହୋଇଣ ଯେ ଡାକନ୍ତି ସୁଖ ପାଇ
ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରକୁ ଆଉ ଆମ୍ଭେ ଯିବା ନାହିଁ । (ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡ)

ଅଭ୍ୟର୍ଥନାଠାରୁ ଭୋଜନ ଶେଷରେ ପାନ, ବାଉଁଆ, ଅତର, ଚନ୍ଦନ ଦେଇ ବିଦାକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ସ୍ଥିତି କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି । ଖାଦ୍ୟର ବହୁମୂଲ୍ୟତା ଓ ସଂଖ୍ୟାର ବହୁଳତା, ବିଭିନ୍ନତା ଏକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଆର୍ଥିକ ସ୍ୱଚ୍ଛଳତାର ପରିଚୟ ଦେଉଛି । ଏହି ଖାଦ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ କିୟଦଂଶରେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଚଳୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ଯୁଦ୍ଧ—ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡରେ ଦେବାସୁର ଯୁଦ୍ଧ ଲେଖିବା ସ୍ଥଳରେ କବି ଭୟାନକ ରସ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାବଣ ସ୍ୱର୍ଗପୁରକୁ ଧାଡ଼ି ଦେବା ପରେ ଦେବ ଓ ଅସୁରମାନଙ୍କ ବଳ ସମ୍ମୁଖସମରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଅସୁର ସେନା ସ୍ୱର୍ଗରେ ମହାଉତ୍ପାତ ସୃଷ୍ଟି କଲେ,

ସବୁ ଉଜାଡ଼ କଲେ, ବିବିଧ ପଦାର୍ଥ ଚୂର କଲେ, ମେଢ଼ ମଣ୍ଡପ ଦେଉଳମାନଙ୍କୁ ଭାଙ୍ଗିଲେ । ଯେ ସମ୍ମୁଖରେ ପଡ଼ିଲା ତାକୁ ଧରି ମାରିଲେ । ଅସୁରସୈନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ନାନା ଅସ୍ତ୍ର ଧରି ଅନର୍ଗଳ ଦୀର୍ଘ ରଡ଼ି ଛାଡ଼ି କୋଳାହଳ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ।

ଏସନକ ସମୟେ ମିଳିଲା ଦେବ ଇନ୍ଦ୍ର
ଦେବ ଦାନବଙ୍କର ଯେ ବାଜିଗଲା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ।
ମାର ମାର ବୋଲି ଇନ୍ଦ୍ର ଧାଇଁଲେକ ବେଗେ
ଦେଖିଣ ଦଇତ ବଳ ପଳାଇଲେ ବେଗେ ।
କୋଣେ ପରିଯନ୍ତେ ଭାଙ୍ଗି ପଳାଇଲେ ପୁଣି
ରଥ ଧୁଆଁଇଣ ଯେ ଧାଇଁଲା ବଂଶପାଣି ।
ସୁରଗଣଙ୍କ ମୁଖେ ଦଇତେ ପଡ଼ିଲେ
ଦେଖିଣ ବିବୁଧଗଣ ତାହାଙ୍କୁ ମାଇଲେ ।
ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭିଲେ କଶ୍ୟପଗଣେ ।
ଛେଲି ଚକ୍ର ନାରାଚ ପେଷିଲେ ଘନଘନ ।
ରଣଗୋଳ ଧନ୍ଦୋଳ ବାଜିଲା ଦୁଇ ବଳ
ପାସ୍ତେ ନ କାଢ଼ନ୍ତି ଯେ ସମର ମହାବେଳ ।
କ୍ଷଣ କ୍ଷଣ କରେ ଯେ ଶୁଭଇ ଘୋର ନାଦ
ବିକଟାଳ ହୋଇଣ ବାଜୁଛି ରଣ ବାଦ୍ୟ ।
ଦେବେ ଦାନବେ ହୋଇଲେ ମିଶାମିଶି
ଧାଇଁ ଧରାଧରି ମରାମରି ଘଷାଘଷି ।
ଶସ୍ତ୍ରେ ଶସ୍ତ୍ର ବାଜିଣ ହୁଅଇ ପରତାଳ
ସବୁରି ଦେହରୁ ବାହାରଇ ଶ୍ରମଝାଳ ।
ଏକକୁ ଆରେକ କେହି ନ ଘୁଞ୍ଚନ୍ତି ପାସ୍ତେ
ଏମନ୍ତେ ଗୋଳଯୁଦ୍ଧ ଯେ ଭଜ ଘଡ଼ି ଯାଏ ।
ରକତ ସମୁଦ୍ର ଯେ ବହିଲା ସୁରପୁରେ
ମଢ଼ା କୁଢ଼କୁଢ଼ ଯେ ପଡ଼ିଲେ ନିରନ୍ତରେ ।

ଦେବନ୍ତ ବଳରୁ ଅନେକ ବଳ ତହିଁ ମଲେ
ରଥ ଗଜ ଅଶ୍ୱ ଯେ ଅନେକ କ୍ଷୟଗଲେ । (ଉ: କା:)

ଗୋଳଯୁଦ୍ଧର ଚିତ୍ରଟି ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି । ପଛକୁ ହଟି ପୁଣି ନ ଘୁଞ୍ଚି ଯୁଦ୍ଧ କରିବା କୌଶଳ ଏଥିରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ଘୋର ସମର ସମୟରେ ରଣବାଦ୍ୟ ବାଜୁଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାପାଇଁ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସମ୍ମୁଖ ସମରରେ ଦୁଇପକ୍ଷ 'ମିଶାମିଶି' ଅବସ୍ଥାରେ ଯୁଦ୍ଧର ଗତି ଓ ଅବସ୍ଥା କବି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଉଭୟ ପକ୍ଷ ସମଭାବରେ ବଳିଷ୍ଠ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ହିଁ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଯୁଦ୍ଧ ସମ୍ଭବ ।

କବି ରାମାୟଣର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଯୁଦ୍ଧର ବହୁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି । ରାମ-ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲଙ୍କାରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷ ସୈନ୍ୟସମାବେଶର ପରିପାଟୀ, ଲଙ୍କାଗଡ଼ର ରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବର୍ଣ୍ଣନା, ବିବିଧ ବୀରଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ କବି ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ବହୁ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରର ନାମ ଓ ବ୍ୟବହାର ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

ସମ୍ମୁଖସମର, ଗୋଳଯୁଦ୍ଧ, ମଲ୍ଲଯୁଦ୍ଧ, ମାୟାଯୁଦ୍ଧ, ନାରାଚଯୁଦ୍ଧ, ରଥଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ବହୁପ୍ରକାର ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ବଳରାମ ଦାସ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ସେ ଭୟାନକ ରସସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଅସୁରସେନା ଭାଙ୍ଗି ପଳାଇବାରୁ ରାବଣର ପୁତ୍ର ମେଘନାଦ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ପୁନର୍ବାର ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍ସାହିତ କଲେ—

ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ବୋଇଲେ, ରେ ମୋର ପଛେ ଆଅ
ନିସତ ହୋଇଣ ସଂଗ୍ରାମରୁ ନ ପଳାଅ ।
ଲଙ୍କାଗଡ଼ ତୁମ୍ଭର ଅଛଇ କେତେ ଦୂର
ଗଲେ ଯାଇ ନ ପାରିବ ହାଦେ ତୁମ୍ଭେ ଘର । (ଉ: କା:)

ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦେଲେ ଶତ୍ରୁ ହାତରେ ମରଣ ସୁନିଶ୍ଚିତ; କାରଣ ସ୍ୱଦେଶ ବହୁ ଦୂରରେ ଥିବାରୁ ନିରାପଦରେ ଫେରିଯିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହି ବାସ୍ତବ କାରଣଟି ସମର-କୌଶଳ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ; ସେନାପତି ସମୟ ଓ ସ୍ଥାନର ଅବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିବିଧ ଉପାୟରେ ସଂଗଠନ କରନ୍ତି । ମେଘନାଦ ଏଥିରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହେଉଥିବା ସୈନ୍ୟ ପୁଣି ସେନାପତିଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ନାମ—ବଳରାମ ଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବିବିଧ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର, ପାଶୁପତାସ୍ତ୍ର, ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଧାନ । ଶସ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟାରେ ଜୟା ଓ ବିଜୟା ଏ ଦୁଇ ମନ୍ତ୍ର ସାର । ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଅଭିମନ୍ତ୍ରିତ କରି ଶର ପେଷିଲେ ଅବ୍ୟର୍ଥ ହୁଏ ।

ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ର, ଶିବଙ୍କ ପାଶୁପତାସ୍ତ୍ର । କବି କେତେକ ବାଣର ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି; ଯଥା:—ଶୂଳ, ଗରୁଡ଼, ପନ୍ନଗ, କାଳପାଶ, ବିମନ, ମୋହନ, ସୋମକାନ୍ତ, ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ, ନୀଳଭୁଜ, ଶୋଷଣ, ସୂର୍ଯ୍ୟଆଭା, ସାବିତ୍ରୀ, କାଳାନଳ, ଚନ୍ଦ୍ର, ବଜ୍ରମୂନା, ସପ୍ତଧାରା, ପଞ୍ଚଶାଖା, ତ୍ରିକେନା, କୁନ୍ତ, ଯଷ୍ଟି, କେଶର, ମନଭେଦୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଗଦା—ଲୌହମୟ ଗଦା, କାଳଗଦା, କୌମୋଦକୀ ଗଦା, ଅଜୟ ଗଦା । ପାଶୀ—ବ୍ରହ୍ମପାଶୀ, କାଳପାଶୀ, ନାଗପାଶୀ, ଜଳପାଶୀ ।

ଗୁହକଙ୍କ ଅନୁଚର ସହ ଯାତ୍ରା—ଗୁହକ (ଗୁହକ) ଶବର ଗଙ୍ଗାନଦୀ କୂଳ ନିକଟସ୍ଥ ଶୃଙ୍ଗବେରପୁରର ରାଜା । ସେ ନିଜର ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତଙ୍କୁ ଧରି ଜାତୀୟ ବେଶରେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ଗୁହକ ଓ ତାଙ୍କର ଅନୁଚରମାନଙ୍କ ଜାତୀୟ ବେଶଭୂଷଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କବି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାକୁ ଜୀବନ୍ତ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କର ବେଶ 'ବିପରୀତ' । କାହା କର୍ଣ୍ଣରେ ତାଡ଼ି, ପୁଞ୍ଜି ପୁଞ୍ଜି ବନ୍ଧିଆ, ଲଲାଟରେ ଗୁଞ୍ଜାମାଳ ବନ୍ଧା । କେହି ବାହାରେ ଜୁଡ଼ା ବାନ୍ଧିଛି ତ

କେହି ମୁଣ୍ଡରେ ଖୋସା ପାରିଛି । କାହା କଣ୍ଠରେ ମନ୍ଦାର ଫୁଲ ଶୋଭାପାଉଛି । କିଏ ବା ଗୁଞ୍ଜାକାଇ କାଣିକଉଡ଼ି ମାଳମାଳ କରି କଟିରେ ବାନ୍ଧିଛି । ଆଉ କାହା ଅଣ୍ଟାରେ ଘଣ୍ଟମାଳ ଧ୍ୱନି କରୁଛି । କାହାର ଚରଣରେ ଘାଗୁଡ଼ି ବନ୍ଧା ହୋଇ ଶବ୍ଦ କରୁଛି । କାହାର କେଶ ଖାଙ୍କର, ଆଖି ଡିମାଡିମା ହୋଇଥିବାରୁ ଭୟଙ୍କର ଦେଖାଯାଉଛନ୍ତି । କାହାର ନଖ ଅନ୍ୟର ଦେହରେ ଲାଗୁଛି । ବିଭୂତି, ରଙ୍ଗମାଟି, ଇଟାମାଟିରେ ଦେହକୁ ରଙ୍ଗେଇଛନ୍ତି । ଗବ ତେଲ ସରସର ହୋଇ କାହା ମୁଣ୍ଡରେ ଲାଗିଛି । କାହାର କାନ୍ଧାର ଝାପା ବୁଝା ଯାଉନାହିଁ ।

କେହି ଲଟା ଗୁଡ଼ିଆଇ ହୋଇଥାଏ ପାଏ
ହାତଭଙ୍ଗା ଡାଳକୁ ଯେ ଝିଙ୍କିଣ ଥୋକାଏ ।
ଧାମଣା କାଠର କେହି କରିଣ କୋଦଣ୍ଡ
ଗୋରୁଚର୍ମ ତୂଣୀ ଯେ ନାହାଳ ବେନି କାଣ୍ଡ ।
ଏକ କରେ କୁଠାର କେ ଧନୁ କରେ ଘେନି
କେ କରେ ଘେନି ଅଛଇ ଝାଙ୍ଗି ଡାଳ ବେନି ।
ମୂଷଳ ମୁଦ୍‌ଗର ଶର ଯାଠିକ ପ୍ରହାର
ସିକଳ ଲଗାଇ କେହି କୁକ୍‌କୁରକୁ ଧରି ।
ଅଣ୍ଟାର ମେଖଳା କେହି କିଙ୍କିଣି ଝୁଙ୍କନ୍ତି
ତୂଣୀରରୁ କାଣ୍ଡେକ କାଢ଼ିଣ ସଳଖନ୍ତି ।
କାଳଗିର କରଇ କେ ବାଟେ ଯାଉଁ ଯାଉଁ
ମାରମାର ବୋଲି କେ ଯୁଝନ୍ତି ଧାଉଁ ଧାଉଁ । (ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡ)

ବନବାସୀର କେଶ ପ୍ରସାଧନ, ବେଶ, ଅଳଙ୍କାର, ଖୋସା, ଯୁଦ୍ଧବେଶ, ଯାହା ବା ଶୋଭାଯାତ୍ରାର ଗତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନାଟିଏ ଦେଇଛନ୍ତି । ଚିତ୍ରଟି ଏଡ଼େ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି ଯେ ମନେ ହେଉଛି ସତେ ଯେପରି ଶୋଭାଯାତ୍ରାଟି ଆମ ଆଖି ଆଗରେ ଚାଲିଯାଉଛି ।

ବନବାସୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନାଗରିକଙ୍କ ସହିତ ତୁଳନାରେ ଧନ, ସଭ୍ୟତା, ପ୍ରସାଧନ ପରିପାଟୀ ପ୍ରଭୃତି ବେଶି ଅନୁନ୍ନତ ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ 'ମ୍ଲେଚ୍ଛ' ଓ 'ବିପରୀତ' ବେଶଧାରୀ ବୋଲି କବି ଲେଖିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଗୋରୁଚର୍ମର ତୃଣ ଓ ନାହାଳ ଏବଂ ମାଂସକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ପୋଡ଼ି ଖାଉଥିବା ଆଗ୍ରହରୁ ଏମାନଙ୍କୁ 'ମ୍ଲେଚ୍ଛ' କହୁଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଏହିମାନେ ହିଁ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟପାତ୍ର ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଗୁହକ ଓ ତାଙ୍କ ଅନୁଚରମାନଙ୍କର ସରଳ ପ୍ରାକୃତିକ ଜୀବନ ଓ ନିଷ୍କପଟ ହୃଦୟର ଜୀବନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କବି ଏହାକୁ ଆଦର୍ଶ ରୂପରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିବା ମନେ ହୁଏ । ରାମ ରାଜା ହେବା ପରେ ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ଗୁହକଙ୍କୁ ଅତି ସମ୍ମାନଜନକ ସ୍ଥାନ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସରଳ ବନବାସୀଙ୍କ ପ୍ରତି କବି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ଥିବା ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

ନୀତିବାକ୍ୟ—ବଳରାମ ରାମାୟଣରେ ସହସ୍ରାଧିକ ନୀତିବାକ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ବାସ୍ତବମୂଳକ ହୋଇଛି । ମାନବ ଜୀବନର ବହୁ ବିଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ଅଭିଜ୍ଞତା ଥିବାରୁ ନୀତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ରୂପକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି ।

(୧) ଦୁଷ୍ଟ ଲୋକଙ୍କୁ ଭରସ କଲେ ପାଇ କାର୍ଯ୍ୟ । (ସୁ: କା:)

(୨) ଡମ୍ବାର ଭଳଙ୍କ ଜାଣ ଆମ୍ବିଳରେ ଯାଇ
ମନ୍ଦ ଲୋକକୁ ହିଁ ତ କେବେହେଁ ଭଲ ନୋହି ।
ସନ୍ଥ ଲୋକଙ୍କୁ ଯେ ଦେବ ନ କରିବ ମାୟା
ମାୟା ପାଇ ଯେ କମ୍ପଇ ତାର ନିଜ କାୟା ।
ଖଳ ଲୋକଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସି କହି ହୁଅନ୍ତି ଟାଣି
ଭୟ ଦେଖାଇଲେ ସେ କହନ୍ତି ମଧୁବାଣୀ । (ସୁ: କା:)

(୩) ପରଜା ସୁଖେ ରହିଲେ କିଛି ଭୟ ନାହିଁ
ଅକଣ୍ଟକ ରାଜ୍ୟ ଯେ କରନ୍ତି ରଘୁସାଇଁ । (ଉ: କା:)

(୪) ନାହିଁ ନାହିଁ ବୋଲନ୍ତା ଯେ ଡହିଁ କେହି ନାହିଁ
ଦେବତାଏ ଡରନ୍ତି ଯେ ସେ ନଗରକୁ ଚାହିଁ । (ଉ: କା:)

(୫) ଖଳ ଲୋକଙ୍କର ବୋଲକୁ ମୁଁ ସତ କଲି
ଦେଖିଲା କଥାକୁ ମୁଁ ଯେ ପ୍ରତୀତି ନ ଗଲି । (ଉ: କା:)

(୬) ଅତି ହିଁ ମନ୍ଥନ କଲେ କାଳକୂଟ ଜାତ । (ଉ: କା:)

(୭) ମୂର୍ଖ ଲୋକଙ୍କର ବେଭାର ଅଟଇ ଏମାନ
ଗଲା କଥାମାନ କପାଁ ଭାକ୍ତି ରଘୁନାଥ । (ଉ: କା:)

ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ

ରାମାୟଣରେ 'ସୀତାହରଣ ରାବଣମରଣ' ବିଷୟବସ୍ତୁଟି ପ୍ରଧାନ ଥିବାରୁ ପୁରାଣଟି ଦୁଃଖର କାହାଣୀ ହୋଇଛି । ମହାଭାରତ ମଧ୍ଯ ଦୁଃଖର କାହାଣୀ । ମହାଭାରତରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କ ଦୁଃଖମୟ ଜୀବନ ଓ ରାମାୟଣରେ ରାମଙ୍କ ଦୁଃଖମୟ ଜୀବନ ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ରୌପଦୀ ଓ ସୀତାଙ୍କ ପବିତ୍ର ତ୍ୟାଗମୟ ଜୀବନ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ନାରୀ ପ୍ରତି ଅପମାନ ଉଭୟ ପୁରାଣରେ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଓ ଦୁଷ୍ଟର ନିଧନର କାରଣ ହୋଇଛି । ଅଧର୍ମକୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏହି ପୁରାଣରେ ହୋଇଛି ।

ରାମାୟଣରେ ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ସୀତା, ହନୁମାନ, ବିଭୀଷଣ, ରାବଣ ପ୍ରଭୃତି ମୁଖ୍ୟ ପାତ୍ରପାତ୍ରୀ । ରାମଙ୍କ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରତିପକ୍ଷରୂପେ ରାବଣକୁ ଚିତ୍ରଣ କରିବା ପାଇଁ କବି ବହୁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ରାମ ସନ୍ଥ, ରାବଣ ଦୁର୍ଜ୍ଜନ । ରାମ ନିଃସହାୟ, ସୈନ୍ୟବଳବିହୀନ, ନିର୍ବାସିତ, ବନବାସୀ; କିନ୍ତୁ, ରାବଣ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁରୀ ରାଜ୍ୟ, ଅସଂଖ୍ୟ ସୈନ୍ୟ ଓ ମାୟାବଳର ଅଧିକାରୀ । ଉଭୟେ ମହାବଳଶାଳୀ ହେଲେ ମଧ୍ଯ ପରିସ୍ଥିତି ରାବଣର ସପକ୍ଷରେ ରହିଥିଲା । କେବଳ ରାବଣର ପାପ ଓ ରାମଙ୍କ ଧର୍ମବଳ ରାବଣର ପରାଜୟ ଓ ନିଧନର କାରଣ ହୋଇଛି ।

ରାମାୟଣରେ ବିଧିନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଛି । ରାବଣର ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ତ୍ରିପୁରକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଦେବତାମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ରାମ ରୂପେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । 'ସୀତାହରଣ ରାବଣମରଣ' ମଧ୍ଯ ବିଧିନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଫଳ । ଅଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବିଧି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଦୁଷ୍ଟ

ନିବାରଣରେ ସହାୟକ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାମଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି; ସେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ସହ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ରାମ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ସ୍ୱ ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କରିନାହାନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ବହୁ ଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ନିଧନ ଅନାୟାସରେ ସମ୍ପନ୍ନ କରିପାରିଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜକୁ ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ରାମଙ୍କୁ ଅନ୍ୟମାନେ ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ବାରଂବାର ସୂଚାଇ ଦେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ରାମ ନିଜକୁ ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରିନାହାନ୍ତି । ସେ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ହିସାବରେ ଲୀଳା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ମହନୀୟ ଚରିତ୍ର ମାନବର ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିଛି ।

ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣରେ ଏହି ବିଷୟକୁ ରୂପ ଦେବାରେ ବହୁ ଅଂଶରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ରାମ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ମର୍ଯ୍ୟାଦା, ଔଚିତ୍ୟଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତି ସଦ୍‌ଗୁଣାବଳୀର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମ ଏହି ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ମାନବ ପ୍ରକୃତିର ଦୁର୍ବଳତା ତାଙ୍କୁ ବେଳେବେଳେ ତଳକୁ ଟାଣି ନେଇଛି ।

ସୀତା, କୌଶଲ୍ୟା, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ବାଲ୍ମୀକି ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚସ୍ତରର ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଦାସେ ସେତେ ଉଚ୍ଚକୁ ଉଠିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ଦାସଙ୍କ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ସାଧାରଣ ମାନବର ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ଭାବ-ଅଭାବ, ଦୋଷ-ଗୁଣ ସବୁ ସାଧାରଣ ଶ୍ରେଣୀର କିମ୍ବା ତାହାଠାରୁ ଟିକିଏ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ହୋଇଛି । ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ରାଜ୍ୟରେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ଦାସଙ୍କ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ବିଚରଣ କରିପାରି ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ରାମ—ଦୁଷ୍ଟ ନିବାରଣ କରି ମହୀଭାର ଲାଘବ କରିବା ନିମନ୍ତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ

ନିଜେ ତାହା ଜାଣି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସତ୍ତା ତାଙ୍କଠାରେ ଥିଲା । ସେ ଜନ୍ମ ହେବାକ୍ଷଣି ଜନ୍ମଭୂମିର ମୁଖ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇଗଲା, ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବୋଦୟ ଦେଖାଗଲା । ଦାସେ ରାମଙ୍କ ବାଲ୍ୟଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ବାଲ୍ୟସୁଲଭ ଚପଳତାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି; ଚରିତ୍ରର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେ ମୂଳରୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।

ରାମଙ୍କ ଯୁବରାଜାଭିଷେକ ଓ ବନବାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ରାମଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ ଟିକିଏ ନୂଆଣିଆ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମଙ୍କ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ୱତଃ ତ୍ୟାଗର ଆଭା ଓ ସଦ୍‌ଜ୍ଞାନ ଦାସଙ୍କ ରାମଙ୍କଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ । ରାମ ନିଜ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମ ରଘୁକୁଳର ମାନରକ୍ଷା, ପିତାଙ୍କ ସତ୍ୟରକ୍ଷା ପାଇଁ ନିଜେ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ବରଣ କରିଛନ୍ତି । ନିଜେ ଧୈର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ତ୍ୟାଗପୂତ ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ସୀତାଙ୍କୁ ରାବଣ ହରଣ କରି ନେଲା ପରେ ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ତବିଭ୍ରମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି କଠୋର ଉକ୍ତି ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ରାମଙ୍କ ମହନୀୟ ଚରିତ୍ରର ଅନୁରୂପ ହୋଇନାହିଁ ।

ଗର୍ଭବତୀ ସୀତାଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗ କରି ବନବାସ କରାଇବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ରାମ-ଚରିତ୍ରର ଏକ କଳଙ୍କ । ସେ ଲୋକାପବାଦକୁ ଅଯଥା ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ବିଜ୍ଞ ଲୋକମାନଙ୍କର ଏବଂ ଯାହାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାପାଇଁ ସେ ଏହା କଲେ ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବିରାଗଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଟିକିଏ ମଳିନ ହୋଇଯାଇଛି । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରୁ ସୀତା ଫେରି ଆସିବା ପରେ ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ କାମ ବିକାରର ଉଦ୍ରେକ ହୋଇଥିବା ଦାସେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେ ପରିସ୍ଥିତିରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରାଜା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସୀତାଙ୍କ ପତି । ବିନା ଦୋଷରେ ଗର୍ଭବତୀ ନିଷ୍କଳଙ୍କା ସ୍ତ୍ରୀକୁ ନିରାଶ୍ରୟ ଅବସ୍ଥାରେ ବନକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିବାରୁ ରାମ ନିଜକୁ ଦୋଷୀ ବୋଲି

ମନେ କରୁଥିଲେ । ବହୁକାଳ ପରେ ସୀତା ଫେରି ଆସିଥିବାରୁ ରାମ ନିଜେ ନିଜ ଦୋଷର ଧକ୍‌କାକୁ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରି ଅନୁତାପଜର୍ଜରିତ ହୋଇଥିବେ । ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ମିଳନର ଆନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଥିବ । ଏହି ହର୍ଷ-ବିଷାଦ ଅବସ୍ଥାରେ କାମର ତାଡ଼ନାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ।

ରାମ-ଅବତାରର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରାବଣ ବଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ଏହିଠାରେ ହିଁ ରାମ-ଅବତାରର ଶେଷ । ଏହାପରେ ରାମରାଜ୍ୟର ପରିଚୟ ରାମଙ୍କ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶରେ ମିଳେ ।

ବାଲ୍ମୀକି ରାମଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ରାଜା-ଶାସକ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସ ଏହି ମାର୍ଗକୁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ରାମରାଜ୍ୟର ଆଦର୍ଶ ଚିତ୍ର ଫୁଟାଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ଭରତ—ଭରତ ରାମାୟଣର ଅନ୍ୟ ଏକ ତ୍ୟାଗମୂର୍ତ୍ତି । ସ୍ୱ ଗର୍ଭ-ଧାରିଣୀଙ୍କ ଅନ୍ୟାୟ ଆଚରଣ ଯୋଗୁଁ ରାମ ଓ ସୀତା ବହୁ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କଲେ; ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା ବନବାସ ଗଲେ; ପିତା ଏମାନଙ୍କୁ ଝୁରି ଝୁରି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ଭରତ ନ୍ୟାୟବନ୍ତ । ମାତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସେ ପସନ୍ଦ କରି ନାହାନ୍ତି । ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସିଂହାସନର ପ୍ରକୃତ ଅଧିକାରୀ ମନେ କରି ରାମଙ୍କ ପାଦୁକାକୁ ସିଂହାସନରେ ରଖି ରାମରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ସେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଏ ଭଳି ଆଦର୍ଶ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଚରିତ୍ର ସଂସାରରେ ବିରଳ ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣ—ରାମାୟଣରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ଚରିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ । ଆଦର୍ଶ ଭ୍ରାତା ରୂପରେ ରାମଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରକାର ଦୁଃଖରେ ସେ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ଭାଗୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାମଙ୍କ ବନବାସରେ ତାଙ୍କର ଯିବା ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲା, କିନ୍ତୁ ସେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଅତି ସୁଖ ପାଉଥିବାରୁ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ବନକୁ ଗଲେ । ଚଉଦବର୍ଷ କାଳ ସେ ନିଦ୍ରା ଯାଇନାହାନ୍ତି; ଅହରହ ରାମଙ୍କ ଭ୍ରାତା, ସେବକ ଓ ପ୍ରହରୀ ରୂପରେ ନିଜକୁ ନିୟୋଜିତ

କରିଛନ୍ତି । ରାମଙ୍କୁ ବହୁସ୍ଥଳରେ ସମୟୋପଯୋଗୀ ସଦୁପଦେଶ ଦେଇ ନିର୍ଭୀକ, ନିରପେକ୍ଷ, ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଉପଦେଷ୍ଟା ରୂପରେ ସେ ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାମ ଓ ସୀତା ଉଭୟେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାର୍ଥାନ୍ଧ ହୋଇ ବନରେ ତିରସ୍କାର କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ରାମସୀତାଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗ କରି ନାହାନ୍ତି; ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନରେ ମଧ୍ୟ ଅବହେଳା କରି ନାହାନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ରାମଙ୍କ ଆଜ୍ଞାପାଳନରେ ସର୍ବଦା ତତ୍ପର ରହି ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଭ୍ରାତା ଓ ଭୃତ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଚଉଦବର୍ଷ ବନବାସ ଭିତରେ ସେ ମାତୃସ୍ଥାନୀୟା ସୀତାଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି; ସୀତାଙ୍କ ପଦଯୁଗଳରେ କେବଳ ତାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁକୁ ନିବଦ୍ଧ ରଖିଥିଲେ ।

ସୀତାଙ୍କୁ ବନରେ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ରାମ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଟି ଅତି ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅପ୍ରୀତିକର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରାତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ପାଳନ କରିବାକୁ ସେ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ପଦ ହୋଇ ନଥିଲେ । କୈକେୟୀଙ୍କୁ ଦଶରଥଙ୍କ ବରଦାନ ଫଳରେ ଯେଉଁ ବିଭ୍ରାଟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ତାକୁ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ରାମଙ୍କ ପ୍ରବୋଧବାକ୍ୟ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇଛି ।

ରାବଣ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅତୁଳ ପରାକ୍ରମର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅମିତ ବିକ୍ରମ ଯୋଗୁଁ ଶତ୍ରୁର ବହୁଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ହୋଇଛି; ରାମଙ୍କୁ ଜୟୀ କରିବାରେ ଏହା ବହୁତ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣ ତ୍ୟାଗର ମୂର୍ତ୍ତି । ସେ ମାନବ ସମାଜର ସବୁଦିନେ ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିବେ ।

ରାବଣ—ରାବଣ ରାକ୍ଷସ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୈଦିକ କ୍ରିୟାଦିରେ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ପୂଜାହୋମାଦି କରୁଥିଲେ । ଶିବଦୁର୍ଗାଦିଙ୍କଠାରେ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତି ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱ ବାହୁବଳରେ ଗର୍ବିତ

ହୋଇ ତ୍ରିଭୁବନର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲଇବା ପାଇଁ ବହୁ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱ ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ମଦାନ୍ଧ ହୋଇ ସେ ବହୁ ଅସହାୟ ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର କରିଥିଲେ । ଏକାଧିକ ପତିବ୍ରତା ରମଣୀଙ୍କୁ ବଳାତ୍କାରରେ ହରଣ କରି ସେମାନଙ୍କ ସତୀତ୍ୱ ନଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ତ୍ରିପୁରର ଲୋକଙ୍କୁ ଦୁଃଖରେ ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତା-ମାନେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ରାବଣ ଭୟରେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ।

ରାବଣଙ୍କ ନିଧନ ନ ହେଲେ ତ୍ରିପୁରରେ ଶାନ୍ତି, ସତ୍ୟ, ନ୍ୟାୟ, ସଦାଚାରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅସମ୍ଭବ ମନେ ହୋଇଥିଲା । ଦେବତାମାନେ ରାବଣଙ୍କ ନିଧନ ପାଇଁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ରାମ ଅବତାର ରୂପେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ରାମରୂପରେ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସୀତାରୂପରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସୀତାହରଣରେ ରାବଣଙ୍କ ମରଣ ବିଧିର ବିଧାନ ଥିଲା । ସୀତାହରଣ କରିବାରୁ ରାବଣଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା; ଫଳରେ ତ୍ରିପୁରରେ ଶାନ୍ତି ବିରାଜିଥିଲା । ଲୋକେ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଦେବତାମାନଙ୍କ ମନରୁ ଭୟ ଦୂର ହୋଇଥିଲା ।

ରାବଣ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱଦେଶର ଓ ସ୍ୱଜାତିର ଗୌରବ ପାଇଁ ସବୁବେଳେ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଲଙ୍କା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ର, କୁବେର ଓ ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ତାଙ୍କର ସେବକ ରୂପେ ରହିଥିବାରୁ ସ୍ୱଦେଶରେ ଅର୍ଥର ଅନଟନ ନଥିଲା । ସ୍ୱୟଂ ମୟ ବିଚିତ୍ର କଳାପୂର୍ଣ୍ଣ ନଗରୀ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ରାବଣରାଜତ୍ୱରେ ରାକ୍ଷସକୁଳ ବୀରତ୍ୱର ଗୌରବ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ଉପଭୋଗ କରିଥିଲେ । ନିଜେ ରାଜା ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଦାମ୍ଭୀ ଥିଲେ ।

ରାକ୍ଷସ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ରାବଣଙ୍କର କୁଟୁମ୍ବରେ, ଅମାତ୍ୟ ଓ ସେବକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତଥା ଲଙ୍କାପୁରୀର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଶିକ୍ଷିତ ଓ ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ରାବଣ ମଦାନ୍ଧ ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ସଦୁପଦେଶ ସେ ଆଦୌ ଗ୍ରହଣ

କରୁନଥିଲେ, ବିଶେଷତଃ ସୀତାହରଣ ସମ୍ପର୍କରେ ସେମାନଙ୍କର ସଦୁପଦେଶକୁ ଏକାବେଳକେ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବିଧିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ଏହି ଦୁର୍ବୁଦ୍ଧି ତାଙ୍କର ଜାତ ହୋଇଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ଏହା ହୋଇନଥିଲେ ସୀତାହରଣ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନ ଥାଆନ୍ତା କି ଦେବକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା ।

ରାବଣ ଶାସକ ହିସାବରେ ସ୍ୱଦେଶରେ ସମ୍ମାନ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲେ । ରାଜସଭାରେ ରାଜ୍ୟର ସବୁ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ରାବଣ ସ୍ୱ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

ରାବଣଙ୍କ ପୁତ୍ରସ୍ନେହ ଅତି ଗଭୀର ଥିଲା । ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ତାଙ୍କର ଶୋକ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ରାବଣ ସଦ୍‌ଗୁଣ ଏବଂ ବୀରତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରାମଙ୍କର ସମକକ୍ଷ ନ ହେଲେ ହେଁ ... ରାବଣ ସଦ୍ଗୁଣ ବୀର ନିପୁରରେ ବିରଳ ଥିବାରୁ ସେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ହୋଇ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ନାୟକ ରାମଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରତିନାୟକ ରୂପେ ରାବଣଙ୍କୁ କବି ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି ।

ବଳରାମ ଦାସ ରାବଣଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷିତ, ନୈଷ୍ଠିକ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରି ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରର ମର୍ମନ୍ତୁଦ କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ରାବଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଉପଯୁକ୍ତ ଘୃଣାଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି ।

ବଳରାମ ଦାସ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାବଣର ଅନୁକରଣରେ ସ୍ୱ-ରାବଣଙ୍କୁ ଗଠନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିପାରିଛନ୍ତି ।

କୌଶଲ୍ୟା, ହନୁମାନ ଓ ବିଭୀଷଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣ ମୂଳ-ରାମାୟଣର ଗ୍ରୁଣ୍ଟରେ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୂଳ ଆଦର୍ଶର ଶିଖରଦେଶକୁ ସେ ପହଞ୍ଚି ପାରିନାହାନ୍ତି ।

ସୀତା—ସୀତା ରାମାୟଣର ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଚରିତ୍ର । ରାବଣ ବଧ ପାଇଁ ରାମାବତାର ହୋଇଥିବାରୁ ରାବଣବଧର କାରଣରୂପେ ସୀତା ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । 'ସୀତାହରଣ ରାବଣମରଣ' ରାମାୟଣର ବା ରାମାବତାରର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ଥିବାରୁ ସୀତାଙ୍କ ହରଣ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ବନବାସ, ମାୟାମୃଗ, ସୂର୍ପଣଖା ପ୍ରଭୃତି ସହାୟକ ବିଷୟର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

ସୀତା-ରାମଙ୍କ ଦୁଃଖକାହାଣୀ ହିଁ ରାମାୟଣର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ । ସୀତା ସତୀ ଓ ଆଦର୍ଶ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପ ଜଗତରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ।

ରାଜକନ୍ୟା ଓ ରାଜବଧୂ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ ପତିବ୍ରତା ବ୍ରତ ପାଳନରେ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ବନବାସ ବେଳେ ପତିଙ୍କ ଦୁଃଖରେ ଭାଗିଦାର ହେବା ଏବଂ ସହଚରୀରୂପେ ସେବା କରିବା ନିମନ୍ତେ ସୀତା ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ରାମଙ୍କ ସହିତ ବନବାସ କରିଛନ୍ତି । ବନରେ ରାମ ଓ ରାମଙ୍କ ସେବା ଛଡ଼ା ତାଙ୍କ ମନକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ଆକ୍ରମଣ କରିନାହିଁ । ବିଧିବଶରୁ ହେମମୃଗର ଲୋଭ ତାଙ୍କୁ ସାମୟିକ ବିଭ୍ରାନ୍ତିରେ ପକାଇଦେଇ 'ସୀତାହରଣ'ର ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ଯଦି ଏହି ପରିବେଶଟି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥାନ୍ତା ତେବେ ରାମଚରିତର ଗତି ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ରାବଣବଧ ପାଇଁ ମାର୍ଗପ୍ରସ୍ତୁତି ଦେବତାମାନେ ଆଗରୁ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ବିଧିବିଧାନକୁ ଅନ୍ୟଥା କରିବା ଶକ୍ତି ରାମ କିମ୍ବା ସୀତାଙ୍କର ନଥିଲା । କାରଣ, ରାମ ନିଜେ ସେ ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ଜାଣିନଥିଲେ । ହେମମୃଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୀତାଙ୍କର ଅସମ୍ଭବ ବସ୍ତୁର ଲୋଭ ତାଙ୍କର କ୍ଷଣିକ ବିବେକଶୂନ୍ୟତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛି ଏବଂ ଏହି କାରଣରୁ ତାଙ୍କୁ ଅଧିକ କ୍ଲେଶ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୋଇଛି ।

ହେମମୃଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପ୍ରତି ସୀତାଙ୍କର କଟୂବାକ୍ୟ ତାଙ୍କ ମହିମାମୟ ଚରିତ୍ରର ଏକ କଳଙ୍କ, ଏହା କ୍ଷଣିକ ସ୍ଖଳନ ମାତ୍ର ।

ଲଙ୍କାରେ ଅଶୋକବନରେ ରାବଣର ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ସେ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ରାମଗତପ୍ରାଣା ହୋଇ ସହ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ରାବଣନିଧନ ପରେ ସୀତାଙ୍କ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ତାଙ୍କର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଚରିତ୍ରର ଏକ ଅଲୌକିକ ମାନଦଣ୍ଡ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ, ମର୍ଯ୍ୟାଦାଜ୍ଞାନ, ପାତିବ୍ରତ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ସମ୍ମତ କରାଇଥିଲା । ଏହା ଦେବୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ସାଧାରଣ ଜୀବନରେ ଲୋକଚକ୍ଷୁରେ ଅତ୍ୟଧିକ । ଏହି ପରୀକ୍ଷା ମାନବପକ୍ଷେ ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପତିବ୍ରତା ନାରୀର ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିଛି ।

ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଫେରିବା ପରେ ସୀତା ରାଣୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ଗୃହିଣୀ ସ୍ୱରୂପ ରହିଥିଲେ । ସ୍ୱାମୀ, ଶାଶୁ, ସ୍ୱଜନ, ପରିଜନ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ଯଥୋଚିତ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଉଥିଲେ ।

ଅଯଥା ଲୋକାପବାଦକୁ ଭୟ କରି ରାମ ସୀତାଙ୍କୁ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବରେ ବନରେ ନିର୍ବାସନ କରାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସତୀ ସାଧ୍ୱୀ ପତ୍ନୀଙ୍କର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପ୍ରତି କ୍ରୋଧ ନଥିଲା । ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଫେରିଆସିଲେ ସକଳ ଦୁଃଖର ଅବସାନ ହେବ, ସେ ସୁଖରେ ରହିବେ, ଏହା ବିଧି କରାଇ ଦେଲାନାହିଁ । ସେ କରୁଣ ଭାବରେ ସ୍ୱମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷାକରି ଭୂଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ରାମାୟଣରେ ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ ସର୍ବାପେକ୍ଷା କରୁଣ । ଦେବୀ ହୋଇ ମାନବ ରୂପରେ ସେ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ଅକାତରରେ ସହ୍ୟ କରିଛନ୍ତି; ତାଙ୍କର ତ୍ୟାଗ ଅତୁଳନୀୟ ଓ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ ।

ମନ୍ଥରା—ରାମାୟଣରେ ମନ୍ଥରାର ଭୂମିକା ଅତି ପ୍ରଧାନ । ମନ୍ଥରା ନଥିଲେ ରାମଙ୍କ ବନବାସ ସମ୍ଭବ ହୋଇନଥାଆନ୍ତା କି ରାବଣବଧ ହୋଇ-ନଥାନ୍ତା; ରାମାବତାରର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା ।

ମନ୍ଥରାକୁ ବାଲ୍ମୀକି କୈକେୟୀଙ୍କର ଜଣେ ଆତ୍ମୀୟା ଓ ବିଶ୍ୱାସୀ ସେବିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଯେଉଁ ଅପ୍ରୀତିକର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି ତା'ର ଉପଯୁକ୍ତ ହେବାଭଳି ଓ ଆକାରରେ କାର୍ଯ୍ୟର ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଲାଭଳି ଶରୀରର ଆକାର ସେ ପାଇଛି । ବାଲ୍ମୀକି ତାକୁ କୁବ୍‌ଜା କରିଛନ୍ତି । କୈକେୟୀଙ୍କ ପ୍ରତି କୁବ୍‌ଜା ମନ୍ଥରାର ଅତ୍ୟଧିକ ସ୍ନେହବଶରୁ ରାମ ରାଜା ହେଲେ କୈକେୟୀ ସପତ୍ନୀର ଅନୁଗ୍ରହ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବେ, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭରତ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ହୋଇନଥିବାରୁ ରାଜା ହେବା କେବେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏହି ଚିନ୍ତା ମନ୍ଥରାର ମନକୁ ଅସ୍ଥିର କରି ପକାଇଛି । ସେ ଶାନ୍ତଶୀଳା କୈକେୟୀଙ୍କ ମନରେ ସ୍ୱାର୍ଥାନ୍ଧତାର ତରଙ୍ଗ ଖେଳାଇ ଦେଇ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ କରାଇଦେଇଛି, ଫଳରେ ଦଶରଥଙ୍କ ସତ୍ୟରକ୍ଷା ପାଇଁ ରାମଙ୍କୁ ବନବାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି ।

ବଳରାମ ଦାସ ମନ୍ଥରାର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପାଇଁ ତାକୁ ଦାୟୀ କରି-ନାହାନ୍ତି । ଦେବତାମାନେ କୂଟ କରି ସ୍ୱର୍ଗରୁ କଳି ଓ ଦୁର୍ବଳକୁ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ

ପେଷିଲେ । ଖଳ କୈକେୟୀଙ୍କ ଦେହରେ ଓ ଦୁର୍ବଳ ଦଶରଥଙ୍କ ଦେହରେ ପଶିଲା । ଦେବତାମାନଙ୍କ ରାବଣବଧ ଯୋଜନାର ଏକ ସାଧନ ସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱର୍ଗର ସୁରଭୀ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ମନ୍ଥରା ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଦେବତାମାନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ କର୍ମତତ୍ପରତା ଯୋଗୁଁ ଏହି ଦୁର୍ଘଟଣାଟି ଘଟିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ମିଥିଳାରୁ ପୁତ୍ର ଓ ପୁତ୍ରବଧୂମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଫେରିବା ପରେ ଦଶରଥ ରାମଙ୍କୁ ଯୁବରାଜ-ଅଭିଷେକ କରିବା ସ୍ଥିର କଲେ । ଦେବତାମାନଙ୍କ ଆଶଙ୍କା ହେଲା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରାଜା ହେଲେ ସେମାନଙ୍କ ଦୁଃଖର ଆଉ ଅବସାନ ହେବ ନାହିଁ ।

ନୃପତି ହୋଇଲେ ତ ରାବଣ ସେ ନ ମରିବ
ସୁରଗଣଙ୍କର ଆଉ କଷ୍ଟ ନ ସରିବ ।
ବନବାସ ନଗଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୋଇବ ସିଦ୍ଧ
ସୀତା ହରିନେଲେ ରାବଣର ମୃତ୍ୟୁଭେଦ ।

ଏହି କାରଣରୁ ସ୍ୱର୍ଗର ସୁରଭୀ ମନ୍ଥରା ରୂପରେ, ଖଳ କୈକେୟୀ ରୂପରେ, ଦୁର୍ବଳ ଦଶରଥ ରୂପରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟ ସୁରୁଖୁରୂପେ ସମ୍ପାଦନ କରି ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉପକାର କରିଛନ୍ତି, ରାମାବତାର ସଫଳ ହୋଇଛି ।

ଦୈବର କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣାଳୀ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରହିବାରୁ ଲୋକଚକ୍ଷୁରେ କୈକେୟୀ, ଦଶରଥ ଓ ମନ୍ଥରା କଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଇଛନ୍ତି । ସମାଜରେ ମନ୍ଥରା ଅତି କଦର୍ଯ୍ୟ ନାରୀ, ଘରଭଙ୍ଗେଇ ରୂପରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କୈକେୟୀ ଅତି ସ୍ୱାର୍ଥପରା, ଦଶରଥ ଅତି ଦୁର୍ବଳମନା ରୂପରେ ଦେଖା ଦେଇଛନ୍ତି ।

କବି କୁବ୍‌ଜା ରୂପର ଟୀକା ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖରେ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି—

ଗୋମାତା ସୁରଭୀକି ପେଷିଲା ଆଗକରି
ସେ ତହିଁ ଅଛଇ ଯେ ମନ୍ଥରା ରୂପ ଧରି ।
ରାମଙ୍କର ରାଜ୍ୟସୁଖ ହରିବାର ହେତୁ
କୁବ୍‌ଜି କୁତ୍ସିତ ରୂପ ଧରି କୁଶକେତୁ ।
ଜନମ ହୋଇ ରହି ଅଛଇ ତ ତହିଁ
ବିଧାତା ବୋଇଲେ ହୋ ତାହାର ଦୋଷ ନାହିଁ ।

ଆମ୍ଭର ନିମନ୍ତେ ସେ ଯେ ବିଷ୍ଣୁଦ୍ରୋହ କଲା
ରାଜ ଦିବସ ଯେ ତାହାଙ୍କୁ ଅହଲ୍ୟା ବହିଲା । (ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡ)

ଦେବତାମାନେ ମନ୍ଥରାରୂପୀ ସୁରଭୀଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକସମାଜରେ ସେ ଘୃଣାର ପାତ୍ର ଏବଂ ସେ ସେହିପରି ହିଁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଘରେ ଘରେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି ।

ମନ୍ଥରାର କଦର୍ଯ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁରୂପ ରୂପ ସେ ପାଇଛି, ତାହାର କଦର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ତା'ର କଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଛି । ରୂପ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ କଦର୍ଯ୍ୟ ଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଚରିତ୍ର ପ୍ରତି ଘୃଣାଭାବ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ହିଁ କବିଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ମନ୍ଥରା ନଥିଲେ ରାମାୟଣ ନାହିଁ, ଏହି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମନ୍ଥରାର ରୂପଗୁଣ ସହିତ ବହୁ ବିଷୟ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ରଟିଏ ଦେଇଛନ୍ତି । ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ କିଛି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସୁଖ ପାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ମଙ୍ଗଳ କାମନାରେ ସେ ଅଦ୍‌ଭୁତ କାଣ୍ଡ ଘଟାଇପାରିଛି, ଏହା ତାହାର କଳା କାର୍ଯ୍ୟ ଭିତରେ ଏକ ଧଳା ଚିହ୍ନ ।

ନବରରୁ ବାହାର ହୋଇ ନଗର ଗୃହପଥ ମନ୍ଥରା ବୁଲି ଯାଉଥିଲା, ତୁଣ୍ଡରେ ତାର ପାନ, ମଥାରେ ଫୁଲଖୋସା । ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖି ସେ ମୁରୁକି ହସା ଦେଉଥିଲା ।

ତୁଣ୍ଡେ ତାର ପାନ ଯେ ମଥାରେ ଫୁଲ ଖୋସା
ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖିଣ ଯେ ଦିଅଇ ମୁରୁକିହସା ।
ଗାଲରେ ହଳଦୀ ଚୂନ ନୟନେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ
ନାକ ତଥାଇଁ ସେ କୁମ୍ଭୀ ଗୃହେଁ ଜଳଜଳ ।
ଶାଢ଼ୀର ଅଞ୍ଚଳ ତାର ଭୂମିରେ ଲୋଟଇ
ଫରଫର ଉଡ଼ଇ ଭୂମିରେ ସାଉଁଟାଇ ।

ବେଳେ ବେଳେ ସେ ନାଚି ବାହାଲଡ଼ା ମାରେ, ତା'ର ବଳା ରୁଣୁଝୁଣୁ ବାଜେ । ଯିବାବେଳେ ଲୋକଙ୍କ ପାଖକୁ ହାବୋଡ଼ି ଯାଏ । ଭ୍ରଷ୍ଟାଗୃହ ବଚନ କହେ, ଗୀତ ଗାଇ ହୁଲହୁଲି ଦିଏ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘରେ ପଶେ ।

ରାମାଦି ଭ୍ରାତାମାନେ ବିବାହ ପରେ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଧରି ମିଥିଳାରୁ ଆସି ଅଯୋଧ୍ୟା ନଗରରେ ପ୍ରବେଶ ହେବାବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମନ୍ଥରାର ଏ କଦର୍ଯ୍ୟ ବେଶ ଓ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଦେଖି କ୍ରୋଧରେ ତାକୁ ଗୋଇଠାଟିଏ ମାରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ମନ୍ଥରା ରାମଙ୍କୁ କହିଥିଲା—

କୋପେ ମନ୍ଥରା ବୋଇଲା ମାଇଲୁ ତୁ ମୋତେ
ଏହାର ଯେ ଫଳ ଅଳ୍ପଦିନେ ଦେବି ତୋତେ ।

ଏହି କଥା ମନ୍ଥରାର ମନରେ ଥାଏ । ରାମଙ୍କୁ ଯୁବରାଜ ବୋଲି ଦଶରଥ ଘୋଷଣା କରିବାବେଳେ ମନ୍ଥରା ଏହାର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେଲା । ଏହା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଥରାର କୁକାର୍ଯ୍ୟର ଏକ କାରଣ ଥିବା କବି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ମନ୍ଥରାର ପ୍ରତିଶୋଧମୂଳକ ମନୋଭାବ ସହିତ କୈକେୟୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ର ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଏତେ ବଡ଼ କାଣ୍ଡ ଘଟାଇବାରେ ସମର୍ଥ ହେଲା ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ

ଦେଶ-ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ—କବି ବହୁ ଦେଶ ଓ ନଗରର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶଦ ବିବରଣ ଦିଆଯାଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଯୋଧ୍ୟା, ମିଥିଳା, ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ, ଲଙ୍କା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନର ଦିଗ ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରାୟ ନିର୍ଭୁଲ ତଥ୍ୟ ଦେଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଦୂରତା ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁସବୁ ବିବରଣୀ ମିଳୁଛି ତାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିହେବ ନାହିଁ । କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଦିନ ହିସାବରେ ବାଟର ଦୂରତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଯୋଧ୍ୟାଠାରୁ ମିଥିଳା ନଗରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଅ ଦିନର ବାଟ । ସୁକାଶନ ନଗର ମିଥିଳାଠାରୁ ପାଞ୍ଚ ଯୁଣ ଦୂର । ସୁକାଶନ ନଗରର ରାଜା କୁଶଧ୍ୱଜ ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ଧରି ସକାଳୁ ବାହାରି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ମିଥିଳାରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ବହୁସ୍ଥଳରେ କବି କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି ସହସ୍ର ଶବ୍ଦ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । କବି ବିବିଧ ରାଜ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସଂଖ୍ୟା ବହୁତ ନୁହେଁ ।

ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନା—ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣରେ ଉତ୍କଳର ବହୁ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର, ନଦୀ, ଦେବତା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ

ତାଙ୍କର ଦେଶାତ୍ମବୋଧର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଥିବାରୁ ସ୍ୱକୃତ ରାମାୟଣରେ ସ୍ୱଦେଶର କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିଚୟ ଦେଖାଇବା ସମୀଚୀନ ମନେକରିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ରର ଓ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ କରିଛନ୍ତି । ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିର ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଆରଣ୍ୟକ କାଣ୍ଡରେ ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବରୁ ନର୍ମ୍ମଦା ନଦୀକୂଳର ବନରେ ଦୁଇଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ଏହାପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟଭଦ୍ରା ନଦୀରେ ସ୍ନାନକଲେ । ଏହାପରେ ଭାସ୍କର ତୀର୍ଥ (ଅର୍କ ତୀର୍ଥ, କୋଣାର୍କ)ରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାରେ ସ୍ନାନ କଲେ । ଏଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଯାଇ ବାଟରେ ରାମରୁଦ୍ରାକ୍ଷବଟ, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ସଙ୍ଗମସ୍ଥଳ (ସମୁଦ୍ର ତୀରରେ) କୁଳାଇଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ରାମଚଣ୍ଡୀ ନାମକରଣ, ବେଲେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, ପାଷାଣଚଣ୍ଡୀ, ଏକାମ୍ରବନ (ଦକ୍ଷିଣ କାଶୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର), ବିନ୍ଦୁସାଗର, ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା (ମହାନଦୀ), ବାଲୁଙ୍କେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, ରାମେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, ପୁଣ୍ୟଗିରି, ନୀଳଗିରି, ଲଉକେଶ୍ୱର ମହାଦେବ (ଲୋକନାଥ), ଋଷିକୁଲ୍ୟା, ଋଷିକୁଲ୍ୟା କୂଳରେ ଅକ୍ଷତେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, କୁଳାଇଚଣ୍ଡୀ (ରାମଚଣ୍ଡୀ), ବିଲ୍ୱକେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, ତୁମ୍ବେଶ୍ୱର ମହାଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ମାସାଧିକ କାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବା କବି କହିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ରାମ, ସୀତା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ପଦରଜ ପଡ଼ି ପବିତ୍ର ହୋଇଛି ଏବଂ ଏହାର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ ରାମପୂଜିତ, ରାମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବହୁ ଦେବଦେବୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖାଯାଉଛନ୍ତି ।

ଯାଜପୁରର ବିରଜାଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ମହିମା ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ କବି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ନୀଳଗିରିନାଥ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସର୍ବଦେବତାର ମୂଳ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ରାମ ଅର୍କକ୍ଷେତ୍ର, ଏକାମ୍ରକ୍ଷେତ୍ର, ନୀଳଗିରିରେ ଜଗନ୍ନାଥାଦିଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିବା କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ କବି ରାମଙ୍କଠାରୁ ଏମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ଯଥାକ୍ରମେ ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା ଥିବା କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ରାମ ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରିଥିବା କବି କହିଛନ୍ତି ।

ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା (ମହାନଦୀ ଓ ଏହାର ଶାଖା), ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା (କୋଣାର୍କ ନିକଟସ୍ଥ), ଋଷିକୁଲ୍ୟା, ବୈତରଣୀ ପ୍ରଭୃତି ପୁଣ୍ୟତୋୟା ନଦୀମାନଙ୍କ କୂଳେ କୂଳେ ବିବିଧ ଧର୍ମପୀଠର ଅବସ୍ଥିତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଏଗୁଡ଼ିକ ବହୁକାଳରୁ ପୁଣ୍ୟସ୍ଥାନରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥିବା କବି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

କେତେକ ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗ

ବିଘ୍ନରାଜଙ୍କ ଅନ୍ତଲପେଟ—ହରଧନୁ ଭଗ୍ନ କରିବାକୁ ବିଘ୍ନରାଜ ମିଥିଳାପୁରୀକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେ ଓଠହସ୍ତରେ ଧନୁକୁ ଧରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ହୁଁକାର ଶବ୍ଦକରି ଧନୁକୁ ଓଠାଇ ଆଣିବା ମାତ୍ରେ ସମ୍ଭାଳି-ନପାରି ଯନ୍ତ୍ରରେ ପଡ଼ିଗଲେ । ତାଙ୍କର ପେଟ ଓହଳି ପଡ଼ିଲା, ଭୁଜ ଭାଙ୍ଗିଗଲା ।

"ତେଣୁ ସେ ଅନ୍ତଲପେଟ ହେଲେ ବିଘ୍ନରାଜ ।" (ଆଦିକାଣ୍ଡ)

ଲବକୁଶ ନାମ—ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡରେ କବି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଲବକୁଶଙ୍କ ନାମକରଣ ସମୟରେ ସୀତା ବାଲ୍ମୀକଙ୍କୁ କହିଲେ ଯେ ସେ ଗର୍ଭବତୀ ହେବା ସମୟରେ କୁଶଳରେ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହେଲେ, କୁଶ ନାମ ଦେବି ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ରାମ କହିଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠର ନାମ କୁଶ ହେଲା । କନିଷ୍ଠର ଜନ୍ମ ସମୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଲବେ ଚିନ୍ତା କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ନାମ ଲବ ହେଲା ।

ଏପରି ସରଯୂ, ହସ୍ତିନାପୁର, ନୀଳଗିରି ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ନୂତନ ଓ କୌତୂହଳପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବରଣମାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

କେତେକ ଭାଷାଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ

(କ) ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ—ବିଭକ୍ତିରେ କବି କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । (୧) କବି ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ବହୁବଚନରେ 'ଏ' ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—ଦେବତାଏ, କଥାଏ, ପ୍ରଜାଏ ।

ଆବର କଥାଏ ତୁହି ଶୁଣସି ରାଜନ । (ଉ. କା.)

(୨) ଦ୍ୱିତୀୟା ବହୁବଚନରେ 'ନ୍ତ' ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—ଆମ୍ଭନ୍ତ, ପୁତ୍ରନ୍ତ, ତାହାନ୍ତ, ପରଜାନ୍ତ, ଦେବତାନ୍ତ ।

ଆମ୍ଭନ୍ତ ଅପୂର୍ବ ସେ ଯେ ହୋଇଲା ଗୋସାଇଁ । (ଉ: କାଂ:)
ପରଜାନ୍ତ ପାଳିବୁ ତ ଅତି ଯତ୍ନ କରି । (ଉ: କା:)
ଦେବତାନ୍ତ ଧରିଣ ମୁଁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଥିବି । (ଉ: କା:)

(୩) ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ଏକବଚନରେ 'କଇ' ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—ଲଙ୍କାକଇ, ଆମ୍ଭକଇ, ମଞ୍ଚକଇଂ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) **କ୍ରିୟା**—କ୍ରିୟାରେ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି ।

(୧) କ୍ରିୟାରେ ନିମିତ୍ତାର୍ଥରେ 'ତେ' ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—ଛାଡ଼ିତେ, କରିତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଛାଡ଼ିତେ ତା ମନ ନଗଲା । (ଆ: କା:)

'ତ' ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା—କରିତ, କହିତ ଇତ୍ୟାଦି ।

ରାମାୟଣ ଚରିତ କହିତ ମୋର ଇଚ୍ଛା । (ଉ: କା:)

(ଗ) **ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ**—(୧) ସ୍ୱାର୍ଥ ଅର୍ଥରେ କ୍ରିୟାରେ 'କ', 'ସି' ର ପ୍ରୟୋଗ; ଯଥା—କରିବାକ, ଶୁଣସି ଇତ୍ୟାଦି ।

କ—ଶ୍ରୀ ଜଗମୋହନ କରିବାକ ମୋତେ ରକ୍ଷା । (ଉ: କା:)
ଲୋଡ଼ନ୍ତେ ଅବଶ୍ୟ ପାଇକ ଜଳଫଳ । (ଉ: କା:)
ସି—ଆବର କଥାଏ ତୁହି ଶୁଣସି ରାଜନ । (ଉ: କା:)
ଆକୁଳେ ବୋଲଇ କନ୍ୟା ଶୁଣସି ପିଅର । (ଉ: କା:)

(୨) ଯିସ ଯିସ—ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଯିସ ଯିସ—

ଯିସ ଯିସ ଆଜ୍ଞା ଦେବୁ ତାହା ମୁଁ କରିବି । (ଉ: କା:)

(୩) ନୃପତ୍ୟ—ଦଶପାଟ ହେଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ସେ ନୃପତ୍ୟ । (ଆ: କା:)

ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—ଭଞ୍ଜି, ନୁହସି, କହିକନା, ପାଇବାକ, ବହେଣି, କହଣା, ପଶିଧାଇ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କର ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ବୃତ୍ତ

(କ) ବୃତ୍ତରେ ଅକ୍ଷର ନିୟମ :—ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣର ବୃତ୍ତ ବା ରାଗ—ମଙ୍ଗଳ; ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ; ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ୧୪ (ଚଉଦ)ଟି ଅକ୍ଷର । ସାଧାରଣତଃ ୮ ଓ ୧୪ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ।

ଏହି ରାମାୟଣଟି ମଙ୍ଗଳ ରାଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ କେତେକ ପଦ ସମାନ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ନଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତରେ ପାଠ କରିବା ଭଙ୍ଗୀ ଅନୁସାରେ ପାଠର ସୁବିଧାନୁଯାୟୀ ଏପରି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ମଙ୍ଗଳ ରାଗର ଯତିପାତ ଦିଗରେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ରହିନଥିବାହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ପାଠଭଙ୍ଗୀର ଫଳ । ୧୨ ଠାରୁ ୧୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷର ଥିବା କେତେକ ପାଦ 'ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ'ରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

ନୋହିଲେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ନୁହଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । (୧୨)
ତେଣୁ ସେ ମୋର ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଅଇ ମନ ॥ (୧୩)
ଚଉଦ ଭୁବନେ ତୁ ଗୋ ଇଚ୍ଛାସୁଖେ ଥାଉ । (୧୪)
ଯହିଁକି ତୋ ମନ ତହିଁକି ତୁ ଯାଉ ॥ (୧୨)
ଏ ଆଦିକାଣ୍ଡ ଯେ ସଦା-ଜୟେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । (୧୩)
ଜଗନ୍ମୋହନ ରାମାୟଣ ଅଟଇ ଏହାର ନାମ ॥ (୧୭)

ଏପରି ଛନ୍ଦରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ଏକ ପ୍ରକାର ଭଙ୍ଗୀରେ ପୁରାଣପଣ୍ଡାମାନେ ପାଠ କରିଥାନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ପୁରାଣ ପାଠରେ ଯେଉଁ ଭଙ୍ଗୀ ସୃଷ୍ଟି କରି ଜନମନକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିପାରିଥିଲା ବଳରାମ ଦାସ ସେହି ଭଙ୍ଗୀକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାର ଅନୁକରଣ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ମଙ୍ଗଳ ରାଗରେ ଲିଖିତ ପୁରାଣର

ସଂଖ୍ୟା ବେଶି । ଏହି କାରଣରୁ ଏହିସବୁ ପୁରାଣ-ପାଠ ବେଳେ ପାଠକମାନେ ଭଙ୍ଗୀ ଅନୁସାରେ ଯତିପାତ କରିଥାଆନ୍ତି ।

(ଖ) ଉପଧା ମିଳନ:—ବଳରାମ ବିରଚିତ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉପଧା ମିଳନକୁ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଯାଏ ।

କେ ବୋଲଇ କାହାର ତନୟ ଏ ବେନି
ହରି ହର ଅଇଲେକି ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଘେନି ।
ନୃପତିଗଣେ ଦେଖି ମନେ ଅଗ୍ରକୁହା
ମତ୍ତଗଜ ମେଳରେ କି ପ୍ରବେଶ ସିଂହ ଛୁଆ ।
କଉଶିକର ପାଶେ ଅଛନ୍ତି ଭାଇ ବେନି
ଚନ୍ଦ୍ର ଉଇଁଛି କି ଗୁରୁ ଶୁକ୍ର ଘେନି । ଇତ୍ୟାଦି । X

ପୁଣି—ପାଟସୂତା ସଙ୍ଗେ ନେଇ ମିଶାଇଲି ପଟ
ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୁଁ ସମ କଲି ନଷ୍ଟ ।
ଲବଙ୍ଗ କର୍ପୂର କଲି ଏକ ସମ
ବ୍ରହ୍ମଜାତି ହୀରାକୁ କଲି ସ୍ଫଟିକ ସଙ୍ଗେ କମ ।
କାଚ ହେମରାଗ କଲିଁ ଏକ ସରି
ଗରଗଡ଼ି ସାଙ୍ଗରେ ମୁକୁତା ସମ କଲି ।
ପାନ ପାଲଟାଇ ଆଳୁପତ୍ର ଆଣଇ
ଗୋରୁଙ୍କ ସଙ୍ଗତେ ନେଇ ଘୁଷୁରିକି ଗଣଇ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ବହୁ କବି ଉପଧାମିଳନ ରକ୍ଷାକରି କବିତା ଲେଖି ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଉପଧାମିଳନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାଚୀନ କବି ବଳରାମ ଯେ ଅଭିଜ୍ଞ ଥିଲେ ତାହା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି । ଦାସେ ଏଥିରେ ଅଗ୍ରଗାମୀ ।

(ଗ) ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତ:—ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ବୃତ୍ତକୁ ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତ ବୋଲି କେହି କେହି କହନ୍ତି ଏବଂ ସେହି କାରଣରୁ ଏହାକୁ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ଏ ରାମାୟଣକୁ ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତରେ

ପ୍ରକାଶ କଲାବେଳେ ଆଦିକାଣ୍ଡର ମୁଖବନ୍ଧରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୬ ରେ) ଲେଖିଛନ୍ତି—"ବଳରାମ ଦାସ ଦଣ୍ଡେ ମାତ୍ର ବିଳମ୍ବ ନ କରି ଅବିରାମ ପରିଶ୍ରମ ଦ୍ୱାରା ଏକ ଦାଣ୍ଡିରେ ରଚିଥିବାରୁ 'ଦାଣ୍ଡିରାମାୟଣ' ବୋଲି ଏହାର ନାମକରଣ କରିଅଛନ୍ତି।" ଦାଣ୍ଡି (ଦଣ୍ଡକ) ବୃତ୍ତ ସଦୃଶ ଢଙ୍ଗରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ଦାଣ୍ଡିରାମାୟଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେହି କେହି କହନ୍ତି। ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତରେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଲେଖା। ଏଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧାଡ଼ିରେ ଚଉଦ ଅକ୍ଷର ରହିବା ନିୟମକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାବ ଅନୁଯାୟୀ ଏଥିର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ। ମହାଭାରତ କିମ୍ବା ରାମାୟଣ ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତରେ ପଢ଼ିଲାବେଳେ ବଡ଼ ଭଲ ଲାଗେ। ଏ ବୃତ୍ତ ପୁରାଣପାଠର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶୈଳୀ ବୋଲିବାକୁ ହେବ। ମୁଦ୍ରିତ ବହୁ ସଂସ୍କରଣରେ ଏ ବୃତ୍ତକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ନ ରଖି ସଙ୍କଳନକର୍ତ୍ତାମାନେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ୧୪-ଅକ୍ଷରୀ ନିୟମକୁ ବଳବତ୍ତର ରଖିବାକୁ ଯାଇ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବିକଳାଙ୍ଗ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ। ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତର ଚମତ୍କାରିତା ହେଉଛି, ସେ ବୃତ୍ତର ମାଧୁରୀ ରକ୍ଷା କରି ଗ୍ରନ୍ଥପାଠ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଶେଷ ନ କରି ରହି ହୁଏ ନାହିଁ।

ଉପସଂହାର

'ମାୟା' ବଳରାମ ଦାସ:—ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ବଳରାମ ଦାସ ମହାପାତ୍ର ସୋମନାଥ ଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ରୂପେ ସର୍ବଜନ ପରିଚିତ। ସେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି। ବଳରାମ ଦାସ ନାମଧାରୀ ଜଣେ କେହି ବିପ୍ର ଭଣିତା ଶେଷରେ "ବିପ୍ର ବଳରାମ ଦାସ ପଶିଲା ଶରଣ" ବୋଲି ଆଦିକାଣ୍ଡ ଶେଷରେ ଦୁଇ ପଦ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି। ଏହା କଟକର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ପୁସ୍ତକାଳୟ ପ୍ରକାଶିତ ରାମାୟଣରେ ଦେଖାଯାଏ।

"ଅମୃତଠାରୁଁ ଅଧିକ ଏ ଅଟଇ ସୁଧାରସ
ଗୀତରେ ଭଣିଲେ କବି ବଳରାମ ଦାସ।

ନୀଳଗିରି ଜଗନ୍ନାଥ ଶ୍ରୀପଦ୍ମଚରଣ
ବିପ୍ର ବଳରାମ ଦାସ ପଶିଲା ଶରଣ ।"

(ଆଦି: କା: ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ପୁସ୍ତକାଳୟ ସଂସ୍କରଣ)

ପ୍ରଥମ ବଳରାମଦାସ ନିଜେ କବି । ଦ୍ୱିତୀୟ 'ବିପ୍ର' ବଳରାମ ଦାସ ମାୟାରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଗ୍ରନ୍ଥର କବିତ୍ୱ ଦାବୀ କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରି କେତେକ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚନାର ଗତି ସରଳ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପାରୁନାହିଁ ।

କବିଙ୍କ ତନ୍ମୟତା :—ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ସମୟରେ କବି ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରି ରଚନାରେ ତନ୍ମୟ ଥିଲେ ।

ସାତକାଣ୍ଡ ରାମାୟଣ କହି ତ ମୋର ମନ
ନୀଳଗିରିନାଥ ମୋତେ ହୋଇବା ପ୍ରସନ୍ନ ।
ତେଣୁକରି ମୁହିଁ ଯେ ଛାଡ଼ିଲି ସବ କାର୍ଯ୍ୟ
ବଳରାମ ଦାସ ମୁଁ ତୋହର ଦେବରାଜ । (ସୁ: କା:)

ଏହି ତନ୍ମୟତା ଯୋଗୁଁ କବି ରାମାୟଣର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣା ସହିତ ନିଜକୁ ମିଶାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀ ଥିବା ପରି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଛି । ରାମଙ୍କର ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଅଭିଷେକ ସମୟରେ ସୀତା, ରାମ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ବନ୍ଦାପନା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ସେଠାରେ ନିଜେ ଥିଲେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ, ନୀଳଗିରି (ପୁରୀ)ରେ ରଥଯାତ୍ରା ସମାପନ ସମୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନାରାୟଣ ଭେଟକୁ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି କବି ଏହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିବାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଅଭିଷେକ ଶ୍ରୀରାମ ଯେମନ୍ତ
ତେସନ ନୀଳଗିରିରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ।
ମୁହିଁ ବଳରାମ ଦାସ ସେଠାବରେ ଥିଲି
ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ବନ୍ଦାପନାକୁ ଦେଖିଲି ।
ତେଣୁକରି ମୋହର ସକଳ ପାପ ଗଲା
ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୋର ମୁଖୁ ଉତୁରିଲା । (ସୁ: କା:)

ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ବନ୍ଦାପନା ଦର୍ଶନ ପରେ ସେ ପାପମୁକ୍ତ ହେଲେ; ଫଳରେ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ଉଚ୍ଚରିଲା । ଜଗତ ହିତେ ସେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଜଗତ ହିତେ ସୁନ୍ଦରକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି
ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତ କହିଲି ସୁମରି ।

ଏହି ବିଷୟର ସମର୍ଥନ କବିଙ୍କ 'ବଟ ଅବକାଶ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

'ପୁରାଣ' ଲେଖକବଳରାମ ଦାସ 'ପୁରାଣ'ର ଅର୍ଥ ସୁନ୍ଦର କାଣ୍ଡର ଆରମ୍ଭରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ବାଲ୍ମୀକ ମୁନି ସଂସାର ହିତ ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାକଥିତ ମୂଳ ରାମଚରିତକୁ ବର୍ଦ୍ଧିତ ଆକାରରେ ଲେଖିଲେ । ମୁନିଙ୍କ ମୁଖରୁ ରାମାୟଣ ଜାତ ହେବାରୁ ଏହା ପୁରାଣ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲା, କାରଣ ଯାହା ସୁଜ୍ଞ ମୁନିମାନେ ବଖାଣ କରନ୍ତି ତାହାହିଁ ପୁରାଣ ।

ଶ୍ରୀରାମଚରିତ ଯେ ପ୍ରସନ୍ନେ ବ୍ରହ୍ମା କହି
ସଂସାର ହିତେ ବର୍ଦ୍ଧିତ କଲୁ ତାହା ରହି ।
ଯେଣୁ ତୋର ମୁଖେ ହେଲା ସେ କଥା ପ୍ରଚୁର
ତେଣୁ ପୁରାଣ ବୋଲିଣ ନାମ ଦେଲେ ତାର ।
ବଖାଣ କରନ୍ତି ଯାହା ସୁଜ୍ଞ ମୁନି ଜନ
ତାହାକୁ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟେ କରନ୍ତି ଲିଖନ । (ସୁ: କା:)

ପୁରାଣର ଅର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ଯେଉଁ ଧାରଣା ଦେଇଛନ୍ତି, ମନେ ହୁଏ, ସେହି ଧାରଣା ଶାରଳା ଦାସଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଥିଲା; ଉଭୟେ ପୁରାଣ ଲେଖିଥିବାରୁ ଏହି କାରଣରୁ 'ଶୂଦ୍ର ମୁନି' ରୂପରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିବେ ।

କବି ବଳରାମ ଦାସ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣକୁ 'ସୁଜନ ମୁଖରୁ' ଶୁଣି ଶ୍ରଦ୍ଧା କରି ଥୋକାଏ ପଦକୁ ଚଉରେ ଚଢ଼ାଇଲେ । ପୁଣି ଏହାକୁ ଆତ୍ମହିତେ ବାରମ୍ବାର ଘୋଷିଲେ । ମୂଳ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଓ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ପ୍ରଭେଦର ଏହା ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ।

ବଖାଣ କରନ୍ତି ଯାହା ସୁଜ୍ଞ ମୁନିଜନ
ତାହାକୁ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟେ କରନ୍ତି ଲିଖନ ।
ଏହାଂମୁଁ ସୁଜନ ମୁଖୁଁ ଶୁଣି ଶ୍ରଦ୍ଧା କଲି
ଥୋକାଏକ ପଦକୁ ଚଉରେ ଚଢ଼ାଇଲି । (ସୁ. କା.)

ବଳରାମ ଦାସ ରାମାୟଣରେ ଯେଉଁ ସଂସାର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ତାହାର ରୂପରେଖ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରୂପର ଅଙ୍ଗ-ସୌଷ୍ଠବ ଓ ପ୍ରାଣ ସେ ନିଜେ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି ବଳରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ମାନବିକ ଜୀବନର ସୁଖଦୁଃଖ, ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷା, ଗଢ଼ ଖଢ଼କୁ ପ୍ରଚଳିତ ସଂସାରରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ନିଜ ସଂସାରରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । କବି ସୁନ୍ଦରାକାଣ୍ଡର ଆରମ୍ଭରେ ବାଲ୍ମୀକି ମୁନିଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ମୁନିଙ୍କ ରାମାୟଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ମୁନି ସଂସାର-ତମିର ନାଶିବାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସଦୃଶ ଏବଂ ତାଙ୍କର ରାମାୟଣ ଯୋଗୁଁ 'ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ' ରକ୍ଷା ପାଇଲା । ଯଦି ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ କହି ନ ଥାଆନ୍ତେ ତାହାହେଲେ ସଂସାର ଘୋର ମହାର୍ଣ୍ଣବରେ ବୁଡ଼ିଯାଇ ଥାଆନ୍ତା ।

ତୁହି ଯେବେ ନ କହନ୍ତୁ ଶ୍ରୀରାମର ବାଣୀ
ସଂସାର ବୁଡ଼ନ୍ତା ଘୋର ମହାର୍ଣ୍ଣବ ପାଣି ।

ମୁନି 'ସଂସାର କଥା' ଜାଣି ଥିବାରୁ 'ସ୍ୱମୁଖରେ ସଂସାର କଥା' ବଖାଣି ଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ପକ୍ଷେ ମଧ୍ୟ ବହୁଳାଂଶରେ ଏହା ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

ତୁ ଦେବ ମହାମୁନି ସଂସାର କଥା ଜାଣୁ
ସଂସାର କଥା ତୁହି ସ୍ୱମୁଖେ ବଖାଣୁ ।

କବି ଓ ତାଙ୍କ କୃତି:—ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଲେଖାମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷଭାବରେ କାବ୍ୟପ୍ରତିଭା ପ୍ରକାଶ ପାଇନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟତା ଅଛି । ଚରିତ୍ରନିର୍ମାଣରେ ବାସ୍ତବିକତାକୁ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ଆଶ୍ରୟ କରି ଦାସେ ବହୁ ସୁନ୍ଦର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ସରସ ଓ ଜୀବନ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକତତ୍ତ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ, ପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର ଓ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା, ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରଣ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଷୟରେ କବି କୃତିତ୍ୱ ଦେଖାଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ଭାଷାର ସରଳତା ଓ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦାସଙ୍କ ଲେଖାର ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ । ବିବିଧ ବିଷୟ, ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରକାଶରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଯେ ସମର୍ଥ ଏହା ଦାସେ ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପରେ ବଳରାମ ଦାସ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁରାଣ ଲେଖକ ହିସାବରେ ପରିଚିତ ।

କବି ନିଜ ଜୀବନର ଲଙ୍କାଦର୍ଶନ, ବାଲିରଥ, ମୂର୍ଖର ବେଦାନ୍ତତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ, ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଓ ସାଧନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ପରୀକ୍ଷା କରି କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଅଲୌକିକ ଘଟଣା ପଦ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ବିଶେଷତ୍ୱ ଅନ୍ୟ କବିଙ୍କଠାରେ କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ୱ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଥମ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଗୁପ୍ତଗୀତା, ଅମରକୋଷ ଗୀତା, ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା, ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ, ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗସାର ଟୀକା ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ଶାସ୍ତ୍ର; ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଭାଷାର ସରଳତା ବ୍ୟତୀତ ସାହିତ୍ୟିକ ଚମତ୍କାରିତା ନାହିଁ ।

କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଭାବସମୁଦ୍ର ଓ ବଟଅବକାଶ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କୃତି ରୂପେ ପରିଚିତ ହେବା ଯୋଗ୍ୟ ।

ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ।

ତୁଳସୀ ଦାସ ହିନ୍ଦୀରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ପ୍ରାୟ ପଚିଶ କି ଷାଠିଏ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ରାମ-ଚରିତ ମାନସ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଅପେକ୍ଷା ତୁଳସୀ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଅଳ୍ପ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଲେଖା । ବଙ୍ଗର ରାମାୟଣ ଲେଖକ କୃତ୍ତିବାସ ବଳରାମଙ୍କର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ । କୃତ୍ତିବାସ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନାଶୈଳୀ ପ୍ରାୟ ଏକପ୍ରକାର ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

(୬) ଭକ୍ତପୂର୍ଣ୍ଣ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଦୀର୍ଘ ଚାରିଶତ ବର୍ଷ ହେଲା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମେରୁଦଣ୍ଡକୁ ରକ୍ଷା କରିଛି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନଲତାକୁ ଶୀତଳ ଜଳସେଚନ ଦ୍ୱାରା ପଲ୍ଲବିତ କରି ରଖିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ପକ୍ଷରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜାତିର ଜଣେ ନିର୍ମାତା ।

ଏହି ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ବେଶି କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳୁନାହିଁ । କେବଳ ବଂଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଦିବାକର ଦାସଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ, ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ ଓ ଆଉ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ଦିବାକର ଦାସଙ୍କ "ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ" ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ; ଅତିବଡ଼ୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ ।

ଜନ୍ମ—ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ମହାକବି ଭକ୍ତ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟଣା ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଭିତରେ କବି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ । ପୁରୀଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ, ପୁଣ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ, ବିଖ୍ୟାତ

କପିଳେଶ୍ୱରପୁର ଶାସନରେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ । ତାଙ୍କର ପିତା ଭଗବାନ ଦାଶ ପୁରାଣପଣ୍ଡା ଶାସନର ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଦାଶବଂଶ ପୁରାଣପାଠକ ଥିବାରୁ ଭଗବାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁରାଣପଣ୍ଡା ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଭଗବାନ ଦାଶ ସେହି ଉପାଧିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହୋଇ ଉପାଧିର ଉପଯୁକ୍ତ ପାତ୍ର ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଜକୁ ଗଠନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୁତ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ପଥରେ ନେଇଥିଲେ । ଶାସନ ଗ୍ରାମଟି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ନିକଟରେ ଥିବାରୁ ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଭଗବାନ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିବା ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରକୁ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ବିଷୟରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୬-୮୭ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ରେ (ମତାନ୍ତରେ ୧୫୧୦) ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ବଟଗଣେଶଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭାଗବତ ପାଠ କରି ଉତ୍ତମରୂପେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରୁଥିବା ବେଳେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ସନ୍ତୋଷଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ବୟସ ୧୮ (ଅଠର) । ଅତଏବ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ ୧୪୮୬-୮୭ରେ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବାହିଁ ଠିକ୍ । ମହାତ୍ମା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଉଦୟକାହାଣୀ'ରୁ ଏହି ବର୍ଷ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସମର୍ଥିତ ହେଉଛି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର କାବ୍ୟକଣ୍ଠ "ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୦ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଦିବାକର ଦାସ ସ୍ୱକୃତ 'ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସହିତ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ୧୮ (ଅଠର) ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିଲା ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ବୟସ ବେଳେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଭେଟ ହେଲେ । (୨୪ ଅ । ଜ.ଚ.)

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଡୋର କୌପୀନ ନେବାପରେ ମଧ୍ୟ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମକୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ, କାରଣ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମଟି ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କ ପିତା ତାଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣରେ ଦାନ କରିଥିବାରୁ ସେହି ପବିତ୍ର ନାମକୁ ସେ ତ୍ୟାଗକରି ଅନ୍ୟ ଦୀକ୍ଷାନାମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତରେ ସେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବକ ଥିବାରୁ ଦୀକ୍ଷାପରେ କେବଳ 'ଦାଶ' ସଂଜ୍ଞାଟି ତ୍ୟାଗକରି ବୈଷ୍ଣବସୁଲଭ 'ଦାସ' ସଂଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । 'ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ' ନାମ ଏହି କାରଣରୁ ହୋଇଥିଲା । କବି ଦିବାକର ଦାଶ ମଧ୍ୟ ଏହା ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାସ ଯେଣୁ । ସେ ନାମ ଦାସ ପଦ ତେଣୁ । (ଜ.ଚ.୨୪ଶ ଅ.)

ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ସେ ଧର୍ମପରାୟଣ ଥିବାର ସୂଚନା ମିଳୁଥିଲା । ଶିଶୁ-ମାନଙ୍କ ସହିତ କ୍ରୀଡ଼ା କରିବା ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ସେ 'ହରେରାମକୃଷ୍ଣ' ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ଏହା ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧ-ଅଙ୍ଗର ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ଭକ୍ତମାନେ କହନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ହାସରୁ ଓ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ହାସରୁ ଜନ୍ମଲଭ କରିଥିବା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ବାଣୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରକ କବି ଦିବାକର ଦାଶ ସ୍ୱକୃତ "ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ତଥ୍ୟ ଓ କାହାଣୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭକ୍ତ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ବୈଷ୍ଣବ କବି ଦିବାକର ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପାତ୍ର ହୋଇଥିବା ଦିବାକର ଦାଶ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି, ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠରେ ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣ ଏକସ୍ଥାନରେ ଏକାତ୍ମଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ କୋଟି ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଭଙ୍ଗ ନୁହନ୍ତି । ଦିନେ ଦୁହେଁ ଅତି ଆନନ୍ଦରେ ଥିବା ସମୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମରେ ରାଧାଙ୍କ ମୁଖକୁ ଚାହିଁଲେ । ରାଧାଙ୍କ ମୁଖ ତାଙ୍କୁ ଅମୃତପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଲା ଏବଂ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁଖ ପାଇ ମଧୁର ହାସ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ରାଧା ମଧ୍ୟ ହସିଲେ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧୁର ହାସରୁ ଅମୃତ ଦ୍ରବିଲା । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଧୁରହାସ-ଅମୃତରୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଓ ରାଧାଙ୍କ ମଧୁରହାସ ଅମୃତରୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ

କ୍ଷେତ୍ର ହିଁ ଏହି ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଏବଂ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଏକତ୍ୱାବସ୍ଥାର ମୂର୍ତ୍ତି । ଏହି ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠର ଅଧିପତି ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ବା ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଏ ଦୁହେଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । କାଳେ କାଳେ ଏମାନେ ନାନା ଅବତାର ଗ୍ରହଣକରି ମହାଭୟ ନାଶ କରନ୍ତି ଏବଂ ଲୀଳାଅନ୍ତେ ସେହି ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ କଳିଯୁଗରେ କଳି ବଳିଆର ହେବାରୁ ପ୍ରାଣୀମାନେ ପାପାନ୍ଧ, ଦୁରାଚାର ହୋଇ ଦୁଃଖଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ନିସ୍ତାର କରିବାପାଇଁ ଦେବତାମାନେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରୁ ନିତ୍ୟଠାକୁରଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଧାମରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ହରିନାମ କୀର୍ତ୍ତନଦ୍ୱାରା ମହାଭୟ ନିବାରଣ ଏହାଙ୍କ ପ୍ରଧାନ କର୍ମ୍ମ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଗୌଡ଼ଦେଶର ନଦିଆ ନବରରେ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଉତ୍କଳରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଉଭୟେ ମନ୍ତ୍ରରାଜ ହରିନାମ କୀର୍ତ୍ତନରେ ଜନମାନଙ୍କୁ ସଂସାର ଦୁଃଖରୁ ତ୍ରାଣ କଲେ । ନିତ୍ୟପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ ନିତ୍ୟରାଧା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ରୂପରେ ପଦ୍ମାଦେବୀଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ମନ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲା । ଉପଯୁକ୍ତ କାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ଭାଦ୍ରମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମୀ "ମଧ୍ୟାହ୍ନ କାଳରେ, ବୁଧ, ଅନୁରାଧା, ବିଷ୍ଣୁ, ମାହେନ୍ଦ୍ର, ଗୁରୁଙ୍କ ବେଳାରେ" ଜଗନ୍ନାଥ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ତାଙ୍କର "ଶୁଦ୍ଧସୁବର୍ଣ୍ଣକାନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣ" ଦେଖି ସମସ୍ତଙ୍କର ମନ ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ହେଲା । ଦିବାକର ଦାଶଙ୍କର ଏହି ବିବରଣୀ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସହିତ ମିଳି ଯାଉଛି ।

ଜନ୍ମପରେ ପିତାମାତା ହୃଷ୍ଟଚିତ୍ତରେ ଜାତକର୍ମ୍ମ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଯାବତୀୟ ବିଧିବିଧାନ ସମ୍ପନ୍ନ କଲେ । ନାମକରଣ ଦିନ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଦାଶଙ୍କ ଗୃହଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ବୋଲି ନାମ ଦେଲେ ।

ବାଲ୍ୟଜୀବନ—ଶିଶୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦିନକୁଦିନ ତେଜସ୍ୱାନ୍ ହୋଇ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ଚୂଡ଼ାକର୍ମ୍ମାଦି ଶେଷ ହେଲା । ଏହାପରେ ବିଦ୍ୟାପଠନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଯଥାକାଳରେ ବାଳକର ବ୍ରତୋପନୟନ ହେଲା ।

ଏହା ପରେ ବାଳକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବ୍ରତୋପନୟନଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଦଶବର୍ଷ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପଯୁକ୍ତ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଆୟତ୍ତ କରିପାରିଥିଲେ । ସେ ମେଧାବୀ ଛାତ୍ର ଥିବାରୁ ଅଳ୍ପ କାଳ ଭିତରେ ବେଦ ବେଦାଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତିରେ ପାରଙ୍ଗମ ହୋଇପାରିଥିଲେ । 'ଅଲଙ୍କାରିଦୁଶ୍ୟ'ରେ ସେ ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ସାଧି' କରିଥିଲେ । ସେ ହୃଷ୍ଟଚିତ୍ତରେ ଏକାଗ୍ର ଓ ପ୍ରେମଗଦ୍‌ଗଦ ହୋଇ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ଉପଗତ ହେବାରୁ ପାରଂପରିକ କୌଳିକ ପ୍ରଥାନୁଯାୟୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଦେବା ପ୍ରସ୍ତାବ ପିତା କଲେ; କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଏଥିରେ ସମ୍ମତ ହେଲେ ନାହିଁ । ଫଳରେ ବିବାହ ପ୍ରସ୍ତାବ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଲା ।

ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଓ ଭାଗବତ ରଚନା—ଏହା ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ମନ ନିବେଶ କଲେ । ବେଦବେଦାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ପାଠ କଲେ । ଯଜୁର୍ବେଦ ଓ ସାମବେଦକୁ ସେ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିଦେଲେ; କଳାପ ଓ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଏହି ଦୁଇଟି ବ୍ୟାକରଣକୁ ଜିହ୍ୱାଗ୍ରରେ ରଖିଲେ । ମହାଭାରତ, ରାମାୟଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ଶେଷକରି ଭାଗବତରେ ମନ ଦେଲେ । ଦ୍ୱାଦଶସ୍କନ୍ଧ ଭାଗବତ ଟୀକାଟିପ୍‌ପଣୀ ସହିତରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଏବଂ ଅଠରବର୍ଷ ବୟସ ସମୟକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଏ ସବୁ ଶେଷକରି ଦେଇଥିଲେ । ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଭିତର ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ, ନାଟ ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣରେ ଅବସ୍ଥିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଟଗଣେଶଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପ୍ରତିଦିନ ଭାଗବତ ପାଠ ଓ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ । ଭାଗବତକୁ ପାଠ କଲାବେଳେ ସ୍ୱୟଂ ଗଣେଶ ତାଙ୍କୁ କହି ଦେଉଥିବା ଦିବାକର ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । (ଜ. ଚ. ୧ମ. ଅ.)

ଅଷ୍ଟାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୫ ବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ସେ ଭାଗବତ ପାଠ କଲାବେଳେ ବହୁ ଧର୍ମ୍ମପ୍ରାଣ ଲୋକ ଶୁଣୁଥିଲେ । ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତର ସରଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରୁଥିଲା । ସେ ସ୍ୱ ଅନୁବାଦକୁ ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଉଥିଲେ ।

ସେତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ବହୁ ଲୋକ ତାଙ୍କ ଭାଗବତର ଅନୁବାଦ ପାଠକରି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ-ଜଗନ୍ନାଥଦାସଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭେଟ—

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ (ମତାନ୍ତରରେ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୦)ରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ତୀର୍ଥ କରିବାପାଇଁ ଆସିଥିଲେ । ଏହା ତାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଶା ଦର୍ଶନ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବଂଗଦେଶର ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ସଖା ଓ ଭକ୍ତମାନେ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଯାଜପୁର ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଥିଲା । ପିତାମହ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ଯାଜପୁରରୁ ଯାଇ ଶ୍ରୀହଟ୍ଟରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେଠାରୁ ମିଶ୍ର ପରିବାର ନଦିଆ ନବଦ୍ୱୀପକୁ ଉଠିଯାଇଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପିତା ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର । ଦୀକ୍ଷାପୂର୍ବରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ବିଶ୍ୱମ୍ଭର । ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନ କରିସାରିବା ପରେ ସେ ସପରିଷଦ ପୁରୀ (ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର)ରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁରୀରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣରେ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଥିବା କାଶୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ ବଗିଚା ଘରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । କାଶୀ ମିଶ୍ର ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଜଣେ ଉଚ୍ଚ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବାରାହୀ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଏକ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ରାଜାମାନେ ପୁରୀ ଆସିଲେ ଏହି ପ୍ରାସାଦରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜପ୍ରାସାଦର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବହୁ ମଠ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା; ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କାଶୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ ବଗିଚା ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଧାକାନ୍ତ ମଠ ନାମରେ ପରିଚିତ ଏବଂ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ରୂପରେ ପରିଚିତ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ କାଳ ଏଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବାରୁ ମନ୍ଦିରଟି ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୁଣ୍ୟପୀଠ ରୂପେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିଦିନ ସଖା ଓ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ସକାଶେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଉଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ମନ୍ଦିର

ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା କରିବା ସମୟରେ ବଟଗଣେଶଙ୍କଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତର ଦ୍ୱାଦଶସ୍କନ୍ଧ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତରୁ କେତେକ ଅଂଶ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବୁଝାଉଥାଆନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ସ୍ତୁତିର ବିଶ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ସେ ସରଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସହିତ ଅତି ସରଳ ଭାବରେ ତନ୍ମୟ ହୋଇ ବୁଝାଉଥିବାବେଳେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍‌ଧ ପରି ତାହା ଶୁଣିଲେ ।

ଶ୍ରେୟଃ ଶ୍ରୁତିଂ ଭକ୍ତି ମୁଦସ୍ୟତେ ବିଭୋ
 କ୍ଲିଶ୍ୟନ୍ତି ଯେ କେବଳ ବୋଧ ଲବ୍ଧୟେ
ତାସାମସୌ କ୍ଲେଶଳ ଏବ ଶିଷ୍ୟତେ
 ନାନ୍ୟଦ୍ ଯଥା ସ୍ଥୂଳତୁଷାବଘାତିନଃ ॥

ଦାସେ ଏହାକୁ ଅର୍ଥ କରି ବୁଝାଇଥିଲେ, "ହେ ପ୍ରଭୁ, ଯେ ତୁମ୍ଭର ପୟରକୁ ଆଶ୍ରୟ ନ କରି ବେଦବଚନକୁ ଆଦର କରେ ଏବଂ ସଂସାରକର୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହେ, ତାଙ୍କର କ୍ଳେଶ ହିଁ ମୂଳ, ସେ କେବେ ଫଳ ଲଭ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତଣ୍ଡୁଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଚଷୁକୁ କୁଟିଲେ ଶ୍ରମ କେବଳ ସାର ହେବ; କିନ୍ତୁ ତଣ୍ଡୁଳ ମିଳିବ ନାହିଁ ।" ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣି ଅତି ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ ଏବଂ ଦାସଙ୍କୁ ପ୍ରେମରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କଲେ । ଦିବାକର ଦାଶ କହନ୍ତି, ଦୁହେଁ ପ୍ରେମଚିତ୍ତରେ ଅଠାଇଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥିଲେ ।

ଅଠାଇ ଦିବସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବେନି ରହିଲେ ପ୍ରେମ ଚିତ୍ତ । (ଜ.ଚ. ୨ୟ ଅ.)

ଏହା ପରେ ପ୍ରେମ ଛାଡ଼ି ଧୀର ହୋଇ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଦାସଙ୍କୁ କଲ୍ୟାଣ କଲେ ।

ଚୈତନ୍ୟ-ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସିଦ୍ଧାଙ୍ଗ:—ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସାରିବା ପରେ ବଟଗଣେଶଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କିଛି କ୍ଷଣ ରହି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣି ଆନନ୍ଦ ଲଭ କରୁଥିଲେ । ଦାସଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରି ସଖାମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ । କ୍ରମେ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘନିଷ୍ଠତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ସ୍ୱୟଂ କୃଷ୍ଣ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସ୍ୱୟଂ ରାଧା

ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥମୂର୍ତ୍ତି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମିଳିତ ତନୁ ଥିବାରୁ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ୱାଭାବିକ ବୋଲି ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଇଥିଲେ ।

ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ:—ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ବେଶି ଶ୍ରଦ୍ଧା କରିବାରୁ ବଙ୍ଗଦେଶାଗତ ତାଙ୍କର ସଖାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ଜଣ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ଦିବାକର ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ କହିଲେ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ "ଅଟଉପଦେଶିଆ" ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗକୁ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ଉଚିତ ହୋଇନାହିଁ । ଚୈତନ୍ୟ ଏହା ଶୁଣି ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାର ଧାରଣା ନ କରିବାକୁ ଏହି ସଖାମାନଙ୍କୁ କହିଥିଲେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଏହି ସଖାମାନଙ୍କ ସମାଲୋଚନାର ସମ୍ବାଦ ପାଇଲେ । ଦିନେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନକରି ସେବାପୂଜାଦି ନିତ୍ୟ ଖଟଣିସବୁ ଦେଖି ଦୁଇହାତରେ ଦୁଇଟି ଅବଢ଼ା (ମହାପ୍ରସାଦ କୁଡୁଆ ବା ଗ୍ରେଷ୍ଟ ହାଣ୍ଡି) ଧରି ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ କାଶୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ ବଗିଚ୍ଛ ମଠରେ (ନା ତୋଟା ଗୋପୀନାଥ ମଠରେ ?) ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଚୈତନ୍ୟ ସମୁଦ୍ରରେ ସ୍ନାନ କରିସାରି ମଠକୁ ଫେରିଥିଲେ । ଦାସେ ଦୁଇହାତ ଧୋଇ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଆଜ୍ଞାଦେଲେ, "ଆସ ହେ ଦାସେ ଭକ୍ତପୂର୍ଣ୍ଣ" (ଜ. ଚ. ୬ଷ୍ଠ) । ଦାସେ ନମ୍ର ସ୍ୱରରେ କରପଦ୍ମ ଯୋଡ଼ି କହିଲେ, "ପ୍ରଭୁ ମୋର ଉପଦେଶ ନାହିଁ (ଅର୍ଥାତ୍ ମନ୍ତ୍ରଦୀକ୍ଷା ନେଇନାହିଁ) । ଅତଏବ ଏପରି ସମ୍ବୋଧନର ପାତ୍ର ମୁଁ ନୁହେଁ । ଲୋକ ଯେତେ ବ୍ରତ, ଦାନ, ତପ, ଶଉଚ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ, ଦେବାର୍ଚ୍ଚନ ପ୍ରଭୃତି କଲେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର-ଉପଦେଶ ହୋଇନଥିଲେ ଏହା ନିଷ୍ଫଳ ହୁଏ ।" ଏପରି କହିସାରି ଗୁରୁ, ଶିଷ୍ୟ, ମନ୍ତ୍ର ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ୱ ଓ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କଥା ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର, ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଜାତି, ଯତି, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ବିବାହିତା ଶୂଦ୍ର । ସ୍ତ୍ରୀ—ଯେ କୌଣସି ଲୋକ ହେଉ ଯଦି ସେ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରେମ (ଭକ୍ତି) ଜାଣେ ତାହାହେଲେ ତାହାଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେବ । ଏକତ୍ୱ କିଶୋରୀ କିଶୋର-

ଯୁଗଳ-ପ୍ରେମ ଭାବକୁ ଯେ ଜାଣେ ସେ ପ୍ରେମାଙ୍ଗ ଭକ୍ତ; ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଭକ୍ତ ଧନ୍ୟ ଏବଂ ଗୁରୁପଦକୁ ଭାଜନ । ଏହାଙ୍କଠାରୁ ରାମାଦି ମନ୍ତ୍ରରାଜ (ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ । ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହରେ ହରେ) ନେବା ଉଚିତ । ଏହାପରେ ତାଙ୍କୁ 'ଭକ୍ତମନ୍ତ୍ର' ଆଜ୍ଞା କରିବା ପାଇଁ ଦାସେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ମତ୍ତ ବଳରାମଦାସଙ୍କୁ ଡାକି ଦାସଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷାଦେବା ନିମନ୍ତେ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ମତ୍ତ ବଳରାମ ଗୋସ୍ୱାମୀ ହୃଦୟାନନ୍ଦ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ, ହୃଦୟାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୁରୁ ଗୌର ଦାସ ପଣ୍ଡିତ, ଗୌର ଦାସଙ୍କ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ । (ନିତ୍ୟଗୁପ୍ତ ମଣି—୧୯) ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ, ବଳରାମଦାସ ନୁହନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ପଞ୍ଚସଖାମଣ୍ଡଳୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା । ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଥିଲେ । ସେ ସବୁବେଳେ ନାମକୀର୍ତ୍ତନ କରି କାଳାତିପାତ କରୁଥିଲେ । ନାମାମୃତ ପାନ କରିବାବେଳେ ଆନନ୍ଦରେ ତାଙ୍କର ଲୋମ ପୁଲକିତ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ମତ୍ତ ବଳରାମ ସିଂହାସନରେ ସିଦ୍ଧି କରି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଦୀକ୍ଷା ଦେଲେ । କପାଳରେ ହରିପାଦାକୃତି କରି ଚିତା ଏବଂ ନାସା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରୁ ହରିମନ୍ଦିର ଛିତା ଦେଲେ । ତାଳୁରେ ମୁଦ୍ରାଏ ବସାଇଲେ । କଣ୍ଠର ଚଉପାଶରେ ମଧ୍ୟ ମୁଦ୍ରା ଦେଲେ । ହୃଦରେ ପଦ୍ମାକାର ତିଳକ, ବେନି ବାହୁରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଆକୃତିର ଛିତା, ନାଭି ଓ କଟିର ଚଉପାଶରେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ଚିହ୍ନ ଦେଲେ । ଗଳାରେ ତୁଳସୀ-ଧାତ୍ରୀ ଫୁଲମାଳ ଦେଲେ । ଆସନ ଶୁଦ୍ଧି, ବାକ୍ୟସଂକଳ୍ପ ପ୍ରଭୃତି କରି ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଡୋର କୌପୀନ ପିନ୍ଧାଇଲେ । ଋଷି, ଛନ୍ଦ, ଅଙ୍ଗନ୍ୟାସ, କରନ୍ୟାସ କରି ଧ୍ୟାନରେ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଶକୁ ଧ୍ୟାନକଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଅଗ୍ରତରେ, ବୈଷ୍ଣବମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ ନାମ ଉପଦେଶ ଦେଲେ । ପୁଣି ରାମାଦି (ହରେ ରାମାଦି) ମନ୍ତ୍ର, ପ୍ରେମ ଷୋଡ଼ଶୀ ମନ୍ତ୍ର, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ ଭାବରେ ଯୁଗଳଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର, ଠାକୁରଠାକୁରାଣୀ ମନ୍ତ୍ର, ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଚନାମ କହିଲେ । (ଜ. ଚ. ୨ୟ ଅ.) ।

ଏହି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ନାମ ସ୍ୱାମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ହୋଇଥିବା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସେ ରାଧାଙ୍କ ଅଙ୍ଗରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ରାଧାଭାବରେ ସବୁବେଳେ ତନ୍ମୟ ରହୁଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବମାନେ 'ସ୍ୱାମୀ' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ସ୍ୱାମିନୀ' ବୋଲି ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଡାକୁଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ ଲେଖକ ଅତିବଡ଼ି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବୈଷ୍ଣବ ଦିବାକର ଦାଶ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ 'ସ୍ୱାମିନୀ' ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଅଛନ୍ତି ।

ଚୈତନ୍ୟ 'ପରିଗ୍ରହକ' 'ଅତିବଡ଼' ଜଗନ୍ନାଥ:—ଦୀକ୍ଷା-ଗ୍ରହଣ ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ପାଖରେ ରହୁଥିଲେ । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ରାତିରେ ଶୟନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ସବୁ ସେବା ଦାସେ କରୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଜାତ ବୋଲି ଭାବି ରାଧାଂଶରୁ ଜାତ ଦାସେ ତାଙ୍କର ସେବାରେ ନିଜକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଭାତରୁ ଉଠି ଦଣ୍ଡବତ କରି ମୁଖ ଧୌତ କରୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଶଯ୍ୟାକୁ ମାର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦନ୍ତଧାପନ, ସ୍ନାନମାର୍ଜନ, ବସ୍ତ୍ରପରିଧାନ ପ୍ରଭୃତି ଦାସେ ସ୍ୱହସ୍ତରେ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନବେଳେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦାସେ ମଧ୍ୟ ରହୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଚରଣଧୌତ, ନିର୍ମାଣସେବା, ପ୍ରସାଦସେବା ପ୍ରଭୃତି ନିଜେ ଦାସେ କରୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ ହାତ ଧୋଇବାପାଇଁ ଜଳ ମଧ୍ୟ ସେ ଦେଉଥିଲେ । ଦାସେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଚନ୍ଦନ ଲେପନକରି ଆଲଟ ଧରି ବଞ୍ଚୁଥିଲେ । ଶୟନ ସମୟରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପାଦସେବା ମଧ୍ୟ ଦାସେ କରୁଥିଲେ । ଏହାପରେ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ ହରେରାମକୃଷ୍ଣ କୀର୍ତ୍ତନ କରି ଦାସେ କାଳହରଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଭାବରେ ସର୍ବଦା ଦାସେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସେବାରେ ତନ୍ମୟ ଥିଲେ । ଏଥିରେ ଚୈତନ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତ ହୋଇ ଏ ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ସେବାର କାରଣ ଜାଣିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦାସଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବସିଦ୍ଧାଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ । ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠବାସୀ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ଓ ନିତ୍ୟରାଧା ଏକାନ୍ତ ଭାବ ବେଳେ ପରସ୍ପରକୁ ଚାହିଁ ଦୁହେଁ ହସିବାରୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ହାସରୁ

ଚୈତନ୍ୟ ଓ ରାଧାଙ୍କ ହାସରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ଏବଂ ନିତ୍ୟ-କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଧାମରେ ଦୁହେଁ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦାସେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ସ୍ୱ ପୂର୍ବ ସିଦ୍ଧାଙ୍ଗ ଗତି ନିଜେ ଧ୍ୟାନରେ ଜାଣିବାରୁ ସେ ଦାସଙ୍କ ଉତ୍ତରର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧି କଲେ ଏବଂ ଦାସଙ୍କୁ ବହୁ ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ସ୍ୱ ଅଙ୍ଗରୁ ପାଟ୍ଟୋଡ଼ି କଷାବସନ କାଢ଼ି ଦାସଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ବାନ୍ଧିଦେଲେ ଏବଂ 'ଅତିବଡ଼' ବୋଲି ବୋଇଲେ । ଦାସଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ କହିଲେ, "ଆଜି ମୋ ଆଗରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଚରିତ କହିଲ । ଯେଉଁ କଥା ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅଗମ୍ୟ ତାହା ତୁମ୍ଭେ କହିଲ । ପୂର୍ବ ସିଦ୍ଧାଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସତ୍ୟ । ତୁମ୍ଭର ଏହା ସ୍ମରଣ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହା ଅତି ବଡ଼ କଥା ।" "ଅତି ବଡ଼ କଥା କହିଲ । ତେଣୁ ଅତିବଡ଼ ହୋଇଲ ।" ଅତିବଡ଼ ପଦବୀର ସାର୍ଥକତା ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱ ମୁଖରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । (ଜ. ଚ. ୬ଷ୍ଠ ଅ.)

ଏହି ସେବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ବୋଧହୁଏ ନିତ୍ୟଗୁପ୍ତମଣିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ 'ମହାନ୍' ଏବଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରିଗ୍ରହକ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

"ମହାନପି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସସ୍ତତ୍ର ପରିଗ୍ରହକଃ ।"

(୧୯ ଉଲ୍ଲାସ—ନିତ୍ୟଗୁପ୍ତମଣି)

ପ୍ରତିଦିନ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଅତିବଡ଼ ବୋଲି ଡାକନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ ଏପରି ଡାକିବାରୁ ଅନ୍ୟମାନେ ଭକ୍ତିରେ ଦାସଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ବୋଲି ଡାକିଲେ । କ୍ରମେ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭିତରେ ଥିବା ଘନିଷ୍ଠତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ 'ଅତିବଡ଼' ବୋଲି ଡାକିବାରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ବଙ୍ଗୀୟ ସଖାମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେଜଣ ଦୁଃଖିତ ହୋଇଥିବା ଏବଂ ସେହି କାରଣରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ତ୍ୟାଗକରି ବୃନ୍ଦାବନରେ ବାସ କରିବା ବିଷୟ ଦିବାକର ଦାଶ ସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ

ସହିତ ବିଶେଷ ଘନିଷ୍ଠତା ରଖି ତାଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଆଦର ଦେଖାଉଥିବାରୁ ଏବଂ 'ଅତିବଡ଼' ପଦବୀ ଦାନ କରିଥିବାରୁ ଏହି ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଏହି ସମ୍ପର୍କରେ ସେମାନଙ୍କର ମନୋଭାବ ଜଣାଇଥିଲେ । ସେମାନେ କହିଥିଲେ, "ଉତ୍କଳୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଲ, ତାହାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ବୋଲି । ସର୍ବବୈଷ୍ଣବେ ହେଲୁ ସାନ, ତାହାଙ୍କ ଅତିବଡ଼ ନାମ ।" ସେମାନଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ କହିଲେ, "ଏ କ୍ଷେତ୍ରର ଟେକା, ପଥର, ଝିଙ୍କର, କାଠ, ବାଲି ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦେଶ ପକ୍ଷରେ ଦେବତା । ମନୁଷ୍ୟ କଥା ବା କେତେ ? ଏହିହେତୁ ଦାସଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ବୋଲି ଡାକିବା ଠିକ୍ ହୋଇଛି ।" ମହାପୁରୁଷ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଉତ୍ତର ଶୁଣି ଏ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଦୁଃଖିତ ହେଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ଆଉ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ମନରେ ସ୍ଥିରକରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତ୍ୟାଗକଲେ । ନଦିଆ ଯିବା ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ବାଟରେ ଯାଜପୁରରେ କିଛିଦିନ ରହିଲେ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ସହିତ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ମନରେ ଦୟା ହେଲା । ସଖାମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ସେ ହରିଦାସଙ୍କୁ ଯାଜପୁର ପ୍ରେରଣ କଲେ । ହରିଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଲିଖିତ ବାର୍ତ୍ତା ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ନେଇଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ଭେଟି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ମନୋଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବମାନେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିରାଜିନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଏକ ସଭା କରି ଏହାର ଆଲୋଚନା କଲେ । ଜଗଦାନନ୍ଦ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତା ସଭାରେ ପାଠକଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଏକ ଶ୍ଲୋକ ଏହି ମର୍ମରେ ଲେଖିଥିଲେ—

ତୃଣାଦପି ସୁନୀଚେନ ତରୋରିବ ସହିଷ୍ଣୁନା
ଅମାନିନା ମାନଦେନ କୀର୍ତ୍ତନୀୟଃ ସଦା ହରିଃ ।

"ତୃଣ ପ୍ରାୟେକ ନୀଚ ହେବ, ତରୁ ପ୍ରାୟେ ସର୍ବ ସହିବ ।
ମାନ୍ୟରେ ଆନନ୍ଦ ହୋଇବ, ଅମାନ୍ୟେ ଦୁଃଖ ନ କରିବ ।
ତେବେ ବୈଷ୍ଣବ ସିଦ୍ଧି ହୋଇ, ଭେଦରେ ଭକ୍ତି ନାଶ ଯାଇ ।"

ବଙ୍ଗର କରିସାର ବୈଷ୍ଣବମାନେ ହରିଦାସଙ୍କୁ କହିଲେ, "ଯଦି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆମଠାରେ ସ୍ନେହ ଅଛି ତେବେ ସେ ନିଜେ ଆସି ଏଠାରୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଯାଆନ୍ତୁ ।" ହରିଦାସ ଯାଜନଗରୁ ଫେରିଆସି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ସବୁକଥା ଜଣାଇଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ନିଜେ ଯିବା ସ୍ଥିରକଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଯିବା ପାଇଁ କହିବାରୁ ଦାସେ କହିଲେ, "ମୋ ସକାଶୁଁ ଏତେ କନ୍ଦଳ । ମୁଁ ଗଲେ ଆନନ୍ଦିତ ହେବେ ନାହିଁ, ଫଳରେ ଆପଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପଣ୍ଡ ହେବ ।" ଚୈତନ୍ୟଦେବ କହିଲେ, "ତୁମ ସହିତ ସେହି ବୈଷ୍ଣବ-ମାନଙ୍କର ମେଳ କରାଇଦେବି । ସେମାନଙ୍କର ମନରୁ ଦୁଃଖ ଦୂର ହୋଇଗଲେ ସଦ୍‌ଭାବ ଜାତ ହେବ ।" ଦାସେ ଏଥିରେ ରାଜି ହେବାରୁ ଚୈତନ୍ୟ ବଡ଼ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଦାସଙ୍କୁ ଧରି ଯାଜନଗର ଗଲେ । ସେଠାରେ ଛଅ ଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଦାସଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ବୋଲି ଡାକୁଥିବାରୁ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ପୁଣି ମନରେ ଦୁଃଖକଲେ ଏବଂ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଅମଙ୍ଗ ହେଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବର୍ଣ୍ଣ-ବନ୍ଧୁପୁରକୁ ବାହାରିଗଲେ ।

ଏହାର ଏକବର୍ଷ ପରେ ଏହି ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଲାଳାୟିତ ହୋଇ ମାଧଦାସଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣକଲେ । ସେମାନେ ଲେଖିଥିଲେ—

"କ୍ଷେତ୍ର ଦେବତା ଦରଶନ, ତୀର୍ଥମାନଙ୍କୁ ସେ ଗମନ ।
ଯେବେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଅଙ୍ଗୀକାର, ତେବେ ଗମିବୁ କ୍ଷେତ୍ରବର ।"

ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଏଥିରେ ରାଜି ହେଲେ ନାହିଁ । ସେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ତ୍ୟାଗ କରି ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ନାହିଁ । ସେ ଉତ୍ତରରେ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଏହି ମର୍ମରେ ଲେଖିଥିଲେ—"ମୁଁ କାଶୀପୁର, ମଧୁପୁର, ଗୋପନଗର, ବୃନ୍ଦାବନ, ଦ୍ୱାରକା, ଗଙ୍ଗାସଙ୍ଗମ, ଅଯୋଧ୍ୟା, ବଦ୍ରିକା ଦେଖିଛି । ଏଥିରେ ପୂର୍ବେ କୃଷ୍ଣ ଥିଲେ; ଯୁଗ ଅନ୍ତରେ ତାହା ଛାଡ଼ିଲେ । ସକଳ ତୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ର ଛାଡ଼ି ନୀଳକନ୍ଦରରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଜେ କରି ଜଗତଙ୍କୁ ମୋହିଲେ । ତେଣୁ ମୁଁ

ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରେ କରିଛି । ଏ ଅଙ୍ଗ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରକୁ କଦାପି ଛାଡ଼ିବି ନାହିଁ ।" ଏ ଉତ୍ତର ମାଧବଦାସ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ଦେଲେ । ନିରାଶ ହୋଇ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ଆଶା ତ୍ୟାଗକଲେ । (ଜ. ଚ. ୩୨ଶ ଅ.) ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଅଧିକ ମାନ୍ୟ କରିବାରୁ ଏହି ଘଟଣାଟି ହୋଇଥିବା ଦିବାକର ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସନାତନ-ରୂପାଦି ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବୃନ୍ଦାବନ ପ୍ରତି ଅଧିକ ଧ୍ୟାନ ଦେବାର ଏହା ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ବୋଲି ଦିବାକର ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ-ମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁସବୁ ତଥ୍ୟ ମିଳୁଛି ସେସବୁ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ଅମେଳ ଦେଖାଯାଏ । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ସମ୍ବନ୍ଧ ସବୁଗ; ତାଙ୍କୁ ଯେ ଯେପରି ଭାବରେ ଯେତିକି ଦେଖିଛି ସେତିକି ଲେଖିଛି । ବିଶେଷତଃ ଦିବାକରଙ୍କ ପରି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନେ ଜନଶ୍ରୁତି ଉପରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଭର କରିଥିବେ । ପୁଣି ସ୍ୱ ଗୁରୁଙ୍କ ମହିମା ପ୍ରତିପାଦନରେ ବହୁ ଅଲୌକିକ ଓ ଉତ୍କର୍ଷ-ପ୍ରତିପାଦକ ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରିବା ସବୁଠାରେ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ସରଣୀ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବା ସେତେ ସହଜ ନୁହେଁ, କାରଣ ସମସାମୟିକ ଘଟଣାଚୟନରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ଦିବାକର ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ତିରୋଧାନର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସ୍ୱ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ପ୍ରବାଦ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ସେ ଜୀବନୀ ଲେଖିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି ।

ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲାବେଳେ ବହୁ ବୈଷ୍ଣବ ତାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରେମ-ଭକ୍ତି-ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣି ଧନ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସେବାରେ ବରାବର ରହୁଥିବାରୁ ସେସବୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବା ସୌଭାଗ୍ୟ ତାଙ୍କର ହୋଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିଥିଲେ । ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର, ରାମାଦି ମନ୍ତ୍ରରାଜ, "ସ୍ୱକିୟା-ପରକିୟା ସାଧନ" ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ସେ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ

କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଦିବାକର ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ପୂର୍ବେ ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିବା ମତ ସହିତ ସମନ୍ୱୟ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଦୃଢ଼ ଭାବରେ କହିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଚତୁର୍ବିଂଶ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଏହା ଭିତରୁ କେବଳ ଛଅବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ-ଦେବଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପରିଚୟ ହେବା ପରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ବହୁ ମାନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ମହାପୁରୁଷଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବକୁଳମଠରେ ରହିଣି ପାଇଁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଇଥିଲେ । ଠାକୁର ବ୍ରହ୍ମ ହରିଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହି ମଠରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଏହି ମଠଟି ମୁଦ୍ରହସ୍ତ ମଠ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ପରେ ବକୁଳ ମଠ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲା । ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ବକୁଳ ଦାନ୍ତକାଠିଟିଏ ଦନ୍ତଧାପନ ପରେ ମଠ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ପୋତି ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ଦାନ୍ତକାଠି ଗଛ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷଟି ଦେଖାଯାଉଛି ତାହା ଚୈତନ୍ୟ-ରୋପିତ ବୃକ୍ଷ ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି ଏବଂ ଏହି ଘଟଣାର ସ୍ମୃତି ଜାଗ୍ରତ କରୁଛି । କିନ୍ତୁ କବି ଈଶ୍ୱର ଦାସ ସ୍ୱକୃତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଗୁଜ୍ଜରୀ ରାଗ (ନଅ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତି)ରେ ରଚିତ "ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ" ନାମକ ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ବକୁଳବୃକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଲେଖିଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଥରେ ବହୁଦିନବ୍ୟାପୀ ଅଷ୍ଟପ୍ରହରୀ କୀର୍ତ୍ତନ କରାଇଥିଲେ । ଶେଷଦିନ ବକୁଳ-ମଠରେ କୀର୍ତ୍ତନ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବକୁଳ ମଞ୍ଜିଟିଏ ମଠ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ପୋତି ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ମଞ୍ଜିରୁ ବକୁଳବୃକ୍ଷ ହେଲା । ଏହି ବୃକ୍ଷର ନାମ ଅନୁସାରେ ମଠର ନାମ ବକୁଳମଠ ହେଲା । ଏହି ମଠଟି କାଶୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ ବଗିଚାର ପୂର୍ବ ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ ଛଅବର୍ଷ କାଳ (ଜ.ଚ. ୨୪ ଅ.) ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବରାବର ତାଙ୍କ ପାଖରେ ରହି ପରିକର ରୂପରେ ସେବାକରି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀ: ୧୫୨୯-୩୦ରେ

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ତିରୋଧାନ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିଜକୁ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାରେ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ସନାତନରୂପାଦି ବୈଷ୍ଣବ ସଖାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧା କିମ୍ବା ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି ଏମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି କୌଣସି ସମୟରେ ହ୍ରାସ ପାଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପୁରୀ ଅବସ୍ଥାନ କାଳ ମଧ୍ୟରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ଅଠରବର୍ଷ ଭିତରେ, ଏହି ବୈଷ୍ଣବସଖାମାନେ ବହୁ ସମୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ରହୁନଥିଲେ । ଏହାର କାରଣ, ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟ-ଦେବଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଏମାନେ ବୃନ୍ଦାବନର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ପାଇଁ ଲାଗିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ ତଥ୍ୟ ମିଳେ ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବଗ୍ରନ୍ଥ କିମ୍ବା ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି ସବୁ ତଥ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନଥିବାରୁ ଦିବାକର ଦାଶ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେ ସବୁ ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ରହିଛି । କେବଳ ଘଟଣାର ଗୁରୁତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତଭେଦର ଅବକାଶ ଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଦିବାକରଙ୍କ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉକ୍ତି, ଦୀର୍ଘ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ବିବରଣକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାପାଇଁ କାରଣ ନାହିଁ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ—ଦୀକ୍ଷା ନେବାପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ କେବଳ 'ଧାର୍ମିକ' ଜୀବନଯାପନ କଲେ । ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞା ପାଳନ କରିବାରେ ସେ ସବୁବେଳେ ତତ୍ପର ଥିଲେ । ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଭଜନକରି ସେ ଦିନ କଟାଉଥିଲେ । ବେଦପୁରାଣର ବଚନକୁ ସେ ଆଦରରେ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ବେଦୋକ୍ତ ଧର୍ମ୍ମମାର୍ଗ ଆଚରଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ବାହ୍ୟକୁ ନିତ୍ୟକର୍ମ କରୁଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଭିତରେ ରାଗମାର୍ଗ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ । ହରେରାମାଦି ମହାମନ୍ତ୍ର କୀର୍ତ୍ତନ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ଓଷ୍ଠ ଧୀରେ ଧୀରେ କମ୍ପୁଥିଲା । ସେ ପ୍ରେମରେ ଜରଜର ହୋଇଯାଉଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ବାକ୍ୟ ପ୍ରଳାପ ସଦୃଶ ଜଣାଯାଉଥିଲା;

ଉନ୍ମାଦ ଲାଗିଲାପରି ପଦକ୍ଷେପ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପକ୍ଷଣ ପରେ ସେ ପୁଣି ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ହରେରାମକୃଷ୍ଣ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଥିଲେ ।

ସେ ବଡ଼ଦେଉଳ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ବଟଗଣେଶ ମନ୍ଦିର ନିକଟସ୍ଥ କଳ୍ପବଟ ତଳେ ସବୁବେଳେ ପଡ଼ିରହୁଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ଦେଉଳର ଜଗମୋହନକୁ ଯିବାଆସିବା କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଭାତରୁ ଦ୍ୱିପ୍ରହର ଧୂପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିପରି ଭାବରେ ରହୁଥିଲେ । ବେଳେବେଳେ ତାଙ୍କର ସଂଜ୍ଞା ଲୋପ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ଚେତା ହେଲେ ସେ 'ହା ହା ଜଗନ୍ନାଥ' ବୋଲି ଡାକୁଥିଲେ । ସେ ସବୁବେଳେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୟାନ ଓ ନିର୍ମାଲ୍ୟ ସେବାକରି ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଗୁଣ ଗୁଣି, ମୁଖରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ବୋଲି ଆନନ୍ଦଲାଭ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ-ତୁଳସୀ ଆଘ୍ରାଣକରି, ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ-ଛଡ଼ା ଚନ୍ଦନ ଦେହରେ ଘଷି, ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ-ଲାଗି ଧଣ୍ଡା ଗଳାରେ ଲଗାଇ ଠାକୁରଙ୍କ ସବୁ ସେବାରେ, ସବୁ ଯାତ୍ରା ମହୋତ୍ସବରେ ଆଗୁଆ ହେଉଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଠାକୁରଙ୍କ ତିନି ଧୂପ, ପାଞ୍ଚ ଅବକାଶରେ ସବୁ ବିଧିକୁ ସେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଧୂପବିଧି ଦେଖି ତାଙ୍କ ଶରୀରରେ ରୋମାଞ୍ଚ ଜାତ ହେଉଥିଲା । ଧୂପ, ମଙ୍ଗଳ ଆଳତି, ଅବକାଶ ଆଦି ସବୁ ସେବାବେଳେ ସେ ଉପସ୍ଥିତ ରହୁଥିଲେ । ଏସବୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେବକମାନଙ୍କ ସହିତ ସହଯୋଗ କରି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଦେଉଳରେ ଲୋକେ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ବଡ଼ସିଂହାର ଭୋଗଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋସ୍ୱାମୀ ବଡ଼ଦେଉଳ ଭିତରେ ରହୁଥିଲେ । ଏହାପରେ ମଠକୁ ଯାଇ ବିଶ୍ରାମ ନେଉଥିଲେ । ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ନିଜକୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ବନ୍ଦୀ କରିଦେଇଥିଲେ, ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଛଡ଼ା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଚିନ୍ତା ନଥିଲା । ଶୟନବେଳେ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚରଣ ଧ୍ୟାନକରି ଶୟନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଭକ୍ତିରେ କାଳାତିପାତ କରି ବିଷୟ, ସଙ୍ଗ, ହାସ୍ୟରସ, ନିଦ୍ରା, ଭୋଜନ, ସ୍ନାନ, ବେଶ ସବୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିଦେଇ ଶାନ୍ତିରେ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣକୁଳର ଯାବତୀୟ କର୍ମ୍ମ, ସ୍ନାନ, ଜପ, ହୋମ, ସନ୍ଧ୍ୟା ଦେବତାପୂଜନ, ବୈଶ୍ୟଦେବାଦି ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ତ୍ୟାଗ କଲେ । ଯତିମାନଙ୍କର ଧର୍ମ୍ମକୁ ମଧ୍ୟ

ଆଦର କଲେ ନାହିଁ । ସେ "ଜାଣି ସର୍ବକର୍ମ ତେଜିଲେ । ଏକା ଜଗନ୍ନାଥେ ଭଜିଲେ ।" (ଜ. ଚ. ୧୦ମ ଅ.)

ସେ ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ପୁରାଣାଦି ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ତାହା ଭକ୍ତି ବଳରେ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ସ୍ୱ ବନ୍ଧୁକୁଟୁମ୍ବ, ପ୍ରିୟ, ଅପ୍ରିୟବର୍ଗଙ୍କ ସଙ୍ଗକୁ ଛାଡ଼ି ଦୂରରେ ରହିଲେ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗରେ ମୁକ୍ତି ଅଛି କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତି ନ ଥିବାରୁ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ତ୍ୟାଗକଲେ ।

ସତ୍ୟରେ ଜପଯଜ୍ଞ, ତ୍ରେତାରେ ଦାନ, ଦ୍ୱାପରେ ପାଦସେବନ ଓ କଳିରେ ନାମକୀର୍ତ୍ତନ ସାର ଥିବାରୁ ସେ ନାମକୀର୍ତ୍ତନରେ ମନ ଦେଲେ । ସତ୍ୟରେ ଅବଧୂତ ବେଶ, ତ୍ରେତାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବେଶ, ଦ୍ୱାପରରେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ବେଶ ଓ କଳିରେ ବୈରାଗୀ ବେଶ ଉପଯୁକ୍ତ ଥିବାରୁ ସେ ସବୁ ବୈଧିକର୍ମ ତ୍ୟାଗକରି ଡୋର କୌପୀନ ପରିଧାନ କଲେ ।

ସେ ସବୁଦିନ ପ୍ରଭାତରୁ ଉଠି ନିତ୍ୟକର୍ମମାନ ସାରି କଣ୍ଠରେ ମାଳା, କପାଳରେ ହରିମନ୍ଦିର ଚିତା, ବେନି ବାହୁରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଚିହ୍ନ ଏପରି ତିଳକ କରୁଥିଲେ । ତା'ପରେ ପାହାନ୍ତି ଅବକାଶ ବେଳେ ବଡ଼ଦେଉଳ ଭିତରେ ପଶନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଗରେ ଖଟଣି ସେବାରେ ରହୁଥିଲେ । ଦିନ ଧୂପ, ପାଞ୍ଚ ଅବକାଶରେ ଜଗନ୍ନାଥ ପାଖରେ ରହି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଦେଉଳରେ ରାତିର ବଡ଼ସିଂହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାମୀ ରହୁଥିଲେ । ପ୍ରଭୁ ପଲଙ୍କରେ ବିଜେ ହେବାପରେ ସ୍ୱାମୀ ଅବଢ଼ା (ମହାପ୍ରସାଦ) ଧରି ଆଶ୍ରମକୁ ଫେରୁଥିଲେ । ପାଞ୍ଚସାତ ଗୁଣ୍ଡା ମହାପ୍ରସାଦ ସେବନକରି ସେ ରାତି ଉଜାଗର ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ସବୁବେଳେ ମନ୍ତ୍ରରାଜ (ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଷୋଡ଼ଶାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର) ଜପ କରୁଥିଲେ । (ଜ. ଚ. ୧୦ମ ଅ.)

ଭକ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମରେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇଥିଲେ । ନିଜକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଭୁଲିଯାଇ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପଦରେ କାୟ-ମନ-ବାକ୍ୟରେ ଆତ୍ମ-ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଏକେ ପରମ ପଣ୍ଡିତ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ପରମଭକ୍ତ ।

ନକେ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ସେ ଯେଉଁ ମହତ୍ତ୍ୱ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି ତାହା ଅତି ଦୁର୍ଲଭ ।

"ସେ ପୁଣି ଅଟନ୍ତି ତେମନ୍ତ, ଦିବ୍ୟ ଗଉର ବର୍ଣ୍ଣ ଗାତ୍ର ।
ଗୁରୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ତତ୍ପର, ପ୍ରେମ ଭାବରେ ଜର ଜର ।
ବେଦ ପୁରାଣ ବେନି ବାଣୀ, ଆଦ୍ୟରେ ପାଳନ୍ତି ତା ପୁଣି ।
କହନ୍ତି ବେଦର ବଚନ, ଯେ ଧର୍ମ ମାର୍ଗ ଆଚରଣ ।
ବାହ୍ୟ ନିତ୍ୟକର୍ମ କରନ୍ତି, ଭିତରେ ରାଗ ମାର୍ଗ ଚିନ୍ତି ।
ଶ୍ରୀହରି ନାମ ଶୁଣିବାରେ, ଓଷ୍ଠ କମ୍ପଇ ଧୀରେ ଧୀରେ ।
ପ୍ରେମରେ ଜର ଜର ଯେଣୁ, ପ୍ରଳାପ ପ୍ରାୟେ ବାକ୍ୟ ତେଣୁ ।
ଉନ୍ମାଦ ଲାଗିଲା ପରାୟେ, ଗଳନ୍ତେ ପାଦଗତି ଶୋହେ ।
କ୍ଷଣକେ ହୋନ୍ତି ଶାନ୍ତଚିତ୍ତ, ଉଚେ ଡାକନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ।
ବଟ ତଳେଣ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି, ଜଗମୋହନରେ ଗଡ଼ନ୍ତି ।
ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧ୍ୟାନରେ, ଯଡ଼ଣ ଆନ୍ତି ପ୍ରେମଭରେ ।
ଯେବେ ସେ ଚେତନା ଲଭନ୍ତି, ଆହା ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲନ୍ତି ।
ତୁମ୍ଭ ଠାକୁରୁ ଆଇ ଦେହ, କଣ୍ଠ ଗଦ୍‌ଗଦ ଶୁଭଇ ।
ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତି, ଚିତ୍ତରୁ କ୍ଷଣେ ନ ଛାଡ଼ନ୍ତି ।
କରନ୍ତି ନମିଲ ଭୋଜନ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦରଶନ ।
ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ଶୁଣନ୍ତି, ତୁଣ୍ଡେ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲନ୍ତି ।
ଶୁଙ୍ଘନ୍ତି ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ତୁଳସୀ, ଛଡ଼ା ଚନ୍ଦନ ଅଙ୍ଗେ ଘଷି ।
ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ଧଣ୍ଡା ଅଙ୍ଗେ ଦେଇ, ସେବାକୁ ଥାନ୍ତି ଆଗ ହୋଇ ।
ଯେତେ ଯାତ୍ରା ମହୋତ୍ସବ, ତହିଁକି ହୋଇଅଛୁ ଆଗ ।
ତ୍ରିଧୂପ ପଞ୍ଚ ଅବକାଶ, ସେବା କରନ୍ତି ପ୍ରଭୁପାଶ ।" (୧୦ମ ଅ.ଜ.ଚ.)

ଏହିଭାବରେ ଯେଉଁ ବେଳରେ ଯେଉଁ ସେବା ତାହା ଭକ୍ତିଗଦ୍‌ଗଦ-ଚିତ୍ତରେ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ, ଜଗନ୍ନାଥ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ଜାଣୁ ନଥିଲେ । ସତୀ ସାଧ୍ୱୀ ପତ୍ନୀ ସ୍ୱାମୀକି ସେବାକଲା ପରି ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କୁ ସେ ସେବା କରୁଥିଲେ ।

"ରାତ୍ର ଦିବସ ନିରନ୍ତର, ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଖର ।
ଯେମନ୍ତେ ଜନକ ଦୁଲଣୀ, ରାମହୁଁ ଅନ୍ୟକୁ ନ ଜାଣି ।
ଯେମନ୍ତେ ପର୍ବତଦୁହିତା, ନିତ୍ୟ ଭାବନ୍ତି ପଞ୍ଚମଥା ।
ଯେମନ୍ତେ ରାଧା ବୃନ୍ଦାବନ, ହୃଦେ ଭାବ ନନ୍ଦନନ୍ଦନ ।
ଯେମନ୍ତେ ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ନନ୍ଦନୀ, କୃଷ୍ଣହୁଁ ଆନକୁ ନ ଜାଣି ।
ତେମନ୍ତ ଦାସେ ଜଗନ୍ନାଥେ, ହୃଦେ ଭାବନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥେ ।" (ଜ. ଚ.)

ପ୍ରଭାତରୁ ବଡ଼ସିଂହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ସେବାରେ ଲାଗି ରହିରେ ଦାସେ ମଠକୁ ଫେରୁଥିଲେ । ରାତ୍ର ଉଜାଗର ରହି ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଜପ କରୁଥିଲେ ।

ଦାସଙ୍କର ଅଲୌକିକତା

(୧) ଦେବକନ୍ୟାଙ୍କ ସେବା—ଦାସଙ୍କଠାରେ ସ୍ତ୍ରୀଭାବ ପ୍ରକଟନ:—କଥିତ ଅଛି ରାତ୍ର ସମୟରେ ଦାସଙ୍କର ସେବା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଦୁଇଜଣ ଦେବକନ୍ୟା ପ୍ରତିଦିନ ମଠକୁ ଆସନ୍ତି । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ କାହାଣୀ ଶୁଣାଯାଏ, ସେଥିରୁ ଦାସଙ୍କର କି ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ଥିଲା ତାହା ଜଣାପଡ଼େ । ଦିନେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଚରିତ୍ରଶୁଦ୍ଧତା ଓ ସାଧନାର ପରୀକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଡାକି ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ, "କେତେକ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ଅସୁନ୍ଦର କଥା ଶୁଣାଯାଏ । ଏହି ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଗୁଳ୍‌ଚାଳଣ ଭୁଞ୍ଜି । ତୁମ୍ଭେମାନେ ରାତ୍ର ଦାସଙ୍କ ମଠକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କର କର୍ମସବୁ ଦେଖ ।" ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରୁ ଫେରିବା ସମୟରେ ସେବକମାନେ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ତାଙ୍କ ମଠକୁ ଗଲେ । ଦାସେ ମଠରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ଅବଢ଼ା ଥୋଇଦେଇ ବସିବାମାତ୍ରେ ଦୁଇଜଣ ପରମା ରୂପବତୀ ଯୁବତୀ ଆସି ତାଙ୍କ ଚରଣକୁ ଜଳରେ ଧୋଇଦେଇ ଆସନରେ ବସାଇଲେ । ମନ୍ଦିରରୁ ଆଣିଥିବା ଅବଢ଼ା ଦାସଙ୍କୁ ଭୋଜନ କରିବାକୁ ଦେଲେ ଏବଂ ଦୁହେଁ ବିଞ୍ଚଣା ଘେନି ତାଙ୍କୁ ବିଞ୍ଚିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଭୋଜନାନ୍ତେ ଆଚମନ କରାଇଦେଇ ପାଲଟା ବସ୍ତ୍ର ଧୋଇ ଶୁଖାଇଲେ । କନ୍ୟାମାନେ ଶେଷଅନ୍ନ ଭୋଜନ କଲେ । ଏହାପରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଜପ ପାଇଁ ଆସନ ତିଆରି କଲେ; ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଛଡ଼ାମାଳ

ଓ ଚନ୍ଦନ ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଲଗି କରାଇ ତାଙ୍କୁ ବସ୍ତ୍ରଦେଲେ । ସ୍ୱାମୀ ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଜପିବା ପାଇଁ ଆସନରେ ବସିଲେ । ଏ ଦୁଇ ଯୁବତୀଙ୍କ ନାମ ସୁମେଧା ଓ ମେଧା । ସେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ସେବା କରନ୍ତି । ସେବକମାନେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଘରେ ଏହି ରୂପବତୀ ଯୁବତୀମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ସ୍ୱାମୀ ଅସଚ୍ଚରିତ୍ର ଲୋକ ଓ ବ୍ୟଭିଚାର କରୁଥିବାରୁ ଶାସ୍ତିଦେବା ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ ଯାଇଁ ଜଣାଇଲେ । ରାଜା ସେବକମାନଙ୍କ କଥା ଶୁଣି "ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଯାହାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ପଦବୀ ଦେଇଛନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ମୁଁ ତୁମ କଥାରେ ଦଣ୍ଡ ଦେଇ ନ ପାରେ । ମୁଁ ନିଜେ ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ନ ଦେଖିଲେ କିଛି କରିବ ନାହିଁ ।" ପରଦିନ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରି ସମୟରେ ରାଜା ନିଜେ ତାଙ୍କ ମଠରେ ଲୁଚି ରହିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଯୁବତୀମାନଙ୍କ ଆଗମନ ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହେଲେ । ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ରାଜାଙ୍କ ଆଗମନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜାଣିପାରି ଏପରି ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ, "ମୁଁ ସ୍ୱୟଂ ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାସୀ, ସେହିହେତୁ ମୁଁ ସ୍ତ୍ରୀସ୍ୱଭାବାପନ୍ନ । ମୋର ସେବା ସ୍ତ୍ରୀ ବିନା ଆଉ କିଏ କରିବ ? ତୁମ୍ଭର ମନରେ ସନ୍ଦେହ ହେଲେ ଏହି କନ୍ୟା ଦୁହିଙ୍କୁ ଧରାଇ ନେଇପାର ।" ଅତିବଡ଼ଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ରାଜା କନ୍ୟା ଦୁହିଙ୍କୁ ଧରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ, କିନ୍ତୁ କନ୍ୟା ଦୁହେଁ ବିଜୁଳିପରି କ୍ଷଣକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ । ରାଜା ସ୍ତମ୍ଭୀଭୂତ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ବହୁ ସ୍ତୁତି କଲେ । ସ୍ୱାମୀ କହିଲେ— "ପୂର୍ବେ ପୁରୁଷଅଙ୍ଗ ଥିଲି; ପ୍ରେମ ଭାବରେ ସ୍ତ୍ରୀ ହେଲି ।" ଏହି କାରଣରୁ ସ୍ୱାମୀ ମାସକରେ ସତେଇଶ ଦିନ ପୁରୁଷ ଓ ତିନି ଦିନ ସ୍ତ୍ରୀ ହେଉଥିବା ଶୁଣି ସମସ୍ତେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ।

ଦାସଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀଭାବ ପ୍ରକଟନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ନିତ୍ୟଗୁପ୍ତମଣି' ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପଟ୍ଟମହିଷୀ ଗୌରୀ ଦେବୀଙ୍କ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ପାଇଁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ ରାଜା ଜଣାଇଲେ । ରାଣୀଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀଗୁରୁ ଆବଶ୍ୟକ ମନେକରି ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଅତିବଡ଼ଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ କହିଲେ । ନିଜେ ପୁରୁଷ ଥିବାରୁ ଅତିବଡ଼ କହିଲେ, "ମୁଁ ପୁରୁଷ, କିପରି ଦୀକ୍ଷା ଦେବି ?" ଏହା ଶୁଣି ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ

କହିଲେ, "ତୁମ୍ଭେ ସ୍ତ୍ରୀଭାବ ଧାରଣ କର ।" ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଚହ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ହେଲା । ରାଜା ଏହା ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ସାର୍ବଭୌମଙ୍କୁ ଏହା କହିଲେ । ସାର୍ବଭୌମ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସିଦ୍ଧ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଦାସଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ଏହାପରେ ରାଜା ପଟ୍ଟମହିଷୀଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରାଇଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଠାରେ ବଡ଼ ଓଡ଼ିଆ ମଠ ଅଛି ତାହା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପୀଠ ବୋଲି ଖ୍ୟାତ । ଏହା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଣୀ ଗୌରୀଦେବୀଙ୍କ ନଅର ଥିଲା । ରାଣୀ ମନ୍ତ୍ରଶିଷ୍ୟା ହୋଇଯିବା ପରେ ସ୍ୱାମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହି ନଅରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ।

(୬) ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚନ୍ଦନଲାଗି:—ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଲୌକିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଘଟଣାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ଜନେ ବୋଇତ ବ୍ୟବସାୟୀ କାଶୀରାମ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିସାରିବା ପରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଗନ୍ଧରାଜ ଚନ୍ଦନ ବା ଶ୍ରୀଖଣ୍ଡ ଚନ୍ଦନ ଟେଳାଟିଏ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ସେବା ନିମିତ୍ତ ରାଜାଙ୍କୁ ଭେଟି ଦେଲେ । ଏହି ଚନ୍ଦନ ଦଶହଜାର ସୁନାଆଁ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଚନ୍ଦନ, କର୍ପୂର, କସ୍ତୁରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବାସଦ୍ରବ୍ୟ ମିଶି ଦଳାହୋଇ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା । ଅର୍ଦ୍ଧକୋଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ବାସ ମହକି ଯାଉଥିଲା । ଘିଅ ଫୁଟିଥିବ, ସେଥିରେ ଘୋରି ଏଥିରୁ ଏକ ତୋଳା ପକାଇ ଦେଲେ ଘୃତ ଶୀତଳ ହୋଇଯିବ । ଏଭଳି ଅମୂଲ୍ୟ ଶ୍ରୀଖଣ୍ଡ ଚନ୍ଦନ ପାଇବା ପରେ ରାଜା ନିଜ ନଅରରେ ରଖିଲେ । ଦିନେ ଦେଉଳକୁ ରାଜା ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗରେ ଲାଗିକରିଦେବା ପାଇଁ ଦେଲେ । ଦାସେ ଚନ୍ଦନତକ ନିଜ ମଠକୁ ଘେନିଯାଇ ଚନ୍ଦନ ଘୋରି, କାନ୍ଥରେ ଲେପିଦେଲେ । ଏ କଥା ରାଜାଙ୍କ କାନକୁ ଯିବାରୁ ରାଜା ବିରକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ କୈଫିୟତ ମାଗିଲେ । ସ୍ୱାମୀ କହିଲେ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଚନ୍ଦନ ଲେପି ଦେଇଛନ୍ତି । ରାଜା ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ, ଯେଉଁ ଚନ୍ଦନ

ସ୍ୱାମୀ କାନ୍ଥରେ ଲେପି ଦେଇଥିଲେ ତାହା ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗରେ ଲାଗିଅଛି । ରାଜା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଚରଣରେ ବନ୍ଦନ କଲେ । ଏହିପରି ଦିନକୁ ଦିନ ଅତିବଡ଼ଙ୍କର ମହିମା ବ୍ୟାପିବାକୁ ଲାଗିଲା । କି ସ୍ତ୍ରୀ କି ପୁରୁଷ ସମସ୍ତେ ଭେଦଭାବ ଭୁଲି ତାଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ଶ୍ରବଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

(ଗ) ଅଷ୍ଟଭୁଜ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ:—ଶ୍ରୀମତ୍ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀକୃତ "ଜଗନ୍ନାଥଚରିତସୁଧାରସ" ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିଖିତ ଅଛି, ଦିନେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଇଥିବା ସମୟରେ ବଟମୂଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଦାସଙ୍କୁ ଭାଗବତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିବାର ଦେଖି ଖୁବ୍ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଦାସଙ୍କ ଚରଣ ତଳେ ପ୍ରଣିପାତ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ଭାବାବେଶ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଅଷ୍ଟଭୁଜ ହୋଇ ଥିବାର ରାଜା ଦେଖିଥିଲେ । ଚାରିଗୋଟି ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର, ଗଦା, ପଦ୍ମ, ଦୁଇଟି ହସ୍ତରେ ଧନୁଶର ଓ ଆଉ ଦୁଇଟି ହସ୍ତରେ ବଂଶୀ ଧରି ଦାସେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି; ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ କରି ରାଜା ନିଜକୁ କୃତାର୍ଥ ମଣିଥିଲେ ।

ଅଲୌକିକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ:—ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଙ୍କ ପରାଜୟ—ଥରେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ନାମରେ ଜଣେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ପଣ୍ଡିତ ଏକଶତ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଧରି ଖଣ୍ଡିଏ ତ୍ରିକୋଣ ପତାକା ଉଡ଼ାଇ ଉଡ଼ାଇ ପୁରୀରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ମହାନ୍ ପଣ୍ଡିତ । ସେ ରାଜାଙ୍କୁ ଗୁହାରି କହିଲେ ଯେ ତାଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଭିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉ । ସେ ସମୟରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେତେ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ସମସ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟରେ ଭୀତ ହୋଇ ତର୍କ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆସିଲେ ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତ ସାତଦିନ କାଳ ଅପେକ୍ଷା କରି ଖଣ୍ଡେ ଚତୁଷ୍କୋଣ ପତାକା ଉଡ଼ାଇ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ବସିଅଛନ୍ତି, ଏପରି ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଯୁକ୍ତିତର୍କ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପ୍ରଥମେ ପଣ୍ଡିତ ଦାସଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, "ବ୍ରହ୍ମ କେତେ ପ୍ରକାର ?" ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ସ୍ୱାମୀ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଖଣ୍ଡନ କରି ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦ ପ୍ରତିପାଦନ

କଲେ । ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ଯୁକ୍ତିରେ ପରମ ତୃପ୍ତି ଲାଭକଲେ ଏବଂ ନିଜର ପତାକାରୁ ଚିର ପକାଇ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଶିରରେ ଗୋଟିଏ ଦିବ୍ୟ ପଟ୍ଟନ ବାନ୍ଧିଦେଲେ ।

ଭାଗବତ ରଚନା:—ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭାଗବତ ରଚନା କରିବା କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ "ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତି-ରସାମୃତ"ରେ କବି ବୈଷ୍ଣବ ଶ୍ରୀରାମ ଦାସ ଏକ କାହାଣୀ "ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ" ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—କବି ପଞ୍ଚାଶଟି ଭକ୍ତଜୀବନୀ 'ପ୍ରାକୃତବନ୍ଧ'ରେ ଭାଗବତ ବୃତ୍ତରେ ଲେଖି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା ବୀରକେଶରୀ ଦେବଙ୍କ ବସୁାଲଶୀ ଅଙ୍କରେ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୭୬୯ରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ତିରୋଧାନର ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ପରେ ଏହି କାହାଣୀଟି ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ନିର୍ଭରକରି ଲେଖା ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରବାସୀ ବିପ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଜଣେ ସୁଜ୍ଞାନୀ ପଣ୍ଡିତ, ସୁଜାଣ, ଚତୁର, ବିବେକୀ, ଶାନ୍ତସ୍ୱଭାବ, ଧୀରଗତି, ଧାର୍ମିକବୁଦ୍ଧି, ସଦାଶୟ, ସଦାନନ୍ଦମୟ ଲୋକ । ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେ 'ସୁଜ୍ଞାତା'; ପୁଣି ପାପପୁଣ୍ୟ କଥା ଜାଣୁଥିଲେ । ସେ ଏ ଘୋର ସଂସାରରୁ ତରିବା ନିମନ୍ତେ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ । ସେ ସ୍ଥିରକଲେ ଯେ ଭକ୍ତି ବିନା ଏହି ଅପାର ପାରାବାର ପାରିହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ମନୋନିବେଶ କରି ଏ ଜୀବ ଉଦ୍ଧାର ନିମନ୍ତେ ଉପାୟ କହିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱପ୍ନରେ ତାଙ୍କୁ (ଦାସଙ୍କୁ) ଦୀକ୍ଷା ଦେଇ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସାର ଭାଗବତ ମହାପୁରାଣକୁ ପ୍ରାକୃତବନ୍ଧରେ ଗୀତ କରିବା ପାଇଁ ଆଜ୍ଞାକଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦାସେ ନିଜେ ନିଷ୍ଟୟ ପବିତ୍ର ହେବେ ଏବଂ ଅଶେଷ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ତାରିବେ, ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ଆଜ୍ଞାକଲେ । ଏହି ସୁକାର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ଅନୁକୂଳ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଦାସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କହିଲେ, ଯେ ନିଗମରୁ ଜନ୍ମ, ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୁନିମାନଙ୍କୁ ଅଗୋଚର, ସେ ଗ୍ରନ୍ଥର ବା ସେ କିପରି ଗୀତ ରଚନା କରିବେ ? ପ୍ରଭୁ ନିର୍ଭୟ ବାଣୀ ଶୁଣାଇ-କରି କହିଲେ, "ତୁମ୍ଭେ କିଛି ଭୟ କର ନାହିଁ । ମୁଁ ଅଛି, ତୁମ୍ଭେ ଗୀତ କର ।

ତୁମ୍ଭର ହୃଦପଦ୍ମରେ ବସିଥିବି, ମୁଁ ଯାହା କହିଦେଉଥିବି ତୁମ୍ଭେ ତାହା ପତ୍ର ଘେନି ଲେଖ।” ପ୍ରଭୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲେ। ଦାସେ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଉଠି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଅନୁକୂଳ କଲେ। ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତରେ ଲେଖନପତ୍ର ଧରି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ଚିତ୍ତ ନିବେଶି ମନୋହରପଦରେ ଦାସେ କଠିନରୁ କଠିନ ପୁଣ୍ୟମୟ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ ପୁରାଣକୁ ପ୍ରାକୃତ ବନ୍ଧରେ ଗୀତ କଲେ।

ପ୍ରତି ଗୀତ ରଚିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦାସେ ଲୋକଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ ମୁଗ୍ଧ କରୁଥିଲେ। ଦାସଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ମଧୁର କୋମଳ ପଦାବଳୀ ସାଧୁ-ମାନଙ୍କର ଶ୍ରବଣମଙ୍ଗଳ ହେଉଥିଲା। ସେ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର କଳୁଷ ନାଶନ ପାଇଁ ସର୍ବଠାରେ ଭାଗବତ ଗାନ କରୁଥିଲେ। ଏହା ଶୁଣି ଲୋକେ ଅତି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ। ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷ, ବାଳବୃଦ୍ଧ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଗୀତକୁ ଓ ଗୀତକର୍ତ୍ତା ଦାସଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାକଲେ। ତାଙ୍କପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର ଏତେ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହୋଇଥିଲା ଯେ ବଡ଼ଲୋକଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁରର ମହିଳାମାନେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଗୃହପଟେ ମଣ୍ଡଳାକାରରେ ବସି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାଳଲୀଳା ଶୁଣାଇ ପବିତ୍ର କରିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରୁଥିଲେ। ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଏହି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶୁଣି ନାରୀମାନେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ। କ୍ରମେ ବହୁ ମହିଳା ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱଗୃହକୁ ଡାକି ଭାଗବତ ଶୁଣିବାକୁ ଲାଗିଲେ। ପ୍ରତିଦିନ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହିପରି ଭାଗବତ ଗାୟନ କରୁଥିଲେ। (ଦା. ଭ. ର. ୧୫ ଅ.)

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ବଡ଼ଦେଉଳ ଭିତରବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବଟଗଣେଶଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ଦାସେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଗବତର ପଦ ଓ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଟୀକାଟିପ୍‌ପଣୀ ସହ ବୁଝାଉଥିଲେ। ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତର ମଧୁର ସରଳ ପଦାବଳୀ ଲୋକଙ୍କ ମନକୁ କିଣି ନେଇଥିଲା। ଭାଗବତ ଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସେ ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲେ।

ଭାଗବତ ପାଠର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଯୋଗୁଁ ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ବିପତ୍ତି:—ଲୋକପ୍ରିୟତା ଓ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଦାସଙ୍କୁ

ଖଳଲୋକଙ୍କ ତାଡ଼ନା ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଖଳଲୋକଙ୍କ କୁପରାମର୍ଶ ଶୁଣି ଏହି ସମ୍ପର୍କରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ପରୀକ୍ଷା ଦାବୀ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦାସଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ଧାରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ରାମଦାସ ଏହିପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଖଳମାନେ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଈର୍ଷାପରବଶ ହୋଇ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ-ଠାରେ ଗୁହାରି କଲେ,—ତାଙ୍କ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ "ଅନେକ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ନାଶକଲେ ।" ପୁଣି ସେମାନେ କହିଲେ, "ଗୁମ୍ପା, ତିଳକ, ମାଳା ଧରି, କପଟେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ବୋଲାଇ, କାଖରେ ପୁସ୍ତକ ଯାକି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସବୁଠାରେ ବୁଲୁଛନ୍ତି ।" "ଯେଉଁଣେ ଦେଖଇ ନାରୀବୃନ୍ଦ, କେ କହୁ ତାହାର ଆନନ୍ଦ । ତହିଁ ବସିଣ କରେ ଗୀତ, ହଲଇ ମୁଣ୍ଡ ତାର ହସ୍ତ । ଅର୍ଥ କହଇ ନାନା ମତେ, ସ୍ତ୍ରିରୀଙ୍କି ମୋହିବା ନିମନ୍ତେ ।" ଏ ବଡ଼ ଅପକର୍ମ ବୋଲି ସେମାନେ ପ୍ରତିପାଦନ କଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେମାନେ ପୁଣି କହିଲେ, "ଦାସଙ୍କ ଗୀତ ଯେତେ ନାରୀ ଶୁଣନ୍ତି କେହି ତାଙ୍କଠାରୁ ଉଦ୍ଧାରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ; ତାଙ୍କୁ ଯେତେ ସେବା କରନ୍ତି, ପତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେତେ ସେବା କରନ୍ତି ନାହିଁ ।" ଏହା ଶୁଣି ରାଜା କୋପକଲେ । ଏହାର ସତ୍ୟତା ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଦାସଙ୍କୁ ନବରକୁ ଆଣିଲେ । ପୁରୁଷସଙ୍ଗ ଛାଡ଼ି ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୀତ ଗାଇ ନିଶିଦିବସ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମେଳରେ ରହିବା ଅନୁଚିତ ବୋଲି ରାଜା ଦାସଙ୍କୁ କହିଲେ ଏବଂ ଏହାର କାରଣ ପଚାରିଲେ । ଖଳମାନଙ୍କ କଥା ନ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଦାସେ ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ । ସବୁ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ-ବାଳ-ବୃଦ୍ଧ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଯେ ତାଙ୍କର ଗୀତ ଶୁଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ ତାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଶୁଣାନ୍ତି ଏବଂ ତାର ପାଖରେ ବସନ୍ତି । ବିଶେଷରେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଥିବାରୁ "ପୁରୁଷେ ପୁରୁଷ ବୋଲାଉଁ । ସ୍ତିରୀ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗୀ ହେଉଁ ।" ଏହି କାରଣରୁ ସେ କାହାକୁ ଭୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଦାସେ ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ । ଯଦି ଦାସେ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ଦେଖାଇ ପାରିବେ ତାହାହେଲେ ସେ ଦଣ୍ଡରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବେ, ଏହା ରାଜା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କହିଲେ ଏବଂ ଦାସଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀଘରେ ନେଇ ରଖାଇଦେଲେ ।

77

ଦାସେ ବନ୍ଦୀଶାଳାରେ ରହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କାତର ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ—

"ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରର ଦଣ୍ଡରୁ, ଉଦ୍ଧର ଧର ମହାମେରୁ ।
ଲଙ୍କାସମୁଦ୍ରଙ୍କୁ ପାର କର, ମୁଁ ଯେବେ ଶରଣ ତୁମ୍ଭର ।
କରୁଣା କର ପ୍ରଭୁ ମୋତେ, କୀରତି ରହୁ ଏ ଜଗତେ ।
ଏ ଯେ ପୁରୁଷ ରୂପ ଯାଉ, ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ମୋର ହେଉ ।
ଦେଖି ନୃପତି ମରୁ ଭାଳି, ଖଳଙ୍କ ମୁଖେ ଲାଗୁ କାଳି ।"

ପ୍ରଭୁ ଭକ୍ତର କାତର ପ୍ରାର୍ଥନା ଶୁଣି ରାତିରେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀ ରୂପ ଦେଲେ । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ରାଜା ଦାସଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ରୂପ ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହେଲେ । ସଭାସ୍ଥଳରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦାସେ ମାୟା ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ନାରୀ ରୂପ ଦେଖାଇଲେ । ରାଜା ଓ ସଭାସଦ୍‌ବର୍ଗ ଦାସେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଦାସ ବୋଲି ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ "ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି" ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କଲେ ।

(ଦା. ଭ. ର. ୧୫ ଅ.)

କବି ଦିବାକର ଦାଶ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତରେ ଦାସଙ୍କ ନାରୀଭାବ ପ୍ରକଟନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ କାହାଣୀଟି ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ଏହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଭାଗବତପାଠ ସମ୍ପର୍କରେ ଏହି ଘଟଣା ଘଟିଥିବା ରାମ ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଦେବକନ୍ୟାମାନେ ଦାସଙ୍କୁ ସେବା କରୁଥିବା ସମ୍ପର୍କରେ ଏହା ଘଟିଥିବା କହନ୍ତି । ବନ୍ଦୀଶାଳାରେ ଦାସେ ପଡ଼ିଥିବା ରାମ ଦାସ କହିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଦିବାକର ଦାଶଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହା ନାହିଁ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଦାସଙ୍କପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା:—ସାତଲହଡ଼ି ମଠ-ପ୍ରତିଷ୍ଠା—ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଦୃତ ହେବାରୁ ପରମବୈଷ୍ଣବ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବେଶି ସମ୍ମାନ ଦେଖାଉଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ-ଦେବଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିରେ କିପରି ବ୍ରଜଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ଉପଲବ୍ଧି ହେବ ତାହା

ବୁଝିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ପରମ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭକରି ନିଜ ପଞ୍ଚମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସାମୟିକ ଅବସ୍ଥାନ ପାଇଁ ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳର ପଶ୍ଚିମରେ ଯେଉଁ ଉଆସ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା ସେଥିରେ ଦାସଙ୍କୁ ରହିବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ଦାସେ ରାଜାଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷା କରି କିଛିକାଳ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ସ୍ଥାନ ଓଡ଼ିଆ ମଠ ନାମରେ ପରିଚିତ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ଥାନଟି ଜନାକୀର୍ଣ୍ଣ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଓ ଦେବକାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟିଲା । ଏହିହେତୁ ନିର୍ଜ୍ଜନ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ଏକ ମଠ ତିଆରି କରି ସେଠାରେ ରହିଲେ । ସେ ମଠର ନାମ ସାତଲହଡ଼ି ମଠ । କଥିତ ଅଛି, ସମୁଦ୍ର ଲହଡ଼ିର ଗର୍ଜ୍ଜନରେ ଦାସଙ୍କର ଭଜନ ଧ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଅସୁବିଧା ଘଟିବାରୁ ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ସମୁଦ୍ର ସାତଲହଡ଼ି ପଛକୁ ଘୁଞ୍ଚିଯାଇଥିଲା । ସେହେତୁ ଏହି ମଠଟିର ନାମ ସାତଲହଡ଼ି ମଠ ବୋଲି ପରିଚିତ ହେଲା ।

ସ୍ୱାମୀଙ୍କଠାରୁ ରାଜାଙ୍କର ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଶ୍ରବଣ:—ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ବୈକୁଣ୍ଠକନ୍ୟାମାନେ ସେବା କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗର ସନ୍ତୋଷଜନକ ସମାଧାନ ପରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଦିନେ ସେ ବଡ଼ଦେଉଳର ଜଗମୋହନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ବିନମ୍ର ସହକାରେ ଦାସଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, "ଭକ୍ତି କଣ ? କେଉଁ ମନ୍ତ୍ରରେ ଭକ୍ତି ଜାତ ? ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ଯନ୍ତ୍ର ଭେଦାଇ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରେମଭାବ ମୂର୍ତ୍ତିରେ କେଉଁଠାରେ ଅଛି ବୁଝାଇ କହନ୍ତୁ ।" ସ୍ୱାମୀ ଏପରି ବୁଝାଇଲେ,—"ଆଦ୍ୟରେ ତ୍ରିକୋଣ କରିବ, ପରେ ତାକୁ ଷଟ୍‌କୋଣ କରିବ । ତହିଁରୁ ଅଷ୍ଟଦଳ, ବତିଶ ଦଳ, ଚଉଷଠି ଦଳ, ଶତ ଦଳ, ସହସ୍ର ଦଳ କରିବ । ବଡ଼ଦେଉଳ ସହସ୍ର ଦଳ । ଏହି ସହସ୍ର ଦଳ ପଦ୍ମ ଉପରେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । ବେଢ଼ା ଶତଦଳ, ଏହାହିଁ ସପ୍ତାବରଣ । ଜଗମୋହନ ଷୋଳ ଦଳ । କଳାହାଟ ବତିଶି ଦଳ । ମଣି ବେଢ଼ା ଚୌଷଠି ଦଳ । ସିଂହାସନ ଷଟ୍‌କୋଣ । ଏହି ସିଂହାସନ-ଷଟ୍‌କୋଣ ରାଧାଙ୍କ ହୃଦସ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଅଛି ।

ଏହି ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ଉପରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପରେ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । ନୀଳଗିରିର ଶିଖରହିଁ କୁଞ୍ଜବନ ।" ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ ୧୨ଶ. ଅ.)

ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଭେଟ:—ଦିନେ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱାମୀ ସ୍ୱଶିଷ୍ୟ ହରି ଦାସଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ଯିବାବେଳେ ସିଂହଦ୍ୱାରଠାରେ "ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ବିଖ୍ୟାତ ମହାକବି ଗୋପାଳ-କୁଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଦାସ ତାଙ୍କୁ ଭେଟିଲେ । ବଳରାମ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଣାମ କରିବାରୁ ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କୁ କଲ୍ୟାଣ କଲେ । ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଦେଖି ବଳରାମ ବହୁତ ମାନ୍ୟ କଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କଠାରୁ କିଛି ତଥ୍ୟ ଜାଣିବା ଇଚ୍ଛାକଲେ । ପ୍ରତିଦିନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଦାସେ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିନ ସ୍ୱାମୀ ବଟଗଣେଶଙ୍କଠାରେ ଥିବାବେଳେ ବଳରାମ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ, ସଙ୍ଗରେ ବଙ୍ଗର ଗୋପାଳ ଗୋସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।

ସ୍ୱାମୀ ରାଧାଂଶ ସମ୍ଭୂତ ଥିବାରୁ ସେ ଅତିବଡ଼ ପଦ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଲାଭ କରିଥିବା ସେ ଶୁଣିଥିଲେ । ଏହି ପଦବୀ ଉପଯୁକ୍ତ ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବା ତାଙ୍କର ଧାରଣା ହେଲା । ଏଭଳି ମହାତ୍ମାଙ୍କଠାରୁ କିଛି ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବାକୁ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ସେ ବଟମୂଳରେ ବସି ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନକଲେ, "ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କିପରି ଏକ ?" ସ୍ୱାମୀ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଦେଇ ଏହି ଦୁଇ ସ୍ଥଳ ଅଭିନ୍ନ ଥିବା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ, କ୍ଷେତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ, ମୂର୍ତ୍ତିରେ ମନ୍ତ୍ର ଭେଦାଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ସେ ବୁଝାଇଥିଲେ । ଏହା ପରେ ସେ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମନ୍ତ୍ରକୁ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ରାଧାଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ସଖୀପଣକୁ ଭଜନ ବୋଲି ଗୋପାଳ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଓ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଜାଣିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଅତି ସ୍ନେହରେ ସଖି, ସଖି ବୋଲି ଡାକଲେ । ଏହାପରେ ଉଭୟଙ୍କ ଭିତରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବ ଗାଢ଼ତର ହୋଇଥିଲା ।

(ଜ. ଚ. ୨୪ଶ. ଅ.)

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଯେଉଁ "ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ" ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇଥିବା କଥା ଦିବାକର ଦାଶ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେ ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଦାସ ନୁହନ୍ତି । କାରଣ, ଯଦି ସେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ ହୋଇଥାଆନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁ କେବେ ପ୍ରଣାମ କରି ନଥାନ୍ତେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର କେତେକ କବି ଭକ୍ତ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ ମତ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଦିବାକରଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ଗୋପାଳଗୁରୁ ବଳରାମ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ ନଥିବା ଜଣାପଡୁଛି ।

ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ତିରୋଧାନ : ପ୍ରଥମ ଅଧିକାରୀ ମନୋନୟନ:—

ସ୍ୱାମୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମିଳନ ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ବେଶି ଲୋକେ ଜାଣିନଥିଲେ । ସେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଭାଗବତର ଅନୁବାଦ କରି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଭକ୍ତିଭାବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚାର କରାଇଥିଲେ । ସମଗ୍ର ଜୀବନଟି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ରହି ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାରେ କଟାଇଥିଲେ । ପ୍ରେମଭକ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ତାଙ୍କର ସାଧନା ତାଙ୍କୁ ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଏହି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱମୂଳ ଅଙ୍ଗ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଲୀନ କରାଇ ଦେଇଥିଲା ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସ ବେଳେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଭେଟ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ ସେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ବହୁ ନୂତନ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପାଖରେ ଛଅବର୍ଷ ଦିବାରାତ୍ର ରହି ତାଙ୍କର ସେବା କରିଥିଲେ । ଏହି ଚବିଶ ବର୍ଷ ପରେ ଛତିଶ ବର୍ଷ ସେ ସ୍ୱ ସାଧନାରେ ରତ ଥିଲେ । ଷାଠିଏ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଖ୍ରୀ: ୧୫୪୭ରେ ମାଘ (ମକର) ମାସ ଶୁକ୍ଳ ସପ୍ତମୀ (ଚଳ ସପ୍ତମୀ) ଦିନ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସାତଲହଡ଼ି ମଠଠାରେ

ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନକରି ବଡ଼ଦେଉଳର ନୀଳଚକ୍ରକୁ ଦର୍ଶନକରି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ତିରୋଧାନ ଦିନ ପ୍ରତିଦିନ ପରି ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରାତଃକାଳରୁ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ କରି ନିତ୍ୟକର୍ମ୍ମ ସାରିଲେ । ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ତାଙ୍କର ଜପ ସ୍ଥାନରେ ବସିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାନର ପରିଚୟ ଦିବାକରି ଦେଇଛନ୍ତି—ପୂର୍ବକୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳୀ (ରାଧାକାନ୍ତ ମଠ, ବକୁଳମଠ ଅଞ୍ଚଳ), ପଶ୍ଚିମକୁ ଲୋକେଶ୍ୱର ପୁଷ୍ପ (ଲୋକନାଥ ମନ୍ଦିର), ଦକ୍ଷିଣକୁ ସାଗର, ଉତ୍ତରକୁ ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର । ଏହା ସାତଲହଡ଼ି ମଠ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଛି । ଜପରେ ସ୍ୱାମୀ ବସି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ—

"ଯୁଗଳ ପ୍ରେମକୁ ବୁଝିଥିବ,
ଏ ସୁଖ କେବେ ନ ଛାଡ଼ିବ ।"

ଏହାପରେ ପାଦରୁ କାଷ୍ଠ ପାଦୁକା ଫେଇ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏହାକୁ ପୂଜା କରିବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ "ଏ ପାଦ ପୂଜା ଯେ କରିବ ପୀଠେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇବ" ବୋଲି କହିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ହରି ଦାସ କାଷ୍ଠ ପାଦୁକାକୁ ନେଇ ପୂଜା କଲେ । ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାରୁ ହରିଦାସ ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅନ୍ତେ ପୀଠର ପ୍ରଥମ ଅଧିକାରୀ ହେଲେ । ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅତିବଡ଼ି ପୀଠ—ବଡ଼ ଓଡ଼ିଆମଠର ମହନ୍ତ ନାମ ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ଅଧିକାରୀ ନାମ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ନିଜେ ସ୍ୱାମୀ ତିରୋଧାନର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଏହା ଅନୁମୋଦନ କରିଥିଲେ ।

ଏହାପରେ ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅନ୍ତରରେ ଚିନ୍ତାକଲେ । କପୋଳରେ ହରିମନ୍ଦିର ଟିକା ଲଗାଇଲେ, ହୃଦୟରେ ତୁଳସୀ ଧଣ୍ଡି, ଲଲାଟରେ ଦଧିଶୁଣା ବଢ଼ାଇଲେ । ନିର୍ମାଲ୍ୟ ସେବା କରି ଅଙ୍ଗରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଚିହ୍ନ ଦେଲେ । ଏହାପରେ କୁଶାସନରେ ବସିଲେ । ସମଗ୍ର ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ଦେଖିଲେ ଏବଂ ନୀଳଚକ୍ର ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଲେ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳ ମନ୍ତ୍ର

ଜପି ମନକୁ ଧ୍ୟାନରେ ନିବେଶ କଲେ । ପ୍ରାଣାଦି ପବନକୁ ନିରୋଧ କରି ଚକ୍ରକୁ ଭେଦି ଦେହ ତ୍ୟାଗ କଲେ ।

ଅଧରରେ ମାୟା ତନୁକୁ ଉପେକ୍ଷିଲେ । ବ୍ରହ୍ମେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଙ୍ଗ ମିଶିଲେ ।
ଗୋପନେ ଜନ୍ମ ଦେହ ଥୋଇ । କର୍ମ ଦେହେଁ ବାହାର ହୋଇ ।
ଲୋକେ ଛନ୍ତି ପଛେ ଗୋଡ଼ାଇ । କେ ପଥେ ଦଣ୍ଡବତ ହୋଇ ।
ଦ୍ୱାସ୍ଥ ଯେ ସିଂହଦ୍ୱାରେ ଥିଲେ । ଦ୍ୱାର ଛାଡ଼ି ଅଲଗା ହେଲେ ।
ବାଇଶି ପାବଚ୍ଛରେ ଯାନ୍ତେ । ଦେଖୁଛନ୍ତି ପସରାଇତେ ।
ଜଗମୋହନେ ହେଲେ ଯାଇଁ । ବୈଷ୍ଣବେ ଦେଖିଲେ ସେଠାଇଁ ।
ହେଲେ କଳାପ୍ରସ୍ଥେ ଦ୍ୱାରେ । ସେବକେ ଦେଖିଲେ ସେଠାରେ ।
ତହୁଁ ଭିତରକୁ ସେ ଗଲେ । ସିଂହାସନ ପାଶେ ମିଳିଲେ ।
ବିଜୁଳି ଯେସନ ଚଞ୍ଚଳେ । ଦିଶେ ନ ଦିଶେ ମେଘମାଳେ ।
ସେହିରୂପେ ସ୍ୱାମିଜୀ ଗଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଅଙ୍ଗେ ମିଶିଲେ ।

ପୁଣି— ସେ ମାୟା ଦେହ ମୃତପିଣ୍ଡ । ସର୍ବେ ଦେଖନ୍ତି ଏକ ରୁଣ୍ଡ ।
ଫୁଟିଲା ପଦ୍ମ ପ୍ରାୟ ହୋଇ । ସେ ମୃତପିଣ୍ଡ ବିରାଜଇ ।
ଧ୍ୟାନମାର୍ଗ ଚକ୍ଷୁ ନିର୍ମଳ । କରେ ଶୋଭିତ କରମାଳ ।
ଦେଖିଣ ସର୍ବେ ହାହାକାର । ଧ୍ୱନି ଶୁଭିଲା କ୍ଷେତ୍ରବର ।
ସର୍ବେ ବୋଲନ୍ତି କ୍ଷଣ ମାତ୍ରେ । ସ୍ୱାମିଜୀ ଗମନ ଏ ପଥେ ।
ଦେଉଳେ ଶୁଭିଲା ତହଲ । ସ୍ୱାମୀ ଲଭିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ ।
କେ ବୋଲେ ଦେଖା ସିଂହଦ୍ୱାର । କେ ବୋଲେ ଜଗମୋହନର ।
କେ ବୋଲେ ଦେଉଳରେ ଥିଲେ । କେ ଶୁଣି ଚମତ୍କାର ହେଲେ ।
ଏ ଭାବେ ଶୁଣିଣ ଜଗତ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମଣିଲେ ବହୁତ ।

(ଜ. ଚ. ୧୪ଶ. ଅ.)

ତାଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଲୀନ ହେଲା ବୋଲି ଭକ୍ତମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଦିବାକର କହିଛନ୍ତି ଯେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ବଡ଼ଦେଉଳ ଭିତରେ ପଶିବାବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ତାଙ୍କ ମର ଶରୀର ସ୍ୱାମୀ ବୋଲି ଯଥାରୀତି ମାନ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ତାଙ୍କର ତିରୋଧାନ ବାର୍ତ୍ତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ରାଷ୍ଟ୍ର ହେବାରୁ ଲୋକେ ହଠାତ୍ ବିଶ୍ୱାସ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ; କାରଣ, ତାଙ୍କୁ ଦେଉଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦେଖିଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ; ମର ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅମର ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ:—କାଶୀର ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ପଣ୍ଡିତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପରାଜୟ କରିବା ପରେ 'ଅତିବଡ଼'ର ଖ୍ୟାତି ବହୁତ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ଶତ ଶତ ଲୋକ ପ୍ରତିଦିନ ତାଙ୍କଠାରୁ ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ବହୁ ଲୋକ ତାଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ନେଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଷୋଳ ଜଣ ପ୍ରଧାନ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଗୋପୀନାଥ ଦାସ, ହରି ଦାସ, ନନ୍ଦିନୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ବାମିନୀ ମହାପାତ୍ର, ଗୌରି ପାଟରାଣୀ, ଗୋପାଳ ଦାସ, ଆଖଣ୍ଡଳ ମେକାପ, ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ପତି, କୃଷ୍ଣ ଦାସ, ବନମାଳି ଦାସ, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଦାସ, କାହ୍ନୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ (ସାନ), ମଧୁସୂଦନ ଦାସ । ଅତିବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିଜେ ରାଧାଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାରୁ ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଓ ଗୋପଲୀଳାରେ ନିତ୍ୟରାଧାକୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ସଖୀରୂପରେ ଏମାନେ ଲୀଳାର ସ୍ଥାନ ପୂରଣ କରିଥିଲେ । ଏମାନେ ନିଜକୁ ରାଧାଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ସଖୀ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି ସେବା କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱାମୀ (ସ୍ୱାମିନୀ)ଙ୍କ ଶେଷ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଶିଷ୍ୟମାନେ ସର୍ବଦା ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅମୃତତତ୍ତ୍ୱ ବଚନ ଶୁଣି ଆନନ୍ଦଲାଭ କରୁଥିଲେ ।

ଅତଏବ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରୁ ଭଗବାନଙ୍କ ନାମକୀର୍ତ୍ତନ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ନିଜେ ନିଜେ ପଢ଼ି ବୁଝି ତାକୁ କେବଳ ନିଜ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରଖି ନଥିଲେ; ଯାହା ପଢ଼ୁଥିଲେ, ଯାହା ବୁଝୁଥିଲେ ତାହା ହଜାର ହଜାର ଲୋକଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକମାନଙ୍କ ଉନ୍ନତି ଛଡ଼ା ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ରଖିଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଭାଗବତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଓଡ଼ିଆର ଗଣ୍ଠିଧନ । ଭାଗବତ ବିନା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଦିନେ ହେଲେ ବଞ୍ଚିପାରି ନଥାନ୍ତା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭାଗବତ ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟତାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଛି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ରଚନାବଳୀ:—ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ରଚନା କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସଂସ୍କୃତରେ (୧) କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି କଳ୍ପଲତା, (୨) କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି କଳ୍ପଲତା ଫଳ, (୩) ନିତ୍ୟଗୁପ୍ତମାଳା, (୪) ଉପାସନା ଶତକ, (୫) ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, (୬) ନିତ୍ୟାଚାର, (୭) ଦୀକ୍ଷାସନ୍ଧଚେତୋପାସନା ବିଧିଃ, (୮) ନୀଳାଦ୍ରି ଶତକଂ, (୯) ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତାବ୍ଧି ସରଣୀ । ଏଥିଭିତରୁ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ଭାଗବତ, ଦୀକ୍ଷା ସମ୍ବାଦ, ଦଣ୍ଡିଖେଳ, ବୋଲେ ହୁଁ ଗୀତ, ଗୁପ୍ତ ଭାଗବତ, ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା, ଗଜସ୍ତୁତି, ଅର୍ଥ କୋଇଲି, ମୃଗୁଣୀ ସ୍ତୁତି, ତୁଳାଭିଣା, ଇତିହାସ ପୁରାଣ, ପାଷଣ୍ଡ ଦଳନ, ମହାଭାରତ, ମନଶିକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ କେତେକ ରଚନା ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ।

ଭାଗବତ

ମୂଳର ଆକ୍ଷରିକ ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ:-

ଭାଗବତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର ଆକ୍ଷରିକ ଅନୁବାଦ ନୁ
ଶ୍ଳୋକ-ଭାବକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିଜର ଭ
ଯାଇଛନ୍ତି । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିତ
ଓ ଭାବପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକର ଭାବକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ତାକୁ ବୁଝାଇ ନିଜ ଟୀକା ସହିତ କହିବାପାଇଁ ସେ ବହୁ ଶ୍ରମ କରିଛନ୍ତି । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମ ସ୍କନ୍ଧର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକ—

ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତୋଽନ୍ୱୟାଦିତରତଶ୍ଚାର୍ଥେଷ୍ୱଭିଜ୍ଞଃ ସ୍ୱରାଟ୍ ।
ତେନେ ବ୍ରହ୍ମ ହୃଦା ଯ ଆଦି କବୟେ ମୁହ୍ୟନ୍ତି ଯତ୍ ସୂରୟଃ ।

ତେଜୋବାରିମୃଦାଂ ଯଥା ବିନିମୟୋ ଯତ୍ର ତ୍ରିସର୍ଗୋଽମୃଷା ।
ଧାମ୍ନା ସ୍ୱେନ ସଦା ନିରସ୍ତ କୁହକଂ ସତ୍ୟଂ ପରଂ ଧୀମହି । (୧ମ ସ୍କନ୍ଧ)

ନମଇଁ ନୃସିଂହ ଚରଣ, ଅନାଦି ପରମ କାରଣ ।
ଯା ବିନୁ ଆଦି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତ, ବିଗ୍ରହେ ନଘଟେ ଜଗତ ।
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅର୍ଥ ଯେ ଜାଣଇ, ସ୍ୱତେଜେ ନିତ୍ୟ ପ୍ରକାଶଇ ।
ଆନନ୍ଦ ମନେ ବେଦସାର, ବ୍ରହ୍ମାରେ ଯେ କଲା ବିସ୍ତାର ।
ଯାହାର ରୂପ ହୃଦେ ଚିନ୍ତି, ବେଦ ପୁରୁଷ ନ ଜାଣନ୍ତି ।
ମୃତ୍ତିକା ବିକାର ଯେମନ୍ତ, ଜଳରେ ହୁଅଇ କଳ୍ପିତ ।
ଜଳେ ଉପଳ ବୁଦ୍ଧିକରି, ମୃଗତୃଷ୍ଣାରେ ଯେସନ୍ତେ ବାରି ।
ରୂପ ଅରୂପ ସ୍ଥିତି ଭିନ, ଯାହା ଗୋଚରେ ଅନୁମାନ ।
ସ୍ୱଭାବେ ନୋହେ ସେ ତେମନ୍ତ, ଏ ସାଂଖ୍ୟ ଯୋଗୀଙ୍କର ମତ ।
ଆତ୍ମା ପ୍ରକାଶେ ସଦା ଥାଇ, ନିରସ୍ତ କୁହୁକ ବୋଲାଇ ।
ସତ୍ୟ ପରମାନନ୍ଦ ହରି, ଯା ଭାବେ ଭବ ସତ୍ୟ କରି ।
ଏମନ୍ତ ସତ୍ୟ ରୂପ ଯାର, ତା ପାଦେ ମୋର ନମସ୍କାର ।
ତାଙ୍କ ଚରଣେ ନିତ୍ୟ ଧ୍ୟାନ, କରି ତରନ୍ତି ସାଧୁଜନ ।
ସେ କୃଷ୍ଣପାଦ ହୃଦେ ଧରି, ପ୍ରବନ୍ଧେ ଗୀତ ନାଦ କରି ।
ଅଶେଷ ଜନଙ୍କର ହିତ, କହଇ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ।

ମୂଳ ଶ୍ଳୋକରେ "ସାଂଖ୍ୟ" ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦାସେ ଏ ମତକୁ ଅନୁବାଦରେ ଖଣ୍ଡନ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ:—

(୧) ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା ସମାନ ନୁହେଁ—ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା ସହିତ ଏହାର ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା ସମାନ ନୁହେଁ ।

(୨) ଅଧ୍ୟାୟ ସଂଖ୍ୟା ସମାନ ନୁହେଁ—ସ୍କନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ଅଧ୍ୟାୟ-ସଂଖ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଦଶମସ୍କନ୍ଧ (ମୂଳ)ର ଅଧ୍ୟାୟସଂଖ୍ୟା ଅପେକ୍ଷା ଦାସଙ୍କ ଦଶମସ୍କନ୍ଧର ଅଧ୍ୟାୟସଂଖ୍ୟା ବେଶି । ମୂଳ ଭାଗବତର ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ଭିତରେ ୩୩୫ (ତିନିଶହ ପଞ୍ଚତିରିଶ) ଅଧ୍ୟାୟ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଏହା ସ୍ଥଳରେ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ଏହି ସ୍କନ୍ଧର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୩୪୨ଟି ଅଧ୍ୟାୟ ହୋଇଛି ।

ତିନିଶତ ପଞ୍ଚତିରିଶ, ପୁରାଣ ସଂଖ୍ୟାରେ ବିଶେଷ ।
ତିନିଶତ ବୟାଳିଶେଣ, ବାରସ୍କନ୍ଧ ହୁଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । (୧୨ଶ ସ୍କନ୍ଧ)

(୩) ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ—ଅବଶ୍ୟ ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧଟି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅନୁବାଦ ନୁହେ, ମହାଦେବ ଦାସଙ୍କ ଅନୁବାଦ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର ଅବିକଳ ଅନୁବାଦ କରିନାହାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତ ଉପରେ ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀ ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ତାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଭାଗବତକୁ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଟୀକା ଅଚିନ୍ତ୍ୟ-ଭେଦାଭେଦବାଦକୁ ଅନୁସରଣ କରି ହୋଇ ନଥିବାରୁ 'ଭାଗବତ'ରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଯେଉଁ ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ତାହା 'ଗୌଡ଼ୀୟବୈଷ୍ଣବ'-ମାନଙ୍କ ମତ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହେଉନାହିଁ । ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଲିଖିତ ଟୀକା ଅନୁସରଣ କରି ଭାଗବତ ଲେଖିବା କଥା ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ଅନୁବାଦ କରିବା ସମୟରେ ମହାଦେବ ଦାସ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଧର ନାମେ ବିପ୍ରବର । କଳିଯୁଗରେ ଜନ୍ମ ତାର ।
ଶ୍ରୀଭାଗବତ ଯେ ପୁରାଣ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ସହସ୍ର ଶ୍ଳୋକେଣ ।
ତା ଟୀକା ଚଉବିଂଶ ସହସ୍ର । କରଇ ଶ୍ରୀଧର ପ୍ରକାଶ ।
ବିପ୍ରକୁଳେ ଜନମ ହୋଇ । ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ଯେ ବହି ।
ପ୍ରାକୃତବନ୍ଧେ ଭାଗବତ । କହିଲେ ସଜ୍ଜନ ହିତ ।

ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୈୟାୟିକ ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଟୀକା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବାରୁ 'ଗୌଡ଼ୀୟ' ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ଏଥିରୁ ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଦାସେ ଜଗତକୁ ମିଥ୍ୟା ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଚାରିତ ମାୟାବାଦକୁ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହିହେତୁ ଭାଗବତରେ ମଧ୍ୟ ମାୟାବାଦର ଅନୁକୂଳ କେତେକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ମାୟାବାଦୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା କରି ଆତ୍ମଗୋପନ କରିଥିଲେ ।

ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ମିଳେ ନାହିଁ; ଏଥିରେ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦୀ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଦଶମ ସ୍କନ୍ଧରେ କେତେକ ଶ୍ଳୋକରେ ରାଧାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି ବୋଲି କହନ୍ତି ।

"ବଧ୍ୱାଃ ପଦୈଃ ସୁପ୍ରୁକାନ୍ତି ବିଲୋକ୍ୟାର୍ତ୍ତାଃ ସମବ୍ରୁବନ୍ ।" (୧୦ମ। ୩୦। ୨୦) ଏହି "ବଧ୍ୱାଃ" ଶବ୍ଦର ଟୀକାରେ ସନାତନ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ "ବଧୂ" ଶବ୍ଦ "ରାଧା"ଙ୍କୁ ବୁଝାଉଛି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଭାଗବତରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାର ଭିତ୍ତି ଏହିଠାରେ "ଗୌଡ଼ୀୟ" ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହିଠାରେ "ବଧୂ" ଅର୍ଥରେ "ବୃନ୍ଦା"କୁ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

(୪) ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟଠାରୁ ପ୍ରଭେଦ—(କ) ମୂଳରେ ନଥିବା କେତେକ ବିଷୟ ଦାସେ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଇଛନ୍ତି । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା—(୧) ମଥୁରାରୁ କୃଷ୍ଣ ଫେରିବାବେଳେ ଆଗରୁ ସୁଦାମକୁ ପଠାଇ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାଗମନର ବାର୍ତ୍ତା ଗୋପରେ ଜଣାଇ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ନାହିଁ । (୨) କଂସଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ ଯେଉଁସବୁ ନରପତିମାନେ ଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ତାଲିକା ମୂଳ ଅପେକ୍ଷା ଦାସେ ଦୀର୍ଘ କରି

ମୂଳରେ ନଥିବା କେତେକ ନୂଆ ବିଷୟ ଦେଇଛନ୍ତି । (୩) କଂସବଧରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ନୂତନ ବିଷୟ ଦାସେ ଯୋଗ କରିଛନ୍ତି—"ମଞ୍ଚାରୁ ପଡ଼ି ମାମୁଁ ମଲା । ମୋତେ ଦୋ ଦଇବ ରଖିଲା ।।" ରେ ଦାସେ ଯେଉଁ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ତାହା ମୂଳ ସହିତ ଅମେଳ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । (୪) ଅକ୍ରୂର ଗୋପବାଳକମାନଙ୍କ ମେଳରୁ ଭଗବାନଙ୍କ ମାୟାବଳରୁ ବଳରାମ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିପାରିଲେ ନାହିଁ, ସମସ୍ତେ ଏକା ଭଳି ଦିଶିଲେ । ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତକୁ ଦୟା କରି ଏହି ମାୟାପଟଳ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଦେଲେ ।

(ଖ) ମୂଳର କେତେକ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଦାସେ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ନନ୍ଦ ଓ ଅକ୍ରୂର ଭିତରେ କଥୋପକଥନ ମୂଳରେ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଦାସେ ତାହା ଲେଖିନାହାନ୍ତି ।

ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ:—ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ 'ଭାଗବତ' ତ୍ରୟୋଦଶ ସ୍କନ୍ଧରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ସାଧାରଣ ଧାରଣା । କିନ୍ତୁ ସେ ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋଟରେ ୩୧୯ (ତିନିଶ ଊନେଇଶ)ଟି ଅଧ୍ୟାୟ ଲେଖିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତା ପରେ ମହାଦେବ ଦାସ ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ଓ ତ୍ରୟୋଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଗୀତ । ନାମ ତା ଶିଶୁ ଭାଗବତ ।
ତିନିଶତ ଊନେଇଶ । ଏକାଦଶ ଯାଏ ପ୍ରକାଶ ।
ଅଧ୍ୟା ନାମେଣ ସେ ବିଶେଷ । ଶ୍ରୀଭାଗବତ ଗୀତ ରସ ।
ଗାଇଲେ ଶୁଣିଲେ ଶ୍ରବଣେ । ମୁକ୍ତି ଲଭନ୍ତି ତତକ୍ଷଣେ ।
ଯେବେ ସେ ସେ ପାଦ ପାଇବ । ତେବେ ସେ ଆନନ୍ଦ ହୋଇବ ।
ଏଣୁ ଚିତ୍ତ ବୋଧିବା ଅର୍ଥେ । ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ ଶ୍ରୁତିପଥେ ।
ବିପ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣି ମନେ । ଚିତ୍ତୋଇ କରିଲି ଲେଖନେ ।
ଏଣୁ ସେ ଗୀତରେ ବିଶୁଦ୍ଧ । ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।
ତେଣୁ ତାଙ୍କ ନାମ ବଖାଣ । ସେ ଯେ ମହନ୍ତ ମହାଜନ ।
ସେ ବିପ୍ର ଜାଣି କୃଷ୍ଣ ରସ । ପୁରାଣ ଗୀତରେ ପ୍ରକାଶ ।

ଜଗତ ଉଦ୍ଧାର ନିମନ୍ତେ । ରଚିଲେ ଶିଶୁ ଭାଗବତେ ।
ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଚରଣେ ମନ । ସୁଜନେ ଦୋଷ ମୋ ନ ଘେନ ।
ଆଶ୍ରା ମୋ ସାଧୁଙ୍କ ଚରଣ । ଶରଣ ମହାଦେବ ହୀନ ।

(୧୨ଶ ସ୍କନ୍ଧ, ୧୩ଶ)

ଏହି ମହାଦେବ ଅନ୍ୟ କେତେକ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ସରଳ ମନୋହର ଅନୁବାଦ:—ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ଅନୁବାଦ ଅତି ମନୋରମ । ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକର ଅନୁବାଦ ଏତେ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଅତି ସରଳ ସହଜ ଘରୋଇ ଭାଷାରେ ଅତି ଅଳ୍ପ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ କରିପାରିଛନ୍ତି । କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକର ଅନୁବାଦ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ନିଗମକଳ୍ପତରୋର୍ଗଳିତଂ ଫଳଂ ଶୁକମୁଖାଦମୃତଦ୍ରବସଂଯୁତମ୍ ।
ପିବତ ଭାଗବତଂ ରସମାଳୟଂ ମୁହୁରହୋ ରସିକାଃ ଭୁବିଭାବୁକାଃ ॥

(୧ମ ସ୍କନ୍ଧ-୧ମ ଅ.-୩ୟ ଶ୍ଳୋକ)

ସକଳ ବେଦ ହୋଇ ବୃକ୍ଷେ, ଫଳ ଫଳିଲେ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷେ ।
କେତେହେଁ ଦିନେ ପାଚି ଥିଲେ, ବୃକ୍ଷୁଁ ପଡ଼ିଲେ ବାୟୁବଳେ ।
ଶୁକ ଧାଇଁଲେ ତାହା ଦେଖି, ପକ୍ଷୀଙ୍କ ସଙ୍ଗତ ଉପେକ୍ଷି ।
ତୋଟେ ଅଧରେ କ୍ଷତ କଲା, ଭିତରେ ସୁରଙ୍ଗ ଦିଶିଲା ।
ତହୁଁ ଗଳିଲା ରସ ସାର, କି ଅବା ଦେବା ପଟାନ୍ତର ।
ଅମୃତ ନିନ୍ଦେ ସ୍ୱାଦୁପଣେ, ସୁଜନେ ପିବ ଅନୁକ୍ଷଣେ ।
ଆନନ୍ଦେ କର ସୁଧା ପାନ, ଯେଣେ ପାଇବ ଦିବ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ।
ଏ ରସ ଗୁରୁ ବେଦ ମୂଳ, ନିଗମ ବୃକ୍ଷର ଏ ଫଳ ।
ପିବ ଜୀବନ ଅନ୍ତ ଯାଏ, ଯେବେ ବଞ୍ଚିବ ମାୟା ମୋହେ ।

୨ । ଓଁ ନମୋ ଭଗବତେ ତୁଭ୍ୟଂ ବାସୁଦେବାୟ ଧୀମହି
ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନାୟାନିରୁଦ୍ଧାୟ ନମଃ ସଙ୍କର୍ଷଣାୟ ଚ ।
ଇତି ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟଭିଧାନେନ ମନ୍ତ୍ରମୂର୍ତ୍ତିମମୂର୍ତ୍ତିକମ୍
ଯଜତେ ଯଜ୍ଞ ପୁରୁଷଂ ସ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ପୁମାନ୍ ।

(୧ମ ସ୍କ. ୫ମ ଅ. ୩୭।୩୮)

ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ମନେ ସ୍ମର, ଯେ ଚତ୍ୱେ ତାଙ୍କ ନାମ ଧର ।
ଶ୍ରୀ ବାସୁଦେବ ଯେ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଯେ ଅନିରୁଦ୍ଧ ସଙ୍କର୍ଷଣ ।
ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରି ମୂର୍ତ୍ତି କରି, ପୂଜା କରନ୍ତି ହୃଦେ ଧରି ।
ସେ ନ ପଡ଼ନ୍ତି ମାୟା ମୋହେ, ଅନ୍ତେ ପଶନ୍ତି କୃଷ୍ଣ ଦେହେ ।

୩ । ଲଳିତଗତି ବିଳାସ ସଲ୍ଗୁହାସ
ପ୍ରଣୟ ନିରୀକ୍ଷଣ କଳ୍ପିତୋରୁମାନଃ ।
କୃତମନୁ କୃତବତ୍ୟ ଉନ୍ମଦାନ୍ଧାଃ
ପ୍ରକୃତି ମଗ୍ନ କିଲ ଯସ୍ୟ ଗୋପବଧ୍ୱଃ ।
(୧ମ ସ୍କ. ୯ମ ଅ. ୪୦ ଶ୍ଳୋକ)

ଗୋପ ନଗରେ ବୃନ୍ଦାବନେ, ରାସ ଉତ୍ସବେ ଗୋପୀଜନେ ।
ଲଳିତଗତି ସୁବିଳାସ, ମନୋଜ୍ଞ ଦୃଷ୍ଟି ମନ୍ଦ ହାସ ।
ତାହାର କୃତ୍ୟ ଅନୁସରି, ଉନ୍ମାଦେ ତା ଭାବ ଆଚରି ।
ଯାହାର ସଙ୍ଗେ ମାନ କରି, ଭବସାଗରୁ ଗଲେ ତରି ।
ସେ କୃଷ୍ଣ ଚରଣ କମଳେ, ମୋ ମନ ରହୁ ସୁନିଷ୍ଟଳେ ।

ଭାଗବତର ଲୋକପ୍ରିୟତାର କାରଣ:—(କ) ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ପାଠ କଲାବେଳେ ଭାଷାର ସରଳତା ଓ ମନୋହାରିତା ମନରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଜାତ କରାଏ । ଅତି କଠିନ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସେ ଯେପରି ମନେ ରଖିବା ଭଳି ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ କରି ସରଳ ଭାବରେ ବୁଝାଇ ଅଛନ୍ତି ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଏଭଳି ଅନୁବାଦ ବିରଳ କହିଲେ ଚଳେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ଭାରତବର୍ଷର ବହୁ ଜନପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅନ୍ୟତମ । ଏହାର ପାଠକ ସଂଖ୍ୟା ଯେ କୌଣସି ଭାରତୀୟ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥଠାରୁ କମ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ପ୍ରାୟ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟାରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଦ୍ରଣ ହୋଇ ପ୍ରଚାର ହେଉଛି ।

ଭାଷା ସରଳ ଓ ସେତେବେଳେ ଏବଂ ଲିଖନଭଙ୍ଗୀ ଚମତ୍କାର ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର କି ସ୍ତ୍ରୀ କି ପୁରୁଷ, ବହୁ ଲୋକ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରୁ ପଦେ ଅଧେ ମନେ ରଖି ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ନୀତିବାକ୍ୟ ଓ ଡଗଡମାଳି ପରି ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ବହୁ ପଦ କଥାବାର୍ତ୍ତାରେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ଭଳି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ନୁହେଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକେ ଏତେ ଆଦର କରନ୍ତି ଯେ ଏହାର ନାମରେ ଅନେକ ଗ୍ରାମରେ "ଭାଗବତ ଘର" ବା "ଭାଗବତ ଟୁଙ୍ଗୀ" ଅଛି । ସେଠାରେ ଗ୍ରାମର ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତ ସତ୍କାର ହୁଏ । ପୁରାଣ ପାଠ ହୁଏ । ଗ୍ରାମର ଯାବତୀୟ ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ମୀମାଂସା ଏଠାରେ ହୁଏ । ଭାଗବତ ଘର ଅତି ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ରୂପରେ ଗଣ୍ୟ । ଭାଗବତକୁ ଛୁଇଁ ଲୋକେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି । ଦୈବୀ ଦୁର୍ଘଟଣା ହେଲେ କି ମହାମାରୀ ହେଲେ ଭାଗବତଙ୍କ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପୂଜା ହୁଏ ।

ଅମୃତ ପଦାବଳୀ:—ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରୁ କେତୋଟି ସର୍ବଜନପ୍ରିୟ ପଦ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

(୧) କପଟ ଧର୍ମ ଯହିଁ ନାହିଁ, ସ୍ୱଭାବେ ଶାସ୍ତ୍ର ସେ ବୋଲାଇ ।
(୨) ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର ଗୁମ୍ଫ ତହିଁ, ବେଦେ ପୁରାଣେ ଯେତେ କହି ।
(୩) ଏ କଳିଯୁଗେ ଯେତେ ପ୍ରାଣୀ, ଅଳ୍ପ ଆୟୁଷ ପରମାଣି ।
(୪) ଯୁଗ ବେଭାର ପରମାଣି, ସକଳ ଧର୍ମ ଅମ୍ଭେ ଜାଣି ।
(୫) ଅନନ୍ତ ରୂପେ ଆଇ ହରି, ବାହ୍ୟ ଅନ୍ତରେ କର୍ମ କରି ।
(୬) ସର୍ବ ବିଷୟ ଦୂରେ ଚିନ୍ତ, ତୋର ଚରଣେ ରହୁ ମତି ।
(୭) ସକଳ ଦେହେ ନାରାୟଣ, ବସଇ ଅନାଦି କାରଣ ।
(୮) ତ୍ରିଗୁଣ ରଜ୍ଜୁ କରେ ଧରି, ମୃଗୀ ନଚ୍ଚଏ ନରହରି ।
(୯) ମାନ ଅପମାନ ଯେ ଫଳଇ କର୍ମ ବଳେ
ଏହା ଜାଣି ପ୍ରାଣୀ ଚଉଦ ନ ରହେ ନିଷ୍ଫଳେ ।
(୧୦) ଆପଣା ଅର୍ଜିଲା କର୍ମ ଆପଣେ ଭୁଞ୍ଜଇ
ବିଧାତା ବଚନେ କର୍ମ ଅନ୍ୟଥା ନୁହଇ ।

(୧୧) ବିଷ୍ଣୁ ଜଗତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର, ଜଗତେ ନାହିଁ ଆତ୍ମ ପର ।
(୧୨) ଜୀବ ଅଜ୍ଞାନଭାବ ଦେଖି, ଦୁଃଖକୁ ମଣେ ମହାସୁଖ ।
(୧୩) ଅମୃତ ବିନସ୍ଥ ବଚନ, କହି ତୋଷିବ ପ୍ରାଣୀମନ ।
(୧୪) ସକଳ ଜୀବେ ସମ ବୁଦ୍ଧି, ଉତ୍ତମ ଭାବେ ଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ।
(୧୫) କେବେହେଁ ନୁହେଁ ଜ୍ଞାନ ଭ୍ରମ, ସେ ପ୍ରାଣୀ ନାରାୟଣ ସମ ।
(୧୬) ସଂସାର ମଧ୍ୟେ ଯେତେ ଜନ, ସମସ୍ତ ହୃଦେ ଭଗବାନ ।
(୧୭) ଏ ମାୟା ଜଗତ ମୋହନୀ, ଖେଳଇ ଜୀବ ଆତ୍ମା ଘେନି ।
(୧୮) ଦୁଃଖେ ସଞ୍ଚିତ ଯେତେ ଧନ, ସେ ନୁହିଁ ସୁଖେ ପ୍ରୟୋଜନ ।
(୧୯) ସୁତ ତନୟ ଦାର ଦାସ, ଏ ସବୁ ବିଜୁଳି ପ୍ରକାଶ ।
(୨୦) ତୃଷ୍ଣା ସ୍ୱଭାବେ ପୁଣ୍ୟ କର, ସ୍ୱର୍ଗେ ବସନ୍ତି ଦେହ ଧର ।
(୨୧) ସାଧୁ ସଙ୍ଗତେ ଥିବ ନିତ୍ୟେ, ଜନ୍ତୁଙ୍କୁ ଦୟା ହୃଦଗତେ ।
(୨୨) ସତ୍ୟ କହିବ ନିତ୍ୟ ତୁଣ୍ଡେ, କେବେହେଁ ନଥିବ ପାଷଣ୍ଡେ ।
(୨୩) ଧନ ଅର୍ଜ୍ଜନେ ଧର୍ମ କରି, ଧର୍ମେ ପ୍ରାପତ ନରହରି ।
(୨୪) ଯାହାକୁ ମାରି ସୁଖଭୋଳେ, ସେ ତାକୁ ହିଂସେ ଅନ୍ତକାଳେ ।
(୨୫) ସକଳ ଜୀବେ ନରହରି, ବସଇ ଆତ୍ମା ରୂପ ଧରି ।
(୨୬) ମନ କଲଇ ଯେତେ ଫଳେ, ଦଇବ ହରେ ତାହା ବଳେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମିଳିଥିବା ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓଡ଼ିଶାର ତୃତୀୟ ପୁରାଣ ଲେଖକ; ପ୍ରଥମ ମହାଭାରତକର୍ତ୍ତା ଶାରଳା ଦାସ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣକର୍ତ୍ତା ବଳରାମ ଦାସ ।

ଅର୍ଥ କୋଇଲି—ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ 'କେଶବ କୋଇଲ'ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକାଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ କରିଛନ୍ତି ।

"କୋଇଲ କେଶବ ଯେ ମଥୁରାକୁ ଗଲା
କାହା ବୋଲେ ଗଲା ପୁଣି ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା ଲୋ ।" (୧ମ ପଦ)

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା—

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଉବାଚ
ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବୋଇଲେ ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣ ମହାବାହୁ
ପୁଚ୍ଛିବି କଥାଏ ପ୍ରଭୁ ମୋତେ ଆଜ୍ଞା ହେଉ ।

କେଶବ କୋଇଲି ନାଥ କାହାକୁ ଯେ କହି ।
ଏହା ମୋତେ ଶ୍ରୀହରି ପ୍ରସନ୍ନେ ଦେବ କହି ।
ଭଗବାନୁବାଚ
ପାର୍ଥର ବଚନେ ଯେ ବୋଲନ୍ତି ଭଗବାନ
ଉତ୍ତମ କଥାଏ ପାର୍ଥ ପଚାରିଲୁ ପୁଣ ।
କୋଇଲି ବୋଲଣ ପାର୍ଥ ଜୀବକୁଟି କହି
ସେହି ଜୀବ ମୁଁ ହି ଜାଣ ସବଂଜ ଅଛଇ ।
ଆପେ ଆସିଥିଲା ଜୀବ ଆପେ ଚଳିଗଲା
ସେହି ପୁତ୍ର ଗୋଟି ଆଉ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା ।
ଏହି ପୁତ୍ର ଗୋଟି ଯହୁଁ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା
ମଥୁରା ସ୍ୱରୂପ ପିଣ୍ଡ ପଡ଼ିଣ ରହିଲା ।

ଏ ପୁସ୍ତକଟିରେ କେଶବ କୋଇଲିର ୩୪ଟି ପଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦାସେ କରିଛନ୍ତି । 'ଭିଷା' ଗ୍ରନ୍ଥର ପଦ୍ୟ-ଟୀକା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଆଉ କେହି କରିଥିବାର ଜଣାଯାଇନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥର ଓଡ଼ିଆ ଟୀକା ହିସାବରେ 'ଅର୍ଥ କୋଇଲି' ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପ୍ରଥମ ଟୀକାକାର ।

ତୁଳାଭିଣା:—ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଆଗରେ ଯେଉଁ ଗୂଢ଼ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ତାହା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକାଟିର ବିଷୟ । ତୁଳାକୁ ଭିଣିଲେ ତୁଳା ପରିଷ୍କାର, ହାଲୁକା ଓ କାର୍ଯ୍ୟୋପଯୋଗୀ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ୱରୂପୀ ତୁଳାକୁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ଭିଣା' ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ 'ତୁଳାଭିଣା' ହେଲା ।

ଶୁଣ ଗୋ ହୈମବତୀ ଜେମା, ତୋତେ କହିବା ତୁଳାଭିଣା ।
ତୁଳାକୁ ଭିଣନ୍ତି ଯେସନ, ସେରୂପେ କରିବା ବଖାଣ । (୭ମ ଅ.)

ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶିବା ପଚାରିବାରୁ ଶିବ କହୁଛନ୍ତି:—

'ମହାଶୂନ୍ୟ ଯେ ଜ୍ୟୋତି ରୂପ, ଜ୍ୟୋତିରୁ ଜାତ ଠୁଳ ରୂପ ।
ଠୁଳରୁ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା କଲା, ମାତ୍ରାରୁ ଓଁକାରୁ ଜନ୍ମିଲା ।
ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ଏ ଜଗତ, ଶୁଣ ପାର୍ବତୀ ଦେଇ ଚିତ୍ତ ।
ଅଣାକାର ଯେ ଜ୍ୟୋତି ରୂପ, ସେଠାରେ ନାହିଁ ରୂପରେଖ ।

ଧୂମ୍ର ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରାପ୍ତ ଦିଶେ,   ଅନ୍ଧକାରଟି ସେ ପ୍ରକାଶେ ।
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଅନ୍ଧକାର ହୋଇ,   ଜ୍ୟୋତି ରୂପରେ ଥିଲା ରହି ।
ସେଠାରୁ ଓଁ କାର ଜନ୍ମିଲା,   ଓଁ କାରୁ ସାକାର ଯେ ହେଲା ।
ସାକାରୁ ହୋଇଲା ମକାର,   ମକାରୁ ଜନ୍ମିଲା ରାକାର ।
ଅନ୍ଧକାରଟି ଗୁପ୍ତ ହେଲା,   ଓ କାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକାଶିଲା ।
ଏମନ୍ତେ ହୋଇଲା ଦିବସ,   ଦିବସୁଁ ଜଗତ ପ୍ରକାଶ ।'

ଏହାକୁ ପୁଣି ଗଦ୍ୟରେ ଟୀକା କରି ବୁଝାଉଅଛନ୍ତି—"ଶୁଣ ପାର୍ବତୀ, ଅଣାକାର ଯେ କୁହୁକ ବର୍ଣ୍ଣ, ଜ୍ୟୋତି ବର୍ଣ୍ଣ, ଧୂମ୍ର ଯେ ଅନ୍ଧକାର ହୋଇ ଥିଲା । ସେ ବିନ୍ଦୁକୁ ଓଁ କାର କହି ଓ ସ୍ଥୂଳରୂପ କହି । ସେ ଓଁ କାର ଶବଦୁଁ ସକାର ଶବଦ ହେଲା । ସକାର ଯେ ଶକ୍ତି, ସେ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା, ସେ ମକାର ଶବ୍ଦ ହେଲା । ଏରୂପେ ଅନ୍ଧକାର ଯାଇ ଦିବସ ହୋଇଲା ।" ତା'ପରେ ମହାମନ୍ତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱ, ନାମତତ୍ତ୍ୱ, ରାମ, କୃଷ୍ଣ, ରାଧା ପ୍ରଭୃତି ନାମତତ୍ତ୍ୱ, ଭାଗବତ, ମହାଭାରତ, ରାମାୟଣ, ହରିବଂଶ ପ୍ରଭୃତି ଭେଦ, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ, ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ବହୁତ ବିଷୟ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକାଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଭାଗବତରେ ୧୨ଶ ସ୍କନ୍ଧର ଭେଦ ଏହିପରି କହୁଛନ୍ତି—

ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ଶୂନ୍ୟ ଜାତ,   ଶୂନ୍ୟରୁ ପ୍ରଣବ ସମ୍ଭୂତ ।
ପ୍ରଣବ ପବନକୁ କହି,   ପବନୁ ଜଳ ସମ୍ଭବଇ ।
ଜଳ ପବନୁ ଜାତ ହେଲା,   ସଂସାରେ ଖେଳ ଲଗାଇଲା ।
ଜଳ ପବନ, ଜ୍ଞାନ କହି,   ଦେହରେ କହିଣ ବୁଝାଇ ।
ପରମ ପୁରୁଷଟି ଯେହି,   ଶୁକ ବୋଲିଣ ତାକୁ କହି ।
ଜୀବଟି ପରୀକ୍ଷିତ ହେଲା,   ସକଳ ଜ୍ଞାନଟି ପୁଚ୍ଛିଲା ।
ଜୀବ ପରମକୁ ପୁଚ୍ଛଇ,   ଜୀବେ ପରମ ଜ୍ଞାନ କହି ।
ପରମ ନାରଦଟି ଜାଣ,   ଜୀବ ବସୁଦେବ ପ୍ରମାଣ ।
ନନ୍ଦ ମୁନିଟି ଯାହା କହି,   ପରମ ପୁରୁଷଟି ସେହି ।
ନମି ରାଜାଟି ହେଲା ଜୀବ,   ଏ ଜୀବ ପରମଙ୍କ ଭାବ ।

ପରମ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ଜାଣ, ଜୀବଟି ଉଦ୍ଧବ ପ୍ରମାଣ ।
ଯଦୁ ରାଜାଟି ଜୀବ ହୋଇ, ପରମ ଅବଧୂତ କହି ।
ଶୁକ ପୁରୁଷଟି ପରମ, ସନକାଦିଟି ଜୀବ ଜାଣ ।
ପିଙ୍ଗଳା ଜୀବ ଆତ୍ମା କହି, ପରମ ଧର୍ମଙ୍କ ବୋଲଇ ।
ଏ ବାର ସ୍କନ୍ଧ ପଦ ଅର୍ଥ, ଜୀବ ପରମ ଜାଣ ତତ୍ତ୍ୱ ।
ଏହି ପରମ ସର୍ବଠାରେ, ପୂରି ଅଛଇ ପରାପରେ ।
ସଂସାର ସର୍ବ ମିଥ୍ୟା ଜାଣ, ପରମ ସତ୍ୟଟି ପ୍ରମାଣ ।
ଜଳ ପବନ ଏ ଶରୀର, ସଙ୍କିଳି ଜଗତ ଈଶ୍ୱର ।
ଯେତେକ ଶାସ୍ତ୍ର ଏ ପଢ଼ିବା, ସକଳ ବାହ୍ୟରେ ଗଣିବା । (୬ଷ୍ଠ ଅ:)

ରାମାୟଣ ଭେଦ—

ରାମ ଅକ୍ଷର ବେନି କହି, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଟି ଅଟେ ସେହି ।
ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପରମ ପୁରୁଷ, ସୀତା ଯେ ସତ୍ୟଟି ପ୍ରକାଶ ।
ସୁତଟି ସୁଗ୍ରୀବକୁ କହି, ଦେବଗଣଟି ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ।
ଏ ପଞ୍ଚ ସେନାପତି ପୁଣ, ପଞ୍ଚ ମନଟି ଏ ପ୍ରମାଣ ।
ପଚଶ ପ୍ରକୃତି ଏ ହୋଇ, ପଚଶ ଯୂଥପତି ସେହି ।
ରାଗଟି ରାବଣ ଅସୁର, ଇନ୍ଦ୍ରିଟି ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ ବୀର ।
କୁବୁଦ୍ଧି କୁମ୍ଭକର୍ଣ୍ଣ ଜାଣ, ପାପଭାରଟି ପୁତ୍ରଗଣ ।
କ୍ଷୁଧା ତୃଷା ଯେ ବେନି ହୋଇ, ଶୁକ ସାରଣ ମନ୍ତ୍ରୀ ସେହି ।
ଏତେକ ରାବଣର ସୈନ୍ୟ, ଶୁଣ ପାର୍ବତୀ ଦେଇ ମନ ।
ପବନ ହନୁମାନ କହି, ଲଙ୍କାର ଶରୀରକୁ ଦହି ।
ଜାମ୍ବବ ସୁଷେଣ ଯେ ମନ୍ତ୍ରୀ, ଚଆଁ ଚୈତନ୍ୟ ସେ ଅଟନ୍ତି ।
ପ୍ରଳୟ କାଳ ଯହୁଁ ହେଲା, 'ରାଗରେ ଚୈତନ୍ୟ ବୁଡ଼ିଲା ।
ରାଗ ତମରେ ସତ ବୁଡ଼ି, ଲଙ୍କା ଶରୀରେ ଗଲା ପୋଡ଼ି ।
ରାମ ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ, ତ୍ରିକୂଟଠାରେ ସୁସ୍ଥ ହେଲେ ।
ପ୍ରଳୟ କାଳର ଏ କଥା, ଶୁଣି ପାର୍ବତୀ ହେଲେ ଚେତା ।

ମହାଭାରତ ଭେଦ—

ମନକୁ କହୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ, ପାପ ପ୍ରକୃତ ତାର ସୈନ୍ୟ ।
ସତ ଯେ ଯୁଧିଷ୍ଠି ବୋଲଇ, ଶୂନ୍ୟ ସୈନ୍ୟଟି ତାର କହୁ ।
ପ୍ରଳୟ କାଳ ଚହୁଁ ହୁଏ, ନିକୁଟଠାବରେ ଗଲେ ଷଷ୍ଠେ ।
ପ୍ରଳୟକାଳ ଯହୁଁ ହେଲା, ରାଗରେ ସତ ବୁଡ଼ିଗଲା ।
କଣ୍ଠ ଘଣ୍ଟିକା ଯେହୁ ପୁଣ, ଶୂନ୍ୟ ସ୍ତମ୍ଭଟି ସେ ପ୍ରମାଣ ।
ସ୍ତମ୍ଭର ଦୁଇ ଦଗେ ସୈନ୍ୟ, କୋପେ କରନ୍ତି ଘୋର ରଣ ।
କାମ ସଙ୍ଗତେ ରାଜା ଯାଇ, କୋପେ ଯୁଝନ୍ତି ପରଘାଇ ।
ତମ ସଙ୍ଗତେ କ୍ରୋଧ ପୁଣ, ଯୁଝନ୍ତେ ପୃଥ୍ୱୀ କମ୍ପମାନ ।
ଜୀବ ପରମ ଯୁଦ୍ଧ କରେ, ପ୍ରଳୟ ଅଗ୍ନି ବରଷିଲେ ।
ସୁବୁଦ୍ଧି କୁବୁଦ୍ଧି ଯୁଝନ୍ତି, ପ୍ରଳୟ ଅଗ୍ନି ବରଷନ୍ତି ।
ଶୋକ ଶାନ୍ତିଟି ଯୁଦ୍ଧ କରି, ମାରନ୍ତି ନାନା ଶସ୍ତ୍ର ଧରି ।
ରାଜ ଗୁଣରେ ରାଜ ମିଶି, ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି ରଣେ ପଶି ।
ଜୀବ ଆତ୍ମାଟି ଯେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, ଓଁକାର ଆତ୍ମା ଭୀଷ୍ମ ଦ୍ରୋଣ ।
ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଶର ଯେ ବନ୍ଧଇ, ସେହୁ ଠାବକୁ ମନ ଦେଇ ।
ପରମ ଧ୍ୱନି ଶଙ୍ଖ ଜାଣ, କୋପେ ଯୁଝଇ ଘନ ଘନ ।
ରାସ ଶବଦ ରାଧା ଜାଣ, ଅର୍ଦ୍ଧ ମାତ୍ରାଟି ସେ ପ୍ରମାଣ ।
ତା ଠାରୁ କାଳଚକ୍ର ଜାତ, ସମସ୍ତେ ହୁଅନ୍ତି ନପାତ ।
ବ୍ୟାସ ଯେ ସରୋବର ଜାଣ, ଚକ୍ଷୁ ବୋଲିଣ ତା ବଖାଣେ ।
ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଟି ମନ ଜାଣ, ଚକ୍ଷୁରେ ଲୁଚଇ ପ୍ରମାଣ ।
ପବନ ଭୀମ ବୋଲାଇଲା, ଶବଦେ ଗଦା ବୁଲାଇଲା ।
ଚକ୍ଷୁରେ ଯାଇ ଲୁଚିଥିଲା, ଗଦା ବାଜନ୍ତେ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ।
ଏ ରୂପେ ନିକୁଟ ସନ୍ଧିରେ, ଯୁଝ କରନ୍ତି କୋପଭରେ ।
ହାରିଲା ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ରାଜା, ଜିଣିଲେ ଧର୍ମର ତନୁଜା ।
ବ୍ରହ୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମ ଲୀନ ହୋଇ, ଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଶୁଣ ସହି ।

ଗଦ୍ୟରେ ପୁଣି ଏହି କଥାକୁ ବୁଝାଇଛନ୍ତି—"ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣଟି ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ତମ ଗୁଣଟି ଭୀମ, ରଜ ଗୁଣଟି ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, ସୁବୁଦ୍ଧି ସହଦେବ, ଉଦାସୀ ଗୁଣଟି ନକୁଳ, ରଥଟି ଶରୀର, ପରମଟି କୃଷ୍ଣ, ରାମ ଶବଦଟି ଚକ୍ର, ମନଟି ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ, କୁବୁଦ୍ଧିଟି ଶକୁନି, ପ୍ରକୃତିଗଣ ଅନେଶ୍ୱତ ଭାଇ, ଦ୍ରୋଣଗୁରୁଟି ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା, ଏଥି ଉପରେ ଯେଉଁ ବିନ୍ଦୁ, ସେ ଭୀଷ୍ମ, କୋଧଟି ଦୁଃଶାସନ, ଅହଂକାରଟି କୃପାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାଗଟି କର୍ଣ୍ଣ, ଚାଆଁ ଚୈତନ୍ୟ ଜୟଦ୍ରଥ, ଭୂରଶ୍ରବାଟି ଓଁକାର, ରା ଅକ୍ଷରଟି ସଞ୍ଜୟ, ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାଟି ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର।" (୮ମ ଅ.)

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଗଦ୍ୟ:—ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ 'ତୁଳାଭିଣା'ରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ନିଜ ପଦକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ଗଦ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବହିଟିର ଦଶ ବା ତେର ସ୍ଥାନରେ ଗଦ୍ୟ ଅଛି । ଏ ଗଦ୍ୟଲେଖା ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାୟ ଏକଚତୁର୍ଥାଂଶ ହେବ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମିଳିଥିବା ଗଦ୍ୟ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ତୁଳାଭିଣାର ଗଦ୍ୟ ଲେଖା ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖା । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳ ଜଣାଯାଉଥିବା ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଭିତରେ ଏହା 'ଚଇନିଙ୍କ ଚକଡ଼ା' ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟ ରଚନା । ଏ ଦୁଇ ଗ୍ରନ୍ଥ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ମିଳୁଥିଲେ ହେଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣା ପଡ଼ୁନାହିଁ ।

ଗଦ୍ୟାଂଶ ଭିତରେ 'ହୁଏ' ସ୍ଥାନରେ 'ହୋଏ', 'କଏ' ସ୍ଥାନରେ 'କେ', 'ଶବଦରୁ' ସ୍ଥାନରେ 'ଶବଦୁଁ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । 'ଦିଶେ' ସ୍ଥାନରେ 'ଦିଶଇ', 'ଡାକୁଆଏ' ସ୍ଥାନରେ 'ଡାକଇ' ଏହିପରି କ୍ରିୟାର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଛୋଟ ଛୋଟ, ଜଟିଳ ବାକ୍ୟର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଭାଷା ସରଳ, ମାର୍ଜିତ ଓ ଅଳଙ୍କାରଶୂନ୍ୟ ।

ଗଦ୍ୟାଂଶର ଭାଷା ଓ ଲେଖା-ଢଙ୍ଗର ଉଦାହରଣ:—

(କ) "ଶୁଣ ଗୋ ପାର୍ବତୀ, ଫୋଟକା ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକାଶଇ, ଏହି ସେ ଇନ୍ଦ୍ର ନୀଳମଣି ରୂପ । ଜଳ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ଭାସୁଥାଇ । ବଦରୀ ଫଳ ପ୍ରାୟ

ହୋଇ ଆରକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଦିଶଇ । ଅରୁଣ ପ୍ରାୟ ଦିଶଇ । ସେ ଫୋଟକା ଭିତରେ ଥାଇ ରାମ ନାମ ଡାକୁଥାଇ । ଶୂନ୍ୟ ଶବଦରେ ମନ ଦେଇଥାଇ । ସେଠାରୁ କାୟା ବଢ଼ିଲା, ସେ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଥିଲା ସେ ଜ୍ୟୋତି ହେଲା । ବିନ୍ଦୁରୂପ ହୋଇଲା । ଓଁକାର ରାକାର ଠୁଳ ହେଲା । ସେ ବିନ୍ଦୁରୁ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା କଲା । ସେ ଫୋଟକା ଭିତରେ ସଞ୍ଚରିଲା । ତେଣୁ ସେ ବିମ୍ବ ବେନି ଫାଳ ହେଲା । ରାମ ବୋଲି ଓଁକାର ଶବଦ ହୋଇଲା ।" (୧ମ ଅ.)

ମହାଭାରତ:—ଗୁଜ୍ଜରୀ ରାଗରେ ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତ ବା ଭାଗବତ ବୃତ୍ତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମହାଭାରତ ଚରିତକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ପରି ବହୁଜନ-ପରିଚିତ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭାଷାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଭାଗବତଠାରୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ନ୍ୟୂନ ନୁହେଁ । ଶାରଳା ଦାସ ନିଜ ମହାଭାରତରେ ଯେଉଁ ଢଙ୍ଗରେ ବିଷୟ-ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାକୁ ବହୁ ଅଂଶରେ ଅନୁକରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ସଙ୍ଖ୍ୟା ନିରୂପଣ, ବ୍ୟାସଜନ୍ମ, ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକରଣ, ମହାଭାରତ ନାମକରଣ, ଗଙ୍ଗାଚରିତ, ରୁକ୍ମିଣୀ ଖେଳ, କୁରୁପାଣ୍ଡବ ବିବାଦର ସମର୍ଥନ ଓ ତା'ର ପରିଣତି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାୟ ସବୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଆଦର୍ଶରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସାର-ସଂଗ୍ରହ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା:—ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କ ଚରିତ ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ତିନୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ । ଭାଷା ସରଳ ।

ଦାସଙ୍କ ଲେଖାର ବିଶେଷତ୍ୱ:—ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଲେଖା ସରଳ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ବହୁ କବି ତାଙ୍କର ଭାଷାକୁ ଅନୁକରଣ କରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଶୁଦ୍ଧ ସରଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଭାଗବତକୁହିଁ ପ୍ରଥମ ନିଦର୍ଶନ ରୂପେ ଧରାଯାଏ । ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ଯେଉଁ ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତ ରୂପଲାଭ କରିଛି ତାହା ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଯେ ଏହି ରାଗକୁ (ଗୁଜ୍ଜରୀ) ଲୋକେ

ସାଧାରଣତଃ ଭାଗବତ ବୃତ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଥାଆନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବହୁ କବି ଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନକରି 'ଭାଗବତବୃତ୍ତ'ରେ ବୋଲି ରାଗର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଲେଖା ଭିତରେ ଅର୍ଥ କୋଇଲି, ତୁଳାଭିଣା ତତ୍ତ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିର ଭାଷା ସହଜ ଓ ସରଳ; କିନ୍ତୁ ସାହିତ୍ୟିକ ବର୍ଣ୍ଣନାବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଏଥିରେ ନାହିଁ ।

ଭାଗବତ, ମହାଭାରତ, ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଗୀତାରେ 'ଚଉତି' ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବହୁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଭାଗବତ ତତ୍ତ୍ୱ-ପ୍ରଧାନ ଓ ମୂଳତଃ ଅନୁବାଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବାରୁ ଏଥିରେ କବିତ୍ୱଶକ୍ତି ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ସୂତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ପଦ ରଚନା କରିବାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବଳିଷ୍ଠ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ତାଙ୍କର ସହସ୍ରାଧିକ ପଦ, ଢଗଢମାଳି ପରି ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗ ବା ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତକୁ ତାଙ୍କର ଲେଖାର ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଅଭୂତପୂର୍ବ ସାଫଲ୍ୟ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ରାଗ ଭାଗବତ ବୃତ୍ତ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେବା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ କବି ଏହାକୁ ବହୁଳଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ପୁରାଣ ଅନୁବାଦକ ହିସାବରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର ଆକ୍ଷରିକ ଅନୁବାଦ କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ଅନୁବାଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ଧରାଯିବ । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଅନୁବାଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ନୁହେଁ ।

(୩) ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ । ଅନ୍ୟ ଚାରିଜଣଙ୍କ ପରି ସେ ମଧ୍ୟ କବି ଥିଲେ । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ, ପ୍ରେମଭକ୍ତିବ୍ରହ୍ମଗୀତା, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଗୀତା, ଚଉରାଶି ଆଜ୍ଞା, ହେତୁଉଦୟ ଭାଗବତ, ରାସ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ଅନେକ ଭଜନ, ମାଳିକା ଓ ପଦ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ରଚନାମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇନାହିଁ ।

ବଂଶ ଓ ଜନ୍ମ ସମୟ:—ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ । ଜନ୍ମ ସମୟ ନେଇ ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ବହୁ ଉପାଦାନ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ କେଉଁ ସାଲରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହା ଠିକ୍ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଏକା ବର୍ଷରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ଚାରିବର୍ଷ ବଡ଼ । 'ଉଦୟ କାହାଣୀ' ଅନୁସାରେ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭ରେ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଜନ୍ମ ।

କଟକ ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଜଗତ୍‌ସିଂହପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଅଡ଼ଙ୍ଗ ଗ୍ରାମରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଜଗୁ ମଲ୍ଲିକ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ରେଖାଦେବୀ । ଦାସେ ମହାନାୟକ ବା କ୍ଷତ୍ରିୟ ଥିଲେ ବୋଲି କେହି କେହି କହନ୍ତି । ବାରବର୍ଷ ବୟସରୁ ଦାସେ ସଂସାର ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଓ ବହୁବର୍ଷ ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନରେ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ଅବସ୍ଥାନ ସମୟରେ ଦାସେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ । ପୁରୀରେ ସେ ଦୀକ୍ଷା ନେଇଥିଲେ ।

ଦୀକ୍ଷା ନେବା ପରେ ସେ ନିଜ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଅଢ଼ଙ୍ଗକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ । ଅଢ଼ଙ୍ଗ କିଲ୍ଲାର ସେତେବେଳର ଜମିଦାର ରଘୁରାମଙ୍କ ଭଗିନୀ ଅଞ୍ଜନା ଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ରଘୁରାମ ଦାସଙ୍କ ପାଇଁ ଅଢ଼ଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମଠ ନିର୍ମାଣ କରି ମଠର ପରିଚାଳନା ନିମନ୍ତେ ବହୁ ସମ୍ପତ୍ତି ଛାଡ଼ିଥିଲେ । ଏ ମଠ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ-ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ୭୫୦ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ ।

କେବେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗକଲେ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜାଣିବା ପାଇଁ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳୁନାହିଁ । ସେ ମାଘମାସ ଶୁକ୍ଳ ଷଷ୍ଠୀ ଦିନ ପରଲୋକପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ତାଙ୍କର ତିରୋଧାନ ଦିନ ଅଢ଼ଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ମେଳା ହୁଏ । ବହୁ ଲୋକ ଏଥିରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି ।

ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣାଯାଏ । ସେଥିରୁ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ପ୍ରକାଶିତ 'ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରୁ ଦୁଇଟି ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

(କ) "ଜନଶ୍ରୁତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପୁରୀର ଗଜପତି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଏକାଧିକବାର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥିଲା । ଏକଦା ଯଶୋବନ୍ତ କେତେକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ପୁରୀ ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିଲେ । ପଥ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମରାକ୍ଷସ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ଭେଟ ହେଲା । ବ୍ରହ୍ମରାକ୍ଷସ ତାହାର ପୈଶାଚିକ ଲୀଳା ସାଧନରେ ଉଦ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସାଧକ କବି ଯଶୋବନ୍ତ ଅସାଧାରଣ ଯୋଗ ପ୍ରଭାବରେ ଆଶାବାଡ଼ିର ସଙ୍କେତରେ ତାହାକୁ ପଥ ଦେଖାଇ ଆଗେ ଆଗେ ଚାଲିବାକୁ ଆଦେଶ କଲେ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ, ରାକ୍ଷସଟି ଆଉ କୌଣସି ଅତ୍ୟାଚାରର

ଉପକ୍ରମ ନକରି ଆଦେଶାନୁସାରେ ଶାନ୍ତ ଶିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଅଗ୍ରଗାମୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବ୍ରହ୍ମରାକ୍ଷସ ଆସୁଥିବାର ଅବଗତ ହୋଇ ଜନସାଧାରଣ ଗୃହ ପରିତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ଇତସ୍ତତଃ ପଳାୟନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏ ସମ୍ବାଦ ଜନମୁଖରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହେଲା । ରାଜା ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଅଗାଧ ଯୋଗ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ଅପାର ମହିମାରେ ଯୁଗପତ୍ ବିସ୍ମିତ ଓ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ପାଇଁ ଅଠରନଳା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସି ଦେଖିଲେ ଯେ, ପ୍ରକୃତରେ ବ୍ରହ୍ମରାକ୍ଷସଟି ଅନୁଗତ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁର ଆଦେଶ ପାଳନ କଲାପରି ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଆଦେଶ ମାନି ଆଗେ ଆଗେ ଆସୁଅଛି । ଅଭ୍ୟର୍ଥନାର ଶେଷରେ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ରାଜା ଉକ୍ତ ରାକ୍ଷସଟିକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଗୁଣ୍ଡିଚା ବାଡ଼ିର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଭାର ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ସେ ରାକ୍ଷସଟି ସେଠାରେ ବାବନାଭୂତ ନାମ ଧାରଣ କରି ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଅଛି ।”

(ଖ) “ଅନ୍ୟ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ଯେ, ଯଶୋବନ୍ତ ରଘୁରାମଙ୍କ ଅଧୀନରେ କେତେକ କାଳ ଗ୍ରାମ କଟୁଆଳ କାର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଥରେ ଦେଶରେ ଶସ୍ୟହାନି ଘଟି ଭୀଷଣ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା । ଏକଦା ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ପାୟସାନ୍ନ ଭୋଜନ କରିବାର ଅଭିଳାଷ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତେ ଯଶୋବନ୍ତ ଗ୍ରାମବାସୀ ଜନୈକ କୃଷକର ଧାନ କିଆରୀରେ ପଶି ଧାନ ଚୋରି କଲେ । ପାଚିଲା ଧାନ ଛିଣ୍ଡାଇଲା ବେଳେ ସେ ଶୁଣିଲେ ଯେ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧାନଶିଁଷା ସତେ ଯେପରି ‘ରାମ ରାମ’ ଶବ୍ଦ କରୁଅଛି । ପ୍ରକୃତରେ ସେହି ଶବ୍ଦରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ କୃଷକ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କୁ ଚୋରରୂପେ ଧରିଲା ଏବଂ ବିଚାର ନିମିତ୍ତ ରାଜକୀୟ ବିଚାରାଳୟକୁ ନେଇଗଲା । ରାଜା ଆମୂଳଚୂଳ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶ୍ରବଣକରି ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କୁ ଦୋଷୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଦୋଷାନୁରୂପ ଦଣ୍ଡବିଧାନ ମଧ୍ୟ କଲେ ।”

ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର:—ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ରାଜା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କପରି ସର୍ବସ୍ୱ ତ୍ୟାଗକରି ହାଡ଼ିପାଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେଇ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଓ ଅଜାମର ହୋଇଥିଲେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ମାତା ମୁକ୍ତାଦେବୀଙ୍କ ଉପଦେଶ-ମତେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ମହାଯୋଗୀ ହାଡ଼ିପାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ହାଡ଼ିପା ସେତେବେଳକୁ ପୂର୍ବ ଶାପବଶରୁ ରାଜନଗରରେ ମେହେନ୍ତର କାମ କରୁଥିଲେ । ସଂଯମ ପାଇଁ ହାଡ଼ିପା ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ବହୁ ଦେଶ ବୁଲାଇଥିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବହୁ କଠିନ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ମନଯାନ-କଠଉ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ସପ୍ତଦ୍ୱୀପ, ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଆକାଶରେ ଗୋରେଖନାଥ ଓ ତନ୍ତିପାଙ୍କ ଶକ୍ତି-ପରୀକ୍ଷା ଦେଖିଥିଲେ; ଏ ଦୁହିଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ମଧ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଚବିଶ ବର୍ଷ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ ପରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରି ମାତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ପରେ କପିଳାସ ଯାଇ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ସର୍ବ ତ୍ୟାଗ କରି ନିରଭିମାନ ହୋଇ ଯୋଗାଭ୍ୟାସ କରି ରାଜା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କପରି ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଓ ଅମର ହୋଇଥିଲେ ତାହାହିଁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଲାଉତୁମ୍ବା ଧରି ଯୋଗୀ ବେଶରେ ପଞ୍ଚଦ୍ୱାର ଭିକ୍ଷାର ନିୟମ ଏଥିରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ହାଡ଼ିପାଙ୍କ ଗୁରୁ କାହ୍ନୁପା ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମାତା ମୁକ୍ତାଦେବୀଙ୍କ ଗୁରୁ ଗୋରେଖନାଥ ବୋଲି ଯଶୋବନ୍ତ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ହାଡ଼ିପା ମୁକ୍ତାଦେବୀଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—

"ତୋ ଗୁରୁ ଗୋରେଖନାଥ ମୋ ଗୁରୁ କାହ୍ନୁପା
ସେବାରେ ସୁଦୃଷ୍ଟି କଲେ ଆମ୍ଭେ ସାର୍ଦ୍ଧ ଶାଖା ।"

ହୋଇଲାକ, ବୈକୁଣ୍ଠ, ସାଇଲକ (ସରଲକ), କେଉତୀ, ଯାଚିଲାର, ଯତସତ, କଦର୍ଥନା, ପୋଡଲାର, କାଢ଼ସି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖାଯାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ସରଳ । ଯୋଗୀମାନେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଖୁବ୍ ଆଦର କରନ୍ତି; ଦାଣ୍ଡରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଗୀତ ଗାଇ ଭିକ୍ଷା କରନ୍ତି ।

ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ:—ସଂସ୍କୃତରେ 'ସ୍ୱରୋଦୟ ଲେଶ' ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୂଳ ବିଷୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ 'ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ' ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଯୋଗସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ । ସ୍ୱରଜ୍ଞାନ ସହଜ ଭାବରେ ସରଳ ଭାଷାରେ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା:—ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତାରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଯୋଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ, ଶୂନ୍ୟରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି, ଯୋଗମାୟାର ଜନ୍ମ, ସୃଷ୍ଟିକ୍ରିୟା, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିତ୍ୟରୂପ ଓ ନିତ୍ୟରାସର ବର୍ଣ୍ଣନା, ପିଣ୍ଡଭିତରେ ଜଗତ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଅବସ୍ଥିତି, ଜଗନ୍ନାଥାଦି ଚାରିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପାଞ୍ଚଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଭାଷା ସରଳ । ନବାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦରେ ଲେଖା ।

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଯୋଗର ଉପାସକ । ଯୋଗସାଧନ ଓ ଈଶ୍ୱରଭକ୍ତି କୌଣସି ଜାତିର ଏକଚାଟିଆ ଅଧିକାର ନୁହେଁ, ଏହା ଦାସେ ବିଶେଷଭାବରେ କହିଛନ୍ତି । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ବହୁ ଲେଖା ଥିବାର ଜଣାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଅଧିକାଂଶ ଅପ୍ରକାଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥିବାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଆଲୋଚନା ସମ୍ଭବ ହେଉନାହିଁ ।

(୪) ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଦ୍ୱାପର ଯୁଗର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା ସୁଦାମଙ୍କ ଅବତାର ଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି ଏବଂ ଏହାହିଁ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବିଶ୍ୱାସ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ର ବିବରଣ ଅନୁସାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହିଁ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ । ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦମାନେ ବହୁ ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରିଥିବାରୁ ଏଥିରେ ବହୁ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ବିଷୟ ଦେଖାଯାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ

କାଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାମଧାରୀ ଅନ୍ୟ କେତେ ଜଣ ଗୁରୁଙ୍କର ଓ କବିଙ୍କ ଜୀବନୀର କେତେକ ବିଷୟ ଏହି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନୀ ସହିତ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ଯାଇଥିବାରୁ ଏହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତ ତଥ୍ୟ ମିଳିବା କଷ୍ଟକର ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶର ବହୁଳତା ଯୋଗୁଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଅନେକ କୃତି ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ବୋଧ ବୋଧ ହେଉଛି ।

ଜନ୍ମସ୍ଥାନ:—କଟକ ଜିଲ୍ଲାରେ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା (ମହାନଦୀ) କୂଳବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନେମ୍ବାଳ (ନେମାଲ, ଲେମ୍ବାଲୋ) ଗ୍ରାମର ପ୍ରାୟ ଏକମାଇଲ ଦୂରରେ ଥିବା ତିଲକଣା ଗ୍ରାମରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ତିଲକଣାରେ ମୁଁ ଜନମ ଲଭିଲି କେହି ନ ଚିହ୍ନିଲେ ମୋରେ ।
ଅଗଣି ତ ବୋଲି ମାତା ଡାକୁଛନ୍ତି ଅନ୍ନ ନ ମିଳଇ ଘରେ ।
(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା—୧୭ ଅ.)

ଅଚ୍ୟୁତ ନାମ ଯେ ଅଟଇ ମୋହର ମୋହଠାରୁ ଦୁଃଖୀ ନାହିଁ ।
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀ କୂଳରେ ଯେ ଗ୍ରାମ ଲେମ୍ବାଲୋ ଅଟଇ । (ଗରୁଡ଼ଗୀତା)

'ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା' ନାମକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ତ୍ରିପୁର ଗ୍ରାମ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ତ୍ରିପୁର ଗ୍ରାମ ରୂପକ ଭାବରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ବାଇଶି ପାହାଚ ଶେଷରେ ଏହି ଗ୍ରାମର ଅବସ୍ଥିତି ଥିବା କବି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି କହିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତ ଗ୍ରାମର ନାମ ସହିତ ଏହାର କୌଣସି ସଂପର୍କ ନ ଥିବା ହିଁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ।

ଶୁଣ ବାବୁ ତୁମେ ବିପ୍ର କୁମର,
ମୋର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଅଟେ ତ୍ରିପୁର ।
ନିତ୍ୟ ନୀଳାଚଳ ପୂର୍ବ ଦ୍ୱାରରେ,
ସ୍ତମ୍ଭ ଗୋଟିକ ଅରୁଣ ନାମରେ ।
ସେଠାରେ ବଂଶ ପାବଚ୍ଛ ଅନ୍ବେଷଣ,
ତ୍ରିପୁର ଗ୍ରାମ ସୀମା ସନ୍ନିଧାନ । (ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଥିବା 'ଉଦୟ କାହାଣୀ' ନାମକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଜନ୍ମ ସମ୍ବତ୍ସରଟି ସଙ୍କେତରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ।

(୧) ପଚାରିଲୁ ରାମ ଜନମ ଅଙ୍କ,
ଅଛି ହିଁ ଗୁପତ ବଡ଼ ବିବେକ ।
ଡାହାଣ ଅଙ୍କକୁ ଗୁଣିବୁ ଯେବେ,
ବାମ ଅଙ୍କ ଗୋଟି ମିଶାଅ ତେବେ ।
ଏମନ୍ତ ସାଲ ହୋଇବ ନାକର,
ଶୁଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏଥି ଭିତର ।
ସାତ ଭୁଜ ଅରି ମଣି ମିହରେ,
ରୁଦ୍ର (ପୁରୁ) ସନ ଦେନ ଓଡ଼୍ର ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ।
ଏହି ଅଙ୍କେ ମୁହିଁ ଜନମ ହେଲି,
ଅଚ୍ୟୁତ ପାମର ନାମ ପାଇଲି ।

(୨) ଛନ୍ଦ ସତର ପକ୍ଷ ପୂରି ଯେବେ,
ଅନନ୍ତ ଶିଶୁ ଜନମିଛି ତେବେ ।
ତାର ସଙ୍ଗେ ଯେବେ ଭୂଜ ମିଶିଲା,
ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଉଦୟ ହେଲା ।

(୩) ସେହି ଅଙ୍କେ ଯଶୋବନ୍ତଟି ଜାତ,
ବଳରାମ ବୀର ପୂର୍ବେ ଉଦିତ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳ ସମ୍ପର୍କରେ 'ରୁଦ୍ର ସନ' ବୋଲି ଯାହା ଲେଖାଯାଇଛି ତାହା 'ରୁଦ୍ର' ନହୋଇ 'ପୁରୁ' ହେବା ସମ୍ଭବ; ଏହା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଅଙ୍କ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ଏକୋଇଶି ଅଙ୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୨ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ୭+୨ (ଭୁଜ)+୬(ଅରି ଅର୍ଥାତ୍ ରିପୁ)+୯ (ମଣି)+୧୨ (ମିହ ବା ଆଦିତ୍ୟ) =୩୬ । ଏହି ୩୬ରେ ଡାହାଣ ଅଙ୍କ ୬କୁ ବାମ ଅଙ୍କ ୩ରେ ଗୁଣିଲେ ୧୮ ହେଲା । ଏହା ସହିତ ବାମ ଅଙ୍କ ୩ ମିଶାଇଲେ ୨୧ ହେଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ

ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୭-୧୪୯୭)ର ୨୧ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜତ୍ୱର ସତରବର୍ଷ ପରେ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୨ରେ କବିଙ୍କ ଜନ୍ମ ।

(**ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଙ୍କ ଗଣନା ନିୟମଃ**—ନୂତନ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷଟି ପୂର୍ବ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଭିତରେ ଗଣାଯାଉଥିବାରୁ ଏହି ବର୍ଷଟି ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଙ୍କ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ୬ ଏବଂ ୬ ଶେଷରେ ରହିଥିବା ସବୁ ଅଙ୍କ ତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ; ୦ (ଶୂନ) ଯୁକ୍ତ ଅଙ୍କ ମଧ୍ୟ ତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ୧୦ (ଦଶ) ଅଙ୍କଟି ଗଣାଯାଏ ।)

ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳର ଅଙ୍କକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଅଙ୍କ ବୋଲି ଗଣନା କରିବାକୁ ହେବ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିନଥିବା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ।

ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ:—୩ + ୧୭ + ୨(ପକ୍ଷ)+୩(ପୁର) = ୨୫ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ୨୫ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୬ରେ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କ ଜନ୍ମ ।

ଏହି ୨୫ ସଙ୍ଗେ ଭୁଜ ଅର୍ଥାତ୍ ୨ ମିଶିଲେ ୨୭ ହେଲା । ୨୭ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭ରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଜନ୍ମ ।

ବଳରାମ ଦାସ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ୨୭ ଅଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ୨୩ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୪ରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ।

'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ର ଏହି ଜନ୍ମକାଳ ବିବରଣୀରୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୨); ତାଙ୍କ ପରେ ବଳରାମ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୪); ତାଙ୍କ ପରେ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୬) ଓ ତାଙ୍କ ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଯଶୋବନ୍ତ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭) ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜାତିରେ ଶୂଦ୍ର ଥିବା କଥା ତାଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳେ ।

ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ମୁଁ ହୋଇବି ଜାତ,
ନାମ ହୋଇବ ମୋ ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତ । (ହରିବଂଶ : ପାତାଳଖଣ୍ଡ)

ଶୂଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଗଣନା ମୁହିଁ ତ ଅଟଇ,
ଦୀକ୍ଷା ଗୋଟି ପାଇଅଛୁ ଗୋପକୁଳେ ଥାଇ । (ହ୍ରି. ବଂ. ୭ମ ଖ.)

'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ର କୌଣସି ସଂସ୍କରଣରୁ ସେ ଜାତିରେ କରଣ ଓ ତାଙ୍କର 'ଖୁଣ୍ଟିଆ' ପଦବୀ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଶାଳକ, ଅତଙ୍ଗର ରାଜା ରଘୁରାମ ଚମ୍ପତିଙ୍କ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିବା ବିଷୟରୁ ସେ ଜାତିରେ ଖଣ୍ଡାୟତ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । 'ଅବ୍ରାହ୍ମଣ' ବୋଲି ବୁଝାଇବା ପାଇଁ କବି ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏମାନେ ଖଣ୍ଡାୟତ-କ୍ଷତ୍ରିୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରେ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ନିଜକୁ ପରିଚିତ କରାଇଥିଲେ ।

ଜନ୍ମ :—ତାଙ୍କ ପିତାମହଙ୍କ ନାମ ଗୋପୀନାଥ ଖୁଣ୍ଟିଆ, ପିତାଙ୍କ ନାମ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ପଦ୍ମାବତୀ । ଦୀନବନ୍ଧୁଙ୍କ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ନ ଥିବାରୁ ସେ ଦୁଃଖରେ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ଏ ଦୁଃଖ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦୁଃଖ ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟାକୁଳ କରୁଥିଲା । ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର-ସନ୍ତାନ ନ ଥିବାରୁ ସେ ଓ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ମନ ଦୁଃଖରେ ରହୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଏହି ଦୁଃଖ ଜଣାଇବା ପାଇଁ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ଓ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ଥରେ ପୁରୀକୁ ଆସିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶ ଦେଲେ, "କାଲି ସକାଳେ ଗରୁଡ଼ ପଛରୁ ମୁହିଁ ରହିଥିବି । ସେହିଠାରେ ତୋତେ ଯେଉଁ ପୁତ୍ର ଖେଳୁଥିବାର ଦିଶିବ ସେ ତୋର ପୁତ୍ର ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବ" । ଖୁଣ୍ଟିଆ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ପରଦିନ ସକାଳେ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ଗଲେ । ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ପଛରେ ରହି ଠାକୁରଙ୍କୁ ଜଣାଣ କରିବାବେଳେ ଦେଖିଲେ, ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ବାଳକ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଗରେ ଖେଳୁଛି । ଖୁଣ୍ଟିଆ ସେ ବାଳକକୁ ଦେଖିବାକ୍ଷଣି ବାଳକଟି ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ଖୁଣ୍ଟିଆ ବର ପାଇ ଘରକୁ ଫେରିଲେ । ସେହିଦିନର ଦଶମାସ ଦଶଦିନ ପରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଖୁଣ୍ଟିଆ ଦମ୍ପତୀଙ୍କୁ ଅପୁତ୍ରକ ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ କଲେ । ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀ ଦିନ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପିତାମାତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ରସନ୍ତାନ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ପିତାମାତା

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାମ ଦେଇନଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ କିଏ କେତେ ପ୍ରକାର ନାମରେ ଡାକୁଥିଲେ । ମାତା ତାଙ୍କୁ ଅଗଣି ବୋଲି ଡାକୁଥିଲେ । ଦୀକ୍ଷା ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ନାମ ଦେଲା ।

ବାଲ୍ୟଜୀବନ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷରେ ଖଡ଼ିଛୁଆଁ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ କରାଇଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାରେ ଭଲ ଭାବରେ ମନ ନ ଦେବାରୁ ଦୀନବନ୍ଧୁ ସବୁବେଳେ ପୁଅକୁ ଗାଳି ଦେଉଥିଲେ । ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ମଧ୍ୟ ଏଥିପାଇଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ତିରସ୍କାର କରୁଥିଲେ । ଶିକ୍ଷାପ୍ରତି ଏ ଅବହେଳା ଦେଖି ଅନ୍ୟମାନେ ତିରସ୍କାର କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଥିବାରୁ ପଦ୍ମାବତୀ ପୁତ୍ରକୁ କିଛି କହୁ ନଥିଲେ, ବରଂ ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଅଧିକ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ।

ମନ୍ତ୍ରଗ୍ରହଣ:—ବୟସର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମନରେ ଉଦାସ ଭାବ ଦେଖାଦେଲା । କିଛି କାଳ ପରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ପୁତ୍ର ଓ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୁରୀକୁ ଗଲେ । ସେତେବେଳେ ପୁରୀକୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଆସିଥିଲେ । ଦିନେ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବାବେଳେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ପୁଅକୁ ଧରି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପାଦ ତଳେ ପଡ଼ି ଚରଣ ସ୍ପର୍ଶ କଲେ । ଚରଣ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକ୍ଷଣି ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଅମିତ ତେଜ ପ୍ରବେଶ କଲା ଏବଂ ଅଜ୍ଞାନ-ତମିର ଧ୍ୱଂସ ହୋଇ ଜ୍ଞାନ-ଆଲୋକ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷାଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ସନାତନ ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସନାତନ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ବଡ଼ଦେଉଳ (ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର) ଭିତରକୁ ନେଇଯାଇ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱ ବଟମୂଳେ କର୍ଣ୍ଣରେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ । ଏହା ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯-୧୦ କିମ୍ବା ଏହା ପରର ଘଟଣା ।

ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ କବିଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ସମୟକୁ କବିଙ୍କୁ ସାତ ଆଠ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିବା ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର କୌଣସି ସଂସ୍କରଣରୁ

ଜଣାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବା ପୁରୀକୁ ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୯-୧୦ରେ ଆସିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସେତେବେଳକୁ କବିଙ୍କୁ ଯଦି ସାତ ଆଠ ବର୍ଷ ହୋଇଥାଏ ତାହାହେଲେ କବିଙ୍କ ଜନ୍ମ ସମ୍ବତ୍ସର ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୨-୩ ବୋଲି ଧରାଯିବ; କିନ୍ତୁ କବି 'ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୨୫ ଅଙ୍କରେ ଅଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୬-୧୭ରେ ଶେଷ କରିଥିଲେ ।

ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନୃପ ତନୁଜ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମହାରାଜ । ×
ସେ ମହାରାଜାଙ୍କ ପଞ୍ଚିଶ ଅଙ୍କେ, ଶବଦ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ କଲି ନିଃଶଙ୍କେ ।

ଏହି ସମୟକୁ ତାଙ୍କୁ ତେର କି ଚଉଦ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିଲା; ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପଦାର୍ପଣ କରି ନଥିଲେ ।

ସମୟେ ଶିଶୁ ପୁଅଙ୍କର ସଙ୍ଗେ, ହେନ ବଞ୍ଚିଲି କଥା ଖେଳ ରଙ୍ଗେ ।
ତଦଅନ୍ତରେ ମୁଁ ପଢ଼ିଲି ପାଠ, ଥୋକାଏ ଜାଣିଲି ବିଦ୍ୟାର ବାଟ ।

ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖିବା ବେଳକୁ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥା ପାର ହୋଇ ଯୁବାବସ୍ଥା ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ବେଳକୁ କବିଙ୍କୁ ସାତ ଆଠ ବର୍ଷ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଯାହା ଲେଖାଅଛି ତାହା ପ୍ରାମାଣିକ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କର ଜନ୍ମବର୍ଷ ତାଙ୍କ ସୂଚ୍ୟ ଅନୁସାରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଠଭେଦ ଓ ଶୁଦ୍ଧପାଠ ଅଭାବରୁ ଭ୍ରମଶୂନ୍ୟ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗଣନାନୁସାରେ ତାଙ୍କର ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୨ରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ବେଳକୁ କବିଙ୍କୁ ୨୭-୨୮ ବର୍ଷ ବୟସ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଅଜ୍ଞାନ ଅବସ୍ଥା ହିଁ ବାଳୁତ ଅବସ୍ଥା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ଭାଷଣ ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥା କବିଙ୍କ ଅଜ୍ଞାନ ବା ବାଳୁତ ଅବସ୍ଥା ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇଛି ।

ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ :—ମନ୍ତ୍ରଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ପିତାମାତାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତିଲକଣାକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ମନ୍ତ୍ରଗ୍ରହଣ ଦିନଠାରୁ ତାଙ୍କର ମନରେ ଘୋର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଗଲା । ତିଲକଣାର ପଶ୍ଚିମ ମୁଣ୍ଡରେ ବଟଗଛ ମୂଳରେ ବସି ଆଖି ବୁଜି ନିରାକାର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରୁଥିଲେ । ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀ ଦିନ ସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଲେ ଯେ, ପଶ୍ଚିମ ବଟ-ମୂଳରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ପିଲାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ସେ ବସି ଗଳ୍ପ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଜଣେ ଗୌରକାୟ ଅତି ଅପୂର୍ବ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ପୁରୁଷ ସେଠାକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ବଟମୂଳରେ ବସିଲେ । ସେହି ପୁରୁଷ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଦେଖି ପଚାରିଲେ, "ତୁମ୍ଭର ମାତା ପିତାଙ୍କ ନାମ କ'ଣ ? ତୁମ୍ଭେ ଯାଇ ତୁମ୍ଭର ପିତାଙ୍କୁ ଏହିଠାକୁ ନେଇଆସ ।" ଦିବ୍ୟପୁରୁଷଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପିତାଙ୍କୁ ଡାକି ଆଣିଲେ । ଦୀନବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଦେଖି ଦିବ୍ୟପୁରୁଷ କହିଲେ, "ମୁଁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ । ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ଏଠାକୁ ମୁଁ ଆସିଛି । ତୁମ୍ଭର ପୁଅକୁ ଦେଖି ମୋର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବଳିଲା । ତାକୁ ହରିନାମ ଦୀକ୍ଷା ଦେବି । ଏ ବାଳକ ମୋର ।" ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର (ଚୈତନ୍ୟଦେବ)ଙ୍କ ଏ ଆଦେଶରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର ମନ୍ତ୍ର-ଉପଦେଶ ଦେଇ ଷଡ଼ଭୁଜ ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ କରାଇଲେ । ଏ ସ୍ୱପ୍ନ ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମନ ବେଶି ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହେଲା । ଏ ସ୍ୱପ୍ନକୁ ସେ ସତ୍ୟ ବୋଲି ମଣିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ସ୍ଫୁରିଲା । ସେ ବେଦବେଦାନ୍ତ, ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାରଙ୍ଗମ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର କବିତାଶକ୍ତି ଉଦୟ ହେଲା । ଗୌରଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ସେ ପୁରୀକୁ ଗଲେ ।

ଡୋର କୌପୀନ ଗ୍ରହଣ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁରୀରେ ବହୁ ବର୍ଷ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଅନନ୍ତ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମିଳିମିଶି ଜୀବନଯାପନ କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ବଡ଼-ଦାଣ୍ଡରେ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ବେଳେ ଦେଖିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ ଦେଖି ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଖୋଳ କରତାଳ ଦେଲେ ଏବଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ କରି

ସଂସାରରେ ରସଲୀଳା ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ତାଳ, ଲୟ, ମୂର୍ଚ୍ଛନା ଓ ବିବିଧ ରାଗରାଗିଣୀ ତାଙ୍କୁ ଶିଖାଇଲେ, ତା ପରେ ମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେଇ ଡୋର କୌପୀନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ପ୍ରଭୁପାଦ ଶ୍ରୀ ସନାତନ ଗୋସାଇଁ ହିଁ ଡୋର କୌପୀନ ଦେଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ:—ଡୋର କୌପୀନ ନେବାପରେ ଶ୍ରୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଚୈତନ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସେବାରେ କିଛି ସମୟ ଅତିବାହିତ କଲେ । ତତ୍ପରେ ସେ ନିଜ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ତୀର୍ଥାଟନରେ ବାହାରିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରାମେଶ୍ୱର, ଚନ୍ଦ୍ରକୁଣ୍ଡ, ଦ୍ୱାରକା, ଅଯୋଧ୍ୟା, କାଶୀ, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ, ପ୍ରୟାଗ ପ୍ରଭୃତି ତୀର୍ଥ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଗଙ୍ଗା, ଗୌତମୀ ପ୍ରଭୃତି ପୁଣ୍ୟ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ବର୍ଷ ତୀର୍ଥାଟନରେ ଅତିବାହିତ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ସହ ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ପୁରୀକୁ ଫେରି ରଥରେ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ।

ଗୁରୁ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୁରୁ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କ ଭଣିତା ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଅଛି । "ଶୂନ୍ୟସଂହିତା"ର ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ଗୋସ୍ୱାମୀ ସନାତନ ତାଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଦେଲେ; କିନ୍ତୁ ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତାରେ ଦୁଇ ସ୍ଥାନରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ବିବରଣୀ ଅଛି । ଏକ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ନବକିଶୋରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶ୍ରୀଚରଣ ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ; ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ନବକିଶୋରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ସନାତନ ଦାସ ତାଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ।

ଶିଷ୍ୟ ସନାତନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଗୁହିଁଣ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ଶଚୀ ସୁତ
ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭେ ଉପଦେଶ କର ହେ ତୁରିତ । (ଶୂ. ସଂ. ୫)
ନବକିଶୋରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶ୍ରୀଚରଣ ଗୋସାଇଁ
ଶ୍ରୀଚରଣ ଗୋସାଇଁ ଶିଷ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତ ମୁହିଁ । (ଗୁ. ଭ. ଗୀ. ୩୦)

ପୁଣି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ—

ନବକିଶୋର କର୍ଣ୍ଣମୂଳେ, ରାମକୃଷ୍ଣ ଯେ ଗୁରୁ ଦେଲେ ।
ସନାତନ ଯେ ଦାସକୁହିଁ, ନବକିଶୋର ଦେଲେ କହି ।
ମୁଁ ଅଟେ ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଦେଖି, ସନାତନ ଯେ କୃପା ହୋଇ ।
(ଗୁ. ଭ. ଗୀ. ୧୨ ଅ.)

ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତାରେ ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଗୁରୁ ପରଂପରା ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଉଛି ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବିବରଣୀଟି ପଞ୍ଚସଖା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର । ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତାର ୧୨ ଅଧ୍ୟାୟର ନବକିଶୋରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ସନାତନ ଦାସ ଗୋସାଇଁଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନ୍ତ୍ର ନେଲେ ସେ ପଞ୍ଚସଖା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ।

ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତାର ୩୦ ଅଧ୍ୟାୟରେ ରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ନବକିଶୋର, ନବକିଶୋରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶ୍ରୀଚରଣ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୋଲି ଲେଖା ଥିବାରୁ ଏ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ୧୨ ଅଧ୍ୟାୟର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ।

ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତାର ଉଭୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପରମଗୁରୁ ଏକା ଏବଂ ଏ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ଗୁରୁମାନେ ଗୁରୁଭାଇ । ଏମାନେ ପଞ୍ଚସଖା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ କନିଷ୍ଠ । ଏହି ସନାତନଙ୍କ ଘର ଦୋଲୀ ଗ୍ରାମରେ । ପୁରୀରେ ତାଙ୍କର ସମାଧି ଥିଲା ଏବଂ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଛଡ଼ା ତାଙ୍କର ଆଉ ଅନ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ ନ ଥିଲେ ବୋଲି ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତାରେ ଯାହା ଲେଖାଅଛି ତାହା ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ବୁଝାଉଛି ।

ଦୋଲୀ ଗ୍ରାମେ ତାଙ୍କ ବାସ ବୈରାଗ୍ୟ ସେ ଦେଖି
ଏକ ଶିଷ୍ୟ ମୁହିଁ ତାଙ୍କ ଅନ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ ନାହିଁ । (ଗୁ. ଭ. ଗୀ. ୮ମ)

ସମ୍ପ୍ରଦାୟ:—ଗୁରୁଭକ୍ତି-ଗୀତା ଓ ଉଦୟ-କାହାଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର (ନିଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ) 'ଅତିବଡ଼' ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ନାସା ଅର୍ଦ୍ଧରେ ତିଳକ, ହରମନ୍ଦିର ଚିତା ନାସା ଅର୍ଦ୍ଧରୁ କେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କ ରାମାନନ୍ଦ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ—ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ପୁଣ୍ଡରୀକ ତିଳକ । ଯଶୋବନ୍ତ

ଦାସଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁସ୍ୱାମୀ (ବା ରୁଦ୍ର, ବା ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ) ସମ୍ପ୍ରଦାୟ—ନାସା ଅର୍ଦ୍ଧରେ ତିଳକ ବଇଠି, କପାଳରେ ହରିମନ୍ଦିର, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ରାମାନନ୍ଦ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ—ନାସା ଅଗ୍ରଠାରୁ କେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହରିମନ୍ଦିର ଟିକା ।

ମନ୍ତ୍ର:—'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରେ ଲେଖାଅଛି ଅଚ୍ୟୁତଂକର ମନ୍ତ୍ରରାଜ ମନ୍ତ୍ର, ପ୍ରେମଷୋଡ଼ଶୀ ନାମ । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଶ୍ୟାମ ମନ୍ତ୍ର ଭଜନ, ନାମ—ପ୍ରେମପଞ୍ଚାକ୍ଷର । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କର ଗୋପାଳ ମନ୍ତ୍ର । ବଳରାମଙ୍କର କୃଷ୍ଣ ମନ୍ତ୍ର । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରାଧା ମନ୍ତ୍ର । ପଞ୍ଚସଖା ପଞ୍ଚମନ୍ତ୍ର ଓ ଚୌରାଶୀ ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଜାଣିଥିଲେ ।

ସମାଧି:—'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରେ ଧ୍ୟାନ ଓ ସମାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ ବଳରାମଙ୍କର ଅଜପା ମନ୍ତ୍ର ଜପ, ସମାଧି ଯୋଗ । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କର ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ଜପ, ଧ୍ୟାନ ସମାଧି । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଅବନା ମନ୍ତ୍ର ଜପ, ସମ ସମାଧି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅଣାକାର ମନ୍ତ୍ର ଭଜନ, ଜ୍ଞାନ ସମାଧି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର ଜପ, ରୁଦ୍ରାୟୁ ସମାଧି । ପଞ୍ଚସଖା ସବୁ ମନ୍ତ୍ର ଓ ସମାଧି ଜାଣିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ଜପ ଓ ସମାଧିକୁ ବାଛି ନେଇଥିଲେ ।

ଭଜନ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ "ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ" ଭଜନକୁ ପ୍ରଚାର କରିଥିବା 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରେ ଲେଖାଅଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚାରି ସଖା ମଧ୍ୟ ଏହି ନାମହିଁ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୁରୁ ସନାତନଙ୍କର "ହରେ କୃଷ୍ଣ" ଭଜନ ଥିଲା । ବଳରାମ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ସେହି "ହରେ କୃଷ୍ଣ" ଭଜନ ପ୍ରଚାର ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ପରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ନାମ ଭଜନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ବିଚାର ହେଲା । ମନରେ ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ସଭା ଡକାଇଲେ । ସନାତନ, ପଞ୍ଚସଖା, ବାରଙ୍ଗ ଦାସ, ଲୋଇଦାସ, ବାଉଳ ଦାସ, ବଂଗର ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ, କବିରାଜ, ସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କୁ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଏପରି ପ୍ରାୟ ତିନି ହଜାର ଲୋକଙ୍କୁ ଏ ସଭାକୁ ଡାକିଥିଲେ । ବହୁ ବିଚାର ପରେ ସଭାରେ "ହରେ ରାମ" ନାମ ଆଦ୍ୟ

ଭଜନରୂପେ ସ୍ଥିର କଲେ । ଏହି ଦିନଠାରୁ ପଞ୍ଚସଖା "ହରେ ରାମ" ଆଦ୍ୟ ଓ "ହରେ କୃଷ୍ଣ" ପଛ କରି "ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ, ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ; ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ କୃଷ୍ଣ, କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହରେ ହରେ ।" ମନ୍ତ୍ରକୁ ଭଜନମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଉତ୍କଳ ଦେଶର ଲୋକେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପଥ ଅନୁସରଣ କରି "ହରେ ରାମ" ଭଜନ କଲେ; କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ "ହରେ କୃଷ୍ଣ" ଭଜନ କଲେ । ନୀଳାଚଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରେ ହରେ ରାମକୃଷ୍ଣ ଭେଦାଇ ଦିଆଯାଇପାରୁଥିବାରୁ ଏ ନାମହିଁ ଉତ୍କଳରେ ଶସ୍ତା ବୋଲି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମତ ଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ 'ଉଦୟକାହାଣୀ'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହା ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ତିରୋଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୩୩ ପୂର୍ବର ଘଟଣା ।

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା:—

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପତି ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ନବଦ୍ୱୀପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଏହାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପଞ୍ଚ ମହାଜନ—ରୂପ, ସନାତନ, ଜୀବ ଗୋସାଇଁ, ଗୋପାଳ ଭଟ୍ଟ, ରଘୁନାଥ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ କରାଇଲେ ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଗୋସାଇଁ ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ପତି
ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ଘେନି ଜନ୍ମ ହେଲେ କ୍ଷିତି ।
ତାହାଙ୍କ ସଙ୍ଗତେ ମୋତେ ଜନମ ଯେ କଲେ
ବୈରାଗ୍ୟ ବେଶରେ ପୃଥ୍ୱୀ ଭ୍ରମଣ ସେ କଲେ । (୧ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ବହୁ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ସଖାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ନୀଳାଚଳରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ଏଠାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଦେଖି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାସ ରଚନା କରିବାକୁ ଓ ଗୋପାଳକୁଳ ଉଦ୍ଧାର କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ।

ସଙ୍ଗେ ଘେନି ବିଜେ ପ୍ରଭୁ ସଖାବୃନ୍ଦ ଯେତେ
ଶ୍ରୀମୁଖରେ ଆଜ୍ଞାଦେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯେ ମୋତେ ।
ଓଡ଼ିଶା ଦେଶରେ ତୁମ୍ଭେ ରାସକୁ ରଚିବ
ଗୋପାଳକୁଳକୁ ତାରି ଆପଣେ ତରିବ ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଙ୍ଗକୁ ଲେପ କରି ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହେବ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେ କଳେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପୂର୍ବରୁ କହିଥିଲେ । ପୂର୍ବ ଆଜ୍ଞାର ଏହି ଆଦେଶ ସ୍ମରଣ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହେଲେ । ଭଗବାନଙ୍କ ଆଦେଶ ହେଲା ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଗୋପାଳ ବେଶ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ସ୍କନ୍ଧରେ ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଧାରଣ କରିବେ ।

ଏ ଅଙ୍ଗକୁ ଲେପ କରି ଶୂଦ୍ର କୁଳେ ଜାତ
ରାସ ଯେ ରଚିବ ବେଗେ ଯାଅ ହେ ଅଚ୍ୟୁତ ।
ଶ୍ରୀମୁଖରୁ ଆଜ୍ଞା ପାଇ ଚହଣରେ ଥିଲି
ପୂର୍ବ-ହେତୁ ଲଭି ଶୂଦ୍ର କୁଳେ ଜନ୍ମ ହେଲି ।
ବ୍ରହ୍ମ ଯେ ଗୋପାଳ ବେଶ ଧରିବ ଯେ ତୁମ୍ଭେ
ପଇତା ଗୋଟିଏ ଥିବ ଦକ୍ଷିଣ ଯେ କନ୍ଧେ ।
ରାସକୁ ରଚିବ ରଙ୍ଗେ ନିତ୍ୟ ଲୀଳା କରି
ଏମନ୍ତେ ଦୀନ ବର୍ଣ୍ଣିବ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ହରି । (୧ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପୂର୍ବ ନାମ ସିନ୍ଧୁରାନନ୍ଦ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ନାମ ଗୁପ୍ତ ହୋଇ ସେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ।

ସିନ୍ଧୁରାନନ୍ଦ ମୋ ନାମ ଗୁପତ ହୋଇଲା
ଦୀନ ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ନାମ ହେଲା । (୧ମ ଅ.)

ଏହାପରେ ତାଙ୍କୁ ପଦପଦାବଳୀ ସବୁ ଦିଶିଯାଇଥିବା ସେ କହିଛନ୍ତି ।

ପଦପଦାବଳୀ ନାମ ଦିଶିଗଲା ଆସି
ହରି ନାମେ ମୋର ମନ ତେଣୁ ସିନା ମିଶି । (୧ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ବାଲ୍ୟ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ମାତାପିତା ବହୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନାମ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ସିନ୍ଧୁରାନନ୍ଦ ଏକ ହେବା ସମ୍ଭବ । ନତୁବା, ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ସେ ସିନ୍ଧୁରାନନ୍ଦ ଥିଲେ, ସେହି ଅଙ୍ଗ ଲେପ ହେବା ପରେ ଏହି ଜନ୍ମରେ ସେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ।

ଗୋପରେ ସୁଦାମ ଓ ଦ୍ୱାଦଶ ଗୋପାଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ରାସ ରଚନାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଦ୍ୱାଦଶ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି କହିଥିଲେ, ଖୋଲ କରତାଳ ଘେନି ହରେ କୃଷ୍ଣ ମହାମନ୍ତ୍ର ନିରବଧି ଘୋଷି କୃଷ୍ଣଲୀଳା କରିବ । ଏମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବା ପାଇଁ ଗୁରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ପଦରଚନାରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ କୃପା କରିଥିଲେ । ସେ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମ ହୋଇଲେ ସଙ୍ଗେ ଥାଇ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମହିମା ଗୀତ କରିଣ ଯେ ଗାଇ ।
ନୋହିଲି ଠାବରେ କହି ଦେଉଥାନ୍ତି ହରି
ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ତେଣୁ ବୋଲେ ହରି । (୪ର୍ଥ ଅ: ଶୂ: ସଂ:)

କବି ନୀଳାଚଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ବେଳେ ନିତ୍ୟ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ଯାଉଥିଲେ । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ । ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଯାହା ତାଙ୍କୁ କହନ୍ତି ତାହା ସେ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିବା କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ବଟ ମୂଳରେ ନିବାସ,
ବଟପୁଟିଆକୁ ନିତ୍ୟେ କରିଥାଇ ଆଶ ।
ଯେ ଯାହା କହନ୍ତି ତାହା କହୁଥାଇ ବସି,
କହିବା ତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଶୁଣ ଗୋପ ଶିଷି । (୫ମ ଅ: ଶୂ: ସଂ:)

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆମ୍ଭର କଣ୍ଠେ ବସଇ,
ଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି କହି । (୯ମ ଅ:)

ଗୋପାଳକୁଳ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବାରୁ କବିଙ୍କ ନାମ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହୋଇଥିବା କବି କହିଛନ୍ତି ।

ଶୁଣି ବ୍ରଜବାଳେ ଉଠି ହରି ହରି ବୋଲି
ଅନନ୍ତ ବାଳ ଗୋପାଳ ନାମ ତେଣୁ କରି ।
ଅନନ୍ତ କୁଳ ତାରି ଅଚ୍ୟୁତ ନାମ ତେଣୁ
ଅନାଦି ନାରାୟଣ କୃପା ହୋଇଲା ଯେଣୁ ।
ଆମ୍ଭ ନାମ ଅଚ୍ୟୁତ ଅନନ୍ତ ବାଳ ବୋଲି
ଗୋପାଳକୁଳକୁ ତେଣୁ ଉଦ୍ଧାର ଯେ କଲି । (୫ମ ଅ: ଶୂ: ସଂ:)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କଦ୍ୱାରା ବୀରସିଂହାଦି ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ନିରାକାରପନ୍ଥୀ ହେଲେ:—ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୀରସିଂହ, ରୋହିଦାସ, ବାଉଳ, କପିଳ, ବାଲଗାଁ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବିଷୟ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅଳ୍ପ ପଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସେମାନେ ପୂର୍ବ ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ବନରେ ଆଶ୍ରମ କରି ନିବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେ ନିଜେ ସେମାନଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଥିବା ଲେଖିଛନ୍ତି । 'ଓଡ଼ିଶା ଦେଶ'ରେ (ଅର୍ଥାତ୍ର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ପୁରୀ ଅଞ୍ଚଳରେ) 'ପାଞ୍ଚକୋଶ' ବା 'ପଞ୍ଚକୋଶୀ' ମଧ୍ୟରେ (ଅର୍ଥାତ୍ର ପୁରୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପାଞ୍ଚ କୋଶ ପରିମିତ ଅଞ୍ଚଳ, ବର୍ତ୍ତମାନର ବହୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନ-ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ) ଅନନ୍ତପୁର ଶାସନର ଦ୍ୱିଜବର ଶର୍ମ୍ମାଙ୍କ ବାଳୁତ କୁମର ମାଧୁରୀ ବାଳକ ଅବସ୍ଥାରେ (ବାରବର୍ଷ ବୟସ) ସମୟରେ ଗୃହତ୍ୟାଗ କରି ପୂର୍ବ ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ଭିତରେ ବୀରସିଂହାଦି ତପି-ଋଷିମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରମ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ସେଠାରେ ଜଣେ ମୁନିଙ୍କର ସେବା କରୁଥିବାବେଳେ ବୀରସିଂହାଦି ମନଯାନରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରୁଥିବା ଶୁଣି ସେ ମନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟା ଗୋପନରେ ଶିକ୍ଷା କଲା । ଦିନେ 'ମୁନି-ଗୁରୁ ତାଙ୍କ ଉପରେ ରାଗିବାରୁ ବାଳୁତ ମାଧୁରୀ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଦେହକୁ ଜଳାପୋଡ଼ା କଲା । ମୁନି-ଗୁରୁଙ୍କ ଅସହ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଣା ହେବାରୁ ସବୁ ତପିଋଷି ଶାନ୍ତିବାରି ସେଚନ କଲେ ଏବଂ ମୁନିଙ୍କ ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ହେଲା ଏଥିରେ ମୁନିମାନେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ଘୋର କଳିର ଆଗମନ ଆଶଙ୍କା କଲେ ଏବଂ ମନଯାନ ବିଦ୍ୟା ଆଉ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ନହେଉ ବୋଲି ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ମନଯାନ ଚଳିବା ବନ୍ଦ ହେଲା । ବହୁ ଋଷି ଅଚଳ ହୋଇ ପଡ଼ିରହିଲେ ।

ଏହି ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ସାଧନାରେ ବହୁ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର, ନାଗାନ୍ତ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ରତ ଥିଲେ । ଋଷିତପିମାନଙ୍କ ଶାପ ପରେ ସେମାନେ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ପ୍ରାଚୀକୂଳସ୍ଥ ଋଷି-ଆଶ୍ରମ-ବନକୁ ଯାଇ ଏହି ସାଧକ ଋଷୀତପିମାନଙ୍କୁ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ । ଏହି ବିଷୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଶ୍ରମ-ବନରେ ଏକ ସଭା ହୋଇଥିଲା । ବୀରସିଂହାଦି ଋଷିମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚସଖା ନିରାକାର ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବାଣୀ ଆଣିଥିବା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ପୂର୍ବେ ଦ୍ୱାପରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଅଷ୍ଟ-ପାଟମହିଷୀମାନଙ୍କ ସହ ସୁଦାମାରୂପୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋଲକକୁ ଯାଇ ନିତ୍ୟରାସ ଦର୍ଶନ କରିଥିବା ଏବଂ ସେଠାରେ ବୃନ୍ଦମାତା ତାଙ୍କୁ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର ଓ ଭଜନ ଉପଦେଶ ଦାନ କରିଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ଏଥିରେ ଋଷିତପିମାନେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ରକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ 'ହରି ହରି' ଶବ୍ଦ କଲେ । ଏହି ହରି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଚଳ ଋଷିମାନେ ସଚଳ ହେଲେ ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ଜାତ ହେଲା ।

ଅମଲାନ ବସ୍ତ୍ର ଯେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ନିଯୋଗିଲେ
ଶୂନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରେ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରିଲେ ।
ଉଠିଲା ହରି ଶବଦ ପୂରିଲା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
ଅଚଳେ ଚଳିଲେ ମନ ଦଣ୍ଡିହିଁ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ।
ଆନନ୍ଦ ପୁଲକ ଯେ ହୋଇଣ ସର୍ବ ଋଷି
ଆମ୍ଭେ ଯେ ଅଇଲୁ ବାରୁ ନିରାକାର ଘୋଷି । (୧୦ମ ଅ.)

ପୁରୀରେ ପରୀକ୍ଷା:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବହୁବର୍ଷ ପୁରୀରେ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଜ୍ଞାନାର୍ଜ୍ଜନ ଓ ସାଧନ, ଭଜନରେ କାଳ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ସେ ବେଦବେଦାନ୍ତ ପାଠ କରି ନିରାକାର ଉପାସନାକୁ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୁଣି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର (ପୁରୀ)ର ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଥିବା ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପର ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ି-ଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ସାଧନା ପ୍ରଭୃତି ପୁରାଣ ଓ

ଉପନିଷଦରେ ସମ୍ମତ ନଥିବାରୁ ଏହା ଉଦ୍‌ଭଟ କଳ୍ପନା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଥିଲା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ 'ଶୂଦ୍ର' ଥାଇ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ କରୁଥିବା ବିଷୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ମହାରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ସଭାରେ ପରୀକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ନିରାକାର ଭଜନର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହେବାରୁ ସେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବୁଝାଇଥିଲେ । ନିରାକାର ଧ୍ୟାନରେ ମଧ୍ୟ କିପରି ସମାଧି ଲାଭ ହୁଏ ତାହା ମଧ୍ୟ ବୁଝାଇଥିଲେ । ଏ ଯୋଗସାଧନାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବୁଝିବାପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶ-ମତେ ପୁରୀର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଥିବା ବାଙ୍କୀ ମୁହାଣର ଶୂନ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହାର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ନିରାକାର ଧ୍ୟାନରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସମାଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାପରେ ରାଜା ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ବେଶି ଭକ୍ତି ଓ ଆଦର ଦେଖାଇଥିଲେ । ବାଙ୍କୀ ମୁହାଣରେ ନିବାସ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ରାଜା ଅନୁମତି ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଲଜ୍ଜାରେ କିଛି କହିପାରିଲେ ନାହିଁ । 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ ଏହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷାଦାନ :—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୌରବ ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ସେହିଦିନଠାରୁ କ୍ରମେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଲା । ସେ ଦ୍ୱାପରଯୁଗରେ ଗୋପାଳ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି-ଥିବାରୁ ଏ ଜନ୍ମରେ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ତାରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେଲେ ବୋଲି କବି କହିଛନ୍ତି । ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ସେ ସାଧାରଣରେ ଗୋପାଳଗୁରୁ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଗୋପାଳମାନେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।

ପୁରୀ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ନିଜ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଅଚ୍ୟୁତା-ନନ୍ଦ ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୁଲିଥିଲେ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ମଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠା

କରିଥିଲେ । କଟକ ଜିଲ୍ଲା ନେମ୍ବାଲ ମଠ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ । ପୁରୀ ବାଙ୍କୀମୁହାଣ ନିକଟସ୍ଥ ମଠ ସର୍ବପ୍ରଥମ ପୀଠ ।

ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ:—ପରେ ଚବିଶ ଗୋପାଳ ଶିଷ୍ୟ, ରାମ, ଗୋପାଳ ଓ ଭରତ ଏହି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣରେ ବାହାରିଲେ । ଅଠଗଡ଼ ରାଜ୍ୟର ନନ୍ଦିଗ୍ରାମରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କୁ ଦେଖିବାପାଇଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗଲେ । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ସେଠାରେ ତିନିଦିନ ରାହାସ କୀର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିଲା । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଶାଳକ ଅଠଗଡ଼ର ରାଜା ରଘୁରାମ ଚମ୍ପତି ନନ୍ଦିଗ୍ରାମ ମଠକୁ ଆସି ଏ ରାହାସ କୀର୍ତ୍ତନ ଶୁଣିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତନରେ ରାଜା ଖୁସି ହୋଇ ସାତଦିନ କୀର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ସେ ସାତଦିନଯାକ ଅତି ଜାକଜମକରେ କୀର୍ତ୍ତନ ହେଲା । କୀର୍ତ୍ତନ ଶେଷ ହେବା ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ବିଦାୟ କରିବାପାଇଁ ରଘୁରାମ ନିଜେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ, ସାଙ୍ଗରେ ବହୁ ଧନଦ୍ରବ୍ୟ ଆଣିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପାଦଭେଟି ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବାବେଳେ ରଘୁରାମଙ୍କ ଝିଅ ଚମ୍ପା ବାପାଙ୍କୁ କହିଲେ, "ମୁଁ ଏତେ ଦିନ ହେଲା ଅଜ୍ଞାନରେ ଥିଲି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ନାମକୀର୍ତ୍ତନରେ ମୋର ଅଜ୍ଞାନ ଲୋପ ହେଲା । ତେଣୁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ଚରଣରେ ଦାସୀ ହୋଇ ରହିବି । ତାଙ୍କୁ ମୁଁ ନିଶ୍ଚୟ ବିବାହ କରିବି । ଅଚ୍ୟୁତ ଯତି ହେଲେ, ମୁଁ ସତୀ ।" ରଘୁରାମ ବହୁତ ବୁଝାଇ ଏ ସଙ୍କଳ୍ପ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଚମ୍ପାକୁ କହିଲେ; ଚମ୍ପାଙ୍କ ମା ରାଧାପ୍ରିୟା ରାଣୀ ଝିଅ ସପକ୍ଷରେ ରହିବାରୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଝିଅ କଥାରେ ରାଜି ହେଲେ । ପରେ ସେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କଠାକୁ ଯାଇ ଝିଅର ସଙ୍କଳ୍ପ ନିବେଦନ କଲେ । ଏ ପ୍ରସ୍ତାବ ଶୁଣି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଟିକିଏ ବିଚଳିତ ହୋଇ ମନେ ମନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆଦେଶ ଦେବାରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜର ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲେ । ଚମ୍ପାଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରିବାପାଇଁ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କରି, ଚବିଶ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଧରି ଯାଜପୁର ବାଟେ ପୁନର୍ବାର ବହୁ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ କରି 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' କୀର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଚାର କଲେ । କେତେ ଦିନ ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଫେରି ଆସି ନେମ୍ବାଲରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ।

ତୀର୍ଥାଟନରୁ ଫେରିବା ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ରକ୍ଷାକରି ରାଜା ଚମ୍ପତିଙ୍କ କନ୍ୟା ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ନେମ୍ୱାଳରେ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନିଳୟ ନିର୍ମାଣ କରି ସେଠାରେ ସକୁଟୁମ୍ବ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ପୁରୀରେ ଡୋର କୌପୀନ ନେଇ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଥିଲେ । ପରେ ଘଟଣାଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଗୃହସ୍ଥ ହେଲେ । ବିବାହ କରିବା ବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯୌବନାବସ୍ଥା ଅତିକ୍ରମ କରିନଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ବ୍ରଜ (ଅନ୍ୟ ନାମ ଗଦାଧର) ନାମରେ ଏକ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ରଣପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ : ହରିବଂଶ ରଚନା:—ନେମ୍ୱାଳରେ କିଛିକାଳ ରହିବାପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅନ୍ନସଂସ୍ଥାନ ସମସ୍ୟା ଉପୁଜି ଥିଲା । ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବାପରେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ଚଳିବା ପକ୍ଷେ ତାଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ । ଦରିଦ୍ର ଉଦାସୀକୁ ବରିଥିବାରୁ ରାଜକୁମାରୀ ପିତାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ହରାଇଥିବା ସମ୍ଭବ କିମ୍ବା ରଘୁରାମଙ୍କ ଗୃହରୁ ଯଥୋଚିତ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇବା ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ-ନଥିବ । ଡୋର-କୌପୀନଧାରୀ ଉଦାସୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗୃହ ଜଞ୍ଜାଳରେ ଏବଂ ଆର୍ଥିକ ଓ ମାନସିକ ଦୁରବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ି ଓ ସାମାଜିକ ନିର୍ଯାତନା ଭୋଗକରି ସମୟ ଅତିବାହିତ କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରାଯାଇପାରେ । ସେ ଅନ୍ନ ଅନ୍ୱେଷଣରେ ମଧ୍ୟ କିଛିକାଳ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପବିତ୍ର ଧାର୍ମିକ ଜୀବନ ଓ ସାଧନାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ବିଦ୍ୟୋତ୍ସାହୀ ରଣପୁରର ରାଜା ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱରାଜ୍ୟକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ରଣପୁରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମଣିନାଗ ପର୍ବତର ଏକ ଯୋଜନ ଅନ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ମହିଗ୍ରାମ (ମହିଗଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ, ମହି ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ)ରେ ତାଙ୍କୁ ରାଜା ସ୍ଥାନ ଦେଲେ ଏବଂ ଭରଣପୋଷଣ ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଲେ ।

ରଣପୁର ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାମେ ବାସ କରିଥାଇଁ
ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ର ପୋଷନ୍ତି ଅନ୍ନବସ୍ତ୍ର ଦେଇ । (ହି. ବଂ. ୭ମ ଖଣ୍ଡ)

ପୁଣି, ରଣପୁର ସୀମା ମଝି ସେ ଗଣ୍ଡ ଗ୍ରାମରେ
ମୋହର ଘର ଅଟଇ ତହିଁର ମଧ୍ୟରେ । (ହି. ବଂ. ୭ମ ଖଣ୍ଡ)

ପୁଣି, ରଣପୁର ମଝି ମୁଁ ଆଖଣ୍ଡଚଳେ (?) ବସିକରି ଥାଇ
ପଦ୍ମନାଭ ନରେନ୍ଦ୍ର ମୋତେ ଅନ୍ନ ଦେଇ ପୋଷଇ । (ଗୋ.ଓ.ଲ.)

'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ ଲଉଡ଼ି'ର ଉଦ୍ଧୃତାଂଶଟିରେ ତ୍ରୁଟି ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଗ୍ରାମର ନାମଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ; ମଝିଗ୍ରାମ, ମଝିଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ, ମଝିଗଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ ଏଥିରୁ କେଉଁଟି ଗୋଟିଏ ହେବା ସମ୍ଭବ ।

ପଦ୍ମନାଭ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ରହିଥିଲା ବେଳେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସ୍ୱ 'ଗୁରୁଗିରି' ତ୍ୟାଗ କରିନଥିଲେ । ଗୁରୁରୂପେ ଗୋପାଳକୁଳ ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେ 'ଗୋପାଳଗୁରୁ' ଓ 'ମହନ୍ତ' ପଦବୀ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

ସବୁ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ନାମ ଦୀକ୍ଷା ଦିଏ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଦପଦ୍ମରେ ଚିତ୍ତ ମୋର ଥାଏ ।
ତେଣୁ ଗୋପାଳକୁଳରେ ବୋଲଇ ମହନ୍ତ
ଦୟା କରିଛନ୍ତି ଯହୁଁ କମଳାର କାନ୍ତ । (ହି. ବଂ. ୭ମ ଖଣ୍ଡ)

ରଣପୁରରେ ବାସ କରୁଥିଲା ବେଳେ କବିଙ୍କର ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେ ଏହି ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖନୀଚାଳନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ମଧ୍ୟ ବାଳକସ୍ୱଭାବ ପରି ନିର୍ମଳ ଥିଲା । ଏହା 'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ ଲଉଡ଼ି' ଗୀତରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି:—

"ମୁଁ ବାଳୁତମତି କିଛି ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ମୋର ।"
"ନୁହଇ ଯେ ବୃଦ୍ଧ ମୁହିଁ ବାଳୁତ ଯେ ଦେଖ ।"

ଶେଷ ଜୀବନ:—ଚଣପୁରରେ ସାତଖଣ୍ଡିଆ ହରିବଂଶ ଶେଷ କରିଥିବା ମହାକବି କହୁଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷ ହେବାପରେ ମହାକବି ସ୍ୱସ୍ଥାନ ନେମ୍ବାଳକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ । ଏହି ନେମ୍ବାଳରେ ସାଧନ-ଭଜନରେ କାଳ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ଅତି ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ ମହନ୍ତଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଜାତିସ୍ମର:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦ୍ୱାପରଯୁଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା ଥିବା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ସେ ଜାତିସ୍ମର ଥିବା ଜଣାଯାଉଛି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବ ଜନ୍ମେ ତୁମ୍ଭ ଆମ୍ଭ କୃଷ୍ଣ ସଙ୍ଗ ଯେଣୁ
ସ୍ଫୁରିଲା ପରମପଦ କହିଦେଲୁ ତେଣୁ । (ଶୂ. ସଂ. ୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ପଦ ନସ୍ଫୁରିବା ସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଦ କହିଦିଅନ୍ତି ବୋଲି କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମ ହୋଇଲେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଉ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମହିମା ଗୀତ କରିଣ ଯେ ଗାଉ ।
ନୋହିଲା ଠାବରେ କହି ଦେଉଥାନ୍ତି ହରି
ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ତେଣୁ ବୋଲେ ହରି । (ଶୂ. ସଂ. ୪ର୍ଥ ଅ.)

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କବିଙ୍କୁ ଯାହା କହୁଥିଲେ ତାହା ସେ କହୁଥିଲେ ଓ ଲେଖୁଥିଲେ । କବି ନୀଳାଚଳରେ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିର ଭିତରେ କଳ୍ପବଟମୂଳେ ବସୁଥିବା ସମୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଉଥିଲେ ।

ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସର ବଟମୂଳରେ ନିବାସ
ବଟପୁଟିଆକୁ ନିତ୍ୟେ କରିଥାଇ ଆଶ ।
ସେ ଯାହା କହନ୍ତି ତାହା କହୁଥାଇ ବସି
କହିବା ତା ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଶୁଣ ଗୋପ ଶିଷି । (୫ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କୃପାରୁ କବିତାଶକ୍ତିର ଉଦୟ:—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କୃପାରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କବିତାରଚନା-ଶକ୍ତି ପାଇଥିବା ସେ ନିଜେ କହିଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବ ଜନ୍ମେ ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭ କୃଷ୍ଣ ସଙ୍ଗ ଯେଣୁ,
ସ୍ମରିଲ ପରମପଦ କହିଦେଲୁ ତେଣୁ । X
ତାଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଣ ଯେ ମୁହିଁ ଲେଖିଗଲି
ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ ନାଥ ଆଜ୍ଞା ଯେଣୁ ପାଇଥିଲି । (୨ୟ ଅ. ଶୂ. ସଂ)

ଶ୍ରୀହରିଙ୍କି ଧ୍ୟାୟି, ମନରେ ମଜାଇ, ଅଦୃଶ୍ୟଟି ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ।
ପଦ୍ମପାଦେ ଚିତ୍ତ, ଥିବାର ନିୟତ, ପଦ ତହିଁ ସ୍ମରୁଥାଇ ।
ସେ ଯାହା କହନ୍ତି, ମୁଁ ତାହା ଲିହଇ, ସେ ଜାଣେ ଏଥି ବିଗ୍ରହ ।
ପାଦପଦ୍ମେ ଚିତ୍ତ, ଭଣଇ ଅଚ୍ୟୁତ, ଚିତ୍ତ ମୋର ନିରାଧାର । (୧୯ ଅ. ଶୂ.ସଂ.)

କବିଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜଣେ ବହୁଦର୍ଶୀ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥବିଗ୍ରହରୁ ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ ଓ ତାଙ୍କର ଭଜନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦାର୍ଶନିକ ଭିତ୍ତିରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ସେ ଯେଉଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ତାଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ବେଦବେଦାନ୍ତ, ଉପନିଷଦ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କର ପ୍ରମାଣ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ନିଜେ ଏଥିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ୟକ୍ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ମହାମନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ରରାଜର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସହଜ-ସାଧନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ଅନୁଭୂତି ଥିବାରୁ ସେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀକୁ ବୁଝାଇ ଏକ ସରଣୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସର ପ୍ରମାଣ ଦେଉଛି । ସ୍ୱ-ଅଧ୍ୟବସାୟ ଓ ଗୁରୁ-ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନଭଣ୍ଡାର ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ, ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀ, ସନାତନ ଗୋସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପ୍ରମାଣ ଉଦ୍ଧାର କରି ଯେପରି ଭାବରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେପରି କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟର ପ୍ରତିପାଦନରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଓ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ମିଳୁଛି ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏପରି ଭାବରେ 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—ଅଧମ ଉଦ୍ଧାରଣ ନିମନ୍ତେ ଅଣାକାରଙ୍କ ଏକ ଅଂଶରୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏବଂ ଅଣାକାରଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ

ପଞ୍ଚସଖା କୃଷ୍ଣରୂପୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ 'ହରେ' ନାମ ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର ଯୋଗୁଁ ମୂଢ଼, ଜ୍ଞାନୀ, ଅଜ୍ଞାନୀ ସମସ୍ତେ ନିସ୍ତରିଲେ । ନାମ ପ୍ରକଟ ହେବାରୁ ଭକ୍ତିର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଲା ଏବଂ ଭକ୍ତମାନେ ଉଦାସ୍ତ ହେଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ସଂସାରରେ ଉଦିତ ହୋଇ ବହୁ ବିଦ୍ୟା ଅର୍ଜ୍ଜନ କଲେ । ମନ୍ତ୍ର, ମୂର୍ତ୍ତି, ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ସେମାନଙ୍କୁ ଦିଶିଲା । ଯେ ମୂର୍ତ୍ତି ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ସୂତ୍ରରେ ଧ୍ୟାନ କଲେ ସମାଧି ଲାଭ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଜାଣିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ନାମର ପାପଦାହିକା ଶକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା କଲେ । ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଧ୍ୟାନ, ମହାମନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରାଜ, ପ୍ରଣାମ, କାମବୀଜ, ମନ୍ତ୍ରମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ହେଲା । ତାରଣ, ମାରଣ, ନାଗାନ୍ତକ, ଯୋଗାନ୍ତକ, ବେଦାନ୍ତ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ମନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଆଗମ, ନିଗମ ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ଅନେକ ବିଷୟରେ ଗମ୍ଭୀର ଜ୍ଞାନ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଆୟତ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଏହି ସବୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଧ୍ୟାନରେ ମହାମନ୍ତ୍ରର ଭେଦାଣ କରିଥିଲେ ।

(୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଶୂନ୍ୟ ଭଜନରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ:—କବି ଶୂନ୍ୟ ଭଜନ କରି ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବା ନିଜେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବହେତୁରୁ ଯେ ମୁହିଁ ପାଇଲି, ନିରାକାର ଭଜି ଭବୁ ତରିଲି । (୭ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମହିମା ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେବା ପରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତାଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷାରେ କୃତିତ୍ୱ ସହକାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସାଧକ ଉପହାର ସ୍ୱରୂପ ବାଙ୍କୀମୁହାଣ (ପୁରୀ ସମୁଦ୍ରତୀରରେ ଚକ୍ରତୀର୍ଥ ନିକଟସ୍ଥ ସ୍ଥାନ)ରେ ନିବାସ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଶୁଣ ଆମ୍ଭ ବାଣୀ ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ, ବାଙ୍କୀ ମୁହାଣେ କର ଯା ନିବାସ ।
ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ଚ୍ୟୁତ ନୋହେ ଯେଣୁ, ନିରାକାର ଶୂନ୍ୟ ଭଜନ ତେଣୁ ।

(ଶୂ. ସଂ. ୮ମ ଅ.)

ଭକ୍ତିହୀନ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ବିରୋଧ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କାବ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ପାଠର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ ବୋଲି ଧାରଣା ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେ ନିଜେ ଶୁଦ୍ଧ,

ସହଜ, ସରଳ ଭାବରେ ନିର୍ବିକାର ଭଜନର ସାଧକ ଥିବାରୁ ଭକ୍ତିଶୂନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠରେ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟରେ ମନ ନ ଦେବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ବହୁ ଭକ୍ତ ଏପରି କହିଥିବା ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଅଜ୍ଞାନତା ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ସଦ୍‌ଗୁରୁ ଥିଲେ ନିର୍ବିକାର ଭଜନ ଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରପାଠ ବିନା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅତଏବ ବୃଥା ଶାସ୍ତ୍ରପାଠରେ ସମୟ ବ୍ୟୟ କରିବା ଅନୁଚିତ ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି । ସଦ୍‌ଗୁରୁର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ, ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କଠାରେ ଏକାନ୍ତ ଶରଣତ୍ୱ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ବୋଲି ବୁଝାଇବା ଏପରି ଉକ୍ତିର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଏମନ୍ତେଣ ମନ୍ତ୍ର ଗୋଟି ଯାଚନା ଯେ କଲେ
ପଢ଼ିଲେ ଯେ ମନ୍ତ୍ର ହେବ ନିର୍ବିକାର ତୁଲେ ।
ଭାଗବତ ପୁରାଣ ଯେ ନାଟ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ
ସନ୍ଧି ଯେ ଶବଦ ବାକ୍ୟ ଆଉ ଯେତେ ମାନ ।
ଏଥିରେ ଏମାନେ କେହି ନପାରନ୍ତି ପଶି
ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଭକ୍ତିସୁଧା ପ୍ରେମ ସୁଧା ରାଶି ।
ଏ ଭେଦ ଜାଣିଲେ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ୁ ବା ନପଢ଼ୁ
ପାଇବ ପରମ ଗତି ଭକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ବଢ଼ୁ । (୫ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

କବି ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତର ବିରୋଧୀ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାଗାନ୍ତିକ, ଯୋଗାନ୍ତ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାକୁ ପସନ୍ଦ କରି ନାହାନ୍ତି । କେବଳ ନାମ-ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଭଜନା କଲେ ନିର୍ମଳ ଶକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ—ଏହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଉଦାହରଣରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ରାଜାଙ୍କଠାରେ ପରୀକ୍ଷା ଏହାର ଏକ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମୟରେ ଗୋରଖନାଥଙ୍କ ବିଦ୍ୟା, ବୀରସିଂହଙ୍କ ଆଜ୍ଞା, ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କ ଯୋଗ, ବାଉଲଙ୍କ ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ଲୋହି ଦାସ ଓ କପିଳଙ୍କ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଭାବ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଅଲୌକିକ ଘଟଣା ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରୁଥିଲେ । ଏହି ଶକ୍ତିର ଅପବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ଏହା ଶିଷ୍ୟ ମାଧୁରୀର ଗୁରୁଙ୍କୁ ପୋଡ଼ିବା ଘଟଣାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ଗୁରୁଙ୍କ ଉପରେ ରାଗିଯାଇ ଶିଷ୍ୟ ବାଳକ ମାଧୁରୀ ଗୋରଖନାଥଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ଓ ମନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ର ବଳରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ପୋଡ଼ିବା ପାଇଁ

ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲା । ମୁନିମାନେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଘଟଣାରେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ମୁନିମାନେ ମନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି ଲୋପ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶାପ ଦେଇଥିଲେ । ମନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ର-ଶକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଭକ୍ତି-ଶକ୍ତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଏହା ହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ । ମୁନିମାନେ ଏପରି ଶାପ ଦେଇଥିଲେ ଯେ କଳିକାଳରେ—

ମନ୍ତ୍ର ଆଉ ମୂର୍ତ୍ତି ହେଉ ବୀଜ ଏଥୁଁ ହରି । (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଏହି ଶାପ ଦେବାରୁ ମନ୍ତ୍ରସାଧକମାନଙ୍କର ମନଯାନ ଆଉ ଚଳିଲା ନାହିଁ, ଯେ ଯେଉଁଠାରେ ଥିଲେ ସେଠାରେ ଅଚଳ ହୋଇ ରହିଲେ ।

ମହନ୍ତ ବଚନ ଯେ ପାଷାଣ ଗାର ଜାଣି
ଲଙ୍ଘନ କରିବ କେହୁ ଏଡ଼େ ସର୍ବବାଣୀ ।
ସେହି ଦିନୁଁ ମନଯାନ କେବେ ନଚଳିଲା
ଯେ ଯେମନ୍ତେ ରହିଲେ ସେ ସ୍ଥକିତ ରହିଲା ।
କେହୁ ହେଲେ ପାଷାଣ କେ ହେଲେ ଦାରୁଭୂତ
କେ ହେଲେ ମୃତ୍ତିକା ସମ କେ ହେଲେ ସ୍ଥକିତ । (୧୦ମ ଅ.ଶୂ.ସଂ.)

ବୀରସିଂହାଦି ମନଯାନୀମାନେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କଠାରୁ ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ବୁଝିଥିଲେ ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖା କଳିଯୁଗରେ ନିରାଧାର ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆଦେଶ ପାଇଥିଲେ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ନିଜେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୃଦ୍ଧମାତାଙ୍କଠାରୁ ନିରାକାର ଭଜନ ମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ପାଇଥିବା ସେମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ । ସେମାନେ ଏହି ଘୋଷଣାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ରର ନିଜସ୍ୱ ଟୀକା:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ରର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ବିଶଦ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ତାଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ଟୀକା । ଶୂନ୍ୟ କାୟାକୁ ନିରାକାର ସାର ।

ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ:—କବି ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ନାମ ଶୂନ୍ୟ-ସଂହିତାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି ଜଣେ । ଏହାଙ୍କ ଚରିତ ରାମଦାସଙ୍କ 'ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତି ରସାମୃତ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ସେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଜଗନ୍ନାଥଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମସାମୟିକ

ଥିବା ଏହି ରାମଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ । ବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ମାନିତ ହୋଇଥିବା ରାମଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରୀତି:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖାରେ ସ୍ୱ ଜନ୍ମଭୂମି ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି ପ୍ରୀତି ବିଶେଷଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ବୀରସିଂହ, ରୋହିଦାସ, ଗୋରଖନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀ ନଦୀକୂଳରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିବାଦ୍ୱାରା ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଦେଶପ୍ରେମ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଅବଶ୍ୟ ସେମାନେ ଉତ୍କଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ସେ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି, ଲେଖିଥିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହୋଇଥାଆନ୍ତା ।

କଳିଯୁଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଯଦୁବଂଶ ନୀଳାଚଳରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବକଶ୍ରେଣୀ ରୂପେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ଉତ୍କଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାଦି ପଞ୍ଚସଖା ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି, ଏପରି କହିବାଦ୍ୱାରା କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମା ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ନୀଳାଚଳକୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠ ଓ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅବତାର ନିତ୍ୟବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପତିତପାବନ ବାନାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱଦେଶ ଠାକୁରଙ୍କୁ ଏପରି ମାନ୍ୟ କରି ପଞ୍ଚସଖା ଜଗନ୍ନାଥ ସାମ୍ୟଧର୍ମର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି ।

ମାତୃଭାଷାରେ କବିତା, ପୁରାଣାଦି ରଚନା କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି ପଞ୍ଚସଖା ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜ୍ଞାନର ଦୀପ ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ପୂର୍ବରୁ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନେକ ଅମୂଲ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସେସବୁ ବୋଧଗମ୍ୟ ହେଉ ନଥିଲା । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ପରେ ପଞ୍ଚସଖା ଜାତୀୟ ଭାଷାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଜନ୍ମଭୂମି ଓ ଜନସମାଜର ଉନ୍ନତି ପଥ ପରିଷ୍କାର କରିଦେଇଥିଲେ ।

'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର କରିବା ସମ୍ପର୍କରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଶଂସନୀୟ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଉତ୍କଳର ଜନସାଧାରଣ ଓ ଭକ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗୌରବର ବିଷୟ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି ପଞ୍ଚସଖା ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ମାନବପ୍ରେମୀ ଥିଲେ । ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଭଜନ, ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତରେ ସେମାନେ ଜନସମାଜର ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ—ପତିତ ଅଙ୍କଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ପ୍ରଗାଢ଼ ମମତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି ତାହା ସେମାନଙ୍କର ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ପରିଚାୟକ । ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ଭେଦଭାବ ଦୂର କରି ଅମାନୀମାନଙ୍କୁ ମାନ ଦେବାରେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତିପଥ ପରିଷ୍କାର କରିବାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କର ସଖାମାନେ ନିର୍ମଳ ମାନବିକତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ସିଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରମ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମୟରେ 'ଦଣ୍ଡକ-ଅରଣ୍ୟ' ପୂର୍ବ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀକୂଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ତ୍ତମାନର ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର କାକଟପୁର, ଅସ୍ତରଙ୍ଗ, କୋଣାର୍କ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ଯତି, ତପୀ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗୁମ୍ଫା ଓ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀର କରି ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହିମାନେ ନାନା ମନ୍ତ୍ରବଳରେ ମନଯାନରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ପର୍ଣ୍ଣାହାରୀ ଓ ପବନାହାରୀ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଥିଲେ ।

ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ଗୋଲକ ନିରାଧାର ସାଧନା କରି ଯୋଗାରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ । ମଲ୍ଲିକାନାଥ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଯୋଗ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଭରଦ୍ୱାଜଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୀରସିଂହ 'ଯାଇ ଆସି ସାଧନ୍ତି' । ବାଲ୍ମିଗାଁ ଦାସ, ଲୋହି ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ମଠ କରିଥିଲେ । ଏମାନେ—

ଇଚ୍ଛାଏ ଯାଆନ୍ତି ତପୀ ଶଏ ଯୁଣ କ୍ଷଣେ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିଯୋଗ ଯେ ଆଣନ୍ତି ପ୍ରତିଦିନେ । (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)
ଏମାନେ ଯୋଗାରୂଢ଼ ସାଧନ୍ତି ଏ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ମୂଳ
କେବଳ ଭକ୍ଷନ୍ତି ମୂଳ ବୃକ୍ଷର ବକଳ ।
ଏ ସବୁ ଋଷି ଆଶ୍ରମ କେ ରହେ କେ କ୍ଷଣେ
ବନ ଯେ ଦୁର୍ଗମ ଲତା ବୁଲୁଥାନ୍ତି ବନେ ।
କେହୁ ଫଳମୂଳ ଖାନ୍ତି କେହୁ ଖାନ୍ତି ଜଳ
କେହୁ ଖାନ୍ତି ପବମାନ କେ ରହେ ନିର୍ଜଳ ।

ଏମାନେ ବନମାନ ଏଠାରେ ରହି ନିରଞ୍ଜନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅନୁସରୁଥିଲେ ।

"ନିରଞ୍ଜନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନିତ୍ୟ ଅନୁସରୁ ।" (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ଏମାନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ 'ନିରଞ୍ଜନ' ରୂପକୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତିର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଏହାର ଅସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର ହେବାରୁ ଏହି ମନଯାନ-ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ଲୋପ ପାଇଲା । ଏହି ତପସ୍ୱୀମାନେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ମହାମନ୍ତ୍ରକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

ସାମାଜିକ ବିପ୍ଲବ:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସମସାମୟିକ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର କେତେକ ଚିତ୍ର ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ସେ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାର ଆଦର କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପରଂପରାସମ୍ମତ ବିଧିବିଧାନକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ । ଶୂଦ୍ରମାନେ ବେଦବେଦାନ୍ତଚର୍ଚ୍ଚା, ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ ଓ ଜପ ପ୍ରଭୃତି କରିବା ନିଷେଧ ବୋଲି ସଂହିତାମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥୀମାନେ ଏହା ସମର୍ଥନ କରୁନଥିଲେ । ଭଜନ, ସହଜସାଧନ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଧିନିଷେଧ ନ ଥିବାରୁ ଯେ ଯେଉଁ ପନ୍ଥା ଧରିଲା ସେଥିରେ ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କିଛି ଆପତ୍ତି ଉଠାଉନଥିଲେ । ରାମାନୁଜ ସ୍ୱାମୀ ଓ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରେ ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଏକ ବିପ୍ଳବ ବୋଲି ଦେଖାଯାଉଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଜାତି-ପନ୍ଥା-ନିର୍ବିଶେଷରେ ଦୀକ୍ଷା ଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିବାରୁ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥୀ ତାଙ୍କର ମତବାଦକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନଥିଲେ । କାରଣ, ଏହାଦ୍ୱାରା ପାରଂପରିକ ସାମାଜିକ ଶୃଙ୍ଖଳା ଶିଥିଳ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ଏମାନେ ଭାବୁଥିଲେ । ପୁରୀର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପର ବ୍ରାହ୍ମଣ କିମ୍ବା ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଏଥିରୁ ବହିର୍ଭୂତ ନଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା, ବିଶେଷତଃ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗାୟତ୍ରୀ, ମହାମନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରାଜ, ନିର୍ଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରୁଥିଲେ, ତାହା ନୂତନ ବୋଧ ହେଉଥିଲା । ପୁଣି ସେ ଜାତିରେ ଶୂଦ୍ର ଥିବାରୁ ଏହିସବୁ ମନ୍ତ୍ର ଓ ବେଦବେଦାନ୍ତ-ଉପନିଷଦ ପ୍ରଭୃତି

ପାଠ କରିବା ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ବିଧିଲଂଘନ ବୋଲି ସେମାନେ ଭାବୁଥିଲେ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର ବଳରେ ଭଗବତତତ୍ତ୍ୱ ଚର୍ଚ୍ଚା, ବେଦବେଦାନ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚା ପ୍ରଭୃତିର ନିଷେଧକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସ୍ୱୀକାର କରିନଥିଲେ । ସେ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଏପରି କରିନାହାନ୍ତି; ଜନସାଧାରଣଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ଓ ନୀଚ ପତିତ ଜନଙ୍କ ଉଦ୍ଧାର ତାଙ୍କର କାମନା ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ତା ଓ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଏହି 'ନୀଚ' 'ପତିତ'ମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିଲା ଏବଂ ସଞ୍ଚାରିଲାଭ କରିଥିଲା ଏହି ଦୃଢ଼ ଅଗ୍ରଗାମୀ ପଦକ୍ଷେପ ଯୋଗୁଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଦ୍ୟା, ଧର୍ମ ଓ ଆଚାର-ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଭୃତିରେ ଉଦାରତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା ।

ପଣ୍ଡିତମାନେ ତାଙ୍କର ଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ଆଦର କରୁନଥିବା ଶୂନ୍ୟସହିତାରେ ତାଙ୍କ କଥନରୁ ଜଣାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ, ଦାମ୍ଭିକ, ଲମ୍ପଟୀ, କପଟୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଅଣାକାରତତ୍ତ୍ୱ, ମହାମନ୍ତ୍ର, ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଅଣାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ନକହିବା ପାଇଁ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଗୁପ୍ତ ରଖିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ଅଯଥା ଉପହାସ ଭୟରେ ସେ ଏପରି ନିଷେଧ ବିଧି ଖଞ୍ଜିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏହି ବିଧିନିଷେଧ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ କାଳକ୍ରମେ ତାଙ୍କର 'ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା' ଓ 'ବାଣୀ' ମଧ୍ୟ ସମାଜରେ ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଲା । ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରର ନିଷେଧରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟାୟ, ଅସାମ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଏହି ନିଷେଧବିଧାନ ଫଳରେ ତାହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ହେଲା । ସେ ଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଉଦାର ମନୋଭାବର ବ୍ୟାପ୍ତି ସୀମିତ ହୋଇଗଲା ।

କହିବା ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଯେଇ ଗୁପତେ ରଖିବ
ସେ ସ୍ୱାଦ ଅମୃତ ପାନ ଆପଣେ ଭକ୍ଷିବ ।
ଦାମ୍ଭିକ ଲମ୍ପଟୀ ଲୋକ କପଟୀର ଆଗେ
ଫେଡ଼ି ନ କହିବ ଏହୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଭାବେ ।
ପଣ୍ଡିତ ଲୋକଙ୍କୁ ଏହା କେଭେ ନ କହିବ
ପଣ୍ଡିତାଇ ଅର୍ଥମାନ ତା ଆଗେ କହିବ ।

ଗୀତା ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଅଟଇ ଗୁପତ
ପଣ୍ଡିତ ନ ବୁଝେ ଏହା ବୁଝେ ଅନ୍ୟ ମତ ।
ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ଜାଣେ ସେହି ନ ଜାଣେ ଭକତି
ତେଣୁ ଗୁପ୍ତକର ତାକୁ ଜ୍ଞାନୀ ନ ବୋଲନ୍ତି ।
ବାଦବିଦ୍ୟା ଦମ୍ଭ ଗର୍ବ ପୂରୁଥାଇ ଦେହେ
ମୁଁ କାର ଓଁ କାର ବିନୁ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ନୁହେଁ ।
ଏଣୁକରି ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ କେବେ ନ କହିବ
କହିଲେ ଶାପ ପାଇବ ଭ୍ରଷ୍ଟ ନଷ୍ଟ ହେବ । (ଶୂ. ସଂ. ୧ମ ଅ.)

ସୁଜ୍ଞାନୀ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ କହିବାରେ ତାଙ୍କର ଆପତ୍ତି ନଥିଲା । ଏହି ଶିଥିଳତା 'ଶାପ'ର ଭୟରୁ ମୁକ୍ତ ନଥିବାରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବହୁ ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ବାଣୀକୁ ଗୁପ୍ତରେ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ଏହାର ସୁବିଧା ନେଇ ନିଜେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସାଜି ଅସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ତାଙ୍କ ବାଣୀର କଦର୍ଥ କରି ତାଙ୍କ ମହିମାକୁ କ୍ଷୁଣ୍ଣ କରୁଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏହି ବିଧିନିଷେଧ ଅଜ୍ଞମାନଙ୍କର ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଏକ ଉପାୟ ହେଲା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବ ତାଙ୍କର ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଧାରଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଦେଇଥିବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ବ୍ରହ୍ମ ଯେ ଗୋପାଳ ବେଶ ଧରିବ ଯେ ତୁମ୍ଭେ
ପଇତା ଗୋଟିଏ ଥିବ ଦକ୍ଷିଣ ଯେ କନ୍ଧେ । (ଶୂ. ସଂ. ୧ମ ଅ.)

ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ

ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା ବା ଗୁରିଶାନି:—ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟି କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ରଚନା ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୨୫ (ପଚିଶ) ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୬ରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶରେ ମହୀପତିସାର, କପିଳରୁଦ୍ର ନୃପତିକୁମର ।
ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନୃପ ତନୁଜ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମହାରାଜ ।
ରବିତଳେ ଆନ ନାହିଁ ଉପମା, ସପତଦ୍ୱୀପ ପୃଥ୍ୱୀ ଯାର ସୀମା ।
କେବଣ ଗୁଣ କହିବ ତାହାର, ଜପ ତପ ଜ୍ଞାନ ଯଜ୍ଞ ବାହାର ।
ବଳ ଅକଳିତ କୁଳ ପବିତ୍ର, ଅଇରି କୃତାନ୍ତ କର ଆଶ୍ରିତ ।
ସେ ମହାରାଜାଙ୍କ ପଞ୍ଚଶ ଅଙ୍କେ, ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ କଲି ନିଶଙ୍କେ ।

ଗ୍ରେଠ ଗ୍ରେଷ୍ଠ ଗୃରେଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ କବି ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖାହେଲା ବେଳକୁ କବିଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥା ହୋଇଥିବାର ସୂଚନା ମିଳୁଛି ।

ସମୟେ ଶିଶୁ ପୁଅଙ୍କର ସଙ୍ଗେ, ଦିନ ବଞ୍ଚିଲି କଥା ଖେଳ ରଙ୍ଗେ ।
ତଦନ୍ତରେ ମୁଁ ପଢ଼ିଲି ପାଠ, ଥୋକାଏ ଜାଣିଲି ବିଦ୍ୟାର ବାଟ ।
(୧ମ ଅ.)

ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ଜ୍ଞାନଯୋଗର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବି ନିଜର ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥା ଓ ଜ୍ଞାନଉଦୟ, ଓଡ଼ିଶାର ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜାଙ୍କ ବଂଶବୃକ୍ଷ ଓ ସେମାନଙ୍କର ପବିତ୍ର କୀର୍ତ୍ତିର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ରଚନା ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଲେଖାଥିବା କବିଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ଅନ୍ୟତମ ଏବଂ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ।

ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ଅତି ସରଳ । ଏହା ତାଙ୍କର ଅଳ୍ପବୟସ ସମୟର ଲେଖା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଭାଷା ଓ ରଚନାଶୈଳୀର ସରଳତା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଦଶପଟଳ ମାଳିକା:—ପୂର୍ବେ ହରିଙ୍କୁ ରୁକ୍ମଣୀ ଯେଉଁ କଥା କହିଥିଲେ ତାହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ପଟଳରେ କବି ଏହାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି—

"ଦିନେ ବିଶ୍ୱାସୀ ରାମଦାସ ଗଲେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପାଦେ ପଡ଼ିଲେ ।"

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ ଏହା 'ପଞ୍ଚସଖା'ଙ୍କ ଭିତରର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଲେଖା ନୁହେଁ । ତାଙ୍କ ପରେ ଅନ୍ୟ କେହି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏ

ଗ୍ରନ୍ଥରେ କେତେକ ଅଂଶ ପୂରେଇ ଦେଇଛନ୍ତି ବା ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

'ଦଶପଟଳ' ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ହରିଙ୍କ ଅବତାର ବେଳେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି । ସତ୍ୟ ଯୁଗରେ ନିରଞ୍ଜନଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ହୋଇଥିଲେ । ତ୍ରେତା ଯୁଗରେ ନଳ, ନୀଳ, ସୁଷେଣ, ଜାମ୍ବବ, ହନୁମାନ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ହୋଇଥିଲେ । ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ଦାମ, ସୁଦାମ, ସୁବଳ, ବାହୁ, ସୁବାହୁ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ହୋଇଥିଲେ । କଳିଯୁଗରେ ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତ, ଅନନ୍ତ ଓ ଯଶୋବନ୍ତ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନେ ପୁଣି ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରୁ କଳଙ୍କି (କଲ୍କି) ଅବତାର ବେଳେ ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମ ହେବେ ।

କଳିରେ କଳଙ୍କି ରୂପ ଉଦୟେ, ତେଣୁ ସେ ରୂପକୁ କରିଛୁ ଲୟେ ।
ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି, ନୀଳଗିରି ଶିଖେ ବିଜୟ ସ୍ୱାମୀ ।
ସେହିଠାରୁ ଆମ୍ଭେ ଆଜ୍ଞା ପାଇଣ, ଜନମ ହୋଇବୁ ଦେହ ବହିଣ ।

କଳଙ୍କିଙ୍କ ଅବତାରକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହୁଛନ୍ତି—

ଏକୋଇଶ ସହସ୍ର ଛଡ଼ି ରଜାଏ, ହୋଇବ ଯିବ କଳିଯୁଗ ନଷ୍ଟଏ ।
ବସୁଧା ଭାର ସହି ନ ପାରିବ, ମୋତେ ଆତଙ୍କରେ ସ୍ତୁତି କରିବ ।
ତେବେଟି କଳଙ୍କି ରୂପ ହୋଇବୁ, ଏକାମ୍ର ସ୍ଥାନରେ ଗୃହ ବାନ୍ଧିବୁ ।
ଗୋହତ୍ୟା ଦୋଷରେ ଲକ୍ଷେ ବରଷ, ଏହିରୂପେ କଳିଯୁଗ ହିଁ ଶେଷ ।
ବାଲି ସିଂହଦ୍ୱାରେ ଯାଇଁ ଗୋସାଇଁ, ଆପଣେ ଅନ୍ନ ପରଷିବୁ ସହି ।
ପୂର୍ବଦିଗ ସିନ୍ଧୁ ଉଠାଣି ହେବ, ମାଡ଼ି ବସିବ ସଖି ବେନି ଯୁଣ ।
ମ୍ଳେଚ୍ଛରୂପ ଧରିଥିବେ ମୋ ଭକ୍ତ, ଶୁଣି ରୁକ୍ମଣୀ ହେତୁ ରଖ ଚିତ୍ତ ।
ମୋର ଭକ୍ତମାନେ ଥିବେ ଗୁପତେ, ଅନୀତି ସହି ନପାରିବୁ ଚିତ୍ତେ ।
ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା ଦେବ ମୁହିଁ, ଜନ୍ମ ହୁଅ ଯା ଦାସ ଦେହ ବହି । (ଶୂନ୍ୟ ପ.)

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଯଦୁବଂଶୀୟ ବୀରକେଶରୀ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଦେଶୀମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାର ଖୁବ୍ ବେଶି ଥିଲା । ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳ ଉପରେ ବିଧର୍ମୀ ଓ ଅର୍ଥପିପାସୁ-ମାନଙ୍କର ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟି ବରାବର ପଡ଼ିଲା । ବଡ଼ଦେଉଳ ଉପରେ ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣ ହେଉଥିବାରୁ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଲୁଚେଇ ରଖାଯାଉଥିଲା । ରାଜା ପ୍ରଜା ସମସ୍ତେ ମିଳିମିଶି ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କୁ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅନେକ 'ବୈଷ୍ଣବ' ଯୁଦ୍ଧ କରିବାପାଇଁ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁନଥିଲେ । ବହିଃଶତ୍ରୁର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଗୃହବିବାଦ ସବୁବେଳେ ଲାଗି ରହୁଥିବାରୁ ଏ ଅଢ଼େଇଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭକ୍ତମାନେ 'ଗୁପ୍ତ' ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ରହୁଥିଲେ । ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁସାରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କ ଡାକ ପାଇଲାକ୍ଷଣି ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । କାରଣ, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ଉତ୍କଳର ରାଜାରୂପେ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲେ । 'ଦଶପଟଳ'ରେ ଏ ସବୁ ଯୁଦ୍ଧକାହାଣୀର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ନାମଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜବଂଶର (ଯଦୁବଂଶର) ରାଜା, ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀ, ଶତ୍ରୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାମ ଓ ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ମିଳାଇ ନେଲେ ଏସବୁ ବିଷୟ ଜଣାପଡ଼ିବ । ବୀରକେଶରୀ ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୩ରେ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଅମଳରେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର ରାଜା ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବ ବୀରକେଶରୀଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କଲେ । ବୀରକେଶରୀ ମରହଟ୍ଟା ଶାସକମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପୁନର୍ବାର ଗାଦି ପାଇଲେ । ରାଜତ୍ୱର ଶେଷଭାଗରେ ଏ ନିଜ ପୁଅମାନଙ୍କୁ ମାରିପକାଇବାରୁ ମରହଟ୍ଟା ଶାସକ ରାଜାରାମ ପଣ୍ଡିତ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀକରି କଟକରେ ରଖିଲେ । ପରେ ପୁଣି ସେ ଖଲାସ ହୋଇ ରାଜ୍ୟ ଭୋଗ କଲେ । 'ଦଶପଟଳ'ର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ କଳଙ୍କି ଅବତାର ବୀରକେଶରୀ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଶେଷ ହେଲା । ଏ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ପ୍ରଜାମାନେ ଆନନ୍ଦରେ ରହିଲେ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମ ସମୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଆଡ଼କୁ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ବୀରକେଶରୀ ଦେବଙ୍କ

ସମୟର ଅର୍ଥାତ୍ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବା ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇଶହ ବର୍ଷ ପରର ଘଟଣା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପଞ୍ଚସଖା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କେହି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ହିଁ ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଶୂଦ୍ର ଥିବା ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

"ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ମୁଁ ହୋଇବି ଜାତ,
ନାମ ହୋଇବ ମୋ ହୀନ ଅଚ୍ୟୁତ ।"

ଦଶପଟଳରେ 'ଗୁପ୍ତ' ଭାବରେ ଠାରରେ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଲେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ସେସବୁ ସହଜରେ ବୁଝିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ବୀରକିଶୋର (ବୀରକେଶରୀ)ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅବସ୍ଥାକୁ କବି ଏପରି ଲେଖିଛନ୍ତି:—

(କ) ନୀଚ ଲୋକଟି ବଳିଆର ହେବେ, ଖଟୁଆ ଜାତି ଘର ଲୁଟିଇବେ ।
ରାଜା ବନ୍ଦିରେ ପଡ଼ିଥିବେ ସହି, ଶ୍ରୀବତ୍ସ ବୀରକେଶରୀଙ୍କ କହି ।
ନଥିବ କିଛି ରାଜନୀତିମାନ, ଦୁଃଖ ପାଉଥିବେ ଧର୍ମ ହୋଇଣ ।
ଅଗ୍ନିକେ ବୋଲି କଥାଏ ହେବ, ଶୁଣ ରୁକ୍ମଣୀ ଏ ଅଟଇ ଧ୍ରୁବ ।
ଅଣଚିଂଶକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥାଅ, ଶୂନ୍ୟ ଉପରକୁ ଅନାଇ ରହ ।
ସେଠାରେ ଶୂନ୍ୟ ଯେବେ ବନ୍ଦ ହେବ, ନିଶ୍ଚୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସଫଳ ହୋଇବ ।
(୮ମ ପ:)

ବୀରକେଶରୀଦେବଙ୍କ ଅ ୬୯ ଙ୍କରେ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୬୭ରେ) ମୁସଲମାନ ଶାସକ କତଲୁଖାଁ ପୁରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ହିନ୍ଦୁକୀର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱଂସ କରିଥିଲେ । ଏହା ଏଠାରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଶ୍ରୀବତ୍ସ କେଶରୀ ରୂପେ ସମ୍ଭୂତ, ରୁକ୍ମଣୀ ଶୁଣିଲି ମହାଗୁପତ ।
କପିଶାସନେ ଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭିବେ, ଶ୍ରୀବତ୍ସ ସେଠାରେ ଆହୁତି ଦେବେ ।
ପଞ୍ଚସଖାରେ ସେହି ଆଗୁସାର, ଦେହ ବହି ଆମ୍ଭେ ହେବୁ ବାହାର ।
ଛନ୍ଦ ଟେକାଇବୁ କେଶରୀ ଶିରେ, ଗୋଳ ଲାଗିବ ଯେ ଅଣଚିଂଶରେ ।

ବୀରକେଶରୀଦେବଙ୍କ ରାଜ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଏଥିରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର କ୍ରମ ଠିକ୍ ଭାବରେ ରଖାଯାଇ ନ ଥିବାରୁ ବିଷୟ ବୁଝିବା ସହଜ ହେଉନାହିଁ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏକ ବିଷୟ ଦୁଇ ତିନିଥର ବିଭିନ୍ନ ପଟଳରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିବାରୁ ଜଟିଳତା ବହୁତ ବଢ଼ିଯାଇଛି । ଉଦାହରଣ:—

ଏହାର ଅଣତିଂଶ ଅଙ୍କ ହେବ, କଟକୁ ମଲ୍ଲିକା ବାହି ଆସିବ । (୮ମ ପ:)

(ଗ) ତାଙ୍କର ଭୋଗ ସରିଲେ ରୁକ୍ମିଣୀ, କଟକୁ ବାହି ଆସିବଟି ପୁଣି ।
(୯ମ ପ:)

(ଘ) ଭୋଇବଂଶର ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ବହୁତ ଦୁର୍ଘଟଣା ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କର ରାଜତ୍ୱରେ ଖ୍ରୀ: ୧୬୮୮ରେ ପୁରୀର ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଆକାଶ ଉପରୁ ଶବ୍ଦ ଶୁଣାଯାଇ-ଥିଲା ବୋଲି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି । ସେହିବର୍ଷ ଚୈତ୍ରମାସରେ ଭୂମି-କମ୍ପ ହୋଇଥିଲା । ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ବଡ଼ ବତାସ ଓ ବଢ଼ି ହୋଇ ଦେଶର ବହୁତ କ୍ଷତି ହୋଇଥିଲା ।

ଗରୁଡ଼ ଗୀତା:—ଏଥିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ନେମ୍ବାଳ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ସେ 'ଗରୁଡ଼ ଗୀତା' ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଅଚ୍ୟୁତ ନାମ ଯେ ଅଟଇ ମୋହର ମୋହଠାରୁ ଦୁଃଖୀ ନାହିଁ
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀ କୂଳରେ ଯେ ଗ୍ରାମ ନେମ୍ବାଳୋ ଅଟଇ ।
ଏହିଠାରେ ନାଥ ରହିଅଛୁ ମୁହିଁ ରହିଅଛୁ ରାତି ଦିନ
ଯେବେ ମୋଠାରେ ସୁଦୟା ହୋଇବ ତେବେ କରିବି ବଖାଣ ।
ବିନତା ସୁତଙ୍କୁ ଯାହା ବୁଝାଇଲ ଏକାନ୍ତେ ରମ୍ୟକେ ଆଇ
ଗୁପତ ବଚନ ଯାହା କହିଅଛ ସବୁ କର୍ଣ୍ଣସ୍ଥ ବୁଝାଇ ।

ତୋର ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ଲେଖା ତୁମ୍ଭ ସଞ୍ଚିଲଟି ମୁହିଁ
ମୋହି ଅଭାଗ୍ୟକୁ ନିରଖି କରୁଛ କୃପା କଟାକ୍ଷେ ନ ଗୃହି ।

(୧ମ ଅ.)

କଳିର ଆଗତ ସମୟରେ ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ଓ ଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୫୯-୬୮) ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦ ବୋଲି ଏକ ରାଜା, ଗଉଡ଼ ଦେଶରେ ହେବ ।
ବାରବାଟୀ କଲି ସେହି ତୋଳାଇବ, ଜାରତ ସେ ରଖି ଯିବ ।

ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୧୦ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୬ ରେ 'ଗଙ୍ଗା କଟକାଇ' କରିଥିବା ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି । ତାହା ହେଲେ ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୬ ପୂର୍ବରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇନଥିଲା । ଗରୁଡ଼ଗୀତାରେ ବହୁ ସ୍ଥାନର ବିବରଣୀ ଦିଆହୋଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନାମ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଦିଆହୋଇ ନଥିବାରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ସେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ସେ ଭବିଷ୍ୟତ୍‌ବାଣୀ ରୂପରେ ଲେଖିଥିବାରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଏହି ଅଂଶଟି ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ । ଗରୁଡ଼ଗୀତାରେ କଳିରେ ଭୀଷଣ ଉତ୍ପାତ ହେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପରେ ଭୋଇବଂଶ (ବା ଯଦୁବଂଶ)ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ (ଖ୍ରୀ:୧୫୬୮-୧୬୦୭)ର ୪ ଅଙ୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୫୭୦ରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୀଷଣ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିବାରୁ "ବିଶାଶିଏ କାହାଣ ଧାନ ଭରଣ ହୋଇଲା ।" ବତାସ ହେବାରୁ ପୁରୀର ବଡ଼ଦେଉଳର ନୀଳଚକ୍ର ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଥିଲା । ବତାସ ଓ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର କରୁଣ ଦୃଶ୍ୟକୁ କବି ଅଳ୍ପ ପରିସରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରଟିଏ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ଶୂନ୍ୟସଂହିତା

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ୨୯ (ଅଣତିରିଶି)ଟି ଅଧ୍ୟାୟ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ପରେ ଅନ୍ୟ କେହି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ନାମକ କବି 'ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ' ନାମରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଧ୍ୟାୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରେ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ପଞ୍ଚସଖା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ବିଷୟ ଲେଖାଅଛି ।

ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ-ସମ୍ବାଦ ରୂପରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ପଞ୍ଚ ଶିଷ୍ୟ—ମୁକୁନ୍ଦ, ଉଦାନ, ପବନ, ରାମ ଓ ଧର୍ମ—ଗୁରୁଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ ଗୁରୁ ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ ତାହା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ପାଠାନ୍ତର:—ମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କରଣରେ ବହୁ ପାଠାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅଧ୍ୟାୟସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ସବୁ ବହିରେ ସମାନ ନାହିଁ । ଏକ ସଂସ୍କରଣରେ ଏକତ୍ରିଶଟି ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି (ଶ୍ରୀ ନାରାୟଣଚନ୍ଦ୍ର ଦାସଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ) । ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କରଣରେ (ଶ୍ରୀ ରତ୍ନାକର ଗର୍ଗବଟୁଙ୍କ 'ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ' ବ୍ୟତୀତ ଅଣତିରିଶିଟି ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି । ଦାସଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ବହିର ନାମ 'ବୃହତ୍ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା' ରଖାଯାଇଛି । ଦ୍ୱାବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ ପରେ 'ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ' ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପୁଣି ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ ପରି ପ୍ରାର୍ଥନା ପ୍ରଭୃତି ଲେଖାଅଛି । ଗର୍ଗବଟୁଙ୍କ ବହିରେ ଏସବୁ ନାହିଁ । ଗର୍ଗବଟୁଙ୍କ ବହିର 'ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ' ଦାସଙ୍କ ବହିର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ରୂପରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ପାଠ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ବହିରେ ଠିକ୍ ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କର ପାଠରେ ମେଳ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଗର୍ଗବଟୁଙ୍କ ବହିର ଆରମ୍ଭରେ ଅଛି—

ଏମନ୍ତେ କେତେ ଯୁଗ ଅନ୍ତରେ ବିଚାର କଲେ ଈଶ୍ୱର
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଣ ଯେ ସ୍ଥିତି ପୂର୍ବେ ଯେମନ୍ତ ପ୍ରକାର ।

ଦାସଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ବହିର ଆରମ୍ଭରେ ଅଛି—

ଜୟ ଜୟ ହରି ଦେବ ଚକ୍ରଧାରୀ ଦୁଃଖୀ ଦୁଃଖ ବିନାଶନ
ଶ୍ରୀମଧୁସୂଦନ ଭକ୍ତପ୍ରାଣଧନ ଆହେ ପ୍ରଭୁ ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ।

ପୁଣି ଦାସଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ବହିରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦ୍ୟରେ 'ଗୁଣସାଗର ବୃତ୍ତେ' ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । 'ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା' (ଶ୍ରୀମୋହନଚରଣ ଦାସଙ୍କ ସଂସ୍କରଣରେ) ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟ 'ଗୁଣସାଗର ବୃତ୍ତେ' ଲେଖାଅଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ କି ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ପରେ 'ଗୁଣସାଗର' ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ବୃତ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରହିବା ଅସମ୍ଭବ । ଏହା ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ।

ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ : (୧) ନାମ:—ବିବେକୀ ସୁବୁଦ୍ଧି ସୁଜ୍ଞାନୀ ସନ୍ଥମାନେ ନାମର ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣନ୍ତି । ନାମ ବିନା ପିଣ୍ଡର କାରଣ ନାହିଁ । ନାମକୁ ଭଜିଲେ ଗତିମୁକ୍ତି ମିଳେ, ନାମକୁ ଚହ୍ନିଲେ ଏ ସଂସାରର ମହାଘୋର ଯାତନା ଜଞ୍ଜାଳରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ଏବଂ ଜୀବ ପରମରେ ମିଶିଯାଏ । ନାମ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାୟା ଥାଏ, ନାମ ଗଲେ କାୟା ବା ରୂପକୁ କେହି ପଗୁରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ନାମକୁ ଚହ୍ନିଲେ ଜୀବ ପରମେ ମିଶଇ
ସୋଲଭେଲା ପ୍ରାୟେ ଭବସିନ୍ଧୁରେ ଭାସଇ । × ×
ନାମ ଗଲେ ରୂପ କେହି ନ ଛୁଇଁବେ ଆଉ
ନାମକୁ ନଚହ୍ନି ଏଣେତେଣେ କିମ୍ପା ଧାଉଁ । (୧ମ ଅ.)

(୨) ଗୁରୁ:—ସଂସାର ଜଞ୍ଜାଳରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବାକୁ ହେଲେ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ସେବା ଆବଶ୍ୟକ । ବହନ୍ତା ପାଣିରେ ବନ୍ଧ ପଡ଼ିଲେ ଯେପରି ସ୍ରୋତର ବେଗ ହ୍ରାସ ପାଏ ସେହିପରି ସଦ୍‌ଗୁରୁ ସେବାରେ ସଂସାର ଜଞ୍ଜାଳ ଭାର ଲଘବ ହୁଏ ଏବଂ ସକଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ସମାଧାନ ହୁଏ ।

ସଦ୍‌ଗୁରୁ ସେବା କଲେ ଫିଟିଯାଏ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ । (୧ମ ଅ.)

(୩) ମହାମନ୍ତ୍ର ଭଜନ : ଅଣସାଧନାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ :—ମହାମନ୍ତ୍ର ଭଜିଲେ ପାପ କ୍ଷୟ ହୁଏ । ମନ୍ତ୍ର ବା ନାମକୁ ନଜାଣି ଭଜନା କଲେ ନିଷ୍ଫଳ ହୁଏ; କାରଣ ଅବୀଜକୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୁଣିଲେ ଶସ୍ୟ କିପରି ଉପୁଜିବ ?

ବୀଜକୁ ଚହ୍ନିଲେ ସିନା ଗଢମୁକ୍ତ ପାଇ
ଅବୀଜ ଭୂମିରେ ଶସ୍ୟ ଉପୁଜିବ କାହିଁ । (୧୨ ଅ.)

ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନିରାକାର ବା ଅଣାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଅଣାକାର ମନ୍ତ୍ର ଭଜନରେ କ୍ଳେଶ ନାହିଁ; ଅଳ୍ପ କଷ୍ଟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭକ୍ତି ମିଳେ; କିନ୍ତୁ ଯୋଗମାର୍ଗରେ ବହୁକାଳ ପରେ ଓ ବହୁ କ୍ଳେଶ ପରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ହୁଏ; ଏଥିରେ କାୟାନାଶର ସମ୍ଭାବନା ଥିବାରୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନ ହେବା ଆଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ଅଣାକ୍ଷରଠାରୁ ଯେତେକ ଭଜନ ଅଗାଡ଼ି ଅଟଇ ଜାଣ
ଯୋଗମାର୍ଗ ପଥ ଯେମନ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ତେମନ୍ତ ଅଟଇ ପୁଣ ।
ଅନେକ କାଳେ ଯୋଗ ସିଦ୍ଧ ହୁଅଇ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶଇ ଆସି
କାୟା ଗଲେ ଆତ୍ମା ବିଅର୍ଥ ହୁଅଇ ଯୋଗକରଣକୁ ନାଶି ।
ଅଣସାଧନରେ ଅଳ୍ପକ ଭିତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭକତି ପାଇ
ଇହଲୋକ ଭକ୍ତି ନିର୍ମଳ ଆୟୁର ଅନ୍ତେ ବୈକୁଣ୍ଠ ଲଭଇ । (୧୯ଶ ଅ.)

ଇହଲୋକ ଭକ୍ତି, ନିର୍ମଳ ଆୟୁର ଓ ମରଣାନ୍ତେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପ୍ତି ଅଣସାଧନରେ ନିଶ୍ଚୟ ସମ୍ଭବ ।

(୪) କର୍ମ : ଅକର୍ମ (ବା ନିଷ୍କାମ):—ଅଣାକ୍ଷର ଭଜନରେ ବେଦବେଦାନ୍ତ ପାଠର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାଗୁରୁ ସ୍ୱର ବେଦ ପଢ଼ାଇ ବ୍ରହ୍ମଭେଦ କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଶିଷ୍ୟର ମନ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭେଦ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଫଳରେ ତାର ମନ କର୍ମରେ ଆସକ୍ତ ହୁଏ । କର୍ମଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଣୀ ବାରମ୍ବାର ସଂସାରରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି କ୍ଳେଶ ଭୋଗ କରେ । ଅତଏବ ଏହି 'ଭବଭ୍ରମ' କର୍ମକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ସହଜସାଧ୍ୟ ଅଣାକାର ଭଜନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅକର୍ମ ବା କର୍ମରହିତ ହେଲେ ଭକ୍ତି ଉଦୟ ହୁଏ ଏବଂ ଏହା ଫଳରେ ଭଗବାନ ବାସୁଦେବଙ୍କର ପ୍ରୀତି ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ସଂସାରେ କର୍ମ ମୂଳଟି ଅଟଇ ଏଥି ନାହିଁ ଭକ୍ତି ଲେଶ
କର୍ମରେ ପ୍ରାଣୀ ଆତଯାତ ହୁଅନ୍ତି ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟ ଦେଶ । × ×

ଏମନ୍ତ କର୍ମ ଅଟଇ ଭବଭ୍ରମ ପରତେ ତାକୁ ନଯିବୁ
ଅକର୍ମେ ନିଷ୍ଠସ୍ଥ ବାସୁଦେବ ପ୍ରୀତି ଅନୁବ୍ରତେ ମଜ୍ଜିଥିବୁ ।
(୧୯ଶ ଅ.)

ଯୋଗସାଧନକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କ୍ଳେଶକର ବୋଲି କହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଣାକ୍ଷର ଯୋଗ ସାଧନରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ସହଜ ଥିବା ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି । ଏ ଯୋଗରେ ସହଜରେ ସେ ସମାଧି ଲଭ କରି ପାରୁଥିଲେ ।

(୪) ମହାମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ:—ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ କେତୋଟି ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ଦିଆଯାଇଛି; ଏହା ଭକ୍ତଙ୍କ ଛଡ଼ା ସାଧାରଣ ଲୋକ ପକ୍ଷରେ ଭେଦ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଷୋଳ ନାମ, ବତିଶ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମନ୍ତ୍ରକୁ ସେ ମହାମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଏଥିରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଭେଦାଇଛନ୍ତି ।

ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ
ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହରେ ହରେ ।
ହରେ ହରେ ଅଷ୍ଟ ନାମ କୃଷ୍ଣ ନାମ ଚାରି
ରାମ ନାମ ଚାରି ଗୋଟି ଷୋଳ ନାମ ସରି । (୧ମ ଅ.)

ଏହି ମହାମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ କୃଷ୍ଣ ଯେ—ଜଗନ୍ନାଥ ସେ, ଏହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ମହାମନ୍ତ୍ରେ କୃଷ୍ଣ ଯେହୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସେହି ।
ଦ୍ୱିତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କାମ ଦାମ ବୋଲି କହି । (୧ମ ଅ.)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ମହାମନ୍ତ୍ରରେ ଥିବା ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଏପରି ଭାବରେ ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି—'ହରେ' ଆଠ ନାମ:—୧ମ—ବଳଭଦ୍ର, ୨ୟ—ହଳୀ, ୩ୟ—ନନ୍ଦ, ୪ର୍ଥ—ସାଧୁ, ୫ମ—ଶ୍ୟାମ, ୬ଷ୍ଠ—ଦାମ, ୭ମ—ଧର୍ମ, ୮ମ ବ୍ରହ୍ମ । 'କୃଷ୍ଣ' ଚାରି ନାମ:—୧ମ—ଜଗନ୍ନାଥ, ୨ୟ—କାମ, ୩ୟ—ଦୀନ, ୪ର୍ଥ—କ୍ଳୀଁ କୃଷ୍ଣ । ରାମଙ୍କ ଚାରି ନାମ:—୧ମ—ସୁଭଦ୍ରା, ୨ୟ—ରମା, ଶ୍ରୀଁ, ୩ୟ—କନ୍ଦ, ୪ର୍ଥ—ମଧୁ । ଏହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ଏ ଭେଦକୁ ନଜାଣି ମାଳ ଧରି ଅସଂଖ୍ୟ ଜପ କଲେ ମଧ୍ୟ କିଛି ଫଳ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଏ ଭେଦ ନଜାଣି ନାମ ଭଜିବା ନିଷ୍ଫଳ
ଦାମ୍ଭିକ ସ୍ୱଭାବରେ ସିନା ଲମ୍ବିଥାଇ ମାଳ । (୧ମ ଅ.)

ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ବା ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ଅଲେଖ । ସେ ଅନାମ, ବ୍ରହ୍ମ, ମହାଶୂନ୍ୟ, ଅଣାକାର, ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମ ।

ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମ ରୂପ
ଏଥିରେ ଆଲୋକିତ ଯେ ଅଲେଖ ସ୍ୱରୂପ ।
ଅନାମ ଯେ ବ୍ରହ୍ମ ମହାଶୂନ୍ୟ ଅଣାକାର
ଶବଦ ଶୁଭଇ ତହିଁ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକାର । (୧ମ ଅ.)

(୬) ଆତ୍ମ ପରିଚୟ:—ଏସବୁ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ସୁଗତି ମିଳିବ; ନଚେତ୍ ଅଶେଷ ତୀର୍ଥବ୍ରତ ସବୁ ନିଷ୍ଫଳ ଯିବ ।

ଏବେ ଯେ କହିବା ପଞ୍ଚ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱ ଗତି
ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ସିନା ହୋଇବ ସୁଗତି ।
ଆତ୍ମାକୁ ନଚିହ୍ନି ତୀର୍ଥ ବ୍ରତହିଁ ନିଷ୍ଫଳ
ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ବାକ୍ୟ ପଢ଼ିବା ବିଫଳ । (୧ମ ଅ.)

(୭) ସୃଷ୍ଟି-ଉତ୍ପତ୍ତି : ମହାମନ୍ତ୍ରରେ ଭେଦାଣ :—ସୃଷ୍ଟି ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଷୋଳ ନାମ ବତିଶ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ମହାମନ୍ତ୍ର—ହରେ ରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭେଦାଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ନାଭିରୁ କମଳ ଜାତ ହେଲା, ସେଥିରେ ବ୍ରହ୍ମା ଜାତ ହେଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ହରିନାମ ଜଗତରେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଜଳ ଉପରେ ସ୍ଥଳ ଭିଆଇବା ପାଇଁ ବେନି କର୍ଣ୍ଣଗୁହାରୁ ମେଦା ମେଦ ନାମକ ଦୁଇଟି ଦୈତ୍ୟଙ୍କୁ ଜାତ କଲେ । ଏହାପରେ ସୃଷ୍ଟିଖାନି ଭିଆଣ ହେଲା । ପୃଥ୍ୱୀ ଟଳମଳ ହେବାରୁ ଅଷ୍ଟ ଦିଗରେ ଅଷ୍ଟକୀଳା ପୋତିଲେ । ଏହି ଅଷ୍ଟକୀଳାହିଁ ମହାମନ୍ତ୍ରର ଅଷ୍ଟ ପଦ । ଅଚ୍ୟୁତ ପୁଣି ଶୂନ୍ୟ ଅଣାକାରଙ୍କୁ ଜନ୍ମ କଲେ । ହରି ଓଁକାର ରୂପରେ ତହିଁରେ ବିଜୟ କରିଅଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପୃଥ୍ୱୀ

ମଧ୍ୟରେ ରଖିବାରୁ ପୃଥ୍ୱୀ ପୁଣି ଟଳମଳ ହେଲା । ଏହାକୁ ସ୍ଥିର କରିବା ପାଇଁ ରାମକୃଷ୍ଣ-ହରି ହରି ନାମ ଜାତ କଲେ । ଓଁକାର ଆଦ୍ୟ ମାତ୍ର ସୁଦର୍ଶନ, ବିନ୍ଦୁ ବ୍ରହ୍ମା ଏହି ରୂପରେ ଅଚ୍ୟୁତ ପ୍ରଣବ ରୂପରେ ବଖାଣ କଲେ । ଏହାପରେ ହରି ବେଦ ସୃଷ୍ଟି କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଏହା ଅନୁସାରେ ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନା କରିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଷୋଳ ନାମ, ବତିଶ ଅକ୍ଷର ରୂପକ ମହାମନ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତ କହିଦେଲେ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ହରେ ଅଷ୍ଟନାମରୁ ବୃକ୍ଷ ପର୍ବତ, ହରି ରାମ-ନାମରୁ କୀଟ, ହରି କୃଷ୍ଣନାମରୁ ଜଳକଲ୍ଲୋଳର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା । (୨ୟ ଅ:)

ଭଗବାନ ନାରାୟଣ ମହାଭାର ନାଶ କରିବା ପାଇଁ ସତ୍ୟାଦି ହରି ଯୁଗରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କଳିଯୁଗରେ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପରେ ନାରାୟଣ ଅବତାର ହେଲେ ଏବଂ ଅଧମ ଉଦ୍ଧାରଣ ନିମନ୍ତେ ମହାମନ୍ତ୍ର ସଂସାରରେ ଉତ୍ପତ୍ତି କଲେ ।

ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପେ ପୁଣି ହୋଇଲେ ପ୍ରକାଶ
କଳି ତମ ବିନାଶନେ ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରୀନିବାସ ।
ମହାମନ୍ତ୍ର ସଂସାରରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ଯେ କଲେ
ଅଧମ ଉଦ୍ଧାର କରି କୂଳେ ଲଗାଇଲେ । (୨ୟ ଅ:)

(୮) ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ :—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କେତେକ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଏପରି ଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ—ପଞ୍ଚବୀଜ—ହ୍ଲୀଁ ଶ୍ଲୀଁ କ୍ଲୀଁ ଧ୍ଲୀଁ ପ୍ଲୀଁ ।

ଏହି ପଞ୍ଚବୀଜରେ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, ମୁରଳୀ, ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ପୃଥ୍ୱୀ, ରମା, ସୁଦର୍ଶନ, ରସାନନ୍ଦ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ତନୁ, ଧର୍ମ, ସିଂହାସନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । କ୍ଲୀଁ ବୀଜହିଁ ଶୁଦ୍ଧଭକ୍ତିର ସୀମା; କିଶୋର ବୟସରେ ସେ କୃଷ୍ଣ ଜଗନ୍ନାଥ ।

କାମ ବୀଜର ସେ ଏକୁ ଆରେକ ମହିମା
କ୍ଲୀଁ ବୀଜ ବୋଲିଣ ଯେହୁ ଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତି ସୀମା ।
କିଶୋର ବୟସରେ କୃଷ୍ଣ ଜଗନ୍ନାଥ ସେହି
ରସାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପେ ସେ ଆପେ ଭାବଗ୍ରାହୀ । (୩ୟ ଅ:)

(୯) ମହାମନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ:—ମନ୍ତ୍ରରାଜର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ନୀଳାଚଳର ଜଗନ୍ନାଥ । ମହାମନ୍ତ୍ରରେ ଧ୍ୟାନଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ନୀଳାଚଳର ଜଗନ୍ନାଥ ।

ନୀଳାଚଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାମନ୍ତ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମ
ଧ୍ୟାନ ଆତ୍ମା ସେହି ମନ୍ତ୍ରରାଜରେ ଯେ ଚନ୍ଦ୍ର । (ଶୂନ୍ୟ ଅ:)

'ଗୋପୀଜନ ବଲ୍ଲଭାୟ ନମଃ'—ଏହି ଦଶାକ୍ଷରୀ ମନ୍ତ୍ରରାଜର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାକୁ ନୀଳାଚଳର ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଭେଦାଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ମନ୍ତ୍ରରାଜକୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ମହାମନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ରରାଜର ରୂପ ହେଉଛନ୍ତି ନୀଳାଚଳର ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ଆପେ ଜଗତ ଠାକୁର
ମନେ ନମସ୍କରି ମନ୍ତ୍ର କଲେ ଯେ ପ୍ରଚାର ।
ଜଗନ୍ନାଥ ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରା ସୁଦର୍ଶନ
ମହାମନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରରାଜ ରୂପ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ।
ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଯେଣ ସିଂହାସନ ପରେ
ବିଜୟେ କରିଣ ଛନ୍ତି ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ରୂପରେ । (ଶୂନ୍ୟ ଅ:)

ଏହି ରୂପକୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଚହିଁଥିଲେ ଏବଂ କଳାରେ କଳା ମିଶିଗଲା, ବାରି ହେଲା ନାହିଁ ।

ଚହିଁଲେ ଚୈତନ୍ୟ ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକର୍ତ୍ତା ହରି
କଳାରେ କଳା ମିଶିଲା ନୋହିଲା ଯେ ବାରି । (ଶୂନ୍ୟ ଅ:)

ମହାବସ୍ତୁ ବା ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ; ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅବତାର ବା କଳା ଅଂଶ । ଏହି କାରଣରୁ କଳାରେ କଳା ମିଶିଗଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ଆସିଥିଲେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ ହେଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ଲୀନ ହୋଇ ସଂସାରରୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଥିବା ପ୍ରବାଦକୁ ଏହା ସମର୍ଥନ କରୁଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ।

(୧୦) ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମ : ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ : ମହାମନ୍ତ୍ର:—

ଯେ ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମ ସେ ଏକାକ୍ଷରବ୍ରହ୍ମ ଓଁ ନାମ । ଏହା ମଧ୍ୟ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ରର ତତ୍ତ୍ୱ । ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଜ୍ୟୋତିମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଭୁଜ ଲମ୍ପଟରେ ମଗ୍ନ । ଏଠାରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ରୂପ ଜ୍ୟୋତିରୂପରେ ଦୃଶ୍ୟ ହେଉଛି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମୁରଲୀ ବଜାଉଛନ୍ତି । ଗୋପୀମାନେ ଗୀତ ଗାଇ ସେବା କରୁଛନ୍ତି । ରମା, ପ୍ରେମା, ଶ୍ୟାମଳା, ବିଶାଖା ଆଦି ସଖୀମାନେ ସେବାରେ ଅଛନ୍ତି । ମୁରଲୀର ସପ୍ତରନ୍ଧ୍ରରେ ସପ୍ତସ୍ୱର ବାହାରୁଛି । ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ମହାମନ୍ତ୍ର ଏହିଠାରୁ ଜାତ ହୋଇଛି । (ଅନ୍ୟ ଅ.)

ଏହି ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଏକାକ୍ଷର ସ୍ୱୟଂ ନିରଞ୍ଜନ । ସେ ହ-ରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ;ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ ବିଜେ ହୋଇଛନ୍ତି । 'ହରେ' ପଦରେ 'ହ' ଜଗନ୍ନାଥ ବା କୃଷ୍ଣ, 'ର' ରାଧା; ଦୁହେଁ ନିତ୍ୟରେ ଏକାଙ୍ଗ ହୋଇ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । ପୁଣି 'ହ'କାର ରାଧା, 'ର'କାର କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । (ଅନ୍ୟ ଅ.)

ନିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାରେ ଗୋପୀମାନେ ନିତ୍ୟ ସେବକାରୂପେ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ସେବାରେ ଅଛନ୍ତି । ଗୋପୀମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ ଅତୁଳନୀୟ ଓ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଥିବାରୁ 'ଗୋପୀଜନବଲ୍ଲଭାୟ' ମନ୍ତ୍ରରେ 'ଗୋପୀ' ନାମ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏହି ଗୋପୀ ନାମର ମହିମା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କୀର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମନ୍ତ୍ରର ବୀଜ ରମା ଯେ, ଗୋପୀ ସେ; ରମା ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ ଗୋପୀ । ଗୋପୀ ହେଉଛି ଜଗତର ଯାବତୀୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସାରଦ୍ରବ୍ୟ । ଗୋପୀ, ରୁକ୍ମଣୀ, ରମା, ପ୍ରେମା, ସାବିତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ନାମକୁ ଠାବକରି ଶ୍ରୀହରି ସେଥିଭିତରୁ ଗୋପୀ ନାମକୁ ବାଛିଲେ; ପୁଣି, ସବୁ ନାମକୁ ଏକଠିକରି ଏହି ନାମ ସହିତ ତୁଳିବାରୁ 'ଗୋପୀ' ନାମର କଣିକାକୁ ମଧ୍ୟ ସମାନ ହେଲେନାହିଁ । ତେଣୁ ଗୋପୀ ନାମ ସାରହେଲା ।

ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ଚାରିବେଦ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବେଶ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଠାକୁ ଯିବାକୁ ଗାୟତ୍ରୀ ପାବଚ୍ଛି; ଗାୟତ୍ରୀ ଗାଵ ରୂପରେ ସେ ଦ୍ୱାରକୁ ଆବୋରି ରହିଛନ୍ତି । କାଳାନଳ ଜ୍ୟୋତି ଶରୀରେ ଏହି ବେଦମାତା ଗାୟତ୍ରୀ ପଥକୁ ନିରୋଧ କରୁଛନ୍ତି / ଏହି ଗାୟତ୍ରୀଙ୍କ କୃପା ହେଲେ ପ୍ରଣବ ବା 'ଓଁ'କାର ପ୍ରବେଶ ମିଳେ; ଅଜ୍ଞାନତା ରୂପକ ଅନ୍ଧକାର ଲୋପ ହୁଏ । ଅତଏବ ଅଜପା

ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରକୁ ଜପିବା ଆବଶ୍ୟକ । କବି ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରକୁ ବେଦମାତା ଗାତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗରେ ଭେଦାଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । 'ଓଁ'କାର ରୂପୀ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଭଜନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । (ଗୀତ୍ର ଅ.)

(୧୧) ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ : ପିଣ୍ଡରେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିତ୍ୟଲୀଳା:—ଯେଉଁ ସମୟରେ ଜଳ ସ୍ଥଳ ନଥିଲ ସେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମ ବା ନିତ୍ୟଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପିଣ୍ଡକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ରାଧା ନାମ ଶ୍ରବଣରେ ଶୁଣିବାରୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରୀତି ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା ଏବଂ ଉଭୟେ ରତିରସରେ ମଜ୍ଜିବାରୁ ବିନ୍ଦୁ ଝଡ଼ିଗଲା । ରଜ ଓ ବୀଜ ମିଶି ଏକଜ ହେଲେ ଏବଂ ଏଥିରୁ ଅଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହି ଅଣ୍ଡ ଦିନ, ମାସ ଅନୁସାରେ କ୍ରମେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ଶରୀର ରୂପ ଧାରଣ କଲା । ଏଥିରେ ଜ୍ଞାନ, ଅଜ୍ଞାନ, ବାଲ, ଯୁବା, ବୃଦ୍ଧର ଦଶା ପ୍ରଭୃତି ରହିଲା ।

ଜୀବ ଦେହ ବା ପିଣ୍ଡକୁ ପାଇ ସଂସାର ମାୟାରେ ମଜ୍ଜିରହେ ।

ଏହି ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଅବସ୍ଥିତି । ବେନି ବାହୁ, ହୃଦୟ, ନାଭି, ଉଦର, ପୃଷ୍ଠ, କଟି—ଏହି ସାତ ସ୍ଥାନ ସପ୍ତତଳ (ତଳ, ଅତଳ, ସୁତଳାଦି) ବିଶିଷ୍ଟ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁର । ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ, ପାତାଳ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାତପୁର । ଏପରି ଏକୋଇଶପୁର ଏହି ଦେହ ଭିତରେ ଅଛି । ତାଳୁକା ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥାନ ।

(୧୨) ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ବା ନିତ୍ୟରାସ ମଣ୍ଡଳ:—କବି ଏପରି ଭାବରେ ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସର (ବା ସମାନ) କରିଛନ୍ତି ।

ଏକୋଇଶପୁର ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଯେ ସରି
ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳର ମଧ୍ୟେ ବିଜେ ନରହରି । (ଗୀତ୍ର ଅ.)

ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମର ସପ୍ତମାତ୍ରା ଯେ, ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମର ସପ୍ତପାଖୁଡ଼ା ସେ । ଏହା ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସେହି ପଦ୍ମ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ନେତ୍ରପଦ୍ମ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହି ପଦ୍ମ ଭିତରେ ହିଁ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ନିତ୍ୟ-ରାସ ଲୀଳା ଲାଗିଛି । ଦ୍ୱାଦଶ ପବନ, ଷୋଡ଼ଶ ଗୋପୀ ଏହି ରାସମଣ୍ଡଳକୁ ବେଢ଼ି ନୃତ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । କବି 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମନ୍ତ୍ରର ଏ, ଆଁ, ର-କାରକୁ କାଳିନ୍ଦୀ, ଯମୁନା, ବଳରାମ, ବଂଶୀବଟର ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ଉପରେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି । ଏହି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସୁର, ମୁନି, ଋଷି ପ୍ରଭୃତି ଧ୍ୟାନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହିଠାକୁ ଆଗମ, ନିଗମ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ, ଆସନ, କୀଳକ, ମନ୍ତ୍ର, ନ୍ୟାସ, ଛନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରବେଶ ନାହିଁ; ମହାଶୂନ୍ୟର ଦ୍ୱାର ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବନ୍ଦ । ସାଧକମାନେ ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଭଜନ କରନ୍ତି, କେହି ଅପ୍ରମାଣ ନୁହନ୍ତି, ସମସ୍ତେ ଫଳଲାଭ କରନ୍ତି ।

ସର୍ବେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଯେ କରଆନ୍ତି ଧ୍ୟାନ
ସର୍ବ ମୂଳମନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଗମ ନିଗମ ।
ଆସନ କୀଳକ ମନ୍ତ୍ର ନ୍ୟାସାଦି ଯେ ଛନ୍ଦ
ଏମାନେ ସେଠାରେ ନାହିଁ ଶୂନ୍ୟେ ଅଛି ବନ୍ଦ ।
ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ତାକୁ ଭଜନେ ଇଚ୍ଛନ୍ତି
ଅପ୍ରମାଣ ନୋହେ ସବୁ ଘଟଣା ହୁଅନ୍ତି । (୩ୟ ଅ:)

ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମ ଭିତରେ ନିତ୍ୟ-ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରାସଲୀଳା ଲାଗି ରହିଛି । ପ୍ରଭୁ ଦୁଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ଦମନ କରିବା ପାଇଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । କଂସାଦି ଅସୁରମାନଙ୍କୁ ମାରିବା ପାଇଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣରୂପେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସୁଷୁମ୍ନାର ଚକ୍ର ଉପରେ ଅନେକ ଅନ୍ତରରେ ନିତ୍ୟ-ରାସମଣ୍ଡଳ । ଏହାର ଭୂମିର ଆୟତନ ଚୌରାଶି ସହସ୍ର କୋଶ । ଏଠାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି; ଦେଖାଯାଉନାହାନ୍ତି । ଏ ଲୀଳା ଅନାଦି କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲାଗି ରହିଛି, ରହିଥିବ । କୋଟି ଯୁଗ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅବସାନ ହେବନାହିଁ ।

ସୁଷୁମ୍ନାର ଚକ୍ର ପରେ ଅନେକ ଅନ୍ତରେ
ଅଛନ୍ତି ରାହାସେ ମଣ୍ଡି ଅନାମ ଅକ୍ଷରେ ।
ଚୌରାଶି ସହସ୍ର କୋଶ ଭୂମି ଆୟତନ
ସେ ଭୂମିରେ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି ବେନି ଜନ ।
ଗୋପିକାମଣ୍ଡଳ ପରେ ତ୍ରିଭଙ୍ଗୀ ଛନ୍ଦରେ
ଦିଶନ୍ତି ଯେ ନ ଦିଶନ୍ତି ଭୁଜ ବନ୍ଧନରେ ।
କୋଟି ଯୁଗ ଗଲେ ତାଙ୍କ ନ ଟଳଇ ଲୀଳା
ନୟନେ ନୟନ ମିଶି ଭୁଜେ ଭୁଜ ଗଲା । (୪ର୍ଥ ଅ:)

ମଣ୍ଡିତ ବୃନ୍ଦାବନର ରାଧା, ଗୋପୀ, ଗୋପବାଳକମାନଙ୍କୁ ଧରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କରୁଥିବା ଭୂମିର ଆୟତନ ଚୌରାଶି କୋଶ। ଏକାକ୍ଷର ଓଁ ଅଷ୍ଟଦଳ ଉପରେ କଦମ୍ବ ମୂଳରେ କୃଷ୍ଣ ବିଜେ କରିଥାନ୍ତି। ବିରହିଣୀ ରାଧାଙ୍କ ଅଷ୍ଟନାୟିକା ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତ।

ଯେତେ ଲୀଳା କଲେ ଏକାକ୍ଷର ଅଷ୍ଟଦଳେ
ବିଜୟେ କରିଣ ଥାନ୍ତି କଦମ୍ବର ତଳେ।
ଯମୁନା ପୁଳିନ ବନ କାଳିନ୍ଦୀର ହ୍ରଦ
ଅଷ୍ଟଦଳ ମଧ୍ୟେ ଦେଖ କଦମ୍ବର ମଧ୍ୟ।
ହକାର ପାଖୁଡ଼ା ଏହି ବିରହିଣୀ ସ୍ଥାନ
ଏହି ଦଳେ ବ୍ୟୋମାସୁରକି ନିଧନ। ଇତ୍ୟାଦି। (୪ର୍ଥ ଅ:)

ସପ୍ତପଞ୍ଚାତ୍ମକ ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣି ଅଣାକ୍ଷର ଭଜନ କଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ସୁନିଶ୍ଚିତ। ଏହି ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ବୈଷ୍ଣବ। ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ନ ଜାଣି ମାଳା ଜପିଲେ ଫଳଲାଭ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ନିଶ୍ଚଳା ଭକ୍ତିରେ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ସୁନିଶ୍ଚିତ। ଏହାକୁ କବି ଏପରିଭାବରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି।

ପଞ୍ଚଭୂତ, ପଞ୍ଚବାୟୁ, ପଞ୍ଚଆତ୍ମା, ମନ
ପଞ୍ଚବୀଜ, ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ, ପଞ୍ଚମାତ୍ରା ପୁଣ।

ଏହି ସପ୍ତମାତ୍ରାକୁ ଚିହ୍ନି ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଜପ କଲେ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ। ବିଶ୍ୱାସ ହିଁ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତିର ମୂଳ।

ଏ ତତ୍ତ୍ୱ ଚିହ୍ନିଲେ ସିନା ଭଜନ ସୁଫଳ
ଏ ଭେଦ ନଜାଣି ଗଲେ ଲମ୍ବାନ୍ତି ଯେ ମାଳ।
ବିପତ୍ତିରେ ମନ ଥୋଇ ମୁଖେ ବୋଲେ ହରି
ଏମନ୍ତ ଭଜନମାଳା ଭଜେ ସଙ୍ଖ୍ୟା କରି।
ଏମନ୍ତ ଭଜନେ କୃଷ୍ଣ ନୁହନ୍ତି ଯେ ବଶ୍ୟ
ଯେବେ ଅନ୍ତର୍ଗତେ ତାର ନାହିଁ ଯେ ବିଶ୍ୱାସ।
ପୁଣି, ଲୟସୂତ୍ର ଧରିଣ ଯେ ନିଶ୍ଚଳ ଆସନେ
ବସିଣ ଜପିବ ମନ୍ତ୍ର ପଞ୍ଚଆତ୍ମା ଧ୍ୟାନେ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣେ ଚିତ୍ତ ନିବେଶିବ ଯେଣୁ
ମନର ନିଷ୍ଠସ୍ଥ ଭକ୍ତି ପ୍ରକାଶିବ ତେଣୁ । (୪ର୍ଥ ଅ.)

(୧୩) ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ : ଘଟରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ:—ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସର୍ବଘଟରେ ଅଛନ୍ତି । ସେ ବିବିଧ ମାୟାମୋହ-ବନ୍ଧନରେ ରହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏଥିରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ମଧ୍ୟ ରହୁଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଘଟରେ ଥିବାବେଳେ ତାଙ୍କ ଦେହ-ଦୁର୍ଗ ଭିତରେ ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, କାମ, କ୍ରୋଧ, ମୋହ ପ୍ରଭୃତି ଜଗି ରହିଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ରାଜ୍ୟ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ଏ ସବୁଠାରୁ ଅଲଗା ରହି ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟ ଉପରେ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରହରୀମାନେ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହି ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ହିଁ ନିରାକାର । ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ଅକ୍ଷର (ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ମହାମନ୍ତ୍ର) ଭଜନକରି ନିରାକାରଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନକଲେ ପରମ ଗତି ଲାଭ ହୁଏ । ଶରୀରରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଜୀବାତ୍ମା ରୂପେ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି ।

ମନୁଷ୍ୟର ନାସିକା ଦ୍ୱାରରେ ବାରଅଙ୍ଗୁଳି ପ୍ରମାଣେ ହଂସ ଗମନ କରେ । ଏହି ହଂସ ବା ବାୟୁ ଅଣଆକାର ରୂପ ଧରେ । ନିରାକାର ପୁରୁଷଙ୍କର ଶ୍ରୁଘ୍ନା ଚକ୍ଷୁ ଦ୍ୱାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ଅଲେଖ ରୂପ । ଏହି ନିରାକାର ଅଲେଖରୂପ ସମଗ୍ର ଜଗତକୁ ଦେଖୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ମୂଢ଼ ଅଜ୍ଞାନୀମାନେ ଦେଖି ପାରୁନାହାନ୍ତି ।

ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଶୂନ୍ୟ । ଜଗତ ଶୂନ୍ୟ ଉପରେ ଉଦୟ । ମନୁଷ୍ୟର ପିଣ୍ଡରୁ ଜୀବାତ୍ମା ଗଲେ ସେ ପରମାତ୍ମାରେ ମିଶିଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟକୁ ଗମନ କରେ, ଏହାହିଁ ଏହାର ଭାବ । ଯୋଗବଳରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷଙ୍କୁ ପାଇବାର ଉପାୟ ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହିଛନ୍ତି ।

ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ କର ଯୋଡ଼ି କର ଭ୍ରୂ ଲୟେ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖେ କରି କର ଭ୍ରୂ ଲୟେ ।
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖ କରି ଚିତ୍ତାକୁ ଧ୍ୟାୟି, ତ୍ରିକୂଟ ସନ୍ଧି ଅଲେଖକୁ ଚାହିଁ ।
ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର କଣ୍ଠଚକ୍ରରେ, ବୋଲିବାକୁ ସ୍ୱର ଅର୍ଦ୍ଧମୁଖରେ ।

ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ଅକ୍ଷର ଉଚ୍ଚାର କର, ନୟନ ନଟଙ୍କୁ ଚିତ୍ତା ଚହର ।
ଯେସନଟରେ ବାବୁ ବୋଇତ କାକ, ନଟଲେ ନଗୃଲେ ଭଲ ମାତ୍ରକ ।
(୭ମ ଅ.)

ଏହିପରି ଧ୍ୟାନକଲେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାରୂପେ ବିରାଜିତ ହୋଇଥିବା ନିରାକାର ଦୃଶ୍ୟ ହେବେ । ଏ ସହଜ (ପବନ) ସାଧନର ଏକ ପନ୍ଥା । ଏହି ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ହେଲେ 'ଦିବ୍ୟପୁରୁଷ' ସାଧକର ଅଙ୍ଗରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବେ ।

ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି କେତୋଟି ପଦ ଉପାଦେୟ—

ଭଲ ପଚାରିଲୁ ଗୁପତ ସନ୍ଧି,
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟ ପରେ ବନ୍ଦୀ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଉଦାସରେ ରହେ,
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସବୁ ମାୟା ବହେ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଦୟାଳୁ ଅଟଇ,
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସର୍ବ ଘଟରେ ରହି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ କରେ ନଟଘଟ,
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଜାଣେ ଛନ୍ଦ କୂଟ ।
X X X
ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଧରି,
ଦଣ୍ଡୁଥାଇ ରାଜା ହୋଇଣ ହରି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଆପେ ଦଣ୍ଡିହୋଏ,
ସର୍ବ ଦୋଷ ବାଧା ନ ଯାଇ କ୍ଷଏ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷକୁ କେତେ ଭଗାରି,
ମାରନ୍ତେ ଇଚ୍ଛା ଅଟଇ ତାହାରି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ବେଢ଼ିଛି ବେଢ଼ାରେ,
ଶତ ଶାନ୍ତ ଦୟା କ୍ଷମା ପାଶରେ ।
ଏକ ଦଶ ଇନ୍ଦ୍ର ବେଢ଼ି ଅଛନ୍ତ,
କାମ କ୍ରୋଧ ମୋହ ଦ୍ୱାର ଜଗନ୍ତ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଦଳାଇ ଗଡ଼ନାୟକ,
ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି ପଞ୍ଚ ମନ ତ ।
ଷଡ଼ ଚକ୍ରରେ ପଞ୍ଚାଶ ଅକ୍ଷର,
ବାସ୍ତର ନାଡ଼ୀ ଯେ ଗଡ଼ ପାଶର ।
ଗଡ଼ ଗୁରପାଶେ ଏମାନେ ଦ୍ୱାସ୍ଥ,
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷକୁ ଆନ୍ତି ଆବୋରି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷର ଏତେକ ତେଜ,
ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଭୋଗ୍ୟ କରଇ ରାଜ୍ୟ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଅଲଗେ ରହି,
ଲୀଳା କରୁଛି ଶୂନ୍ୟ ପରେ ରହି ।
ନ ଛୁଅନ୍ତି ତାକୁ ପଚିଶ ଜନ,
ଅଲଗେ ରହି କରେ ଭିନ୍ନାଭିନ୍ନ ।
ଶୂନ୍ୟ ପରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ରହେ,
ଶୂନ୍ୟ ଭଜନ ନିରାକାର ଧାୟେ । × ×
ଏ ଦେହକୁ ବାରୁ ପରତେ ନ ଯା,
ନିରାକାର ଭଜି ପରତେ ଯା ଯା । (୭ମ ଅ:)

ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମା ସମ୍ପର୍କରେ ବେଦାନ୍ତସମ୍ମତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କରିଛନ୍ତି । ['ମାରତେ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାର ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ଦେଖାଯାଏ । କବି ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍ତର ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ବେଳେ ଏହା ଲେଖିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଏ କବି, କି ନକଲି କବି, ବା ପ୍ରକ୍ଷେପକର୍ତ୍ତା ଏପରି ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା କହିହେଉନାହିଁ ।]

(୧୪) ଗୋପଲୀଳା ଦ୍ୱାରକାଲୀଳା ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ : ନିତ୍ୟରସ ପ୍ରସଙ୍ଗ:–ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରକାଲୀଳା ଅପେକ୍ଷା ଗୋପଲୀଳା ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହା କବି (୧ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ) ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱାରକାର ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗରୁଡ଼ ପିଠିରେ ବସାଇ ନିତ୍ୟବୈକୁଣ୍ଠଧାମର ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟ-କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନିତ୍ୟଲୀଳା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ନେଇଯାଇଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରାଧା ଓ ଗୋପୀଙ୍କ ଭକ୍ତି ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀମାନଙ୍କ ଭକ୍ତିଠାରୁ ବଡ଼ ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ରାଜସିକ ସେବାରେ ଦ୍ୱାରକାର ଅଷ୍ଟମହିଷୀମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମନକୁ

ହରଣ କରୁଥିଲେ; ଏମାନେ ପୁଣି କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିବାହିତା ପତ୍ନୀ । ଏହି ପ୍ରେମ ସ୍ୱକୀୟା ଓ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟୀ । ଗୋପୀ ଓ ରାଧାଙ୍କ ପ୍ରେମ ପରକୀୟା; ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧ-ଭକ୍ତି । ପରକୀୟାଭକ୍ତି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଭକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଏହାହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ ।

ଏଥିରେ ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନ ଓ ଅମାନୀକୁ ମାନ ଦେବା ବିଷୟର ଅବତାରଣା ହୋଇଛି । ଗୋପୀମାନେ ଅଧମ ଗଉଡ଼ୁଣୀ, ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀମାନେ ରାଜରାଣୀ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଜା, ଉଚ୍ଚକୁଳ ସମ୍ଭୂତା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏହି 'ଅଧମ' ଜାତୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମକୁ ଉଚ୍ଚକୁଳସମ୍ଭୂତା ସ୍ୱ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରେମ ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋପୀମାନେ ଅଷ୍ଟମହିଷୀମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ, ଏଥିରେ କବି ପୂର୍ବ ବୈଷ୍ଣବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପନ୍ଥା ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ମଥୁରାରେ ଅଷ୍ଟମହିଷୀ ରୁକ୍ମଣୀ-ସତ୍ୟଭାମାଦି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସେବାରେ ତ୍ରୁଟି କରୁନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ଦେଖାଯାଉ ନଥିଲା । ସେ ବେଳେବେଳେ ଉଦାସ ଦେଖାଯାଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଦିନୁଦିନ କ୍ଷୀଣ ଦେଖାଗଲା । ଏହାର କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଲେ ଯେ ଗୋପ-ପୁରର ଗୋପକନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଆସିବା ଦିନଠାରୁ ତାଙ୍କର ରାସଲୀଳା ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ସେଠାରେ ସେ କ୍ଷଣେ ସୁଦ୍ଧା ବିରତି ନରହି ରାଧାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ରାସକ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିଲେ । ନବଧା ଭକ୍ତିରେ ଗୋପୀମାନେ ତାଙ୍କର ସେବା କରୁଥିଲେ । ମଥୁରାରେ ତାଙ୍କୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ ସେବା ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ମନ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ରାଧାଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଶୋଭା ଓ ମହିମା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ । ନିତ୍ୟ-ଗୋଲକରେ ନିତ୍ୟରାଧାଙ୍କ ସହିତ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ଅପୂର୍ବ ବୋଲି କହି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନବଧାଭକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ କଲେ ।

ତୁମ୍ଭେ ରାଜସିକ ଯିନା କିବା ଭକ୍ତି ଜାଣ,
ନବଧା ଭକ୍ତିରେ ମଗ୍ନ ଗୋପକନ୍ୟାଗଣ । (୯ମ ଅଃ)

ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀଙ୍କର କୌତୂହଳ ଜନ୍ମିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଯୋଗାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀ, ତୁଳସୀ ଓ କେତେଜଣ ସଖାଙ୍କୁ ଧରି ଗରୁଡ଼ ପିଠିରେ ବସି ଗୋଲକଧାମକୁ ଉଡ଼ିଗଲେ । ଶତେ ଯୁଗ ପଥ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପରେ ଗୋଲକ ଧାମର ଚାରିଯୁଗ ଦୂରରେ ପ୍ରେମ-ସିନ୍ଧୁ

ସ୍ଥାନ ଦେଖିଲେ । ଏଠାରେ "କୋଟିସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣ ଜିଣି ତେଜସ୍ୱିନୀ" କନ୍ୟା-ମାନେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସେବା କରୁଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଚତୁର୍ଭୁଜ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା । ବୃନ୍ଦାବନର ଦ୍ୱିଭୁଜ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳାଠାରୁ ଏ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏଠାରେ ମାନବ-କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦ୍ୱାର ପରେ ଷଡ଼ଭୁଜ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଲୀଳା ଦେଖିଲେ । ତୃତୀୟ ଦ୍ୱାରରେ ମଧ୍ୟ ଏହାଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଲୀଳା ଦେଖିଲେ । ଏଠାରେ ଏକ ପୁରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସତ୍ୟଭାମାଙ୍କ ସହିତ ଲୀଳା କରୁଥିବା ଦେଖି ନିଜେ ମାନବୀ ସତ୍ୟଭାମା ମୂର୍ଚ୍ଛା ଗଲେ । ଚତୁର୍ଥ ଦ୍ୱାର ନିକଟ ହେବାରୁ ରାଧା-ଲୀଳାସ୍ଥଳ ଦୂରରୁ ଦର୍ଶନ କରିବାମାତ୍ରେ ମାନବୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ସମସ୍ତେ ମୂର୍ଚ୍ଛା ହୋଇଗଲେ । ପ୍ରଥମେ କୃଷ୍ଣ ଚେତା ପାଇ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଚେତା କଲେ । ଅଷ୍ଟପାଟମହିଷୀଙ୍କ ସହିତ ତୁଳସୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ସତ୍ୟଭାମା ଫେରିଯିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରି କହିଲେ । ଅଷ୍ଟପଟ୍ଟମହିଷୀମାନେ ଏହି ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ଦେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରକୃତରେ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ଏହା ଦେଖାଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେମାନଙ୍କର ଗର୍ବ ଗଞ୍ଜନ କରିବା ପାଇଁ ଏଭଳି ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । କୃଷ୍ଣ ସଂସାରମୟ ସମଗ୍ର ଜଗତକୁ ବ୍ୟାପି ରହିଛନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି, ରାଜସିକ ଭକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଗୋପୀଙ୍କ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବଡ଼ ।

ସତ୍ୟଭାମା କହୁଛନ୍ତି—

ଆମ୍ଭେ କି ଭଜନ ସଖୀ ଗୋପୀମଣ୍ଡଳକୁ
ପ୍ରେମ ରାଧା ଦେଖି ପ୍ରାଣ ଅଜ୍ଞାନ ଭାବକୁ ।
ସଦାକାଳେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଗରବ ଗଞ୍ଜନ
ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଗଞ୍ଜିଲେ ପ୍ରଭୁ କେମନ୍ତ ଭାବେଣ ।
ଏଥେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଆଗେ କାହିଁ ଥିଲେ ପୁଣ
ଗୃହିଁଦେଲେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ସଂସାର ଯାକେଣ ।

ତୁଳନାରେ ରାଜସିକ ଭକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ରାଧାଭକ୍ତି ଗରୁ ହେଲା

ମନ ନିକିତିରେ ତୁଳି କରିବା ନା ସରୁ
ତୁଳନ୍ତେ ସମାନ ନୋହେ ଭାରେ ହେଲେ ଗରୁ ।
ଜାଣିଲେ ଏ ରାଜସିକ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀ
ରାଜସିକ ଭକତିକୁ ରାଧାଭକ୍ତି ବେଶି । (୯ମ ଅ.)

ଏହି ପାଟବଂଶୀମାନଙ୍କ ଭକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ତୁଳସୀଙ୍କ ଭକ୍ତି ଗରୁ ଥିବା କବି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେ ନିଜେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା (ସୁଦାମ) ଥିବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟରାସ ଦେଖିବାକୁ ଭାଜନ ହେଲେ । ଗରୁଡ଼ ଅଷ୍ଟସଖୀଙ୍କ ଦ୍ୱାର ପାଖରେ ଜଗି ରହିଲେ । ମାନବୀକୃଷ୍ଣ ତୁଳସୀ ଓ ସୁଦାମଙ୍କୁ ଧରି ନିତ୍ୟରାସ ସ୍ଥଳରେ ନିତ୍ୟରାଧାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ । ଏଠାରେ ସୁଦାମଙ୍କୁ ଦେଖି ଦ୍ୱାରପାଳିକା ବୃନ୍ଦମାତା ତାଙ୍କୁ ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ଅକ୍ଷର ଉପଦେଶ ଦେଲେ ଏବଂ "ଅଂହି ଅହିକ ଓଁ" ମନ୍ତ୍ର ଜପିବାକୁ କହିଲେ । ଏଠାରୁ ସମସ୍ତେ ବାହୁଡ଼ି ଆସିଲେ ।

ଏହି ଚରିତଟି ଭାଗବତରେ ନାହିଁ; ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତପୁରାଣରେ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସ 'ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ' ରଚନା କରିଥିଲେ । ନିତ୍ୟରାସର ବିବରଣ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ରସବିନୋଦ'ରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଷ୍ଣବକବିମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ନୀଳାଚଳକୁ ନିତ୍ୟଗୋଲକ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମିଳିତ ତନୁ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ନୀଳାଚଳ ଧାମର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ବହୁ ଶିଷ୍ୟ ନୀଳାଚଳ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ତୀର୍ଥକୁ ଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାରଣା ଯୋଗୁଁ ବହୁ ବର୍ଷ ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶେଷକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ତୀର୍ଥକୁ ଗମନ କରି ନଥିବା ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ'ରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ବୃନ୍ଦାବନ ମାନବୀ ଦ୍ୱିଭୁଜ କୃଷ୍ଣ-ରାଧାଙ୍କ ଲୀଳା ସ୍ଥାନ; କିନ୍ତୁ ନୀଳାଚଳ ନିତ୍ୟରାଧା-ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳାସ୍ଥଳ ଥିବା ଏମାନେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଧ୍ୟାନ ଧାରଣା ସହିତ ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଓ ମହାମନ୍ତ୍ର ଜପ କଲେ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ନିରାକାରରୂପୀ ନୀଳାଚଳାଧିପତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସୁନିଶ୍ଚିତ, ଏହା ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି ।

ନିତ୍ୟଗୋଲକର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି ଏପରି ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି—

ପ୍ରବେଶିଣ ଏକ ଯୁଣ ଛଡ଼ା ଅଛୁ ତହିଁ
ରହାସେ ନିମଗ୍ନେ ପ୍ରେମ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯହିଁ ।

ଶତେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟେ ସେଠାରେ ହୋଇଅଛୁ
ଦିବା ନିଶି ନାହିଁ ତହିଁ ବାରିବାକୁ କଛୁ ।
ମୁରଲି ଅଧରେ ଧରି ଅଛନ୍ତି ହସ୍ତରେ
ଶ୍ୱେତ ପୀତ ଲୋହିତ କୁଙ୍କୁମ କଳାପରେ ।
ଅଷ୍ଟ ସଖୀ ଗ୍ରିରି ପାଶେ ବେଢ଼ିଣ ଅଛନ୍ତି
ଷୋଳସହସ୍ର ଗୋପକନ୍ୟା ରାହାସ ଦେଖନ୍ତି ।
ତାଳ ମାନ ଗାୟନ କରନ୍ତି କନ୍ୟାମାନେ
ରାହାସେ ନିମଗ୍ନ ଛନ୍ତି ଗୋପକନ୍ୟାଗଣେ ।
ଦିବା ନିଶି ନାହିଁ ତହିଁ ବଜେ ନାରାୟଣ
ସଦାନନ୍ଦ ରୂପ ତହିଁ ବିଜୟେଟି ପୁଣ । (୯ମ ଅ.)

ଏହି ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ହିଁ ସତ୍ ଚିତ୍ ଆନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ । ଏହି ନିତ୍ୟ-ଲୀଳାସ୍ଥଳ ଦୁଇ ଚକ୍ଷୁ ମଧରେ ରହିଥିବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମହର୍ଷୀମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଉଛନ୍ତି ।

ଶୁଣିଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ହସିଣ କହନ୍ତି
ବେନି ଚକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟେ ରାଧା ବାସ କରଛନ୍ତି ।
ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ କୀଟ ପତଙ୍ଗ ସହିତେ
ପୂରିଛନ୍ତି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ସବୁଙ୍କର ନେତେ । (୯ମ ଅ.)

(୧୬) ଦ୍ୱାରକାରେ ଯଦୁବଂଶ ଧ୍ୱଂସ ପରେ ନୀଳାଚଳରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖାସହ ଆବିର୍ଭାବ:—ଦ୍ୱାରକାରେ ଯଦୁବଂଶ ଧ୍ୱଂସର ଅଳକ୍ଷଣ ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ବଂଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଯଦୁବଂଶର ଲୋକଙ୍କୁ କଳିରେ ନୀଳାଚଳ ଧାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ (୨୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ) ଲେଖିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ନିଜେ ଦାରୁରୂପରେ ନୀଳାଚଳରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହେବେ, ଏହା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ମୁହିଁ ଆଗେ ଯାଇ କଳି ଯୁଗେ ରହି ଦାରୁ ରୂପେ ପୂଜା ହେବ
କୈବଲ୍ୟ ପସରା ନିରନ୍ତରେ ଜୁରି କରି ଭୋଗ ବିଳସିବ ।
(୨୩ଶ ଅ.)

ସଂକ୍ଷେପରେ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ :—ନାମ ପିଣ୍ଡର କାରଣ । ଏହାକୁ ଭଜିଲେ ଗତିମୁକ୍ତି ମିଳେ । ନାମ ଯୋଗୁଁ କାୟାର ଅବସ୍ଥିତି । ନାମ ଗଲେ ରୂପକୁ କେହି ଛୁଇଁବେ ନାହିଁ । କର୍ଣ୍ଣଗୁରୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ପିଣ୍ଡକୁ କାରଣ କରେ । ଜ୍ଞାନଗୁରୁ ଜୀବକୁ ମାୟାମୋହରୁ ତ୍ରାଣ କରେ । ଗୁରୁ ଯେଉଁ ମହାମନ୍ତ୍ର ଦୀକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି ତାହା ନୀଳାଚଳର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି (ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ସୁଦର୍ଶନ) ଭିତରେ ଭେଦାଇ ହୋଇ ରହିଛି । 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ରରେ ନୀଳାଚଳର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପଞ୍ଚଭୂତ, ପଞ୍ଚଆତ୍ମା, ପଞ୍ଚବୀଜ ପ୍ରଭୃତି ସପ୍ତବୀଜାତ୍ମକ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ଆତ୍ମାକୁ ଚହ୍ନିଲେ ସୁଗତି ନିଶ୍ଚୟ; ଆଉ କୌଣସି ତୀର୍ଥବ୍ରତର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଯୋଗ ସାଧନାରେ ପରମଗତି ଲାଭ ହେବ । ଅଣାକାର ଭଜନ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭଜନ କିଛି ନାହିଁ । ମହାମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉଆଣ ତତ୍ତ୍ୱ ରହିଅଛି । ହରି ନିଜ ନାଭିରୁ କମଳ ଜାତ କଲେ; ଏହି କମଳରୁ ବ୍ରହ୍ମା ଜାତ ହେଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ସୃଷ୍ଟି ଉଆଣ କଲେ । ସୃଷ୍ଟି ପରେ ହରି ନିଜେ ଶୂନ୍ୟ ଅଣାକାର ରୂପରେ ଜନ୍ମହେଲେ । ପରେ ପୁଣି ବହୁ ଅବତାର ହୋଇ କଳିରେ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପରେ ହରି ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଚୈତନ୍ୟ କଳିର ତମ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ'— ଏହି ମହାମନ୍ତ୍ର (ଷୋଳ ନାମ—ବତିଶ ଅକ୍ଷର) ସଂସାରରେ ପ୍ରଚାର କଲେ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗରେ ଅଜନା ଅଜପା ମନ୍ତ୍ର—ପର-ରଜ-ଶଶ-ବଦ । ଏହାଙ୍କ ଅର୍ଥ—(ପର-ଚକ୍ଷୁ; ରଜ-ନାସା; ଶଶ-ମୁଖ; ବଦ-କର୍ଣ୍ଣ) । ଏମନ୍ତ୍ରକୁ ଜପକଲେ ନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ହେବ । ପ୍ରଣବ, ଗାୟତ୍ରୀ, ମନ୍ତ୍ରରାଜ ପ୍ରଭୃତି ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜେ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ନିରାକାର ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ଏହା ଜାଣି ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗରେ ବସି ଅଜପା ଜପିଲେ ଏ ଭବଦୁଃଖରୁ ଜୀବ ତ୍ରାହି ପାଇବ ।

ପୁରୁଷାତତ୍ତ୍ୱ, ଆହାର ନିୟମ, ଯୋଗ ସାଧନାର ନିୟମ, ସପ୍ତପଞ୍ଚାତ୍ମିକା ତତ୍ତ୍ୱ, ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ରାସ ତତ୍ତ୍ୱ, ଚୈତନ୍ୟ ଅବତାର, ପଞ୍ଚସଖା ଆବିର୍ଭାବ, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ସାଧକ-ମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରମ ପରିଚୟ, କଳିଯୁଗର ଲକ୍ଷଣ, ନାମବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ

ବିଶଦଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଶୂନ୍ୟଭଜନ ବା ନିରାକାର ଭଜନର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ:—ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର ଓ ମନ୍ତ୍ରଭେଦର ଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁ ପରିମାଣରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଠାର ବା ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରି ବକ୍ତବ୍ୟର ସାରାଂଶକୁ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଠାରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଲେଖା ଭିତରେ ହିଁ ଅଛି । ଏଭଳି ଠାର ମନେ ରଖିବା ପାଇଁ ସୁବିଧା ହେଉଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଯୋଗ-ସାଧନପ୍ରିୟ ଲୋକମାନେ ଏହି ଠାରଗୁଡ଼ିକରୁ କେତୋଟି ମୁଖସ୍ଥ କରିଥାନ୍ତି । ଠାରଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ଏହିପରି—

(୧) ପୁଚ୍ଛ ବାଟେ ଗାଈ ପୁଣି ଆହାର ଯେ ଖାଇ
ମୁଖବାଟେ ନେଇ ପୁଣ ଆହାର ବଳଇ । (୩ୟ ଅ:)

(୨) ବାର ଯୁଣ ଫେରିଗଲେ ପଳାଇବ ଗାଈ
ଭାଙ୍ଗିଯିବ ଗୁହାଳ ଯେ ଲୋଡ଼ିଲେ ନପାଇ । (୩ୟ ଅ:)
ଗାଈ—ମନ; ଗୁହାଳ—ଶରୀର ।

(୩) ପୂର୍ବରୁ ଖସିଣ ନାମ ପଶ୍ଚିମକୁ ଆସେ
ଓଲଟ ପଡ଼ଇ ପୁଣ ପୁଣ ପୂର୍ବ-ପଶେ । (୧୦ମ ଅ: ଶୂ: ସଂ:)

(୪) ଯୋଗମାୟା ରୂପୀ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ବ୍ୟାପି ତ୍ରିବେଣୀ ଶିଖେ ରହିଛି
ଦ୍ୱାଦଶ ଯୋଜନ ତାହାର ଗମନ ପୁଚ୍ଛ ବାଟରେ ଚରୁଛି ।

(୨୮ଶ ଅ: ଇତ୍ୟାଦି)

ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ସମସରି:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଶୂଦ୍ର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଉପହାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଛଡ଼ା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାକୁ ଆଦର କରୁନଥିଲେ ବୋଲି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ବା ଦେଶୀଭାଷା ସମସର ଥିବା ତାଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟକୁ ତାଙ୍କର ଦେଶୀଭାଷା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଆଦରର ପ୍ରମାଣ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟାଭିମାନ ଛାଡ଼ି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଭଜନ କରିବା ଓ ତାଙ୍କ ଗୁଣ କୀର୍ତ୍ତନ କରିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଏହି ଉପଦେଶ ସେ ଦେଇଥିଲେ ।

ଅନେକ ଯେ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟା ପଠନ କରିବ,
ପଣ୍ଡିତ ପଣରେ କେବେ ତରଣ ନ ଯିବ ।
ସଂସାରେ ତରଣ ଯେ ପଣ୍ଡିତପଣେ ଆଶା,
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ବିନୁ ବିଷୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ।
ଅନ୍ତଃକାଳେ ପଡ଼େ ତହିଁ ପୁଣ ତାରତମ,
ପଣ୍ଡିତ ବୋଲିଣ ନକ ନ ଦଣ୍ଡିବ ଯମ ।
କେବଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବିନା ଗତିମୁକ୍ତି ନାହିଁ,
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାମକୁ ଯେ ପଣ୍ଡିତ ସମ କାହିଁ ।
ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରାକୃତ ଯେ ଦୁଇ ସମସର,
କେବଳ ଗୋବିନ୍ଦ ନାମ ଅମୃତ ମାଧୁରୀ । (୫ମ ଅ:)

ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ:—ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଭିତରେ କେତେକ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ଅଛି । ଏଥିଯୋଗୁଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ତଥ୍ୟ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏକ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଆଲୋଚନାରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

(୧) ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଗୋସାଇଁ ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ପତି,
ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ଯେଝ ଜନ୍ମ ହେଲେ କ୍ଷିତି ।
ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗରେ ମୋତେ ଜନମ ଯେ କଲେ,
ବୈରାଗ୍ୟ ବେଶରେ ପୃଥ୍ୱୀ ଭ୍ରମଣ ସେ କଲେ ।
ଭ୍ରମି ନୀଳାଚଳକୁ ସେ କଲେକ ଗମନ,
ସଙ୍ଗତେ ଯେଜଣ ସେ ଯେ ପଞ୍ଚ ମହାଜନ ।
ରୂପ ସନାତନ ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରୀ ଜୀବଗୋସାଇଁ,
ଗୋପାଳ ଯେ ଭଟ୍ଟ ରଘୁନାଥ ଦାସ ତହିଁ । (୧ମ ଅ:)

ଖ୍ରୀ: ୧୫୦୫ (ମତାନ୍ତରେ ୧୫୧୦)ରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପ୍ରଥମେ ଆସିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ ଏହାର ବହୁ ବର୍ଷ ପରେ (୧୫୩୩)ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଜୀବ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଜନ୍ମ ବର୍ଷ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ତିରୋଧାନ ହୋଇଥିଲା । ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଥିବା

ଅସମ୍ଭବ । ନିଜ ସମସାମୟିକ ଓ ନିଜେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବା ବିଷୟ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭୁଲ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଏ ଅଂଶତକ ମିଶାଇ ଦେଇଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ।

(୨) ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଏହି କେତେକ ଐତିହାସିକ ପୁରୁଷଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

(୧) ଚୈତନ୍ୟଦେବ, (୨) ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ, (୩) ବୀରସିଂହ, ଲୋହିଦାସ, ବାଉଲ ପ୍ରଭୃତି, (୪) ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ (ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା), (୫) ଓଡ଼ିଶାରେ ଯବନ ରାଜତ୍ୱ, (୬) ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ, (୭) କଳିଯୁଗ ଭୋଗାଦି, (୮) ମରହଟ୍ଟା ରାଜତ୍ୱ ଶେଷ ପ୍ରଭୃତି ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ପଞ୍ଚସଖା—ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ଏବଂ ସେ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ବାଣୀ ଛଳରେ ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘଟିଥିବା କେତେକ ଘଟଣା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଘଟିଥିବା କେତେକ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ଏଥିରେ ଦିଆଯାଇଥିବାରୁ ଏଥିରୁ ବହୁ ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

(କ) ରାମ ଯେ ଯୋଗ ସାଧିବାକୁ ଯିବ,
ବାରଣ ବେଲକୁ ଆସି ମିଳିବ ।
କାମ ରାମ ଶ୍ୟାମ ତୋର ନନ୍ଦନ,
କାମ ଶ୍ରୀପ୍ରସାଦେ ଦେବଟି ଧ୍ୟାନ ।
ଗଜପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବର,
ତେର ତେର ତିନି ଅଙ୍କ ଭିତର ।
ଜନ୍ମ ଲଭିବ କାମ ଯେ ଗୋପାଳ,
ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଧ୍ୟାଇଥିବ ସଦାକାଳ ।

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ୩୬ଶ ଅ:)

ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା ଗଜପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ (୧ମ) ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୮—୧୬୦୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର 'ତେର ତେର ଅଙ୍କ' ଅର୍ଥାତ୍ ୨୧ ଅଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୨ର ଘଟଣା ଏଠାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଯବନ ବଳେନ ଓଡ଼ିଶା ନେବ,
ଏମନ୍ତେ କେତେ ଦିନ ବହି ଯିବ ।
ମରହଟ୍ଟା ପୁଣ ବସିବେ ମାଡ଼ି,
ଯବନ ଯିବେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଛାଡ଼ି ।

(ଶୂ: ସଂ: ୩୧ଶ ଅ:)

ଓଡ଼ିଶାରେ ଯବନ ବା ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱ ଖ୍ରୀ: ୧୫୬୮ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୦ ପରେ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ ମରହଟ୍ଟା ରାଜତ୍ୱ ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ଦିନୁ ଦିନ ତମ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହେବ,
ଏମନ୍ତେ କେତେ ଦିନ ବହିଯିବ ।
ଚାରି ସହସ୍ର ନବଶତ ଚାରି,
କଳିଯୁଗେ ଯେ ଯିବ ଅପସରି ।

(୩୧ଶ ଅ:)

ଏହା ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ମରହଟ୍ଟା ରାଜତ୍ୱର ଅବସାନ ଓ ଇଂରେଜ ରାଜତ୍ୱର ଅଭ୍ୟୁଦୟର ସମୟ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ପ୍ରାୟ ଚାରିଶହ ବର୍ଷର ଘଟଣା ଏଥିରେ ଲେଖାଯାଇଛି ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଏକାଧିକ ଲୋକ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଏହି ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ଭିତରେ ବହୁ ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

(୩) ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର କେତେକ ସଂସ୍କରଣରେ ଦୁଇଟି ଭାଗ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଊନବିଂଶ (୨୯) ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ବିଂଶ

ଅଧ୍ୟାୟଠାରୁ ଏକଚତ୍ୱାରିଂଶ (୪୧ଶ) ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି । ଏହି ଏକଚତ୍ୱାରିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷ ହୋଇଥିବା ଏହି ସଂସ୍କରଣରୁ ଜଣାଯାଏ । (ଅକ୍ଷୟ ଭଣ୍ଡାର, କଟକ ସଂସ୍କରଣ)

ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ପ୍ରଥମ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବାରୁ ଏହି ଭାଗର ବହୁ ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

(୪) ପ୍ରଥମ ଭାଗ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ବହୁ ବିଷୟ ବାରଂବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ପ୍ରଥମ ଭାଗର ବହୁ ବିଷୟ ପୁନର୍ବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଏଥିର ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କର ବହୁ ପଦ ବାରଂବାର ଦିଆଯାଇଛି ।

ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ, ଗୁରୁଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ବନ୍ଦନା, ମନ୍ତ୍ରାଦି କାହାକୁ କହିବ ନ କହିବ, କଳିରେ କି କି ଘଟଣା ଘଟିବ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ବାରମ୍ବାର ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗ୍ରନ୍ଥର କଳେବର ଅଯଥା ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି, ପାଠକର ମନରେ ବିରାଗ ଜନ୍ମୁଛି ଏବଂ ପ୍ରତିପାଦିତ ବିଷୟ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାରେ ଜଟିଳତା ଜନ୍ମୁଛି । ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶର ବହୁଳତା ହିଁ ଏହାର କାରଣ ।

ପଦରତ୍ନ:—ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ବହୁ ପଦରତ୍ନ ରହିଛି । ସେଗୁଡ଼ିକରୁ କେତୋଟି ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା । ଲୋକମୁଖରେ, ବିଶେଷତଃ ନିରାକାର ପନ୍ଥାର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମୁଖସ୍ଥ କରିଥାଆନ୍ତି । ନିରାକାରତତ୍ତ୍ୱ ଭକ୍ତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ କବିଙ୍କ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଦୀପଶିଖା ସ୍ୱରୂପ ।

(୧) ଆତ୍ମା ବିଚାରି ଆପଣେ ତରଇ, ଆନରେ ଆଉ ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।

(୧୧ଶ ଅ:)

କିଏ କାହାର ମିଥ୍ୟା ଯେ ସଂସାର, ଆପେ ତରିଲେ ଆଉ କେ କାହାର ।

(୮ମ ଅ:)

ଆପକୁ ଆପେ ଚିହ୍ନିଲେ ରେ ବାବୁ, କାଳେ କାଳେ ଅଜାମର ହୋଇବୁ ।

(୮ମ ଅ:)

(୨) ଦେଲରୁ ତ ଆଉ ନେବାକୁ ନାହିଁ, ଲେଉଡ଼ିଲେ ଆଉ ପୁଣ ପାଏ କାହିଁ ?
କରୀନ୍ଦ୍ର ଦନ୍ତ ଯେମନ୍ତ ବାହାର, ପାଷାଣ ଗାର ଯେହ୍ନେ ନରାଧାର ।
କରରୁ ଶର ଯେମନ୍ତେ ଛୁଟଇ, ପୁଣି ଲେଉଡ଼ିଲେ ପାଏ ଅବା କାହିଁ ।
(୧୧ଶ ଅ.)

(୩) ଗଙ୍ଗାଜଳ ଛାଡ଼ି କୂପ ଜଳରେ, ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଛାଡ଼ି କି ତମ୍ବାକୁ ଧରେ ।
(୧୧ଶ ଅ.)

(୪) ନରତେ ଯେ ନରାକାରକୁ ଧ୍ୟାୟେ, ନିର୍ମଳ ସୁଧା ଭକତକୁ ପାଏ ।
(୧୧ଶ ଅ.)

(୫) ଦେଉଳ ପୂଜାଟି ଦେବତା ଅପୂଜା ସେହିଠାରେ ରାମ ଜାଣ
କ୍ଷରାକ୍ଷର ହୋନ୍ତି ସମସ୍ତ ଠାବରୁ ଦୃଷ୍ଟି ଅଗୋଚର ପୁଣ । (୧୨ଶ ଅ.)

(୬) ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭାଣ୍ଡ ତାହାକୁ ବୋଲନ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଛନ୍ତି ଯହିଁ

(୭) ଭାଣ୍ଡ ତୁଟିଗଲେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ନାଶିବ ଏ କାୟା ଲେଉଟିବ ମହୀ । (୧୨ଶ ଅ.)

(୮) Xପିମ୍ପୁଡ଼ି ପର୍ବତ ମସ୍ତକେ ବହୁଣ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣେ ତୁ ନାଶଗଲୁ । (୧୨ଶ ଅ.)

(୯) ସସାଗରହିଁ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୟା ନାହିଁ ଦେବାକୁ ନଥାଇ ଶକ୍ତି
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମହିମା ପସରା କରଣ ହୁଏ ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ଜାତି । (୧୭ଶ ଅ.)

(୧୦) ଶ୍ରୀହରିଲୀଳା ମହିମାଟି ଭେଳା କେ ପାରିବ ତଥ୍ୟ କଳି । (୨୫ଶ ଅ.)

(୧୧) ଖୁରୀ ଯେନ ମୁହିଁ ସମୁଦ୍ରକୁ ବାହେଁ ଗଣଇ ସମୁଦ୍ର ବାଲି । (୨୫ଶ ଅ.)

(୧୨) ଯେ ଯେଉଁଭାବରେ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି କରେ ନିଷ୍ଟେ ଲଭଇ ସୁଗତି
ତନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରାଦି ଯେ ପରମ ବିହୀନେ ନାମ ହେବ କାହୁଁ ପ୍ରାପ୍ତି । (୨୮ଶ ଅ.)

(୧୩) ଶୁଣ ରାମଦାସ ଯେତେ ଉପଦେଶ ସବୁର ମୂଳଟି ନାମ
ନାମକୁ ଭଜିଲେ ନାହିଁ କାଳ ଭୟ ନ ଦଣ୍ଡିବ ଆଉ ଯମ । (୨୯ଶ ଅ.)

(୧୪) କର୍ମ ଟଳିଗଲେ କାୟା ମୋ ଟଳିବ ତନ୍ତ୍ରୀ ନିରାଧାର ଏହି
କେତେ ଦିନକୁ କେତେ କେତେ ବର୍ଷର ରହିବଟି ତନୁ କାହିଁ ।
(୨୯ଶ ଅ.)

(୧୫) ଶ୍ରୀହରି ମହିମା ଯେ ଏକାକ୍ଷର, ବାଟରେ ଭଜିଲେ ଭବଭୟ ପାର । X
କର୍ମକରତା ସେହି ଅଟଇ, କରି କରାଏ କର୍ମମାନ ଦେଇ । X
ନାମରେ ଅବଶ ଭଜନେ ଅବଶ, ଭକତ ଦେଲେ ହୁଅଇ ସନ୍ତୋଷ ।

ଭାବରେ ଶବରୀ ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଦେଲା, ସନ୍ତୋଷେ ଶ୍ରୀହରି ତାହା ଖାଇଲା ।
ଅବ୍ୟୟ ଅଚ୍ୟୁତ ଅନନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି, ରୂପରେଖ ନାହିଁ ଝଳ ଦିଶନ୍ତି ।
ଯେଣିକି ଚାହିଁଲେ ତେଣେ ସେ ଦିଶେ, ଚକ୍ଷୁ ବୁଜିଲେ ହୃଦରେ ପ୍ରକାଶେ ।
(୩୬ଶ ଅ:)

(୧୬) ଅଣାକାର ଭଜନ ଏ ଶୂନ୍ୟ ନିରାକାର
ଶୁଣିଲେ ଦୁରିତ ନାଶ ଗୁଣିଲେ ଯେ ପାର । (୬ମ ଅ:)

(୧୭) ଗଣ୍ଡିସୁନା ଫିଟାଇ ଗୁଆଁର ହାତେ ଦେଲା
କଷଟିରେ ନ କଷାଇ ନ କହିଲା ମୂଲ ।
ଅକାଞ୍ଚନ କେ କାଞ୍ଚନ ନୋହିଲା ଯେ ଜଣା
କଷଟି ନଥିଲାଠାରେ ହେଲା ତେଣୁ ବଣା । (୬ମ ଅ:)

(୧୮) ପାଇଥିବୁ ଯେବେ ଲୁହା କଷଟି, ପିତଳ ପାଇଲେ ଲୁହା ଛାଡ଼ିଟି ।
ରୂପା ପାଇଲେ ପିତଳେ କି କାମ, କାଞ୍ଚନ ପାଇଲେ ରୂପା ତେଜଣ ।
କାଞ୍ଚନ ପାଇଲେ ସବୁ ଅଛଇ, କଷଟିରେ କଷ ଚଢ଼ି ରସାଇ ।
ପଢ଼ୁଆ ଉଠିଆ ଦୁଇରେ ମତ, ମନ ନିକଟରେ ଭୁଲ ହୋ ସନ୍ତ ।(୮ମ ଅ:)

(୧୯) ବହୁ ପୁଣ୍ୟ କଲେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇ, ଧୀପେ ଘୃତ ଦେଲେ ଯେହ୍ନେ ଜଳଇ ।
ଲିଭିଲେ ଜଳଇକି ଧୀପ ବାବୁ, ଦହିଡ଼ ଲଗା ସଂଶୟ ଛାଡ଼ିବୁ ।
ଲିଭିଯାଉ ପଛେ ଫୁଙ୍କିଣ ଜାଳ, ଜାଳ ତିମିର ନାଶ ତତକାଳ ।
ଏଥେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଆଗ କାହିଁଥିଲେ ପୁଣ
ଚାହିଁଦେଲେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ସସାରଯାକେଣ । (୯ମ ଅ:)

ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ : ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାସ୍ତିକ ନୁହନ୍ତି:—'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା' ଶୂନ୍ୟଭଜନପନ୍ଥୀମାନଙ୍କର ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଛି । ଶୂନ୍ୟ ଓ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ୱ ମହାଭାରତରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରିନଥିଲେ । ଶୂନ୍ୟ, ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ, ଶୂନ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଶୂନ୍ୟଭଜନ, ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପରେଖ ଦେଇ ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ

କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତାଧାରା ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସହିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦିତ କରି ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ମଧ୍ୟ ସାଧନ କରିଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରି ଭଜନ, ସାଧନ ଓ ନବଧା ଭକ୍ତିରେ ସେବା କରିବା ପଥକୁ ପ୍ରଶସ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧ ନିର୍ମ୍ମଳ ଭକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜେ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ରାଧା-ଭକ୍ତ ଥିବା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । କାଳେ ଶୂନ୍ୟ-ଭଜନ ଯୋଗୁଁ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଅବିଶ୍ୱାସୀ ନାସ୍ତିକ ବୋଲି କହିବେ ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ସେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଓ ବୈଷ୍ଣବପନ୍ଥାର ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ସାଧନପନ୍ଥାରେ ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ:—ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅମ୍ବିକା ପ୍ରଭୃତି ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ରୂପେ ସେ ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଭଜନ ଓ ସାଧନରେ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତା ନଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ଅଲେଖ ପୁଣି ଅନନ୍ତ ଅନାଦି ନିରାକାର ନିରଞ୍ଜନ ଥିବାରୁ ଅଲେଖ ଭଜନରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକତାର ସ୍ଥାନ ନରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭଜନ ସାଧନରେ ଏହି ଉଦାର ମନୋଭାବଟି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ଭାଷା:—ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ପରି ଗମ୍ଭୀର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଜ୍ଞାନସାପେକ୍ଷ ବିଷୟକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅତି ସରଳ ଭାଷାରେ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱଗୋଷ୍ଠୀବହିର୍ଭୂତ ଲୋକେ ଏହାକୁ ସହଜରେ ବୁଝିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜାଣିଥିଲେ; ସମ୍ୟକ୍ ହୃଦୟଙ୍ଗମ ନ କରି, ବିନା ସାଧନାରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗରେ ଗତି କରିବା କଷ୍ଟକର, ସେ ଏହା ଜାଣିଥିଲେ; ଏହି କାରଣରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୁକ୍ତ ଓ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଠାରି ବା ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷାରେ କେତେକ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସାନ୍ଧ୍ୟଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ କେତେକ ସ୍ଥାନ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଯାଇଛି ଏବଂ ସହଜରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହେଉନାହିଁ ।

କବିଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥ :—କବି ନିଜେ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାକୁ ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଯେଉଁ ନିରାକାରମନ୍ତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ

ହୋଇଛି ତାହାକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସବୁ ମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଗୁପ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ତିନିସହସ୍ର ଭକ୍ତଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ସେ 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ଟି ବାଛି ରଖିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାବକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ସେତେ ସହଜ ନୁହେଁ, ଏହା ମଧ୍ୟ ସେ ସୂଚେଇଛନ୍ତି; ତିନିସହସ୍ର ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଭିତରୁ ଯେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଚିହ୍ନିପାରିବ ସେ କେବଳ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ହୋଇ ଗଣ୍ୟ ହେବ । ବହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଏଥିରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ସାଧାରଣ ଲୋକ ପକ୍ଷରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ବୁଝିପାରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିଶେଷତଃ ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ବିନା ସାଧନାରେ ଆୟତ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସୀ, ଜ୍ଞାନୀ ସାଧକ ପକ୍ଷରେ ଏହାର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ସହଜ ।

ସର୍ବ ମନ୍ତ୍ରରେ ମୁଁ ଗୁପତ କରିଛି, ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର ଗୋଟି
ତିନିସସ୍ର ଭକ୍ତପାଇଁ ମୁଁ ରଖିଛି, ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ବାଛିଟି ।
ବୀଜ ବ୍ରହ୍ମ ଚିହ୍ନି ପଞ୍ଚାତ୍ମିକ ଜ୍ଞାନୀ ସପ୍ତ ପଞ୍ଚାତ୍ମିକ ଜାଣେ
ସେହି ମୋ ଭକତ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଚିହ୍ନିବ ତିନିସସ୍ରେ ସେହୁ ଜଣେ ।

(୧୩ଶ ଅ:)

ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ କବିଙ୍କ ସ୍ୱସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନ:—ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରେ କବି ନିଜ ସ୍ଥାନ ନେମାଳ ଗ୍ରାମ ଥିବା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା (ବା ମହାନଦୀ)ର ଉତ୍ତର କୂଳରେ ପଦ୍ମବନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନେମାଳ ଗ୍ରାମ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା କବି ଲେଖିଛନ୍ତି । 'ଚିତାଙ୍ଗୀ' ନେମ୍ବାଳ ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ଉପନଦୀ ବା ଶାଖାନଦୀ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଏଠାରେ ଆଶ୍ରମ ନିର୍ମାଣ କରି ରହିଥିଲେ । ନେମ୍ବାଳ ବା ନେମାଳ ହିଁ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଆଶ୍ରମ । କବି ସେଠାରେ ଓ ପୁରୀରେ ବହୁ ସମୟ ରହୁଥିଲେ ।

(କ) ଆମ୍ଭ ନିଜ ସ୍ଥାନ ଦିବ୍ୟ ଶୋଭିବନ
ଚିତାଙ୍ଗୀ କୂଳରେ ଯାଇ,
ନେମାଳ ଗ୍ରାମ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ଉତ୍ତରେ
ପଦ୍ମବନ ନାମେ ଭୂଇଁ । (୨୩ଶ ଅ:)

(ଖ) ଶୁଣରେ କୁମର ନେମ୍ବାଳେ ମୋର,
ଆଶ୍ରମ ଅଟେ ତପୋସ୍ଥଳୀ ତାର ।
ଭକତମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗେ ଘେନଲି,
ଏଠାରେ ଆଶ୍ରେ କର ମୁଁ ରହିଲି । (୩୫ଶ ଅ.)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୃଦ୍ଧ ଜଞ୍ଜାଳରେ ପଡ଼ିଥିବା ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରୁ ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କୁ ଭବସାଗରରୁ ପାର କରିବା ପାଇଁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇଛନ୍ତି ।

ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ସଂସାର ଭୟେ,
ବିପତ୍ତିରେ ଆଇ କର ଆଶ୍ରୟେ ।
ବାସ ଆବୋରି କରଇ ସଂସାର,
ଏଣୁ ମୋ ଚିତ୍ତ ହେଉଛି କାତର ।
ଭକ୍ତମାନେ ମିଳି ମୋତେ ଉଦ୍ଧର,
ପାରି କର ଏହୁ ଭବସାଗର । (୩୫ଶ ଅ:)

ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା:—ଓଁକାର ତତ୍ତ୍ୱ, ଅକ୍ଷର ଭେଦ, ମନ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ, ଦୀକ୍ଷା ସଂବାଦ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ତ୍ରଭେଦ କଥନରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସ୍ୱ ଟୀକାରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମନ୍ତ୍ରର ଭେଦ ଓ ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରଭେଦ ତାଙ୍କ ନିଜ ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ମନ୍ତ୍ରଗ୍ରହଣ ଓ ନିତ୍ୟକର୍ମପଦ୍ଧତି ମଧ୍ୟ 'ଗୋପାଳମାନଙ୍କ' ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲିଖିତ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀର ବ୍ୟବହାର ନିମନ୍ତେ ଏହା ଲେଖି ଯାଇଥିବାରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କ ବିଧିବିଧାନଠାରୁ ଏହା ଟିକିଏ ପୃଥକ୍ ଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

'ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା'ରେ ଅନେକ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ଅଛି । ସେଥିରୁ କେତୋଟି ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

(୧) କବିଙ୍କ ଗୁରୁ ପରମ୍ପରା—

ଏ ନାମ ଚୈତନ୍ୟ ଠାକୁର, ସାରଙ୍ଗ ଗୋସାଇଁ କର୍ଣ୍ଣର ।
ଶ୍ୟାମ ଗୋସାଇଁ କର୍ଣ୍ଣମୂଳେ, ସାରଙ୍ଗ ଗୋସାଇଁ କହିଲେ ।

ରାମକୃଷ୍ଣ ଯେ ଗୋସାଇଁ ରେ, ଶ୍ୟାମ ଗୋସାଇଁ କୃପାକରେ ।
ନବକିଶୋର କର୍ଣ୍ଣମୂଳେ, ରାମକୃଷ୍ଣ ଯେ ଗୁରୁ ଦେଲେ ।
ସନାତନ ଯେ ଦାସକୁ ହିଁ, ନବକିଶୋର ଦେଲେ କହିଁ ।
ମୁଁ ଅଟେ ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଦେଖି, ସନାତନ ଯେ କୃପା ହୋଇ ।
ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମୁହିଁ ପୁଣ, କହିଲି ଯେ ରାମ କର୍ଣ୍ଣେଣ ।
ରାମ କହିଲେ ମୁକୁନ୍ଦରେ, ରାହାସ ଗୋପାଳ କର୍ଣ୍ଣରେ । (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

୩୦ଶ ଛାନ୍ଦରେ ମଧ୍ଯ ଏ ବିଷୟ ଦିଆହୋଇଛି ।

(୨) ଐତିହାସିକ କ୍ରମରେ ଭ୍ରମ—

ପ୍ରତାପ ନୃପତି ଯାଏ ପୂଜାର ଧାରଣ,
ପ୍ରତାପଠାରୁ ମୁକୁନ୍ଦରେ କିଛି ପୁଣ ।
ମୁକୁନ୍ଦଠାବରୁ ଦିବ୍ୟ କଳିର ବିଗ୍ରହ,
ମନ୍ତ୍ରକୁ ଲେଖନ ପାଣ୍ଡ ନକରି ବିଗ୍ରହ ।
ଦିବ୍ୟ ଗୋପୀନାଥ କାଳେ ଅରଷ୍ଟିର ଗୋଳ,
ନାମକୁ ନଚିହ୍ନି ପେଟ ନମନ୍ତେ ସକଳ ।

ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୭—୧୫୩୨) ଠାରୁ ଭୋଇବଂଶର ଗୋପୀନାଥ ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୨୭—୧୭୩୨) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଥିରେ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଘଟନାର ସୂଚନା ମିଳିଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ କବି ଗୋପୀନାଥ-ଦେବଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରାୟ ୨୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ବଞ୍ଚିଥିବା ଅସମ୍ଭବ । ଭୋଇବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଜୀବିତ ଥିବା ଆଉ ଜଣେ 'ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ' ଏ ଅଂଶତକ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । ଉପରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ଗୁରୁ ପରଂପରା ମଧ୍ଯ ତାଙ୍କର ହୋଇଥିବ । ଦଶମ ପଟଳରେ ବୀରକେଶରୀଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୩—୧୭୮୦)ଙ୍କର ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଗରୁଡ଼ଗୀତାରେ ତେଲଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୫୯—୧୫୬୮)ଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତେଲଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ବେଳକୁ ଜୀବିତ ଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା ଓ ଦଶମପଟଳରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ଅଛି ତାହା ଭୋଇବଂଶ ସମୟରେ ଜୀବିତ ଥିବା 'ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ' ଲେଖିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଏହି ୨ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା,

ଅବତାର ମାଳିକା ପ୍ରଭୃତିରେ ୧୨ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବଂଶଧରମାନଙ୍କର ତାଲିକା ଦେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

(୩) ଗୁରୁ ବଚନ, ଏମନ୍ତ ଘେନ, ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁ କହେ ।
ସାରଙ୍ଗ ପ୍ରଭୁ, କରୁଣା କଲେ, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତ କହେ ।
ସମୁଦ୍ର ତଟେ, କଲେକ ଥାନ, ହରଡ଼ା ମୂଳେ ବାସ ।
ସେ ପରିବାର, ମୁହିଁ ଅଟଇ, ଶୂଦ୍ର ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ । (୧୧ଶ ଗ୍ରୁ:)

(୪) ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବିଭାଗ—
ଅନନ୍ତ ଶିଶୁ ଯେ ରାମାନନ୍ଦ ବଇଷ୍ଣବ
ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ବଇଷ୍ଣବ ।
ବଳରାମଦାସ ବିଷ୍ଣୁ ଶ୍ୟାମ (ସ୍ୱାମୀ) ଦାସ ହୋଇ
ନିମାନନ୍ଦ ବଇଷ୍ଣବ ଅଚ୍ୟୁତ ଅଟଇ । (୩୨ଶ ଗ୍ରୁ:)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ସଦୃଶ ଆଉ ଅନେକ ଅଂଶ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ କେତେକ ଅଂଶ ଏତେ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ମୂଳ ସହିତ ମିଶିଯାଇଛି ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସହଜରେ ବାରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଉ କେତେକ ଅଂଶ ଆଖିରେ ପଡ଼ିବାକ୍ଷଣି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଭୋଇବଂଶ ଯୁଗର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନରେ ଧାରଣା ହୋଇଯାଏ ।

ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତାର ଭାଷା ସରଳ । କହିଲେକ, ଲଇଷଣ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ହରିବଂଶ:—ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସଙ୍କ ହରିବଂଶ ସାଧାରଣତଃ 'ସାତଖଣ୍ଡିଆ ହରିବଂଶ' ନାମରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପରିଚିତ । ମୂଳ ହରିବଂଶର ଚରିତକୁ ଅଚ୍ୟୁତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ଅନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି । ମୂଳ ହରିବଂଶକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁବାଦ କରିନାହାନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ସରଳ ଥିବାରୁ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଏହାର ଆଗ୍ରହ ବେଶି ଦେଖାଯାଏ । ରଣପୁରର ରାଜା ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ରଣପୁରର ସୀମା ମଟିଗଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେତିକିବେଳେ ହରିବଂଶ ଲେଖା ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ରହି କବି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଲେଖିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସଙ୍କ ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ଜନ୍ମ । ସେ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଗୋପାଳମାନେ ତାଙ୍କୁ ମହନ୍ତ ବୋଲି ଡାକୁଥିଲେ । ହରିବଂଶରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ରଣପୁର ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାମେ ବାସ କରିଥାଇଁ
ପଦ୍ମନରେନ୍ଦ୍ର ପୋଷନ୍ତି ଅନ୍ନ ବସ୍ତ୍ର ଦେଇ ।
ଶୂଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଗଣନା ମୁହିଁ ତ ଅଟଇ
ଦୀକ୍ଷା ଗୋଟି ପାଇଅଛୁ ଗୋପକୁଳେ ଥାଇ ।
ସବୁ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ନାମ ଦୀକ୍ଷା ଦିଏ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଦପଦ୍ମରେ ଚିତ୍ତ ମୋର ଥାଏ ।
ତେଣୁ ଗୋପାଳକୁଳରେ ବୋଲାଇ ମହନ୍ତ
ଦୟା କରିଛନ୍ତି ଯହୁଁ କମଳାର କାନ୍ତ ।
ଗୋପୀନାଥ ଚରଣକୁ ସଦା ମୋର ଆଶ
ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ କବିକୁ ରଖ ପୀତବାସ । X (୭ମ ଖ: ଶେଷାଂଶ)

ପୁଣି, ରଣପୁର ସୀମା ମଝି ସେ ଗଣ୍ଡ ଗ୍ରାମରେ
ମୋହର ଘର ଅଟଇ ତହିଁର ମଧ୍ୟରେ । (୭ମ ଖ: ପ୍ରଥମାଂଶ)

ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ ଲଉଡ଼ି ଖେଳ:—ଗୋପାଳ କୁମର ସୁଦାମାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନ (ଓଗାଳ) ଓ ଶ୍ରୀ ଦାମଙ୍କ ଉତ୍ତର (ଉତ୍ତର) ଛଳରେ ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖା ହୋଇଛି । ଏହି ବନ୍ଧରେ କବି ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ରଣପୁର ମଝିଗ୍ରାମେ ବାସ କରିଥାଇ
ପଦ୍ମନାଭ ନରେନ୍ଦ୍ର ମୋତେ ଅନ୍ନ ଦେଇ ପୋଷଇ ।

କବି ରଣପୁରରେ ବାସ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି ।

ଗୋପର ରାଜା ନନ୍ଦଙ୍କ ଘରେ ଇନ୍ଦ୍ରପୂଜା ଉତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷରେ ବହୁ ଗୋପାଳ ସମବେତ ହୋଇଥିଲେ । ଦାମ, ସୁଦାମ, ବାହୁ, ସୁବାହୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କୃଷ୍ଣ ଲଉଡ଼ି ଖେଳିଥିଲେ ପ୍ରଥମେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରି ତା'ପରେ ତିନୋଟି ଗୀତରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜନ୍ମ ଓ ରାଧାଙ୍କ ସହିତ ମିଳନ, ଇନ୍ଦ୍ରପୂଜାର ବିଷୟ ଲେଖା ହୋଇଛି । ୫ମ ଗୀତଠାରୁ ଓଗାଳ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଇଛି । ଦୋଳଯାତ୍ରା

ଏବଂ ସୁଦାମ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଛନ୍ତି ଓ ଦାମ ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି । ଗୋପକୁଳର ଉତ୍ପତ୍ତି, ତିଳକ, ଭେକ, ବଂଶୀ, ଲଉଡ଼ି, ଶିରର ଖୋସଣି, ଶଙ୍ଖ, ଶିଙ୍ଘା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ, ମାଈଁ ରାଧା ଓ ଭଣଜା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରେମର ରହସ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରସେଣାଙ୍କ ନପୁଂସକତ୍ୱର କାରଣ, ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ରାଧା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରସେଣାଙ୍କ ନାମ, କୃଷ୍ଣ ବନ୍ଦୀଘରେ ଜନ୍ମ ଲଭିବାର କାରଣ, ନନ୍ଦ-ଯଶୋଦାଙ୍କ ପୂର୍ବ ଚରିତ, ବୃନ୍ଦାବନ ଲୀଳାତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏ ଭିତରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଭାଷା ଅତି ସହଜ ।

(୧) ସୁଦାମ ପଚାରୁଛନ୍ତି—(ଓଗାଳ) ଜହ୍ନମାମୁଁ ତତ୍ତ୍ୱ—

ଜହ୍ନମାମୁଁ ବୋଲି ନନ୍ଦ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦେଖାଇ
ଜଗତର ମାମୁଁ ଜହ୍ନ କେଉଁପରି ହୋଇ ।

ଦାମଙ୍କ ଉତ୍ତର—ଜହ୍ନମାମୁଁ ବୋଲି ଲୋକେ ଯହିଁ ଡାକନ୍ତି,
ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ଜଗତର ଜନନୀ ଅଟନ୍ତି ।
ଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୁଇଜଣ ସମୁଦ୍ରରୁ ଜାତ,
ଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ଅଟନ୍ତି ସହୋଦର ଭ୍ରାତ ।
ଚନ୍ଦ୍ର ଭ୍ରାତ ଭଗ୍ନୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଗତମାତା ହେଲେ,
ତେଣୁ ମାମୁଁ ବୋଲି ଚନ୍ଦ୍ରେ ଜଗତେ ଡାକିଲେ ।

(୨) ଶବ୍ଦଭେଦ—

ଓଗାଳ—କାହୁଁ ଅଇଲ ହୋ ଦାସେ କାହୁଁ ଉତପତ୍ତି,
କେବଣ ଦେବତା ପୂଜା କର ନିତିପ୍ରତି ।
କେତେ ତୀର୍ଥ ବୁଲି ତୁମ୍ଭେ କର ହୋ ସ୍ନାହାନ,
କେତେ ଅକ୍ଷରରେ ତୁମ ଗୋପାଳଙ୍କ ନାମ ।

ଉତ୍ତର—ଅଗ୍ନିରୁ ଦହନ ଆମ୍ଭେ ପବନର ସ୍ଥିତି,
ଆତ୍ମା ଠାକୁରଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁ ନିତିପ୍ରତି ।
ଷଡ଼ତୀର୍ଥମାନ କରି କରୁ ହୋ ସ୍ନାହାନ,
ଅଣଷଠି ଅକ୍ଷରଟି ଗୋପାଳଙ୍କ ନାମ ।

ଲଉଡ଼ି ଖେଳର ବାଡ଼ିବୁଲାଣ ଗୀତ—

"ରେ ରେ ରେ ରାହାକୁ ରାହା ଦେଇ, ବାହାକୁ ବାହା ଦେଇ, ସେହି ଗୋଡ଼ ସେଇଠି ଥିବ, ସେହି ହାଡ଼ ସେଇଠି ଥିବ, ଅଣ୍ଟା ହଲଇ, ଗୁଡ଼ି ଫୁଲଇ, ଆସିବୁ ମୋର ଭାଇ ଜାକଜକି ହୋଇ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ କେଳିକଦମ୍ବ ମୂଳେ ଭେଟ ।" "ରେ ରେ ରେ ଲଗିଲା ପେଞ୍ଚାଟ୍, ଲଗିଲା ରୁଟ ବେରୁଟ, ଓଲଟ ପାଲଟ, କଞ୍ଚି କୋଲପ, ବାଡ଼ି ବାଜିଲା ଶୂନ୍ୟ କପାଳ, ରେ ରେ ରେ ଦୁଷିର ରୁଟଏ, ପାଟଏ, ବରୁଏ, ଡାଲଏ, ସମ୍ଭାଳି ଭାଇ ଶିକା ।"

ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା ପୁରାଣ:—ଏଥିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କାହିଁକି ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଲେ ଓ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ, ଦୀକ୍ଷା, ବିବାହ, ବଂଶବୃକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଅନନ୍ତ ଟଗୋଇ:—ଏହି ବହିଟିରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

'ମୁଁ ଥିବି ମଣିନାଗକୁ ଯୋଜନେ ଅନ୍ତର ।'—

ରଣପୁରର ମଣିନାଗ ପର୍ବତହିଁ ଏଥିରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ।

ପଦ୍ମଟୀକା:—ଏହି ନାମରେ କବି ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବା ଶୂନ୍ୟ-ସଂହିତାରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଆଉ ଭକତ ଯେତେ ମୋର ଅଛନ୍ତି ବାଛିବା ପଦ୍ମଟୀକାରେ,
ଠିକେ ପଞ୍ଚାଶତ ରୂପତ କରଣ ହେତୁକରି ରୁ ମନରେ । (୧୯ଶ ଅ.)

ଗୁରିଶାନ ବା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା:—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଗୁରିଶାନ ବା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମସଂହିତା ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଅ ୨୫ ଙ୍କ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୭ରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଲେଖାର ଭଙ୍ଗୀ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଏଥିରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ସଂବାଦ ନାହିଁ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା, ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା, ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିଷ୍ୟ ରାମଚନ୍ଦ୍ର—ଗୁରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନ-ଉତ୍ତର ରହିଛି । ଏହି 'ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସଂବାଦ'ର ଲେଖାଶୈଳୀରୁ ଅନୁମାନ ହେଉଛି, ସେହି ସଂବାଦକୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଜଣେ ଅଚ୍ୟୁତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭଣିତା

ଏକାଧିକ ରଚନା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଜଣାଯାଉଛି । ଏଥିରୁ କେତୋଟି ମୂଳ କବି ପଞ୍ଚସଖା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନୁହେଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କେହି କେହି ସ୍ୱରଚନା-ମାନଙ୍କର ପ୍ରାମାଣିକତା ବୃଦ୍ଧି କରିବା ନିମନ୍ତେ ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା କରିଛନ୍ତି ।

ଭଣିତାର କେତୋଟି ଉଦାହରଣ —

(କ) ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦାସ ବିନୟ ଦେଖିଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପାଦରେ ଧ୍ୟାନ ।
ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ପଦ୍ମପାଦେ ରହି କହଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାମ ।
(୩ । ଅଣାକାର ସଂହିତା)

(୨) କହିଦେବା ରାମ ଏଥିର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଭଣ୍ଡାର ଧନ
ଶୁଣି ରାମଦାସ ଗୁରୁପାଦେ ଆଣ ବସିଣ ସୁଶାନ୍ତ ମନ । (୭୫ ଅ. ଶ.ସ.)

(୩) ରାମର ବିନତି ଦେଖିଣ ଅଚ୍ୟୁତ ବୋଲନ୍ତି ଶୁଣରେ ବାବୁ । (୯୦ ଅ. ଶ.ସ.)

(୪) ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଚରଣେ ଦଣ୍ଡବତ କରି ପଚାରଇ ରାମଦାସ । (୧୪୨ ଅ. ଶ.ସ.)

(୫) ବୋଲନ୍ତି ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଶୁଣ ବ୍ରଜସୁତ ଅଣଅକ୍ଷର ଭଜନ । (୧୪୩ ଅ. ଶ.ସ.)

(ଖ) ଚଉପୋଲା ତଟନିବାସୀ । କହେ ଅଚ୍ୟୁତ ବ୍ରଜଅଂଶୀ ।
ମୋ ନାମ ଅଟଇ ଅଚ୍ୟୁତ । ସୁଜନେ ଏଣେ କର ମତ ।
ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରବଣେ ପଠନେ । ନିତ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସ ଦୃଢ଼ମନେ ।
ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନକୁ ଯିବ ରହି । କହଇ ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ।
(୭ଷ୍ଠ କଳ୍ପ-ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳି)

(୨) କହନ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତ ରାମକୁ । ଭୁଷଣ୍ଡ କହେ ଅଚ୍ୟୁତକୁ ।
ଏଣୁ ସୁସାଧୁଜନେ ରସ । କହେ ଅଚ୍ୟୁତ ହୀନ ଦାସ । (୭ମ କଳ୍ପ-ବ୍ର.ଶା.)

(୩) ରାମକୁ ପାଖରେ ବସାଇ । କହନ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତ ବୁଝାଇ ।
ସୁଜନେ ଗୁପତ କରିବ । ପ୍ରକାଶ କଲେ ଦୋଷ ହେବ ।
କହେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ । ଏ ସାର ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦେଶ ।
(୮ମ କଳ୍ପ-ବ୍ର. ଶା.)

(ଙ) କହିନ୍ତି ନେମାଳ ଅଚ୍ୟୁତ । ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶିଷ୍ୟ କତ ।
ସୁଜନେ ଗୁପତ କରିବ । କହିଅଛନ୍ତି ବାସୁଦେବ ।
ଯେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ସାଧୁ ନର । ତା ପାଖେ ଅଚ୍ୟୁତ କିଙ୍କର । (୧୧କଳ୍ପ-ବ୍ର.ଶା.)

(ଚ) କହିନ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତ ବିଶ୍ୱାସ । ଶୁଣ ହୋ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶିଷ୍ୟ ।
ଏ ଗୁପ୍ତ ନ କହିବ କାହିଁ । ଫେଡ଼ି କହିଲୁ ମାୟା ନାହିଁ ।
ମୋତେ ଚହ୍ନାଇଛନ୍ତି ହରି । ତେଣୁ ଏ ଜ୍ଞାନ ହୃଦେ ସ୍ମରି ।
ଗୁପତ ଗୁପତ ଗୁପତ । କହିଲେ ବିରଜ ଅଚ୍ୟୁତ । (୧୨ କଳ୍ପ-ବ୍ର. ଶା.)

(ଛ) ଅଚ୍ୟୁତ ରାମକୁ କହନ୍ତି । ଏ କଳିଯୁଗେ ଏ ଗୁପତି । X
ସେ ଗୁରୁ ବଚନେ ବିନୋଇ । କହେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭାଇ ।
(୧୩ କଳ୍ପ-ବ୍ର. ଶା.)

(ଗ) ପ୍ରିୟସଖା ତୁମ୍ଭ ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ, ରାମଦାସ ଯେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ।
ତାଙ୍କ ଚରିତ ଶୁଣ ସୁଜ୍ଞଜନ, ଅଟେ ପରମ ଗୁପତ ଆଖ୍ୟାନ ।
ଦିନେ ବିଶ୍ୱାସୀ ରାମଦାସ ଗଲେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପାଦେ ପଡ଼ିଲେ ।
(୧୪ ପା. ଦ. ପ.)

ଏହିପରି ବହୁ ଲେଖା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭଣିତାଯୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମିଳୁଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି, ନେମ୍ବାଳର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମୂଳ ଏବଂ ଏ ପଞ୍ଚସଖା-ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶାଖାର ବହୁ ପୀଠାଧିକାରୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାମ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି କେହି ବହୁତ ଅଂଶ ଲେଖି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରିଛନ୍ତି । ଏକାଧିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟ ବୁଝାଉଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସ୍ୱ ପରିଚୟ, ଆଗତଭବିଷ୍ୟ, ସହଜସାଧନ, ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନୀର ଅଂଶବିଶେଷ ପ୍ରଭୃତି ଏଥିରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗୁଁ ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମୌଳିକ ଲେଖାର ରୂପ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇଛି ଏବଂ ବହୁ ଅଂଶରେ ଅବୋଧ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ବହୁ ବିଷୟ ଏହି ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖା-ଯାଏ; ଏକାଧିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଲେଖିଥିବାରୁ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁସ୍ଥାନରେ ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ବିଷୟ ଏହି କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦମାନେ ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଶିଷ୍ୟପରଂପରାଭୁକ୍ତ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସବୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରତିପାଦିତ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟ ମୂଳତଃ ଅଭେଦ ଥିବାରୁ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏହି ଏକାଧିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖାଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖା ବୋଲି ଧରି ନିଅନ୍ତି ଏବଂ ଅସଙ୍ଗତ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟକୁ ଆଗତଭବିଷ୍ୟବାଣୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶାଖାର ମୂଳ ଏବଂ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ସାଧକ ଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦମାନେ ତାଙ୍କ ନାମରେ ନିଜର ଲେଖାକୁ ଚଳାଇ ନେଇଛନ୍ତି । ଏମାନେ ବହୁ ଅଂଶରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲିବାକୁ ହେବ, କାରଣ ସାଧାରଣରେ ବହୁ ଲୋକ ବହୁ କବି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର ନକରି ମୂଳ କବିଙ୍କ ମୂଳ ଲେଖା ସ୍ୱରୂପ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜକୁ ନେମାଳବାସୀ ଅଚ୍ୟୁତ, ବ୍ରଜଅଂଶୀ ଅଚ୍ୟୁତ ବା ବ୍ରଜ ଅଚ୍ୟୁତ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଭଣିତାମାନଙ୍କରେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ନେମାଳ-ଅଚ୍ୟୁତ ବା ପଞ୍ଚସଖା ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମୂଳ ଲେଖାର ରୂପ ଓ ପ୍ରାଣ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ହେଉନାହିଁ । କାରଣ, ଅଶୁଦ୍ଧ ପାଠ, ପାଠଭେଦ, ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ସମାଧାନ ପଥରେ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଉଛି ।

ମୂଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅପ୍ରକାଶିତ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

(୪) ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ଦାସ

ପଞ୍ଚସଖାର ଅନ୍ୟତମ ସଖା ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ଦାସ ଅର୍ଥତାରେଣୀ, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର, ଅଣାକାର ଶବଦ, ଭକ୍ତିମୁକ୍ତିଦାୟକ ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ

ନଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣିବାର ସୁବିଧା ହେଉନାହିଁ । ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟ (Orissa State Museum) ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରରେ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଥିବା ଶିଶୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ କଳ୍ପଲତା କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧର ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଓ ଗବେଷକ ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କ ଭଣିତା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଥିବା ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀ ଶତ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ହେଲେ ଭକତ
ଶରଣାଗତ ଅନାଦିଙ୍କ ଚରଣେ ମାଗଇ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ । (ଅର୍ଥତାରେଣୀ)

ସେ ତ କଲି କଥା ଯେ ଅନନ୍ତ ଶିଶୁ କହି
ବିଚାର ବୁଝିଲେ ଏଥି କିଛି ଧନ୍ଦା ନାହିଁ । (ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର)

ବିନ୍ଦୁ ଅକ୍ଷରୁ ହୋଇଲି ଅଶେଷ । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ସେହିଠାରୁ ଆଶ ।
(ଅଣାକାର ଶବଦ)

ଭଣଇ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରେ ବାଣୀ,
ଦ୍ୱାଦଶ ପଟଳ ଶେଷ କର ଚକ୍ରପାଣି । (ଭକ୍ତିମୁକ୍ତିଦାୟକ ଗୀତା)

ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୨୫ ଅଙ୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୭ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଉଦୟକାହାଣୀ'ରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ 'ଶିଶୁ' ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ "ଶିଶୁ" ଗୋଷ୍ଠୀର କବିମାନେ 'ଶିଶୁ' ଉପାଧି ଧାରଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ; ଶିଶୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ (ରାମବିଭା, କଳ୍ପଲତା), ଶିଶୁ ବନମାଳି ଦାସ (ରାସ), ଶିଶୁ ଶଙ୍କର ଦାସ (ଉଷାଭିଳାଷ), ଶିଶୁ ପ୍ରତାପରାୟ (ଶଶିସେଣା), ଶିଶୁ ଦୟାନିଧି ଦାସ (ଅଶ୍ୱମେଧ ଯାଗ) ।

(୭) ପଞ୍ଚସଖା

'ପଞ୍ଚସଖା' ନାମଟି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ଦେଖାଯାଉଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଏ । ଜଗନ୍ନାଥଦାସାଦି ଅନ୍ୟ

ସଖାମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଲେଖା ନାହିଁ । ତେବେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଚରିତାମୃତରେ ଦିବାକର ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ବଳରାମ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ସ୍ନେହରେ 'ସଖୀ' ବୋଲି ଡାକୁଥିଲେ । ଗୋପାଳଗୁରୁ, ବଳରାମ ଦାସ ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ରାଧାଙ୍କ ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ସଖୀପଣକୁ ଯୋଗ୍ୟ, ଏହି ଧାରଣା କରି ଅତିବଡ଼ିଙ୍କୁ 'ସଖୀ' ସମ୍ବୋଧନ କରୁଥିଲେ

ଜାଣିଲେ ରାଧା ଅଂଶେ ଜନ୍ମ, ସଖୀପଣକୁ ଏ ଭାଜନ ।
ସଖି ସଖି ବୋଲି ବଚନ, ଗୁରୁ ଡାକନ୍ତି ପ୍ରତିଦିନ । (୨୪ଶ ଅ. ଜ.ଚ.)

ଏହି 'ସଖୀ' ସମ୍ବୋଧନର ତତ୍ତ୍ୱ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କ ଭକ୍ତମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ପରି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ; କାରଣ ଜଗନ୍ନାଥାଦି ପଞ୍ଚ ମହାଜନଙ୍କୁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ଅବତାରରେ ତାଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ରାଧାଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ସେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । ଦଶପଟଳରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ତ୍ରେତା ଯୁଗରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଞ୍ଚସଖା—ନଳ, ନୀଳ, ସୁଷେଣ, ଜାମ୍ବବ ଓ ହନୁମାନ; ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପଞ୍ଚସଖା—ଦାମ, ସୁଦାମ, ସୁବଳ, ବାହୁ, ସୁବାହୁ ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଏମାନେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ-ଭଣିତା ସାହିତ୍ୟରେ 'ପଞ୍ଚସଖା' ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅବତାର ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶୀ ପଞ୍ଚସଖା ରୂପେ ଏମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହ ପୃଥିବୀରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପରେ ଅନ୍ୟମାନେ ଏହି 'ପଞ୍ଚସଖା' ନାମ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ 'ପଞ୍ଚସଖା' ପଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପଞ୍ଚସଖା ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବିବିଧ ଲୀଳାରେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲେ । ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ଗୋପରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା—କଳିରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠ ବା ନୀଳାଚଳରେ ସେମାନେ ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଓ

ଅନନ୍ତ ଦାସ ନାମ ଧାରଣ କରି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ହରିନାମ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ କରି ସଂସାରର ଜନମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦେବାପାଇଁ କୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ରହି ଲୀଳାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପଞ୍ଚସଖା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

(୧) ପଞ୍ଚସଖାର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ପରୀକ୍ଷା କରିଥିବା କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଏମନ୍ତ ପ୍ରକାରେ ପଞ୍ଚଜଣକୁ,
କଷ୍ଟାଲ କଲା ଯେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ । (୮ମ ଅ. ଶୂନ୍ୟସଂହିତା)

(୨) ନିତ୍ୟଗୋଲକରେ ସୁଦାମ (କଳିଯୁଗର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ) କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ନିତ୍ୟରାହାସ ଦେଖିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି—

ତୁମ୍ଭ ଆମ୍ଭ ସଙ୍ଗ ବାବୁ ଅନ୍ତର ନୋହିବ
କଳିଯୁଗ ବଉଦ୍ଧ ରୂପକୁ ଯେ ହେଳିବ ।
ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନୃପତି ରାଜନ ହୋଇବେ
ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନେ ପରଚେ ସ୍ଥାନ ଦେବେ । (୯ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)
ତୁମ୍ଭ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ମୋ ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଆଶ
ତୁମ୍ଭ ପାଇଁ ଅବତାର ଲୀଳା ଅଭିଳାଷ । (୯ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

(୩) ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଅବତାର ଓ ହରିନାମ ପ୍ରଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଆଜ୍ଞା ପାଇ ଅନାଦି ହୋଇଲେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ
ଏକ ଅଂଶ କଳା ଦେନି ହୋଇଲେ ଜନମ ।
ନାମ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ଅଧମ ଉଦ୍ଧାର
ପ୍ରକଟ କରିଲେ ନାମ କଳିଯୁଗେ ସାର ।
ହରେ ନାମ ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରକଟ କରିଲେ
ମୂଢ଼ ଜ୍ଞାନୀ ଅଜ୍ଞାନୀ ସମସ୍ତେ ନିସ୍ତରିଲେ ।
ପ୍ରକଟ ହୋଇଲା ନାମ ଉଦେ ହେଲେ ଭକ୍ତ
ଅନ୍ତେ ପଞ୍ଚସଖା ଅଟୁ ସଂସାରେ ଉଦିତ । (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସଂ.)

(୪) ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଗୁରୁଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ପୋଡ଼ିବା ଫଳରେ ପ୍ରାଚୀ-କୂଳର ମୁନିମାନଙ୍କ ଶାପରେ ମନଯାନ ଆଉ ଚଳିଲା ନାହିଁ । କାମାନ୍ତ, ଯୋଗାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ନିର୍ମଳ ଭାବରେ ଶୂନ୍ୟଭଜନ କରିବା ପାଇଁ ବୀରସିଂହ, ବୋଧିଦାସାଦି ଋଷିତପୀସନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଭଜନ ବିଷୟ ଗୋଲକ ଦର୍ଶନ ବେଳେ ବୃନ୍ଦାମାତା ତାଙ୍କୁ କହିଥିବା ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ଏମାନେ ସେଥିରେ ଅଙ୍ଗୀକାର କଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଞ୍ଚସଖାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ପଞ୍ଚସଖା ଭଗବାନଙ୍କର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗାତେ ସେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରୁଛନ୍ତି । ଭଗବାନ କହୁଛନ୍ତି—

ତୁମ୍ଭେ ମୋର ପଞ୍ଚ ଆତ୍ମା ଅଟ ପଞ୍ଚ ପ୍ରାଣ
ଅବତାର ଶ୍ରେଣୀ ଯେତେ ତୁମ୍ଭପାଇଁ ପୁଣ ।
ଯାଅ ଅଚ୍ୟୁତ ଅନନ୍ତ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ
ବଳରାମ ଜଗନ୍ନାଥ କର ଯା ପ୍ରକାଶ । ଇତ୍ୟାଦି । (୧୦ମ ଅ. ଶୂ. ସ.)

(୫) କଳଙ୍କି (କଲ୍କି) ବେଳକୁ ନାମ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଭଗବାନ ଆଗେ ପଠାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ପତିତମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଭଗବାନଙ୍କ ମୁଖରେ କହୁଛନ୍ତି—

ତୁମେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଆଗେ ହୁଅ ଅବତାର
ନାମ ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଇ ଥୋକେ ପତିତଙ୍କୁ ତାର ।
ହରିନାମ ମହାମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେଇ
ପବିତ୍ର କରିବ ଥୋକେ ପତିତଙ୍କୁ ତହିଁ । (୧୧ଶ ଅ. ଶୂ. ସ.)

ଏପରି ବହୁ ସ୍ଥାନରେ 'ପଞ୍ଚସଖା'ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପଞ୍ଚସଖା ନାମ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ସଖାମାନଙ୍କର ମହିମା ପ୍ରଚାର କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ନିରାକାର ଧ୍ୟାନ, ନିରାକାର ଭଜନ, ନିରାକାର ମନ୍ତ୍ର ଜପ ପ୍ରଭୃତିରେ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ର ଥିବାରୁ

ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରଚାର, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ହରେରାମକୃଷ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସ୍ଥାନ:—ପଞ୍ଚସଖା ବା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ ଯୁଗରେ ବହୁ ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକଙ୍କ ଉଦୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ବହୁ ଅଲୌକିକ ଘଟଣା ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଭକ୍ତ, ସାଧକ ଓ କବିମାନଙ୍କୁ ଆଦର କରୁଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ନୈତିକ ଜୀବନଯାପନ ଉପରେ ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିଲେ । ବେଳେ ବେଳେ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କାହାର କାହାର ପଦସ୍ଖଳନ ହେଉଥିବା ଅଭିଯୋଗ ଶୁଣାଯାଉଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରମାଣିତ ହେବା ଷଣି ରାଜା ଦଣ୍ଡବିଧାନ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମକୁ ଧ୍ୱଜାରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି କାହାରିକୁ ଅସଦ୍‌ମାର୍ଗରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବା ବା ଧର୍ମର ସୁବିଧା ନେଇ ନିଜର ଅସଦ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ଏକ ଅପରାଧରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ଏପ୍ରକାର ବ୍ୟଭିଚାର ବା ଭଣ୍ଡାମିର ଅଭିଯୋଗ ସେହି ସମୟରେ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଏଥିପ୍ରତି ରାଜାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଦିବାକର ଦାଶଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବାହ୍ୟକୁ ଡୋର କୌପୀନ ଧାରଣ କରି ଭିତରେ ବ୍ୟଭିଚାରରେ ଲିପ୍ତ ଥିବା ଅଭିଯୋଗ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ହୋଇଥିଲା । ରାଜା ବିନା ପ୍ରମାଣରେ ଜଣେ ସାଧୁଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବା ଇଚ୍ଛା ନକରି ନିଜେ ତାହାର ତଦନ୍ତ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ସାଧୁ କଳୁଷିତ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିବାରୁ ରାଜାଙ୍କ ମନରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପରି ମହାନ୍ ସାଧକଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଦନ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଅବକାଶ ଜାତ ହୋଇଥିବ । ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତିରସାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା କାରାଦଣ୍ଡ ପାଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବୋଲି ସ୍ୱପ୍ନରେ ରାଜାଙ୍କୁ କହି ମୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତା-ନନ୍ଦଙ୍କ ସାଧନାର ଅଲୌକିକତା ପରୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବା ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ସେହି ସମୟରେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା । ଏହି ମଣ୍ଡପରେ କେବଳ ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ

ସଭ୍ୟ ଥିବାରୁ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନାରେ ଯୋଗ ଦେବାର ସୁବିଧା ନଥିଲା । ଏହି ପରଂପରା ସମାଜର ସମ-ଅଭ୍ୟୁଦୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟାଇଥିବା ଏ ସମୟର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ । ଶୂଦ୍ରମାନେ ବେଦ, ବେଦାନ୍ତାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନା କଲେ ପଣ୍ଡିତାଭିମାନୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଭ୍ୟମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଉପହାସ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପର ପ୍ରକୃତ ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଆଦର ଓ ସମ୍ମାନ କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ । ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏପରି ଘଟଣା ଦେଖାଯାଇଥିଲା ।

ଶାରଳା ଦାସ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମୟରେ ବହୁ ଶୂଦ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଉଥିଲେ; ପୁଣି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାଧନା ଓ ଭକ୍ତିବଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବଶ କରିଥିବା ପ୍ରମାଣ ଦେଉଥିବାରୁ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ଏକ ସାମାଜିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ବିପ୍ଳବ ପରି ଦେଖାଯାଉଥିଲା । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ବିପ୍ଳବ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ବହୁ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ସାଧୁ-ସନ୍ଥ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବାରୁ ଲୋକେ ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଉଥିଲେ । କିଛି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ କରୁଥିବାରୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରେ ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସାଧକଙ୍କର ସାଧନା ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିବା ପରେ ଲୋକେ ଏମାନଙ୍କୁ ବେଶି ଆଦର ଓ ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ଆଦର କରୁଥିଲେ ।

ଗୂଢ଼ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସହଜ, ସରଳ ଓ ସାଧାରଣଙ୍କ ବୋଧଗମ୍ୟ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରି ପଞ୍ଚସଖା କବିମାନେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସୁବିଧା-ଉପଯୋଗୀ ସ୍ୱଳ୍ପ ଓ ସାର୍ଥକ ପଦ ବ୍ୟବହାର କରି କଠିନ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ହିଁ ବିଲକ୍ଷଣ ଉଦ୍ୟମ କରି ସଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ

ଦାସ ଏହି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ସ୍ରଷ୍ଟାରୂପେ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ମାର୍ଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନରେ ଅନ୍ୟ ସଖାମାନଙ୍କ ଦାନ ନ୍ୟୂନ ନୁହେଁ । ଏ ମାର୍ଗକୁ ପ୍ରଶସ୍ତତର କରିବାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଭିତରେ ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଦାନ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ରହିଛି ।

ଶାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମହାଭାରତ ଲେଖିବା ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକେ ତାହାକୁ ବହୁ ଆଦର କରୁଥିବାରୁ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟକୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ପଞ୍ଚସଖାର ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରି ମୂଳ ପୁରାଣମାନଙ୍କର ସାରବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପୁରାଣ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଭାଗବତ, ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ, ହରିବଂଶ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ପୁରାଣପାଠ ସ୍ପୃହା ଜାଗ୍ରତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ପ୍ରଚାରରେ ମଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଅନ୍ୟ କବିମାନେ ବହୁ ପୁରାଣ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ବୋଧଗମ୍ୟ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦ ନକରି ମୂଳବସ୍ତୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବାରେ ଶାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଯାଇଥିଲେ, ପଞ୍ଚସଖାର କବିମାନେ ସେହି ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ, ପରେ ଅନ୍ୟମାନେ ଏହି ପଥର ପଥିକ ହୋଇଥିବାରୁ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କର କଥାବସ୍ତୁ ଓ ତତ୍ତ୍ୱସଂପଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିବାରେ ଓଡ଼ିଶା ଜନସାଧାରଣ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା କବିମାନଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଗୌରବ ଲାଭରେ କୌଣସି ବ୍ୟାଘାତ ଘଟାଇ ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ପୁରାଣ ବହୁଜନାଦୃତ ହେବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏହି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣ ଲେଖିବାକୁ ଅନ୍ୟ କବିମାନେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲୋକଙ୍କ ଧର୍ମ୍ମ ଓ ଶୀଳତା ଜ୍ଞାନ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ୍ମର ପ୍ରଚାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଞ୍ଚସଖା ଅଗ୍ରଗାମୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏକ କାଳ ଭିତରେ ଏତେ ପ୍ରଚାର କେବେ ହୋଇ

ନଥିଲା । ଶୁଦ୍ଧ ନବଧା ଭକ୍ତିର ପ୍ରଚାର ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା ।

ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଯୋଗ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା ।

ଏମାନେ ସହଜ ସାଧନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ପ୍ରଚାର ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ଏମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭଣିତାଯୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ସଖାମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ବିଷୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଦିବାକର ଦାସଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀଗ୍ରନ୍ଥ "ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ"ରେ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଈଶ୍ୱରଦାସଙ୍କ "ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଚୈତନ୍ୟ-ଜଗନ୍ନାଥ, ଚୈତନ୍ୟ-ପଞ୍ଚସଖା ବିଷୟର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ ।

ଏମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନୀଳାଚଳକୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠ, ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଠାକୁରଙ୍କୁ ନିତ୍ୟ-କୃଷ୍ଣ, ରାଧାଙ୍କ ମିଳିତ ତନୁ ଓ ଅବତାରୀ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି ।

ଦୀନ, ପତିତ, ଅଜ୍ଞାନୀ ଜନଙ୍କୁ ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଯେଉଁ ମହାମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ତାହାକୁ ଏମାନେ ବିଶେଷଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୃଦ୍ଧି କରିଥିଲେ । ଏମାନେ ସହଜ ସରଳ ଭାବରେ 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ରକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ପ୍ରଚାର କରିବାରୁ ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ପ୍ରବେଶଲାଭ କରିପାରିଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମହାମନ୍ତ୍ରର ଦୁଇଟି ରୂପ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ; ଗୋଟିଏ ଉତ୍କଳ ପାଇଁ, ଅନ୍ୟଟି ବଙ୍ଗ ପାଇଁ । ଉତ୍କଳରେ 'ହରେ ରାମ ହରେ କୃଷ୍ଣ' ଓ ବଙ୍ଗରେ 'ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ ରାମ' ମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଚାର ସେ ସ୍ୱୀକାର

କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ଏହି "ହରେ ରାମ ହରେ କୃଷ୍ଣ" ମନ୍ତ୍ରକୁ ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରି ଚୈତନ୍ୟଦେବ, ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଓ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ କରାଇ ନେଇଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାକୁ ଏହା ଏମାନଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟ ଦାନ । ପଞ୍ଚସଖା-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ମନ୍ତ୍ରଟି ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମହାମନ୍ତ୍ର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

ଉତ୍କଳରେ—ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ
ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହରେ ହରେ ।

ବଙ୍ଗରେ— ହରେ କୃଷ୍ଣ ହରେ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହରେ ହରେ
ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁର : ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରିଣ୍ଟିଙ୍ଗ୍ ଓ୍ୱାର୍କସ୍‌ରେ ଶ୍ରୀ ହାଡ଼ୁ ରଥଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୁଦ୍ରିତ । ୧୯୬୮ ।